नैषधकाव्यम् —
सटीकम्

B 118
5

बी॰ ११८
५

Nishadhiya Kavyam.
Sie tika.

118/5

॥ ॥इत्याकर्ण्येति॥ ॥शचीशो राजा वैदर्भीकामुको दिविषामभिलाषुकोपि स्मरवशसन्नपि निहितं बलादारोपितं हृत्प
लत्रणं भारं बभार। किं कृत्वा इति पूर्वोक्तं कोपकारणमपहाय सत्यापि करणात्त्वादुर्गाः त्रियो कृत्यमुक्तिमध्याः त्रिदिशप
रिषदः देवसभायाम्। पूर्वोक्ता गिरः वाणीः आकर्ण्य। त्रिदिशपरिषदः सकाशात्॥ अन्योपि बलान्निहितं भारं दुःखे
न वहति॥ अस्मिन्नले अंगीकारं गते प्राप्ते सति करिष्यामीति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिषद् देवसभा इदं संप्र
त्ता इदं समानंदयथा तथा तं नलं प्रति इदमूचे। इति किं अत्र तर्हि सिद्धेः अत्र तद्दानविधा सिद्धैर्यत्र तत्र सर्वत्र देशे काले च अत्र
विहितं अनुष्ठितं भवद्भिर्नियया तस्याः भावः अनुविहितभवद्भिर्नता कार्यसिद्धिर्भूयात् यत्रादृश्यो भवितुमिच्छसि तत्र
तर्हि सिद्धिर्भूयाद् यत्र नेच्छसि तत्र मा भूत्॥ यामिकाननुपमृद्य घेत्यादि परिहृतं अनेन १३७ श्रीहर्षमिति॥ ॥पूर्ववर्द्धि
पूर्ववदेव॥ ॥श्रीविजयप्रशस्तिनाम्नि रचनया ग्रंथस्य तातस्य जनकस्य सामिपि नरचिते तत्पर्थः॥ तव्येप्यमनेष
मेयेषारुणिशोभनपंचमः पंचानां पूरणः सर्गः समाप्तः॥ ॥तव्यमस्त्वर्हे इति तव्यप्रत्ययोर्हे कृत्य इति व्याख्येयं १३८
इति श्रीवेदरक्कुल्लपनामश्रीनृसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे पंचमः सर्गः॥ ॥समाप्तोयं पंचमः

१६

सर्गः॥ ॥विदर्भेशंताधिपतेः सुतायाभैम्याविवाहो नवयोगशीला॥ नारायणस्यानमतिः छतेयं लिपिकृता राघववाड
वेन॥१॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ श्रीरघुनाथायनमः॥ ॥दूत्यायेति॥ ॥अथ दूत्यांगीकारादनंतरं दैत्यारयो देवास्तेषां पतिरिं
द्रस्तस्य दूत्याय दूतकर्मणे प्रवृत्तः उद्युक्तः द्विषां निषेद्धा परंतपः स निषधप्रधानः निषधदेशानामधिपः भीमनामिको
भूपती राजा तस्य राजधानीं कुंडिनाख्यं रथस्यस्य दोलावलस्य लक्ष्मीं चकार। तां प्रतिप्रययौ विलयोः॥ वक्ष्यमाणं दूत्यकरणे
प्रवृत्तावपि शत्रुत्वादिद्वेषपादानं॥ इंद्रस्योपकारार्थं प्रवृत्तः स्वयं परंतप इत्यनेनर्त। मस्यभयानकस्यापि राज्ञो नग
रीं प्रतिगमने सामर्थ्यं सूचितं। प्रधानशब्दः क्लीबे निषधेति तिष्ठच॥१॥ भैम्येति॥ ॥स्थिरधीरस्तोमहृदयः दृढबुद्धिः स
प्रधीशः नलः निर्विकारत्वलक्षणे हृतधर्मे विषये उर्वशीमपि उल्लंघ्यं अंतरायं विघ्नभूतमपि भैम्यासमं सार्द्धं वि
योगं नाजगणत् मनसि न घृतवान्॥ कः कामिवक्षोविशेषः॥ मुनिरगस्त्यः पयो विपाने समुद्रपाने उर्वीरं अंतरायरूपं
क्षोविमिवबडवानलमिव विकारहेतोः सत्यपि गांगेयी त्वाप्यंभ्यवस्नाय करे रेत्यक्तानिः कपटेन आशयेन तेषां
दूत्यमंगीकृतवानिति भावः॥ उर्वशीवाशियेन म उर्वीशं क्षोविशेषणं। मित्रावरुणयोर्दीक्षितयो उर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा

न

राम

वासती चरेकुंभे रेतो पतन्नतो गास्त्य वसिष्ठावजायेतामित्यनुक्रमणिकोक्तरगस्त्य श्रोवशीयः उर्वशीपुत्रः उरुबहुत्र
श्रातिउर्वंशी तन्तु त्रस्य बहुमो नित्वमेव युक्तमिति चक्षेयं २ नलेति॥ ॥ते देवाः यत्र नलदेवानां संवादो ऽभूत॥ त
स्य देशस्याभरणीवभूवुः। तत्रैव स्थिता इत्यर्थः। किंभूताः नलरूपयाश्रणात्या मिलतस्यागच्छतः। अंबुजाक्षी भैम्याः सं
वादपीयूषस्य रहस्यकथालक्षणस्य श्रुतस्यापि पिपासवः॥ पाने साभिलाषाः तदाकर्णनेकपराः। तथा तद्वीक्षा
र्थमिव नलमार्गावलोकनार्थमिवानिमेषा निमेषरहिताः। देवत्वात् सहजमपि निमेषत्वं नलागमनमार्गेण भैमी कथ
कथनार्थं कदा समागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षार्थत्वेनोत्प्रेक्षितं॥ नलप्रतीक्षार्थं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः। ३॥ ॥ता
मिति॥ ॥स तदीयो नलसंबंधी रथः भैमेरिंद्रस्य तां महत्कुंडिनमिति आख्यापदमात्रेण संज्ञापदेनैव गुप्तां गोपि
तां अमरावतीं तां पुरं लक्षणेन शीघ्रं आससाद प्राप॥ स्वरूपतः साक्षादमरावती परं कुंडिन नामधेयेति विशेषः।
कः का मिव। तपः प्रभाववतां मनोरथः सिद्धिमिव। मनोरथदृष्टांतेन रथस्यापि जवनत्वं सूचितं ४ भैमीति॥ ॥
भैमीपदस्पर्शेन कृतार्थी रथ्या मार्गो यस्याः सेयं पत्र भैमी क्वचिरति सेयं नगरीति उक्तालिकाकुलः उकंटाबा ४१

ल्पे विमनाः स नृपः नलः तां नगरीं ईक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां क्षणमात्रं निपीय सादरं प्रेक्ष्य स्पष्टशब्दजनिशैर्घोत्तानिश्वसितवा
तः ॥ यतो दूत्या देशना सुरैः क्षमाशः स्वं दिताशाः ॥ भैम्या सा क्षमत्राहं विचरामीति मनोरथेन पूर्वमुत्कंठितो भूत ॥ पश्चा
दूत्यस्मरणोत्कुंठितो भूदिति भावः ॥५॥ स्त्रियइति ॥ ॥ भैमी नगरीमपारदृष्टेति प्रमोदेन संसर्गघीति जनितानंदेन जाती
यो भूत्स्नवो बाष्पलेशस्तेन विधृतवद्रेद युक्तं बाष्पएतस्त्रेदस्तेन जातो यस्यैवं भूतं पस्माभिर्नेत्र रोमभिः रोमांचभूतरोमा
चयुक्तं तान्येव रोमांच स्तेन जातानि यस्यैवं भूतेऽस्य नलस्य तामेसमव्यंचकुः तस्याः पुरः प्रथमदर्शनलक्षणेन वो
पभोगं तनकामकेलिं व प्राप । अन्यद्दक्षिणं चक्षुः पुनः स्फुरतीति स्फुरतं तद्भावेन कंप्रमपि कंपनशीलमपि भैमी
प्राप्तिसूचकं स्फुरणं प्राप्येति यावत एवं भूतदाक्षिणमपि तस्याः पुरः नवोपभोगं प्राप । चललं नयनस्य यद्यपि स्वभा
वतो विद्यते तथापि प्रियाप्राप्तिसूचकत्वादित्यस्य सार्थकं ॥ अन्यस्यापि कामिनो नवोपभोगे स्वेदादयः सात्विका
भावाः प्रभवंति । दक्षिणनयनस्फुरणं भैमीलाभसूचकं शकुनं कथितं ॥ ६॥ रथादिति ॥ ॥ अथासौ राजा नलः सा
रथिना सनाथाद्दधिष्ठितात् रथादवतीर्य पुरं विवेश । कः कमिव अंशुसंघः भानवीयाः सूर्यस्य संबंधिनो बिंबान्मंडला

।निर्गत्यानिर्गम्यमोधकारं चंद्रसंबंधि मंडलमिव॥ अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टः चंद्रकिरणसमूहो यथा प्रतिपादितो नि
र्गत्य चंद्रं प्रविशति॥ अतरथ मंस्थाप्य प्रष्टकाकीनगरं प्रविष्ट इत्यर्थः॥७॥ ॥चित्रमिति॥ ॥तदा तस्मिन्समये कुंडिन
वेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सदृग्गोचरो यथ चातिसुंदरी मूर्त्तिः कायः दृश्यानवदृत्ते दृग्गोचरो यथ च सुंदरी न वदृते न
दृग्गाश्चर्यं। एतावंतं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादंतर्हितत्वात्सुंदरस्येदानीमसुंदरत्वादाश्चर्यं॥ भूयादंतर्हिं सिद्धेरि
तिवचनादिच्छावशादंतर्हितोऽभूदित्यर्थः॥ यद्यपि दृश्यानाऽभूत्तथापि अस्य मूर्त्तिर्विश्वस्य सर्वस्य लोकस्यैकाग्र
रव्या। सहायावा दृश्यैव दृग्गोचर एव बभूवेति यत तच्चित्रं तत्स्वति शापितमाश्चर्यं॥ अंतर्हितस्याप्यनंतर्हित
त्वविरोधादाश्चर्यं॥ अथवा॥ सर्वस्मिन्जगति एकारमणीया भूत्तदाति चित्रं। एतादृक्सौंदर्यस्यान्यत्राभावात्॥
न दृश्यपेति न समासो वा ८ ज्ञनैरिति तां पुरं गाहमाना विलोकयंती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राज
सदनातिथ्यं ययौ। राजमंदिरं ददर्शेत्यर्थः॥ गाहमानस्येति पाठे राज्ञो विशेषणं। राजकुलाभिमुख्यापि तिथ्क
विता। किंभूतां विदग्धैश्चतुरैर्जनैः मुग्धैः सुंदरैर्भवनैश्च कृत्वा पदे पदे विस्मयस्य वल्लीकल्पलतां कल्पवृक्षसंबंधि

नी बल्लीमित्यर्थः। अतिशयादाश्चर्यकारिणी। कुलेजनपदे दृष्टं इति विश्वः॥ ॥ हेलामिति॥ ॥असौ नलः अत्र स
न्नेश एव सन्नहं हेरसि जने राजगृह एव हा का लोके हृदा हेलामवन्तां दधौ। एतेमम किमपि कर्तुं न शक्नुवंतीति॥ तथा
अहं नीलश्रीरेव दहश्यो राजान्तश्चरामीति विचार्य मनसा ललज्ज॥ तथा हमघमं मां द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा संव
तोषा। तथा अनंतरं स्वमात्मानं हृतं विचिंत्य हृदा शुशोच दुःखं कृतवान्॥ भैमी दर्शनेपि ममलाभो नास्तीति।
दूरक्षेपनेन अवज्ञादि एवका करादि विष्टानकृतेत्यर्थः॥ प्रथम तृतीयचरणाभ्यां पो रूपानुरागावुक्तौ। द्विती
यचतुर्थाभ्यां तो प्रशांतीकृतौ॥ हृतस्य मम तस्याः अभिलाषोनुचित इति आत्मानं निनिंदेति वा भावः॥ हेलां हे
लअनादरः इत्यस्माद विद्विदादिभ्योङ् १. अथेति॥ ॥अथ असौ तामुपकार्यां शर्वं दहन्यामुपकारिकां प्रविश
त। किंभूतः अमराः श्रान्त्या इंद्रश्च तेषां प्राधान्यात् दमरेंद्रस्य वाक्यात् हितोः कार्यार्हरदानाद्वा हेतोः कक्षामुप
हं प्रकोष्टेषु स्थितैः रक्षाधिकृतैः रक्षकैः अंतर्हितत्वाददृष्टः अत एव विशंकोगतभयः। तथा बद्धवारं दिदृक्षुचक्षुर्दिश

रम

न्दृदानः यतो भैमीं दिदृक्षुः इष्टकामः॥ कक्षाप्रकोष्टे हर्म्यादेरित्यमरः॥ ११॥ ॥अयमिति॥ ॥स विभुः प्रशस्तो रा

जगति हे नलः लंघितायामतिक्रांतायामपि उपकार्या द्वारिस्थे तर्हि तोऽप्यहमेभिर्दृष्टः किमिति विस्मये नाश्चर्येण नि
स्तरंगां निश्चलां दृशं दधे दत्तवान्। किं कृत्वा कोपमित्यत्पनिवारकाणां नलान्यानिषेधकारिणां रक्षकाणां गि
रा कृत्वा मामेव लक्षीकृते निषेधं नीति त्विषिया कंठं विभुज्य वक्रीकृत्यासिं हस्तानेन दृष्टेऽप्यात्मानि निर्भयत्वं सूच्यते।
सिंहोऽप्यवज्ञया ग्रीवां वक्रीकृत्य गर्वेण दृष्टिं पश्चाद्ददाति॥ राजसिंहः प्रशंसा वचनैःश्रेष्ठत्वमुपमितेति वा समासः।
१२॥ ॥अंतरिति॥ ॥स नलः अंतःपुरस्यांतर्मध्ये समालब्धुमुद्वर्तयितुं अंसंस्पृष्टेन अनाच्छादिते ऊरू जंघे यस्या
स्तां कांचित् स्त्रियं विलोक्य तन्वंग्यो स्त्रियमीहते तिष्ठतः। उत्तमपुरुषत्वाद्वा निमीलिताक्षो बभूवेति शेषः। तथाय
दृच्छया भ्रमंत्या चलंत्या कया चित् परया स्त्रिया सह निमीलितनयननलादेवसंघट्टं संपर्कं प्राप्ता सा प्राप्यचम
त्कारसचकितो बभूवेत्यर्थः॥ एकं संधित्सतो परं प्रच्यवत इत्यन्यायाः सन्नुग्रहो जातः। १३ ॥अनादीति॥ ॥
नलेन सा भैमी दिक्षु प्रतिदिशमलक्षि दृश्यते स्म। ननु चक्षुषोः संनिकृष्टाकथं दृष्टा न च स्तोकोरजतमिव तीतत्र
सत्यपि सारोपात् भासत इति वाच्यं अननुभूतपूर्वस्य वस्तुनः आरोपासंभवादित्याशंक्य भ्रमान्यथानुपपत्याह

नै·च·टी·

वर्त्तिभवपुत्रैर्वृते। अनादये। येषां गर्भाः स्फुटं यथा पूर्वं स्वकुपरंपरा तस्यामनुभूता वा न जन्मांतरे पि यैस्ताः परश्चिहेत
स्मरणे वा श्रमाणं नाश्री त्यत आह॥ विवेषु आलेख्येषु वा॥ अनुभूताननुचित्रेषु यं निक्षिपेदा अनुभूता पश्चादनुभवं चा
रोपो भवति तत्कथमियं ममालिंगंती वसानुरागमालोकयंती वस प्रणयमनुनयंतीव रसकेलिकोपमाज्ञारयंती
वहश्यते। तत आह॥ यद्वा जितः शंबरो येन स जितशंबरो मदनस्तस्य या शंबरी शंबरो दैत्यस्तस्येयं शांबरी माया तस्याः शि
ल्पं निर्माणं ज्ञातेव कामेन शंबरं जयता तस्य मायाप्यपहृता तया मायया निर्मितेयमित्यर्थः॥ यद्वा शंबरारेः संबंधि
मायानिर्माणकौशलं ज्ञातेव मदनस्यैवेदं शिल्पं तत्र मायामात्रहेतुकं न तु प्रसिद्धवास्तवबाह्यकारणरचितमि
तिमाया निर्मितं वा तिसुंदरं भवति। कारणगुणानुरोधस्वभावाव्यवहानलेन सा कामस्य शांबरी रूपं शिल्पं कौशलं
ज्ञातेवालक्षि शंबरस्य जितत्वात्तन्माययैव भैमीरूपापलक्षितेत्यर्थः॥ अथवा ज्ञातेवेत्युत्प्रेक्षा। तरंगागनत्वश्यतापित
दानीं कामस्य शिल्पभूतामासा। ता उत्पन्नैवालक्षियते। परोक्षमनुभूयते न च बाध्यते आलिंगनालापादि रूपस्तम
र्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः॥ यद्वा शांबरीत्युत्प्रेक्षां तमिति व्याख्येयं। बिरहवशात् सर्वत्र भैमी दृष्टा सा पूर्वमनुभ

राम

ततो रतस्येन स्मृतासत्याराधात्वनीपते। अक्षौरजनततत्पद्दाश्वीमननुभूतेन स्मरेण प्रतिदिशमपूर्वैवोत्पादिताय
थाश्चाविधाकरजनतवदंधवनगरवद्दामायावशाद्त्यंतमसत्यैवानुभूता। पिमासतइतिसमुदायतात्पर्यं १४ अलीके
ति॥ ॥मोहवशादवलोकिता अलीकभैमा मिथ्याभैमीतया सह तासामपि दर्शनादन्याः कन्याप्सरसः अंतःपुरस्थितास्त
रस्तुल्या भैमी व्यतिरिक्ता अबला स्त्रियस्तस्य नलस्य रसाय प्रीत्यै नाभूवन्॥ स ह दर्शनात्तास्तस्य तासां तस्य संभवादलीकदृष्टाया
अपि भैम्याः सकाशादन्या अतिहीना इति ता स्वतुरक्तो नाभूत। किंतु अलीकदृष्टायामपि तस्यामेवेत्यर्थः। ता एव भैमी
बुद्धिः कथं नेत्यत आह॥ ततः प्रष्टुर्थे तमिः तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रांतेरेव प्रसादात्सामर्थ्यात् तेन नलेन ता अन्य
कन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो नालंबि न श्रितः। अलीकदृष्टाया अस्याः सकाशात्तासामतिहीनत्वात्सादृश्यलेशस्याभावात्भ्रांतिका
रणाभावाद्भैमीभ्रांतिर्नेत्यभिप्रेत्यर्थः॥१५॥ ॥भैमीति॥ ॥हृत्यंगीकारा ह्रीमीविषये निराशेविलसेपि हृदि विधमाना तम
न्मथेन दत्ताः सहमानः सहमावलंबनं यस्मै एवं भूता ह्रियो रहा ह्रियोगात विहस्तो विह्वलः हृदि भैमी निराशे सतीतिवा हृदि
व्याकुल इति वा एवंभूतः स नलः तत्रोपकार्याया अलीकां तां असत्यरूपां भैमीमवलोक्य पद्मनाम्नि नेवसराणि विह्वलः

भ्रांतिरहिताः तामपश्यन्ननवलोकयन्नभ्यधत्त । विषादं प्राप्याहृत्यांगीकारात् हैम्यां निराशत्वेन शांतोपि विरहः कामेन स्वस्मिन् द
त्वा उन्नरुद्दीपितः विरहजनितया भ्रांत्या भैमीति नावलोकिता । भ्रांत्यपगमे च नालोकिते त्यनवेक्षणहेतुर्मम बोधो ध्येयः ज्ञातोय
त्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता सा भ्रांतिर्गता कष्टं जातमिति दुःखितो भूदित्यर्थः ॥ येन हेम्नोर न्नन्नस्य हृदि रहितेत्युक्तं अत्र
विपरीतमित्याश्चर्यं । अभ्यधत्तत्वदिला रङ्गः पाकुसिता दग्धवायेपी त्वधिकारे मदिरयते शितिपतेविहसम्व्याकुलो समोइत्यम
रः ११६ प्रियामिति ॥ ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेनोपहृतामुपनीतां प्रियां भैमीं प्रति दिगीशानां संदेशं अल्पमपि यावद
जल्पद्वोचत ॥ तावदेव तस्मिन्नेव क्षणे दृश्यपस्यतस्पैवता चाभीषिता भयं प्राप्ताः रयो वदभी रवो भयशीलाया बालाः
तास्ता भव उत्पन्नो श्वः शहूः तं नलं अचेतयत् तस्मा वेधान्ने चकार । भ्रांति वीक्षितां भैमीं प्रति इंद्रादिस्तिरेव मुक्तमिति या वह्
कुंश्वारब्धं तावदनेनैव शब्देन अरण्योभूत् नादिः कोप्याघात इति भीतानां बालानां कलकलेन पुनः अभ्रांतो भूत्वा तद्भीवक्ष्यते राम
ति भावः ॥ अल्पं संदेशमिति वा ॥ भीषितेति भियो हेतुभये षुक् । विती संज्ञाने भो वा दिका हेतुमत्सिविचिप्रचेतयत् ११७ पश्य
न्निति ॥ ॥ तस्मिन्नंतःपुरे चेतनेन मरुता वायुना पिप्र थवदेवेनापि परिस्पृष्टमिव मन्दमितुपि वानवक्त्रो त्रिमवक्त्रो कस्या -

ष्वितितन्व्याः मनोऽपश्यन्न अबुद्धिपूर्वकं अकस्माद्विलोकयन्न परस्त्रीरूपदर्शनाद्विलज्जो विचिन्नः सन्नन लोमृगांकत्वा
देवनत्वांतः सोऽढः पश्यन्नमृगांकः पूर्णिमाचंद्रो येन एवंभूतमास्यवदनं तिर्यग्वलितं तिरश्चालितं दधार यस्य राजसुखो भूदि
त्यर्थः। नलादन्यः कोऽप्युत्तमः पुरुषो नास्ती त्याभावः। प्रच्छन्नकामुकसंभोगेर्वंद्वति रोषा तन्नयुक्तमिति ध्वन्यते॥१८॥ ॥
अंतरिति॥ ॥मनोभूः कामः कालः कृष्णः कनी। निकालन्नणः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य तन्न तथा हरिणं अमितः पांडुरंत
स्य नलस्याक्षिद्वयं बंधुसौंदर्यस्य वशं कर्तुं प्रभुः समर्थो नाभूत्॥ अथ वने वह्वयमेव हरिणं हृगं धनुं अशपत् मृगप्रना
मृगो धर्तुं प्रशकः। कानोमृगयुक्तं अंतः पुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न शशाक तस्याश्चर्यं किंभूतः बालावलीनां अवरो
धतरुणीपंक्तीनां वलितैः सविलासैः पुनः स्पृष्टैर्वीगुणौघैर्तुल्यगीतसौंदर्यादिगुणसमूहैर्वलितैरंगमोटनेर्गु
णौघैश्चवा कृत्वांतः पुरे विस्मृताः वागुरा लक्षणया वशीकरणं ध्यंयेन गुणा एव वागुरा ह्वाने यस्य जाता इत्यर्थः॥ अ
थवकेशपंक्तीनां वलितैस्त्रिगुणितैर्दीरकसंधैः नगरमध्ये विस्मृतवागुरो पि। कामपि बालानलः साभिलाषं नाप
श्यदित्यर्थः १९॥ ॥दोरिति॥ ॥एषनलः कवंकेशपाशं रुरुसो बंधुमिच्छोः कस्याश्चित्केशसंयमनादेवदोर्मूलं बाहुमू

लमालोक्य ततः तस्माद्देशात्किंचिद्वक्रेन मितदृष्टिः स्तनस्थचंदनादिनाऽनुलेपपर्यंता विलेपपर्यंत्या अस्या एव तावति प्रदेशे ऊर्वो
स्तनेत्यालोक्य ततोऽपि किंचिद्वक्रमितदृष्टिरथ ऊरुवलेपनानंतरं नाभीविलेपनार्थं श्लथवाससः श्लथीकृतवसनाया अस्या एव
नाभीमालोक्य ततोऽप्यधोनमितदृष्टिः एवं दिदृक्षुः ऊर्ध्वदेशादधोदेशक्रमेणाक्लिष्टं समालक्ष्य चक्षुर्यैन एवंभूतः सन्नु अनुपश्चा
दवलोकनीयस्याप्यंगस्यावलोकनप्रसंगात्तन्निमीलनेत्र निमीलनमेव चकार॥ अत्राप्युत्तमत्वं सूचितं॥२०॥ ॥मी
लन्निति॥ ॥मीलन्नसंकोचितनयनः सन्नलः अभिमुखं संमुखमागता ताभ्यां स्त्रीभ्यां मध्ये वियमानो निपीड्यमानतरां पी
डनं कृत्वा धैर्येण शोकेन शक्तः॥ यतः स्तनाभ्यां कृत्वा संतोरस्य वक्षसः सहिते ताभ्यां॥ उभयोः स्तनेरेव परस्परमिलि
तो न तु तयोः परस्परसंश्लेषो जातः॥ स्तनसांतरत्वात्ताभ्यामपेतो निर्गतः सन्नुपश्चात्तद्योगान्निर्वीयान्वयवान्परस्त्रीसं
सर्गात् हि जगौ॥ विशेषणान्निःशब्द एतेऽश्वचितकाशिनइति॥ ते स्त्रियौ पुनः पुंसः अंगसंगेन उत्पलकेसालिकभावोद्दोष्मे
तु रोमांचिते जाते ताः स्त्रीणां पापशक्षनत्वात्परपुरुषसंभोगेन तयो रोमांचितत्वं जातं॥ नलेन तु उत्तमपुरुषत्वात्परस्त्रीसं
सर्गादंगनिंदा कृतेति भावः॥ धैर्यशक्रियोगेत्तम॥२१॥ ॥निमीलननेति॥ ॥निमीलने परस्त्रीसंसर्गात्स्वकरविलो

कनेव विवस्त्रीदृशां तान्निमीलनस्य स्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पीडितोऽतः तास्मरूणी रूमय परिहारार्थं कृटाक्षैः कल
यन्नवलोकयन् स नलो रागेणानुरागेण दर्शीव पश्यान्निवष्टं शां ल लज्जेन लज्जितः ॥ लज्जाउ अन्यतो भवतिति कथं लज्जि
त इत्यत आह ॥ सतां साधूनां परतः सकाशान्त्वतो ह्रीर्लज्जातिशयी प्रतिमहती भवति ॥ स्वतो यावती लज्जा भवति ताव
ती परतो न । तस्माद्दृश्यत्वेन कदाचिदवलोकनेन स्वयमपि वलज्जत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥रोमेति॥ ॥नलं गमसंगाद्रोमांचि
तांगीं स्त्रियमतुलं ह्रीकृत्य तस्य नलस्य करांगैः एतौ अपि परस्परमनुरक्तावितिश्चांते नरतैः कां तेन कामेन परस्य
रसंप्रयोगार्थं निर्दिष्टः स्मितः कुसुमानि पुष्पलक्षणः शारोघः मोघो निःफलो न भूतान्यतः तस्य नलस्य धैर्यं पूजोप
ति उद्दिश्य पर्यवस्यन् ॥ संजाततात्पर्यः ॥ सुख्य प्रयोजनाभावे पि नलसदृशः को पि धीरो नाप्नोतितद्वैर्यप्रजायां न प
योगास्त्वप्यसाफल्यं ॥ २३ ॥ ॥हित्वेति॥ ॥ एकं वर्म एकपदी हित्वा त्यक्त्वैव इहैकपद्यामतः पुरे वाधमं त्या विचरंत्याः
स्त्रियाः स्पर्शः सुत्यजः सुखेन त्यक्तुं शक्यते ॥ नान्यथेतिश्रवेत्यविचार्य सतां साधूनां प्रकाशरूपत्वाद्दीपरूवदीयः सकलः
लोकानां कर्मीभूतानां पुरलोकानां अवलोकाय चतुःपथस्य चतुर्णां पथां चतुर्दिग्भ्यः समागतानां मार्गाणां एकत्र समा

हारः यस्मिन्नह्नि येन लोकेन चतुर्दशीक्षपा समागता जनो दृश्यते तस्य मरणं बहुश्रुतादीपो विलोककर्तृकायावलोकना
यत्र तु षष्ठ्यस्य मरणं भवति। चतुष्पथसमाहारः पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वं २४ उद्देति॥ ॥नृपस्य दृष्टिः अहत्वं य-
त्याः समालंभनं ऊर्वेत्याः कस्याश्चिद्धृदये शमिनि पत्युरुते वचो मा हि हि ते वन्याकृत तत्परा कृत्वा परस्त्री ऊर्ध्वदर्शनमिष्ये
स्यर्थः॥ उत्सेत्स्यते ऊर्ध्व ये। विद्यमाने रहे उड्डीले रई चंद्राकारे नखांके नखक्षतिर्वियोगिनो नलस्य विराजगलहस्ति-
तेव गलेहस्ता गलहस्तः समं जातो यस्याः स्मातरका दित्वादितच्॥ नखांकदर्शनं चंद्रदर्शनं च विरहिणोऽसत्यमि-
ति शत्रुत्वं॥ गलहस्ति हिस इति परावर्तते। न्यकृतक्षितिघुता दित्वादर्दिः छन्दो लुङीति परस्मैपदं॥ २५॥ ॥त-
न्वीति॥ ॥तन्व्या मुखं चंद्रमधिगात्य ज्ञात्वाऽथ च वदनलक्षणं चंद्रप्राप्य द्राक् ऊ इति निमीलिताभ्यां संभविता-
भ्यां वियोगिनस्तस्य नेत्राभ्यां नेत्राभ्यां हृदयं इष्टीयः श्रातिततरां हृढं कृतं॥ सत्यं कृतं। हृदयं किं तदिदं तत्तन्मुखस्य चं-
द्रत्वं स्वस्य सरोजत्वाच्च कमलत्वं। चंद्रप्राप्तौ कमलस्ये वत्संकोचो नलस्य न्यस्य चंद्रप्राप्ताचेव कमलस्य संकोचो नलस्य
प्राप्ता विस्पष्टपव्यतिरेकाभ्यां तदिदं त्वं स्वसरोजत्वेच। तन्वी मुखं चंद्र इव द्रमणीयं तन्नेत्रे च नीलोत्पलवद्रमणीये इत्य-

र्थः॥ परस्त्रीमुखावलोकनमयुक्तमिति नेत्रसंकोचः कृत इत्यकृत्तमत्वं प्रचितं २६ चतुष्पथ इति॥ ॥परस्त्रीमुखाद्यवलो
कनभिया निमीलिताक्षं नलं चतुर्दिगागताश्चतुर्दिक्ष्यः समागताश्च ताः स्त्रियः चतुष्पथेपि तर्हि सुखमनायासमग्रहीष्य
न धर्तुमशकन्॥ चेत् यदि तस्मिन्नदृश्यपे नले संघट्टः संघट्टं प्राप्स्या दृश्यसंघट्टाद्देवभृशभिया ज्ञातमहाभीत्या निवृत्ताः॥ पुन
निवृत्ता एव पूर्वोक्तान्मद्वर्त्मतस्य निर्गतुमार्गं नादास्यन्न्यतरिष्यन् परा इत्तत्वान्मार्गमस्मै दत्तवन्तो धर्तुं नाशक्नु
वन्निति क्रियानिपन्निः॥ २७॥ ॥संघेति॥ ॥भूयो नलः तन्व्याः कस्याश्चित्तं वंदिशाकरणाभृत्या परिधाप्यादिशं
बरं कृत्वेत्यर्थः॥ तेन परस्त्रीविवसनीकरणेन जनिते पत्यायं तेन संतापं परमं ऽः खमवाप प्राप किंभूतायाः संघट्टयंत्याः
संघट्टं कुर्वंत्याः॥ अत एव किंभूतः परस्त्रीस्पर्शभिया तस्मात् परस्त्रीसंस्पर्शभियाकृष्यति निवृत्तं त्वादात्मनोऽभूद्याश्चालंकार
श्लेषुहीरकाश्लेषांकुरः कोऽश्यमस्त्रप्रोतमूर्तं ऽकूलेहरति एवं शीलः मूर्तत्वात्त्वत एव गाढतो ऽकूलस्य नेता॥ अव
हिकारित्वेप्यातितरां मत्येतदनुचितेकृतमिति संतापाऽनमत्वं प्रचितं॥ २८॥ ॥हत इति॥ ॥स नलः पथि चतुष्पथ
रूपे कयाचित्सुंदर्या कंडुकेन हतः अन्यस्पे प्रहितः॥ कंडुको मध्ये मार्गमदृश्यरूपस्य तस्य लग्नः॥ कयाचित्त्वेव संघट्ट

करजैः बुद्धिपूर्वं मित्रैरंकितः।कयाचनतत्रैवसंघट्टबुद्धिपूर्वमालिंगनवशात्कुचकुंकुमेनांकः प्रेक्षितः।एवंताभिरंतः
पुरसुंदरीभिःसंभुक्तकल्पःईपहूतःसंभुक्तःबभूव॥ग्राम्यधर्माभावादीपहूतत्वंसंभोगस्य॥ताभिरितितृतीयपातामामेव
बुद्धिपूर्वकारित्वेननतत्नलस्येतिसूचितं॥२९॥ ॥छायेति॥ ॥कौतुकितयोदृश्यस्यैवममप्रतिबिंबेनभवितव्यमितिच्छा
वशात॥कयापितन्व्यासुंदर्याहारेस्वीयेनिजेछायामयःप्रतिबिंबरूपःसनलःबुद्धिपूर्वमवलोकितः।अथानेनरंग
छन्नततःस्वानात्स्वानांतरंगच्छन्नपतोहारेनदृश्यमानः अधुनैवकश्चित्सुंदरोहारेमयादृष्टःकेदानींगत
इतितच्चिंतयानलचिंतयाक्रांत्वामनलःस्वस्यैवहृदयंस्वायमंतःकरणंप्रविष्टइतितद्याश्रंतर्मनसिवारूढमस्याकूनिरवा
पिनिर्द्धारितः।हृदयएवहारस्यविद्यमानत्वात्सामीप्यात्तत्रैवप्रविष्टइतिनिश्चयःकृतइत्यर्थः॥प्रतिबिंबरूपंतमालोक्य
विरहपीडितासेतिभावः॥३०॥ ॥तदिति॥ ॥रतीशःकामःहारान्तरालच्छायस्यनलप्रतिबिंबस्यसौंदर्येणनिपीतमप
हृतंधैर्यंयासांताअमूरंतःपुरसुंदरीःप्रत्येकंपृथक्कृत्वाआलिंगत॥ननुरतीशेरत्याएवालिंगनंयुक्तंनान्यस्याइत्यतआ
ह।नूनमुत्प्रेक्षतेसकामःरतेःप्रतिद्वंद्विताप्राप्याअतितरांप्रतिस्पर्द्धिनीषुरतितुल्यासुपुरुषमध्येकथंविरक्तोनापिप्रकारेणसैं

राम

दर्पशीलादिनाननिर्मितैरतिर्येन एवंभूतो ऽनंतरं तेरनिस्त्रियाः सर्वासामालिंगनेन रतेरप्यालिंगनं भविष्यतीति बुद्ध्ये
त्यर्थः ॥ नलप्रतिबिंबदर्शनमात्रेण सर्वा अपि कामपरवशा जाता इति भावः ॥ तस्य छायाविभाषा सेनेति नपुंसकत्वं प्र
ति द्वंद्वितमाछन्ना सिलादिविवितिपूर्ववत् ३१ तस्मादिति   ताः सुदृशः तरुण्यः अदृश्या दर्पितस्मान्नातिविभ्रुशितिशापितं
भयं न प्रापुः ॥ यतः हारादौ तच्छाया यस्य तत्प्रतिबिंबस्य यद्रूपं सौंदर्यं तेनाहितो जनितो मोहः मदनविकारविलासः तेन
लोलाश्चंचलाः मदनविकारविलासेष्वासक्ता वा ॥ तत्प्रतिबिंबदर्शनेन मदनपरवशत्वाद् दृश्यादर्पितस्माद्भयं
न प्रापमित्यर्थः ॥ एतदपि कुत इत्यत आह ॥ आहतमन्मथाज्ञाः संमानितकामाज्ञाः सुदृशः स्वान् प्राणान् पितृण
न्येव तृणं अल्पानेव मन्यंते ॥ यतः ॥ अतो मदनपरवशा इयं न प्रापमिति युक्तं ॥ यस्य प्राणवांछापि न विद्यते तस्य भ
श्व ३ यं दूरनिरस्तमिति भावः ॥ लोलं लसत्तरलयोरित्यमरः ३२ जागर्तीति   तच्छायदृशां नलप्रतिबिंबावलोक
नीनां चारुदृशां सुदृशां सात्विकप्रादुर्भाववशात् घः कंपः पुरा जागर्ति ॥ अजागः ॥ प्रतिबिंबदर्शनमात्रेण यः कं
पः समुदभूत् ॥ तस्मिन्नले स्पृष्टे च सति यः पकंः विससर्प ॥ दर्शनापेक्षया स्पर्शनस्याधिकसात्विकजननसामर्थ्या

कंपो

दृशनिजन्यकंपापेक्षयायोधिको जातः। सकंपः स्पर्शनभयाद्द्रुतं शीघ्रं द्रुते पलायिते। तस्मिन्नुत्रदृश्यमस्य तस्य पद
शब्दमीत्यावरणाशब्दमियाकर्णापिश्रीवापि तया परमातिशयेन स्वहंसितो दत्तावलंबनो दृष्टिंशापित इत्यर्थः॥ अथवा
परं केवलं स्वहंसं प्रापितो दत्तावलंबनः कृतः। मदीयोयं कंपो न सात्विकभावजनित इत्येवं तया कथित इत्यर्थः।
उभयथा तासां दर्शनस्पर्शनजन्यः कंपः शृंगारस्यानुभावः। पश्चात्पोक्ष्यानकस्योति परिपाघ्रावद्धोभूदिति
भावः। स्वहंसितः तारकादिः॥ जागर्त्तिपुरिलिङ्गास्मदितिभूतेलङ् ३३ उल्लासयतामिति॥ ॥रम्याः पत्याकामेनता
सां श्रंतः पुरसुंदरीणां स्टष्टं न लांगयेन एवंभूतमंगं उल्लासयतां॥ हर्षवशात्परिवष्टीक्रियातां नाम॥ न केवलं त
देव किंतु। नलप्रतिच्छायपिबानलप्रतिबिंबापिबातासां दृष्टिरपि उल्लासयतां हर्षवशात्वस्मार्यतां नामाशवि
षयेविज्ञेन। किंतर्हि छेदे कर्त्तने कृतेपि सति ग्रबोधं अचेतनं लोमद्रयदहहर्विहर्षप्रापितं। तदष्मेव पाषाण एव
अनर्त्तिनर्त्तितः अचेतनस्य लोम्नो हर्षणं पाषाणनर्त्तनतुल्यमित्यर्थः। सत्ववशाद्रोमांचोभूदिति भावः। उ
ल्लासयतो कर्मणि तिङ्। उपमर्गीनुष्टत्तेरनावश्यकत्वात्पिबेतिपाघ्रादिनाशः ३४ यस्मिन्निति॥ ॥नलसंगु

राम

खमागच्छंती मृगाक्षी हरिणनेत्रा यस्मिन्देशे अन्यापदेशात् गच्छतो नलस्य गात्रे तामसंख्या गात्रसंघट्टलक्षणं स्पष्ट
कामुकालिंगनं एतय्याप्य हृष्टरोमांचा दिप्रक्रांता ता तं देशं श्र्यापि पुनरपि श्रगाज्जगाम॥ तत्र देशे धराराजः
स्तुष्टष्ट्वीरजःस्थिते श्रस्य नलस्य पादेवरण प्रतिबिंबे निपत्य नमस्कारं कृत्वा प्रसीदेति श्रनुग्रहं मम कुर्वि
त्याकरुणेन भीत्या शनैरवादीदेवोवत्। नितरां नलाधीना जातेति भावः। यथोक्षितः संमुखमागता या श्रन्याप
देशाद्गच्छतो नरस्य गात्रेण गात्रघट्टते यदेतदालिंगनं स्पष्टकमाद्भराख्यं इतिकामशास्त्रं ३५ श्रमंत्रिति॥
श्रसौ नलः सौधपरंपराणां समभूमिकप्रासादपरंपराणामुपत्यकासु बहुषु मिषुमुरूः पुनरविश्रांति माध
त्तकृतवान्। किंकृत्वा भैमीविरहात् कृशीयान् नितितरां कृशो यतः तस्मादमुष्यां उपकारिकायां अधमतूर्ध्वायां
स्यब्रह्मं श्रमं अप्यश्रमापनोदार्थं क्षणमात्रं तत्र रेष्ठि ल्वो इहेहा विश्रांतिषो त्यर्थः। उपत्यकास्विति पाठः स्याधा
यानूउपत्यकानां विश्रांति योग्यत्वात्। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरित्युभयत्रापि त्यकन् ३६ उल्लिख्ये
ति॥ ॥हंसेन नलिन्या दलेपत्रे भैमी मुल्लिख्य लिखिला तस्मै नलाय यया भैमी अदर्शि दर्शिता॥ तथैव तत्र वि

नै.

श्रांतेन नलेनापि। अभिलिख्य लिखिता उपहृतः कंठे पितिः द्रहारः स्त्रीपमुक्ताहारो यस्याः एवंभूता चित्ररूपा भैमी
दृष्टा सती कस्याः सुहृदो न छेद्यं विस्मयाय आश्चर्याय न जाता॥ तथाभूतां तां दृष्ट्वा केनेयमत्राऽऽलिखिता छेदृशी लिखिता कंठा
र्पितहाराचेति सर्वा अपि विस्मिता जाता इत्यर्थः॥ विश्रांत्यर्थं भैमीं लिखित्वा साक्षाद्भैमीप्राप्तिबुद्ध्या नंतरकरणीयसं

त२

कल्पवशात्तेन मुक्ताहारार्पणा कृतेति भावः ३७ कौमारेति॥ ॥तेन नलेन सा भैमी आलिख्य एकांते दृश्यते स्म।
किंभूता कौमारं शैशवं तस्य गंधो लेशो विद्यते येषु तानि हृन्नाभिरेखादीनि निर्वास्यंती निषेधंती यतः रोमा
वलिरेखवेत्रयष्टिः चिह्नं यस्याः सा तथा यौवनीयायां यौवनसंबंधिन्यां द्वाःस्थिति द्वारे तिष्ठति यौवनीयद्वाःस्था तामवस्थां
आकारविशेषं परिवेत्तुकामा मांगी कर्तुकामा वयःसंधिप्रांतां लिखित्वा पश्यति स्मेत्यर्थः। अन्यापि वेत्रधारि
णी कंचित्रिषेधति द्वाःस्था च भवति। गंधानीति अल्पाख्यामिति गंधस्यैदादेशः ३८ पश्यादिति॥ ॥सा अघ
नं चंद्ररजःकर्पूरपरागमिश्रेण कृता क्रीडा खेलो येन एवंभूतं कुमारवक्त्रं बालसंघो यस्मिन्नेवंविधे ध्वनिमार्गे तदंघ्रि
प्रतिमाः सुनलचरणकमलप्रतिबिंबेषु वर्तमानं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणरेखारूपं चक्रं पश्यति

राम

विलोकयंती:।। पुरंध्री स्वरूपाणी: प्रतिलक्षीकृत्य चित्राणि अतिशमाश्चर्याणि चकार। केन सार्वभौमेणात्र विचरि
तमिति नासामाश्चर्यमभूदित्यर्थ:।। वां इत्यपि पाठ:।। ।।यस्या: इति पाठे भैम्या: संबंधिनी: पुरंध्रीरिति योजना।
स्वाम्येन चक्रे राष्ट्रवर्तयतीति चक्रवर्ती ३९ तारुण्येति।। ।।मनल: तारुण्येन पुण्यांवाह्वीअन्योन्यपर
स्परं लंबिधिनी अपि स्वां शोभां अवलोकयंत्यो: पश्यंत्यो: कयोश्चिद्देणोहरिणयो: मृगीदृशोर्मध्ये मुक्तं तं वि
णमार्ङ्गाच्छनसंरुआकस्मिकेन निर्हेतुकेनापिच्छादनेनातिरोधानेन कृत्वा यो विस्मायआश्चर्यं तस्मै बभूव।
भूयादंतर्द्धिसिद्धेरित्यादिवरदानात।। अदृश्यस्यमस्पर्शेनभवितव्यं शरीरेणान्यस्याच्छादनं कर्तव्यम
दृश्येषु मदीयभूषारत्नेषु प्रतिबिंबेन भवितव्यमित्यादीच्छावशादाच्छादनान्नयो राश्चर्यं जनयति स्मेति भा
व:। पुण्यं उवाचेपीत्यमर: ४० पुर इति क्वचित्सदेशे स्त्रीणां पुरोग्रे स्थितस्यास्य नलस्य अदृश्ये भूषार
त्नेषु भूषणरत्नेषु निजानि स्त्रीयानि प्रतिबिंबानि विस्मित्य विस्मित्य पुन: रविस्मयं प्राप्यनार्य: सहस्रकृत्व:
सहस्रवारं व्योमनि गगने अपश्यन् अवलोकयंतिस्म।। केवलेगगनेकेनापिप्रतिबिंबं नावलोक्यते अ

नै०

स्मा भिन्न दृश्यते स्वकीयं परकीयमपि किमेतत् इति साश्चर्यं पुनः पुनर्ददृशुरित्यर्थः। एतदपि नलस्यैव छायावशादेवेति
पूर्वमुक्तं प्रतिबिंबितानीति भावे क्तः रूपाणीति वा संबंधनीयं॥ ४१॥ तस्मिन्निति॥ ॥इंदुमुख्यः चंद्रवदनाः

नि ३

कंडुकं क्रीडारीत्या मिथः परस्परं क्षिप्तंतमेवाविस्मरंत्योपि विस्मेरतां साश्चर्यतामापुः। किंभूतं कंडुकं तस्मिन्नले
विषद्रूपसंधयस्योत्तिसन्नामप्राप्य ईयथे अर्द्धमार्गे एवान्तरीकृतः पातः पतनं येन तं तथा। तदंगरागेणानलां
गरागेण छुरितं भूषितं रूषितं वा॥ यस्यैतिसन्नामप्राप्य मध्ये संघट्टयोगात्पत्यवपन्नो भावदकस्मात्कथं
पातित इति॥ कस्यां गरागोस्मिन्नल इति साश्चर्या जाता इति भावः। पथो ईदित्यर्द्धेन पुंसकमिति समासः॥
ग्नाद्विना समासांतः ४२ पुंसीति॥ ॥महिष्यः राजपत्न्यः मणिबद्धायां भुवि नलस्य प्रतिबिंबे स्वकेवलायां बाभ्र

राम

मो ग्नातपाभावरूपासु छायासु तस्य नलस्य स्वरूपं सौंदर्यं वा। वीक्ष्य दृशोर्नेत्रयोः फलं साफल्यमानशि
रे प्रापुः। किं कृत्वा स्वभर्त्तामीमनस्मात्प्रतिरिक्ते भूते व्यतिरिक्तरूपे पुंसि विषयभूते नीलाक्षनवलोकने। तस्या
यो नियमोऽवश्यंभावस्तल्लक्षणं पक्षं तद्विधते यासां एवंभूता भूत्वापि। सुंदरस्य वस्त्ववलोकनात्तासां नेत्रसाफल्यं

जातं। प्रतिबिंबस्यातपाभावस्यवा पुरुषत्वाभावान्नैव लोकनेपि व तत्प्राप्तिर्नाभूदिति भावः ४३ विलोकयेति॥
ता मिमहिषीभिः भावितच्छायं न लस्य च्छायां विलोकाद्य इति अतः किं उत्प्रेक्षितं॥ ॥इति किं यथा वपेत्ती मलत्वर्णं स्वपति
प्रति उद्दिश्य मदनं धारयामः॥ तथा वसुधापि त्रिनेत्रनेत्रानलस्य त्रिलोचनलोचनाग्नेः कीलेन ज्वालेन नीलं श्या
मलं मूर्त्तमेनं मदनं लीमलत्वर्णं स्वपतिं प्रति धत्ते धारयति किं। छायायाः श्यामलत्वात्रिनेत्रनेत्रेत्यादि विशेषणं युक्तं।
यथा वयं भीमं प्रति मदनं पिदध्महे। लज्जावशादंतर्गूढतया धारयामस्तथा स्वपतिं प्रति वसुधा मदनं पिधत्ते अंतर्गू
ढतया धारयति किमिति वा॥ नलो अतिसुंदर इति भावः। वङ्केर्द्वयोर्जीवकीला क्षिप्तमरः ४४ रूपमिति ता मिम
हिषीभिः प्रतिच्छायैकतया प्रतिबिंबेनोपनीतं रूपं नलस्य स्वरूपं सौंदर्यं वा पादिनामय घापिका मे अत्रालोकि दृष्टं।
तथापि तदति प्रसिद्धं अस्य रूपं नालोकि न दृष्टं यतः हारिद्रभंगाय हारिद्रच्छेदाय सुवर्णच्छेदाय वा तिगोरत्ला
द्विनी एतदित्तो भंगः पराजयो येन तत। छायायां गोरत्वादिवर्णानालोकनादिति भावः। अतिसौंदर्यं सूचितं ४५
भवन्निति वियोगी सराज्ञा नलः योगी च वियोगरहित इव अस्थश्च मुनिरिव विरराज एतच्चित्रं विरहिणो विरहित्वाभा

नै.

वातस्त्वाश्चर्यं यतः अदृश्यो भवन्नपि रिक्तहर्म्ये सुमणिबद्धभूमिषु प्रतिबिंबदेहस्फूर्तं प्रतिबिंबरूपकायस्फूर्तं वितन्वन्वि
स्मापयत्॥ तथा परस्य पुरं नगरं गृहोपरिगृहं वा प्रविशन्नपि निरूप्य दृश्यो भवति को यथेष्टं वक्रोति परस्य वा जीवेर जिवां२
स्य शरीरं च प्रविशति। विशति। विषयेभ्यो निवृत्तत्वाद्वियोगी च भवति। पुरं पाटलिपुत्रे स्यात् गृहोपरिगृहे पुरं पुरं परिशरी
रे चेति विश्वः ४६ पुमानिति॥ ॥सनलइति हेत्यागिरः स्त्रीसमूहवाणीः शृणोति स्म ऽइति किं॥ वृत्तं त्वा विवरं स्माम
या पुमानिव अस्पर्शि स्पृष्टः तिवरं स्मामया पुंसः इव पुरुषस्येव छायाम्लोकि दृष्टा॥ मया विकश्चिद्भवन्नुवदन्निवा —
तर्कि॥ ससंभ्रमाभिः सखीभिः भैमी परस्परं वा प्रत्येकमनूक्तमित्यर्थः॥ स्त्रैणं समूहे स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवना
दिति नञ्। स्त्रैणीः स्त्रीसंबंधिनीर्गिरः इतिवा ४७ श्रुतंबामिति॥ ॥ततोऽसौ संदर्शनी सा भैमी अंबां मातरं प्रण रम —
त्य प्रणम्य उपनता आगता सती नलेन सह पथि योगं संबंधे आप॥ सनलः भ्रांति भैमी भ्रांत्या दृष्टा शुभे भी शुभ
ध्येतां सत्यरूपां नविविदे ज्ञातवान्॥ साक्षाद्दृष्टापि तया तं न ददर्श नादर्शत्व अदृश्य एवेति पाठेनादृष्टी देवेत्यर्थः।
आदर्शनत्वस्य दृश्यो ऽडीनिगणः प्रणात्यवाप्यपीति अनुनासिकलोपे तुकि ४८ अविति॥ अनुप्रसादाधिगतामात्व

प्रसादप्राप्ताप्रसूनमालाकुसुममालादूमेणभ्रांत्यावीक्षितस्यापि नलस्य कंठायतयाभैम्याक्षिप्ता उपकंठेस
मीपेक्षिप्तं सत्यरूपमेव तेन नलेन तत्कंठे चालिंगित ४९ स्रगिति भूयो नलः इत्यद्भुतमाश्चर्यं प्राप॥ इति किं वास
नाकृष्टस्यापि चिंतासंतापोपनीतस्य भैमीलक्षणस्य जनस्य प्रसादरूपेयं स्रक्कुमालासत्यासत्यरूपेति अलीक
दृष्टेन दत्तस्य कुत्रापि सत्यत्वं न दृष्टं अत्र त्वपूर्वं दृष्टं सा बाला च अलीकनलकंठपाक्षिप्तां तां मालां महत्सत्यत्वमितां
प्राप्तां आलोक्यापि विवापि विस्मयते स्म साश्चर्या बभूव॥ अलीकदृष्टनलकंठे क्षिप्ता माला भूमौ नाक्षिके न नीता किं
जातमस्या इत्याश्चर्यं ५०॥ ॥अन्योन्यमिति॥ ॥सत्यरूपेण परस्परेणाभूषिते अधिष्ठिते प्रदेशे अन्योन्यं पर
स्परं अन्यत्रवत् अन्योन्यानध्युषितदेशवत् भ्रांतिदृष्टिमिव ईक्षमाणौ विलोकयमानौ आलिंगितं यदलीकं प
रस्परं तस्यांतर्मध्ये न तथ्यं सत्यमपि मिथः परस्परं परिष्वज्य जाते आलिलिंगतुः॥ अलीकदृष्टस्य आलिंगितस्य पर
स्परस्य मध्ये सत्यरूपस्यालिंगनं जातमिति भावः॥ आलिंगितमलीकं परस्परं येन एवंभूतमंतःकरणं ययोरिति
वा॥ सत्यमप्यलीकबुद्ध्या वा लिलिंगतुरिति भावः॥ परिषस्वजाते सदृशिं इत्योः परस्परालिंगितिपरस्परत्वनिषेधः ५१

स०१

नै.

स्पर्शमिति॥ ॥भैमीमसौ रूपं तं अस्यस्पर्शं अधिगताशाप्ताविनस्य अदर्शनेन पुनर्भ्रान्तिं मेने। सत्यस्पर्दर्शमेन भाक्येन
वदृश्यते सा तस्मादलीकः स्पर्शो इत्यमन्यत। सत्यः सत्यरूपतां पश्यन्नपि सहसा ऊरीति उदितो ज्ञानतः स्मालिकाविकार
रूपः स भौमी यस्य एवं श्रुतः स्वनान्धर्नुर्न शशाक॥ ५२ स्पर्शेति सत्यरूपपरस्परस्पर्शजनितेनातिहर्षेण इत्ययोगी इतस्या

चा

सत्यमत्यासत्यबुद्ध्या पुनरप्यालिंगनादौ प्रवृत्तः पुनरप्यलीकपरस्परालिंगनस्पर्शाभावात् मिथ्यात्वेन प्रतिलब्धस
त्यमनेनवीधायाभ्यां एवंभूतो संतो तृतीयस्थानेपाथिमार्गे तथ्यं सत्यरूपं मिथः परस्परं पुनः स्पर्शं तावपि विमुग्धौ भ्रां
तौ तौ नश्रद्दधाते। सत्यत्वेन स्पर्शं न ज्ञानीतः स्म॥ प्रथमस्थले तावत् कोपालंभादि द्वितीयस्थले बाधोपालंभात् दृष्टं ता
वद्धेन तृतीयस्थले किं प्रथमस्थलवत् सत्यमुत द्वितीयस्थलवत् असत्यमिति निर्णयाभावादनादरसहितौ ता ता
विति भावः। पुनरपि तृतीयस्थले सत्यालिंगने ज्ञातेऽपि विश्वासो नाभूदित्यर्थः॥ ५३ सर्वत्रेति रूपश्रियापरस्परं सौंद

एम

र्यशोभया परस्पर अतितरां परस्परस्या मिथ्याकरं सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु संबाधं स्पर्शादिना संवारयोरयं सत्यरू
पं परस्परं कर्मभूतमबाधमानौ सत्यत्वेनमन्यमानौ क्वापि तत्स्थले अलीकं च असत्यं पुनः असत्यमपि वा परस्परमालो

नै.

त्वाच्च अभ्रंकषं प्रसवत्वाद्दहनाशिखरं विदर्भराजप्रभवया भैम्याभिरामं शुशोभ भ्रमम् शिक्षितमित्यर्थः ॥ प्रासादं प्रास
सादप्राप ॥ विप्रलंभजनितपरिश्रमगणवशादेव प्रासादं प्राप्तवान् न तु बाह्यपूर्वकमिति भावः ॥ स च रमणाः समस्वतीयमुक्तादि
ति तत्र कथं कथं विदिति सप्तदायनिपातनोति कृच्छ्रार्थो द्रष्टव्यः ॥ अभ्रंकषं सर्वंकूलाभ्रेतिखच् ५१ सखीति समलः तस्य
प्रासादस्य प्रतोल्याः पुरोमार्गे मणिवेदिकायां मणिबद्धभूमौ भैम्याः सभां विलोकयामास ॥ किंभूतां सखीशतानां स
रसैः सशृंगारैः विलासैर्विभ्रमैः स्मरस्यावरोधभवनमंतःपुरं श्रांतिमावहंती कुर्वंती सखीनां रतिजत्वात् ॥ प्रतोलीम
णिबद्धवेदिको परिरचितां सभां ददर्शेत्यर्थः ॥ रथ्याप्रतोली विशिखेत्यमरः ५८ कंठ इति ॥ ॥ यत्र सभायां नलेन क
लंमधुरास्फुटं आलापं आलपंती गणालापं कुर्वती कापिका विह्वला अंतर्मनसि इति अस्त्रस्य तत्सुता न तु व्यक्तवा
या ॥ इति किं ॥ अस्याः सुंदर्याः त्रिरेखलक्षणभूता त्रिरेखा यस्मिन्स कंठः तेन पिकवेणुवीणाः स्वराभृतेनजिताः
पराभूताः स्वपतिता पयति किं ॥ मधुरस्वराकर्णनेन रेखात्रयदर्शनेन च कोकिला स्त्रियस्य त्रयस्य च नार्थद्वरेखात्रये
कंठेन दृष्टं तेन तु लक्षणत्वेनेत्युपमीयत इत्यर्थः ॥ रेखात्रयांचिता ग्रीवा कंबुग्रीवेति कथ्यते सामुद्रिकलक्षणोक्तिः ॥ ५९ ॥

२५

राम

कृतौ केलिशुकस्य क्रीडायां तेन विरतिं उपरतिं प्राप्तं न शोकतः समर्थ्यौ नाभूतां॥ क्वचित्कलीकलेपि बकुलेषु स
त्पत्वाद्दालिंगनादिक्रीडां वकुलेवेतिभावः॥ तथ्यकरमितिपाठे कौटं कुपरस्परं परं केवलं तथ्यकरं सत्यं सत्यबुद्धि
जनकं इतिवा ५४ परेति॥ ॥परस्परस्पर्शरसः अन्योन्यस्पर्शजनितो अनुरागस्तस्मोस्मिरूढेकप्रेमजनितात्सेका
त्सेचनात्तत्स्यो श्रेतस्सिविप्रलंभः वियोगः क्षणमात्रं किंचित् निमिषशर्वापेक्षया हि गणं हाप्यांगणनं यथा तथा दि
दीपेप्रदीपः। कस्मात्किमिव प्रेन्हाति दानात्तैलस्पवर्द्धनक्षेपाद्दीपिकाद्विरिव दीपशिखेव स्मापथा किंचित्मंदी
भूयपद्दिगुणं प्रकाशते॥ अप्राप्तो सत्यां विप्रलंभस्याद् कदुःसहो न यथा संयोगपूर्वको वियोगइतिभावः ५५ वेश्म
ति सा भैमी वेश्मपुरटं हं आप। किं भूताधैर्यवियोगयोर्यो भासं ववधा क्रमेण त्वरं संभावनाकुलत्वस्पेति। बोधं सम्यक्
ज्ञानं नलएवायमितितिमोहं मिथ्याज्ञानेनचमुकुंदधाना। सनलः उकुमेण भ्रांतिवशेनतां छकुवं सुंदरीपुनः पुरोये प
श्यन्विलोकयन् तत्रैवबभ्राम॥ आलीकतदालिंगनाद्विवांछयातत्रैवविचचारेतिभावः ५६ पद्मामिति पद्मासंवर
मानो विचरन्नेष नृपः कथंकथंचित्तच्चरणाचारित्वपरिचयाभावात्॥ अतिमहता क्लेशेननचिरं परिश्रम्य परितो भ्रमि

एतमिति॥ ॥यत्रसभायांसनलमनारीसुंदरीतत्करवर्त्तिनीसारीसारिकातस्याप्तुखलातइतिएवंआलिकुलेनसखी
समूहेनपाठितानृपबोधनसंलनवाक्यानिश्रुत्वास्वात्मानेनापिईदृष्टमाशंकता इतिकिंहेदमयंतित्वंमनासिस्थि
तेएतेपुरोवर्त्तिनंआगतंनलंपश्यप्रवर्त्तितद्वियोगाजनितंतापीडांत्यजेति। अहमेताभिःशापोवहृष्टः अन्यथासारिका
मेवमेताःकुतःपाठयंतीति ६ यत्रेति यत्रसभायांदृष्टामिथ्यालीमभवीभवंत्याभैमीवेषंधारयंत्याएकयासख्याअ
लीकनलीकृतालीकंठेअसत्यनलाकारीकृतसखीकंठेदौहृदिकोपनीतामालाकारेणानीतामधूकमालातस्या
दृश्यस्यनलस्यदृक्पथेदृगोचरेशालीनंसलज्जंआधायिनिक्षिप्ताभैमीविनोदार्थंताद्दशीमेवक्रीडांसखीः कुर्वंतीति
भावः।दौहृदिकाधात्रीवा।हृत्स्यादिदोहदैर्नियुक्तोदौहृदिकः।तत्रनियुक्तःइतिठक्॥शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययो
रितिनिपातनाद्धालीनशब्दःसाधुः॥ ६१॥ चंद्रेति॥ यत्रसभायांकापिक्वापिसुंदरीचंद्राणांअनवच्छिन्नधारणा
न्निर्णयाभावंअन्योन्यास्मिन्यतिबिंबादनवच्छित्तिंचसमर्जेव। किंभूताचंद्रसमेवद्रउत्पेजितसखीमुखेऽतिस्वच्छत्वाच्चं
द्राभंचंद्रतुल्यंआभमप्रभमतिस्वच्छद्व्यविशेषः।तन्संबंधिआर्षंततरूपंतिलकंललाटाभरणंदधानाकुर्वाणा।किं

किंभूतं आर्धं तिलकं तद्वद्वंद्वरेकाराभतिलकं पुरःस्थितं मित्रं भित्रीयं अग्रात्यंतलग्नहत्तागादर्शेन कृतमत्र विबिंबप्रतिबिंबं पत्र चंद्रिका
राभ्रतिलकं पुरःस्थितीयमुखचंद्रे कृतमत्र विबिंबये नेति वा। यन्मुखचंद्रे काकारे चंद्राकारो भ्रतिलकः क्रियते तस्याश्चंद्राकारो भ्र
तिलको मुखं च द्वौ चंद्रौ अलंकारकारिण्याः चंद्राकारे भ्रतिलके प्रतिबिंबितौ। यया वालंकारः क्रियते तस्या मुखं तत्रविंध
मानो भ्रतिलकश्च द्वौ चंद्रौ यस्याः क्रियते लंकारस्तन्मुखचंद्रः भ्रतिलके प्रतिबिंबितौ एवं प्रतिबिंबितप्रतिबिंबाद्राविलेयं चं
द्रानवस्थाद्रष्टव्या। तद्विधेयत्वमत्र इत्यत्र मनुयोमकारस्य पुरुषस्य भावः॥६२॥ ॥ दलेति॥ ॥यत्र सभायां कांचनकेतक
स्य सुवर्णकेतकीकुसुमस्य दलोदरे पत्रगर्भे हरणात नेखानानंतरं ल्लणं प्रेमषीभावुकामषीभवनशीलावर्णलेखा
यस्मिन् तस्यैव नलस्तं विधिनमेव ममनखरस्तादिवांछाविधत इत्येवमादिरूपं स्वस्त्रीयमनंगालेखं मदनोपदिष्टं लेख
नं स्वमीनलेखनीभिर्लिलेख विरहिणीभिः स्वीयभावसूचनार्थं प्रयोगश्चायमाधपंक्तिकापेक्ष्यते॥ मष्यावर्णोष्खलिख्यंते
केतकीपुष्पेषु नखलेखानां श्यामीभवनं स्वभावः। भावुके तिलषपतेति श्रीलेख्कम्॥६३॥ ॥विलेखितुमिति॥
यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु वर्तिविख्यातिष्टतानि कुशलयापि भैमीसख्याभीमभुवो भैम्या लीलाकमलं मित्रो

ति ५

रा म

तं

चित्रपटे वा विलेखितुं स्वशा। किं शक्तं पाणिः करो नैव लेखितुं शक्तः॥ तथा कर्णोत्पलं कर्णाभरणीभूतं विलेखि
तुमपारि पर्याप्तं अस्ति लेखितुं नैवापारि लीलाकमलाच्चतं सोत्पलापेक्षया पाणिनयनमतिसुंदरत्वाल्लेखितुं न श
क्तमिति भावः॥ शकधृषेति पर्याप्तिवचनेति वा तुमन्। लघूपधाया गुणः॥ त्रिमीघृक्षादिति डश॥ ६४॥ ॥भैमीति॥
यत्र सभायां कलिप्रियस्य नारदस्य गंधर्वबंधुर्नलं तृणः प्रियः शिष्यवर्गः एत्य आगत्य भैमीमुपावीणयत॥ वीणयो
पागायत॥ किंभूतः स्वरमधुना स्वरामृतेन नारीणां पूर्णं तस्याः भैम्याः कंठनालं तेनैकधुरां वहति एकधुरीणा त
तुल्या वीणा यस्य। प्रथमं गंधर्वबंधोनं नरं नारदेन वीणावादनमध्यापितः अतिकौशलात्तस्याति प्रियः एवं
तिष्ठाश्रपि वीणावादने ततोऽप्याधिकं कौशलमभ्यासितुं तेनागत्य भैमी वीणयोपगायतिस्मेति भावः॥ वीणा गंध
र्व्यपेक्षया भैमीकंठस्याति माधुर्यं सूचितं॥ नालपदेन मुखस्य कमलत्वं च। ध्वानं रागं श्रुतमित्यमरः। उपावीणय
त सत्यापपाशेणिव॥ कलिः प्रियोऽस्येति वा प्रियस्येति पूर्वनिपाताभावः॥ रागांक्रोरी उत्तरणो अस्मादेः द्विवा
विष्टानत्वं। एकधुरीणोत्पत्र एकधुरावहौ इति खः॥ ६५॥ ॥नावेति॥ यत्र सभायां सखीभिः सखी इति पूर्वी

न्तं ऊचे किंभूता अहं चंद्रमा ऽर्द्धचंद्राकारो नखांकः नखक्षतं तेन तु विचित्रौ आश्लिष्टौ स्तनौ यस्याः सा इति किं। हेस
खि स्मरः तेन तव पयोधेः स्तनलग्नः कुंभ एवाथच पयोधेर्जललाभार्थं रे कुंभ एव हाराङ्कीति यस्याः सकाशादात्मा
नं गोपायतीति हरलीति गु एवं भूतः स्मरः नावा नौकया खेलति। किं वितर्के॥ अर्द्धचंद्राकारत्वान्नखांके नौका
त्वं युक्तं॥ अग्निभीतो हि शैत्यप्रधानं स्थानमाश्रयतीति त्रिनेत्रानलाङ्कीत्या पलायितः निर्भयं शीतलं तन्न हृदयल
त्तृणं स्थानमागत्य सुखेन जलक्रीडां करोतीत्यर्थः॥ एवमन्यापि वैरिणः सकाशात्पलाय्य निर्भयं स्थानं गत्वा
क्रीडति। हरेण पार्वत्याः सकाशान्नतत्रीतिभया तु सेव्रमाहितैः सौंदर्याब्धा कुचवांछायां समुत्पन्नायामपि स्रंहीग
त्वात्पार्वतीकोपभिया हरेणास्पृष्ट इत्यर्थः॥ कुचविशेषणं वा॥ पार्वतीभिया हरागमनसंभावनाया अप्यभावा
न्निर्भयत्वेन स्मरक्रीडायुक्त इत्यर्थः॥ नखांकरूपं विधुबिंबपीवरत्वं कुचदर्शनात्सर्वस्यापि कामोद्रेको भवतीति
भावः॥ हरेण पार्वतीभीत्या गुप्ते ऽस्पृष्टे कुचं दरि सखि संबोधनं वा॥ हरलीलक्षणाव्रतिः॥ परं च कुंतस्मादात्मानं
गोपयतीति मदनविशेषणं वा। हरो ऽप्येतद्दर्शनविमोहितो मम वशंगतः शांतकोपो भविष्यतीति बुद्ध्या नि

राम

र्भयइति ६६ स्मरेति॥ ॥प्रसूनैःपुष्पैःस्मराशुगीभूयकामबाणीभूयविकीर्णैःपुष्पैर्वक्षोमेमीवत्सःयस्त्वामपिपीडितंत
द्रैमीवत्सःह्रोमलत्वगंशिरंतेपुष्पपुष्पगुणाघटनार्थंसूचिशिखाग्रेयग्रंनिखायारोप्यसज्जंमालांसज्जंत्यारव
यंत्याएकयाअशोधिशोधितं।खलूत्वेतलेतिषांशास्त्रप्रहारकरणाद्धेरानियीतनंतयाकृतमित्यर्थः।यत्रकाचित्मा
लांस्रजयेयेतिभावः।मालाकारिण्याप्रसूनपुष्पेषुसूचिशिखानिखननंजातिः॥६७॥ ॥यत्रेति॥ ॥यत्रसभायांभे
मीअतिभीयअतितरांभयंप्राप्यतांमालाकारिणींइतिअवदत्॥इतिकिंहेसखिइदंमालाग्रथनलक्षणंसा
हसिकंअविचार्यकारित्वंत्यजरमंवेति॥साहिकत्वमेवाह॥यतःप्रसूनानिपुष्पस्वरूपान्बाणान्गुणेनदोर
केणाथबमोव्यासिज्ञानसत्रहानुकृत्वामदनायत्वमेवदस्सददासि॥मांपीडयतः॥कामस्यमौर्वींसंनद्धवाण
दानेनयात्वंसहायंसाहायकमावरसिसात्वंसमीचीनासहचरीभवसीतिसोल्लुंठनंतांअवददित्यर्थः।मालायां
बाणसंनद्धेमौर्वीबद्ध्वाभेम्याभयंज्ञातमितिभावः।त्यजत्यजेतिभयाद्विरुक्तिः॥सहसावर्ततेसाहसिकीउ
जः।सहोभसावर्ततइतिठकृतस्याभावेगुणवचनेत्यादिनाष्यञ्॥६८॥ ॥आलिख्येति॥ ॥यत्रसभायां

नै.टी.

४ क

काचित्सुमध्यासुंदरीसख्याः कुचयोः पत्त्रतंगीमध्येपत्त्रवल्लीरचनामध्ये करेण मकरी आलिख्यतां सखीमिति
आलपद्वदत ॥ इतिकिं ॥ हेआलिसखित्वदेकावलिप्तवैकयष्टिकमुक्ताहारविशेषमल्लं[illegible]गायानाकनद्याः स्वर्गं
गायाइदंमकरीलक्षणंयानंवाहनंमन्येतर्कयामि ॥ स्वच्छत्वान्मुक्ताहारस्यनाकनदीत्वंहारसमीपेमकर्याविधमा
नत्वान्मकरीवाहनत्वंनाकनद्यामुत्प्रेक्षितं ॥ एकावल्येकयष्टिकेत्यमरः ॥ गंगामकरवाहिनीतिप्रसिद्धिः ॥ ६१ ॥
तामिति ॥ ॥ यत्रसासुमध्यातामेवसखींभूयःपुनरपिइतिजगाद ॥ इतिकिं ॥ हेसखिपयोधियादःसमुद्रजलजंतोः
तावकस्तदीयहृदयस्थितोऽन्नं छ्वपः कामस्तस्यांकश्चिद्वंमीनस्तस्यप्रियोयीश्शणोश्वरीतेकुचयोः स्थितामत्सीस्त्यंमक
रीअर्थात्कुचयोः विस्तारस्यापीवरत्वस्ययशःप्रशस्त्रियशः शासनमस्तुभवत्विति । यामसुदेसदावसतिसातंविहाय
वेत्कुचयोः स्थितातर्हितदपेक्षयाऽनयोः पीवरत्वंदुरवगाहत्वं वस्यष्टतरंनान्यस्येतियशः शासनमस्तु । ज्ञोतेश
स्यहृच्छयत्वेनप्रियायाश्चपितत्रैवस्थातुमुचितमितिभावः ॥ ७ ॥ ॥ शारीमिति ॥ ॥ चरंतींगृहाद्गृहांतरंगच्छंतीम
थचक्रमंतीमेतांशारीमस्तोपकरणं । शकुनिविशेषवहेसखि गृहाणमारय जहिहिवेतिकयापिकयाचिसखी

रिव

राम

स्प४

प्रतिश्रुत्तदायेपाशकदानेकथितेसतियत्रसनलः द्वितीयार्थश्रुतीत्याद्ययातस्यक्षमोऽभ्रांतिस्तयामीरुर्भयशी
लासारीपक्षिविशेषः तस्याःकाकुःभयविकृतस्वरस्तस्योत्थोऽभ्याननेतेनसाकूतःसाभिप्रायःहंसोहास्यस्य
स्यएवंविधेयत्नेजातः।मांमारयिष्यतीभियासविकृतस्वरस्तुहीनांशारींदक्षायेशोरप्येवंत्वानंकथमिति
भ्रांतिवशात्वसाश्चर्यत्वात्सहास्योजातइत्यर्थः।शारीत्वाद्युपकरणेतथाशकुनिकांतौरदायोदानेयोति
कादिघनइतिविश्वः।हंसःस्वनहंसोर्वेत्यपि॥७१॥ ॥भैमिति॥ ॥यत्रसनलंभैमसमीपेतांबूलधारणार्थंतां
बूलदहंसलक्ष्मीसुवर्णघटितहंसपुत्तलिकाशोभांनिरीक्ष्यकृतः।प्रियाहृत्पलक्षणेमहाअनुपकारोयेनएवं
भूतोमरालोहंसस्तस्मिन्मोहोभ्रांतिस्तस्यइदिमाद्दत्त्वमूहेऽपेत्यर्थः।भिमह्वतोहंसएवायंकिमितितस्य
भ्रमोजातइत्यर्थः।ऊहेवहेर्लिटिवचिस्वपीतिसंप्रसारणं॥७२॥तस्मिन्निति॥ ॥अथसप्रसिद्धःकोपिलोकोत्तरः
रूपातिशयः।सौंदर्यातिशयःअष्टष्टएवस्वयंआत्मनेवतांभैमीस्फुटंप्रकरमाचचक्षे।कथयतिस्मकिंकुर्वन्न
स्मिन्सखीसमाजेसखीसमूहमध्येसाप्रसिद्धाभैमीयंभविष्यतीतिसखिजातंनलस्यसंदेहंस्युदस्यनिरा

ऊर्वन्सहचर्यपेक्षयासौंदर्यातिशयदर्शनादियंभैमीतिनलेनचतएवज्ञातमित्यर्थः॥अर्थेनसंदेहस्वरूपेणनोदे
यमितिबुद्ध्यासुएषएवभविष्यसंदेहनिराकरणार्थमाचष्टेतिसुदस्यात्रितिहेनैशना॥अथयंसखीसमूहद
र्शनेज्ञातेऽप्यमुमध्येकाभैमीतिसंदेहेसत्यनंतरंभैमीदर्शनेज्ञातेरूपातिशयःसंदेहंनिराकुर्वन्नेषएवभैमीमा
चष्टेतिवाव्याख्या॥मुदस्येतित्यपबंतोवापाठः॥७३॥ ॥भैमीति॥सखीभिःभैम्याविनोदायमनोरंजनायमुदाह
र्षेणमणिवेदिकापांसुविलेखितानांतदाकृतीनांनलप्रतिबिंबरूपाणांमध्येमणिवेदिकायामुदीतंस्फुटंज्ञा
तमपितस्यनलस्यात्मस्तस्यात्मबिंबंप्रतिबिंबंताभिर्नातर्किनलह्लिखितैःरचितनलप्रतिच्छंदस्यमध्येसत्यमपिप्रति
बिंबप्रतिच्छंदबुध्यासत्यत्वेननज्ञातमित्यर्थः॥७४॥ ॥हुताशेति॥ ॥नलःभैम्यावचोभिःदूरमत्यर्थंअथच
दूरदेशंप्रयातामपिप्राप्तामपिनिजांस्वीयांतदाशांभैमीसंबंधिनीमाशांन्यवर्तयत॥किंभूतयाभैम्याःहुताशो
ग्निःकीनाशोयमःजलेशोवरुणःतेषांदूतीःनिराकरिष्णोर्निराकरणशीलायाःकिंभूतादूतीःकृताकाकुयाच्ञा
दैन्यपूर्वस्तुत्यायाचनायाभिन्नाःवरुणादिदूत्यदूतीनिराकरणेनपुनरपिभैमीप्राप्त्याशासहितोबभूवेत्यर्थः॥

राम

बङ्गादेरप्रधानत्वादितीवचनाप्रकारोविस्तरेणनोक्तः।अन्यदपिद्वंद्वप्रयातवचनैःपरावर्त्यते।इतीःनलोकेति
षष्ठीनिषेधः॥७५॥ ॥वित्तमितिमिति॥ ॥सनलःमध्येसभंसभामध्येतस्याभैम्याआलिदृष्टेदैःसखीदृदैःइंद्रइती
सम्प्रवदतीतिआभिमंघमानामभिनंदितांवासवस्यसंभलीहतीतसंबंधिनींतत्कृतांभैम्याःवित्तमिंसावधानः
संभालयामाससमाकर्णयामास॥भैमीवासवंप्रायेणवरीष्यतीतिअंतःसभयःअस्यावचनंघाकरिष्यतीति
मनसिभयसहितःतथाप्रसखीवचनंभैमीकरीष्यत्येवेतिबुद्ध्याभैम्यांकृशाशःप्रेरिताशःसंभलीऊहनीसमे
त्पमरः॥तस्याऽपेर्पितत्वाद्युविविज्ञापनेतियद्यपिभवितव्यंतथापिक्विन्नावादिभ्यश्चेतिवचनाद्दास्यादयः॥अयो
गतोनुमतंव्याऽइतिवचनात्तत्त्वसिद्धिरित्यग्रक्तिरूपदमंजरीकाराण्येवमेवसमर्थितवान्।मध्येसभंपारेमध्यइत्यव्य
यीभावेनपुंसकत्वेह्रस्वः।एदंतत्वेनिपातनात्॥७६॥ ॥लिपीति॥ ॥हेभैमित्वंवित्तापर्यंत्यामिंद्रस्यदूत्यापम
पिअवधानदानेरेकाग्रचित्तत्वेनप्रसादंरचयकुरु।एकाग्रचित्तत्वमेवप्रसादः।किंभूतस्यइतिअप्यंत्वदर्थेप्रेषि
तंवाचिकंसंदेशवचनंयेन।इतिकिं।भुविविद्यमानेननलोकेनदेवीदेवसंबंधिनीलिपिःप्रपठाप्रसुखेनपठितुंनश

केयमिति कृत्वा पत्रिकां न दत्तौ वक्ष्यमाणा सती इव विज्ञापनामाकर्णयेत्यर्थः ॥ वाचिकं वाचा व्याहृतार्थो यात इति ठञ् स्वार्थिकः ॥
प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तंते वेति नपुंसकत्वं यथा मालैव माल्यं सेनैव सैन्यं विज्ञापयेत्यां यदा दिपा ग्रातमि
तां रूक्ष इत्यत्र वाचित्र विराग इत्यतो वेत्यत्र हेत्वर्थ वचिष्ठितविभाषया विज्ञापनामत्तेश्रुतिसिद्धमिनीत्यादि महाकविप्रयो
गदर्शनाद् बहुरूपाभावात्साधुत्वं ज्ञेयं ॥ ११ ॥ ॥ सलीलमिति ॥ ॥ वासवः सलीलं सविलासं यथा आलिंगनया आश्लेषेणोप
पपीडं उपपीड्य यात् स्मा लिंपत्लामनामयं आरोग्यं पृच्छति हे भैमि तव आरोग्यं विद्यते कच्चिदिति ॥ आश्लिष्टां कुशलं पृच्छे
त स्नेहं श्लेष्मिदनामयं ॥ वैशंपायनं समागम्य पृच्छदिमारोग्यमेव चेति ॥ मत्त्व वचनात ॥ तवाश्लेषकथया लवदालिंगनक
यावस्यात् पनिद्धविकसितेतं तस्पं इस्य रोमभिः क्रतिभिः शेषावशिष्टोऽर्थः भवत्ये अर्थे संदिदिशे संदिष्टः ॥ इदमुक्तमथ्ये
वं सानुरागः तस्मात्त्वयानुगृहीतव्य इत्यर्थः सात्विकभावोदयेन गाढस्कंठत्वादन्यत्किंचिन्न संदिदेशेत्यर्थः ॥ आलिं
गिविज्ञीकरणे चुरादिराङ्पूर्वः श्लेषणे तस्याण्यंतत्वाद्गुङ् ॥ उपपीडं सप्तम्यां चोपपीडेति णमुल् ॥ १२ ॥ ॥ प्रेष्य इ
ति ॥ ॥ हे भैमि त्वयाहमनुयास्य इत्यादि लवदर्शनायांत्वदीयया च्छायां विषये मघोनः इंद्रस्य हृदा मनसा प्रेर्य मा

राम

णोपियः कंठः क्लिष्टं कंठक्लिष्टं लग्नां लग्नशोणोत्था गोपराधं आपत्प्राप ॥ लक्ष्म्या । किम्भूतया तन्त्रोक्ता वा नित्यर्थः ॥ त्वं
स्वयंवरस्था नत्त्रुपक्षेयं वरस्था नाष्ठितस्यास्येंद्रस्य तं सा परार्ध्यं कंठं वरणस्य सुगंधा माल्या क्षुरी ग्रंबध्नना सा परा
धो हि शिवकणो दोरकेण बध्यते ॥ त्वमप्यस्य प्रभुत्वल्पेत्यर्थः । एवं मातृरागामिंद्रं हणी छेतिभावः ॥ ७९ ॥ ॥ नेति ॥ ॥
हे मेमि त्वमेन नामिंद्रं मात्य जयेरमरैः क्षीरधिमथनादस्येंद्रस्यात्रजा यो पेंद्राय श्रीस्त्वं दमिता ॥ निर्गमिता ते देवा इक्षु
रसोदं इक्षुरससमुद्रं विमथ्य मथित्वा ऽस्मैं इंद्रार्थमन्यां श्रियमुद्धापयितुं नेर्गमपि तु न श्रीम्यं तुये देवैः क्षीरसमुद्रं
निर्मथ्य लक्ष्मी निर्गमिष्यता इंद्रा उजाय दत्ता ॥ अपेष्टत्वात्तस्या पि भूत्यायेंद्राय तेभ्यो [illegible] धिकादानघ्या । सा इ
क्षुरससमुद्र मथनं विना न प्राप्यत इति तदर्थं तन्मथने तेषां श्रया सः स्यात्त्वत्सास्या सप्रया सा मा भूत्त्वं लक्ष्म्याः
सकाशादति सुंदरी एनं हणी छेतिभावः । अतिसौंदर्येण त्वमेवेक्षुरससमुद्रसंभवा लक्ष्मी रित्यर्थः ॥ इक्षुरसस ए
वोदकं यस्य उदकस्यो दः संज्ञायामिति उदभावः ८० लोकेति ॥ ॥ हे मेमि लोकस्त्वाजिव उर्दशभुवनमाला
धांश्यो महती स्वर्गोधिकः ॥ दिविजादितेया युद्धसंभुखमरणादि प्राप्त देवत्वापेक्षया आदित्यपत्या निये देवा हे

नै.टी.

महांतः आदितेयेष्वपिमहेंद्रोमहान्ससोप्येवंविधइंद्रोपिरागाद्नुरागात्यदितवकिंकर्त्तुंकिंकरीभवितुंअर्थीप्रा
र्थयतइत्यर्थःनतुकेनापिबलात्कारेणप्रवर्त्तितः॥ अतःपरान्याकस्त्र्युत्कर्षःकिंजागर्त्तिनास्त्येवेत्यर्थः॥ इं
द्रोपितवकिंकरीभवितुमिच्छतिअतएवतत्तवतुल्याकापिस्त्रीभाग्यवतीसुंदरीचनविद्यतइतिभावः॥ अदित्याअ
पत्यानिआदितेयाः॥ कृदिकारादक्तिनइतिङीषंतात्दित्यदित्येतिण्यंबाधित्वास्त्रीभ्योढगितिढक्॥ ८१॥ ॥पदमि
ति॥ ॥इंद्रःशतेनमखैर्यज्ञैःशतेनयत्पदंप्रापसइंद्रःअस्मैपदायतेतवयाचनेनप्रार्थनाविषयेवाङ्निर्व्ययवच
नानिकरोतीतिकाकुः॥ त्वंप्रसादंकुरुतथातदैंद्रंपदंस्वीकारस्वर्गंस्वीकारस्वचक्रंभूनंदनंभूवालंनतदेवश्रम
स्वेनप्रयासमात्रेणालंकुरुष्वस्वभोगोनांगीकुरुष्वेत्यर्थः॥ इंद्रवरोस्वर्गाधिपत्यंतवैवभविष्यतीतिभावः॥ प्र
भोर्भूत्रेपएवंकारस्सूचकः॥ वाङ्कारःकृतेनोहेतुनाश्लील्यतिशास्त्रस्पष्टस्यनशाद्धस्लोकेतिनिषेधश्चदण्॥ ८२॥
मंदाकिनीति॥ ॥मंदाकिनीनंदनयोर्विहारेजलक्रीडादौयच्छ्रेयोमंगलंभवेत्तथादेवेंद्रेषवेभर्त्तरिक्षितच्छ्रे
यःतथामाक्षेवनारायणेदेवरिवासवामिनःकनीयसिभ्रातरिचपक्षेयःतथायातरिलक्ष्मीशात्कृज्ञायायांसविप्र

राम

२०

यात्वल्लक्ष्म्यां चयच्छेयः हे भामिनि निर्विचारश्च तरे नैसि त्वं तत्सर्वं चेतत्सा भावयेच्छ विचारय ॥ इंद्रवरणे यत्केनापि
दत्तं तत्सर्वं त्वया छलमिति ॥ इंद्रगुह्येति भावः । देवमाधवेवा । अस्मादीनां वरणे मंदाकिनी विदारमाइं नतु
नंदनविदारः । तथास्मादिर्देवोवरो नत्रमाधवो देवरः ॥ तथा श्रीः संपद्रूपा सखी नतु लक्ष्मीरूपाया त्वद्रूपा सखी
इंद्रवरणे त्वेतद्द्वयं ज्ञानिर्भविष्यति तस्माद्विचारय । अस्मादीन्परित्यज्येंद्रमेव वृणीष्वेति भावः । पावाः शृंगारद
योवा । लोकपालाः सुश्रीतरुः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमित्यमरः । श्रेय
स्तु मंगले धर्मेऽपीति विश्वः । देवज्ञत्रित्योणादिके सन्ननृपत्ये देवातस्मिन् देवरि ॥ एतेषां द्विश्वेतियाता तत्स्यो यातरि
॥८३॥ ॥ रज्यच्छेति ॥ ॥ त्रयाणामपि जगतां तस्मिन् शराज्यत्वं रज्यच्छ व्रीतिमती भवति इंद्राश्चक्राश्लाघात्राप्र
तिष्ठापात्रा त्वं नपमाहात्म्यं त्वमेव लभसे प्राप्तोषि नान्या ॥ यस्य त्रैलोक्यराज्यस्य प्राप्तये बलियाचनेन लघूकृतः
स्वश्रात्मा येतं पुरुषं वामनं खर्वं महानुभावा आमनंति ब्रुवंति याचनजन्यलघुत्वाद्देवतस्य वामनत्वं न त्वन्यतः
लघुत्वमाश्रित्य वामनेनयद्राज्यमिंद्रार्थमर्थितं तद्राज्ये त्वं रज्यच्छेतीडेण स्वयं प्रार्थिता पात्रा व प्रतिष्ठा कथं नभव

तिअपितुभवत्येव॥ रत्नपूर्वं नराजे दिवादिग्भरितेत्वादात्मनेपदं॥८४॥ ॥यानीति॥ त्वयानेव देवान् त्रिकालं त्रिसंध्यं
नमस्तिनमस्कुर्वतोषितेषां कृतप्रीकृतिः कृतप्रीकरणं तेतवनअवोचितं।तेषामकृतज्ञता कारणं नोचितं॥ तर्हि किं कर्त्त
व्यमित्यत आह। त्रिसंध्यं तव पादयोः पतिष्यतसाष्टांगानपि अशरणाञ्छरणरहितान् विधातुं कर्तुं अस्मीदयस्व त्वानाभव॥ ॥इंद्रव
रणो इंद्रसेवार्थमागच्छद्भिर्देवैरिंद्रं शरण्यं इंद्राणीं विहाय तवा विशरणतिः करिष्यते त्वया पूर्वं नमस्कृताः त्रिकालं त्वां
नमस्यंति तेन तेषामनृणत्वं भविष्यतीइंद्राणी शेति भावः।त्रिकालं त्रिसंध्यं वपाद्यादित्वात् अभावातु भयनाप्यत्यंतसं
योगेद्वितीया॥८५॥ ॥इतीति॥ ॥पारिजातस्य पुष्पस्रक् मालानलस्याग्रं तेन लाभिलाषं विना वा सैः परिम
लैः कृत्वा अशेषामाशां सकलाअपि दिशाभावः अपूपुरत्परिपूर्णं चकार किंभूता स्रक् इति पूर्वोक्तमुक्तवत्या इंद्र
त्यानिहिता दक्षा आदरेण भैम्या गृहीता च तथा मघवत इंद्रस्य प्रसादस्रक्॥ सर्वा अपि दिशः परिमलबहला जाता इ
त्यर्थः॥ आदरेण मालायाग्रहीतत्वात् इंद्रे भैम्यनुरागसंभावनया नलः शिथिलाशो जातः इंद्रत्यादीनामपि तत एवा
मिलाषपूरणं जातमिति भावः। नमां जातंमे मेतवाली तथा पुरुषाराधनस्मृते इत्यादिव्ययोगदर्शनात् तत्ते योगे न ला

राम

णामिति द्वितीया विभक्तिः॥ तेनैव स्तुपक्षतया कृपाविधातार्ह्वरी आप्यायने दिवादिकस्य पूर्यते पूरयते वा पृ पुर इदिति प्र
णाप्र पुर इति निर्विनयनेव माऽस्मोपीत्यादि निषेधप्रसंगः अस्मो पित्वाभावात् गत्यंतरं मृग्यं। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यपथा
कृपात्वाभाव इति वा। पुरी आप्यायने एतस्य पूरणं पूरः घञंतं करोतीति तत्करोतीति णिचि विश्वस्मो पित्वे सति नाऽस्मोपीत्यपथा
कृपाभिषेधादपुपूरदिति वा। २६॥ स्वार्थे ईदृक् इहेश्वरगुणविषये विचार्यालं विचारेण कर्तव्यः। किं त्वीश्वरगुणे प्रतिकाव
नापि सार्वभौमे मिदुदमिंदुवरणं योग्यमस्तु वितंस्यादित्येवोवत। कापि च इति अवोचत॥ इति किं अत्रेश्वरगुणविषये गीकार
मूचकर्तृकार एव वक्ता विकं मङ्गल्य स्मक्षम भवतु इति सर्वसंमतिः। मंगल्यापि त्यहार्थे यत्॥ ८१॥ ॥ अनेन॥ भीमजया
इति पूर्वोक्तं अभिहिते सति मुदो हर्षाणाममितापारिमितताहूतीमाली: सखी अत्रालिंगत अनयास्म इदवनेनेश्वरगुणमंगीकृ
तमिति बुद्ध्याता सामपारिमिता हर्षा जाता इत्यर्थः। इति किं हे सख्यः अहं कदापि कदाचिदपि वो युष्माकं अनाश्रवा वचन
ति३ कारिणी न किं अपि तु सर्वदा भवद्वचनकारिण्येव। भवंदुक्तं मया क्रियत एव सर्वदा परं किंतु वक्तुं शेषः अवशिष्टः विशे
षोस्ति॥ नालिंगदपि ह्यालिंगदेव शेषपदश्रवणादन्या एवं तं तोषामूदित्यर्थ इति वा। विशेषः शेषोस्ति किमपि तु नाम्नी

नै.

त्वमथयत्रापि किमः संबंधमङ्गांतिवशाद्रमिरिमिता हर्षाज्जाताइ वि वा ॥ परं किं त्वर्थे ॥ ४८ ॥ ॥ भैमीमिति ॥ अहं भैमी च द्व
त्वं च किंचिदपि द्वयोर्मध्ये किमप्यहेनत्रापं नप्राप्तवानिति द्वयं स्वतःभावयता श्चिंतयतः नलस्य हृदयारविंदं यद्दिय द्विन्न
विदीर्णं नाभूत तत तन्मुखेंदोर्भैमीमुखचंद्रस्य आलोकनमात्राद्दर्शनादेव तन्मात्यतोहेतोः ॥ पूर्वोक्तचिंतावशात्तस्य हृदय
स्फोटे न्याय्यापि भवितव्यं ॥ तथापि भैमीमुखावलोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः ॥ हृदयस्फोटपर्यंतं तस्य दुःखं
जातमिति भावः ॥ इंदुनादरसूचक भैमीमुखावलोकनात्रस्फुटितमिति भावइति वा ॥ अथ च कमलं चंद्रप्रकाशा
द्विन्नं विकसितं न भवति किं तु संकुचत्येवेति युक्तं ॥ हृत्प्राप्तौ कीर्तिर्भवति हृत्त्वाप्राप्तौ कीर्त्यभावाद्दुःखं ॥ ४९ ॥ ॥ ईष
दिति ॥ ॥ भीमभूः भैमी तयैव स्वज्ञाशंकस हृवानमहत्तमालामेव महानुप्रसाद इति कृत्वा तामिंदुदूती पुनरपांच
कार उत्तरवतीव कारइंद्रवाविकल्पप्रत्युत्तरे ददावित्यर्थः ॥ तां मुक्तरमाचष्टेति वा ॥ किंभूता इंद्र इंद्रत्वादीनामिंद्रेस्त्री
यानुरागा प्रतीति सूचक हर्षप्रदर्शनादीषत्स्मितेन अत्यल्पस्मितेन ज्ञालितो धौतः छक्काभागः ओष्ठप्रांतदेशो यस्याः
सा तथा दृक्संज्ञया किंचिक्रया ज्ञविक्रूपलक्षणेन संकेतेन वारितानिषिद्धा आर्यैविचार्यातामित्यादि श्रुवंत्यप्रा

राम
११

स्मा आलयः सख्योयया लोकरीत्यानमस्कारोऽंगीकारः सूचकं स्मितशब्देनैव घस्वप्रतीतेरीघस्यदमल्पल्पत्वसूचना
र्थं॥ शीताचोऽस्य सूक्तमणीत्यमस्तु॥ उत्तरवतीकरोतीति णिचि मतुलोपः॥ तदाचष्टे इति वा णिच्॥ ९८॥ ॥कृता विति
॥ ॥हे दूति लोकसाक्षिणो रित्यादि मघोनः स्तुतो साहसिक्य मविचार्यकारित्वं त्यज मुंच। वर्णयितुमशक्यस्य तस्य
वर्णनं त्वं माकार्षीः। कुतः साहसिकत्वमित्यत आह। तं शक्रं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेदत्तर्हि वेदः कियत किंचित वे
दनान्यः मानुषस्य का कथेत्यर्थः॥ तस्य वर्णनं त्वं करोषीति महत्साहसं तवेत्यर्थः। तस्य वर्णनं न कार्यं। श्रवणं हस्तु
साक्षिणि मनुष्यहृदयविहिते तस्मिन्निंद्रे श्रुतातारमज्ञानानं विज्ञापयति बोध्यत्येवं शीलं ममाप्युत्तरं प्रतिवचनं हथा
व्यर्थमेव। एवंविधमुत्तरमस्ताताख्मेव प्रतिप्रार्थकं न उ मकलहृदयवेदिनं प्रतीत्यर्थः। त्वान्न नवर्णनं श्रुश्रा। मयामे
न सिद्धतं नलाभिंद्रोपि ज्ञानातिप्रत्युत्तरं स्थेत्यर्थः ९९ आज्ञामिते॥ ॥कस्य न नामजिह्वा तदीपामैंद्री मातामनु
लक्ष्मी कृत्य न करोमीति एतद्रूपं पाहरव्यं काठिन्यं उपैतु अप्रोज्झ। अपितु न कस्यापि सर्वैरपि तदाज्ञा क्रियत एवेत्य
र्थः। किंपुनः प्रज्ञानप्रासतीबालाहं तामाज्ञां मालां आज्ञारूपां मालां मूर्ध्नि विधाय शिरसा श्रीकृत्याथ वन मस्तके

नै॰टी॰

त्वद्विशेषवाक्शिविशेषवचनैरपराध्यामि॥ अदेवदेहमिदं वृणोत्यादिवचनैर्देवदेहं न वृणोमीति निश्चितत्वादपराध इत्य
र्थः। अनत्वादाज्ञायाश्चकरणेप्यपराधो न मंतव्य इति बालापदेन सूचितं॥ स्वमीदृग्वरणक्रियत्वात्त्वंगीकृतेत्यर्थः॥
मालापि धैर्यद्विविधीयते ९२ तपइति॥ ॥इयं ईदृशी हरेः कृपा तपःफलत्वेन महत्तपसः फलं परिपाकत्वेन इ
मं मल्लक्षणं जनं स्वकारणे न तपस्येव नियुंक्ते प्रेरयति॥ येन तपसेयं कृपा लब्धा तत्तप एव त्वया कर्त्तव्यमिति मा मा
ज्ञापयतीत्यर्थः॥ तपसः फले ज्ञाते पुनरपि तपस्येव किमिति प्रवर्त्तयतीति आशंक्याह॥ हि यस्मात् पुष्पस्य फलस्य
माधुर्यश्रेष्ठत्वे उपायं स्वसाधने बल्क हृष्टा श्रेष्ठं त्वा अधैर्यकारि भवति येनेदं फलं लब्धं तदेव पुनरपि कर्त्तव्यमिति प्र
रुद्धस्वसाधने लंपटं करोति अतः इयं कृपा तपस्येव प्रेरयतीत्यर्थः॥ स्वादुप्रियो जनो मधुरादिरसमारः। यथा तपसो
पायेनात्मेन दुर्लभापीइं कृपा प्राप्ता तथैव तपसानलब्धाप्यभिमाविष्यतीति निश्चयात्तपसि मां पुनः प्रवर्त्तयतीति भा
वा नियुंक्ते घटयंतो पपदेशादिति व्याख्यानं॥९३॥ ॥किं तत्तप इत्यत आह॥ ॥शुश्रूषिता हरिति॥ ॥यस्मादि
यमीदृशी कृपा तपस्येव मां नियुंक्ते तस्मादहं मुदे पि हर्षार्थं व्रतसंपदे पि नियमसमूहे निश्चयार्थं च तमिंद्रमेव पतिं

राम

प्राणेशं शुश्रूषिताहे तस्यैव सेवां कर्तुमिच्छामि तर्हि अस्माकं मनोरथेन फलितमित्यत आह । स्वयं तु अयं पुनः वि
शेषलेशः स्वल्पो विशेषः इह भुवि क्षितिपृष्ठे नयाराजत्वेनाशीनेगतंराज्ञो लोकपालांशत्वस्मरणाद्देवं विधमदेवदेहं म
नुष्यशरीरमिंद्रांशं भूमींद्रं नलमेव वृणेन तु देवदेहं इंद्रमिति भावः । शुश्रूषिताहेत्यत्र शुश्रूस्मृदृशां सनिति ङः । उक्तमेक
वचनटेरेत्वेहएतीति तासेः सस्य हः ॥ ९४ ॥ ॥ अश्रौषमिति ॥ ॥ हेहीति अहं तेन वागिरः अश्रौषं । किंभूता गिरः ॥
इंद्रे अनादरो यस्यां संताः । तथा सती ब्रतस्य पतिव्रता ब्रतस्याति प्रतिलोमा अतिप्रतिकूला अत एव तीव्राः ऽः सहाः ।
अनुचितमेतन्मया कृतमिति शेषः । अस्य ऊढायाः सतीत्वाभावादुक्तलोपः उक्तस्वरामित्याशंक्याह ॥ ॥ अहं ब्रह्मा
त्मानं मनसां ततः करणेन शाक्रं पूर्वं अन्नमराय देवेंद्राय नशाद्धिषि दत्तवती किं नाम किं तर्हि निरायमनुष्याय तस्मै
इंद्राय इंद्रांशात्वाद्भूमींद्राय मनसात्मानं दत्तवती अथ वरलयोरभेदात् तस्मै धार्मिन्द्राय नलाय मनः पूर्वरूपं वा
गुह्यरूपमिति अद्भुतेः । कायिकवाचिकयोर्मनःपूर्वकत्वान्मानसस्यैव विवाहस्य मुख्यत्वाद् तः करणेन पूर्वमे
व नलस्य वृतत्वान्मम सतीत्वं ॥ सत्या च परपुरुषकथापि नाकर्णनीया सा च मयाकर्णितेत्यनुचितं कृतमित्यर्थः ।

नै॰

ममायेइंइकथापिनकार्यंइतिभावः॥ग्रारिरिषिदेजोलुप्स्तुन्नमस्तुहृषैकवचनेस्थाघोरिश्वेतीत्वकित्वे ॐप सस्मिन्नि
ति तस्मिन्काले विमृष्टेपेवविचार्यैवहृदामननसाहतेसतिएषाएंदीदयामामनुतापिकापश्चात्तापयिष्यतीमाभूत्।प
दिमयानलःपूर्वंनहृतःस्यात्तहींदानींनिद्रांत्रियेतपूर्वमविचार्यैवाहंनलंहतवतीअनुचितमतःकृतमितिममपश्चात्ता
पोनविद्यतइत्यर्थः॥काकस्मिन्नभवेसंसारेसंभवउत्पत्तिर्येषांसुखानांआपातरमणीयानामवधीरेणभवस्ता
निवीतकामंमुमुक्षुंधीरमिवपथानसंतापयति॥कस्मिन्सतितस्मिन्प्रवृद्धवाच्येब्रह्माणिहृदाविमृष्टेवांगीकृतेस
तिविषयामयाहृथात्यक्ताइतियथाधीरोनतप्यतेतथाहमपिनतप्येइत्यर्थः॥मोक्षसुखस्यसंसारसुखस्यचया
वदंतरंतावज्ञलेंद्रयोरितिभावः॥मामनुतापिकाभविष्यत्केनयोगोक्तेनैर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरितिषष्ठीनिषे
धाद्वितीया॥९६॥ ॥मुदेपित्रतसंपदेपीत्यकंविदृणोति॥ ॥वर्षैश्चिति॥ ॥आर्येषुसाधुषुमध्येश्रुत्यैः
श्रेष्ठामवाग्दयःवर्षेषुइलावृतादिखंडेषुमध्येपज्ञंबूद्वीपनवमंशोभारतंखंडंअतिपुण्यभूमित्वातसुवंति॥
केषुकिमिवाश्रमेषुब्रह्मचर्यादिषुमध्येगार्हस्थ्यंगृहस्थाश्रममिवप्रशुवंतीत्यर्थः॥यथारण्यंसमाश्रित्यसर्वेजीवंति

राम

५२

जंतवः॥ वर्तते हरिणमहदाश्रितेतर आश्रमाइति॥ तत्रतस्मिन्निहभारते खंडे प्रत्युः प्राणेशस्य नलस्य वरिवस्यया
सेवयादंशमिताः सुखस्योर्मयः परंपराः ताभिः किर्मीरितो मिश्रितः धर्मसंज्ञे लिखेऽभिलाषुकास्मि॥ नलसेवयाभयमा
पिभविष्यतीति स एवदृत इति भावः॥ भरतस्य क्षत्रियस्येदं भारतं वर्षे वस्य त्र गुरुप्रेसमरः॥९७॥ ॥नलवरणेनैव
पूर्वोक्तं द्रढयति॥ ॥स्वर्गाइति॥ ॥स्वर्गो सतां शिक्षितिम तांजनानां परं केवलंश्यामोश्चितधर्माः पुण्यानि॥ तस्यकेव
लं भोगभूमित्वात्॥ इहभारतभूमौ पुनस्तद्द्वयं सुखं वै तेधर्माश्च संति कर्मभोगभूमित्वाद्भारतस्येत्यर्थः॥ इंद्रेष्टेनतन्सु
खोत्पादनाद्धर्मो विविधत इतिञ्चाशंक्याह॥ ॥अमराणां मुदः सुखेना विशंक्याः यत्तकरणादिङ्नीतिरपिशके
॥तेकर्तुंस्वर्गो केवलं सुखं अत्र तु सुखं धर्मोदेवमुदश्चेत्येतत्त्रयं विहाय केवलमेकं सुखं कथमिच्छामि तस्मान्नलेस्टे
सुखादित्रयप्राप्तेर्नलवरणमेव न्याय्यः॥ अन्योपि यत्र बहुप्राप्नोति तदेव गृह्णाति॥ इंद्रवरणे तस्यैवसुखं नान्ये
षां नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण बहुवचनं ९८ पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते॥ ॥
साक्षरिति॥ ॥साक्षेधीर्मिकिस्यापिस्वः स्वर्गास्वकाशात्सपाणे खलुनिश्चितं अक्षेणापिता अधःपातिता॥ क्षीणपु

तेपमर्त्यलोकं विशंतीति भगवद्वचनात्। इतो भारतवर्षान्मनुष्याणां मरणरूपे सति ये साधवः स्वर्गगामी पुण्यत्वात् इति द्वयोः स्वर्गि
मर्त्ययोर्द्वयोः श्रायती उत्तरवक्ता नो हृदि चिंतयतो विचारयतः पुरुषस्य द्वयोर्मध्ये को रुचकः उत्तरं फलं तु भेदि द्विविधे शर्करेन कि
मुपथ्याकमं कर्पूरलेशं खंडविकृती किं नादि स्वर्गफलं कर्पूरांशतुल्यं मर्त्यलोकफलं खंडविकृति तुल्यं अपेक्षा गामित्वा
त्स्वर्गगामित्वाद्वा तस्मात्स्वनलपरिवर्ये वज्यायसीति भावः शर्करां लखंडविकृता तावुपलाकर्पूरांशयोरिति विष्णुः। गामि
ता गामीति भविष्यति नास्पा रूप इति भाविष्यतीनोक्ते त्र्येके नो भविष्यदाधर्मे एषायोरिति षष्ठी निषेधात्स्वर्गमिति द्विती
या ९८ स्वर्गवांछामर्थ्यान कर्तव्येत्याह॥ प्रक्षीणइति॥ ॥यः स्वर्गः कर्मकृष्टे कर्मार्जिते आयुषि प्रक्षीणे एव नि
तरां क्षीणे सत्येव नराणां पतिष्टनेतेः संगतो भवतीति तिष्टति आयुषि नो तिष्ठते ज्ञात्वा इति॥ न वतिष्ठति स्थिरो भवती
ति वा॥ स्वर्गमात्रं नश्वती स्वते पुनरप्यधोगामित्वात् क्षीणे पुण्ये इति भगवद्वचनात्॥ कर्मकृष्ट इति पाठे पुण्यप्र
पादितस्वर्गः॥ धीरः कः आपातसुखोन्मुखं अविचारितरमणीयसुखकारिणं श्रयमांत पाठे अविचारितरमणीय
सुखोपयुक्तः अपथ्यकल्पं अपथ्यतुल्यं ते नाकं बुधस्ते तेभ्यो न्वमिच्छति अपितु न कोपि। तस्मात्स्वलएव वरणीयो

नत्विदं इति भावः ॥ उपतिष्ठते अपादेव श्लेत्यादिना संगतिकरणेन लङ् ॥ पथोऽपनतं पथ्यं धर्मपथ्यमर्थेति प्रततनेन न्यत्समा
से इ इ पदसमासौ कल्प १० इतीति ॥ ॥ इंद्रं हृत्वा इति एवं प्रकारो यतिवाचं प्रत्यक्ततरं अर्हं मध्य एव प्रस्तुत्य समा
प्य सैषा मे मीक्ष्यस्याः सरस्वतीरभिद धेनुवाच । किंभूताः किंचिद् हिवस्या इंद्र वशगानुगं किंचिद् हक्ता मिथ्याउल्लसंतो स्म
रंतो पावोष्टैा नयोर्वृत्स्याशोभया जितं अपानिड् हलं विकस हलं पंकजं येन वं विधमा स्याया सा तां: तस्याः प्रत्यक्त
रं त्यक्त्वा सरस्वती निषेधार्थं मवदं इत्यर्थः ॥ इष्टोपम दलाधिको मुखं पद्माधिकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्तं उपसर्गा हृस्व
ऊ हते रिति कृष्णः ॥ अपगतानि डाये भ्यः ता निअपनिडाणी वाचरं ती । ति अपनिड् इति सर्व प्रातिपदिके भ्यः इत्योच
रे । क्विप दत्ता छ्वना ॥ १ ॥ ॥ अनादीति ॥ ॥ अनादि आदिरहितं यथा तथा प्रवृत्त्यनाथमंत्याः पुनः शरार्वव र्त्ते
मानायाः स्वस्य जीवात्मनः परंपरायाः पंक्ते हेतु नां कारणानां अदृष्टलक्षणानां शुभाशुभकर्मणां प्रतिजो मा
लायाः सोऽतस्तिष्ठ वाहेवाई श्वरेवा एष जनः सकलोऽलोकोऽमल्लक्षणो वा यस्मात् आपन्नाप्रवाहाधीनेश्वरा
धीना वा बुद्धिर्यस्य एवंभूतोऽस्ति तस्मात् हे आर्याः बुद्धिमत्याः सख्यः हे इशाः पराधीनः सकलो मल्लक्षणो वा जनः

त्वमेव किंचिच्चिकीर्षसीति पर्यनुयोगश्चाहेयः प्रश्नो वा तद्योग्यस्सहृदः किमपिउत्तरवति ॥ अहृष्टमीश्वरो वा यथा रज्जाणिनं
प्रवर्तयति तां श्रीतस्य बुद्धिस्थं देतितथा च त्वमेवं किंचिच्चिकीर्षसीति आक्षेप्यं प्रश्नं वा स प्राणी नार्हतितस्य स्वातंत्र्याभा
वात्तत्तत्र श्वदृष्टवशादीश्वरवशाद्वा नलेऽनुरक्ता हमपि त्वं नले किमित्यनुरक्ता इंद्रे किमिति नेत्यस्मयथा पर्यनुयोगयो
ग्यान भवामीतिप्रकृतेभवद्भिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः ॥ ॥ अनादिधाविनी द्वेषामात्मानां नलभैमीलक्ष
णानांपरं परस्याहेतुमज्जः प्रतियुगं हि नलभैमी संबंधः श्रूयते नत्विंद्रभैमीसंबंध इति वा व्याख्या ॥ किं करोतु नरः
प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिरिति किं करोतु श्रीरामेश्वरात्तावशं वद इति च द्वन्द्ववचनं। प्रवाहपतिते हि किमपि क
र्तुमसमर्थामिति तिस्रोऽतः पदेन सूचितं ॥ २ ॥ ॥ पूर्वोक्तमेवाह ॥ ॥ नित्यमिति ॥ ॥ अशेषे समस्ते तनेनित्ये सर्वदा
नियत्या दैवेन परवत्य दृष्टाधीने सति संविदाना पितृती पिकः अनुयोगयोग्यः अपितु न कोपि दैवेन यथा प्रे
र्यते तथैव सर्वो पि करोतीत्यर्थः ॥ कुमारीप्रवृत्त्युत्पादिका नियतिरेव अदृष्टमेवोत्पतत्याह ॥ सा च नियतिरपि वा वना
हैतपूर्वोक्तनियोगयोग्या न भवति यतोऽचेतना रहिता। चेतनायुक्तमेवानुयोगमर्हति न तु पाषाणाद्यचेतनं।

उत्तमः वक्तात्तपोगकारी पुरुषः पुनः वक्तृश्रमहेतुकं कर्मपुंजंऽनुभवति। लोकस्य दैवाधीनत्वान्नियतेश्चाचेतनत्वात्तोष
तिवचनस्य वैयर्थ्याद्दिक्तु। केवलं कंठशोषो भवति। तस्माद्भवतीभिर्मौषति किमपि प्रहृतेन वक्तव्यमिति भावः॥ तं वि
दानः समोगम्यछिद्रछीत्यादिना ते ३॥ ३॥ क्रमेलकमिति॥ ॥कोमलेच्छुः मृदुवृक्षाभिलाषी पुरुषः क्रमेलकमुष्ट्रक
शिनवृक्षभक्षित्वात् निंदति॥ क्रमेलकः कंटकलंपटः कंटकारी सन्तं कोमलेच्छुर्निंदति। इष्टमुजोः इष्टमप्रसणशील
योर्द्वयोः समायां तुल्यायां श्रीतोमत्यां नैकतरोपहासः द्वयोर्मध्ये एकतरस्योपहासेन न मध्यस्थता किंतु नैकतरो
पहासो मध्यस्थता। यद्यपि तौ द्वावपि परस्परनिंदाकारित्वादनुचितकारिणौ तथापि उदासीनेन पक्षपातो न का
र्यः। तस्यान्यमननलेपक्षपातो हृत्वा श्लिष्ट इत्यावयोस्तुल्यायां श्रीतोमत्यां भवतीभिर्मध्यस्थामेव कार्यं नत्वेकतरोपहा
सः कार्यः किमपि न वक्तव्यमिति भावः। समायामिति तुल्यार्थत्वात्सर्वनामत्वाभावः॥४॥ ॥गुणा इति॥ ॥हरेर्तोमनो
रमा अपि हरेरिंद्रस्य हृत्स्वकात् गुणानमेमत्यं रोचमानं ममश्रीति विषयं नरं अथ च नलं परिहापयंति न त्याजयंति॥ अ
थ च रमणी या अथ अन्ये हेररश्वस्य गुणा रोचमाना ख्यमावर्तनेन परिहापयंति॥ अन्यगुणापेक्षया तस्याधिकगुणत्वात् दि

त्पर्थः॥ ननु हरणशीलत्वेऽपि किमिति तेन त्याज्यं तीत्याशंक्य दृष्टांतेन परिहरति॥ हे सख्यः इयं अपवर्गान्मोक्षादर्वाचि
दीनमपि त्रिवर्गं धर्मार्थकामरूपं अश्नुवमानं अत्यजंतं लोकं न आलोकयथ। लोकोऽपि यथा परमपुरुषस्वरूपं मोक्षं परित्यज्य
त्रिवर्गं सेवते तथेदं परित्यज्य नलं सेवे रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः। मेरुत्वार्थीनामिति चतुर्थी॥५॥ ॥आकीटमिति॥ ॥
हे सख्यः आकीटं हीनेषु कृमिमभिव्याप्य उत्तमेषु आकैटभवैरि पुरुषोत्तममभिव्याप्य बालीष्टलाभात् सर्वेषां बाधीयस्त्री
येप्सितप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं तुल्यः। विशेषो यथा बालभीष्टलाभात् कृतकृत्यत्वं तथैव कीटस्यापि स्वाभीष्ट
लाभात्कृतकृत्यत्वं॥ अर्थांतरन्यासेनैतदेवाह। वयमप्यद्रिश्नस्पृहाणां ब्रूयं ब्रूयमीप्सितमभिलाषुकाणां सर्वेषा
मर्थमर्थं प्रति विषयमुद्दिश्य पद्दिष्टत्वं द्वेषविषयत्वं इष्टत्वमिच्छाविषयत्वं अपव्यवस्थं अप्रमाणं स्वबुद्धौ नियमोऽयस्य।
एकस्य यद्दिष्टं तत्सर्वस्यापि द्दिष्टं एकस्य यदिष्टं तत्सर्वस्यापीष्टं इति नियमो नास्ति तस्माद्यद्यस्मै रोचते तेन तस्येष्टं प्र
त्ररोचते तेन तस्य द्दिष्टमिति तस्मान्मम नल एवानुरागाद्भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः। चकारोऽयस्मादर्थे स
मुच्चयार्थे वा द्दिष्टत्वमिष्टत्वं चेति। आकीटमाकैटभवैरीति आङ्मर्यादाभिविध्योरिति समासः॥६॥ ॥अवेति॥ ॥

राम

हे सख्यः बंधुः सुहृत त्वं अध्वायेपुरोमार्गे ज्ञायत वर्त्तमानः निभृतः आच्छादितः आपद्रूपः अंधुः कूपो यस्य एवं भूतो यदि स्या
त् तर्हि सुहृत्व प्रतिबंधं निषेद्धुमर्हे उचितः स्यात् । तेन पथा मा गच्छ यदि गमिष्यसि तत्वयि पि कूपे अंधे पतिष्यसीति सु
हृदा सुहृन्निषेद्धुमुचितः ॥ वक्तुं तेऽ नैव मित्यर्थः तस्मात्कार्यवित् विपक्षपाभावं ज्ञानानो भवेत्स्त्वणोजनः जोषं तूष्णीम
स्तु भवतु । गुणितोनलस्य वरणे मम मा निषेधं किंचिद्पि न भविष्यतीति भवतीभिरहं न निषेद्धव्येति मया नलो विवाह्यैव हृ
तोऽस्मि तस्मात्तत्तूष्णीं स्थातव्यमिति आस्मिन्नर्थे भवत्यः एव दृष्टांतः उरेवार्थः । भवतीभिः । निजेच्छा स्विच्छे व मुदे हर्षस्य पदवी
वर्त्मा मार्गरूपं वक्ष्य कृष्ट इच्छा प्रवृष्ट्या । भवतीनामपि यस्मिन्पुरुषादौ हर्षस्तत्रैव किमिति हर्ष [illegible] इत्यनुयोगे भवतीभिरप्यनुराग
एव कारणं न वक्तव्यं तत्स्वकृते पितुल्यमितिभावः । मत्कार्यं जानानो जनो जोषमस्तु अजानानस्तु पक्षे किं विहृदितित्यर्थः ॥ ७
स्पर्वांशुः ग्रही कूप इत्यमरः । प्रधिर्हि कर्म ॥ ७ ॥ ॥ इत्युक्तमिति ॥ ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीयोक्तौ प्रतिकूलत्वं नु विष
यिणीमतिं बुद्धिं पांडित्यस्य बलेन सामर्थ्येन दक्षं पूर्वोक्तप्रकारेण विलुप्य प्रमार्ज्य इदं वक्ष्यमाणं बभाषे । किं भूतां हूतीक्रु
तामपर्पति में त्रिणोदृहस्पतेः सूक्तिः शोभनोक्तिः यया एवं भूतामपि तथा भैम्युक्तिं श्रुत्वा जाते नाऽद्भुते नाश्चर्येण लोलो मो

लिर्ष्टप्रको यस्याः अवशिष्टस्यातिवचनार्थं पुनरुक्तो वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ किमुवाचेत्यत आह ॥ परेतेति ॥ हे इंद्र इति यस्मात्त्वमनसा
मयानलो वृतः तत्तस्मात्स्थिरा आस्था वशीकरणशक्तिर्यस्मिन्कर्मणि अहं भैमीं वशीकरिष्यामीति बुद्ध्या आशु शीघ्रमा
यातवती मा पाती परेतभर्तुर्यमस्य हूतीं मनसेव निराष्ठं निराकृतवत्यस्मि तत्रानभिलाषो हेतुः विशेष्य यमेव हेतुः ॥ तथै
वानिलसख्यमभाजोऽग्नेः स्थिराष्ठं शीघ्रमायातवतीं न भवति वैवाग्नेनेव निराष्ठं । तथा स्थिराष्ठमाशु आयातवतीं मंबुपतेर्व
रुणस्य हूतीं विशेषोत्तसेवमंदा किन्त्वेव निराष्ठं । यमस्य परेतभर्तृत्वात् परेतप्राणानां तदधीनत्वात् मनसस्त्वप्राणाधीनत्वा
त्मनसेव वक्रत्वाच्छीघ्रमायातां यमहूतीं वह्नेरनिलमित्रत्वात् दलिनेव वक्रत्वाच्छीघ्रमायातां वह्निहूतीं वरुणस्य जलपतित्वा
न्मंदा किन्त्वेव वक्रत्वाच्छीघ्रमायातां वरुणहूतीं निराष्ठमितिवा ॥ तस्मादहमेव निराकृतेति तिङः खेमाकार्षीरिति भावः ॥
मनोनभस्वद्भिः स्रोतःशब्देन उत्साहा गमनवेगो द्योत्यते मनआदिभिः सहायातवतीमिवेतिवा ॥ निराष्ठं अस्यतिवक्रीत्य
ङ् ॥ अस्यतेः स्थुक् ॥ ९ ॥ ॥ भूय इति ॥ हे इन्द्र इति त्वं एनं इंद्रवरणरूपं अर्थं मां भूयः पुनर्यदि आह्व ब्रवीषि तदा तर्हि मया नः
पदोऽस्मालभसे स्पृशसि एवं शपथदानात्त्वया भूयो न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तर्हि इन्द्र स्वयि कोपं करिष्यतीत्यत आह ॥ अहं सती

राम

व्रतैःपतिव्रतानियमैः बहिरिंद्रियाणींद्रे विषयेभ्योंतरंतःकरणेनेती द्वंद्वः सह मिमं मंत्रमपराधं पुनः मार्जितास्मि दोषं छिन्नास्मिव
रंमनागिद्दे। वरं सम्यगंतर्हृदयस्थितैः सतीव्रतैरितिवा॥ अंतर्वैरं वरस्य नलस्य। तन्मध्ये वर्त्तमाने वाग्विरागोरासीनोलोकपा
लांशत्वादंशत्वेन नले स्थितः इंद्र इतिवा। नलेतु एवं इंद्रो विपरीतो नास्त्येवेति भावः। आगोपराधो मंतुश्चेत्यमरः। मार्जितेति
मृजेर्ह्रिहिरितिह्रिः क्रदित्वादिट्॥ १०॥ ॥इत्थमिति॥ ॥इत्थमनेन प्रकारेण पुनर्वागवकाशस्य वचनावसरस्य
नाशान्महेंद्रदूत्यामपयातवत्यां गतायां सत्यां नलस्य जीवः प्राणः भैमीव इत्यपवेत्यादिचिंतावशाल्लोलं चंचलं हृद
यं पुनर्विवेश॥ कः कमिव यथा वोध्यः पतत्त्रीव पक्षी॥ तस्यां सत्यां चिंतावशान्नलस्य प्राणाऽऽगतप्राया एवाभूवन् गतापायं तु श्च
स्य भैमीप्राप्तिनिश्चयेन दूत्यप्राप्तिसंभावनया वा तस्य प्राणाः पुनरागता इत्यर्थः॥ पतत्रोपि विः वलोभवति। पतत्रेशौंडो
त्कटक्षीबा इत्यमरः॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबेति साधुः॥ ११॥ ॥श्रवणेति॥ ॥निषधजनपदानामिंद्रो नलः बाला
भैमी तस्या रागावागनुरागवचनं तस्माद्धेतु पुनः संदेशं इत्थं पूर्वोक्तं मधुश्रुतपानं सादरमाकर्ण्यापि तुच्छानंदस्रोतसीय
था भवति तथा लब्धवान्॥ किंभूतं मधुरिमविपदं इंद्रस्य कृपया प्रासादीहेशः दूत्यांगीकारस्य प्राप्तसंविधानाद्दृशीक

2

श्रीगणेशाय नमः॥

नै·टी·

रणलक्षणात्कृपायाहेतोः स्वेन स्वीयेन श्रवणलक्षणेन पुरस्कुरुगेन पात्रगुणेन साम्बुसम्पर्कप्रकारेणोपनीतमानीतं स्वयमा
कर्णितमित्यर्थः॥ आनंदसांद्र इति पाठे नलविशेषणं। पूर्वोक्तमेभ्यस्तरुणवचनं आनंदसहितैः सादरमाकर्णयामासेत्य
र्थः॥ उपपुण्णा स्वकीयेनकेनचित्पात्रेणाम्यामानीतं मधूपीयते॥ इंद्राद्यैमस्त्यं हूत्यैचेन्नादास्पंस्त्राहिभेम्यस्तरुणवचन
मरंस्वयं नापास्यंस्त्रितस्त्रत्प्रसादान्मया प्रेमीवचनं स्वयमाकर्णितमित्यानंदेन संप्रेक्ष्य इत्यर्थः॥ ॥श्रीहर्षमिति॥ ॥स
हृज्ञास्तो द्राक्षखंडनलक्षणा खंडतः इक्षुविकारात् शर्कराविशेषादपि ह्लादस्तस्य उत्घर्षणस्य हे परीहात्वमेव यथा
यथा घृष्यते तथा तथा सरस इत्यर्थः॥ षष्ठः षण्णां पूरणः॥ व्यालस्समाप्त इत्यर्थः॥ स्यात्खंडः शकले चेक्षुविका
रमणिदोषयोरिति विश्वः॥ षष्ठः पूरणे डट् षट्कतीत्यादिना थुक्॥ अस्मिन् सर्गे हृतगुणो धर्मशास्त्रहारेणोक्तः॥

११३ इति श्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे षष्ठः सर्गः॥ ॥समाप्तोयं षष्ठः सर्गः॥

राम

रामां०किं
रामाकिं
किं॥

कथंचेदंवनंदुर्गंयुष्माभिरुपलक्षितं॥ इमान्यभ्यवहाराणिमूलानिचफलानिच॥ ॥श्री२१

क्षुत्कापीत्वाचपानीयंसर्वमेवक्तुमर्हथ॥कथंचेदंवनंदुर्गंयुष्माभिरुपलक्षितं॥इमान्यभ्यवहा

राणिमूलानिचफलानिच॥१॥भुक्त्वाचपानीयंसर्वमेवक्तुमर्हथ॥अथप्रजापतिप्राहितगंधमा

ल्यां॥वनायपतितप्रतिबुसक्तसांयशोधनोधेनुमृषेर्बभूव॥१॥तस्याःखुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानांधु

॥धुरिकीर्तनीया॥मार्गमनुष्येश्वरधर्म श्रीरामायरामभद्रायरामचंद्र तस्याखुरन्यास श्रीशंकरायनमः॥

साश्रूरसेनाधिपतिंसुषेणमुद्दिश्यलोकीत राजसेवामानु साश्रूरसे श्री२०११७॥

श्रीमहागुरु

साश्रूरसेनाधिपतिं शक ॥ श्रीराम ॥७० श्रीरामप्रसन्न

सुषेणमुद्दिश्यलोकेश्वर

०॥श्रीमहागुरुभ्योनमः॥४॥तिथिश्रुतिशिशिशिघंकेइत्याश्रासवेप्रसवसवाआह्वप्र ७७७।

७५

[illegible]

रामाय रामभद्राय रामचंद्राय वेधसे रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ।। श्रीगजानन पञ्चार्क गजानन महर्निशी ।। श्रीशंकप्रसन्न ।।

[illegible]

श्रीगणेशायनमः॥
श्रीगणे

१ छेम — कर्कः कर्कस्केवन्हेरागुक्षारेवपर्पणघटे

२

४ राज्यकल्पितधंधं

१ तामव

१ छेम

१ घशि

१ छाप

४

४ तलकंपतिधंधं

१ तामव

१ छेम

१ काशि

१ छाप

४

१० — ११३ — ३८ — २९ — ३० — ५२ — १ — ३३

श्रीगणेशायनमः॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ इदानीं स्वयंवरस्य पूर्वरंगवर्णनार्थं षष्ठं सर्गमारभते॥ रथैरिति॥ अथ
कुमाराः प्रादुर्भूततरुणिमानो राजानो रथैः कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरं आयुः आजग्मुः॥ किंभूता
ः सर्वकारिताः कुलजाः कुलीनाः शास्त्रेषु धनुरादिशास्त्रेषु वेदादिशास्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्त
पर्यंताः समंत्रकाः शास्त्रप्रयोगोपसंहारविदो वेदादिशास्त्रविदश्च तथा शंवरवैरी कामस्तस्य
कायव्यूहः शंवरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसमवायस्तद्वच्छ्रीः शोभा येषां कामशरीरसं
घाः एवं ते युवान इतियावत् तथा श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा जितो यक्षराट् कुबेरो यैस्ते कुबेरादप्य
धिकसंपद्यावत्॥ स्वयंवरस्थानं कुंडिनं प्राप्ता इत्यर्थः॥ अत्र नंन्यवाहनसज्ञोपि संपदाधि
क्यसूचनार्थं महारथत्वादिप्रसंगसूचनार्थं च रथपदं॥ एते विशेषणैर्वरोचिता गुणाः कथि
ताः यदुक्तं कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतं बांधवाः कुलमिच्छंति मिष्टान्नमितरे ज
नाः॥ प्रथमं तेः शास्त्रग्रहणं क्षत्रियाणां शास्त्रोपित्कृया अभ्यर्हिततरत्वद्योतनार्थं॥ आयुः आ

नै०टी०१०

ङ्‌ सर्वस्य पातेर्लिङि॥२॥ नाम्न इति॥ कौलीनं कोपि कुमारः स्मरसायकानामन्तर्निरगोच्चरो नाम्न

त्॥ किंतु स्वयंवरश्रवणेन कामबाणपीडित एवाभूत्॥ तथाऽगंता नासीत् सर्वोपि स्वयंवरे गत एवेत्य

र्थः॥ राज्ञां व्रजेषु युगपद्व्रजत्सु मत्सु धरणेः पृथिव्याः कणोपि न्नत्नुरूपो पिदन्नाः॥ अपंथा मार्गरहित

नास्थान्। न स्थितः किंतु बाऽल्पा मार्गान्न इत्यर्थः॥ अस्थादिति गातिस्थेति सिचो लुक्॥२॥ योग्यैरिति

॥ कृत्यादिना योग्यैः नृपजनैर्भैमी वरीतुं व्रजद्भिर्नृपैस्तथा नैर्हैः कृत्यादिना योग्यैः प्रसभेन हठेन हर्तु

व्रजद्भिः वीरैः शूरैः तथा स्वयंवरस्य कौतुकं द्रष्टुं व्रजद्भिः परैरुदासीनैः तथा तान्सर्वानपि परिकर्तुं से

वितुं व्रजद्भिरणैर्चेतन आहिन्विर्दासीरैतेर्जनैः लक्षीते निमित्तैः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वमा

त्रावशिष्टा कृत्वा सर्वोपि जनाः स्वयंवरं गता इति भावः॥ अकुरात्रुमिति पोगिपस एवार्थः॥३॥ सर्वमे

वामाह॥ लोके इति॥ अशेषैः सकलैर्द्वीपैर्द्वीपस्थैर्लोकैः अवनेः पृथ्व्याः श्रियं लक्ष्मीं तां भैमीमुद्दि

श्य प्रयाने विहिते सति ककुभां दिशां विनाशाः स्वस्मिन्वर्तिनो वर्तमानास्ते जना अनेकजातीया

बहुसंख्याकायिजनास्तैः कृत्वा यायंत्रनाम संकटं तात्स्याः स्त्रीपीडा ततो विश्रांतिं सुखावस्थानं त्रा
सुः मारराहित्यात्मो छ्वासाजाताइत्यर्थः॥ दिदृक्षये। दिगादित्वाद्यः॥४॥ तलमिति॥ ऊर्ध्वं विकीर्णं
त्रतिसूक्ष्मास्तिला अपि यथा तलं न तलं नई पुरधोन पेतुः तथा सैन्यैः कृता राजपथा राजमा
गा वद्धवुः॥ सैन्यबाहुल्यादितिसंकीर्णजाताइतिभावः॥ तत्रातिसंकटे सुराजपथे सुयोन्नृप
राजा पुरस्तादेगेन वितुंगप्रापराशाकस्तनेनेमं लब्धामिव लब्धप्रायामिव मेने। एते यावदा गच्छंति
तावत्सुरोगतं मामेव नेमी वरिष्यत इति मेन इत्यर्थः॥ सर्वैपाहमहमिकया गंतुमेच्छ दिग्भावः
॥तथा यथायथा विमहीमहेहे रितिपर्वगिरा जनैः पथा मार्गेण तथा जातमिति व्याख्येयं॥पा॥नृप
प्रति॥ पुरस्थैः अग्रे स्थितैः मनुष्यादिभिः प्रतिवरु वर्त्मा तथा पश्चाज्जनेः पश्चात्स्थितैस्तु घमानैः प्र
राप्रेर्यमाणः कश्चिन्नृपः यंत्रस्थोस्तिलाकर्षणे यंत्रस्थाः सिद्धार्थसर्षपास्तेषां पदस्थानिभिषेकं
लब्धापि ऊर्ध्वं स्थितपाषाणैः पीडितसर्षपावस्थां लब्धापि स्वमात्मानं त्रासि सिद्धार्थमकृतका

ति

यमिमन्यत॥ सर्षपपदात्प्रिषिक्तोपि सर्षपोऽन्नवत्। तिविरोधद्योतनार्थोपिशब्दः॥ कथंचिदपि तु
रोगतुमशक्त्वा ऽऽमी प्राप्निर्ममन्नर्त्तवत्यी तिविरोधव्वतप्रायत्वातिदुःखितोऽन्नदिति भावः॥ दृष्टि
एण पश्चात्तुरमस्त्यगिति विरोधविहितेनत्यकाघुघुलोर्वाधस्पयुक्तत्वात्पश्चात्तैरिति भावः॥ पश्चा
त्तेनेरिति शिष्टप्रयोगदर्शनान्महाविभाषानुवृत्ते त्ववामिमर्षनीयं॥६॥ राजन्नामिति॥ विदर्भेन्द्रपुरीप
ताकाः अग्रकंपैः कृत्वा राज्ञोऽन्नाकानसंज्ञानं आकानसंकेतं दर्दुखिकटित्यायात विलंबमाका
ङ्क्षित्यादिष्टवत्पइवेत्यर्थः॥ किंभूतानां राज्ञां पथिस्यानतयातिसंकटतया निमित्तभूतया कृत्वात्र
वस्त्र्यान्नत्वायाविविलंघनागतिस्तत्राद्रक्ष्या सामेर्थ्येन विलम्बमाजा॥ अन्योपि विलंबेन पश्चा
दायांतं हस्तादिना क्षयति॥ दूरात्कुंडिननगरीपताकास्ते दृष्टा इति भावः॥ स्सानं स्त्पेशब्दः संघात
यारित्यस्पसंयोगादेरातोधातोरित्यादिना निष्ठानत्वं॥ सर्वं सर्वमिनुगतोनु सर्वस्त्वस्थलावत्रानुस
वत्रौ विती वत॥७॥ आगिति॥ ककस्वेनोऽस्त्रटवीस्पटकः ऋद्यागतः सन्प्रास्य स्वरोऽन्नत्वाउच्चैरि

तिशयेनतुवस्तलेनदृष्टष्टःकुंडिनगामी॥ सकंबलंनानावर्णकुथसहितसप्रावरणंचयन्नागाना
गबलंहस्तिसैन्यंआवकर्षअश्वतरोवसरः तन्नागबलमन्वगछत॥ करिसैन्यस्यपुरस्तात्पश्चा
च्चाश्वागछंतीतिसेनारीतिः॥ अथचकर्कोटकःसर्पविशेषः प्राग्भूयपुरस्ताद्भूत्वाउच्चैःसकंब
लंकंबलाख्येनसर्पेणसहितंतुवस्तलेपातालेस्थितंकुंडिनगामिवासुकेर्यन्नागबलंआवक
र्षपातालतःकुंडिनपुरमानीतवान् अश्वतरनामासर्पस्तन्नागबलंअन्वगछत॥ सर्वसर्पब
लंदृष्ट्वानुक्रमेणकुंडिनमायातं॥ सर्वेपिराजानोवासुकिप्रमुखाःसर्पाश्चित्स्वयंवरार्थंससै
न्याःकुंडिनमागताइतिभावः॥ कंबलोनागभेदस्यात्कुथप्रावारयोरपीतिविश्वः॥ प्राग्भूयभ्र
तसमासत्वाल्ल्यप्॥ अश्वतरःपन्नेकस्रोत्ताश्वर्षनेस्यस्वतनुत्वइतितरप्॥ अधःस्वरूपयोरस्त्री
तलंस्यादित्यमरः॥ नाआगछदिति॥ हरिद्वधूनांदिग्वधूनांमुखश्रीःप्राच्यन्नशोचामुखशोभा
वपतिभिःलतस्यागतेनयादृष्टा तस्याअनुरूपंयोग्यंरूपंविस्पष्टंआचष्टे॥ किंन्नृत्तात्रागछं

नै०टी०

तीउवींन्नचम्रूस्तयासस्तुच्छैर्न्नरिणुनि॥ पांडुरिता॥ स्वप्रियतमागेनएतादृग्रूपवस्थास्त्रीणांनवत्ती
ति॥ दिग्वधूनांइंद्रौदयोराज्ञानस्यपतयः। सर्वास्त्रपिदिशोराजस्थल्पाःसैन्यवाकुल्पान्नजाःप्रमराज्य
जाताइतिनावः॥ ९॥ पतित्यागेमेवविहृणेति॥ आखंडलइति। ककुभांचतुर्भिरितिएतत्संज्ञ
केनार्थैस्तत्रस्वयंवरेगतिशेषैरन्यैर्देवैनौ॥ इतिकिं आखंडलइंद्रः दंडधरःयमः कृशानुरग्नि
पाशीवरुणइति॥ किंभूतैरिंद्रादिभिः नैम्यास्तैर्दर्यादिनास्वगुणेनवध्याःअश्लेषेरिव॥ यथेतदु
द्वाहरमात्रेशेषैरितिकश्चित॥ १०॥ शेषाणाममनैषद्धिर्हेतुमाह॥ मंत्रैरिति॥ रक्षोराक्षसोभीम
पुरोहितस्यमंत्रैः वेदोक्तैः बद्धरक्षंतत रक्षणंतत्सुरंध्रंइनेकैकथंविशातित्रापितुकथंचिदपिन॥
ततस्तस्मात्त्वयातुधनिनीनैरत्नोदिक्पतियात्तुकदाचित्कथंचिदपितयातुदुघमंनात्यान॥ ११॥
कर्तुमिति॥ गंधमावाहोवायुस्तेनकारणेनास्यानैम्याविवाहायपरिणेतुंविदर्जन्निनयेयोयतः
समगोवाहनंयस्य। यतःयतः कारणात्स्मृगंनैम्यात्वनिमुखंकर्तुंनिराशाकयतः। किंभूतंमृगी

दृगंभोरुहाभ्यां नेत्रकमलाभ्यां तर्ज्जितनर्त्तिसितं दृगंभोरुहतर्ज्जित्वाङ्गीतस्य मृगस्य गंतुमसामर्थ्यात् तस्य चवाहनस्याभावात्तेन तत्र न तं गमितिनाव॥ अन्योपितर्ज्जितमृगर्ज्जकमसमर्थं गंतुं न शक्नोति॥२॥ नातावितिः॥ कामोजातो प्रवणो नासक्तो न तथा खिन्नप्रवणो न तथा गुणप्रवणो न किंतु सकामः सोर्थ एव प्रवणः यतो वामो भ्वक्रमतिः मनोहरश्च इतिविचार्य स्वच्छे निर्मले स्वशैले कैलाशे इङ्गितं ऊर्जितं वरं वधूं नेत्रे वार्यं नैवं नृतः कुवेरस्तां स्त्रितमानारी प्रेष्टां प्रवृत्तिं दिव्यपनागात्॥ कन्यावरयति रूपमिति कन्याया रूपएवता न्यर्यातस्य स्वरूपात्स्वात् कामप्राधान्यात् कन्याया जात्यादावतात्पर्यात् कुवेरः स्वयं वरे नागत इतिभावः॥३॥ नेमीति॥ या गिरिजा पार्वती आत्मनर्द्धं हरस्यार्द्धं तनुमतीनेमी विवाहं कस्मात्सहते स्म अपि वनसहते स्म॥ विसृज्य न्त्र ब्रजं त्या तया पार्वत्या इशानस्य रहस्य यानयगमनायत्तेन कारणेन अंतरायो विघ्नो विदधे कृतः शरीरार्द्धं त्वा त्या पार्वत्याः कथं समागच्छतु॥४॥ स्पर्द्धर्द्धिसमिंशक इत्यमरः

नें०टी०

॥१४॥ स्वयंवरमिति॥ अथ दिशांपतिः नृपः श्रीमनरें भजाया, स्वयंवरं प्रविवेश॥ कुतः मत्रोषः

कस्मित्स्व महदेशे दृष्टिचिन्तारं निवेशयत्प्रयातुं॥ यः अहिः सर्पः महीगौरवं वहतेइति महीगौरव

सासङ्गिः सासहिवाव दिवावलिपापतिप्रन्नतयोः इकारान्ता निपातिताः॥१५॥ ययावितिं॥ वीक्षि

तुं पर्यालोचितं धर्मशास्त्रं यो नैवं विधः कोई दिशाः पतिर्ब्रह्मा इति दिक्स्वरूपधर्मतत्त्वं विचार्य स्वयंवरं

नययौ॥ विवाहमेवाह॥ पितामहे नत्र थवपिष्टपितासमं विवाहः कलोकेश्रुतिषु स्मृतौ चाम्लौ

किलोक श्रुतिस्मृति विरुद्धश्चपर्थः। असमानार्षगोत्रजामितिस्मृतिनिषेधोतिष्टपिताह विवाह

स्यानुज्ञातत्वा।त्पितामहेनं तत्र न गतमितिन्नाक॥ मन्वादिद्वारा स्वव्येमेव धर्मशास्त्रं प्रणीय कथं

मेवं कुर्यादितिन्नावः॥१६॥ दानिमीति॥ ते इंद्रप्रमुखादिगीशाः इन्द्रादयो दिक्पाला दूतीमुखात्त्वमाला

नं भैम्या निरस्तं निराकृतं किल निश्चयेन नाचेताज्ञात्वा॥ स्पर्दे गमनेन उत्साहेन गात्तमुखैर्वै विचिन्तविषा दो

त्तिनस्पमोघं अशलस्पचितनयविस्तार्य राजसमाजमीयुर्जग्मुः॥ विरस्पेति पदिशेनेशीनैस्पर्दनमा

खा

ध्वंसानेस्थं सुखेमाध्वंमलिनता ॥ एतदुक्तं भवति येन चित्तस्यापि माध्वंप्रकाशितमिति भावः ॥४७॥
नलेति ॥ सा मे हृदि वस्तुदृष्ट्यी काचिद् अनिर्वचनीयालीकरूपा मिथ्यास्वरूपा च तुर्नली अन्नत ॥
किंभूता कृती स्तुता स्वस्मिन् नैषधी विरागमाकल्पापि इति विशेषिता शार्वविशिष्टा ॥४८॥ इति किंनैषधि
नलक्ष्मिनाप्तिस्मान् कदाचिद् ऊर्जेतितिसंज्ञवनेयत्पर्थः॥ नलादुरक्तो नैषधी नलक्ष्मांत्तास्मानपि
दृष्णुयादिति मिथ्यावलुर्नलीरूपान्तत्वा चत्वारिपी हृदयत्तत्रागताइति भावः ॥४९॥ प्रयस्पतामि
ति॥ नसत-असत-सन्न वित्तुं नलीन्नवितुं प्रयस्पर्तीयन्नेकुर्वत्ता सुराणां मध्ये अयं नलतुल्या जाति
नवेति दृष्टे नास्वलीकिति न तथा॥ नलतुल्या जाता न चेति कथयेयति दृष्टेन परस्परेणान्योन्य
ननलसाम्यसिद्धिः परस्पर नलतुल्य वासिद्धिनैवानुमेने॥ अनुमता॥ त्वं नलसदृशो नाभूस्त्व
मपि नलसदृशो नाभूरिति परस्परं ब्रुवुरित्यर्थः॥ यस्मात्स्वात्माविकाशसहजात्कृत्रिमम अन्य
देव॥ सहजस्य कृत्रिमस्य च महदंतरं यस्मात्तस्मान्नैनलसदृशा न जाता इति भावः॥ सुराणां

नै·टी·ष·

नलसाम्यसिद्धिरितिवान्वयः ॥ तद्वैतसिद्धिर्नवतानुमेने इति पाठे । द्वैते वद्वैतं प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण्
तस्य नलस्य द्वैतं तद्वैतं तस्य सिद्धिर्लाभो नानुमेने तव तर्खे दाः ॥२०॥ मूर्द्धेंदुमिति ॥ त्रिदिवाः । मूर्द्धेंदुमौलि
मार्च्वंदुपुनः २ अस्य सुखं विदधुश्चक्रुः तथा निर्द्धविकसितं अर्द्धं पुनः २ सुखी चक्रुः । सर्वश्शर्णं चंद्रं सु
खी चक्रुः तन्मयोगामिवज्ञात्वा पश्चाद्विकसितकमलं तद्द्वयोः पं ज्ञात्वा पुनरपि चंद्रं तदनंतरं पुन
रपि कमले सुखी चक्रुरिति पुनः शब्दयोरर्थः ॥ अथैवं तत्तेपि आदर्शतिलिदर्प्पणमंडलेस्व वक्त्रं दर्श
आदरात् । परीक्ष्य कदृष्वा दृष्टा वक्त्रं जः न नौ चक्रुः यत तस्य नलमुखवद्दतिसुंदरं नाह
त सर्वे च द्वविकासितकमलाभ्यामपि नलमुखमतिसुंदरमिति नावः ॥ दर्शं दर्शं अभिनी हीनमुखत्वाद्धि
र्त्ववाः ॥२१॥ तेषामिति ॥ तदा नलरूपनिर्माणे वसरे नियास्पि न नलाननस्य श्रियं नलानश्रोत्तां ल
घुं अनीश्वराणां मस्तमर्थनं तेषां बहिर्मुखानां देवानां अननलानन नत्वं अग्निमुखत्वं कष्टं अघवनल
न तुल्यानन तत्त्वराहित्यं उनरुक्तिलक्षणं दोषं तरीतुं परिहर्तुं अलंसमर्थनं नाभूत् ॥ अग्निमुखोवे

रपि

देवाइति सर्वेश्चकृतिष्वपि रुद्रे एतेषां वक्ति मुखवत्वं सुरेभ्य उनरुक्तं अथ च सर्वमपि नलानन तुल्यान
नत्वराहित्यपि रुद्रप्पलीकनली त्ववनानंतरं पुनर्नलाननतुल्याननत्वं ।। हित्या तु नरुक्तमेव
जातं शाद्वलला स्योनरुक्त्यामित्यर्थः तन्मुखं नलमुखसदृशं कथं चिदपि नाद्र दिति भावः ।। अ
न्यस्यापि समर्थस्य प्रतिनिरस्याननंउनरुक्तिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः ।। बहिः नुत्राकु
ताशयिारिति विश्वः ।।२१।। प्रियेति ।। तिर्देवाः प्रिया वियोगिनोर्वश्या विरहेण कथिता दिवैला तुरू
रवसः ।। तथा राजुयक्ष्मपीडिता दिवचंद्राः तथा ध्मादिच ईश्वरेणेत्यर्थात् दध्मादि स्मरत्तोपि ष्ट
हीनैः सारैः श्रेष्टनागैः लब्ध्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं प्रतिनिधिं कल्पयंतिस्म ।। प्रिया वियोगाद
यः सारा कर्षणो पार्थत्वेनोत्प्रेक्षिता ।। अन्यस्यापि सारः कथं न पीडिता अपि दहादि त्रि ।। समाप्ति
ष्येते ।। प्रिया वियोग कथन रहितेलयक्ष्मपीडन रहितत्वं नेश्वरस्ततदाह रहित कामतुल्यस्य न
लस्याविस्योप्यधिकत्वादि तिभावः ।। मुख्यः स्यात्प्रथमः प्रथमकल्पानुकल्पस्तु ततो धम इत्यमरः ।।

नै०टी०५०

६

किलेत्यादि तिपठि किलेत्येच्छायां ॥ २४ ॥ ननु तेभ्यो नलस्य पतिनले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा
च दृष्ट्वा दयिता राजानश्च कथं तत्रागता इत्याशंक्याह ॥ नलस्य प्रतिविधिर्ब्रह्मा तस्येच्छरूपानि तिमनसि धृत्वा
आहूतानीत वानु इति किं नैमी तेः नृपैः सह नलस्य यदंतरं । हस्त्याद्यपि नयमात्रेण कथनीयं अनिर्वच
नीयं विशेषतः पश्यंतु ॥ तथा दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्द्धां कारयित्वा ॥ तस्यैव न
लस्यैव प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्यः आख्यत् नैमी प्रतीत्यर्थीत् । साक्षाद्दर्शनात्तैरतर्म्यं ज्ञायते न तु
परोक्षमिति ॥ कारणाद्राजानः समागताः । अधिकेन सह स्पर्द्धां नवतियतः दिगीशैर्नलत्वेन विना
नैमी प्राप्त्यभावात् तत्प्रार्थनं नलरूपधारणान्नलाधिक्यमेव ब्राह्मणेन कथितमर्थः । उक्तं येन्योपि
नल एवाधिक इति च्छ्वाक ॥ नलरूपे धृते पि तत्तुल्या न जाताः । इदमंततरमित्यपि पाठः । दिगीशा
न दूरीको रितिकर्मत्वं ॥ २५ ॥ समेति ॥ सा स्वयंवरसभा नलश्रियोपमकैः प्रतिनिधिभिर्यमाद्यैश्च
तुर्भिः नलं विना द्योरिवाभूत् । किंभूता — पारिजातेन मायामत्यमायात्रगतस्य प्राघु

एकेत्र अतिथीभसति चतुर्भिर्मंदारसंतानकल्पवृक्षहरिचंदनसंज्ञकैः देवद्रुमैरुपलक्षिता ॥
किंभूतैरुच्चैः धृतदिव्यरत्नैः धृतदिव्यरत्नाभरणैः मल्लादरित्स्याग्रपर्यंतं धृतमुक्तादिदिव्यर
त्नैश्च पारिजातमंदाराद्युसत्त्वपियथा द्यौर्नशोभेत तथा नलरूपधारिदिग्धिनादिद्युसत्त्वपि सुरम्यं
नलं विना सभा न शुशुभे इंद्रादयः सभायामागता नलो नागत इति भावः ॥२४॥ तत्रेति ॥ वासु
किस्तत्र स्वयंवरसभायां आगमत् ॥ किंभूतः उरास्पच्छपार्श्वे सम्मेवोपदेहोगरागस्तेन स्फुटं
प्रकटगौरः उज्ज्वलदेहो यस्य ॥ तथा फणिभिः वृंदैः कर्कोटकादिसर्पश्रेष्ठैः संवृतैः । प्रणिगद्य
मान उच्यमानः प्रसीदजीवेत्यादिविहितो यस्त्रो दुःखेनोत्तुंजीविनां सेवकानां वादः । कोलाहलो य
स्य । प्राक्स्वयेत्वाने न वासुकिः पातालादुच्छलनमात्रमेवोक्तं इदानीं तु सम्यागमनमिति न पौनरु
क्त्यं हरावामादिति पाठे इस्थूरसारीरियोगपट्टादित्रवत्रनिमित्तवस्त्रेन हतो ॥२५॥ द्वीपेति ॥
सुरभूमिष्ठदेवभूमिष्ठश्च द्वीपांतरलक्षणसुयत्नपा राजानस्ते द्वैपांतरीत्याः लक्षादिभ्यः सका

नै०टी०५९

शात्तं तत्तु त्वत्ते दनं उड्डिनार्हे रम्भेणा कटितित्र वापे प्रतिला क्षणमात्रागमने हेतुमाह। किंन
भूता तत्कालं तस्मिन्नैमी। स्वयंवरसमये स्मरेषु पञ्चानिलतूललीलाकामबाणपञ्चवातसंबंधा
त्। काप्यासविलासेनालंबिनांगीकृता, अपितु सर्वेनापि तूललीलांगीकृता। चातिशितस्तूलो
यथा दूराकटितिआपाति तथातिपि कामपीडिता, सं न, सर्वेपि कटित्पतायासिनाय। इतिभा
वः॥२८॥ रमेष्विति॥ उड्डिनमेवनाकस्तस्यनायोत्तमिा रम्येषु हर्म्येषु निवन्नतिनिस्थापनेन तथा
सपर्यया॥ आतिथ्येन तथा प्रियोक्त्या प्रियवचनेन दानेन उपस्कारादिदानेन आदरेण तस्रतया
वादरस्तुतया नम्रतया वा। एतदोषैः सत्वाचारु संम्यक् यथा तथा राजचक्रं उपाचरदतल्लुषत॥
२९॥ सार्वभौमेन तेन नेकथं श्रजिता इत्याशंक्याह॥ चतुरिति॥ चतुर्णां समुद्राणां समाहारः, पा
रषाय स्पेवंविधे वासिता च सं निंकारिता, कीर्तय एव दारा यत्रैवं च तेत्ते पाणमं तः, पुरे च लोह
हणे विषये दानं दयासत्तं प्रियसत्यवचनं। अतिथयी अर्थादि इज्जा च एवं रूपा व तुष्टयी स्तृण

र्थसौ विदग्धाः कौतुकिनः। दानादिव तुष्टेयेन राज्ञा। कीर्त्तिः परिपाल्यते नान्यथेति हेतोः। अस्तुना
पितेन कीर्त्तिरक्षणाय सपर्यादिभिः परितोषिताइतिभावः॥ औदार्यदाक्षिण्यदयादमाना
मितिच पाठः। अन्यत्राप्यंतःपुरे परिषन्नवति॥ दाराश्चतिष्ठंति रक्षकाश्चवर्त्तंते॥२८॥ अभ्याग
तैरिति॥ अभ्यागतैः समानगोत्रैरतिथिभिर्वा तैर्वन्दिभिः ऊढिनवा सवयस्त्रीमस्यति पुरःपरिच्छिद्य अत
क्षेषु अनिर्वचनीयेषु परस्परेणज्ञातेषु प्रहृत्येषु प्रियोक्त्यादाचरणेष्वपि विषयपरोक्षं दृष्टेषु
निःपन्नेषु प्रियोक्त्यादिषु वास्वल्पोपि विशेषः प्रियोक्त्योदेनातारतम्यं जातिर्जिनप्राप्तः। किं
त्वतः जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्योत्क्षिप्तितस्य नैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिस्तस्य विर्क्षा॥
अभैनेस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादिभ्यादरं हर्षं तंतर्हि नैमीतस्मै दास्यतीति विशेषतः। क
स्यानेन महानादरः क्रियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तैर्न बुद्धः स मर्थः प्रत्यक्षं यस्या प्रियो
क्त्यादिकृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः किंपुनः परोक्षं दृष्टे क्षिप्तिति अपिशब्दार्थः॥ सर्वेषामपिर

हा

जादिसमेवच्छतमितिनेमीमेवञ्चविष्यतीति सर्वोपि मर्संतेति तावत् जिज्ञासितं नवि सर्गोपिपा
ठः॥ कश्चित्॥ २९॥ अंकइति॥ पयोराशिः अगस्त्यहस्तयथाम्भोयथावासुरारेर्जठरे जगत्त्रैलो
क्यं॥ तथा विदर्भेष्वरस्यांके मध्ये एकैषस्माजाराजसंघोनसंममाविति न॥ किंतु तथैव संममा
वित्यहं शंके मन्ये॥ एतेन नगरस्याति विस्तृतत्वमुक्तं॥ ३०॥ पुरइति॥ तत्र पुरे पथि राजमार्ग
समीपे द्वारगृहाणि सुखसुरानागर रचितानि द्वाराणि राजमार्गश्छन्नयते गृहानि यद्वा पंथीनो
राजमार्गा द्वाराणि गृहाणि चयद्वा पथिषु द्वाराणि येषां ना निगृहाणि उत्सववांछया विवाहो
त्सवाभिलाषिना लेख्यादिना रचितालोकेन चित्रीकृतान्येवाश्चर्यरूपाणि कृतान्येव तत्राश्चर्यं न किं
तु तेषां महीन्द्रता मात्ररणभूत्वा निस्तत्र तत्र पनिनस्तु आकाशमिति किं मीरं नानावर्णमकारि
कृतं गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः॥ ३१॥ विलसितेति॥ विलासः कटाक्षः विक्षे
पादिः शृंगार चेष्टा तत्र वैदग्ध्यं वक्रोक्त्यादि नाषणे व्यवर्यविभूषणं सुवर्णाद्यालंकार एतज्ज

नितान्तः। अन्योन्यातिषांऽजराजां परिवारके सेवकेपि तथासीत्॥ यथा येन प्रकारेण स्त्री शिशुवा-
लिशास्तं परिवारकमपि कंचिदागत्यायमेवमेव सुरवं राजानमेवाता स्तिष्ठः बुध्यंतेस्म॥ मक्क-
स्यविलासादिसोप्नो दृष्ट्वायं राजविशेष एवेति॥ सेवकस्मादीनां त्रांतिरस्तूदिति भावः॥ शिशा
वङ्गेव वालिशा इत्यमः॥ ३४॥ निति॥ तत्र देवान्देवा राजानो न विविदुः। नेदं न प्रापुः॥ कथं स्वना
वतए वनस्थिदिनः चलद्भ्रमरमारुतेनोपलक्षिताः तथास्वास्तावतानिमिषनेत्राः निर्निमिषा
इत्यर्थः प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि स्त्राश्चैर्यरूपलक्षिताः तथा न स्नानस्रजः आतपवारणेन छ-
त्रेणोपलक्षिताः॥ एवंभूताइंद्रादयः॥ राजानस्तुववामेरोधैः लत्वास्वेदागात्राः प्रतिवस्तुचित्रै-
रनिमीलन्नेत्राः विधृतातपत्रैरम्लानमालाः सर्वथा राजानो देवतुल्या बभूवुरिति भावः॥ अत्र

नै०टी०१०

स्वेदगात्राः अमीलनेत्राः॥ अम्लानमाला इत्यपिपाठः॥ विदांचक्रुरिति पाठः॥ ३५॥ अन्येपानि-
ति॥ जनैः॥ डिनस्थे लोके दिग्भ्यः समेत्य इह समागतेषु नरेषु राजस्तु मध्येसौ वर्गवर्गः देवसह

हैः मन्त्रवह्निना तत्किंदेवत्वेननज्ञातइत्यर्थः॥ किंभूतेषुनरेषुअन्योन्यभाषानवबोधात्पर
स्परभाषाबोधाभावात्याभीतिः तस्याः हेतोः संस्कृतिमाभिः प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनरूपेणसं
स्कारेणनिष्टताभिः सर्वसाधारणीभिर्वाग्भिः। कृत्वाव्यवहारवद्भ्यःपरस्परंव्यवहारंकुर्वद्भ्यःपर
स्परंभाषानवबोधभयात्संस्कृतमेववदतिसंस्कृतस्यदेवमनुष्यसाधारणत्वादितेदेवाएते
मनुष्याइतितत्रैतेपिनज्ञाताइतिभावः। संस्कृताभिर्माभिः संपर्युपेभ्यइतिसुट्। भूषणध्वनस्यभूष
षणशब्दार्थत्वमत्र। स्वोभिवाः सौवर्गाभिवार्थद्वारादीनांचेत्यैजागमोवृद्धिनिषेधश्च। स्वर्गी
यइतिपाठेभवार्थेनामधेयत्वाद्वृद्धाच्छः॥ रथ्यातद्भूति॥ तेदेवाराजानश्चतत्रभुरितस्यांउर्व्यां
पौरैर्लोकैः लिपिकरैः कृत्वाचित्रैर्लिखितानिचित्राणिनानाविधान्याश्चरूपाणिवाभिम्याश्च
रितानिनिरीक्ष्यदिवसंनिन्युः॥ तस्याभिम्याः स्वभवयः संयोगोरतंतत्त्वंबंधिभिः कलाविलासैः
चुंबनादिकलाकौशलेश्चनिशांनिन्युरतिवाह्यांचक्रुः। सतेरहोरात्रंकथंचिदतिक्रांतः

तिलकः॥ अस्य ज्ञानामपि देवानां कामचारं तिरस्कृत्य स्थाने दृष्टव्या॥ २५॥ सेति॥ तस्यां नि

शि स्वयंवरात्पूर्वदिनरात्रौ स्वप्नगता स्वप्नदृष्टापि सा सती सा भैमी अन्यैर्देवैरन्यै राजन्यैश्च

स्वलाभस्य स्वप्राप्तेः विभ्रमं विलासं अथवा विशिष्टं भ्रमं मेत्रोतिं यद्ददहे दन्नवती॥ तत्स्वयम

र्थिनामर्थयमानानां नृभिर्भुजो देवानां राज्ञां च वदान्या दानशूरा सती कामं मदनमभि

लाषं वहरयति स्म॥ स्वलाभविभ्रमदानेनैव कामपूरणमित्यर्थः॥ यद्यस्मात्तत्तस्मादिति

केचित्॥ पतिव्रतायाः सर्वकामपूरणविरुद्धाचारं तिदृष्टाया अलीकत्वात्सर्वकामपूरणे

पि दोषाभावात्परिहारः॥ २६॥ वैदर्भीति॥ ते वीरैः शूरैः राजपुत्रैः परत्र परस्मिन् दिने स्वयंवर

स्य स्थानं देशास्तस्य जनाश्रयो मंडपः अलमकारि अलंकृतः॥ सर्वे पि तत्रागता इति भावः॥

किंच ते वैदर्भस्य पत्नीमस्पृहते॥ कटाक्षैः अनुनयेन विनयेन नम्रत्वेन पक्षे तैराकारितैः॥ तथा

गारसंगीः शृंगारप्रकारविशेषान् अनुभावयद्भिः प्रकाशयद्भिः संगीतानुभाववद्भिरिति

परिष्टंगारविछिन्निष्ठनिष्ठुरेरित्यर्थः अतुलावः प्रत्नोविस्या॥ निश्चयेनावस्तुचनइतिविश्वः॥ मं
डयोस्त्रीजनाश्चयइत्यमरः॥ ७३॥ चक्षुषामिति॥ अथैतनननलेनसासमात्रेशेगोमिः॥ सकःविबु
धाधिनाथइंद्रोयंनलेवीक्षचक्षुषामिरलंकोरेरुच्चैरतितरांसंस्कृतेपिमंडितेपिप्रहत्तनबाणे
कामेविषयेप्राक्तत्तबुद्धिमेवनीचस्थबुद्धिमेवाहतौउच्चैःप्राकृतबुद्धिमितिवा॥ मालंकृतोपि
मदनोपिएतस्यदृशोनास्तिकिमन्यइति॥ नलोपितत्रागतइतिभावः॥ पंडितोपिसंस्कृतेप्राकृ
तबुद्धिमत्तेतिविरोधाभासः॥ प्राकृतश्चपृथग्जनइत्यमरः॥ ७४॥ धूतितेति॥ धूतांगारागेउं
मवंदनादृतांगानुलेपेननतस्मिराजचंद्रेनलेकलितार्द्रता घुत्रोनास्वर्गश्रोत्रायया एवंविधं
सम्नांबुंबतिप्राप्तिसतिहस्त्राएपवनक्षत्राणितेषांकुलस्यसमूहस्यकांतिरक्षणंविषयंगो
चरंविलंघ्यककुत्रगत्वावतरवेदितन्नज्ञायतइत्यर्थः॥ नक्षत्राणीतिनसमासःक्षत्राणिक्षये
हत्रियायिनक्षत्रियाक्षत्रियस्मातिरिक्ताश्चतेषांकुलमितिवा॥ उदयस्तमञ्जारक्तवर्णेचंद्रेसमं

पस्थानि नक्षत्राणि यथा निःश्रीकाणि भवंति तथा न लक्ष्मीपेतेती र्थः॥ अतिसुंदरं तलं दृष्ट्वा नेमि
एनमेव वरीष्यतीति निश्चित्य सर्वे पि निःश्रीका जाता इति भावः॥ कलिता व्याप्ता द्योर्यया एवं
विधा शोभा रत्नादीदीप्तिर्यस्मा इति वा॥ ५३॥ भागिति॥ अतिसुंदरत्वादाश्चर्येण पर्युत्सुकिता
उत्कंठिताः क्षोणिभुजां राज्ञां दृष्टयः अस्तु क्लिन्न लज्जाकुः किटिति निपेतुः॥ प्रथमं दर्शनमा
त्रेणोत्कंठिता मत्पक्षस्मिन्नेव लग्नाः स्थिता इत्यर्थः अनंतरं तु क्रोधवशात् दंतुरित भ्रुवां
कुटिलत्वतुवां तेषां दृगंतान् नेत्रप्रांतान् निर्नीतं ईर्ष्यया कलुषाः कषायिता निपेतुः॥ अतिसौं
दर्यादीर्ष्यारहितेन प्रथमं तं दृष्ट्वानंतरं नेमी अस्माद्विहायेनं वरिष्यतीति ईर्ष्यया तं दृष्ट
भुरिति भावः॥ क्रुद्धो हि सर्वलयाद्दृशान पश्यति॥ अथवानंतरं राजभिरवलोकितं समति दंतुरि
तभ्रुवां नारीणां अहमहमिकया परस्परेर्ष्याविशात् कलुषाः कटाक्षा निपेतुः सर्वा अपि स्त्रि
निरपत्रपरागवशात् कटाक्षैर्दृष्टवंतिति भावः प्राग्दृष्टयः इत्यपि पाठः॥ ५४॥ सुधांशुरिति॥ प्रश्न

खं

र्थकाक्षकथंस्यचकिमः प्रत्येकंसंबंधः स्तुविएषः प्रथमोनूतनोवतीर्णः द्वितीयःस्तुधोस्तुकिंइ
ति॥तथास्तुविश्रेसौद्वितीयःस्मरः किमिति।तथास्तुविश्रेयंतृतीयोदस्त्रःनासत्यः किमितिस्तुति
छलान्मत्सरिणइर्ष्यासहिताः क्षितिश्चाराजानकिंचनस्तुतिव्याजानइमंनलंनिनिंदुः किमः प्र
मार्थत्वात्रठहृद्वुरित्यर्थः अपरेमत्सरित्वात्किमकाकार्यत्वात्॥ अयंस्तुधास्तुः किमपिनत्ववती
तिनिनिंदुषेंसर्वत्र॥एकेनतुविश्रेयंद्वतीयश्चंद्रइतिसितौतनायाम परेणव्यवायात्तुविद्वि
तीयत्वंचंद्रस्यासंनवाच्चायंइचंद्रइतिप्रतिषिधतो।निंद्यतेस्मेतिनाकःमत्सरोनास्तुनंद्वषश्न
मरः॥अश्वपदकिंनिनिंदुरितिवायोजना॥७१॥ आद्यंद्विधोरिति॥ द्वयोर्त्तावोद्वितौद्वितेव
द्वितं॥अयंश्लोकोगतार्थत्वात्तुनरुल्कःगीमीयति॥तंनलमसहमानैःतैराजभिर्मिथःपरस्प
रमित्युक्तंइतिकिंमायानलोदाहरणातइ न्याद्यनोलीकनलदृष्टांतेनअखुनानलिनसमा
स्तुल्याःकिंयत्तोबहवःसंति।एतेनतुल्याअन्येपिबहवोत्रविद्यंतेएनमेकवुनः२किमितिव

र्ययथेति॥ अन्येषां तत्तुल्यत्वे तत्त्वस्योत्कर्षः कथमित्याशंकायामाह मत्सराणामिर्ष्यावतां द्विष-
त्सकाशादात्मापकर्षसंतित्र आत्मनो न्यूनत्वसंतिष्ठते: परेण जनताया स्पर्द्धनात्तुल्यता तयासम्य
ग्धिः समाधानं परिहारो भवति॥ मत्सरिणामात्मापकर्षमविचार्य शत्रोः परेण तुल्यत्वप्रति
पादनात्स्वीयापकर्षपरिहारो भवति॥ अतिसुंदरतयातिस्यैव नैमीशाप्तिसंज्ञावनयासर्व
पितं न सहंते स्मेति भावः। परस्पर्द्धिनियेति पाठे परः स्पर्द्धी यस्य तस्य भावस्तत्ता तया व्याख्येयं॥ इ
ह हंसाः संति कतीति दुष्टे दृष्टौ नैतालं कनलावलीते ईरित्यपि पाठः स्पष्टार्थः॥ मत्सरशा
द्वः अरश्रादि द्रष्टव्यः॥ स्पर्द्धनं स्पर्द्ध इति च जनता करोतीति एपंतात्स्त्रियां भावि प्रत्ययः॥
गुणेनेति॥ रूपेण सौंदर्येण हेतुना तस्यां संसदि तया संसदा समयावा दूषितस्यानिंदि
तस्यातिसुंदरस्य नस्य नलस्य सुरेः सुंदरोपि मन्मथोयं न तु देव नरत्वं यत तत्र हृषिनिं
दितं तत्त्वलत्वं खलु तन्नेदर्जन्यमिव तन्नमित्यर्थः खलत्वस्वरूपमिवाह केनामिलोको

नै॰पू॰टी॰

त्वरेण गुणेन नैषधं दर्पसुशीलत्वादिनात्कृत्वाऽनवद्ये संदेष्टुं स्विदोषान्तरोक्तिः॥ दोषान्तरारोपणं॥ यद्य
सुरैस्तत्त्वं मदद्दूषितस्य तस्य नरत्वं॥ रत्नयोरन्ने दात्रनलस्य रूपेण स्वरूपेण नलत्वं अदूषितं खलत्व
तेषां देवानां दौर्जन्यं खलु इति ये जनान्त त्वलत्वमेकं पदं॥ अतिसुंदरं तं दृष्ट्वा देवा अपि सेर्ष्या जा
ता इत्याह॥ ४९॥ मिथ्यानलानिति॥ स सत्यो नलः स विधेः समीपे कृतो पवेशः कृतस्थिती न कुर्वे घा
ग्नि॥ नना कारान् अ सत्या नलान् निंद्रादीन् इत्यवदत्॥ इति किं नवं तस्याश्चारणेन नर्चंति किम्॥ एते के
इलास्य: उरूरवा: दर्पक: कामश्च उक्तो किन्तु किं कृतावुक्तो नासत्ययुतो अश्विनीयुत सहितो उरूरवा:
काम: अश्विनीकुमारो च रूपं इति नलश्रम: यथा नले दृष्टान्येषां विस्मयस्तथापि न तस्यापि मिथ्या
नलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः॥ ४४॥ अमी इति॥ अमी मिथ्यानलास्त्वं सत्यं नलं अ आऊ: स्मा
वदं तिस्मा यद्यस्मात् अत्रा अस्मास्तु मध्ये इलायां पृथिव्यां मथवइलायां उरूरवस्तो मातरि
कस्यापि पुत्रत्वेन न कृत॥ तथाति त्त्वस विधे समीपे स्थिता वयं अदर्प्यकाः दर्प्यका दन्ये कास्ता

दन्ये ऽथवातिरमणीयत्वात्कांतिदर्शनाद्दर्पोगर्वस्तद्रहितास्ति श्यामः। तथा ऽत्रास्मासु मध्येक
श्चित्रासत्यतांऽत्राग्निनेयत्वंऽत्रथ्यवसत्यत्वं न बिभर्त्ति॥ अस्मासु कश्चित्ताम्नरः। सत्यंतां बिभर्त्ति वियं
वच्छपधारणादसत्यामेवेति छलेन सर्वोक्तिं नलप्रभृत्युत्तरयंति स्मेत्यर्थः॥ नात्र कुरूरवाः। कामि
दस्त्रौ वास्मासु संतीति। नासत्येतिनामत्राणीति प्रहस्य॥४५॥ तर्हि केयूपमित्याशंक्याह तन्म
इति॥ त्वं श्रियं हितानया विदुरीत्ततो जितः कामदेवो यैस्तान् नो स्मांस्तत्ये एवं दिव्या न्यान्परिकल्
पयथ जानीहि॥ स्वर्गे शोभनयवा॥ अत्रागमनिकारणमाहः। अस्मिन्नसमजि बकुष्ठराजस्तु विषयेत्र
मंती अत्रसौ नेमी किल संभावनायां घटिष्यति संयोगं यास्यतीत्यर्थः वसदन्त्रेषु पंचसु अत्र मंती नेमी
अस्मासु मध्ये कस्मिंश्चिद्घटिष्यति संयोगं यास्यतीति दुराशावास्मान्निराशति मितितानवः। कि
लहंतोवा॥४६॥ असामिति। नामितिसंभावनायां हनेरं दसाहाहात्वेनात्मेने वत्तवरूपं सौदर्यं
अधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा नेमी प्रा चिदुराशावशात्॥ स्थितस्तु ध्यानावा अंगीकृतमौरूप्यः संतोयथ

श्री

स्मात् इह सन्नायांअस्माम तिष्ठाम अथ च स्वेनात्मशरीरेण त्यक्त्वा तवरूपं स्वरूपं अधिगत्य प्राप्य
त्वदाकारं स्वशरीरं धृत्वा श्रितमुग्धनावा। अंगीकृतसौन्दर्याः त्वदाकारधारयणे देवश्रितसौन्दर्य
:संतो यस्मादस्माम तिष्ठाम हे। तत्तस्मादाशया नैमी प्राप्ति दुराशया अपतितान् नोस्मान्लोकनिंद्य
वयमित्यर्थः॥ अथवास्माकं आशा पतितां दिक्यतीत्वं धिक निंद्यं॥ आत्मा कमाशा मात्रेण पति
तां नैमी पतितत्वं धिग् इति वानया इदमस्म द्विष्टुधत्वं अस्माकं पंक्तितत्वमथवा देवत्वं विगस्तु॥ अथ च
स्वि आत्मनिस्त्रीयरूपे सर्वं तवरूपं नाधिगत्य न प्राप्य किमिदानीं कर्तव्यमिति प्राप्तमोरव्यां त्रीं ति
चिताः संतौ मस्सिरेण हस्वयं वैरेण लए वैको वरणयोग्य इति प्रासिद्धं नवनाम संज्ञां रव्याति वा वयं
अस्तामनाश्रितवंतः स्वरूपधारणाद्धतुर्णामस्माकमपि न लत्वा दित्यर्थः॥ तस्मात्त्वलक्वांत्मा
प्यस्मान्वरिष्यतीत्याशया आपतितानागता तस्मात्धिक अस्माकं शाट्ठत्वं देवत्वं वाधिगस्तु
अनिश्चितव्यापारकरणादित्यर्थः॥ अथ च स्वानां ज्ञातीनां मध्ये इतस्रेष्ठयदा धनानां स्वामि

धि

नरेंद्र असाम असमगतिदीप्ता दानेषु असुस्तुवां तस्य च लोकोत्तम बहुवचनं॥ पक्षेषां त
कर्माणि लुङि॥५७॥ सेति॥ अनाशंकितम नतुमे हितं देवानां वा कुच्छलं येन तेन नलेन
साक्ष्वीकातेषां देवानां वाक अवज्ञायनमां अतिशयेनावगणिता कथंनाम्नायीत्यतत्रा
ह स्त्रीरत्नैमीतस्याधानेउचितायत्नउपायं तत्र मयं तत्परमेनं नलं प्रतिलक्षीकृत्य हिय
स्मान्न किंचित्प्रतिज्ञा तिस्म स्फुरति स्म। नैमी प्राप्तुपायपरत्वात्तैः कथितमपि देवतं नजा
तमिति भाव॥५८॥ देववाक्यावज्ञायां हेतुत्वं तरमाह॥ यद्इति॥ यत्पुरुषोयेन पुरुषेणासह
स्पर्द्धया नि॥ज प्रतिष्ठा स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्तुमिच्छुः॥ स एव पुरुषस्तस्य उन्नतत्वं। स्वस्मा
दाधिक्यं यस्मात्त्वत्राहइति॥ तस्मात्त्वेनात्मा ना निहितो कास्वस्पहा निन्नूननतायैनैवं विधस्य
स्पर्द्धितुः स्थाने विषये बहलामं वं हिला मवज्ञां कोण कुर्यात्करोति अपितु सर्वोपिकरोते
ची। यो नस्पर्द्धया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सते स्वस्य न्यूनत्वं तस्य चाधिकतां स्वयमेव वदति॥ अ

नै०टी०५९

ताधिकेन हीनस्यावज्ञा कर्त्तुं युक्तैवेत्यर्थः ॥ प्रकृते नैम्यर्थे नलरूपं दधत्कलिर्देवैर्नलस्य वाधि-
कता ॥ स्वस्य च न्यूनता तां कैवा ॥ तस्मात्त्रिनन लेन विषमवज्ञायुक्तैव कृतेति निनावः ॥ स्थानेऽभ्य
यत्वादुचिता मित्यर्थ इति वा ॥ अवहेलेति ह्रीरस्वामि । प्रतिष्ठामिति । नलोकितिषधः ॥ ४९
गीरिति ॥ केशमस्तदा समये तं स्वयंवरस्पांडं बरं संत्रमं मुद हर्षेण वेक्षत ॥ किंभूतः गीर्दिव
तया सरस्वत्या मिनेता त्रिनयकारिता द्वाभेघतुल्प इत्यर्थः ॥ तयां बरस्थो व्योमस्थः । स्वयं
वरदर्शनार्थं विष्णुरपि तत्रागत इति नाव ॥ ५० ॥ अष्टाविति ॥ सदः स्वयंवरसमां दिदृक्षुर्द्र
ष्टुमिच्छुर्देवो ब्रह्मा तदाऽष्टासु हरिक्षु दिक्षु अष्टौ दृष्टां नेत्राणि निदिदेश आदिष्टवान् ॥ किंभू
तः लैंगी शिवसंबंधिनी शिरः श्रियं मस्तकशोभां अदृष्ट्वापि अविलोक्यापि दृष्टो लिंगस्य शिरोद
र्शनविषयमृषवादितां अनृतभाषणं कादितां केतकी येन ॥ लिंगरूपस्य शिवस्य पादौ शिर
श्चावलोकनार्थं अहमधिकोहमधिक इति विवदमानौ विष्णुब्रह्माणौ पातालं सत्यलोकं

वगतो विष्णोः पातालेगत्वा शिवचरणौ नापश्यत् ब्रह्मापि शिरो नापश्यत् अनंतरं चरणौ
नाद्राक्षमिति विष्णुना सत्यमुक्तं ब्रह्मणा तु शिरो दृष्टमित्यलीकमुक्तं तत्र साक्षित्वेन शिवशि
रःस्थाहमानीतेति केतकीसाक्षिणी केतकीत्वं तेतिपौराणिकी कथा॥प॰॥ एकेनेति॥ द्वादशात्मा
नो देहा यस्य द्वादशदेहः सूर्य एकेनात्मना वडुषाद्रिं मेरुं पर्यक्षिपत् प्रदक्षिणीचकार। परेण
त्मना देहेन मुरारेश्चक्षुर्दक्षिणं नेत्रमजनवत्। शेषैस्तु दशभिस्तैर्देहैस्त्वत्वालोके: स्वर्णदृशा
पि दिशः। आलोक्यत विधातृमित्रार्यमभगवरुणेन्द्रांशाव:॥ पूषा विवस्वान्पर्जन्यस्त्वष्टा
विष्णुर्दिनेश्वरा इति॥प॰॥ प्रदक्षिणमिति॥ स देवदेवतानां हर्म्यवसतिस्थानं अद्रिं मेरुं प्रद
क्षिणं कुर्वन्नपि शार्वरीराश्यंधो महंदनुजस्य मुरारेर्दृष्टिरूपस्य वामनयनरूपेण दृष्टास्तन् नैष॰टी॰०५०
तस्य स्वयंवरस्य दर्शनीयो विघ्नस्तेन तापं दुःखं न प्राप॥प॰॥ आलोकेति॥ रसोत्का दर्शनिर
सोत्कंठिता स्ता कालिकी स्वयंवरसमयतां वरलोकलक्ष्मी राजसंघसौधं आलोकमाना

विलोकयंत्याश्ररसौ तत्र जनांबुधौ अंभोरुहकाननानि कमलवनानि चक्रुः॥ अत्र अरसौ पित्तै
समाजं सादरं पश्यंतिस्मेति भावः॥ जलाशयेपि कमलानि निस्रवंति॥ ५४॥ नेति॥ आत्मयोग्या ऽतिसुं
दरास्मा समायत्र रसैः रसात्मात्मा किं न अलक्षि दृष्टा॥ तथा सिंधुर्वा रसात् किं नो अध्यासि॥ तथा किं
रसात् किं न अस्मे वितथा महर्षिभिर्वाघएन अदर्शि॥ रसादिति सिंधुर्हर्षेणेति पदं प्रासार्थे॥ ५५॥
वाल्मीकिरिति॥ स वाल्मीकिर्ऋषिस्तां समानस्थाघतास्तो त्रास कः दैवी वाक्पद्यमयी यस्य वाल्मी
किः कंठपथेन कैरं विनादिवः सकाशात् प्राक्रमानिषादित्यादिरूपेण भुवेमगमदागता॥ प्रथ
मं स्मृयोयः संस्कृतप्रवर्त्तकः किं भूतेन कंठपथेन अनेकाः शाखा आश्वलायनादियायस्यां सात्र
यी वेदत्रयी तस्य रूपेण रुहास्तेषां राजिः पंक्तिस्तां भजते एवं भूतेन सशाख वेदत्रयी पाठके
नेत्यर्थः॥ अन्येनापि बहुसर्कधर्मच्छेदेन मार्गेण दूरदेशादप्यनायासेन गम्यते॥ ५६॥ प्रसंगेति
ति॥ वाग्मी सुंदरा संस सज्ञा गुरुणापि बृहस्पतिनापि प्राप्तास्ति॥ किं भूतेन वावाकृतयानास्तिक

तया सर्वस्य वेदादि विदुषके एव संदुके नो॥ अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचाम अधिदेवतया सरस्व
त्या आस्थान पदं सिंहासनं जानामि मन्ये तस्य जिह्वाग्रे स्वरस्वती जागर्त्ति॥ नास्तिक प्रतारणा
र्थं बृहस्पति चार्वाक शास्त्रं प्रणीय वेदादि दूषितं॥५७॥ नाकेभीति॥ सकाव्यः शुक्र कविः नदोष रहि
तं प्रबंधस्वरूपेण कृत्वा नाः सत्का मत्राणी तत्र अवर्णयत॥ सकः यः कविः प्रबंध कर्त्ता दिव्यन्समावि
राजमाना दिव्या संस्कृत रूपा वाक्य स्मिन्नेवं भूते पत्कि स्वर्ग कविः स्त्रजिक्वन मालागुंफने
विषये आचार्यकं संस्कृत वचन चातुर्य उपदेशास्त्रं वेति वित॥ तथा दैतेयनीतः दैत्यनीतिशास्त्र
स्य पथि सार्थवाहो मार्गप्रदर्शकः दैत्यनीतिशास्त्र प्रवर्त्तकः सुरासुर मध्ये श्रेष्ठ तमः इत्यर्थः
आचार्यकं यो पधा कुन॥ दैतेय इति तन्न दिकारादि णिङ् वं तात्स्त्री न्याठकः समर्थनीयः॥५८॥ तदे
व स्तनावर्णकं काव्यमाह॥ अमेलयदिति॥ नीमन्नृपः परं केवलं एतोन्नपान नैमी स्वयंवरार्थं
नामेलयत॥ तथादमनस्वसैव एतान् केवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्षत॥ किंतु विधाता

नैषधी०५४

पिशद्रस्वयंवरप्रशस्तावादिकं विचित्यस्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलसारस्ततानेतान्
नस्तरुणानेकत्रस्थानेपुञ्जीकृत्यनोस्माकंप्रदर्शयत्॥५॥ एकेति॥ यःपुरारिर्हरःपुरारिर्हः
पुरासर्वमेकाकिनाविनासहायत्वेनपंचशरंकामंपर्वतानितायमारयामास॥ अमुष्यकामस्यका
यनिकायजीलाःशरीरसमूहसकान्तयोमीयुवानस्तरुणाःतस्मात्करात्॥ निर्याणियस्पसमा
नंप्रतीकारः॥ किंवितर्के॥ असहायत्वात्पूर्वंकामस्यहराद्भयमभूदिदानींएतद्भयेनवकृत्वाभ
यंगतं॥ सर्वेप्येतेकामरूपा इतिभावः॥६॥ मूर्त्येति॥ वेधाः ब्रह्मा नुमास्तभिन्नात्प्रतिमासंभिन्ना
न्मूर्णेन्दुर्बिंबान्नकापिकृत्रचित्प्रदेशेनिधायतिरोहितिलत्पास्थापयेत्॥ तेरेवमूर्णचंद्रबिंबैःद
त्वामीषांलावण्यमयानिमुखानिसशिल्पाब्रह्माणिरमा निर्ममेइत्यहंमन्येभवं तुल्यान्येतेषां
वदनानीतिभावः॥ अल्पोपिशिल्पीसुंदरवस्तुनिर्माणार्थं अपूर्ववस्तुकुत्रचित्सुसंस्थापयति॥७॥
मुखेति॥ एभिर्नृपैःमत्सुरत्नंहीरकादिवसुधाहृष्यार्पितंस्थापितंयद्यस्मादेतदेवस्वयंततनिरत्ना

तिनामप्रसिद्धभि। रत्नानां धीरस्तिरत्रार्पणं वृथैवेत्यर्थः॥ अर्थांतरन्यासमाह॥ स्वतः प्रकाशे
परमात्मावबोधे परमात्मज्ञाने सति स्फुरणार्थं तदज्ञानार्थं बोधांतरं ज्ञानांतरं न अर्थ्यं न याचनी
यं॥ स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः॥ परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानांतरं यथा वृथा। तथा रत्नानामुपरि रत्नां
तरारोपणं वृथेत्यर्थः॥ अतिसुंदराए तिभावः॥ परमात्मबोधस्य स्वतः प्रकाशत्वं वेदांतेस्वाव
सेयं॥ ६२॥ प्रवेष्टसितइति। दस्रौ अश्विनीकुमारौ मुदा उच्चैरुत्कर्षं स हर्षमित्यर्थः एवं नलमिदं
सुंदरवृंदं वेस्यं वेक्ष्य ततः प्रविष्टौ न विष्यतः तत्राहे अनेन राजविशेषेण मिश्रं मिश्रितं इतरेत
रं अन्योन्यं वक्त्राणां सहस्रैरपि लक्षयितुं विविक्तुं न शक्यैतः समर्थानन्विष्यतिः अयं मे
त्वां तेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ न विष्यतइत्यर्थः॥ सर्वेषां दस्रतुल्यत्वादिति भावः॥ ६३॥ स्थि
तेशिति॥ पिदधे श्रुतेर दाहरहिते वाड्यक्ति वडुसंख्याकैः स्थिते विद्यमाने रैतेयुवनिरूप
रुणेहँ तुमिहरन एकस्मिन्कालेदग्धेपि जगतः कान्तिर्तिकाहानिः कामसदृशानामेतेषां

स

नै०टी०५०

=तथा वेदविदां पदवैवमहर्षिवृंदेन ॐकारस्य स्तुत्यावा कुल्पिना त्वमानिश्च अनुमतः ४=

त्रं

बहूनां स्थितत्वात्॥ एतदेवार्थांतरन्यासेन समर्थयति॥ कः पूर्णस्यांबुराशेः एकांबुबिंदुमयंश्लो
घरूपं दोषं संति वदति॥ अपि त्विकस्मिन्नुत्कर्णे व्ययितिसमुद्रः शुष्को जातः इति न कोपि वदतीत्य
र्थः॥ ६४॥ इतीति॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन्सत्कर्कः गायते व गानं कुर्वते व गंधर्वाणां गर्वेण स
मुद्धेन उद्भ्रतिवर्गाणा निज ॐकारसमूहैः कृत्वा त्वमानिश्च अनुमतः॥ गंधर्ववर्गेण महर्षिवर्गेण वात्म्या
मनुमतः समीचीनं वदसीति॥ वर्णनाराशीकरणं॥ ६५॥ नृपवीविश्रादिति॥ अथ विदर्भराजस्तान्नरा
जसिंहान्सिंहासनेषु उन्नं पंक्तौ विश्रात निवेशयामास॥ यत्र सिंहासने उपविष्टैः रेजिः राजसिंहैः
कार्तस्वरस्त्वक्षरस्य स्वर्णविलस्य मेरोः॥ शृंगेषु उपविष्टैस्त्रिदशैः देवैरिवा निश्चदी पि॥ अत्र तुच्छत्वंहे
ममयत्वं सिंहासनानां देवतुल्यत्वं च तेषां स्वयितं॥ ६६॥ विविंत्येति॥ तेन स्थितियेन नीमिनइतिस
र्वोक्तेन प्रकारेण व्यहशादिविषयं॥ किं कृत्वा नानानुवनिच्चयः स्वर्गमृत्युपातालच्चः आगतान
अमूर्त्यैः देवैः संकोच्यमनिवर्णनीयानि चरित्र गोत्राणि शीलकुलानि येषां तान् विचिंत्य विचार्य

इतिकिं असीराजसिंहासने बीक्ष्य सुतायां विज्ञाय कथंकारं केन प्रकारेण कथ्यावर्ण्य यितुं शक्या

इति॥ एतेषां कुलशीलादिनेमी कथं ज्ञास्यती त्यर्थः॥ वृत्तं॥ अथेति॥ अथ तदा तस्मिन्समये यात्रा

कुलः संचितं तत्र सो नीवे मः स्मरणं कुलदेवतस्य स्वीयवंशापरं पराहृज्यस्य रथांगपाणेः॥ श्रीवि

ष्णोः स्मृतिं स्मरणं मूढं नमात्रं एकांतो ऽनन्यवृत्तिः सन् ततान॥ किंभूतस्य विष्णोः अवृत्तिर्निर्वि

ष्यसं कल्पितं वस्तु तस्य कल्पनायां सिद्धो कल्पद्रुमस्य॥ स कल्याभिलाषः॥ स्मरकः कुलदेवत

स्मरणं विनान्यः को वाभिलाषस्मरणं करोती ति विष्णुं संस्मारेत्यर्थः एकतानो अनन्यवृत्तिरि

त्यमरः॥ वृत्तं॥ तदेति॥ सदेवो विष्णुः तेनन्नीमेन क्षतस्य स्तवितस्य नंतरमेव सस्मितं सरस्व

ती इति आहस्य वाचा॥ इति किं हे वाणि सरस्वति अहं त्वां इहस्वयं वरे राजकं राजवृंदं तस्य गोत्र

वृत्तं वंशं कुलनामशीलादि वर्णय पवित्री कर वाणि राजवर्णनार्थं त्वया गीतव्यमिति मम मनीषि

तं राजकं गोत्रेति वुम्बा॥ वृत्तं॥ कुलमिति॥ हि सरस्वती त्वं नानानुवर्णयन्त्य आगतानां स्मरनां कुलं च

नै०टी०१०

श्रीलंघबलंचयतो जानासि॥ अतिवाग्वदूका ऽनितरां वर्णनशीला त्वं॥ न व मूकापि हं॥ त्र्यंकः
समयः अवमो पि तु न को पि॥ एषां कृत्वा दिवर्णये त्यर्थः वा॰ परस्पर समुच्चयार्थः॥ वावदूकस्तु
वक्करीतिक्षीरस्वामी॥७॥ जगदिति॥ हे सरस्वति यस्मात् जगत्त्रयी संबंधिनि पंडितैर्मंडिता
एषा सत्ता सर्वैन वक्तुं ता पश्चात्त्वं वता विना जनिष्यते॥ तस्मात् राजां गुणानां ज्ञापनबोधनं तस्य केतवेन
व्याजेन संख्यावतः पंडितान् वांग्मुखानि उपन्यासान् त्रावय॥ उपन्यासस्तु पराङ्मुख मित्यमरः
संख्यावान् पंडितः॥ कविरिति वा॥ शब्दकर्मत्वात् संख्यावत इत्यत्र कर्मत्वं॥७१॥ इतीति॥ इति पूर्वोक्त
प्रकारेण विष्णुना हरिनोक्ता ऽसौ सरस्वती गीर्वानी देवानां चूडामण्योः मुकुटरत्नानि तैर्मृष्टः प्रोक्षि
त घासो शेषा व शिष्टस्थूतं तं चरणं दिष्णुरखनात्परागं रेणुतस्स्पर्शात्॥ विष्णो राज्ञारूपेण प्रमादेन
सहस्रज्ञा आदाय आदरेणी आदरयुक्ता सती वचार नमस्कार पूर्वं महान् प्रसादः इति आज्ञा
गां॥ वकारेति ना वं॥ परागपदेन रू घ्याचरणस्य पवित्रत्वं सूचितं॥७२॥ मध्येसत्तमिति॥ सा

सरस्वती बाला सती मध्ये सर्व सन्नामध्ये ऽवनतार बालस्त्रीरूपं धृत्वा तत्रागतेत्यर्थः॥ किंभूता
गंधर्वविद्यायाः गीतकलायाः धरः कंठनालो यस्याः सा गानप्रवीणकंठनालेत्यर्थः॥ तथा त्रयीम
यीभूतवली त्रिगा त्रिसंख्यामयस्त्रयीमयः अत्रयीमयस्त्रयीमयोभूतस्त्रयीमयीभूता वलीवि
भंगो वलीरचना यस्याः॥ तथा साहित्येन महाकाव्यनाटकचंपूप्रभृतिनामुक्तनीलरक्तवर्ण
साहित्येन मेलनेन वा निवर्तिता निर्मिता अखिललक्षणा हृकतरंगाः कटाक्षविक्षेपाः यस्याः
सा कंठनालत्वेन मुखपद्मत्वं मगं॥ गंधर्वाश्च विद्याधराश्च तद्रूपं कंठनालं यस्याः इति वा॥ ७२॥
वेदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूपं वर्णयति॥ आसीदिति॥ अपवादश्रुतिः यदीया सरस्वतीसं
बंधिनी उदरे रोमरेखा उदररोमावली आसीत्॥ किंभूता तिसृणां वलीनां समाहारस्त्रिवली
त्रिवलीरूपाया त्रिविदी वेदत्रयी तल्लक्षणान्मूलात् विनिर्गमं प्रपञ्चितायमाना॥ तथा नानाभि
चारैः अनेकमारणोच्चाटनाद्यभिचारैः कृत्या विती पापवा उत्पातयोगपभिवकात्रपामाश्रीः श्री

नेन्दरी ण१०

त्रायस्याः सा यवज्ञ नास्ति वरो विचितमेव कस्त्वीर्नीं किंतु नास्ति मंच रणोश्रितमेव कस्मीः॥ अथ वर्ण
त्रपामलं पुराणप्रसिद्धं आस्तिवारिकर्त्तव्यं च॥ विनिर्गत्यपेत्यत्रांतर्भाचितएपथोद्देयः। वितायमान
तनोतिर्यकोत्पात्तं॥७४॥ शिष्टेति॥ यदीयं चरितं आचरणं वर्णनां स्थानोच्चारण बोधकं नारदादि
त्रणीतं शिष्टैव पर्यणंसीत्परिणतं यदीयं चरित्रमित्यर्थः॥ अथवा शिष्टैवसात्ताच्छ्लोकस्य हितो
पदेश एवेत्यर्थः॥ कल्प इति कर्त्तव्यता बोधको ग्रंथस्तस्य प्रियाकृता यदीयः आकल्पविधिः अल
कारविधिः पर्यणंसीत्परिणतः॥ यदीयान्यलंकरणानि कल्पेनैव रचितानीत्यर्थः॥ तथा यस्या
समस्तार्थानां सकलानि धेयानां निरुक्तिरूपः निर्वचनस्वरूपः तत्त्वावेदश्रोत्रस्थानीया। निरुक्त
विद्या पर्यणंसीत्परिणता॥ खलु निश्चयार्थः सर्वयोजनीयः॥७५॥ नात्येति॥ जात्यामात्राद
तेन वर्णवृत्तेन चविद्यमानं द्विधान्वितं वेदस्वरणस्थानीयं छंदः यदीयं भुजद्वंद्वमन्वगात् किं भूतं
छंदः श्लोकार्द्धविश्रांतिरवसानं तन्न्यायात्रविष्णुः श्लोकार्द्धविश्रांतिमयीन विष्णुः पर्वद्वयीसंधिः स्वे

त्वरपर्वद्वयसंधिः कूर्परसंधिः स एव वंचिकं मध्यं यस्य सुरुजपर्वद्वयीसंधिरेखाद्वयं श्लोकार्द्धयो
र्विच्छेदद्योतकेन रेखाद्वयेनैव रचितमित्यर्थः ॥७८॥ अत्र संज्ञायमिति ॥ किंवा अन्यच्च समाप्ति प्रसिद्धा
यदीया कांची मेखला । संज्ञायं निश्चितं वेदस्य सूत्रं तेन व्याकरणेनारविरचिता ॥ किंभूता गुण
स्य पदस्य तस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण कृतां वितातिं विस्तारं दधाना ॥ तयासंजितरूपाणां शब्दप
रंपराणां विधायिका व्याकरणमपि गुणस्य दीर्घस्य भावस्य कृतस्य एतेषां वितातिं दधानां ना
वाभावप्रत्ययाः कृत्स्नसंज्ञका प्रत्ययास्त्व ॥ तथा शब्दानां रामकृष्णादीनां जवत्पादिशब्दरूपं परंपरा
णां च विधायकं साधकं ॥ अर्थवशाद्विभक्तिवचन विपरिणामः ॥७९॥ स्थितेति ॥ ज्योतिर्मयी ज्योति
रूपा ग्रहनक्षत्रादिविस्तारसहिता विधाय रुजनाय यस्या देव्याः सेवना युकंठे स्थिते व परिणमयत् नै० टी० १०
पांतरं प्राप्य हारलतावन्नूवित्सन्त्रहं विश्वाके । किंभूता उदितमुक्तं तारं तारासंबंधि वृत्तं
नाभ्रस्तं फलं कथनरूपं यस्याः ॥ तथा मध्यगं अंगानां शिरआदीनां मध्ये त्र्यंकेन गणनयाम्नत ।

धृताषट्ंगमध्येगणितेत्यर्थः॥ हारलतापिउदितः प्रकाशी भूतस्तारो मध्यमणिर्यस्यां मुक्तास्तु चि
र्वयस्यां सा एवंभूता वासो वृत्तास्ववर्तुलमो क्तिकेत्यर्थः॥ तथा मध्ये गंडशारीरमध्ये त्र्यं केनकोडे नव
भूसाभूता धृता॥ ताराणामिदंतारं स्तं बंधेणयद्वाद्वा विंशेसर्गतारारशब्दस्यापिनक्षत्रवाचित्वसु
क्तं॥ उदितं ताराणं वृत्तंयस्यां यया वा॥७८॥ अवेमीति॥ यदीयोरद्दछंदो दृष्टेते उभे प्रसिद्धे सर्वय
च्चोत्तर पक्षशास्त्रे भूतवती शास्त्रमहमवेमि॥ किंभूते वादि प्रतिवादिनोर्गाढो दृढः स्वपक्षरागः स्वस्व
सिद्धांतानुरागस्तेन विराजमाने॥ अधरावपि च वदति इति वादिनो प्रतिवदत इति प्रतिवादिनो उ
क्तिकमतुल्यक्षित्वतुरो॥७९॥ ब्रह्मेति॥ ब्रह्मैवार्थः कर्मैवार्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं ययोर्वेदयोस्तयोर्ने दा
द्वि विध्यात्। ब्रह्मकांडकर्मकांडसंज्ञकवेदविभागद्वितीयेन॥ आत्मदेहद्विधायस्थितया मीमांसया
यस्या दिव्या ऊरुयुग्मं चक्रे कृतं। किंभूतं मा देह परेषां वेदाधिकवोधादीनां आछादनेन निराकर
णेन स्वारतंत्र्यं वा॥ चतुरं तया मांसलं विचार परिपुष्टं अर्थं चोत्तमवस्त्रेण रमणीयं परिपुष्टं वउ वा

रमीमासवाऽस्वमिमांमयावोरुयुगंरचितमित्यर्थः॥८०॥ उद्देत्रेति॥ वयंयस्याः दशनच्छदमाली
दंतपंक्तिद्वयंतांप्रसिद्धानांविच्छिकांतर्कविद्यांप्रतिमोजानीमहे॥ अत्र उत्तु नः २ई लक्षणंप्रयोज
नयस्याःसाअन्वीक्षिकी॥ उद्देशोनामतःकथनमुद्देशस्तस्यपर्वण्यपवसरेपिसमानासमानजा
तीयव्यवच्छेदेलक्षणंतस्मिन्नपिद्विधाउद्देशपतयालक्षणतयावोदितेनिर्दिष्टैःषोडश
भिःपदार्थैःप्रमाणादिभिर्निग्रहस्थानांतैरुपलक्षितांतथामुक्तिकोमेरेतेषांतत्त्वज्ञानान्निःश्रे
यसाधिगमइत्युक्तत्वान्मुमुक्षुभिराकलितांअभ्यस्तां॥ दंतपंक्तिद्वयीवपर्वण्युदितातत्तेजि
तानवति॥ तथालक्षणेपिसामुद्रिकशास्त्रेपिउदितोक्तातथ्यातथाद्विधोदितत्वेनद्वात्रिंशत्सं
ख्याकाभवति॥ दशनच्छदमालीआकलितांगुंफितांमुक्तिकांप्रतीमोक्तिकाद्येवजानीमइ
तिवाद्विरुक्तिषोडशपदार्थैर्यस्याःद्वात्रिंशद्दंतारचिताइतिभावः॥ छदमालीइतिटाबंतइति
स्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप्॥८१॥ तर्काइति॥ यद्ययंनिवक्तिःस्यान्निर्ह्रूमोपिस्यादित्याद्यपत्तक्रिय

नै०टी०पू०

द्वदनस्य रदा दंतास्तत्कर्याक्रियया तैर्हि तैश्चान्यथा विनाचेन्न कर्दंतानाम्न विषयं क्ता हि अस्य सुख
स्य वदि कथा विशेष वर्णनाः षण्ण तथा शक्तिः तत्तैर्कर्द तैर्विना वारः कर्तुं न शक्यते तस्मान्नक्र एव र
दास्तत्कर्याः॥ कथमन्यथेति पगिवा॥ अथवा वा चदस्तर्वी द्वंद्व एत्यैकवद्भावः॥ वकारदकारयोरुच्चार
ण विषयिदंतैर्विनाशक्तिः कथं स्यात् वकारस्य दंतैौष्ठ्यात् दकारस्य दंत्यत्वादिति तात्पर्यं॥ अत्वच्चवा
दतो वादतिमित्रात्मतिवादतिपत्रं प्रतिपत्रं दातुं तस्योपरि पत्रावलंबनं कर्तुं प्रतिवादिनः प्रति
ज्ञापत्रं दातुं खंडयितुं अथच अदतो मत्स्यत्रस्य कटुरसत्वादिगुणत्वात् लिपत्रे नागवल्लीदलं खंड
यितुं तैर्विनाक्व शक्तिः अस्तुत्वं सामर्थ्यं अपितु न॥ तर्कबलेन विना पत्रादि खंडनं कर्तुमशक्यमि
त्यर्थः॥ गुणैः कषायादिभिः शालितइ ति इ द्रत्नं स्वर्गं क्रमुकं खंडयितुं वाक्व शक्तिः॥ नहिदंतहीनेन
पर्णानि स्वगाणि भक्षयितुं शक्यंते॥ अथवा वादतो वादिनः गुणशालिनो विदुषो स्वर्गं दृष्टं दंतं खंडयि
तुं क्व सामर्थ्यं॥ पदादयष्टष्यक स्राष्ट्र इति मेत्नेनन विर्धतेन तदोदंतायस्य दंतराहित्यस्य नाबद्धा॥

हिणा द्वितीयपक्षे व्याख्येयं॥ दंतानां कर्कशत्वात्कर्कशौ। स्तनौ कं निर्माणस्य युक्तत्वं॥ क्रम: क्रमुक
वृंदयोरित्यमरः॥ ८४॥ सपल्लवमिति॥ पुराणं तत्र आस्ति ह्वयं यस्याः पाणियुग्मं वहते जातं॥ किंभूतं
सपल्लवं कथाख्यायिकादिषु क्तं अथवा सशृंगारत्र्यलंकारणा तुल्यमित्यर्थः॥ किसलयसदृशं वा
तथा व्यासपराशरावाल्मीकमुनीनां प्रणीततया वा निर्मितत्वात् नयी नविष्णुपुराणे पद्मपुराणत्वं
प्राप्तं॥ मत्स्यपद्मकूर्मवराहादिपदैरुपलक्ष्यमाणं पुराणमेव करे निर्दिश्यमानं अथवा रेखारू
प मत्स्यपद्मवज्रादिसामुद्रिकलक्षणैर्लक्ष्यमाणं॥ पुराणमेव करस्थुणाकारेण परिणतमित्य
र्थः॥ तत्पुराणमिति वा सपल्लवमिति सा द्वेरूपव्ययीभाव:॥ ८५॥ आकल्पेति॥ यत्र आकल्पं विच्छे
दविवर्जितं॥ प्रलयपर्यंतमुच्छेदरहितं अथवा आकल्पो लंकारस्तत्सहितं सर्वदा सा
लंकारः॥ सधर्मशास्त्रस्य ब्रज: समूह एव यस्य भरस्तत्पाः मूर्द्धकस्य मुद्रं प्रीतेन दृष्टं अथवा
दृष्टो वर्तुल: कस्य मुद्रेनापितु सर्वस्यापि मुद्रेस्पादेवैत्पे ह्व परूपामि जाने॥ किंभूतं श्रुतिविद

नै० १०८

वमूलं तेन शालते॥ अथच कर्णयोर्मूले शोभते एवं श्री लक्ष्मीकृतिः शाब्दस्तस्य ग्रहणे मूलंकारली
वृत्तौ ताभ्यां शालते इति वा॥ तथा कंठस्योपरि स्थितः॥ अथच कंठे पाठतान्यस्तः वर्णशास्त्रमेवय
दी मूर्द्धकारेण परिणत मिति भावः॥ ८४॥ भ्रुवाविति॥ विधिः प्रणवस्योंकारस्य दलाभ्यां खंडाभ्यां
यस्याः भ्रुवौ प्रक्षिप्य एणाक्ष्यै निर्ममे तद्बिंदुना प्रणवानुस्वारेण भालतमालपत्रं ललाटतिलकं प्र
णिन्ये तदर्द्धचंद्रेण प्रणवार्द्धचंद्रेण यस्याः विपंचीवीणा तस्या निक्वाणे नाथे वादनार्थं कोणः ध
नुःकोणसंज्ञकं धनुः प्रणिन्ये॥ तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकमित्यमरः॥ अत्र नागरि
लिप्यां ओंकारो ज्ञातव्यः॥ कोणो वीणादि वेदनमिति कोणशब्देनैव गतार्थत्वात् पूर्वपदं प्रसंगा
र्थत्वात् पुनरुक्तं॥ सर्वपदेनैव गतार्थत्वात् कोणपदं धनुः प्रत्यार्थं॥ ८५॥ द्विकुंडलीति॥ विधिना
यादीयकारयेत्ता वर्तुलायां समाप्तिज्ञापका लिपिर्विसर्गलिपिः मातृकाग्रंथस्य समाप्तौ लि
पिः वर्तितस्यः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा द्विकुंडली निरमायि निर्मिता॥ तथा कोचनले स्वनीनां सुवर्ण

मयूलेखिनीनां सारैः करांगुली निर्मिता॥ मखीनां सारैः केशानां समूहः केशरूपं निर्मितं तथाक
ठिन्याः खटिकायाः सारैः स्मितस्य मंदहासस्य ज्योत्स्ना निर्मिता॥ सर्वेषां तत्तदाकारत्वात्तदीयैरेव सारैः
निर्मितानीत्यर्थः॥ करांगुलीति जातावेकवचनं॥ यद्वा अंकं शृंगवद्बालवत्सस्य बालिकाकु
चयुग्मवत्॥ नेत्रवक्त्रं सर्पस्य सविसर्गादिति स्मृतइति॥ खटिकायां तु कठिनीति विश्वः॥ के
शपंक्तेशास्वाम्या मितियच्छ॥ ध्यायेत्॥ या सरस्वती सोमसिद्धांतः कपालिकदर्शनं तन्म
यं तद्रूपं अथवा चंद्रस्य याथार्थ्यं सर्वपक्षत्वं तस्य वा चंद्रस्य सिद्धांतरूपं दूषकरूपमानतं
यस्याः एवं व्याख्येतव्यं॥ तथा शून्यात्मतावादी माध्यमिकदर्शनं तन्मयं तत्स्वरूपं उदरं यस्याः सेवत्रा
त्मनि नानसंतीति शून्यात्मवादी बौद्धसिद्धांतः॥ तथा विज्ञानस्य विशिष्टज्ञानसामर्थ्यं सर्वस्तपः ने०८०९०
तन्मयं तत्स्वरूपं तत्स्तनद्वयं यस्याः एवं व्याख्येतव्यं॥ तथा साकारविज्ञानवादी सौत्रांतिकः वि
ज्ञानस्य साकारत्वात् सिद्धस्तदर्शनं अथवा सौदर्यलावण्यप्रचुरं अखिलं समस्तं रूपं यस्याः साप

वंभूतेवा सोमसिद्धांतादिदृग्निः पदीयसुखवाधृवयवा निर्मिताः चंद्रानना ऽगत्तिरुत्रोदरीस
र्वविज्ञानमयी अतिसुंदरी चेतितनाकः ॥ इवश्चाद्दृ उत्प्रेक्षायां वाक्यालंकारेण ॥ एवंभूता मध्ये
सन्नमवततारित्यादि कुलकं ॥ १८ ॥ अन्यात्मतत्पादिहिष्णुनासिकोदरेतिवाडः ॥ प ॥ १७ ॥ नीमदूति ॥ तय
देव्याज्ञीम इति आगतो कः इति ॥ किंइयं वेला अयं समयः तेमोदितुं हर्षप्राप्तुं उचितः किं लय
स्मात तस्मात विरोध विषादं कृत्वा ऽलं उ एवं न कार्यं ॥ मया एषां जगती पतीनां राज्ञां विचित्रं गो
त्रंच रित्रं च निगाद्यं गदितुं मर्हं ॥ मोदितुं कालसमयवेलेतितुमुत्त ॥ विषयश्चालंखल्वोरितिल्क
ल्पप ॥ २० ॥ अविंदेतेति ॥ असौ मंदाकिनीयस्य श्रीविष्णोश्चरणारविंदमकरंदलीलां पुष्परस
शोभां अविंद प्राप ॥ कमले हिमकरं युक्त ॥ ॥ तस्याविष्णोराज्ञादशागामिं ईदृशाकारिणी कापिरा
जां गुणवर्णनाय अस्वयंवरवती ॥ ण ॥ तेन प्रेक्षिता तत्ताइया मम सामर्थ्यमपि युक्तमित्यर्थः ॥ का
पीत्पनेन मदधिकास्ति त्रिदेशकारिणी वाह्यः संतीति स्वनः सो ऽ कथनीय त्वं च वसु चित्तां विंद

त्पस्वप्न इति पाठे अस्वप्नदक्षिणपादविंदतिलनेति ॥ ८० ॥ तत्कालेति ॥ लोकपालानामेकं मधु
रां वहतीति लोकपालतुल्यः एवंरूपतिलकस्येः देव्यैं उचितां योग्यां सपर्यामर्घ्यादिपूजां दिदेश आ
लता ॥ किंभूतात् कालावधेः तदागमनसमयसूचिभिः शकुनैः स्वराद्यैः काकस्वरादिशकुनन्ना
सिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पंदाद्यैः लब्धात् तं देवी आप्तामभीष्टामवाप्तां प्रतीत्य ज्ञात्वा ॥ एकधुरी
णः एकधुरां वहतु कश्चिदिति एका ॥ आप्तगमनसमये भुजस्पंदादयो भवंति ॥ ८१ ॥ दिगिति ॥ नैतो दे
वीसपर्यानंतरं स क्षितीशः निजां स्वीयां तनूजां भैमी मध्ये महाराजकं राजसमूहमध्ये आ
हाव आकारयतिस्म ॥ किंभूतां तनूजां दिग्गतैरस्यैः दिक्प्रांतेभ्यः सकाशात् पृथिवीपतिना
माकर्षे आकर्षणं तद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविद्यां जपादिपुरश्चरणेनात्मवशीकृतमंत्र
रूपां सौंदर्येण सर्वाकर्षणकारिणी ॥ राजन्वत्या हुहुज्ञलंते महत्त्वं तद्राजकं चेति कर्मधारयए
वा ॥ आजुहाव ॥ अस्य स्तस्य चि तिसंप्रसारणे ॥ ८२ ॥ नासीरेति ॥ नासीरवरीभ्रुविषये स्फीतेम

नै०टी०४०

अथ स्मरी षुदासी षु चेटीषु विषये जातं सर्वं समुत्पन्नं क्रमेण नेतरं विद्धिता सुन्दरालीषु सखीषु
विषये स्फीत मस्ति वृद्धिंगर्थे तंत्र अथ पश्चात् स्वांगेषु नेम्यवयवेषु विषये रूपोत्कर्षो दर्प्पादुद्धि
तं चलितुं मारघं अवलोककानां प्रेक्षकाणां मनुत्ताछिमुद्वेलयंतं अतिक्रांतं मर्यादां कुर्वं
तीं दास्यादिषु क्रमेण सुंदरतरसुंदरतमत्वदर्शनेन राजानीतिमाश्चर्यं जाताइति भावः नेमि
पपावपाणिग्रेरजराजराजिमितिरिति श्लोकः षोडशेन श्लोकेनान्वयः॥ ५२॥ स्निग्धेति॥ किं भूतां स्नि
ग्धत्वं तैलाभ्यक्तत्वाभास सत्वं मायाजलं कृत्रिमोदकं लेपश्च ध्योनामी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यांतर
संगः एतेषां त्रयाणां मेलश्रुमृजाकिरणशुद्धिसेवा सुकान्तायस्याः तां॥ स्निग्धत्वार्थं नैर्मल्यायमा
या जलस्य कृत्रिमोदकस्य लेपः प्रक्षेपस्तस्य लोपेनापाकरणेन सत्यं त्रीणां कृतगुणाधाना निर्म
लानां नैर्मल्यार्थपाणिपदसंस्कं मायाजलप्रक्षेपेण विनैव निर्मलानामिति यावत्॥ एकं कृ
तानां रत्नानां अंशावस्तद्रत्नजा शुद्धिर्यस्याः एवं विधा रत्नकिरणशुद्धिस्फूपोत्रं शुकानाव

स्वदीप्तिर्यस्याः एवंविधेनांशुकेनाभाति वेष्टितांगा ॥ तथानेपथ्यं ध्वलंकारि शुद्धहीरः पट्टोणाम
न्यस्तेषां द्युतिरेव वारितत्रैवर्त्तत इति वर्त्ति स्वच्छयं नेम्याः एव प्रतिबिंबं तस्य संछायं समानछायं
सदृशं तत्तुल्यं निर्जस्वीयमालिजालं सखिवद्दृश्यस्यास्तां ॥ प्रतिबिंबतुल्यत्वादेव सख्यपेक्षया हीन
त्वमपि ह्रयावाक्षिकं सख्याय स्याः एवंभूतामित्यर्थः ॥ स्वच्छायं किन्नाषाशेनेति नतु समकत्वं ॥ व्या
ख्यानांतरं कष्टकल्पनया ग्रंथगौरवभियाव्विपेक्षं ॥ ९३ ॥ विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकर्द
मचंदनाद्यंगरागस्य मोदेन परिमलेन यासुतरां हर्षस्तेन हेतुनागतेन तथा तस्या निम्यायाः क
र्णपूरोत्पले लसत्पति एवंशीलेन समीपगतेन च तत्पारनीरदत्तेन कामस्य देशहरेण मधुव्रतेन
भ्रमरेण रहः एकांते नल एव रमणीयो वरणीयश्चेति कर्णे किंचिदुत्प्रमानामिवाऽन्योपिन्न
तो रहस्पिकर्णे कथयति ॥ ९४ ॥ विरोधिपोधिति ॥ विरोधिनान्योन्यविरुद्धाः शुद्धत्वलक्ष्मनीलाद
यो वर्णा येषां आभरणानां नामलंकाररत्नानां या भासोदीप्तयस्ताभिस्तां मज्जाजिकोत्तूह

नै०२१९पू०

लं मध्ययुद्धकौतुकमीक्षमाणा परस्परोपमर्द्दं कुर्वतीस्तत्रदाक्षिर्विलोकयंतीमित्यर्थः॥ अन्योपिमं
ध्ययुद्धकौतूकमीक्ष्यते॥ तथाविलासात्कटाक्षक्षिप्तेपवशाद्दलितेव तेतृत्सुवो द्वहंतीधारयंती
किंभूते तैतृत्सुवोस्मरेणसाहरूपात्स्वचापचक्रमात्रचालितेनु चितेके॥ एपा॥ सामोदेति॥ तथात्र
तिसुंदरतत्क्षणिनसामोदःसहर्षः उष्यास्तुगः कामस्तेनवासितनर्मादोष्टितमंगंयस्यास्तां अथ
वसामोदानिसुगंधीनिउष्याणिअग्रमुगोमलयानिलस्तेर्वासिनांगीतुरनीकृतस्वरूपांतथाकि
न्नाराणिनूतनाणिशाखाया एवंगुलयोयेषांएवंविधाःशयाहस्तायस्याएवंविधाअलिमालाभरवि
समूहोयस्याः यद्वानूतनशाखाग्रवद्वालपल्लववदतिरक्ताःकरायस्याएवंभूताअलिमाला
यस्यास्तां॥ अथववालशाखाकिसलयाअलिमालाचभरवीकेयस्यांसातांतथोतेराजनिरीक्षि
तस्समाणांकामिवस्थितांकल्पद्रुमेरापित्र्यांपितिलच्छमाणांवसंतलक्ष्मीमिवस्थितां॥ वासिते
तिमतुवनातल्करोतीतिएपंतावासशह्यान्निष्ठा॥ एद्य॥ पागेति॥ तथापिताअवदातास्थेनात्र

५३

रुणानीलान्नायषांमणीनांकिरणैः लत्वादेहोपदेहाछरीरानुलेपाद्भितो॥ तथाकुंकमंगोरो
चनाचंदनकुंकुमंएननाभिकस्तूरीएतैः लतान्विलेपाद्वरुणरुक्त्यंतं॥ निरर्थकाकुर्वं
ति मित्यमर्थः॥ कुंकुमनियम इतिनीलशब्दस्यपूर्वनिपातोभावः॥ गोरोचनेत्यादिचंदना
नि सर्वेसमासःकार्यः॥८७॥ स्मरमिति॥ तथास्मरंप्रस्तुनेनकुसुमरूपेणनिपेलवेनशरास
नेनप्रसूनुषानत्वस्यजेतारंजैत्रमस्त्रंदधतीमसंभावयंती॥ अतःकारणात्स्मैकामायाति
दृढंबलिष्टिषडंहस्यकार्मुकमर्प्पयंतींददती॥ किंभूतंकार्मुकंस्वभूषासुस्वीयकर्णालंका
रेषुहृषदोरत्नानितेषामंशवस्तेषांशिल्पंनिर्वाणरूपंभैमीभूषाकिरणैरेवसाधेनेःस्म
रेणानेलजय्योनान्येरित्यर्थःनानावर्णेनधनुर्वंदीयारत्नशोभेतिभावः॥८८॥ विभूषणे
त्यपृहति॥ तथाविभूषणेस्यश्रवरमवकिलागेधवंत्रमानेसुत्रमुकेछराजकस्यराजसमू
हस्यहृत्राणपातुनधात्राधृतःलतत्त्रवकाशंअंतरालंयस्यांसात्रनितेनेवभूषणेशापनंधृतं

नै४दी

२६

वकाशां इत्यप्युक्तं ॥ तथा ततो मुकुन्दः अंबरं सांद्रमणिप्रभाभासुरराजकस्य दृष्टिगोपातुं न धाष्टत
वकाशां एवं कोपि अस्मिन्नपि अवयवप्रदेशे तु न राजकस्य दृष्टिः सम्यक्सामास्येन यथा व्यवस्थित
रूपेण द्रष्टुं न धाष्टर्यं धृतावकाशां विदूषणांस्तबकमणिप्रभाच्छादितत्वात् । किमापांगं राजदृष्टिगोचरा
नाभूदित्यर्थः ॥ यावद्यावद्वस्तु गोप्यते तावत्तावदवलोकनार्थमुत्कंठाधिका न भवतीति सर्वपितद
वलोकनार्थमोत्कंठा जाता इति भाव ॥ एवं प्रकारेण प्रमुमर्थमाह ॥ प्रागिति ॥ तथापि यतो गग
नात्पतद्भिः अतिसौंदर्यदर्शनेन संतुष्टैर्देवैर्नैमीशिरसि मुक्तैः पुष्पवर्षैः प्राक् प्रथमतः राजकस्य
द्रष्टुं न दत्तां अथ पश्चात्तदनुगामि निर्झरैः फैद्रष्टुं न दत्तां ॥ ततोपि पश्चात् तैस्तैश्चमरैन्यासीत्पान
यन तु स्मं वक्रीकृतं तेन मुखेन द्रष्टुं न दत्तां ॥ विधेर्वाछितस्य विघ्ने यत्नः अहो आश्चर्यरूपः कष्टरूपा
वा आज्ञाणेयन केन चित्प्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्नः तत्र असाधुर्विधिव्यापार इत्यर्थः ॥ १००
एतदिति ॥ तथा सखीमुखायत्र पार्श्वेत्र प्रातान्कर्पूरकस्तूरिकया प्रवाहं श्वेतत्वपामकोति सुरं उस्थ

जंती कराच्छेरवलोकयंतीति मित्यर्थः॥ किंभूताय सखी मुखाय अहं एतत्सखीमुखं वरं गगनाग्रिस्थं

भूयासमिति प्रत्येकं राजकिन मनोरथातिथ्यं अभिलाषविषयं अवापिताय प्रापिताय॥ सखीमुख

त्विन विनानैमीकटाक्षलाशोनमवंती तिराजत्वा पेक्ष यानैमी सखीमुखत्वेवास्माकं वरं न राजत्वमि

त्यर्थः कटाक्षस्य सितासित रूपत्वं कर्पूर कस्तूरिका पदेनोक्तं॥ ९१॥ स्मितेति॥ तस्मिन्प्रासादकु

ड्याआनंदितानि ऊर्ध्वीकृतानि राज्ञीमुखारविंदानि येरे वं भूतेः स्मितेः ईषद्धास्यकर्तृकाभोदे

नच्छंदो ऊष्टोलयोः कंपेनकिं चिच्चलनेन किंविदिगंबरीभूता॥ प्रकटीभूता वदादंतास्त योंश्चे

ष्टंदेः तत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां दूदि स्थितमं दंतुदंती॥ अथवञ्भुले शिरेवीर स्मावित्यभिधान

तरदाएवांशुवृंदानिस्सर्पसंघोक्तेः नंदितारविंदत्वात्कौमुदी मदहरणं ततोप्यधिककांतिला नें०टी०५०

च्च सूर्ये हि कमलानानामानंदश्चंद्रिकाणांच तदभाव॥ क्रियते॥ ९२॥ प्रत्यंगेति॥ प्रत्यंगं प्रत्यवयवं

भूषाणां भूषणानां अच्छा निर्मला मनेयारत्नानि ते षांछलेन व्याजेन यस्मिन्नवयवे विलयानितैः

७

निश्चलानि जो कनेत्राणि यस्याः॥ यस्य यस्यावलोककस्य नेत्रे यत्र यत्र तदीयेऽवयवे लग्ने तत्रैव विलो
कनविच्छेदनिया निमेषं परित्यज्य निश्चलीभूतेनि यस्या मेवंभूतामित्यर्थः दर्शनोत्सुकलोकलोचना
न्यवैता निनिलुरत्नानीत्यर्थः॥ अतिसुंदरी प्रत्यंगरत्नैरलंकृतामितिभावः॥ तथा हारश्च मुक्ताहा
रमध्ये जाग्रत्स्फुरन् गरुडात्स्मा गरुडोद्गारमणिस्तस्य रश्मिभिः पीनां वर्द्धितां आनाय स्पसः नाभीकु
हरांधकारो नाभीदरी तिमिरं यस्या एवंभूतां॥३॥ तदिति॥ न था तस्यागौरवस्तुमात्रस्य भूतं अतिगौरं
स्मितं तेन विस्मिता सा आश्चर्यभूता इंदुप्रभा तस्याः शिरःकंपरुचः॥ अनिनितुं तत्स्मितनिदर्शनिज
नितविस्मयशाश्चंद्रदीप्तिरेवं शिरःकंपकरोतीति दर्शयितुं विपांडुतया मंडिता चामरालस्याम
रपंक्तिरूपानानामरा इत्योऽनेका हंस्यः ताभिः कृतालास्यलीलायस्यास्तां॥ चंद्रिका चामरमराल
तुल्यस्मितां चामरैर्वीज्यमानां चेतिभावः॥४॥ तदिति॥ तथा तस्या अंगनानां भोगावलिः स्तुत्यं तत्र भोग
ग्रंथनादयस्तत्प्रति पादको ग्रंथस्तल्लक्षाधिनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये अस्मा भायामेव स्तुतौ भिरुक्ति

क्रमेण निर्वचनपरिपाट्यां विषये उत्कंठितानां कतिपयानामेवांगनानां स्फूर्तिः। ततस्तानंतरं स्फूर्त्तिस्त
वार्द्धतत्राक्रांतानां तल्लीनत्वतानामेनकादीनामप्सरसां स्वयमेवत्वेन धृतां हहः श्रीकृष्णहृदयस्य मंडनेन रूप
लीनत्वतो ह्रियं लज्जां प्रसादं लज्जारूपं प्रसादं अपर्ययंती ददंती अतिसौंदर्यस्तुतिकरणात्रा
के रसस्य सापि लज्जिता इति भावः। मध्य उदरे विषये निरुक्तिक्रमके उत्कंठितानां तद्दृष्ट्यापि तु श्चाक्रा
नामित्यर्थ इति वा॥ अन्यापि नो नागावलिपाठकानां स्वयं धृतस्तुतेमहीरादि हृदयमंडने प्रसादमर्प
यति॥ प्रसादमंडनस्य राज्ञा वाचि विष्टलिंगो॥ प॥ तारा इति॥ तथारदनोरुचा तारा वर्वेदनस्पृ
शार्वइं कचानां च रुचा नच्चो जयंती इति सर्वत्रान्वयः कस्य महीभुजो उक्तोर्द्धितयं भवनद्वये
आर्कठं उपचारादतितरां महत्तरिनच्चो जयंती अपि तु सर्वस्यापि पाययमानां अतिसुंदरत्वदर्श
नेन राजनेत्राणामर्पितनेवष्टव्रिजतीति भावः॥६॥ अलंकृतेति॥ तथा अलंकृतादर्पणादवय
वान् अद्भुतमाश्चर्यरूपं केवलमनलंकृतमंगं यस्यास्तां तथा स्तवात्स्वतेरधिका ध्यक्षनिविद्याम

म

नेन्दाए ५०

२८

त्पद्यरूपा लक्ष्मीर्यस्यास्तां स्तूयमानायां लक्ष्म्याः सकाशात् दृश्यमाना लक्ष्मीरधिकेत्यर्थः॥ अ
थ विमानेन रवेश्चिह्नचतुरंतयानेन स्वयंवरसभां विशंतीमिमां नेमीराजर्षि॥ राजपंक्तिरप्यंगैक
टाक्षैः सादरं पयोपश्यतिस्म॥७॥ कलकं॥ आस दिति॥ तस्या मृदुहस्तस्यास्पर्शं सौर्येतद्विलोकनेन
नेव जातमद्भुतमाश्चर्यं यस्यैवं कृतस्य यस्यांगानि नोल्लसुहर्षेन शश्वत्॥ असावी दृशः केपिन रूपस्त
त्रसत्तार्यनासीत्॥ किंतु तान्यंगानि मुदानुरागेण तत्त्वाविर्निद्रै रोमांकुरैर्दंतुराणि नतोन्नतानि॥ स
र्वेपितस्मै दर्यदृशनिमस्तात्स्वयं सानुरागा जाता॥ ताडुतिन्नादतो॥ अंगुष्टेति॥ तत्क्केन नामकेन धुन
ज्ञेनेनैनेमीमवलोक्य तर्जनी दक्षिणकरप्रदेशिनी ना॥ स्फोटि अपितु सर्वेनास्फाल्पितेस्म॥ किंतु ता
अंगुष्टस्य समृद्धिश्रियेण मध्यमाया अंगुलेर्मध्ये नलागिनचविनिपीडितेन प्रांतं तमर्थयस्यांस॥ लोक
रीतियमुनमेवेकवेद्या॥८॥ अस्मिन्निति॥ अस्मिन्समाजे पुनः रलोलितमेलिना कंपितशिरसा
केनवा केन धुनर्मन्तजेश्वरेण राज्ञातोरवं जनान्ती खंजरीटतुल्यनेत्रां अवलोक्य नृत्युवाईयनोदक्षे

तितरां अतिशयेनोत्कंठितैवेत्यर्थः॥ आश्चर्यवत्त्वाच्छिरःकंपेन तु वीरुद्धैः प्रपञ्चयत इति भाव॥१९॥
स्वयंवरस्येति॥ अथ लोकनाथै राजभिः स्वयंवरस्याजिरमाजिहानामागतां भैमीं विलोक्य दृष्टा
नुरागवशाद्धि कलावित्तनावाद्धि कस्वचित्तत्वां खंडाद्धैरस्योक्तिस्वरूपे ईहत्ति जिताक्रि ला
क्रायस्यां क्रियायां अथ तदा मुदा हर्षेण दंवत्समाणं अवादि उदितैर्भैमीदर्शनमात्रेण कामपूर
वशात्वाद्धन्तु मराकुवत्तोपि हर्षवशाद्धुर्णाध्यं बभूवुरित्यर्थः॥ आजिहानान्जामिन्॥११॥ रंभे
ति॥ अत्र भर सास्वसौंदर्येण तिरस्कांता अप्सरसो यया एवंभूतया एतया भैम्या इति विचार्य दि
वः स्वर्गस्य उत्संसां इन्द्रादीनां रसायां वैमत्यमसंमतिरभिलाषं वारुत्वमित्यर्थः॥ अलोपि लुप्तं॥
इति किं॥ रंभादिषु अप्सरस्सु लोभादनुरागात्कृतं कर्म ज्योतिष्टोमसंयामादियैः सुरस्त्रभिपांथैः
स्वर्गजिगमिषुभिर्नरैर्नरैः शश्वत्त्नेपवमाचदिति॥ स्वर्गेप्सतात्वपाः सुदर्यत्रनावादिंद्रादयोपि स्वर्गं नैष॰टी॰ ५०
परित्यज्य भूमिमेव स्वर्गविकां मत्वात्र समागता राजानस्तु ज्योतिष्टोमादि परित्यज्य स्वर्गेण

ताइत्निकिं वाच्यमितिभावः॥श्लोरूपमिति॥ वयं अस्याः यद्रूपं न जानन्नेस्य आकर्णतस्मात्तस्मा
दतिदूरात् दिगंतात्आव्याशिदि कर्ष्यांतास्स कात्रागद्‌गमा मद्र आगतवंतः तदस्याः सौंदर्यं अनुत्तमस्मा
नात्मात्पक्ष दृश्यादस्मात्सौंदर्यसारा द्वावण्पेत्कर्षाद्दुकु अतिशयेन अकनीयो न कनीय एवा अन्न
न्यदीयं स्वल्पमपि सौंदर्यं लोकमुखवाद्धकु श्रूयते एतदीयं यथा तम्भिन वर्णनाशक्तेर्वक्तुमपि सदल्पमेव
श्रुतमित्याश्चर्यमित्याश्चर्यमिति भावः॥ आगमासितिलदत्वादङः। कनीयः युवाल्पयोरिति कना
देशः॥श्लो रसस्येति॥ न वरसमध्ये श्रृंगार इति श्रुतस्यारमात्स्यरसस्य अथ च उदकस्य महासुद
त्वात्समुद्रः कजागहि किस्मिन्देशे विद्यते॥ नमध्ये अत्र प्पथेषा द्धना म कस्मिन्नविप्रं देशे स्थेमाव
नायां वा॥ अस्तीति कथमवगतमित्यत आह॥ अन्यथा श्रृंगाररससमुद्रं विनावणस्य सौंदर्यस्य
वैदग्ध्यस्य चातुर्यस्य निधिरियं नैमी लक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्यात उत्पन्ना॥श्लोः समुद्रादुत्पन्नेति
पुराणादौ प्रसिद्धं इयं तु श्रियोप्यधिका तस्मात् श्रृंगाररससमुद्रमुत्पन्ना स कापि देशे विद्यत एवेति॥

कार्यात्कारणानुमानमिति भावः॥२५॥साक्षादिति॥नेम्याः सुखमेव साक्षात्सुखम् उपमानं चूतः
सुधासुरमृतांशुः कविसंकेते उपमानत्वेन प्रसिद्धं नेमीसुखलक्षणएवातिदृढत्वात्कलंक
त्वाल्हादकत्वाधरलक्षणस्वादुत्वेन सुधावत्वाद्भिन्नाच्चंद्रादधिकत्वादित्यर्थः॥अथच साक्षात्
प्रत्यक्षं संनिहितं तत्र इतियावत्॥अथच नेमीसुखमेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः उष्टलक्ष
णा सुखसुधासंबंधात् सुधांशुपदेन नेमीसुखमेव मुख्यवृत्त्याभिधेयमिति भावः॥दिवः गगन
संबंधी शशांकः स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः लक्षणेन कलंकेन संस्पृष्टत्वात् साक्षात्सुखउपमानं
तां न भवति किंतु न्यूनगुणत्वात् उपमेयमेवेत्यर्थः॥अथच साक्षात् अस्मदादिरमणप्रत्यक्षग्रहणयोग्य
सुधावत्वादिविशिष्टस्थितस्तु चंद्रो लाक्षणिकः आनुमानिकस्तदीयसुधायादेवैकत्वो गम्यत्वात् ने०री०५४०
स्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्यैव बलवत्वादित्यर्थः॥अथच लाक्षणिकोल
क्षणावृत्तिवशात्सुधांशुपदेनाभिधेयेन त्वभिधावृत्त्या॥एतत्सुखं सुधांशुपदेनाभिधावृत्त्याभिधे

यांश्चंद्रस्तुसद्भ्रांकपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्महद्दंतरमितिभावः॥ एतद्द्योतनार्थस्तुधोस्तुशशांक
पदे॥ तथा एतद्भ्रुवौमुखस्यानंगस्यकामस्यचापे अभिधावृत्त्या॥ अथचमुखेनवंमुखमेवरूपकाम
चापंमुखेनेवेत्यस्यमुखं॥ यत्तुनःपुष्पमनंगस्यचापत्वेनव्यवह्रियतेतन्नयोर्भ्रुवोर्वक्रत्वोन्मादकत्व
लक्षणयोर्गुणयोःतन्मात्रस्यतदेकदेशस्यतस्योन्मादकत्वस्यैववृत्त्यावर्तितेनतुतत्रवक्रत्वंवर्त
तेनततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणात्कौएभीनिमित्ताक्कौएववृत्त्यानंगचापत्वेनव्यवहरणंनतुमु
ख्ययावृत्त्येत्यर्थः॥ अथचतत्पुष्पंपुनर्द्वारकमात्रेययद्वर्तनंतेनकामस्यचापमित्युच्यते॥ मालारूप
कामस्यचापस्यरूपकविभिरुक्तत्वात् अततस्यानंगचापत्वंसापेक्षंभ्रुवोस्तुनिरपेक्षं॥ भ्रुवावितिद्वि
वचनेनासंलक्षत्वंचापमित्येकवचनेनसमुदितयोश्चापत्वंनतुप्रत्येकमितिसूचितं॥ अथचपु
णवस्तुतःसौगंधादिर्वातन्मात्रस्ययावृत्तिस्तयापुष्पस्यगुणस्यमुख्ययामुख्यकार्यमप्रत्ययइति
सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षंबलवदितिन्यायाज्झेमीमुखस्ययुगनेवमुखस्यचंद्रानंगस्यचापत्वानि

वि

लापयोरुपमति सुंदरे मदजनकं चेति भावः। अधेयाविनाकृतप्रणयोपि ताकि पनेति लक्षण

यालक्षणेन वासंस्पृष्टइत्यर्थसंस्पृष्टइति ठक्। सुखंसुखमिवजनवतीवार्थेशेषादित्यायत्

पक्षेशरीरावयवाश्चेति नवार्थः॥ ११॥ लक्ष्मेइति॥ छदत्पाश्चैन्या कर्णभूषणीकृतं ताटंकयुग्मं

स्मरधन्विने कामधानुष्काय कुंडलिके कुंडलाकारे लक्षीकृत्वा धृतेकिं॥ तेनकामेनसव्यापस

व्यं विशिष्टासुकाः विशिषाः अनयोः कुंडलिकयोरंतरेव किंचितर्के। भ्रूचापयो जिताः कटा

क्षबाणाः कर्णताटंककुंडलान्यंतरेण निर्यांतीति भावः॥ प्रवीणस्य धानुष्कस्य बाणा लक्ष्य

मंतरेस्वयांति॥ ताटंकयुग्म दर्शनमात्रेण कामोद्रेकोदयं संभाव्यत इति भावः। अंतः एवेत्यव

धारणच्छेदः॥ सव्यापसव्यं यथा कौंचित् क्रियाविशेषणी॥ ६॥ तनोतीति॥ सैषम्नेमी कुसुमाशुगस्य

कामस्य इंदीवरयोः नीलोत्पलयोः नीलोत्पलयोः कर्णपूरशोरयामत्वात् अत्र कीर्तितनोति वताश्च

र्यीयतः खलोदुर्जनः पुरुषः आत्मतीलोत्पलकर्णपूरात्पांतत्वा श्रवसोः कर्णयोः कुंडलि

नैष०१०४०

कारूपा लक्ष्यद्वयादपराङ्गेऽयुतोऽयरोनीलोत्पले एव वाणो यस्य तं कामरव्यापयिता कथयि
ष्यति ॥ कर्णद्वयीनीलोत्पलद्वयं त्वर्णमूरीकृतं कुंडलिके केवलं लक्ष्ये कामस्य च पुष्पाष्टगत्वादिंदीव
रयोस्तद्वानं संयुक्तं ॥ धनुष्कस्य वाणान्यं लक्ष्यमंतरागं तव ॥ इंदीवरलक्ष्य इंदीवरलक्ष्य इंदीवर
लक्षणे कर्णयोरुपरि वर्त्तेते इति कामो लक्ष्या श्रुतसायको जात इति खलो वदीष्यतीति अप
कीर्त्तिरूपो जाताविन्त्यर्थः ॥ कर्णस्मरदर्शनान्मदनोऽङ्कोऽभवतीति भावः ॥ १७ ॥ रञ्ज इति ॥ सत्रा
त्मदः कामः नैम्याः कुसुम्भमेव अतमर्ध्येत्राधेयत्वेन धृतो मुष्टिर्येन मुष्टिनामध्ये धृतत्वादद
त्रपमध्ये एवं कृते चापं तत्र वाञ्छितं कृतं नं धनुः करोतु ॥ किंकृत्वा पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मन
श्वायं हित्वा यतः रजः पदं परागस्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च तथा षट्पदा एव कीटास्तैः सेवितं पु
नादिकीटसेवितं वा पुष्पचापापेक्षया वास्याधिकसामर्थ्यान्नूतनत्वं ॥ १८ ॥ पद्मानिति ॥ विधि
र्ल्लापडोऽस्य रखंजरीटस्योयं सारमादायतान्यसि स्वानीलोत्पलादीनां हिमश्रीतकाले

खंजरीटा प्रावृषि वर्षाकाले क्वचिदनिलयितस्थाने लिप्सुः स्वरूपेण लीलः सन् प्रतिवर्षं प्रति
संवत्सरं तेन पद्मखंजनेभ्यो गृहीतेन सारेण तदीयं दृष्टिद्वयं उच्चैरतितरां पुष्णाति वर्द्धयति
प्रतिवर्षपद्माद्यसावान्नेत्रद्वयचक्षोभ्नाधिक्यात्तदीयेनैव सौ सारेण शोभावृद्धिरिति भावः।
पद्मानि त्यादिना लोके तिष्ठति निषेधः।।वा डंसि पद्मं नलिनमित्यमरः।।२१।।एतदिति।।धाता
इतीवहेतोरमुमर्थं कथयन्तीव तिष्ठतो वा।नेत्राभिप्रायेण वा इह अस्मिन्नेत्रयुग्मे तारके एव अ
लीस्त्रीपुंसौ च भ्रमरदंपती तयोर्मध्यस्थं मध्यमावर्तित्वं साक्षित्वं वा कृत इति किं जनः एतद्
शोर्नैमीनेत्रयोरंबुरुहैः पद्मैः सह विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणज्ञो तारतम्यवेदिनो
गुणज्ञोऽन्यगोचरगीव श्रृंगाश्रितो कमलानि रमणीयानि नैमीनेत्रे वा तिष्ठतु।।मध्यस्थो हि सं नेण्टी०१९०
शयं छिनत्ति।।कमलानि परित्यज्यालिजाया पत्न्यास्त्रागमनान्नेत्रयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां
कथितं।।नैमीदृग्रूपा कमलादधिके अतिनीलकनीनिके वेति भावः नगाविति पुमान्स्त्रियां।

दृष्टिर्द्दिक्कमस्त्रीपुंसेत्यश्चतुरेति भावः॥२०॥ व्यधत्तेति॥ तयोरतिकामयोर्नक्तं वयः यौव
नं कर्तृ अस्याः कृशोदर्याः रतिकामयोः त्वते सौधद्वयं प्रसादो कर्म व्यधत्त॥ द्वयोः सौध
द्वयं युक्तं॥ सौधद्वयकरणे प्रमाणमाह॥ यस्मात्त्वत्कुचयोः उरुषोत्तम्यास्तेनोत्तयोः सौधयोरत्र उ
परिजायते प्रकाशमानो दृष्टुपीवरो ज्ञातः लकुंभकुंभौ सुवर्णकलशौ न सम्राव्ययतित्तर्कयति॥
सुवर्णकलशौ स्तनाविति संज्ञावयति॥ अतो वयसा रतिकामार्थं पृथक्स्तौ धेत्तेत एवतत्पर्थः
॥सौधयोरुपरि सुवर्णकलशाभ्यां भाव्यं तत्स्थाने कुचौ जातौ विति भावः अन्योपि निकः स्वर्ण
कलशान्वितो प्रासादो स्थापयति॥ सर्वदा रतिकामयुक्तसुवर्णतुल्पवाभ्यमिति भावः॥२१॥
अस्याद्विति॥ अस्याः कुजाभ्यां पृथक्कृतस्पर्कं विद्धिता दत्तचिह्नता मित्र विकासात्त्वत्स्तनकमलमेव॥
करावलिः गृह्यतः किं प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किं॥ अथवा कमलमेव हस्तत्वेनांगीकृतमिति वित
र्कः॥ कृतएतदित्याशंक्याह इहलोके तुच्छयोः स्तनकरस्तं कमलं केलिकैः प्रियेण गृहाः वसति

स्थानत्वेनशो।नात्वयत्वेनचतेषांवेकैवलिकैः करएवकरशब्देनैवनगीयतेकीर्त्तेत्र
पितुसर्वैरिति॥नेमीहस्तयोः श्रीगृहीत्वंकरस्याब्दवाच्यत्वंचविघते।कमलस्यश्रीगृहत्वंलोक
प्रसिद्धंकरत्वेवविजिता।द्विसादंडरूपत्वेनगृहीतंतदुक्तमित्यर्थः॥विस्तकमलाभ्यामपिवा
कुकरेमतदीयमतिसुंदरतरमितिभावः॥गृहाःउसिदन्तस्मेवेत्यमरः॥स्त्री॥छन्नेक्षि॥ता।त्व
मिर्द्धर्मोक्षराजलाशान्तंविसिन्याः कमलंछेद्येवलीकमेवाथचरां बरादित्याज्ञातंछदामा
यारूपमेवामन्तमित्यर्थः॥नहिंनत्रोहअस्यास्तुपुनर्जुजाग्रमध्ययस्यतत्पद्मेपुरवंसत्यमि
त्यर्थः॥ऊनत्एतदित्याशंक्याहयचस्मादुत्कंटकाडुऊतरोमांवादथवोत्कष्टश्कंरूप
र्टकाना।लाडुनदंडाडुड्मनेज्ञातत्वेनशातशिखेरूपी।त्वणयेः नखेः दत्वा।उत्कंटकंऊड
त्कंटकं॥पद्मंतुउत्कंटकांना।लाडुइतमपिनोत्कंटकंपद्मेकंटकाभावात्अतीनतम नै०टी०१९
भोकिंतुनेमीपाणिरेव॥कार्यहिकारणगतागुणान्दर्पते॥कमलाधिकौतीन्दणनखैवेत

दीयहस्तावितिभावः॥ त्वां वरोदेत्यनेदेस्मात् नीरन्ध्रीरां बुद्धं चरमित्यमरः॥ ८४॥ नागनारी निति॥
अस्यास्तुलार्थसादृश्यपार्थ्योग्यापास्तु चिता मेत्रं मर्त्यलोके भुजनागगर्भेदित्यर्थनो स्माकं राज्ञां यो
ग्यायाः सत्यानुपलंभेन अनुपलब्धिरेव प्रमाणं यदि योग्या विद्येत तर्ह्युपलभ्येत न चोपलभ्यते तत
स्मान्मर्त्यलोके नास्तीति भावः॥ तर्हि स्वर्गपाताले वा नेवेदित्यपेक्षायां तत्राह॥ यदि नाके न अथवा
धो न वने पाताले सदृशी अस्ति न दा कुतः कुत्र आगतः को तस्य कुतः तस्य सर्वतः समागतस्य लो
कस्य स्वर्गलोकस्यामपि समागतस्य देवनाकलोकस्य वा धोऽतिसंमर्द्दनस्याज्ञातश्च संमर्द्दस्य
स्मान्नोकत्रयेप्येतत्सदृशी नास्तीति अन्यथा देवानागाश्च नाऽत्रागच्छेयुरिति भावः॥ कुतः कुत्र आ
गत इत्यर्थे न त आगत इत्स णिकस्का दित्वात् स॥ नातत्स्त्वेति पाठे ततस्त्वत्तत्र आगत इत्यर्थः तेनैवा
ण॥ ८४॥ नमइति॥ विधेः करस्यानमोस्तु॥ वाच्यवानास्तु॥ कुतः अस्य विधेर्धियाबुद्ध्यापि दृष्टं रूपं धि
रूपं न स्पृष्टं ते हस्तेन स्पृष्टं दृश्यत्वनिरवयवया बुद्ध्या यत्न स्पृष्टं न तस्यावयवे हस्ते कथं स्पृष्टेति तस्य

स्य इति किं ऽनवर्णांगं श्रोत्रियत्वादी दृशाशिल्पानि मणिस्फूर्तिरिव नास्तूत् किमिते हस्तेः स्पृ १—

र्थः॥तैर्नस्पृष्टमित्यत्रहेतुः॥ह्रियस्मादिदमतिमृदुशिल्पंस्पर्शात् हस्तस्पर्शाद्विगलितमतिघृष्टंस्या
त्॥तर्हिकिंननिर्मितमित्यत्राह इदंशिल्पंभ्रमंगतयाभिरवयवत्वेनमनोभुवः कामस्यानुरूपंका
मएवास्यकर्त्ता नविधिः॥तस्मात्कामेनैवेत्यर्थः॥२५॥इमामिति॥विधात्रा द्विमिमांकरात्ता
नासृजतयतः ऊष्णाध्यासेनदृढधारणेनकर्कशाभ्यां॥तर्हीयंमानसीस्यात्तत्राहशृंगारधा
राशृंगाररसनदीरूपामिमांमनसापिनासृजतयतः त्वांतेररसस्यविश्रांत्यैधन्वाध्वामरुक्षा
मार्गस्तत्रमहीरुहेणवृक्षरूपेणतेनीरसेनातिकठिनेनेत्यर्थः॥अतिकठिनेनातिमृदुशृंगा
ररसरूपान निर्मातुमशक्येत्यर्थः॥२६॥उच्छ्वासिति॥एषश्रोणिनितंबदेशोगुरुस्तनयोर्वायुव
तिगुरुत्वतारतम्यज्ञानार्थंधातुः करेणउच्छासितोक्षिप्यतुलिताकिमितितर्कः॥श्रोणीकिंगुरुस्त
नयोर्वाकिंगुरुरितिवा॥तेनैवहेतुनास्वस्याणामंगुलीनांत्रिभिरंतरालैर्वकारेखाःकृत्वा उदीतं
मध्यदेशेत्रिवलीविलासोयस्याः सा॥उदीतमध्यत्रिवलीविलासाकिमितिवकिंवाद्वियोःसं

वैरटी०५०

गुरुश्रोणी गुरुस्तननितंबयमिति भावः ॥२७॥ निजेति ॥ इंदु एनां स्त्वा नवलीतेनैनां निर्माय तत्रात्मना
स्वीयेनैव रूपेणास्याः सुखमभूत् ॥ किंभूतामेनां निजामृता न स्वीयामृता दुग्धेभ्यस्तूत्पन्नं तक्रसारभू
तनवनीतं तस्माज्जातं न मं ग्र यस्याः सा म तएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्मीलितः प्रकटीभूतः पीतिमा गौ
रत्वं यस्याः नां नवनीते हि क्रमेण पीतिमा भवति ॥ तन्निर्मितत्वादस्यापि पीतत्वं जातं यावद्याव
न्नारुण्यं तावत्तावदस्या अधिकं गौरवत्वं स्वरूपत इत्यर्थः ॥ यतश्चंद्रकिरणसंबंधान्निद्रालुनाम्
कोचवशीलेनां बुजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करं । कमलेन निर्माणे सर्वावयवानां चंद्रकिरणैरेव निर
मितत्वात्तत्संबंधात्कमलं संकुचेदेवादृश्यवरात्रौ सर्वदा कमलसंकोचात्त्वचैनेव वदनाकरणे
जातं चंद्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः ॥ अतिसुकुमारानितगौरी चंद्रवदना चेति भावः ॥२८॥ अस्या इति
सप्रसिद्धो मधुरेव वसंत एव अस्याः कारुः शिल्पी वा रूप्यो ग्पीनान्यः । यतः सोऽस्याः श्वासं मलया
निलेन निर्ममे ॥ तथा भूतिप्रत्यक्षदृष्टरूपान्पतिम्रदुनिम्रांगका निकृस्वान्यं गानिच्चपंकादिदुष्पि

दधे निर्ममे॥ वाद्यं पिकस्य पंचमस्वरेण चकार॥ एतत्सर्वं वसंताधीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता॥
सुगंधिश्वासा पुष्पवन्मृदंगी कोकिलालापा चेति भावः षड्जमस्वरो वदति सर्वे न्मत्तस्तु पंचमम
प्यसाधारणे काले पिकः॥ कूजंति पंचमं॥२९॥ छुतिरिति॥ एषास्मरस्यैव निर्माणं न धातुः॥ हि
यस्मात्त्वस्याः शिल्पी इतकारुनिर्ज्जेयोन। यतः वेधाः रूपस्य शिल्पि निर्माणविषये स्मरस्य किं
करेणस्वयमाकामोदीपकेन तारुण्येन जितरां जीयते वाल्यापेक्षया तारुण्ये रामणीयकस्या
धिक्यान्मदनेन जीयत इति किं वाच्यमित्यपेरर्थः॥ तस्मान्मदनस्यैव वस्तुतः तारुण्येनस्तु मदोन
तिरमणीयास्तेयमिति भावः॥३०॥ गुरोरिति॥ इमां नैमी नगणत्वं वर्णयत गुरोर्बृहस्पतेरपि
उष्टकंठश्रुतिसौंदर्यं द्वर्णयितुमशक्तत्वाद्वस्तुनि वस्तुवर्णनं कर्तुमहमेव कुतः कालेन त्वन्यदिति नै०९०२१०
निरुक्तौ निर्वचनविषये गर्वस्य छिदया निराकारणेन कृत्वा विनिहतं वितर्कं कर्तुं त्रयः प्रच्छंति त्वया नि
र्वचनं न कार्यं इति क्लिश्यति नैमी निर्माणे रूपःस्परस्यैव क्रमो न विधेयादि॥ तथा नवं विहाय॥

संसारं त्यक्त्वा मुक्तिं गतानां पुरुषाणां अनुतापनाय स्मरस्यैव श्रमः। नेमीम् अज्ञात्वा संसार एव मोक्षो
वयं संसारं त्यक्त्वा किमिति मुक्तां जाता इति तेषां पश्चात्तापः॥ तथा निःसैः दर्या द्वा वस्पतेर पि वागगी
वरः॥ अन्येनाप्यतिसमर्थेन सगर्भस्यैव गौरवातनं क्रियते। उष्टकं ठप्राणप्रेगत्वादिकचन्द्रात्वः॥३३॥
आख्यातुमिति॥ इन्द्रः तस्याः एकांगे एकैकस्मिन्नवयवे निरवात्ततासमारोपितादृक्दृष्टिर्यैस्तेषु य
जस्तु मध्ये त्रिदिवे ब्रजेः सर्वांगेषु पातं दृष्टां नेत्रसहस्रेण दृष्टे सर्वावयवाः नेमीं आख्यातुं वर्णयितुं गाथा
श्लोक एव सुधा तस्याः श्लेषाख्या कला अलंकारविद्यास्तासां विलासैः श्लेषालंकारयुक्तश्लोकं नि
र्माणे कोशलेरप्यवगाथारूपाया सुधायात्रामासमस्तेनय श्लेषः संबधस्तेन पंचदशकलाविला
सैः सुधासंबधस्य कलानां च विलासैर्वा आननचंद्रमलं चकारः वक्ष्यमाणप्रकारश्लेषेन तां व
र्णयामास॥ तत्पर्यः॥३४॥ स्मितेनेति॥ इयं नेमी स्मितेन हत्वा गौरी अपरे विशेषः पार्वती वा दृष्ट्वा
हरिणीऊरंगी देवांगणा वतथा सुस्वरकंठत्वात् अतिमधुरस्वरकंठश्रिया वीनावती देवीगणा

तथा

वीणासुकान्त॥ तयाभूय प्रत्रयांगकांत्याहिमैवहेमादिवागणहेमसुवर्णंच तयात्रं गानामव
यवानिःशेषैरवयवैरित्यर्थः॥ तिर्च त्वामिन कापितन्वी सुंदरामतिक्रामति बुद्धिस्थानवतीत्य
र्थः कापितन्वीमिमतिंनक्रामति बुद्धिस्थान नवतीत्यर्थः॥ किंनविदंशेन कासांस्त्रितसाम्यं वस्तु
सर्वथेति सर्वस्मिोप्पमरम्भःसकाशादियं रमणीयतराणिरूपस्येयत्नावः॥ २३॥ इतीति॥ अर्के
खंडलेइन्द्रस्तस्यनलस्पसविधेममापिइतिएवं गोर्याघसरस्त्विनेनेमीस्तुचनोवर्णयतन्दृत
मर्थं नेमीमभरस्तेनस्तोत्तिचेन्मदीयंरूपस्टहीत्वानेमीप्राप्यर्थमागतइंद्रोयमतिग्रांकितमा
नसेननलेनविलोकितः॥ सन्वनस्यनलस्पंज्ञेयमिती मांग्रांकांनुनोदस्फुटयामास॥ किंकृत्वा
उक्केगोर्यघसरः प्रतिपादिकायारर्थमन्त्योचितंमनुष्ययोग्यंस्मितेन धवलेत्यादिरूपमर्थं व्या
ख्यातव्याख्याय॥ ममैवान्यथाबुद्धिजनितानत्वयमिंद्रः किंतुकश्चनराजेति तस्यंन्द्रत्वग्रांकांदू
रीकृतवानितिभावः॥ २४॥ त्वमिति॥ अहि अम्बर्यविषादिवासइंद्रः नेमीकास्यप्राप्तिर्लंदृ
र्य

नेण्टीण्पू

एतस्यहेतोः स्वमात्मानं नैषधादेशं नैषधरूपमादिशो यस्यैवंविधं विधायं त्वत्वा नलरूपेण
त्वा नलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपितु नल एव न वत् । अथ च नलो नाम मनुष्यो न वंतु पिस्ता
निःशर्दिं स्वदुष्टत्वावमाशयं किं किमर्थं मधंत्त धृतवान् । कुतोऽवगतमित्यत आह । यतः सईदृ
ड्रः पुनः पश्चान्नलरूपकानंतरं । तादृश्येत्यविवित्तं तत्तव्याकरणं व्याख्यानं येन सः ॥ ईदृक्स्वरूप
स्थिदुष्टाशयत्वं युक्तं सर्वदा तस्य प्रतारकस्वभावत्वात् नलस्य स्वरूपे धृते प्रिय त्वया यं दुष्टात्वेत्रा
यत्वमधृतं तत् दनुचितं । नलस्याऽदुष्टाशयत्वात्तस्य स्वरूपे धृतेऽदुष्टाशयत्वस्यैवांगीकर्तुं युक्त
त्वादित्यर्थः ॥ नलरूपधारणेनान्यथा व्याख्यानेन च नलं दृष्ट्वेव प्रतारितवानिति भावः ॥ अथ
च सन् विद्वान् एषतादृक्कृतव्याकरणशास्त्रोपि सत्यमत्तं स्वनिजकष्टकं धादेशेण हे धूर्त
व मादिमोदरां ॥ नञ् अल् अनल् नं विद्यते अनल् यस्मिन् कार्ये तन्नानलतस्य आलसंबंधिनद्धत्यर्थः
कार्यस्य पक्षेन दुष्टस्थानि व क्रावं किन्नाधत्तापि तु वकारस्थानि व दादेशो न भवति नल्विधाविति

लाश्रितकार्यस्थानिवद्भावो निषिधः॥ तेन पथ्यमनुक्त्वा मादित्यादिविकृते अकारगत
स्यानिवद्भावागतेहल्त्वे आश्रितहलङ्घा अङ्इति सुलोपो न भवति॥ विद्यानिन्द्रस्तु तत्रापि
स्थानिवद्भावव्यपदेशे त्याश्चर्यः॥ अथ च सर्वेन्द्रेऽहरस्थानिवद्भावस्मादिदेशात्वं किमधन्वादिवत्
विहायमनुष्यत्वं किमिति कृतवान् कीदृशः॥ नाथुरूपस्तादृग्ग सर्वे कृतं विशिष्टमाक्र
णमाकारायेनसः इन्द्रस्तिरिवनलरूपेण परिणतस्तथा॥ किं लब्ध्वा स्वमालानैषधादे
र्शं कृत्वा दमयंति प्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः प्रयोजने सत्यपि पथुक्तं न कर्तव्यमिति भावः॥
कीदृशः सञ्जनलः अनलस्तत् देवत्वं सत्कामनुष्यकारादाश्चर्यं सर्वदेवत्वायातं ते॥
इत्यादिययाज्ञानं ज्ञातव्यं॥ २५॥ इयमिति॥ जनजनितैर्लौकिकृतेते इति मानदैः लक्षलिनख नै०८।०५०
कृतिनत्वोतः करणं वर्तमानापराश्रेष्ठापरेः कृता वा यांचेमी वर्णनं॥ कस्यां कर्णो निन अश्रवणेन आ
यात्रापि प्राप्तिः सा विजिघ्रविघ्रिता॥ इति किं ने पथ्यमंजुलकारकृच्चिरेयमियं अधिरथ्यं

रथ्यायां याति गच्छति॥ सेयमतिप्रसिद्धा ऊर्म्या हृउ वर्द्धी॥ देवांगनेवाति॥ सुंदरी वेदिस्वयंवरस्थ
मिविशति॥ आनंदयुक्तेर्नदिः सा परैर्नैमी वर्णनाकर्णना॥ सिरिति वा॥ नैमी दर्शनविशेषियेतेसंत्रम
लोकं दृष्ट्वा स्वयमपि ससंभ्रमा नृत्या॥ नैमी स्तुतिं नाशृणोदितिभावः॥ न लरुद्दीत्येनेनाकर्णि
तमपि हृदयस्यात्वत्र गतत्वादनाकर्णेन प्रायमेवेति स्वचितं॥ इयमियमित्पादो संभ्रमाद्विरु
क्ति॥३६॥ ॥श्रीहर्षमिति॥ तनके कुलं कायनिर्माण एवकुशला किं तु तत्कवित्वा स्त्रैप्पसमं कि
नाप्पतुल्पोप्पासेयस्प॥३७॥ ॥इतिश्रीवेदरपरोपकर्ता मश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजन
रायणकृते नैषधीयप्रकाशे दशमः सर्गः॥१०॥ ॥शुभं भवतु॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

नै॰ टी॰ प॰

११

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥इदानींराजवर्णनार्थंएकादशंसर्गमारभते॥तामिति॥तदनुअनंतरंज
न्यैर्भीमजांजन्यैर्भवत्तस्तिधृतस्पनलस्पल्लानायतांराज्ञसभांदेवतामिवेष्टदेवतामिवबन्नाजवि
शासिपेवेवा॥किंभूतांमुखेंदुछवमनर्वर्तमानः॥प्रसादःप्रसन्नतायस्याःसेभ्यागमनात्तसहर्षेत्रि
यवमुखस्वंद्रेवसनवरदानलक्षणः॥प्रसादोयस्याः॥तांवरंदातुमुद्यतां॥तथारसादनुरागात्
अनिमेषेणाक्ष्णासभांनिभालयंतींविलोकयंतीं॥एतदिति॥तैर्युवभिःसुतनोर्भैम्याःपरंकेव
लंदृष्ट्याचलत्वाममज्जेनिमग्नमितिन॥तथाकेवलंहृदयेननिमग्नमितिन॥किंतुतस्यानिर्मलाव
यवनिविष्टेषुनिर्मलांगकेषुतद्विभूषारत्नेषुचप्रतिफलत्प्रतिबिंबितैर्निजदेहस्तत्स्पर्शना
द्धाजातसर्वात्मनैवसर्वैरपिशरीरेणनिमग्नंतेषांनयनमानसेएवतदायत्तेजातेनकिंतु नेत्रदीप्र्य
सर्वमपिशरीरंतदायत्तंजातं॥तदीयावयवभूषारत्नेषुसर्वैरपिशरीराणिप्रतिफलितानीति
भावः॥सर्वेपिसर्वथातत्परवशाजाताइत्यर्थः॥निर्मलत्वादवयवेष्वपिप्रतिबिंबोयुक्तःस्तिदि

षा१२

राक्षः प्रशंसार्थेवा॥ ॥ द्यामिति॥ गाधिजन्मा विश्वामित्रः द्यां वसुमतीमप्यंतरा स्वर्गभूम्यो र्मध्ये यदा
न्यमेव नाकलोकं निर्मास्यत् अकरिष्यत्॥ तर्हि स स्वर्गलोको यादृक्तया दृष्टान्त्वाकृत्सुंदरः अत्र विष्ण
ततर्हि स्वयंवरं अवलोकयितुमागतानां देवादीनां विमानैः हत्वा तत्स्वयंवरदेशाद् उपरि वर्त्तमानैः
अत्र गगनं तादृक्ता दृश्य मन्ये तु॥ गाधिजो यदि स्वर्गमत्य मध्ये न्यं स्वर्गमकरिष्यत्तर्हि तु वक्त
कृष्टानि विमानानि नैमी चरणार्थं नूमिमागतानां देवानां विमानानि तानि नवेति अन्यद्धि माना
नि अंतरिक्षगतानि तैर्विमानैः हत्वात ऊर्ध्वं यादृक्त्वाकृतो गगनं विष्णु हि तिवा॥ अंतरिक्षनि
र्मितस्वर्गतुल्यं तदाकाशमन्ये दितिन्नावा॥ पूर्वव्याख्याने अन्ये दित्यत्र क्रियातिपत्तौ लृङन्ततान्न
त्र क्रियापत्तेः पर्यवसानात्॥ ॥ कर्व्व रिति॥ तत्र स्वयंवरदेशे आलोकनाय दिविसंवर्त्तांसु
णं अधिवासार्थं सौगंधार्थं ज्वालितैः कामहरादिरूपैः लब्धा अर्चनाविधिः पूजाविधानं न तु
किं तैः नृपालानां चक्रं तत्सम्बलत्वामराणि तेषां मारुतो घं वास्तु सं घेआत्मन्न वस्य सो रस्य

संप्रदानं दानपात्रं ऊर्ध्वदृङ्कि ॥ चलच्चामरवायुवशाद्गगनचारिणि धूपे देवाः परितुष्टा बभूवु-
रित्यर्थः ॥ ६॥ तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरे देवेन्द्रोऽनंगवर्गः भ्रमरसंघः सौरभं सौगंध्यमगाहत बुबु-
धे ॥ किं कृत्वा अवनीन्द्रवयस्यराजसंघस्य चंदनेन चंद्रः चंदनयुक्तः कर्पूरः बहुकर्पूरं चंदनमि-
तियावत् तेन कृतं लेपनं यस्य अंगरागगन्धस्य रणं तस्य गंधवहः सौगंध्यवाही यो गंधवहो वायुस्त-
स्य प्रवाहं संघं आलीति स्वपंक्तिः संततं धयन्निव किं कृत्वा तुम दत्वा ॥ किंभूतः आपतंतः आगच्छंतो
ये अनंगशरास्तान् अनुसरति अनुकरोति एवंशीलः ॥ आपतंतः स्वर्गात्पतंतः कामशराः पुष्पा-
णि तदनुगामी वा ॥ सौगंध्यबाहुल्यात्सर्वत्र भ्रमराश्चिचरेतिस्मेति भावः ॥ अन्योपि वस्त्रादिनाव-
गुंठ्य सौरभ्यं गाहते । बद्धपंक्तीनां भ्रमराणां दैर्घ्यात्कामोद्दीपकत्वाच्च कामबाणतुल्यत्वं
॥ ७॥ उत्तुंगेति ॥ सौधध्वजः धवलगृहपंक्तयः धृतपताकतया चलत्पताकतया व्याजेन पुजना-
नां समीपदृत्यर्थः ॥ ॥ निजतांडवपंडि तत्वं स्वायत्तत्वात्तुर्यं अत्रिनिमुखरत्नेनये न दर्शयामासुः

घ

नै० स० ११

श्री

त्यहं मन्ये॥ किंभूता। उत्तुंगोत्तिचारः मंगलमृदंगनिनादो विवाहमर्द्दलध्वनिस्तस्य अंगः प्रकार वि
शेषास्तासां सर्वसकलः अनुवादविधिः। अनूच्चारणविधिः सकलस्य मृदंगशब्दस्य ऽयः प्रतिशब्द
विधिरितियावत्॥ तेनाबोधिताः ज्ञापिताः साधुमिधा लक्षणया गंभीरनायाति। अन्यात्रापि नर्त
कीयो मंगलमार्दंगशब्दस्य प्रतिशब्दविधिरिति॥ यावत्॥ भिमाद मंगीना मनुवादेनस्वीयं नृत्तकौश
लं हस्ताद्यभिनयेन लोकेषु प्रदर्शयंति॥ अन्योपि मेधावी गुरुणा व्याख्यातस्यार्थस्यानुवादेन बोधि
तः साधुमेधः। सज्जनेषु स्वीयं पांडित्यं प्रकाशयति॥ एतच्छ्लोकार्थोनुनैवकगम्यः। नन्वदुःसुन्यएव
परान्मेधाशब्दादसिचनान्येभ्यः परादितिनास्त्विद्॥ ६॥ संज्ञाणामिति॥ भगवती षड्गुणैश्वर्यसंपन्नात
पाच्चतुर्द्दशसुजगस्तुजनतयानमस्याश्रूज्याबाग्देवतातत्र सदसि अस्यानेम्यादक्षिणं पक्षं पार्श्वम
पवानुकूलपक्षमाश्रिता सतिकिंरवो॥ किंकृत्वा सहस्रां देवादिवर्णनविषयं नैश्युत्त हस हस्तामनुगु
णं संज्ञाषणं विधाय। किंभूतायात्रस्याः विनयेन वंधुरानम्राकंधराशिरायस्याः भगवतीत्यादिवि

६

षीणे देवादिवर्णनासामर्थ्यं दृक्षिणं पक्षमित्यनेन नैमी पक्षपातित्वं च सूचितं ॥७॥ किमुवाच्येत्याह ।
अभ्यागमदिति ॥ हे दमयंति इह स्वयंवरे मखभुजां देवानां एषा कोटिरभ्यागमत् ॥ आयये कोटिसं
ख्या देवाः समागता इत्यर्थः ॥ येषां देवानां पृथक्कथनं पार्थिववर्णनं अहश्शतं वर्षशतमिति निपतति ।
अतिक्रामन्यिवशीलं वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यता ॥ इत्यर्थः ॥ तस्मात्त्वं मनसा परिच्छाव्य विचार्य
अस्यां देवकोटौ मध्ये यं कं चित्तावकीनाचित्तवृत्तिरनुधावति अभिलष्यते तं वृणीष्व ॥ मनसावि
चार्य वृणीष्व ॥ तावकीनाचित्तवृत्तिर्मनसा विचार्येत्यनेन मरस्वत्या अनादरः सूचितः ॥ तावकी
ना सुभ्र दस्मदोरन्यतरस्यामिति खञ्तव कचितिकादेशः ॥८॥ एषामिति ॥ ननु सुष्टोलुदरि एषां
देवानां त्वदीक्षणेऽभरसात्प्रीतेर्हेतोरेषां प्रत्यक्षदृश्याः निमेषतानि निर्मेषिता स्वाभाविकी मह
जा अनिमिषता ॥ तया मिलिता संयुक्ता सती यथा द्विधा द्विप्रकारा संवृत्ता ॥ तथैव अमृतपानम
पि तव आस्ये विधो मुखचंद्रे अधरोपभोगेः अधरसुधाने लत्वा द्विधा द्विप्रकारं अस्तु ननु उपपद्यद्वि

नें०दी०५ः

देवत्वादनिमिषा अपि त्वद्वलोकनप्रसादात्पुनरप्यनिमिषा जातास्तथा देवत्वात्सुधामृतादा अपि
त्वदधरामृतास्वादादमृतादाः पुनरमृताशा भवंतीत्यर्थः॥ चंद्रास्ययोस्तुल्यत्वं सूचितं॥ सुरेषु तुष्टौ पयो
गेन्द्रे तु धराव्यतिरिक्तोपभोगे॥ स्वर्गोऽपि नो गौरित्यर्थः॥ ८॥ एषामिति॥ सकलानि रत्नान्येव फ
लानि यस्य तानि फलतीति वा सकलरत्नफलप्राप्तिहेतुरूपः कल्पवृक्षः॥ एषां देवानां गिरिः सुमेरुः
पंचशाखः खलु हस्त इवाभाति शोभते॥ किंभूतस्य मेरोः॥ प्राक्सर्वदुग्धाब्धिमिरिवसुरत्नि धैर्ये
न धृतगोरूपाभूरेव रत्नादीनि दुग्धा येन तस्य॥ किंभूतः॥ नरः॥ पयोधेन्दीरसस्तुद्रस्य विंदुर्निस्तन
उत्पन्नः तत्वाद्धरितः॥ पयोभिरिति पाठे दुग्धरूपैर्बिंदुभिरिति व्याख्येयं॥ उत्तमे हस्ते मुक्ताफलं पलनेन
सान्वयं सार्थकमेतद्देवनाम यस्य एवंविधं तन्नेति वकस्यचिद्वृक्षस्य फलं हि फलशब्देन व्यपदिश्य
ते तथा॥ मुक्ताफलस्यापि फलत्वं कल्पफलत्वादिति भावः॥ पार्श्वभागे दोहनस्य पाणिना विना दो
सुमेरोः केः कल्पवृक्षो मेरोः करत्वमासीत्॥ दोहने दुग्धसंपर्कस्याप्यस्मिन् वर्तितेन रत्नानामेव दुग्ध

त्वादस्य वरत्वमहितत्वात्प्रायेण मेरोः पाणिरेवायमित्यर्थः ॥ क्षीरोदात्समुत्पन्नत्वान्मुक्तादी
निरत्नानि दुग्धाब्धिबिंदुतुल्यानि शोभंते इत्यर्थः ॥ अथ च पंचशाखाः स्कंधा यस्य कल्पवृक्षः किल
पंचशाखः करः पित्र्यंगुली कि पंचशाखाः ॥ इष्टं यूपदिष्टा इष्टार्थी मरूणां रत्नानि महौषधीश्च दुग्धे त्याग
मः ॥ फलेन नेनेष्टसंपादनेनास्यास्त्वयं संयोगं नाम यस्यैवंविधं मुक्ताफलं संपादयत्विति वा ॥ गो
पालसहचारित्वादत्राप्यनादरः सूचितः ॥ २० ॥ वक्रेति ॥ अथ सरस्वतीवचनानंतरं श्रमरैः सा
नेमी अन्यत्र सर्पराजादिसमीपे गंतुं रूपया लज्जया मानिश्रनुज्ञाता ॥ किंभूता आत्मनो लोंऽज
लिं कृत्वा देवान्नमस्कृत्य श्रवरणपराधोऽस्मज्ञानितेनयं ज्ञापादितेन चंचलं यथा देवाननमीत्व
माणा ॥ किंभूतं मंजलिं वक्रे मुखचंद्रस्पर्शनिषिद्धस्तस्मान्निमीलानि संकुचंति दलानि पत्राणि
यस्य तदरविंदद्वंद्वं तस्यैवमेवेदं मंसमर्थसंकुचद्दलकमलयुगतुल्यं ॥ स्वविघ्नमनुरागिनीतांऽभ नै॰टी॰ ९०
त्वायत्नतवानुरागस्तं दृष्टुमा नैषीरिति देवे रिभिनुज्ञाते तिभावः ॥ अन्योप्येवमीलमाणः ॥ सच

पैरत्तुकंप्पते॥ निमीलंतिनिमीलानिपंवाद्यत्रू निमिलिदलेति पागेनिमीलनशीलानीत्यर्थः॥१२॥त
मिति॥ यानक्षुर्याः शिविकावाहिनः उदितं समुत्पन्नं तेषु तेष्वविरागमथ्यं जैमी॥ साक्षात्प्रत्यक्षेणद्य
पिमनागपिलेशतोपिनविद्रःस्मजानंतेस्म॥ यतः शिविकायात्रे धरे धेदिशेतिष्टंति शिविका
धरस्या॥ तथापिश्रासन्नासंनिहितानां यकादिवादयस्तेषांविषण्णानिम्लानानिस्तुखानि ते
दृष्ट्वा अनुमेयानं नैम्याविरक्तचरितानि नमस्कारादीनितेषामनुमयास्वमनिवर्तकएतुष्ट
नयपुर्यानंतेस्म॥ तुरवधारणे वायुषी यत एव विचूर्णमुखास्तस्मादेतेषु नेमीनानुरक्ते निश्च
तर्वत॥ इत्यर्थः॥ अनुजग्मुरितिनैमी विरक्तिंज्ञात्वा अनुपश्चात्जातेत्यादि क्ष्वनंईनैवान्य
त्रजग्मुरितितेषांडितत्वं सूचितं॥१३॥ रक्षस्त्विति॥ यानिवर्गः वाहकसार्थः रक्षः स्तुनिजमरक्ष
णमेवस्परोदस्मा॥ अस्मात्स्वादीष्यंती तिप्रियातिन्यः निहतः परहतः तथा स्वमुखनरांगनर
मुखास्थांगेषुविघाधरे नेम्यास्वपुष्पेव कृत्वा धरत्तीन्यूनतां अवेक्ष्यविचार्य निहतः एते नैमी

वरणयोग्यानभवंतीति तथा गंधर्वसंसदिगं धर्ववर्गैस्तस्याः नैम्याः स्वरस्य कंठमाधुर्यस्यापि
धर्ममपि न विमृश्य नो केवलं विमुखा जनितं जातः ॥ अधरताम अवेक्षेत्यर्थः ॥ राद्धे साहदीना मयो
ग्यत्वात्तान्प्रति न गच्छतिस्मेति भावः ॥ २३ ॥ दीनेष्विति ॥ यद्दैः त्रपयैव ब्रह्मज्जायेव नैम्यां विषयेसु
र्वनादर्शिदर्शिते यतः किं नु तैः दीनेषु दरिद्रेषु जनेषु सत्त्वपि लता फला विन्नरक्षा धन
पालनं यैर्दीनेभ्यो न वितीर्णं धनैरतिकृपणैरित्यर्थः ॥ नैम्या इति पाठे तस्याः स काशात्तु
येतियोज्यं ॥ यत्तेषु धनाधिपत्वं प्रसिद्धं लज्जा किमिति जातेत्याशंक्याह ॥ नैयद्वास्तो नैम
अधिक्षितिष्ट्यिव्याम वती र्णा सुरवाखिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य पत्यु रिव दानशूरत्वलक्ष
णं व्रतं यस्यास्तां कल्पविरूढं व्रियं कल्पवल्ली ॥ अतिवदान्ये ॥ अथ च सुरशाखी नल एव तु
स्याः प्रति व्रतां कल्पवल्लीं किं न जानैनेस्म ॥ अतिवदान्यां तां प्रतिअतिकृपणस्यात्मनोऽयो
ग्यत्वात्तैर्मुखं नादर्शीतिभावः ॥ अन्योपि कृपणो वदान्यमुखं निरीक्षणे नैपि लज्जति ॥ २४ ॥

जन्याइति॥ ततः जनीं वहंतीति जन्यावाहकाः तां नेमिं स्फुरोघद्दिवसमूहात्मकाद्ग्रामात् फ
णिन्द्रतामधिपं सर्पराजं वासुकीं गम्यां वन्नभुवं॥ प्रापयामासुः॥ किंभूतां मं जिह्वया रक्तं वस्त्रं
मंजिष्टं तस्य मंजिमानं रम्यतामवगाहते एवंशीलाय द्राघलक्ष्मीश्वरेण धरशोभा यस्याः सा॥
के कस्मात् कां किमिव नवीनां नूतनां श्वेनामेघानिखिलवारिचयात् लक्ष्मलो घात्सकाश्यात् हंस
वलीराजहंसपंक्ति मानसं सर इव जान्याइवा जान्याइति पाठे यानेयानवाहने साधुरिति। मांजि
ष्टे तेन रक्तमित्यण्॥ २५॥ यस्याइति॥ सा पुनश्चलितं नेमीमन्वाप तत्। किंभूता सज्जायां सततं प्रग
ल्भा सा का वाग्मी। किं किं प्रस्तुवे स्तुतिभिः त्रयं वेदादिः अखिलवाङ्मयविस्तरः विन्नोः सर्वव्या
पिन्या यस्याः देव्याः परिणतिः परिणामः आख्यायते कथ्यते तद्रूपेणैव या व्यवस्थिता॥ किंभू
तां उर्वरउद्दयाम्बलस्थो ऽतकरश्चंद्रः तस्यार्द्धं तत्परार्द्धं यत् तत्सहशं भालं यस्याः तां नयादीम
महवर्तमानेतिनिर्वा॥ वाङ्मयं एकाचो नित्यं मयट् गत्वरश्चेति निपातनात् उत्वरः साधुः॥

आश्लेषेति॥ सोयं वासुकिः किंभूतः॥ शंभोः मे वासुप्रमितः आसक्तः तथा सितश्रीः श्वेतशो
भान्यस्यास कथं शंभोः यज्ञोपवीतपदवीं भजति॥ किंभूतोयं आश्लेषेण आलिंगनेन लग्नेय
ङ्गिरिजाकुचकुंकुमं तेन लब्धापदस्तत्रस्य परिरंभणेनैव संबंधेन वृक्षोणतो भ्रमरकीटा
न। यज्ञोपवीतमपि श्वेतं ग्रंथिस्थाने पदसूत्रेणाक्तो णतो भवति। सर्वदा शंभुस्तवया संयो
गान्नावादीनं माहत्तणीषु चेत्किंनाव॥ पुराणेषु देवानां चातुर्वर्ण्याधिकारे ब्रह्मा विप्रो रुद्रः क्ष
त्रियो विष्णुर्वैश्यपदस्त्रो इंद्रोमांजिष्टं क्षत्रिय इति वचनात्यज्ञोपवीतस्य रक्तत्वं कथितं उ
तिवा॥ ग्रथितइति पाठे एव वासुकव्याख्या॥ ४॥ पाणाविति॥ हे अंबे मी सोयं फणी वासुकिरेव श्री
नेव पाणौ कंकणरूपं कंकणत्वं भजति जातीत्यर्थः किंभूतं कंकणं तत्तु उच्चैर्मनोहरणीरम
मणीयं॥ कंकणमपि रत्नैर्रमणीयं भवति॥ त्वममुं भज॥ किंभूतं भूतभर्तुः शिवस्य कोटीर
बंधनं जटाजूटबंधनं धनुर्गुणः धनुर्या योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवनलक्षणस्य पारगं तत्

नै०टी०९:

कुशलं कोटीरबंधनघनगुणयोगपट्टीभूतं मणोहरमणिः सुंदरफल इति वा। उद्भवरमणीयमस्तुमि
ति वा। हरस्य कोटीरादि विशेषणं वरणानावस्त्विति॥२०॥ धृत्वेति॥ जटाजूटसंबंधादेकेन यारस
नया जिह्वया ईश्वरस्य देवेंद्रस्यामृतं धृत्वान्यया द्वितीयया त्वदधरस्य रसमपि धृत्वा चंद्रामृत
मोष्ठामृतं च युगपदेककालं आस्वादयन् पिबन् एतदुभयस्य चंद्रामृतोष्ठरसलक्षणस्य द्वय
स्य रं विशेषं तारतम्यं निर्णेतुं निश्चेतुं यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अयमेव वासुकिरेव नान्य इत्यर्थः
यवा द्विजिह्वः हे जिह्वे यस्य। युगपदास्वादने हेतुः परं सूक्ष्मं विशेषं वाता तर्हि परं केवं वेत्यन्वयः।
त्वे राज्ञां वरणयोग्यैः पि चंद्रामृतसंबंधस्यासंभवाद्देवानां तत्पाणि संभवे पि द्विजिह्वत्वाभावात्तत्स
मकालं पानासंभवात्। सर्पाणां द्विजिह्वत्वसंभवे पि चंद्रामृतसंबंधाभावात्। एतस्य तु उभय
संभवाद्वयोर्विशेषनिर्णये यमेव क्षमो नान्य इत्यर्थः॥२१॥ आशीतेति भुजंगतादंष्ट्रात्या विषे
न जीवतीति दृष्टान्त॥ अस्याविषयस्य एवं भूते नैतेन च वासुकिना त्वत्तंरदनच्छदं दष्ट्वा त्वदधरपरस्व

नं

उन्नदाँनेत्वया ऽनर्थतया परिहेलुहेतुतयाऽनः नगण्यं न भावं नीयं ॥ एतत्स्यकरणेच्छुं बैनेविसंब

षसंचारादपमृत्युनयैनैवनंनदृष्टाइतिनशंकनीयं हि नैषस्मा तपीयूखसारघटितेत्रमृत

सारस्पृष्टितावकीनेत्वदीये ऽधरेबाधांविधातुं अस्पदंतदंशास्पवासुकेर्वाशक्तिः सामर्थ्यंन

घटतेयुज्यते। अमृते हि विषं न प्रभवतीत्यर्थः ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य तिषकारो तस्य

पृषोदरादित्वात्सलोपो वा ॥ नैनत्पानामिति षष्ठी ॥ गण्यं गणनेर्यत् ॥२०॥ तदिति ॥ उरगाधि

पतिर्विलक्षसलज्जः सन्सत्वत्पाखसेवकान्नन्तत्तां निवृत्तिं तूर्म हार्दस्तकादिपदार्था

सकाशान्न्यवारयत् ॥ किंभूतानस्वच्छत्पान् तस्पावासुकेर्विस्फुरतः फणस्यविलोकना

द्भूतासंयातनायाभीतिस्तस्याः सकाशात्तत्स्पाजेभ्याः कंपसमीरसतनो ऽनंतरं अविलंबि

तमित्यर्थः ॥ पुलकं च समीरस्पर्शजातासात्विकविकारसंबंधिनीधीर्बुद्धिर्येषां तान्स्नेभ्याः नै॰टी॰४२

कंपं पुलकं च दृष्ट्वा ऽस्मत्स्वामिन्यनुरक्तायमिति विचार्य नृत्यं कुर्वत इत्यर्थः ॥ तद्विस्फुरदि

तितस्याविशेषणं वा॥ न्हृतान्नीतिर्यस्यादूतिविग्रहः॥ स्वाम्यमिलोषिष्टरैम्नित्यान्हृत्संति॥ त्रयेना
स्या॥ कंपादिप्रवृत्तेनत्वतु रागादितिन्हृत्पं मैवत्स्त्रद्धिमितिन्पेषधदित्यर्थः॥ न्हृत्पमौरमाङ्ङ्मैम्याचा॥
तत्वास्मलज्जत्वं॥ फणाद्वयोरितिफणाच्राहः॥ उह्लिगो॥ पि॥ ततो नुनिपात समुदायः॥ न्हृत्पात्तसउँपध उ
त्र कथपू॥ २१॥ तद्दृष्टीर्भिरिति॥ तद्दृष्टिरिदृतत स्वस्वामिविलोककै॥ वासुकि वैलक्ष्यदृष्टीर्निर्वात्रित
एवस्वरणेभिर्मोडैः फणिभिः॥ कर्कोटकादिभिः॥ निश्वस्य फूत्कृत्यनमप्य पूर्वमनात्मनीनं स्वीय
महितं स्पृष्टं कृतं॥ यत्॥ ते॥ स्वर्पाश्च भयाद्धमनसो॥ पिंगलुकामा अपि विमानवाहाः प्रतीप पवनः॥ प्र
तिकूलवातस्तं दृष्ट्वायंद्रशकुर्नतेस्मात् रहितो॥ हाहा कष्टमस्मान्मे तदिति॥ कृत्वा निज रमुं प्रतिकू
लस्यवायोः रशाकुनत्वात्सर्प्पस्मर्मुखं नन रमुः॥ अश्रेयोग्यत्व मागताइति भावः॥ आत्मने हितं
मात्मनीनं आत्मन्विश्वजनिविषः॥ २२॥ द्रुहीरीति॥ विमानवाहा द्विपीसंकुवरसुणगणां फणहृदं
यस्यतस्माडुरगप्रधानात्सर्पराजा द्वासुकेर्विनीयायनीयतां राजसंघं अनयेत प्रापयामा

स्तुः॥ कं कस्मात्किमिव इंदुकिरणास्पृष्टं ध्यायां न मंतिसंकुचेति दलकूला नियत्र समूहाय स्प
तस्मात्कमलाद्वितीयहास्मन्नासंविकसंतीदीप्तिकं दारसौगंधिकमिव॥ श्लो॥ दिव्येति
सप्तेमीदव्या अन्यधायिवल्कमाणमुक्ताहेन्नीरुचत्कणदर्शना। न्ययत्रीलित्वं धृतावधाना
सावधानावैयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेत्यर्थः हेन्नू मित्तुजोराज्ञानः स्वयंत्री मत्तुवोन्नेम्याः
निरीक्षां दर्शनां व्रजतन्नेमीपरस्पतेदृष्ट्वायाः पुनर्दर्शनेन किमित्यत्र आह॥ आलोकिताम
पिएनां उनः दरूपापि वतांसादरपरस्पर्तां वो युष्माकं मतदर्शने छावक्सरानां वर्षानां को
टिभिरपि न विगच्छति न शाम्यति॥ अत उनः रयथेच्छं विलोकयंत्वित्यर्थः॥ त्यज्यते तिपाठे
मी विलोकनमात्रलष्टं युष्मास्तु परपरस्तु लज्जावशादियं युष्मान्न पश्यत्तस्मा लज्जां विहाय यथा
परस्पति॥ तथा कुरुतेत्यर्थः॥ वरणेसंदेहाद्दर्शनमपि कथं त्याज्यमित्यत आह॥ लोकिताइ
तिवा॥ श्लो॥ लोके रोति॥ यः वितनुः कामः लोकेशो ब्रह्मा किशोवः शिवस्य एतेषां पित्रीन्स्तुंगा

न

नै॰टी॰१४

रेणरसेनसांतरोव्यवहितस्त्वंहेऽतिशायितः आंतरोमानसस्त्वं यांतत्त्वावबोधविरक्तत्वं येषां तान्
विरक्तान पिश्रनुरक्तान् स्वकारस्तकामः वो युष्माकं सुदं वितनुतां विस्तारयितु। किंकुर्वन् इषु
पंचकेन उगतां चक्षुरादीनि पंचेंद्रियाणि दोपस्य विकारं प्रापयन्॥ सृष्टिस्थितिप्रलय
कारिणो देवत्रानपि यः स्ववशांश्चकार तस्य न वद्दूरीकरणे कः प्रयासइतितदधीनाः संतः
पुनः यथेच्छमेनां विलोकयते त्रिभावं॥ सृष्ट्यादिक्रमेणाप्यार्हि तत्पूर्वनिपातः॥ पंचकेनपं
चपरिमाणमस्यसंयस्यत्पर्थेसंख्यायाः संज्ञासंघेतिकन्॥२५॥ पुष्पाणि॥ शृंगाररसस्य पस
र्गनिर्मलो रसिकं प्रीतिमतः पुनःस्तन्निर्माणशीलं हृद्यपुंकं तद्वदतिरूयांते देववाउ दैरीयस्मा
त्तसंबुद्धिर्हे ऽत्यशोदरित्वं अमूत्यद्वीपाधिपान् पुष्करादिसप्तद्वीपेश्वरान् राज्ञः नयन नयोगो
वरत्वं नय प्रापयानुग्रहबुद्ध्या विलोकयेत्पर्थः॥ किंभूतान् पुष्पेषुणा ध्रुवं निश्चितं इडवर्ष
वानमोऽन्वनेजप्यतइतिजप्निजपितो ॐकाररूपो मंत्रस्तस्य बलेन शनैःपाहुत्वा॥ अस्मित्ता

नाशिताशां तत्रा त्रिकूपस्यामप्रत्यावायेषांतान् ऊमिरित्येवपाणसाधुः॥ अन्योपि ऊफडादि मंत्र
बलेन कस्यचित्किं किं दूरीकृत्य वशां करोति॥ २६॥ त्वामिति॥ हे निस्तंद्र स्पविकसितस्य पुष्कर
स्य कमलस्य तिरस्कारेण जयतः हृदयसमर्थे अक्षिणी लोचने यस्यास्तत्संबोधनं नैमिसत्वाह देवम
धुरसलिले जलनिधौ समुद्रे स्ववनेन नाम्ना तेन राज्ञा साङ्कृतववारिविहारलीलाजलक्रीडा
नव्यापारस्यावत्वं तु तस्मात्पुष्करस्य द्वीपस्य पतित्वं प्राप्तिं इंसवननामानं अक्षुरं राजानं अज
हणीथा॥ तं इ्रागिद्राप्रमीलयोरित्यमरः॥ २७॥ सावर्त इति॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन सहवर्त
मानः सावर्तस्तस्य भावस्तेन वर्द्धमानं अद्भुतम् आश्चर्यं यस्मात् हे वर्त्मतो नाभिकूपो यस्याः
ता त्सबुद्धिः सलक्षणेन निरूपणेन मी एतस्य सवनस्योपवर्तनं देशः आत्मैव वस्त्वयमेव न्योम
नसो न वंस्वसर्गः त्वं एतदीयां एते दृशा संबंधिनी मेतद्राज संबंधिनी वा श्रियमेव स्वाराज्यं पस्व
र्गराज्यं नार्यैयसि॥ अपितु अर्जय॥ त्वं एतद्गेहे राचीविलासं संपरिहृहाण॥ इंद्रं तुल्पमिनं राव

ःस्व नेटी॥

७

वर्त्तं हरणीष्विति त्रिकांडः। कल्पस्य वस्तावर्त्तत्वमाश्चर्यकारिणी इत्यन्यत्र पदो देशविषयो तत्प्रवर्त्तन
मित्यमरः॥२४॥ देवइति॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवत्तरीतलछायेन्यग्रोधमंडललले मंडलाका
रवटवृक्षाधः प्रदेशाय स्वयंभूर्ब्रह्मादेवः स्वयं साक्षात्स्वरूपेण किल प्रसिद्धं वसति। मन्ये ब्रह्मा त्वां
त्वल्लक्षणं अनन्यकल्पमनन्यसदृशं निजं शिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वदृष्टकारुकशिल्पि
षु विषयकरेण दर्पं गर्वं करोतु एवं सुंदरतरशिल्पनिर्माणकौशलो मदन्यस्य हस्तो न विद्यत इ
ति त्वां वीक्ष्य तस्य बुद्धिरुदेष्यतीति भावः। अनन्येन कल्प्यते निर्मीयते इत्यनन्यकल्पं तन्न भवतीत्यनन्यक
ल्पमनेन निर्मातुमशक्यमित्यर्थः अन्यस्मादीषदूनमेवं तन्न भवतीति कर्तव्यं॥२५॥ न्यग्रोधेति। हे
मित्यंतं न्यग्रोधं वटं तस्य द्वीपस्य न पत्रमेवातपत्रं छत्रतुल्यपत्रयः॥ किंभूतं न्यग्रोधे दिवत्राकाश
तपतत आतपादिरूपकवृष्ट्यादेन्यक अधो देशो रोधनात्तन्निराकारेण दिवन्यग्रोधं न्यक्करोतीति
न्यग्रोध इति सान्वयनामा नत्र आतिशीतलछाया मित्यर्थः॥ तथा वरो हैः शाखात्पन्नैर्मूलैः हल्ला

त्मन्तरं धारयति एवं न्यूनमिव स्थितं ॥ किं तं अज्ञातपत्रं पाकी निष्फला निर्नीला निष्पर्णा निश्चितेषां
द्युतिर्न्यां रक्तनीलत्वशोभान्यां कृत्वा शिखिपत्रजं रक्तनीलमयूरपिच्छविरचितं ॥ समस्तमपि
द्वीपं तच्छायेव वर्तत इति निर्दोषः ॥ अन्योपि बकुतरं चारं हस्तादिना धार्यति ॥ न्यग्रोधस्य चेकेव
लस्येति निपातनान्न्यग्रोधः साधुः ॥२०॥ नीति ॥ अस्य राजहंसस्य राजसु श्रेष्ठस्य प्रियतमात्पं
तमस्निमलाकीर्तेः श्वेततां अन्वेतां कथं वरतु गच्छतु ॥ अपितु गच्छत्येव ॥ तथा तु वने भुवनेषु लोक
त्रयेपि कथं न गच्छतु लोकत्रयमपि व्याप्नोत्येव यद्वा कथं न [illegible] श्वेततां
श्वेतान्नवत्वपि तु श्वेता नव [illegible] त्येव त्रैलोक्येश्वरत्वेव हंसस्यापि प्रियतमायो षिदप्यश्वेत

शु

नवति तथा तु वने उदकेषु वक्रिड इति विसाद्दिन द्वयतिवा ॥ अत्रनाश्चर्यविशादिन्यः धव
लितायात्र द्वैतं ऐक्यं आदिष्टं ॥ ता त्रैलोक्यं श्वेतं कुर्वन्ति क्षीरं च दुग्धं च अम्बु च मिथः परस्

नै॰टी॰ ।२।

रस्मात् यत् पृथक् न ज्ञातं नो ति मिश्रनं करोतीदं तु चित्रं ॥ हंसी हि मिश्रं क्षीरनीरं विवि

र्कं करोति॥ इदं तु तयोस्नेहं करोतीति तात्पर्यार्थः॥ अतिशुभ्रा त्रैलोक्यव्यापिनी चास्य कीर्त्तिर्वदान्यस्या
यमिति भावः॥ अद्वैते वा नेदं एव युक्तः॥ जीवनं चुंबनं वा॥ विष्टपं तु भुवनमित्यमरः॥ पद्देश्वेता
वर्णा इत्यास्माल्लोके स्मृतः॥२१॥ स्मरइति॥ इयं नेमीनस्मिन् राज्ञी तदेवावद्यं दूषणं नामेति॥ प्रसि
द्धोत्राय॥ तत् किं यत्तस्य स्मरवनस्य किल प्रसिद्धं लोलत्यामंत्रणयोग्यं संबुद्धं कोमलं मधुरादि
वं नाम नास्तीति॥ एतेनैव दूषणं किंन्वेतेष्वपि तथास्य परिषदि विद्वत्सभायां प्रथमा ख्विति
पि प्रथमगणेपि तथा शृंगारस्य गपा शृंगाररसेन यया मधुरे मनोज्ञे पि तथा कलानां गीतादिचि
तुःषष्टिकलानमस्कारे पि शौर्यपांडित्यशृंगारित्वकलाकौशलादि गुणयुक्तेपि वस्तुनि अ
सत्त्वपि नेत्ननुरागांतेनावराद्धितिभावः॥२२॥ नववल्लीति॥ अथ विज्ञाज्ज्ञात्री एषा नेमीत
दनादरणस्य स्मरवनानादरस्य लिंगं चिह्नं नववल्लीचेष्टितो अथानंतरमा उत्तितिंगिं अंगमोटनं
चचकार॥ नववल्लीनेनांगमोटनेन नवतं निराचकार तत्पर्यार्थः॥ तस्य राज्ञापि मलिनच्छवेर्मलि

नकांतेयन्निभूमावाऊल्पमेव धूमः तस्याञ्जलाजाजातस्तापः तत्त्वणावह्निः तस्यचिह्नंकीच
न्नवलिंगमासीत॥ यथामश्वत्थोमां दृष्ट्वा जनेनतस्याविरहज्वरोनुमित इत्यर्थः॥ धूमेनाग्निर्लिंगं
॥२४॥ राजेति॥ अजन्मायानवाहाः॥ इंदुमुखीमेनांजनीव ध्वंहृदयवेधितेर्ष्यं नेम्यात्रायज्ञा
ह्टनथेवडुरेगच्छते त्यादिनेमीश्वनमंतरेनैवराजांतस्याभिमुखंनिन्युः॥ यतोभिप्राय
ज्ञाः॥ खलुयस्मादन्येन स्वामिवचनादिना स्वीयप्रवर्त्तना विषये त्वनानपेक्षितो विधि
र्व्यापारो यस्येवं विधेस्वामिवचनानपेक्षकारिणी नव्येकऊलतरेन्नत्यसेवकेसतिप्रध
नवाचांस्वामिवचसाज्ञया आनलंनम्रंनिजास्याबिंबंउदस्यान्नमय्यऊलत्रीलास्यांम्र
लते॥ एवंस्तुतायंराजा आलोक्यत॥ २५॥ तदिति॥ हे नेमि एतस्यउरस्थेयगतः अपश्रमं
यद्वं दृष्टं दंतस्यावागडंबरैर्वचनविलासैः कृत्वात्रवक्रकाराततरेत्रपितरांभिरवकारा
स्मिन्नंवरेत्राकारिमतपदानांमेमेतद्वर्णनसंबंधिनीस्तुपिंडः तानांपदानांउत्पन्नमुद

तुं पदमेवावकाशमेव नास्ति॥ आकाशं श्रिता हि शब्दास्तेस्तस्य च निरवकाशत्वान्मद्वचन
नवकाशः॥ तथार्थपुनरुक्तिरुपात्तकानां मत्पदानां अर्थोपि नास्ति मयाभिधेयः शब्दैस्तेषा
मर्थाश्चैतदीयैर्मागधैर्वोच्यंते ततश्च शब्दपौनरुक्त्यं वंदीपि मया स्यादित्यर्थः॥ एतद्वचनं म
मापि संमतमित्यनेन वर्णीष्टितिभावः॥ बहुभिर्व्याप्तेस्मिन्नपि स्थाने वर्णावकाशो न भवति
॥ उत्प्रेक्षा॥ अनिद्रः पद्यतिस्तु मुक्त॥ ३६॥ नत्विति॥ ननु तैर्भीतेऽत्रांतरं मानसं एतस्य राज्ञः स्तुजया
विरुदं प्रतापस्तस्य स्तुतिपाठकोयं वंदिनस्तेभ्यो जाता एवं च तया पि अनया पि गिरा हृदयं
तिविस्कृतता॥ स्ति अत्रास्मिन्राजनि रागित्व अनुरागयुक्तो॥ किं नाजनि श्रमकाकुः ऊतो नाजनि
तिवा॥ किं च ते शाकद्वीपप्रशस्ति निशाकद्वीपाधिपे किं च तया गिरा स्तुवी मुपं दिते स्तुवी
नवं तया त्वमतीनवं तया आकर्णयतां विदुषां त्वं मृतरूपया॥ विदुषामेवामृतरूपया न तु म
र्वजनानामिति विरागसूचनं॥ ३७॥ शाकइति॥ तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तव चित्तं हरिष्यति

किंभूतः शुकच्छदैः कीरपक्षैः समा छविर्येषां एवंभूतानि पत्राणि तेषां मालां वितन्वतीति
सक्तुः यस्य शाकस्य पत्रैर्वो घ्राणोपरिरंभः संबंधस्तस्य विजृंभितेन विलसितेन हरितो
नीलवर्णः सन्तोऽजगस्तु हरितः इति ख्यातौ स्फुरंति ॥ एतस्यात्र संबंधेन दिशां हरित इ
ति सान्वर्यनामजातमित्यर्थः मालभारी इष्टिका धीकेति कुर्वन् ॥ ८१ ॥ स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाक
द्वीपे सर्वोऽपि जनः रुक्षः तत्र तरुः शाकस्य पत्रेन्थ्यायेन्म यस्य एवंभूतो मारुतः स्पर्शेन तत्वाक
मप्यखर्वः संमदं हर्षमादधाति करोति ॥ यत्र किल श्रूयते ॥ वंतत्वो तरहलं अनुत्रूयस्य
य उनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथांतरे पिशाचा मास्तिकबुद्धिं विधेहि कुरु ॥
यस्यत्र वातसंस्पर्शादो [illegible] ह्लादो जायते पर इति ॥ विष्णुपुराणवचनं अस्य श्रवणात्तत नेटी ॥ ८१
त्त्वं विद्यते अनुभवादपि सत्यत्वं जानीहि इत्यभिप्रायः राद्धार्थः ॥ नूयसी वासो श्रयवेति
वा ॥ ८२ ॥ नीरेति ॥ हे आयताक्षि चिराल नयने हीरावर्णचेलावन्यां वेलाने मोवनतति

वनपंक्तिस्तस्याः प्रतिबिंबं तु वीचीप्रतिबिंबंधारी अतएव भीरित्तः। नानावर्णजातो विचित्रः
ऊर्मिवयस्तरंगसंघस्तस्य वारिमिश्रो दर्थचापलं चंचलत्वं वनात्प्यां उल्लानकटाक्षस्य वी
नां कांतिनां छटाः। परं परास्तासां विकटायितं विजितं लोहितादिराज्ञनिगणात्त्वात्क्यघंता ऊ
चेनिष्ट्या॥४०॥ वृत्तोऽलेति॥ अस्मिन्क्षीरोदमधुलिदाश्रीविष्णुतात्तुजगाधिराजः शेषः अधा
स्पातः छिद्यीयते॥ किंभूतः शेषः। अनश्वरं तेन नूपस्तापयारसेनऊध्वरसेनहत्वापीवापरि
पुष्टः किंभूतेन कल्लोलजालस्युत रंगसंघस्य चलनेन हत्वा उपतेनांतिकागतेन तथा जी
वातुनाप्राणधारेहतुत्वाज्जीघनोषधंभूतेन। किंभूतः अखंडं सर्वदा परिमंडलितांउर्वीमू
र्त्तिः शरीरं यस्य। श्रीविष्णुसत्रस्वस्पदेवडतमर्थः॥ पीवाक्क निपिक्कमास्थितीकारः॥४१॥ त्वदि
ति॥ हितेमीइह क्षीरोदकमालाश्रीः पादाडियाध्वरणकमलेया। करांगुलिलीलिनेनसंवा
हनेनधवस्यश्रीविष्णोर्निद्रानुबंधं निद्रां निरंतरं तयैविरायत्रानुरोधयितुं कर्दयितुं कलिता व

धानां गीरुता व धानान्न्यात् न भवतु॥ किंतु तावद् यस्य यासं पतस्या अवलोकने जा
नाशंका त्वयं यस्या:॥ अयं भाव: विष्णुरिमां चेत् तद् दक्षति तर्हि मां विहाय स्यामनुरक्तो न चि
ष्यति तस्मान्नृ क्षितिनियास्तु तरां निद्रागमनार्थं करतलेन चरणमर्दनं वा हन्त परं च न भवतु
इत्यर्थ:॥ मैन्यां लक्ष्मीतिप्रतिसौंदर्यैक्यचिन्तं॥ ४१॥ बालिनि॥ तत्र शाकद्वीपे उदयाच
लाख्यपर्वतशिला:नालातपे: उदयाचलस्य सूर्यकिरणै: तथा नखलाख्यया पिच्छ
ल तां शतक गैरिकतां [illegible] इति मगो रिकता [illegible] परिशीलयं तु अश्रु भवं तु द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां
गैरिकतुल्या भवंतीत्यर्थ:॥ किं च तयातव विलासेन भ्रमणं वनविहारं तस्मा ज्ञातं
श्रमवारि स्वेदजलं तद्वाराय त्यवशीलाभ्य: पादांगुलिभि: गलितपाणि: सतया॥ एतस्मि नै०पू०८०
ष्प न्वृत्ते उदयाचले क्रीडिष्वैस इति भाव:॥ ४२॥ शाल्मलिमिति॥ हे अनघ अर्जुन सुंदर गुर्जर घित
त्र द्वीपे प्रसिद्धे वा उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमंत्यास्तव द्वद्रूपं दर्शनयोग्यं ज्ञास्यं सुखं कर

विताविंमुदं संजातानंदानां नृणां उदयन्मृगांक उदयाचलस्थश्चंद्रः तस्य रागं कांचनं सृजतु
करोतु॥ किंभूतं मुखं कश्मीरसंभवं कुंकुमं तस्य समासः ह्रीनयोः द्वन्द्वे निष्ठा पिंजरिमं रमणी
यं उदयाचले आरक्तत्वं रीयमुखदर्शनाच्चंद्र एवायमुदितः किं इति उद्भा सर्वेषां हर्षोत्प
विंतितस्माद्दिनं हृष्णी क्षतिनादः॥ अनघजनं क्षीणा नास्ति कोदरेति डी पू॥ ५५॥ एतेनेति॥ हे नृ
मी एतेन राज्ञा ते नवविरहपावकं एत्य प्राप्य कामं निश्चितं। तावत्प्रथमं हव्यं इति स्वनाक
लितान्वयमनुगतार्थं अन्वभावि अन्वभूयत॥ हव्येन अग्निं प्राप्य यथानुभूयते तदनेनानु
भूतमित्यर्थः॥ अतीनूयत इति हव्यं। यदि त्वं अधुना त्वं एनं अंगीकरोषि वृणुषे। तर्हि अयं
नवनंदनाद्यैः पुत्रपौत्रादिभिः तत्वा स्वमात्मानमपि लब्धात्वयं नतु निश्चितप्राप्तं व्यां आतनो
तु नतु संबोधनवा। अन्वयः संबंधो वंशः अक्ष्या यदित्यनेन स्वीकारस्य पाक्षिकत्वं द्योतयति॥ ५५
लक्ष्मीति॥ माम्नेमी अतुनह व्यप्त एकमेव दूषणमजीगणत् यत् न मघवा देवः अस्तु रम्यं अर्भ

याचकोनबभूव॥ किंभूते लक्ष्मीरूपायालतायाः ममवल्कवस्त्राधारभूते॥ भुजलक्षणेकुमा
यस्यतस्मिन्समृद्धराज्येपितथावाग्देवतायतनंमंजुसुंदरंसुखांबुजंयस्यैवंविधेपिचतुः
षष्टिकलाप्रवीणेपिइंद्रोनलस्ययाचकोजातो॥ मत्वस्यानलस्यास्यमहदंतारमित्यर्थः
॥४६॥ लक्ष्मीति॥ विमानवाहाः अस्माद्राज्ञो विलक्ष्यापनीयतदनुतदनंतरं उमःस्त्रा
मांतरमिमांनेमीनिन्युः अन्यराजानं प्रापयामासुः॥ किंकामिव गंधवाहावायव सुमनः
सुपुष्पेषुमुख्यात्प्राप्तासुगंधिताविलक्ष्यमिवस्त्रानांतरं ननियंतितेघ्रातार्थः॥ किंभूतादस्मा
तलक्ष्मीविलासस्यवसतेगृहानपद्ममपितथासुमनः सुपंडिते श्रुमुख्यात्॥ किंभूतामि
मांसुविलक्ष्यागुणेनसौंदर्यादिनाप्रसिद्धिर्यस्याः॥४७॥ त्रयइति॥ ततःसानिखिलवाङ्म
यदेवताहिमानामदेवांगनातउपमेयातत्सदृशीतनुमा॥ कायकांतिर्यस्याः लोमतो नेरटी॥ष
सुवर्णसदृशाकायकांतिर्वानेमीभूयोभाषतरुचो॥ हेकरुबिंदैर्माणिक्यमणिभिः सर्व

सर्वां तयं सदृशां दंतायस्या स तत्संबुद्धिः॥ त्वं स्वबाहुल्पा बहुवारं निवारिता अरयो येन तमेनं
पुरावर्त्तिनं नृपं चिनु उरु बहु श्रेष्टेत्यर्थः॥ स्वबाहुत्विनेन परानेपेक्ष्यं शौर्यं सूचितं। उरु विदित्वा
नेन बहुत्तांबूलं लक्षणा दंतानामारक्तत्वं सूचितं। सकांतीत्यत्र सदृशशब्द पर्यायेण सहपः
दिनास्वपदविग्रहः समासः कार्यः तव वोपसर्ज्जनस्येति नावः॥ दंतीत्यत्र संयोगोपधत्वेपि
नासिकोदरेति ङीप्॥ धनादीपस्येति॥ हे भैमी त्वं क्रौंचस्य द्वीपस्य दयितं पतिं द्युतिमन्नाम
नं अथ च तेन सूचितं एतं राजानं वृणु चलोयो दृग्यद्वलः दकुप्रांतस्तस्य विभ्रमेण विलासेन कटा
क्षेण प्रक्षेप। अनुरागेणापत्येपत्यर्थः। यस्य राज्ञो मंडलो वर्तुलः सन्निवेशो ऽवस्थानं यस्य सप्रसि
द्धः पांडुः श्वेतो दधिमंडल संज्ञकः। पयोधिस्तस्य पूरः प्रवाहस्तेन कान्ति किलेति पुराणे श्रूयते
क्रौंचद्वीपः समुद्रेण दधिमंडोदकेनावृतः आवर्त्तिः सर्वतः क्रौंचद्वीपतुल्येन मानेनेति विष्णुपु
राणं॥ मस्तिवरार्करादिमिश्रं मस्त्वित्यपरपर्याये किंचिद्द्रवीभूत दधिमंडमुच्यते मंडं दधिभवं मस्तिव

त्समरः॥८९॥तत्रेति॥तत्र द्वीपे स क्रौंचः अद्रिं नवत्पाः स्तवार्हो विहारश्वरएण विलासरति
स्तयावने एवं श्लोकि॥ सक स्त्वदीयान् गुणान् संसौ दर्यादीनहं सावल्पाः केलिकला
नां विरुतानां प्रतिनादः प्रतिशब्दः स एव वाग्येषांए केन्द्रे ते मुखतुल्ये स्कंदस्य षवोवा
णास्तेषां हृदानि तैः कृतानि विवराणि छिद्राणि तैः कृत्वा विवरीतुकाम इव स्फुरिष्यति
॥स्कंदेन वाणैः पर्वते छिद्राणि कृतानि तेन क्रौंचदारण इति तस्य नाम जातं इति पुराणं॥९०॥
वेदनीति॥ हि वैदर्भि नैमि जनः यस्य हर्नाद [illegible] लेन यादृजनात तयापि मातृगर्भे जातुक
दाचिदपि पुनर्न्नीदेति भीत्या घ्रैता तन्मात्रैणैव मुकत्वात् पुनः संसारं न जानातीत्यर्थः।
पुष्यादिस्रजया पुनर्नोदेतीति॥ किंवाप्यमित्यपि परार्थः त्वं तत्र देशे तस्य हरस्य पार्श्चनां हस्तौ
रचय। यतस्तद्देशः स एव कृत्स्नमात्रं शिव एव देवतं येषां ते जनास्त एव नामनि जन उत्पत्ति
स्थानं तस्मात्त्वमपि तं भजेयेत्यर्थः॥ केलेष्वपि जिने जन्मन्ने मावप्यथ हायनाउत्समरः॥९१॥

नै॰टी॰ ९१।

चूडाग्रे इति ॥ तस्मिन्द्वीपे स्तनंधयो बालः सुधाकरश्चंद्रः शेखरे मौलौ यस्य स शिवस्तस्य सुवर्ण-
स एव कनकं सुवर्णमेषामेवंभूतानि अत एव रम्याणि हर्म्याणि तान्येवंभूताः पर्वतास्तेषां घटाः परंपरा
घटयस्व अयं किंभूताः हेमघटावतंसाः उपरिसुवर्णकलशालंकृता अत एव चूडाग्रे चुंबितो नगा-
ग्रस्थितः मिहिरः सूर्यो यैस्ते एवंभूताः तदुदयशैलस्तस्य श्रीलीलां स्वभावं स्वरूपं तस्य स्तेना चौराः
शिवप्रीत्यर्थं उदयाचलतुल्यान् प्रासादान् रचयेति भावः घटयेति मिलतावृत्तम् ॥ ५ ॥ तस्मि-
न्निति ॥ तोतरूणि प्रादुर्भूतयौवने तस्मिन्द्वीपे जालैर्गवाक्षैर्मिलन्तो आगच्छन्तः दक्षो महोदधिस्त-
स्य चरस्तस्य लोलाः कल्लोलाः त एवाब्धित्वाद्दृश्याश्च चामराणि तेषां मरुतः अलिकुलचश्री-
रइव स्मरकेलिजन्मयं तेषां श्रमोदबिंदवस्तन्मया मौक्तिकानि तत्स्वरूपं मंडनं छिनत्तु अ-
पनयतु ॥ अपहरतु ॥ शीतला वायुसंस्पर्शात् सुरतश्रमजातं घर्मोदकं शाम्यत्वितिपर्थः ॥ चोरो-
प्यपकारिणं प्रविश्य मुक्ताद्याभरणं हरति ॥ उदबिंदुरत्पत्रमंथोदनेति उदबिंदुः ॥ ६ ॥ एत

चूडाग्रेति॥ तस्मिन्द्वीपे सन्ततं यो बालः सुधाकरस्यांशुः शेखरे मौलौ यस्य स शिवस्तस्य सुवर्णैः
स एव भूषणमेषामेवंभूतानि अत एव रम्याणि हर्म्याणि तान्येवंभूताः पर्वतास्तेषां घटाः परंपरा
घटयः स्वयं किंभूताः हेमघटावतंसाः। उपरिसुवर्णकलशभूषिता अत एव चूडाग्रचुंबीभ्रं ग
ये स्थिताः। मिहिरः सूर्यस्यैवंभूतः तउदयशैलस्तस्य स्पर्धाशीलं स्वभावं स्वरूपं तस्य स्तेनाश्चोराः
शिवप्रीत्यर्थं उदयाचलतुल्यानर्मप्रसादानूरवेयतिभावः। घटय्येति भित्वा दूरस्थ॥५२॥ तस्मि
न्निति॥ नीतरूणि प्रादुर्भूतयौवने तस्मिन्द्वीपे जालैर्गवाक्षैः मिलन्तः आगच्छन्तः दधि महोदधिस्त
स्य पूरस्तस्य खेलाः कल्लोलाः स्त एव स्वच्छत्वाद्दर्प्यावचामराणि तेषां मरुतः सलिलस्य चयी
र इव स्मरकेलिजन्मयेषां ते बहुमोदबिंदवस्तन्मया। निर्मोक्तिका नितरूपं मंडनं छिन्नसूत्र
पनयन्ति। अपहरन्ति। शीतलाः वायुसंस्पर्शात् सुरतश्रमजातं घर्मोदकं शाम्यत्वितपर्थः। वीरो
ष्पपरिहारेण प्रविष्टरूपमुक्ताद्याभरणं हरन्ति। उदविंदुः स्वप्नमंथोदनेतिउदाहृत्य॥५३॥ एत

२

र्या

दिति॥ हंसस्य विषयमाकारोऽथ स्य नवं नवं प्रतिदिनं अपूर्वं नववत्॥ एतस्य यत्रा॰ वेषांतस्य पल्व
लस्य मंतरणं दूरगमयोः क्रमेण परिपाट्या पल्वलस्य संतरणे विषये दूरगक्रमेण सर्वे सरसी
र्द्धं पश्चात्कियद्दधिकं ततोपि परतीरं अनया परिपाट्या वा समुद्रान्तं संतरितुमुत्तरीतुं इत्थं
समुद्रस्य एतदेभ्याद्यानिः। अमं अमं हितं यथा तथा सकलान् दिगंतान् दिक्प्रांतां स्वर्ग
लप्राप्तुं मभ्यासमर्जयिति खलु निश्चयं तत्र लौ॥ स्थितत्वात् हंसानां तद्रूपं यत्रासा॥ ध्रुवं
हंसा न नवंति। किंतु एतद्यत्र एव॥ अन्योपि महानद्यादितरणार्थं वाप्यादितरणे क्रमे
णाभ्यासं करोति॥ नवं चाभ्यासयोगं प्रनवत्। बालाभ्यां सो हि दृढतर इत्यर्थः। नवं नवमि
तिकारे। द्विरुक्तिः अर्ज्जयतीति वर्त्तमानप्रयोगात् स्रासोल्पत्वसत्वनाद्वस्मिन्नादरः स्व
चितः॥ ५४॥ तस्मिन्निति सातधीनेमीगणनादरिद्रैः रसं खैर्गुणैश्चते व्रणति स्मिन्नचूपपद्युति
मतिलूदयवंधं मनोज्जिलाषं नवापारागुणवती कथं न प्रापित्यत आह॥ हृदि निरुंभति। कार्य

प्रतिबंधकं मतिप्रयासेन तु युद्धादियत्नेन न परुषाणि दुःमहान्त्यपि पौरुषाणि पुरुषकाराः। का
र्यप्रतिनिबंधनातां कारणं न वहंति धारयंति हंत खेदो दैवविरोधात् गुणवंतोपि अनुरागहेतु
नां न्यूदित्यर्थः वागुरादिगुणेषु हरिणादिर्बंधनं प्राप्नोति अस्यास्तु द्वयं गुणेषु पतितमपि बं
धनं न प्रापेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥५५॥ तदुत्ति ॥ अंसयोः स्कंधयोः वर्तंसा न्यूषणी न्कृता। शिविकां
शास्ता द्विज्ञतिति पुमांसः। ये नवाहाः इमां जैमीमस्मुभ्राद्राज्ञः सकाशादन्ये न प्रतिनिन्यिरे
तत्र दृष्टांतः लेखादिवा एव अनुजीविपुरुषाः सेवकपुरुषाः रत्नाकरस्तुषारमयूखलेखां
चंद्रकलां गिरिशोत्रमांगं शंकरः मूर्छानं दृढलेखा आदितिर्नंदनेन नभरः ॥५६॥ एकैकमिति
जगद्वंदितपादपद्मा त्रिलोकीपूजितचरणकमला सा सरस्वती एनां जैमीं जगाद किं च
ताअद्भुता गुणा यस्य तं तथा धुतदूषणं दूषणरहितमेकैकं न्नपं हित्वाऽन्यमन्यं तादृशमि
व नृपं उपगत्य प्राप्य परित्यजंति तथा ॥ स्तुतमनुजांतराद्भिदुत्वक्षं स्थलाद्भुतां समागतापय

मिवस्थितां लक्ष्मीरपि द्रां बल्यात् एकैकं त्यक्त्वान्यमन्यं प्राप्य प्रमपि त्यजति। यथा लक्ष्मी
र्विष्णुं विनान्यत्र स्थिरा न तथा नैमी नलं विनान्यत्र स्थिरा न विस्मृ चित। ५१। इति द्रुति। हे कु
शरायं कमलं तस्य स्तनाभित तुल्यौ राग्यो हस्तौ यस्याः तत्संबुद्धि। कुशेन कुशास्त्रं वेन लां
छितं तनो स्थिक्कितवडुषा द्ध्री यस्यः ईदृशः स्वामी भूयदि तेतव वांछितो नो ऽष्टः तत्र हिंतं ज्ञो
ति ध्मता ऽनेन राज्ञा समं महवनी त्रिर्वनैद्यंनाम्नु विडाम्भ छतो दोष्ट तसमुद्र स्तस्य तटी ब
र्वितो विनोदय हर्षय निविड छायेषु घृतसमुद्र तटे ष्वेतेन सार्द्धं विहरणं हृणी प्रेक्षिना
वनी घृतोदेति उदकस्योदः संज्ञायामितुदादेशः। कुश्चायेति शायवासित्पलुकः। ५२। पं
चा ति। हे नैमि त्वद्द्वीपे नेत्र निपीयमानः नेत्राभ्यां सादरम लोक्यमानः कुशास्य स्तब त
वचित्राया श्चर्याय न भविता किं भूतः अंबरस्पृग्विपुष्ठः गगनलग्न शिखः तथा अतएव वातो नैटी॥५॥
र्मीणां वात परंपराणां यद्धोलनं तेन चलं ति चं चला ति दलानि पत्राणि तानि पवमंडलायस्य।

खंडास्ते भिन्नं विदारितं यत्र अत्र च मंडलं तस्माउ्कुलता अवनाजलेन जातः।एकः स वर्णं यस्या

दलमंडलस्य दलसमूहस्याग्रे रिति वा॥५५॥ पथिधीति॥ हिंडुंबुखि। तत्रकश्चिद्दीपतं मंदर

कंदरासु पत्न्या सह विहारमयैः क्रीडाबहुलैः कटाक्षविक्षेपानि दिर्विलासैश्चानंदमावहधा

रय॥ किं भूतासु पाथोधेः समुद्रस्य माधवसमये मथनकाले उत्थिताया। सिंधुपुत्री लक्ष्मीः तस्याः पल्यंक

जार्पनेन वरणकमलार्पणेन पवित्राणि शिलातलानि यासु लक्ष्मीवत्वमपि शिलासीपानाध्यं

लंकुर्वित्यर्थः।विहारस्थावेरिति पाठे सुरतादिक्रीडास्मृत्यर्थेरित्यर्थः॥५६॥ आरोहणायेति

हि कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गात्रं सदृशं गात्रं यस्याः सा तस्यां बुद्धिः अतिगौरि तत्र द्वीपेअ

चेः कुंबावलीमंथावलीमंदरः तवारोहणाय मत्रा मत्रेबुद्धइवास्ति।किंभूतस्तो गिंद्रो वा

सुकिस्लेभस्ततं वेष्टयातं चेष्टयातं ते नरुताया ध्वष्टयो घर्षणानि तक्षतानि। अत्र सबलिछट

नि। शिलाम्रेगिपरंराजिः लत्वासो पागेरिवशोभि वडः स्वरूपं यस्या आरोहणायेति वा॥

दुग्धस्यां नेति लुप्तः साधुः गात्री तिङ्गं ग गात्रेति ङीप् ॥ ६१ ॥ मंथाद्रीति ॥ हे वैमि समंथा नगोऽमं
दरत्वेनेत्रयोः स्वस्य मंदरस्य भ्रमेरण्यं त्रित्तानि र्गीर्षाणि मस्तकायस्य सः शेषानागराजस्तस्य फ
णेन वशिष्टेनांगेण वेष्टितात्मरुक्मस्य पाः त्रमं त्र्यातनोत् ॥ किंभूतः सुकुंग प्रसुवर्णसु किंस्तस्य वे
ष्टनघृष्टिघर्षणं तयाक्रतः सुवलयाकारा स्तुलेखा सुवलयाकारास्तुलेखा सुधवलयाकारे ऐ
वपंत्पोधवल निर्झरधारिधारायस्मिन् तत्तं ॥ शेषत्वक्शुभ्रस्थ्लत्वद्वारिधाराणां वेरेखासुवलि
तत्वात्स्त्रां भिः क्षीरसिगादयेनाक्रांतस्य सर्पा वसिष्टेनांगेन तस्यैवं जघादि वेष्टयंतीति सर्पता
ति ॥ मंथदोरकः शेषइतिकिंचित् ॥ ६२ ॥ एतेनेति ॥ हे सुंदरि मंदराद्रिः तेतेनस्त सुगन्धत्वा
सुरेभेरावतस्तस्य पुक्तं नेतीतितं ॥ पाणिद्वये विषनदि द्रुमः कल्पद्रुमस्तव पल्लवानितथा ॥ तेषां
आस्यन इंदुमपि स्वच्छं दंयच्छे स्मरत्वं सर्वत्र संबंधः ॥ किंभूतेम तत्सर्वं नीरधिमंथनोत्थं समुद्रम
थनाद्रुत्थितं समुद्रमथनसमये एतत्सर्वं दृष्टमासीत् ॥ इदानीं त्वां दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु ऐरा

नै।८।५।

वतरुणं न सदृशो तेस्त नो कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं चंद्रसदृशं मुखमिति भावः ॥ अ
तसुंदरी तिसंबोधनं ॥ स्वच्छंदं इति सर्वत्र संबंधः ॥ छंदः पद्ये भिलाषे चेत्यमरः ॥ नपुंसकमव्ययं स
केत्येकवचनं चान नपुंसकत्वं च ॥ ५१ ॥ विदिरिति ॥ तयाग्निम्यात स्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्नने
जे कयाकस्मिन्विदर्भमोमां मयानवावर्ति मृतां भुमोलो ह्रिविड्वा ॥ किंभूते तत्र खिलैर्लोकै
र्वेदैर्वेदितुल्यैः सत्यैर्वचोभिर्महार्यावाक्यैस्तव ॥ स्तं तं कीर्तिरत्नं यस्य ॥ रत्नं यस्येति ॥ तथाहि तुंकार
णं विनैव अनावनधूतमित्यपरार्थं यत्र परमकारुणिक इत्यर्थः ॥ मीमांसापि वेदं प्रतिकर्तृ
त्वमात्रेण श्वरमंगीकृतवती ॥ ननु सर्वथा नास्तीति विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदी दिव्यचक्षुषे
श्रेयः प्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्द्धधारिणे ॥ इति नमस्काराश्रवणात् ॥ ५२ ॥ तस्मादिति ॥
अथनंतरं सजन्यजनः वाहकलोकः स्त्रीलोकं नस्त्रीत्वि न स्त्रीस्वनो वनधावित चरणां ॥ छो
तिचरणचालनेन संज्ञापयंती इमां तन्वीं नृशां गमिमी तस्मान्नरपतेरपनीयान्रुष्याने

राजन्यं निन्ये प्रापयामास॥ तत्र दृष्टाः अर्थी याचकः अविमृष्य दातुर्निर्धनत्वमविचार्य

यां वा चिधत्वा दरिद्रत्वान्निवर्त्तिवित्तेन वित्तं प्रसिद्धं धनिनं वित्तं। प्रसिद्धं वित्तं यस्येति वा॥

एवं न्नृतमिव प्रापयतीत्यर्थः किं न्नृतां याचां याचनया व्ययत विछ प्रच्छ रक्षो नङ् सस्मि

न्नेत्र सर्वेष्व ऽउल्लिंगेषु पदेषु मध्ये याच्ञा शब्दोऽनङ्न्तो व्युत्पादितः शक्ति स्वाना व्या

प्तस्त्रियां वर्त्तत इत्यर्थः। स्त्री नाविन स्त्रीलिंगित्वया धावितं शोधितं पदं रूपं यस्यास्तां॥ स

पवित्रितं शोधितं श्रुतुर्भुजवामभागा यया एवं न्नृतां वा रूपं देवी दत्त रिमां नेमी

आलपन्तउवाच॥ किं न्नृतां गणिका कुलशील सौंदर्यादि गौरवेण सरस्वत्या गमन

द्वा गौरवेण अभिरामा मनोज्ञा हे नेमि अरिष्टनिःल्पः नृपाणिन रवड्गेन सनाथः युक्त

पाणिर्यस्मै वन्नृत्पस्यापप्पपानिग्रहात्परिनियातिस्त्री यं गुणानां सौंदर्यादीनां गणं अत्रसम्यु नेटी॥स॥

णसंबंधं वा॥ ऽनुग्रहाण तुल्य गुणस्यास्य लाजानं॥ ६६॥ द्वीपस्यैति॥ स्फुरे दर्मं दिरे वां भुज

स्यैवं न्हतेन पाथोधिना ऽभितो वलयितस्य वेष्टितस्य यन्नाल्पम् इति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरस्यै
हितिलप्रसवः उष्यंतस्माननासि किं त्वं गुणाढ्यो गुणसमुद्रं वयुष्मन्नामनि अथ च सुंदर
शरीरो ऽस्मिन् राजनि न विस्मयसेत्र्यद्भुतं किमिति न प्राप्नोषि अपि तु त्वाश्चर्यं प्राप्नुमुचितं॥
एवं स्मिन् वक्तावाकिं नासि अपि तु रक्तानवएनं वृणीष्वेत्यर्थः॥ सुरासमुद्रपतित्वे दोष-
शरीरधारिणि गुणसमुद्रे विस्मयोयुक्तः। वदुष्पतिरत्रं तिशायनेमतुप्॥ नास्तिकोतिना
स्तिको दरेति डीप्॥ १०॥ विप्र इति॥ यः सीधुसिंधुं सुरासमुद्रः विप्रेत्रे ऽगस्त्यीये एकतमं
जलोदधिं नयति पिबति स्मिन् तिलेषु पंचसु दधिमंडादिसमुद्रेषु अस्मान्न यं पास्यतीति
ति त्रसस्तु मत्स्तु न विज्ञायन तत्रेसो। ब्राह्मणस्य सुरापाननिषेधात्। मां न पास्यतीति
यो नयं दंतत्पाग त्वं तस्मिन् द्वीपे सीधुसमुद्रेऽन्नेनेनव रात्रासार्द्धं निजालिजनैः समं
मधुराः रम्याः मधुपानकेलीः मधुपानक्रीडाः विधेहि कुरु। एतद्वरेण मधुपानं सुलभं

॥८०॥ द्रोणइति॥ तत्र द्वीपे सप्रसिद्धः लक्ष्मणविशल्यीकरणार्थं हनुमतानीतः द्रो-
णनामा गिरिः जाग्रत्पनस्तु तत विशेषेण लक्ष्म्याः सौनाथ्यसंबंधिकार्मणमौषधीभिः
मूलैर्वशीकरणं तद्रूपास्तु पदाउपायनेऽत्रान्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्यथोपस्तुं क्षेत्रे तथा
पति वशीकरणमौषधीरूपमुपहारं ते तुभ्यं वितरिष्यति। एवंविधमौषधं महतापु-
ण्येन विना लभ्यते तव तु तत्पतित्वादत्र यत्नेन तल्लाभो भविष्यति॥ धन्यत्वमित्यर्थः
किंच तदौषधीनां दीप्तिभिः मृतसंजीवन्यादीनां तस्य द्वीपस्य दीप इव स्थिता यतस्त-
दास्तु शिखरेषु मिलंतः संलग्नाः जलदा एव कज्जलं तेन दर्शनीयसुंदरः। मूलक-
र्मतु कार्मणमित्यमरः॥ वशीकरण कज्जलादिमद्वति॥८१॥ तदिति॥ हि सरसंन्त-
नं सा हरसं कमलं तस्य कोषो मुकुलं रात्रौ वातद्वन्द्वी सुकुमारा मारुतेन वायुः संनि-
वेशविशेषेण निविडं वाकीर्णैः प्रसादितैः तस्य द्वीपस्य लक्ष्म्याची कृतः पृथुर्महान्

नै० १०८॥

५८

शाल्मलीवृक्षस्तस्य मूलजाले कार्पाससमूहैः कृत्वा मृदुनिद्रो ऽपि तल्ले लीलाविहारसम
यविलासगमनकाले तत्र वैवरणार्पणानियोग्यानिम्नत्वं वितिरोधः। अतिमृदुत्वाद्धि
अतिमृदुनिस्तल्ले गतिर्युक्ता॥७०॥ एतद्दिति॥ तं शिबिकान्वृतः नावस्यनैमस्य भिप्रायस्य
उचितं योग्यं व्यापारं स्वचक्रुः॥ किंभूतस्य एतस्य राज्ञो गुणश्रवणकाले विजृंभमाणसोने
मीतस्यालिश्वनांचलनिकोचेनन नेत्रप्रांतसंकोचेनस्खलितस्य। नृपालं करणारन्वेष
हृष्टेन नैमी नेत्रसंकोचनं ज्ञापितस्य॥ किंभूतस्तेन एकतः क्षितिपतेः एतस्मान्नृपात्त्व
स्माद्धृष्टुष्यतनइत्यर्थः तां नैमी अपरं राजानं नयतः प्रापयंत्। नयति द्विकर्म॥७१॥ ताम
ति॥ भारती तां पुनरभाषत। ननु नैमी त्वममुष्मीन्महीभुजि भावं तेज अनुरागं नज॥
ऊरुः॥ किंभूते काश्मीरपंक निक्षेपेना कुंकुमानुलेपनव्याजेन लक्ष्यः जनानामनुरागो
यस्मिन् यथा श्रीखंडलेपमङ्गी चंदनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्त्तिराजिः कीर्त्ति

परंपरातया राजंतौ नुजो यस्य रागस्य लोहित्यात् कीर्तेश्च शुभ्रत्वात् उक्तमत्वं चंद्रनत्वं च युक्तं ।। जनानुरागेनातिसमृद्धित्वं सूचितं ।।७४।। द्वीपमिति ।। हे द्वीपाधिपति वनमत्तमातंगराजवन्मंदपदेन्नलसगमने नैमी ।। अयं क्षितिपः लक्षकोणवृक्षेणोपलक्षितं द्वीपं प्रशास्ति पालयतितरां ततस्मात्त्वमस्य मेधातिथिनाम्नो राज्ञः उरसि आलिंगनेन स्पृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्व ।। यथायमलाज्जुनारेर्विष्णोः उरसि सा लक्ष्मी कमला स्पृष्टसौख्या सती स्फुरति मेधा धारणावती बुद्धिरतिथिर्यस्यैव त्वं योग्येति एवकारो योज्यः स्पृष्टसौख्यैवेति वा ।।७५।। लक्षद्रुति ।। तत्र द्वीपे महीवलयस्यातपत्रे छत्ररूपे महीयस्यतिमहति लक्षद्रौ क्षिते सति खलु निश्चितं तवापि खेलां दोलां क्रीडां विधातुं कर्तुं मैत्री बुद्धिर्न विंध्यति ।। किं च तत्र अधिशाखं शाखा विलंवित्तोदोलास्ताभिर्लोलमखिलमंगं यस्यास्तया जनतया जनितोनुरागो यस्मिन्

स्वा

नै०टी०१०

तस्यांप्रमुदितोनुरागोयेनवा। लोकंदोलारूढंदृष्ट्वादोलाक्रीडायांतवापीछासमुद्देष्य
ति।त्यर्थः॥७४॥पीत्वेति॥हेचमत्कृतोनीतश्चकोरस्तदृक्चलांचलेवंचलेनक्षिणीयस्यास्त
त्संबुद्धिसोयंवसुधायांसुधांशुश्चंद्रोराजातवाधरसुधांउष्टामृतंपीत्वाइक्षुरसोदवा
रांइक्षुरससमुद्रोदकानांरसंस्वादंअप्रदधातुअभिलषतुकिंन्नतानोवारांतस्यद्वीप
स्यपरिवेषवेषाकारंदधतोबिभ्रतः॥अन्यश्चकोरश्चंद्रसुधांपिबत्ययंतुचंद्रएवचको
रस्त्वाधरसुधांपिबतीतिचमत्कृतस्तेनेनसूचितं॥७५॥सूरमिति॥तस्मिन्द्वीपेयु
ष्मंदनकोजनइंदुमैवांकृत्वादृष्ट्वानाश्नातियतस्तस्मात्वंनत्वइतरोन्योप्यस्त्रिदशादे
वस्तस्यानभिज्ञश्चंद्रातिरिक्तदेवानभिज्ञः। कःकमिवमोरः सूर्यचक्रः सूर्यव्यतिरिक्तः दे
वानभिज्ञः सूरंसूर्यमदृष्ट्वानेवनाश्नातितस्येंदवस्यइंदुनक्तस्यचंद्रलेखाराहितेपिदि
नेअश्नतोपिअजानस्यापिनिवदास्येनिरीक्ष्यपेवनवनस्तुस्वंद्रदर्शनेनैवअवकीर्णिता

न

वोनभवतिलुप्तइतत्वंनभवतुथैवंप्राधिकंनवमुखचंद्रंदृष्ट्वैव।जोजनादित्यर्थः एतदेकं
दृष्ट्वानेत्रविषतीतिभावः॥नामनुष्यइतिवा।सौरऐंदवइत्यत्रनक्रिरित्यपरे॥७६॥उन्म
र्मिणीति॥तस्यद्वीपस्यपातरंगिणीविपाटनाम्नीनदीप्रावृट्कालेपिउत्तसर्पिणीक
लंकरवानितिअहहाश्चर्ये।किलेति।अन्यद्वीपेप्रसरंतिइत्यपीति।अत्रतुनेतिपुराणप्रसि
द्धिः॥तवतस्यांविपाशिनद्यांजानानिवानत्कालंविकसितानीरजराजिस्त्वनेत्रयोर्नीराज
नायास्त्वांनवतु।त्वंराजमानेशोभमानेअत्रास्मिन्राजनिअंजसासत्यतएवअनुरंजन
नुरागंप्राप्नुहि॥अस्यांनद्यांश्वराभावात्सदाकमलानांसत्वान्नीराजनमप्यविच्छिन्नं
नविष्यतीतिनोत्सर्पिणीत्पेनेनसूचितं॥अतएवेनंनेत्रत्पर्थः।नीराजननायतिनेत्रोपद
याकमलानांहीनत्वंसूचितं।अनुरंजतिरंजेश्चातिलोपः॥७७॥एतदिति॥हंसा।अ
खिलेअंबुनिएतद्दृष्टोनिर्दुष्टंतेसतिर्तयोरूजयोनीरक्षीरयोःव्यतिभेदःपरस्प

रविवेकस्ताद्विषयेमुग्धामूर्खाः संतुसर्वस्मिन्पयसि दुग्धरूपेजातेसति प्रतियोगिनोऽभा
वात्सर्वेदुग्धत्वेनैव जानंत्वित्यर्थः तथानानार्थकोशविषयः नानार्थकोशसंग्राहिणि घंटे
रमरकोषादेर्विषयः प्रतिपाद्यंक्षीरेपिस्वपयसपिपिदे विषयेद्वयवाचित्वं उभयार्थवाचि
त्वंअघत्वेयेतस्मिन्नंगीकृतेसतिपयः क्षीरंपयोंबुचेतिप्रसिद्धंमिथ्यावाच्यंअस्तुभवतुंअस्य
यशसाक्षीरनीरयोरेकद्वेकृते प्रतियोगिनोजलस्याभावात् द्वितीयस्याभिधेयस्याभावात्
द्व्यर्थवाचित्वमयुक्तमित्यर्थः एवंविधंयशोऽन्यस्यकस्यापिनविद्यत इतिभावः ॥७८॥ब्रूमइति
हेनेमि वयंसर्वोत्कृष्टंनलमपिअलमत्यर्थं माशुकृषास्पर्द्धमानस्यासंबंधिकिंब्रूमः अस्य
चरितंवागगोचर इत्यर्थः स्पर्द्धामेवाहसर्वनलः एषचमेधातिथिश्चउक्तेःकीर्त्तिः स्वयशांसि
अक्रमेणयुगपत्स्वद्वीपयोजंबूजलद्वीपयो सीमायांमर्यादावौरूपोवायंःक्षीरोदीश्वरः स
मुद्रःस्तस्यपूरःप्रवाहः तस्यपारवेलायांपरतीरस्वमर्यादायांयोऽचलः पर्वतः तस्याक्रमंआरो

ह लक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशत् तस्य संदिष्टवंतौ त्वदीयकीर्त्तिर्दूरगामिनी मदीया दे
ति निर्ल्लज्जं युगपत्कीर्त्तिं प्रेषितवंतावित्यर्थः नलं स्पर्द्धयैतस्य न्यूनत्वं सूचितं ॥ आक्रांतु
मिव नितत्वाकयन्न इति दः ॥ विलाव लेति पाठे वेलायां चलेनाक्रमणमित्यर्थः नलं नलीकि
ति षष्ठी निषेधः ॥७८॥ त्रिं तो जेति ॥ अथ त्रिं ततो जस्य गर्भमध्यस्तद्दुहिता साश्रतिगोर्द
मु-च्छः स्नेपण सौंदर्येण जितत्रिलोकं गर्भरूपं वयःसंधौ वर्द्धमानं युवानं पितं रूपवैराग्येना
नुरागेणरूक्षं पश्यति तया वलोकयति स्मान्तरक्तामासीदित्यर्थः काकमिव पुरस्त्रय एपि
हरस्य दृष्टिः पुष्पवाणं कामम् इव ॥ स्वप्रियं नलस्पर्द्धितया सक्रोधत्वात्परुषं रूक्षं ज्ञेयं
द्विगोरिति ङी विधेः संज्ञापूर्वक तेनानित्यत्वाद्धिरुत्रीहिणा वा रूपजितत्रिलोकमिति नेदीष्ट
समर्थनीयं ॥७९॥ त इति ॥ ते त्रिंसस्थलस्थिताः समानास्तुल्याश्चिमानदंडायेषां ते श्रीविक्र
र्ट्टतः तां नैमीतेजयित्वा जगदेकदीपत्रिलोकत्रयैकदीपरूपात्ततोपि तस्मादपि राज्ञः स

काशा द्वन्द्वश्च॥ अन्नं प्रापयामासुरित्यर्थः। केकस्मात्कामिव सोत्कंठे स्तुका केरवकली कुमु
दवनीतस्याः स्तुरुत प्ररोहाः अंकुरपाकुराः चंडद्युतेः सूर्यात् दर्शे सूर्यं प्रविष्टं उदयिनी मुदयास्तु
खां शुक्लपक्षे प्रतिपदादिक्रमेण चंद्रलेखामिव समाकर्षति॥ शान्त्येमद्यिति॥ अथ तपाव्व
न देवतया सरस्वत्या साम्प्रेक्षणे पुनरनानिठक्षा अकिंन्तूता तेष्ठुन्नूपे भमनागीयदपिनदन्न
चिन्ना अतएव किंन्तूतया विस्मेरया विस्मितया॥ नथावाए पगुणोदयेन माधुर्यादिगुणोदयेन
लत्वा त्रीणि कन्तो जितः पाणौ स्थितायावीणायाः निष्काणः स्वनोयया॥ न्यायदिति॥ हे नैम
यस्य मौलिरत्नं हीरोरत्नं त्वमुदितासि उत्पन्नासि सएषजंबूद्वीपः त्वदर्थं मिलिते त्वदर्थं
मागतेर्युवभिः लत्वा नवातह रात्स्त्रीत्याकंप्र कंपनशीलः बकुनादोलाइ तेनदोलेनन
लत्वा त्रुटित्वा विच्छिरवात्पतितः कंदर्पलोकइव विन्नानि सर्वे पियुवानः कामतुल्या इत्यर्थः
द्वीपरत्नमुत्पद्यते। अन्यद प्यांतरालिकं वस्तुब कुलादोलेनेनगगनात्त्रुटित्वा पतति॥ ७॥

विश्वग्गिति॥ हे राजपुत्री अयं जंबूद्वीपः ते षांशाकद्वीपादीनां अधीश इव राजेव राजति
सुत्पद्यते अन्यद्वीपांतरालिके राजचिह्नमेवाह किंभूतः अंतरीयैः सिंघलादि द्वीपै
रवपरिजनैः सेवैकैर्विघकस्सर्वतो वृत्तः॥ तथा हि मान्द्रिणा मेरुणा लब्धा कनकदंडं सुव
र्णदंडं महातपत्रं महच्छत्रं यस्य तथा कैलासस्य रश्मिचयः किरणसमूहरूपं चामरस्वच्छं
चामरसंघश्च चिह्नं यस्य॥ अन्योपि राजजनैः सेव्यते॥ कनकदंडातपत्रचामरचिह्नितश्च
भवति॥ ७६॥ एतदिति॥ हे तरुणि एतस्य जंबूद्वीपस्य चिह्नं तरुराजजंबूराजति॥ एषाकः
सिद्धस्त्रियः यस्य जंबाः फलानि स्थूलोपलानि च स्थूलपाषाणतुल्यानि विभज्य पदृष्ट्वा प्रियं
इति इदं इति दृष्ट्वा निगदंति पृच्छंति॥ इति किं हे प्रियदंति वृथा निहस्तिसमूहकेन यथा
तरुः जंबूवृक्षमारुरुक्षुः आरूढाः॥ जंबूसंबंधादेवास्य जंबूद्वीप इति नाम॥ राजजंबूःरा नेदीख्य॥
जदंतादित्वात्परनिपातः॥ ७७॥ जांबूनदमिति॥ नो कंबुकं तिरस्कृत्वं द्वेषात्र ययाक्कंके ठिरि

स्वात्त्रयां कितायीवाकंबुग्रीवेति कथ्यत इति हलायुधः मार्जं ब्रूसरिन्नत्रस्पर्जं वृद्धीपस्त्यसीम
न्निमार्यादार्यावहति किंभूता तस्याः जंघाः जांघवानिफला नितेषां द्वंद्वोरस्तः तस्मात् द्ववाजाता
नथास्सुधायाः विधाप्रकारा यस्याः तादृक्षपमं बुपस्याः पीयूषवत्तुल्यन्नला। साकायस्याः जंबूनया
ःसस्नासकलापिमृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका जगति तवरुचा कांत्या विजितं श्रीजितश्रीः जंबूनद
दं जांबूनदं सुवर्णमिति विश्रुतमेति। यन्मृत्तिकोत्तमं सुवर्णं तदपि त्वदंगकांत्या जितं प्रशस्ता
तु मृत्स्ना मृत्स्ना च मृत्तिकेत्यमरः॥ मृदस्तिकन् मस्नौ प्रशंसायामिति स्नप्रत्ययः जांबवं जं
बवा वेत्यण् एकं बुकंठी अंगागात्रकंठेत्यः इति नीपू॥ श्लो॥ अस्मिन्निति॥ अस्मिन् द्वीपसहस्र
मनेके अगतीपतयो राजानो जयंति सर्वोत्कर्षेण वर्तंते। हे रंभोरु अस्माल्लुम्पार रक्तनेत्रां बुर्गा।
यथाक्रमं सा द्वीपिपवर्त्मेषां वनिताश्रेयषां तेषु राजसु त्वत्क्षुरे भुमध्येत्रहं कति विद्याः उप
हरामि वारुवदामि त्वं वारुवातानुमुदा निरूपय पश्यपकिंभूतानुत्तवचिन्नवैधिरूपान् मनो।

वि

हासिसौं दर्यमि॥७७॥प्रत्यर्थीति। हि इमयं त्रिगुणसंततीनां सौंदर्याद्द्विगुणसंघानां विश्रां
तिधाम निःश्रांतिस्थानं। ऽस्मिन्नर्वतिनृपतौ ते मनः किं वर्तते इति शेषः। किंभूते प्रत्यर्थीनां
यो वर्तस्त्री समूहस्तस्य वर्त्मन्यंतास्तमालमाला एव उन्मीलंति प्रकटीभूतानितमांसि
तेषां प्रकरः समूहस्तस्य स्तस्करे विनाशकः। शौर्यमेव सूर्यः यस्य वैरिणां मृत्युरूपोसि
वीरानुरागिण्याहि यो ध्रितइति प्रायेण। अस्मिन्ननुरक्ता सीति मम प्रातिभातीत्युक्तं पिति
भावः॥७८॥तत्रेति॥ तत्रावंत्यां शिप्रानदीतव वयस्यात्सखी भविता भविष्यति॥ अनुतीरंत
रसमीपवनेषु वासिनस्तपस्विनो विप्रा यस्यास्तथा। जलकेलिकाले जलक्रीडासमये कुमी
लजया तरंगबाहुना नवमालिंगनानि दद्दति तथा हास्यविकारस्यानुबंधो नैरंतर्यं तेन
रमणीयं सरोरुहं कमलमेव आस्यं यस्याः। तीरमनुसमयाती रवदायता। वेति अनुर्यत्नसम
मयायस्य सा यामद्गुनि वाच्यैयीभावः॥७९॥ अस्याइति॥ स्मरागत्यया लवान्पार्वतीयं त्र

नि
नैटीइ

स्यउज्जयिनीपुरमध्येशय्याधिष्ठितायजागर्त्तिस्फुरद्रूपा वर्त्तते॥ किंभूतास्तुजगं स्तुतं दृढं योवती
स्त्रीवृंदं तस्यमे मौलिमाला शिरोमालावत् तस्मान्नवान्याप्यपरं वरीवस्यया सुश्रूषया एतेन पत्या
अर्द्धकाय घटनाय त्रीघ्यापि न विष्यसि॥ एतद्दूरे एप्राणेसा दृढंशरीरत्वं सुलभमित्यपि शब्दार्थः
॥रूपेण शिष्या जातेव सेवयापि शिष्यान्न विष्यसीवायित्यर्थः॥ त्वदीयं प्राणे सार्द्धत्वं न वापिकरि
ष्यतीत्यर्थः॥ पुरंध्रिधि॥ धीङि त्वाधारस्य कर्मत्वं नवानीद्रन्द्रवक्रृणे॥ निर्दुयोगे ङीषानुकूल्व॥ एप॥
निःशोकमिति॥ तत्रोज्जयिन्यां महादेवो रुद्रः स्त्रवचंद्रकिरणामृतमस्त्रवेन नस्तुद्दत्वपां हृदये स्फुरति
वह्नन्मस्य कामस्य निःशंकं निर्भयं त्रंलुरितत्वं प्रादुर्भावमवलोकयते दृहदाहफलं कामद
हस्य फलं प्रयोजनं किमाह॥ किंभूते वयं तत्र विद्मः॥ तत्रत्याः स्त्रियः सर्वदा सकामा दृष्टाम
यातः कामदाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः॥ पुनः सहस्त्रधो त्पेदे॥ एप॥ आगाडइति॥ वामास्त्रियः आ
गत्यांतं सपत्नीसंभोगादिनापराधसहस्त्रं विदधतोपि कुर्वतोपि अस्य राज्ञः परुषं निष्ठुरमक्षरं

नाधीयते। नब्रूवते। यतः समिद्धकामासकामत्वाद्स्यापराधं नगणयंती। इति भावः। वाम
इत्यनेन वक्रोक्तिस्वभावत्वात् परुषभाषणयोग्यत्वेपि सकामत्वान्नोचुरित्यर्थः॥ अनध्या
यहेतुमाह॥ तन्वि शुचियन्पा हरमौलौ यायात्कुः स्थितः अनध्यायहेतुः प्रस्तिपद्धिः प्रतिपत्त
स्याः केतुध्विंकं चांद्री एका लेखा कला नापैति न गच्छति॥ सदा तत्र शीनोः सत्त्वात् चंद्रक
लायाअपि सत्त्वात् चंद्रकलादर्शनात् समुत्पन्नकामाः सत्यः परुषं नभाषंत इति भावः।
अथ च प्रतिपत्पाठशीलस्य तिवचनात् सर्वानध्यायापेक्षया प्रतिपदो मुख्यत्वं॥ सर्वा
स्वपि तिथिषु शुक्लप्रतिपत् वृद्धेरत्ररमधिनपठंती तियुक्तमित्यर्थः॥ आगष्यत कारित
मवास्य दोषं॥ एए २१ रूपमिति॥ साकं डिनाव निःडुर्दरस्पृश्मीमस्पनं दिनी पुत्री दूरतरं
सुतरामनुरक्तं सानुरागमपि तं रूपं न व्यलोकत वा यस्मात् अन्यस्मिन्नलेनुरागेण तद
तिरिक्ते विरस्तेन विगतेन रसेन अननुरागेण विलोकनापेक्षया अविलोकनं सर्वथा नवे

त्विलोकना १

नै·टी·१०

ह्णएमेवरम्यांश्रेष्ठंजानामिमन्योयत्रानुरागोनास्तितद्विलोकनेनापिप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः
॥२३॥भैमीमिति अथवेरे अर्थचागोरिद्विकांवहंतोदधानाः भैमींगितानि अंगचेष्टादीनि अनुरागचि
ह्नानियद्यपिस्तान्हात्कथंवक्तकेनापिप्रकारेणनजानातिस्म तथापिसविधेस्वसमीपेस्थिता
संमुखीनान्नृपालांस्तेषांभूषणमणिउरत्रादिषुप्रतिबिंबितेनहेतुनाजन्यमनुरागचिह्ना
निप्रतिबिंबवशाज्जानातिस्मेत्यर्थः संमुखेदृश्यतेऽस्मिन्नित्यत्रप्रतिबिंबाधिकरणेरत्नादौय
थामुखंसंमुखस्येतिभूषणमणिर्नोवाविशेषणं॥२४॥भैमीमिति॥जन्यजनः वाहकसंघ
भैमींतस्मादन्यंनृपंप्रापयत्॥कस्या किमिव रघुवंशादीपोभगीरथः गंगांक्षितितलमिव॥
किंभूतांभैमींगंगांच गांगेयंसुवर्णंतद्वत्पीतंगौरं कुचकुंभयुगंयस्याः गांगेयाऽन्यत्रकंचौभीष्म
स्तांपीतंकुचकुंभयुगंयस्याः उभयोः पुत्रत्वात्॥तथाहारिकंठस्थितंमुक्ताभूषणंचूडाबाऊभू
षणैशिरस्थितंवाभूषणंतयोःसमागमवशानविभूषितांशोभमानांहरस्यापियेहारश्चूडामि

दा

रोलागमस्तस्यां समागमवद्वरो न विन्दषितो अलंकृतो विरोएणत्थु विऊ ॥ षितो वागांगेयः स्त्रीनि
ढक। हारीत्वासौ चूडा चचुं वक्राक ॥ एपा ॥ तामिति ॥ नाषितस्य चाव: ईशावाणीतो नेमीफ्ता
षत। किंभूतां मस्यलां छिनेने कामनदरं ईषत्त्र्यां छितस्याः ऊष्टस्य चापस्य नामा कांत्यासै
नीराजने चुंबो यस्यास्तां किंभुवा चित्य तत्राह। हिन्नीडा जउल ज्जया प्रगल्भुद्ध हास्त्रिग्गोडवि
डोजसि गोड देरा धत्रि गोडे द्वे चेतसा चेतः क्रीडारसं उपनी गेछां वहसि चेत्तलज्जयासा का
चिन्न कथ्यसि तथापि किमपि कटाक्षादिना स्वयमां बोधय। ततो हि मे नं वर्णयिष्या ॥ मीति
॥ एप्हा ॥ एतदति ॥ हि नेमी एतस्य यशो नि तुषार किरएस्यं डो नसो किरणा नाममलानि भुन्ना
एउक्त्वानि ट्टणं कृतानि तथ्यं सत्यो। ततस्मात् देव हेतुरं कुम्बि कहरिए सुधालक्षणं मंबु
तस्य सिंधो समुद्रे तत्र तस्मिंश्चंद्रे तेषां कांति ट्टणानां मंकुरास्तेषां कवींदं तस्याः कवलानिला नेण्टीण्
षातयाप्ता निलाभ्या दूसनि॥ इदं स्ठोनि तचितं॥ मृगोहि स्वाडुजलतृणांकुर वहले देशे वस

६

ति॥ चंद्रस्येष्ठोस्तैतिवा ऽतितरामयंयत्रास्ती॥ तन्नाक॥ ५४ ॥ आलिंगित इति॥ हे नैमित्तया ऽलि
गितोयं नृप नव पयोदैव मेघइव चकास्तु भासतां॥ किंभूतः भाग्य चिह्नं कमलं तद्धस्तकरो यस्य
तथा स्कंधावाछाम तथा कंदर्पस्य मूर्द्धरुहा केशास्तेषां मंडनं चंपकपुष्पस्रग्दाम तद्धातं
दरुचिः स्रग्दामरूपा मदनोदयकारिणी अतिगौरी त्वदीयांगकांतिर्वर्त्तिया कंचुकितः संवलि
तः मेघोपि कमलं जलं तद्धस्त्यकरका वर्षोपलस्य तथा सजलत्वांन्नीलः तथा स्तुमेरुशिखया
आलिंगितः संबद्धः विद्युता संवलितश्च॥ गौरः स्यामयोः संबंधः स्तुतरां शोभते॥ स्रग्दामेति सु
सुदिति मालावाचकः॥ ५५ ॥ एतेनेति॥ हि नैमी॥ एतेन राज्ञा कोदंडयकापि हतिभिः खड्गप्रहा
रैः लत्वा विमुक्ता कुंभस्थलेभ्यो ऽस्मे पतिता संग्रामार्थं संमुखं मिलतां आगछतां कुंभिकरिणी
कुंभस्थलस्था मुक्ता मुक्ताफलानि एतस्य राज्ञः भुजोष्मणा बाहुप्रतापस्फुटैः समतिक्राये
नपि सहयास्सोढुमसमर्थया ऽरिनेरैंद्राः एतस्यैव रिपुराजानस्तेषां लक्ष्म्या विकीर्णा विस्तृता

प्रस्वेदबिंदवप्रकृष्ट घर्मोदक बिंदवइव विकिरंतु। इत्यन्ति यो धित्वाद तिस्त्रिरीयमितिनादा॥ कौ
द्वेयकोमंडलाग्रइत्यमरः॥ कुक्षेश्लवः कुंलकुम्हीति खड्गे निर्धयिठकन्॥ ८९॥ आश्चर्यमिति
अस्य आजानुगाज्जानुपर्यंत गामिनोदीर्घोभुजयुगा उदितः प्रतापः ककुभां दिशामवधी
न्प्रांतानवाप्त एतदाश्चर्यं तथासंश्चास्ता वासयश्चेते नश्च विना चित्रे नविसारिता॥ ल
सस्त्रतंतवामयो स्त्न्यो जन्मयस्य एकेन्द्रप्रतोयशः पटश्चतुर्दशजगति व्याप्त एतदप्या
श्चर्यं अस्परोक्षे। दिकप्रांतगामि चतुर्दश जग व्यापिनीः प्रतापयशः पटयोर्द्दर्शनादेवाश्च
र्यो॥ अथवा कारणगुणाश्चर्यमिथ्थं एवंविधः प्रतापवान्यशः॥ स्त्री वान्यः कोपिनास्तीति
भावः सप्ततंतुर्मखः क्रतुरित्यमरः॥ ९०॥ ओदास्येति॥ जन्यजनत्ता जन्यस्य सुहृत्स्वैनेव नोक्षाद॥
वचनं विना त्वमेवं तानेमींमन्यं नृपं अजीगमत प्रापयामासुः किं कृत्वा अस्मिन्नृपे विपति
ताने म्याहृशाः ओदास्यस्य मर्द्दितत्वं बुद्धिरियंतिवर्णनेकृते पिअनवलोकनेनोदास्यइानंतया
त्य

त्रि॰स॰

कविलं विना शून्यमुद्राप्रेमरहितया श्रिईकृता। अवगम्य ज्ञात्वा। आज्ञो विनाकथनं। तवनत्रोर्थे। थी
तरन्यासमाह्म। स्फुरत्पंडितं प्रतिइंगितं विनावर्नं चेष्टितज्ञापनमेवस्वाव। उपदिष्टा। उदास इत्यु
दासः पश्चाद्यजंतः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। आशास्तामिति। वाणी सरस्वती कुमारी चासौ इति पुना
वनलाञ्छितां रतमवज्ञातामेतां पुनरपि इति त्रिजाणीतः। हिमसेरोजमुर्खी। अस्मिन्नृपे असंकुवि
कसितस्य पंकजस्य सख्यौ यो सा दत्र पास्यासि निष्टात्मा णि पुनाद्दृष्टिर्विकसितकमलतुल्यत्यर्थः
नयातस्यावापरिरंभविजृंभिता निश्चालिंगनविलासात् निर्भरं सुतरामारंभस्व। एनं सादरम
वलोकयेत्यादि। आशा। प्रत्यर्थीति। हिमैमित्रं अयं दशुनाम मथुरायां। अधिनायि राजा॥ किंभूतं।
प्रत्यर्थिपार्थिवाः शत्रुनृपास्तावपयोनिधयस्तेषां माथिमथनमंथदण्डी धरः मंथरे लोमंदरः।
शर्वरीशश्चंद्रः। अस्य श्मश्रु जातं अनुत्पन्नश्मश्रुकं च यद्वाहितं वदनाङ्कं नानुयातिनानुकरोति
यतः। रूपाभिनां केन कलंकेन कर्बुरं विचित्रं वपुर्यस्य। सकलंकश्चंद्रः श्मश्रुरहितं तन्मुखं तुल्या

न प्रवर्त्तिष्यर्थः। वयःसंधौ वर्त्तत इति नाकः॥ न जातश्मश्रुर्यस्मिन्। वाहिताग्न्यादिष्विति पर-
निपातः पार्थिवेति। तत्र विदितं तद्भूत्याएं ३१॥ बालइति। हि अधरेणोष्ठेन। धरित्ता निर्जिता निश्च-
नेकविधा भिन्नानाजातिया नित्रवालानि पल्लवा वा विद्रुमा वा यया तया। बालत्वं अस्य राज्ञः पौ-
जगद्विजयस्य कार्मणं वशीकरणं मणिं कंकणरत्नं पद्मरागं किंभूतं मणिं याधातजेन किरणेनोप-
रज्यत्र्यापामीन्नूयारिपुराजकस्य रिष्टं नृपहृदस्य तदर्थं धूमकेतुतारायमाणं धूमकेतुनक्ष-
त्रवदाचरितं। धूमकेतुनक्षत्रमुदितः सयथा राज्ञक्षयं करोति तथेति। नेकविधं द्विविधं
प्रवालं यं ये तिवारि पवस्त्रत द्राजकं चा। अन्यथा आदि द्विविस्यात्संज्ञा सर्वकविध्येरनि-
त्यत्वाद्वाहृस्वनाव॥ ३२॥ एतदिति॥ धनुर्गुणः [illegible] चिणस्याघात ऊचिण एतस्य तुजस्य वारणं
वज्रौ त्पत्रिकाष्टं तस्मात् समुद्भवविक्रमाग्निः समुत्पन्नप्रतापवह्निस्तस्य विरूढं [illegible] धूम-
लेखा खलु निश्चये धूमोग्रे लिंगं यथा धूमलेखया रिपुणां दारास्ति [illegible] अस्तु विस्रा।

नै०टी०पु०

एनायृपोदनवितरणाय यार्तं पति वधादित्यर्थः। किंभूतया अरिपरिषद्वैरिसंघस्तद्भक्षण
मत्ताकास्तन्निवृत्त्यस्यार्थप्रयोजनं तस्याः सा तया। अत्रार्थश्लेषः निवृत्तिवचनं। दृशांवा
श्रोणिजनयति। अतिश्रेयमिति भावः॥ अर्थान्निधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिविषयत्यमरः।
श्यामीति॥ तत्रमथुरांअधिमध्यदेशं मध्यदेशोकलिंदतनयायमुनां भूमेः रोमावलीमिवत्वं
विलोकयीत्यास्ति। किंभूतां माथुरीणांस्त्रीणां धौतैः जलक्रीडादृश्यैर्मृगमदैः कस्तूरीभि
रिवश्यामीभूतां नतु स्वतः श्यामामित्यर्थः॥ तथा अग्राग्राग्रा कालीयस्य सर्प्पराजस्य महाफ
दैनस्त्वानाम्निःश्वासानायया तां रोमराजिस्वतः श्यामापिमृगमदैः श्यामतरा कालीयमहाह्रद
दवकृष्णरयानाम्या प्राप्तस्त्राम्भावमध्यप्रदेशेश्च भवति। अनेन नु सह कालिंद्यां जलक्रीडांकु
र्विति भावः॥ श्यामावर्द्धनेति॥ हे हैमि तस्मिन्स्त्री लक्ष्मक्रीडयाति। प्रसिद्धिः स्त्रीपुंसरूपं रु
भवतीति वृंदावनं मथुरा समीपवनं वृंदस्य गोपालसंघस्य वनं त्वात्वमनेन राज्ञा सह निर्वि

थासुर

चांकं सर्प्पादिभयरहितं यथा तथा तुष्माकं वयादीनि वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडाकौ
तुकानि निर्विघ्नोपपन्नानि। किंभूतेन गोवर्द्धननामाचलो गिरिस्तत्र वर्त्तमानाः कलापिचयाः
मयूरसंघास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निवासिता निष्कासिता अहयः सर्प्पाः यस्मात्तेन यथा घ
निविडछायितसुजनोपिसुगंधीनि प्रसूनानि उष्पाणि यस्मिन् वृंदावने वनगिरिय स्मिंज्ञाया
मितिकोटरादित्वादीर्घः छायावीति। हिंद्रे मितस्य वृंदावनस्य वल्लिपल्लवक्वयिलता किस
लयवृंदमध्ये कररुहाः एव नखाः एवांकुरास्त एव कोरकाः यस्य एवंभूतस्तवककरः सौरभ्येनानाया
सेन लक्ष्यते यः नावीनविष्यति। रक्तत्वादति मृदुत्वात्कोरकाकार नखस्वरूपकोरकयु
क्तत्वात्स्वकिमर्थं कोरकयुक्तः पल्लवीवानखयुक्तो मैमीकर इति संदेहविषयत्वयोग्योपि नेण्टी:ष्ठ।
त्यपिराद्दार्थो। यतः अंतर्मध्ये तदास्यनकृतसारं त्वदीयमुखनिर्माणार्थं कृतमध्यसंबोधि
श्रेष्ठनागीयस्यैवंभूतो वाठषारस्त्रअम्बुंदस्तस्य रात्रौ भूतुकारितदाकारं करिदंतजकंक

९८

णं तदेवांगी कश्चिद्रंकं यस्य हस्तिदंतवलययुक्तो नेमीकरस्तद्द्दृष्टि हि तस्य पल्लवइतिपल्लवमध्ये
वरः सुखिन इह स्पनइत्यर्थः ॥ तत्रत्पास्त्रियः प्रायशो दंतवलयानि विचित्राणि ॥ ५ ॥ तज्जयिति ॥
हे नेमितज्जहि दावेन जात अर्जनजन वायुसंघोवा युलक्षणेवांजनः कुरंगमदेन क
स्तूरिकयापंकिलं कलुषमपि श्रमांबुसुरतश्रमजनितं घर्मोदकं पातात्र शंकं निःशंकं पाइपति
॥ अपनि ष्यतित्यर्थः किंभूतः सुरतांतसुदासुरतावसानहर्षेण नितांतमुत्कंटकरोमांचितेतव
स्नानतटसंचरिष्णुसंचरणशीलः तथा खंजनदृक्षारिवा कुल्येन मंदीनवनूपथिको नित्यंमार्ग
स्थ अतएवापिपातटवपिपासुस्तृषार्त्तः अन्यापि पांथः कं ह्रं किं तदेशेस्य संचरिष्णुरतएवअ
नकंटकत्वात्पंगुः नवस्तु दकपनिकं निर्मलोदकप्राप्यप्रभावात्कर्दमयुक्तमपिजलं निर्विवा
दं पिबति ॥ ५ ॥ रजयति ॥ ये विदुषांकराः मरक्तजांदेवानांपूजाविधौउपयोगिनः तत्पराः तथा
कमलेनदानसंबंधिना जलेन निर्मलकांतया यं चपद्मतुल्याः ते विद्वत्करा अनेन राज्ञा अत्र

दिनं प्रति दिनं वितीर्णैर्दत्तैर्हाटकैः सुवर्णैः कृत्वा लक्ष्मीं दधति धारयंति किंभूताः सुवर्णधा
रणादेव स्फुटप्रकटो बीजकोशो यस्ते तद्वद्गौरमंगर्भाः गौरमध्याः पद्मा अपि देवपूजा विधा
नुपयोगिनः स्फुटितनवबीजकोशेन गौरमध्याः अतितरां दातारो यमितिभावः ॥२०॥ वीरा इति ॥ य
राजा वैरिश्रियं वैरिराजलक्ष्मीं प्रतिलक्षीकृत्य वैरिभिः सह नियुद्धं नितरां युद्धं मनागपि
न किं वितरति किमपि न दप्पति लुप्यति यतः धरावलये एको वीरः शूरः युष्मत्त्वेव वैरिभिः द
त्ताः श्रियालब्धापि युद्धेच्छामप्राप्यात् इष्टं सोयमद्य त्वां अवाप्य त्वद्विषये अभ्युदितपानितरां
पतंतोयमदनेषवः पुष्पाणि तेषां वृंदानि वितत्य स्पंदी निःश्रुतानि मधूनि पुष्परसान् पिब
न्निव तृप्यतु स्वकुसुमदनयुद्धलाभादित्यर्थः एनं दृत्याविवितिभाव ॥२१॥ तस्मादिति ॥ तस्मा
त्पादवतारितात् लक्ष्मीरियं नैमी क्षितिपतिभिः राजभिः क्रमेण परिपाट्या गम्यमानं राजसंबं नैः टीण्रूए
धिनं क्रमेण गम्यं वाध्वानं ऐक्षत ॥ शिविकानयने नियुक्तायन्याः निजचेष्टयेव अन्यप्रापणस्य

पेणस्वव्यापारेणैवन्नृपरत्नेषु प्रतिबिंबवत्त्रोनतस्याजैम्यमावो निप्रायस्तस्य प्रबोधोज्ञानंतेन
बुधतांपंडितत्तांवा चक्रेतस्मैज्ञापितवंतस्यामन्यन्नृपंप्रापयामास्तुरित्यर्थः अन्योपिज्ञावबो
धनिर्जपांडित्यंप्रकटयति॥२४॥ अन्यइति॥ नारत्नीत्रस्यन्यस्यैच्छमूरुमृगस्तदच्चलचक्षु
षंचंचलनेत्रांताभैमी प्रतिरूपरंन्यसंन्यपोपिआस्कंदोहरवंजननेत्रवत्मंतुनेत्रसुदर्शने
त्रित्वं एतस्यकाशीनृपतेर्लक्ष्मीकायकांतिमवेक्ष्य अक्ष्णासुखजनय॥ एतदीयाक्लिल
क्ष्मीमिवेक्षितिवा॥ काशीकेत्यादिप्रियोगदर्शनाद्वरुच्चोपिकाशिराद्वृ॥२५॥ एतस्यति॥ हिवै
भियाकाशीस्मरारेर्हरस्यपत्नावात्तरस्यम्नावात्तरणस्यअंतारसमुद्रस्यतरणेमूल्यानपेक्ष्या
स्वाधर्मतरिर्धर्मनौकासा एतस्यावनिभुजोराज्ञः राजधानी वंशापरंपरानिवासस्थानं॥ संसा
रतरणत्वमवाह॥ यांकाशींआगता प्राप्ताडुरितसरितचेनसोपिअन्नियापिनोपिचिरजं
कालम
चिरैरं[illegible]नेपापानिरस्यचिरजातवंतिविगतरजोगुणा सत्वप्रधानाभवंतिमोक्षंलभंतइति

नाव॥ धर्मतरीत्यनेन सर्वस्याप्य निवारणं सूचितं अविरजसो विरजो नवं तत्रिरूर्मनइ
ति घि सलापष्ठ॥२४॥ आलोकेति॥ रुद्रः नावी निजविष्यंति विधिकष्टकाया ब्रह्मरुद्र
कायालोकसृष्टिः कष्टानि दुःखानि आलोक्य विचार्य उराडपयेवरो दितिअरोदीव ब्रह्म
ललाटादुत्पन्नो रुदन् ब्रह्मणा किमिति रोदिषीति पृष्टः सन्नामिच्छया रोदिमीति उक्तेन ब्र
ह्मणा रुद्रनामेति नामेच्छया निषमार्त्तं अधन्त वस्तुलस्तुलोकानां दुःखं दृष्ट्वा रुदन् न तु रू
नामेच्छयेत्यर्थः। यद्यतः स रुद्रः तो उरी संसारसागरतरी संसारसमुद्रतारने नोकामोच्च
दायिनी अस्तुज अकारी मागत संसारदुःखानि परामवं कर्तुं नग्राकुंवंति। मोक्षएकत्व
नीतिभाव॥ पुरारोदितिपुरिलुङ् स्मइतिलङ्॥२५॥ वाराणसीति॥ हे अमिवाराणसीव
सुंधरापानतिविश्रीति विदितितत्रमरवच्छुजां देवानांयास्थितिः। साधुवनेस्वर्गलक्षणे निवासः नेटीप्
तत्रयास्थितिलोकानां देवानां उवनेस्वर्गे निवासइतिधा स्वर्गएक काशीनतु भूमिरित्यर्थः॥

अत एव कस्या॰ स्वर्गरूपत्वादेव हेतोः॰ तस्मिन् काशीलक्षणे तीर्थे ततः संबंधिनि मनिकर्णिकोदे
तीर्थे मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां मुक्तिर्महोदयो भवति॥ यदि काशीतीर्थमेव स्यान्न स्वर्गस्तत्तर्हि
तत्र त्यक्तशरीराणां नृणां स्वर्गात्परं पदं उत्कृष्टस्थानं कीदृक् कस्तु देमोक्षसुखात्स्वर्गलक्षणमेव
फलं नैव न मुक्तिमुक्तिस्तावद्भवंती॥ति पुराणप्रामाण्यादवसीयते अन्यथा स्वर्गात्परे अपि
कं तु देमुक्तिव्यतिरिक्तं हर्म्यार्थं कीदृक् तु उन॰ पदं स्थानं कीदृग्वहितुरुद तु उत्पद्यतां अपि
तु मुक्तिव्यतिरिक्तं मन्यन्नास्तीत्यर्थः॰ नृलोके तीर्थादौ मृतानां तु अर्थे खाय स्वर्गफलं इयस्य
पि अन्यकृतार्थतुल्या च इक्ष्वेतर्हि अत्रापि मृतानां स्वर्ग एकत्वे च न तु मुक्तिर्मुक्तिस्तावद्भवतीति
स्मात्स्वर्गस्तूपेव यः स्वर्गे पित्यक्तदेहानोत्पदधिकं मुक्तिलक्षणं युक्तमितिनावः॰ एतन्मे हिमाका
शीखंडे दे पुराणे ज्ञातव्यं॥२६॥ सायुज्यमिति॥ हि निमाङ्ख विष्णे मितवा छिसंसारसमुद्रस्तस्य
पादिगं तु नगराजसुतस्य॰ पार्वत्यापत्युर्भवस्य हरस्य सायुज्यं कमे कयष्टछति प्राप्नोति किं कृत्वा

ग्रा।

तांनगरीमेत्यप्राप्य।सहयुनक्तीतिसयुक्तस्यभावःसायुज्यंकिंभूतांभूतस्यसत्वस्यतास्व
ब्रह्मणअभिधानेऽपदेशेसमर्था।कःकमिवअस्तिधातुरस्भुवीतिधातुर्भूताभिधानपटु
मतीतकालार्थाभिधानसमर्थमद्यतनीलुङिलक्किंप्राप्यभवतिभावमिवस्तेर्भूरित्यनुशास
नाद्धातुत्वंयथाप्नोतिअद्यतनीतिलुङःचिन्हंक्तेः।पौमाणांसंज्ञा।।देहांतेदेवःपरंब्रह्म
तारकंव्यदिशतीतिभवाब्धिया।दसस्त्रभवसायुज्यंयुक्तं।।१७।।निविडीपतिं।।कामपां।निध्येय
नवसतिएदंद्री।लंकापुरीनिवासी।मिथुनंस्त्रीपुंसंयुग्मकष्टमिथोरहसिपरस्परंनिर्विरति
वैराग्परहितंसानुरागं।यथातथायथेच्छंयाभवदभिलाषंजो।गान्धर्वकंदनादीनभिविरि
अनुभूयनथामिथःयथेष्टंनर्मचवनविहारादिक्रीडाभ्वयावज्जीवंनिर्मायविधायपंच
तायांदेहांतसमयेअर्धकायसंयोजनंरूपाद्वैरीगिरीशयोर्घटनादप्यधिकंआमोमिके नेन्दूरी।
वुकितंसुखपरंपरासंवलितंएकभावंतादात्म्यंअवतिप्राप्नोति।।द्वावयो।र्हिसयोगेश्वरौ।

रीरं द्वैतं स्फुरति काशीवासिनिवासिमिथुनस्य तु शिवतादात्म्यात्तदपि न। स्त्रीत्याधिक्यं। स्व
गादिसुखपरित्यागं ध्यानादियोगं च विना काशीनिवासमात्रेण परमानंदरूपब्रह्मसायुज्यं
भवति॥ तस्मात्सर्वाभिलाषसिद्ध्यर्थमेनं हरणीछिन्नाव॥१२८॥निति॥ हे प्रेमियदिकाश्यास्वर्गा
पेक्षयाधिकवर्णनं तेन मद्वचनेन न श्रद्दधासि न विश्वसिषि तर्हि मम मेनमस्तुत हितवमेन
त्विकाशीमहिमानं काकथयीष्यतीत्यत आह सुदिशाणां मघानां मंडनं धनुर्यस्य तेनेंद्रेणाय
भवतीमो राज्यवती स्वरमरावती काश्या सकाशात्त्वयदिनानवकनीयसितरा ऽल्पायसितरा
मिहीननरानस्यात्वनेवववात हितवनिजया आत्मीयात्राघत मयात्र तितरां हितयाऽस्तुत्य
त्याऽस्तु नेवमेवकथ्या कथनीया काशीत स्वर्गस्त्रिमिरतिहीनत्वास्मिन्नर्थे तवाऽस्तु नव एव प्रम
णामित्यर्थः॥ एतद्द्वरेणनकाशीमनुत्स्यकाश्यपमरावत्याविशेषज्ञास्पृस्मितस्मादेनं हरणीछि
तिनाव॥ अतिशयेनाल्पाकनीयसीतीयस्तु नित्तु चाल्पयोः कनीत्यादेशो ऽतितरां कनीयसि

कनीयसीतरेतिविरस्तेपन्नादिर्न हृत्स्थः काश्यां पंचमी क्लिन्नक इति पंचमी ॥ ५१ ॥ ज्ञानिति
ह धन्येत्वं ज्ञानेनाधिका उत्कृष्टासित्वा दृशी काचौ विदुषी नास्ति तस्मात्त्वं अधिका हि ॥
रूपां स्तुत्वा तानि पतिपरिचर्यादीनि गुणानि कुर्याः ॥ अन्यकथनैरपि एवं विधैर्वं विधाकी
री इति प्रत्येकं काशीमाहात्म्यकथनेन किं कार्यं किं प्रयोजनं ॥ काशीमाहात्म्यकथनेन अ
न्यमाहात्म्यकारणकथनैः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ अन्यस्य वस्तुनः कथनैरिति
वा ॥ यत्र काश्यां मृत्योः सकाशाज्जनानां सजनं सर्वदा अन्नदानमेकं अमृतसत्रं वह
ति वर्त्तते न वारिता अर्थिनो जना यावकायैवं च्छत मन्नादि द्वितीयं अमृतसत्रं उदकसत्रं
नागीरूपं वहति वर्त्तते यत्र स्थित्वा यत्रत्यं गंगोदकं पीत्वा च मृत्योरपि न भयं जनस्य नास्ति
ति ॥ अन्यत्र मृत्योर्भयं न वर्तते अत्र तु मरणानन्तरं शिवसायुज्यप्राप्तिर्निश्चयात् ॥ ५२ ॥ हृत्तुलत्या ॥ नेन्दी० ५
प्रति इत्यंते मृत्युप्रियमिवातिथिमिति वचनात् मृत्योरपेक्षितत्वात् ह्यपात्रावः वहति स्त्राकर्म ॥ ५३ ॥

मूर्त्तस्तुरिति॥ हे मृगाक्षि अस्मन्मूर्त्तेः मत्तनुसादृश्यादृतिः कामप्रिया एधि भव॥ सोयं नृपः
तव मूर्त्तेः शरीरधारी कुसुमायुध एवास्तु भवतु त्वैय्यस्य रतिबुद्धिर्भवतु अस्मिंश्च तव का
मबुद्धिर्भवत्वित्यर्थः अथवा शरीरधारिणी प्रीतिः रे वत्त्वं॥ अयं च तव मदनोदयकारित्वान्मू
र्त्तो राग एव भवतु। परस्परस्मिन्रतितरामनुरक्तो भवतामित्यर्थः युवां ता विवरतिकामाविव
मत्तं च शोभेतां॥ किंच तौ युवां पूर्वं गिरा क्वैकोपितं गिरिशं आश्रयं आराध्य तदीयं क्रोधं पासिव
र्यया शीघ्रमपनेतुं तत्र तस्यां पुरि काश्यां तनावतारेण तन्निवासो अतिसुंदरो युवां दृष्ट्वा का
शीस्थो लोक एवमवक्ष्यन्नाद्यपाति इत्यर्थः॥ अवतीर्यते॥ नेनेस्यवनारोदेहं। तो धृतो देहो यान्यां
इति वा अत्र चेद्दृस्तोरिति कर्मणि घञ्॥ एवमन्यत्रापि ज्ञेयं॥२१॥ कामेति॥ हे नैमि। कामात्मशासनस्य
वात्स्यायनादिशास्त्रस्य पशतिसुतरां अधीतमध्ययनमस्यास्तीत्यधीती सोयं राजा रहः न
रवपदे स्ते मत्तनो महत् प्राजयत्नाकीदृशेः रुष्टाया कुद्धाया अद्विजायाम्ल्लरणाया कुंकुम

श्र

२३

न

पकरागकुंकुमलोहितेमानेन मेकीणयाः मिश्रितायाः स्वरेण पक्षितस्पर्शः करस्य वरण
घातवशेन कुंकुमसंबंधाल्लोहितायाः शशांककलायाः अर्ककारैः प्रतिमल्लैः अर्ककं दृढं दध्युर्दं
कुर्वंतीत्यर्थः ककारावक्रत्वाद्रक्तत्वाच्च तत्सादृश्यं एनं वृणीष्वेति भावः कलांकुरान्नैरिति
वा पाठः ॥ अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादित्वात्कृत्यधीतीति ॥ तद्योगेशास्त्रेनदृष्टस्पत्रकेस्पष्टविषयस्य क
र्मणि पीतिमप्तमी ॥ तिपादं ॥२२॥ पृथ्वीशाइति ॥ एष पृथ्वीषः स्त्री मालिंगप्तवदनं गतापंत्वदाये
मदनज्वरं त्वद्विप्रयं स्वायंवात्वादिति ॥ पृथक्कृत्पत्त्वेद्धितुकमिति ॥ वानुदत्तुहरतु किंभूतः की
र्तिश्वापसमुत्पन्नत्वात्कोल्लिविध पन्नामेरेनकीर्त्तिसमूह मूर्त्तिरूपत्वामेरेण चारुचापं यस्य सः त
थासंग्रामे संगतामिलिताविरोधिनो वैरि एव क्षितिपाः शिरोधिदंडाकंधरादंडास्तानखंडयंतृपे
वंशीलाः तुरत्रा रम्याः शशाक्षितेष्वावासम्यकश्ररमरंतु न तितरां विदग्धाः प्रतापिस्यावी
रस्तुरागिण्याहियोषितः इति न्यायात् अतियरास्विनः प्रतापवत्वास्यलज्जिनतंनमदनज्वरं

नै०टी०प्र

शाम्यत्वित्यर्थः॥ अथ च विरहरूपप्रतापालिंगनेन तापदत्वं निराश्चर्यकारिणी॥ अतिधनुर्धरस्य चा
पि चामरं भवति शिरोधिः कंधरेत्यपि त्यमरः॥१२॥ वज्रमय इति॥ तव कठोरः स हो विरहो वियोगान
लस्तस्मादपि नदीर्णमस्य वक्षः। वज्रायते। वज्रवदाचरति अविदीर्णत्वात् इत्यत्र वदति कठिनेन भ
वति यतः पतनेन कुंठितानि न शानिशातशस्त्राणि यस्मिन् कुलिशामपि वक्षसि बाधाद्विदीर्णं न
भवति॥ पतनकुंठितशस्त्रत्वं च न भवति तदास्मादेतद्वक्षो वज्रकल्पं॥ अथ च हीरकवदाचर
ति। हीरकेपि वह्निसंबंधात् स्फुरती तिप्रसिद्धिः शस्त्राणि च कुंठयति। पृथिव्यां नियानिरत्ना
नि येचान्ये लोहजातयस्तानि वज्रेण लिखितं तेवज्रं तेनानि न लिख्यंते। इत्यादि ज्ञातव्यं॥ सामु
द्रिकलक्षणयुक्तेन तस्य वक्ष इत्यर्थः॥ अत एवैतस्य पातु जयोः तद्वक्षो लक्षणयः कंधदे मूलेत
स्य कदलीनवांकुरो नयोर्नविस्तारात पावकीकृतकदलस्थलप्रकांडतया हेतुना तेन समुत
न्नस्तेजो वह्निः प्रतीपरूपिण्याः आरिवधूर्णो नयनांबुनान्त्र वाष्पेनापि न नमति न च्याम्यति॥

विद्युद्दण्डे रज्जुना शौर्यप्रभावात् कारुण्यगुणाश्च कार्यसमवायाः विद्युद्रूपवक्षःस्थललक्षणस्य
भुजकारणस्य गुणेऽङ्गीः शौर्यप्रभावलक्षणस्तत्कार्यं त्वरते प्रतापाग्निः आविर्भवन्नेवेति यतः
सिवेरिविनिताप्तगुणापि न शाम्यतीति युक्तं मस्य पसो चेत्तत्त्वं अतिकठिनवृद्धः प्रजवबाडव
मुत्पन्नोत्पुत्कटोऽस्य प्रतापो वैरिणा हत्वापि न शाम्यति वैरिविषये नि. न्नपोयमिति त्र्या
वः॥ त्वद्दुर्यविरहविदारि हृदयावस्थमेव मत्तु ग्रहणेति भाव्यं कंदलं तु कपालस्याड्डुप
रागेन वांकुर इति विश्वः॥२७॥ किमिति॥ कल्प समानउपनीतो दत्तः पितृणां कोलिनां
काकानां फलेन्द्रत्वोपनोगि जीवनवृत्तिर्येरिवैविधा आम्रादयो लक्षसंख्या हुमा जग
ति सुवनमध्ये किं न जायन्ते न विद्यन्ते अपि तु विद्यन्त एव परं वर्णनीया नलवत् तित्पर्यः॥ तु
उन आस्तीक वृत्तीन् सुधे कजीविनो विबुधान् देवान् फलसंप्रदानेस्वीय फलेनानंद नै० टी० ७१
नपात्रं कुर्वन् स एष कल्पविटपी स्तुत्यः स्तोतुमर्हः अतिप्रसिद्धेन कल्पवृक्षेण तुरस्थितः

एवैषइत्यस्मिन्नियमनिर्दिष्टाःउत्तमजातीयाणांसुत्तमफलवृत्तीनांपिकाणांहीनयाजातीया

णांकदर्यवृत्तीनांकाकानांचतुल्यदानात्साम्यापादानादतिमूर्षत्वादयोनस्तुल्याःक

ल्पवृक्षस्तुरसाधिकामृतजीवनिभ्योदेवेभ्यएवस्वफलानिददानोविशेषज्ञत्वात्स्तोतुम

र्हइत्यर्थः॥अथवा।पंडितेषुमूर्खेषुचतुल्यदानात्सारतम्याज्ञानाद्वेतनदुमतुल्यावह

वोराजानःकृतिनस्संतिपरंयद्भुकल्पवृक्षवत्पंडितानयाचितवृत्तीन्स्वामोदैकवृत्तीन्स्तु

हृद्वाअन्नादिदानपात्रंकुर्वन्अतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृक्षोलुब्धःकार्यास्थिरए

वविशेषज्ञस्तोतव्यइतिनिर्गर्भार्थहितं॥सर्वन्नृपाधिकःपात्रेभ्योदातापंडितस्थार्यतस्मादिनं

तृणीचेतिभावः॥द्वेयाचितायाचितयोर्यथासंख्यंमृतामृतम्इत्यमरः॥अद्यतनेनहरोषिस्यात्

॥२५॥अस्मादिति॥सर्वेनृपाःअस्मैनृपायकरंबलिंकस्मात्कथंचनप्रवितरंतुप्रयच्छंतु

अथवा।दासत्वात्स्वामित्वेऽस्मैहस्तेकथंनप्रवितरंतुदासेनहिस्वामिनिहस्तादीयते

यद्यस्मात् तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खड्गः अस्यैव प्रतिभूः लग्नकः ते राजानो दैवाद्दि-
शाकलि विपरीते दैववशाद्यद्दानं द्विविधमपि करं प्रवितरं ददति तदा निजस्पृहरूपाणस्पृहल-
न धारणाय इदं रूपा अस्पृहरूपा नैव प्रवृत्तितदा क्रुद्धः ।। सन्न खड्गो लतेव न चास्मिन् हस्तबलात्क-
र्षं गृहास्येव तं दैवेत्य विलंबार्थ एवकारो वा हस्तेन गृहीतखड्गमेनं दृष्ट्वा भीतास्संतस्ते न
लिमस्मै प्रयच्छंति अथवा दासास्त्वा हस्तदानं प्रयच्छंति उभयविधकरदाने तव प्रतिभूत्वात्
चेन्न प्रयच्छंति तर्हि त्वन्नरेशोऽयमुभयविधं करं गृह्णामीत्युक्त्वा बलात्करं गृह्णातीति भावः ।।
लोकेऽपि चेन्न प्रयच्छति तदा बलात्कारेण लग्नक एव गृह्यते ।। अस्पृहरूपेति) षष्ठीसमासो
ऽयं ।। एतदिति ।। एतद्बले रेतस्य सैन्ये तैस्संख्येव हि वाहैः संख्येस हस्तादृर्गं दस्नस्यार्वाध्वा
उच्चैःश्रवास्तस्य गर्वः दूरीभूतः भिन्नस्पर्धामिति गतिबरामिमे गर्वाश्वमाद्दृश्यान्यान विघत
इत्येवंरूपः अलुप्तविनाशितः किंनु तैर्वाहैः ध्रुवं दूरीभूतत्वाय स्वरूपाद्रूपाणियान ।।

नै०टी० ५

वाच: परिपरती रेवर्त्तनिशीलां वागगोचरो वर्णयितुमशक्यं सौंदर्यं यस्य प्रतिसुंदरं तथा
विदं दं बोधिं ज्ञानसमुद्रं सकलशास्त्रपारगं तथा निशीमानं दं अपरमितानंदं सदा माहश
क्तिपुर्के ये मि प्राप्तिनिश्चया द्वा निसीमानंदं एकं सुखं निसीमानंद यथा तथा। नत्परीक्ष्येति
वा समं प्राप्नोति समासोऽव्ययं सुषप्ततिवा। मयाराजलक्ष्म्या सहवर्त्तमानमिति पुरुषविशेषवा
उपनिशाद पिश्रवंते नाकाशेन सहितान् सानंतान् तथा दिक्षुजाः नालसहितान् विदितेन मन
सा समं सार्द्ध आत्मा जुषो दिशा जो दिव्ये नोयुक्तान समगुणान तुल्पसीं खरूपरसगंधादिगुण
कान्तथवैशेषिकादिप्रक्रिया सिद्धान् आप्नोतु दकजन्पा पदार्थास्ति जसस्ते जमा पदार्थाः आ
प्यते जलां सरवाप आप्यते जसंरवात् आप्यते जल पदार्थ सहिता निखिलकलायमरुत्ता वायवी
पृथिवीसंबंधिन पार्थिवाश्च पदार्थास्तान्।। पद्मा अर्थं ता न्विनाश रहितान् आप्यते जो नि
व स्वे नाकाशेन सहिता श्वेति मरुत्म। पार्थिवाश्च तान् व्यष्टि प्रष्टि तेजो वायु आकाश कालदिश

भा

नोलक्षणनष्टोपदार्थान्॥युगपदेवप्रतिपादनेनमिश्रान्कुर्वतीत्रविमानोऽतोविनाशोपि
षांतिऽनंतानित्यासामान्यविशेषसमवायास्तेऽहितानाप्यादिनष्टोपर्याप्तस्यानसमम
सर्मतेपंचसंख्यंकर्मचगुणाश्चरूपादयः।तेश्चषडपिपदार्थानिहेश्रैत्वेनप्रतिपादयंतीति
वा॥तथागूढंवात्रतिगहनत्वाद्दुर्ज्ञेयाभिप्राया॥गूढास्तिरस्कृताभावाः सकस्यापिनःसत्वम
नंगीकुर्वतीवागूढोरस्थितः ब्रह्मणः सत्तालक्षणोभावोयतितत्याश्रुत्यांगीव्याकरणादिषडं
गयुक्ताउपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिंगयुक्तायमनियममाधंगोपेतावा॥यतिवाक्यै
निवर्त्ततइत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वागगोचरस्वरूपंतथाचितोज्ञानस्यासमुद्रंविवसावर्नी
धिश्चेतिवानिस्सीमस्वाप्तावानंदश्चैवेन्द्रतंपरमानंदस्वरूपलक्षणेनवमन्द्रव्यपदार्थरूपोए
कमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतिप्रामाण्याद्द्वितीयमेकंब्रह्मस्वंपरमपुरुषमुद्दिश्यात्स्यं
तत्रैवपरब्रह्मस्वस्वरूपंपरमपुरुषेतात्पर्ययस्यादैवंभूताभवतीत्यनंतंसुखवर्त्मरवमित्यमसो
ए

य

य

नै०टी०२

खु

सुसुषीस्थितयस्तेषां क्षणीकृतानामपि क्षणमात्रं यास्त्वयि तानामपि रयवशाद्वेगात् निविशाद
समापयद्भिः क्षणमात्रमपि कुंडिने रथैर्न्नभिमस्पर्शाद्भिरित्यर्थः तथा दाशनेत्रैः वेग्या मादरमवलि
कनीयाः केवलं नभःक्रमणप्रवाहा गगनगमनपरंपरा येषां वेगवशाद्दत्तद्वीपयन्त्रगमने केव
लं नक्तं निःक्रमणं येषां वा धूर्णप्रवाहाः संघाः दक्ष्यमयाः दत्तपाश्चात्यवायुसंघाश्च तद्रूपेरिति
वा वायोः सवेगत्वेप्यसौ वायुः सत्वावेतेषां तत्तुल्यवेगत्वेपि याद्रुषत्वाच्च द्रुषवायुरूपैर्वायोः
रप्यधिके रेवं विधेर्वा ॥ सहस्त्रकृगर्जितिपारिस्त्यश्वानामित्यर्थः ॥९७॥ तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीश्व
रस्य वर्णना समयएव समिता समागता लोका नूतनराजलोकाः तेषां चोन्नाशस्तस्याभवलोकन
पराश्रसौ नैमी काशीश्वरं निरदिशन्निरस्वकारो श्रन्यावलोकनेन वा निराकरणं जातमित्यर्थः
॥ तयागुणाविदाऽतिविदुष्यान्त्वन्त्यासदसि राजसमवायाय घस्मात्तमानीऽभिमानवानसो
अनादितो ध्वज्ञातस्तत्तस्मात्तद्दुर्यशसेवाकीर्त्यैवमम भूलो लज्जावशात्कालिमानं प्राप्त

ख

त्यर्थः॥ गुणिना हि राजसत्कं भूतानां व्रजं गन्तुमानिनो दुर्यशो भवति॥ ननु मूर्खेण न कृता। निरस्तेऽप
सरागादिस्पृहत्वाहियोरिति तत्। परास इति कश्चित्पाठः॥२८॥ स्पर्धेति॥ सा नेमी एवं भूतं नललक्ष
णं पुरुषमनुलक्ष्य उत्पन्नयोः तिशयेन बहु अत्यर्थं तत्पारीकृयन लए वा न त्वा स्पर्धेयस्याः एवं
विधा भूता उपनिषदो रहस्यभूता या। श्रुतेः उपमा यस्याः एवं विधो पतिषु तत्तुल्या आसीत्॥
किं भूता सा तेजसां समूह वायुस्तेजः समूहा तिजस्विनः निखिला सकला मरुतश्च देवाः पार्थि
वाश्च राजानः तानाप्य प्राप्यैतत्समीपं गत्वा समं युगपत्य जंति यत्ता मूढाश्रया न लविष
यम ङरागं गोपयंती॥ किं भूता नेता ननेता न नवधीन् गणयित्वा मशकान् तथा दिष्ट
जः। स्वयंवरकौले समागता न् देवान् राज्ञो बहुसंपदो वा। तथा वित्र नवे तसा अत्र राजपु
नेमी प्राप्तभिलाषिनः। स्व[illegible] स्मिन्न भिलाषिनः तथात्र समगुणान् तुल्यसौंदर्याद्गुण
न परस्मात् गुणैरधिकान् पुनः किं भूता सा अङ्गांगी सुंदरी। किं भूतं पुरुषं पारेवाग्वत्त्रि रूपं

नेटी १९०

आपएवाप्यमितिवात्तुर्वर्णपादित्वात्स्वोर्थष्पत्राशुत्नांगीश्रंगगात्रेतितृडीप्रातुपनिषत्फद्दिसु
नांगीवस्रुत्नांगी॥१९॥श्रीहर्षमिति॥शृंगारत्वद्देणस्पामृतस्पत्रीतिगोत्वंद्रेस्तूपेश्रीतिगोनावि
तयुक्तां॥२०॥ ॥इतिश्रीविदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृतिनेषधी
यप्रकाशएकादशःसर्गः॥११॥ ॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥

नै॰ ११टी॰

प्रियाह्रियालं व्यविलंबमा विलावि। लासिनः कुंडनमंडनायितं ॥ समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमास्तमासमुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥१॥

श्रीरघुनाथायनमः ॥ इदानीं नूतनसमागतराजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते । प्रियेति ॥ अथोत्त-
नंतरं अपरे २ अन्ये २ नृपाः आसमुद्रात् समुद्रमवधीकृत्य दिगंतेभ्यः सकाशात् इत्यर्थः ॥ तं कुंडिनस्य
मंडनायितं भूषणवदाचरितम् अलंकारकं समाजं स्वयंवरसभाम् आजग्मुः ॥ किंभूताः प्रियायाः स्वनायिका-
याः सकाशात् या ह्रीः तासाम् अनुरागजनितमुखदाक्षिण्येन कृत्वा विलंबं स्थैर्यम् आलंब्य अविला-
व्याकुलाः तु करणाः प्रियामुखदाक्षिण्यानुरोधेनास्माकं विलंबो जातो नेमी स्वयंवरो जातो मा
भूदिति बुद्ध्या नातिसोत्साहाः । तथा विलासिनः शृंगाररंगी सहिताः । तथा रथोत्तमाः श्रेष्ठरथाढ्
याः तेन विलंबो जातेति प्रियाप्रागमनं सूचितं ॥ विलासिनः वोकषल्लेषेतिघिनुण् ॥ रथेषु उत्तमा इति
समासः ॥ अपरे २ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥१॥ तत इति ॥ ततः सदसि सभाजने भ्यः स्वयंवरोत्सव इति किंभू-
त सदसि तेभ्यः स्वस्मिन् वैराग्येण विनिःश्वसद्भिः विशेषेण मुक्तश्वासैः चिरागतैः सर्वमापाते नृप-
दर्शने तथा तर्कितानुहितानेषु सर्वागतेषु राजसु विरागिता अथ द्विभ्यः तेभ्यः स्फुरद्भिः शृंगाररंगपा-
त्र कामामोने तथाऽऽतेन वृत्ताः स्वयंवरेऽपि प्राप्तास्माभिर्यं प्रायेण वरिष्यतीति बुद्ध्या आनंदस्य

ततः सभेभ्यो वभवे तेन्द्रैर्विनिश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ॥ चिरागतैस्तर्कितत द्विरागतैः स्फुरद्भिरानंदमहार्णवैर्नवैः ॥२॥

चलल्लहलयद्वयंत्रणेंगितस्फुटाशयाम। सयतिस्मराजकं। अमेंगतायानगतावपीयमित्थं हरीर्यधुर्यैःकपाटात्जनीजनः॥३॥
न्तयानुक्रम्यविभ्रषितासनान्सनातनीसासुषुवेसरस्वती॥ विहारमारभ्यसरस्वतीःसुधासरस्वतीवार्द्रंतनूरनूथिताः॥४॥

महार्णवेरगाधसमुद्रेः अमुदितततैरेनैवेस्तत्कालमागतेनष्टैयैर्हते॥२॥ चलदिति॥ चलंतिपदानियस्य
उरस्तान्गच्छन्धुरंवहतिधुर्यो शिबिकादंडवाहीरुनःजनीनेमीराजकंराजसंघमध्येअसयतिस्म
अस्थापयत्। किंकृत्वायानगतावपिशिबिकारोहणेनापियमनेसत्यपिइयंनेमीअमंगता।नि:सहाजातेति
कपटाद्ध्याजात्उदीर्यउक्त्वा। किंभूतंशिबिकापटौतरितेननतदनंनेमीदर्शनेनयद्यंत्रणंयंत्रणाव
पीडनंधुर्यजनस्यतदेवयदिंगितंअवस्थापनस्यविकाचेष्टातेनस्फुटआशयोनवनूपरिदृदृ।मात्रविष
योऽनिप्रीयायस्यास्तां।जनंतायतेस्पांगर्भइतिऊनिघासिक्यांवेतांप्रत्ययिजनिवध्योरितिवृद्धिनिषेधःइदि
कारातङीप्॥३॥ न्तयानिति॥ सासनातनीनित्यासरस्वतीदेवताविभूषितंस्वीयसौंदर्येणालंकृतमास
नंयैस्तान्नृपानुपक्रम्योपदिश्यसरस्वतीवाक्सुषुवेउवाचेत्यर्थः। किंभूतावाक्सुधासरस्तुअमृतस
मुद्रेविहारंजलक्रीडामारभ्यकृत्वाऽनीवातितरामार्द्रतनूःतथाअनुपश्चाद्दविलंबेनवउत्थिताःतस्मा
न्निर्गताः।अतिमधुराइत्यर्थः॥ सनाभवाअव्ययत्वाद्घुलुडूडु॥४॥ हरणीष्वेति॥ गोरखलस्त्रेणनवर्णेनस
वर्णकितकीप्रसूनस्यगोरखलक्षणगुणंदादंतंप्रेमास्पदीकृतंतस्मादधिकंवाअतिगौरंस्तकमास्तार
हरणीष्ववर्णेनसुवर्णकेतकीप्रसूनवर्णादृतुपर्णमादृतं॥ निजामयोध्यामपियावनीमयंभवन्नयोध्यायतिनावनीपतिः॥५॥

नपीयतां नाम चकोरजिह्मया कथंचिदेतन्मुखचंद्रचंद्रिका॥ इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशौ ॥६॥

रं ऋतुपर्णनामा नृपं त्वं वृणीष्व॥ अयमवनीपतिः नवन्मयस्त्वदेकचित्तः सन्निद्रामालीयोपरप
रायतां पावनीं पवित्रीकरणनीं लां॥ अयोध्यां मुक्तिपुरीमपि न ध्यायति न स्मरति परमानंदरूपत्वान्मु
क्तेस्तस्य कामनापि तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः॥ अन्यापि विलासी गुणवतीमपि निजां स्त्रियामचिंतयन्न
न्यामेव ध्यायति स्म मुक्तिः त्वय्यतितरामनुरक्तो ध्यमेनं वृणीष्वेति भावः॥ वर्णांतिपंचमी॥ चित्रकद्वितीयं चमी॥ न
वन्मयः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति डव इत्याद्य॥ पा॥नीत॥ हि ये मिश्च चकोरजिह्मया एतस्य ऋतुपर्णस्य मुख
मेव चंद्रस्तस्य चंद्रिका प्रसन्नतारूपा ज्योत्स्ना कथंचित् केनापि प्रकारेण न पीयतां नाम॥ चकोरजिह्म
यास्तस्य चंद्रचंद्रिका पीयतां॥ इयं त्वलीकमुखचंद्रिकेति पीयतां भावात्र अस्माकमौदासीन्यमि
त्यर्थः॥ परं तु चिरं नवस्य मुखचंद्रशीलदीयमुखसेवनतत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमां एतन्मुखचंद्रचंद्रि
कां किमिति न आचामयसे पाययसे अपितु पाययस्व॥ अलीकत्वान्नाद्यकरसाभावात् चकोरजिह्म
या पानेऽकृतेपि तथा सुंदरत्वात् वर्णनायामस्मदादीनामशक्तत्वेतिपिपतादृगाह्लादकत्वस्यसौ
दर्यस्य च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचंद्रचंद्रिकां चक्षुषी पाययेत्यर्थः॥ अथच चकोरजिह्मा

स्वे

स्पृ

चि६

नैषरी·उ१२

त१

त्वन्मुखसेवयात्र अवलोक्त्वादि तन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुं मया शक्यमिति युक्तं। तदीयचन्द्रं तु चि-
रकालमुत्तमस्य त्वन्मुखस्य सेवनात् तयोरेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं युक्तं॥ उत्तमसेवया हि दुःप्राप्य-
मपि वस्तु सुप्रापं भवतीत्याशयः। चिरकालमेतन्मुखकांतिसारं किं न पत्रपस्य पिठुपत्रेपनं वर्णीश्वेति
भावः॥ यद्वा जिह्वाया अल्प एव स्वाद्यसामर्थ्ये तन्मुखचन्द्रिकायाश्चातिबहुत्वाच्चकोरजिह्वयेयं कथं वि-
न्यपीयतां नाम॥ त्वन्मुखस्पृहाश्चकोरनेत्रयोस्तु [illegible] पानं युक्तमल्पीयसोरपि नेत्रयोर्दूरस्थसारोऽपि
नेत्रयोर्दूरस्थ सोऽवि[illegible]षयस्य ग्रहणे सामर्थ्यमेवं ज्ञात्वा किं पुनर्विशालयोरनयोरिति भावः॥ एतच्चकोरस्य
तु नेत्रेण त्वन्मुखे स्पृहातद्गतिने नेत्रयोरमणीयत्वं चन्द्रिकापानयोग्यत्वं विलोकनवायुं तु यर्चस्तू चितीं अत्र
समः प्रत्यवसानार्थ[illegible]त्वा इति बुद्धीत्यादिना चक्षुषः कर्मत्वं। णिचश्चेति कर्तृगामिनि क्रियाफलविवक्ष- यां
मात्मनेपदे प्राप्तेऽपि निवारणार्थत्वात् निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदप्राप्तिः स्वामयस्मा इति चिंत्यं॥ ए-
वं सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं त्वन्मुखस्पृहशी वित्तेति॥ यतः त्वन्मुखसेवां बहुकालं कुरुत इत्यर्थः॥
अत एव मामितनमुखचन्द्रिकां किं नाम चामयस्य सामर्थ्यात् चक्षुःश्यामिति द्रोष्टुं॥ इति समाधानं॥ अथवम

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन्॥ कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतटे त्रुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः॥ ७॥

नमाचाम॰ सोस्यास्तीति आचामवती आचामवतीं करोतीत्यर्थे णिच्करोतीति एयंतस्य लक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तत्वस्य वसानार्थत्वाभावात् परस्मैपदाभावः॥ निगरणादिसूत्रेनात्तु
वृत्त परस्मैपदसंज्ञया परस्मैपदस्य विधानात्संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया ऽत्र परस्मैपदं
न भवतीति वा॥ आचाम इति॥ नकम्यमिचम इति मित्वनिषेधोऽस्ति स्वत्वं॥ हा आपामिति॥ हे भैमि अ
रवेण महिता॰ सारवा॰ सरयुधा॰ इमसारवा॰ एवंभूता॰ ऊर्मय॰ स्तेभ्यो जातः॰ पृषदुत्करो बिंदुसमू
हः॰ अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्यां तव हारविभ्रमं तव सर्वं विहारविलासं करोतु॥ किं
भूतः॰ नीरे तरन् प्लवमानः तथा कठोराऽतिकठिना पीनाऽत्युच्चा त्वदीया कुचद्वयी स्तनद्वयी तस्य
स्तटे परिसरे॥ त्रुट्यत्तरः॰ अतिशयेन त्रुट्यन् विशीर्यमाणस्तरः जलक्रीडावशाद्विच्छिन्न त्वदीय
मुक्ताहार इव शोभतां॥ अथ च पत्रपतो लोकस्य नैमी हारः किमयमिति विशिष्टां भ्रांतिं जनयतु नै॰टी॰उ॰२२
विगतहारे देशे हारविलास इति विशेषः॥ अथ च पृषत्करः हरिणसंघः क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करो
तियुक्तं॥ सरयूक्रीडाप्रास्यर्थे एनं दृष्णीबोतिभावः॥ दिवि कार्यांतरस्यैव भवेदाविकसारवावित्य

अखं निखिधुःसमग्रशिंगया कुलेकिलास्य प्रसभं सभं स्मृते ॥ विलंघ्यते चास्य यशः शतैरहो सतां महत्त्वं मुखधा विवेकतं ॥८॥

मरुद्वेगेर्दुनायनादिस्त्रेत्रेण साधु ॥ण॥ अर्थाख्यानी ॥ति॥ अस्य कुले वंशे पूर्वजैः सगरपुत्रैः इंद्रनीताश्वाहरणार्थं सिंधुः समुद्रः पातालपर्यंतं अखानि खातः ॥ कपिलशापदग्धानां तेषां मिवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गंगया समग्रः पूरितः पूर्णः कृतः ॥ तथा रघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं हठेन स सिंधुः जं तस्य सेतुबंधनेन घातः ॥ किलेति प्रमाणप्रसिद्धमेतत् ॥ यश्चेदानीं अस्य यशः शतैः विलंघ्यते च ॥ सर्वं समुद्रमेव प्रति पौरुषं किमिति कृतवंत इत्यत आह ॥ अहो युक्तमेतत् ॥ सतां महतां पौरुषं महत्त्वमेव सं सुखं धावति प्रसरती त्येवं शीलं ॥ कुर्वन्नल्पया पद्धत एवेत्यर्थः ॥ एवंविधा अस्य पूर्वजाः ॥ श्रीरघुनाथस्य यस्मिन्वंशे समुत्पत्स्यते ॥ तस्मिन्वंशे समुत्पन्नोयं अस्य यशांसि समुद्रपारगानीति एनं वृणोति भावः ॥ लंघ्यते वधे कर्मणि ल्टटि कर्त्रावेशरूपं ॥ णाम्नत्विति ॥ एतस्य यशः स एव क्षीरधेर्यः पूरः तं दाहते एवं शीलं एनं दीय यशोगाह्वरणं कंकवीनां कर्णं आगाधे अतलस्पर्शे स्थाने पतति निमज्जति ॥ स्तातु मर्त्म थ्यां क्षीरगाम्वरो स्य यश इत्यर्थः अन्योपि समुद्रप्रवाहावगाही आगाधे बूडनी ॥ तस्य शौर्यादीनां गुणानां गणनार्थं अत्र कपोतीं कवित्व्यासः प्रत्यर्थिनां वैरिणां कीर्तिरिव खटिकाः क्षिणोति हि ॥ अस्ति बर्कक विन्यासे खटिकाक्षयो भवति ॥ एतद्गुणाअप्रतिमूयस्ता

एतद्यशः क्षीरधिपूरगाहिपयेतंगाधेवचने कवीनां ॥ एतद्गुणानां गणनां कपोत प्रत्यर्थिकीर्तिः खटिका क्षिणोति ॥९॥

तथाए

भाखंदं शाकरीरतां दधद्यं वीरः कथं कथ्यतामध्युष्टापि त्रिकोटिरस्य समरे रामाणि सत्वांकुराः॥ नितः संयति वद्दिभिः श्रुति
पथं यन्नामवर्णावलीमन्त्रः सोभयति प्रतिक्षितिपतां रोरुभ्रकं भिनसान्॥१०॥६०॥

ङणयितुं मत्राक्या। एतद्गुणानां पुराणानां र्थं उरस्ता दरिकीर्त्तिर्न प्रतिभासत इत्यर्थः॥ एनेष्टगणीषित्यर्थः॥
क्षिणेति लब्धपधत्वाड्गुणप्रसक्तावपि संज्ञापूर्वकविधित्वाद नित्यत्वाड्गुणाभावः॥(ण)॥ नास्यदिति॥ हे
नेमिन्नास्वतः वंशस्तस्य करीरतां तदंकुरत्वं दधद्धानः सूर्यवंशोत्पन्नः वयः संधौ वर्त्तमानः अथवा
कायुक्तत्वात्स्वास्थ्यान्यावंशो विणुस्तदंकुरत्वं दधद्दतितेजस्वी अयमृतुपर्णनामा वीरः कथं केन प्र
कारेण कथ्यतां वर्ण्यतां अपितु वर्णयितुं नशक्यत इत्यर्थः॥ हि यस्मात्समरे वर्त्तमानस्यास्य अध्युष्टा
पि सार्द्धत्रयीति प्रसिद्धापि कोटिः सार्द्धकोटीनि मानुषशरीरे स्थितानि रोमाणि सत्वरस्यांतर्वीररसे
त्तेरूपांकुराइवांकुराः वीररसोत्सोहेन संग्रामे रोमांचयुक्तोयं भवतीत्यर्थः॥ तथा यस्य नामवर्णाव
लीमंत्रः ऋतुपर्णनामाक्षरपंक्तिरूपो मंत्रः संयति वंदिभिः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः सन्प्रति
क्षितिन्द्रतां रिपुणां दोषा बाहवस्तांश्चापस्तएवकोयदि धर्मत्वाद्ध्येयंकं नीनसा। सर्पास्तान् स्तंभयति
एतन्नाममात्राकर्णनाद्भीतानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरंतीत्यर्थः॥ सिद्धवैदिकमंत्रश्रवण
त्वफणीनांस्तंभोभवति॥ अध्युष्टेति सार्द्धकोटित्रयस्य संज्ञा अर्द्धं ऊरे नित्यपुल्लिंगः॥ कंचीति सालिलिहा

नै०टी०उ१२

ताद्दग्दीर्घे विरिंचिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां शंके यत्प्रतिबिंबमंबुधिपयःपूरोदरे वाडवः ॥ व्योमव्यापिविपक्षराज
कयशस्तोमपराभावुकः कासामुष्य न सप्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ॥ ११ ॥

न इत्यमरः ॥ ताद्दगिति ॥ हे मित्र अस्य राज्ञः स प्रतापरूप एव तपनः सूर्यः कासां गिरां पारं परतीरं न गाहते
॥ कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ सकः अहं ताद्दग्दीर्घे चतुर्दशमन्वंतरपरिमितत्वान्महापरिमाणे वि
रिंचिवासरे ब्रह्मदिने तस्य विधौ करणे यस्य यदीयद्वादशतेजोरूपस्य सूर्यस्य कर्तृतां निर्मातृत्वं जानामि ॥ सू
र्यस्य दिनकर्तृत्वाद्ब्राह्ममपि दिनं दिनत्वात्सूर्येणैव कर्तव्यं तच्चतुर्युगसहस्रपरिमाणत्वादतिदीर्घं दिनानि मात्रा सूर्ये
ण निर्मातुमशक्यमिति तद्विलक्षणेन चिरकालावस्थायिना दीर्घेण तदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं श
क्यं न त्वन्येनेत्यहमुत्प्रेक्षे इत्यर्थः ॥ तथा अहं अंबुधिपयसः पूरे प्रवाहमध्ये च वाडवो वडवानलः यस्य तदी
यप्रतापतपनस्य प्रतिबिंबरूप इति शंके ॥ जलानलयोः सहावस्थानविरोधात्वाडवाग्निर्न भवति किं तु
प्रतापप्रतिबिंबं सूर्यस्य सलिले प्रतिबिंबं भवति ॥ किंभूतः व्योमव्यापिनो विपक्षराजकस्य रिपुराज
कस्याल्पत्वाद्यशांस्येव तारा नक्षत्राणि तत्स्तोमस्य पराभावुकः तिरस्कर्ता ॥ सूर्येणापि व्योमव्यापिविरिं
चस्य सर्वदिक्कास्सूर्यपक्षे नक्षत्राणि पराभूयंते ॥ एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्ताद्विरियशांसि न प्रसरंतीत्यर्थः ॥ प
राभावुकः लषपतिलुकञ् तद्योगेन लोकेति षष्ठीनिषेधात्तारा इति द्वितीया ॥ ११ ॥ द्वेष्येति ॥ अस्य राज्ञः दो

द्वेष्याकीर्तिकलिंदशैलसुतया नद्यास्य यद्दोर्द्युतीकीर्तिः श्रेणिमयी समागममगाद्रंगारणप्रांगणे ॥ तत्र स्थिरं नि
मञ्जा निंबाकुजभटैरारंभि रंभापरीरंभानंदनिकेतनंदनवनक्रीडादराडंबरः ॥ १२ ॥

ईयीवाङ्मयं तया जनिता कीर्त्तिश्रेणिः कीर्त्तिपरंपरा तन्मयी तद्रूपा श्वेतत्वाद्गंगा द्वैष्याणां रिपूणां पला
यनाज्जनिताऽकीर्त्तिः सैव कलिंदशैलसुता यमुना तया नद्या सह पद्यस्मात् रणप्रांगणे संग्रामस्थले सम
गमं मगात् संयोगं प्राप । तत्तस्मात्कारणात्तस्मिन्प्रयागसंकुके गंगायमुनासंगमे वाङ्जन्मेऽदं क्षत्रिय
योधैः शूरतरैः विशिषेण निमज्य लक्ष्यो देहं सत्कारं जापरीरंजानंदसु निकेतनं दनवीमेदेवाधीनक्री
डायां यः आदरश्रासक्तिः सलसपाडं वरीवा ऊल्पं आरं भिआरद्ध ॥ योपि प्रयागे निमज्जति सोपिता मि

सि

ति सरिते इत्यादि श्रुत्या नंदनवने देवाधीने क्रीडायां यः आदरश्रासक्ति सलस्याडं वरीवा ऊल्पं आरं भि
आरद्ध ॥ योपि प्रयागे निमज्जति । सोपि पिता । सितासिते सरिते इत्यादि श्रुत्या नंदनवने रंजाद श्रीराजिः सहकी
डति ॥ वाङ्जन्मः क्षत्रिया विराडिमरः ॥ आसत्परं चेरस छिटो शितिनुम् । परिरं नेति उपसर्गस्य घञीति दी
र्घः ॥ १२ ॥ इतीति ॥ भीमजी शिरसस्तिरः कंपनेये वक्रबालने धेव छत्वा तं मनोरथं सूर्य मनुवंश । ने० भू० दी० ३१२
समुत्पन्नं घटूपर्णनान्वमन्यय तागीम्विकार ॥ किंभूता इति श्वेतिक्रप्रकारेण श्रुतिस्त्यो कर्णस्थांस्वादि
तं सादरमाकर्णितात्तडुणस्तुतिर्यया किंभूतया सरस्वत्या वाङ्मय्या । न जनिता विस्मये आश्चर्यं तस्मा
द् इति श्रुतिस्वादित डुणस्तुतिः सरस्वती वाङ्मयी विस्मयो थया ॥ शिरः स्तिरः कंपनये श्री भीमजान तं मनो
रथ्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

युवंतरंसाव चसामधीश्वरास्वराप्तेनन्यकृतंकोकिला॥शशांसंसक्तकैरवतद्दिशा निशापतिज्ञातिमुखीमिमांप्रति॥९४॥

उरुकयै।त्पन्नया॥शिरःकंपस्योन्नयस्त्वकत्वादाश्चर्यास्तिनयत्कृतःकंपस्तन्निराकरनार्थोजातइत्यर्थ॥अस्यमनुर्वद्यात्वात्तस्यसोमवंद्रेसाभिलाषत्वात्कन्याभिलषितसौंदर्यादिवर्णना॥अत्रनानुरागा॥अ युवेति॥सावचसामधीश्वरासरस्वती॥निशाकरस्यज्ञातिःसदृशंमुखंयस्यास्तांचंद्राननामिमांप्रति युवांतरंअन्यंतरंसवर्णयामास॥किंभूतास्वरामृतेनन्यकृतास्तिरस्कृतमनीवसंतदूष्टःकोकिलायया तथातद्दिशायस्यांदिशिवर्णनीयायुवातिष्टतितद्दिशातद्दीययादिशा॥शिशुरमनसंसक्तंकैरवंसंबद्ध हलाहस्लिनत्तंनिर्दिश्यपतियावत्॥सरस्वतीवाणीमाधुर्यगुणेनवाश्र्टेणनलराजन्यानुरागेनतिस्वराप्ततपदे नसूचितोईश्वरेतिरूढेनेतिचरन्॥अथप्राणेश्वरीत्यादिःकथंसाधुत्वं॥अनेनापिहृनपतइतिद्वितीयंवनि पिडिक्रियाःसतोरित्येवहि॥शिनिति॥हिएनलोचनेमृगाक्षिलोचनंपांडाभूमंडनंपांडुदिशस्यचूडामणिंमुक टरत्नभूतंतंनृपंपिपासस्यपिनपरपरिसितावत्यरंपातुमिच्छस्यपिनेत्यपिपरर्थे॥अत्रभुवितमेनदित्यर्थःअथ रेनतावत्रापिपासस्पिपर्यंपातुमिच्छस्यविलोचनेनापिनपिपासतीतिद्वाभ्यांनेत्राभ्यांनपिपाससिपरमेकेना पिनपिपाससीतिवा॥तस्मात्त्वंशशिवत्सकारांप्रसन्नंत्राननेयस्यतमेनंनृपंद्द्रष्टुंलेद्दशास्विषनेत्रर

नपांडयभूसंडनमेणलोचनेनविलोचनेनापिनत्वंपिपाससि॥शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुंतरंगयायांगदिशाद्दशाविषद॥९५॥

भुवि क्रमित्वा नवलंबमंबरे विहर्त्तुमभ्यासपरं परापरा ॥ अहो महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥ ५६ ॥

स्मीन्नपांगदिङ्गाने त्रप्रांतदेष्टो नर्त्तरंगाय अतिसूदृष्टमनंकटाक्षैर्विलोकयेतिभावः ॥ ५५ ॥ भुवीति ॥
हे भैमि महावंशं महाकुलीनं अमुं समाश्रिता एतदीयेतियावत् एवंविधा कीर्त्तिरूपा नर्त्तकी सकौतुकं
यथातथा धनाभिलाषराहित्येन नृत्यति अहो आश्चर्यं लोकगतं कौतुकं नर्त्तकीगतमिति नैपोनकृत्य
किंकृत्वा सर्वत्र भुवि विक्रमिता सकलं चंद्रमंडलं व्याप्येत्यर्थः ॥ पश्चात् नवलंबं यथा तथा वेगेन विह
र्त्तुं चरणाय अभ्यासपरं परायां पराश्च सका अभ्यासपरं परया वा परा उत्कृष्टा ॥ एतदीया कीर्त्तिर्लो
कं सर्वमपि व्याप्य लोकांतरं व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ सिनाद्यनवलंबनेन सदोत्साहवंतममुमिति वा ॥ नर्त्तक्य
पि सर्वं चक्रमेण भ्रमित्वा निराश्रयं गगने नर्त्तितुं अभ्यासपरा सती महांतं वेणुमाश्रित्य वेणोरुपरि सकौ
तुकं नृत्यति ॥ अथ च महांतं पृष्ठवंशं आश्रिता नर्त्तकीति वा ॥ या हि कुटिति भूमावपि गंतुमपि न शक्नो
ति सा परा सती महांतं वेणुमाश्रित्य वेणोरुपरि सकौतुकं नृत्यति ॥ अथ च महांतं पृष्ठवंशं आश्रि
ता नर्त्तकीति वा ॥ या हि कुटिति भूमावपि गंतुमपि न शक्नोति सा निरालंबे महांतं वेणुमाश्रित्य नृत्य
तीत्यपि चित्रं ॥ इत्यादि ज्ञातव्यं वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि चेति विश्वः ॥ ५६ ॥ इतइति ॥ इतस्त्र

इतोऽपि या भूपतिभिर्वनं वनादटद्भिरुच्चैरटवीवभीयुषी ॥ निजापि सा वापि चिराय भूपुनः पुरीपुनः स्वमध्यासि विलासमंदिरं ॥ ५७ ॥

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ॥ वीरादस्मादपरः
कः युग्मं युग्मं प्रयाति भूपातिभूपश्रूडास्नोदुपत्नीकरपरिचरयामंदनंदनखेदुः॥१८॥

स्याद्वाऽऽऊः सकाशात् नियाजेयेन वनाद्दनांतरमटन्निर्दनृपतिनिरुच्चैस्तिरोयेन नाटवीत्वमरण्यानी
त्वमी युष्मीप्राप्तासा प्रसिद्धा निजास्वीया पिहुरी श्विराद्दनांतरं त्वमात् उनरध्यासिप्राप्ता॥ तथान
त्रयुर्यास्विंस्वीये विलासमंदिरे रतिं र्दहे उनरप्पधिष्टितो वनदुर्द्धे वेत्पर्थः॥ राज्यचक्रं यद्दत्वापिहृया
ऽनेकवारं तत्रागत्य पुनरन्यत्रगत्वा पुनस्तत्रागच्छंतीत्पर्थः॥ अनेन वैरिनगराण्युद्वासितानीति
भावः उपजिवानित्पत्रस्त्रे उपसर्गस्या नंत्रत्वादीयुष्मीत्पत्र क्वसुः॥ ॥ आसीदिति॥ हिते भित्रस्मा
द्वीरात्परउत्कृष्टः अन्पो वाकः आसीद्भविद्वा अपितु एवंविधो यमवनत्वन्यः कश्चिदित्पर्थः॥ किंभूत
सीमांसहितं भूमावलयं तस्य मलयजालेपनेनैव दनांगरूपेनेपथ्यं भूषणं तदिकीर्तिर्यस्प कीर्ति
चंदनधवलितसमुद्रमुद्रितं भूमंडलं तथा मसप्तानां अकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहारः
सप्ताकूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं यस्प समुद्रपरतीरवासी यो जनो लोकस्तेन घनमविछि
नंउद्गीतउच्चैर्गीयमानः चापप्रतापो यस्प चापश्चवाय स्पसः तथा पद्युगं चरणयुगलं समकालमेवप
तिनः पतनशीला नमस्कारकारिणो भूपास्तेषामतिभूयांसि अनिबकृनियानि चूडारत्नानिता

भंगाकीर्तिमषीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभटश्रेणीतिंदुककाननेषुविलसत्यस्यप्रतापानलः ॥
तस्मादुच्छलिताः स्फुरंति जगदुत्संगे स्फुलिंगाः स्फुटं फालोद्भूतभवाक्षिपावकभुजंगाभाः स्फुरद्भोगलयः ॥१९॥

न्येव वरस्तुलत्वा उलत्वा च उडुपस्य नक्षत्ररूपा अर्धचंद्रः स्त्रियः तासां करीणां चिरणानां परिस्खरणे सर्वतः संवरणं तेन अर्थवत्तासां हस्तैर्यत्परिस्खरणं चरणसेवा तया कृत्वा ग्रंदं नंदनो ऽतिनरांसमृद्धकांतयो न रवा एवं दवर्थं चंद्रायस्य चरणपततिसकलराजशिरोमणिकिरणसंच छवितनखकांतिः यशस्वी प्रतापवान् तस्य एव सर्ववन्नृपतिवद्यं चरणं एतादृशः कोपि नास्ति तस्माद्दिने वृणी षेतिन्नाव ॥ अन्येपि पत्नीकरस्तुतवरणं संवाहनेन नंदति ॥ भंगाकीर्तीति ॥ अस्य प्रतापानलः संगे न पराजयेन जनिता ऽकीर्तिः सैव रूपा मत्वा मषीव तया मलीमसतमा अतितरां मलिनीकृता प्रत्यर्थिसेनाभटाः शत्रुसैनिकस्वराः तेषां श्रेणिसमूहाः सैव रूपामत्वा तिंदुककाननानि तेषु विलसति विलासे णादीप्यते तस्मादितदीयात्प्रतापानलात् उच्छलिताः उच्छितः ज्वाला जागाटा उद्भूतानवाद्धि हरस्तलीयनेत्रपावक भुजंगः सर्पः ऊनत्तस्य वक्रिः जंजोरिंद्रस्पर्शनो लिवज्र एते स्फुलिंगाः स्फुटं अग्निकणा इव जगदुत्संगे जगतां भूस्यादीनां मध्ये स्फुरंति शोभंते तिंदुकवृक्षानां निहिरूपा मानि नर्चंति तत्र पतिताग्निः वटचटा इत्याह्वकवन्निस्फुलिंगान् मुंचति महत्स्वपि हरनेत्रादिषु स्फुलिंगत्वारोपण

त

भेन्दी-ऊ२

१

एतद्दंतिबलैर्विलोक्य निखिलामालिंगितांगीं भुवं सग्रामांगणां सीमितां गमगिरिस्तोमस्त्वमाधायिभिः॥ पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रस
मरप्रेक्षोपनम्रामरश्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियं॥२०॥
प्रतापानलस्याप्रतिममहात्म्यस्य स्थितौ यस्य कणा एवंभूताः स कथंभूतो न वतीति॥२०॥ एतद्दंति॥ हे नैमि
एतस्य पांडवस्य उग्रसमरप्रेक्षायै उपनम्राः समागताः अमरश्रेणी देवसंघः तन्मध्यचरः मध्ये विद्यमानो देव
वंशप्रसूतिर्यावत् एवंभूतः पृथुर्वैन्यः पृथ्वीन्द्रः पुनः क्षितिधराणां पर्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं ध
त्ते॥ किं कृत्वा सग्रामांगणां स्यसीमिमर्यादायां जंगमानां स्थानात्स्थानं तरंगच्छलां गिरीणां स्तोमस्त्वमाधा
यिभिः स्त्रीतिं कुर्वाणैः चलदुच्चतरगिरितुल्यैः एतस्य दंतैः निखिलां भुवं आलिंगितांगीं व्याप्तदेहां विलोक्य
॥ पूर्वं पृथुना स्वधनुःकोट्या जंगमपर्वतानुत्सार्य क्षेत्रादिविभागः कृतः एतद्राजा तु दृष्ट्वा संग्राम दत्वा नाथमा
गतेन एते पर्वता इति बुद्ध्या एतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः॥ उच्चतरगजबाहुल्यं दारुणं रसिकत्वं च
सूचितं॥२०॥ शशंसेति॥ इंगितवित् नैषधस्याभिप्रायज्ञा काचिद्दासी विदर्भजां भैमीं सबभाषे॥ ननु हे स्वामिनि
इतोस्यां दिशि त्वं कौतुकं पश्य किं तत् सौधं सुधाधवलितगृहं तस्याग्रमूर्ध्वदेशः तत्र वर्तमाने नटबलता
नर्तकतुल्ये वायुवशाच्चले पिपटांचले पताकावसने चलेयत् एष का कस्य पदार्थ ऐश्वरणस्थानि ग्रहः तत्रापि
विस्मितानार्थं पीनः पुण्येन प्रवृत्तिर्निर्बंधः तत्कौतुकं यस्य इति संबंधः॥ अनंतरं कार्यांतरे म्यांपृष्टं गारस्वेष्टां मावयत
शशंस दासीङ्गितविद्विदर्भजामितो न नु स्वामिनि पश्य कौतुकं॥ यदेष सौधाग्रनटःपटांचले चलेऽपिका कस्य पदार्पणाग्रहः॥२१॥

ततस्तद् अप्रस्तुतभाषितेत्थितैः सदस्तत्सदः श्वेतिहसैः सदः सदः॥ स्फुटा जनि म्लानिरतोस्य भूपतेः सितेहि जायेत शितेः सुलक्ष्यता॥२२॥

यथापटांचलेउपवेशनार्थं काकस्याग्रहः अनुचितस्तथैतत्स्यपंडुस्यायं नैश्यांडुरत्निनिवेशादितिस्खलनार्थं सरस्वतीकृततद्वर्णननिवारणार्थं वाङ्मयमुक्तिः इतः एतद्वर्णनं कौतुकात्मकान्यादितिवा॥२१॥ ततस्तद्

दः सासज्ञामाश्वेनिश्वेतीकृतं॥ तद्वचनं श्रुत्वा सभ्याहसंतिस्मेत्यर्थः॥ अतः सदः श्वेतीकरणात् हेतोः अस

नृपतेर्म्लानिः लज्जाविवर्णत्वं स्फुटा अजनि॥ अर्थांतरन्यासमाह॥ हि यस्मात् सिते शुभ्रवस्तुनि स्थिते लक्ष्य

वर्णस्य सुलक्ष्यता प्रकटता जायते॥ सभ्यहास्यवशात् अधिकं विवर्णजातइत्यर्थः सभ्यतएवरूपामः सभ्य

हास्यवशादधिकरूपामोजार्थैतद्इतिवार्थः॥ अश्वेतिश्वेतितइत्यौक्तिकइतस्माण्यंताकर्मणि लुंगौत्मने

उ॰

पदे॥२२॥ ततहृति॥ ततः कायाविष्णोकिन्नरयाअनिरूपितरूपयादेव्यावाण्यामहेंद्रस्तुवः महेंद्रनामकप

र्वतसंबंधिनिदिशास्यपुरंदरं स्वामिनं अनुलक्षीकृत्यसाजनीस्वयंवराजगदे उक्ता॥ किंभूतयाजगतः स

कादिवशांतरपरित्यागेनवंद्यया॥ यतः पराश्रेष्ठा वितर्ज्ञानलक्षणास्वरूपं यस्मात्तया॥ तथा तस्याने म्याय

नै॰टी॰उ॰१२

दार्जवंरुजुतातेनावर्जितावर्णनार्थं मूर्द्धस्तितातर्जनीययातस्मिन्वर्णनीये राज्ञिश्रेष्ठा वितर्ज्ञानलक्षणा

ततोनुदेव्या जगदेमहेंद्रभूपुरंदरं सा जगदेकवंद्यया॥ नदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनीकयाचित्सरचित्स्वरूपया॥२३॥

८

स्वयंवरोद्वाहमहे वृणीष्व हे महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतं ॥ कलिंगजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिंगजानां श्रयणु तत्र कं भयोः ॥२४

स्वरूपं यस्यास्तया ॥ जगदेकमणिन्‌ड् ॥ वाचंयमपुरंदरौ वेति निपातनात्पुरंदरः साधुः ॥ तर्जनीकेति न द्योत
श्चेति कप् ॥ अनोः लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वात्पुरंदरमिति द्वितीया ॥२३॥ स्वयमिति ॥ हे भैमि स्वयंवरेण उद्वाह
स्तल्लक्षणे महे उत्साहे आगतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रस्वामिनं वृणीष्व ॥ त्वं तत्र पर्वते पलक्षिते प्रदेशे कलिंगदेशे
जातानां गजानां कुम्भयोः स्वकुचद्वयश्रिया सह कलिंसमानत्वमारभ्य द्वापि तल्लाभनिमित्तं कलहं शृणु ॥
हस्तिकुंभात्स्वकुचसाम्यमपि लक्षिष्यंति परं न प्राप्स्यंतीति भावः ॥ स्वयंवरोद्वाह एव महउत्सवा यस्य तत्र
बुद्धिरिति वा ॥२४॥ अयमिति ॥ अयं कलिंगदेशाधिपत्य आयातः किल श्रूयत इति ईरयंती ॥ तिर्दूरिणा पौर
स्त्याणां वा कृतस्य मकाशाद्यन्न यंतस्मान्दितो ॥ अस्य रिपुर्यद्वनं आयात् पलाय्यागतवानित्यर्थः ॥ रिपुरिति
जातिकस्वन ॥ विषयेथीहेतुमाह ॥ तान्यपि अयं समायात इत्येवं रूपाण्यक्षराणि या सुता ॥ श्रुता श्लोके रेवाक
र्णिता ॥ तस्य तदीयरिपोः कृत्वा पगिरः अतिनिरायितनिद्रा प्रलापवाचः एकस्याप्यक्षरस्य व्यत्यासं विनापठ
ठन्ति श्लोके वने पि परिपुर्भीषितः पलाय्य वने गता नामपि रिपुणं उत्स्वप्नलपितास्ता गिरिषु कुहराः पत्ति श्लो
के वने पि आसितौ वैरिणा स्थाणुं नरकुर्वंती त्यर्थः ॥ अतिशयोक्तिरियमिति भावः ॥२५॥ इतइति ॥ इतत्रसमाद्द्रा

अयं किलायातइतीरिपोरवाग्भयादयादस्य रिपुर्द्रथावनं ॥ श्रुतस्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः पठद्भिरत्रासि शुकैर्वे
नेपि सः ॥२५॥

इतस्त्रसद्विरुषस्य दुःस्थिता प्रियाथ दृष्टा वनमानवीजनैः। शशंस सा दृष्टचरा द्रुतं मातृदेशराजं शशिलिपिः शीवलशीलतां किल ॥२६॥

सकाशात्त्रसंती भीता अत एव विद्रुता पलायिता ततो राजानं तैः परित्यक्ता प्रिया स्वस्वप्राणेश्वरी वनमानवीजनैः भिल्लीजनैः दृष्टा अथ पश्चात् आत्मदेशराजं जवत्या शीघ्रं किमपूर्वमिति श्रुते दृष्टा सती शशिलिपिषश्चंद्रस्पर्शी तलशीलतां किल प्रसिद्धं हि मत्स्वनावत्वमेव स्वदेशराजानं माश्चर्यं शशंस अकथयत्॥ स्वदेशो वियोगात्मा वास्तुं दकराणं तत्र तलत्वं वने च वियोगाद्दुष्टत्वमित्यर्थः॥ प्रियेति जोत्पिकवचनं त्यक्ता वियोगच्यस्य राज्ञा कांता सती वने चंद्रकीर्तिमुच्छा मत्तुजवा ती त्यर्थः॥ स्थाइतइति॥ हि नेमित्तंइतो पिराज्ञः सकाशात् किमिति नवीरस्य सेन्यस्यानन्तवसि अपित्तु तस्मादपि स्त्रराजवा किंवीरानजवस्पापित्तुवीर जवस्पेवेति वा किंभूतादितः नृपान् शत्रून् धनुश्च बाणाश्च गुणाश्च चापरशरमौर्वी रूपैर्वकुलिकपकरणैः कृत्वा वशं वदान् वशान् कुर्वतः॥ किं भूतात्वं उर्वी वलये उर्वश्यां रूपातिसुंदरी॥ किं कृत्वा तिमनं वकुलिधनुरादिभिरुपकरणैर्विद्विषां जैत्रं शुद्धिनके वलानवापादिलेशमं मार्गरहितेन सौंदर्यादिना गुणेन मौर्व्या वकृत्वा निर्जरमिति तरां आयासरहितं वा यथा तथा नाशं विधाय बकुलाधनैः परान्हृयतीत्येकेनेष साधनेन जयकरणादित्यर्थः॥ मौर्वी मात्रेण जयादाश्चर्यं त्रयं सर्वोत्सोपि वीरः अस्मादपित्तमित्यपेते

इतोपि किं वीरयसेन कुर्वतो नृपान्धनुर्बाणगुणैर्वशंवदान्। गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीवलयोर्वशीविशां ॥२७॥

नै॰ २१॰ ३१२

एतद्गीता गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरंती स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलं शिशुरुदशा प्रार्थितो न्विंद्र चंद्रः॥ आक्रंद्य रितत्तनयनजलमिलच्चंद्रहंसानुबिंबप्रत्यासत्तिप्रहृष्यन्नयविहसिते राश्वसीन्यत्वसौ च॥२८॥

र्थः॥ वीरयसेन्द्रस्वीरविक्रांता वितिस्युरादिः॥ छाएतद्दिति॥ एतस्माद्गीता नाम रीएणं नारी एतस्माद्गीता गिरिवा गिरिबिलेपर्वतकंदरायां विगलद्वासरा गतिवाहितदिवसा तथा रात्रौ निःसरंती बिलाद्बहिर्निर्गच्छंती तथा तदर्नं तरं स्वकीयो मदीयः क्रीडाहंस एवायमितिमोहात्रां तिस्तया ग्रहिलः मदीयमेहंसं देहीति आग्रहवान् शिशुस्तेन त्वं प्रार्थितो याचितः उरिंद्रश्चंद्रो यावचंद्रस्तावत्सती चंद्रदानसामर्थ्याभावात् तदाग्रहत्यागस्य तदाग्रहत्याजनामसामर्थ्यादाग्रहत्यांस भावः स्ववशाद्यस्मात् ऊरिब ऊच्चैराक्रंदत्कराेद तस्माद्धेतोः बक्तिरिनयन जलेमिलन् प्रतिबिंबरूपेण सघन्मनोयश्चंद्रः स्वरूपेण हंसः तस्यानुबिंबः मिलन् यश्चंद्र हंसः तस्यानुबिंबो वातस्य प्रत्यासत्या सामीप्येन मदीयः क्रीडाहंसोयमागत इति बुद्ध्या प्रहृष्यन्तोमोदमानस्य तनयस्य विहसिते हासे सति तदाग्रहत्याग तिरश्वसीत्राश्वासं प्राप परित्यक्तस्वीयसंपत्स्मरणाक्रंतवर्त्संसोढ्र्ये वच्चौत्तो सीत्यादिब ऊत्तरं वमनसि त्वत्पन्यश्वसीच्छशोकात्स्वासं वामुंचत आश्वसीत् लङि रुदस्वपश्वसमच्छ इत्यपिष्टक्रमार्वधातुकस्येडागमः लुङि वाक्यांतद्गुणेति वृद्धिनिषेधरूपं॥ न्यश्वसीत् लङि अड्गाग्यमालवयोरिति इट् सार्वधातुकस्य डागमः॥ २८॥ अस्मिन्निति॥ हेनै मित्र अस्मिन्राज्ञि दिग्विजयायोद्यतिस्मतिरिपवश्चेति ज्ञोणीध्रा राजानस्तेषां दारा

अस्मिन् दिग्विजयोद्यते पतिर यं मेस्यादिति ध्यायिनी कं यं सा विकभावमेच्चति रिपुसौधेंद्रदत्ताधरा॥ अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्य-
द्भिरूर्ध्वं निजं मंत्थाभास्वतिदृश्यते विलमय प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः॥२९॥

विद्रुतैररिभिश्चत्वराद्द्वारेणेत्रस्तैः समस्तैः पुनः कोपात्कोपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्यो जगत्सु द्रुतः ॥ आगच्छन्नपि संमुखं विमुख
तामेवाधिगच्छत्यसौ द्राग्विच्छुरिकाग्रेण ठात्कृति च्छिन्नापसर्पेच्छिराः ॥ ३० ॥

प्रियावत्रावद्भिनी धरा दृष्ट्वा इत्ययं राजा मे पतिः स्वामी स्ताद्भूयादिति ध्यायिनी चिंतयंती सती सा त्विकि
त्तुमध्ये कंपलक्षणं सात्विकभावं व्रजति गच्छति ॥ अन्यस्वामिसूचकं तु कंपलक्षणं नो मम तस्मात्प्राप्नोतीत्य
र्थः एवमन्यापि एवं ध्यायति सा त्विकं भावं प्राप्नोतीति ॥ तथा समरे संग्रामे अवाङ्मुखं यथा स्यात्तथा घातैर्निपतत ऊ
र्ध्वरुद्धे रिग्रमयवोतमं स्वर्गलोकं यास्यद्भिर्गमिष्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः मास्त्वति सूर्यमंडलमध्ये निजं
स्वीयं बिलमयं पंथा दत्त इति ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ ॥ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभि
मुखो हत इति स्वनात् ॥ अथ च सूर्यबिलरूपो धुत्पातोपि म्रियमाणैर्दृष्ट इति अतिशयोक्तिर्नाम ॥ २९ ॥
विद्रुतैरिति ॥ त्रस्तैरिति ॥ तत एव रणाच्चत्वराद्द्वारेणाङ्गणात् विद्रुतैः पलायितैः समस्तैररिभिः मध्ये कोपि भटः
शूरः कोपाद्यदि पुनर्निवर्तते यतो जगति कीर्त्यायत्तः स्वात्कृतः स्यात् ॥ असौ भटः अस्यसंमुखमाग
च्छन्नपि विमुखतामेव विगतमुखत्वं अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ अथ च संमुखमागच्छन्नपि पराङ्मुखो जात इति
विरोधाभासः ॥ यतः शाकत्रीभिः एतस्य च्छुरिकाया अग्रेण ठात्कृति यथा तथा खंडितमपसर्पेदर्धं पतत्तच्छिरो
यस्य ॥ गतिति लोहकंठास्थिसंघट्टजशब्दानुकरणं अतिशयोक्तिर्नाम ॥ ३० ॥ तत इति ॥ ततः सन्निमीत
तत्स्तुद्वितद्वियुणाकुला ॥ सर्वखवक्रा पप्येमे मुलिना लहायिनी ॥ विधीयतामानसमुद्रेणेति साज्ञा गाद्वैरध्यमये गि
तैर्वता ॥ ३१ ॥

त

अनंतरं तां भवदन्नृपांतरं तदध्वदत्तांतरतरंगरंगिणा॥ तूर्णीभवत्सुष्यशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिप्लुतस्फुरत्॥ ३२॥

वाणी प्रतिवचनमंतरेणैव इति ऊगाद॥ इति किं त्वाननमुद्रणमौनं विधीयतामिति॥ किंभूता तस्य उर्वीन्द्रस्य गुणाकर्णनसमुत्पन्नादद्भुताद्वाश्चर्यादिव स्वचक्रपद्मे त्वंगुलिरूपं नालं तस्य दायिनी॥ अतएव वैदर्भ्यमयं एतद्वा तुर्यबकुलं द्धृगितं वेष्टितं यस्य तस्याः॥ वचननिषेधार्थं त्वाश्चर्याभिनयार्थं वक्त्रे स्वंगुलिर्दीयते वर्णननिषेधार्थं दत्तांगुलिस्तत्कुणाद्भुतादिवेति लोके रूढमेकृतमित्यर्थः॥ पद्मे च नालं भवति॥ ३१॥ अनंतरमिति॥ अनंतरं तद्वर्णननिषेधानंतरं सरस्वती नृपांतरं तां भैमीं प्रत्यवदत्॥ किंभूता तस्य वर्णनीयनृपांतरस्य ध्वनितद्विशिदत्तास्ताराणामतिविश्वास्तानांतरंगानां दृग्व्यापाराणामोरंगणं गतिर्यस्याः दृग्व्यापारदर्शितवर्णनीयनृपांतरा॥ किंभूतं नृपांतरं तूष्णीभवन्हीनो भवसुष्मत्कारःकामाय यस्मात् तथा स्वतीव्रतेजसा परिप्लुतं वशीकृतं भूतलं भूमंडलं येन रिंगणेति च पाठः॥ ३२॥ आनंद इति॥ तु भैमि एष कांचीपुरस्य संबंधिनां पात्तुवःपुरंदरः त्वां प्रति प्रहितसदूतस्य मुखेन मंदे वावदनेन नतत्वायत्वदीयचरणादिकं व्रतीति तदेव किं न क्रियते त्वं प्रसीद तदेव क्रियतां एतदुक्तं कुर्वत्यास्तवका क्षतिर्हीनिरपि तु न कापि त्वस्मिन् प्रसीद॥ अयं भवति लज्जाया अमन्यमानाया अपि त्व कांचीमेखलाबंधं प्रसह्य हठात् त्वां छिनत्तु शिथिलयतु॥ अधीरतया ग्रंथे रुन्धो वनमसहमानस्त्रोटयतु वा

तदेव किं सुक्रियते तेन का क्षतिर्यदेव स्त्रतस्य सुखेन कांक्षति॥ प्रसीद कांचीमयमाछिनत्तु ते प्रसह्य कांचीपुरभूपुरंदरः॥ ३३॥

मयि स्थिते नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलंघ्यते ॥ इतीव चापं दधरा करेण क्षिपन्नयं न्नयं सम्य
गुपादिशद्द्विषां ॥३४॥
एवं वृत्तीद्वितिनाव ॥ ३४ ॥ मयीति ॥ चापं दधत् आत्मोत्संगं वैरिषु क्षिपन्नयं राजा इति शर्वोक्तं द्विषां नयं न
तिं सम्यक् उपादिशत् आदिशदिति किं । हे द्विष मयि मत्समीपे नम्रतयैव विनीततयैव स्थिति निर्वासो ऽथवा स्व
स्थिति लभ्यते । स्तब्धतया ऽविनीततया तु पुनर्दिगेव विलंघ्यते ऽतिक्रम्यते चेन्मयि नम्रा न विष्यथ तर्हि
चापवत् स्थितिं प्राप्स्यथ अन्यथा बाणवद्दिगंतं यास्यथेति वक्तुं विनेवोक्तवानित्यर्थः ॥ नम्रस्तु ग्रहृष्टिया
वक्रो वक्रविनीतार्थपरतया ॥ ३५ ॥ अदइति ॥ अस्य राज्ञः यत्रोरूपा मरालावलिर्हंसपंक्तिः द्विषत्
नराः संघास्तेषां स्त्रैणं स्त्रीवृंदं तस्य दृगंबुनिर्झरे नेत्रवाष्पप्रवाहे खेलति ॥ किंभूता अदः सस्मितिः अमुष्य
एनं सुखागतः यैर्वीरैः तेषां यौवतं स्त्रीसमूहं तस्यैव धव्यवशात् त्रुटंतो ये स्रजा कंकणं ग्रीखवलयानि
त एव मृणाला निहरति अपनयति निद्दलयति चेत्येवं शीला ॥ हंसाली हि मृणालाहारा निर्झरोदके क्री
डति रणे सुखागतानां शत्रूणां वधात् तत्स्त्रियः ग्रीखवलयानि स्फोटयंतीयं तिरुदंति चेत नचास्य की
र्तिर्भवतीति ॥ ३५ ॥ सिंदूरेति ॥ कुंजेभि । समरस्य पारं ने उद्धुरे उद्युक्तेऽस्य निं धुरे गजे धावति सति समस्ता बा
हुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजाते जो स्पवसहस्रां ग्राव स्थर्याः यदिपि घस्मा दस्तं विना समस्ता वलं बयां निगच्छे
अदः समिसंसुखवीरयोवतत्रुटद्भुजाकंकणमृणालहारिणी ॥ द्विषद्दृगंबुनिर्झरे यशोमराल
वलिरस्य खेलति ॥ ३५ ॥ सिंदूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कंधाव भिरूयामि के व्योमांतस्थशिरासिधुरस्य समरारंभोद्धुरे धावति ॥
जाभी मोनुयदि प्ररोपति मिरव्या मिश्र संध्याधियैवास्तंयाति समस्त बाहुजभुजातेजःसहस्रांशुवः ॥३६॥

नेत्रीउ१२

हित्वा दस्यु रियोरुरुः स्वच भवनं शून्यत्वदोषस्फुटा सीदन्मकटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभं ॥ उज्झित्वा नि
जसद्म पद्ममपितध्वान्तावनद्धीकृतं हृता तंतुभिरंतरं रविभुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ७२ ॥

ति ॥ तत्प्रदोषतिमिरेणरंजनिस्तुरवसंबंधिना तमसाप्यामिश्रामिलितायासंध्यातस्याधियाबुध्यान्त्रांत्यैवेति
वयं जानीमः ॥ वाक्यार्थः कर्मादि वार जन्योः संधौ भवः सांध्योराग स्तन्ध्रान्तिरित्यर्थः ॥ किंभूते तेति धुरेसिंदुरद्युतास्तु
ध्वो मनोज्ञः स्त्रूद्धायस्य ॥ तथा भूतार्कं धावद्वधीकृतपत्रपाभिकास्वात्मविकी कतलले पमंडलं निजावाकाव
तयिनतथाऽऽचतयाध्योमांतःस्फटिका ॥ नमध्यस्पर्शिनितथा समराशेनाद्दणः तत्सर्वश्रवणात्कोपदुःसहेव ॥
यद्यस्तं यातिहि सायं कालतिमिरसंपृक्तसंध्याधियेतिवा ॥ संध्यापि किंचित्कज्जललतुल्य तिमिरयुक्ता
सिंदुरवद्रक्तस्वतोरक्ताचरुणदिगंतसंस्पर्शिनी चेति सर्वोक्ति विघ्नोपहासितदर्शनेसत्तीयसायं संध्येति बुध्येव
तेजः सूर्याणामस्तगमनं सूक्तं ॥ एवंविधं गाजं दृष्ट्वा सर्वे तिपलायंत एवेत्यर्थः ॥ जानीमो यत्तदिति पाठे अथवा
ह्यपदित्यर्थीन दातरित्यर्थज्ञेय ॥ ॥ रूपामेवरूपामिकेतिस्वार्थिकप्रत्ययप्रत्ययस्त्वादितीत्वं ॥ ७२ ॥ हित्वेति ॥
श्रीर्लक्ष्मीरस्य अस्य भुजयोरंतरमध्ये विश्राम्यति ॥ नावा किंकृत्वादित्यरिकुवं बिंबो ॥ स्वसवनं स्वस्पष्टहं
उरः हित्वा ॥ तथा तन्निजसद्म यद्मममपितक्लिष्टं ॥ किंभूतं तत्सद्म ॥ जगात्मकात्वात् शून्यत्वलक्षणेन दोषेणस्फु
टं असीदंतः स्थिरीभवन्तः मर्कटकीटास्तेषां करणेन निर्मितेन रविनं कृत्रिमं सितच्छत्रमिव सितमंडलाका

॥सिंधोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्त्ताद्भुतं यत्र स्नाति जगंति संतिकवयः केवा न वाचंयमाः॥ यद्बिंदुश्रि॥ ॥य मिंदुरं। च ति जलं चाविश्य दृश्येतरा यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्ति जागेश्वरः॥ ३४॥

रम्भेति गर्भे डस्थापनस्थानं तद्भवनं तद्रूपेण वनं कौस्तुभाख्यमणिर्यत्र॥ किंभूतं पद्मं लूतातंतुभिः मर्कटीसू त्रैः मर्कटीसूत्रसदृशैः कमलसूत्रैरित्यर्थः॥ व्यक्तं प्रकटं भवनं द्वीपं तद्वद्वं विभर्ति तत्तनामेव लूतातंतुभिनो किं परस्परमतिदृढेन द्वेऽपिभवने प्रतिगतागतत्वात्संभ्रांतासतीरं हद्वयं परित्यज्य पतिसंवंधेभर्तृनोरस्यत्तु जयो रेव भवनयोः सुखेन निपातत्वेनैव स्थिरा भवतीत्यर्थः कौस्तुभस्य धवलत्वाद्भूतातंतुत्वेन कमलसूत्र णांचसाहृत्वपा द्भूतातंतुत्वेनोत्प्रेक्षा॥ लूता स्त्री तंतुवायत्वा घमर॥ ३३॥ सिंधोरिति॥ अयं सिंधोर्जैत्रं समु द्रस्पर्जित्वप वित्रमुज्वलं पावनं च तत्कीर्तिपूर्त्ताद्भुतं यशोरूपतडागम् असृजत्। निर्ममे यत्र कीर्ति तडागे जगंति त्रीणि उज्वली भवंति स्नानं च कुर्वंति॥ यद्दर्शनविषये केवा कवयः स्फुरन्तं तनार्थसार्थापि वा वाचंयमा मौनिनो न संति अपितु सर्वे मौनिन एव भवंति॥ अथ च कवयो जलपक्षिणः कवयः जल देवताजागर्ति स्फुरति॥ समच्छायत्वाज्जले लीनापि स्फुटिका न दृश्यते॥ इयमेव स्फटिकपरिच्छिन्नाउद्धा लतोरेत त्कीर्तिकल्लोलप्लाविता इव केलासा न दृश्यंते इंदुर्जलं वा विश्य प्रतिबिंबितः सन् यद्बिंदुश्रियमंचतीतिवा॥ असौ बिंदुरेवायस्य जलमाविश्य दृश्यारूपास्फटिकनिर्मितो जागेश्वरः सन् जलदेव

मरप

केदी ३१२

॥अंतस्संतोषबाष्पैः स्थगयति न दृशावास्ताभिराकर्णयिष्यन्नंगेनानस्तिरोमा रचयति पुलकश्रेणिमानंदकंदं
॥नस्तोणीभंगभीरुः कलयति च शिरःकंपनं नैव विघ्नः स्पष्टवन्नेतस्य क्लीबे कथमुरगपतिः श्रोतिमा विष्करोति॥३९

ता जागर्त्ति॥कीर्त्तिमध्यपाती चंद्रोपि समच्छायत्वान्न दृश्यत इत्यर्थः इति वा॥जागेश्वरस्फाटिकद्युति
प्रसिद्धिः समुद्रादिकं तु सागरं पर्वणि स्पृशेदिति वचनात्पर्वातिरिक्ते काले समुद्रस्यास्पृश्यत्वात्तत्र स्पृ
सर्वदा पवित्रत्वात्समुद्रस्य च लोकस्तस्यैव कति पयसे वजनस्यास्त्वाह्लादस्य तु लोकत्रयस्नानार्हत्वात्तस्य
वर्णयितुं शक्यत्वादस्यवाशक्यदत्तस्य च चंद्रे कैसर्वस्वत्वादस्य च बिंदुरूपचंद्रत्वात्समुद्रे च श्रीविष्णुरू
पायाजलदेवतायाः सुप्तत्वादत्र च जागेश्वरस्य जागृत्वात्॥एवंविधो यशास्वीकापि नास्तीति नाव॥जागे
श्वर इति असौ जलदेवता जागर्त्ति असौ कायास्फटिकच्छः अगेश्वरः कैलासो जागर्त्तीति वा वियमोत्रतद्
तिरिच विवायमधुरं दरे विविनिसाधु॥श्यणोत्रांतरिति॥यस्मात्तु उरगपतिः शेषः अंतः संतोषबाष्पैरानंदाश्रुभि
:स्तवाहृशौ नेत्राणि न स्थगयति आच्छादयति यतस्तानि दृष्टिः एव तु गुणेनाकर्णयिष्यन्तस्य च दृक्श्रवस्त्वा
दक्षिभिर्नेत्राच्छादने न गुणेनाकर्णनं शक्यम् आनंदाश्रुभिर्दृशौ नाच्छादयति॥तथा आनंदएककंदेस्थ
लेयस्यास्तां पुलकश्रेणिं रोमांचं पंक्तिमपि अंगेन स्वयति करोति॥यतः अनस्तिरोमा अविद्यमानरोमा॥तथा
शिरःकंपनं न करोति यतः क्षोणीभंगभीरुः यद्यहं मूर्द्धनि कंपयिष्यामि तर्हि क्षमापि पतिष्यतीति भिया॥तस्मा

॥आचूडाग्रममज्जयद्यदुदयं तच्छल्यदंडान्वयं संरंभे रिपुराजकुंजरघटाकुंभस्थलेषु स्थिरान्॥ सासेवास्य पृथुप्रसा
॥दसितया नास्मैकृतस्तत्कुचस्पर्धाग र्द्धिषु तेषु तान धृतवते दंडान्अपि चंडानपि॥४०॥

त्कारणादेतत्कारणादेतस्यकीर्त्तेरिष्टएवनत्वेषा ऽतः कारणं समुत्पन्नो प्रीतिं कथं केनान्येन प्रकारेण वि
ष्करोतिप्रकटयति वयं तत्र विस्मः आश्चर्यरूपकीर्त्तिरयमिति भावः सहस्रमुखत्वात् द्वयाद्दतिवक्तुं॥र
आचूडेति॥ संरंभे युद्धसंभ्रमे सति ऊर्ध्वपदुरयेराजा रिपवश्च तेषां कुंजरघटा कुंभस्थलेषु दूरनिक्षा
तमया स्थिरान् शल्यस्याग्रलोहस्य संबंधिनो दंडान् सरा आमान्याआचूडाग्रं पुंखाग्रमर्यादीकृत
यदमज्जयत् निचखान॥ सा ऽस्य एतत्कर्तृका त्वदीया पृथुर्महती सेवा॥ तया सेवया त्वं अस्मै कृतो
न प्रसीदसि॥ यतः किंभूता यत्र वकुचस्पर्द्धा गौर्द्धेषु कुचसाम्याभिलाषिषु तेषु कुंभस्थलेषु तान्स्त्री
कान् अपि चंडान् दंडान् धृतवते पि ये नहि महती सेवा क्रियते तस्मै प्रसन्नो न्यसि अतिष्ठुरोयं तस्मात्
गी इति भावः॥४०॥ स्मितेति॥ सा भैमी स्मितश्रिया तं कृतानं उपाहसत् उपहसितवती यतः कीर्त्तेर्वर्ण
यितुं शक्यं महत्त्वं यस्य॥ एवं भूतमेव हि यस्मात् निषधेंद्रवैभवं नलसामर्थ्यं गिरां परिवागगोचरं व
र्णयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः॥ नलोदितस्य नून त्वात् उपहासइत्यर्थः॥ किंभूतया स्मितश्रिया तद्गुण
शर्मणा तदीयगुणाकर्णनसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णया दत्तया एवदत्तयेव कृतः एव तथा स्फटिकिणि श्री ष्टा प्रातेल
स्मितश्रिया स्फटिकिणि। लीयमानया वितीर्णया तद्गुण शर्मणैव सा॥ उपाहसत्कीर्तिमहत्त्वमेव तं गिरां हि
पारे निषधेंद्रवैभवं॥४१॥

नै॰टी॰उ॰१२

१२

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसावमुष्णादपरंपरंतपं॥ पुरेवतद्दिग्वलनश्रियांभ्रुवाभ्रुवाविनिर्दि
श्यसभ्यासभाजितं॥४२॥

यमानयासंसर्गिणा॥कीदृशमितिअसद्गुणारोपणार्थसूचकंपदं॥४२॥निजेति॥असोबाणीअपरम
न्यंपरंतपंराजानंभ्रुवाभ्रुवैवसर्वमेवविनिर्दिश्यपदर्शयित्वातांभैमीअस्राणीत्उवाच॥किंभूतांनिजाक्षि
लक्ष्म्याहसितःनेत्रकांत्याएणशावकःमृगशिशुर्यया॥किंभूतयाभ्रुवातस्यवर्णनीयस्यराज्ञोदृग्यात
अमुर्ष्यवलनेनदृक्यातिनहृतत्वायाःश्रियस्तासांभ्रुवास्थानंभूतया॥किंभूतमेनंसंनयासभ्यास्थैर्मनोज्ञ
तयासभ्याजितंदृष्टंपूजितंवारिपुतापकत्वादन्वर्थनामानंवा॥४३॥नृपेति॥हेभैमितेतववर्णानांमध्येक
श्चिदप्युपरिरूपानास्तिहाहाकष्टं२ कमप्यवलोकयस्यपिनेतिनयुक्तंइत्यर्थः॥किंभूतानांत्वत्कृताच
ज्ञावशात्लज्जयानतेनशिरसायांन्यासेदृग्यसारसांपदपंत्तीतिवा॥अन्यत्तदूपामाभून्नाम॥तावत्किंत
तवलोचनोचलाःअपांगदृग्भंगाःनिपीयःसादरावलोकनार्हःयोनेपालानांदेशपानांनृपालीराजा
लिंबितिसादरंपश्यंतिएवंभूताश्चलयाचमस्फूर्ताभवंतु॥एनंतावत्कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः॥४३॥ऋजु
त्वेति॥ऋजुत्वमवक्रत्वानमत्वंप्रियवादित्वादिरूपाविनीततातत्रतथालीनंनिःशाङ्कत्वंवाड्रियमश्रु
श्रुतिपारगामिताआकर्णपर्यंताविद्पारगामिताचएवंरूपमेतंतातितरोविश्वासकारिविगतस्वास

कयान्वपायंसुपरीक्ष्यचिंनतेननतेनहाहाशिरसारसादृशां॥भवंतुतावत्तवलोचनांचलानिपेयनेपालनृपा
लपालयः॥४३॥ऋजुत्वमौनश्रुतपारगामितायदीयमेतत्स्यरमेवहिस्थितं॥अतीवविश्वासविधायि
चेष्टितंबहुमीनस्यशरैःसदांभिकः॥४४॥

रसा ५

रंजन

रिपून्नवाप्य। विगतेव कीर्तिता मयंन तावज्जनैर्व्रती॥ स्तुतं विरक्तान पिरक्तवत्तरान्निकृत्यवत्तानसृ
जास्सृजद्युधि॥४५॥

कारिमनसि हितप्रत्ययकारणं कंचत्रलीकपवनाभ्यासवक्त्रा। द्वाश्वासाभावकाविंपदीयमनच्छिष्टैते
परंशत्रुंस्वव्यतिरिक्तं च सर्वजनं हिंसितुमेव हंतुमेव प्राणप्रियधनग्रहणार्थमेव च न तु लक्ष्यधन
मात्रप्रयोजनं नवार्जवादिगुणार्जनप्रयोजनं। सोऽस्य बकुरस्यारब्धः महानत्रत्राख्यायोऽतिदीर्घश्चार
दांभिको दंभेन चरतीति इति रूपकोऽत्रकश्चिद्राजायमिति भावः। दांभिके यावत् वृत्तं तत्सर्वमेतस्माद्र
विघ्नित इत्यर्थः। दांभिकेन यत्क्रियते तदेतत् छरेण क्रियत इत्यर्थः। इतिवा॥ दंभो हिंसामायाचप्रयो
जनमस्य प्रयोजनमिति ठक्॥ तेन चरति वा चरती ति ठक्॥४४॥ रिपूनिति॥ यावं तोजनास्तावत्तो
रंजनं तदेव व्रतं तदस्यास्तीति एवंभूतोऽयं राजा रिपून पित्र्यवाप्य रिपून् प्राप्यापि वा अवकीर्णितो
हतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः॥ यद्यस्मात् स्वशरीरादिविषये स्वतो विरक्तानननुरागिणो पित्र्यर्थं वैनं दृष्ट्वा
विगतरुधिरान पितान् रिपून् युधि निकृत्तबाणैः छित्वा अस्तजा रुधिरेण कृत्वा रक्तवत्तरान् रक्तवं
तोऽनुरागिणो यथा रक्तं विधीयते यच्छतेरक्तैरेवं तंत्रत्रतिक्रियेन रक्तवंतो रक्तवत्तरापवंकृ नाठे मे तु पूर्व
न्त्रस्तजद्यकार॥ वैरिणामपि रंजनात् स्कृतव्रतत्वं न जात मित्यर्थः। रक्तवत्तरान् रक्तवतु मेतु पूर्वा॥४५॥

नै०टी०७२

पतत्यत तेजोहुतभुजि कदाचिद्दित्तदा पतंगस्यादंगीकृततमपतंगापदुदयः॥ यशोमुष्येवोपार्जयतु मसमर्थेन विधिना कथंचित्क्षीरांभोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः॥४६॥

पततीति॥ पतंगः सूर्यः एतस्य तेज एव बृहद्भानुरग्निः तस्मिन्यदि कदाचित्तस्मिन्नपि समये पतति तदा त-
हि अंगीकृततमः स्वस्वामंगीकृतः पतंगानां शलभानां देहदाहलक्षणया आपद उदयो येनैवंभूत एव
स्यात्॥ एतत्तेजः सातिशयं संतापकत्वात्पीडितः स्यात्॥ एतत्तेजोपेक्षया सूर्योऽपि हीनो जातः किंतु पतंगापेक्षया शलभ-
तुल्य इत्यर्थः। तथा अमुष्य यशः कथंचित्केनापि प्रकारेण उपार्जयितुमसमर्थेनैव विधिना ब्रह्मणा अतिम-
हान् क्षीरांभोनिधिरपि तस्य तदीययशसः प्रतिनिधिस्तु कल्पः कृतः कथंचित्कृत इति वा॥ यशोवद्वयश-
सदृशः मिति वा॥ सुरमणो विहि प्रतिनिधिरपि क्रियते॥ क्षीरादप्युज्ज्वलत्वमस्य यश इत्यर्थः॥ एवंविधः प्रतापवा-
न्यशस्वी च कोऽपि नास्तीति भावः॥ सुरमा पद्यप्रतिनिधेर्दृष्टान्तत्वादिकद्वीपस्यापि क्षीरोद्वादशोपद्वीपवा-
पिन्याः कीर्तेराधिक्याद्भ्रम॥ ४७ यावदिति॥ हे नेमि सेतुप्रालेयशैलौ श्रीरघुनाथकृतः सेतुः प्रालेयशैल-
श्च हिमाचलस्तौ यावत् यावंतं देशमभिव्याप्यति ष्ठतः यावत्कालं तौ वेष्टिते वा तस्य नरपतेः कीर्तिस्ता-
वत्पर्यंतं चरति भ्रमति॥ किंभूतौ पौलस्त्यगोत्रापत्ययो रावणकुबेरयोर्वास्तुगृहभूमिभूतौ अपि वा
स्तः॥ नवं तौ ... हन्त मित्वं प्रक्षिप्य उत्तरेपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरदिशौ तयोः क्रमेण रूपाभ्यां ... रामरेखारे

यावत्पौलस्त्यवास्तुभवदुभयहरिल्लीमलेखौ तरीये सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः।
यावल्लाक्षास्य गाशापरिहितनगरारंभणस्तंभमुद्रावद्रीसंध्यापतत्कारचितचितशिखाशोणशोभाकुंभौ च ४७

युध्वा वाऽग्निमुखं रणस्य चरणस्येवादसीयस्य वा बुध्वांतः स्वपरांतरं निपततां मुन्मुच्य बाणावलीः॥ छिन्नं
वा वनतीभवं निजप्रियः खिन्नो भरेणाथवा राज्ञानेन हठाद्विलोडितमसृग्धूमावरीणां शिरः॥४८॥

उत्तरदिग्

माली उत्तरीयं पूर्वकायावरणवस्त्रं तद्रूपो॥ सेतुबंधनशिलापरंपरा दक्षिणदिग्रोमस्थानाया॥ हि
माचलश्चैव वस्त्रस्थानीयः तथा प्राक्चप्रत्यक्चक्राद्या प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ तयाः परिहिते स्वामिना विद्रव
रुणेन तयोः शौर्यनगरे तयोर्यदारे रणं आरंभः तस्मिन्नेवं मेयारिवसुंदरी सुद्रा आकारोययोस्ता वुन्नावद्री
उदयास्ताचलौ वयावंतं द्वयाम निवाप्पतिष्ठतः स्वर्ववत्॥ किंच तावद्वीपानः मायं संक्षेप एव रक्तत्वात्
ताकारुचिंताच्यांर चिता निर्मिता शिखायां द्वारखेत्रो रक्ता उ नययास्तो पोलसंनिगोत्रापत्तिग
गादित्वाघञ्॥ वास्तवदितिज्ञो वेति दीर्घः उत्तावयवीयो ययोस्ते उन्नेयौ निच्वते हरितो वेति समासे उव
ञ्यवः तृतिवा॥४९॥ युद्धेति॥ अनेन राज्ञा अरीणां शिरः न्नमोहठात् बलात्कारेण विलोठितं रुधिरैश्छि
दात्सुरत्नमणमन्नूत किंभूतानामरीणां अदसीयस्य अमुष्यायं अदसीयस्तस्य रणस्याग्निमुखं संमुखं
प्रारंभमग्निलक्ष्मी वा बाणावलीः शरपंक्तीरुन्मुच्य मुक्त्वा युध्वावा निपतितां बाणपंक्तिवर्षणे नयुद्धं कृत्वा र
णं क्षेमा पतितानामिति यावत्॥ अथ स्वस्वांतःकरणे स्वपरांतरं स्वस्यात्मनः वांतरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं
बुध्वा वा अदसीयस्य रणस्यैव अग्निमुखं बाणावलीरुन्मुच्य निरायुधीभूय निपततां एतद्वरण्यो द्वंद्व

नै॰टी॰ ७१

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं समाकृष्टे दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि॥ नृणां पश्यत्यस्य क्वचन विशिखान्
किंतु पतिते द्विषद्वक्षश्वभ्रैरनुमितिरमुं गोचरयति॥४९॥

नमस्कारं कुर्वतां॥ किंभूतं विशिरणं संमुखपक्षे छिन्नं वा बाणेन खंडितं सत् अवनती नवतत्तत्र तीव्रं भूमौ प
तितं सत्। तथा वरणपक्षे अथवा निजनियमेन रणस्वीयमयबाहुल्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत्॥ द्वितीय
पक्षे बलाद्विलोपितं वामदक्षिणभागस्पर्शकारि कृतं वैरिणा यद्वियुद्धं नेतर्हि स्त्रियं तएवयेतु विचारकानी
रवश्वते शस्त्राणि परित्यज्य एनमेव शरणं गच्छंति जीवंतीति॥ एवकारेणान्यः शरणं न विद्यत इति सूचितं॥ अन्य
दपि नाराक्रांतं न नम्रं भवति॥ वृत्ताद्वंद्वं प्रत्येकविकल्पः॥ ध्वननिति॥ सुद्धकौतुकदर्शिनीनृणां दृष्टिः अस्य विशि
खान् क्वचन कस्मिन्नपि गुणघट्टनेन तूणादुद्धारे निष्कासने उपादानकाले न पश्यंतीति सर्वत्र संबंधः तथा कस्मि
न्नपि गुणघट्टने मौर्व्यां संधानकालेन आश्रुतिशिखं कर्णाग्रमर्यादीकृत्य समाकृष्टे कस्मिन्नपि समाग्राकर्षण
कालेना तथा मोक्षणानंतरं वियति कस्मिन्नपि गगनदेशेन तथा कस्मिन्नपि लक्ष्ये विधवेध्ये न। तथा शत्रून्निर्भि
द्य निर्गतान् भुवि कस्मिन्नपि गगनदेशेन। तथा कस्मिन्नपि भूप्रदेशे पतितान् न पश्यंति। तर्हि किंतु पतितानां
बाणाघातकृतमर्मवेधवशात्कृता प्राणानां भूमिष्ठानां द्विषतां वक्षस्सु श्वभ्रैः दृढं प्रहृतत्वविहितनिर्गतिमार्गरन्ध्र
च्छिद्रैः तत्वार्थानुमितिरनुमानज्ञानं अमुं बाणगणं गोचरयति ज्ञापयति॥ वेदनेन बाणानसुक्तासु स्यै

दमस्वसुश्चितमवेत्यहासिका जगद्दवी कियदस्य वक्ष्यसि। त्वय्यप्रस्तेऽजगति स्थिते गुणैरिह प्यतेसेकटवासयातना॥५०॥

तेषां वक्षसि श्रिताणि कथं न वेत्सीत्याद्यनुमिति॥ वक्ष्यसीत्येवेरिति पाठे वक्षुष्येव विधास्यतीति भावः॥ दैमे दमेति॥ हासयतीति हासिका तिनी वाचाटी दमस्वसुश्चितं तद्वर्णनेन बाकुल्यनिरपेक्षं मनस्मिन्नतुरक्तं वा॥ वेत्य ज्ञात्वा देवी सरस्वती उगाद। हे देवि त्वं अस्य कियत्‌ एतदीयं कियच्चरितं वक्ष्यसि वर्णयिष्यसि अपि तु बहुत्वात्सर्व्वत्यकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः॥ गुणैः सौन्दर्यादिभिः प्रस्तैः महति जगति स्थिते पिहहृद्ये संकटवासरूपा संमर्द्दवसतिरूपा यातना नासंकटवासेन वा यातनातीवेदना आप्यते प्राप्यते इति न कथय। सर्व्वे गुणाः सर्व्वं जगत्त्यज्यास्मिन्नेव संमर्द्देन निवसन्तीति एकैनैवाकारेण वर्णय। अथवा वर्णनाऽसामर्थ्यादित्यर्थः॥ वाक्यार्थः कर्म्म॥ अथवा त्वय्यसि वक्तुं मानिजगति मध्ये गुणैरिह एकष्टरूपवसतिपीडा प्राप्यते तेन त्वन्यत्र। एतस्मिन्निवासि गुणानुद्दर्जं तएवानर्हत्वादेकोपि गुणो नास्तीति निगुणपहासः॥ अस्य कियद्वक्ष्यसि कथयन्त्रत्र परं मास्मवादी॥ तस्मान्निर्गुणमेनं गुणित्वेन कियत्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयेति वा॥ स्थितेरिति पाठे गुणविशेषणं॥ प्रस्तैरिति वा॥५०॥ ब्रवीतीति॥ जनः प्रेक्षकः कुधा स्वस्वामिवर्णनविघ्नेन तत्समुत्पन्नेन क्रोधेन इतीरिणा भाषमाणाने तस्याः क्षितिपस्यानुगा नतु वरा

ब्रवीति दासी ह किमप्यसंगतं ततोपि नीचेयमिति प्रगल्भयेत॥ अहो सभासाधुरितीरयन् क्रुधान्यैषधेदेत क्षितियानुगान्जनः॥५१॥

नै॰टी॰सु॰१२

न्यषेधत् निवारयामास। इति किं इहसमायांतमेनं स्यादासी किमपि असंगतमसत्युक्तं ब्रवीति बले पिकाकस्पत्पा
दिना षते॥ ततो पि दास्या अपि सकाशान्नीत्वा इयं चेटी अतिप्रगल्भा तेनितरां धृष्टतया भाषते। नियामकः को पि
नास्ती॥ अहो अयुक्तत्वादाश्चर्य्यं साधुः सज्जाविरुद्धलक्षण्या काक्वा वा अकारप्रश्लेषेण वा असाधुरेतादृशी
सज्जानकत्वापीति। ब्रवीति वर्त्तमानसामीप्ये लट्। सत्रांसेति पाठः समीचीनः। गल्भ इ धृष्टत्वे॥ प॥ अथेति
अथ कृपामयी बकुलरूपामा। गिरां देवता मुखे न अन्यं नृपं उद्दिश्य तस्मै निर्दिश्य पदं सर्वसारं वदति स्म। किंभूते
नतस्य आदेश्य पस्यन्नृपस्य दिझुरवं दिग्विभागः तस्य संमुखेन॥ किंभूतं तं नृपं इलाभवतद्गुरुर्वसमिवत्र अतिस्मरा
अतिक्रांतस्मराश्रीर्यस्य तं॥ प॥ विलोचने ति॥ हे वैमित्वं अपांगा भ्रूजाया नेत्रप्रांतरूपमार्गगामिन्या अथ दिका
या नेत्रमध्यगनीलगोलकस्पांचलैस्वांचलैरिति दीर्घैर्विलोकनव्यापारैः कटाक्षैरितियावत् तैः कृत्वा किंना
तवस्त्वं तर विलोकनव्याजात् त्वया मया अत्प मालयं मलयाद्रिस्थामिर्नमायाः संपद्रूपायाल्लक्ष्म्या आलयं वा
क्षितिक्षितमपि नालय विलोकय। किंभूतं रुचः कायकांते आलयं आस्पदभूतं॥ किंभूतैः अंचलैः विलोचने एवेंदी
वरे नीलोत्पले तुल्यनेत्रे तयोर्मध्यवासः स्थितिस्तया वासितैः नर्लाचितैः नयननीलिम्ना नीलीकृतैरित्यर्थः तथापि

तैः ष्टुत्तैः नीलस्यैतत्कांतिभिः कटाक्षैः विलोकयेत्यर्थः ॥ अथ च विलोचनतुल्यानां नीलोत्पलानां वासेन प
रिमलेन सुगंधानि तैः सितैः तिर्यग्गायतशीलत्वादपांगतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नायां श्वेतैः करैः रुपलक्षि
तं तथा कांतः स्थानं तथा मः शिवः आलयो यस्य शिवमौलिनिवासिनं चंद्रमेवेन राजानं त्र्यामपात्रतप
इत्यर्थः ॥ मः शिवमात्वपध्यायामिति विश्वः ॥ निलालयच्चुरादावात्मनेपदिनः पाठात्परस्मैपदं चिंत्यं ॥ निलाल
नं निलालस्तद्धाग्निलालवांस्ता दृशं कुर्विति तत्करोतीति णिचि मतुद्धोपेसाधनीयं ॥ परागमिति ॥ हि ने
मिरणादृष्टः पलायितः नतस्मयः नतगर्वः अरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुः न तमथ चाति महांतं इमं परित्यज
स्वमेव स्वीयमेव शरणं गृहं सुधा वृथा ऽकिरात त्वदीयो हं मां रक्षेत्युक्त्वा एनमेव शरणं रक्षितारं नतगर्वत्वा
त्प्राप्य स्वगृहं हृष्येव इतइत्यर्थः ॥ यद्यस्मात् दुर्गया विषमया नीलस्य तु वा सुतया गिरिदुर्गेणेत्यर्थः ॥ तथापि
इतोस्मान्नृपात् त्रातुं न शक्यते इति निश्चेति ॥ गिरिदुर्गं प्रविष्टोपि बलान्नीतोपकृष्य हन्यते स्वगृहं प्रविष्टो हन्य
न शक्तिः किं वाच्यं ॥ अतः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ अथ च पर्वतसुतया दुर्गया पित्रा त्रातुं न शक्यते ॥ हृतदर्प

नेनदीऽउ१२

हतेव शरणमगमं वरदोत्सवाय मिति भावः ॥ शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः ॥ ५५ ॥ अनेनेति ॥ एतद्वरणेन

तिप्रसिद्धो विशेषेण दूरोद्धिरथ्यवरोहणाच्चलस्तथा तेन प्रकारेण अदूरतां सामीप्यं गामी गंता यथा येन
प्रकारेण तवकेलिशैलतां क्रीडापर्वतत्वं गामी गमिष्यति॥ किंभूत: अतिवदान्यमानेन तराज्ञा पार्थिवया चकेन्दु
विषये दुर्गेगीकृत: उपेन्द्रो विषयतां आयाचनीयतां प्रापित:। अत एव व्ययाभावात् न याचनाम घस्तेषां ध्यान:
त्राद्धमस्माज्ज्ञातैरस्तैर्मेडुरपरिपुष्टो न वत्॥ विदूरा हद्रो हिन वमिघदूगच्छाद्रनशलाका उत्पद्यते ताश्चयाव
केनीयते॥ अस्मिंस्तु बहुप्रदेशमिति तत्र कस्यापि याचकस्य गमनाभावाद्रत्नै: कृत्वा नदुपवनं यावत्स्थेडुरोप
वर्तिम एवरत्नमयत्वात्तव क्रीडापर्वतस्थाने नविष्यति॥ अतिवदान्यायमिति जाव:॥ नवदूनेत्पद्यति पाठे नव
ड्रोउत्पन्नेभ्यो घनध्वनिभ्यइति व्याख्येयं॥ गामी गामीति पूर्ववत्॥पपा॥नम्रेति॥ हे एणया हरिणपातस्त्वन्नेत्रे
यस्यास्तत्संबुद्धि:॥ एन्यवयवदन्तेवा नेत्रे यस्या: त्रैलोकस्य नन्नाएिषरा ज्ञा संयुगेसाधुसां युगीनं रणरसिकं
भुजद्वयरूपं भुजगयुगं सर्पद्वयं विभर्ति॥ किंभूत: नम्रा: प्रतपर्थिष्टथ्वीपतय: शत्रुनृपास्तेषां मुखवान्येव कम
लानि तेषां लज्जयाम्लानतातद्रूपा भृंगेभ्यो जाता छाया च्छम रसंबंधिनी या ज्योत्स्ना तद्धर्त्ता तस्या अंत: पतेन
नखमयूखप्रतिबिंबितेन वंशायितात्वद्दूवदाचरितावरणेन खश्रेणिर्यस्या: किंभूतं हस्तानां सदर्पाणीं मही

णां शरणा रव्या वाता एवाति प्रियत्वाद्मृततरसस्तस्थलहरीणांतरंगाणां च ॥ रिञ्जति तरां पानेन पीनं पी
वरं सगर्वं च पशूणां वियोगकरणे नोर्जस्विसमानाकारत्वाद् इति क्रूरकर्मत्वं चानुजेयं ॥ सर्पत्वं ॥ तथा
णां च पर्वनाशनत्वात् प्राणरवो ॥ पवनैः पीनं पुष्टं ॥ दर्परहितां ॥ ऋच्छरणपातिनो वैरिणा रक्षति सदर्पान्
नमान्मारयत्वयमिति जनाः ॥ एषा ॥ यं एणा अपतं स्त्रीभ्यो ह्यक्त ॥ एण ॥ अवयवा इत्यर्थः एणा टज्ज सं
युगीना सा धूर्यं प्रति ऊनादित्वात् वक्ष ॥ पद ॥ अध्याहार इति ॥ अमुष्य कीर्तिं हूर ॥ कस्मिन् जगति लो
के न जागर्ति प्रकाशते अपि तु स्वर्गपातालमर्त्यलोकेषु स्फुरति ॥ लोकत्रयव्यापित्वं क्रमेणाह ॥ किंभूतं
स्मरहरशिरसि यश्चंद्रः ॥ तस्य ॥ शेष एककलानस्या अध्याहारोलक्षणया पंचदशकलाभिः पूरकं स्व
र्गगत्वा ॥ शिवशिरः स्थितः चंद्रो येन षोडशकलः क्रियत इत्यर्थः ॥ अन्यत्रापि दृश्यं वाक्ये किमपियोग्य
पदांतरमध्याहृत्य वाक्यपूरणं क्रियते ॥ तथा हि ॥ षष्ठ्याहि ॥ सर्पराजस्य भूयांसः सहस्रसंख्याकाः ॥ फणाः
तेषां मस्तुचितो योग्योस्ति दीर्घः कायय ष्टीनि कायः शरीरदंडिकासमूहः ॥ फणसहस्रस्य शरीरस
हस्रेण भवितव्यं ॥ पातालं गत्वा तदीयविशिष्टशरीरपूरणं क्रियत इत्यर्थः ॥ तथा मुनिरगस्त्यस्य चुल

नै॰टी॰३१२

कनं संकुचितहस्तपादं तस्माद्धस्त्रासो भयं न तस्य नाशो निराशः अपि सामस्त्येनोपायः साधनं दुग्धांभोधेः का
यव्यूहः शरीरसंघः । सर्वमेकाकित्वेन पाना । अयमत्र दिदानीमेतद्वशो रूपानेकशरीरधारणात् एकस्यानेक
पाने सामर्थ्याभावाज्जलमात्रं स्यच क्षीरस्तापाहनं दुग्धपं साध्वसरूपत्वात् दुग्धेयशोऽत्रमायशाभिदुग्ध
त्वम् । दुग्धयशसो निर्णेतुमशक्यत्वात्पाना ॥ नावाद्वयात्तावसाधनमत्र तु ॥ क्षीरोदधेः कायव्यूहस्त्यपड्त्प
र्थः ॥ प ॥ राज्ञामिति ॥ नाम्नाशात घ्रीवक्तुः शतीलो हकं कर्संधिनि हेतिशास्त्रं कल्पयते धारयते अस्य राज्ञो
शतेन किं ॥ तेन शास्त्रेण मारणात् किमपि तैरनैकैरप्यपकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः अथ च यः शतमारणसमर्थं
शास्त्रं ष्ट क्रांति तस्य शतसंख्यामितै राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते न तथा राज्ञां लक्षैः कृतं सूर्यतां यतः लक्षसंवे
ध्यं भिन्नवीजिल लमिदः यो हि कत्र विद्रुपप्रतिहतसायकस्तस्य लक्षप्रसंख्यैरपि किमपि कर्तुं न शक्यते इत्य
र्थः तथा राज्ञः पक्षे देः पद्मसंख्यै राजभिरपि किं तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते ॥ यतः दक्षा वपद्मानि कमला
नि पद्मसंख्याकानि वैरिणश्च जयति । यो हि कमलतुल्यनेत्रः तत्रशत्रुतः पराभवेन अथ च रूपमात्रेण पद्म
संख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पद्मसंख्यै राजभिः किंचित्कर्तुं न शक्यते । तथा वा समुच्चये राज्ञां पराजयेन ।

द्रणाद पगर्मपलायनं अथ च परार्द्धरूपाया संख्याया अपगर्मपरित्यागमसंख्य। २—

पिपरार्द्धसंख्येराऊत्नि अस्पकिमपिक र्तुंनोत्राक्यं। यतः सर्वस्वितेपरे त्रमत्रक्ष्यतां। छिन्नत्तितस्पयो हिवे
रिमात्रहन्तुं समर्थस्तस्य परार्द्धसंख्या त्वप्यवः किं कुर्वतु। तत्त्वस्मादेतस्याद्विषां संख्यां त्वं विना को विऊ
तिः प्रकारो नास्ति बनखदे असंख्यायाश्चिदनविष्यंतर्द्धजीविष्यतु असंख्ये यस्य नास्ति तस्मात्पलाय
नमेव जीवनोपायः। पलायिता न हंतीत्यर्थः। लक्ष्यं द्वारं वा संख्यायां। शत धीत्रमनुष्यकर्टके चेतिउक्त
पणोवयस्पयिति॥ अथ दमस्वसुरा कृतविदा अलिप्रायइत्या वयस्पया सख्यास्मितं वितत्पहसितं हत्ला
भारती। निअपिनिदधेऊक्ता॥ इति किं हे भारती त्वं न वस्मुखेन त्वन्मुखेन स्ववर्णनं याचतां प्रार्थयमानानां
मितोस्मान्नृपादपरेषामन्येषां राज्ञां स्वनिवेदने स्ववर्णने एव त्वरां कालविलंबासहनत्वं पत्रपएतद्वर्ण
नंगः इति स्वैविक्रिंईरिणात्राषमाणां स्मा नृपपारिपार्श्विका न रजसे वकान्नमवर्त्तयत्त्वन्पेषेधत्रा त्रै
द्रपमात्रेणतैनैवनेनिवारिता इत्यर्थः॥ इति किं। हि दासि अत्रराजवर्णने वचनाधिकारिणीभाषणा
धिकारिणी दिवी हता॥ त्वं का सती कान्नवंती केन प्रयुक्ता मत्ती अथवा सती ऊलटा कात्व सुत्रैरंददा

नै·टी·उ२

सित्रा।तत्वंवृक्लमयोगेपेति।परिपार्श्वेवर्त्तनेपरिसुखेवेतिचकाराढ्कः।८१।धरेतिः।आरती दमस्वसारेश्रति
धराधिराजंनृपंनिजगादकथयतिस्मेत्यर्थः।।किंनूतंतस्पवर्णनीयस्पनृपस्पउन्मुखंसन्मुखंईद्धलितेनकिं
चित्परिवर्त्तितेनांगेनकरादिनासंवर्तितःतापितंतत्तथासारवत्तरमपिबलिष्ठंतथाकुलेनशीलेनरूपलाव
नावरणेनवाराजसमूमध्येउवितंयोग्यंश्रेष्ठंकुलशीलात्यांसारवत्तरंश्रेष्ठतरंवा।।८२।।हिमेमितित्वयास्व
यंवरार्थमागतवरलोकंपरिणेतृचंदंप्रतिलक्षीकृत्यएवममुनाहृत्रपमानेनप्रकारेणअनवलोकनायाश्र
दर्शनायप्रतिज्ञाकृतकस्मात्कारणात्तत्ताऽपिचयुक्तमेतत्।चेतिपाठेकृतावेत्यन्वयः।।अनवलोकनी
येवेतिअवधारणार्थोवा।नकेवलमवरणायेवकिंतुअनवलोकनायापीतिअप्यर्थोवाकिंतर्हिकर्तव्यमि
त्यतआह।।हिमेमितेइयंदृष्टिःएनंमिथिलायानगर्याःपुरंदरंस्वामिनंनिपीयैवविरंस्यति।ऽस्य एतद्दर्शसर्व
या।नवलोकना।द्विलोकनंचरमिति राज्ञांतरवदनन्तरगोप्यनेविलोकयेविलोकनेपिएनंसंभावयेत्यर्थः
अन्येयद्यपिनावलोकितास्तथाप्येनंविलोकयविलोकनेपिएनंसंभावयेत्यर्थः।।द्वक्षोकेसान्प्रतंउक्तत्वाद
न्वादेशेएनमितिसमर्थनीयं।।८३।।नपाहीति।।अस्पविशोधिमूर्द्धनि वैरिशिरोसि इतिकुधारणश्चितेति

५

जमोर्धं दत्तैर्विदग्धविशेषेण दृष्ट्वा आसीत स्थीयते ॥ इति किं हे दुष्ट त्वं अस्मुं नृपं प्रति पाहि पाहि इति य
त्नं न अब्रवीः तेन कारणेन मम एवं नन्सो विलुंठन स्वं मरणमभूदिति पाहि पाहि इति यो वदति तं मर्यस्ये
ति ॥ पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तवैव सामर्थ्यं प्रकारस्यो ऽच्छत्वाद्यावद्दर्प्पत्वात्तदुच्चारणान्मा मयं मा
रितवानिति त्वमेवापराधी त्यर्थः ॥ ग्राबलुष्टिन्यायेन दृष्टएव तिष्ठति न तु स्त्रुक्के ति ॥ आसमेतस्मिनेनस्थवि
तो ॥ ६ ॥ शोभेजडइति ॥ महाहवे महति रणसंमर्दे दक्षिणो ऽपसव्ये अथ च सरले अनुकूले न्यूते इष्टुना सहगु
णमौर्वी ममपित्राआदाय गृहीत्वा ऽपसर्प्पति कर्णपश्चाद्देशं गच्छति स तिपुरः प्रसर्पिणो रिपुसंमुखं पायिने
दृढतरस्तु हृदयेऽस्य वामवाहवे समकृत्तुजाय धनुःसंमदादिव दृढतरस्त्वजाता इष्वादिवपरीरं नवालिं
गनं दित्सतितरां तुमिच्छति ॥ दित्सतीत्ति वितिवा ॥ अन्यस्मिन्नपि गुणिनि क्षिप्तास पात्रं ग्रामात्स्वजनमादाय
पलायिते सति सग्रामं कर्तुं नेच्छुस्वायवामायदुष्टायापि अयमेवसाधुरिति मत्वास्तु वंज्रजिनेन केन चिन्मध्य
स्थेनालिंगनं दीयते दृढमुष्टिरति शूरोयमिति ॥ संग्रामे कर्णान्तपर्यंतमाकर्णाद्दृष्टुमूध्वको सत्पश्चारालुंच
न्नेवास्तु इति भाव ॥ दृढा तियोगाश्चतुर्थी ॥ ६ ॥ अस्यैति ॥ अस्यावीरमणस्य राज्ञः यत्रयत्रापताद्दृश

नै॰टी॰ ७१

कीदृशं यत्र। पर्वणि राव। पूर्णेविधुश्चंद्रो न स्पंदे रोदसि द्वयी रात्रिः। कर्म तत्र सत्त्वं तत्परं पार्वणं चंद्रसदृशमित्य
र्थः॥ तथा सर्वेषां गोत्रजद्वालस्य धवलस्य सर्वपर्वतस्य हरनिवासभूतकैलासस्य सितः श्रीः। श्वेतकांतिश्च स्ता

स्त

द्विषयेयोगर्वस्य निर्वासि निराकारकं॥ कैलासादपि धवलतरं पर्वतभूतं यत्र। तत्कं बुधप्रतिबिंबितं सासु
नत्रां रवप्रतिबिंबः। किमु॥ तथा ऊर्ध्वदिपर्जन्यराजिर्मेघपंक्तिस्तस्याः श्रीर्धवलिमशोभा तस्याः पर्यायः। किमु
त्राकृस्य त्राष्ट्रं तरेणद्वारः पर्यायः॥ तथा दुग्धसिंधोः क्षीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्वेण प्रकारेणानुवादः पुन
रभिधानं किमु चंद्रादितुल्यमेतत् छत्रमिति भावः॥ अन्योपि दधिच्छित्तं द्वेराज्यप्रतिपक्षं निरस्यति॥ द्वयोः निस्त्रिं
शेति॥ अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः करः कैरवं कैरवं न तडिदिव नतन्नीतः तर्कित अपि तु सर्वैरप्येवमेव तर्कितः की
दृशः करः। निस्त्रिंशेन खड्गेन कृत्तस्त्रुटितायाः खंडनं प्राप्तायाः अरिवारणघटायाः वैरिगजपरंपरायाः कुं
भानां गंडस्थलानां अस्थिकूटाः अस्थिसमूहास्तेषामवटस्थाने गर्तलक्षणस्थाने स्थायुकाः स्थितिशी
लाः मौक्तिकोत्करा मुक्तासंघास्तस्य किरः विक्षिपः॥ तथा चत्वारि किरिनरस्य तुरगलक्षणानि अंगानि
येषामेवंभूतानि सैन्यानि येषु तैः संग्रामास्तेषु सर्वगंतच्छित्रं गच्छंतः सलुरंगास्तेषां तुरेश्वरणाः येन स्वतीक्ष्ण

नागैः हुणास्तु विदलितास्तु तत्फलास्तु क्तिनिष्ठुरणादेतेन तस्मिन्नुपि यस्योशोल त्वाणस्य कोणीजस्य दृत्स्य
उत्पादकं बीजव्रातबीजसंघं क्षिपन्निव वपन्निवायशो दृढस्य पस्कृत्त्वात्तत्कारिणे बीजेन स्कुच्छ्रेणेव तु
वितनमन्त्ररिक क्लिकं नस्य मुक्ताफलानि बीजस्थानेजातानीत्यर्थः॥ अन्योपि पात्रस्थं बीजसंघं करेण
लष्पहलस्रष्टा स्तुन्न मिष्ठवपति वैरिकरिणां हननादि तस्य वकुपत्रोजा॥ तमिति॥ नैकृष्णपात्स्तुर
द्र वङ्करः खुराइति लक्षणात् शाब्दिः निर्गतास्त्रिंशतो गुलिभ्योनिस्त्रिंशः खड्गः इति उन्नु प्रकरणे संरमायास्
त्सुरुषमोपसंख्यानं निस्त्रिंशः इदर्थमिति उक्तत्वात्॥ स्थायुकंलषपतिस्तुक॥ किरतीति किरः इगुपधेति
कः॥ ददाश्रयातीतिसकल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवलं कल्पितप्रदः अस्मिन्राजनि अतिदानं अतिशायितेद
नेनजातिस्पतित्रः कल्पितमपि ददातिमन्त्रिकार्थिभ्योयाचावकैर्वर्जनात् सर्वमल्पान्यपिप्रायाशानावाद्दुः
र्भवंति वक्तनिज्ञायमानानियानि फलानितेषां नरव्याजेनताराकोरवमिषेणकुत्स्याधितः स्वर्वसदावरि
र्गोपिनम्रः सन् कथमप्यात्मीयमहता क्लेशेनाथवलज्जागोपनप्रकारेणापि निष्टनु॥ कालंवाति वाह
यतु नम्रत्वेन लज्जागोपनंयुक्तमिति भावः॥ उत्तम्रस्तनावलं यावकश्रेणीपाव र्जनात्परितापाजातज्ञा

नै टी उ १२

तेनदुर्यशसाऽपकीर्त्यानिविडिताघनीकृता। व्रीडालज्जायस्येपवंकृतो। पियाच्वकाचावान्निर्वयथाऽ
कुयथारत्नसंपदाकृत्वाउदयान्नुस्मृता वृद्धिर्येनादयउद्धधिखरोथवानम्र एवकथमास्तांपितुलज्जि
तस्यानमत्वमयुक्तमेवेत्यर्थः। कल्पवृक्षस्यस्वर्गस्थितत्वात्तदुप्रापतया फलप्रार्थनाया जिनन्नम्रतयावा
लज्जापरिहारःसंभवा॥ शिहएगोंस्तु एकलोकनिवासात्तदुःप्रापत्वानाविनियात्वेकेवर्ज्जनाल्लज्जा
तिशयमतिनम्रत्वंयुक्तं तत्कृतस्यनास्ति। त्यागश्चर्यो॥ कल्पवृक्षमेकृत्याम प्ययमधिकोदानम्रइति
नाव। कृत्वायितंलोहितादिराङ्कतिमणवादाचारेक्यपू॥ ह्यीस्तृजामीति॥ वध्यूर्नेमीसख्वीजने
द्वंगितेन्दूसंगादिश्चेष्टितैः कृत्वातानेमिम्पि निष्टच्छतिसनिस्वानि प्रायज्ञापनापनार्थस्मितायवक्रं
यतः अवक्रयतवक्रंन्चक्रिनद्वदनवक्रताभेवतन्नृपतस्मिन्राज्ञिवेसुखयंपराप्नुखत्वंत्रलक्षितं॥
अन्यतोविलोकनादेवानानादरोस्याइतिमखिर्भिर्लक्षितेनतेनराज्ञावानकिंतमित्यर्थः॥ इतिकिंहे
नेमिअहंअयंवासोनृपश्चइदंन्तृपमस्पृक्तुनो। विघ्नंसृजामिकिं। वेलच्व्यमितिपाठःअसावधानता।
यस्मात्सुखमवक्रयत्वतस्मादिवन्यपगातमिवेवेलव्यंमालिन्यंलोकेर्लक्षितमित्यर्थः। स्मितायस्मि

नं कर्तुं क्रियार्थोपपदेति च तुमुन् ॥ ६८ ॥ हरेति ॥ अयमधुस्वरा गिरामधीश्वरी वक्तुं वर्णयितुं दे
श्रानेव च नापरेण नरेश्वरांतरस्य रूपांतरं निर्दिश्य प्रदर्शयित्वा विदर्भजाश्रोत्री नैमी कंठेन निजास्यपद्म
यवदनमेव वर्त्म तस्मात् सुधा निरस्य रूपा निरुक्तिर्निःसृत्वा अनूपयामास परिशेषेण विकार उ
वाचित्यर्थः ॥ अनुगता आपो यत्रानूपो देशः ऋक्पूरब्धूः इति समासांते त्र दनोर्देशे इत्यकारः ॥ अनू
पं जलमुक्तं चकार तत्करोति णिच् ॥ लक्षणया मधुरस्वराकर्णनात् स्तिमितेव कोत्यर्थः ॥
अस्पष्टरूपीमत्त्वः ऋती डुनरिति पाठे णौ वृद्धुपधाया इति उपधा ह्रस्वः ॥ ६९ ॥ सइति ॥
स एष कामरूपस्य देशाधिशोस्याधिपः अथवा मदनरूपस्यापि स्वामी तद्रूपधारणादिम
र्थः ॥ सकः यस्त्वया ईक्षितेपि नानि लक्षितः इति तु किं वाच्यमित्यर्थः ॥ हा कष्टमनुचितमेतत्
यतः कामाद्रूपेणाधिकः अतिसुंदरः अथवा कामाद्रूपेणाधिको नेति काकुर्वा ॥ यतोयं का
माद्धिकस्तस्मादस्य योग्यतमासात्वं वद्धन्नासि नितरां सुचिता प्रेयसी न वसि ॥ सा का परा अ
स्थाय स्यात्तत्र च प्रतिमल्ला तुल्या नाकांतिः अस्तुतरां दुर्लभा यस्याः सदृशी कांतिः कस्यांश्चिदपि न

षष

नै-टी-उ१२

दृष्टचरी॥ अस्यापि सुंदरत्वादित्यर्थः॥ अथच परान्यास्त्रीयथैव स्याः स्तुल्यकांतिं दुर्लभा सा सातिसुंदरी त्वमि
त्यर्थः॥ त्वमतिसुंदरी अस्यास्तु तरामयोग्येत्यर्थ इतिवा॥ व्याख्यानांतरं क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यं॥ सुदुर्लभानामुद्धत्यांकि
वला स्यामिति सुमनिषेधः॥७०॥ अकर्णेति॥ अस्य वैरिणः मम रेनिमज्य निपतस्य यावात्सकलकारणैः स्तस्य
स्य तन्मंडलस्येत्यर्थः॥ निद्रां नेदं विधाय स्थलो न वः संसार एव दुस्तरत्वाद र्णवस्तीर्णः मोक्षः प्राप्तेरस्तुन
राष्ट्रेतेरित्यर्थः॥ अहो आश्चर्यं सूरतेराय मित्यर्थः किं न्वेते अरिभ्यस्त्रायत इत्यारित्रं वलं तेन विनाथवारि
रस्मात्सकाशात् द्वंद्वैकेणान्येन सूरतेरण विना न विद्यंते कर्णाः कर्णका राः लोह कंटकाया राएवं विधाधारा
येषां भवं त्येताः कर्णान् धरंति कर्णधारा न कर्णधारा एवं भूता वा ये अश्मगाढाणाः श्रेष्ठाः स्तारसे संन्द्रतानि
ओतानि अंगानि अवयवा येषां तेषां नावः स्तस्तानां गतेः प्राप्ते प्रत्यवयं विद्धेरित्यर्थः॥ यावत्साकर्ण॥ अथ च क
र्णधारेणा विकाः॥ आस्तुगावा पुरुषाभ्यां कृत्वा संछ्रतानि परि पुष्टानि अंगानि रज्जुस्तंभादीनि स्तरणोपाय॥
च्छतानि येषां कर्णाधारस्तु कत्तवायुनावासंन्धतान्यंगानि येषां एवं भूता येन न भवंति स्त रूपं गतेः आरित्रेण
जलकेपण काष्ठेन विनातस्याप्पन्नावेया वन्नेरेण सकलायानैकायां निद्रं विधायसकलां नौकां स्फाद

यित्वा निमज्जय्य उड्डित्वा अर्णवस्त्रीणः हेलवशिः अत्रहो अत्र ताश्चर्यं ॥ कर्णधाराद्यभावे नौकायाश्छेदे त्रुडि
त्वात् तरणं तत्रापि समुद्रस्येति अत्याश्चर्यं ॥ अघटमानघटनेन आश्चर्यस्य वर्कशिवनामोच्चारणं क्रियते ॥ कर्ण
धारस्तु नाविकः ॥ नेकादंडः क्षेपणी यस्या वहित्रं स्त्रियां नौस्तारणिस्तरिः ॥ द्युमणिस्तरणिर्मित्र इत्यमरः ॥६७॥
यदिति ॥ नृलोककल्पद्रुमो नृपालस्यास्य तु जो भ्रमनिर्बाहुप्रतापे अरिवर्गस्य निजप्रतिसंतापकारित्वात् पठरिव
श्रीभट्टहरिरेनयघर्मा क्रियते तस्मात् तत्र ग्रीष्मेनेति पद्मिनीदीनारिविघ्नं नेतां त्राणपदोत्पलानि तत्र छनि
सितिर्जलैः अस्तुतिः अथच वनेन तुल्पकमलानां यो वासः परिमलः स विद्यते येषु तेजलैः कृत्वा प्रपांपानी
यशालां न दद्यात् तु अपितु ददातीत्यर्थः ॥ तपस्विनी ग्रीष्मर्तौ सुगंधिनि रुद्दे कैः प्रपां करोतीत्यर्थः न प्रतिमारणान
त्राकन्यक्षां सर्वाप्परिनारी रूरो दैवति भावः ॥ प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः ॥७२॥ एतदिति ॥ आजिस्थली
मुमंगामन्त्रमिश्रए तन्नासीरस्य एतत्सेनामुखस्य उरोगच्छंतो वाजि प्रजास्तेषां खुरेस्य पश्चरणाग्निर्माजा
ताने रुद्धालितारजोराजिः ॥ रेणुपंक्तिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रादि जयकारिण्यां यात्रा वैरिसंमुखकी
नयस्तासु अस्ममत्तुल्येसमरस्य जरं संमर्दं पतयतः कस्य जनस्य एते ? नरराज्ञादन्तैर्मौसि घत्तिन्यः स्तवद

त्रे टी॰ ७१२

स्य ज्ञंके येषां ए तेन दंतौ निघातौ यस्य । अत एव स्ववदस्खलो वाऽस्कुल दंष्ट्रात् अरिसंघात् अथ तत्तद्रूपावेणकत एव
सार्द्राणी धनानि दारुकाष्ठानि येषां स्थवंत्नूत एतस्य देहोत्सर्वाधिको रूद्रा प्रतापः स एव ज्वलन् देदीप्यमानोऽनलो तस्य
मिलन्मूसा वाऽल्पंयस्यैवं नूतो बऊनेरा धूमः तस्य त्रमायसा द्रूपादः धूमपि रजसि धूमद्वतिबुध्येनासीदपल
सर्वव्यापि । आर्द्रवेणुरूपं धनं दहतो वह्निर्नूया धूमिमानवति सर्वप्परयएतावता पवह्निलादग्धा अश्वपति स्वाय
मितिभावः ॥ आर्द्रमार्द्र पर्याय ॥ मिलद्धूमन्नमिति पगिमिलतो धूमस्य बाऊलानां तालय ॥ २३ ॥ ॥ हरिति ॥ किंषां
जगतां भुवनानां संबंधिना तेने नास्मा राज्ञा यशसोऽपिषेक एवं स्त्रिवा नजनि तना कारित्व अपि लुस्त्वा गीदिस्तैन न
सर्वेणापि लोके नैतदीयपरामो निकं ऊतः वि शाशणेनाधिष्ठान माह । किं भूतस्य पयसः क्षीरोदस्य त्वाम्
क्षीरसमुद्रस्यापि जलानि दुग्धरूपाणि प्रथममथ्यमंदराविलेन त्वाप्रकर्षेण विलोड्य मैरेर्मथन क्रियायोगाम्
थितमिति आदेशो संज्ञायां निर्मितेन तायो अथस्व निर्जलं मथमथितं दधि मथितमि सुच्यते ॥ तत्स्व रसस्यापि
मथनक्रियायोगात् दृसोर्नूवन्मथितरूपत्वात् निर्मिते सति जलेपिस्थितस्य मे जवा क्षीरोदन्व उदके दुग्धरूपत्वे अपि
घने तेन सती त्यर्थः ॥ क्षीरोदरूपमिह सन्तंक्षुन्नवस्तुमात्रापेक्षया तस्य तिस्तन्नत्वा घन्मूपीतं तस्वे

सिद्ध
७५
स्त

नात्मनाथसुखेनत्रायासरहितेयथातथा आक्रम्यसुपवेशनयोग्यंस्त्रजनः ऊर्वतिः क्षीरोदपदमधिति
ष्ठतिइत्यर्थः ॥ किंच तेन जनेन एतद्वर्णितं कवितं एतत्संबोधिकविधिनिर्मितकीर्त्तिवर्णनरूपं वाकवित्वं
तदेवस्वादुनरत्वादमृतं तस्यश्रोतस्यप्रवाहेश्रोतोस्पूलोत्कटोसादरमाकर्णनेछेत्रंत्रथचउलनरेण छक
णविवकलशो महांतो कलशोभाजानजनालोकेहि कास्थस्मिंश्चिद्राजनिकेनचिन्मथितिततदीयेसिंहास
नमधितिष्ठतोन्यस्यकेनचिद्वारिपूर्णेनकलशेनाभिषेकः क्रियते ॥ महांतोकलशोभाजाभजनतालोके
हिकस्मिंश्चिद्राजनिकेनचिन्मथितेततदीयंसिंहासनमधितिष्ठतोन्यस्यकेनचिद्वारिपूर्णेनकलशेना
भिषेकः क्रियते ॥ घेनीरूपतयस्थपवेशनयोग्यतांस्त्रचथिलेमथितादेशेल्हेतिसतीत्युक्तेऊलोपरिउपके
नासंभवात् क्षीरोदादपिविमलतरंमहीयश्चैतदीयौ त्रो वैदेहिके लोकत्रयसंचारितमितिभावः ॥
तत्केषुदधिन्मथितंयाद्दशा छ धींबुनिर्जनमित्यमरः क्षीरोदन्वद्दयाउदन्वानुदधौचेतिसाधु ॥ ककत्सर
वित्पवत्पयः ॥ स्वाक्रम्यंपोरडुपधादितियत् ॥ अजनिकर्मणि चिण् ॥ ७४ ॥ सममातीति ॥ अस्पराजकीर्त्तिः प्र
ज्ञास्मिवर्णनपंक्तिः समितिसंग्रामेपत्नीनां निपाना मरणे तस्याकर्णनेनद्राक् शीघ्रंत्रदीर्णानि प्रतिद्वं

नै॰टी॰उ॰१२

पतिमृगाक्षीणां लक्षस्य वक्षांसि तान्यिव तत्क्षणमेवाविदीर्णत्वाच्छिलास्तासु शोकवशादुरस्ताडनेत्ययस
योर्दृढनिविष्टितयोर्हस्तयोः प्रखरास्त्रनिति ह्वान खरान खाएवटंकाः पाषाणदारणलोहविकाराः स्तैर
चित्तलिपिपरिवरचितलेखने वास्तीति शेषः ॥ अन्यस्यापि कीर्तिप्रशस्तिः कोलिः शिलासु टंकिकाभिरुत्की
र्यलिख्यते ॥ सर्वेष्वपर्येयानेन हतास्तन्नार्यश्च शोकवशादुरस्ताडनेऽर्वंति अतिनिष्ठुरत्वादस्य कीर्तिर्निवर्त्ती
त्यर्थः ॥ दृढत्वोक्तिरप्यविदीर्णत्वाच्छिलात्वं शोकातुरस्यारस्ताडने जातिः षंटकः पाषाणदारणे इत्यमरः
समित्याशिसमिघुधइति ॥ ७५ ॥ विधायेति ॥ तांबूलस्य करंकः स्तुवर्णादिरचितहंसाद्याकारः तांबूलपुटी
२१५ पूगीफलचूर्णादिरपर्णानि यत्रैकत्र क्रियंते तत्तांयां मध्यदेशभाषया गुलकरामिति व्यवहरंति ॥ तां देव्ये दाऌ
करांकगा स्वीयकरतलमध्यगतां देवीकरतलमध्यगतां वा कृत्वा ॥ करीकाकृहीत्यर्थः ॥ इतिकिं हे विर्दे
अनयावीटिकया एतदीयवक्त्रवर्णनजनितं वक्त्रस्य सकलं परिश्रमं शमं नय वक्त्रवर्णनजनितं शोषं वा विं
प्रापयेति ॥ एतत्स्लेतर्विरमेत्यर्थः ॥ अन्यापि स्रक्सुखावीटिकया श्रमं शामनयति ॥ ७६ ॥ समिति ॥ ज्ञारत्नीर
तीशाकल्पकामतुल्येऽनल्पेनिजं वाङ्मम्य कडन्मुखी तत्पत्रभार ॥ निम्यैत्तं दर्शयितुं नदस्मिन्तुरस्वेचकार

तत्रानंतरं च सकलषट्पदिलोचनानां नीतबालहरिणनेत्रां संसज्जनानां रंजनी अनुरागजनिकां ज
नीं वराधिनीतां श संसारिणीं ॥ रतीश तुल्य छनिव पाभा रंजनी मृगरमणआवाल्निलोपालकाः ॥७९॥
अयमिति ॥ हे भैमि गुणौघैः सौंदर्यादिगुणसंघैः अनुरज्यंतो ऽनुरक्ताः नर्व ते उत्कलालक्षण्या नदे
निवाधिनि लोकायत्राध्व गुणौघैरनुरज्यंतं उत्कृष्टाम्बलु षष्टिः फलायत्रैतेरुपलक्षितावार्यंनपयस्मा
त्त्रवस्तुरवालिकरसेनानुरागेणोत्कलोचन उत्कंठितनेत्र असीति शेषः ॥ तस्मान्नतु हरूपा स्त्तवापि
सौंदर्यादिस्ततदीर्घिके सुदरिनवीपट्टशोभासउद्वो लाविभ्रालावार्चवलावातरंगाउनः २ व्यापा
ररूपाः कल्लोलास्तेषां भंगयः प्रकारविशेषास्त्वमुंस्थरांतु ॥ अयं त्वां पत्रपतित्वमप्यनं कटाक्षैः पत्रपथे
गत्वा दितिभावः ॥ अनुरज्य ऊतैकलक्ष्यस्यनेनजनानुरंजनात्संपदाधिक्यं सूचितं अन्यस्यामपिजल
वाप्यां केचलतरंगभंगयोः नर्व ति ॥ अनुरज्य दितिरूपेनो ऽङित्वा नलोपः ॥ जो अनेनेति ॥ कामगवी नेन्दीलुरे
सुरद्रुमौ कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्योन्यं क्रमेण पयः सेवनपत्रव्यजने प्रदाय प्रकर्षेण दत्वा स
नस्य व्यसनं अतिथयेप्रत्यहमवनपकरणीयतयाश्रास्याग्रहं समानुतः समाश्रियतः ॥ कस्मादित्यत

आह। किंकृतो सर्वार्थिनां सर्वयाचकानां अभिष्टदाना तयाकृता जन्मसाफल्यलक्षणं कृतार्थत्वं तां क
रोत्येवं कृत्वा कृते तेनेनिम्नातिदानात्त्वं प्रत्याहता अनीता अर्थिनो याचकाययोस्तौ अर्थ्यतरा तावात्क
मगव्याकल्पद्रुमस्य उद्धसेकः तनोत्ति लवस्व पल्लवान् दर्शयितस्य दंता इत्यर्थः॥ दानस्पर्द्धयैवमिति भावः॥ १९
नृपइति॥ अयं नृपः निजपदद्वयप्रणामव्याजात्पततः नम्रात् यान्नृपात्करात्यौ कृपया शिरसि धृत्वा उद्दत्ता
स्ता लयत् उच्छापयामास॥ तदीयारीकीयाचूडामुकुटानां सांकुरविंदरश्मिभिः कैमाणिकशोणशोभाभिः
कृत्वियमेतस्य करयोर्द्वयोरंजनारक्तिमा स्फुटा दृश्यत इति शेषः॥ २०॥ यदीति॥ मान्तुमान् कस्यामपि
ककुभि दिग्विस्तिमानं स्फिरत्वं यत्तन्मालं बतेत्र अंगीकरोति किंतु सर्वदापरिच्छिन्नमेत्यवादावाग्निनावनवह्नि
नावद्यनेअतिगहनं काननं तत्क्षणं क्षणं केऽपि केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्नेन नेदकाश्रयेण यज्ञातं॥ एतस्य ज्
जेतृजसा विशेषेण॥ जितयोस्तयोः सर्वदावानलयोः सावन्निश्चितं एषाजयो विनीयुक्तकारितरता॥ नीत
स्यव्याकुलतावणाश्रयणं वउर्जातं॥ एतस्य ज्जेतृजसा विशेषेण जितयोस्तयोः सर्वदावानलयोस्तावनि
श्चितं एषाजयो विनीयुक्तकारितरता॥ नीतस्यव्याकुलतावणाश्रयणं च युक्तं इत्यर्थः॥ मानीहि जिनः स

नलज्जया मुखमदर्शयित्तुर्न दर्शनमनयैनैकस्मिन्देशे वासं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमन्निति सर्वथाऽप्यसाम
वेक्ष्यमाणकं घनवनं वा विशातितास्यां युक्तमेव हतमित्यर्थः। तं वाडवं वडवानलं तुन्नधिकं येनास्मादि
याद्विषि सहजशत्रावत्र सिंधुजले प्रविष्टं निमग्नं मानी हि पराजितोपि वैरिशरणं नेत्रियेत
गत इति अभिमानित्वाभावान्निघ्न एवेत्यर्थः॥ अथवा वाडवो ब्राह्मणः॥ ततश्च ब्राह्मणत्वाच्छत्राव पिनियेन
प्रवेशो युक्तः। सतु नणावनस्परहरणं युक्तं इति वस्तुवित्तं सूर्यादेरप्येतदीयं तेयोधिकमिति कमित्तिनाव
स्ते मे तिस्थिरत्वात् दृष्टं वेष्ट पादित्वाद्भिमनि विप्रियस्थिरे तिस्थादेशः। शरणं प्राप्तमद्भितीयाश्रितेति
समासः॥ ५९॥ अमुष्यमिति॥ अमुष्यां वीरसेनसुः स्मरं संस्मात् प्रमृष्टमराः प्रसरणशीलाश्च मूर्ध्नि पुरा सेना
गजास्तैस्तैर्येवं संस्तुत्यैन्ते वर्मध्युनि करिकराग्रजोत्मे मदजलमिंदुभिर्जलबिंदुभिर्वर्षावद्वपायसम
यनीहारकाले हिमर्तौ प्रार्द्धे निमितेसति प्रतिनिदृपजटावीरा अपरिच्छिन्नत्पात्रं जसान्मध्यस्त्रीयम त्रै॰ टी॰ ७१
सिवानकं पंतां अपित्वस्मा ऋयेन युक्तं एवकं पल्लिर्षा॥ तथैतेषां रिपुणीव घोरमणपत्तासांव त्र्कांभोरुन
न्लायतकुअपितुनाविनं। प्राणेशावधस्यनिश्चितत्वात् तासां मुखस्यम्लानिरुचितैव। तथा सप्रसिद्धोरणवा

मरः॰ तेषां वैरिणां तत्स्त्रीणां च कुक्षितो दिवसो॰ अन्नरूपो वा संरोनन्न वत्त पितुन वत्पिवव धनिश्चयाद्वैरि
णां तत्स्त्रीणां वशोकवशादित्यह मेवेमि॥ हि मत्रैत्रिशरीरकंपः कमलम्लानिर्दुर्दिनं च भवति॥ अरतेरायेगज
पतिरिति भावः॥ सिंधुरः वैरिरितिपाठे गजसंघेः करटिनि॰ वमथुनि॰ इत्वेतिव्याः रव्यर्थीवमथुः करशीकरः॥ अ
वरयायस्तु नीहारइत्यमरः॥ प्रस्मरेतिसधघस्यदइतिकमरसूः॥ अवरपायितित्रपाद्यवेतिण॰ तेषां कुमा
रस्त्रियेत्सिकरोषः॥ ज॥ आत्मनीति॥ आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्छितीनत्तगुणस्य मेलितसौदर्यादि
सर्वगुणस्थास्थराङ्गः अहो तरामितिरायेनोचितीर्थो॥ यत्र एषभूता निर्दूपाति द्विषांगात्रांतराणां हस्तक
धेन्तराणां वर्जनात्स्रवयवांतरं परित्यजितपर्थः॥ येनसुलदारत्रयं॰ उनपुनरतिनरां अहं अहंकारः॰ क्रिय
तिस्म अहंकाविणाजातमित्यर्थः॥ यश्च स्कंधः॰ नानमत्स्नत्रोनत्तत्॰ नस्यैव हस्तेधेस्यैव मर्माणि अतिम्र
दूनिनां वस्थानानि रवंडं॰ अजनयत्॥ वकारनान्यषां॥ किंभूतः॰ समितिमंत्रामिअलं कर्मणे अलं कर्म
णे रिमारथ समर्थः॥ वाण अजोयस्य अपराधी हि राज्ञा दंड्यः॰ हस्तकंधस्यैवापराधो नान्येषां तस्यैव दंडे
न तवानान्येषामिति पिनितरामस्यो चितीत्यर्थः॰ अयं च सगुणः॰ सदयानन्नश्चमारतिशरणं गतो

क्षरन्तीतिभावः॥ कर्मक्षमोलं कर्मीण इत्यमरः॥ अलंकर्मणे मर्यादियो स्नानार्थे चतुर्थीति
सप्तम्यलंकर्मशब्दात्स्वार्थेऽण् इत्यण् शितं खलं कर्मेति रवः॥ ओद्ररमिति॥ गौरगुणैः धवलव
र्णैः कृत्वा हृद्यं संस्रं हंस इति च्छतो अहंकारवचांवस्त्वेणां जेनैव तदेककाशिवत्तस्मिन्ऊनयका
शिलावामरे चरणे त्वंकाष्टादिरचितरत्नप्रतिमाधारिणि सकलधवलवस्तुछविकदावलीधा
रिणि एतद्वीर्ययशसि एतस्य वा ऊयशसि सकलेजगत्सु चरति प्रसरति सति अथ च स्वप्रतिमल्ल
गवेषणाय भुवनं परिभ्रमति सति किं प्लवलीतं ऊस्तुदं निशि निद्रां स्वप्नमप्यवसं कोचं न प्रयाति त
स्यामल्लिकाकुसुमनसो माल्यं माला अस्माद्भियात वधी मल्लिकेशपाशाग्रे णिविशेषलीयत आलान
गोपायितव्यं वांहस्थं तिष्ठति तथा शीतद्युतिश्चंद्रो धृतदद्रुम्प्राक्षजयः सत्रपी स्त्रवेकेन
वाद्यस्य स्त्रवणव्याजात् स्त्विद्यति स्वेदं मुंचति। अथ च हिमकणान्मुंचति एकया ओत्रं ककार
इति वा ऊस्तुदादिन्याप्यधिकं धवलमेतद्वीर्यं यशः इति भावः॥ बहिर्निधारयेन्माल्यमिति केशांतर्गत
माल्यधारणाक्षेपः सदावरत्वेस्त्रविर्ते॥ धा॥ एतदिति॥ एतस्य भगजः यः सूनुस्तुस्थाने स्त्रवति

नै.टी.३१२

सर्गांधगजः॥ स्वदाननमलमत्तादिगंधेन जितान्यकरी विरोधिकरिगंधमसहमान इति वा गंधगजः करोजोव
मिवाजातः शुंडादंडाग्रेण मुखधृतगंडूषजलवमनमिषान्नत्रंबुधेः समुद्रस्य त्रचसुनाम्नां करिण्यावल्लभ
स्यैरावणस्य विरहं तद्वियोगजनितं शोकं निर्वापयति॥ किंच तन्मध्ये निरंतरं तृषा पिपासया सफेनत्वात्
क्षीरवुध्योद्धुरः २ प्रसर्पणेन कंठां नेयावां मर्यादीकृत्य मज्जंतीतलप्रवेशाद्दह्यमाना तनुर्देहो यस्य एवं
भूतः स्तथा स्वकीयाद्दक्षपीतस्याः करी ऐरावणोन्यवातत्रत्याः करिण्यस्तेषां जयक्रीडां नयो पाश्लितैर्य
श्राविन्सहस्य द्विनिस्तद्दड्ड्वेलः फेनैः जलावगाहने जितैर्निमग्नदेहार्द्धदेशो धवलीकृतः। यथा दंतद्वंद्व
स्य दंतद्वयस्य जलेन्तर्निबनं प्रतिबिंबं तेन कृत्वा चत्वारो दंता यस्य सः। जलमध्ये विद्यमानत्वात्तु दंतत्वाद्धव
लत्वाच्चैरावण एवायमिति भ्रांत्या समुद्रः स्तुर्वीनवनीत्यर्थः॥ आ समुद्रं दिग्विजयी त्यर्थः॥ ५१॥ अथेति॥ अथ सा
नैमीन्यमीलत अक्षिपक्ष्म संकोचं चकार॥ किंच ता अति प्रीत्या मधुस्रजावरण मधूकमालया नैषधस्य
नाम जपति तच्छीला। त एव स्फुटीभवनघ्रत्यह्रायमाणः ध्यानेन विंतनातिशयेन पुरः स्फुरन् अग्रस्थित न्नय
क्त्रा समानः नलीयस्यामा॥ तत्रोत्प्रेक्ष्यते॥ एतस्या वीयते वैरेणनिपासमुत्पन्नमद्भुतमंद्भुत्यं हृदि स्त्रास्वाद

यितुमनुत्तवितुमिव॥ आश्चर्यस्य चेतसि वर्त्तमानत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रे अप्यंतःप्रविष्टे इवेत्यर्थः॥ नलि एवाघु
रक्तासती नेत्रनिमीलनेनैव तत्त्रपं निराचकारेति भावः॥ अन्यापि ऊपमालया ऽसौ इष्टदेवतानां मंत्रजपेक्षु
र्वतत्तां साक्षात्करोतीति॥८६॥ प्रसंसितुमिति॥ दिनांतरे ध्यायमस्य देवता सरस्वती श्वरादेदेवपूर्वकं चेदेव
ताः अतिगंभीरमधुरां गिरः प्रतस्मार उवाच॥ किं कर्तुं सदः सभायाः उपांते उभयपार्श्वे रं ऊत्पवेत्री लंश्रि
यात्रारी रत्नालया कृत्वा ऽतिसुंदरं जिनं बुद्धदेवं जयंतं॥ ऊगत्पाः पृथिव्याः ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुं
श्रियाप्युपांतरं जिनं जयंतं जगति श्रेयः दिनाद्ई द्भुदुत्तल्यं कीकटदेशप्रस्तुत्वा॥ जिनं बौद्धराजानमिति
वा जयंतं नामानं वा अगदीश्वरमिति पाठे जिनं विशेषणं॥८७॥ तथेति॥ हि कश्चिरसुंदरि त्वं तथा तेन प्रकारे
णा धि ऊर्ध्वः अधिकारं ऊर्ध्वः॥ नपाकथं यथा पियनप्रकारेण कीकटाधिपः॥ मगधदेशस्वामी त्वत्कटाक्षपुरु
कः सन् चिरं ष्मितास्तवकटाक्षधारास्तिर्यगवलोकनपरंपरा संप्रतीक्षां नीमं प्रतिच्छती अंगीकरोति॥ किंतु
ताधराः अपांगो नेत्रप्रांतः तत्र क्षणं शोस्थलं नायद्यशाला तत्र लास्य सविलासमंदगतो लंपटः चिरं ष्मितमिति
वा चिरेत्स्मकारांतमप्यव्ययं ते न समासः एवमेवं ऊती यन्यत्रापि ज्ञातव्यं॥८८॥ इदमिति॥ अत्र विलिखु लोकेषु

नै॰टी॰उ९

स

घाविनिः प्रसरणशीलैः लोकत्रयं मुद्ववलं कुर्वाणैर्स्य यशोभिः विशेषेण॥ नीषिता लोकत्रयान्निर्वासिता मतीत
मसी कृष्णपक्षरात्रिरेव मस्मीदं यशांसि अस्य कीर्तिर्द्विषतः अमहमानस्य दुग्धाब्धौ चेशो प्रवेशेन स्य इदं मानस्य अर्धं
स्यां कंकलंकमथवसन्निधिं धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किं कं वा एतद्द्विषतः एतच्छत्रोः राजेनंद्राप्राप्तीति सं
शयः॥ एतद्यशोभिः श्वेतीकरणात्तु मुखाति रिक्तस्य कलस्यापि जगतः श्वेतीकरणात् तत्र निवृत्त्युमशक्ता सती मलिनं
चेंद्रकलंकमेत्य शत्रुमुखं च प्रायेण गता॥ यो हि येन पराजीयते स तद्वैरिणम् आश्रयती त्यर्थः॥ अयमतितरां यशस्वी
तिभावः॥ अन्यापि निषिद्धा नित्यगात्रं यातिरूपामस्य वरूपा मे वस्तु सगोत्रमिति तिनाम सीनम संबंधि निरात्रिमख
रूपामवस्तुमात्रगता स्वरूपा मिको यथाक्रमं चंद्रांकं शत्रुमुखं धावति किमिति वा॥ चिरं तरेवद्यो भकरणादितल
र्या निःकाशितेनशतामशी स्त्री नावसी रूपर्लक्ष्यंदद्धस्योल्लंगं गता॥ अत एव शशिकालिमा चंद्रांके हृद्युपेत सर्व
स्यापि श्वेतीकरणाच्छ्यामी कापि निर्वासिता न्यत्र स्थानमशक्ता तत्र चरिडमुखं गता॥ अत एव विवर्णीभूत
श्चैवेरिमुखे वक्त्रकालिमा हद्युपेत॥ एतद्द्विषतः द्विषत्रा लुर्वेति षष्ठीसमासः॥ ८९॥ इदमिति॥ अतिचदानस्य
स्य तपस्य प्रार्थनशीलैः अर्थिनिर्याचकैरनेनैव सकलकामानां क्षरितत्वाड् कितः परस्यपिक्रः अत एव रत्नमया

वान्मणिप्ररोहेणाविद्धस्यांकुरोत्पत्त्या विद्धत्वेन वृद्धिं प्राप्य प्ररोहेणैमेक। कियद्भिः कतिपयैरब्दैः खिद्गैनै-
श्च वक्ष्मावशिष्यते आच्छादयिष्यति यतस्तस्मान्नुनिरगात्तिविंध्यतामानं न्यक्षरं सुधे वाले दंध मर्दीमन पर्यं-
त्वयान वर्द्धितव्यमितिनियमेन दृष्टैथ ववाग् वद्धमकरोत् तं न हृद्ध्वा जाविपरिहेणैनेव स्वर्यगत्तेः प्रतिबंधकस्य
करिष्यमाणत्वादगस्त्यप्रयासस्य वेयर्थ्यमिव जानन्नित्यर्थः। अगस्त्येन विंध्यरोधस्तु पुराणप्रसिद्धः। अतिव
दान्यायामितिवाव०॥ अवरिष्यतेति विकल्पत्वाद्दिदोदीर्घत्वं नु। अरुधेति लङ्प्रथमैकवचनपदं॥ ५७॥ नूनमाकसस्याति-
वयं विक्रमस्य शरेण बाहुल्येन क्रमात्परिपाद्या उपार्जितानि एतस्य राज्ञः कस्य यष्टथ्वी इस्य यशांसि केरक्त-
रिवर्णैः स्तुमहिवर्णयामः। श्री यशांसि च स्वस्य हूर्णानां पंचाशात्त्वात् स्तोतुं न शक्नुमः। सामान्याकारेणैक
यं विद्धर्पं तद्भूत्यर्थः। किं भूतानि महिम्नः। षष्टिहायना गजा ऐरावता वा तेषां दंतेनैः सहस्पर्द्धंत एवं श्री-
लानित द्वंद्वोराणि॥ स्वर्णगिरिर्मेरुरन्यषां राज्ञां मेरुमेव लिंपद्भिर्यशोल ह्रोणः पारसदेरसोहृतकमसतं
रजतं रूप्यं हृतोपि प्रलेपनिर्मितपांडुद्युतितां नीतोपि सन्नस्यप्रतापरूपेदहनैरग्निभिः पुनः स्वर्णं
निर्मितः कृतः। प्रतापस्य पीतत्वात्स्वर्णत्वतां प्रापितः॥ पारदलेपेन सुवर्णस्य श्वेतीभवति वह्नितापनेच

नं०टी०३१२

२९

ष्टीनिपादंद्विगुणकांचनमिवजनयतीत्यर्थः॥एनत्प्रतापमग्रेपरेषांयशांसिनप्रसरंतीत्यर्थःस्वीप्रतापवांश्चान्यः
कोपिनास्तीत्यर्थः॥५१॥यदिति॥अयंतुवःनाकोकामंईदृक्यस्मात्मेघैर्दुर्विषतुअभिषेणनंसेनयाअभिगमनं
कुरुतेसाक्षोणीभूमिःइतिमनसिकृत्वालोहितत्वेनोत्पातिकीअस्यवृष्टिःरुधिरवृष्टिस्तद्रूपायासायंसं
ध्यातस्याधियात्रमाबुद्ध्यानाकस्त्रीग्रंतत्पतिगात्रविन्दूपंकरोतिकंपतइत्यर्थः॥वतरवेदिध्रुवमुत्सेधेकिंतु
तासांभूदाहादिंधनदललतारूस्यमतेनवातद्दिग्दाहेरिवादिग्दाहादिन्नामोत्पातिकनिर्हेतुकत्वाहितदोषै
प्तिःप्रभवैरिवमधुवेतंद्रोणदृष्टेर्मीवितैःलम्माक्तिकृत्वाभूतरुतमभूलंअंगलेपाययासा॥इतिकिंतत्रि
दिनरात्रिसंधिरूपायांवेलायांकालेऽवसांधिवेलंसायंनृत्यतीत्यर्थः॥संध्याकालममुवितंनटनंनृतरू
पंव्रतंनियमःमामाजिनग्रामान्नूदितिस्वयंनृत्यतीत्यर्थः॥यतःअष्टमूर्तेर्जलाधष्टन्तर्जःशंभोरेकामूर्तिःप
थ्वीशिवोहिसंध्यासमयेनृत्यंकरोतितन्मूर्तित्वात्तयापितन्मारब्धमित्यर्थः॥यस्तुदिग्यत्रयंप्रयाणंकरो
तितस्मिन्दिशिदिग्दाहतस्यवृष्टिर्भूकंपरक्तवृष्टिलक्षणास्तत्पराजयसूचकाउत्पाताभवंतिअयमेववि
जयतेइत्यर्थः॥जलोर्कद्वात्वेत्मरवल्वग्विवायवःशिवस्त्रर्यःपत्नेनयाभिगमनमेरोतदभिषेणमित्यमरः।

यन्नर्दुः नर्दशब्दस्य पर्यायत्वात् घाजकादित्वात्समासः। सेनयाभिगममभिषेणनं सेनया पयात्रो तिणिच्चि लुङ्
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं दिग्धा है रितत्र तस्य दमित्यर्थः। संधिवेलायां नवं सन्धिवेलेत्यर्थः। इन्द्रः शिवस्य नस्मात्
हरेणाधिकारी अत एव दक्षिणां दाहं कृत्वा स्मार्पितवान्। इति केचित्॥ एषा प्रागिति॥ प्राक्सर्गादौ अगाध
जगतीशिल्पेपि अमर्यादत्रैलोक्यनिर्माणविषयेपि यास्त्विषां समस्ताः सकलाः कोशागारे डारागार संचयग्र
ल्पायितः॥ अल्पवन्नावशिष्टः। किंतु वावनिवाह्यसंस्थितः। आसुरवं उमुरवचंद्रमतिव्याप्य एतस्य वक्त्रस्य
तः स्रष्टुर्ब्रह्मणः संबंधिसत्त्विषां समस्त कोशः शेषं समाप्तिं अगात् प्रापच्छापितः यतस्वरेणश्चत्रिमुखपर्य
तावयवनिर्माणार्थमेव स्वर्णभिव केशनिर्माणार्थं तत्रस्तस्मात्कांतिद्रयाद्धितोः केशमयं केशप्रचुरः केशरू
पोस्य एष विशेषो नाम निःशेषं द्युतिमं उत्तंसमस्तस्ते जोराशिः स्तस्य ययवशात्रात्रावशात्॥ नानावस्तम इतिन्या
यात् ईषत्त्वात् स्वरूपे मूलैरं धतमसमिमिर्गाढांधकारः संघैः कृत्वा किं वा निर्मितः इत्युत्प्रेक्षा॥ सुंदरत
रायं केशाश्वातिनीलाघनाश्चेति भावः। ईषत्त्वात् अकृष्णार्थ खलु॥ उपसर्गादिवर्वन्धिनोर्नान्यत्रेति नियमा
तु मनावः। अंधतमसं अवर्मतध्येम्य स्तमम इत्यच्॥ णोतदिति॥ एषराजा तार्मा प्राप्यादीनोमर्वाद्रिर्ण

नेत्रीउ१२

जैत्राजयकारिण्यो यात्रास्तासु उद्धुरा उत्साहवंतो ऽतिवलिनस्तुरगास्तेषां खुराग्रैरुद्धूते रजोभिः कृत्वांधकारे

स्फुरति ॥ कथंभूतमिव निर्वाणं शांतं अरिप्रतापानलस्तस्मादनंतरं जातमिव । अंधकारं सूर्यप्रकाशस्याछादि

तत्वात् तमः स्फुरति ॥ अनलशांते नाशावश्यंधकारो भवति । एतस्यादिग्जययात्रायां प्रारब्धायां सर्वेषामपि वैरि

णां प्रताप शांतो भवतीति भावः ॥ तुरंगवाङ्गत्यंचं ॥ तथा एतस्य कीर्तिप्रताने यत्र विस्तारे रैवतधूमिर्बभ्रुभिः शुद्धैः

शुभ्रैयुक्तैर्यत्र क्रियमाने स्पर्द्धस्पर्द्धमाकारितैरवराङ्गः जियि वनयेन वर्तुलस्य चन्द्रमंडलस्य छायामायामय

न मायरूपेण व्याजेन गालितधिक्ङिः ज्योतिषिकैः गणितशास्त्र प्रामाण्येन उक्तेयत्तत्कर्षः काय शरीरं यस्येवं

भूतो ऽभूत् ॥ एतत्कीर्तिमस्महत्वं ज्ञात्वा दृष्ट्वा एकस्य जितुमशक्यत्वात् ङ्गणस्त्वं गोपायितुं गोलछायरूपं मा

ज्यो । यामयं शरीरं धृतमित्यर्थः । औनिःशास्त्रेव नृणो लक्ष्यो ऽयवराङ्गत्वेन क्त । अन्यो ऽपि शत्रोर्नीतः स्वं गोपायितुं रूपां

तरं धारयति । एतावता क्ष्मस्वीकिपितास्ती तिभावः ॥ निर्वाणवात इत्यत्र इति । छायमायेति विज्ञाषामेनेतिषंढ

त्वं ॥ ७५ ॥ अस्त्र इति । या इयं त्रिलोकी लोकत्रयी दामोदरीयां उदरीयं श्री विष्णोर्दुष्टरक्षं द्रराभव लंव्यामिश्रं अता

स्ति । अत्र स्यां दामोदरस्थितायां त्रिलोक्यां महत्वबाङ्गल्यादिति मं मर्दनिमंमा ङ्गस्तुवेन स्थातुं नराक्षुवं

ति असमर्थानि संततानि प्रसिद्धानि द्विपदलानि सनालानीति सदृशानि अतिगौराणि एतस्य परागं चित्तामि
तां विश्वदरदरीस्थितां तत्स्थितां त्रिलोकीं स्मरयित्वा वशिष्टानि तानि उदरदरीतस्थां त्रिलोकीं चपरि द्रष्टुं
यविशिष्टानि वा पांडुपद्मछद्मापन्नानि नानि नि समुत्पन्न धवलकमलव्याजमापन्नानि तदाकाराणि सर्वाधिमधु
र्धं विनो विर्ध्वानि नाभि रूपेण यथा मार्गेण निरगुः दिवनिर्जग्मुरिव ॥ सकटवास्मयात नाभिया हि निर्गतानि
वाम्नी विष्णोर्नाभे धवलं कमलं अन्यथा त्रिदिवं पांडुपद्मं नकिंत्वेतद्दैत्यस्यैव ॥ करिदं तद्धवलकमलं तु
स्या नाभि तिरूर्यांसि वास्य यस्यासीतिनाव ॥ दामोदरीयां दृष्टा छं ॥ दृष्ट्वा दित्वा त्र्यधिमानन्नी पथेन क्र
गादि नाममासांत ॥ ५५ ॥ अस्पति ॥ अस्याधिरे वसुजनाः तेषां तु जां राज्ञां नियेनवती विशेष ॥ किंन्तूतं
स्वकोशएव चर्ममयं विधानं तद्देवस्य रिवरं वल्लीवच्चिवरं तस्माद्दृष्टः बहिः ह्रतः सद्यो धृतश्च तया स्फुरन्त्य
काशमान उत्तमलोह जातिविशेषत्वात्कृष्टिमात्रपामत्वं यस्य । सर्पोपि सद्यो दृष्टत्वास्फुरत्कालिमा ॥ तथा
कंपेन हस्तांदोलनेन कृत्वा उन्मीलंत्यः प्रकटीभूताः अरालाः वक्राः लीलायितानि दशानि वलनानि ग
तिविशेषा यस्य सर्पोपि वक्रगतिर्भवति ॥ तेषां कृपाणं संग्रामेषु निजांगुली मध्यासीयांगुलीयरूपा
ये

य

नै॰टी॰३१२

ति

यामहासिद्धौषधावीरुचस्पर्शमात्रेण विषघ्ना। वल्या। पर्वग्रंथिं अंगुष्ठाग्र पर्वग्रं पर्वतग्रंथिद्वयं च आस्पृष्टुखे
सिद्धौ विनिक्षेप जांगुलिकता विषविघाता गारुडिकता नालं बिना॥ नाम प्रसिद्धो॥ सर्पोपि तेन स्वमुखे सिद्धौषधी
यर्वन निक्षिप्यते तमेव यथा मारयति तथा एतदीयं। खड्गोपि येशस्त्राणि न स्पृजंति दैन्याद्धस्मुखे अंगुली पर्वधारे
यंति तानि विहंति नास्यात्मनीता छरणे गतां श्च विषवैद्यो जांगुलिक इत्यमरः॥ ५६॥ यद्दति॥ अरिनस्त्रेणांकुद्र
रतरवैरिसंदेहेषु विषयेषु धिप। दृष्टं दर्शयति॥ परास्मुखः पलायते अथ च पं प्रतापारूपतेन तस्य स्वभावात् दृष्टं दर्शी
यति॥ यः अस्मिन्स्वस्वामिन्येव दृष्टेपवक्रतामंदृजुत्वे स्वाश्रय एव हत घ्नत्वं विज्ञनिश्चय व्याघ्रस्पैतादृग्वलाभावात्
अस्मिन्नेव वक्रता विज्ञकिनान्येन नस्त्रीकर्तुं शक्यतद्दृत्यर्थः॥ तथा यो यानि ष्ठुरे निर्दयो दाक्षिण्यपरहितः सत्स्वक्रूर
धर्मिं अनेन सहायप्रियत्नाषणं किरति परिणतदृढत्वं रजन्माकूरवैरिणां जयावहं शाद्दृकेकारे छिपतिदोषं दू
षणं अथ च बाणं न जनतस्तथा विश्वस्य चापस्यत्तस्यायथाविध स्यान्यस्य वा कस्यापि गुणैः कृत रोपादिकं रकन्नवणं
य च अथ च मो वा णग्राहिणां धनुर्द्धराणां सीमापर्यंतावधिविख्यातां प्रसिद्धः एवं विधो धनुर्द्धरः सज्जनश्च कोपि नास्ति॥
स्यर्थः। धनु दृष्टदर्शनेनैतस्य पलायनाभावः सूचितः॥ ५७॥ अस्पति॥ अस्पष्टपतेकल्लो संख्ये संयामिसे कमेणास्तु

खोए तत्संमुखं वैरिसंमुखं च पतंतो संतो सीत्कारं दुःखात्तिर्वा ऊकं दंतमध्यान्निर्गतं पद्वावाद् ज्झनितं वध्ननिवि
त्रीभ्यं यन्नरवयतः ऊरुतः ॥ यस्त्वमरणाभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितं चकंपं न प्राप्नुताः ॥ उत्नोको अरिप्रकरं
वैरिसंघं गारस्थ्वएंतो द्वौ ॥ तथा सुकेया प्राप्तमोत्तौ धनुष्युतया रूत्नमोत्लुनान्ने हस्तिं जन्मप्रमाणमनेव
नजागत्तिं निवतितं सर्वं युक्तमुचितमेव द्वयोरप्यतुल्यधर्मत्वात् ॥ नहि विलहणं किमिसाराणां च्छायामाहात
त्रतयोर्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसंघः मित्रं सुहृदमथ च मत्र्यं पिनतिश्च परस्य चरारः अभिमंत्रं स्वयं व्यतिरिक्त मय
च वैरिणां जिनतिद्विधा करोतीति समुत्तं आश्चर्यं तुल्यकर्मणोः तुल्यकर्मा रं च कत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ बाव
न्यान्यसमुच्चये ॥ दुःखजयराहित्येन रणे संमुखं पतितः शत्रुसंघः द्वाविमौ पुरुषौ लोके इतिवचनात् सूर्यमंड
लं भित्वा मुक्तिं प्राप्तः ॥ अदृढमुष्टितया मुक्तो बाणः कंपमीत्करोरचयति ॥ तदकरणात् दृढमुष्टिनास्य सं
चित ॥ दृढमुष्टित्वेन मुक्तो वैरिमध्ये न रायाति वैरिणां हंतीत्यर्थः स्वरत रायं शत्रुमात्रं हत्वा नितिनाव ॥
बाणयदेम स्पकस्तुखं दुंखमग्रं वायस्यति ॥ ५८ ॥ धूलीनिरिति ॥ धर्माराधनेम मार्ङ्गयुक्तं प्रेरितं जगत्
येनैवं जनितनामुना राज्ञा अधिष्टितं आरूढः स्तुरंगोपि पश्चारपि धूलीभिः खुरजरजोभिः दिवं स्वर्गलोकं

वै·टी·७१२

अंधयन्नंधं कुर्वन्निव कुतः प्रविष्टाद्रजस एव निमीलितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ तथा खुराणां रवैस्मसु लनत्रोद्यैः
ततात्र आशा दिक्प्रांतनिवासिनो जनान् बधिरयन् बधिरतया त्राप्तांतरः ॥ ग्रहणाशक्तान् कुर्वन् तथा संयति
संग्रामे जवस्य वातवेगस्य जेयैः वायोः सकाशादति वेगतया वातं स्वं जयन्त्यं युंक्तै ॥ कुर्वन् तथा पाशुपैर्हि हुसिः स्तो
तुमैः हयैः अश्वजयरूपलक्षणादि वर्णनिकारिणां जनानां वस्तु कथयन् गुणाधिकत्वेन मामस्य नस्तातु मसे समर्थान्
मूकानिव कुर्वन् एवंभूत सन्ननंतरं सांद्राणां निरंतराणामुत्पलानां चतुर्भिश्चरैरैष्कृत्यतनानां मिषात्पदे
केनापि चरणेन गां स्तुवमथ च धेनुं स्पृष्टुं तस्याः स्पर्शनं कर्तुं बिभायतीति विशेषेण जुगुप्सते ॥ धार्मिको राजा निषि
द्धमाचरतः स्वाधिनान्यापिनो द्वेंडयति अहं तु तद्विष्टितः पदाग्रेस्पर्शलक्षणं पापं कुर्वन्निंदंड्यः स्यामितिबु
द्ध्या पदा न स्पृशतीत्यर्थः धार्मिको यवनाश्च श्वायमेवतप्यर्थः ॥ अंधयन्नित्यादौ तत्करोतीति णिजंतः ॥ ७७ ॥ ए
नेति ॥ समरसमालोकिनो ये लोकास्तेषामास्पदे स्थानभूतायामपि कुविसंग्रामभूमौ समरसमालोकिलोका
नां देवानां भास्पदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृत्तकंठा छिन्नग्रीवा कबंधरूपा प्रतिसुभटा विद्युत्वीरास्त एव नटान
र्तकास्तेरारङ्गानां नाघाकुतानां तताश्चर्याणां हृष्टानां द्भुदेवो कष्टमतिदुःखमितततात्रेहल्ल ॥ अस्य स्थैरवो

त्री प्रजवैरश्वैः क्रान्ताः खुरैः कृत्वा खुरली अभ्यासभूमिः उत्र; श्न्यासो वातयामं उम्मनो ड्डरी प्रेंवा विशेषेण चुद्य
मानं चूर्णी भवति तस्मात् दृष्टं स्थलं तस्मात् उन्निष्ट्र उत्पतन् अत्र नंधमेधकरो ॥ तत्र बंधकरणं एवंभूतः करणं क्षुरारे
णुः रणप्रारंभ एवमुत्पन्नो रेणुस्तस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनिता अंधकारात् ॥ रणाविलोकनार्थमागतैरपि
मानैवैरपि अश्वखुरोत्थितारजः पूरितनेत्रैः कबंधनृत्तं न लोकितं यस्य ॥ मंदस्वच्छंदया स्वैरं एवंभूतेव मांगे
तिपारः साधीयान् कृष्णात्स्वारएणः धुराक्रान्ता दिनाः प्रधुरा नर इति वा ॥१०॥ उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृ
शतडागाः अखानि ॥ किंभूतः उन्मीलंती विकसंती लीलाविलासो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्रा
णि तेषां दलनं विकासनं तदुद्भवेनामोदेन परिमलेन मेदस्वी पुष्ट महलपरिमलः सरःप्रवाहस्तस्य क्रोधे
उत्संगे क्रीडंती द्विजाली हंसादिपंक्तिस्तस्या गरुद्भ्यः पक्षेभ्यः उदितः उत्पन्नो मरुद्वायुः तस्य स्फालः सेवा
गमनं संघट्टो वा तेन वाचाला शब्दायमाना वीचयो यस्य तथा ॥ आखानि विहेनव हारित्यैर्भूतनरूपामप
र्यश्वर्णाकुमारस्य दर्पकय ताति स्मालीढा व्याप्ताः उपान्तसीम्नि देशे नेन यांतां यथा अभ्रपीडायास्तां
तासां पथिकदृशां भ्रमपीडा येषां पथिकानां ब्रादृशः तासां दृशः रागः संतोषो येन तडागस्यांतिरमणीय

नेन्दीःउ१२
यी

त्वं अस्य च धार्मिकत्वं सूचितं ॥ ४ ॥ ६५ ॥ इति ॥ असौ अनेन निर्मितस्तडागः वृद्धो महान् वार्द्धिः समुद्रः समुद्रापेक्ष
या पि महानित्यर्थः ॥ अथवा सो वारि धीयते स्मिन्वार्द्धिर्वा दिक्स्थानं तडाग एव वृद्धो नित्प्रवयाः ॥ किंभूतः तरंगैः वलि
वलितं वलियुक्तं तरंगा एव वार्द्धकसंकोचस्थूलशरीरावयवत्रयस्थाने जातायस्येत्यर्थः ॥ नादृशां तरंगरूपाणि
वलिनिर्जातिद्वृतिवाहं सालीपालिस्तेन हंसपंक्तिरूपेण जराजनितेनाक्षेपेन पाण्डुरं धवलप्रवाहरूपे वस्त्रं बिभ्रत्
तथा यथा मध्यनिर्लिप्ये प्रकीर्तिसंस्मरूपया कलितज्ञातपरिमाणो लंबित इत्यर्थः ॥ अथ च सेवलछटीरेधा
एणोर्ध्वदंडेन युक्तो धृतशरीर इत्यर्थः ॥ तथा तावता मपि वृक्षानां नानाजातीयानां वयसोपच्छिन्नं बहिमाबाकुल्य
यत्र अथ स्वतावत् आलसमीपवर्तिनो वयसो वार्द्धकस्य च हिमायस्य तथाविकवया उत्प्रकाशमामयावंद्रिक
यायोगपं सद्धुपचितं स्फुरत्प्रकाशमाने संग नेत्रं यस्य योऽस्ना वर्जितो निर्मलो ॥ अथ च समुद्रादितज्जलं प्रोक्ष्णामिश्रामुत्थि
तकं जलं बिभ्रत् अथ च विगतकेशया चंद्रिकया खालित्येन चांद्रीतिकाव्यकुकुन्नाषायांतयाउत्थितस्फुरन्नेत्र
कं शिरो बिभ्रत् ॥ यद्यपि केशरहितेन खालित्येनोपलक्षितं तथा वार्द्धको चितं प्रकटं सम्यगार्तकं पर्नयस्याशिरस
स्तत्वात् तथा स्नानविधायि भिर्धार्मिकैः शिरोनत्या पितृन् नित्यमाहतः तत्स्थाने उचितो ॥ धार्मिके च स्नादौ ती ना

=तथा तस्य पद्मयोजनं तस्य देवतानामधिकारे व्यापारे आधिपत्ये वा लवत् तनुच्छायं त्वदीयशरीरप्रतिबिंबमेव विरतु नेत्र लत=
देवतास्मानि त्वच्छरीरप्रतिबिंबजनवत्त्वित्यर्थः ७

र्थं नमस्क्रियते । वृद्धोपि समुद्रस्य पर्वण्येव स्पर्शयोग्यं त्वादि तत्स्यास्य वदिन्याधिक्यं तस्य द्वानत् । बलितमिति
मत्वे यत्तु दिवली निज ॥ छित्ति यथार्व्यानेप वाधन्नु । बऊल स्पन्नाव । इच्छादित्यादि मनिचि प्रियं स्थिरे
ति बांह रादेश । धार्मिकः धर्मं चरतीति ठक् ॥ तस्मिन्निति । हि वालं तस्मिन तडागत्वं एतेन स्त्रनासहविह
रक्रीडोन यानत्र तडागपय । केलिचलासु जलक्रीडावसरेषु ग्रीष्मेत्रेवाततैव नालदशत्वात् ॥ प्रतिर्यप्रा
निप्रायं बऊक्वनं नीलोत्पलानां तवाच्छिमति फलनात् नेत्रप्रतिबिंबात् समकाशादिदंनिदं । नाजेनकमंदं
डिनास्तु ॥ अतिमाहरूपादिदं वानीलोत्पलमिदं चेति मंदेहे सनालं यन्त्रनीलोत्पलमानालं बर्त्तिनेत्रमि
ति नालमनिर्णयकं नवच्छिन्नर्थः ॥ तथा तस्य फुल्लानां विकासितानां अंभोजानां राजेरवंडे अथवाधिपते
त्वदीयाननस्य त्वदीयमुखकमलस्येव जलक्रीडावस्थात्स्त्रनिषेको यथ पद्मानिषेकं नवतु । नीलोत्पल
जलदेवता फुल्लं कमलापेक्षया जेमी नेत्रशारीराननमधिकमिति मूचितं तनुच्छायं विशाषामे निर्षं दत्वेमे
एतदिति । जगतां स्थावरजंगमात्मकानां भुवनानां संबंधिनि । मम ग्रेरपि रूपामेः ठेले । कज्जलादिपदार्थे
रुलेवांकिष्यस्तु बान्तस्वेव विश्रांतिः कलिता आश्रयाणी ऽत्र । किं चूतैः रूपामैः एतस्य कीर्त्तिर्यशासत्त्विवं तेन

ल ५

नेत्रीउ१२

परिणामेन विशेषेण वर्द्धनं विवर्द्धः स्थितिर्यातेन धौतात् धवलीकृतात् निखिलात्समकलंकं दराद्दिसहितात्
त्रैलोक्यात्सकाशान्निर्वासितैर्निःकाशितैः कीर्त्या लोकत्रयस्य श्वेतीकरणेन तत्त्वच्छायमगुणानां सांप्रतमद
र्शनान्न्सर्वं रूपामापि वस्तुन्यस्तु वर्ण्नितिवार्त्तामात्रशेषाण्यरूपाणि जाता नि सर्वथा संतीत्यर्थः तथा कीर्त्तिमया
त्कीर्त्तिपुरादस्मात्कारणात्सकाशात् अकीर्त्तेः पुनर्जयपत्रैरिति बाकुल्ये नदृइजातं अहो आश्चर्यं कीर्त्तेश्च विरो
धात् कीर्त्तिरूपादस्मा दकीर्त्तेर्जयं युक्तं इत्यर्थः एतत्कुतः यस्मात्मलिनच्छायातिकर्षसा कीर्त्तिः अस्य कथा
पथेपि स्थितिमाश्रयेन च बंधनां करोत् ॥ एतत्कथाप्रारंभेऽत्र कीर्त्तिलेशस्याप्यभावात् कीर्त्तेरेव वर्णितः इत्यर्थः
यस्य यस्माद्दिने निमित्तदीयकथाप्रारंभे एवमलिनोऽत्रत्वान्यत्रैव गच्छति ॥ अविद्यमानमपिशासि विषाणं दि
वचनगोचरो भवति अकीर्त्तिस्तु वचनगोचरोपि नास्तीत्याश्चर्यं अवितनाया अथ कीर्त्ते योत्पादनादपि चित्रं
नरनामितिपाठे स्थानां कथास्त्वेति व्यावृत्त्यर्थे यत्नोविनावि लकार ॥४॥ अथेति अत्र पथप्रसूनो पस्तुतायाः इंगिता
तञ्ज नतुरागस्सकूकात् ॥ अथ उछ्वन्नादि वेष्टितात्सरस्वती मित्यवदत् ॥ इति किं हे वाग्जिनेऽस्पर्धकीर्त्तिर्यदि ने
प्यते वानापि लक्ष्यत एव तात्त्वतर्हि मयापि साऽस्याः कीर्त्तिः खलु निश्चितं नेष्यते नापि लक्ष्यते नेष्यत इति यद्यपि

ए १

स्तंतथापिपरं कश्चिद्विशेषोस्तिसभाया॰ स्मन्नालोकस्यश्रव॰ दरस्तमालवल्लितांक एभिन्नरंतमालवल्लित्वे
न ष्यतेजना नाम सं मतां राज्ञा विषाणादि वदसतीमप्यस्याकीर्तिमेव सर्वं सिन्नांश्राव मिष्यामि इत्यर्थः।।वा
णपास्तद्दर्शननिवारणं वकोरितिभाव।।अकी र्त्ते नीलत्वात्तमालवल्लित्वं।।इष्यतेइ्षेः कर्मणि।।नेष्यते एणी
न्द्र प्रधानकर्मणि ज्ट्ट्।।५।।अकीर्त्तिमेव वर्णयिति।।अस्यति।। हेवानिम्नकानां प्रकरिण अस्पन्द्नो णि पतिरकीर्ति
।।किलप्रसिद्धं निश्चितं वाक्सतरूणी कच्छपिकातस्याउग्रोत्पन्नस्याद्धेश्शेधसितीरेगीरंते।।किंन्नूता
परार्द्धसंगणितावधे सकाशात्परयाधिकयासंख्ययालक्ष्नीकृता॰ परार्द्धादप्यधिका तथाप्रज्ञात्वड्जनि
र्जत्यं घे॰ अवेक्ष्समाणां हत्रूपमानं तिमिरं नत्रख्यास्तेतुल्यात्र तिरूपमा॰ किंन्नूतेन प्रकारेण अष्टमं स्वरं निषाद
दिसप्तस्वरातिरिक्तं कलयातांगीकुर्वता।।तथावंश्वोदरात्जातेना।एवमस्याकीर्त्तेय॰ संतीत्पितदकीर्त्यास्ति
नाश्राविता परार्द्धाधिका संख्या अंघस्य दर्शनशक्तितिमिरस्यवाडुकैरूपत्वं स्वरस्याष्टमत्वं वंशोदरा
ज्जन्मकच्छपिकार्यड्धं एता नियथासर्वथानसंतितैथेन द्विशेषिएस्युक्ताअस्याकीर्त्तेयोपिन संतीतिप
र्यवसानहत्यावर्णनेव अत्वाउपहासार्थत्व संगतोक्तिः।।आमामस्त्पनकीर्त्तय॰ आकीर्त्तय॰ सर्वोक्तिविशेष

नं॰२१३१२

३५

र्गं ३

लविशिष्टाऽस्यास्समस्ताः कीर्त्तयो गीयंते। किल पर्यवसानं दृष्टमस्मात्। अस्य कीर्त्तयो न संत्येवेति निंदैवास्य कृतेति
तिवा॥ कच्छपीवद्दर्शनेनैवापत्यानि पालयतीति नडुष्ठेनेति प्रसिद्धिः प्रशंसावचुंषोयो। गिनो ज्योतिबिलोकननिष्ठा
स्तिमिरं न पश्यंतीति वा॥ तिमिरवत्प्रख्यायं तेम्लविनुनादित्याकं॥६॥ तदच्छैरेरिति॥ विदर्भजा इहास्यां
स्तायां एतदीयवचनविषये वाऽस्य वर्णितस्य नटपस्य हास्यं किमकृत किंवा नाकृत इति कारणं तत्रोचित
मपि रूपं संज्ञालयं तत्रौदास्यानि नेन संमुखदृष्ट्या दर्शनत्वनुरागादित्यर्थः॥ किं कृत्वा अनुरागात्तेवोपहास
रसकर्तृत्विरीक्षणं गिनिः अवलोकनप्रकारविशेषैः तोसन्नानि पीयसादरमवलोक्य॥ किं कृतां सन्नोन
स्याः सख्याः विधुपकैर्मेनिमिषधैर्पर्यवसितैः सर्वीकेरक्षरैः कृतवामस्मिता निस्वविस्मिता निस्साश्चर्या। एवान
नाप्रियस्यास्तां इहहनटपत्र स्यहास्यंज्ञानेने [illegible] तिवा॥ स्मितसहितानां विगतस्मितत्वं विरुद्धं विरोधाभासः॥
७॥ नलेति॥ पतिव्रतायाः भैम्या नलान्यावलोकनमनुचितमित्याशंक्यां परिहरन्नुत्तरसर्गवर्ण्यमानस्य न
लस्य प्रस्तावनां करोति। दमस्वसुः कनीनिकनेत्रतारा नलादन्यस्य रूपमवोद्धामवलोकनरूपमार्गः अप
राधं विदधे चक्रे। किं भूता खलु यस्मान्नीलिम्नः कालिम्नः आलयः स्थानं मलिनो हि निषिद्धमाचरतीत्यर्थः॥

कटाक्षः पुनस्तविधे द्वितीयपंक्तौ त्रिवल्युरेष्योनंतरमुपविष्टे नेषधे सत्यपि नलेमिलत्संबंधः सन्स्व विरक्तो वि
तां धवलरक्तत्वयोग्यां सेवां वकार॥ धवलरक्तत्वलक्षणमाधुद्रकलक्षणमुक्तोपांगस्तु नलए वसेलग्नो च्च
दित्यर्थः॥ अथ च स्वमेवं पापन्नीरोः अनुरक्तस्य त्वभावेन स्वामिनं क्ष्यो विलो इति वा॥ स्वामिन्नक्तो हि स्वामि
नमेव सेवते न त्वन्यमित्यर्थः कटाक्षेनान्यावलोकने दोषः ऊरुद्वष्ट्वा त्वन्यविलोकने दोषो नेति न पातित्रत्य
क्षतिः कपिनलमेव कटाक्षैर्विलोकयति स्मेति भावः॥ इंद्रादिषु चतुर्षु अलीकनलेषु सत्स्वपि सत्यनलत्वि
ज्ञानिपितैव मत्यनलेविवाह रागबाहुल्याद्दृष्टवशात् कटाक्षनिरीक्षणमुक्तं॥ ७॥ इदानीं श्लोकचतुष्टये
न परस्परानुरागं वर्णयति॥ दृगिति॥ ततो भैमी। कटाक्षविलोकनानंतरं स्वयमनंगेगारहितं अतएव नल
स्य दृग्भानेत्रव्यापारेणैव स्फुतिं बुद्धिनाऽपांगसंचारिणा कटाक्षरूपेण कर्णस्पर्शेन इषुना लक्ष्यास्मरः पर
स्यनलेस्पष्टगादिनिरंगैरव यैवर्धयितां धनुर्धरत्वं अनुकल्पजनं भैमीमार्द्दयद्पीपिडत्। किं न तं स्मरः क नै. टी. ३१२
रैणलेस्पवहस्तेरेखामयराज्यदलक्षणस्पच कंठलेननम्रं चक्राकारं कार्मुकं यस्य। भैम्या कटाक्षैर्नले
वीक्षिते सति नलेन कटाक्षैर्वीक्षिता सती कामातुरा जातेति भावः। सुरव्यांगत्वविवाहुकल्प्यापांगी क्रियते॥

३८

आर्द्रयत्यत्र द्रहिं सार्थाएपंता ध्वनुन्‌आर्द्रिदति पाविलुंड॥८१॥उत्कंटकेति॥ सोजेमीरु कृकुधः रुकृत्वतयापपरि
त्यागस्मुकृवात्कोपाऽङ्क्तिो। तस्य रुद्रस्यारिः कामः तस्य वुद्ध्यर्थं काम एवेति बुद्ध्यानिलविषयेवासस्य स्वयं वरेणाभि
तरर्थितां अभिलाषुकत्वं अघ्रतदधार॥ नलेसाभिलाषा जातेतिभावः॥ स्वरत्तुरत्तुसमाश्रयणं वपुर्क्कंकेवकां
वनेके तकीवकिंचलासोकेतकीचउत्कंटकाउदितेरोमांचाऊर्ध्वीनूतसूची तुल्याग्रकायाच तथाविलसंती
शोभमानातीलपीतादिनिर्वर्णैउज्वलाप्रकाशमानाउज्वलेनेष्टं गौरएवाप्रकाशमानोविलोककानांष्टं गौराज
याएवंनूतावाकसूर्यादिरचिता कपोलवक्षोजादौपत्ररागिः पत्रवल्लीपंक्तिर्यस्याशोभमानोज्वलवर्णपर्णपंक्तिर्यत
था॥ आमोदंविलेपनजंसुरभिगंधंहर्षेवास्वानाविकंपरिमलंवनजत्तीतिभावः॥ तथा अपगतोरागोदुरागोयस्या
एवंभूतानभवतिअतितरांअनपरायगतरागनलेऽतितरामनुरागिणी॥ न विद्यतेपरागःपुष्परजोयस्याभिवंविधान
नवतिनितरांअनपरागाअनपरागतरा अतितरांपरागसहिता॥ तथाऽतितरांपरागसहिता॥ तथाऽतितरांगौरीगौर
वर्णाउनयापि गौरीपार्वती अतिक्रांता वा निमीसुवर्णकेतकी यथा रुद्रलोपस्यवसत्याभिलाषुकत्वंदधारतस्मास्था
नं नन्रवेत्सर्थः। तथास्मैपिनलविषयेनलेवरिकामबुद्ध्यानलराजं कामएवं नलस्यं बंधितेनमांपीडयतीति

धियारुद्धलोपस्यात्मनियोवासस्तद्दर्शितं दधार रुद्धलोपस्य स्थानं यातानितरां सकोपा आज्ञेस्पर्द्धः॥का
मस्यामध्यं नलस्यांके नलिनकराच्छवद्धितिमातितरां काममपीडितान्नाजितेतितियावत्॥८६तिका॥गौरीमतिक्रांतेति
नलपुरुषगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्तः अतिगौरिरिति स्यात्तथापि कृदिकारादक्तिन इत्यादिनायेन ह्र
स्वांतादपि पक्षे ङीष्प्रतिगौरीतिसंगच्छते॥८७॥तदिति॥नलस्यालीकोनालीकः सवासो नलस्य नालीकनलः मन
नलः सवासोनालीकनलस्य तन्नालीकनलस्तस्मिन्नदृष्टवरा घटित उद्घट दर्शने सतनलिस्कोतर तन्निष्ठ
लंमनोयस्याः सातत्रैवात्युत्सुकामतीसात्रियस्थितानपिवातुल्यस्यतुं नंरूपाकानलीकोनैषधान्नलात्साम्या
त्सत्पनलस्याम्थेन दृष्ट्वानयत्र व्यापारेणपातुं करांके विलोकयितुमनाग [illegible] पिक्कलराकशालानान्नत्वा किं
न्तीआनंदांबुनिधौ आनंदरूपे समुद्रे निमज्ज्यक्रीडित्वा नलावलोकनान्निवृत्ताचत्विति यावत् अतितरां
दूरंगता हर्षस्य परमकाष्ठां प्राप्तानलं गत्वा।तथाचतस्यानंदसमुद्रस्यतलं तस्यालंकार।भवनाज्जना नै॰टी॰३१२
यपातालकन्यात्वमेवआतिसौंदर्यादानंदवत्वाच्चनिर्निमेषतया समुद्रे निमज्ज्यतलगमनेनचकिमियंना
गकन्येतिभ्रमबुद्धिं ददतीजनयंती॥अलंकारीभवेत इतिपाठे तस्यनलस्यअन्नतलस्यउपवेशनेनालंकार

न्तराऍ इन्द्रादिलोकायनल लक्षणाय जनाय चापाताल तलस्पालंकारीनवंतेवासुक्यादिनागलोकायवा।अ
र:स्थितानलोकारान्यपीन्द्रादीन्स्वयंराजवद्वृक्षु दृष्टिं विलोकयति स्मत्र दृष्ट्वा कराङ्कंव वहितमपि सत्यनलं
कटाक्षैर्विलोकयतिस्मेति भावः॥ तन्नेलेतिपाठे तेषामलीकनलानां स्वीयेन रूपेणालंकारस्कृताय जनायस्म
त्यनलीयत्यर्थः॥ ११॥ सर्वस्वमिति॥ मन्मथपनिर्नलो पिबेनस· सर्वस्वंप्राणवल्लिर्यीतां नेमी दृष्टोस्विनत्रायप्रीतिदा
यं संतोषजनितं दानं प्रदाय प्रकर्षेण दत्वा कटाक्षलक्षणतां सादरं दृष्ट्वात्र मरकुशपांडुइंद्रादिभिर्दुर्लभ्यां लोकोत्त
पां।अ ८ र स्वरूपां अथ वनेषां कटाक्षिणा नवलोकनीत्ते ईरापांगेनेत्रप्रांतेन उत्तरंगां चलत्कल्लोलां प्रातिर्विलोक
टाक्षरूपां तद्दृष्टिं नेमी दृष्टिमिव इष्टानिधिं प्रियमस्मागतं प्रापत् लेजे नेत्र्यां सर्वे, कटाक्षे विलोकितो ऽनंतरे
तेन सावलोकितानंतरं अनरुपितयास विलोकित इत्यर्थः॥ अनंतरं च तस्याः पत्नाकोमेन पीयूषधारास्वरूपम
तिनिर्वपिकत्वा दस्यतस्वरूपं यद्वलनं नेमी कृतं वलित ग्रीवमवलोकनं तेन रुत्त्वाविरचितेनास्त्रिगन्नेमी कटा
क्षरूपेण बाणेनास्मुकृशांगी लीढो विद्धः स:नलः तस्पा नेमी दृष्टिरपरेन्यपेक्षा ती या दयेयित्रा कृतपाताख्रिनि कर्मा
वा नियंजका व्यापार विशेषात्तानस्त्रानंदां ध्येन हर्षाश्रुपरिस्रर्णनेत्रतया यदां ध्यं अदर्शनीतेन वं भान्त

१२

निष्फलान्यत्र तत्रैमी । द्वितीयकटाक्षवीक्षणैर्वा तिरस्कृतो कामविवशः सन्तस्याः तृतीयादिकटाक्षनि
रीक्षणानि न ददर्शेतिभावः । अन्योपि तुष्टः कस्मैचित्सर्वस्वं ददाति अतिप्रियं वा निधिं प्राप्यानंदवाष्पां
धो न वेत्ति ॥ १२ ॥ श्रीहर्षमिति ॥ माता वागीश्वरी जननी यस्य तस्याः चरणावेवांभोजे तयोरलिरूपो भ्रमरस्वरूप
मौलिर्यस्य यद्वा मातृचरणसंबंधिनी पूजार्थं चरणयोरुपढौकिता । अंभोजालिः कमलमाला तद्युक्तो
मौलिर्यस्य ॥ वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसादरूपेण धृतनिर्माल्यकमलस्येत्यर्थः ॥ द्वादशानां पूरणः सर्गः
अगलत्समाप्तः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥ इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृ
तिनैषधीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥ समाप्तः ॥ ॥ छ ॥ ॥ ठ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥

नै·टी·३१

नै० टी० २४ ॥श्रीरघुनाथाय नमः॥ ॥अथेति॥ अथ विकल्पदूषणानंतरं सा भैमी निषधेश्वरं नलमधिगंतुं निश्चेतुं प्राग्भुंषोड
शोपचारैरमराणां प्रसादना परितोषणमाद्रियतोदरेण चकार। यतः वेधसा सुराणां कामधेनुरभिलाषप्रसूः
३ २ सुरभिर्गीर्हि ऊतसृष्टा वर्णानां पुनः कामप्रसूः सा देवप्रसादनाम सृष्टा। तस्मान्नलनिश्चयार्थं प्रागर्थिव देवपरितो
षणं चकारेतियुक्तमित्यर्थः॥१॥ अथेत्तिद्दीपकः॥ अविष्टताह्नत। रात्र वएवशा त्रवः प्र[illegible] ज्ञादित्वात्स्वार्थो॥२॥ पूर्वोक्ता
र्थसमर्थनार्थं अर्थांतरन्यासमाह॥ प्रदक्षिणेति॥ हि यस्मात् देवानोऽस्माकं मनुष्याणां कल्पद्रुमे नेनं बहवः कल्प का ५
वृक्षा एवेति कवेरुक्तिः। किं कृतादेवाः प्रदक्षिणरूपं प्रक्रमणं वलया पस्त्रिभ्रमणं तदेवालवालं॥ वृक्षमूले जल
धारणार्थं वलयाकारः स तु सचविलेपश्चंदनादिलेपश्च धूपोदशांगादिः तेषामाचरणानि करणानि तान्येव
वांबुसेकाः प्रदक्षिणाद्याचरणं तु दकस्नपनान्विते र्विद्यत्वा इष्टमभिलषितं चमृष्टं च स्वनावस्तुं दरं तु स्वाद
त्या ४ व फलं मनोरथरूपमाप्तादिकं वसुवानाउदयंतः वृक्षा अपि आलवालवद्दायुर्वेदोक्ततरुदोषनाशक
निविडंगादिलेपदोहददधूपांबुसेकैरिष्टं मृष्टं च फलं सुवते। आचरणमिति पाठे अंगप्रत्यंगदेवताहृज्जार्क
टकादिद्रव्य निश्चितिव्याख्येयं॥३॥ सजा प्रार्थनार्थं प्रथमं नमस्कारमाह॥ श्रवेति॥ सा श्रद्धामयी न्यस्य आलिक्य
भ्रुवोरत्तत्वात्तान्नलवेषधारिणां स्तु पर्वणे देवानां नामग्रहणात् एकं द्वूयेनमइत्यादिनामग्रहणपूर्वकं नाम

वर्वदे॥ हि यस्मात्सुरेषु श्रद्दधतां श्रद्धावतां नमस्या नमस्कार एव सर्वार्थसिद्धेर्योन्यंगा निःसाधका नितेषांमि
थः समस्या परस्परं स्मरणं करोति॥ श्रद्धामयी प्रकृति वचनेमयट्॥ अयमर्कः शेषाद्विज्ञाषेतिकः॥ नमः करणेन नम
स्यान्नमो वरिवश्चित्रङ इति क्यच्॥४॥ देवपूजांगं ध्यानं प्रथममाह॥ यदिति॥ सा ऽखिलस्थान्सर्वगतांस्तान् निंद्रादीन्
भावनाया ध्यानस्य बलेन सा [illegible] मर्थ्यनि निऊ हृदिय त्साक्षात्कृत प्रत्यक्षी चकार सर्वगतानपि ध्यानबले
नेकत्रानीय ददर्शेत्यर्थः॥ स साक्षात्कार एव तस्या नेम्या श्रोनीष्टस्य तत्प्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूः दान निश्च
यकर्त्ता ऽभूत्॥ हि यस्माद्दृष्टास्ते देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं स्वदद् तेभ्यश्छंतिन हि देवदर्शनं नि
फलं नवनीत्यर्थः॥५॥ इदानीं देवपूजामाह॥ सन्नाजनमिति॥ सा तत्र स्वयंवरस्थाने ऽकस्माद्देवदेवपूजार्थं
नाश्रुतपादरेणं वन्न जना विस्मिते साश्चर्ये सन्नाजने सन्नालोकिपत्पपतिसतितमनाः तद्वानां देवानां सन्न ते
जनं [illegible] प्रीत्यारा धनं समर्जं चक्रे॥ यद्यस्मात्फलस्यानीष्टस्य सिद्धो दानि सुमनोभिः शोभननविन्नैरेवं
म्नैरेव सङ्ग्निः सुमनोभिर्देवैः एवं भत्या दरपूजनेन कृत्वा त्रामुद्यते हृष्टे नृत्यति॥ तस्माद्देवमपूजयदित्य
र्थः॥ एवमेवं मस्तस्वेष्वकारयोऽनावा॥ पुष्पोरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकस्वरी नृत्यति सन्नाजनेय

नैष॰टी॰०२४

स्य वन्नावेनेति षष्ठी वानादर इति वा सप्तमी ॥ ६ ॥ वैराग्येति ॥ अथ स नवीनैर्नवैः स्तवैः कृतिश्लोकरू
पैः प्रसूनस्तवकैः पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैः अवातानीद्वादीनत्रानर्च किं विधैः वैराग्येन स्पष्ट
तया प्रसादगुणेन हृद्यैः सहृदयहृदयप्रियैः ॥ अथ च स्पष्टत्वेन मनोज्ञैः ॥ तथात्र दिग्म्ना निष्ठुरटवर्ग
दिवर्णरहितत्वकृतमधुरवर्णरचनजनिते न माधुर्येनाथ च सौकुमार्येण शिरामेरत एवामोदि स्निर्हर्षज
नकैरथ च सौगंध्यसहितैः ॥ तथा जातिः षड्विंशत्यक्षरजनितचरणा यासां तदुत्कृष्टा दिजातेर्जातेर्निष्पन्नै
रथ च मालतीसंस्तवैः तथा आर्या विशेषरूपया गीत्या अन्विता युक्ताः षट्पदा मधुकरणाः श्लोकाय त्रत्र

२१७

यत्र गुंजन्मधुकरैः ॥ वैराग्यं शान्ताख्यालंकाराय वृ्ना वदोषराहित्यं तेन मणोज्ञैर्वा ॥ योति छंदसि सामा
न्यमाल्लतां गोत्रयं मनोः ॥ गीतिश्छंदसि गाने चेति विश्वः ॥ हृद्येति हृदयस्य प्रिय इति यत् ॥ हृदयस्य
हृल्लेखयो रिति हृन् ॥ अनिरस्यति ये स्तेरस्मि शोभैः अकन्निरिच कारक इति चकारादसंज्ञायामपि करणे
घञ् ॥ जात्यादि लक्षणं छंदो ग्रंथेभ्यो ज्ञातव्यं ॥ नवाके रिति पावके वा स्तवप्रसूनस्तवकेनानन्वर्थ अपि तु ना
नाप्रकारैः स्तवप्रसूनस्तवकैश्चात्पूजदित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूजानंतरं पुनरपिध्यानमाह ॥ हृदीति ॥ अथ पूज

नंतरं नियमैकताना ऽनन्यवृत्तिस्तत्परा सती हृदे देवपञ्चकं तद्रूपं सम्भनिरूह इहैतानिंद्रादीन्बुद्ध्यात्रधिव
स्याधिष्ठाप्य दध्यौ सर्वगतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या समारोपितरूपं ॥ ध्यानेन साक्षात्कृतवतीत्यर्थः ॥ हि
यस्मात्सुपर्वणां देवानां यास्फुटा भावना ध्यानबलेन प्रत्यक्षता तासा फलभावनायाः कार्यसिद्धेः पूर्वरूपं प्र
थमस्वरूपं कारणस्य कार्यापेक्षया नियतप्राक्सत्त्वाद्देवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात्
कारणसामग्रीरूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतेत्यर्थः ॥ पूजायाः सर्वमनन्तरं ध्यानस्य दृष्टत्वात्तत्पत्ता
श्लो ६ नित्यस्यास्य वलोकस्य नैषा न रुक्थं उपान्वधाद्ध्वं सद्वृत्तपत्रा एयंतस्य वसेर्ग्रहणात्स्वहृष्टदत्ते मुनिमा
मन इति स्वर्ष्यं तस्य वसेः प्रकृतत्वंतरत्वाद्भूत्पन्न सम्भनीत्या धारस्यानकर्मत्वं ॥णे॥ नक्रैय ति॥ तस्याः पाणि
ग्रत्याहितगुणौ शरदावेव भक्तिनिरपेक्षं स्वयमात्मने वतुष्टं तदिंद्रादि देवचतुष्टयं तस्या स्नेवैः वाल्पीयस्यापि
ग्र३ भक्त्यात्त्वेन प्रसमात्प्रसंमन्नत्व ॥ अल्पीयस्याभक्त्या प्रसन्नतायां दृष्टांतमाह ॥ खलु यस्मात्त्विनात्मने
वस्फुटतां प्राकट्यं यियासोर्यातुमिच्छतः लङ्घ बकुसंदितो दीपितो ॥ धुक्षणतया आसन्नप्रज्वलनस्या
नलस्य वह्नेः कियती संधुक्षणार्थ फूत्कृतैर्मुखपवनस्यापेक्षाभवेत् ॥ अपित्वल्पैव तादृशोऽग्निर्द्वित्रैरेव फू

नेन्टी०१४

तकारैः संधुक्षितो दीप्यते तरामित्यर्थः॥ तस्मात्त्वतः प्रसन्नस्यात्वया॥ पिमत्ता उनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः॥ तस्मा
च्चस्त्रिादर्थ्येतेयत्रित्राग्रागेव हृष्टा झटिति प्रसेदुरित्यपि पाठः स्पष्टार्थः॥ ए॥ प्रसादफलमाह॥ प्रसादमिति॥ सा
नेमासुरैः कृतं प्रसादमासाद्य सरस्वत्या इमाः सारस्वतस्तवाः स्तत्रयस्त्रिंशोननाकयश्लेषवाक्यानि तासां दृष्ट
निर्मिता स्परस्वनां इत्यर्थः॥ तस्मात्श्लेषार्थमं देहं परित्यज्य गाथाक्रमेनेंद्रादिभ्युतरोज्ञात्वा पंचमोन लइत्यङ्गा
नादित्यर्थः॥ देवीवचनस्मरणरूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह॥ हियस्मात् देवाः अन्यत् किंचिन्न वितरंति ददति
किंतु देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साध्वी कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददंते तत् उक्तं भारते न देवा दंडमादाय रक्षं
तिपशुपालवत्॥ यं तु रक्षितुमिच्छंति बुद्ध्या योजयंति तम् इति॥ तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः॥ स्पष्टेः अ
र्थेति कर्मनिषष्ठी॥ ददंते ददद्दाने इत्यस्य रूपं॥ १०॥ स्मरणमेव विव्राद्दयति॥ शेषमिति॥ शेषं पंचमं सत्पनर्ले
प्रतिलक्षीकृत्य ब्रूमः किमित्यादि राकर्ण्येतियावत् एषइत्यादिः साधारणीमियावत् दंडमित्यादि गुंफमि
तियावत् त्यासर्वत इत्यादिः शंकेतियावत् यागाथा प्रमादात्सर्वे ये नेंद्रादिदेवेन सह समनार्थी तुल्याथा
सरस्वत्योक्ति तिशेषः॥ सो नेमीतां तां ब्रूम इत्यादिगाथौ तदा प्रसादानं मरं तदन्येन तस्मादिंद्रादि

स्यात्सुरव्यादर्थान्तरन्येन श्लेषवशात्तया प्रतिभासमानेन नलरूपेणार्थेन सह खलु निश्चितमलगंतीमसंबद्धार्थां
विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणात् भिन्नामिंद्रादिदेवं प्रति संदधे योजयामास। इयमेतस्य गाथेति संबंधं वक्ता
रत्यर्थः। अमः इत्यादेर्बालां विलोक्येति या वन्नलस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादिंद्रादीनां तु वतस्त्वतस्त्विषु वस्त्वस्य गा
थासु अनुस्यूतत्वात्तां तामिंद्रादिगाथां तदन्येन वक्ष्यादिना सहालगंती। विशेषमजानाती। यैंद्रेण नलेन स्वस
ता ५
मानार्थामिंद्रविषयामेव सस्मार। एवमितरदेवत्रितयेपि प्रत्येकं गाथामेकविषयामेव सस्मार। एवं वतस्त्वष्व
पि गाथासु नलस्यानुवृत्तेरिंद्रादीनां च व्यावृत्तेरावपि द्वापात्सोमिते देवास्त्रयमेव नल इत्यज्ञासीदित्याशय
इति वा॥ प्रतिश्लोकं गाथात्वेपि चतुर्भिश्चतुर्भिः श्लोकैरेकैकस्य प्रतिपादनादेकगाथात्वसमारोपात्प्रत्येकपर्य
वसानादेकवचनं॥ यद्वा पंचमं नलं प्रति यायाप्यत्या डियेनास्मुनाय त्वं डिमाकिंते तथेत्यादिकागाथा येन येने
न्द्रादिना सहसंवद्धार्थान्तरन्येन वक्ष्यादिना सहालगंतीं तां तां गाथामेव विशेषेनेदं जानाति स्म एकैकस्याग
याया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतस्तृणामपि गाथानां नले पर्यवसानात्परिशेषप्रमाणादयं पंचम एव नल इ
ति विशेषमज्ञासीदित्यर्थः॥ अस्मिन्पद्ये ऽभिमेवार्थमुक्तिविशेषेण प्रकटयितुमाह कैकेत्युत्तरश्लोकस्याव

तथा गाथानामपीत्यर्थः। आशाशार्थिनां मनोरथा व त्तन्पतया नलस्य यथा ६

नै०टी०१४

तारिका कर्तव्या॥१२॥ एकैकेति॥ या गाथाः एकैकवृत्त्या एकस्मिन्नेकस्मिन्निंद्रे न्यायमेव वरुणे च वर्तमानत्वात् प्रति
लोकपालमेकैकमिंद्रादि दिक्पालं प्रति दिशामैंद्र्यादीनां पतिव्रतात्वं जगृहुरंगीचक्रुः॥ प्राच्यादीनामिंद्रादि
प्रतिनियतदेवत्वस्थितया यस्याः पतिव्रतत्वं तत्याति व्रतत्वं तेनैवाकारेण यात्मा ज्ञात्वादि गाथा अंगीचक्रुरित्यर्थः। ता
गाथा मिलिताश्चेत्तस्त्रोपि तदा प्रसादादनंतरं अस्याः वेकस्मै केवलस्य वरूपान लेकप्रवणा नैलका निधायिनी
रेव वेदस्माद्धासीत्॥ काइव आशा इव मिलिता दिशो यथा नलस्य वरूपा ऐंद्र्यादीनां दिशामिंद्राद्येकैकप्रव
णत्वेपि सर्वासां दिशां चक्रवर्तिनि लोकवत्वरूपत्वं यथा वरूप्या इति वादासादिति वा पाठः। अत्रं तिरिशा यामुनया
र्थत्वं प्रसादानंतरं तु नैलकार्थत्वं वेदस्मीतिभावः॥ दिशां पातिव्रतत्वं गाथा निर्गृहीतमित्यर्थः॥१३॥ यितिः॥ किंत
इत्यादि र्या गाथा पाशिनैव वरुणेनैव समातुल्यार्थानि त्वन्येनेंद्रादिना यार्थत्वप्राजीत्यादि रश्मि निपाणि नेंद्रेणैव
समानत्वन्येन देवेनया च यद्यं तं डि मेत्यादि र्यमेनैव समानत्वन्येनया चायेन नामुनेत्यादि रग्निनैव तुल्या न त्वन्ये
नानलस्य संबंधिनी मिलितां समुदितां चतुष्टयरूपां तां गाथामेव तदा देवप्रसादादनंतरं सैषा प्रेमी। नल
स्य विशेषाय इंद्रादिस्रोजेद ज्ञानाय मेनैः इंद्रादीनामेकैकस्यामेव गाथायां वर्तमानत्वान्नलस्य तु सर्वत्रा

तुगतत्वादत्पाजीत्यादिगाथा चतुष्टयप्रतिपाद्यो यः स एव नल इति तामेव गाथां मिलितां नलस्य नेदृङ्नापि
कामं ज्ञासीदितिनाव॥ या नलस्य गाथेति वा संबंधः॥ पापाग्निनेवेंद्रेणैव यमेनैवाग्निनेव समा गाथा नलस्य
संबंधिनी मिलितां तामेव अनलस्य नलव्यतिरिक्तस्येंद्रादेर्नेदायमिन इति वा व्याख्येयं॥ या पाग्निनेत्यादेरेव
काराननपरस्परमनुच्छयार्थानप्यर्थानंगीकृत्य या नलसंबंधिनी गाथा पाग्निनापींद्रेणापि यमेनापि अग्निनापि तुल्या अ४
र्थान्नूनं देवः पतिरित्यादिमिलितां पंचार्थां गाथां देवप्रसादादनंतरं नलस्यैव विशेषायमेने प्रसन्नेंद्रे देवैः स्वी
याकारेष्वधृतेष्वपूर्वं पंचार्थत्वेन प्रतिनीतामपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादकाम् अज्ञासीदितिनाव॥
इति देवः पतिरितीयमेव गाथा विषय इति ज्ञेयं॥ अवधारणार्थेष्वप्येवकारेष्वद्वयमेव गाथाविषय इति व्या
ख्येयं॥ अयं श्लोकः शेषं नलमेकैकवृत्तेरिति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः॥ अनलस्येति प्रत्येकपर्यवसायि
त्वादेकवचनं॥२४॥ निश्चित्येति॥ असौ भैमी शेषमवशिष्टं तं पंचमं पूर्वोक्तप्रकारेणानरेशं नलं निश्चित्य
प्रमोदेन प्रकृष्टहर्षेणामंदस्थितरं अत्यंतपरितुष्टं सोल्लासमांतरं मानसं यस्याः एवंविधा सती नले निश्चि
तसतितितरां दृष्टा न्यदितिपर्यः॥ रलयोः सावर्ण्यान्नलस्याभावी राश्वत इति वा अनंतरं चदिव्याः स्मरत्वत्पाणि

तां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भंगिः प्रकारो यया विज्ञातान्यया गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञानवत्वोः स्वन
विशेषा सती नलनिश्चयात् सर्वं चिंतार्णवया दसा चिंता समुद्रजलजं तद्रूपेण न लनिश्चये सत्यपि॥ तत्राद्भुप
य चिंतासमुद्रजलचरेण वा खिन्नेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारं आरभत ऊचे॥ मनस्येव वमस्त्रिंतयदिति वा॥
चिंतार्णवेतिपाठे विचित्रदेवीवचनानुस्मरणजनिताश्चर्यसमुद्रजलचरेणेति साश्चर्येणेत्यर्थः॥२४॥ किमा
ख्यादित्याह॥ सेति॥ खलु निश्चितं मात्र सिद्धास्मृतिमती भारती सरस्वती देवी यमेव्यंमूर्त्तिमती सा भारत्येवेति
भारती त्वं विधेयी॥ यद्यस्मादस्यां वा चिंकापि लोकोत्तरा भंगिः रचना स्तितस्मादित्यर्थः॥ यस्मादियमेवमूर्तिमती
भारती तस्मादस्या वक्त्वेन निश्चितं माकापिभंगीरस्तीति वा॥ तामेव भंगीमाह॥ यत्तः श्लिष्टकुनयसंबद्धं वचोनि
गद्यस्य ष्टमुक्तावासवादीनां दूतगौरवेण ववर्णत्ति॥ विशिष्यविशेषं तत्वोतित्स्या विशिष्यबायदत्या जित्यदि
श्लोकचतुष्टयेन मे मम मह्यं वा नैषधमप्यवादीत् सर्वलोकपालांशस्य नलस्यैव वर्णनं कृतमिति युक्तमिति
भावः॥२५॥ जग्रंथेति॥ सेयं वाणी मयि मम वानुग्रहेण कृपया स्पष्टयितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं याश्च तस्त्रोऽत्या
जीत्या दीर्घसूत्रं वचनमालां जग्रंथ ससर्ज॥ तासु मध्ये इते वचः स्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं स्पष्टीकर्तुं येद्रते

वचः स्रजौ त्वया पार्थिनी देवः पतिरित्येवं रूपे महीमेहं द्रोनलमुदीरितमित्येवं रूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञाप
यितुं च क्षमेति समर्थे न भवतः अहो आश्चर्यं ममैवायमेतावंतं कालं महीयान्मोहः अबोधः॥ नलेस्पष्टे कथिते
पि एतावंतं कालं मम निश्चयो नाभूदित्याश्चर्यमित्यर्थः॥ पूर्वोक्ता एव वचस्तत्रोवचः स्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं स्पष्टी
कर्तुं येहे ते वचः स्रजो नलं लक्षयितुं क्षमे समर्थे॥ त्वं या पार्थिनीत्यनेन प्रथमव्याख्यानेन स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादन
द्व्याख्यानांतरे पि देवात्परितोष्यसं स्रजा वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादनादित्य
र्थ इति वा॥ अत्र सर्ववृत्तच्छंदो विशेषवचः स्रक्रूपा मत्वर्थीय इन्नस्तु लत्परा मन्त्रकोपि विधेयसंस्पर्शी॥ य
त्र देश्वनित्यसंबंधात् यच्छब्दः संबध्यते अग्रे पार्थयं पार्थिदं इत्स्वयंवेति वक्तव्यमिति नित्यमपितो लिटः किल्वि
धानात् कुर्यमेति रूपं॥ संयोगात्परस्य लिटो नाकित्वमिति केचिदिति अपितो लिटः कित्वविधानाद्वानलोपा
नाकः समर्थनीयः युक्त्यंतरेण वा समाधातव्ये॥२६॥ श्लिष्यंतीति॥ अमुष्या देव्याः अस्यः पूर्वोक्ता वाचः यद
नेकार्थतया श्लिष्यंति श्लेषं भजंते तेन निश्चितं कवित्वरावेः काव्यनिर्माणे सहजप्रतिभाया विलासः विजृंभ
णं नि। कवित्वरा किं विना श्लेषवक्षरचनां निर्मातुमशक्यमित्यर्थः॥ किलयस्मात्र्यतिने दिनो पि परस्परापे

यानलोपच्छायावाविशेषेणासहस्तेनेत्वलादिना अतितरां भिन्ना अपि अमी लोकपालाः नृपालस्य नलस्य
लीला विलासान् समाविशंति॥ अनुभवंति नलाकारं बिभ्रति ॥ अथ च नलवर्णकेषु श्लोकेषु पूर्वाणि स्वप्र
विष्टा इव दृश्यंत इत्यर्थः। अतः श्लेषवशात् मम त्वमेव नल इति नाकः। श्लेषवशात् नली लाः संतो लोकपालाः
गाथाः समाविशंतीति वा॥ अन्योन्यं भिन्ना अपि लोकपाला नललीलाः संतो येन न पत्वं प्राप्ताः संतः किं लैकी
नवंति अलीनो नलस्यैव लोकपालांशाः तत्र प्रयुक्ता निर्देवी वचांसि श्लेषवदंतीति कवित्वशक्तिविलासाए
वा। स्थीत्यागमिति॥ इयं देवी अल्पाजियेनेत्यादि श्लोकचतुष्टयेन त्वं यार्थिनी देवः पतिरित्यादिना गाथा
द्वयेन। पिकक्रमेणास्वादितस्य अल्पायितस्यैं द्वेणादि नलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यान प्रकारेण परित्यागं किं
कथमन्यनं दत्तयुक्तमेतदिति स्तौति स्मेत्यर्थः। नलमां पूर्वव्याख्यात प्रकारेण त्रस्या मास च किं कर्थैप्रे
रयामास एकेनैव वाक्येन द्वयमपि कर्थं चकार। आश्चर्यमेतदित्यर्थः॥ किं राद्धा वशा श्चर्ये तलेच नल एव ति
वकारोऽवधारणार्थे वा तस्मात्कारणादस्या देव्याः कास्तु किं यो जनवचन निर्माण चातुरी अपि तु ली
कोत्तरा मम प्रकृष्टो मोहश्च कः अपि तु सो पि लोकोत्तरः अस्याः पुष्किः कमममोहश्चकेत्यर्थः। एवं

५१ दिव्याइंद्रादिचतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागे भ्यनुज्ञाते नलस्य च वरणे भ्यनुज्ञाते ममैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः॥ प्र
र्वं मोहो ऽभूदिदानीं तु निर्वृतिं द्रुतमाश्रय। इंद्रादित्यागं किमर्थमदर्शयत। नलं च मां किमर्थं प्रेरयामास उत्तयम
पि तावद्बकार तदेतन्मदस्तु महार्थमेवेति जानवदिति वा॥ त्यागं स्वयोरिति कार्यं॥ २५॥ एवं विचारानंतरं किमभू
दित्याह॥ एषा भैमी तत्कालं देवप्रसादसमये एवं भूतां धरित्रीं दृष्ट्वी अपश्यत॥ किंभूतां परस्य नलस्य दा
रान्नन्यसमानेरिव परनारीबुद्ध्या वामदेवैरिंद्रादिभिरस्पृश्यमानां॥ खलु इवार्थे॥ तथा च पतिव्रताः ह दुर्नल
स्य नक्ते च वसे वा बुद्ध्या स्वकरेण दधानां धारयंतीं॥ अन्यापि नक्या भर्तुरादेशेण धारयति॥ देवत्वात्स्वहेजो भूम्य
स्पर्शी मनुष्यत्वात्सहजो भूमिस्पर्शो न्यथा त्वे ति द्वितः। देवमनुष्यविवेको दर्शितो। दारानि वेति वा पाठः॥ २६॥
सुरेष्विति॥ सा भैमी सं मुखी सती बुद्धि पूर्वं विलोकयंती सती सुरेषु अन्वहणानिमेषं नेत्रपक्ष्मसंकोचनाप
श्यत॥ उर्वीभृतीति नले तु अवेक्षत देवानामनिमेषत्वान्मनुष्याणां च सनिमेषं नेत्रपक्ष्मसंकोचनं। पश्यत उर्वी
भृतीति नले तु अवेक्षत देवानामनिमेषत्वान्नत्र तत्र दत्त किंभूतं निमेषसंज्ञा नेदानात् अकरेणस्त्वकान्ति
पक्ष्मचेष्टाकरणादिति भाषमाणमिव॥ इति किं हे भैमि त्वमागत्य इह मयाचि। कोनेन ले मिलसं युक्तानवेति

॥२०॥ नेति॥ सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितौ क्षोदं न रेणुं लग्नं न बुद्धवती दर्श नैषधे तु ऐक्षत ददर्श॥ देवानां रजः
संबंधाभावात् नराणां तत्संबंधादित्यर्थः॥ तत्र संशयमुत्प्रेक्षते॥ पत्येन लाय परिरंभ मालिंगनं स्वस्या दद्दता
उर्व्याः सकाशात् संभृतं संक्लेदमिव संजातसंबंधमिव आलिंगनवशात् स्मरेणुनैलिलय इवेत्यर्थः॥ पत्येक्रियप्ता
यमनिप्रीती निसं प्रर्दनत्वे॥२१॥ स्वेद इति॥ तया नले स्वेदः आलोकि न देवतेषु देवेषु॥ किं करिष्यन्निव संसि
स्टहो भैम्यालिंगनं कर्तुमिच्छोः स्वदेहस्य नलशरीरस्य वियोगतापं भैमी वियोगजनितं ज्वरं निर्वापयिष्यन्निव
रामयिष्यन्निवादिदेवेषु स्वेदस्याभावान्नरेषु च तत्सद्भावादित्यर्थः॥ छदकं हि तापं शमयति॥ नलालिंगनो
त्सुकस्य भैमीदेहस्य वा॥ सात्विकस्वेदयुक्तो नलो मया प्राप्तव्य एवेति भैम्या विरहज्वरशांतिः उत्प्रेक्षते चारु
ए अस्तु नेमे हेमनि सुवर्णे खचितो हीरांकुर इव॥ अत्र तिगौरदेह रोमकूपस्थ स्वेदजलकण फलत्कारो
हिमस्य चक्रांकेरत्वेनोत्प्रेक्षितः देवता एव दैवता नि प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ण॥ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंग
वचनान्यति वर्त्तत इति षंढत्वं॥२२॥ स्वरेषु इति॥ सा बाला सुरेषु माल्यात् अम्लानि र्मलाम्लानानां वा परस्पर
नलेतु मलिनी भवंतीं सर्वं भम्लानां कालक्षेपेण भ्रमणवशम्लानां मलिनां वजायमानां अपरस्परतस्तुरानीमसा

ग५

ॐ२

द१

नकुसुमत्वादित्यर्थः॥उत्प्रेक्ष्यते इतिचिंतयेवमलिनीभवंती॥इतिकिंनलः अयमस्वयंवरदिने अतिमृद्वीमस्म
कारणाद्यप्यतिमृद्वंगीइमांनैमींआसाद्यप्राप्यमांमालांप्रक्षास्यतेकिंआदरेणांगीकरिष्यतिकिंत्रपितुनेति॥
अस्यश्रियमिति॥देवात्रस्यनलस्यश्रियंशोभांकियदृजंतांआश्रयंतुअपितुनकिंचिदपि॥यस्मात्एषां
देवानांनलस्यसंबंधिनीतथाताहशी॥अतिप्रसिद्धाछायापिकांतिलेशोपिनास्ति॥येषांयदीयकांतिले
शोपिनास्तितेनतदीयांशोभांकथमाश्रयंतामपितुनकथंचिदित्यर्थः॥अथचएषांनलसंबंधिनीआद
र्शादिस्थिताछायाप्रतिबिंबमपिनास्तिप्रतिबिंबतुल्यास्तिभवंतीतियावत्॥येषांयदीयप्रतिबिंबेनापि
नसाम्यंतेनतदीयप्रतिबिंबश्रियंकथंलभंतामित्यर्थः॥अथवास्यश्रियंकिंचिदृजंतांनदेवत्रलरूपधारण
तुकिंचिच्छोभंतांतथापिस्वाभाविकीनलस्यकांतिरेषांनास्ति॥अथवास्यसंपदंवृजंतां॥तथापिन
लस्यकांतिरेषांनास्तिसंपदातुल्यत्वेपिकांत्यातुल्यत्वंनास्तीत्यर्थः॥अथवास्यश्रियंकियद्भजंतांत
थापितस्मैत्वमःप्रकृतिः॥छायादेहव्यवहितकविप्रतोपलक्षितःस्यामाकारोनलस्यास्तिएषांतेजोरूपत्वे
ननास्ति॥तेजोराहित्येनत्वनराणांविद्यतइत्यर्थः॥तथाचैम्याइतिसर्वोक्तिप्रकारेणैयंतांबकथयंतीव

नैषधी०२४

यत्राहं वर्त्ते स एव नल इति प्रकाशयंतीव सा छाया नैषधे भि वे दिदृष्टा ते भ्रत्रि देशेषु न छाया। पिस्वाना वक्ताना वा
न्यां देवत्वनरत्वयोर्डिका जातेत्यर्थः॥ किंयदिति क्रियाविशेषणं॥२४॥ विश्वैरिति॥ अस्यां भैम्याः प्रथमोपज्ञ
तापूर्त्यकालोत्पन्ना इतरे नल तुला भागिनि सर्वसर्गोक्तितर्कोत्पन्ना वा देवी श्लोकानुसंधानोत्पन्ना वाऽयमे
त्य एव नल इति संवित् बुद्धिरभीनिः सर्वोक्तैर्न्नस्पर्शादिभिश्चिह्नैः संवादं स एवायं नल इति अनुव्यवसाय
रूपं आप॥ सर्वं मम नलोयमिति प्रत्ययो युक्त एव जात इति एते श्चिह्नैर्निश्चित वतीत्यर्थः॥ अनंतरं भैमी
मी देवत्वनरत्वज्ञापकानां लक्षणानां निमिषत्वक्स्पर्शादिचिह्नानां व्यक्तिभिः प्रकटनैरेवासादितं प्राप्तं
देवप्रसादमप्यबोधि एतावत्पर्यंतं त्वक्स्पर्शादिचिह्नानि न दृष्टानि इदानीं तु दृशंपं तेत स्मान्मम स्रजयादिवा
प्रसन्ना इत्यप्यज्ञाना दित्यर्थः॥२५॥ नल इति॥ अथ स्मरः तां वरणस्रजं वरणमधूकमालां नले निधातुं
निदेशे सुं एतां शुभां भैमीं त्वरयती स्मत्री प्रप्रेरयामास। अपत्रया ऽन्यतो लज्जावती भैमी निषिषेध निवारयां
मास॥ सर्वस्मिन् जने पश्यति सति कथमहमेनं वृणे इति लज्जावशात्तस्या बुद्धिरुदभूदित्यर्थः॥ तेन कारणेन स
भैमी द्वयपदुरोधं स्मरलज्जयो राज्ञो प्रवृत्तिनिवृत्तिसंदेहतुलितं समानमेव दधौ॥ आवर्संधिवशात् दुर्केग

त्र पैंणान्यां मालानिद्रेपात्त्रिदेपदोलायितान्यदितयर्थः॥अन्योपितुल्यान्यां द्वाभ्यां निरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो द्वयोर
नुरोधाद्दोदासी[illegible]वालंबते॥ तामितिपुनरूपादानं वाक्यांतरत्वेन समर्थनीयं निषेधस्थादिष्वन्यासेनेतिपत्वे
॥रघास्त्रेऊति॥ सा नेमीश्वरात् प्रीत्या स्रजाम थकमालया प्रियं लिंगयितुं बहुप्रयत्नेन्यो ससुद्योगं अधत्तेव
वकारेव॥ तु पुनस्तदीयपाणिपद्मे स्तंभनत्रयान्यो हेतुभ्यां मंदो यत्नोपि संदश्लथनं नाभवत्॥२७॥ तस्याइति
अधीश्वरासमर्था न्यूयसी अधीश्वरस्य कस्य विद्राङ्गिवाश्री लक्ष्मीस्तस्यास्तेभ्या हृदिस्थितं वर्त्तमानं श्रृंगारस्थ
गाररसं आलिंगतां किं हृते हृदि स्त्री उम नोनवान्यां दोला विलासं आंदोलजनितां क्रीडां समवाप्यमाणे प्रा
प्यमाने कोटिद्वयसंबंधात् प्रवृत्तिरिसं देहं प्राप्तिइत्यर्थः॥ तथा एनां कस्त्वंद्र स्तस्य कलंकलोतसनेन लडत्यर्थः
॥स एवातपत्रं धृतं एणांकजलानपत्रेयेनतस्मिन्॥ श्रृंगाररसस्य च सम्राट् नेमी हृदयमेव सिंहासनं नलय
वछत्रं लज्जाकामी दोलायाउभयपार्श्वे तत्रांदोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणौवा॥ तस्याभाव[illegible]धिसं चलितः
श्रृंगारोराजवद्रुरूर्जितेन इति भावः दोलांदोलनेनच भोगस्त्रियः प्रियमालिंगति॥ अधीश्वरस्यनलक्ष्मी श्रीरि
तिवा॥ अत्र पद्दे क्लिंकामान्यौ लायमानो नेमी हृष्ट्वाल्ला तो न लः पूर्वविप्रलंभ श्रृंगारे प्राप्तः ततः सापि नं

दो॰

नै॰टी॰९४

ताद्दशाद्दष्ट्वा तदीयदोलां गणीकारात्स्वयमपि ता द्दष्ट्वी बभूवेतिभावः॥ आंदोलिका दत्र चामरैरयं प्रस्तुरि
तिज्ञायत इत्यर्थः॥ श्रितमिति पाठ इदीति विषयसमेमीनोः रक्षाकर इति॥ स्रजा मज्जुतरः नितरां मज्जुः
कंठे निद्धेप्सुं अथैः कृतमालस्तदीयः करः प्रियोन्मुखं न लसेन्मुखं गंतुं मोद्योगः सव्यस्यः पुनर्लज्जावशात्
विरराम निवृत्तः॥ तदीयोऽतिवलः कटाक्षश्च प्रियात तस्यार्द्धपथेयये। च प्रत्या ययौ चादिदृक्षारसाद
र्द्धमार्गं गतोऽपि लज्जावशान्मध्येमार्गेन लकूटाक्षसंबंधी च्युतनः प्रत्यावृत्त इति भावः॥ अन्योप्यतिकुलो
गतागतं करोति॥ रक्ष्य॥ तस्यार्द्ध इति॥ तस्याश्चित्तं प्रियं तं पतिमेव प्राप्नेमे न॥ अक्षि तु पुनः नलं प्रयातुं प्राप्तुं
न प्रभूव नभूव समर्थं नाभूत्॥ स्पष्टमुत्प्रेक्षा॥ अक्षिणि नेत्रे लज्जे निजे न प्रवादोलोकाज्ञानकः तया न दानें
नलवरणसमयसत्पन्ने तेनाभूत्॥ अन्यथा लज्जायाश्चित्त धर्मश्चित्तचिंतस्पनर्द्धे लेप्राप्तिरयुक्ता नेत्रस्य
न नलप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः॥ प्रीत्या चित्तेन नलएव वर्त्तने परं लज्जा वशात्कटाक्षेणैवि लोकयितुं नाशकदि
ति भावः॥ प्रत्यूरेववोदीर्घः॥१०॥ कथमिति॥ सा भैमी नृपावती निषधेश्वरस्यास्य पञ्चमुखपद्मं
मुखकमलं कथं चिन्महता कष्टेन लज्जा विगमसाहसेन दरवीक्षित श्रिर्द्धषद्विलोकितवती॥ नैलत्वा

८

वाग्देवतायावदनेंदुबिंबं लज्जया सा मिमर्द्द दृष्टमसत। किं वि दृष्ट्वा उनर्व्या दृत्तत्वा। दृष्टसकल
लोकं चकारेत्यर्थः॥ अपावती स्तु नयत्र हेतु॥ एतां मालां नलकंठे स्थापयेत्पाठये न देवीमुखधर्ममेवी च्छिदं
चकारेति भावः॥२४॥ अजानतीति॥ देवी अस्या भैम्या स्तत्सर्वश्लोकस्य वितं आकूतमाशयं अवेत्य ज्ञात्वा
पि अजानतीव एतां भैमीप्रतीदमवोचत। इदं किं हे भैमि त्वया मि प्रतिसीरया लज्जाकल्लोलरूपया जव
वनिकया तेन कृतावः। आशयं ममापि लङ्घयितुं सरस्वत्या ... व विश्वास्य सखी। कृताया अपि ज्ञातुं न दी
यते। त्वं लज्जावशाद तिरस्कृतं यत्तत्स्वयमित्यन्मयापि न ज्ञायते ततः। कं चिल्लज्जात्मकास्पष्टं कथयेति परि
हास कुड्मलितामिव स्वाशयं वादयितुमवोचदित्यर्थः। अन्यदपि जवनिकाच्छादितं न ज्ञायते वितीर्यतेल
ङ्घयितुं नमेपीति पाठे मम ह्रीं॥ प्रतिसीरा जवनिकेत्यमरः॥२५॥ देव्याइति॥ देव्याः श्लोको कर्णनेति नलस्या
द्दैना भिरुहा तएव भैम्या उच्चारित एकत्र पयानिपीता व्याप्ता सा भैमी नलेति द्वितीयमन्तरं उच्चारयितु
मशक्ता सती अथानंतरं स्वस्यांगुलिद्वया वा अंगुलीभिरेवमृजंती स्पृशंती निविडं पीडयंती मिरो
दूरमन्यर्थं नमयां चकार। अभिलाषप्रतिबंधेडः खितस्यांगुलिमेलनेस्वनावोक्तिः॥२६॥ करइति॥ मि

नें० टी०१४

व्या१

रामी श्वरयावाग्दे [illegible] वि स्पश्रज्ञानना टनाद्धास्यं कुत्वातां करेविघ्नत्पदं द्रस्यपथिपांथा पथिकाइंद्रं प्रति वर
णार्थं नीतासा नैमी पुरं श्रीनेमिमच्यस्त्रीणां साधारणः समानः सं विनागः अंशोयस्य पुरं पिष्ठ वा एवंकृतेम
वस्त्री वाचकं वाम्यव नाम वक्रार्घ्यत्वा त्स्वार्थं वभाउस्ते जेइंद्रं प्रतिदेव्यानीयमाना चक्रान्तदिति शाकांसा
र्थमेवेति [illegible] वा॥ पांथेति सर्ववत्॥ पांथेति पा[illegible]ठे पाथे उगत्या मितिधातो ईलादित्वात्स पथिगंत्री कृते त्यर्थः॥ पु
रं श्रीति सर्ववत्॥ ५४॥ तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह॥ विहस्येति॥ वाम्यानंतरं देवी वि[illegible]हस्य किं विहसि
त्वा एनां नेमी स्वहस्तेन विकृष्य महेंद्रमनिलद्धीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्थिता इंद्रं प्रापयितुं निर्गता॥ ततइंद्रा
दिगमनोद्योगानंतरं इयं नेमी च मत्कृत्य किमियमिंद्र वैरेण मां प्रवर्त्तयती ति बुद्ध्या नीत्वाकरं स्वहस्तं च
कर्ष किंकृतमिव करं चमाद्रकु च्चां तेंत्र हिदेहे सपद्मारीरे दत्तमिव [illegible] स्थापितमिवेत्युत्प्रेक्षा॥ सर्पदेहे
त्र मादृत्तं हस्तं यथा कश्चित्कर्ष तितथेत्युपमा वा॥ ततो देवीकराद्दितिवा॥ रूपा॥ नेमीमिति॥ स्वराज्यल
क्ष्मीं विडोतः प्रवणाइंद्रे तत्पंत मनुरक्तां स्वर्गाधि[illegible]पत्यश्रीं नेमी मघोनइंद्रस्य [illegible]निमुखी निरीक्ष्य सपत्नीबु
द्ध्या नेम्या मन्यस्त्वयां मसहन त्वं अत्र तद धार ततः अनंतरं तां नेमीत त्परिहावि शीइंद्रत्यागिनी दृष्ट्वा

२०

इंद्रेनुरक्ता सती व्रीडां लज्जामध्यपथादि प्रापाद्ययमिंद्रंनाभिलषति इत्थैवमये षष्ठ्यार्थे नेतिल लज्जेत्यर्थः ॥ इ
यं नैमी स्वीरनच्छतासती निर्गुणतयैनं परिहरतितिस्पाहं प्रिया जातेति लज्जितेतित्यर्थः ॥ अन्यपादिकन्नैरि
शिण ॥ रुहा त्वं नइति ॥ अथ देव्याइति उदिता परिहासवशा उक्ता नैमी दृशा इत्थं वनाषितनैषधांचृत ॥ इति
किं हे नैमि मया त्वन्नैनलविषयेनेतिश्रुतंनिषेधार्थो निकारः श्रुतः ॥ अतः कारणात्परे नलादन्यमनीष्टं वद
स्व कथयाथश्च नलविषयेनलइति पदेनेति ॥ नलनाम्नो ईश्रुत अतो नकारात्परमनंतरमक्षरं कथयेति ॥
किंभृताह्नी मन्मथया लज्जाकामयोर्द्वैरथस्य द्वान्यो प्रवृत्तस्य युद्धस्य रंगभूमीभूतस्थानं समबलद्वौका
कामवशीकृता ॥ अस्मिन्न लेमाला मयाहि पेयतिद्दृष्ट्वैवनलं निर्दिष्टवती न त्वन्यं नत्वसा सालकारमुद्री
रयतिमित्यर्थः ॥ उदिता अथपश्चादितिवा ॥ वदस्वनासेनेति नासेन मात्वनउत्साहवान्तइ ॥ द्वैरथं द्वि
देवी ३ रथसंबंधइति संबंधेण ॥ ७ ॥ हसत्स्विति सा नैमी आलिंग्यो कपालिकयाधृत्वा भूपालस्यादिक्पाल
कुलस्य चइंद्रादिचतुष्टयस्य पुरः सेरा ध्वामार्गस्तन्मध्यं नीत्वा प्रापप्पपांथ दुर्गो यथीं सिंदूरादि रञ्जि
शिलामयकल्पितमार्गदेवतां चक्कारइंद्रादिपंचकमार्गमध्येनीत्वा मुमोच इत्यर्थः लज्जानरं निश्चलत्वा

नै॰टी॰२४

इतिसौंदर्यात्स्वदेवतानांकेषुमत्सुरसाइन्यायाज्ञायपरिज्ञानादेत्याशंक्यदेव्या। ज्ञायापरिज्ञानात्प्रीतेर्वाअश्व
रसोउर्वशीप्रस्थितिनोपाणौपाणिंग्रहणीयनिर्मायतालिकादानस्वर्वादिविषत्सुइंद्रादिषु हमत्सुमत्सुत
सवादेमिंबकेदुर्गमारोप्यराजवीथिषुत्राम्यतेतथैनामपिचलदुर्गांचकारेत्यर्थइतिवा॥ दिविषत्सुमत्स्व
द्विषेतिक्विप्॥ ऊधुस्मांवेतिस्वप्नम्याअलुक॥ हलदंतादितिवा॥ सुखामादिलात्त्वं॥ पांथानांदुर्गपं
थावासौदुर्गश्चेतिवा॥ रणोआदेशितामिति॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ अथअसौदेवीस्वयंपुनरपिअर्द्धपथात्मकामाञ्चलंविहायतानवसुरा
न्निंद्रादीनेतुमनाः प्रापयितु कामासतीतान्प्रेमीलनोदड्ड नस्थलेतिप्रेरयतिस्मेत्यर्थः। किंकृत्वा इंद्रादि
संमुखमागच्छेत्यादेशिताभारिद्रामपिमदंरनलस्येवदिव्यानलसंमुखमेवचलंतीगच्छंतीविलोक्य।
आदेशः संजातोऽस्याः आदेशितामितिपाठेनलंप्रतिगच्छतिप्रेरितामपीत्यर्थः॥ रुन्धी॥ सुखेति॥ नीमाद्द
वादेव्यास्तामंकपालीतुनोदाम्सुवत। केवविवोदुंपरिणतुः दृष्टांप्रथमसुरतारंनमिर्नरांअंकपालीनवा

५३

ढानवव ध्वरिवात्रंकपालीमोचनमात्रेण साम्यं विवक्षितं नतु लिंगं किं कृत्वा परिहासवशात् नलसंमुख
गमननिषेधिकानां आलीनां सखीनां निवारणार्थं ऊकोऊं ऊं इति रवः शब्दस्तद्रूपेर्लक्षे ... लक्ष्यं
यं तेषां बालदृशां विषयन्भूतं।। यद्वा धार्थान्नलवरणनिषेधिकां स्वालिकां प्रवशात् ... एवं ऊं ऊं कारास्त
द्रूपेक्षि ... अत्र यवालीनां भ्रमराणां मिव ये ऊं ऊं रवा यद्वा पद्मिनीत्वात् भ्रमराणां ऊं ऊं रवविके लक्षि
निपतद्रूं ऊं भ्रमरं आवर्त्तनेपरावर्त्तनैलोलं चंचलं कंठदेशे एवनालं यस्याः एवंभूतं मुखाजं कृत्वा।नवोढ
पिआलिंगनादि कुर्वीत्युपदिशन्तीनां सखीनां तासु नैमी वा दूं ऊं रव वि— लक्ष्यं मुखाजं भावयति। अत्र
मपिलोलभावं भ्रमर ऊं ऊं रवलक्ष्यं च भवति। रवलक्ष्येति पाठे ... संख्या।। ... द्विधीनां नैमी
मित्याहस्य। किं भूतां कथं चिन्महतां कपालीमोचनादिप्रकारेण कष्टेन खलु निश्चितं अत्र देवद्वंद्वीभवंतीन
देवानं वति देवान्प्रतिगच्छति एवं विधा नवंतीनां।। किंभूता स्मितेनेषद्धासेन सिकस्टकास्ट कोष्ठप्रांता
त्वा लिप्रायापरिज्ञाना। किं विकृतहासा। इति किं हेरा शांकात् अधिकं सुंदरमाकूद कं आस्य बिंबं यस्या
एवंभूते नैमि सखीप्रायो मामपि प्रति इयं प्रनार्य इंद्रावरणार्थं मां नयतीति तेव तका धुनान्वां कात्रपि

नै०टी०१४ त्वं वंशाकानकार्यामानैषीरिति। देवानंदतीति देवनंदीची विष्वक्कदेवयोरिति टेरद्र्यादेशे ओगिलान्ङीपि
अवङ्त्यपिलोपे ह्रस्वाविति पूर्वरूपाणेदीर्घः। पश्चान्नञ्समासः अदेवनंदीचीनवंतीमिति पाठः सच्चायः अदे
वनंदीची देवनंदीचीनवंती ततो नञ्समासः। क्विप्रत्ययः। शशांकात् यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्तं वमी॥
॥४१॥ चिन्तनप्रतारयसि तर्हि त्वनः २ इंद्रादिसंमुखं मां किमिति नयसी त्याशंकायामाह॥ एषामिति॥ एषा
मिंद्रादीनां वरणेयोप्रणामभक्तत्वात्तथा एषां सम्यग्यथा नवति तथा ऽनुज्ञां नलवरणानुमितिं अप्राप निः
विकप्रकटनमात्रात्तु मितमसाहिनलत्वं प्रायामपि साक्षात्शिरःकंपादिसूचितामनुज्ञां मनलत्वात्सुपर्व
वेशस्थावज्ञानादिंद्रादिभिः सह विरोधस्स तियर्यंतववैरसेनिं नलं वीवरीतुं ईहा चेष्टाभिलाषो वा सा कुथ
मिवोचिती अपितुनकथंचित्॥ सावज्ञानादिरुद्वा सत्ततः शापं दास्यंतीतितान्प्रतिनीयसेन तु वरणार्थमि
ति भावः॥ इयमोचितीतिवा॥ कतमोचितीत्यपि पाठः॥४२॥ इतीति॥ सा देवी इति पूर्वोक्तमीरितेस्मति वि
श्वसितां तां भैमी पाणौ अनंदायचृत्वादिविषत्सुदेवेषु विषयनमस्कारवयात्मकर्षेणानम्रां कृत्वा तान्देवा
मिति वदतिस्म॥ इति किंनवइक्ता इयं भैमी अधुना नलवरणानुमितिरूपामनुकंपां कृपां मर्हसिइति॥

६५

॥४८॥ युष्मानिति ॥ एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नलवरणानुमतिर्दीयतामिति कथमुच्यत इत्याशंकां
परिहरति युष्मानिति ॥ हे लोकपालाः इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रता एकस्मिन्नेके वृतस्मात्तस्मात् युष्मान् नवृ
णीते पतित्वेन नांगीकरोति ॥ ननु कुसुमधन्वप्रभावमाना द्वयमेकं न वृणीते । तस्मात्सर्वैकवरणपक्षयोर्दो
षदर्शनादितोरेकत्र नलस्वरूपसमेता मिलितानंशानंशाच्चतान्वो युष्मान् नवेन नृपं अष्टानां लोकपा
लानां वपुर्धारितेत्यपद्यति वचनात् । युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुं आकांक्षतीति विचारयति ॥ नले हते सर्वैक्ये
न यदोषाभावात् नलमेव वरीतुं वांछतीत्यर्थः ॥ वो युष्माकं समेतानामंशानेतं न्हयमिति वा ॥४९॥ नैष्यादिति
परदाररत्वादपीयं नवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह ॥ हे लोकपाला वेधाः मातृस्येवानंतरं स्वमंदिरागमने वध्वा
यां पथि स्रजो मालायाः संकुनया संगेन पृष्ठे सर्गेत्रि स्पृश प्रसादाधिगतेत्यादि कथितप्रकारेण त्वां तिष्ठे ष्टे
नले भुमध्येऽस्य दूत्यगतस्य सतोपनलस्य कंठे निक्षेपणया हत्वा भैम्याः स्वयंवरं प्राक् पूर्वमेव संजनया व
द्ववाहृता । तथा तत्रैव सर्गे तथ्यं मिथ्यसाविता युक्तप्रकारेण स्यनलस्यालिंगनया लिंगनेन भैम्याः संगो
गं बाह्यरतमपि व्यधत्त । अस्य संनोगमिति वा ॥ अस्य स्वयंवरस्य संनोगं फलं वा लिंगनेन चकारेति वा ॥ त

नै॰टी॰९५

स्या किंतु पुनः शेषं अवशिष्टं मंशं हंतुं विनाशयितुं इयत् नलाकारधारणादिप्रकारेण यत्नः प्रयत्नं क
रु था पित्रापि तु न कारितिवान्। तस्मा किंतु पुनः शेषं अवशिष्टं मंशं हंतुं विनाशयितुं इयत् नलाकारधार
णादिप्रकारेण यत्नः प्रयत्नं करुष्या पित्रापि तु न कोप्यवशिष्ट स्तस्मा दृथा प्रयासो न कार्यः किंत्वोङ्गे
वदातव्यित्यर्थः॥ बाहुरं तस्य वास्य हि तत्वा तत्राप्या लिंग नस्मात्स्य हि तरत्वा स्यच संदृष्टं तत्वा त्कं पुनः शे
षं संजोगं हेतुं इयद्यत्नं इति वा॥ किमिति पाठे शेषा तु लोकस्थितिरिति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं
लोकस्थिति रूपं संजोगं पुनर्हंतुं इयत् कियत्नः इति व्याख्येयं॥ यं ऊनालिंगनत्वत्रणं तत्वा वुचु॥
॥९५॥ इदानीं युक्तोत्तरेण देवान् संत्वयन्निवर्णेति॥ वास्त्वपरितोषे स्वर्वमसंभावितमेवोक्तं मया

युं४

किंतु नलायकीर्त्तिर्दिक्षैववोभ्मान्स्तु वमानयत्॥ भैमी स्वयंवरदर्शनव्याजेन नलायकीर्त्तिदानमे
वात्रागमनं युष्माकं न तु भैमीवरणार्थमित्यर्थः॥ यतः किंभूताय स्वामिः प्रजाभिः सहवर्णानां ब्रा
ह्मणादीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्वस्वकादावारपथादस्खलिते अच्युताया किंभूतान् वः इह
शर्त्तिनं ग्याप्रसङ्गः स्वाचाराचरणादेव निष्कपटकृत्यकरणाद्वा प्रसन्नान् तेभ्यः इंद्रादीन् वि

हायसौंदर्यादिगुणेन नलएव वृत इति कीर्त्तिं।।प्रद्युम्नाः इतीति।। इति सर्वांके देवीवचने श्रुते सति अस्या देव्या
वचस्येव जाताद्धास्यात् स्मितात् हेतोः आस्यबिंबं मुखबिंबं सलास्यं धरैश्वं चलोष्ठं कृत्वा एतेषु देवेषु चित्र
मरूपेण कृतेनाशयज्ञापकेनेंगितेन लता ऽनुज्ञा नलवरणानुमतिर्येषु तेषु सत्सु अथानंतरं सा देवीतं
नलायनलंप्रापयितुं नलार्थं वा निन्ये।। पुनर्नलसंमुखी चकारेत्यर्थः।।६७।। मंदाक्षेति।। सा देवी मधूकमालया
मधुरं सुंदरं तस्याः करं तस्याः करं वसुधांशोर्चंद्रस्य नलस्य कंठोपकंठं कंठसमीपं आनयतिस्म।। प्रापय
तिस्म।। किंभूतया मंदाक्षेण लज्जया निस्पंदा निश्चला तनुर्यस्याः। मंदीभूताया इत्यर्थः। किंभूतं करं मनोभुवा
नलविषयकामेन दुःप्रेरमपि कामेनापि प्रेर्यं तु महाकष्टं निष्यंदेति पाठे पूर्ववत्सत्वं। दुःप्रेरमपि प्रेरयतिस्मे
ति विरोधाभावः।।६८।। अथेति।। अथ करस्य नलकंठसमीपनयनानंतरं वधूर्भैमी दूर्वांकुरश्यामधूकस्र
जं नलकंठनाले तत्ससर्ज निक्षिप्तवती। उत्प्रेक्षते अनिलिखसमर्प्यमाणां दीयमानां निजेनात्मनास्वी
करणं तत्संबंधिनामक्षराणां मयात्वं निश्चितं वृतोसीति एवंरूपाणां वर्णानां राजपंक्तिमिव।। निश्चयज्ञा
पकंर्थं हि पत्रं दीयते तद्वदित्यर्थः।। मालासर्जनानंतरं वांगीकरणे निश्चयोद्योतः। दूर्वांकुराणां श्यामत्वा

सु.क्षा५

ना

दक्षर साम्यं मधूकानि लिखिताक्षर संधिस्थानीयानि॥ कंठस्य नालत्वात्सुखस्य कमलत्वं॥ ४८॥ तामिति॥
भूतन्नलः तां मालां कंठेना चिन्तरां बभूव॥ किंभूतां रूपामलयात एव श्रृंगाररसस्थाने तया कांत्या संनिभ्रयाद्भु
त्पया दूर्वयाश्रीति वेलमतिशयं सुशोभमानां शोभनं दीप्तिं तथा प्रसूनायुधस्य कामस्य पाशात्पाशं सदृशीमा
लां निक्षेपानंतरमेव कामपरवशत्वान्मालायाः कामपाशत्वं॥ स्वयमित्यत्र वतिश्रृंगारदूतिन्निरतश्चनाद्भु
गा स्वरूपामत्वं॥ भूतत्पर्वतोपि चिन्तरां बभूवनी क्षीतिश्राभिहत्वेति तुवोनुप्रयोगः॥ ४९॥ दूर्वेति॥ मानेनेर्ष्या

तह

जनितकोपेन नमिता नता सा नेमी सा स्वयं गुणवत्त्वाम पितस्वीं दोषारोपसहितं यथा तथा सेर्ष्यमिति यावत्
पुष्पमालोकत इत्यहं मन्ये शंके॥ किंभूतां दूर्वा श्राण्येव दूर्वांकुराः इव वजाग्रतीस्फुरंती पुलकावलिर्य
स्याः तां तथा नलांगसंगात् हर्षात्मुत्पन्नसंतीशोभमानां सहर्षां च। लज्जानम्रमुखी सेर्ष्यं व माला सहितं नलव
क्त्रः कटाक्षे विलोकितवती॥ अन्यापि नायिका एवंविधां संपन्नी मानेन नम्रमुखी सती सेर्ष्यमालोकते॥ स्त्री
णां मिर्ष्याकृतः कोपो मानोन्यासंगिनि प्रिये॥ ५०॥ कापीति॥ प्रमादात् हर्षवशात्कंठस्य सगद्गद्त्वात् दस्फुटाक्षर
प्रकटानि र्जिह्वाना निर्गच्छंतीव वर्णाक्षराणि यस्याः एवंविधेव या विलोकपिठमागता नां सुरस्त्रंदरीणी

ऋानन्वेन्य: कापिलिकोत्तरा मंगलरूपा धवलादिगीतिरासीत्॥ सैवोच्चै रुल्लुलुध्वनि रुच्चचार उद्दलसत्॥
विवाहाद्युत्सवे स्त्रीणां धवलादिमंगलगीतिविशेषा गौडदेशे उल्लुलुरित्युच्यंते सोप्यपभ्रंश वर्णोच्चार्य स्वयं
शरीति: कविनोक्त॥५२॥ सेति॥ तस्य नलस्य निर्मले हृदि स्थिता वांतः प्रतिबिंबिता च सा मधूकमाला किंचि
दमग्नात्र ब्रूडिता कियती च मग्ना ब्रूडिता उष्णेपृष्ठः कामस्तस्य बाणानां लिः शरपंक्तिरिव व्यलोकि वीक्षिता लो
केरिति विशेषः॥ मधूकप्रतिबिंबानां केचिदंतः प्रविष्टपुष्परूपबाणानां सन्नाम्यमुपरिस्थितानां च बाम युष्मबाणे
श सामग्र्य॥ मालास्पर्शान्नलोपि कामपरवशो जात इत्यर्थः॥५३॥ रोमाणीति॥ तदा तस्मिन् समये कंटकिता
नि जाति रोमाणी गमयष्टिः शरीरं यस्यास्तस्या भैम्या वयोविशेषात् बालभावात् केशत्वाद्यथ च विशिष्टत्वा
दृष्टस्य श्रियं शोभां वीक्षितुं उत्सुकानीव सर्वाण्यपि रोमाणि उद्धृष्टै र्यैवायस्यां क्रियायां स उद्ग्रीविका क्रि
यातस्या आदानमंगीकरणं अन्वेन्द्रव न्निवा॥ मातिविकोरोमांचस्त्वं न भूत स्याजात इत्यर्थः॥ बालाश्च चरश्रि
यं विक्षितुं उत्कंठिताः स्वर्वर्त्वात् उड्डीवा नवंति॥ कंठकस्तारकादिः॥ उद्ग्रीविका ब ऊ त्रीहि केप॥५४॥ रो
मेति॥ रोमांकरे दंतुरितं तन्वतानतोन्नतं अखिलांगं यस्याः सा रोमांचयुक्ता तथा रम्याधरा बिंबोष्ठी सा नै

मा१

नै०टी०१४ मीस्मारीकामसंबंधिनीशरोपा[illegible]ननवेदिकेव बाणस्यासशालेव भुतरां विरेजे। किंभूतविदिकाशरव्य
दंडैः वेधाभूतैः दंडैः श्रिता मंडनश्रीः अलंकारशोभा यया सा। रोमांकुराः शरव्यदंडस्थानीयाः। तेन चापि स्या२
श्रितमंडनश्रीः रोमांचितां तां दृष्ट्वा सर्वेपि कामपरवशा जाता इति भावः। शरान्यासउपासनमित्यमरः। दंतु
रं स्तनं दंतुरितं॥५५॥ विष्टाइति॥ तदा तस्मिन्काले ऽस्याः अरविलासस्ता चिष्टां व्यनेशन् विनष्टाः। उत्कृते स्मरेषु न्ते
वातैः कामबाणपुंखवायुभिः विधूता इव चत्रमणवशान्नीता इव वा शाहृदुत्प्रेक्षांतरसमुच्चये। इव शब्द
उत्प्रेक्षांतरसमुच्चये। इवार्थे वा तस्याः लाल्ना यत्नेस्याः अप्रत्यये बकुलिंः प्रकारैः श्लिष्टितुं अन्यथा नीमीमेव याचि
त्वा सत्कृत्वै घटिकाद्वयं क्षणमात्रं वा कलिनायुगेन नीता इव। नेमाकामुकेन कलिनास्य स्याल्पविलासित
या नेमी मलन्नमानेन बकुविलासं पत्रेय नैमी विलासा एवं याचितकमंडनार्थं नीताइवेति भावः॥ याचितमपि
क्षणमात्रमेवनीयते॥ साधिकस्तंत्रेन कटाक्षादिव्यापाररहिता सा जातेति भावः। व्यनेशन्नितसत्र पुष्पादित
दृङिनशि मन्योरलिङ्गे त्वं वक्तव्यमिति वंनाघ्यकारस्य केषटस्य पंदमंजरीकारस्यापि मतं छंदस्येवे त्वं न
शिमन्योर्न भाषायां। अनेशन्नस्यैव इत्युदाहरणान्तरीरस्यातं छंदस्येवेत्यवसीयते। हतिलकतालुनशिमन्यो

ष०

र्भाषाविषयत्वमंगीकृतमपि पवित्रं॥ छंदोविषयत्वमंगीकृते वमसमर्थितं॥५९॥ इदानीं नलस्य सात्त्विकान्वर्ण
यति॥ तदिति॥ पंचशरः कामः तया भैम्या निर्दिष्टं माल्यं मालां अनुरागवशात् पुनः स्पृशति इति स्पृक्तत्तस्मिन्
नलस्य करे सात्त्विकं स्वेदं घर्मं कृतं चकार। तत्र विष्णुतः उद्वाहकृत्यस्य महोत्सवस्य संबंधिनि यत परस्वत्वापाद
नहेतुत्वं तं हस्तोदकं कन्यादानजल मेव जनयांबभूव। नलस्यापि सात्त्विकः स्वेदः प्रवृत्त इति भावः। स्वेदजलं
न भवति किंतु हस्तोदकमिति॥५७॥ तूलेनेति॥ मृद्वा इति सुकुमार्यास्तस्या भैम्यास्तूलेन कार्पासेन मृदुत
या यस्मात्तुलना साम्यमस्तीति विशेषः। तत्तस्मात्सा मन्मथबाणवातैः कामशरपुंखवायुभिः कंप्रा ऽस्तु सकंपा
भवतु। कार्पासो हि लघुत्वाद्वातेन सकंपो भवति॥ सा च तत्तुल्या ऽतस्तस्याः कामबाणवातैः सकंपत्वं युक्त
मेवेत्यर्थः॥ तत्तु पुनश्चित्रीयितं आश्चर्यकृतं यदुच्चैः धन्महाराज्ञो धीरोऽपि स नलस्तैः कामबाणवातैः कृत्वाघ
र्णूयान्वेव पृथुः कंपो यस्यैवं विधोऽभूत्॥ तैः कामबाणैश्चित्रं कृतमाश्चर्यं कृतमित्यर्थः। तूलस्य तूलतुल
स्य वा वातैः कंपो युक्तः अत्युच्चस्य पर्वतस्य वातैः कंपो नितरामाश्चर्यकारीत्यर्थः। उभावपि तु ल्यानुरागो
सात्त्विककंपयुक्तौ जाताविति भावः। चित्रीयितेन माववरिव श्चित्र उः कप ऊति कपजंतात् क्तः। कपत्विवेती त्व

नै.टी.१४

मकारस्य ॥ ५१ ॥ दृशोरिति ॥ दृशोरंतु क्रोधजनिते श्रुतिप्रतिबिंबोस्यास्तीति एवंशीलं माल्यं सा मधूकमाला
रागात्र लति विषयात् क्रोधात्त्रयच नतऊ नितान्नेत्रलोहित्यद्वितोः समासत्तां राज्ञो दृशोरपि न्यस्तमेव येन के
न विह्वला न्निक्षिप्तमिवास्त त्रतिष्ठत् । नेत्रलोहित्यदर्शनादेवं ज्ञातमस्त्(दितियावत् । यथा कश्चित् क्रुद्धः
सन्न कस्यचिन्नेत्रे बलादंगुल्यादिशल्यं निक्षिपति तदीयनेत्रस्य लोहित्यं भवति अश्रुश्च निर्गच्छति तथा क्रो
ध दर्शनमात्रेण तन्माल्यमेव तेषां द्वयोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं शल्यमिवाभवत् । अत एव तयोर्लोहित्यम
श्रु च जातमित्यर्थः । अर्थादयुक्तमेतत् । न केवलमंतः करणे शल्यं निक्षिप्तं किंतु दृशोरपीत्यपिशब्दार्थः ।
अथ च रागात् नलप्रीत्या तन्मया माल्यं यथा नलकंठे न्यस्तं तथा रागात् क्रोधात् नलस्पर्धिनां समुखेऽपि ज्ञातं
राज्ञां नेत्रयोरपि शल्यमिव निक्षिप्तमस्त् तयतो दृगंबु प्रतिबिंबितनलमसहमानाः सर्वेपि राजानो मालादर्शनि
मात्रेण क्रोधेर्ष्यविशाः संकुचितनेत्राः पराङ्मुखाः संतस्तां न पश्यंति स्मेति भावः । नृपस्य नलस्य त्रपा हृणे
रंतः मध्यः कण्ठेन्यस्तः प्रालंबः प्रलंबत्वं हर्षविस्फारिततं अवलंबनाय वकारः । एतत् कौ । हर्षवशाद्भिनि त्रपा ।
विस्फारत्वं भवति । प्रालंबमिति पाठे प्रालंबते प्रालंबः सर एवार्थः । उत्प्रेक्षते किं न तयोः हृणः तत्पीनवती

घु२

स्फा४

रिवमाल्यंसादरं विलोकमानयोरिव॥ हर्षजनितं विस्फारत्वं विलोकनजत्वेनोत्प्रेक्षितं॥ यद्वा नलनेत्रमध्यस्तन्मा
ल्यमेव प्रालंबमुज्वलं निर्नं हारविशेषमंगीचकार॥ सादरविलोकनान्नेत्रयोरंतः प्रतिबिंबितायामालायाः
कज्वलेवनं नेत्रयोर्विस्फारत्वं नेत्रयोर्विस्फारत्वमंतरेण न घटत इति देवान्क्षिपति॥ नलस्तु तां मालां वि
लोकयन् हर्षवशाद्वि[illegible]रितनेत्रो जात इत्यर्थः॥ तन्माल्यं रागाद्दृशोर्न्यस्तमिवास्त॥ नेत्रमध्ये निक्षि
प्तंय छत्पादितदिवाच्छत॥ युक्तमेतत्॥ क्रोधादि दृष्टमात्रं वस्तुशाल्यमिव नवति नेत्रयोश्च लोहित्य
मश्रु च नवतीति युक्तमित्यर्थः॥ तन्माल्यं पीतव[illegible]तोरिव नलनेत्रयोः तिरागात्प्रीतो रूष्टत्वं प्रापरे तद
पियुक्तं। प्रीतेर्हि हर्षो नवति द्वित्यपि युक्तमेवेऽत्यर्थ इति वा॥ प्रालंबमृजुलंबवनादित्यमरः॥ प्रालंबमि
तिपाठे प्रालंबो हारभेदोऽस्यास्तीति विग्रहः॥ राज्ञि निपागे आनंदाश्रूणि प्रतिबिंबितमाल्यं राज्ञा नलेनानु
रागाद्दृशोरपि न्यस्तमिवास्त। न केवलं हृदि किंतु नेत्रयोरपि धृतमित्यर्थः॥ अत एव तन्माल्यं पिबतोर्नल
नेत्रयोर्मध्यप्रलंबत्वमालंबतेति युक्तं दीर्घया मालया अंतःकीरणार्थं नेत्रमध्येऽपि दीर्घजातद्वैति
नावः॥ पर्णा॥ स्वंत्र इति॥ माला निक्षेपसमयजातनैमीकरस्पर्शास्तेन जातामुत हर्षस्तस्य प्रसादरूप।

वे२

नै०टी०२४

स्तनः सात्त्विकभावैः न लीनस्तथा आलंभितमां अतितरां प्राप यथा मनसः कंदर्पस्य लक्ष्यीकरणाय शरव्यार्थं
अर्पितस्या रोपितस्य स्तंभस्य दंभं व्याजं वैध्यकाष्ठसादृश्यं चिरमाप॥ कामवेधस्तंभवत् भैमीकरस्पर्शजात
सात्त्विकस्तंभवशात् नितरां निर्व्यापारो जात इति भावः॥ नितरां कामपीडा सूचिता॥ ६०॥ इदानीमिंद्रादिदि-
स्वरूपं दृष्टमित्या द्वा उत्प्रेक्ष्यति॥ अथ नलवरणानंतरं ते इंद्रादयो दिगिंद्रादिक्पाला यांतं गच्छंतं अरुं सु-
दूरं तं अलीकनलाकारं उत्प्रेक्ष्योन्मुमुचुः निजां सह स्वेन वृत्तादिलक्षणां स्वीयां तनूं आरान्नलसमीप एवा-

अं६

दादिरेंगीचक्रुः॥ कां कामिव कश्चिद्राजा सार्वभौमः स्पर्द्धिणा रूपतया चक्रवर्त्ति पदं त्यक्त्वा स्वांछामिव
तथा कालवशात् ऊढं ता रूपमस्तं घातित्क्रम्य कश्चित्रजरामिव॥ उपमाद्वये नेंद्राद्याकाराणां नलाकारादति-
हीनत्वं सूचितं॥ साम्राज्यादिपरित्यागेन भिक्षांगीकारे यावद्दुःखं भवति तावन्नलाकारपरित्यागेन स्वा-
कारांगीकारे तेषां जातमिति भावः॥ तत्र निजत्वमेव हेतुः॥ अन्योपि विद्वान् समीचीनमपि निजमंगीकरोति
न तु समीचीनं परकीयं यातुमिति पाठे स्वर्गमिति शेषः॥ आदादिर्दते आङो दोनास्यनित ङः॥ ६८॥ यथाक्रमं
तेषामाकारस्वीकारमाह॥ मायेति॥ मायानलत्वं अलीकनलत्वं त्यजतो मघोनः निलीनैः सर्वनिजशक्त्या

=यथा भवति तथा यं घाहं पूर्वमहं सर्वमिति २ =

स्त्र१

गोपितैः सर्वैः नेत्रैः नलांगसंगजनिता भीमोद्भवाया सात्विकभावश्चो भारोमांचादिलक्ष्मीः सा दिदृक्षयेव दर्श
ने छयेवाहं पूर्वमहं पूर्वमिति यस्यां क्रियायां सर्वं प्रभवति सा हंपूर्विका स्पर्धेत्सुक्यास्यां त्राविर्भूता विवेगेन प्रकट
भूता॥ इंद्रेण सखेनेत्र सह संप्रकटितमिति भाव॥ अन्योपि दर्शनोत्सुको ऽहं पूर्विकया प्रकटो भवति॥ अहं पूर्वमहं
पूर्वमित्यहं पूर्विका स्वार्थे तत्पुमरः॥ अहं पूर्विकया स्वार्थिकमत्वर्थीयश्च नव॥ इंद्रं गोत्रेति॥ तयासहेंद्र सख
प्रवरः दृष्टदृष्टः सकः गोत्राण्यांगिरसं यं वसिष्ठं प्रवरसमे नामानं सरवायं उपश्रवकारं पूजितवान्॥ अथ
वागिरसं मकरोत्॥ किं कुर्वन् गोत्रयोर्वशिष्ठकश्यपाद्यो वंशादिषु रुष्ययोरनुकूलत्वेन समानत्वेन विवाह
त्वेन च नेव जायमाने ऽयं वगोत्रयोर्जन्मकालीन नामोराशनुकूल्येन तृतीयैकादशचतुर्थदशमादि ज्योतिः
शास्त्रोक्तसद्राशिकूटसंभवेन जायमाने विवाह विषये विवाहार्थमिति यावत्॥ आयन्त्स्वगांत्वयं वरार्थं त्रा
यन् स्तुवमागछन्॥ एतावंतं कालमदृष्टोऽभूत् इदानीं तु प्रकटो जात इत्यर्थः॥ सखायमिंद्रमायन् प्राप्नुवन् स
प्रवरस्तयाहृष्ट इतिवा॥ प्रवरशब्दछलेन प्रवरप्रवरस्कारमत्रेद्धृति॥ तत्र गोत्रानुकूलत्वविशिष्टस्य विवाह
स्य प्रातिकूल्यादि विरुद्धत्वादिव यतोयं गोत्रमांगिरसंनिछलं॥ नलनेभी गोत्रयोरनुकूलत्वेन जायमाने विवाहे

नै०टी०१४

स्वयमिंद्रस्तस्याप्रातिकूल्यं कृतवान् तत्तस्य वशिष्ठस्यापि प्रातिकूल्ये गोत्रयोरपि प्रातिकूल्यं जातं ॥ देवत्वाद्गोत्र
राहित्याच्च स्वगोत्रैर्भैमीगोत्रयोरप्यनुकूल्याभावात् प्रातिकूल्यं तत्तस्य गोत्रयोः प्रतिकूल्येपि स्त्रीत्वं प्रवरांगी
करणेनापि यथा कथंचिद्विवाहो घटिष्यत इति बुध्या प्रवरमार्ष्यं उररीचकारेत्यर्थः यद्वा गोत्रानुकूल्यं नैव विवा
हे तस्य प्रातिकूल्याद्धेतोः प्रवरं उररीचकार स मान प्रवरत्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः ॥ नाम्नाराध्यन्ह्रः
योराशिकूटस्य चकोया गणनायां षडष्टकाद्यसद्भावि कूटादि वगोत्रशत्रुरित्यादि ज्योतिःशास्त्राद्दृष्टं प्रव
रं इंद्रमित्रं ॥ ६१ ॥ चकोमति ॥ वायुस्सरवोग्निः निजं वपुः उडुत्वरीभिः दीत्वरीभिः शिखाभिर्ज्वालाभिः छवि
तं व्याप्तं वितेने व कारैर्नम्याभिलाषं परित्यज्य पुनरपि ज्वालामात्रशरीरमंगीचकारेत्यर्थः ॥ किं कुर्वन्निव
दीपिकाभिः वस्त्राग्निदग्धलित शिखाभिः स्वस्य कामेन संमोहो विवेकरूपस्तत्तत्त्वहरणामहांधकारस्तस्य निव
पंशांतिमिच्छन्निव ॥ उडुत्वरीभिः गत्वरश्चेति क्वरबं तादि एजितिङः पुं ॥ ह्वा ॥ पत्पाविति ॥ यत्प्रकाशः ध
र्वविह्नेरलीकनलत्वांगीकार समये स्वमात्मानं त्रकाशयन्नी ध्वंनिजुह्नुवेगोपितवान् स तस्य वह्नेः सहायस्सं
ख्याप्रकाशो दीप्तिः सद्यो झगिति वसनेहेतुनाप्रकाशः अप्रकटोऽभवत् प्रकटीभूतोपि सूर्यप्रभाच्छादितया

६१२

उप्रकटोजातः [illegible] इत्यर्थः॥ हा कष्टं। पत्यौ स्वस्वामिनि वृद्धे श्रीमजया नष्टे ते सति जनालोकाद्पत्र पलायित्वे
व प्रकटो नाभूत् इति लुप्तो लेख्यः॥ अन्यो पि स्वस्वामिनो प्रकर्षे स्वबुद्ध्या निलीयते। ह्यालासंगीकृता स्वपि राजिव
प्रकाशाभावाद्वक्रिर्निः प्रज्ञव एवाभूदिति भावः॥ सदंडमिति। कालोयम् सदंडखो हयस्थासह वर्त्तमानं अल
क्षिनारक्तं वस्त्रमालक्षकं तद्दारक्षेनेत्रे ताभ्यां वं ड[illegible]मति नयं करें तथा तमः किरं अंधकारमुद्गिरंतीका
लत्वात्स्य द्वास्त्रीयरूपामत्वात् निश्चायेन तमसो विक्षेपकं एवं विधं कायं देहमधत्त प्रकटितवानित्यर्थः। उक्तेहते
तत्काले तस्मिन्नलवरणानंतरसमयेन पापेन मंतःकरणमध्यासितुं अधिष्ठातुं उपनम्रत्रासमनोभूतः काल
रूपामः कोपइव। मूर्त्तकोप एव वा ह्यां प्रकटोजातइतिभावः कुपितो प्येवं विधो भवति। आलक्तकं तेन रक्तं वा
गादिष्मणातमः किरं इत्युपधेतिकः। अंतःकरणं अधिश्री डितिकर्मत्वं॥६६॥ दृगिति। अथ एतदीयो यम संबं
धी उच्चैर्नितरां मुन्नतो वा गुणः सेवकः उच्चैर्गुणाय स्यैवं विधो वा कायस्थो राउ सेवकगणाकं जातिविशेषश्चि
त्रगुप्तनामा लिखकः दृग्गोचरः प्रकटो भूत्। अथ च कायदेहे तिष्ठति कायस्थः एतदीयो नितरां प्रसिद्धश्चि
त्रेणाश्चर्यभूतेन नलाकारेण गुप्तस्थादितः एवंभूतो गुणः रूपो मवर्णः प्रकटो भूत्। एवं शाब्दश्लेषसामान्येन

त्स्वितयोर्द्वयोर्विशेषमाह॥ तत्रैकोगणकः तालादिपत्रस्योर्ध्वं चोपरि मषीद्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कज्ज
लं दद्यात् एवंभूतः प्राणिनां शुभाशुभकर्मगणनार्थं मष्या विलिखन्नित्यर्थः॥ अन्यः त्वन्यगुणस्तु मषरूपरिपत्रे
जयपत्रं दत्तमषीः सकाशादहं काल इति पत्रालंबनं कुर्वन्प्रकटीभूत इति स्वयं अतिशयामद इत्यर्थः॥ वोपस
रसमुच्चये त्वर्थे वा॥ ६॥ तस्यामिति॥ तस्मिन्कालेन लवरणानंतरं किंतु स्वामी प्रचेता वरुणः आप्यं पार्थि
वं तेजसा यवयवापहृत्य प्रचुरतरजलावयवनिर्मितमुपभोगयोग्यमस्मयं देहमवाप्य बुद्धो॥ किंच तत्र तस्यां
नैमी विषये कृतस्य मनोबंधविमोचनस्य अंतःकरणबंधान्मोचनस्य सर्वं नैमी विषयपाशेन बद्धा निश्चल
त्वात्पय तद्दिशं मन स्तया न लेभे नेसत्ति प्रकृष्टत्वेन तत्स्वात्सुगमत्तत्क्षणमेवोन्मोचितं तत्तदीयमोच
नस्येव तत्त्वं बंधिनमिव करे बद्धवासं संततमसतिं पाशं स्वाधर्धं दधानं॥ अन्यस्यापि तत्कालमेव कृतव
ता दिवं धनाविमोचनस्य हस्ते पाशो बंधनरज्जुर्भवति॥ आप्यं सर्ववत्॥ ६॥ सहेति॥ स जलाधिपो वरुणो
थ वा जडस्वामी मूर्खतमः इति विचार्य असहाय एवाभूत्॥ इति किं सहद्वितीयः सहायः स्त्रियमप्यु
पेया किं तु न स्यामेवं रूपं नयोपदेशं नीतिमार्गं दुर्बुध्य दुष्टमिदमिति विचार्य मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वान

विविक्तासनो भवेत्॥ बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥ तथा कामिनी कामयैते वनिर्जनेपि परंस्तुतं स
द्वितीयो स्तुपेयान्नामतः परिणताम प्रीत्यादिवाक्यरूपं स्त्रीपुरुषयोरेकांते मदनविकारसंभवादेकेन स्त्रिय
प्रति न गंतव्यं किंतु ससहायेनैवेति प्रतिपादनपरं नीत्युपदेशं प्रा द्वितीयया सहधर्मिण्या सह वर्त्तमानः स्त्रिय
मुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्वा सभार्यो न्यो कथं गच्छति शास्त्रा नीतिश्रिपठन कथंचित न ह्यन्यस्याः मदुरक्रे मन्यानु
सरति न वास्य यानुरूत तमप्यन्या दृष्ट्या नीति [illegible] नयस्यापू
र्वमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमंगीकृत्य सहाय एवागत इत्यर्थः॥ अन्यापि जडो न योपदेशं विपरीतमेव बुध्यते॥
द्वितीया सहधर्मिणी त्यमरः सहद्वितीयः विकल्पत्वात्समत्वाभावः॥ ६७॥ इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इ
त्याह॥ देव्येति॥ अनु इंद्रादीनां स्वाकारधारणानंतरं देव्यापि सरस्वत्यापि वक्रे धृतः श्री विलासुर्दो हर्षान्द
र्जती प्रेयसि तरादिव्या तनुरतिसुंदरी मूर्तिः प्रकाशिता तादेव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः॥ अनंतरं च बाला
लेमी अनिरुक्तैः प्रकटितैर्वीणां हंसाभ्रिश्विन्कै लीसरस्वती अवधार्य ज्ञात्वा तद्वा श्लेषवक्रोक्त्यादिरूपा
यां तस्यां वाण्यां विषये निखिलाद्भुतां परित्यक्त्वाश्चर्यं मृत॥ स्वयं तु मानुषी यमादृशं कथं वदतीति साश्चर्या

दि २

नै०टी०१४

न्वत्॥ संप्रति सरस्वती दृष्ट्वाऽस्या एवं उक्ते किमाश्चर्यं अपि तु न किंचिदिति तत्काश्चर्या जातेत्यर्थः॥७०॥ विलोक
कइति॥ अस्मिन्नानादेशोत्थ समागतेनायकमेलके राजसंघे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नला
कारं परित्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं शीलमेषामेवं भूतैस्तैर्देवैः सहितैरिंद्रादिभि
र्निर्जलैर्देवैर्नादिरूपामिंद्र जालविद्यां विदंति जानंति तेषां वृत्तिवधात् जीवनोपायस्य व्ययमंगीकारेणनु

उ०ल४ व्यधा५

नान्नात् बाधां पीडां विहितावतनाश्चर्यं कष्टं वा॥ स्वयंवरमध्ये इंद्रजालं प्रकट्य तामैंद्रजालिकानां विलो
ककेस्मिन् राजसंघेतेषां वृत्तिवधान्नैषां बाधाप्यधायि। ऐंद्रजालिकात्यधिकत्वेनेंद्रादीनामेव विलोकनादित्यर्थः
इति तत्त्वार्थेवा॥ रूपांतरं धारयमाणान् इंद्रादीन् दृष्ट्वा सर्वेपि साश्चर्या जाता इति नावा॰ते: सात्वते बहु
मान् स्त्रियेत्येक अर्थः॥७१॥ विलोक्य ते॥ अथ जांबूनदस्य सुवर्णस्योवीधरः मेरुस्तस्य सार्वभौमश्चक्रवर्ती
अत एव प्रभुः। समर्थः इंद्रः श्रीतमना, संस्तौ भैमीनलौ एतादृशौ विलोक्य बभाषे किं नु तौ आह। अन्योन्य
प्राप्तिरूपः उ रपः अन्योन्यं नप्राप्नुमशक्यः कामोभिलाषो याभ्यां अत एव परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ
स्तंभस्वेद सात्विकभावयुक्तौ। प्रभुर्जांबूनदेत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सूचितं। प्रीतमना इत्यनेन वक्ष्य

प्रि

छयैव वरं दातुमारब्धवान्नतु याचितः सन्निति प्रतारणान्नावं स्तवयति। सार्वज्ञौमः तस्मिन्वरं तपरा। अनुशाति
कादित्वादुन्नयपदव्यद्धिः ॥७२॥ किमाह स्मेत्यत आह। वैदर्भीति। हे वैदर्भि मया तावत्प्रथमं स एव पृथिवीन्द्र एव
नल एव तव त्वत्संबंधी वरः अथ च देवप्रसादः अर्थान्नु तुभ्यं दत्तः किं तु तेभ्यो ऽभिरपि तपोभिर्दुरापः दत्तः स्तावद्
तस्यैवेति वा ॥ इति भैमीमुक्त्वा नलमाह ॥ हे नल त्वं तु भैमीविषये ऽस्मत्संबंधि वृत्तं यद्यस्मात् दमायंत्या ज्ञरहितं
मनः शुद्ध्या कृतवान् अतस्तस्मात्त्वयि विषये मापि वक्ष्यमाणः प्रसादो वरदानमित्यर्थः ॥७३॥ प्रत्यक्षेति ॥ हे नल
अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यो नेत्रदृश्यां मूर्तिं तनुमवलंब्य धृत्वा यज्ञेषु तव हवींषि पुरोडाशादीनि उपभोक्ष्ये। ईदृशे
न वरेण मम को लाभ इत्यत आह ॥ हि यस्मात्तद्विद्वांसो यजमानादयश्च मखं यज्ञं मस्मान्निस्सादात्तदुक्तमवीक्ष्य
मंत्रादधिको ऽतिरिक्तो यो देवस्तस्य मखस्य विषये संशेरते भीमांसका मंत्रातिरिक्ता कर्मसमवायिनी देवता नास्ते
वेति विवदंते तिष्ठन्ति स ह विप्रतिपद्यंते तस्मात्तद्विप्रतिपत्तिनिरास द्वारा ऽत्युत्पं कीर्तिं दाढ्यं त्वदीययज्ञेषु कृतं प्र
त्यक्षेणैव शरीरेण भोक्ष्य इति भावः ॥ अनौ प्रत्यक्षस्य हविषो ऽत्र स्मसा क्षाव मात्र दर्शनान्मंत्र प्रकारेणैवं ज्ञादानो
वादर्शनात्किमर्थं यज्ञः मत्यो ऽसत्यो वेति संदेहे प्रत्यक्षशरीरेण मखभोजनेन त्वयैव संदेहो गमिष्यति कस्मिन्सति

नै०टी०१४

मंत्रादप्यधिके देवे ऽनुभाविश्वासे सति मंत्रमयी देवतेत्येतत्तत्र ह्रया तत्सद्भावां देवतायामधिकस्यापनो विश्वा
सस्य युक्तत्वादित्यर्थः ॥ मंत्रायन्तित्वे द्वेवमहांस्त्वलानोन विष्यतीति भावः ॥ तपनोद्भिस्तु जो न वन इतित
इ ॥ अस्माभिरिति ॥ ऊव वचनं देवतांतरान्प्रार्थ्य ॥ ७४ ॥ भवानिति ॥ हे नल भवान्पित्त्व दयिता नैम्या पितुर्वा
शेषत्व लौकिकभोगनिमित्तस्य कर्मणः । शेषे अस्त्वमये सति शिवाभ्यां ईश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सहैक्यं आसा
दयतां प्राप्नुतां ॥ भवान् शिवेन नैमी च पार्वत्या सहैक्यं गच्छतमित्यर्थः ॥ स्वकर्मप्राप्तमिदं स्वयमेव भविष्य
ति किं वरदानेनेत्यत आह ॥ हि यस्मात्प्रेत्य मरणं प्राप्य अहं कीदृक् अत्रेतो देवी मनुष्यो वा स्वर्गस्थो नार
को वा भविष्यामीत्यादिचिंताजंतोः प्राणिनः अंतःकरणे संतापं महांतमाधिं जनयति ॥ वरदानेन चिंतानि
वृत्तेर्मनःस्थापनाख्यं फलमित्यर्थः ॥ शिवाभ्यां पुमान् स्त्रिये यत्पक्षेऽपि ष ॥ अस्मीत्यहमर्थे व्ययं वा ॥ ७५ ॥ तवेति ॥
हे नल निर्वाहिमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वाराणस्यां वसत्यर्थः ॥ उपवाराणसि काशीसमीपे पारे शिवं शिवनघः
परतीरेनामविक्रितं तन्नाम किंतं तत्र सिद्धं पुरं नलपुरमिति यावत् पुरा स्तिलविष्यति ॥ इदानीमनन्यत्र निवा
अ मितितः परं तत्पुरं राजधानी भविष्यति ॥ मुमुक्षोरपि तत्पुरं काश्यामधिवासत्पनं कृतमित्यत आह ॥ नैम्या
र्थः ॥ किमिति न कृतमित्य १

सहसंभोगःसुरतादिसुखंतत्सखसंकोचोह्रस्वत्वंतस्माद्ध्रियान्वयेनाधिकाद्विपंचक्रोशपरिमितायांकाश्यां
मुक्तिःपुर्यांब्रह्मचर्यादिनियमेभोगसंकोचःस्वर्गेयानस्तुरंनहतंकिंतुतत्समीपइतिभावः॥७॥धूमेति॥तत्
धूमावलिरेवश्मश्रुर्यत्रैवंविध्वंसमखास्वादविदांयज्ञरसाभिज्ञानांदेवानांमुखंस्तुपर्वदिवौकसःइतितंन
लम्स्व॥इतिकिंहेनल त्वदीयान्युदयस्यसमृद्धिःकामंनितरांसमेधमानामयीविलोकनरूपाकामधेनु
रस्याःपर्ययितांदुग्धमिवाचरतु तद्दृष्टपरिमितोभवत्वितिमद्दिलोकनमार्गेणतवसमृद्धिरेणैताल्लिति
तस्मैवरंदत्तवानित्यर्थः॥अन्यत्रापिमुखस्यधाषणेश्मश्रुचयुक्तं॥कामधेनोःपयोयुक्तं॥धूमावलिरू
पेणश्मश्रुणाततोव्याप्तइतिवा॥पयायतांआचारेकर्तुःक्यङ्लोपो॥७॥वरांतरमाह॥यत्रेति॥हेन
लस्फोटादिजनकोदाहःतंडुलादेःपाकःतयोरोपयिकीकारणभूतामेयातनुर्मूर्तिःसातवेच्छा
यावशोवर्त्तत इत्येवंशीलाभूयात्तनिरग्निकेपिदेशेयत्रत्वमभिलषसितत्रदाहपाकयोग्याममममूर्तिः
प्रकटाभवत्वित्यर्थः॥अतएववरावर्त्तित्वान्तस्यामदीयमूर्तेःअन्यःस्वामीसन्नस्वतंत्रोवन्हिरत्रज्वालारूप
यातयामदीयमूर्त्यापराभूततनोर्दंभ्वरारीरदहनंमादधिकःएधितच॥सर्वमेवसुंदरत्वेनकामाद्दधिक

नै०टी०१४

इदानीं तु मन्त्रबलात्त्वदुद्भावर्णितात्त्वद्दासीत्वं तया तया कामं परस्मिन् ते प्रकारान्तरेणाप्यधिकतरो नैवेति
भावः॥७०॥ वरान्तरमाह॥ अस्त्विति॥ हे नल त्वया साधितं रहस्यमन्त्रं तं दुलादिमित्रनामरूपार साः पानकाद
यः इच्छादयावातिआदयोमृत्युख्यायस्य एवं कृतमन्यदपि पाकयोग्यं अन्नं पीयूषरससमपूर्णास्वादमप्यतिशो
त्तिएवं श्रीलं तस्मादपि नितरां स्वादु अस्तु भवतु॥ हे नृप राजन् यद्यस्मात्तु वयं तव शीलं स्वप्रकारेणा क्रियाकर्म
सुविषये कौतुकेनग्रा लेतेशान्निति एवं श्रीलं विद्मः जानीमः तस्मात्तु स्वमीदृशो वरो दत्तर्थः॥ वित्तमित्यपि पाव
विद्मः अस्मदीयद्वयोश्चितिबकृतत्वात्॥७१॥ विवस्वतापीति॥ वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोपि हे वस्वतएव स्वयमेवतुष्ट
स्तन्तंध राधिराजं नलमित्याचष्टे अवोचत्॥ इति किं हे नल तव वावदाने ईत्यादिकर्मणि यागीयपशोरंगम्
मेवाग्निमिमैरियं मदीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्यं वरं दातुं विरमुकुराउत्सुका वरं दास्यामीति सोत्कं
गविघतइति अहमपि वरं दास्यामीत्यर्थः॥७२॥ सर्वाणीति॥ हे नल सर्वाणि मंत्रप्रयोज्य ब्रह्मास्त्रादि सहिता
न्यस्त्रास समाध्यानि कुंतरव ऊदा निशास्त्राणि अंगानां मोक्षोपसंहारादीनां मंत्रादेवतादीनां मंत्रादेवतादीनां
वाचकैः समूहैः सहत्वयिआविर्भवंतु प्रकटीभवंतु मंत्रशास्त्रादीन् नित्वमेवजानीहीति भावः॥ यतः सर्वज्ञैत्रे

ऊ।२

इत्य ५

शत्रूणां जेतरि॥ किमित्येवं वरदानमित्याशंक्याह॥ संग्रामादपलायनलक्षणे वीराणां व्रते दीक्षितानां रहीत
नियमानां शूराणामस्मात्स्व स्वज्ञानादधिकमुत्कृष्टं किंचिदपि अवाप्यं न जागर्ति स्फुरतीति स्म किं त्वेतदेव तेषां
परमं प्राप्यं तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः॥ दीक्षितानां हतानां कर्त्तरि षष्ठी॥ ७॥ तच्छ्रुमिति॥ हे नल तच्छ्रुमतिक
दशां विपाकमवस्थां परिवर्तं गतस्यापि प्राप्तस्यापदि पतितस्यापि तव चेतः धर्मान्न स्खलतु। किं तु तवैव तत् त्वदी
यं त्वदायत्तं आपदि सर्वैरप्य धर्म एव क्रियते तव तु चित्तमापद्यपि धर्मपरमेव भूयादिति वरो मया दीयत इत्यर्थः
॥ एतस्य वरस्य दाने हेतुमाह॥ यस्मात्तु त्वं पुमर्थं वेत्ता ऽन्यजन्तोः पापानासक्तस्य केवलधर्मैकसेविनः पुरुषस्य
धर्मार्थकामलक्षणस्त्रिवर्गः स्वहस्ते वसति एवं च तत एव त्रिवर्ति त्वयि अन्यस्य केवलधर्मे तदायत्तावर्थकामावपि प्राप्येते॥

दि८

तच्छ्रुत्वेति त्वयि तावत् न विष्पत्कलिप्रभावः न खिन्नः स्खलतात्तेवेदमिति पाठः॥ अन्यस्य नक्तिर्न जनैत दशावो नन्य
नक्ति धर्मातिरिक्तजनाभावाद्धेतोरिति वा॥ वसतीति वासस्थानं वसेरक्तव्यकोत्कर्त्तरि णिच्छ्वेतितव्य ताव
र्गः संघः॥ ८॥ स्मितेति॥ प्रसन्नचेताः संतुष्टः प्रचेता वरुणः एनं नृपतिं प्रतिस्मितां हासविशदां वाचमवोचत्
हे नल अहं तुभ्यमेनां प्रदाया धुना तस्या मेऽप्यायौ तर्कयुतकन्ययोर्वधूवरयोः संबंधि पारिबर्हं वस्त्राभरणादि त

स्यकौतुकेन तु पुनः द्वौ वरौ ददामि॥ कन्यां प्रदाय यत्किंचिद्दूरायात्र प्रदीयते॥ वेदिकायां स्थिता येव तद्यौतक
मितिस्मृतमिति॥ युतं युग्मं युतमेव यौतकं युतकसंबंधिदेयं यौतुकं॥ दापिजेति कान्यकुब्जभाषायां॥ ७४॥
यत्रेति॥ नतु हे नल। यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे तव जलाभिलाषः तत्र देशे त्वदिच्छामात्रेणानर्गलं शीघ्रं
अर्थः जलमस्तु भवतु॥ जलस्यैव वरदाने हेतुमाह॥ हि यस्मात् इह लोके पंचसु भूतेषु वा मध्ये आपं जल
मित्यतानि यथा लोकयात्रा लोकजीवनहेतुत्वं वहंति प्राप्नुवंति। तथापराणि भूतानि वाय्वाकाशानल
रूपाणि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवंति॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयमिति॥ उदकस्य छ
नुसारित्वं परमं पुरुषार्थ इत्यर्थः॥ यत्रातु जीवनोपाय इति विश्वः॥ ७५॥ प्रसारीति॥ हे नल मरुः निर्जलो
देशः भवतो मनस्कोराभिलाषस्तस्य लवो लेशस्तस्यापि कुंभजोदयेन बहूदकत्वात्समुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्यापि
पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत्तथैवास्तु भवतु॥ किंविधः सर्वस्थविरा तु नाग्रीष्मसंबंधिना सूर्येण प्रसारि
विस्तृतस्तापः संतापो यस्य॥ इदानीमपि समुद्रत्वात् स्वच्छकिरणेन चंद्रेण विस्तारिता आपो यस्य स एवं वडवा
ग्निः करणेन ज्वालया विस्तारितः संतापो यस्य निवा चंद्रोदये समुद्रवृद्धिः स डेसु वाडवाग्निर्युक्तः॥ तथाह

र्वक्रमेलकानामुष्ट्राणां निलयः स्थानं च्युतः। बाहुल्येन तेषां तद्भवत्वात्। इदानीं नवनमनस्कारस्तवो ऽस्मे
सति। नक्राणां यादोविशेषाणां ये संघास्तेषां निलयः क्रमेलकानां निलयो मरुरिव नमनस्कारलवो ऽस्मे सति स
मुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरे वत्रो विनात्तुना प्रसारिता पाना स्त्वपितुस्त्वं वत्वे वतिव। प्रसारिता आपो यस्येति कः प्रसरितिस्त्रि प्र
त्पयः मन मएकाग्रकरणां मनस्कारः चित्तस्यैकाग्रणचिंतनमिछा विशेषः चित्ताभोगो मनस्कार इत्यमरः। अत्र
लकमीति सत्वा॥ ५१॥ वरांतरमाद्राद्भ्र म्लानिरिति॥ हे नल त्वं वर्दगसंगाइतो ऽपि अत्र म्लानिरसंकुचद्वर्णं
व६ वयत्वं आमोदः ज्ञस्कोद्विव्यः स्वर्गीयः परिमलातिशयश्च स्यात्। यद्यस्मात् प्रसूनोपमया पुष्पसादृश्येन पुष्पस
द्यामित्यर्थः॥ धर्मस्य पुण्यस्य शर्मणः सुखस्य चोनयस्य अपि सुखलक्षणस्य द्वयस्य कर्मठं करणे समर्थं अन्यत्तु त्र
दिकं वस्तु मया न दृष्टं किं तु पुष्पमिव देवादिपूजनेन धर्मं शिरसि धारणेन परिमलेन वा सुखं च करोति। कर्मणि
घटते कर्मठ इति घटो ऽठच्॥ ६२॥ वागिति॥ वाग्देवतासरस्वत्यपि स्मितं सर्वं प्रसन्नत्वा किंचित्स्मितं हसितं त्वत्पर्थे
उवाच स्तुपर्वराजं स्मर्सीद्रं स्त्रमाधर्षा तद्रतिबंजोषा हे नलत्वं प्रेयसी नैमीतस्मा स्त्वत्प्राप्ति इनितं सं मर्द हर्षं आवरंता
नत्वमत्त सकाशात् किं चित्तेन तव ग्रहणं चितं स्ट्रही त्वं योग्यं किं नापि तु मत्सकाशादपि किं चिद् गृहीतुमुचितमेवाल त्वि

नै॰टी॰१४

यामित्यन्वः तया मयाय द्दीयते तत् त्वमंगीकुर्विति॥ रभसो हर्षवेगयो रितिविश्वः॥ संमर्दः प्रमदः संमदो हर्षे इति साधु
॥७॥ गर्वपरिहार सर्वस्ववरस्यग्रहणयोग्यत्वमेव मम थेयंति॥ अर्थइति॥ त्वया समस्तसमीप्समार्गं तु यंइति यात्रा
र्थना तया विनैव उपसीदत्समीपमागच्छन्स्वयमेव वा नवनत्रल्पोप्पर्थ अर्थ्यते अर्थः फलं सधीरैर्मनीषिभि
र्नावधारणीयः नावज्ञेयः किंत्वंगीकरणीय एव यस्मात्तस्मान्येन मानमर्हतात्स्व्येन विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा वि
तीर्णं दत्तः यात्वा मं तेरेण लब्धत्वात्स प्रीतिदायः प्रीत्या दानं अल्पोपि बहुमंतव्यो गौरवेनांगीकर्तुमर्हः उचितं अ
त्रहं मन्ये तस्मात्त्वया पि मयायोऽल्पोप्पर्थो दीयते स गृहीतव्य एवेति नावः॥ धीरैरल्पोप्पर्थोनावज्ञायते किं तु
पुनर्महान् इत्यपेरर्थः॥ महतोपि वरस्याल्पत्वोक्ते गर्वपरिहारः॥ प्रीत्या दायः कर्तृकरणेहतेतिसमासः॥ दीयते
दायः कर्मणि घञ्॥ण्य॥ तमेव वरमाह॥ अवामेति॥ तपस्विज्जपो यस्य तत्तस्तं बोधनंता ह्वयाता॥ नरपते नलमे मंत्रं
गोप्यं मदीयं रहस्यमतं तं मंत्रं दुर्मदं इदो मा व्र्व द्वकातिस्त्रयासहितं इत्याह्नागेवं द्वकोत्पायुतं वद्रकालोपतेपार्वती
नागेवन्नषणी ह्तार्द्धं वंद्वयुतं उक्करीत्पा॥ निश्चितं अत्रा कारः स्व रूपं यस्य यद्वा ई हा मात्रेण साकारं विचारे क्रि
यमाणे अविद्यमानाकारं तथा स्मरमयं कामतत्वरूपं क्रमेणतु क्लिमु क्लिदा यि एवं भूतं तत् रूपं अंतः२ करणे सत

६२१

साधके यत्तुभ्यं यद्वा हे नरप सतेति साधवे इति तुभ्यं अलमत्यर्थं सिध्यतु समाधिदशायां साक्षाद्रूपं त्वित्यर्थः

मेतद्रूपमिति॥ वामे मम प्रसाद इति शेषः इति वा॥ स्त्रीणां कामप्रधानत्वात् स्मरपदेन स्त्रीभागो लक्ष्यते॥ तथा

च सर्वोत्कृष्टगुणविशिष्टं स्मरहरमयं शाक्तिभावरूपं तन्मे तद्रूपं तवांतः सिद्ध्यत्विति वा॥ सर्वोत्कृष्टं हरमयं मे रूप

मलमंतः स्मरचिंतय। तद्रूपं सतेतेसिध्यत्विति वा। तद्रूपमलमंतः स्मरतया शब्दजपस्तु हि॥ तच्चेतेसिद्ध्य

त्विति वा॥ शब्दजपनं जपो यस्य तादृशाद्वा दंनलसंडुं अमे लंकर्ई रगौरं हरं त्र्यंबकनावहविधिना तन्मे ते

विशिष्टं रूपं स्मरारपतेः भाषमाणाय स्तुवते सते तेसाधवे तुभ्यं सिध्यत्विति वा॥ रूपेण ते सहरः सिध्यतु साक्षा

त्कार्यसाधको भवत्विति वा॥ स्तुवते ते तद्रूपं हरेरावासते श्रीमतनाया [illegible] यसिध्यतु॥ यस्म [illegible] र हरं त्रिवीर्षि

कल्पं तं शब्दजप सदा स्तुहि मायं स्मर हरे स्तोसि ध्यतु साक्षाद्भव त्विति वा॥ अंतर्मध्ये मंत्रः। श्रीवांशार्लक्ष्यि

यश्च ता हृशमिति वा॥ ननु किं यद्रूपं शाक्तरूपत्वात् भगवती भगवांश्च भगवंतौ पार्वतीपरमेश्वरौ अस्ति धेयं वामं

यस्य॥ यद्वा भगवच्छब्दवाच्यं अर्धनारीश्वरं भवती [illegible] कथं यतः द्विभागस्त्रीपुंसरूपो दोभागो भूतं प्र

द्वंद्व इति वा॥ एतत्कुत इत्यत आह। यतोर्द्धं दक्षिणभागे अवामा न स्त्री किंतु पुरुष इत्यर्थः॥ अर्द्धवाम

द्वा ७

भागेवानारीचेति सामर्थ्यादर्द्धनारीश्वरत्वापायोऽयं ॥ एवं द्विधाभूतमित्यर्थः अवामं दक्षिणं च अवासा समस्तेन वाम
मावा मम दक्षिणं च अवामा वामं च ते अर्द्धे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं सत् यद्द्विधा भवतीति वा ॥ परस्पुरुषयोराका
रयोर्घटनात्मकलं संसर्गैकरूपमित्यर्थः ॥ यद्रूपमर्द्धे वामभागे अमा वा अप्रतिकूला प्रसादाद्वा तत्कांतसुखी वा ॥
मा स्त्री भवति पार्वतीरूपं भवतीत्यर्थः ॥ तद्धरमयं रूपमित्युक्तः सामर्थ्याद्दक्षिणार्द्धे महेश्वरः पुरुषरूपं भवति इत्युक्तं
भवति ॥ एते भ्रशाव्युद्दैकः स्मर्यते ॥ कीदृशं हरं स्मरहरं वा सेंदुतया अमलं सेंदुत्वेपि कलंकरहितं यतः सकल
कलामात्रचंद्रयुतं कलामात्रं हि निष्कलंकं भवतीत्यर्थ इति वा ॥ कलाभिरणिमाद्यैश्वर्यैश्चतुःषष्टिकलाभिश्चोपितं
मिति वा ॥ यद्रूपमर्द्धे अस्यासौ वामाभ्वयातारूपात्मिको विष्णुः अर्द्धे मा वा लक्ष्मीश्च वा चार्थो यद्भावती तवारक्षिका
मा लक्ष्मी नारायणात्मकं भवति तद्वामनेत्रस्य पंडुरस्य तया सेंदुमां ध्यानं चंद्रकलोपेतत्वात् सेंदुमं लक्ष्मीभागे च
भूषणीभूता ईचंद्रयोगात् सेंदुमं शिवादभिन्नत्वाद्ध रमयं सामर्थ्या ॥ दक्षिणभागे शिवरूपमेवं भूतं हरिहरात्म
कमेरूपं स्मरात्मर्द्दिति वा ॥ अर्द्धे सर्वभागे अवामो अकारेण तथा ऽमा ऽनुस्वारेण मापवर्गपंचमव्यंजनेन वाप
पादेनेत्यर्थः ॥ तथा उत्तरभागे अवामो अकारेण तथा ऽमा अनुस्वारेण व्यंजनमकारेण वा प्रणवेनोपलक्षितं

व२

प्रणवद्वयसंपुटितमित्यर्थः॥ हस्रमयं हरेतिनामरूपंमे मंत्रं मयाजप्यमानं रहस्यं स्मर चिंतय जपशिष्टं पूर्ववत्॥
हेसपद्मिरुतुतन्निरूपंमं ... त्रंत्रं तमेन भिस्मर ... ज्जप॥ सर्वतेमिद्धयत्॥ कीदृशं मंत्रं हस्रमयं हरेरेफ
रूपं तथा निराकारं अस्यत्रोतपोराकार स्वरूपं स्वरूपे वा अकारो निर्गतो वा कारो यस्मात्तं निराकारं हकाररेफ
योरुच्चारणार्थं यदकारद्वयं तद्रहितं क्र इति व्यंजनमात्रं काररेफमयमित्यर्थः॥ तथा सेंदुईशबिंदुइस्थतास्यां सहवर्त्त
मानं इकारेणाईचंद्रेणयुक्तं॥ तथा कलान्तु स्वारस्तत्सहितं ह्रींकाररूपमित्यर्थः॥ सकलं चंद्रकलोपेतं॥ सेंदुमी
कारबिंदुयुतमितिवा अमलं शाक्तादिदोषरहितं॥ तत्किं यत्रूपमर्धं पूर्ववदक्षिणवामभागयोरवामा
त्रवामाच उपलक्षितं प्रणवद्वयसंपुटितं॥ तथा यत्पूर्वमुक्तयो रकारयोर्घटनात्संबंधाद्विधान्वितं पृथ
स्तूतमसंयुक्तं सतत्भगवान्हरोभिधेयो वाच्यो यस्मात्तादृशं भवति॥ प्रत्येकमकारयोगाद्धरेति शिवनामयुक्त
वतीत्यर्थः॥ यद्वा पूर्व हर इति द्विधान्वितं अनंतरं अकारव्यतिरेकेन व्यंजनरूपतया संयोगात्सकलमेक
त्रनमित्यर्थः॥ तथा भगवती भुवनेश्वरी अभिधेया यस्य तादृशमितिवा॥ शिवान्तो वह्निसंयुक्तो अर्द्धचंद्रितय
मंतरा॥ तुरीयस्वरसीतांशुरेखानारासमन्वितं॥ एष चिंतामणिर्नाम मंत्रः सर्वार्थसाधकः॥ जगन्मातुः स

रस्तत्पारहस्यं परमं मतमिति॥ आगमात्त्रएव द्वयमं उदितं भुवनेश्वरीरूपं चिंतामणिरूपं त्वमेव सरस्वत्याः स्वरूपभू
तं मंत्रं स्मर जपसत्वमंत्रस्तेसिध्यतु॥ त्रैवादिचिंतामणिमंत्रसंज्ञवात् मन्मंत्रेति विशेषणं ह्रींवरस्य मध्यस्थत
ह्रूंह्रीं हकाररेफमकारईकारसमाहाररूपं। यद्यपीकारः पश्चान्निर्दिष्टस्तथापि मकारात्पूर्वमेव ज्ञेयः। तस्य प
श्चान्निर्देशो मंत्रगोपनार्थः॥ तथा सिंदुसवंद्रं तथा निराकारं निर्गताकारचतुष्टयस्वरूपं तादृशं मे मंत्रं स्मर
इतरत्पूर्ववदिति वा। अत्र पक्षे आकारसहितो मंत्रः॥ कश्चलश्च कलौ ताभ्यां सहितं मंत्रापि निराकारं सेंदुमिति सं
बध्यते। उत्तयाकारघटनादित्यादि पूर्ववत् तथा च क्लीमिति कामराजबीजं सिध्यति॥ अस्मिन् श्लोके टीकांतर
कृतो बहूनां शैववैष्णवादिमंत्राणामुद्धारोऽवसेयः। अत्र ग्रंथविस्तरभिया कष्टकल्पनया नयानवोक्तः॥ २०॥
मंत्रफलमाह॥ सर्वेति॥ अयं सर्वश्लोकोपदिष्टः मन्मंत्रश्चासौ चिंतामणिश्च चिंतामणिसंज्ञको मन्मंत्र इत्यर्थः स
र्वकामदत्वान्मंत्र एव चिंतामणिश्चिंतामणितुल्यो मन्मंत्र इत्यर्थः॥ सद्गुरश्चरणादिना क्षीणपापेन सुकृतिनाये
न साधकेन जपादिना हृदये चित्ते धृतः स साधकः सर्वांगानि व्याप्नुवंति सर्वांगीणानि तैः शृंगारादिरसैरेवाति
स्वादुत्वादमृतस्तिमितया आर्द्रया कामादिरूपया वाचा हि तुल्लतया वाचस्पतिर्वाग्मी भवति॥ तथा सस

धकः स्वर्गीयमृगीदृशां दिव्यानां गान्धर्वीणां रंभादीनामपि चिरायमाराय[illegible]ते कंदर्पायते तं दृष्ट्वा उर्व
शीप्रभृतयो देवांगना कामपरवशा भवंतीत्यर्थः ॥ किंच यः पुरुषः हेउरश्वरणेपि यस्मै फलाय स्पृहयति फल
मभिलषति सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण मंत्रेण हेतुना तत्राभ्यासोपि किं तस्य सा कथनेन मंत्रविशेषेण वा नात्र सं
देहः ॥ तस्मात्त्वयाऽयमेव मंत्रो हृदये धार्य इति भावः ॥ सर्वांगीणेत्यत्र तत्सर्वादेरिति खः ॥ वाचस्पतिः प्रष्ठापतौ ति
सत्वं ॥ स्वर्गीयेति नामधेयत्वाद्वृद्धाच्छः ॥ मारायते कर्तुः क्यङ् ॥ यस्मै स्पृहेरीप्सितः इति संप्रदानत्वं ॥ त्वयसबहोलोपि
त्वबहो ॥ १५ ॥ कुचेष्विति ॥ यः साधकः वारुणसुंदरे एणदृशां निर्जितीगच्छंती मर्दमानां हि सवाहनामित्यर्थः ॥ मंत्र
मूर्त्तिरियं त्वमध्यस्थितमंत्रवर्णरूपेण परिणमदाकारं मंत्रस्थांतर्गतारीरां वामां देवीं सुरतेरतिमनोहरैः सुकुमारैः
सुगंधिभिः श्लक्ष्णपुष्पैः गंधधूपादिभिः षोडशोपचारैः रपत्रस्पर्वतथामयि मतिं न्यस्य विषयांतरादाकृष्य ध्यानबले
न स्थिरीकृत्य देवतांतरपरिहारेण मध्य एव विषयभक्तः सर्वात्मकतया मांसवमे वमानः मन्त्र वेद यदि जपति ॥ तर्हि
हि त्रसो जापकः वत्सरांते संवत्सरावसाने प्राप्ते जाते सति यस्पकस्यापि स्त्रीबालमूकादेरपि त्रिरास्मिकरं धत्ते स्थाप
यति ॥ सोपि स्त्रीबालादिः रप्यकांडेऽसमये कस्माद्धारुचिरा नूरसनावगुणालंकारयुक्ता न दोषा च श्लोकान्ननय

नै॰ टी॰ १४

ति॥ यस्तु सिद्धमंत्रः स त्रिविधान् श्लोकान् रचयति॥ किंवा त्वमित्यपेरर्थः॥ एतदस्माकं कौतुकं हृदयं अनुभवे
नायमस्माकं चमत्कारि द्रष्टव्यइत्यर्थः॥ एवं संकल्प्य हंसवाहनादिध्यानं पूर्वमेकाग्रेण मनसा चेज्जपति। तर्हि व
त्सरमात्रेण सिद्धमंत्रं सन् त्रिविधं सामर्थ्यं लभत इति भावः॥ एषा। गुणानामिति। हिन्दूपतिलकराज श्री छत्रल

८४

अहं वैदर्भीं गौडीं मागधीं च वैदर्भी संज्ञां रीतिं अल्पपदसमासं मसमासं चारचनाविशेषं क्रमेण त। वक्ष्ये तत्सं
बंधिनि चरित्रे विषये कवितुं काव्यकारणयुक्तस्य श्री हर्षादेरिव अधिकं ठेअन्वहं सदा परीरंभस्यालिंगनस्य
चुंबनादिविलाससमूह यदाचरणं करणं तदेव व्याकरणं जीवनोपायो यस्याः एवंभूतां परिरंभक्रीडया वा हेतुभूतया
त्वच्चरणग्रहणमालिंगनप्रार्थनार्थं त्वच्चरणयोः पतंतीं अथवा परीरंभस्य श्लेषालंकारस्य क्रीडया वक्रो
क्त्यादिविलासस्य आसामस्त्येनयच्चरणं ज्ञानं तदेव व्याकरणं यस्या मेवंविधामधिकं यथा तथा ति तरीरवयितुं
कर्तुं नवक्त्री नविष्यामि॥ किंभूतां गुणानां सौंदर्यपातिव्रत्यादीनां अथवा श्लेषप्रसादादीनां आस्थानं समाश्र
यं अवस्थितिभूतां तथा नारीति स्त्री ति विदितां नारी वेत्ता हिनै मध्ये च जातेति प्रसिद्धां अथवा रीति षु पांचाल्या
दिषु विदितां तथान्नि न्यराति विदितां तथा विधापिने ति नारीति विदितां द्वयोः पांचाल्यादिरीतिषु

ना

मध्येति प्रसिद्धामिति यावत् तथा तर्वांतरइंदेयेरसेनस्वीयसौभाग्येन तनलविषयानुरागेणं स्वस्मिन्नुलानुरा
गेणवा स्फीतामतिकुष्टां अथवांतः श्लोकमध्ये रसैः शृंगारादिभिः परिपुष्टां एवंभूतां जैमी त्वत्कवालिंगनपरं
त्वच्चरणं त्वदेकवश्यां प्रत्यहमहं करिष्यामीत्यभिप्रायः॥एतदपि वरदानं नरीति संबुध्यंतं पृथक्कृत्य रतजुष्टं प्रष्टेन उस
षितिसंबोध्यपाति अत्यादिरीत्या विदितांपां वाल्पारी ति कुवविदितामिति वा॥श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकु
मारता॥अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कांतिसमाधय॥इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताइति अलंका
रिकाः॥आस्थानी क्लीवमास्थानमित्यमरः॥आतिष्ठंत्यस्यामधिकरणे ल्युट् टित्वात् ङीप्॥नारीतीत्यत्र पद्ये द्वे लो
पइति दीर्घः॥कवितुः कहवर्णने कहड स्तुता वित्यस्य वा॥अधिकं रंस न समर्थे व्ययीभावः॥[illegible]॥वरांतरमाह॥
नवदिति॥मडुपहितकंठस्य मयाधिष्ठितकंठस्य मन वेन्नो हत्ये स्यचरित्रस्य स्तोतुः कवितुः कवेर्मुखात्सका
शात्त्वयि विषये [illegible] निरम लैश्च श्लोकैः पद्यैर्यशो निश्चयं नं निविडं यथात्तथा तनानां मुदे हर्षाय उदे
र्यितदेतव्यं॥ततोनंतरं तस्माद्धा हेतोर्नवान्नक्षितिभुवनलोकस्य प्रविष्टपजनस्य कलियुगसंबंधिकलुषहारी
पातकहरणशीलः भवन्हरिः श्रीविष्णुरिव [illegible] एषश्लोकइति स्थगितो नविनाभविष्यति॥यद्वा [illegible] एषश्लोकः भव

नै०टी०१७

क्षितित्रिभुवनलोकस्य कलिकलुषहारी हरिरिव प्रवित्ता॥ पुण्यश्लोकश्चारुनिर्मलौ श्लोको पद्यं यशसी यस्य तादृग्वि
ग्रहः पुण्यश्लोको नलो राजेति प्रसिद्धः पुण्यश्लोकत्वं कर्कोटकस्य तत्पत्निन कलिनाश्रित्वच हन्ने।उदयं जावोयदिति यत
एवं आदेवीति॥ देवीवतित्वइंद्रादयं मेमीजगदुरितक्षयं इतिकिं हे नैमिवयं जगतस्त्रैलोक्यस्योत्तमांगं शिर
स्तस्य रत्नायन्तूषणमणिभूताये अपि सौंदर्ये तेतुभ्यं कं कामं वितरामदद्मस्त्रापितु किमप्यस्मद्दानयोग्यं
नास्तीत्यर्थः हि यस्मात्यद्यपि पति व्रतयात्वया किंचिदपि वस्तु दुरापं न किंतु पाति व्रत्तपात्सर्वमपि त्वयासुप्रा
पमेव तथापि यस्त्वव व्रतस्लोपं पाति व्रत्यभंगं इच्छुं अन्निलषतित्वयासह रंतुमिछतस्तन्नस्मैवास्तु॥ वतकष्ट
मनुचितकर्मासि इत्यर्थः कामं अकर्त्तरिचिकारक इतिकर्मणि घञ्॥ त्वयात्ववलर्थयोगे षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया
त्र नलोपं नलोकेति षष्ठीनिषेधाद्द्वितीया॥ एवं॥ वरांतरमाह॥ कूटेति॥ हि नैमि त्वंनोस्मान्वीक्षयंतीविस्मि
तासि अतोमनीषितामाहृतिं आकारे त्वेछामारीरं प्राप्नुत वापिहृदिमनसिविद्यमानानां दे हस्वीकार हेतु
भूतयामंत्रादिशक्त्या उदीयतां उत्पद्यतां अस्माकं हृदि यथोदितं तथातवापीत्यपित्राद्यर्थः॥ अपित्राद्दात्र
लस्यापीति केचित्॥ किं भूतान्नः कूटकार्यं स्वेछामात्रेण धृतंमयानलशरीरं अपहायत्यक्त्वा पुनरर्हं वानि

जं च पुष्पैस्त्रिन्नेतोधारयन्तः॥ अन्योपि प्रभुं यद्वस्तु दर्शनात्सेवकादिः साश्चर्यो भवति तद्वस्तु तस्मै प्रयच्छति॥ उदीयत
मितिनाविलः॥४५॥ इच्छमिति॥ इच्छं सर्वोत्कृष्टप्रकारेण नलाय भैम्यैव वरं वितीर्य दत्वा देवीसहितेषु तेषु इंद्रादि
षु बर्हस्वर्गं प्रतिगंतुं प्रारब्धागमनं गमनोद्योगेषु समत्सु तत्क्षणात् क्षणमात्रेण उत्तिष्ठतां स्वं स्वं शिबिरं प्रतिगं
तुं उत्थितानां नृपाणां परिजनालपनैः सर्वेर्वेसंभाषणैः जयजीवादिरूपैः राज्ञामेव वा॥ स्वाधीनयनार्थं परिज
नात्प्रतिभाषणैः सत्वा विश्वलोकः स्फुरिश्यापी प्रणादः उद्भलसत् उदितः इत्यर्थः॥ कीदृशः भैमीनलविवाहोत्सव
हर्षादागच्छन्नाकनायकहर्षाद्वा सर्वाशिष्टैर्दै देवसंघैः हतानां डिंडिमीनां नादैः सांद्रो निविडीकृतः। देवेषु नि
र्गतेषु राजनि पुरुस्थितास्तेषां तत्सेवकानां च महान् कलकलश्च संजातः देवैश्च दिव्यवाद्यान्याहतानीत्यर्थः॥
वरं जात्यसिप्राये एकवचनं॥ सा च तत्त्वतः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। उत्तिष्ठतां उर्ध्वकर्मत्वान्नड्॥४६॥ नेति
प्रतिकूलान्नृपतयः उपश्लोके विद्वेषाद्भैमप्राप्तिजनितविघ्नमत्सरादपि हेतोः सुंदरड्डः लोलनादिके
दोषं न जगृहुः गड्डः यतो नले निरवकाशं असंतं॥ यतः गुणमयिसौंदर्यसौशील्यादिगुणबहुले उपश्लोके च॥
विरिणापि सन्नेव दोषप्रकाशयितिनत्वसन्॥ स्फुरद्दातुसन्न पि दोषो गोप्यते॥ तथा च विद्वेषे सत्यपि गुणमय

स्वा ४

त्वादिषु क्लेशसंभावनाया अप्यभावादिषं नो क्षुरित्यर्थः॥ तथा बलो भैमीहरणार्थं समरसमारंभस्तस्य मदृष्टांत
योग्यमपि द्विषं परुषत्वाचरणादिकमपि स्वनो क्षुभ्यतः यम वरेण प्राप्तास्त्रेलब्धदिव्यास्त्रेयादस्त्रैस्वतः स्वरे वरेण
वह्नितरां दुर्धर्षितस्मादसामर्थ्यात् किंचिन्नो क्षुरित्यर्थः॥ किं तु गतं तरराहिताः संतो निजासामर्थ्य ... पास्यदत्व
स्त्वैकैः स्वनिश्वासैः क वीहि निजमुखनासिकानिश्वसितैः हत्वा नैमी हृदयं उदयंती नितरां व्याकुलादयायस्य ए
वं भूतं अतिसत्रपं विदधुः वक्तुः अतिदीनां स्तान्दृष्ट्वा नैमी नितरां स रूपा भूदिति भावः॥ नैम्या हृदयभूतं प्राणभूतं
प्राणरूपं नलं स्वनिःश्वासैः सद्रूपं चक्रुरिति वा॥ ९७॥ भट्टिरिति॥ तुच्छ ही रानि निःशोकस्थायिभावस्य करुण
गप्रस्थरसस्याथवा जलस्पंदीन स्यामूर्तिमत्या देवताया भावं लंभिता प्रापिता कुलदेवतास्थानि स्थापिता तन्नि
श्वासैः करुणरसार्द्रीकृतचित्ता सती असौ भैमी सपदि इमं मा प्राप्नोरिति नितरां दुःखिता तस्मादतिसुंदरीर्मत्सखीरे
ति त्योदेही त्वं जले योजनेनार्थोऽत्रातमेवास्यपर्थ्यसंप्राप्त्ययोग्या रूपकुलशीलादिना तेषां त्वायत्ति समुचिता निज
सखीः स्वसहचरीस्ताते नृपत्रातेभ्यो राजभ्यो दापयामास तेभ्यः सखीदानेनानीमं प्रावर्त्तयदित्यर्थः॥ ते राजानोऽपि
विदर्भाकुलानात् रूढं गमने देहत्यागविषयमनोयैस्ते तेषां प्राणानां वांछामासिः सखीभिर्वि जहुः नैमी सखीलाभात्

प्रारब्धगमना आप्राणास्तु नर्त्यवर्त्तयन्नित्यर्थः॥ यतः किंभूतासि सख्यो नेभ्यां सकाशात् इंद्रादिदेवेभ्यः वरप्राप्तया
दक्षिकशरीरनिर्माणादिरूपं विद्यां संप्राप्य अस्य सम्यग् अभ्यस्य सततं प्रत्यहं धृता वयस्या या नेभ्यां अनुकारो यास्तिः तु
ल्यशरीरकलाकौशलास्मिरित्यर्थः॥ ततश्च सर्वं पित्रे मी प्राप्तिं बुध्येव स्वप्राणानारक्षितवंत इति भावः॥ लिंग्नि द्विकर्मा
॥ सख्याः आख्यातोपयोग इत्यपादानत्वं॥ ९०॥ अहह इति॥ अथ राजन्यः सखीदानानंतरं महेन्द्रेण इंद्रेण सह श्रि
यासंपदा प्रतिष्ठा माहात्म्यं ताभ्यां समानि स्वं निजं निलयं स्थानं अनि लक्ष्मीस्तत्प्रतिष्ठासमोन जिगमिषति नलेन न
सो गगनात्सकाशात् पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरपतत्॥ अहह इति हर्षे नेभ्यानले दृष्टे इष्टे दैवैर्नलस्यो
परि पुष्पवृष्टिः कृतेत्यर्थः॥ ९१॥ उत्ते इति॥ बद्धाधृता मूर्त्तिर्यया सा मूर्त्तिं बध्वाय त्वा मूर्त्त्या बद्धायुता साकारा गलंत्या प
तंतोऽलयो भ्रमरा यत्रैवं विधं मधुवद्वाष्पो यस्याः अधः पतनजं [illegible] नितंदुःखमुक्तसनिःश्वासजलाश्रुविंदवो यस्याः
एवंभूताऽमरभर्तुः इंद्रस्य कीर्त्तिर्दिवा पुष्पानां च्युतत्वात्कीर्त्तित्वांनेभ्या बाष्पतत्वादिंद्रस्य कीर्त्तिर्गलिते [illegible] तियुक्ते
स्वर्गादध्यःपाते दुःखादश्रु च युक्तं स्त्रीणां चाश्रु मकज्जलं भवति॥ मकरंदो वाष्पः स्थानि तदनुगता भ्रमराः कज्ज
लस्थाने॥ समानशब्दस्य समासांत्यत्वात् तत्वात्ताद्धा तुल्यार्थयो अपाचा वा न्यथा नेति दृष्टा यार्थमनुप्रासार्थं वसाद्धा

नै·टी·१४

त्सहस्रा इः प्रयोजितो प्रतिष्ठास मानइतिसमवप्रेतितङ्गो विधानात्सर्ववत्सनइतितङ् ॥ एणी स्वस्येति ॥ तदा
स्वर्गगमनसमयेऽमुं नृपतिं नलं त्यजद्भिरमरैः अंशस्यस्वावयवस्य छिदा कर्त्तनं तया यत्केदनं दुःखं तदिवाध्य
गामिप्रापिपत स्वस्येंद्रादेरंशो लोकपालांशत्वाद्राज्ञः स्वहस्तादिकर्त्तनेया दृग्दुःखं नवतितादृशमिव तेषां नल
परित्यागे जातमिति भावः। यांतीस्वर्गं प्रतिगच्छंती वाग्देवतापि नैमीमिदं पुनरप्युनः वाहुश्च वलितग्रीवं यथात
थापत्रपणिस्म। किंभूतां निजविभ्रमणं स्वीयवचनचातुर्यादिविलासानां धामस्थानभूतां ॥ किंभूता उत्का कियत्स
हस्रात्रानुभूतगुणगणप्रेमभरतया मनोत्कंठा परित्यक्तुमशक्तेत्यर्थः ॥ अन्योप्यन्यत्र गच्छन्निजं विलासं पृष्ठ हस्तु
त्कं मन्त्रिहृत्सपञ्चपतिं उरुषाणां उरुषेषु स्त्रीणां च स्त्री उसौहार्दमिति नलपरित्यागे तेषां भैमीपरित्यागे च दे
व्याः सोत्कंठतायुक्ता निजं सारस्वतं विलासं पृष्ठं याती तिवा ॥ छिदेति षिच्छिदा द्विषोइ ॥ १०॥ स्नानंइमिति ॥
सभीमएकः भूमीपती राजा तनुजाया भैम्या विवाहनं पाणिग्रहणं तस्य क्षणे महे महोत्सवे विषये मांगलिकतू
र्यवादनादिकं मंगलं स्नानं दसहर्षं यथा तथा चकार ॥ वैदर्भी निषधेश्वरो च दो क्षणमात्रं तत्र स्थितावेव अस्त
यकान्नृपजना राजसंघा नृपानीवाये ऊनाः सवकास्तेषां अनिष्टो कयं कर्णकठोराणिया निष्ठ पादी षा

पन्नैव बना नितांसां नितरां दृष्टये परिमार्जनाय अश्रु नववचनानाकर्णनायत्वन्नगीतवाद्यं बकुलप्रेंखणीयका
दि दर्शनश्रवणादिरूपं मंगलं भजतः स्म चक्राते ॥ अ मैलं नाकर्णनीयमिति निषेधाकूतवाद्यं कर्णनमाजिन
मंगलपरिहारं चक्रतुः । बहवः सर्वे धराधिपाश्च राजानो पि स्वानि शिबिराणि सेनानिवेशान् उद्दिश्य पलदीकृत्य
यांतो गच्छंतः संतः प्राप्त भैमीसहशादयितः पटहनिस्वनादिरूपं मंगलमातिनिरे च चक्रुः ॥ वाद्यानि वादय
यामासुरित्यर्थः । एतच्च सर्वं क्रमात् । पूर्वं भैमीमखकारानंतरं भैमीनलौ चक्राते ततो राजानश्चक्रुरिति क्रमः ॥
किं वैको द्वै बहवः इति क्रमः । तथा स्वकारस्त्वजत स्मातेनिरे इति च क्रमः ॥ सानंदमिति सर्वत्र वा मंबंधनीयं
श्रेष्ठजामात्वा श्रीमस्य हर्षः । परस्परलाभाद्भैमीनलयोः सुंदरं भैमीसखीलाभाद्राज्ञामिति ज्ञेयं यथा
संख्यं विवाहनं एपंता अवं सकेनावेल्लुद्दितिलुदः ॥१०१॥ श्रीहर्षमिति ॥ शारदीना शारत्का लीनाज्योत्स्नावं दि
कातद्वद्रछो निर्मला निर्दोषा प्रसन्ना ज्ञारजनिका वंशो जनता उक्तिर्यस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृतौ महाकाव्ये
चतुर्दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः ॥ ॥ चतुर्दशानां पूरणं इत्यर्थे तस्य पूरणे डटिति डट् शारदिनेति सम्यांउ
निर्देः इति हउ प्रत्यये प्राप्ते शारत्कालदिवांजइ इति समस्या अव्युका ॥१०२॥ ॥ इति श्री वेदरकरोपनाम्न

 मान्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः समाप्तः ॥१४॥ श्रीरस्तु ॥छ॥

॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥

१५

नै०टी०२५

श्रीरघुनाथायनमः॥ ॥अथेति॥ अथभैम्यास्वयंवरेवरणस्रजामधूकमालयांचितस्रजितःसनिषधावनी
पतिर्नलोप्येवंदेवान्प्रसाद्यभैम्यानलेष्टतेताभ्यांवरान्दत्वादिवेषुप्रारब्धस्वर्गगमनेषुसत्स्वनंतरंभीमेनसंनि
वासार्थंरचितांनिजांस्वीयांनलेनैववाकारितांपटमयदूष्यादिरूपांउपकार्यांत्रियासीत्ययौ॥ किंकुर्वन्
अन्येषांवंदितांसाधारणेनस्तुबहूनिवस्तूनिवर्षन्भैम्यागुणानांकीर्त्तनमासामस्त्येनकुर्वतीतिकृतस्तेषां
तुवंदिनांविशिष्यविशेषंकृत्वावर्षन्अन्यापेक्षयातेभ्योधिकंप्रयच्छन्॥वंदिनांसंबंधसामान्येषष्ठी॥श्र
धनदानस्यस्तुबहुत्वमेवविष्टृणोति॥तथेति॥अयंनलःप्रथितत्यागंकीर्त्यर्थंसाधारणेनदीयमानंधनंतया
तेनप्रकारेणवितीर्णवान्दत्तवान्॥यथायेनप्रकारेणमागधेवंदिजातिविशेषेःअतिभाराधिगमेनाति
शयितगुरुत्वप्राप्त्याबहुतरत्नबद्धधनस्यवोढुमशक्तेःपरिपूर्णत्वाच्चनिरपेक्षत्वाच्चगणीतंतंटणवक्षपक्रंरत्न
निकायंरत्नसमूहंउच्चकैर्नितरांउत्सुकोऽहमहमिकयाग्रहीतुंप्रवृत्तोलोकःउत्कंठ्यपतितेनमणुकागणं
चिरंबहुकालंविकायउत्क्षिप्तपादिदेशःरत्ननिकायंप्रयोगः॥त्यज्यतेत्यागोवर्जनंकर्मणिक्षञ्चवितीर्णनिवानीति
पावेत्यागमितित्राविघञ्॥दानंब्वकरोत्यर्थः॥निकायंइतिनिवासचितिनिघञादेशश्चकः॥उच्छमितिरूपकं॥उ

१

त्वैकैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमितिवा॥ अनेनास्पदानश्वरत्वमुक्तं॥ उच्छेदोधान्पत्र। स्वादानं रत्नादानेनतोपच
रिकः॥ विक्रायेतिविक्रेयाषा वेरितिकर्त्वं॥ यात्रपेति॥ अस्याविवहन्नस्पतइत्यप्रदुक्षेतत्स्तदूत्पन्यापिनैमिष्यहत्ता
निराजकानिष्टपसंघोस्तानिरंजयंतीत्येवंश्रीलास्तदनुजीविनोलोकास्तेषांमृषारोषारोपनरूपावाक्तस्य
नलस्यतयोर्वाभैमीनलयोःकवयःप्रबंधवक्तारोवंदिनश्चप्राकृताद्विजाषावर्णनचतुरास्तेषांवर्णनैःकृ
दंभितिरस्कृतानितेषांप्रचुरतरतारस्वरवर्णनतिरोहितत्वात्स्यावाकाम्यांनाकर्णितेत्यर्थः॥ वागवाङ्मूतेत्यत्र
रूपाहृताध्वनिमात्रंश्रुतंनत्वर्थस्पष्टः कःशब्द अस्फुट इतिवा॥ असौकः मदसिनानादेशामिलितजनसमा
जेतत्समक्षंस्त्रियांत्वयात्मंबंधीदस्यनलस्यलज्जानस्यात्अपितुलज्जयात्नविलंबमुक्तेनभवतयाजातं इति
निर्लज्जोयमित्येकावाक्॥ तथाऽतिरूपःसुंदरोजनःश्रीरामचंद्रजानकीवल्लभतःसुरक्षाजनंसुखस्था
नं अपितुरूपवान्जनोऽद्यःखेदेविनिवृष्टत्वात्तद्रूपयोरनयोरपिऽद्यःखंनविंतैवेत्यन्यावाक्॥ वागवाङ्मूतेतिविरो
धाभासः॥ सदसिस्त्रियात्वयाध्वेत्तोलज्जास्यनस्यात्अन्यस्पतुस्यादेवेतिअयंनिर्लज्जः अतिसुरूपस्त्वनवा
हश्रीजनोनैमीप्राप्तिजनितसुखव्राजनंकृतोपितुनारूपवान्हि रम्यांप्रियांनलनतेऽतोरूपवंतोभवंतोपि

कृ५

नै०टी०१५

रम्यां प्रियां न लज्जेतेति स्वयं प्रत्युप्रतिमेव कवचनमिति वा॥ अति रूपो प्रेमी लक्षणो जनः सुखभाजनमपि
तुना॥ एवं भूतानां राज्ञामप्राप्तिरिति वा॥ अमृदुदृशां त्रदः ग्रन्थे उपदेत्सदादिङ्ड्वशङ्डुतिकस्ति टृग्रहशावहुष्य
सर्वनाम्न इत्याद्वि॰ दमो सिदर्दा डुरित्सुत्स्वटि द्वाण जिति डी पू॥ अवा कुरुतेति पद द्वयं॥ ॥ राजकीये निर्दा
यां सतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह अदोषतामिति॥ द्विषी मृषा ऽविद्यमानस्य दोषकणस्य दोषलेशस्याधिरो
पणं आरोपः सतां अदोषतामेव निर्दोषत्वमेव विद्वद् एवेत प्राकृते न कथयंति॥ कथं यतः सत्से दूषणे सत्यवि
द्यमाने ऽलीकमसत्यमवद्यमाधातुमारोपयितुं खलानां जातु कदाचिदपि उद्यमः प्रयत्नारंभो न भवेत् सत्
ति दोषे विद्यमानत्वादेवनारोप्य॥ अयं तावदारोपेन तत्त्वा सति दोषे तदारोपणं निर्दोषतां वक्तीत्यु
क्तं तथापि परदोषाच्छादनमनुचितमित्यर्थः॥ सर्वथा नितौ निर्दोषावेतिभावः॥ सत्से दूषणे सति खलानाम
लीकं दोषमाधातुं उद्यमः कदाचिन्न भवेदपि तु सत्य दोषाभावे ऽलीकमपि दोषं वदंतीति तत्त्व निर्दोषत्वमेवा
गतमित्यर्थ इति वा॥ अथ च मते परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे विषये असति असाधो दूषणाख्ये राक्षसे अव
द्ये ऽपि अलीकमप्रियं कर्तुं उद्यमः किं कदाचिन्न च दपि तु रामवद्विषयेपि दूषणाख्येन राक्षसेना प्रियं

द्वौ

मे०

कर्तुमुद्यमः कृत एव तथापि यथा स निर्दोषस्तथा तैर्निर्दोषायां कृतायामपि निर्दोषावेव तावपीत्यर्थः॥ यद्वा वैदे
सीतायाः पातिव्रत्यपरिक्षणाद परिक्षितपरिग्रहादिदोषः सत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे कदाचित्तेनैव वा
लीकं दोषमाधातुं प्रयत्नः किं न स्यादपि तु लोकः प्रयत्न एव। तथापि यथा तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा तावपीत्यभि
वः॥ वैरिभिः सत्यमप्युक्तं अलीकं भवति दृष्टे घोद्यं तु किमुतेति मिथ्याचिंतं॥ द्विषां कर्तृ रिपिष्टं॥४॥ विदर्भेति॥ विद
र्भराजो पि उत्तमजामातृस्पृहा प्राग्रुक्मिण्यास्त्वत्तनूजया समं महात्मन अवरोधमंतःपुरं प्रविश्य नेमीन लं वरि
ष्यतस्यं वेति अनुजातः उनयतिः संज्ञायोस्याः तां देवीं नेमीमातरं त्वासंमउत्सवो चत्त। इति किं हेतुः लोके जामा
रि नले उत्कंठितेत्वं नलं जामातरं नैमीपतिं प्रतीच्छ जानीहि॥५॥ नामग्रहणमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगण
वर्णयति॥ तवेति॥ यस्य तनुत्विषा कायकांत्या हेतुना मसृणः सौंदर्येण प्रसिद्धो मन्मथः स्तृणं इव किंचित्करः॥ तथा
यः कुलश्रिया वंशपरिशुद्ध्या कृत्वा कौलिन्यात् प्रसिद्धतराणामस्माकमप्यन्वयं पवित्रतापावनं कर्ता॥ अस्मिन्
पि महाकुलीन इत्यर्थः॥ जगत्त्रय्या नायकमेलके वरसमूहमध्ये ईदृशं ईदृग्गुणं नायकरत्नं वरं परिणेतारं वि
वेक्तुं निर्णेतुं परं केवलं तव सुता वेद जानाति नान्यो स्मदादिः। न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं वा

नै०टी०१५

ति१

॥ पूर्वाफल्गुन्यः ॥ ६१ ॥ अथ स्वजातिविं मनीमः इति अहस्पष्टं तस्मच निर्णयो वांतः। उरा त्रिरगाद्यो चकारो विवाहत्वरीयो
नयति। इति किं हेमगी हस्तो हरिणे स्मृणं सुवासिन्यः नवत्य पाणिग्रहो विवाहस्तत्र रूपे मंगलेऽच्चिता। तथा स्त्री
णां समयत्राचारस्तं स्पृष्टं तिताये षिदाचार प्राप्ता दुर्गा दिकुलदेवता पूजा तैलयवारंभादि क्रिया स्तंजं तुऊर्वत्
। वर्यं तु पुनः श्रुतिस्मृतीनां विधीन् स्वरूपेण जुहोती त्यादीन्मधुपर्कादिकांश्च वैदिकान्स्मार्त्तांश्च विधीन् विदधी

६५

हि कर्म इति। एवमादि रूपतदानी मेव निर्गत इत्यर्थः। पाणिग्रहमंगले अच्चिताये षिदाचार रूपा हस्ता सुवासिनी
विशेषणं वा। समय स्पृशः स्पृष्टा मुदक इति किं नावयं त्रस्मदा हूयो स्वेतिब रुक्वनं। ॥ निरीयति। स्वपत
नीमेन निरीयांतः उराभृर्गत्य निरीक्षि तानमामो रूक्तिकानां ज्यो तिषिकानां मंसत स्वजात्रं शकं वैवाहिकं
लग्नं शसंसा स्वजनी मृत्तदातस्मिन् शके तनयांनलायदा तुं प्रच कर्मो मुहूर्त्त विलंबा तु रोधनप्रायमिकां छीत
स्मातनिविधीन्तत्र श्रिकरदित्यर्थः। किंभूतमं शकं अरीणैः सं स्पृष्टः जामित्रगुणे रूपलक्षितं तथा श्रुत्युवाघु
दयास्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुषं रहितं ग्रहाणां गुणदोषादि वृंज्योतिः शास्त्रादवगंतव्यं। निरीयद्गते। मो स्म
र्त्तिकाउ रूतेज्ञा रत्समरं मुक्तं वेदेत्यर्थे कतस्था दि तुष्ठा दित्वा त्रुका त्रंश मेवां शकं स्वार्थे कन्। अरीणोत्वा

३

दित्वादोदिक्तिश्चेतिति विशिष्टानैर्ध्वनिर्गतं तच्छुषात्॥ तुषोदोषलेश॥४१॥ अथेति॥ अथ लग्नांशकेसन्निहिते दूत
एवमुक्तवं यस्य मन्त्री मं नैषधमिति अवदत्॥ इति किं भवता मम कार्यं च बालायाः रूपयाऽनुकंप्यतां अंगीक्रिये
तां॥ बालायामनुगृहीतायां सर्वोपि मम वंशोनुगृहीतः स्यादित्यर्थः॥ तथापि चिरेण चिरंतनोऽस्माकं सर्वेषां
प्रसिद्धलक्षं बंधविषयो मनोरथकल्पांकुरं अद्यास्मिन् दिने त्वच्चरणोदकैः त्वदीयचरणोदकैः सिक्तः सन् पल्लववद् ६४
पल्लव इवाचरतु पल्लवितो भवतित्यर्थः॥ पल्लवसहितो भवत्वेकं वा पदं कंचन संदेहहरं प्रेष्यतां स विनयमाका २५
६२ यतिस्मेति नावः॥ अन्यत्रापि चिरसंवितो अंकुरो जलैः पल्लवितो भवति॥ स पल्लवतुङ्गाश्वारेकिं प्र॥४२॥ तथेति॥
सन्नलः दूतस्य वक्त्रादिव गर्भरात्कठोरा तथा पूर्वोक्तप्रकारेण यथाज्ञीमेनोक्तं तथैवोदितं नाम [illegible] प्रति
ध्वनिं प्रतिशब्दं निपीय सादरमाकर्ण्य इति ब्रुवन् तस्मै दूताय बहुप्रचुरं वस्त्रालंकारादि प्रदाय तं दूतं प्रजिघा
य प्राहिणोत्॥ इति किं हे दूत अहं व्रजामि इदानीमेव गच्छामि गत्वा च गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वंदे नमस्करोमीति
प्रतिश्रावकत्वरूपेण न राजादेशानुवादस्य न्यूनाधिकता शंकापरिहृता॥ व्रजामि वंदे व र्द्धमानसामीप्य इति न
विषतिलह॥४३॥ निपीतेति॥ ततो दूतप्रत्यागमनानंतरं निपीतं सादरं श्रुतं दूतालपनं दूतवचनं येन स वि

नै०टी०५५

दर्शनत्वन्नीमः धृतादरः सादरः सन् नलमागमयांबकत्वप्रतीक्षितवान् पुनरपि दूतैरानाययति स्मेतिवा॥
यथा निशावसाने ब्राह्ममुहूर्ते कृतापर्तिकीनाम्रचूडस्य कुक्कुटस्य वाक्येन स्वरयां ग्रस्त्रचक्रवाको धृताद
रः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा द्रक्ष्यतीति। चक्रवाकः स्त्री ताम्रचूड इत्यमरः॥२१॥ कापि चित्रिति॥ तदा नलाग
मनसमये काचित्स्त्री लेपनदाने सुधालेपचित्रादिकर्मणि पंडिता कत्रालाका चित्रमनीषु रक्ता तान्निर्मा
णार्थमेव सेनापिता सती स्वप्रार्थनावशात्कमप्यहंकारमतिमानमगात्प्राप। अनिर्वचनीयं गौरवं धृतवती सुधा
लेपादिचिकीरेत्यर्थः॥ चतुष्कनिर्माणार्थं हरिद्राचूर्णमिश्रितं तुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कशलां का
चिद्धितेन स्मरणीयेवा प्रदेशे तस्या नैम्यास्त्रंगोद्वर्तने कशलेति वा। तयोर्भैमीनलयोर्वा। तथा काचित्स्त्रीदेशे अ
ल्पनिर्माणे मंडकरचनायां विदग्धया चतुरया। कयाचित्तुंगासने उच्चचतुरंगाद्यासने सन्निवेशनादुपवेश
नादितोऽतिशयादरो गौरवमलं निःप्राप्तं। उच्चासनसंनिवेशनादादरो वक्षितापत्रयात्राजनः प्राप्त इति वा जातावेकव
चनं॥ काश्चिच्चित्रादिकर्म काश्चिदालूपादि निर्माणं चक्रुरिति भावः॥२२॥ मुखानीति॥ तस्य पुरस्य तथा तत्संबं
धिनामखिलवेश्मनामपि मुखानि द्वारोपांतस्थानानि नानानिर्मुक्तायुक्तानां मणीनां रत्नानां मुक्तानां च मणि

नांववात्तोरणास्तैस्तुङ्गैर्निर्गतैः॥ अत एव पांथविलासस्तुच्छाय दूरं प्रसर्पणशीलानां पंथानां विलासमा
श्रितैः मराविनिः किरणैः तदावरागमनसमये प्रमोदहासेन हर्षजहास्येन छुरितानि मिश्रितानीव रेजि
रे॥ सर्वाण्यपि पुरद्वाराणि च स्फुक्कामणितोरणैरलंकृतानि सर्वं पुरं वसानंदमच्छूदितिभावः॥ हास्यांमुखेनवणि
तस्य पुरस्य संबंधिनां विस्मनामितिव्याख्याने नकेवलं पुरलोकानां सुखानि प्रमोदहासच्छुरितानि किंतु ग्रह
णमयीत्यपेरर्थः॥ तोरणान्तरेति पाठे तोरणात्पांथविलासमाश्रितैः उच्छाय दूरं प्रसर्पनशीलैरितिव्याख्ये
यं॥ पांथानामिति॥ पुटच्छिद्रानिर्वस्त्रच्छेदैर्निर्मिता॥ निश्राकालिकान्य समयजानि यस्मिन्काले यानि न जा
तिताद्दृढानि पुष्पाणि तेभ्यो जातास्तन्निर्मिताः स्रजः मालाः तदावरागमनसमये पथां पुरमार्गाणां वितान
तां उल्लोचत्वं अनीयंत प्रापिताः॥ किंभूताः यथा मालत्यादिपुष्पाणां वासस्तथाधिवासनात्सुगंधिद्रव्यैः प
रिमलारोपणात् मधुव्रतानामपि दत्तः विशिष्टो नमो याभिस्सर्वदा मधुन्यवये निवसंति तेषामपि छत्रनिमाणि
वितानि पुष्पाणीति तेषामपि दत्तश्चोत्तयः किंभूतान्येषामिति मधुव्रतपदेरेरिति॥ तस्मिंस्तु रे प्रजाः पौराजान
पदाश्च क्लिष्ठैरलंकारैः कंचुकिता नानारत्नकांतिच्छादितसर्वावयवाः संतः बन्धुसुभ्रुभिरेतन्मावर्णमा

नै॰टी॰१५

त्र कल्पिते भुवि निर्जीवेष्वपि रूपकेषु जीवन्नृत्याद्युत्पादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रैश्चित्रैः आश्चर्यकारिणि। कुड्य
लिखितनानावर्णरूपकैः स्थापितलिपिः। उज्ज्वलीकृतदीप्तयः गृहा बभुः। एवं जंगमस्थावररूपाण्यतयातत
था मणिकुट्टिमेषु मणिवद्भूमिभिः कृत्वा उर्व्याः स्वं सहजं मृन्मयं वपुः केनापि ब्रह्मादिना परिवर्तितोपमा
यस्य तत् स्वरूपान्तरं प्रापितमिव बभूव॥ पातालस्य रम्यतरत्वात् पातालान्मणिभूमिरुपरि जातमिवेत्यर्थः। इत्युत्प्रे
क्षा॥ परिवर्तिता विनिमयिता उपमा उपमानं स्वर्गादि येन। उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्गस्य उपमेयत्वं कृतं
स्वयं च तस्योपमानं जातमित्यर्थ इति वा॥ स्वरुच्या इति पाठे स्वगत्विकान्त्या परिवर्तितोपममिव बभूवेत्यर्थः।
मणिकुट्टिमैरुपलक्षिते पुरे वा॥ सर्वमपि तदा सालंकारं जातमिति भावः॥ कंचुकत्वात् कादि॥१५॥ तदेति॥
तदानललागमनसमये तस्मिन्पुरे घनं कांस्यतालादि वाद्यं घनं निविडं पद्यातयातथा निस्स्वानश्रद्धं चकार॥
तथा ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां तनना दक्षाद्धं चकार। तथा सुषिराणि सच्छिद्राणि वंशादि
वाद्यानि उच्चैर्नितरां रागिणीनां राज्ञां श्रवांसि। तथा आनद्धं मुरजादि वाद्यमपि यत्नेन दंपतिमानवेनामानं
अपरिच्छेद्यं यथा तथा ध्वनीत। घनं दृढावयवं बहुसंख्यं वेति घनविशेषणं वा। तथा ततं स्वरूपेण विस्त

तं बऊसंरम्भाकं चेति ततविशेषणं वा ॥ तथा ऽयुक्ततया ऽमानं बऊसंरम्भमित्यानन्दविशेषणं वा ॥ चतुर्विधमपि वा
द्यं तत्र वादित्रमित्यर्थः । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकं ॥ वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घन
मित्यमरः ॥ राणितां अव्यक्तस्वरणती त्वावद्रूपकाधमर्ण्यरिति निनो राणीनि तेषां संस्कातां ॥ अध्वनी तत्रेताह
लादिरिति वृद्धिविकल्पः ॥ २६ ॥ विपंचिविरिति ॥ वेणुनिर्वंशध्वनिनिर्विपंचिवीणाध्वनिर्नाच्छादितेत्येव वेणुध्वनयः
प्रणीतं प्रारब्धं गीतं यैः श्रुतमध्यादि मूर्छनादिस्वरमुच्चैर्गायद्भि [illegible] र्गायकैर्गायक [illegible] गीतैर्नाच्छादिषतेति सर्व
त्र विपरिणामेनव्यारभ्यं । ऊर्ध्वे रैऽ ऊरारवैः कांस्यमयैर्वाद्यविशेषैः ध्वनिभिः सत्वातेपि गायकध्वनयो पिन
वैने वाच्छादिषत ॥ ढुंडुक्केन लघीयसा कांस्यमयवाद्यविशेषेण तेऊर ध्वनयो नाच्छादिताः ॥ ढक्कया वादित्रवि
शेषेण सोपि ढुंडुक्कध्वनिर्नाच्छादि ॥ मर्द्दलैर्मृदंगध्वनिभिः साढक्कापि नाच्छादि । ढक्कया तेपि मर्द्दलत्रिपि नाच्छादि
ताः ॥ अनपेक्षितगो रवला घवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितं समस्थश्रुतिलानमाना अपि विपंच्यादिध्वनयः वादककौशल
तः प्रव्यक्तं भेदेनोपलब्धा इति भावः ॥ विपंच्यंते स्वरोस्यां विपंचिः श्रोणादिकइत्यत्ययांतः ॥ ६७ ॥ विचित्रेति ॥ विचित्राणि
नानाविधानि वादित्राणि तेषां निनादैर्मूर्छितः वार्द्धितः तथा सुतरां दूरसंचारी दूरसंचरन्नेशीलः जनता ऊनसंघ

यो ३

स्तस्यसुरवारवोसुरवन्नाहः पयोधिपूरे समुद्रप्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिग्राह्येन पयोधिपूरस्य तटे प्रतिग्राह्यस्तेनवा
मेदुरः परिपुष्टः सन्नदिगंत दंतिनां दिक्प्रांतवर्त्तिदिक्पालहस्तिनां कर्णेषु नममो तत्कर्णेन पिपरि पूर्य
बहिर्निर्गत इत्यर्थः॥नानाजातीयमिश्रणादेकीभूतो ऽनन्नाह्वः दिगंतपर्यंतं समुल्ल लासेतिनादः॥मदूरे
तिपाठे सोतिमहानित्यर्थः॥२८॥उदस्येति॥अथ सर्ववाद्यवादनानंतरं पुरंध्रिवर्गः स्त्रीसमयइ कुलवृद्धसुवा
सिनीसमूहः चतुष्कसंज्ञेन नानावर्णककल्पितस्वस्तिकसर्वतोभद्रादिमंडनेन चावीरमणीया तिस्रकं
तिर्यस्य एवं भूते कूर्मपृष्ठवतु रस्वहस्तमात्रोच्छ्रितत्वादिसु कल्पिते वेदिकायाउदरे मध्ये ज्ञातकौंभजासु
वर्णघटिता कुंती रुदस्यो तत्क्षिप्य यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैम्याश्च कुलाचारान तिक्रमेणाद्यमंगलं मंगलगी
तसर्वं यथा तथा तामवनी द्र कौ भैमी स्नपयांबभूव॥मंगलानंतरारंभ प्रश्नकालेन प्ययो अथेति वदनादिकोष्य
त्राह्वत्रांतर्ये द्वितीयस्तुमंगले इति ज्ञेयं यथाविधानं नरनाथनंदनामिति च पाठः॥स्नपयांबभूव मित्यांक्ष
स्व॥२९॥विजित्येति॥ताः कौंभ्यः तस्याः भैम्याः कुचयोर्द्वयेन गौरत्वकाठिन्यादिगुणातिशयेन विजितदास्या
दिवचारिहारितां जलवाहित्वं भावापिताः प्रापिताः प्रापिता इव वासत्यः आनैतैस्तुखैः सहकारशाखिनश्चा

दुपभा२

श्र८५

मरंदस्य शारदवांत्र पान्तरेणऊनितां म्लानिं वैवर्ण्यकालिमानमिवावाप्तुः वहंतिस्म। पराजितेऽपि द्वीन्तरेण
नत्रमुखेवा वारिहारिणी प्रापितः सन् म्लानिं धत्ते। कलत्री मुखे मांगलिकाश्रुतपस्त्वान्निर्दिष्यंतदृष्ट्यावारः। अ
वाप्तुः वहप्रापणे। लुङि॥२०॥ असाविति॥ ऊर्जितं जलाभिषेचनं यस्या अस्यैमी क्रमात् सितांशुना सितत्तं
तुना दुकूलेन तद्धोमांबरेण ज्वलाभूषिता सती वर्षास्विव शरदश्वतासां द्वयस्य संध्यया संधिना तदानवां तात्
कालिकी स ना भिता साधुसम्यक्त्व बंधौ॥ वर्षाश्चन्त जलाभिषेकात् शरच्छ्रीतांशुना चंद्रेण ज्वला। द्वयोः सं
धि रूपयगुणोपेतः वस्त्रपरिधानात् सर्वप्रावृट् सदृशी अनंतरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः॥२१॥ कचिह्नरेतिस्ति
कः॥ सा दिवं निर्निद तत्तुल्या जातेत्यर्थः॥ किंभूतां प्रावर्षास्तु प्रभिन्नैरति घनैः दूरं क्रिवंबिंदुदेर्दिनी हृतां अ
लक्षाविता अनंतरं शरदारं ने चंद्रद्युतिसुंदरी॥ किंभूता कचिद्दर्षता शिरोरुहौघेन केशपाशरूपेण घनेन
मेघेनोपलक्षितातथा दुकूलेनेव सितांशुना चंद्रेण ज्वला। जलाभिषेकस्थाने उदकदूरणां चंद्रचंद्रिकास्था
नेदुकूलं॥२२॥ विरेजिरइति॥ तस्याश्चिकुरोत्कराः केशसंघा विरेजिरे। किंभूताः गलतां निर्मलानां वारिवि
प्रुषां उदबिंदूनां कणं किरंति किराः विक्षेपकाः उदबिंदून्मुंचंत इत्यर्थः॥ किंभूता इव तमसः सदृशं दिसदृशा

नै० टी० २५

निःश्रतिश्यामा निखामराणि तेषां निर्ऊर्ध्येनाऽङ्किताः स्वीकृत्यसंगृहीताः सीताः शुभ्राः कीर्तिरूपाः मुक्तिकाः वमंत
खलु इवार्थः खलु वाक्ये ॥ लल्लवामरादप्यतिसुंदरस्तत्केशपाश इति भावः ॥ विभूषांकमणिषष्ठी ॥ ७ ॥ प्रदीयसे
ति ॥ सा भैमी अदत्त्वमधिकं अर्थ्यजात अश्रोन्नत ॥ किंभूता प्रदीयसा स्नानजलस्य प्रमार्जनेन प्रोंछनकारिणा
वाससा प्रदीयसा वाससा कर्तृणा स्नानजलस्य प्रमार्जनेन करणेन वा स्वर्णापेक्षया अधिकं यथा तथा उज्ज्व
लीकृता केव अश्मसाननाच्छिलो निजनाद्धेतोः प्रकाशं स्वर्णापेक्षयाति दीप्तं रोचिर्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजसौ
वर्णी देवादीनां प्रतिमेव ॥ शिलाघर्षणाद्दीपितेति स्वर्णकारपरिभाषा ॥ प्रमार्जनेन प्रथमपंक्तेः नं द्योतित्वात्क
र्तेरिल्यु ॥ [illegible] तीयपक्षे साधवेल्युट् ॥ शातनेन [illegible] वादि कस्तस्मात्स्युट् ॥ ४६ ॥ तदेति ॥ सुवर्णं दरमीषत्स्फुटदि
कसत्कांचनकेतकीदलं तस्मात्सौरभं सौगंध्यं यद्यन्यस्यति [illegible] तदा तहितदंगस्य भैमीशरीरस्य कि त्वमे
विलासं विशिष्टां कांतिं वा बिभर्ति ॥ किंभूतस्य विलेपस्य कुंकुमकर्दमादेः अंगरागेण आमोदं मुंचति तस्य तथा
स्फुरंती रुक् दीप्तिर्यस्य स्वासाना विकगौरकांतिना ॥ अन्यं गामानंतरं अंगरागः कृत इति भावः ॥ यदिति हीति
मं बंधाद् अन्यस्यति विभर्त्तिसिन लिङ् लिट् ॥ क्रियानिष्पत्तिस्तु न विवक्षणीया ॥ ४७ ॥ आत्मवा पितायाइति ॥ स्वक

श्रि॰३

लासु गीतालंकरणादिषु कलासु विद्यासु पंडिताः कुशलाः सख्यः श्च विगोमयाद्यनुलिप्ते सर्वतोभद्रादिच
चित्रितं वेदिकायामं तरे मध्ये शृंगारस्थानं अवापितायाः प्रापिताया [illegible] स्तस्या नेम्याः प्रतिप्रतीकं प्रत
वयवं विरचनाद् बहुकालाभ्यासात् स्फुटं विनरतिशायि यमतएव न्दूषणेन प्रतिकर्म अलंकरणं निर्मसुक्ष्म
[illegible]॥ विनेत्रि॥ तेषां मंडनं विनापि श्रियां कांतीनामवधिः परमसीमा इयं नेमी विज्ञाभिरलंकारचतुराभिः
भूषिविशेषेण मंडि॥ अधिका अनलंकृतांगकांतितो धिककांतिरदर्शि वा परं इति विचारचातुरी एक
तरनिश्चयरूपविचारे शावी एवं कस्यास्तु न कस्यापि॥ इति किं॥ एषा भूषया भूर्वापेक्षया अधि अधिकं न वा का
स्ति॥ किं तु सा भूषैवानया नेम्या भूत्वाधिकं शोभते नेम्या भूषणानां च यस्परसंपर्कात् शोभातिशयो भूपते
तत्र भूषणैः नेम्याः शोभातिशयो न जातः किंतु नेम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः॥ भूर्वापे
क्षयाधिकं वा शोभते स्मेति तत्त्वावगमः॥ भूषां विनापि श्रियामवधिरियं विज्ञाभिर्विशेषेण बहुना प्रयासेन भूषि
पूर्वापेक्षयाइयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलोकिता च परमियं भूषणानाधिकास्ति किं
तु सा नयेतिता त्विक विचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या जातेत्यर्थः पितु कस्याश्चित् प्रयासेनालं कृत

नै०टी१५

पुनः रविलोक्यापि विज्ञातिरस्पनयामंडनेमंडितमितितारतम्यं न ज्ञातमेवपरं लक्षणानां वैयर्थ्यमाधारए
त्वं वा अधिकशोभाकारित्वं चेति किमपि न निश्चितं किंतु त्वं तास्याए व जानासि इत्यर्थः इतिवा॥ तस्या निरतिश
याकांतिर्जातेति भावः। पूर्वोक्ता चातुरी कस्यास्तु कस्याश्चिदेव विदुष्या न तु सर्वस्या इतिवा अलंकृतं तद्व
पुषैवमंडनमिति विचारचातुरीकस्य चिन्मल्लक्षणस्य महाप्राज्ञस्य कस्य ब्रह्मणो वास्तु मया श्रीहर्षेण ब्र
ह्मणा वा एवं निर्णीतं त्वाकांतेनान्येनेत्यर्थ इतिवा। कस्याः पुनर्न ज्ञाता अपि तु सर्वस्या अपीतिवा॥ १७॥ ति
लकप्रसाधनं वर्णयति॥ स्वच्छं प्राप्तमधराभ्यां लोचनाभ्यां च कृत्वा अंचनं मज्जनं जैनदंष्ट्रानेत्रे ए रमणीयमिति
यावत् एवंविधं तस्या मुखं नैमीमुखं कर्तुं मांगलिकं मनःशिलारक्तगौरधातुविशेष निर्मितं चित्रकं तिलकं ए
त्यप्राप्पबं धूकेन पयोजाभ्यां नीलोत्पलाभ्यां च खंजनेन मजाद्वयं कृत्वा० नेतरं कृतां विधाश्चंद्रसंबंधिनीं गंध
फल्या चंपककलिकया कृत्वा वलिः मजातं जनितां श्रियं कांतिं निर्मिंद॥ यदि कोपि बंधूकोत्पलेः चंद्रस्य
मजां कृत्वा चंपककलिकां वा चंद्रस्य शिरसि न्यस्यति तदा तां चंद्रलक्ष्मीं न्यक्करोतीति अलंकृतोपमेत्यर्थः॥
बंधूकस्याधरस्य नीलोत्पलयोर्लोचनयोश्चंपककलिकाया मनःशिलातिलकस्य चंद्रस्य वदनस्य चोपमोप

मेघनावः ॥ चंपको हेमपुष्पकः एतस्य कलिकागंधफलीत्यमरः ॥२६॥ श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति ॥ मही
ति ॥ कयापि केशप्रसाधनचतुरया सख्या तस्या भैम्या मूर्द्धजपाशः केशपाशस्तद्रूपा सौगंध्यादेर्घ्राणमंजरीप्रथ
मोद्भिन्नकलिकांकुरदंडः ॥ अबंधि संयुता ॥ किंभूता मंजरी महीमघोनां भूमींद्राणां मदनेन कामविकारेणत्वं ध
ताविवेकशून्यतासेवनमीतामसीरात्रिस्तस्यास्तमो रूपस्य पटस्यावरकत्वाद विवेकरूपस्यास्य तेनैव निर्माणे विष
यितं तत्संततिः स्वतंत्रपरंपरा तानकरूपा तथा धूपग्रहस्य धूपग्रहणेन धनस्य सच्छिद्रस्य धातुयमस्य करंडकादेः सं
बंधिनादस्यमानकर्पूरागरुचंदनादिपरिमलबहुलेषु लुब्धात दृष्ट्वा इति सुंदरी नितरां त्रपामारा जानो राज्ञोनी
पट्टवस्त्रादिकं परिधाय विचरंतीतिवा ॥ नलपराया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा कामोद्रेकाद्विवेकशून्यता नव
तीतिवा ॥२७॥ पुनरिति ॥ काचन सखी तस्या भैम्याः मूर्द्धजः केशपाशस्तं तत्या मादृत्य पात्र धूपपर्यस्य धूमस्य मु
जः संयमं बंधनं कुर्वती ॥ तथा तत्स्फोति दर्शिनी नां सखीनां स्मितेरन्योन्यमुखविलोकनपूर्वविलसदीषद्धास्यैः त्र
त्वात् किं तः सकेशपाशस्त्रमेण धूपजधूमसंयमनरूपः निजः स्वीयः श्रमो यया ॥२८॥ बलस्येति ॥ कुटिलातिव
क्रांतस्याः कचच्छटाकुंतलश्रेणिः बलस्य बलभद्रस्य हलेन आकृष्टा सती घनैर्निविडैर्नगैस्तरंगैर्गुरा उच्चा

वचा कलिंदस्य पर्वतस्य कन्या यमुने व नातिसा कच्छटा तां यमुनां तदा तस्मिन्समये अर्पितैः शिरसि न्यस्तैः करु
णाख्य इव तस्य ऊर्मिलैः कलिका निर्जहास। यमुनापराकर्षणकृते न महीयसा नगेन परानेवेन तत्तुला शुभ्ररहित
त्वा। स्वयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरं चिता चेति हासो युक्त इत्यर्थः॥ अपामार्गोऽतिवक्रा शुभ्रालंकृता च तस्यो
ऊंतलश्रेणिरिति तात्पर्यं मे तस्मिन्निति भावः॥ सर्वं तु तत्तुल्यात्कृदि[illegible]दानीं त्वधिका जातेति भावः॥ जहासेवेति वा॥ यमु
नाकर्षणं हरिवंशादौ ज्ञेयं॥३१॥ ललाटप्रसाधनं वर्णयति॥ धृतेति॥ एतस्याः अलिके ललाटे या हाटकस्य सुवर्ण
स्य पट्टिका धृता सा केशानां बुदानां कुंतलरूपजलदानां तेषु वा विद्युदेव नृत्व॥ क्षणप्रभाया अस्त्वस्याः कथं स्थिरत्व
मित्यत्राह॥ सुखेंदोः संबंधवशाद्धेतोः सुधा जुषोऽमृतं सेवमानस्य तदायुषो विद्युद्वस्थानस्य स्थिरत्वं नियतं
निश्चितं अहमूहेन तर्कयामि॥ अमृतपानात् मरत्वं तस्या जातमित्यर्थः॥ सुवर्णपट्टिकया ललाटमलंकृतमिति भा
वः॥ यदायुष इति वा पाठः॥ ऊहे ऊह वितर्के॥३२॥ कुंतलान्वर्णयति ललाटिकेति॥ ललाटे रचितायां रेखाका
या ललाटिकायां पत्रपाश्यायामलंकारविशेषस्य सीमनि पर्यंतप्रदेशे नीमने रेकूजन्मनो नेम्यां चूर्णकुंतला
वक्रकुंडलीकृताः केशाः कज्जलरूपस्य धूमस्य वल्लयः श्रेणयः स्फुटं इव बभुः॥ किंभूता वल्लयः मनःशिला

याश्चित्रकं तिलकस्तद्रूपो दीपः तस्मात्तं नवोयासं तातस्तथा त्वमीः संकल्प वक्री नावा न विन्नति न्नतः धारयं
त्यः नलस्य मनः शिला तिलके नैव कामोद्दीपनात्तस्य दीपत्वं॥ दीप धूपसंनवाकज्जलश्रेणिः किल त्वमित्युक्ता
नवति॥ पत्रपाद्मपाललाटिकेति हलायुधः कर्णललाटात्कल्नलंकारे इति कल्प॥३३॥ श्लोकचतुष्टयेन कज्ज
लालंकारं वर्णयति॥ अपांगमिति॥ अंजनेन उनितायारेखा सा तदीयं अपांगमालिंग्य स्पृष्ट्वा उच्चकैर्नितरा
मदीपि छल्छ्रे॥ द्वितीययाता रूपएरूपयावयः श्रिया कल्पा विलोचने नेत्रे मीनेत्रे वर्द्धयितुं श्रोत्रावापे हृया विन्ना
लिकर्तुं नद्रेखादीपनं स्वत्रमिव अपाति॥ प्राप्या हिमुं दर्यो नेत्रप्रांत निर्गतया कपोल कर्णपांत स्थ्रिन्यां जनरे
खया न्नूषयंति॥ शिल्पिनश्च किमपि लेखितुं वर्द्धयितुं वा लिख्यमानस्य वकारवक्रिम परिहाराय मरवीरवटि
का युपदिग्ध स्तत्रा विघाते नरेखापातं कुर्वंति॥ यद्यपि नेत्रयो वृद्धिर्नास्ति तथापि श्रोत्रावापे हृयाता रूपेण
न कटाक्षविक्षेपादि विलासवशाद्दैर्घ्यकरणार्थं स्तत्रपातो युक्तः॥ नेत्रे कज्जलांचिते इति भाव॥३४॥ अ
नंगेति॥ अनंगली लानि कटाक्षविक्षेपस्वरूपेः कामविलासैः कृत्वा पुनः पुनः अपांगं धावितो नेत्रोपांतस्थश्रि
नः कनीनिका नीलमणिः नेत्रतारका रूपस्यं इन्द्रनीलस्य नस्पत मिश्रवंद्य अञ्जनेनाध्यरपामान्वयजेनातिकृष्णे

नै० टी० १५

नखस्मिन्नासकृज्जलरेखारूपासास्य पद्धतिर्निर्गमनसरणिः। किंभूतं डिंभं ऊनैर्न सदा तन्मार्गगमनेस्य संबंधान्नारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रांतो नीलीकृतो न तु कज्जलैरिति उत्प्रेक्षा॥ कामोल्लसितभिरतिशय कटाक्षश्री तुल्यां ऊनरेखामालंकारतां जगामेति भावः॥१५॥ असविषाणामिति॥ विदर्भसुताह्वयोर्नेत्रे ऊनरेख यान्वयं संबंधं अवाप्य स्मरेण बाणीकृतयोर्बाणत्वं प्रापितयोः पयोजयोर्नीलोत्पलयोः सुखमां परमां शोभां असविषाणां अलेनेतां॥ किंभूतयोः सव्यापसव्यबाणकर्षणाद्भुजद्वये धिकरणे ज्याकिणपद्धतिर्ज्यानि घातजवेवर्णरूपकिणमार्गः तां स्पृशतः इति स्पृशतोस्तयोः। नलसुदृशापाकर्णबाणाकर्षणात्कर्णांतविश्रां तयोर्नेत्रनीलोत्पलबाणयोर्भुजकिणसंबंधसंभावनायुक्ता॥ ऊनरेखैव किणं तुल्यनेत्रे च स्मरद्विक रत्वात्स्मरनीलोत्पलबाणतुल्ये इति भावः॥१६॥ ब्रूतादस्तीति॥ विधिर्ब्रह्मा तदक्ष्णोर्मृगनेत्राधिकयोर्नैमीनेत्र योस्तत्काले तस्मिन्पाणिग्रहोचितां ऊनप्रसाने समये तुल्यसाम्यकरणं तद्रूपेनागसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय तन्मृगस्य मृगस्य तन्मृगसारं हरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुं उन्मूलयितुं यतः इयेष अभिलाषा तयोः तन्मृगसारनेत्रयोः अदूरवर्त्तिसमीपवर्त्तिय तस्कृतं तस्मात्तावस्तत्रासांतत् नखनिखननकर्मरेखा मतिस्मा

तमाख्यत स्फुटमिति पाठे॥ स्फुटं प्रकटमुत्प्रेक्षायां वा॥ अदूरवर्त्तिन्दितं ययोस्तेऽदूरवर्त्तिन्दितेतयोर्नविद्रुतिन॥
मृगनेत्रसमीपेन खनिखननाकारं कृतं भवति॥ ७॥ श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पलेवर्णयति॥ विलोचनास्या
मिति॥ खलु यतः श्रीमत्सुतायाः कृती कर्णे विलोचनास्यामाकर्णपूर्णत्वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराक्रान्ते

स्त॰ ४

ततस्मात्स्वात्मपराभवकारिणोस्तयोर्नेत्रयोः प्रतिद्वंद्विनीतुल्यबलेइमेनीलोत्पलेइतिधियाबुद्ध्येवस्वमि
रसिवतंस्वरूपतीलांबुरुहद्वयी अधिरोपयांबभूवतुः आरोपितवंतौ दधतुरित्यर्थः॥ लुप्तोत्प्रेक्षा॥ खलु वा त्रे
क्षायां अन्योप्यधिकेनपराभूतस्तत्समानेनद्विरोधिनं मन्त्रिधापयति॥ नीलोत्पलकरणीयं नेत्राभ्यामेवकृतं
नतु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किं विकृतं॥ नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इतिभावः॥ ८॥ धृतमिति॥ एतयाकर्ण
योरुपरिधृतं वतंसोत्पलयुग्मं नैमीमेतत्कर्णावापश्यतः कस्यचिद्रसिकस्य विलासिनो दृशाविवव्यराजत॥
किंभूतस्य मनोभुवा कामेनाविवेकित्वमेवांध्यं कृतं नेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य॥ किंभूते दृशौ अस्यां नैम्यी
पतितेनिखाते ततो रसिकत्वादेवापरावृत्य लगित्वा संबंध्य स्थिते स्थिरतरे इत्युत्प्रेक्षा॥ कश्चिद्विलासी नैम्याः क
र्णौ प्रथममेवदृष्टवान् ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरेव लग्ने स्थिते नोत्पलद्वयमित्यर्थः॥ नेत्रगमनादेवास्यांध्यांत्र

न्यदपि पतितं वस्तु कर्त्रा पिलगित्वा तिष्ठति ॥ २९ ॥ रत्नावतंसं वर्णयति ॥ विदर्भेति ॥ स्मरः नलं परं केवलं श्रेष्ठं
वा लक्ष्यमेवेद्धत अपाङ्गं तं प्रतीक्षितवानित्यर्थः ॥ किम्भूतं विदर्भेन्द्रपुत्र्याः श्रवणयोरुपरि अवतंसिकायामन्यत्भू
षणम्भूता माणिक्यादिरत्नखचितसुवर्णकंविका: तत्संबंधीनि माणिक्यादिरत्नानि तासां महस्तेजःस्वदे
व किंशुककार्मुकं पलाशकुसुमधनुः तस्योदरे विषये उदीयि उदीतात् समुत्पन्ना नेत्रयोरवतंसोत्पलयोश्च
तद्रूपाणां चतुर्णां बाणानां संहतिः सामग्री नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्पलाभ्यां बाणसामग्री यस्य एवंविधं चापे
समारोपितबाणमित्यर्थः ॥ स्वलंकृतकर्णकज्जलांचितनेत्रमैमीदर्शनविलोकनमात्रेण नलः कामपरवशो बभू
वेति भावः ॥ अवतंसिकापदेनैव श्रवणलब्धावपि तत्सन्निधिसूचनार्थं श्रवणपदप्रयोगः ॥ पुष्पफलद
स्मरणात्स्मरः ॥ ४० ॥ श्लोकद्वयेन कुंडलप्रसाधनमाह ॥ अनायरहितेति ॥ सा तद्रूपा स्फुरितया द्विचंद्र
बुद्ध्या द्वौ चंद्राविति भ्रांतिज्ञानेन तौ द्वौ चंद्रौ तवाकर्षेन सहेते इति भैम्यास्तदानमस्येवाभुरस्यारस्य
कोस्पर्द्धकारिणौ कथितौ प्रतिपादितौ ॥ माणिक्यकुंडले रत्नखचिते सुवर्णताटंके एवंविधे द्वौ चंद्रौ पितवा त
दाननं कर्त्तुं कर्णलतायुगेन कृत्वा बबंध किं न तु द्विचंद्रबुद्धेरवस्तुरूपेण मत्पत्वात्स्त्रीलावश्चत उक्तेऽर्थे कर्थं

तस्यप्रवृत्तिरित्याशंक्याह॥ किंनृतंतस्यमृषाविचारणं अनयाकथितंसत्यमसत्यंवेतिविमर्शनंमनाक्स्वरंदक
र्वाणं॥ त्रपोच्छ्वासंपन्मदेननकृतवादित्यर्थः॥ किंकिमितिबबंधापित्वदुक्तितेमत्कृतं॥ यतःसत्यासत्यविचारणेनात्मा
वादितिभावःकृतिवा॥ अन्योपिदुर्मदःसत्यासत्यविचारमकुर्वन्कस्यचिद्दूतस्यकस्यचिद्वचनादनपराधमपिकं
चित्ताडनादिनावध्नाति॥ चंद्राकारेमणितारंकेतयाधृतेइतिभावः॥ ४१॥ अवादीति॥ कयाविदूत्यस्ययासख्या
कुंडलेपरिधाप्यकर्णयोर्निक्षिप्यभैमीअवादिदुक्ताइतिकिं। हेभैमि त्वदाननेंदोरास्यांकुंडलाभ्यांअभितः
उभयपार्श्वयोरयंसमन्वयःसमीचीनःसंबंधःप्रियस्यनलस्यकामोरत्पतिला स्यजन्मसुतपत्रोविष
यदेरोरुंधरीस्वर्णोत्तरराशिस्थगुरुशुक्रयोर्मध्यराशिस्थचंद्रस्यडुरुंधुराख्यस्यमहायोगस्यसंबंधिनोधुरं
धरंध्रुवंनिश्चितंआश्रयतीति। ध्रुवमुत्प्रेक्षायांवा। डुरुधुराख्येमहायोगेजातःउत्तराधिर्यथाद्धिंप्राप्नोति
तथाकुंडलालंकृतमुखचंद्रदर्शनमात्रेणनलस्यरमणाभिलाषोवृद्धिंप्राप्स्यतीतिभावः॥ गुरुभार्गवयोर्योग
ज्यो२ श्चंद्रेनैवयदाभवेत्॥ तदाडुरुधुरायोगइतिसोतिःशास्त्रात्स्फुटसंधेयं॥ ४२॥ अधरप्रसाधनमाह॥ निवेशितमि
ति॥ तदीयोधरोष्ठतस्यास॥ त्रिउई देशोपावकस्यालक्तकस्यरागोनिहितमानस्यदीप्त्येप्रकाशनायनिवेशितंप

नै॰टी॰१५

क्थ॰१

स्तंपश्चात्तेन लग्नत्संलग्नं सिक्थकं मधूच्छिष्टं॥ स्वस्य जनकानि मधूनि हीनरसतया परित्यज्य माधुर्यातिशयात्सु
धायां अमृतसधर्मणि तुल्यायां तत्रैवाधरसीम्नि निवस्तुं नित्यं स्थातुं उत्सुकमुत्कंठितामिव रराज॥ सुधया सिक्थ
कस्य कदापि दप्यसंबंधात्तल्लाभाभावात्तां परित्यक्तुमशक्यमिव तत्रैवास्थितमित्यर्थः प्रसाधिकात्र लक्तस्य स्थि
त्यर्थं अधरे सिक्थकं निवेशयति॥ अधरस्य मधुनोप्यधिकत्वं सूचितं॥ अन्यदपि हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्र
यति॥ लुठितेत्यादि॥ सधर्मा धर्माद्दनिच् समानस्य छंदसी तत्र योगविभागेनात्समानस्य सादेशः॥ सुधर्माया सु
धर्मा तस्यां मन इति न डीप्॥ ४१॥ कंठप्रसाधनमाह॥ स्वरेणेति॥ तदीया कंठ एव कंदलीत्रतिसेऽकुमाया
द्विगुणत्वाद्दृढो जात प्रथमोंऽकुरदंडोऽतिमधुरेण हृत्वा अपराः सर्वे अविशेषणं विशेषणेन रहितं यथा तथा सा
माप्येन वीणायेनेमित्येवं खलु निश्चितं अस्फुरत् आभासत॥ ननुरुद्दवीणादिबहुवीणाभेदे कुविशिष्टतेयय
मिदं संजेत्यर्थः॥ अथालंकारसमये सप्तमुक्तिकासरान् सूत्रप्रोतमौक्तिकहारानेव तर्जनीमध्यमध्यमा
शिघातोत्पद्यमानध्वनिव्यंजितपंचमादिरागान्॥ पदस्वाद्यादिरचिता। सप्ततंत्री रवाप्य विपंची सा तु तंत्री
भिः सप्तभिः परिवादिनीति॥ अमरवचनात्स्फुटं प्रकटं परिवादेनाति विशिष्टसंज्ञा सती अराजत॥ अं

नतोऽत्रस्फुटमुत्प्रेक्षायां वा ॥ वीणास्योप्यतिमधुरतरस्वराकंदलीसत्समरसमुक्ताहारालंकृता चेति तात्पर्य वा ॥ ४४ ॥
भुजप्रसाधनमाह ॥ उपेति ॥ मंगलं प्रयोजनमस्य मंगलार्थं रचितनकं कुचं रत्नखस्य वलये नकं कणेन संग
तो युक्तो सुदत्याः स्निग्धा भुजौ विरेजतुः । उत्प्रेक्षते अत्र प्रौढा बाला मृणालनालतया बिसदंडेन तत भुजाभ्यां
सकाशात् घृष्टत्वं शिक्षितुं उपास्यमाना विवसेव्यमाना विवा मृणालादपि कोमलतरौ भुजाविति स्पष्टः । गौड
देशे विवाहकाले शंखवलयधारणमाचारः बालेनत्र न्यासस्तु करइति प्रौढपदं नाला नालमथ्या स्त्रियामि
त्यपि क्वचित्पाठात् महाकविप्रयोगान्नालात्राह्योपि त्राव्यंतः ॥ ततः श्लाख्यातो प्रयोग इत्यपादानत्वं मांगलि
केन प्रयोजनमिति ठक् ॥ ४५ ॥ श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह ॥ पदेति ॥ तदानीं तस्मिन्प्रसाधनसमये अस्याः
पदद्वये ऽपि लाक्षर्पिता नवार्द्रया वरंजना ऽलक्तकरंजना जने नवोदयसमये जाता ऽतिरक्ता रविद्युति
रिव ठदनीयतां तर्क्यते । किंभूता रविद्युतिः निशि रात्रौ सूर्यस्यास्तमयवशात् पद्माभ्यां सह विश्लिष्टपदि नेष्टुनः
पद्मो विरायपरिस्त्यजाग्रतीति ष्टंती ॥ रविद्युतिर्यथा पद्मेषु श्रियमधिकां करोति तथा यावकरंजनाततत्पद
याविति तिनैमी चरणे पद्मतुल्याविति तात्पर्य वा ॥ चिरायविश्लिषितिवा ॥ चिर वियुक्ता चन्योन्यं प्राप्य गाढमालिंग्य ग्य २

क ४

नै०टी०१५

तिष्ठ मद्गृति उक्तिः॥४६॥ ऊतेति॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुसंतापकारित्वात्खलु तेनाग्नेर्भैम्यां कृतोपराधो येन स कु
सुमेषुः काम एव पावकः॥ अनंतरं अधुना कांतेन नलेन समं सह भैम्याः समागमं विचिंत्य स्फुटं निश्चितं च
रणौ सिषेवे अपराधमार्जनाय तत्पर्थः। कामस्याग्नित्वे हेतुमाह यतः सः अभिरागवान् अङ्कः रागो लोहितिमैव चि
ङ्कं यस्य रक्तिम्ना वह्निरयमिति ज्ञायते॥ अथवा अनुराग एव चिङ्कं यस्य अनुराग एव हि काममनुमापयति॥
तस्मात्कामाग्निरेवायं न त्वयं पावको लक्षकः स पावको नेति वा॥ अन्योपि प्रोषितभर्तृकायाः कस्याश्चि
त्कृतापराधः स्त्रीस्ततः प्रियागमनं विचिंत्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति सालक्तकतत्पदद्वन्निदे
वनलस्य कामोद्रेको भवितेति भावः॥४७॥ महउत्रो नाम माहात्म्यं वर्णयति॥ स्वयमिति॥ स्वयं भूषणं विनैव
परस्परानपेक्षं च तस्या भैम्या अंगेषु मुखाद्यवयवेषु प्रत्येकं स्वीयस्वीयसौष्ठववशात्तरुणिमारोहव
शाच्चारुतां गतेषु प्राप्तेषु सत्सु परस्परेणैवान्योन्येनैव च विशेषेणाभूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्ये सत्यपि अ
न्योन्यसाहचर्यवशात्करानुगुणेन भुजा भुजानुगुणेन च करादित्येकस्यांगस्यापरेण तस्य च तेनैव सर्वांग
योग्यांगसामग्रीसंघट्टनात्सुंदरतरेषु सत्सु तानि मनःशिलातिलकादीनि अलंकरणानि किं भूषि

रेपि तत्स्वकरणप्रयोजनं न किंचिदस्तु ॥ यस्मात्तेषामलंकरणानां तत्पूर्वोक्तप्रकारं करणं निर्माणं वृथैव वत्स्व
दुःखवशान्न किंचिदस्तु ॥ किमप्यधिकं न वक्तुरित्यर्थः ॥ आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितानीति भावः ॥ यत्तेषां
करणं वृथैवाभूत् ॥ अत एव करणमलंकृत्यन्वयेन नामसान्वयं जातमिति भावः ॥ अलं वृथा करणं येषामिति बहु
व्रीहिणापि सान्वयं जातमित्यर्थः ॥ सर्वमलंकारवृद्वसन्नूषणार्थत्वं पश्चादप्रयोजकत्वान्निषिद्धार्थमिति वेत्यर्थः ॥ कि
म्हरिहरे इति पाठे किमर्थं धृतानि न जाने इति शेषः इति वा ॥ ७७ ॥ भूषणकोत्कर्षं वर्णयति ॥ क्रमेति ॥ इयं भूषणैर्यु
वैर्भूषणसंबंधैः सत्वा उत्तरमुत्तरं यथा तथा ॥ ऽनेक्रमेण सर्वं भूषणपेक्षया उत्तरोत्तरं भूषणेनाधिकां अति
शायितां यां श्रियं पुपोष ॥ तया लंकारश्रीछायारमणीयसौंदर्ये उरः उरः तस्थुषि स्थिरतरे सति अवधिबुध्येरि
यत्ना बुधेः धोरणिः परं पराबबाधे बाधिता ॥ इतोन्यद्रामणीयकं नास्तीति यदि बुद्धिर्न वेत्तदावधिर्नवेत् ॥ सर्व
सर्वरामणीके यत्ना बाधेन रामणीयकांतरे तु उरः उरः स्फुरति सति ॥ अवधिर्बाधित इत्यर्थः ॥ तस्या भूषणशोभा
निरवधिरभूदिति भावः ॥ धोरनिरिति देशपत्रा हृदं ॥ ७८ ॥ मणीति ॥ मणिः स्तनांशोमो क्तिकादिरत्नः तुल्यः ऽतिस्व
च्छे मुकुरस्य मंडले दर्पणतले पुनः नियांस्यस्य स्वमुखस्य दर्पणासंक्रांतिप्रतिबिंबं पश्यत्पवंशीलाद दविनी ॥

सा नैमी स्वमुखं विधोः दर्पणरूपस्य प्रतिबिंबरूपस्य वा चंद्रस्य दूरं निकटवर्त्तित्वं विधाय कृत्वा एतयोर्मुख
चंद्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयंती विचारयंतीव बभौ॥ सन्निधौ हि विशेषः स्फुरति। बिंबापेक्षया प्रतिबि
बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चंद्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति भावः॥ क्षणानंतरमादर्शविलोकनमिति जाति
प्रतिबिंबदर्शिनी आसीत् क्षणांतिनि॥ ५०॥ जितइति॥ तस्या आस्येन जितः कलानिधिश्चंद्रः नेत्रविपिंडीक
रणादि निमित्ता हस्तस्थितादर्शनिमित्ता वा द्वौ चंद्राविति धीर्यस्य तद्रूपस्य स एव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा य
स्याः सा मायापस्येव तत्र तं कायो यस्य चंद्रस्य तद्भावस्तत्ता तां दधे बभार। एकत्वादहं नैमीमुखेन जितइ
ति मायामयानेककायत्वं चंद्रेण धृतं इत्यर्थः। अत्र च पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन साक्षिणौ द्वौ चंद्राविति बुद्धिरे
व प्रमाणं॥ कलानिधिपदेनानेकशिल्पज्ञत्वा [illegible] न्मायिकायव्यूहनिर्माणकलामपि वे[illegible]त्तीति सूचितं।
द्वाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वात्करस्थितादर्शच्छलेनानेककायत्वं यद्यप्यंगीकृतं तथापि युगपत्समकाले
सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तया वा ऽ बहुनेकनापि बहुत्वविधुना बहुत्वं वतन्नी
तेन सता तन्मुखेन चंद्रो जिग्ये जित एव। हस्तस्थदर्पणसहितसखी दर्पणद्वयं प्रतिफलितमुखप्रतिबिंबं

स्त १

सहबिंबभूतस्य मुखस्यानेकत्वात्सुखतुल्यदर्पणद्वयेन सहबिंबभूतस्य मुखस्य च मद्भेरोरादद्वैः स्वप्रति
बिंबेभ्यश्च सह वा अनेकत्वात्त्वं च षेद्वयोः॥ विज्ञयस्य मुकुरत्वादित्यर्थः। पूर्वश्लोकत्रया जितोपि संख्याधिक्येन मुखं जेतु
मारब्धवांस्तथापि मुखस्याधिकतरसंख्यत्वान्नशशांकेतिभावः। बहूनां विह्वलुनेति द्विः॥ ५१॥ किमिति। आलि
युग्मेनार्पिते दर्शिते दर्पणद्वये बहुभिर्बिंबप्रतिबिंबैस्तमःश्लोके कसंख्यायोग्यमथ च मुखं तदास्यं नेमीमु
खं। अन्यत्स्वहिमशुशिशिरशुश्रुअथ च कामेषु केदारादिहिमेषु निर्वाप्य निर्वाणमथ च [illegible] मो[illegible] हं कृत्वा
प्राप्येति यावत्। निःश्वाससमाधिस्तिमिरात्रिसंबंधिनिः संकोचरथ्यप्रपरमात्मदर्शनोपायैः कृत्वा तदीयं नेमीमुख
संबंधिसालोक्यं सारूप्यं अथ च सालोक्यलक्षणां मुक्तिं इतं प्राप्तं बहु अनेकं अंबुजं किं लोके व्यलोकयत्। कि
मुत्प्रेक्षायां नेमीमुखप्रतिबिंबान्निर्हीनत्वात्पद्मैः केदारादिहिमवृन्दताडितपल्लवप्राप्त तन्मुखप्रतिबिंबस्य स
मीपे स्थितानि किमित्यर्थः पद्मेभ्यो मुखं अधिकमिति भावः। अंबुजमिति जात्येकवचनं। निर्वपणं निर्वापस्तं करोति
एपंतालूपि निर्वापसं करोति एपंतास्तपि निर्वाप्येति। हिमेष्वात्मानं विनाश्येत्यर्थः समालोक्यं समानस्थितियोग
विनागात्॥ ५२॥ असौ नेमीपलाशानां किंशुकानां दाम मालेयमिति निन्योत्पामिलं तत्रागच्छंतः त्रिलीमुख

तरां ४ ति३

रा१

नै०टी०२५

त्रमरायत्रैवंच्छतेरथ्यश्च किंशुकानां धनुराकारत्वान्मिलद्भ्यां ऐणविलूषामणीनां विशिष्टालंकारसंबंधिमाणिक्या
दिरत्नानां रश्मिरूपैः कार्मुकैरिंद्रधनुर्भिः ईति) वेष्टिता सती तदा भूषणानंतरकाले रतीशस्य कामस्य सर्वस्व
तया परमधनत्वेन हेतुना धनुर्भिर्लक्षितैः लक्ष्मसंख्यैर्धनुर्भिः अभिसामस्त्येन रक्षितेव लोके रत्नक्षितातकिंता॥
ऊंता· प्रविशंतीति वत्स धनुषां धनुर्द्धराणामित्यर्थः॥ कोतिसाम्यात् मित्रतया नलसर्वस्वं नैमी कामास्तूणी
त्यर्थः॥४७॥ विशेषेति। तस्याः भैम्याः सुखमा स्वाभाविकी परमा शोभा विशिष्टैर्भूषणैः रूत्तमहार्घतां अतिशै
श्रेष्ठ्यं जगाम॥ काकैरिव जह्नुनंदना स्वतएव श्रेष्ठापि गंगा विशेषतीर्थैः प्रयागादिभिरिव। तथा आजानिक
रागज्ञमिता जननं जननः न जननः अजनः अजनेन निर्वृत्ता स्वभावेन संभूता आजानिका अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। ज
निर्जन्मनः आ आजनि आ जनि नवः सहजः अनुशातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। आजानिकः सहजो रागस्त
स्य भूमिः स्थानं पुत्रादिस्तस्य लावण्यस्तस्य सहज स्नेहपात्रता गुणैः शीललावण्यादिभिरिव। तथा नीतिरु
लेः भीति साध्वित फलप्रतिबंधनाशना त्रयकोशैः नाग्येः पूर्वकृत शुभकर्मभिरिव। भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठैव प
रं प्रयागे माहात्म्यातिशयः। यत्रानुरागः स्तत्र श्रेष्ठं परं शीलादिना अनुरागस्य निरतिशयत्वात्। तथा नीतिमार्गानु

गा१

सरणीश्रेष्ठमेव परंतु दुकूलेनग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरं जवतीत्यर्थः॥ मंडनैस्तस्या निरतिशयाशोभा स्फुरदिति भावः॥
उदुकूलेरिति उपमा[illegible]नोपमेयैः संबंधनीयं॥ अस्तुनकर्मणो पित्रा गृह्यस्या विधाय कृत्वान्ते निहितस्तथै[illegible] साम्यवि
शेषणमेवदा॥ उपमानत्रयेणैकक्रमेण पाक्षिक्ये गुणवत्वं साम्यं व त्वे च सूचितं॥ विशिष्यंते विशेष्याः प्रत्याद्यं नृ॥ पूर्ण
नलादिति॥ नलात्मकाशात्स्वस्यात्मनो वेषकल्पं दैधव्यमनाद्भुमवाप्नुमान[illegible]तां नेमी-चरणकमलास प्रवी
ता॥ नीमस्यकन्यास्वयंवररूपमहोत्सवे आकारिता मत्य आगता नृपप्रियां अन्यराजमहिष्यः प्रियाः
षस्व प्राणेशचिरं जीवनाय मंगलरूपं सिंदूरमिव स्वशिरःसु तस्या नेम्या अं घ्योश्चरणयोर्लाक्षाम ल
क्तकमदधंत अधारयन् पत्युरायुर्वृद्ध्ये अन्याः स्त्रियः ता एव वा यथा शिरःसु सिंदूरं धारयंति तथा प्राण
म प्रसन्नया नेम्याः एतदीयाः प्राणेश्वरः क्षणीया इति प्रार्थितो नलः स्वप्राणेशान् रक्षिष्यतीति बुद्ध्या स्वस
र्ह चिर जीवनाय नैमी चरणयोः प्रमाणं कृतवत्य इति भावः॥ प्रणामोदवः वार्दलाक्तो लग्ना॥ विश्वस्ता विधिवेस
मत्पमरणौ ब्राह्मणादिला द्वैधवस्त्यं दधधारणे नलऊ॥ हरिद्रां कुंकुमं चैव वासं दूरं कज्जलं तथा॥ कूर्पासकं च
तांबूलं मंगल्यानरणं स्मृतं॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणं नर्तुरायुष्यमिच्छंती दूरयेन्न पतिव्र

पतिमव्याप्तिः१

वास्तुतः कायकर्मस्त्रियं रतीनां पतिव्रतानां इत्यद्रोगाजन सुवासिनीनां २

नै-टी-१५

तितिस्कंदवचनं॥५५॥ अमोघेति॥ ततो मंडनानंतरं प्रनम्याहृत गुर्वादिवरणं प्रणामासक्तीः क्रियागुर्व्यै
कल्जेत्यर्थः॥ सनिमी गुर्वीः कृतमयोः पित्रोस्तथा ब्राह्मणां ब्राह्मणीनां वृद्ध अविधवाकुलनागपुत्रान्वे
ति आशिषः आधिऊगमालनत किंभूता आशिषः अमोघत्वेन सफलत्वेन प्रसन्नानां गीर्वाणानां दे
वानां रूवेकि वरास्तत्तं बंधिनी ऽ हरस्त्रजो वर्णमालास्तासां सनाथितं बंधुत्वं गताः प्राप्ताः सत्यत्वेन त
तुल्याः॥५६॥ तथैवेति॥ तथैव कैम्यां वेदिकोदरे यथा मंगलस्नानादिकृतं तेनैव प्रकारेण क्रमेण अत्र तत्का
लं तस्मिन्नेव काले ऽथ मंगलस्नानानंतरं प्रसाधनासंजने भूषणकरणं तत्कर्त्रं बंधिद्विशिल्पं विज्ञान
कौशलं तस्य पारगैः [illegible] अशेषविशेषज्ञैः शृंगारि त्रिः अ
नुजी विलि सवके निजस्य स्वस्य विनोः स्वस्वामिनो नलस्य पापिपानिग्रहणलक्षणे चिंता विवाहकाल
योग्या विवाहरूपोत्सवयोग्या वा किंभूषणेकृतारचिता॥ निजस्येति स्वयं प्रवृत्तिः सूचिता किं नोरित
विलंबः सूचितः भूषयति श्रुरादिस्तस्मा युक्तः॥५७॥ श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह॥ नृपस्येति॥ तत्र
केशप्रसाधने ऽधिकृता नापितादयः ऽजनाः रविचार्य धूपजधूमं [illegible] पि विद्यमानत्वात् ऽजनस्त्र

तं शोष[illegible]णपुरः सरं कंकतिलकादिना प्रसाधनं नत्वा [illegible] धावधूपजधूमस्या १

नि

तिवशादेते केशा एव न भ्रम इति चिरान्निश्चित्य कानि पुष्पाणि कुत्र स्थाप्यानि इति योग्यायोग्यत्वविचा
र्यवान्तपस्यमानः कवानः धम्मिल्लादिरचनाविज्ञो भूयं भिरूपं वधं अवापयत् प्रापयामास॥ तावकान्यैः क
चैः शरादिगरुतः पक्षान्नत्यजति गरुत्पक्षतस्य कलापिसंसदः मयूरसंघस्य संबंधी कलापलीलाप
निधिः॥ कलापलीलाया उपनिधिः सामस्त्येन पालापिञ्छाछादितं॥ तदपेक्षयाधिकेर्जातमित्यर्थः॥ कलाप
लीलारूपो य उपनिधिः कविसमयसिद्धः प्रतिनिधिः सयैराच्छादितं तद्दवेत्यर्थ इति वा॥ नलकेशैर्विलोलस
स्पृहीतत्वान्निर्विलासतया निरर्थकबर्हभारं त्यजति॥ तिसृवनाऽऊरुतत्यजइतिपदं साधिः श्रायोयैः के
शैः पक्षत्यागित्वा मयूरसंहतेः कलापशोभा नितिद्वे पञ्चपालापिगृहीत्वाना स्तीत्यपलापितः यः परस्मिन्दि
यं गृहीत्वा स्वदत्तेपरं प्रतारयति॥ मराज्ञो धिल्लतैः ३ रूषेः पश्चाद् ध्याक्ति स्मरणीयो भवति॥ मयूराः शरदि पक्षा
लुंवति उमान्तुपमिधिर्नामसङ्त्यमरः॥ अवापयत्॥ आप्नोते ण्यंताल्लुङि द्वितीयस्यैकावाधित्वं॥ गत्यर्थत्वा
दनौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं॥ अलंघयन्निति च पाठः॥ ५७॥ एतत्त्रिणामिति॥ अर्जिता लज्जाभाजने रत्नेत्यगजनिता स्त्रि
धत्तोत्ता येन तथा द्वाधिन्याला तेएवं शीलेन तस्य नलस्य केवनकेशपाशेन सह समेत्य संबंधं प्राप्य ऊरुमा

नै॰टी॰१५ लेमल्लिकादिकोरकैकर्द्दमितः न्यग्धिमश्यामलिनी तथा अङ्कितमार्द्रश्रिया पुनः रत्रांऽत्यादिना घर्षणाल्लभ्रम
ज्जनिसंबंधिस्निग्धत्रगात्मेन भ्रमरमालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगयुषां सहिता नामनो धुवः कामस्य पतत्रि
णां सौभाग्यं सादृश्यमलंभि केशपाशस्य भ्रमरमालारूपेण कामधनुर्गुणेन साम्यं कोरकाणां च पुष्परूपे
बाणेन नलस्य च कामेनैव वेत्यर्थः॥ अति विश्वालननलनीलतरलिकालंकृतनलकेशपाशदर्शनमात्रेणैव
मी कामवशाभविति तत्रावः कविनात्मकवचनं॥ ॥१०॥ मूर्द्धप्रसाधनमाह॥ अनर्घ्येति॥ अनर्घ्यरत्नौघ
मयेन अमूल्यदिव्यमाणिक्यादिरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्द्धनि मंडितो राजा स नलः हि यस्माद्धनीपकानां
याचकानां अतिवनदानात् कल्पमहीरुहः कल्पवृक्षस्ततो मंजुमंजरीरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्द्धनि मंडि
तो राजा स नलः हि यस्माद्धनीपकानां याचकानां अतिवनदानात्। कल्पमहीरुहः कल्पवृक्षस्ततो मंजु
मंजुरी कल्पवृक्षत्वे वितीर्णरत्नांकुरपरंपराविस्फुरत्नुज्ज्वलरत्नविवरराजा वृक्षो हि बालपल्लवपुष्प
फलयुक्तो मंजरीमुज्झति॥ कल्पवृक्षस्य च मंजरी रत्नफलत्वाद्रत्नमयी॥ मंजरीस्थाने मुकुटस्तत्किर
णावा॥ मंजर्याकारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्तीत्यर्थः॥ अर्घमर्हतीत्यर्घ्यं दंडादित्वाद्यत्। मंजरी

रिति च पाठः॥ ५६॥ नालप्रसाधनमाह॥ नलस्येति॥ रत्नरचितायावीरसंबंधिन्या वीरडरूपधार्याया वीरपट्टि
कानाम्न्यावार्यमानाया स्वर्णपट्टिकायाः श्रवणयुगपश्चाद्भागमात्रव्याप्तिन्याः मिषेण व्याजेन नलस्य नाले ल
लाटे लग्नः सन् विधोश्चंद्रस्य परिधिः परिवेषो वेनोऽसुखचंद्रे पिवेत्परिवेषः मंडलं किमिति न दृष्टपत
त्पतत्राह॥ किं भूर्ववन्निवृत्तदा प्रियासंगमकाले हर्षवशात् कृपणवशाद्वा श्रोत्रोत्कर्षाधिकरूपतां चंद्रापेक्ष्या
धिकमौदर्यमथवाधिकपरिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्रमाणतां च प्राप्तुमशक्नुवन्निव त्र्यल्पप्र
माणस्य यदनंकरणं तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्टतीति तु सर्वमंडपितुं न शक्नोतीति तस्मात्तु रेवकदे
शो परिधिर्य्यं न स्थित इति युक्तमिति भावः॥ मणिकिरणानां मंडलाकारत्वेन पट्टिकायाः परिवेषाकारत्वं युक्तं॥ अ
त्राक्ति स्तुद्दहन्निति च पाठः॥ ५७॥ श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति॥ बभ्नवेति॥ मनो ध्रुवोर्धनुः संमीपे संहृता सञ्जीकृता
उपलक्षु ध्रुवोर्समीपे तस्य नलस्य वर्तुलं चित्रं तिलकस्तद्रूपिणी गुलिके वध्यनल्पयोगोलवदृव बभ्नववाकिंभूतस्य
स्यामानसौकसं मनसि वर्तमानं धैर्यं ज्वरं धैर्यं वा कुल्पमथवा धैर्यं ज्वरभे मानसमरोनिवासिनं हंसपक्षिवा
न्न विद्यते धैर्यं ज्वरो यस्य तं विविधं वाहं संजिघांसतो हंतुमिच्छतः॥ ध्रुवोकामधनुष्टं तिलकस्य वृगुलिकात्वं

नालएव

नै॰ टी॰ १५ समीपस्थितं वर्त्तुलतिलकदर्शनमात्रेण नैमीकामवज्ञा न विष्यतीति भावः॥ अन्योपि हंसं हंतुमिच्छति॥ तुणीका
मधनुष्टं तिलकस्य पुलिकात्वेन समीपस्थितवर्त्तुलतिलकदर्शनमात्रेण नैमीकामवज्ञा न विष्यतीति भावः।
अन्योपि हंसं हंतुमिच्छन् कृत्रिपो धनुषि पुलिकां संधत्ते॥ गाढस्थतिलको हृत्स्थ॥ वर्त्तुलो न्यपवैरूपयोरिति वचना
नात्॥ मानसौकस्त्वोत्से स्थायां खलु॥ चित्रं स्यादद्भुतालेख्यतिलके छिति विश्व॥ चित्रं च तद्रूपं चेति कर्मधार
यादिन्निर्वा॥ चित्ररूपेतेति पाठः॥ तिलकस्वरूपेतित्यर्थः॥ दृशा॥ अनुबंधेति॥ द्वन्त्वादिना गुणेन सरोजतर्जिनाद्भ
मलजैत्रेण तदधिकेन पद्मकमलतर्जनवशाद्वैरूपद्रूपेण न लीयेत वक्रेणयाचंदनविंदुमंडली मंडलाकृ
रश्चंदनतिलकत्वं भुवि धृता। तयाचंदनविंदुमंडल्याचंद्रस्यैव सखी श्रियं श्रिता सलक्ष्मीका काचनरोहिणी
हि मध्ये तारका॥ शोकस्यां कवर्त्तिनी मध्यवर्त्तिनी ऋता तया चंद्रमध्यवर्त्तिनी काचन सश्री तारकास्त्व
स्य सखी महत्वरीं कृता सा तत्तुल्या जातिर्यदिजवेत्तर्हि चंदनवृत्तितिलकयुक्तः सरोजतर्जीनलमुखचंद्रस्त
तुल्योनवेत्त्वेव मित्यर्थः॥ तदा तन्मुखं पद्मचंद्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः॥ कांचनेति पाठे अतिसमि
नांश्रियंश्रिता॥ दृशानेति॥ हरेरिंद्रस्य इति एवं रूपया उरारायाऽनुपद्यमाना संभावितविंतयाऽस्य नलस्य

नालिललाटेमा॰भैमीकिमस्तिनवेति संदह्यमानरूपो ब्राह्मीलिपिं अक्षरपंक्तिं मंदेहनिरासाय स्पष्टं पठितुं
वाचयितुं स्वं दनतिलकचिरे वेंदुश्चंद्र प्रहितः प्रेक्षितइवेत्युत्प्रेक्षा॥ इति किं भैमीयावदग्निप्रदक्षिण
करणपर्यंतं नलस्य उदूढतां परिणीततां नार्यात्वं नैवगच्छतिइतियद्यपिस्वयंवरेयातस्तथापियावत्स्पष्ट
पदिनैमीनलस्नायनिजवतीतोदस्य दुराशायाः सबिंदुश्चंद्र एव प्राहितः किं। पतित्वमसप्तमे पदे इतिस्मृतिप्रामा
ण्यात्यावदग्निप्रदक्षिणे भैमी नलसत्वां नैतत्ब्रह्मलिपिनिश्चयं चंद्रद्वारा बुध्वा तत्प्राप्त्यर्थं वयं प्रयतामह इति दुराशा
यापित्र वाचनार्थं प्रेषितो ललाटे स्थितश्चंद्र इव तिलको रेज इति भावः॥ यावदग्निक्तमम व्ययीभावः। लिंपिंरुदि
कारादिनीकारः॥ ६४॥ कर्णभूषणं वर्णयति॥ कपोलेति॥ तत्कालं तन्मंडनसमये नलस्य कुंडलेमंडलमैत्रीकं

६

र्णभूषणीभूतमंडलाकारकुंडलद्वयीकपोलपाल्यां पात्रास्ता तिस्वच्छनलकपोलयुगे यातौ प्रतिबिंबितौ स्वीयौ तु बिं
बौप्रतिबिंबौ तयोः समागमात्संबंधात्हेतोः विभ्रत्रथ कामरथे स्फुरद्विलसच्चक्रचतुष्कत्तस्य बाहुल्यतासौं
दर्यं अवाप॥ रथस्य तु चक्रो भवति। पाली फलकं च तु कं परिमाणी पाधिकेसंघ्यर्थेसंख्यायाः संज्ञासंघेति
कन्नात्त्वप्राणिसंघे यद्यपि प्रत्ययस्तथाप्यत्रोपचारिकः प्रयोगः॥ ६५॥ क्रतेति॥ अस्य कंठश्रितामुक्तावली

=न्यरात्रावुकं तस्य सनलो बलवान्नुत्साहयुक्तः शक्तियुक्तो वा कस्य वा यत्नेन निवारणेन बलवान्सन् शत्रुसैन्यपराजयकोऽभूदिति वा वारा बंध्योऽर्थ ततश्च
= जिष्णुबलं द्विषः ७=

श्रीमौर

नै०टी०१५

मौक्तिकहारलताश्चास्यमेव चंद्रमास्तस्मात्स्रवंतीसुधा तस्यास्तुं दिलं स्थूलं बिंदुवृंदं तत्स्वभावस्ततातां श्रव
पकिंभूतस्य गुरूणां पित्रादीनां विप्राणां च वंदनया विनम्रमौलिर्यस्य ात एव किंभूता चिबुकाग्रचुंबिनी हृच्च यस्य
ग्निनी॥ मुक्तानां स्थूलत्वं वर्तुलत्वं सूचितं॥ स्वर्णचंद्रदर्शनवत्सलदर्शनादुर्वादीनां प्रतीयमानेतिभावः॥६६॥
श्लोकत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति॥ यत इति॥ यत्तद्भुजेन तद्भुजः मुद्राभिरंगुलीयकैः सहितः समुद्रस्तस्यभा
वं अथच दंड्यादंडनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यं व्रजति॥ जे जे ऊर्मिका दधारेति भाव॥
स कः यतः यस्माद्भुजाङ्कितो श्रीः शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा श्रिजनि उत्पन्ना तथा अजिष्णुयस्य भुजस्य वारणेन यत्कष्ट
केन शत्रुविमर्दनेन जित्वा बलं शत्रुसैन्यं द्विषन् सन नलो यस्य च यत्कष्टकेन संग्रामेन बलवानभूदितिवा॥ शत्रुसै
न्यद्विषंतस्य प्रतिद्वंदिनी बलोपि शत्रुः संग्रामे भुवि यस्य कर्मभूतस्य वारणे निराकरणे बलवान्न बभूवेतिवा॥ अजिष्णु
बलं द्विषत्स प्रसिद्धः शत्रुर्यस्य संग्रामविषये बलवान्नभूदितिवा॥ वारणानामिनः स्वामी वारणेनश्चासौ स्य वापि
प्रसिद्ध एवातः स वारणेनसः यस्य नलभुजस्य बलं द्विषन्पद्धलेन सह स्पर्द्धमानः संग्रामे बलवान्भूत् हीनं
बलोप्युत्तमेतद्भुजबलस्पर्द्धया बलवत्त्वप्रतिष्ठां लेभे॥ वरं विरोधोपि समं महात्मभिरिति न्यायादितिभावइतिवा

॥संग्रामेबलंदैत्यंपराजितवुकःसइंद्रोपियस्माजिष्णुयेनत्वर्जुनेनसहसंग्रामेबलवान्नाभूदिंद्रादप्ययंबलीतिनावद्
तिवा॥संग्रामेबलंदैत्यंपराजितवुकःसइंद्रोपियस्माजिष्णुयेनत्वर्जुनेनसहसंग्रामेबलवान्नाभूदिंद्रादप्ययंबलीति
नावइतिवा॥बवयोरभेदाद्वलनंबलःपलायतंतस्मात्संग्रामेषुयत्कृतेननिवारणेनसबलारातिःपवयबलवा
न्पलायनपरोभूत्तन्नतुस्थातुंशक्तइतिवा॥यःकरस्तानतिप्रसिद्धान्धनात्कैतवकृत्कमलान्लक्ष्मीमर्थयंतेए
वंशीलान्याचकान्अमपुरत्यदिक्षिणीचकारा तिवदान्यइत्यर्थः॥बकृत्सुंदरवधूकांक्षिणोवरान्यःपपारबहवो
ब्राह्मण्येयेनविवाहिताइत्यर्थइतिवा॥अथवसागरत्वंतेजे॥यस्मात्सागराल्लक्ष्मीर्जाता॥यद्वात्वन्नेनवारणे
नैरावताख्येनसबलारातिःआजिषुबलवानभूत्॥यश्चवृक्षमर्थंजलात्पिल्लाषिणोमेघान्स्ययतिरामनामा
ध्यकितामुद्रिकामुद्रयाहनूमतापपारयस्मान्निनिचपागः॥सलिलंकमलंजलंइत्यमरः॥कमलाश्रीवरश्रियोरि
तिविश्वः॥बलत्वंबलःघञर्थकविधानात्कः॥अमृडरदितिसुरर्येतेर्लुटिबडीतिक्त्वोदीर्घोलघोरितिअ
भ्यासस्यदीर्घःपपारदृधालोःस्मरणार्थन्तुलिट्॥इत्थंवाधित्वापरत्वाद्वृद्धिः॥७१॥ननेतिनस्यकरःअमर
रुहकल्पवृक्षोयतःबभूव॥किंकवन्अर्जुनान्याचकलोकान्बहुधनदानात्अनारतंसदालो

र्धि

नै०टी०१५

तार्थयन् प्राप्तप्रयोजनात् कुर्वन्॥ तस्मात् स्मनिर्बंधैकरूपे तदीयमूले करमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवत् द्वितीये
न वैवाहिकेन सूत्रमयेन मांगलिकेन सूत्रमयेन गुंफं सौवर्णिकं कणं आलबालतां दधे तदीयकरकल्पतरोः कं
कणं आलबालस्थाने जातमित्यर्थः॥ कल्पद्रुमूले आलवालद्वयं भवति मिलितमुद्रिकाद्वयवत् द्वयोर्मिलित
योर्घटना द्वितीयवदिति वा॥ ऋवक्षुत्रेस्रायां॥ विनिवेशितं तं ददतिपाठः साधुः॥ ६५॥ रराजेति॥ मनलः राज
कं कुर्वन्निव दीर्घमंडनं बकुलभूषणं तस्य मंडली श्रेणी तां चुचुंबे इति युक्तो तयोरंगदादिवर्तुलवाभूषणाश्रय
योर्वज्रमाणिक्यानां क्रमेण सितारुणत्विषोः श्वेतरक्तदीप्तोर्मिघनउर्ध्वोर्ध्वदिक्सहितमाभ्यादिदत्वादिङ्मुख
नासुलमुखो तत्र प्रसरतो अवनीयितेनार्जितो क्रमेण यशः प्रतापौ ववर्षतुः प्रसस्रतुरिव॥ हीरकमाणिक्यानां मंडना
श्रितत्वात् नदीप्तोरपि मंडनाश्रितत्वं युक्तं यशः प्रतापौ सितरक्तौ शोभौ इति कविसंकेतः॥ इवाध्याहारः॥ ६६॥ दृतदृति
नलः समस्तायि अपघनाः हस्ताः मस्तकाद्यंगानि तानवलोक्य तेऽएवं शीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घनेसा
न्द्रमक्षिमंडले रत्नसंघे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां परमां शोभां स्वलावण्यपरमर्यादां वाऽवलोक्य सेवया चित्ताश्रि
श्रितासेवाचतुराना पित्तादयस्तेषां दर्पणार्पणं प्रतिबिंबदर्शनार्थं मुकुरार्पणं निःफलीचकार॥ आदर्शस्तस्य र

नैरेव च तत्त्वादिति भावः ॥ मंगलं आदर्शनार्थं मंगलं आदर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतस्तेन च विलोकित इति तेषां
सर्वांवा तुर्थी ॥ स वा च नेति तेन विघ्न इति च पूर्णाः ॥ ७७ ॥ बलोकीति ॥ चलंती — घुघ्घोत्पद्यमानासुतस्य स्फुरिरंतर हर्षेण
लोकेन तदीयानां नलीयानां आभरणानां अर्पणद्युतिः संस्थानविशेषस्थापनजनिताः शोभाः केवलं न बलोकि
किंतु विस्फारिता निःप्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषां एवं विधैः विस्फारितै रत्नलोचनैः कृत्वा वा ॥ अथ
तेन विभूषणैरपि परस्परेण अन्योन्यस्य आदर्शीकृत विलोकिते वा अन्योन्यशोभा विलोकनार्थं विततिनैरपि तैर्नेत्राणि
प्रसारितानीत्यर्थः ॥ आभरणशोभा सर्वैर्विलोकिता मंडनमात्रं च रवस्थितरत्नमिति भावः ॥ ७८ ॥ तत इति ॥ तत
भूषणधारणात् पश्चात्स नलोन्नपञ्चार्धीय नामानियंतासारथिर्यस्य अथ च रुक्मस्मार ध्येयस्तं रथं किरीट
वान्सहजकिरीटयोगात् किरीटिना माष्टयाः सूनुरर्जुन इव आरूढवान् किंभूतो नलोऽर्जुनश्च युधि कृतानंगप्र
पिता अरिक्षितिः कृता वैरिणां पार्थानां जयं तो जयप्रदातारो पिरथयिनेति वा ॥ अर्जुनपक्षे युद्धे हतो निमन्युवधात्तदि
रात्रुभूतः क्षितिनिद्रा जाजयरथो येन कृतोरीणां कौरवाणां संबंधी राजा जयद्रथो येनेति वा ॥ तथा जनीब धूम
र्हति जन्यो वरस्तत्संबंधिन्यां यात्रायां मुदितो हृष्टः ॥ जन्या वरपक्षीयास्तैः सह यात्रायां वा हृष्टः ॥ अथ च युध

संबंधिन्यां विजययात्रायां स्पृष्टः ॥ तथा मुकुटेन मंडितः वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः ॥ दृष्टोपरपतंग इतस्थानित्र दृत्तिग
क ॥ नियंत्रिकं न दत्तस्थेति कप ॥ ७३ ॥ इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरनारीसंभ्रममाह ॥ विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानं
तरं विदर्भेति नाम यस्य त्रिदिवस्य कुंडिनरूपस्य स्वर्गस्याप्सरसः सुंदरनार्य एव स्ववेश्मपाठ क्वलं प्रकाशमानं मूर्द्ध
शृंगाररूपं वा तं नलं रसोदयाद्दर्शनानुरागाभिवृद्धिहेतोः विच्छित्तिविशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधना धृतालंकाराः
सत्यः स्पृहाक्रुद्धहा देत्यागत्या निसर्गरम्यान् राजपथान् अधिकं नितरां व्यराजयन् ॥ तद्योगात् अप्यधिकं शुशुभिरे
इत्यर्थः ॥ तासामिति सौंदर्यमुक्तं ॥ सर्वाश्रापि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः ॥ ७४ ॥ अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनो
त्सुका ऽत एव संभ्रमेण धूतार्द्धकंपितार्द्धकंपितार्द्धमपि स्तनोत्सुकं कंचुकारम्भे कुचावरणवस्त्रं अजानती अनाहृ
एवती कापि पुरांगना चलते वरयात्रोत्सुखायत स्मिन्नलाय पुरोगं गोक्तत्वेन ज्ञत्वा मंगलकुंभस्य कुंभस्तनत्वं कं
कुंभरूपपूर्णकुंभस्य संनृतिं संज्ञां उपदामकरोत् ॥ सभी धृतेत्येनेन ... तन्स्यापि पुरांगनात्वादपि तुच्छस्याति
सौंदर्यमिति च व्यज्यते ॥ वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति ॥ तस्मै क्रियया यमग्निप्रेती नि सं प्रदान
त्वं ॥ ७५ ॥ सखीमिति ॥ सोयं नलः समागच्छतीति एवं करेण सखीं नलं दर्शयमानया दर्शयंत्या कयापि प्रदर्शना

र्थमेवं॥ कतउत्संगात्सकाशाज्जवाद्वेगादुदस्तस्योत्क्षिप्तस्य करस्य सुवर्णस्य हीरकधारा तीक्ष्णाग्रभागे कं-
कणारत्नभूषणे विषज्य वेगात् निघातवशात्त्वग्लग्नात्त्रुटितैश्छिन्नैर्निर्मलविलोकनरसादतर्कितैः रक्तैस्तैर्विच्छेदाध-
पतैर्नैर्हीरैस्तदीयमुक्ताफलैर्लाजत्वात्क्षणमात्रं क्षणउत्सववशात्संबंधिवालाजमोक्षणं कृतं॥ अन्यरमणीनिरंतरक्रि-
यमाणलाजमोक्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तन्मकार्यं भूदित्यर्थः॥ दर्शयामानयान्विच्छेत्ति कर्त्राभि-
प्राये क्रियाफले आन विरुक्तोत्स्पत्राणि वा दृढहो रात्मनेपदे चेति वक्तव्यात्द्विकर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वे
सखीरिति च पाठः॥१५॥ लसदिति॥ तद्युवतीनां सम्मूहे योवत्स्मेव प्रियासक्तो वरयात्री स्मुखस्य तस्य नृपस्य प्र-
ग्रास्तवस्तूनि श्रुतस्तस्य कर्मंगलद्रव्याणि यज्ञिरे॥ किं भूतं तं नखादर्शा मुखाम्बुजा निस्मितान्येव प्रसूनानि पुष्पा-
णि वा एव मधूनि पाणय एव पल्लवानि इतरेतरयोगद्वंद्वसमाहारो वा लसंतः स्फुरंतः कांतयो नखादर्शनाय
स्पततः॥ एवंविधपुरनारीदर्शनात् भैमीपाणिग्रहे नितरामम्युक्तायेवमन्वितस्य बुद्धिरुदभूदिति भावः॥ अति-
सौंदर्यं तासां सूचितं॥ दध्यादर्श दर्शादि दर्शनं शुभावहमिति वसंतराजग्रंथे ज्ञातव्यं॥ आरोप्यमानस्य प्रधान्या-
यज्ञिरे इति बहुवचनं॥१६॥ करेति॥ एकिकापि विलासिनी पुरनारी करस्थं तांबूलं जिघत्सुर्भक्षयितुमिच्छुः स-

नै०टी०१५

नीकरस्थंलीलाकमलंमुखेनिचिक्षेप॥यतोनलविलोकनेविषयेएकाग्रेतत्परेविलोचनेनोत्पलेयस्याःसा॥तांकुत्र
त्रांत्पाकमलंमुखेनिक्षिप्तमित्यर्थः॥कयेवमुखस्थलक्षणेराजनिविद्यमानेकमलस्यद्वितीयाराजतातयाजातायोरू
द्रुक्रोधस्तयेवा॥उत्तमेममसन्मुखेनसहेनत्स्पर्द्धनइतिक्रोधादिवमुखेचकमलंक्षिप्तमित्यर्थः॥नलसौंदर्यातिशयद
र्शनेनविमनस्कतोक्ताजिघत्सु॥लुङ॥मनोरित्यदेःघसादेशःघस्लृअदनइत्यतस्माद्वामर्नतादु॥नलोकेतिष
ष्टीनिषेधात्तांवृलेजिघत्सुरितिद्वितीयेतियोगविभागात्समासः॥४७॥कयेति॥कयापिस्वैरिण्यावीक्ष्यानलं
नविमनस्केत्यक्तविषयांतरेलोचनेयस्यतस्मिन्समाजेजनसंघेएवसमीडपत्र्यागतस्योपपतेर्जारस्यपरिरभ्य
परिरम्भेआलिंगनविषयेमाहसेनिविचारनिर्णयप्रवर्तनेनैतत्वात्तदानलविलोकनसमयेतदालोकनेन
लदर्शनंघनंनितरांसंधिषुन्नयथातथाश्रवचन्त्यत॥जारकंठकेजारिकर्मकैर्वाह्यालिंगनेर्व्यवधाना॥त्तयानलं
सम्यक्नादर्शीत्यर्थः॥तदातदाकदाचित्कदाचित्वक्लेतत्वान्नलस्यालोकनंक्षतंनतुनिरंतरमितिवा॥देव
यात्रादिकोजारादीनांकामशास्त्रेसमयेउक्तः॥४८॥दिदक्षुरिति॥नलंदिदृक्षुरतएवदर्शनानुरागवशेनविगत
पक्ष्मसंसंकोचेवीक्षणेविशिष्टेनेत्रेयस्याःसातथामृगाणांन्नलोकवासिनामयोग्यांदिव्यांतनुश्रियंदधतीअन्यस्त्री

चित्तनागरीभूयं प्राप्य देवांगतसाम्यापि दर्शनौत्सुक्यात् पदाग्रमात्रेणैव यद्यस्मान्महीं महीस्पृशत् तावता केवलं
तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽनवत्॥ अप्सरसोऽप्यनिमेषनेत्रा मनुष्या नर्हंदिवैकन्योरूपां कायकांतिं बिभ्राणा॥ केवलं पदैक
देशेनापि भूमिं न स्पृशंति॥ इयं तु निर्निमेषदर्शनोत्सुका नयां गुष्ठादिमात्रेण भूमिं स्पृशंती तेनैव धर्मेण तत्तुल्या नाभूद
प्स्वसर्वसाहरूपमेवेत्यर्थः॥ अप्सरोऽनवदिति क्विप्॥ अप्सरः शब्दस्य बहुत्वेऽपि त्वन्येत्यकदृश्या। नवदित्येकवचनमपि युक्तं
आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समा॥ एताः स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरे॥ त्रयमिति वचनादेकवचनांतादप्सर
शब्दात्क्विः॥ बहुजनदृष्टपूर्विणो मित्यादि व्यवहितावा पादांगुष्ठमात्रेण तु वं स्पृशतः प्रोत्थमितां गाः पदपंक्तीति
दि दूषणानां स्वभावः॥७०॥ विदूषणेति॥ अपराद्धं तः करणे शरीरमध्ये वा अमांतं समर्दं शरीरमानाधिकमा
बहिरवस्थितं नलदर्शनजं प्रमोदं विदूषणानां स्वं सनस्पर्शं नितवमंडनं गालितमिति प्रत्येकं कथनेति विषये
अर्पितैर्दूतैः करप्रहारैरपि धूननैरपि तच्छरीरकंपनैश्च कृत्वा प्रसह्य बलात्कारेण स्वसखीभ्यः पुरः समापयंती॥
विप्रावी विशादिना विस्मितत्वेन शब्दमस्पृष्ट एवनवकरणेन ताडिते पतित विस्मृतभूषणादिसंवेदनायकैः प्यते वेति॥ तथा
न्यदपि ऊरुस्थलोदावमा ऽभूमादि बहिरवस्थितं सद्वलात्कारेण करताडनैः करतलैः धूननैश्चांतरमाप्यतं ऽ

तिवलौकिकीरीतिः॥ नलदर्शनोनुरागादिति विमनस्काः स्ताजाता इति भावः॥ दुरासमापयतीति दुरित्युच्चास्त
इति स्फुते लट्॥८०॥ विभूषणेभ्यः शत्रुहेन किमिति न ज्ञापितं इत्यत आह॥ वसंतेति॥ नलदर्शने सक्तैश्चेतोयासां मृ
गीदृशां श्रुती कर्णाविपिबंतं सनीलांबुरुहेण कर्णाभूषणनीलोत्पलेनैव दृशा नेत्रेण नलं विलोकमाने सत्ये
यस्माद्विमनी बभूवतुर्व्याकुले जाते तेन हेतुना ते श्रुती किं विभूषणैस्त्वं सनश्रोत्रानं न शुश्रुवतुः॥ वक्तुषी कि
लश्रवणानर्हत्वानाश्रुतुलां कर्णे विश्राठुयोग्यावेत्वेत्यर्थः॥ तासु दृशां यथा तादृग्लोकनेन विमनस्का
जातास्तथा कर्णावपि विमनस्कौ जाताविति वापरर्थः॥ विमनी बभूवतुः अरुमनत्रपि विलोपश्चकाश्चिदि
ति॥ पश्यंतीषु तासु मध्ये कांताः सुंदर्यः काश्चित्सुरनार्थः भूषणानां येमनयस्तेषां भूषणानां तानांनामनी
नां रत्नानां त्रोधिः समूहे॥ आभूडं शिखामस्त्रिव्याप्य निबुक्तितमाच्छादितमिव तत्र ब्रुडितमिव तं नलं वक्तुस्
पान्यां प्रसृतिभ्यां अर्द्धसंकुचित॥ करकुल्फलाभ्यां चुलुकितं पीतं निर्माय कृत्वा प्रसृतिप्रमाणाभ्यामक्षिति वि
शालाभ्यां वक्षुर्भ्यां सादरं दृष्टं कृत्वा इति मोग्ध्यादेवगुणपादर्शकं ततर्कयामासुः॥ इति मोग्ध्यैकि निमिषप
दलसंकोचे श्रं ततमतिशिर निमिषाणि साहस्त्रीणि सहस्रसंख्यानि दिशंदृष्टिनिर्जोति दृक् सराजस्य

दियज्ञानां वेदाद्भुतो यत्फलं साध्यं तद्रूपाया जगतीभुवनं स्वर्गः तस्याः सार्वभौमस्य चक्रवर्त्तीति इन्द्रस्य च
मिनार्थेन लक्ष्म्यालिंगितः। स्पृष्टः किं॥ अथ च तेनेरपरिच्छन्नसहस्रैर्नवनवशादिंद्रोयमिति त्रातृपादं इन्द्रस्य सहनेत्रला
दनेनास्मान्निःसंबंधं युक्तमिति बुध्या समालिंगितः किमिति उत्प्रेक्षा। एतदेक्षमेोरमैत्सौंदर्यैर नवाकुर्ल्वे चा
क्तौ सहस्रशब्दः पंक्तेः परिमितवाची। सहस्रं परिमाणमासां ताः साहस्र्यः तदस्य परिमाणमित्यर्थे अशीतमा
नविंशतिकसहस्रवसनादिनित्यप्रवाञ्छ्यानवन्निति॥ सूर्यतप्यामनो उत्र स्तुघुम्नाख्यो नरपतीराजा पार्व
तीवनप्रवेशनिमित्तेन शिवशापसनेन हेतुनाइलास्यास्त्री जन्नस्त्रीत्वं प्राप्तः। स च बुधाऽऽन्नधारणेन पसज
ननी अभूत्॥ उर्वश्याः प्राणान्तरूपा तिप्रायात्स्वर्वैश्यायाः प्राणाभूतं प्राणवत्प्रियमतिसुंदरं तं पुरूरवसम
पितनुकत्वा कांत्या विजयमानः परान्नाबुकोसोनलः अधुनेदानीं हरेणारब्धन्तः क्रोधस्तस्येधनदाह्यमे
दनः तस्य सिंहासनं दग्ध्वात्वा कामिनमूर्न्यं अलंकर्त्तुं योग्यतया न्नृषितोपि तु अलंकर्मीणा कर्मदक्षमा तिसम
थास्वाना विकीन्नृषणे जनितान्वश्रीः शोनायस्यापो एवं भूतउच्चनवतजातः। इति पौरस्त्रियत्राग्रलिखरितं
तिमस्तोकेतिसंबंधः। जीर्णः कामो दग्धः पुरूरवास्त्वनेनैव जितः। तस्मात् शून्यं कामसिंहासनं नृपः ध्येदेः॥

मर्त्यकाम एवोत्पन्नः अतिसुंदरोयमिति भावः॥ कृतयुगादौ इलो नाम राजा मृगयासंगात् हरनिवारिते
उमावनं एकाकी प्रविष्टः स्त्रीबभूव तामेकाकिनी सुंदरी दृष्ट्वा चंद्रपुत्रो बुधः कामातुरः सन् स्वाश्रमं नीतवा
न् तस्यां पुरूरवो नामानं पुत्रमजीजनत् इति विष्णोत्तरपुराणे कथा॥ विजयमानः विपराभ्यामिति शानच्
कर्मक्षमोलंकर्मीण इत्यमरः॥ ३॥ अर्थीति॥ विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदुष्या विदर्भराजसुतया
अर्थी मार्गणोऽभ्यर्थ्यमानः॥ सानुरागो यस्तो सर्ववस्तुपर्वणां सर्वदेवानां पतिरिंद्रोपि एतस्य प्रत्यक्षलक्ष्या
ति सौंदर्यस्य पूनः श्रेणीता रूपस्य नलस्य कृते निमित्तं पर्यस्ता क्लिष्टानुरागत्वं प्रस्तुतत्वपि सौंदर्यादिगुणानाम्
नल्पाद्यतिरिक्तं स्वयुक्तं उचितमेव कृतमित्यर्थः॥ नाम प्रकाशे। अपि तु पुनः निर्जराः इंद्रादयश्चत्वारोपि देवाः
शिष्टानामग्रस्तिरूपाः सुमनसः शोभनमनांतःकरणा अपि सुमनसः प्रसिद्धाः संतोपि वा सुमनस इति संज्ञ
या ख्याताः॥ संतोपि तया भैम्या अस्मिन्नले वृते सति दुर्मनसः सविषादमनस्का जाताः, सा तेषां मतो चित
अनुचितकारिता स्तो दुं छेतुं नो वित्ता॥ युक्तान हि सा बुद्धिः कार्यवशादपि स्वधर्मःपरित्यज्यते। एते स्तुपरि
त्यक्तस्तद्वयं न सहामहे इत्यर्थः॥ कृते अव्ययी॥ ४॥ अस्येति॥ अस्य नलस्य चिरकालं वरणमालं लिप्सा

र्थं उत्कंठिते कंठे लोठिन्याश्च लंतया हृदयावलंबिन्या वरणस्रजः साक्षिभिः प्रतस्फुरद्भिर्निःदिग्गैः श्वतुर्भिरिं नृपि
निर्दिग्धे क्वाले त्वयात्रागतां॥ स्वयमास्फुटद्विदीर्यमानमपि स्वं वक्षः परित्याग इति वा॥ छुरिकादिप्रक्षेपेण स्वयमे
ववा किमिति न स्फोटितमिति वा॥ अग्न्यादयस्तावति पुंठलास्फोपहासं कष्टं॥ अद्यैनेम्यां विषये व्यर्थमनोरथेन सता
याहस्यपराहृत्य उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशान्नम्रेण शातमखेन शतयज्ञकरण स्वस्वर्गाधिपत्येन देवेंद्रेणापि
शचीव इंद्राणीपि कथं प्रसाद्यातुं नेतुं शक्या॥ यतः कोपवशाद वज्ञावशाद्भासगवीकृतं वक्रीकृतमास्यमेवांबुजं यया॥
संमुखानवलोकनात्प्रसाधनार्थमनेन कृतमपि प्रणामं जल्पादिकेन दृष्यति॥ ततः कथं प्रसाद्यो॥ नेमीनलह्यासह
त्याशचीव रुष्टा अपत्रोपि जातमितींद्रस्य महत्कष्टं ज्ञातमिति वा॥ दिक्षु नेर्टद्भरैः नृपैः स्वं वक्षः किमिति न स्फो
टितं नृपामनुष्यास्ति ष्टं तु देवेंद्रस्यापी दृष्टीशाजातेति वा॥ उपगतेनेति पाठे शचीसमीपगतेन॥ रूपामिति॥ नोसरूपाः
स्वयं विदर्भजां मुदे हृषलिकान्नातरको त्रिविधयसी श्रेष्ठतरां अविदुषी मृजानंतीमजानीत॥ किं तु हृषपि कृपयाकीर्णिं
प्रशस्यतरेति नेमीवेत्सेवेति जानीत॥ यस्मात्सेयं नैमीमघवता प्रयोजनेन स्वमात्मानं द्वितीयांशचीं लक्ष्य साधुना
वीकरत्न॥ नकारयामास॥ इंद्रे दृष्टे तेलतपत्नीलांछवांशाञ्छवावाप्यतं नवेन्नत्वसोदृष्टेत्र तस्माद्वितीयाशचीनान्नवदि

युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः॥ इंद्रे पि इति कीर्त्तिर्न विष्यतीत्याशंक्याह॥ त्वयास्मदरितेकः कविः स्वर्गविवादिरूपेण
वर्णनात्मकं काव्यं प्रबंधं रचयांचकार॥ सत्राची वर्णनकारी नो स्माकं मन्नेस्मत्त्वं वा कथयतां॥ यद्यस्ति अपि त्वन्निरूपणं
नास्त्येव॥ एतस्यास्तु नैषधाः उत रसानां शृंगारादीनामेव रसानां जलानां धुनी नदी तस्याः पात्रे स्थाने भूतिथ च रस
नदीप्रवाहरूपेण श्रीलादिचरित्रविषयैकैः पराशरव्यासशुकादिभिः काव्यं च करिष्यते॥ अपि तु तैरपि नारतादे
तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते किं पुनः श्रीहर्षादिकविभिरित्यर्थः॥ इंद्रवरणेन यद्यपि स्वर्गसुखप्राप्तिस्तथापि तत्त्यन्वी
त्वा छवीत्वे पितस्याः कुत्रचित्केनाप्यवर्णित्वादिंद्रापेक्षया अधिककीर्तिर्नलस्य वरणे तु एष श्लोकत्वात्सर्वैरपि वर्ण
नीयत्वात्तत्प्रसंगात्स्वस्यापि वर्णनीयत्वमहती कीर्तिर्भविष्यति सा च स्वर्गसुखदः सकाशाच्छ्रेयसीति विचार्य रूप
रित्यागद्वारः स्वर्गसुखमपि परित्यज्य अनेनानलो वृत इति युक्तं कारेत्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति तत्त्वतः दि
व इति पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः॥ करिष्यते कृदंतत्वादिष्ट॥ ग्रावावेदमीति॥ हे सख्यः अवत्पावासः स्थितिर्यस्य स प्रस्त
नायुक्त इव कामरूपोपि नलनामा युवा तरुणो देहश्रिया कायकांत्या कृत्वा पशूनां तिनाम स्माकं नेत्राभ्यां स्वदते रोच
ते॥ किं तु त्या वैदर्भ्या बहुजन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य लब्धं वा नारायणादिजन्मस्य तपसः स्तु तत्त सत्रिलि

र्थं उत्कंठिते कंठे लोठिन्याश्च लंतया हृदयावलंबिन्या वरणस्रजः साक्षिक्षिप्तस्य हृदयेशितुः दिष्टे टैश्चतुर्भिरिं कृपि
निर्दिग्ध क्याले स्वयाज्ञावात्॥ स्वयमास्फुरद्विदीर्यमानमपि स्वं वक्षः परित्यागइतिजाव॥ छुरिकादिप्रहरूपेण स्वयमे
ववा किमिति न स्फोटितमिति वा॥ अग्रमाद्यस्तावति ष्टं तु हास्योपहासं कष्टं॥ अद्य नैम्यां विषये व्यर्थ मनोरथेन सतो
व्याहत्यपराहत्य रूपेन तेन शाची समीपे प्रणाम वशान्नम्रेण ज्ञातमखिनज्ञातयज्ञकरण स्वस्वर्गाधिपत्येन देवेंद्रेणापि
शचीवइंद्राण्यपि कथं प्रसाद्यानुनेतुं शक्या॥ यतः कोपवशाद्वज्ञावज्ञा ह्यासगवीकृतं वक्रीकृतमास्यमेवांबुजं यया॥
संमुखानवलोकनात्प्रसाधनार्थमनेन कृतमपि प्रणामां जल्पादिकेन इच्छति॥ ततः कथं प्रसाद्या॥ नैमीनल ह्यासह
स्याशचीव रूष्टा अयश्लोपि जातमिति नीरस्यमहत्कष्टं ज्ञातमिति वा॥ दिक्कुनैरैः स्पृश्यैः नृपैः स्वं वक्षः किमिति न स्फो
टितं नृपामनुष्यास्ति ष्टं तु देवेंद्रस्यापि दुःख्याज्ञातेति वा॥ उपगते नैमिपार्श्वे शचीसमीपे गतेन॥ ष्पा॥ मेति॥ नो सपक्षः
स्वयं विदर्भजां मुदा हर्षात्सिकाग्रात्कौ निर्भियसीश्च ष्टतरांश्च विदुषी॥ जानती मजानीत॥ किंतु हर्षपिद्भ्या कीर्ति
प्रणास्यत रेति नैमी वेश्मेवेति जानीत॥ यस्मात्सेयं नैमी मघवता प्रयोजनेन स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं लंभं साधुना
वीकरत्नानकारयामास॥ इंद्रेष्टेनेलतया नीला छवांश्च हृद्वा अलं नवेनत्वसौ हृतेन तस्मा द्वितीया शचीनान्नव दि

न फलमूतया॥ अतिसुंदरमस्मै प्रीत्या स्मरेत्रे पश्यत इत्यर्थः॥ विशिष्टया देहश्रिया उपलक्षितो वा॥ अशरीरोपि नैमीठु
एप बाहुल्यवशात्सशरीरः काम इवेति भाव इति वा॥ सोयं नलः भीमजयास्त ह्ययोगमवद्यापत्यसंबंधं अनुरूपत्वविपाकोति
नरानां मन्ये त्रात्यतासविना द्वैत मामस्तम जतो आश्रयतु॥ उभयोरेकत्र मेलनादयमेव कातीनामाश्रयः कांतिस्वरूपो वा
न वस्तु नान्य इत्यर्थः॥ किं नृतयागीर्वाणलये स्वर्लोके सार्वभौम इंद्रस्य स्तुतं तप्ता स्मारः उएपरात्रिस्तिना पिदुःप्रापयाः लभ्य
या॥ सातमखीजन्ये न उएपन स्वर्गविक्रव त्रिंतिंजे नलहं तेनापि दुःप्रापत्वात्तैभ्याः सोन्तागपातित्रायिनलस्पचेदापे दया
सोन्तागपातित्रायः उएपातित्रायतित्रायस्वर्गीर्वाणलयेत्यादिना सूचितः॥ अन्योपि अष्टांगयोगमनुभूय बहु उएप दुःप्रा
पया पित्रीमा प्रराज्ञा तयाइश्वरप्रसादलब्धया विद्यया माद्वैतं परमात्मस्वरूपं भजति॥ नेत्राभ्यां रूपयनिामितिमंप्र
दानत्वा प्राप्तार दुःप्रापियतिर्दृतीयेतियो गविभागात्समासः॥ ७०॥ स्त्रीति॥ स्त्रीपुंसयोः सर्वयोः व्यतिरकं जनैर्विशेषे
णातितरां समेलनं नयतः ऊर्ध्वतः प्रजानां पत्यु ब्रह्मणः पुनः २ संयोजनशिल्पिणलक्षणस्या सतो उभयोर्नलचैम्योर्दं
पत्यसंपत्त्यै जाया पतिभावस्य उत्कर्षायपरिपाकिमः परिपाकेन निर्वृत्तः स्वारस्येन परिणतपाको नूक्तिः॥ सर्व स्त्री
पुंसयोजनाभ्यासः अलुत्तमानुरूपे तदुभयसंघट्टेन फलितः सिद्धमित्यर्थः॥ तथा चित्तोस्तु वः कामस्यापि अभ्यासं स्मारी

संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यंतं पुरंध्रिपुरुषयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रेमाऽन्योन्यमनुरागस्तस्यापरप
मा संज्ञनं तदेवसद्मनो विनोदनरूपा क्रीडा लीला तयापि एवं जंपत्योर्जयोर्नलनैषधीरूपयोर्दंपत्योर्गाढस्य
रिं दृग्गोचरनपनेयस्यरागस्य मिथोनुरागस्य रचना तदुनाम्ना दूतोः प्राकर्षिप्रकृष्टकाष्ठापन्नं याजातं। तत्र अनुरा
गजननक्रीडायाः प्रकर्षे त्रैव विश्रांत उत्तरत्रापि एव मनुरागस्याभावादित्यर्थः॥ एतादृशोरस्वरूपो समानानुरा
गो वान्योस्त्रीपुंसो कालत्रयेणस्तद् इति भावः॥ व्यतिरेकं उनं उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। परिपाकिमन्नावप्रत्ययां
तादिमनि जितेवक्ष्यादिमणिच्चू॥ जंपती जायापतीजं भावः॥ नलो तालमिरिति॥ महत्वात्रीति प्रसिद्धायाज्येष्ठान
न्तत्रयुक्तायाज्येष्ठ प्रार्थमायाः। सा वं धनिमहे उत्तवेम हत्पति प्रसिद्धवाज्येष्ठी महेयष्ट्रशिः यासां नेत्रैः प्राउत्थो
रो अथवान्यापेक्षया प्रथमं मंचं पर्यंकमेव च न्वात्मनःमंच स्थो मार्गगच्छन्स्त्रीपुरुषा तमः परिचितो बउवारं दृष्टः तर्ता
तारिरेवास्त्रिनिः पथि वरयात्रायां यात्वरथस्थ आगच्छन्नेषनलो दृष्टपतएता दृकउएपं यास्त्रिरस्मा दृष्टीस्त्रिरजि
तं तास्त्रिरेवायं दृष्टं त्राक्योन त्वन्यास्त्रिरित्यर्थः॥ अथवयास्त्रिः पुरुषो नेमो दृष्टस्तास्त्रिरेवतत्तुल्यो यमभीति ज्ञातुं
शक्यते न त्वन्यास्त्रिरित्यर्थः॥ तास्त्रिरेवस्तास्त्रिलाषीकटाक्षै दृष्टपते यास्त्रिरेवं प्रकृतं तं तत्रान्यास्त्रिस्तु कोनु केना

पिबीच्छितुंनशक्यःकिंपुनस्तस्मात्तुरागंकटाक्षैरिति।पौषेगुरुःत्राह्मीचैवप्राजापत्येरविस्तथा॥पूर्णिमान्तेहमासस्यम
हाज्येष्ठीतिकीर्त्तितेति॥पुरुषोत्तमतुल्योयमितिमन्महेजानीमहइतिन्यायः॥वाक्यार्थः कर्मा उत्कलदेशेज्येष्ठपूर्णिमा
यांइन्द्रनीलगिरिनिवासिनःश्रीपुरुषोत्तमस्यमहोत्सवःक्रियते।तत्रचश्रीकृष्णबलभद्रसुभद्राप्रतिमाधिष्ठित
विरचितसप्तभूमिकारथयानः पृथक्निर्गच्छंती।तस्यदर्शनंनिःश्रेयसश्रेयसेभवती।तिपौराणिकाःयदाहुः॥दोलारूढ
त्वांगोविंदंमंचस्थंमधुसूदनं॥रथस्थंवामनंजेष्ठ्यांदृष्ट्वापुनर्जन्मनविद्यतइति।तथाययास्त्रियात्रघातिघातिनिपा
तकविनाशिनियमस्तुनागंगोधयोयोगेसंगमेप्रयागाख्येमाघेसत्सुमकरस्थेरवौमाघेमासपविछेदेनस्नानंतन्तस्या
ऽस्पनलस्यपतयालुम्निरतिवंचले।शितासितेगंगास्यधवले।दृक्चामरेनेत्ररेवचामरेनेत्रव्यापाररूपेश्यामरै
स्त्रीराट्स्त्रीराजेवस्याऽभवेतइतिमन्महे॥राजाहितेशुभ्रधवलेश्यामरैवीन्यतिप्रयागमाघस्नानेजन्मनितात॥स्त्री
राजत्वंप्राप्नोति॥तत्रस्नानेनसितासितेतुयेःस्नानंमाघेमासियुधिष्ठिरनतेषांपुनरावृत्तिःकल्पकोटिशतैरपि
तिवचनात्॥स्त्रीपुंश्रेष्ठासेवनेवदितस्पर्धा॥अथचर्यांकटाक्षैःपश्यतिमातुमर्वान्योप्यधिकास्तावत्त्रेभ्यश्चवचनात्
त्रैमासावप्रयोगेसकलमाघस्नानफलंलब्धा।यत्तोनेमीसद्वृत्तीकापिकृत्त्वापिसास्मिन्योर्णमासीतपादिनाज्येष्ठ

मु

नै०टी०१५ इत्यनास्तीतिभावः॥ ज्यैष्ठीति ज्येष्ठनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी। तिनक्षत्रेणयुक्तः कालः इत्यणि टिड्ढा॥ तद्युक्ता मासाभि
धायी त्वेपि सास्मिन्पौर्णमासीत्यादिना ज्यैष्ठी इत्येव भवति॥ ज्येष्ठ इत्येवेति पाठे तु छान्दसो वा स्वित्कः। संज्ञासु सर्वस्य वि
धेरनित्यत्वाद्वा भावः कथंचित्समर्थनीयः॥ स्त्री राडित्यसंबंध षष्ठ्या निर्धारणसप्तम्या वा समासः। पृथग्वापदं
राज्ञो वसोस्त्रीत्यर्थः। कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति देशश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति
वक्तव्यमिति वचनान्माघस्य कालत्वादेतस्मात्कर्मकत्वे धातोः सकर्मकत्वात्कर्मणि विहिते न तडागस्यापि हि
तत्वान्माघः स्नस्न इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिंत्या॥ अत्रार्थे हरिदत्तमिश्रैर्गदिबुध्यादिसूत्रे अकर्मकाण
मितिकालभावाध्वदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो ग्राह्य इति सिद्धांतितं॥ अथवा कर्मणि चेत्यः दावपि
यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यं। तेनात्र माघस्य कर्मत्वेपि स्नेइति भावे लिङ्॥ सिद्धो भवति यद्वा माघ अर्धं
यस्यां क्रियायां यथा तथा स्नाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धिर्भवत्विति संकल्पेत्यर्थः॥ कलु
षं दूजिनैनो घेत्यमरः॥ यमुनागंगेति पूर्वनिपातानियमः पूर्ववत्परिहरणीयः॥ छाया वेदनीति॥ हे सख्य तस्य
नस्य संबंधिनी पूत्त्वान्यधीता नियानि पूज्जानि पद्यानि तेषां क्रमेण नलविषयकवचिरिः कृतेरस्मदादि त्रिश्च पठिते

काव्ये: तस्या भैम्या दृष्टेः रतीति सकलद्वीपाधिपादिराजेंद्रदेवेंद्रादिदिक्पालपरित्यागं रूपस्य चरित्रस्य च
मेः परिपाटीं निर्वाहितवती भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनात् ज्ञानात् अखिलक्षोणीविक्रेतातत्
ताविंद्रो ऽत्रास्मिन् लोके त्रिसंबंधिसकलपरप्रेमास्पदत्वादिलक्षणं सौभाग्यं निजमंदिरे स्पष्टं कथितं निश्चित
मस्माराभिरिति यावत्॥ अतिसुंदरी दमयंती इंद्रादीन् परित्यज्य यस्मादेनम् वृत तस्मादयमेव त्रिजगत्तमो नान्य
इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः॥ भैमी नलं तानलविषयविपुलानुरागस्यांगीकरणाद्धेतोः तस्या वष्टंभस्य नृतस्य च
तुभीत्यादिकामदशास्फुटविरहव्यथानुभूतेः रूपस्य दृष्टत्वस्य चरित्रस्य क्रमेणेत्तेति प्रसिद्धायेन्द्रदूत्य क्रमा
त्तेवाभिगादिति॥ भैम्या अर्पितद्विषयमहानुरागजनितपूर्वोक्तविरहव्यथाभिरेवायं सकलसौभाग्यनि
धानंमिति सर्वैषां पुरस्तात्कथितमिति भावः इति॥ सुखार्थः॥ विपुलानुरागे नलस्य बंधनादिति वा॥ किं
वान्यच्च॥ अस्माकमयमास्माकः स चासौ नरेंद्रश्च नीमस्तस्मात् रूवनितनैमी तस्यास्तु जाता सौभाग्यं तस्मा
त्संततये उत्तमेयमहासमृद्ध्यर्थं वा इंद्रस्यावरणेन त्यागेन समपत्यमभावि न प्रसादितया संतोषितयाग्र
न्यामिश्राणितं दत्तं स्मृत नागादुत्रवत्स विधुवा भैवत्यादिकं आशीर्वादः लयकं प्रतिक्ष्रूरत्नत(न्नावी)दत्ताशी:

महत्त्वलाभेऽप्यपि भुक्तेति निश्चितमित्यर्थः॥ आशीःकृतिरिति पाठे आशिषां श्रवणम् अथवा आशिष एव सत्यत्वाच्छ्रु
तिवदित्यर्थः॥ अयं तु पाठः साधीयान् अनयोरन्योन्यमनुरागोऽचितं सोऽनागपमपि न विघ्नतीत्यनुमानं। दृष्टं पञ्चे
णैरध्ययनेष्टत्वमिति साधु॥ अस्माकमिति संबंधेन तस्मिन् क्षणे चेति अस्मादृशः॥ लग्नकरग्रहोत्सवे सकौपितस्याग्नि
न्याहृतानां जातानां हृतानां हंसप्रेरणादिवशितानां क्षमा॥ परिपाद्यस्तेः निर्जगदद्वितिवा॥ ॥१५॥ आसुत्रामपि
ति॥ जन्मैव आसुत्रामं इन्द्रमपि व्याप्य मरवभुजां देवानां आपमनात्पाणात् हेतोः राजव्रजेति विषये लज्जायामार्जनाप
रिमार्जनं युक्तमार्जितं तत्॥ यत्कृतं न युक्तमित्यर्थः॥ यतः तस्यैव दमयन्त्याः दर्शनस्य भावस्तद्दर्श्यं तेन नैमित्तेन रा
ज्ञामागमनं तन्निमित्तानुरोधी दाक्षिण्यं तत्रपरया॥ यो हि पदर्थनागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वन् लज्जां मार्ष्टि इत्युचि
तमेवेत्यर्थः॥ मदर्थमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्न भूत् लज्जा वजाति तदुक्तमेतदिति राजस्तु मत्प्राप्तेर्न इन्द्रादीनपि नैम
नाहृणोत्॥ तत्र यत्रेन्द्रादयोऽपि त्यक्तास्तत्र मानुषाणामस्माकं का कथेति तेषां लज्जामर्जनं जन्मैव युक्तं कृ
तमिति भावः॥ मनलोत्तर्थः आयाजनं यस्य तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नलवरणार्थं यदागमनं त
त्रयः पक्षपातस्तन्निषिद्धया। नलानुरक्तया अत एवेन्द्रादीनां त्याग इति वा॥ तर्हि इन्द्रादीनां लज्जाविशेषोक्तिस्तु

ह्र

मिति देवद्रोहादस्मन्नाशशंकां परिहरति। अनयाभैम्या पत्येन नलायात्मानं वितरद्राप्रसादस्य देवप्रसादस्य फलेनातो व
ररूपत्वं विधाय सुराणामिंद्रादीनामपि स्त्रीरोषाप्ययसशां कथाया। कथामात्रस्यापि अनवसरः अवकाशाभावः स्पृष्ट
कृतः॥ अस्माण्णाहृणे दिति सेर्षं जानीया अपितु स्वस्त्रियश्च प्रतिलज्जा॥ अस्माकं परपत्नीं न लभ दृणादिति रोषः। नलं
स्त्रीकृत्य देवानवमानितवती त्वपयद्भाः। देवैः प्रसन्नीभूय। वरत्वेन नलाय भैमी दत्ता। एतद्दर्थमेव ट च्यां मागतानी
ति भैम्यपि लाषिणेति लोकप्रतीतिः भैम्या देवानामपि लज्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वानुरागादनयोः। छम परं परैवं न
वितानत्वमु मत्रां कालि शोषीति भावः। पत्न्येन यत्तेति पाटः समीचीनः। आत्मानं वितरद्राप्रसादफलत्तां प्राप्य तेस
र्थः॥ आसुत्रामं अपिविधावच्यायीत्याव। नश्चेति दृष्टुः॥ धृत्ताभिदादित्वाद्दंड्॥ ए२॥ इतीति॥ अमूः पौराणां प्रिया।
इति स्वैरोक्ति प्रकारेण यथास्फूर्तिर्यथाभिप्राय मन्योन्यं आलिंगुः संवादं चक्रुः। किंभूता। उरवितं वत्सरागव
स्तुदरो स्कोकोकरो यस्य आनंदलं वेगत्वादिर्भिः एण्योगादानं दकारिणीस्पंदनं रयमध्यास्यपतीगछत स्तत्स्यनल
स्यत्रानुप्रतीकं प्रत्यवयवं निलयः स्थानं येषां तेषामलंकाराणां मारश्रियाश्रेष्ठाशोभयान्तृत्वा करसौंदर्यादि
हमधिकमिति हस्तस्यौंदर्यं वदति हस्तसौंदर्यादहमधिकमिति करसौंदर्यमित्येवं प्रत्येकं अहं उर्वादह हेकारं कु

नै॰टी॰१५

वेत्ननुरामणीयकं शरीरसौंदर्यं आलोक्यमानंदाः॥ हर्षपराः कैस्पैव पद्मरागवद्रक्तकिरणस्यंनंदनमपि व्यापि
मर्यादीकृत्यवाछितं नंदनवनसमीपेस्थितं शतक्रतुना हरिदिक्कृतस्याक्रीडादिमुदयावलं अधिष्ठायगछत्तउदि
त्परस्पेदोरिव॥ तत्कायकांतिं विलोक्ययथासानंदा नवंतितथेत्यर्थः॥ चंद्रोदयेस्त्रीणां हर्षः स्पंदनं अधिक्रीडित्या
धारस्यकर्मत्वं पतः इणः शातरिरूपं॥९२॥ ॥श्रीहर्षमिति॥ स्पष्टोत्तरेणातिन्द्र्यपसारसेन स्वादोऽमृतरूपेन लीप
चरिति पंचाधिकानां दशानां सूरणं पंचदशः स्वादगवितिज्ञापित -- स्फं॥९३॥ ॥इति श्रीवेदरकरोपनाम
श्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृतेनैषधीयप्रकाशेपंचदशः सर्गः॥१५॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

नै०टी०१६

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥कृतमिति॥ अथ रथारोहणानंतरं रथैः कुंताः प्रविशंतीति विदग्धनिर्दिष्टं तस्तथा रथी प्रशस्तर
थ्योपेतः सधराधिपो नलः विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे ययौ॥ किंभूतः आत्मविज्ञमंत्रं स्मृत्वा निमध्ये श्रेष्ठं गौतमं
गौतमगोत्रं एतन्नामानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा संस्थाप्य च विवाहकार्यं आरं तस्मिन्ना
रोप्य वा श्रेष्ठं हीनानि स्त्रीकृतानि दध्यक्षतस्वर्णकलशादीनि मंगलानि येन॥ रथैः सह वर्त्मानैः पुरुषैर्वा॥ प्रतस्थे समव
प्रतिनतः॥१॥ चलन्नृपेणेति॥ मृगेक्षणानां वामरक्षारिणां विधुरत्नैः छत्रैः धवलैस्तथा विधूयमानैः चाल्यमानैश्चाम
रैः समस्तुर्नलः समुपास्यि वीज्यते स्म॥ स्फुटमुत्प्रेक्षे॥ विभूषणानां रत्नखचितनिजमंडनानां अंशुभिः किरणैः प्रतिबिं
बितैस्तथा छत्रावदातैः अत्युज्ज्वलैः स्वस्मिन् निवसं त्यवं शीलैः कृतशीलसौंदर्यादिनिर्गुणैरिव प्रत्तं दीप्तैर्दृतेन नल
गुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः॥ वामरएयपि विभूषणाप्रतिबिंबिनि स्फुटं निश्चितं॥ इद्दक्षो श्चामरैरेव गुणैरिति वा॥२॥
पराद्धीति॥ निषधावनीभुजि नले पराद्ध्यानि श्रेष्ठवेषाभरणानि रूपालंकारा येषां तैः पुरः सरैः समं सह जिहासिन
चलति सति सहकत्रशात्रवद्वंद्वः सुनासीर इति पदस्या ति येतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रूढिमात्राद् धारन्नतु योजन
नासीरं सेनामुखं यस्येति यौगिकतया मुख्यतया मुख्यायावृत्त्या न तु एवं दृष्टपतेन विंद्रो॥ त्रिविधाः शब्दाः केव

दी

१

लरौठिकाः केवलरौढिकाः योगरूढाः॥ तदेवं एतादृशाग्रेसराच्चावादिंद्रस्य सुनासीरपदवाच्यत्वं यद्यस्तित
र्हि रूढैव व्युत्पत्त्या तु न लिएवेति वितमित्यर्थः॥ इंद्रादीप्याधिकेन लोतत्सुरः सराश्चेंद्रस्तुरः देवेभ्योप्यधिका इति
नावः॥ परर्द्धिनवानि अर्द्धधात्परावराक्षमोन्नमस्वर्वस्थितियत्॥ शत्रुरेव शात्रवः प्रसाधितास्वार्थेण॥ हृच्छ्रवाः सुना
सीर इत्यमरः॥३॥ नलस्येति॥ नयान्नैमीवरस्य नलस्य वरावार्यायायात्रा तया अदीपिरात्रोस्तुस्तुते॥ किंभूतया नलस्य
नासीरसजं सेनायामग्रे सरीभूतानां महीभुजां राज्ञां किरीटरत्नैः स्वैनैवांधकारनिराकरणात्तु न रुक्का व्यर्था कृता
दीपाय स्यां तस्यां यात्रायां तथा च भूरजोभिः मिश्रा बहुलता नमिश्रसंपन्नतिमिरसंघोयया महांधकारे पिरत्नदीपप्रकाशैः
नैयिष्टप्रकाशात्वाददीपीत्यर्थः॥ महांधकार एव हि दीपाः शोभंत इत्यर्थः महांधकार एव हि दीपाः शोभंत इत्य
र्थः राज्ञां सेनामुखाग्रवर्तित्वेन नलस्य चक्रवर्तित्वं सूचितं॥ अदीपिनावेला॥४॥ विदर्भेति॥ विदर्भराजः पान्नृप्तिं
तिपानेव दूतान् अनुक्षणं वारंवारं नला कारणार्थं दिदेशाप्राहिणोत् तेषां वयः पूर्वमेकः प्रेषितस्तदनंतरमन्यः
स्तदनंतरं चान्यः एवमुत्तरोत्तरमनतिक्रम्य पथिं अमुष्य नलस्य चमूमुपचिकाय नृपस्तोमकृतकिंभूतं स्तुत्य
स्य लक्षणस्य लग्नसमयस्यासन्नतरत्वेनैकदैन मत्वरी विगवान् नृर्यामी नृपाहूताः प्रेषिताद्दूत्यनेनादरा

दि

ति मया सूचितः ॥५॥ हरीति ॥ तरस्वतां वेगवतां आश्वानां ध्वजिनी सेना तरस्वं तेजोऽस्यायस्यां सा वातस्या ध्वजतत्तैरां
शुकैर्वस्त्रनिर्मितैः मथानेन स्वतावायुना कृतं यद्दाधापनं परिस्फुरणं तेन पीनितैः पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादि
तुल्यैः हरिभिः सिंहैः द्वीपैः हस्तिभिः द्वीपिभिः व्याघ्रैः कृत्वा तत्सेनाया उपरि ततं नन्तत्राकाशं वनं विपिनः तुल्यमभूत्
तत्र जनितं किंभूतं वनं विचित्राणि नानावर्णानि दिवानि देशोत्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसंबंधीनि चीवराणि वस्त्रा
णि तान्येव वृक्षयोः लतास्तानि वेल्लितं वेष्टितं ॥ वनेपि सिंहादयो वृक्षा लताश्च संति ॥ ध्वजपदेन वृक्षात्रापि लक्ष्यंते
तरस्वं तेजोऽस्यायस्य नलस्य तरस्वदश्वावाया ध्वजिनी प्रकृतत्वात्तस्यैव सा ध्वजिनी नत्रसितेनास्य दाधापनपी
नितैरांशुकैः ध्वजैः पताकाभिः ततावनमभूत् ॥ किंभूता ध्वजिनी हरिभिरश्वैः इस्तिभिः द्वीपिभिः द्वीपांतरवासि
भिः सेनावरीभूतैः राजभिरुपलक्षिता ॥ वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितं ॥ विचित्रेति पूर्ववदिति वा ॥ वनपक्षे
नाम मृगविशेषः ऊर्ध्वं विस्तृतत्वाद्दीवरगामिन्यो वल्लयो यत्र ॥६॥ प्रस्थानेति ॥ ततः प्रस्थानानंतरं स महीपतिर्नलः
तस्य भीमस्य प्रतिहारः महीद्वारभूमिं भीमजन्मनो भैम्याः दूतीमिव ददर्श ॥ किंभूतां द्वारेण बद्धा गजास्तेषा
मालिः पंक्तिस्तस्याः कर्णानिलेन खेलत्वा खेलती चलतीति खेला तया निजया स्वीयया पुष्पाभ्रदलरवितया

तोरणस्रजा तस्य स्तनण्यास्तु वानुरागातिशयो ल्लुकतया त्र्याकर्यंति॥ शीघ्रमागच्छेति त्र्निःसंज्ञया त्राकारयंती॥
दूत्यपि च लंत्यास्तु वा कथयति राजगृहद्वारदर्शनेनाति सत्वरो भूदिति भावः॥ स्त्री द्वा द्वारिं प्रती प्रतीहार इत्यमरः॥
खेलापचाद्यच्॥ प्रतीहारः उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः॥७०॥ स्तंभेरिति॥ सा द्वारभूमिः स्तंभयोः कदल्योः द्वारमंडना
र्थं चरोपितयोः स्तंभयुगस्य छेदवशात् द्वयुवशाद्वा श्लेषे शिथिलैर्दलैः पत्रैः सत्त्वानी लतां बमान चंडातकसंज्ञकेन
वस्त्रेणमंडिताऽनुकारिता ऽस्य नलस्य प्रियाया भैम्याः सखीव चकास्ति स्म॥ किंभूता सा ऽनुरागवशान्मन सि संभ्रान्तं
करण्या नलस्य स्थितिर्यस्यास्तु रुन्मदाश्चिन्न निवासिनो स्य मन्मथः सुखेन गतस्यागमनस्पर्शबंधी प्रश्नः सुखेना
गतइत्येवं रूपः सन्नतः प्रश्रितः सुखागतप्रश्नतां प्रापितस्तूर्यनिस्वनो यस्याः चिरप्रोषिते हि नायके समागच्छ
ति सति प्रियस्यपत्रपया तत्सखी स्थितायां चंडातकमंडिता न सखी सुखागतप्रश्नं करोतीति स्थितिः॥ अत्र दलानि
चंडातकस्थानेतूर्यनिस्वनाश्च सुखागतप्रश्नस्थाने। कदलीस्तंभाभूरुस्थानीयो॥ अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चंडा
तकमंशुकमित्यमरः॥ हत्त्योपयुक्तं ऊरः पश्चाद्धप्रलं बिवर्तुलभागद्वयेकदलीसदृशं नर्तकी निरंतरं परि
धीयमाणं वस्त्रं चंडातकं॥ प्रश्रितेति तत्करोतीति णिच् ततो निष्ठा न तारकादिः॥७१॥ विनेत्रोति॥ नरेंद्रेण भीमनलो

नै॰टी॰१६ तयोः सेनेतयोः समागमः राजस्य हद्वारि एवं भूतो जायत जातः ॥ किं भूतयोः विनेतृशासकं न लक्ष्मीमलक्ष्मणं
नष्टे द्वयं तस्माद्भीतिस्तया दांतयोः शांतयोः ॥ ताभ्यां नियमितत्वाद्दन्तकलहादि संरंभयोः ॥ अत एव परस्प
रस्माद्दन्योन्यस्माद्दनवाप्तमलक्ष्ययुक्तनिमित्तं वैरं संमरणं येन सैन्यद्वयमिलने हि कलहो भवति ॥ परं सोढ
व्यनियमितत्वात्तयोर्नाभूदित्यर्थः ॥ तथा स्मारीतिमहान्मुखारवस्य स्फुटवर्णविशेषस्य मुखध्वनिरुड्डमउद
याय त्र ॥ १० ॥ निद्दिश्यपति ॥ विदर्भराड्भीमः मुदस्तु विनोजामाततिहर्षेण तमेक्षिष्ट नलमद्राक्षीत ॥ किं भूतं नी
मेनेवसंमुखं गत्वाव धूनस्तु रुदो वान्हन्नवास्वमानापिष्ट संबंधिनोनिर्दिष्टपाज्ञाप्यप्रस्थाप्यइतीनेतयथात्रा
गम्यतामित्यादि प्रकारेरुदीरितमुक्तं बंधुमुखेन ज्ञापितमार्गं तु यथा दृष्टमारव्यनं भैमीत्रात्रा अर्द्धपथेत्तताः हि
णाः घादिस्वजायस्मै तं तथा स्नुकृतवेषत्वाद्विनीतं अतएव द्वास्तेत्राद्वारस्मीमामिवावधीत्सपरथाउत्तीर्य
पदूर्नांपादस्वारीत्वं गतं प्राप्तं ॥ दमेनेवव धूत्स्नुरः प्रस्थाप्य तइत्युदीरितमितिवा ॥ आद्वारतः पदद्वयं पदद्व
तिपादस्य पदाघातिगो पर्हतेष्वितिपादस्य यत्ता ॥ ११ ॥ अथेति ॥ अथ नलदर्शनानंतरं अयं भीमः उत्थाय
प्रत्युत्थानं कृत्वा आत्मनो भैम्याः पार्श्वयोग्यं आगतं तं नलं दोर्युगं विसार्य प्रसार्य मुदाप्रतीयेषां लिलिंग ॥ कं

३

किंकमिव सरित्पतिं समुद्रमिव । त्या नागीरथ्या आगतपात्रं प्रवाहमिव नौकादिकं वा ॥ किंभूता । कृते धृते अभितः
पार्श्वद्वये वीचिगती तरंगपरंपरे येन ॥ वीचिततिरित्यपि पाठः ॥२१॥ यथावदिति ॥ अथ लिंगनानंतरं महीभृतां रा
ज्ञां पतिर्बहुवाहिन्याः ईश्वरः स्वामी सन्नीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शिवाय स्तुतस्य वण्एकोत्तनायात एव
पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठाय । अस्मै नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीं यं नकायकांतिं त्र तं एव शिवांस्तु । नरूपां
तां नैमीस्वस्यनंदनां कन्यां यथावद्वेषीं दोक्तविधिना ददे ॥ मधुपर्कात्पूर्वं कन्यादानमित्याचारः ॥ मधुपर्का
त्पूर्वं ददे दातुमारब्धवानिति वा ॥ अथ च बहुनदीश्वरः समुद्रः पुरुषोत्तमाय तां स्वकन्यां लक्ष्मीं ददे तत्साधु ॥
तथा पर्वतराजो हिमालयः सर्वज्ञाय श्रीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे तिवेतिसाधु ॥ तद्वा मेनकादि पर्वतानां प
लविवास समुद्रः शिवरूपाय विष्णवे स्वतनरूपां लक्ष्मीं ददे न त्साधु ॥ अथ बहुनदीयुक्तो हिमालयः पुरुषोत्तमरू
पाय श्रीहराय पार्वतीं ददे ॥ पार्वतीरूपां लक्ष्मीं लक्ष्मीरूपां पार्वतीमिति वा ॥ नलाय पुरुषोत्तमाय वत्शिवायेव
६ नैमीलक्ष्मीमिव शिवामिव नीमः समुद्रमिव हिमवाम वन्निवेत्युपमालंकारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र पक्षे
समासांतविधेरनित्यत्वात्कप् नाव ॥२२॥ इदानीं विवाहविधिमाह ॥ अभिस्विरदिति ॥ सनलअर्पितां नीमेनद

नै०टी०६

त्रंसहमिश्रितकांस्यपात्रस्थंदधिमधुघृतरूपंमधुपर्कंयदस्तिस्वदत्त्वान्॥ तदास्वादनंउदर्कःदशिने
विवाहोत्तरस्थेफलपरिपाकस्तत्ताधरखुब्बनादिविचारिणोलोकायइतितर्के ऊहंव्यधत्तचक्रे॥ इतिकिंयद्यस्मादि
षनलः नीमजाधरेरूपंमधुपास्यन्पास्यतितस्मात्तदामधुपर्कदानावसरेमधुपर्कास्वादनमिषेणपुण्याहविधिस्त
ननदत्ताद्दिद्युक्तपुण्याहविधिंछत्तदिनकृतंमंगलसर्वस्यपक्रमं॥ अत्रैत॥ अन्योपिप्रिष्ठितकार्यंकरिष्यन्प्रथमविवाहदि
नादौतदीयमारंभंकरोति॥ तथाऽनेनापिभैम्यधरपानेप्रथमंइष्टंचिह्नकइतिजनेनतर्कितमित्यर्थः॥ अधरस्यापिस्वाद
वस्तुकं॥ असिखदिति॥ चौरादिकोभक्षणेदेशघड्॥ येनमपिपोपदेशीमन्यंतेतैःषत्वाभावःस्थितः॥ असिष्वददितिपाठान्त
वार्थस्यइर्यायत्वाच्चचौरादिकएव॥ पास्यतल्ट्॥ तदेतिशाता॥ इत्यपंचतहस्वराजाहइतिटस्विदुणपस्तुदिनास्यामहं
कीवतष्टेतिपुण्यार्तंतेविधिरितिविग्रहः॥ ६४॥ वरस्येति॥ वरस्यपाणिःपरधातकौतुकीशत्रुमारणकुतूहलीवधूक
रःपंकजकांतितस्करःकमलश्रीचोरःयस्मात्तस्मात्कारणात्किंसुदुराज्ञिनीमेनराजत्वतितत्रतस्मित्रविदर्भमं
डलेविदर्भराड्भीमोवरवधूकरौकरकृत्रिः कृतैःनितरांबद्धौ॥ उभयहस्तयोःकृता बंधनसर्वपाणिग्रहणमन्त्रतत्रकृता ४
बंधनेकारणोत्रेदृशाक्रियते॥ एकोहिंस्रोपरश्चोरइतिसापराधत्वात्किंसुबद्धाइत्यर्थः॥ अन्यत्रापिसोराज्येअन्यघातक

तत्करौ कौतुके ह्विनैर्दरैकैर्बध्यते॥ पाणिग्रहणजातद्धर्त्तिभावकं कृतवैः पाणिर्बंधनं देशाचारः। यथाक्रमं करयोः शौर्यमा
र्दवं च सूचितं॥ सुराष्ट्रीराजाह दूतस्य नियतत्पुरुषविषयत्वादत्र च बकुत्री हि विषयत्वादत्र प्राप्तत्वाव॥१४॥ विद
र्भीति॥ विदर्भजायाः करवारि येन यत्ततदा पाणिग्रहणसमये नलस्य पाणेः परिस्थितं। तदुपरिस्थानं किल निनिक्षि
तं विपरीतरतेनैर्विघ्यतः॥ पुरुषायितस्य विपरीतस्येति यावत् सूत्रं सूचनार्थं कारि विद्रां कृत्वा विशेषेण संभाव्य कौतुक
विलोकनार्थं निकटस्थिता निस्तदालिभिर्भैमी सखीभिः अस्माभिर्द्दइषद्धस्मितं॥ विपरीतरते हि स्त्रीपाणिरुपरि भवति॥ वि
वाहे च धृतकरो करकरस्योपरि भवति। सूत्रं तु सूचनार्थी॥ ग्रंथ इति विश्वः॥१५॥ इदानीमित त आरभ्य नतेन च वाहे द्वितीया
वधूविवाहो चितं योतकं प्रतिपादयति॥ मरुदेति॥ नाम संज्ञया नाम इति नाममात्रेण सखीतस्यापि नाम नामत्वात्किलो
त्रिरूपायां मनवो महेश्वरः अस्मै भीमाय पद्मेन कुबेरेण सह यत्सख्यं मैत्री तेनाधिगतं प्राप्तं यचितामणीनां दाम
मालां ददौ॥ एषस्य सुरोनीमं तत्का मदं सकलाभिलाषितदापि सुरातामुचितं देवधार्यं चिंतामणिदाम जलाय
र्दे॥ उत्त्रैरूपायामेव तात्पर्यं सुतो चितमिति पाठे नैस्पुष्टितं॥१६॥ तदेव वर्णयति॥ वहारिति॥ यच्छितामणिदाम
बभौ तरां किंभूतं वहोरपरिमितस्य तथा उरापस्य दुर्लभस्य दिवस्यवराय नामात्रेदातुं चितस्यपुरः पुंजीभूत

नं॰ टी॰ १६

वे

स्यरत्नहेमवसनहस्त्यश्वादेर्वस्तुनः पदार्थसमूहस्य स्वस्मिन्प्रतिबिंबस्य केनवा द्वाजान्नअंतरवस्थितं स्वस्य म
ध्येस्थितं अर्थिने याचकाय अभ्यर्थितं प्रार्थितं सन्नदानीमेव दातुमर्हे अर्थं वस्तुजातं दधत् धारयदिवा तद्दृष्टावि
तिस्र चेनसंबंधः यदाय घोयान्वयिष्यते तदैव तद्वस्तु तस्मैदानवांमिति बुद्ध्या स्वनाम साध्यकी कर्तुं वस्तुजातमंतः
स्थापितमित्यर्थः ॥ वहोरितिभाषितपुंस्त्वं ॥२४॥ अत्रासिमिति ॥ नीमः ॥ हंतः कामरारव्यो महिखास्व्यो ऽसुरोयेन तेना
सुरं देदीप्यमानं नवविधिया दुर्गया अस्ति खड्गं वराय ददाति स्मात स्मात् खड्गं स्तेन कथं प्राप्त इत्यत्राह ॥ हियस्मात्
स्फुरं वा शंभुनाम सह संजोगस्तत्र निमग्नयासुरतरसासक्तया अनया दुर्गया वैरिदलनानं तत्स्य प्राप्तो जनान्न
वात्सुरतासक्तत्वे खड्गधारस्यपरसन्त्यंज कृत्वान्धवनाम धारिणी नीम इति शिवनामधारकाय तत्रांस्तुस्तेव काय
तस्मै नोमाय ददौ ॥ शंभो सम्यग विच्छेदेन निरंतरं संभोगाय निमग्नयाद दक्षिणार्द्धेन प्रविष्टया वा ॥ तत्वतस्तु तयाप्र
साघ दत्तं ॥ तुलायो महिषो वाहद्विषत्का सरस्सैरिभाइत्यमरः ॥ सासुरं तं जघासेति घुरव्व ॥२५॥ अधारीति ॥ म
हिषासुरद्विषा दुर्गया प्राकृत्य खड्गो ऽधारि ॥ कर्कंदः कन्यादाता नीमः तंत्रपानं खड्गं सत्कारः सर्वं सालंकारं अस्मैत्र
दत्तं ॥ कथं तेन लब्ध इत्यशंकयाह ॥ हियस्माद्दर्दनारीत्वात् धवस्य नंदुः शिवस्य अर्द्धेन त्रिना अष्टे प्रविधि हेन तस्याः

५

पार्वत्याः दक्षिणार्द्धेन शरीरं दक्षिणभागेन परांगदारणं ॥ वैर्यंगदाहरणः सखड्गं अहायित्पक्षः सखड्गेन ध्वेवाच्च
मार्द्धविश्रातामदीयदक्षिणार्द्धेन तद्धारिष्य । तद्धतिनियात्पक्षः ॥ अदापितिपाठे अनर्थड्डी तेन तस्माद्दक्षिणार्द्धेन तस्मै
यस्मा ददायीत्यर्थः ॥ अयं पाठः साधीयान् ॥ सत्कपोलफलिंकातां कन्यां यो ददाति स कुकुंदरः इत्यमरः ॥ १९ ॥ उवाहेति ॥
यः खड्गः स्वस्पत्नीमस्य खड्गस्यैव बाहोर्यः प्रतापरूपोयः सूर्यस्तस्योदयस्तत्संबंधी पर्वत उदयाचलस्तस्य व्रतं नियमं
तदास्त्येदयकारित्वलक्षणं उवाह धृतवान् किंभूतः मां द्रुतराणि अल्पाणि सूक्ष्माणि अंगान्यंगकानि मुकुरपत्रीवल्लीरू
पाणि तेषां मननं जीवनं यत्र तदाधार इति यावत् ॥ मां द्रुतराणां वा श्वेविक्रान्तानामिवांगानां काननं समूहो यत्र उदयाचल
पक्षे सांद्रतराणि अंगेष्वधोधो भागेषु वनानि यस्य तथा ॥ आननेन लोहकारस्वक्षधर्षणेन धौतया उज्ज्वलीकरणेन दक्ष
णीयया धारया स्वत्वा स निर्झरः सप्रवाहः धारेव निर्झरीभूतेत्यर्थः ॥ उदयाचलोपि स निर्झरो भवति ॥ तथा हते त्वः खं
डिते स्वः शत्रुस्तेजा जातिना स्तजारक्तेन तत्वासम्यक् कूटः भूतो प्रातः संध्यायेन प्रातःसंध्यास्तोनिरक्षमेवयेन धृतमि
त्यर्थः उदयाचलोपि ढप्रातः संध्या उदयाचल तुल्योभूदित्यर्थः ॥ नमदन्नैतत्सवर्णेनि संबंधः अंगकेति पद्धे अल्प
इति कन्ना ॥ २० ॥ यमेनेति ॥ स्वनीमं नाम स्त्रिपुत्रिकां दुरिकामपि अस्मैददे ॥ नकेवलं खड्गमित्यपरर्थः नकेवलं छत्र

मप्युलं छुरिकामपितां कां॥ स्वस्रामर्पि नात्मेम्यामनुरागिनाय मे नतंनीमंनैमीमह्यं देहीति आत्मजां याचिते
सूनीप्रेषणावसरे स्वीया प्रहिता प्रेषिता या जिक्के च। नियतं प्राणहारित्वाद्यमजिह्वातुल्या तां तीक्ष्णां॥ सोयंनि
तुष्टो यमो यामी नामायदत्तवान्॥ किंभूतां परिवारस्यालिनीं वर्मकोशेन स्वर्णेन मानां अथ च सखीलक्षणपरि
जनशालिनीं॥ करयहार्हां हस्तधारणयोग्यां साधुमुष्टिदेशां अथ च पाणिग्रहणयोग्यां पूर्वं यद्यपि नैमी दत्ता
तथापि परिवारसहितत्वेनेदानीं दत्तेदं तथार्थः छुरिकां सखीस्वरूपोतकत्वेन ददौ इति भावः॥ छुरिका वासियु
क्तिकेत्यमरः॥ यावद्विर्द्धिकर्मा॥८१॥ यदिति॥ यस्याः राज्ञ्याः अंगस्य भूमीपट्टिकायां उर्ध्वाधोदेशौ स्वयोषितां स्व
स्वस्त्रीणां मुरोजं भपत्रावलिः कस्तूरिकालिखितस्तनपत्रवल्लीनेत्रकज्जलं च एते इव बभतुः शुशुभाते॥
किंभूते रणस्थलिया स्थंडिलशायिता व्रतवशाद्यो वेदिकायां शेते स स्थंडिलशायी तद्भाव एव व्रतं तद्वि
षये रहीता दीक्षोपदेशी कृत नियमविशेषेण भूपतिना शत्रुभिः दक्षिणी कृता इति व्रतांगदक्षिणात्वेन रास्त्रैर
त्वा॥ दीक्षोपदेशिनो हि स्त्रीणां रम्यमलंकारादिदक्षिणात्वेन दीयते॥ छुरिकयैव स्वकृतमारण द्वारा शत्रू
णां रणस्थलस्थंडिलशायिता व्रतमुपदिष्टं तस्मात्तस्मै तेदक्षिणात्वेन दत्ते पत्रपह्नी कज्जले इव॥ लोहमुखः

रूपामवर्णोस्तनपत्रवल्लीनेत्रकज्जलत्वेनोत्प्रेक्षितेति ॥ इयं छुरिका निश्चितपरविदारणा वैरिनार्यश्च वैधव्याय क
कज्जलपत्रावल्ल इति। स्थंडिलशायीति स्थंडिलाच्छयितरि व्रतइतीति ॥२२॥ धुरेति ॥ तस्यन्नीमस्य सुतायां त्वन्नि
केनानुरागिना तथ नैमीदात्तव्येति बुध्यायं तप्रेषितः किंतु शत्रुनराज्ञां तत्संसारनिराकरणद्वारा त्वमस्माकं सु
हृदिति प्रेषित इतिस्तोहार्दंस्तेहं नाटयति। एवंशीलेनाग्निनाधुरैव दूतीप्रेषणव्यसरएवयोरथः तस्मिन्नीमे
समदेशि प्रेषितो दन्नः रूपः नलायतं रथोविश्राणयति स्मा किंभूतं मुलं घ्यात्रनायासेन व्रतिक्रमणीयात्र
रूपः त्रैस्तुच्चपर्वताः समुद्राः कापथ्या विषमानि म्नगर्तरूपामार्गाश्च यस्य सर्वत्रसंधरणसमर्थे कर्दवीकापथः प
माइत्यमरः ॥ कापथ्य इति कापथ्यरूयोरितिकादि ॥ कुगादिनाम मासांतः ॥२३॥ तमेववर्णयति ॥ प्रसूतेति ॥
त्रैस्यापि त्नीमेन नलाय त्नीमस्यापि महतो जवादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्राक्ष्टा सूतवती। सूतो विद्यते यस्य म
सूतवान्नस्तद्भावः सूतवता सारथिमन्नाप्र कृष्टश्वासौ सूतश्चत द्वत्वाय यस्मान्नलस कूबरेणयुगंधरेणस
हयोन्वयः संबंधः नलेनसहवायः कूबरस्यान्वयः तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता ॥२४॥ ततस्तस्माद्धेतो
नस्य रथस्य उष्यकवत्कामगामि धनदविमानवत्पुष्पकत्ता उत्कृष्टपुंगुणयुक्तता पुष्पकान्सकावाद्धजवा

नै०टी०१६

द्विगुणैरधिकता कुबेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य बलेन सामर्थ्येनानुमीयते अनुमानज्ञानस्य विषयीक्रियते । न केव
लं कुबेरस्य महारथस्य किं त्वस्यापीति समुच्चयेन व्याप्तिप्रदर्शनेऽपरः तरमुपनयनिगमने स्वयमप्यूह्ये ।कुबे
रस्यापि महारथस्य सुतसंख्यायोधमहायुधनः पुष्पकविमानेन कृत्वा प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ताप्रकर्षेणोत्कृष्टता तेनोद्य
मानतावान् भवति।एवं कुबेरदृष्टान्तबलेनाग्रे एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुमीयते॥यतोऽस्यापि कुबेरस्य नलकू
बराख्येनान्वयेन संतानेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनयितृता॥इति साधर्म्यदृष्टान्ते श्लेषब
लेनात्रानुमानं त्वेवं विमतो महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तावान् सत्पु
ष्पकप्रकृष्टः यथा कुबेर इत्यनुमानवशादितत्सर्वमुच्यते यथाश्रुति कथंचिच्छ्लोको व्याख्येयः॥प्रकृष्टः सुतः पुत्र इति
वा पुष्पकस्य नलः।सारथिर्नास्तीति तेन तुल्यता नास्ति किं तु तत्पतिना कुबेरेण तिरस्यस्तु नलः सारथिरित्यर्थे रथोऽव
मणीय इति नाव: कुबेरस्तु पुरंधर इत्यमरः॥२४॥महेंद्रमिति॥सिंधुः समुद्रः नाम्ना उच्चैःश्रवसा अयं वीतकर्णेन म
लक्षणेनाथ स्वदीर्घकर्णेन दुर्लक्षणेनाश्वेन महेंद्रं प्रतार्य यद्वयरत्नं निजेन पत्न्या स्वस्वामिना वरुणेनान्वितं युक्तं मत्वा
वरुणायादत्तेत्यर्थः।सा श्रीमतदस्त्वरत्नं अश्मेन लायददौ।अनेन कथं लक्ष्मी मित्स तत्राह किंभूत वरुणेन बंधुना म

७

नै

मलीकमैत्रीमनुबंधुं वर्द्धयितुं पुरा दूतीप्रेषणावसरे अर्पितं नीमाय दत्तं। उच्चैःश्रवसोप्याधिकं अश्वं तस्मै ददाविति
भावः॥ ४५॥ जवादिति॥ योश्वः लोकानां अक्षियुग्माय नेत्रद्वयोपदिदृक्षायाः स्वीयरूपदर्शनिच्छाया आदरस्तस्य दासतां व
शात्वं दद्दानः पारवश्यं कुर्वन् जवाज्जितोखारी ऽतः अर्वाक्कीराऽत्तो दूरी बभूव यो जनो दक्पथो नेत्रपथो येन दूरं गत्वा ने
त्रयोरविषय इति यावदेवं विधः सन् यथा नेत्रयुगाय मुदं प्रतीतिं न ददे दर्शनाभावात् प्रीतिं नोत्पादितवानित्यर्थः। तथा पुनरा
गमनसमयेपि तस्यैव दिदृक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्यापांशुलं रेणुयुक्तं कंठनालं यस्य तस्य नावसतां तालकर्णयोः के
ष्ठितवं ददन्मुदं न ददे। तमश्वं ददावितिपूर्वेणसंबंधः॥ यथा तथा न्यूद्धो व्यस्य स्तोयोज्यो॥ रूपादिविलोकनकौतुकिनिः याव
दृष्टो दृष्टुमारब्धस्तावदेव गच्छन्ना दूरं गत्वा न दृष्टः। इदानीं यद्यपि न दृष्टस्तथापि वाल्युद्यागमनेः वद्रूपं द्रष्टामइतिबु
द्ध्या व्यापारांतरपरित्यागपुरःसरं तद्रूपादिविशेषदर्शनादरान्नेत्रेप्रसार्य तत्रैव यावत्स्थितास्तावत्पुनरागमनसम
येपि खुरपुटक्षुण्णक्षोणीरेणुसंबंधान्न दृष्टस्तथा चोन्नयथापि दर्शनाभावात् उत्कंठया अपरिपूर्णत्वान्नेत्रयु
गस्य हर्षमानंदितत्यर्थः। इति जवनोश्व इति भावः॥ जवादतिशीघ्रो दूरीदृक्पथो येनाति दूरं नेत्राभ्यामनुगतमार्ग
इति यावदेवंभूतो यो नेत्रयुगाय दर्शनहर्षं न यानादत्तं यथा दिदृक्षादरदासतां ददानः संस्तथैव तस्य नेत्रयुगस्य

नै॰टी॰२६

दृष्टुर्वापि तु कंकं गत्वं ददौ॥ निरंतर दर्शनाभावान्नाहृष्टा प्रीतिर्न जाता किं तु पूर्वोक्तप्रकारेणानेन त्रयोः दृष्टुर्वारिरेणुसं
बंधात्तु कंकं गत्वमेव जातमित्यर्थः॥ दृष्ट्वा दर्शनाधिरूढमार्गस्य प्रतिषेधो भवति। अत्र तु वेगाश्रया दर्शनाभावा
दप्रतिषेधः कस्येति वा॥ अथवा जलरहितः अतो दूरे दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपासितो नैत्र युगाय हर्षं न ददाति किं
तु जलावलोकने पारवत्रूपं। तथा पिपासितः स्तु कंकं टत्वं वैत्तु क्तिरिति वा। दाशानमिति पाठे दिदृक्षा दस्य दानपात्र
त्वं ददर्शेत्यर्थः॥ दाश्ट दाने दाशगोघ्नौ संप्रदाने इति निपातनात् दाशपते स्मै दाशा दानपात्रं पारावारे पारावारवीती
रद्वयमरः॥ पक्षेनास्ति वारि यस्मिन्न मावारि० पक्षे वारणं वारः एणं तान् घञ् मनात्वस्य लावारः। अवारः शब्दाच्च
छि॥२६॥ दिवस्पतेरिति॥ दिवस्पतेरिंद्रस्येतेरिंद्रस्य नेमाः अनुरागवशात् श्रीमे आदर दर्शिना विश्वकर्मणा यत्नोमंत्र
तु दिशपादरात् दौ किं उपदारूपेण प्रेषितः॥ सन्नी मस्तेरेकं महापारिमाणं माणिक्यं तन्मयं तद्रूपं तन्निर्मितं वा महो
न्नमत्तुच्चं पतंग्राहं पतद्ग्रहं षजलतां बूलोकरादिस्ट क्रानीतितं नलेन प्रयोज्येन ग्राहिवानं गीकारितवान् नलाय
ददद्वेत्यर्थः॥ प्रतीर्य स्मिन्नादरस्तं तत्कृज्जो विनः स्वस्वशिल्पेन सेवं तद् इति लोकरीतिः॥ पतंग्राहः पतद्ग्रह इत्यमरः।
दिवस्पतेः तत्पुरुषे कृती तिर्वा अलुक्कात्व— अलुकि कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रे निर्छंदो

८

विषयत्वात्॥ टौकेर्गत्यर्थत्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि चिण्॥ ऋक्षाणीति पश्चाद्यविपततो ग्रह इति समासः॥ रुचा नलेनेति॥
उदंचदुद्यारुणवारुणउदित्वरीत्वनतगरुडाग्रजउचउदित्वरीत्वनतसूर्यवद्यामुंदरादतिरक्तात्ऊर्ध्वप्रसरत्किरणेति
शायिनीयं स्त्रीयोरूपगुणस्तेन वारीवरिक्ततरान्स्वमहस्पमंडलात्तं घाद्वेनोः तांबूलविलासिनातांबूलरसमात्रश्ला
हिना स्वर्गनागवल्लीदलखंडत्यागिनानलेन गृहीतरसमत्वाडुहिनेस्य क्रमेण किंचसकलसहस्रीमुखरवो ज्ञारस्तैः स्वर्ग
कोणैः क्रमुकाल्पशकलैः अयंच्युतः स्फरितो नवाश्वरित इतियः पतग्रहः चिराल्लसाकालेन नस्तद्रूपेण किंक्रया क्रमेण पुंजकस्तं
शयेलोकैर्व्यवचिनिश्चितस्तं ग्राहितवानिति पूर्वेण संबंधः समीपं गत्वा स्वरूपेण किंक्रयाऽयमिदानीं स्वर्गकोणैः च्युत इति नि
श्चितः॥ कदाचित्कदाचिच्चेदानीं च्युत इत्यपि निश्चित इत्यर्थः॥ च्युताच्युतत्वसंदेहे रक्तमयूखमंडलं हेतुः॥ मालिक्य
मयत्वादतिरक्त इत्यभावः॥ तदानीं तांबूलस्यानवसराज्जातविन्यापि विचारिस्तूतवडुपचारैः॥ यद्यानस्येवारक्तत्वाज्ज
नस्फोज्ञारस्तागत्वमः॥ अमी स्वर्गकणाः किंवा किरणसमूह इति संदेहः स्थिरानिर्णीत इतिवा॥ स्वदामयेनेति॥ भ
गवंतं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं जीमं शिवमश्चोदि निरूपचारैः सर्वतात्प्रजयतात्रौ वेन मयनाम्नाः स्वरेण प्रस्तुनात्रि त्रिविना
मधारयेन्द्रूपेपित्नामिपिया स्रजाऽन्तताउपदाकारितत्नीमोपितां स्रजां स्रजारूपैः हरिन्मणिगारुडिमणिसंबंधि

विषापहारसमर्थं अतिविस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधायादत्त॥ मयेन तस्मै दत्ते सोपि नलायादत्तेत्यपि शब्दः
समुच्चयार्थः॥ अर्वतिर्नैवादिकः॥२०॥ छदइति॥ अस्य भोजनपात्रस्य छविं नीलां द्युतिमदेव छेदेपि छेविन्नत्वं ताके
किनां मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्प्यति॥ न शरीरं नाक्रामतीत्यर्थः॥ मरकतमिव॥ अत्र पात्रे विषनरूपेण कृते सति त
ज्जीर्णतया नीलकंठत्वं तस्यादित्यर्थः क्रियाति पनोल्लंङ॥ भुजो नवनइति लंङ॥२१॥ विराधेति॥ सनामस्मिनला
यमदच्छलात् दानजलव्याजात् सदा वर्षणशीलयं हस्तिनं अदत्त॥ मदुर्वासिसं विराधरोषयित्वा तत्कायादिंद्रमिंधुरि
ऐरावतो दिवः स्वर्गात् अस्वलत्पतितः किं॥ भुवमागत ऐरावतः किमित्यर्थः॥ विरोधेहेतुः अस्य दुर्वाससः स्रजं
स्रजं मालां त्यजन्नुत्क्षिप्य॥ अत्र पौराणिकी कथा कदाचिदैरावतमारुह्य गच्छते इंद्राय दुर्वाससा प्रसादेन
मंदारपुष्पमाला दत्ता सा च तेनैकरीकुंभे स्थापिता सतां शुंडादंडेन धृत्वा क्षिप्तवान् ततः कुपितेन मुनिना त्वमपि मा
लावदधः पतेति शापः मन्मूलेयमुत्प्रेक्षा॥ वर्तुकत्वे पुनरुत्प्रेक्षेति॥ अत्र मातंगतया ऐरावतत्वेनेव ऐरावतो हि
सदामदजलं वर्षस्वयमपि तावत्स्वर्गात् इतः स एवेति॥ मदाद्दानजलं मुंचतीत्यर्थः अत्र च मातंगस्तत्र यावान्नाम
त्वात् सकलघनतुल्य इत्यर्थः॥ अस्य नाम स्य संबंधित्वेनास्वलत् इति वा॥ वर्तुकके कषपतेस्तु कस्माच्॥ मदादिति॥ यो

गजः स्वकर्णयोरागतैरागनेर्गमनैश्चकृत्वा वर्णसृजं वर्णमालां विनैव दिक्करिणः दिग्गजान् प्रतिद्वन्द्वाहस्मेव दु
तिर्जितो दिग्गजान्नवतां बलाभिमानस्य दर्शितं हि मदान्धयुद्धं कर्तुं मूर्यं मदग्रेनवतम ममुरस्तान्निष्टत॥ अथवा
येन्मदो नास्तित हिं त्रया दिगंतस्थायूर्यं दिगंतादपि परं दूरं यात गच्छत पलायिताः श्चमंतस्तत्रैव सुखेनजीवतस्वत्रां
णान्नरक्षतेति॥ इयेवं खलु ब्रीं स्विच्छा॥ २४॥ बनारेति॥ योगजः निजकीर्त्ये यैरदोर्दंतौ बीजं कारणं बन्नार॥ द्विषामकी
र्त्ये दानविधुषः दानोदविंदून् बकारणं बन्नार॥ खलु रूत्र्यैरवीर्यां॥ दंताभ्यां परविदारणात्स्वस्य यशः मखुसत्त्वे
स्तयोः कीर्तिकारणत्वं॥ अथ वकीर्तिलक्षणस्य कार्यस्यष्ठत्वात्कारणे नापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति दं
तौ कीर्तिबीजत्वेन कल्पितौ कंदाविव॥ मंदजलगंधघ्राणमात्रेण परगजानां भंगादानं बिंदूनां तदकीर्तिकारणत्वं कार्यस्य
रूपामत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति त्रपामदानबिंदवएव अकीर्तिबीजमिवे खलु त्रिच्छा॥ तथा
पु ऊर्ध्व ऊर्गता गतैः स्रवः स्वमेः कर्णप्रयासैरेव व्यजन चालनैः त्वनाऊंभावे ऊर्ध्वोयस्यास्तां मदस्वेदवंती दा
नरूपधर्मोदकयुक्ता श्रिरः श्रियं धर्मजलापहरणद्वारा तस्या एवमुदेहर्षयितुपास्तसिषिवे॥ एवं कृतोश्रिरो दधा
ना॥ प्रीतिमुदपादयदित्यर्थः॥ कामकेलिखिन्नां ऊर्ध्व ऊर्ध्वां कामिनीं स्वेदपनयन्कामी तालवृंतचालनेन बीज

यति इति मुदस्य स्वेदरूपणां श्रिरः श्रियः स्त्रीत्वरूपणां॥ अधत्तेति मुदेत्यपि पाठः॥२३॥ नेति॥ तेनत्नीमेन नलाय वि
वाहदक्षिणीकृतेषु कन्यादानदक्षिणात्वेन दत्तेषु वाहेषु तुरगेषु वास्तेरव्यानुत्वेव संख्याज्ञानेप्रयत्नवानपि
कोपि कश्चिदपि क्रमः इयंतो वाहा दत्ता इत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नाभवत्॥ तथाज्ञातर्के नेषुत्रनेकरूप
णीकृतघटिताघटितकांचनेषु न॥ तथा मत्तकेलिषु गतमदमातंगेषु च न॥ तथारत्नराशिषु नक्रमो भूदितिम
वेत्र विवाहदक्षिणीकृतेष्विति विवाव कृतरं यौतकं दत्वमिति नाव॥२४॥ करेति॥ यत्राश्रुश्रुरूणि रश्मिस्तयोः करग्र
हे विवाहे विषये वाम्यं वक्रत्वं अधत्त निजे॥ नेम्यभिलाषात्रलाकार धारणादि द्वारा सर्वविरुद्धोऽभूत् अनुचय
श्चानल वरणाच्चमरे नैम्यास्तुतिध्यानादिना प्रमाघसं तोषादक्षिणीकृतः अनुकूलं नीतः सोग्निः ततः पाणि
ग्रहणानंतरं नलेन भुरस्कृत तृल्लेखनादिसंस्कारपूर्वं अग्ये प्रतिष्ठाप्य तत्क्षणे तस्मिन् विवाहसमये प्रदक्षिणः
प्रकर्षेनापि सव्यः ततः दक्षिणभागे नवलयाकारेण वेष्टितः॥ अथवयं पूर्वं यौतकदानकाले वामभागे कृत्वा
पश्चात् नैम्या फूत्कारादिना प्रबोधात् नुकूलः एव क्रियत इत्युक्तिः॥ अत्र कश्चित् कश्चित् विक्रम्भ गोदेशाचा
राछारवाने दात् कुलाचारविशेषा बोधव्याः नतु न श्रीहर्ष कवेरज्ञानलेशोपि॥ अतएव यथाविधीति प्रा

युक्ता। आशो ऽहमिच्छति आङि श्रुषोः सनस्छंदसीत्यनिः॥ शिष्टप्रयुक्तत्वा भाषायामपि सा धुत्वं ज्ञेयं॥ ३४॥ स्थिरे
ति॥ अनेनात्र अस्मत्स्थानमारोहेतु स्वार्थत्वं अस्मेव स्थिरा भवेति नेलेनो च्चाशिर्ता मंत्ररूपा वा कृता नेमी माहात्म्यस्य
सिलावत्निश्चला भवेति तस्यै आशिषं दत्वा अस्तु अनेनात्मनः नाशः॥ वर्णोत्रुच्चारिताः प्रभवा भवति॥ तत्रोत्पन्नं कृते
क्रियाकिं किमिति तस्या लक्षोत्पत्त आह विलामन्यते नृणा जसामपि नृणां प्रेरणयाकरचरण व्यापार मात्रेन
चले त्वस्थानादन्यत्र गच्छेत्॥ सा तु नेमी पुनः अतिप्रभाविना विडोजसं द्रेणापि स्थितेः मनो व्यापार मात्रस्वान्न
तन्नलपनित्वरूपायाम् मर्यादायाः सकाशात् न चलिपनि व्रतासीमां न त्याजि ते ति स्थिरतरत्वेनाधिकायां नेम्या
न्नहं ही ने तिस्वदोषं विचिंत्य लज्जयेव नष्टेत्यर्थः॥ वैधमस्मोरोधिनं। तेन कारितमिति भावः॥ नराश्च दर्शने अस्मा
त्तुं ङि- कुषादित्वादङ् नशिमन्योरलिङ्घे त्वमिति एवेत्वे रूपं॥ ३५॥ प्रियेति॥ तदाव्क्रिसंन्निधिके लेऽपुरोधा गो
तमो विदर्नतो प्रियस्य नलस्याप्युत्कूलसहग्रेथिनानि बद्धवासो यस्यास्तामेवं विधां विदधे चकार। उत्संस्वते
पटं विछिद्य कर्तित्वा रणे नेमी विहाय प्रयासतो गमिष्यतो न ना त्सकाशादेषपुरोधा अविश्वासं विश्वासा
भावं नगादेव। वस्त्रं छित्वातां हित्वा यं गमिष्यती तेन तस्या विश्वासो न कार्य इति अस्य वस्त्रेण सह स्ववस्त्रस्य ग्रंथिं

नै॰टी॰१६

दत्तैवानेन सह विवरणीयमित्युवाचेवेत्यर्थः ॥ कलिना पराजितो नलो द्यूतहारितसर्वस्वः स्वीयैस्त्यक्तो द्वापरेण
कलिना पक्षिरूपेण तद्धारणार्थं छिद्रस्य वस्त्रस्यापहारात् वस्त्रं तदा ज्ञात्वा भैमी वस्त्रार्द्धधारी सन्निद्रा
णायास्तस्या वस्त्रार्द्धं विच्छिद्य तां महारण्ये तत्याज इति भारतकथा ॥ चैवमुत्तरीयवस्त्रग्रंथिबंधनं तेन कृतमिति
भावः ॥ विदर्भेति पाणिग्रहणसमये इति योजना ॥ ७१ ॥ ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी ऊर्ध्वस्य तेन पत्या
नलेन विदर्भजा लिङ्गिताऽपि ध्रुवस्यावलोकनार्थं भ्रमिं दधे उक्ता ॥ तदुन्मुख्या त्रुवाक्तत्वा मं ज्ञाप्येति वा ॥
ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य स्वयं दर्शनयोग्यत्वात्सा स्वयमेव तं पश्येत् ॥ तेन किमिति दर्शनं कारितमित्यत आह ॥
अस्य ध्रुवस्यातिमात्र सूक्ष्मप्रमाणत्वं अदिमार्द्रिके नेत्रगोचरः किं न स्यात् अपितु स्यादेव यद्यपि । तथापि स्व
यं दर्शनयोग्यत्वेपि आगमेदितो महिमा वेदोक्तं गौरवं सत्योस्त्विति विशेषः श्रुत्युक्तं हि प्रमाणमित्यर्थः ॥ अ
तिर्हि तत्तो वधूं त्वमुदीक्षस्वेति ध्रुवे दर्शिते ध्रुवं पश्यामि प्रजां विंदेयेति सा ब्रूयात् तस्मात्त्वयं द्रष्टुं शक्य
त्वेपि नल एवादर्शयदिति युक्तमित्यर्थः ॥ वैधं ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः ॥ एतत्सर्वं क विषयः अथवा वध्वा
प्यस्याणुत्वं प्रत्यक्षदर्शनेच्छया ॥ तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्तं ध्रुवमंगलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥ ७२ ॥

दि

११

वेनेति॥सा च पूर्वं वेन नलेन अनुतां अतिसूक्ष्मत्वं गतामिमां सतीं पतिव्रतां अरुंधतीं त्वं पश्येति उक्ता अदर्शि
दर्शिता॥नत्वामुत्विं त्वेदृति। वरणात्पूर्वमेव कुदिक्षत तस्य मनोरथमात्रेण हृदये कृतस्य नृपतेः कृते अनेन कृत
स्वर्गपतेः एण व ध्यायवेनस्पकं इंद्रोये नैवं कृता जनादिव लज्जयेति शेषः॥अहं हि परिणीतास्मीति इदृणप्रायम
करवं नैमीतु कृदिश्वारणमात्रादेवेति मन्तोपीयमेवाधिकासतीति भैम्याः सकाशात् लज्जयेव कृशाभित्यर्थः॥स्वत
कृशात्वमेव प्रमुखे क्षितं॥नृपतेर्जनादिति शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलभैमीलक्षणविशेषपर्यवसाति॥वेधम
रुंधती विलोकनं कारितमिति भावः। अरविंदेण ताद्विण। अग्निवादि हक्षो रितिअणो कर्तुर्लौकिकमर्त्त्वं॥तस्याव
हितत्वान्न दुष्टितेति भावः॥४७॥प्रसूननेति॥तस्याः भैम्याः करयोरेव पल्लवयोः स्थितैः वर्त्तमानैर्लाजैः प्रसूनतापुष्प
त्वं अप्रापि प्राप्ता॥पल्लवे कुसुमपाणि युक्ता नि॥तथा अनया भैम्या उडितेः कराल्मुक्तैर्व्योमनि विहरद्भिर्लाजैः
नडिः पथिकराग्यं नगालरूपे मार्गे उडुभिवन तत्त्वशोभाजितो व्योम्नि न कृत्वा पिप्युक्ता नितथा मराली मुखे
न लाजैः भौ अनया कृतैर्दावलैर्दंतपंक्तेर्द्युतिशोभा नैजे॥मुखे च दंतपक्तिर्युक्ता॥वैधो लाजहोमस्तत्या
नइति भावः॥४८॥नयेति॥तया भैम्या मतीष्टाकरकुड्मलात्पांस्वी तता अकृति धूमपद्धतिः क्रुपमानलाग

नै०टी०११९

दिव्यसंबंधिनी धूमपरंपरा कपोले मृगनाभिशोभितां कस्तूरीशोभां प्राप्ता॥ ततऊर्ध्वं गच्छंती दृशोश्चक्षु
षोरंजनतां ययौ प्राप॥ ततोप्यूर्ध्वं गच्छंती अलिके ललाटे श्रुतो कर्णयोः तमाललीलां वतंसरूततमालदल
मादरूपं श्रिता॥ ततोप्यूर्ध्वं तरंगच्छंती अलिके ललाटे अलवूयिता चूर्णकुंतलवंदाचरितां तत्तुल्या जानीत्यर्थः
कपोले कस्तूरी दृशोरंजनं श्रुतौ तमालो ललाटे चालका इति पुंस्त्वं॥ वैधर्म्यमग्रहणं तनमिति भावः मृगनाभि
निष्कर्तुं धूपमान इति निर्णो मृगनाभिशोभिनी तस्याभावात्तत्ता॥ त्वत्नलोशति पुर्वत्॥ ५१॥ अपन्हुत इति॥ त्व
याजुर्षोल्लजावतोस्तयोः करे वर्त्तमानः स्वेदनः सात्त्विकधर्मजलसंघः दानजलैर्ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणा दानार्थ
मुत्सृष्टैः संकल्पजलैः सह मुहुर्वारिमिलनसंबंधं प्राप्य तत्र अपन्हुतः अलपितः॥ दानजलयोगात्सात्त्विकं
स्वेदोयमिति लोकेन न ज्ञातः इत्यर्थः॥ करे मुहुर्मिलितं पुनः पुनरुद्भवन् दानजलैरपन्हुत इति वा॥ तत्रापि
कामविकारवशात्स्वेदं लोको ज्ञास्यतीति भिया वा॥ दृशोरपि संबंधि प्रस्तुतं गलितं सात्त्विकं कामविकार
प्रमभ्यर्थनैः सांद्रैः धूमलं घनैः धूमाक्रमणैः कृत्वा समाधीयत परिहृतं तास्यामित्यर्थः॥ तैरेव कटुत्वनिरय
तं घिनं वा॥ परस्परसंस्पर्शान्नियोः स्वेदादयः सात्त्विकाः प्रवृत्ता इति भावः॥ ५२॥ वक्त्रनिति॥ वक्त्रनिवसन्नि

१२

दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणत्वेन दक्षतो नामस्य सत्वं दानशौंडत्वं च वेत्स्यत तत्स्वरूपं च व्यक्तिरेव वक्ष्यन्ते आश्चर्यतिश
या ज्ञेमां वमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये नयोर्नैमीनलयोरपि कंटकं कुड्मलश्रियः कंटककलिकारोमाभिश्रितां ए
कं यपुः सात्त्विकोपि रोमांचो न्यजनवदाश्चर्यादयं जात इत्यपलपित इति भावः॥ ४७॥ वन्द्ववेति॥ कृतिक्रियायां वेदृष्टि
हितलाजहोमाग्निपरिक्रमणादिकायाः वारेनस्य परं पराएकस्माद नंतर मन्यस्य अपारं च तस्माद नंतरमन्यस्य
वंमव्यवहितेपि उत्तरोत्तरत्वात्वत्वाद्धिषयात्वरावेगितावयोः सात्त्विकत्वाव जनितस्यां गावलनात्मकस्य स्तंभस्य
विजित्वरीत्वय नत्वीलाने वेद्गुवातिनापलपितेत्यर्थः॥ अत्र वद्रूपापेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सात्त्विकस्तंभस्य व
त्रातो किमपि कर्मशीघ्रं कर्तुं समर्थो नाभूत् तामिति भावः॥ तथा समिधाकोष्टैः समेधितः संवर्द्धितोपि आयत
स्थितोपि तयोः कंपसंपत्तिं सात्त्विककंपवाकल्पेन नालुंपन समयति स्म॥ प्रीतजेति॥ कंपं विस्ताहोग्निः शमयति स्म
तु सात्त्विकं तस्य तत्राधमर्षत्वादित्यर्थः॥ तयोरन्यसात्त्विकापलावेपि स्तंभकंपौ लौकैर्ज्ञातावेवेति भावः॥ आवर्त्तेन
स्तंभेनेति न स्तंभविजित्वरीति भ्रमत्समासः॥ अलुंपत्‌ त्रासमुंचा दीनामिति तु॥ ४८॥ दमेति॥ दमस्वसुः पाणिग्रहकौतु
कस्तुष्यनलस्य संबंधिनो वैवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः सांगतांग साहित्यं पुरोधसामविदधेनतरां नितरां साकल्ये

नवकं प्रधानमार्गनलेन कृतं अन्यानि तु पुरोधमाकृतानि तिनावकः कस्यकेनेव ॥ पुलोमयासुद्वहतः परिणतयः प्र
तत्कृतोसंबंधिनो विधेः सांगता आंगिरसेन महर्षिणा बृहस्पतिनेव ॥ ५९ ॥ स इति ॥ तत्र वैवाहिकविधेरनंतरं सन
लः पुरंध्रिभिरंतःपुरनारीभिरालिंगितुं वधूवरवेष्टादिदर्शनार्थं सहस्रं धीकृतं क्षणकाल्पदिरचित बकुलिंद्वाग्या
छं वधूवरस्थं वेशार्थं रचितशृंगारं वैदिककौतुकागारं कृत्वहलावहं दूर्वायवांकुरादिनवमंगलद्रव्यसहितं गृ
हं आगात् ययौ ॥ यद्गृहं जिष्णुना जयनशीलेनामुना नलेनाधिष्ठितं सत् विलोकितुं नेत्रसहस्रावकाशादायि रंध्रस
हस्रधारिणा सहस्राक्षस्य नेतुत्रेण कवचेन सह मित्रतां सामर्थ्यं अधात् बभार । तदपि जिष्णुर्नेंद्रेणाभिलीयते ॥
खलु उत्प्रेक्षायां निश्चयेन ॥ ६० ॥ तथेति ॥ वरेण वध्वा च अज्ञानया बुद्धेन्द्रियान्कृत्वा तथा दृष्टवन्नो निरंतरोपि
निःशोषित ॥ आदृष्टिं न मुक्तमित्यर्थः ॥ तथा परस्परक्रिया अन्योन्यं चेष्टादिव्यापारो पिक्रियैव संपर्क संमुख
दर्शनेन नालोकि न विलोकितः किंतु दृगंतमात्रेणेत्यर्थः ॥ तथा त्र्यहं दिनत्रयं यथाविधि विलुक्कसंजोगं तत्कृत्स्ना
रतं यथा तथा परं संस्पृष्टं स्फुरति छाम हितं यथा तथा ऽज्ञापितायितं त्र्यहमिति सर्वत्रयोज्यं ॥ विध्वंतिक्रमर्यादि म
नत्रयतास्यां सहस्र्तकं अन्योन्यं विलोकितं सहनिद्रितं च परं लज्जया न यावत्स्पष्टितं सुक्तं । नात्रोपांगं दृष्टं । न

वधुंबनालिंगनादि सर्वं दर्शयितमित्यर्थः॥एकत्रत्रायनं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चेन विधिः। अत्रानायाञ्जनयोरन्यधना
या॥इति साधुः॥१५॥कटाक्षेति॥भोजकुलस्य भीमस्य सर्वज्ञस्य भोजाख्यक्षत्रियवंशस्यांकुरो बालो दमः क्वचिद्भीम
द्वयथागेहे कस्मिंश्चिद्देशे जन्यजनैर्वरयात्रिकैर्नलपक्षीयैः सह निजप्रजाः परिहासपात्रभूतपौरवारस्त्रीमुखा
नाभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः॥कटाक्षणात् नेत्रसंज्ञया परिहाससंश्लेषवक्रोक्त्यादिनाऽर्थान्तरोपदर्शनरूपं उपहासं
अविकरत्तरां अतितरां कारयामास॥तथा क्वचिद्वरयात्रानिमित्तेनागतान् नलपक्षीयान् अन्योऽस्य राजलोका
न्वधूराभरोभिः दासीस्वैरिणीसैरंध्रीप्रभृतिभिः पुरसुंदरीभिर्वारांगनाभिर्भोजयन् परिवेषणार्थं काश्चित् सहभोजना
र्थं काश्चिद्दादिष्टवानित्यर्थः॥वैवाहिकनियमाभावेप हासकारणयोग्यत्वाद्देकरूपस्य प्रयोगो युक्तः कटाक्षस्याक्षाद्दातक
रात्रीति णयं तासु हुः॥निजप्रजाः इक्षोरिति कर्मत्वं॥आगतान् भुजिः प्रत्यवसानार्थत्वात् ऊतिबुद्धीति कर्मत्वं॥भोज
यन्निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं॥१६॥तमेव प्रकारमाह॥स इति॥स दमः कंचित् नलपक्षीयं एवं स्वेस्व
जनमुखेनेति शेषः अंग हे वरयात्रिक अत्र पात्रे आसु परिवेषिकासु मध्ये वा का अमन स्त्रियः तव रुचे राभिलाष
स्य यथोचितं अनतिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यंजनस्य उपहारं आनयनं स्वयं तु ऊर्वतु॥यावदभिलाषं तेमनमान

यं तु किमिति ग्रीष्मकाल॥ एतां एवं कुर्वंतु त्वं तु द्वेति भोजनोपदेशो वा। एवमुत्तरत्रापि। तथा पिपासतः तृषालो
र्जलपानार्थं सर्वतोमुखं जलमपि अपर्यंतं ददतु तथा ओदनमपि कामं यथेष्टमपर्य्यंतं। परिहासस्तु अत्र
तु मध्ये विविक्ते स्थाने वा अंगरुचिः स्तनजघनाद्यंगानां रुचेर्दर्शनात् घ्राणिप्लावस्योचितं यथा स्नवति तथा तवम
नसः अपहारं अपरणं रचयंतु स्तनादिदर्शनादिना तः करण हरणं कुर्वंत्वित्यर्थः। कायकांते हैं तो सौंदर्याति
शयात् मनो हरणं कुर्वंत्विति वा। तथा पिपासतः श्चुंबने च्छो स्तव सर्वतो नेत्रादि चुंबनस्थाने दर्शनमात्रेण कामस्य
हर्षकरं सुखमपर्य्यंतं। बहूनां चुंबनस्थानानामेकत्र मुखे वर्त्तमानत्वात् मुखमेव तव ददतु इत्यर्थः। अथवा का
मस्य हर्षकरं करोगममपि चुंबनार्थमपर्यंतं। अर्थं च मुखं पिपासतस्तव सर्वदा वरांगमेव ददतु॥ स्यात् निम्नं
तु निष्ठानमित्यमरः॥ पूर्वव्याख्याने तवेत्युभयत्र योज्यं। मुखं सर्वत इति पक्षे उक्तं सर्वतसो रिति द्वितीया।
न वर्तते इति च संबंधसामान्ये षष्ठी॥ पंथाः मुखेनेति॥ कश्चित् खलावक्रोक्त्यादिना धिष्णी हवर यात्रिकत्र
सौमत्सरवीउ रुषो वा ऽत्र स्थाने तेन वहुस्वेनोपलक्षित त्वात्सं मुखमिति यावत्। तउपायेन वा त्वदाश्रये तिष्ठ
वत्त्वया सह भोजनार्थं तव गुरस्ता दा दृष्टघन्नं भोजनार्थं सुपविशतु इति प्रयाख्यसं प्रार्थ्य मुखेनोपविशति

तिस्त्वष्टादृष्ट्वानुमतिरनुज्ञयि न तं वरयात्रिकं पश्चादहतो हासिकारणमाह। हियस्मा येनेसा धनेन किलोपवि
शेतिसहि वरांगनागारुह्य देशः अमुनाजनेन स्वस्यात्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं मनः सुखेन करणेनोपविश्य त्विमे
वमर्थपरं तद्वचनं संज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्तायां कश्चिद्देशाध प्रदेशेन किलोपदिशपत इत्येवं वदतानेन स्वमु
खं वरांगत्वेन मतं यस्मात्तस्मात् हास्यं युक्तमित्यर्थः सर्वजनबोधकरं सरं जहासेति वा। अथ च ते सुखेनोपविश्य
त्वपितु पुरीषोत्सर्गार्थमुपाविश्य त्विति श्रयाव्य तदीयं कुत्सितमर्थमगृहीत्वा स्वष्टानुमिति तं महसत। सुखं
नि:सरणेवक्रे प्रारंभोपाययोरपीति विश्य॥५०॥ उवाचेति॥ इमे पुरोवर्तिन्यो युवां मे मम मते न स्त्रितमेउत्तमे
स्त्रियौ नवाहे नौ स्त्रीरत्नेन दृष्टे इत्नीरिणं वदतः स्तुवतः अथ च मत्तस्त्वं बंधिन्यौ प्रियतमेन वेत्ता इति परिहासाश्च
दृतः विजन्मस्य वरपत्नी यस्य गले ध्याय यथा त्वयोच्यते तथेत्युक्त्वा तयोर्मध्ये एकिकाएकेव निजगुरुं छेरनुरक्ता
निहारविश्ले षमेवदत्युक्त्वान्यधत्ता। इतीति किं हे जन्य त्वं अदः स्वकिं मिमे इति शब्दं वदन् कुर्वन् तुम्पुनः छगल
छागो न नासि अपि त्वेवं शब्दं कुर्वन् छाग एव स्फुरसि॥ अथ च तुच्छःस्व स्वस्पनोगलकंठेयस्यैवं नतोनत्नासि
॥अजस्य गले स्तनौ तिष्ठतः स्त्वंतु ताद्दृग्शत्रोपिस्तनशून्य इति कारणात् शोच्यसे अथ च रज्जुरहितकंठेन

नै०टी०१५

नासीतिरजुस्थाने हारं धत्तेस्मेति अन्वयतो लंबमानो हार एव गलस्तनस्थानेन वर्तितत्पर्थः ततः अनंतरं प
राद्वितीयारज्जुवद्धार एव धृत्वा। जमिव तां आलुषात्।।कंठे बध्वा दूरं निनाय अजो हि सिमेमेशाद्दं रज्वाकं
ठबध्वा आष्यत इति परिहासः अथ चरिक्तकंगेग्रासरहितः न त्वासीतिनिज्ञुछं स्वहस्तस्थितं पुष्प
स्त्रवस्तवकं गलेमुखांतर्निनरां बलाच्छिहेपः द्वितीयाद्वदत्तंपुष्पपस्त्रवग्रासं छागमिव च कर्षतिपरिहा
सः अथ चैवमस्मत्स्तुतिं कुर्वन्नतुछ गले हाररहितकंगेनत्वासीति वदंती गले हारं परितोषवशाच्छिहेप
तिवा।यद्वाः स्मत्प्रेमणा न वत्सो मे प्रियतमे इति वदं त्वं शून्यकं गेन नासि मयापि त्वं वरणीय इति मालास्था
ने हारमेव विक्षेपापरावर्तते नैव धृत्वा परिहासनिषेणसंतो गार्थमिव च कर्षति नाव मिमेमे परिहासपक्षेउ
वासितिविंडुयुतकेन एवं वदन्नयुवा तरुणः छगल इति वा योज्यं अत्रुष्पतत्लगः ड।।१५।। नलाये तिनलाय
नलार्थं बालव्यजनं मयूरपिछतालवृंतं त्वामरं वा विधुन्वती कंपयंती नलसेवापराकाचित्स्तु दरी दमस्वसृ
स्यानि त्वं तं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्गागत्य पदे चरणसमीपे अर्पिता त्सुकौत्सरटान्कलासात् जयेन पदम
नुत्पतंत्री लात्सक्तवस्त्रादिगंबरीभूता सती लोकैरहासिहासिता।। जनहासे हेतुरत्रहित्यर्थः।। किंभूतात्सरटा

तज्जंघाया आयतिं दैर्घ्यं लंघयत्येवं शीलं रंडो वेगो यस्य तस्मात् अत एव जयहेतोः सरटस्य भ्रशिह एणं ज्ञा
ति स्वभावः ॥५२॥ सरटेति ॥ काचित् खला भ्रूत्रासमागता यकस्मै चिद्द्विजाय पुरस्थं त्रे ग्रेस्थितं लांगूलं पुच्छं य
स्यां क्रियायां तं यथा तथा कर्ष्माकाराँ दृसीं मृषीणामासनं अदत् दत्तवती वरं श्रेष्ठो वरस्य नलस्य वा द्विज
ः तत्र तादृशीं पुरस्थलांगूलायामेव दृस्यामुपाविशत् उपविष्टः यतो ऋजुस्तस्याः कौटिल्यमज्ञानानः ॥ साच
खला निजामतिरस्त्रीयाज्ञानस्य आसनं मया त्वां प्रत्यान्यथास्थापितमिति वदतीतिवदास्वाज्ञानेनाटयती
त्यर्थः ॥ तं पुनरुत्थाप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवं कृता त्वामीसाम्य दृसीं तां प्रददातिप्रदद एवं कृतासती अ
हसत् ॥ उपविष्टस्यो ऋजुयम् लांगूरस्थितमासनपुच्छं शिश्नं मिवनविष्यतीति बुध्या मया पुरो लांगूलमा
सनो न्दिश्चमयं तु मदभिप्रायमजनानो च तुरः पशुतुल्यः पशोश्च पश्चादेव पुच्छेन भवितव्यमिति ज्ञाप
यितुं परिहासं बुद्ध्वैव तां पश्चात्पुच्छां दृशीमदाः हसदिति भावः ॥ अत्र या मयोपहासानर्हस्योपहासायत्र
कृत्तमिति निजनिंद्कं करोतीति केचित् ॥ आसनस्थापनानभिज्ञाया निजायाः स्वसरमात्रमंते वदंतीति व
॥ ऋषीनामासनं दृसीत्यमरः ॥५३॥ त्वयमिति ॥ कश्चित् खलः परिहासचतुरः स्वयं स्वेनैव कथा निर्हं

नै०टी०१६

सहूत्पादिवात्तानिःस्थिरीकृतायाः कच्छपश्रवणप्रवणीकृतायाः वरपक्षस्तुत्तुवः नलपक्षीयायाः सुंदर्या वरस्य
पक्षेपार्श्वस्थितायाः पादयुग्मं अंतरान्तरेण द्वयमध्ये परेण स्वसखेन अन्योन्येन निर्न्द्वत्तं गुप्तं यथा तथा पश्चा
द्भागेनादर्शनितलं दर्पणं निम्न धापयत् अस्थापयत् हस्तन्यस्तन्त्रातिविविक्तोरुजघनकाममदनं तं दर्पणं
ददर्श च॥ नग्नादिदर्शनादिव हासः पश्चादनंतरं ददर्श इतिवा। पादयुग्मं अंतरांतरेणेति द्वितीया॥ पद्य॥ अ
पीति॥ अथ कामरहितकेवलपरिहासानंतरं वर्णनीं नलपक्षीयराजसंघानां विक्रियां मनोविकारो या
भूस्तायासां दर्शनेन नलपक्षीयानां कानविकारो नवतितत्तां वरांगना विलोकक द्रष्टानां लोकं मुग्धह
सयत्। तद्रूपादिदर्शनसमुत्पन्नकामविकारं वरलोकं दृष्ट्वा लोको हसदिति भावः॥ कीदृशाः उपचारेक
टाक्षक्षेपादिना स्वानुरागज्ञापके प्रीतिविलोकने विषये उद्धुराण्युत्सुकानि वा रूपपतिविशालानि च
तुराणि लोचनानि यासां तास्तथा विलासैः कटाक्षक्षेपादिभिः कृत्वा निर्वासिता त्याजिता धीराणां विला
सिनां धैर्यसंपदो याभिस्ताः तथा स्मरस्य शिल्पं कृतिरुतिसुंदर्यः॥ उपचारिपरिवेषणे दातु उद्धुराश्चताश्चा
रुनेत्राश्चेतिवा। उपचारोद्धुरचारुलोचनानां विलासैस्त्याजिता धैर्यसंपद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसिति

कन्दर्पवरवर्गविकारदर्शिनं लोकं मुकुरहास्यं यदि तिवा। लोकं मुकुरहास्यमित्तिवास्वास्यज्ञापिनोस्त्रुक्रा
निचारूणि नेत्राणि यास्तु तथा विलासैः सर्वाङ्गैरेव त्मा जिता धैर्यसंपद्याभिर्यस्त्वा तथा कामजनिलावरव
र्गस्यविक्रियाविकाराः कन्दर्पविलोककं मुकुरहास्यमितिवा इदानीं कामचेष्टा छुरः सरं परिहासं प्रदृष्टं चेङ
तिभावः॥ पपौ नदेवाह॥ तिरइति॥ कस्मिंश्चिद्घूर्मितरूपे स्मिते सानुरागं हसितेस्मतिकया विह्वलया
श्रिराश्चक्रं यथा तथा वलवद्वक्रं सरोजनालयाश्चलितमुखकमलस्पदं डोग्रीवायया एवं कृतयास्तया
तस्मितं ईषद् हा॥ सौ॥ तया बालया तदीये हृदि हसितुर्वक्रस्मित स्मितमेव निखायरवनित्वारोप्य ऋसंमुख
स्यलक्ष्यस्य वेध्यस्य वेधिता विध्यस्य वेधितविधकता व्यधीयत कृता। खलु निश्चितं। पराङ्मुखलक्ष्यवेधकत्व
धनुर्विद्यायां निपुणस्येव जनवतियः पराङ्मुखं सन्नलक्ष्यं वध्याति पराङ्मुख्यापित स्मित्नात्मानुरागो निवेशि
तइत्यर्थः॥ स्मितं लज्जा वक्रानुरागस्य सूचिका॥ मयास्त्वाभुरागद्योतनार्थं हास्यं कृते ऽनया हास्यं सर्वं लजितं
चेनर्हायं मप्पनुरक्ते ति निश्चितवंतं न स्मित्नमेव कामवाणोन्मूय न्यपीडयदिति भावः॥ बालत्वादपि वलिं
नयीवत्वं॥ प्रौढानुसंमुखमेव हसति॥ स्मितिस्मितमिति कन्दर्पस्मितावेव वक्रः वेधिता विधेस्तोदादि कान्तौ छौल्ये

नितिः॥ पद्मानुलमिति॥ करणस्य कर्त्तव्यस्योचितं परिवेषणादि तत्र्युक्तिततया बालयाऽयदन्यद प्रस्तुतं व्यापारांतरं तं
तां तथाप्युक्तः यदि दृष्टुं दर्शने च्छुः किंचिदृगंतमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तं मपिस्वकुर्यदवा रिक्तं दृष्ट्या पश्चात्परावर्त्तितं तदेव
अन्यकरणचतुर्वारिणारूपं द्वयमेव कर्मुके विषये तदीयस्य हृदं बालासंबंधिनो मनसः अखिलां वार्त्तामाशयं
न गाहयत्तः खलं स्वकं॥ खल्लु स्त्रे द्वे निश्चितं वा॥ दुर्ज्जनो ह्यन्यदीयमनोगतं अन्यस्मै निवेदयति॥ लज्जा
नुनाववशादियं मप्यनुक्तेति सोऽज्ञासीदिति भावः॥ खल इति पाठे स्वाशयद्योतन परेंगितज्ञानचतुर इतिका
मुकविशेषणं॥ ५१॥ जलमिति॥ कंचित् पिपासुं जलपाययमानायाः पादप्रक्षालनार्थं वा कस्मैचिज्जलं ददत्या
अत एव कलितानतेर्नम्रीभूतायाः कस्याश्चित्सुंदर्याः समीपवर्त्तिमुखं जनमध्ये चुंबितुं व्यवस्यता कृतोद्यमेन
तएव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केनचित्कामुकेन पतद्भाशिणिपदेनंदपालिना विलंबार्थं विरलांगुलिसं
गगलज्जलपालिना सत्तापादप्रक्षालनाल्लमपालिना वा सत्ता अन्यस्यां चुंबनस्यामन्यां सत्त्याऽएकपंक्तिनिविष्टा
नामन्येनां तत्र विवरतां वाईक्षणस्य दर्शनिस्यईक्षणनानां नेत्राणां वाक्वंचनार्थं प्रतारणार्थं मनीक्षणार्थं क्षणेऽअ
वसरः प्रतीक्ष्यतन्मुखं चुंचुंबेति भावः॥५२॥ युवानमिति॥ विदग्धशीलया चतुरया कयाचित्सुंदर्याङ्गितानके

चित्रतरूणं आलोकाकलानां सकलविद्याचातुर्याणां निधौ स्थानं रताया स्वाशय ज्ञायां प्रियसख्यां अथ
च सखी रूपं चंद्रेस्व पाणिस्यामेव याथोरु हृता लास्यां कमलनालास्यां निर्मितं रे रविनः कं ग श्लेष रूपः परिधि
श्लथोपि शिथिल संबंधोपि तं ने त्र लक्ष्यं शुद्धवान प्रतिलक्ष्यीकृत्य गाढबंधतां दृढबंधनत्वं दधौ बभार॥ अहोत्याश्च
र्य कच्चा निधौ च परिवेषायुक्तः श्लथस्य गाढत्व विरोधात् सख्यां चंद्रे वा तत्स्थालिंगनस्य परिधेश्च बंधनस्व
रूपत्वादाश्चर्यं॥ मदालिंगनेच्छुरियं स्वाशय ज्ञापनाय नायसखी मालिंगितवती मामेवालिलिंगेति तदाशय
मज्ञासीत्॥ इति भावः॥ पद्यं॥ न नेति॥ स्मरस्य बाणैः त्वरां हृतः नितरां पीडितो ऽत एव स्फुटो जातः सात्विकः कं
पः कंटका रोमा बाल्यवयस्य सकोपिका मीत्स्वच्छ नखेषु तदीय निर्मलनखेषु अनुबिंब नच्छलेन प्रतिबिंब व्याजे
न पयोड शुंजलो वा परिवेषयंत्या पायमानाया कस्मा छिन्नतनु वचरणे एव शरणे रतिं दिक्षण इन्य वि स्तृत
प्राविशत्॥ कामपीडा शांत्यर्थं चिरं चरणावलोकनव्याजेन प्रार्थन प्रणति संज्ञामकार्षीदिति भावः॥ अन्यापि
भीतः सकंपो बाणैः सशल्यः सन् रक्षं चिच्छरणं विशति॥ इत इवेति लुप्तोत्प्रेक्षा वा॥ चरणे स्त्रियामित्य मरो के
श्वरणे द्वितीया द्विवचनांतं॥ चरणाविति स्विपाठः॥ शरणमिति पाठे चरण रूपद्वयं रक्षितारमिति व्याख्येयं॥

न्यवीस्तत नेर्विघ्नाइतितडू॥१०॥मुखमिति॥नथैवान्ययावासुत्तुवाविन्न जमुखंवक्रीकृत्पयद्यस्मापिई षद्धास्मि
दहासितयाक्रियंआलंव्यलज्जामानाश्रित्पननासंनस्वमुखंयथातथायदासितंस्त्रितंमृदुमंजुलंगरूप
मस्पष्टवर्णंयथातथायत्स्ववाव्यर्थः॥अवादिगुवातदेवत्रयंतस्पाआश्रिस्तस्पालग्नकेप्राप्तिनिश्चायकमित्य
र्थः॥जग्राहहस्तानवानित्यर्थः॥स्मितायुत्तुत्नावववस्त्रादियंमयालब्धैवेतिनिश्चिकायेतिभावः॥वासमुख्येतिवा
॥१४॥विलोक्येति॥यूनाव्यजनंविधुन्वतीवालयंतीसुंदरीअकस्माद्विलोक्यतदर्शनार्द्रैवअवासमत्वेन
प्राप्तसात्त्विकभावेनसतीस्वत्रंप्रसिस्विदेशात्विकःस्वेदःप्राप्तइत्यर्थः॥आनंदोद्रिक्तोमनोविकारःसत्वं
॥त्वमेवप्रस्वेदंनिक्तोतुंमृषाअलीकंऊष्माणंप्रस्वेदनिमित्तंसंतापंनाटयतिएवंशीलेनअनिनयताखेद
पाकरणव्याजेनउदस्तकंठेनोर्ध्वीकृतमुखेनसतालज्जांविजित्यपरित्यज्यतदाननंतस्पामुखंददर्श॥स्वका
मपीडाज्ञापनार्थंतथापत्रपदितिभावः॥प्रस्विष्विदेवोपदेशात्वात्यत्त्वंप्रसिस्विदइतिपाठश्चिंत्यः॥१५॥आस
इति॥मस्रवोक्तोयुव्यजनंचालयंत्यास्तस्याःस्ववेक्तायाःस्त्रियाःयाःकुचयोःस्पृष्टकारकमालिंगनंचेष्टते
करोत्येवंशीलादोर्लतावाकुवल्लीतस्पाःसंबंधिचलदलाग्रंचंचलपर्णतुल्यंव्यजनंतालवृंतंतस्यानिलेन

१८

कंपनसंजातवायुनाऽञ्चलो विवशीकृतः॥ स्तन स्पर्शि भुजचालित व्यजन विलोकमात्रसंजातानुराग
तरलः सन् नानानलानां अनेकवारकांडानां जालस्य संघस्य नलनालानां नलदंडानां वायास्थं खला नि
र्बंधहेतुत्वात् तेषां परस्परग्रथननिर्मितः पंजरस्तया नितरां बद्धः संकुचितप्रचारस्ततः यौं नीडोद्भवः पक्षीत
स्यवविभ्रमं पंजरमध्यएव यद्वि त्रिष्टंभ्रमणं अथ च तस्य विलासं साम्यं अवाप॥ जन संभेदेप्यनुरागातिशया
द्वा जनचलनचल कुजां नर्वर्तितकुंचयोः परंपरयापि मे स्पर्शसंसर्गिकप्रीत्यासाद्या दिवतः कुचस्पृष्टकालि
गनमनुभवं जनश्याकव्यायष्ट्यैर्दृष्टं चाप्तिउमन्राक्तः कामातुरः पंजरबद्धपक्षि निर्बंधमिवानुवन्नूवेतितावः ल
तायाश्चंचलदलत्वं युक्तं॥ व्यजनचालनव्याजाच्चलितो भुजस्यापि मन संस्पर्शः स्पृष्टकालिंगनत्वं युक्तं॥
नलजालेति च पाठः। गलनालेति पाठे नानाविधाः कंठनालं संबंधिन्यः कंठबंधनकारिण्यः स्थं खलादूत्पथः
॥६२॥ अवेति॥ साकापि वर्णयितुमशक्यास्ताबोध्य स मनश्चतुरा कटाक्षेणस्य नेत्रप्रांतवक्रवीक्षणस्यावष्ट
म्भेन गिःपरंपरावा॥ तथैवतदुचितैव साकाचनकापि वक्रोक्त्यादिरूपा वचनस्य भंगी रचनापि श्रस्तृदिति
रोषः साकापयया कटाक्षावष्टंभयावचनभंग्या चकर्त्ता युवाभ्यां मिथः परस्परं अनुनाथने अन्योन्य प्रार्थनेवि

यो

नै० टी० १६

षयेत्कष्मो प्यल्पोपि हृतस्य श्रमः प्रयासः नत्रेषितेऽवशिष्टीकृतः ॥ यया कृत्वा युवा त्यां न प्रेषित इति वा ॥ आ
त्मनेव चेष्टाविशेषरचना द्वारा त्वं किमेष्यसि अहं वा एष्यामीत्यादि प्रश्नानिश्चया दूतस्यानवसर इति वा ॥
यूनो वैदग्ध्यं सूचितं ॥ युवतिश्च युवा वेत्यत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः कर्तरि तृतीया चतुर्थी वा ॥ प्रेषितः तत्क
रोतीति णिजन्तान्निष्ठा ॥ ह्०॥ पपाविति ॥ कश्चित्कोपि युवा त्वस्याप्यननुखेन मिलितं योजितं करपुटपानार्थं धृतं जल
स्य गण्डूषं येयं जलं क्षणमात्रं न पपौ यतः उदीतसंमदः उत्पन्नाश्रुरागः तथापि किमिति न पपा वित्यत्राह ॥
तत्राधरसंसक्तिकरपुटधृते जले प्रतिबिंबितितं उरः स्फुरन्त्या विलसन्त्याः स्मरकार्मुकवद्भ्रुवो यस्यास्तस्याः
मुखं चचुंबा उदीतसंमदः सन्चाखुंबितवान् ॥ जले पीते प्रतिबिंबासंभवात्पानार्थं गृहीते जले तस्या मुखप्र
तिबिंबतन्निजं मुखचुंबनदर्शनकौतूहलवशात्तस्या यावदवस्थानं न पपौ गतायां तु प्रतिबिंबाभावात्पपा
विति वा ॥ पंक्तिस्थानं वेक्षणं वंचनं यावन्न पपौ तेरीति तु जलं पपौ ॥ उरः स्फुरन्त्या जलं ददत्या एव मुख
मिति वा ॥ ह्०॥ हरिदिति ॥ हरिन्मणेर्नीलमणेर्निर्मितभाजनार्थं भाजने पात्रे अर्पिते पुरः स्थापिते सति पत्रावली
त्वान्यात्शाकरूपेणत्वत्रांत्या वा किल स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ताः वारयात्रिकाः वरपक्षीया राजानो

नीमसंबंधिनिर्लोकैरितिबोधिता॥ इतिकिं। इदंवोयुष्मभ्यंप्रवितीर्णंपात्रंशाकैः पलाशादिवृक्षपलाशैर्वल्लिका
दिरूपामर्व्यंजनैरेववानन्नंतंनपत्रावलीनोपिशाका इत्येवं रचितं पूर्णं वा॥ किंतुश्रोत्रादिषुकमपिहरितानीलया
त्विषाभृतंनपत्रावलीनापिशाकाइत्येवंज्ञापितास्तवस्तुष्टाइत्यर्थः॥ वरयात्राप्रयोजनमेषांप्रयोजनमितिठक्॥९६॥
श्रवमिति॥ विनीतोश्रवमाचारवानिवस्मितहर्षवाक्रमुखंनविलोकयन्नपत्रपन्युवातस्यान्तर्भ्रूयुग्मस्याव
निमध्येन्मिनागेवद्दग्ज्योजितनेत्रःसुन्दरःस्फाटिककुट्टिमेस्फुटिकनिबद्धेन्सौस्थितांवधूंकिंमप्यपृच्छत्।
अग्रेस्फटिककुट्टिमप्रतिबिंबिततद्गदर्शनसंजातस्मितःपुनरपितद्गदर्शनार्थमेववागोष्ठीमिषेणतांस्थिरीचकार
तिभावः। अधोदर्शनादेवमुखंनविलोकितं। अयंश्लोकःक्वचित्॥९७॥ अमीइति॥ अमीजनाःरसात्स्वादविशेषा
नुरागादोदनंअभुंजत॥ किंभूतंलसद्बाष्पंविद्यमानोष्माणंईषदुष्णंतथाअखंडितस्वासावखिलःसंपूर्णश्चपाके
पिअवछिन्नंतंडुलमितियावत्तथानयामखिलंस्वरूपंयस्येतिवातथापाकसमयेनवनीतद्रवपादनेनाप्तंवि
मुक्तमसंलग्नसिक्थुकंतथाअविमुक्तेअत्यक्तेमार्दवंयेनस्फुजातिशालिबीजत्वादतिकोमलं॥ तथारसोत्तरे
स्वादबहुलंतथागौरंचंद्रधवलंतथाअपीवरंजीरकादिसुजातिबीजत्वात्सूक्ष्मदीर्घतंडुलंअतएवामो

नै॰टी॰१६

दन्ते हर्षकेतुपरिमलबाहुल्या घ्रामोदनं ॥ अस्तं तत्त्वे गलद्बाष्पत्वे मार्द्दवात्मा गेऽन्योन्यं क्षियुक्तत्वं अंतः
करणमार्द्दवे परस्परविरोधद्वंद्वे तिच विरोधाभाव ॥ १७ ॥ वय इति ॥ सुंदरे जन्यजने दशावयो वयोरनिर्गच्छा
दागच्छे शैवताख्यपारतंत्र्येण स्तोकमीषत् द्विकस्वरो उल्लसितमंडलौ स्तनौ यस्यास्तां वयःसंधौ वर्त्तमानां
मुग्धांतिरश्चिरो वक्त्रं यथा तथा चुंबति पश्यति सति मातुरागकटाक्षमात्रेणापि चुंबनजन्यं सुखमनुभव
ति सति ॥ गुरुस्तनीतारुण्यपरपीवरकृतस्तरकुचाऽपराऽन्या स्त्री तदनुरागाक्रमणा तराति सलज्जा सती
यथास्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव वस्त्रस्तं किल स्थानाच्युतं जातमिवोरःस्थमंबरं हृदयावरणवस्त्रं बल
द्विगलितं कृत्वा पुनस्तस्याच्छादनाया दृढं गोपीचकार ॥ मुग्धां प्रत्यनदरं हृदयावरणसंज्ञानं चकार ॥ विदग्ध
स्त्री रातिरीहृत् ॥ अथवा त्वमिमामल्पस्तनीं मुग्धां तत्संभोगासहनां किं पश्यसि किंतु पीनद्विनस्तनी त्व
त्संभोगक्षमां मां पश्येति स्वापयज्ञापनायादृष्टमपि पीनघनस्तनयुग्मं दर्शयदिति भावः ॥ ह्रीणतरात

२०

सिला दिदृक्षितिङुव ऋव ॥ १९ ॥ यदिति ॥ सुरभिः कामधेनुः गौर्वा अथ वसोरत्नयुक्तः पंथाः मनुरूवे
उत्पत्तिविषये यस्यादि हेतुः दुग्धादि द्वारा परंपरया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिवसो स्त्यधर्मयुक्त

द्वा२

कारणादिव यदाज्यं सुरभिजनेवेत्स्यात्॥ कारणगुणा हि कार्ये समवयंतीति सुरभित्वं वितुमर्हतीति दाज्यमेनो
जन्यजनेभ्यो वध्वाहैः प्रवितीर्यपरिवेष्य पायसं क्षीरपक्वतंडुलमन्नं तदोच्चैः कुल्यानां घृतप्रवाहरूपाणां त्रि
माल्यमरिन्नां तटयोः सेकतं कृतं॥ पूर्वं पायसं परिवेष्य तस्योपरि धाराप्रवाहरूपेण घृते क्षिप्ते द्विधाभूय घृतम
मितःस्थितं पायसं सुभ्रत्वाद्धतकुल्यासेकतमिव शोभते स्मेत्यर्थः॥ आज्यमेरिस्य वा कुल्यपुक्षं॥ यदाज्यमि
त्यवपाठः॥७०॥ यदपीति॥ यदपि यद्यपि च सुधा लेपैर्मनुष्यैः सुधामृतं न पीता तदपि तया पिसुधारसाज्ञानेपि
अदः॥ आज्यं तनोमृतादपि सकाशात्स्वादुमिष्टमित्यनुमीयते॥ यद्यस्मात् सुधां धत्ते॥ मृतान्नादेवा अपित्त
नोऽषर्वुधेनाग्निनादग्धगंधिने विनाक्षिप्तसौरभ्याया पस्मै घृताय स्पृहां इच्छां दधते॥ यागे हि हुतं घृतं देवा भुं
जते॥ यदि अमृतादधिकं रसं ना भविष्यत्तर्हि अमृतादत्रापि देवा यागानलविहृतिगंधमप्येतत्स्वानुरागं क
थमन्यवाहरिष्यन्॥ अन्यवहरंतीति तावत्तस्मादमृतादपि विहृतगंधमपि घृतमधिकरसं किंतु तस्पष्टसौरभ्य
मितिभावः॥ मनुष्यैरपि सुधा यस्मान्न पीता सुधां सोपि विशिष्टा सौरभ्यमितिभावः॥ मनुष्यैरपि सुधा यस्मान्न
पीता सुधां सोपि विशिष्टास्मै यस्मात्स्पृहयंतीति तस्मादपि वह्नेतारदो घृतं सुधायाः स्वादु तरमनुमीयते॥ के

नै०टी०१६

ल्पसमत्वाद्बुद्धिर्सर्वमस्पृष्टतनास्वादयंते एवं अन्येच नित्यप्राप्ता मृता अपि यस्मात् स्पृहा यस्य हयं ति तस्माद्धेतु
र्ययास्पृष्टा दृष्पधिकमेतद्भुमीयत इतिवा ॥ कृतप्रबुद्धेन गदस्यध्या सोगं यस्यसोस्यस्येति कर्मधारया
दिनि ॥ स्पृहेहरीप्सित इति संप्रदानत्वं ॥ ७१ ॥ अबोधीति ॥ असौबाला क्वापि निश्चितं बालत्वाल्लज्जावशाद
विस्पष्टं इती घहे तोभविस्तु च कर्ककेत्पादिममचेष्टितं नोऽबोधि अज्ञासीत् किंवा अथवा प्रतीत्य ज्ञा
त्वाप्यन लुशागान्नां दृतवती अवज्ञातवती त्वेवंरूपा छन्न पुनर्ज्जायमानां पूर्ने ॥ धियं संशय बुद्धिं कियंतं मा
र्गगतापि बाल निवृत्य परा वृत्त्य आदरदर्शनं सादरकटाक्षविलोकनं तद्रूपेण छनी लुनाति स्म विच्छेदात दि
गितज्ञानपुरं सरस्वानुरागं प्रकटी चकारेत्यर्थः ॥ तादृग्विलोकनान्मदिंगितं ज्ञात्वाई यैमप्यनुरक्तेति यु
वा निश्चिकाय । निभाव ॥ कियदिति नि द्वितीया श्रितेति समासः ॥ कियद्यथा तथा गतेति क्रियाविशेषणं वा ॥
७२ ॥ युग्मं ॥ हे नोजना वसरे वाराजिकानिरा दंसाधितं दधिदुग्ध दृग्धि मिश्रितं मं जनं तेद्दणात्रिशायात्सी
त्कारस्तता सुखेन के जन्यजनेन नो जिज्ञ अपितु सर्वैर प्युक्तं किं कृतें धुतो न मांगेः कंडुत्वात् इति मयात्कं
पितशिरोभिः तथा भोजनं कालेशिरः कंडूयनस्य स्मात्तद्वचनेर्निषिद्धत्वाद् कांडेत्र काले कंडूयते सूर्द

तालुनी येस्तेतौ ॥ सुखस्पेव नो जनसाधनं त्वेसिद्धे पिसीत्कारादिविशिष्टं त्वद्योतनार्थं सुखेनेत्युक्तं राजि
काराकृतो जिनामियं जातिः । राजी इतिकान्यकुब्जभाषायां मरुन्पादु इति दाक्षिणात्यभाषायां राजिका
नाम ॥ ९४ ॥ वियोगिनीति ॥ वियोगिनां स्त्रीपुंसानां दाहायपीडार्थं कटू नवतपास्त्विषो दीप्तयो यस्पास हृद
ये स्तुषारस्नानो यश्चंद्रस्या हृतं खंडमिव सितं श्वेतं तथा पाकप्रथमं मृदु प्रथमस्पर्शमिये कोमलं अथ पश्चा
न्मुखप्रक्षेपानंतरं तालुजिह्वादेशे स्त्रेन्दुणति शायाद्दाह दायि दाहकारि ज्ञानी तं तद्राजिकाद्यमनोजीति स
र्वेनान्वयः ॥ तुषारस्नानो सकारादा इतिमिति वा ॥ कटू वेरवलङ्वकिंन्द्वतः सर्वस्तु ऋतौ दापातरमणीयां
ततो नंतरं त्रहितीवेरं ॥ ९५ ॥ नवाविति ॥ वयःसंधौ वर्त्तमानो नवा चप्रगल्भा एव ततएव निजभावगोपि
नो स्वानुरागाप ह्नवं परौको विधुवानो ऽन्योन्यमिषुलोकव्यवहारायो ग्येष्वस्त्वायो ग्येषु वस्तुषु प्राकृह
विविहितः कृतः न्वमेनिरर्थकत्वमणस्यक्रमः परंपरात्रयेन वा एवं न्द्रतं दृशानेत्रियास्त्रिभागं ईतीयां
शरूपं कटाक्षं अन्योन्यमुखेषु नः उनः विधत्तः स्मचक्रतुः यत्क्षया किलान्योन्यविलोकनवत्वे छ
मात्रेणक्रमप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकनं कृतं तान त्वनुरागेनेति लोकप्रतीतिर्यथास्यादिवं वस्त्वं तदे

विलोकव्याजेनाननं मुखं कृत्वा दैवी दृशां वक्रा तेइ तिभावः॥त्रिभागमिति पूर्ववत्॥समर्थनीयं॥७५॥व्य
धुरिति॥तेजन्यजनाभृगमांसैः मावितं राधं संस्कृतं मृदु तेमनाख्यं व्यंजनं विशेषं रसात्मीत्पात्तुक्ता इति
मनो व्यधुस्तमानितरां चक्रुः॥इति किं अदस्तेमनं तिसाधवश्यं दृस्तस्यात्संगे वर्त्तमानः ऊरंगो हरिणः
स्तस्माज्जातैः पीयूषजलैरमृतरूपैर्जलैः सह वर्त्तमानैः पलैर्मांसैरत्रपि अपाविकिं॥रसातिशयान्मन
सेवंतर्कितवंत इत्यर्थः॥तेमनस्याभितरां स्वादुत्वमुक्तं॥अत्र पिश्रापाके इत्यस्मात्कर्मणि विणि घृता
दित्वान्मित्वान्मित्वा कृत्वा॥७६॥परस्परेति॥परस्परस्याकूतविहा॥विशेषादेवज्ञानं दूतस्तत्पं मंनो
गसंमतिर्ययोः कयो विदूनोः स्त्रीपुंसयोरनंगमारांडुं सुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रति उद्दिश्य मदा
क्रियमाणे निषेधापेक्षया किमचिरात्पुषा किंचिदधिककालमाधुर्वर्त्तमानतायेष्येवं न्हूतेनाकियच्चि
रकालस्थायिना निमेषणेनैवाक्षिपक्ष्मसंकोचेनैव करणकारणेन वाजनेषु मध्ये बकुषुजनेषु वर्त्त
मानेषु सत्स्वपि निर्णयः निश्चय उत्पादितः जानीत वा॥कदा संभोग इति इंगितेन दृष्टे सति नेत्रे निमील्य
कं चितकांतं स्थित्वा जने निर्गणे मत्पार्श्वं गंतव्यमिति रात्रिः संकेतसमय इति निरनायीति भावः॥उत्पादिवि

एते पद इति कर्त्तरि कार्म्मणि वा क्विप् ॥७७॥ अहरिति ॥ विटे कामुके रताय अत्र आवयोः संयोगं कर्त्तुं अहर्निशा
वा तिउष्मकरः घर्म्मोपलक्षितं दिनं वा शीतांशुकरः ज्योत्स्नोपलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमेणोक्ते सीतयोयो रूपरि
करार्पणादिवचेष्टितात्कर्म्मपिष्टकृतिसमनिविरश्मावशुरा तत्समाशयं ज्ञात्वा क्रियोपलक्षिताऽनङ्गरमिंगितेनै
व तन्निषेधनीतयोर्दिनं निशयोर्निषेधं कुर्वाणा संध्यावन्मधुरस्वीयोलेऽङ्गुलीव्यवधानस्थापयेत् ॥ अनन्तिमसं
तमर्थं निषेधं तु स्त्रियो मानतः किमिति एवं जातमिथ्या घनिधायाधरेंगुलिं स्थापयतीति जातिः ॥ किल प्रसिद्धि
॥ लोकस्य चैवमेव प्रतीति जनिता सा तु तन्निषेधं व्याजेन दिने रात्रौ वा न वसरात्संध्यैव रतसमय इति अक
दि थयत्तिस्राव ॥ यद्वा दिने सूर्य्यलोकात् रात्रौ चन्द्रालोकात् द्वयमनुचितं किं तमंदोधकारमलिनासंध्यैव रतस
मय इति अकथयदित्ति भाव ॥ यद्वा दिने सूर्य्यालोकाद्रात्रौ चंद्रालोकात् द्वयमनुचितं किं तु मंदान्धकारमलि
नासंध्यैवरं तु योग्येति भाव ॥७८॥ क्रमेणेति श्लोकः संदीपकः ॥ क्रूरं नक्षत्रसितताराकरा ॥ किमिदमनेनानुचितं
कियत इत्यनो विनीविचिंतनेन विस्मिता किल विविस्मितेव अत्र रुदितेषाव केनेत्यर्थः ॥ भावः सएव ॥७९॥ कियदि
ति ॥ ततसुरतकालनिर्णयः मए व युवा कियदल्पं त्रोदनं धुरः स्थानां वीतपजन्यपात्रे स्थापयत् ॥ कियद्दोदनं

वस्त्वं दोः प्रतिकूलनरानयनसमर्थकरस्य नलकरस्य त्यागवशात्तुरोगमनेन नु स्वं प्रतिकूलनरानयनसमर्थकरस्य नलक
रस्य त्यागवशात्तुरोगमनेन नस्त्वं प्रतिकूलकानयनवशात् दामनेनचक्रमेण वा प्रत्यहं किमेष्यामि त्वं वा मां प्रति कि
मेष्यसीति यांप्रपच्छ सा आश्वासनेन न मंत्र्यपथत्वाल्लज्जया किल किलेत्यलीके ॥ लोकप्रतीतोत्र नयाल्लज्जामुखेन
नीलतमिति । तत्त्वतस्तु मुखेन मीकृतेरणे नाहमागमिष्यामीति त्वं दर्शितवतीति भावः ॥ तं वीक्ष्य मुखं नम्रीकृ
त्य स्वचरणौ पश्यंती त्वमेवागत्य मच्चरणयोः पतेति भावः ॥ जो जनसमये वा जो क्वा कियंतमोदनमेव विजन्य
स्थापयति । कियंतं दध्यादिना स ह नो कुंठ क्वाती तिजातिः ॥ कियंतं तस्य जन्बु ऊत्वा पुनर्ददानः कियंतं वपुर
पात्रं प्रत्यारयत्रितिवा ॥ ७९ ॥ यथेति ॥ वारयात्रिका यथा येन प्रकारेण । मिषेमांसे पित्र्यमांसस्य मा षाद्य
नस्य त्रमं जग्मुस्तथा येन प्रकारेण निरामिषे मांसलेश वर्जिते पिते मनादो रूपस्वादादिनिरामिषमोहं मां
संत्रमं ऊहिरे तर्कितवंतः ॥ तेषां तेन प्रकारेण विदग्धैः निताङ्कहलैः स्वप्रकारैः कष्टानि एते वारयात्रिकाः
परिकर्मभिः साधनद्रव्यैर्निमितं विचित्रमन्नं परिहस्यवि हस्य सर्वोङ्कत्रम निमित्तं सपरिहासं जो जिता ॥ ८० ॥
मखिनेति ॥ कश्चिद्युवा मृद्वीयं जनमांसस्य फालिकं खंडनखेन स्तत्वा निजात्ध्याजात् धरसंनिधौ इष्टाकारां

द्विधा कृत्वा सर्वमधरसदृशीमपि न खिन्नद्विधाकृत्वा मध्येन खिन्नरेषाकरणान्नितरां मध्यस्थितरेखाधरसदृ
शीवाकृत्वा ददृं तैर्ददृशे ॥ परिवेषिको ऽधरं मांसमयं ऊन दायिन्यात्र धरंप रूपम् विहस्यैतादृशी स्वादुतरा मांसफ
लिका कदापि नोपभुक्तेत्यादि प्रकारैर्मनस्याः फालिकायाः रसं स्वादुतां प्रशंसास्तावीक्षा॥ स्वादुतरं त्वदीया
धरमेव स्यामीति हसन् तस्मिन्मांसे खंडे तदधरतामारोपयन् स्वाद्यतामज्ञापयद् इति वा ॥७०॥ अनेके
ति॥ अमी जना वारयात्रिकाव ऊम्मूलकंदपत्रपुष्पफलादिरूपं शाकादिव्यंजनमभ्यवाहरन्न बुभुजिरे ॥
किंतु तं अनेकेषां नानाविधमरीच्यादिद्रव्याणां संयोजनया संबंधेन तथा कृतेव स्तुतं तरस्यैव गंधरसादि
करणेन तादृग्रसादिनिर्माणात् तथा नितरां कर्त्तित्वा निष्पिष्य चूर्णीकृत्य वाकारसाम्यादिना तादृक
जन्मादस्तु तरसादृग्रूपसंपादनात् रूपांतरगंधांतरादिकरणद्वितीयं कृतः आकालिके समय एव वस्तु
नि विस्मय आश्चर्यं येन ॥ क्रियाविशेषणं वा । तथा च आकृतिराकारादितिवा ॥ फलादिकर्त्तिकैर्खारराजिकाद
ध्यादि संयोगाद्रसांतरापत्तिस्तथा रूपांतरापत्तिश्चणो धूमादिपिष्टशार्करासंयोगाद्रसांतरापत्तिरित्यादि
वेदस्था ज्ञोत्कर्षेणं विस्मयः ॥ अधिवासनविशेषाद्वा कालिकत्वं अमो युक्तः ॥७१॥ पिपासुरिति ॥ वारिणः अ

नै०टी०१९॥ बुनासहितेन दृष्टेन विटेन सुखं निरीक्ष्य अहपिपासुः पातुमिच्छुरस्मीति विबोधिता विज्ञापिता वाला बुद्धवक्रोत्या

द्यभिप्रायविशेषा अप्रौढबुद्धेनरपि करेण गलन्तिकां सुवर्णजलभाजनं कर्तुमनाः सती तदाशयाज्ञाना

मितिचतुराणां सखीनां हसमाकर्ण्याभिहितोः सहसा झटिति सुष्ठु प्रतिबुद्ध वज्जलपायनारंभसंभ्रमान्न्यव

र्तिपराहृत्ता सहसा सस्मिता सतीति वा॥ कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन पिपासुरस्मीति वदन्त्रपमित

दीयाधरं पिपासुरस्मीति त्वेतदाशयमियं न जानातीति सखीभिः हृता हास्यादियमपि तदाशयं ज्ञात्वा गल

न्तिकां पुनरस्थापयदिति भावः॥ स्मरगुणेत्यादि नासुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधादेव चारित्रतृतिष

ष्टी॥८॥ अपुवेति॥ अमत्रगं पात्रस्थं घृतं समादित्सुर्ग्रहीतुकामः कश्चिद्युवा तत्र घृते एपादृशः उरः स्थाया

मृगाक्ष्याः परिवेषिकाया अनुबिंबनं प्रतिबिंबं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य प्रतिबिंबस्य नीविं पुनं गानिबद्ध

नाभ्निचुबिवस्त्रग्रंथिच्छित्तिषु निवेशनशीलं चकार तत्रास्थायादित्यर्थः प्रतिबिंबं स्फुटाः कंटकोत्कराः यस्मिंस्तरोमां

चमत्कृदित्यर्थः॥ स्वप्रतिबिंबनीवा॥ ग्रंथिमोचनार्थनाम्निनी विसविधेस्पर्द्धाकारिणस्तत्करस्येष्टं दृष्टांत

स्यस्वसंभोगवासनां ज्ञात्वा तदानीमेव तस्मिन्ननुरोगा ज्ञैमां चितादृक्ताद्रूपा अप्रतिबिंबितत्वात् प्रतिबिं

२८

बमपि विटलिख्यत इति रोमांचितमस्त्वदिति भावः॥ द्वयोरप्यनुरागस्तुल्यो जात इति॥ ५४॥ प्रलेहेति॥ कोपि विद
लिख्यत इति लेह्यं प्रलेहो लेह्य स्वरणादि द्रव्ययुक्त आर्द्रकादि संस्कृततक्रादि निर्मितो द्रवद्रव्यविशेषः तस्मात्तस्मै
हि तैलादौ घृतमनुविंबनं यथा धृतं स्थितमनुबिंबनं यस्या वा एवं विधां उरःस्थां सुंदरीं प्रतिं तां जनछलं येन
एवं विधः स रज्यति बिविताननमिव करांगुलीनां मुखे रंध्रैः शुरु परिस्पृशन् स्वाप चुचुंब की दृशैः स्वमुखं समर्पा
पितैः प्रापितैः नथा रंध्रैः स्वभावात् उष्मस्य तस्याः स्पर्शो ॥ ततोनु तस्मादनुरागात् किं मंगुल्यग्रैः रक्तत्वादनुरा
गाच्चुंबिताः किमित्युत्प्रेक्षा॥ रंध्रैरिति पाठे मुहुः परिस्पृश्य ततो तदनंतरमेव रंध्रैः प्रहेलस्थ्रलेरेव स्वमुखं प्रापि
तैः करांगुलीमुखे चुचुंबेत्यर्थः॥ प्रहेलेहि वटकादि निद्धे पात्रे लादिविंदवस्तारं ति तत्र जातं प्रतिबिंबमंगुल्या
स्पृशति न प्रहेलं वलनात् प्रतिबिंबं त्रंगचयात्॥ अंगुल्यग्रैर्लेहनछलात् परं परया चुंबितवानिति भाव
नां प्रति स्वानुरागमदर्शयदिति च भावः॥ ५५॥ आराधीति॥ मीनेत्यामस्त्रिपत्यं चित्रकादिर्भूगेत्या अन्येत्यः प
त्रिमास्तित्रिरिलावकादिपन्नस्य परिस्पृश्य जातेः पलैर्मांसैः मृदुत्वा उत्सुगंधिपाकेन परिमलविशेषपुष्टैन
यन्ने मनाख्यं व्यंजनं रूपकारैरराधि साधितं॥ तद्धा कुल्या स्त्रीकैः संख्यातुमपि नशक्तिस्मजे पितुं तुष्टुनः

उत एवाशा॥ किंत्वपितुस्तोकं नुराज्यं नान्दे द्वयेपितुं जितुमर्दने॥ न्धा॥ नेति॥ किंच न किं वित्तुं चैति क्रीडा
त्यां त्वद्वेषे त्वक्वौयया कया वितर्इं गिते रंजलिबंधा द्विष्टिते॥ वाडुनि॥ प्रियवचनेश्व लेता॥ र्थनासंनो
ग्राप्रार्थनायेन योवितः॥ उरा सर्वपरासिनि रस्त॥ अस नातनया मरम दृष्टिवं जजितप्रमादमुत्पात
यान्तो जनलीलयाग्रासविन्यासमिषेणमुखेणगुलिंदिपन अंगुलीसंस्पर्शेन नतो प्रतिदीनत्वं सूच
यन्सउनरन्वकंपि अनुग्रहीततद्देत्यं दृष्ट्वासंजोगस्तयानुमतेइतिनाव॥ छा॥ अकारीति॥ यद्वारि
प्रत्नं जनाद्यऊनाद्यजनादि वायुसंगाद्धिनोनीहारभिन्नं तुषारतुल्यमकारि यद्व अगुरुसारस्य ठल्ला
गरोर्दारु निर्धूपि धूपितं॥ नृंगारके सुवर्णपानपात्रे संगःस्थितिर्यस्यास्ती तितद्वारितत्र नोतुनावस
रे नीमग्रहिव॥ निपीयमितरां पीत्वा तेर्जन्यजनेः प्रतिचारं पुनः पुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेणवर्णि
अस्ता वि॥ प्रतिवार निपीयेति वा॥ अगुरुरित्येव पाठः॥ नृंगारः कनकालुकेत्यमरः॥ अस्पत्वेकन्॥ न्ध॥
जलवर्णनमेवाह॥ त्वये ति॥ हि विधातः त्वया अंबु उदकं यदमृतमसृ इं अकारि तं यद्वतीवनसी
शं ऽत्र तद्यमपि सा धुउ चितं इमवत्तं॥ अमृततुल्यरसत्वात् प्राणधारणहेतुत्वाच्चा नर्थवाधु

क्रमेवैतत्तस्य संज्ञाद्वयमित्यर्थः ॥ पुनरिदं सर्वतोमुखसंज्ञं दृष्यारं । निरुक्तं अन्वर्थत्वाभावा । न्निरर्थकमेत
त्कृपैतं ॥ यस्मादिदं जलं पिबति इदं पिबोऽस्मदादिः पुरुषस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि यस्यैवंविधस्तत्कु
तु सुचितः अस्मदादेर्वरूनि सर्वेष्ववयवेषु त्वं वेद करिष्यध्वस्तदस्मदादिरिदं मान्दृष्टिपानुमन्त्राद्दपतनैव
केनमुखेनेति नितरां शात्यमा । धुर्यादिगुणयुक्तमेतदिति भावः ॥ वीतु तुल्यपयोऽम्बुघोतकौ । पयः कीलालम
मृतं जीवनं ॥ पुष्करं सर्वतोमुखमित्यमरः ॥ इदं पिबः पाद्यादिनाख्यात ॥ न्याय ॥ सरोजेति ॥ उत्तेजो सखेवो इति मि
ष्यावादात् है मत्वा । किलोदनेन ददतु । किलेति व्याजे ॥ इति किं हेमखिलं पात्रमभ्येत्य क्रूरे ओदने स्थितेऽपि
सरोजकोशावदसिनया । आकारो यस्य तत्तनवरांगप्रार्थनासूचकेन पाणिना क्रूरं याचते तस्मै कामुका
य क्रूरं वितर देहि इति यावदतित्वं वितरेति विवदमाने । क्रूरऽदापनव्याजेन तत्प्रार्थितस्तनवरांगदा
नेऽन्योन्यं प्रवर्त्तयेत्यो ऽमध्ये ऽन्योन्यलज्जावशादकृतरारिरंसुरपि नांगीचकारेति भावः । अनुवादा
दिति पाठे उक्तरूपादनुवादादिति पाठे उक्तरूपादनुवादादुत्तेऽपि स्वल्पमोदनं किल ददत्वित्यर्थ

ार्ुदिनदानव्याजेनतत्प्रार्थितदानमंगीचक्रतुरितिभावः॥(५०)॥यमइति॥पयःप्रदायाःसमाहूतेनऋणम
पिदृश्यंइतिविचार्यपत्युपतेष्टछेनेकामुकायश्रूवनिश्चितंमनोज्ञा॥अथचपराज्ञायद्देवतस्याःकरद्वयीतृं
गारस्य॥धृतेर्धैर्यरागस्यनिषेणयद्यस्मादुत्तरंनदीयप्रश्नस्यप्रतिवचनंप्यतरह्रदो॥इतिकिं॥इयंस्त्रीकियं
तोकिंप्रमाणोवारूसुदरोचकृचौयस्याःसेति॥स्वर्णकिलशीपरिमाणेस्वर्णवर्णौवैतस्याःकुचावितितै
पत्यस्त्वरितपर्थ्यः॥उत्तावपिमिथोनुरागादन्योन्यविलोकवपरावेवतस्थतुरितिभावः॥अन्योपिप्रियस्तः॥ त्रि
केनचित्स्मिषेणप्रश्नस्योत्तरंददाति॥(५१)॥अमीविशितिति॥अमीनिर्जग्नर्जनेत्तङ्रूहेनेमग्नेहेश्राकंठंअ
जितकुयथातथाशर्कराजोजितुकातुषारधारयाहिमोदकेनघटितेवमिश्रितेवतथाहयंदधिपंसात्रश्च-
वैरिणामहिष्याववक्षयन्याश्चिरप्रसूतायाःपयोदुग्धंतस्मात्सुतंजातंदुग्धपरिणामरूपंदध्यप्यनोजि॥
सुधाकृत्स्वादमतस्यागाधजलाशयादुद्धृतंपंकमिवेत्युत्प्रेक्षा॥शर्करांनिर्णीताछन्नास्वादध्यपष्ठतवत्
स्वादुश्चुन्नंघनंचेतिभावः॥नष्टऽहेअमीनिःविशिष्टंदध्यन्नोजितुषारयाघटिताऽल्पकनत्वंप्रापिताशर्क

रेवसुधारूदादुष्टतं पंकमिवेति॥ दधिविषयमेवोत्प्रेक्षाद्वयं वा॥ दग्धं शैत्यं शैत्यं क्वाथस्वादुत्वं घनत्वं क्षिप्तमेतेन
पयःश्रितमिति पयो शर्कराभेदः॥ सृतं पक्वं नवत्वं महिषीपयः क्षीरं जिदधिवाभोजीतिसंबंधः॥ चिरसृता ब
ष्कयणीस्यमरः॥ महिष्या दधि स्वादुतरं भवति॥ द्विषः शत्रुर्वेति वचनात् हर्यं द्विषती तिद्वितीया द्वितीया श्रिते
ति॥ योगविभागात्समासः॥ द्विषद्विष्कयणीति उंबञ्जाव॥ श्रृतमितिश्रृतं पाके इति साधु॥ ८१॥ तदंत इति॥ तद
धिनिरीक्ष्य रसातिशयात्तृष्णया ग्रामवासनया चला चंचला षरप्रांतलेहिनी गलतुलाजिह्वा यस्य तस्य ना
वस्तत्रातां चलतावितितीतया अंतरं तर्मध्ये सुस्थिरस्पष्ठिद्रस्य बिंदुभिः राहिः क्षिरइतिवदन्नेदोपचाराछिद्र
रूपैर्बिंदुभिः करं बितं मिश्रितं व्याप्तं तदधिकल्पयतां कुर्वतां जगन्नाथस्ततः सर्वप्रदेशेष्वपि करं बितं मिश्रि
तं व्याप्तं तद्दधिकैः स्पष्टमेवोपि श्रृकटमपहृतां स्पष्टं संभावनायां अपहृतमिवेत्यर्थः॥ अपहरत्कथं न दृष्टं इत्य
त्राह॥ यतो मायिनान्न दृश्यतया अपहृतमित्यर्थः॥ स केन क्षीरस्या दध्याकारेण परिणमिद्धानिछिद्राणि दृश्यंते
न ब्रह्मणः दृश्यतयाद्धधनि वर्द्धमानः नारोन्तोक्षुमकृपाः स्पृहीनोऽन्यथाछिद्राणि कथं दृश्यंते अन्योन्यगृहीतं न
शक्यते नत्रोत्प्रेक्षा॥ येन निर्मितं तस्य ब्रह्मणोपि जिह्वा वा चल्या निर्माणवस्वादुतं मदधीत धन्यते॥ ८२॥ ददास

ति॥ बिंबफलतुल्यो धरो यस्याः सा तथा सुंदर्याः फलव्याजात् मां तथा व्याजात् बिंबसंज्ञं फलं परिवेषतं मां सखं डमे
व बिंबाकारं त्वाइती ति॰ धरस्तु बनावासनया जाषामानाय विदायत्रदायिदत्तं। तद्विंबाकारं फलं तस्माद
द्व च स्वदितमित्यर्थः मदभिलाषं ज्ञात्वा स्वीकारपुरःसरं फलरूप बिंबव्याजान्निजाधर दानमेवानयाप्र
तिज्ञातमिति सं तुष्टोभूदिति भावः॥ इति किं हि बिंबोष्ठी यत्र रुचेः प्रीतेरास्मदंयत्र वस्तुनि गमप्रीतिः तन्मम
ह्यं न ददासि॥ यद्वा यद्वस्तु वेरास्पदं न भवति यन्मह्यं न रोचते तन्मह्यं ददासि तथा यत्र यस्याः मम रागः प्रीतिर्नास्ति
त्ति तया सितया पित्राकरया विर्किं॥ अपि तु न किंचित्प्रयोजनं। माधुर्यमदास्यया शर्करयापि प्रयोजनं ना
स्त्यभिलाषाभावादन्येन नास्ती ति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते॥ अथ च यवलोहित्यं नास्ति तया श्वेतया प्रक
रणाच्छर्करयापि किं॥ तस्माद्यत्र मेत्तु रागो रक्तिमका तिश्च तन्मह्यं देही ति॥ उक्तं तथेति पार्गितयास्पर्यतां। फ
लच्छलादिति पाठे फलदानप्रसंगव्याजात्॥ बिंबाकारो धरो यस्याः सा सप्तमुपमानेत्यादिनोत्तरपदलोपी समा
सः॥ अरुदत् रुधादित्वादङ्॥ द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं॥ ५५ ॥ धासममिति॥ पः पयोर्वयस्ययोः सख्या वि
षयेस्याभिप्रायज्ञापनार्थं समं युगपत् इंगितवान् स्त्रद्वेपादिचेष्टितवान्मन्त्रत॥ सतयोर्मध्ये उपहृतं दत्तं

प्रतीगितरं तदभिलाषस्वीकारसूचकप्रतिचेष्टितं यया तामेकां विहायस्थितः सन् तथैवांरंजितो द्वितीययैवम्
त्यनुरंजितः तया कया यया आचतुरया विदग्धया आकूतं प्रतीगितं नाकारि प्रतीगितं कुर्वाणा सा स्वसखीज
नसमक्षमिंगितकरणमयुक्तमिति अवारि निषिद्धा यतो भाव वित्त्वेदग्धस्य चिन्हा ॥ द्वितीयातदिंगित
दर्शनात् तस्मिन्ननुरागात् जितवा प्रतीगितं नाकरोत् जनसमक्षमेनद्वनुचितमिति व्याजेन मत्प्रियं प्रतीय
मिंगितं किमिति करोतीति सापत्न्येर्ष्यया चतां नारितवतीति तस्या वैदग्ध्यं सचतुरदीयगुप्तभावज्ञाना ज्ञावलि
ता ॥ सहचरीसमक्षमिंगितं कुर्वाणेयमचतुरा द्वितीया इंगितं नाकरोत्त्वां वन्यवारयदिति इयमेव चतुरा मय्य
नुरक्ता चेति चतुरो द्वितीयस्यामेवानुरक्तोऽभूदिति भावः ॥ विहायस्थितः सन् इति योजना ऽन्यथा हीनस्यउक्त
षं कवरिं जनस्त्रीति भिन्नकर्तृकत्वात् क्वानस्यादिति ॥ अरंजि एपंत्ताच्छिए ॥ ५५ ॥ सखीमिति ॥ यून इंगितं वे
ष्टांतं इच्छंते एवं शीलाः काचित्सरलीभत्या हसम इत्येवोच्चवन् हि सखियस्मादयं युवा क्रमेण परिपाद्यति दित्सु
तां त्वत्कर्ण्डं काव्यजनस्य दातुमिच्छंतीं न क्षमते तस्मात्त्वया नितांतमति चंचलतया अर्थिनेयाच्वलतया अर्थि
नेयाच्यमानायास्मै इष्टने वरं श्रेष्ठमत्नीष्टं तन्नेमनादिर्थं जनं विलोम विपरीतं क्रमरहितं यथा तथा किं नार्प्यते दी

नै॰ प॰ १९

यते। अपि तु ललजिह्वायास्मै युगपत्क्षिप्पतामिति छलोक्तिः। अथवा। लिंगनचुंबनादिबाह्यरतपरिपाघातववरीं
गंदाने छुतां न सहते तस्मादतितरलं त्वयाथिने संभोगविलंबमसहमानाया। अस्मै च परं केवलं श्रेष्ठं वान
विधतेवरं श्रेष्ठं यस्मात्तदवरं मतिश्रेष्ठं वा। वरमधादिति वर्त्तमाने वा लोमरहितं तत्कृगलक्षणं व्यंजनं अ
वयवः किमिति त्वया नार्पितं अपि त्वर्पितं तु पहासः। अतिसंभोगात्रितरां तां तं ज्ञानमिति व्यंजनविशेष
णं वा। व्यंजनेन लांछन रमश्रु कनिष्ठनावयवेषु पीतमरः नितरां तां तमिति पद्धेत्र अनुनासिकस्य कौतिदीर्घः॥ एवं
समासीति॥ क्षीरवटैः दुग्धमध्ये पक्वैर्मरिषिष्ठा धितैर्वटकाख्यैः पक्वान्नविशेषैः॥ स्वसंबंधाद्दलंकृतं तन्मूर्ध्नीको
क्तं वटकव्यतिरिक्तं व्यंजनं वर्तुलया वृत्ताकारया पाकेन तप्तस्नेहद्वारकाग्निसंयोगेन। पितया। निर्मितया
गैरिकश्रियाः शेलरक्तधातो। रिवस्त्रियावटकानामेव वृत्तो नयाररा जा। विशिष्टवटकसंबंधाद्व्यंजनांतरे रेजे
इत्यर्थः॥ विशिष्टवटकसंबंधनीद्व्यंजनांतरं रेजे इत्यर्थः॥ विशिष्ट्या श्रिया उपलक्षितैः क्षीरवटैः रलंकृतं
सद्रेजइति वा। क्षीरवटैः कर्तृभिः श्रिया कृत्वा अलंकृतं सद्रेजइति वा॥ किमिव अश्मतां तु जानमानां तेषां तु जि
क्रियाविधेः भोजनविधेः समाप्तिवटकदर्शनमात्रेणान्यचरुव्यंजनावाप्तव्यंजनांतरविरतेः संबंधिन्या॥ श्रि

२८

३

प्यासमाप्तिसूचिकयाछकाररूपपुष्पिकास्वरूपयाआलयीकृतंआस्पदीकृतं दलोदरंश्रीतालादिपत्रमध्य
मिवेत्युपमोत्प्रेक्षावा॥ इत्थनयासमाप्तिलिप्याश्रितं पाकेनकलिकेनार्पितयागैरिकश्रियालंकृतं दलोदर
मितिवायार्थः॥पोत:पाकोर्भकडिम्भ इत्यमरः॥ग्रंथलेखनसमाप्तिपत्रे समाप्तिसूचकं छकारादि वर्तुलमक्षरं क्रि
यते गैरिकचिह्नितं च क्रियते॥ एवंभोजनसमाप्तिसूचकं चक्रीरवयादि॥८८॥ चुचुंबेति॥ कांश्च द्विजटं
दुरेणि ऋधिपारिपानकरसत्पर्णसुवर्णादिपानपात्रप्रतिबिंबितां ऊर्ध्वीवलयेऊर्वशीमिवातिसुंदरीं कांश्चि
त्परं केवलं चुचुंबेतिन॥ किंतु पुनः२ पानकस्य द्राक्षादिसाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं
तस्यैकेनवात्प्रतिबिंबिलायाःस्तस्याश्चुंबनस्य संबंधी निर्वृं कृता निर्वृमितिपानकानुकरणशब्दस्तस्यकर
णं तु च्चारणमितान्याष्विकार॥चुंबनादिना तस्याःस्वानुरागं प्रकटीचकारेतिभावः॥ कच्चूरीवर्वरीपारीत
त्रपारीपानपात्रमिति द्वौ रत्नामी॥ स तस्यर्थमिय तावत्चुंबनं कृता निम्बुंसकेन विकः॥८९॥ घनैरिति॥ घ
नैर्वकृतिः परिवेषकैरनेकव्यंजनदायिभिर्जनैरथ स्वतैरेव घनैर्मेघैरमीषां छंजानानां राज्ञां कृतो वर्षीय
लाकारस्तुल्यानमिला कर्पूरखण्डकरालवंगतंडुलपिष्टरचितानां गोलकानां मतिवृत्तानां लड्डुकविशेषा

णामथवा करकारूपाणां गोलकानां आवली पंक्तिर्वर्षिवितीर्णा विष्टाच। कीदृशे परिवेषणे कर्मवशाघ्न
लत्योयानुजास्तासां नूपुरेषु रत्नानां निनत्तेषां रोचिषा कांत्याकलिता धृतमिंद्रचापं जैर्नाना प्रकारकां
ति निरित्यर्थः॥ अथ च तद्देवेन्द्रचापायेषु॥ कीदृशाः ग्र तत्त्वंद्रकर्पूरस्त बंधिसौरश्मसोगंध्यं यया॥ अथ
च चंद्रसूर्यसदृशीत्यर्थः॥ रात्रिंदिनयोजायमानत्वा द्वाक्रमेण तत्कांति सदृशी॥ चंद्रसंबिंधिनंश्चांद्राः
चंद्रकांताः एवं सौराः सूर्यकांतास्तेषामाश्रिताययावा॥ चंद्रसंबंधिमनोज्ञत्वं साहरूपं श्रितं ययेति
वा॥ विश्वप्रकाशे सुरभिर्घ्राणतर्पणो मनोज्ञवाच्यो॥ ११॥ कियदिति॥ एतत्तेन मनादिव्यंजनं मम कियसत्त्वं।
किंपरिमाणं बहु अर्पिते आपतुष्टस्तावयमिति नार्पणीयमिति निर्दिष्टोहेतोः पुनः स्वदंतां तेषां जन्या
नां कियत्संख्यं व्यंजनमर्प्यते इतीतत् बहुत्वसंख्येयत्तानवाप्तिः प्रद्योते किमितिच्छलेन असं
निव्यंजनानि संख्यातुगणयितुं असौ गोलकावलीन्न्यस्ती बहुतराकठिनीखटिकेवते: परिवेषके
रलोकिअर्पिता॥ नवद्भिर्व्यंजनसंख्याप्रष्टानहर्नयाकठिन्याएनाभिगणयंतेति कठिनी वार्षितेसु
नित्र्यः॥ इति वदतामसूनिसंख्यातुमिव तेषां वर्षोपलगोलकानां व्याजेनासौ बहुतराकठिन्यार्पितेति

वायोज्यं॥कश्चिन्यायसंख्यायते।एतद्व्यंजनममन्नीतिममातिवदंतमितिविवेकवचनवक्रवचनानिजातिभङ्क्तिविपक्ष्या
ज्ञातेव्यानि॥२०॥विदग्धेति॥कश्चित्कार्मुकोर्विदग्धायाश्चतुरायाःबालायाःमुग्धायाइंगितगुप्तेचेष्टितगोपनविषये
चातुरीयत्कौशलंस्यैववदुर्ज्ञेयत्वात्प्रवल्हिकाप्रहेलिकाभिप्रायःप्रबंधविशेषःतस्याउत्पाटनेभेदनेज्ञानविषयेयत्पाटवं
सामर्थ्यंप्रावीण्यंतत्रविषयेतदेोविनीविदग्धवालेंगितानामानुरूप्यंस्पष्टाङ्गितैस्तदनुरूपेराकृतज्ञनेवक्रोक्तिं
गितैस्तत्वाभिप्रायस्यच्छंदःस्वीयाभिप्रायस्फुटीकाविवरणंप्रबंधप्रकर्षेणतेनवान्प्रहेलिकान्यापिमदंगितानिशातवानिति
चतुरोयमस्मत्चतुरंतःकथितितदनुगुणैःस्वीयचेष्टितैःगंस्त्रांस्वाशयंबोधितवानितिभावः॥बालायाअतिविदग्धस्खवीप्रिय
तयावेदग्ध्यादिंगितकरणंसहजमौग्ध्यात्सजन्मतयातदोपनंचयुक्तं॥विदग्धःकश्चनयुवावालावकावनतयारिंगि
तिगुप्तिर्वा।यद्वाविदग्धसंगितंबालायाश्चरथादिगितस्यैवतयोविषयेयाचातुरीतत्प्रवल्हिकोत्पाटनापाटवविषय
तयोरेविनीस्पष्टाङ्गितैः॥अत्रद्वयोरपिनवतोराश्रयोमयाज्ञातदिंगितैस्तद्गोपनद्वारात्वितुरोहमेवत्वयानजनीयइति
वाबालाप्रतिस्वाशयंज्ञापितवानितिभावः॥अन्योपिविदग्धोतिगहनायांप्रवल्हिकायामदनविषयेनेकेराशयैर्वा
र्व्याकरोति॥२१॥घृतेति॥कश्चिद्युवाघृतस्तुतिआज्यप्रसर्पणेप्रस्तुतघृतेनवानेजननत्नाजनेषुरःसरत्पाःपुरंध्याःप्रतिबिं

बिताया आकृतिः शरीरं तस्या उरसि त्वङ्कुकद्वयं मोदकयुगं निधाय नखैर्लिलेख ॥ अथ पश्चान्निर्द्दयं मम रद्दीयदावयोः सं
योगो भावी तदैवं तव कुचद्वयं चर्विष्यामीति त्वत्कुचनखक्षतविमर्द्दनेच्छुरस्मीति वा स्वाभिप्रायं बोधितवानिति भावः ॥ ध्व
तेन क्षुतं घृतं क्षुतं यस्मिन्निति वा वाहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः ॥ १८ ॥ विलोकित इति ॥ रागितरेण केनचित्कामुकेन सखी
रूपे जने सस्मितं विलोकिते सति अथ विलोकनानंतरं क्रियावैमुख्यं पराङ्मुखत्वं इते गते सति तस्य सखीजनस्या
लिः सखी कृतेऽपि कस्मादपि स्थानात् शार्करं शर्कराबंधनिर्मितां पुत्रिकां आनीय विहस्य वैमुख्यात् संदिहानस्य
तस्य करे ददौ अधरादिचुंबनायां गे शर्करातुल्यरसामिमामप्यहमेव दास्यामि स्वहस्ताच्छित्वा मेनां जानी ॥ हीति संज्ञा
नं चकारेति भावः ॥ सखी सम्मुहे वैमुख्यमिते सति तासां सखीनां काचित्सखी तदंतर्वर्तिनन्या वा शार्करीं पुत्रिकां दे
शार्करा पुत्रिका परिवेषणमिषेण ह्रस्वां नजामीति स्वदानसंज्ञानमकरोदित्यन्वय इति वा ॥ शार्करीमिति विकारप्रत्य
यः ॥ पुत्रिका पुत्री कृत्रिम इति कन् ॥ १९ ॥ गिरा इत्येति ॥ बकुलकेव तया अप्याहारेण शक्लु वड्डितेऽक्लिमसमर्थे रे
ति वारयात्रिकैः यद्घस्माद्यं जनसजा नां राजयः पर्पराङ्कृतास्यकाः तस्मात्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्य त्र
वास इति निर्गतबुद्धरेनिर्धुक्तमेव न इति कं वंच्र हमन्यो ॥ यावन्ति र्मता व तत्सर्थे वदन्निदियमुक्तेरु एतानि

रीत्या वा दृष्टा शिरसि रेते एवं निश्चितं नैव लुक्कमिति लोको मन्यत इत्यर्थ इति वा ॥ ४॥ इत्थं गीति ॥ इत्यक प्रकारैर्नानावि
धैरिंगितैर्वेष्टितैः कृत्वा ग्रांग्रीतः कथितः आश्रयोऽभिप्रायो येन स युवा यया स्त्रिया उदासि उदासीनः कृतः प्रतीगितेन
न संज्ञावितः तयोदासीनया पितापितः मथितः । उदासीनो हि दुःखं जनयति । अनयात्तु ताद्दशापि दुःखं जनितमि
ति विरोधार्थी पिशाच्छः ॥ ततोनंतरं तस्यां निराशायास्तस्याः सकाशात् निराशो निर्गतः अभिलाषः सन् परां तदन्यां परिज्ञ
वयन्निंगितेनानुकूलयन् सानुरागं पश्यन् स युवा सरोषया तयैव सर्वं उदासीनयैव अतो विपरितोषितो न तु क्षितीयये
त्यर्थः ॥ अयेत्राश्चर्यं सरोषे हि दुःखं जनयति न तु सुखं तया पिताद्दशापि सुखं जनितमिति विरोधादाश्चर्यं जनसम
र्ध्वमिंगितकरणमयुक्तमिति नयोगतं सर्वं निःकृतं मतुत दात्राय मजानीनोऽनुरागेनेयं प्रतीगितं नाकरोदिति बु
द्ध्यान्यामपश्यत् । ततश्च सा सपत्नीं क्रुद्धा सेर्ष्या जातेति मय्यनुरक्तैवेयं सर्वं तु गांत्रीयादिंगितं नाकरोत्सानुरागेव
च सरोषात्त्ववती तिरोषादनुरागमस्तु मायसंतेन्तुष्टः इत्तिवा ॥ उपेतयेति पाग्रोषात्तद पमाराणार्थं समीपस्था
गतयेत्यर्थः ॥ ५॥ वयं इति ॥ भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यप्रसज्जां । नर्हं तु भुंजानानां तेषां प्रियस्य हि जननी अथवा
स्त्री बभूव ॥ किंभूता पयोदुग्धमेव स्मितं हास्तो यस्यास्तथा कचिन्मृदुः स्त्तैमा । क्वचिदत्यंतानि संयोगेन त्रोण

नै॰टी॰१६

बिंदवो मंडकाः अस्याः एव पदस्त्रादिरचित रूपकरूपमंडनयुक्तानि अलंकारकृतानि वा वराणि वस्त्राणि यस्या
स्तथाऽऽति इव तमाषा। भाषितवट रूपः। अकुमोदक्षं नरकेलवेन आह्लादकं आननं उर्ध्व रवचं द्रो यस्याः स्तया प्रथुल
डुकस्तनी स्थूलानि कठिनमोदकरूपौ स्तनौ यस्याः सा तथा उज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूपमौक्तिकमा
लावती अथ च उज्वलकूरेण मनोहारिणी॥ यतो रुचे अभिमानिला यस्या यचकांते रद्धरागस्य च पदं स्थानं। प्रियापित
र्वा कच्छुणासहिता रुचेः पदं वन्द्रुवा यतः प्रियेति वा। जोऽजंमरसाइति साधुः॥ ६॥ विरमिति॥ कयाचित् चैद्या कस्यचिद्युवा
किं चिद्दिधुतयेस्व कच्वालितयां बुधारया हत्वाऽसे विसिक्तः। किंभूतः आकलतमोतेरिंगितस हस्तेऽस्थिरं कृताथ्य
नः कृतप्रार्थनः सं अस्थिरं सरोषं कोपयुक्तं जिहं गितं यस्याः स्तयैव च वारंवारं निहूतो निराकृतः सन्नपि तथा करछाल
नस्पर्शी लयाव्याजेन प्रसादप्रार्थनात्स्य कान्तं जलीन्त करयुग्मं उटाञ्चस्य जनरचयन्न। अंजलीमिति बद्धव
बनेन वारंवारमंजलीकरणस्त्वितं। वारिधाराकंपनेन त्वत्प्रार्थनामपांगीकृता करयुग्मयोजना दिरमेति सूचि
तं। इयं स्वीकारचेष्टा। करछालनं तु जलक्रियासमाप्तिं द्योतयति॥७॥ नेति॥ षड्भिर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषा
यास्वादरूपः षट्प्रकारो रसः षिंगजनस्परसिककामुकस्य घस्पनोजने विषयेत यातो षं तत्रा अधत उदयादयत्॥ प

थायोवनं स्त्रीसंघस्तस्याक्त्रिमोविलासस्तस्मा उद्भवोयस्यसत्रत्रांमन्मुनूपत्र वर्द्धमानः अपारश्रृंगारमयः नि
र्मर्यादानेकविधविन्नवकुलावव्यभिचारिसंयोगजन्यश्रृंगाररूपः सप्तमोरसोयथातेषामधन्नासप्तमत्वमधुराध
पिरुपाङ्गेयंनतुनाघरमापेन्नया॥ षड्भिरसैन्योन्यस्यामावाङ्गेजनितसप्तमरसस्यसञ्जावदाश्चर्यं॥ ५॥ मुखइति॥
अथहस्तछाल्नानंतरंनलाल्सुस्तेराजनिःक्रमुकंपूगफलंहुखेनिधायवृश्चिकमवेत्त्पदमेनार्पितादाताप्पूर्णा
लिर्नागवल्लीदलपंक्तिरोक्तिपत्का॥ किंभूतं वृश्चिकं अत्रंतमुखवासेनकस्तूरीकर्पूरखदिरसारादिरसारादिरूप
एमुखवसेगांधकारिएनिर्मितं॥ किंभूतैर्नयेनदर्शनाभियहआविलैर्वाष्टैत्रतएवस्वभ्रमेण वृश्चिकेवृश्चिक
बुद्ध्याहासितहासंप्रापिताः अखिलादृष्टारोयैः दमेनार्पितः पर्णमध्येवर्त्तमानोयांतमुखवासस्तेननिर्मितमि
तिवा॥ ६॥ अमीषुति॥ दिराड्राजादत्तोवारुचमेणवारुसुंदरंनितांतं वारुअतिसुंदरंचतयोः गरिहेतपोस्तथा
नृतेयोः सत्यासत्ययोरत्नजातयोर्मध्येएकंतवाप्रियंरत्नंजातंतस्वयमेवगृहाणेतिअमीषुवा॥ रयाविकेछवि
षयेउदायक्तिविमत्वादति॥ तरमणीयकांतिविशेषंअलीकरत्नजातंजिघृक्षुर्वगृहीतमिच्छुर्वेवारयात्रिकाय
हस्तदशानहेतोः किंविश्वासंकुर्वन्नतयोद्वयंयुतंगेहूपंवाद्वयंददौ॥ अमीषुमध्येत्रोषजिघृक्षेयेइतिवाइह

द्वयोर्मध्ये शेषा जिघृक्षुवदुतिवा॥ शेष जिघृक्षये द्वितीयेति योग विभागात्समासः॥ २५॥ इतीति॥ इति पूर्वोक्तप्रकारे
ण द्विःकृत्वो द्विवारं दिवारात्रौ च वस्तु स्विन्नदोषं मृष्टं स्वादु वस्तोजिनं भुञ्जानानां येते षां वरयात्रिकाणां कश्चिचित्य
वषा निदिनानि मुदायुयुः पंचषाणि दिनानि सहर्षास्त्रियोऽपुष्टिरित्यर्थः॥ किंभूतानां निशि द्विर्दिवा वारा वष्टे द्विरष्टै षोड
शसंवत्सराया सांताः) वारस्य संघेस्य पुष्टुं दयीवे ह्यपावास्पादयस्तासां परीष्टि त्रिभिः पुंबनादिसेवाभि स्तुष्टि संतोषसु
खपुरुषं प्राप्तवतां द्विरष्टेति वतसुनः कृत्वसुयो बाधकत्वाद् द्विरिति प्राप्ते ईस्वत्वद्युत्पन्न अपवादविषये कच्चिदुत्स
र्गस्यापि समावेशाइति परिभाषया यथा कथं चित्परिहर्तव्यौ॥ २६॥ उवासेति॥ नलः स्वरागं गीतां परिणीय वैदर्भ्या सह
पंचशाडू प्रमाणदासां वा निशां उवास॥ पंचरवानि दिनानि तत्र स्थितवानित्यर्थः॥ अथ सप्तमे दिने अस्य नैम्या
सह रथेन निषधान प्रतस्थे॥ किंभूतेन वार्ष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता रश्मयो यस्य॥ पंचषाः संख्या यासां व्ययेति समासे ब
हुव्रीहौ संख्येय इति डाच् टिलोपः निशा अल्पतं योगे द्वितीया॥ २७॥ परस्येति॥ इति पूर्वं स नलः नैमीं स्वयमान्य
ने वरयेऽत्र अधिरूरुहत् अध्यारोपयामास॥ इति किं इमां पतिव्रतां नैमीं स्प्रष्टुं स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्य
स्य नाधिक्रियाधिकारः॥ प्रियो नैमी शिशुरल्पप्रमाणा असौ रथश्च प्रांशुरुच्चतरः इति स्वयमारोढुमसमर्थेति

ततस्माद्धेतोर्जनैर्न्हितः लोकैर्विलोकितः सन्निनां नैमी नालिलिंगकिलेति व्याजे। तत्वतस्तु जनसमक्षमालिंगैव। कि
त्वकंचुकवरधार्ष्ट्यं परिजहारेतिभावः॥ कर्मत्वस्याविवक्षितत्वात् कथ इत्यधिकरणे सप्तमी॥ अध्यहरहरणेष्वडीत्युपधा
क्रत्वत्वदीर्घो लघोरिति तस्यासस्यदीर्घत्वं॥ अश्लिष्टदात् श्लिषआलिंगन इति क्तः। आश्लिषिदिति पाठे लङ्॥१२१॥ सवल
ता॥ इतिहेतोः श्रीप्रमतिः त्वरितबुद्धिः श्रीप्रस्तुवितोपापस्फुरणश्रीलतयोरन्योन्यविषयः स्मरः न नलं वेधूनैमी वक्ष्ये
रमोंचानां नरेणबाकुल्येन कर्कशौकठिनत्वेवोवकारः अन्योन्यसंस्पर्शादुत्पन्नसात्विकरोमांचो तो जातौ वितिभा
वः॥ इति किंस्निग्धतनुर्नितरां कोमला सस्नेहांगीचा इयं नैमी अतः प्रियानलान्सकाशात्स्वबलिप्यातिनिः सरिष्यति
यतः पीडनेनिबिडधारणेन्नीरूदोर्युगं वा ऊर्युगं यस्यतस्मात् श्लिष्टिलधारिणीइति। इतीवतं श्रीप्रमतिः स्मरोकरोद्धूध्न
मितिपाठ॥१२१॥ तौपितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं तं नलं विसृज्य संप्रेष्य यथा विषेदतुर्विषण्णौ तथा आजन्मज
न्मप्रभृति निजांकयोः स्वीयोत्संगयोः वर्द्धितां वृद्धिं प्रापितां पुत्रीं प्रहित्य प्रस्थाप्य विषेदतुः किंअपितुनैतिवेधर्मो
पमायतः किंभूतं विनीततयासविनयत्वेन लब्धगुणं नवं तः निर्मर्यादी नवंतः शौर्यादयो गुणायस्य तं सुता वि
योगादपि स्वगुणजामातृवियोगे नितरां तयोर्दुःसहोजातइत्यर्थः॥ प्रहित्य हिगतौ क्त्वो ल्यपि लुक्॥ विषेदतुः स

नै॰टी॰१६

दिरत्वात्सामत्लोपो॥ मोदरप्रेतेरितिषत्वं॥ ५॥ निजाशिति॥ सविराट्रा ट्टनीमः नलमनु व्रज्यानुगम्य निजान्मंडलवधेः स्वराष्ट्रावधेः सकाशात्निवृत्तो परावृत्तिसमये चटुप्रियवचनं लपति भाषत इति चटुलापस्तदुक्तावं गत्प्राप्तः प्रियंभाषमायाः घृतांगीकृतानलत्वताश्चानतिर्नमस्कारो येन स एवंभूतः सन्व्यावृत्ते निजगृहान्प्रति परावृत्त॥ कइव तडागइव कल्लोलइव यथा ऽनिलवायुमनु व्रज्य नतटान्निवृत्तो चटुलात्मापीयस्पत व्रावानः सन्नीरात्सकाशात्तडागतरंगो व्यावर्त्तते तद्वदुपमा॥ बहुलापहत्यत्र कर्मण्यण्॥ पचादिक्वादिना समासांतः॥ सतु तत्स्वं एवेति कस्यचिदुपेक्ष्या॥ ६॥ पितेति॥ इत्युक्त्वा उत्तान्यगृणिये यस्य सएम भीमः निजा भो रसीवीयछेत्र बीजात्पुत्रुत्पादितां नैमी वधं सृजत प्राहिणोत्॥ इति किं हेतु इति आत्मनस्तवतुल्यपं पिता हितकारित्वादहितनिवारकत्वाच्च॥ तिवं मनसस्तुष्टिः संतोषः अलुब्धित्वमेव धनं तपालवन्द्रमाः सहृनराक्यः अनापदः न विधंते आपदो यान्यस्ता आपत्प्राशिका इत्यर्थः॥ तवं मनसस्तुष्टिः संतोषः अलुब्धित्वमेवधनं॥ अथानंतरं अखिलमपितवेष्टं नलएव किं बहुनि तिरिक्तं सकलान्नी ष्टद्लात्सर्वं नलएवेत्यर्थः॥ अतःपरं॥ अद्यं तनदिनप्रभृति त्रहं नीमस्तेको पि संबंधी बांधवो न भवामीति॥ ७॥ प्रियइति॥ प्रीणाति हर्षं जनयति प्रियो नलः पितुः स्मरंती तां नैमी प्रियस्यमन

३२

षितस्यैकस्यवस्तुनःअस्वरणात्कारणात्मनीषितस्ययदेकंसुखंकेवलंवाकरणं।तस्माद्वाआधिष्टपिष्टवियोग
यमानमपीडसुसत्संचिरेणबहुनाकालेनं।विकित्सउपचारः।कस्यचिदिष्टस्यमेलनात्।पिष्टवियोगयंदुःखवि
रणात्याजयदित्यर्थः।चिरकालंपितुःस्मरंती।मितिवा।ससर्वजनप्रसिद्धस्तस्यामाष्टवियोगएवासह्यतरत्वाद्वाड
वावडवानलः।तुपुनः।प्रियस्यनलस्यप्रेमा।निरुपाधिकःस्नेहस्तद्रूपेमहांबुधौसत्यपि।तथाऽप्रस्तुतप्राप्यरूपए
वातस्थितवान्।तस्मिन्नतिप्रीतिंकुर्वत्यपिसस्तोकमपिनशांतइत्यर्थः।पिष्टवियोगदुःखात्मानवियोगस्यगौरवं
सूचितंविशेषतस्त्वकन्यानां।अविरोधित्वे।जलानलयोर्विरोधेपिवाडवस्यांबुधौवस्थितिर्युक्तेत्यर्थः।यद्वाम
नतुप्रियेत्यपिचपाठेस्पष्टार्थे।पितुःअधीगर्थेतिषष्ठी।।अंविकित्सनःकितनिवासिरोगापनयनेचेयस्मात्कुपि
किल्पमस्ननलःतुपुनःबहुधाऽनेकप्रकारेणमंडितोनानारत्नादिभिःरलंकृतस्तस्यायानेम्याकामपिअनिर्वाचि
तांशोभांबभार।।किंभूतयाकुरंगवद्धरिणवद्दीर्घ्णंविलोकनंदंतिबद्धस्तिवद्वारोगतिस्तयोनुवास्थानभूत

तथा

याहरिणाद्धपाणजगत्यागचैंकृता।पादसेवायया।कयाकद्वनिजोपत्यकयापर्वतासन्नभूम्यामहीध्रत्यर्वतइ
वबहुभिर्गैरिकादिधातुभिर्मंडितः।किंतयोपत्यकयाहरिणानामीक्षणस्यहस्तिनांगमनस्यवास्थान

न्तयातथात्वंतां प्रर्यंतपर्वतानांसेवकाश्रयणांयया त्वंताप्रर्यंतपर्वतैः सेवायस्याइतिवा॥१७॥तदिति॥विरोद
यात्विरकालं घ्रियमाणया ऽथवचिरपरिणीतया श्रियाराज्यलक्ष्म्यातदेकतानस्यतदेकनिष्ठस्यजेमीतत्पर
स्यन्त्रपस्यात्मनिस्वविषयेनावमनुरागंनिक्षितुंस्थिरीकर्त्तुमिवसापत्न्यंएकत्वरूकस्त्रीद्वयान्योन्येर्ष्यांविहा
यसमयाएतंतस्यान्निम्यावांछितानांपदार्थानांस्फूर्तिःस्फरणंतस्यांहन्तिनिर्वर्त्तनेरूपायैःहत्वान्तीमस्यजारंजि
म्रीणिवा॥सपद्देनेवनडुर्लभान्यपितद्वांछिता॥निनलेनमरितानितनश्वसापरितुष्टेतिनादः॥अन्यापिचिर
परिणीताविदुषीनवोढायामनुरक्तस्यात्मन्यनुरागरक्षणार्थंमापत्न्यंत्यक्त्वाआत्मनोऽपेष्टारक्षयंतीसती
नवोढायाहितकरणेनप्रीतिंजनयति॥१८॥ससारेति॥अथबकुमार्गलंघनानंतरंनेषधपुरंप्रियामिवददर्श
किंभूतं।उरंमसारमालावलिरिंद्रनीलमालापरंपरापदात्रदलादिरचितमालारूपाणितोरणानियस्यांइंद्र
नीलमालाबलियुक्तानितोरणानिबहिर्द्वारालियस्यास्तांतथा।ऽतएवानिजाद्वियोगात्तलंबितालकुद्रवि
काऊर्द्धीकृतकंठतयाविलोकनंयथास्यादेवंपश्यामिवविलोकिकामिवउच्चैर्गृहत्वा दूरतएवदृष्टवानित्यर्थः
यथामितिपाठेमार्गनिां पश्यामिव॥अन्यापिनायिकाप्रोषितेनायिकेऽप्रसाधितालकासतीउद्ग्रीविकयाप्रि

यागमनमार्गान्वेषपन्निः॥ मसाराणां नीलत्वादलकत्वं॥ यथामिति कर्तृकर्मणोरिति कर्मणि षष्ठी॥ २१॥ उरीमिति॥ अयं म
त्प्रियः मनाक् ईषत्पुरीं निरीक्ष्य अन्यमना उद्भ्रान्तः इति हेतोरस्मिन्नवसरे अयं मत्पद्धिरीक्षितुं आकपतद् इति बुद्ध्या नैम्या प्रि
यायप्रियवाञ्छितं निर्व्याजं गुप्तं यथा तथा विसर्जितः प्रेषितो निजः कश्चन सकलां पुरीमविलोक्यैव किंचिन्निरीक्ष्य
नैम्यनुरागवाकुलत्वात्तत्र सारसमए एव पुरीनिरीक्षणात् निवर्तितो नागरीणां प्रपराष्ट्रेन नतदीक्ष्य नेन नलकपटात् क्षण
महार्घपदे एवं समागमं संबंधो ययोः तौ अपि परस्परानुरागेण लक्षणमात्रमप्यवलोकानां मरायं न सहते स्मेति
भावः नितरामनुरागस्तेन पुरीं निरीक्षते इति यो पुरीं निरीक्ष्य सदन्यमनाः किमिति बोद्धुं प्रेषितः रहस्यं ज्ञातुं दू
तोपि गुप्तं प्रेषितो प्रियाय क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी॥ २२॥ अथेति॥ अथ पुरसमीपं प्राप्यनंतरं ज्ञायया ज्ञात्वा
भिरामः सनलः नगरे ध्रुते स्थापिते अमात्यस्तैः सह पथि समियाय मेलनं प्राप॥ किंभूतेः कुतूहलैः नैमीसहितन
लदर्शने कौतुके विषये उत्के रुत्कंठितैः तेन वा ऊर्ध्वके शिरो येषां ऊर्ध्वीकृतशिरोभिः कंके रिव कुसुमप्रियया स्वंप
कादिपुष्पवत्रो नयासनाथो रमणीयः मधुरर्दसंतः क्रमेण एव संतागम परिपाद्यामिलितैः मध्वास्वादु कोकिलकेनोत्कं
ठितैः अलिभिरिव यथास्तेयुज्यते तथेत्युपमा॥ २३॥ क्वचिदिति॥ सनलः पुरीं विवेश किं कुर्वन् स्वयंवरद्रष्टान् तत्र श्रवण

कुतूहलचंचलेषु तेषु मंत्रिप्रवरेषु किं यदपि स्वसंवेद्यं वृत्तजातं स्वदूत्यं मदिमायाप्रकृतिरूपं सुखं वृत्तांतं सं
क्षेपेण कथयन् किं यदपि निजदेवाद्वंतं स्वराष्ट्रे जातमेतेभ्यो भ्रातेभ्यः सकाशात् श्रवणपर्यंतं यत्नाकर्णयन् ग्राम
गतं जातिः अस्तु चेति पाठे अदः परस्मिन्नत्रापीति वाच्यनादमुत्रेत्सनेन व्यवहितोपि स्वयंवरः परामृत्रपते ॥ ५८ ॥ अ
थेति ॥ अथ पुरप्रवेशानंतरं जनानां कुमार्यः कृतविवाहाः कन्यास्तं क्षितिपतिं उपनेमुः समीपमागताः नमस्
कुः किं कृताः पथि पथि प्रतिमार्गं आत्मनः बाहुवल्लीनां भुजरूपलतानां मुकुलकुलेन कलिकाछेदेन सकल्ले
स्तं कुल्यैर्लाजैर्मंगलद्रव्यतया शाकुनदर्शनेन जयत्वोत्कर्षेण वर्द्धस्वेति शब्दपूर्वं प्रजयंत्य ॥ तथा अमृतजले
जातायां मृणाल्या विसस्येव सो कुमार्यं मार्दवं दधानाः खुरप्रवेशेनाकुनार्थं कुमार्य इत्युक्तोः सकल्लेपः दिग्गादित्वा
द्यः ॥ ५९ ॥ अनीति ॥ निखिलानां नगरसंबंधिनां सौधानां सुधाधवलितगृहाणां अट्टावलयपरितनगृहविशेषपं
क्तयः तासामप्युपरि चंद्रशालास्तृतीयशिरोगृहाः अट्टावलीनां गवाक्षचिवराणि वाताः अभिनवानवोढादमयं
तीतस्याः कांतिजालस्यादष्टस्वदेस्यावलोकेप्रवराणां ताडकुतुकानां पुरपुरं श्रीणांद्र ऋचेंद्रस्यान्वयेन संबंधेन
कृत्वाच्छादणमिव लक्षणमात्रे यावत्तस्तु खत्संबधस्तावत्पर्यंतं निजसंज्ञां स्वीयं नाम सुखं चंद्रसंबंधतया सान्वयाम्

द्युक्ताः नालाप्रहाणिर्वं द्रशालार्वं द्वाणांवा संबंधिन्यः शालाः योगसहितनामन्वुन्नवान् । सान्वयामिवेतिर्वोसे
हा॥ सर्वत्रापि पुरनाश्यां गवाक्षविवरे नैमीमपक्षपंक्तानि वन नमुख संबंधेतयोगिकत्वेन कविनो क्तितानि
।र्द्दा निषेधेति॥ अखिलानां सकलानां पुरध्रांध्रीनां नेत्राणि एव नीलोत्पलानि निषिधन्तपस्यमुखं उत्रीस्त्र छवणां
सुधां अमृतयमुः सादरमालोकत॥ किंभूतां सुधां सौधवातायनानां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यः गछंति बहिर्निर्गछंतीं गा
रशिम्रेणयः नयनकिरनपंक्तयः तनेच समीपं प्रापितां किंभूतानि नीलोत्पलानि असमयात्रतुल्यया। तस्मि
यस्यापि पासयापाने छायायां सुलतं शुष्कत्वं सोत्कं गतरलं चनेनैव उडुक्षेष्टा उ ऊछं तोवा परागाः कौसुमरजाः
सियेहतानि गवाक्षविवरेः कत्वानलसुखक्षौ नो सर्वा अपि सादरं दहष्ठुरित्यर्थः॥ कुमारीनां समीपगतायोरस्त्री
णां वृगवांछातगत्वा कौतुकमात्रेण दृष्टे राजवेन कनीनिकानी लिस्वमीनां नालारूपाणि मुचितंतरत्वमुक्तं॥
अन्यो पि पिपासात्यं नमुष्कं कडूपाक्षुदकं सछिद्रकमलनालादिना पिवति नतुएकवारमेवबहुपिवति। अंत
ईदयपीडाभिया॥ ६७॥ अवनीति॥ स्पषनलः अग्नि नवक्तनस्यन्तनिर्मितस्य त्रैमीसंबंधिनः सौधस्य ग्रा वि
हो मायलं सतां भूमिमुपरि ननी वाक्षमिं विविक्षा॥ किं कुर्वन् कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां वैमानि

नै०टी०१६

कानां देवानां कुसुमवृष्टीरूपरि शिरस्पादेन प्रतीछन्त्स्वीकुर्वन्॥ किंभूता वृष्टीः अवनिपतिपथे राजमार्गे वर्त्त
माने प्रदेशेषु विपणिस्थेषु दालिकेषु वर्त्तमानानां स्त्रैणं स्त्रीवृंदानां पाणिप्रचालिताः स्खलिताः सुरमयः पाकजा
परिमलविशेषयुक्ता लाजास्तेषां व्याजं मिषं न जंति। राजकुनार्थं कार्यमाणानां लाजानां शुभ्रत्वात् दूर्ध्वं दिशागत्वस्मि
सनाच्छुष्पवृष्टित्वं। नाकं अपि पञ्चवेभ्यो निर्गछंति॥ वैमानिकाः वरत्सर्थैठकः॥२७॥ इत्तीतिदिविषदां देवानाम
धीशा इंद्रादयश्चत्वारो देवानां के स्वर्गं प्रति गंतुं प्रणिदधुरिव गंतुमचिंतयन्निव॥ तत्वतस्तद्धिहाय गंतुं वांछानि
स्ति वेतीव शब्दः सूचयति। किंभूताः अनयोर्भैमीनलयोरितिस्वर्वोक्तप्रकारं परिणयं विवाहं इछुमुक्कारीसा
च एकत्र एकस्मिन्याने रथे यानं स्थित्वागमनं तथादरचकितमीषत्सस्मयं सलज्जं यत्कटाक्षैरन्योन्यविलो
कनं तच्चैतत्सर्वं दिविशाकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्य आनंदेन परमहर्षेण सांद्राः पूर्णाः। प्रणिदधुरिषे
तिपाणिग्रहयोर्गृहप्रवेशानंतरमित्यर्थः स्वयंवरानंतरमेव देवा निर्गता इति चतुर्दशे सर्गे यद्युक्तं तथापि
त्रसे निर्गत्य नलपुरप्रवेशावधि तैर्यतं नलभैमीकौतुकविलोकनार्थं गगने स्थिता इति दिविषदेन सूचितं॥ इदा
नीं पुनः स्वर्गं प्रतिनिर्गता इत्युक्तेन कोपि विरोधः॥ किं वानंतरसर्गसंगत्यै कलिनलद्वेषारंभस्याप्रस्तुततां परि

हर्तुंनलस्वरंप्रविष्टेदेवाश्चस्वर्गंजग्मुः।गच्छतांचैतेषांमध्येमार्गेकलेरुत्तर प्रत्युत्तरदानादिप्रसक्तानुप्रस
क्तयवतारणायपद्युक्तमुक्तं॥२०॥श्रीहर्षमिति॥किंभूतेकाव्येचतुर्दशतयींविद्यांविद्युर्द्विर्जानद्भिःसरस्व
तीजाग्रदधिष्ठानकश्मीरदेशोद्भवैरपिविद्वद्भिःपरिष्कृतासर्वंमहितेस्पूजितेदोषलेशेन।परिहितेसर्वगुणप्र
र्णेतथातत्कुविंतस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीतितत्कुतस्माद्भूरुत्पत्तिर्यस्यैवंविधेवा॥नैषधेत्रेतिपाठेनैषधश्चासावी
यश्चेतिव्याख्येयं॥काश्मीरैरितिप्रज्ञार्थक्तयोगेक्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठीविधानात्कर्तृतीयाचिंत्या॥पूजितो
यःसुरैरपीत्यादिशिष्टप्रयोगदर्शनाद्वर्त्तमानेर्थेविहितस्यक्तस्ययोगेषष्ठीभवतिचकारात्प्रयोगानुरो
धेनान्यापिभवतीतिसूत्रार्थेनिर्वर्णपवर्थ्यर्थेचबहुलंछंदसीत्येतोबहुलग्रहणंवानुवर्त्यकाश्मीरैःकरणभूतै
महःप्रज्ञासंजातास्येतिमहितइतितारकादेराकृतिगणत्वात्क्तांतत्वात्तत्पुरुषावंवासंपद्यक्तांतत्वेपिकलहं
सराममहितइत्यादिशिष्टप्रयोगेसमासदर्शनात्मतिबुद्धिप्रज्ञार्थेभ्यश्चेतिचकाराद्भूतेपिशिष्टप्रयोगानुसा
रेणप्रत्ययसंगः॥तत्रक्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठीप्राप्ताभावात्कर्तरितृतीयैवेतिवा॥यथाकथंचित्समर्थनेपि
वतुर्दशतयीमितिसंख्यायाअवयवेतयप्इतितयपिटित्त्वान्ङीप्॥विद्यांविदद्भिर्नलोकेतिषष्ठी॥तत्कुविता

नै०टी०१६

षितपुंस्कत्वान्नुमन्नाव॥षोडशः पूर्ववत्॥३०॥ ॥इतिश्रीवेरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृतेनैषधीयप्रकाशेषोडशःसर्गः॥ ॥१६॥ ॥समाप्तः॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥

नै॰टी॰७

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥अथेति॥ अथ स्वर्गगमनचिंतनानंतरं धरित्रीप्रतिधावनेन जनितं प्रायसं वृथैव
वृथा प्रायं व्यर्थमिवास्य विधाय॥ ध्वनेनासुपलक्षितहर्षविषादनया अथ च तटं भूमिं प्रति निःप्रयोजन
मागमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन वसरस्वतः समुद्रतरंगोलास्तरंगास्तद्वल्ली लोयेषां ते तुल्या सुरा
आगतमननिक्रम्यय यथागतं स्वर्गं जग्मुः। नैमीमप्राप्यैव जग्मुरित्यर्थः॥ नैम्पलाभात् श्रमस्यैवेयथ्यं निलनैम
वरदानद्वारात्म गौरवरक्षणात् भापत्राद्धः प्रायो जिनतु वृथैवेत्युक्तं॥ वृथावृथात्वं प्राप्ते प्राप्तो निवावृथा
प्रायं॥ यथागमच्यपीनाव॥ यथा आगतं तथा जग्मुरितिवा॥१॥ तदेवाह॥ नैमीमिति॥ तदेवाहचिरं चित्ते धृताम
पि नैमी तस्मै नुवः पत्येनलाय प्रादात् पदत्वानविषेदुः पश्चात्तापं न प्रापुरित्यर्थः॥ कस्मै कामी वयतो विनीताय
शिष्याय स्थिरं चित्ते धृतामभ्यस्तां विद्यामिव दत्तापि विद्या चिन्ताय यथा नोपरमति तथा तस्मै दत्तापि सा सगुण
तयातेषां स्थिरता जोपरतेति॥२॥ कांतीति॥ तासुरास्तेजोरूपाः सुराः कांतिमं तिरत्नैर्वर्धिताणि विमानानियदृच्छा
गामिनो रथान् नेजिरे॥ आरुरुक्षुः। केकानीवविवस्वत ता सुराः प्रतिबिंबाः स्फटिकाद्रेः कैलासस्य तटानीव
प्रति तटं प्रतिफलितत्वात् प्रतिबिंबानां बहुत्वं॥ तासुराः नं जग्मासे तिद्युस्त्रं॥३॥ जवादिति॥ जवान्निजवेग

ग्नातेनवातेनत्वराबलात्आलिष्टाःसहचारीन्ततामिघायैरेषांदेवानांरथैस्वसनाभयोःसकाशात्स्वस्या
त्मनःशीघ्रगामित्वंद्रष्टृणामग्रेअकथीवकथितमिव॥आलिष्टवलाहकस्याद्योःपश्चाद्गामित्वात्तुरस्खलिता
नांरथानांशीघ्रत्वमि[illegible]र्थः॥शीघ्रशब्दोत्रधर्मिवचनः॥वेगजेनवातेनेतिवा॥बाधातोन्नविवेकः॥स्वसनात्पंचमी
विभक्तेरितिपंचमी॥५॥क्रमादिति॥क्रमात्क्रमेणदवीयसांदूरतराणांतेषांतदानींअणिमाअणुत्वंस्पष्टंप्रक
टंसमदृश्यत॥किंभूतःतद्वक्रेअष्टानांगुणानांअणिमादीनामैश्वर्यैदाधिपत्यात्पर्यवस्यन्निवपृथग्भूतइवसर्वे
भ्योमहिमादिभ्योगुणेभ्यःपृथग्भूतादिवादिवस्पष्टंदृष्टइत्यर्थः॥स्थूलमपिवस्तुदूरत्वात्सूक्ष्मंदृश्यते॥तेषा
मष्टैश्वर्यगुणविशिष्टंतेतन्मध्येअणिमैवतस्मिन्समयेस्पष्टोदृष्टःनत्वन्यइत्यर्थः॥तस्मिन्कालेपर्यवस्यन्स्फुर
न्नवन्इतिवा॥स्पष्टमुल्लेखे॥तेषांरथानामितिवादेवनामअष्टगुणैश्वर्यान्नित्यस्वधान्येष्वप्यणिमासमागत
इतिव्याख्येयंअतितरांदूराणांईयसुनिस्थूलदूरेतिपरयणादिलोपोगुणःअणिमापृथ्व्यादि॥६॥
ततानिति॥कश्चित्कस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशेलग्नःकेतुस्त्रीरथस्यध्वजाग्रेणाह्नेवायोर्गोपयातस्संबंधान्मूलवि
घुन्माकृष्टेतियावत्एवंविधाजलमुचेमेघस्यपलेस्वापंक्तिस्तेषांदेवानांरथाविद्युतास्वच्छापीतापताकायस्य

नै०टी०१७

तन्नावं तततान ध्वजायसंबंधात्प्रकटिता विद्युत ध्वजायेपीतापताकेवान्वदिस्पर्धः॥ ६॥ पुनरिति॥ इतस्ततो
गमनवशात्स्पर्धितुं पुनः पुनर्मिलंती पुंसंबध्यमानास्तु पाथोदा मेघास्तेषां पंक्तिषु वर्त्तमानं धनुरिंद्रधनुर्म
र्गसंबंधवशान्नाकनाथरथमालेवेति एवं शीलं संबंधं सदिंद्ररथस्य वा॥ नरएणं नृपएणं वन्नृवाइंद्ररथे वर्त्त
मानं धनुरागच्छंती पुंमेघपंक्तिषु चलं नृपएणमन्वदितिवा॥ मेघादिस्पेंद्रचापानुशोभेते॥ ७॥ जलदइति॥
जलदाजालानां जलेतस्मिन्काले इंद्रागमनसमये जातैर्वज्रिणो वज्रस्तस्यानुबिंबनैः प्रतिबिंबैः नानाधे
षांमेषजालानां अशनिनावज्रेण सनाथनासस्वामिकता जाते निजातातदाकन्हतिप्रायेणमेघानांस्व
त्वमित्युत्प्रेक्षा॥ ८॥ स्फुटमिति॥ यदंडच्छन्नतोयसस्पदं डकचिदाकाशदेशे चंडरुचिं सूर्यं चुवन् स्पृशन्
सन्नतं सूर्यमेवसावर्ण्यनाद्वैर्वशे जातानां महीभुजांकुलछत्रं कुलश्रेष्ठं अथवा कुलक्रमायातेराजचिह्नं
तं स्फुटमिव चक्रे॥ स्वयं हि तन्नादधोदंडसंसंबंधाछत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा॥ तिसूर्यमंडलं प्रासादितिनावः ७द
ये ऽस्तमये वसमानो वर्णोस्य सवर्णः सूर्यस्तस्यापत्यं सावर्ण्यः अतइञ् ।वंशादिगणादि॥ ९॥ पाशीपाशोवरुणा
पाशान् नलश्री मत्तु बोर न स्पतुल्य प्रेमिणो विषयेवि स्मितायादिवः विस्मयवशा देवशिरः कंपेनस्तस्तां नृपा

न्दूषणं यस्मादेवंविधस्य श्रवसः कर्णस्य श्रियं लक्ष्मीं दधौ स्तनस्यास्तनाटंकरहितः कर्ण इक्षुस्तुत इत्यर्थः॥ अ
नेन द्विवोनायिकात्वं मंज्यते॥१॥ यवनेति॥ पवनस्य वंद्रस्य सर्पाद्या धारेषु आवाहादिष्ठ सप्तसु स्कंधेषु मध्येत
राश्वकोधारस्तं स्कंधमारुह्यन् तस्तरा उज्झंतः कराः किरणाय ज्वालारूपा यस्य स शिखी वह्निः अनेनानैमीप्रा
पीतिनन्नः सदा देवानां श्रमं चक्रे॥ नैमिप्रात्तिहृषदिर्यैन्तस्माति किमिति सर्वेषां देवानां त्रां तिर्जातेत्यर्थः॥ अन्यापि
नवबधूलाने कस्य विनिमित्रस्य स्कंधमारुह्यन्त्यत्तकं रोजवति॥२॥ नत्कर्णविनि॥ भारतीवाणी नैमजागि
रांत्नैमीवाणीनां विरहात् दूनो संतप्तो तेषां देवानां कर्णौ अध्वनि मार्गे अन्तुकल्ले नैमीवाण्याः सकाशान्नूनै
र्षणि वीणासंबंधिनि निर्ध्वनिनिर्व्यनोदयन् सुखिनौ चकार॥ सुख्यानावे अनुकल्पोपिकार्यार्थमंगीक्रियते॥ स्त
नादीनां दित्वात् द्विष्टाजातिः प्रायेणेति वृत्तौ वचनात् कर्णक्षितिप्रतिनियतापेक्षा द्विवचनं॥२॥ अयेतिअ
थवाणी वीणाक्वनितश्रवणानंतरं ते देवी देवाश्च आसितविषं खड्गल्पकोतिंचायायांतं संसुखमागच्छंतं
जनोघं अवैक्ष्यं नापश्यन्॥ तत्र हेतुः तेषां देवानां प्रत्युद्गमनस्य प्रात्याकांक्षया मिलद्युज्यमानं स्फूर्तिमत्सरी
रं व्योमाकाशमिवं यतः स्कारीरस्पक्रियावत्त्वं युक्तं। जनौघं मखीत्विषामित्यपि पाठः॥३॥ अप्राप्तुरिति॥

तिसुराः अये स्वरं पुरः स्मरमाजिहानमागच्छन्तं स्मरं अश्राक्षीः। उत्प्रेक्षते तज्जनो यस्त्वामिनाकलिनाऽन्वेषणे
दिव्याणामथस्व द्यूतपात्रकाणां संबंधिनो विनयस्याविनीतस्य स्पन्त्राक्रान्त्वार्थं पुरस्कृत मिवाग्रेकृत मिवायस्थ शूजि
तमिव।। स्मरो हि प्रियवेदनं तत्कर्तुं जानाति इति इंद्रियार्थः। किम्भूताः छलेन द्यूतपात्रकेषु विषयेन लमवि
नयं शिक्षयितुं पात्रकाऽज्ञान हारान्नलं निगृहीतुं कलिना स्वजितः पुरः प्रेषितः प्रायेणेत्युत्प्रेक्षा।।१४।।
आगम्येति।। एवंभूता जनाः यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोश्चरंतीति पारिपार्श्विकाः वयस्या इत्यर्थः। सेव
कास्ताः।। किंभूताः गतं मत्रकाद्यानां मन्त्र हीनानां च राज्ञादीनां मातादीनां वसं इंदो गार्थे दृष्टेण मिवानायासम
ज्याः प्राणा येषां ते अत एव दृष्टदृष्टस्त्रीकृते पश्चात्कृतपरित्यक्तेत्री। क्रियो येस्ते। वधजयं पापभयं लोकलज्जा
चैतत्सर्वं येस्त्यक्तं ते ता दृशा निर्भया निर्लज्जाश्चेत्यर्थः।। तथा प्राप्यानेन धृष्टत्वे नेदनलकृतप्रतिज्ञास्विलुम्पल
निःयुक्तं सर्वस्वं येषां ते संतीति विशेषः।। पारिपार्श्विकैः पूर्ववत्।।१५।। क्लिन्नत्वीति।। यः स्मरः लोकान्वज
यतीति लोकजित् तस्य भावं सर्वजनविजयितां बिभर्तीत्युत्प्रेक्षते।। बुद्धस्य स्पर्द्धयेवाजितो हि मारजिदिति
स्वशत्रुस्पर्द्धयेवमारजिल्लोकजिन इत्यपि पिधाना लोकजित्यर्थाद्वाच्यत्वं बिभर्तीत्यर्थः। तथा यस्याऽऽरा

रिणः शरीररहितस्यदक्षदेवत्वादनंगस्यात्रलोकेकामिनीनांमनोविकारंप्रतिमैथुनद्वारासर्वजनात्प्रतिवाकर्तृत्वंस्र
ष्टत्वं।अवाप्नुत्त्वंकृते।।विश्वकर्तुरीशस्यतुल्येयवस्पर्द्धयेवाईश्वरोहिस्मरत्वात्स्मरस्यशत्रुःतस्मात्तस्पर्द्धयेवतस्या
शरीरकर्तृत्वंस्वयमपिप्रतियेनांगीकृतमित्यर्थः।।यथाऽशरीरिणएवेश्वरस्यकर्तृत्वमितिन्यायविदस्तथाऽयम
प्यनंगएवसत्कार्यकारीत्यर्थः।।जिनमहेशाभ्यांजितोपिलोकजितत्वेनाशरीरिकर्तृत्वेनचवयःइन्नत्वात्पांसमएवंवि
धोसीतिवलवानितिभावः।।रहाईश्वरस्येति।।अस्त्रीकृताःशास्त्रीकृताःस्त्रियोयेनएवंविधोयःकामःईश्वरस्येमांस्र
ष्टिमीश्वरेणनिर्मितंसत्स्वंजगदाकुलयत्रन्यथाहन्निवतःस्ववशंकुर्वन्नथचपीडयन्नस्तिउत्प्रेक्षते।तस्येश्वर
स्यदेहदाहजनितवैरंस्वरंश्चितयन्निवदेहदाहममानेनकृतस्तस्मादेतेनस्वितमेतदीयंजगत्पीडयिष्यामीतिबु
द्ध्याईश्वरस्यकिंचिदपकर्तुमसमर्थः।तदीयंजगत्स्त्रीरूपेण।।अत्रतेकियंतिश्लोकानत्रुटितनितिविद्धुदेवाश्च
यागोपानष्टेनहरितानि।।ईश्वरस्येति।यःकामस्तस्येश्वरस्यवैरंविरोधमनुस्मरन्अस्त्रीकृताःस्त्रीकृताः।।अनस्त्रा
णाअस्त्राणिसंपादिताइत्यस्त्रीकृताः।।स्त्रियोयेनकामिन्यायुधःसन्अस्तिजागर्त्तीअस्तेनिरूपद्रवस्थिति
रूपसद्भावाचित्वात्।नतुईश्वरवैरंकृदिकुर्वतःस्त्र्यायुधत्वेनतस्यकिमनिष्टंस्यादतआह।ईश्वरस्यइमी

स्त्रीपुरुषरूपां सृष्टिं निर्मितं रूपं कुर्वन् समग्रमपि जगत्॥ आकुलयन् स्ववशीकुर्वन्॥ अथवा र्धाछलेन अ
स्त्रीलता न स्त्रियः अनारीरूपाः लताः स्त्रियो येन ईश्वरविरोधात् तस्य स्त्रीत्वं लतमिति विपरीतमुचितं॥ अ
न्योपि विरोधी बलवतः स्वविरोधिनः साक्षात् किमप्यनिष्टं कर्तुमशक्नुवन् तत्कार्यनाशद्वारेण तत्कृतिविपरीतं
वा पौरुषमाचरन् वैरं निस्तरति यथा तथेश्वरकार्यं स्त्रीपुरुषरूपस्वायत्ततया विनाश्य पर्यईश्वरं मुर्द्धेल्यत्वात्तेद्व
रं सफलयन्निरूपइवस्तिष्टतीति भावः॥२७॥ वक्र इति॥ स्मरः कामः शक्रादिनेत्राणां अरोचके अरुचिव्याधिवि
शेषं च दैवतवैद्यास्तां नासत्यास्यामपि॥ अचिकित्स्यमप्रतीकार्यं चक्रे॥ कुत एतद् तत्राह॥ पीतनलश्रियां पीता
सादरं दृष्टा नलश्रीर्यैस्तेषां पीते तृप्तिनिष्ठां तेन अनलवियोगात् अतीतनललक्ष्मीदर्शनाभामिंद्रादिनयना
नां नलभिन्नस्य सुंदरांतरवस्तुनोऽदर्शनात्॥ उत्पन्नमरोचकमिति सुंदरः कामः॥ सौंदर्याद्वैतवद्दृष्टिस्त्यामप्य
नयने यं चक्रे॥ स्मरात् त्स्ववैद्यास्यामपि नलो अतिसुंदर इति देवनयनानामतिसुंदरनलवियोगजनितम
रोचकं सुंदरकामादिदर्शनेपि न निवृत्तमिति भावः॥ वयं तु स्मरं कामः शक्रादिनयनानां चक्रे समूहस्त्वयं
मरोचकनासी त्वं यतः दीतनलश्रियामिति ब्रूमः॥ इत्परस्तुल्यं॥ तस्याधनां कर्त्तरि वैवेकल्पेदेवं तवैद्यास्यामि

तिद्वतीया॥१८॥यत्तदिति॥अथानंतरं विबुधा देवाः यन्नत् अविमृश्य पयदेवछरेण नयनगोचरांतेदेवद्वि पंतंतथात्र
वैराग्यात् उद्धृतः कंपो यस्य तं॥तथा उच्चायुक् मुच्छानशीलं अतएवारुणं रक्तरूपं तथा आक्रोशा आक्रोशा घोषणं आ
क्रोशं आक्रोशपर्यंतं आक्रोशस्य निंदाया घोषणा गालिदानादिरूपा यस्य तं उत्कंपमिति पाठे उत्कर्षेण कंपनशीलः
तथाविधं क्रोधं बुबुधुः॥दद्दृशुः अद्भुतस्येत्न ह्रस्वलक्षणं भवति॥तिष्टते रूपं सर्वस्य उदर्कः संज्ञोः सर्वस्येति सर्वसवर्णे
लक्षपतपदस्थेति ताच्छील्ये उ कत्रि उच्चायुकमिति साधु॥१९॥यस्त्विति॥कुकुद्द्वे वर्षे नीतस्यानादर्शितानि
त्राहृत्तुल्यानि निश्वासर्वं धानि फूत्कृतानि येषां तथा दंतैः ओष्टदृंतं तस्य तत्र वायदस्य रुधिरं तस्य शिष्यक्षतेन त
स्मादन्यस्तलोहितस्य च कुषायेषी ताद्दृशा जना लोकाः यस्य पार्श्वं तत्र जिंकिरे॥ वां कला खंडइति वस्तृतीया तत्कृतार्थेने
तिसमासे दंतोष्टतेतिसाधुः॥२०॥दुर्गमिति॥यः क्रोधः कामाश्लेगेनापि स्मरदारणापि दुर्लंघ्य मनतिक्रमनीय
दुर्वासोहृदयं रुद्रावतारस्य दुर्वाससोनाम्नो मुनेर्हृदयं तदेव दुर्गमवलिं व्याश्रित्य संभ्रानपिद्वंद्वसहितानपिलो
कान्दिधक्षति दग्धुमिच्छति॥कामपेदस्यापि महास्नावद्रतिमावः॥२१॥वैराग्यमिति॥यः क्रोधः उद्वेरति त्रायेनरे
जनेराजा मथवलोहितं नेत्रस्युग्मा दिद्वर्यान्तिन नयन्नपि वैराग्यं रागीनावमथव अरुच्चिविषयेषु करोति॥विरुच

चेतत् रागजनकत्वं वैराग्यजनकत्वं च॥ तथा यः प्रज्वलन्नपि प्रकाशमानोऽथ च सर्वांगीणं तत्तैवल्लते पितमोंधका
रंअमोघं हं यस्तते जनयति॥ कीदृशं तमः सर्वेंद्रियाच्छादि सर्वाणि षडपींद्रियाणि आच्छादयति मुद्रेव॥ तानि इतरु
द्दृत्ति विरहितानि करोतीति तच्छीलं अन्यत्रापि विरोधपरिहारः॥ स्पष्ट एव॥ २२॥ पंचेषुमिति॥ ये क्रोधेनल्वसर्वेश्वर
स्य जयात्॥ अन्यविग्रहीतारिजयकाललनयः अनेन विरोधिना विग्रहवान् यः शत्रुस्तस्य जयकालसंबंधिनत्तयोनी
तिशास्त्रोक्तोपायः श्रितः आश्रितः॥ कथंनीतिराश्रितातदाह॥ पंचेषुविजयार्थक्तोऽस्कुमतः पंचेषुकामोऽत
स्य विजयी विषयेयाऽस्वाक्तिः तस्याकुंधस्यक्रोधवशतांगतस्य॥ अन्येन विरोधिनासह यत्क्ष्दा विगृहीतोरिउस्तेदेव
स्वयमपि विग्रहस्तु त्याघते व्याकुलीनत्पविजयते तिनीतिशास्त्रोक्तो वैरिविजयोपायः॥ तयेनेकामविजयास्य
समस्यमहादेवस्यस्ववशीकरणेनानुष्ठित इत्यर्थः॥ २३॥ हस्ताविति॥ तैर्देवैस्तत्रलोनो व्यलो किं किं ऊर्वन् इत्या
धनिनि जने हस्तौ विस्तारयन् प्रसादयन्॥ धनार्थमित्यर्थात्॥ तथा चिन्यत्॥ ताडनबहिर्निष्काशनादेः सकाशात्
अंतथा अर्थपथास्या अरुद्धा रिक्ता वा क यस्य सः तथा आकृते र्निजदैन्यज्ञापके श्लिष्टितेः काकुशोकनयादिजु
त्वं धनिविकारं सूचयन् ज्ञापयन् यत्तु धनिनिविच्यादिति तदपव्याख्यानं॥ नीनार्थनानितिपंचमीप्रसंगात्॥

स्यत्राद्यो धनी स्वामी॥ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरिति वामरः॥२४॥ दैन्येति॥ यस्य लोकस्य
दैन्यं स्तेन्य भयात् दैन्यं दीनत्वं स्तैन्यं चौर्यं च प्रभुरमेषां ताहृशास्तथा नित्यं वै मनवरतं अत्याहाराश्च ते आमया विनश्च ब
कुलत्वकारो गिनश्च॥ तथा तुं जनाये ज्ञानास्तान् स स्पृहं यथा भवति तथा पश्यंति तथाविधा अनुजीविनः। सेवकाः।
॥२५॥ धनिदानानामिति॥ यो लोकः पात्रपाणौ धनिनां दानोत्कृष्टिं दानसंबंधिनी उत्कर्षस्य विद्याविनयशालि विप्रस्य
हस्ते अवग्रहः प्रतिबंधः किं वयः स्वर्थ वित्तं धनिषु निःस्वान् निर्धनान् हा कष्टं च स्वान् स्वीयान् दासानिव विक्रीणीते
अधीनान् करोति। यद्यपेवं ग्रह पदार्थान्तर्गत दृष्टि पदार्थालोचनेन दृष्टि पदमनर्थकं तथापि दृष्टस्य विशेषणपद
संनिधौ विशेष्यमात्रपरता नास्त्वहं शाकरीरन्नामित्यत्रेव बोध्या॥२६॥ एकद्वीति॥ यो लोकैर्जनः कोपकामो दृष्टेन न
मन्यते तृणत्वेन गनयतीत्यर्थः॥ कोपकामाभ्यामपि विशिष्टो वक्तनर्थ कृत्वादिति भावः॥ वैशिष्ट्यमेव प्रतिपादयति
किं कुर्वन् पंचकारयन्॥ पंचमहापातकान्यपि कारयन्॥ कथं कृतो कोपकामो महापातकपंचके ब्रह्मवधसुरापण
स्तेयगुर्वंगनागमनेतच्चतुष्टयकारिसहसंवासानां पंचके पंचकमध्ये एकस्य द्वयो स्त्र्युरुषेण करणेहेतुकार
कृतोपकारे एनः पापावपिनमन्यते॥ तृणं नमन्यतइति पिपासा॥२७॥ अत्रवदंति॥ एकं वद्वे वेति समासे त्रि [illegible]

नै० टी० १७

प्रयोगो न भवेत्॥ एकं चैवा प्रमाणं येषामिति समासे बहुव्रीहौ संख्येयेड ज्बहुगणादिति डच् प्रसंगः। तस्मादके
ति पाठो युक्त इति॥ समासमाधानं तु समासांतविधेरनित्यतया पाक्षिकोऽनुज्ज्वावड् इति॥ प्रकारांतरं तु क्लिष्टत्वा
दुपेक्ष्यम्॥ १२॥ यद्गिति॥ योलो नः सर्वेंद्रियाणि षडिंद्रियाणि स्वस्य स्यैवं बाधः। घ्राणं गंधलुब्धं चक्षुरूपलुब्धमित्या
दिप्रकारेणेत्यर्थः॥ बहु यथा न्नवति तथा॥ जिह्वा मे बलं वेत्ति किं कर्तुं तस्यां जिह्वायां याक्षा वटवे याज्ञार्थं
वटुं ब्रह्मचारी शिष्यः तस्मै पाटवे नैपुण्यविषयया आज्ञा चाटूक्तिकौशले आचार्यकं नर्जितं। लुब्धस्यैषा रीतिः॥
सोपधादिति वुञ् आचार्यकमिति साधु॥ १३॥ पथ्यामिति॥ ते देवाः तथ्यां सत्यां पथ्यां मायते सुखावहां वधूनां
प्रबोधनां सदुपदेशमात्रकं न मत एवाधमविवेकिनां तथाश्रन्यमकांडं निर्हेतुकमाक्षिप्यावलेव्यनो जंतं न
तर्जनं॥ कलनिर्हितुककलकारिणां तत्र तस्मिन्कलिसैन्ये मा हमे रुं तद्दृष्ट्वं तः। हंतेति पाठे हंतेति खेदे सुरा
देवा अपि मोहं दह्युः॥ १४॥ यदुपास्तिर्नायस्य मोहस्यतु पास्तिनः सेवकान्वः स्मः प्रातः प्राणप्रयाणे प्रा
णगमनकालेपि स्मरद्विषं कामद्विषं त्र्यंबकस्मरणं स्मरः स्मृतिः तं द्वेष्टीति स्मृतिविलोपकमित्यर्थः। अतएव
वकालिशाः मूर्खाः॥ तथा कुटं बजं वालिकुडुबलक्षणे कर्दमे मग्नाः त्रुटिताः स्वप्राणेति वा पाठः। त्र्यंबकप्राणेन

६

पिकस्वित॥निषद्वरस्तुजंबालःपंकोस्त्रीःशादकर्दमा॥वित्यमरःसमयेपिकुटुंबचिंतामेवकुर्वंतीत्यर्थः।इदमपि

मृदलक्षणं।जंबालेनिमग्नोन्यापिकिमपिनस्मरतीत्यर्थः।स्वप्राणेतिपाठेस्वस्यप्राणानामित्यर्थः।द्विषमितिकर्मत्वविव

वक्षयाद्वितीया॥द्विषइतिपाठेश्रधीगर्थेतिषष्ठी॥२०॥तुंसामिति॥येमोहंनलब्धंनिर्वाणंविनाशोयेनसज्ञा

नरूपोदीपस्तन्मयस्तत्स्वरूपआत्मामनोयेषांज्ञानिनांवसिष्ठादीनांपुंसांउज्ज्वलमप्यंतःनिर्मलमप्यंतःकरणं

मलंकंप्रकटंजायमिमलसहितंकरोति।मोहमोहिताःकामादीनां संतोज्ञानिनोपिविश्वामित्रादयःमनोमे

नकादिदेवांगनाप्रवणंचक्रुःसर्वसुखलस्यापिमनसोमोहेनमालिन्यंकृतं।ज्ञानिनामपिचेतोसीतादिमार्कंडे

यवचःप्रमाणं॥नलब्धःसाक्षात्कृतःनिर्वाणोपयोगीमोक्षोपयोगीज्ञानदीपरूपःस्वप्रकाशज्ञानरूपःस्वप्र

काशज्ञानरूपआत्मायेषांतेषामद्वैतज्ञानरहितानामितिवा॥किमिव॥कज्जलवत्॥यथास्पदीपस्यकज्जलंसु

धाधवलितानांघटादीनांमध्यमलिनयति॥२१॥ब्रह्मेति॥ब्रह्मचारीवनस्थायीवानप्रस्थःयतिःसन्यासीःएतेत्रयोप्या

श्रमिणोगृहिणोगृहस्थंयथाअन्नाछादनार्थंउपजीवंतिसेवंते॥यस्मात्त्रयोप्याश्रमिणोज्ञानेनान्नेनवान्वहंगृह

स्थैरेवधार्यंतेतस्माज्ज्येष्ठोगृहाश्रमीतिस्मात्तवचनात्॥नलक्ष्मीस्तपवा॥प्राणधारणंकुर्वंति।तथाक्रोधेहेतोनमा

स्त

नोलवायं मोहं सेवते।। यं लक्ष्मीस्त्यक्त्वा स्वरूपं लभते। मूढ एव कुबेरो लुब्धः कामी च भवति।।३१।। जाग्रतामिति।। योमो
हः जाग्रतां सावधानानामपि निद्रा अविवेकरूपं निश्चितम्।। तथापि यः परपतां भ्रान्ता चक्षुषज्ञानवतामपि अन्धता
वस्तुराच्छादनात्।। दृष्टव्यदर्शनाभावरूपं संसारसमुद्रस्य ग्रहणं।। संसारस्यानित्यदुःखस्वरूपतां जानतामपि
तत्परित्यागहेतुत्वाद्ज्ञानरूपमित्यर्थः तथापि श्रुते वेदशास्त्राधिगमेऽप्यपि मूढत्वेन ज्ञेया ज्ञानरूपं जाड्यं विधि
निषेधाद्यनिर्णयरूपमित्यर्थः।। तथापि यः प्रकाशो मोरा नैयमवा कुषाया। लोके सत्यपि द्रष्टव्यघटपदाच्छादनरूप
तयांधकाररूपः प्रकटेप्यर्थप्रतीतिप्रतिबंधक इत्यर्थः।।३२।। ऊर्विति।। तमोगुणयुक्ता श्री। श्रितमो गुणेन संहारके
नरुद्रेण हरेण प्राप्तकालतया प्राक् हतं यत्स्मं कुरुसैन्यं पश्चादश्विनाशायत्त स्तुनद्रवमयी हत मित्यभिमानेन
लज्जाय थाना प।। अन्येन हतस्य पश्चात्त्वेन हनने नैव हि लज्जायुक्ता सा तु कामस्य न तु तामित्यर्थः।। मूढ एव काम
परवशो भवतीत्यर्थः।। ईश्वरः प्राक् कुरुसैन्यं शूलेन हंति पश्चाद्द्रौणिरन्ते मुनरत्ति द्रोणपर्वकथा।।३३।। ऊलूकेति।। अमीका
मादयः कतिपयैर्दिवैरिंद्रादिभिः प्राच्यः सर्वज्ञात्वपरिचयात् प्रदुतरां तस्मामाश्रित्य विज्ञिता विद्वद्भिर्निश्चिता देवता
नपि कामादाय त्वं यत्प्राचीनः परिचय।। अन्ये तदुपजीविनो बोधादयः केवलविशेषेण न ज्ञाताः। यत आ

चूडां शिखामणिवाप्यमर्यादीकृत्य चाएनसापापरूपेणकंचुकेनमेचकाः श्यामवर्णाः ॥ यो हि नीलवस्त्रादिना आच्छा
दितः स विशेषतो न लक्ष्यते श्यामत्वान्न बुध्यत इत्यर्थः ॥२५॥ तत्रेति ॥ उद्धूर्णेत्यक्तमर्यादे। अलंघ्येऽस्मिन्समुद्रइवातिगंभीरे
तत्र तस्मिन् कलिसैन्ये अभ्यर्णे सामीप्यं उपेयुषि सामीप्यं गते सति देवाः कस्यापि पुस्तकस्थितां कारस्य वाचां कस्यक
र्णिकर्द्गान्ववर्णनि श्राकर्णयामासुः। अभ्यर्णं अत्रेस्मा विदूरं इति नैद्गा ॥२६॥ तामेव वर्णनाहा ॥ ग्रावेति ॥ ग्रीवोन्मज्जन
वत्सर्वावीणाः प्लवंत इति श्रुतिप्रतिपादितपाषाणतरणवत् ज्योतिष्टोमादियज्ञानां साध्ये स्वर्गादौ फले पि ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग
का ॥ मोयजेतित्यादिश्रुतीनां सत्यता यथार्थता ॥ ग्रीवोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद्यागानंतरमेव स्वर्गादेर
दृष्टत्वाज्ज्योतिष्टोमादियागप्रतिपादिकाश्रुतिरपि प्रत्यक्षबाधिता ॥ तथा च यागश्रुतिरपि प्रत्यक्षबाधिता ॥ तथा
च यागश्रुतिरप्रमाणं प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् ग्रीवोन्मज्जनश्रुतिवदिति प्रयोगात् यागश्रुतेरपि स्वर्गादौ सत्यतेति वा
च्येयं ॥ अत्र विरुद्धलक्षणया सत्यतेत्यसत्यतेत्यर्थः ॥ एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतित्वाविशेषात् प्रमाणत्वे हे
धीहरा बुद्धिमंतो देवाः तत्र फले श्रुतेर्युष्माकं का श्रद्धा कथमास्तिक्यं ॥ अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे श्रद्धानकार्याप्यत्र
नकारणेन यद्वशात् वेदोक्तविध्यातिक्रमणक्रियाकामाधाय यदृच्छाचारमार्गः खिलीकृतो बहुस्य क इत्यर्थः ॥ श्र

त्र

नै०टी०७

तिमात्रस्याप्रमाण्याद्वाघट्टेयजमानत्विजांकतिचिदहानियद्धस्तुचर्यंतदप्प्रामाणिकत्वात्यजंते तिना
व॥धीष्ठाद्वाइत्युपहासेश्रुतिमूरवीनवंतइत्यर्थः॥३॥केनेति॥किनातज्ञातनाम्नाबोधिसत्वेनातिप्राज्ञेनजि
नन्नष्टारकेनवेदस्यमर्मन्नेदायरहस्यंगायज्ञात्प्रमुत्पन्नंवेदमर्मन्नेदः कर्तुमारब्धइतियावत्॥कथमत्राह
॥यद्यस्मात्सत्वेनहेतुनासत्वस्वरूपेणलिंगेनयत्सत्तत्क्षणिकंयथापदइत्यादिरूपेणजगदस्थिरंक्ष
णिकंजगदेवत्त्वपादि॥सत्वलिंगेनविश्वस्यक्षणिकत्वसिद्धावुभयलोकगतंस्थिरमेककर्तारमधिक
रणमाश्रित्यवेदैर्विहितानांविधिनिषेधानांनिराश्रयतयावेदस्याप्रामाण्यापादनाद्वेदमर्मन्नेदः॥त
र्थः॥बौद्धसिद्धांतस्तुयथांतराद्धाधर्म्यविस्तरस्यापाद्वनोक्तःत्र्यचक्राः सर्वस्माद्भिन्नः चार्वाकिएवबा
ह्यमतंवेदाप्रामाण्यंबौद्धसंवादेनद्दृढयतिकेनेति॥सत्वेनहेतुनायस्माज्जगदस्थिरंजगदितस्मात्के
नापिलोकोत्तरप्राज्ञेनतेनैवचार्वाकेनवेदमर्मन्नेदायबोधेनजातं॥तदीयमतांगीकरणात्॥तद्रूपेणै
वजातमित्यर्थः॥यगादितिपाठेयद्बोधिसत्वंजगदस्थिरंजगदितिव्याख्येयं॥क्षणिकत्वेसिद्धेयेनपापंकृतं
सनष्टएवेतिकिमितिपापाद्भयमित्यादिप्रकरणंज्ञेयं॥श्वा॥त्रयीति॥नित्यंकाम्यंवसायंप्रातर्हेमिरूपै

८

अग्निहोत्राख्यंकर्मत्रयीचर्मेत्रंमीमांसावेदत्रयसंबंधिवाप्यत्तंत्रंवेदविहितोन्योपिकर्मकलापः।तथा
त्रयोदंडायस्वतंत्रास्तुपतत्रतं।।तथानस्मनःपुंड्रकस्तिलकोयत्रैवविध्वंशोवादिव्रतमेतत्।।सर्वंप्रज्ञाय
बुद्धिःपौरुषेणसामर्थ्यंनतीदृशायाप्रज्ञयानिस्वमानांहीनानांप्रज्ञयापौरुषेणचवाहीनानांचवचनेनचोर्यएतच्च
ब्लाह्यग्रहीतुमसमर्थानांपुरुषानांजीविकाजीवनोपायःतद्द्वेषधारणाधर्मेणद्रव्यमर्जयितुमेवनतु
तात्विकोधर्मः।परलोकसाधनमिववेदप्रामाण्यवादिनांभवतीदृशीतिजीबृहस्पतिर्जल्पतिवदति।वाक्या
र्थःकर्म।।तदुक्तंतेनैवअग्निहोत्रंत्रयोवेदास्त्रिदंडंभस्मगुंठनंबुद्धिपौरुषहीनानांजीविकेति।तस्मा
दग्निहोत्रादिप्रमाणमेवेतिनावःजीविकेतिधात्वर्थनिर्देशोएवमुल।।२५।।इदानींब्राह्मणादिजातिध
र्मानसहमानोजातिदूषयति।।शुद्धिरिति।।विशुद्धमातापितृजत्वंहिब्राह्मणादेर्लक्षणं।मातृशुद्धिंदुर्नि
रूपा।यद्यस्मात्पित्रोर्मातापित्रोर्यापितरोमातामहपितामहौमातामहीपितामह्यौचतयोरेकत्रा.प्रत्येकं
वंशाद्द्वयीशुद्धौसत्यांएवंतयोरपिपितृपितॄमातृपितामह्यादिमातामहमातुःपितामहादिमातामही
मातुःपितामह्यादिशुद्धौसत्यांएवंब्राह्मणंयावत्प्रत्येकंवंशद्वयीशुद्धौसत्यांशुद्धिःपरीक्षणीया।।तत्तस्मादं

नो ५

नै०टी०२७

तत्कुलाएवम परिमितवंश्यास्तेदाऽतएवदोषादुर्विज्ञेयस्त्रुद्धिसंततानस्त्रीपुंसनिपातं पर्यंतयाशुद्धेः संदेहादिदं च चंद्रा-
दीनामहल्यादीनां च पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारदर्शनात् स्त्रीष्वनिश्चयाच्च जातिसंकररूपाद्दोषात्का जातिरदो-
षास्ति अपितु न कापि। यदाहुः। अप्येतु मंत्रास्तानाश्नीयास्संयतैः स्वजनै रपि। कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं
पातकं नवेदीति॥ तथा अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे। कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पनेति॥ तस्मा
त्संकीर्णयोनित्वात्सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति जातिधर्मान्विहाय स्वेच्छाचारं कुरुतेत्यभिप्रायः। यद्वा तस्मा

ना९

दाब्राह्मणेभ्यो नंतानां कुलानाम् दोषाद्दोषाभावाद्व्यभिचारादिदोषरहिता जातिः स्यात्सा कास्य पितुर्न का
पि पूर्वपूर्वपित्रादिव्यभिचारादिदोषात्सर्वापि जातिर्दुष्टैवेति व्यवस्था॥ यद्वा तदेति च पाठः सम्यक्। तयोः पित्रो
रनंतकुलानां दोषाभावेन कृत्वाऽदोषा जातिरस्ति अपितु महति कुले कस्यापि दोषसंभवात्सर्वापि जाति
र्दुष्टैवेत्यर्थ इति वा व्याख्या॥ यच्छब्दसामर्थ्यात् किंछब्दाध्याहारः एकशब्दः संख्यैकवचनादिति शास्त्र॥ ५७॥ अन्यद
प्याह॥ कामिनीति॥ यस्मात्कामश्चाष्टगुणः स्मृता इति वचनात्स्त्रीणां पुरुषापेक्षया अष्टगुणकामानां का
मिनीनां नानाजातीयानां वर्गः संघस्तस्य संसर्गैः योनिः संबंधैः कृत्वा कः पुरुषः संक्रांत प्रविष्टपातकं य

५

स्यैवंविधो नापि तु संवत्सरात्तु पततीति इत्याशास्त्राकृतपातकः स्त्रीसंसर्गस्तत्सेवी पि प्रा॰ ल्लीसंक्रांतपातक एव तत्
स्मात्कामयते कामः फलं तेन कामेन रहितं एकादश्यामुपवासादिव्रतं नियमो यस्य मदनेन हत्वा क्षीणं निःफलं व्र-
तं यस्य वा तज्जगत्सेवी पि लोकमोहात्स्त्रियारानावात वृथैति यावत् तस्मात् इति निश्चुंके एकादश्यादौ हव्यैव बस्नाति
तीर्थादौ। हा कष्टं स्वयं स्त्रीचित्तेपि स्त्रीव्यभिचारादिदोषसंसर्गात्क्षीणं शुचित्वेपि दुष्टसंसर्गस्तिर्वर्षांपातकित्वा
दुपवासादि वृथैवकरोति॥ केवलं प्रयास एव तत्स्य जनवतीत्यर्थः। तस्मात्त्वेच्छाचार एव कार्य इति भावः। बा
चकिमते विधिनिषेधाभावान्नैष दोष इत्यर्थः॥ तेषां सदोषत्वाज्ज्ञानिरपि सर्वसिद्दोषैर्वेष्टमुक्तैर्वैनवति। अभि
लाषेण हत्वान् नष्टं व्रतं यस्य एकादश्यां तो जना निलाषेसत्यपि निश्चुंके। अभिलाषेसत्येवामावास्यादौ स्त्री निवृ
त्तिः स्त्रानिवृत्ता यदि तौ तत्सर्वं वृथैव। कामोपहतत्वादित्यर्थः। बहिः शोषयंतं तरशुद्धो क्षामन्त्रायोम॥४२॥ ईर्ष्य
यति॥ ईर्ष्ययासहनत्वमात्रेण हेतुना नारी रक्षिता तस्याः स्वां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुमप्रयच्छतं। कुलस्थितिर्व्रा
ह्मण्यादि जातिरसौ कार्येनावस्थानं तद्रूपेण दर्शनेन चरंतिये नान्यपुरुषान् स्त्री रक्षणे एव कुलस्थितिं मन्यमाना
नधिकृते निंद्यः॥ निंद्यत्वे दांभिकत्वमेव हेतुः किं नतान् स्त्रियः पुरुषान् विवेकस्यापतः अतः स्मरांधत्व

नै०टी०२७

स्याविशेषेसाधारण्येपसत्यपि तथा नारीवन्निर्वेशेन नरं प्रत्यस्मरकृतः परदारसंज्ञोगादनिर्वारयतः। न हि जाति
संकरो नारीणामेवव्यभिचारेणायतस्तएव रक्षणीया। किंतु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण। यदि रक्षणीयंतर्हि
द्वयमपि नचैवं क्रियते तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे जातिकेसं रस्यनादकस्ठात्कुलस्थितिस्वभावान्नारीमात्ररक्षणेन
षां दंत्र एवेत्यर्थः॥ तस्मादीर्ष्यालिप्तकानरस्य वेश्यादाविवस्त्रीणामपि नवांतरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मा कुरु इत्यपि
वः॥ ईर्ष्ययैव तन्ने नेर्ष्यैवात्र हेतुर्नतु धर्म इति सूचितं॥ अथ च स्मरांधत्वा विशेषेपि नारी रहतोऽनेकपतिरप्यः किं
त्वेकमेव तस्याः कुर्वतो नरं तु स्त्रीवद्रक्षतः। स्त्रियाय थाएकएव पतिस्तथा नरस्यैकैव स्त्री तिन किंतु बह्वः
कुर्वीत तस्मादपि निंद्यास्ता॥ अत्रापि ईर्ष्यैव हेतुः॥ धर्म॥ परेति॥ परदारेष्योपानित्तित्वनिस्ताः सादरं न द्रष्टव्याः
किंपुनः स्प्रष्टव्या इति एतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रं सोयं परवंचनरूपो दंभोऽहल्यया गौतमस्त्रिया सह केलिं
कामक्रीडां तत्र लोलेन तत्परेण इंद्रेणालिपाशिनेंद्रेण यमात्मनैव आदृतं उपेक्षितं॥ परदारगमनप्रायश्चित्त
विप्नोगाप्येतेन दूषितः अन्यं प्रतितन्नकार्यमिति उपदिष्टं तिस्वयं तदेवकुर्वीत। तत्पुपहासोपि सूचितः॥ अत्र
हल्यासंभोगलंपटइंद्रएवादांभिकोन्ये परदारपराङ्मुखाः सर्वेपि दांभिकाएवे तिभावः॥ वज्रहस्तत्वात्सर

ते

दारमन्वनिंद्रत्वात्॥ तस्माद्दियं शास्त्रीयनिषेधो न भवति किं त्वयं लोकवादं एव न वेत्यपि॥ धर्मशास्त्रमन्यद्बाह॥ गुर्विति॥ गो द्विजाः
स्वयं गुरुमल्पगतौ पित्रादिनायसिंधोगविषये पापकल्पनो ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः महापातकिन इत्या
दिवचनानुरोधेन महापातकसंभावनोत्पजनाय स्मात्त्वयेषां वो युष्मादृशं प्रत्युः स्वामिनो द्विजस्य चंद्रस्य देवानां गुरोर्बृ
हादिपाठयितुर्बृहस्पतेर्दाराः तारा तेषां गृहे संयोगे अस्तु च्वैरतितरां गृहो ऽपि निवेद्यः॥ श्रूयत इति शेषः॥ वेदादिपाठ
त५ नाबृहस्पतेर्देवगुरुत्वं। तस्मात्तद्भार्यागमने चंद्रस्य दोषलेशोऽपि न तत्सिवकाः पूयमपि गुरुतल्पगमनं कामं कृतेति
नावनीयथा अंकुरादिधर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः॥ राजानमनुवर्तंते यथा राजा तथा प्रजा इति॥ अयमप्यु
पहासः॥ गुरुराह् छले नैवमुक्तं॥ महतीति पाठे तत्त्वं वः॥ अथ स्वतेजः समूहे गुरुतल्पगमनेपि प्रत्सह मुदे त्वे वनतु
पतित इत्यर्थः॥ इंद्रादि निकृष्टवाल्मी॥ कि प्रमुखा द्विजास्तिष्ठंति स्तेषां संबोधनं॥४७॥ पुण्ये वै पुण्ये न कर्मणा पाप
पापेनेत्यादिश्रुतिं दूषयति॥ पापादिति॥ परागतात्रसबोयस्यस्पृहं तस्येत्यर्थः॥ तस्य प्रापणिनः इहकृता निषिद्धाचरण
जात्पापाद्धेतुदुःखानि उत्पादिह कृताद्विहिताचरणाद्धर्मान्निदुःसुखानि संभवंति इति श्रुतिः आह॥ सा दात्सत्य
ण्डुतंत्री॥ प्रवैपत्यं दृष्टपत इति शेषः॥ प्रयाणदेशात मार्ग स्नानं कुर्वतो नवदतिमतस्तु कृतकारिणः पुरुषस्य

नै०टी०१७

तदानीमेव दुःखं भवति॥ न च दत्तात्रिमितपरदारसंगमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यं अनु
भूयते॥ अथ चैवं स्यादिति श्रवणमात्रं न तु किं वित्प्रमाणं किं च मृतस्य किं वा भविष्यतीति को वेद। जीवतस्तु वैपरी
त्यमनुभूयते॥ तत्रास्माकं श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषये भूयोबलाबले स्वयमेव व्याख्यातं कथयत। न चैवं तत एव विचारयेत्विति
चेत्। प्रमाणयोः परस्परविरोधे सबलत्वेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था क्रियते। तत्र च यथा प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्र
त्यक्षं बलीयः तथा श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बली। यद् इति निश्चित्य पापात्सुखमनुभूत इति पापं सर्वैः का
र्यमिति चार्वाकाः॥४५॥ संदिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैरित्यादि प्रतिबंधाद्दूषयति। संदेह इति। तत्र तत्रत्य
त्रिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात्पापं न कार्यं जन्मांतरे भिरय्यादिदुःखजन्यादित्येके वदंति। अन्ये चयेन ते
मतुदेन्यदेह प्राप्तिस्तस्य स्यादित्यत्र का प्रत्याशेति वादिविप्रतिपत्तेश्चान्यदेहस्य देहांतरप्राप्तेः संदेहे सत्य
पि पापाद्धि कोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहांतरं स्यात्तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि
तेन पापं वर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रियाः शुद्धोध्यायिनो वसिष्ठादयः। स्वयं सत्रं अनेककर्तृकं यागं तन्न त
मिवं त्यक्तं॥ कुतः पशुहिंसायाः संबंधिनो दोषस्य संशयात्सर्वदेहांतरा न हिंस्यात् अहिंसा परमो धर्म इति श्रु

त्यादि।

११

तिस्मृतिवशाद्यागेपिहिंसा न कार्येत्येके॥ विधिवलादशांकितपापोत्पत्तिः सा कार्यैवेत्यन्ये॥ इति संदेहे यागीय
पशुहिंसा चेत्पापहेतुः स्यात्तदानेष्टप्राप्तिः किं त्वनेष्टमेव स्यादिति पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीयः॥ इत्यनेनैवन्यायेन
यागमपित्यजत एवैदैवं पापमपिकुरुतेति नाव॥ संश्रयादिति पाठे संबंधादित्यर्थः॥ कलुषं वृजिनेत्यमरः॥४ धीता
त्मेवाश्रुतं बुद्धैरित्यपि सव्यभिचारमाह॥ यइति॥ यस्त्रिवेदी विदो वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं वंधः नमस्कर
णीयः सव्यासोपीति नारदादीञ्जल्पोक्तवान्॥ इति किं जातकामायाः कामार्त्तायाः रिरंसोः रामायाः अज्ञात
कुलशीलाया अपि रमण्याः हस्तधारणाया लिंगग्रहणं अंगीकरणं च प्रशस्तायुक्तैव। न केवलं वाल्मीकिः किं किं
तु व्यासोपीत्यपि विज्ञाह्यार्थः॥ तद्वचनं नवद्भिः सम्पत्वादंगीकर्त्तव्यमित्यपि मन्यते। स्मरार्त्तां विकलां दीनां यो न
कामयते स्त्रियं। ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीदित्याद्यर्जुनं प्रति॥ तीर्थयात्रावसरे उर्वश्यपादिभिः प्रसंगे च न
रतादौ॥ रामायणे च॥ सूर्पणखा युक्तो प्रसिद्धः॥ ततश्च पापं वर्ज्यं कार्यमित्यप्युच्यते उत्तर यथापि दोष इति ना
वः वेदविदामिति सत्पात्रानामिति षष्ठी॥४७॥ युक्त्यंतरेण सर्वांत्तमाह॥ सुरतइति॥ सुरते त्वां न्यायेण द्वौ वो
युष्माकं कथं केन हेतुना त्रपस्थातास्तिकता अपि त्वतुवित्तमेतत्॥ सान्वश्रुवा सुरतेकामिनीरति विषयेक

थंनकिमितिनअपितुतयातत्रभवितव्यमित्युक्तं॥यस्मात्पुरुषस्तत्कर्मव्यापारंकुर्यात्येनकर्मणाकृत्वात्रंते
कर्मविपाकएवसुखमेधते वर्द्धतेनइतेअनुभूयतेपुरुषेणेत्यर्थः॥जन्मांतरेअन्तादिजन्यंसुखंदिग्धं॥सुरत
जन्यंवसर्वस्यानुभवसाक्षिकंतस्माच्चांद्रायणादिसुकृतंतत्कासुरतमेवांगीकर्तव्यमितिभावः॥एतेनमामै
रष्टानिरकाव्यस्थैर्येणवयस्तामुषा॥प्राज्ञस्तत्कर्मकुर्वीतयेनांतेसुखमेधतइत्यादिविडंबितं॥दुरितेत्येतिपाठे
परदारगमनादावित्यर्थः॥परदारगमनाद्यनंतरमेवसुखंदृश्यतेयतः॥४८॥बलादिति॥नोद्विजाः॥यूयंपापानि
परस्त्रीगमनादीनिबलात्पुमतावसत्यामपिकृतंता॥तानिपापानिवःसंबंधीनिद्विजातान्यप्यकृतानिस्वेतुफ
लदायीनिमाभूवन्नित्यर्थः॥यतोमनुःबलेनकृतानिसर्वाणियन्व्यापारान्कृतानेवाब्रवीत्॥मनुवचनप्रा
माण्याद्बलात्पापंकृतेत्यर्थः॥४९॥स्वागमेति॥नोस्तीर्थिकाःसंप्रदायागतविद्या॥यूयंअस्मिन्पूर्वोक्त
मनुवचनरूपस्वीयागमप्रतिपाद्येर्थेप्रमेयेआत्मारामःस्यादितिविषयेवर्षिविचित्विकाःसंशयालवो॥मास्थ
नवषइदंकार्यंनवेतिसंशयःपरित्याज्यइत्यर्थः॥मनुनाकृत्याबाईद्रकथंप्रतिपादितमितितत्रयच्चाप्यना
दर— वामाभवत॥तर्हिकिंकार्यमित्यतआह॥यूयंयंयमानंदंपरदारगमनादिइच्छथतंतंस्वछंदंस्वेच्छया

निःसंशयमादरेणैव आदरणं॥ तन्मा राम इत्यादि॥ श्रुतिप्रामाण्यात् पूर्वोक्तस्मृतिप्रामाण्याच्च संशयं परित्यज्यादरे
णैव हृच्छयासुखं समुपैतु दुःखमिति भावः॥ अस्मदाद्यागमेभ्यः परनिन्दादिपरास्तथापि स्वागमे निंदानयुक्तेत्यपि नास्त्येचि
तं॥ मानि रत्नबंधकस्तन्नेतोन लुङः॥ तीर्थनागमे नवरतिठक्। स्तदुपाध्यायो वातीर्थं तस्मादस्त्येर्थे ठञ्॥ ५०॥ पूर्वोक्तश्रुतिस्मृ
तीनामर्थमज्ञात्वा वेयक्तमुक्तं व्याख्यानमप्रमाणमित्याशंक्याह॥ श्रुतीति॥ श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु महाधियामप्येकम
त्यमविसंवादः॥ कात्स्न्यपि तु सर्वत्रापि विसंवाद एव॥ बुद्धिबलेन परस्परविजयात्॥ एवं सति व्याख्यापदार्थवाक्यार्थ
निरूपणं बुद्धिबलं प्रज्ञाबलमपेक्षते॥ एवं च सति॥ यस्य यथा स्फुरति स तथा व्याख्याति॥ अत एवाद्वैतवादिनः श्रुतीरभे
दपरत्वेन द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याचक्षते॥ तद्व्याख्यासु खोल्लुखी अनायाससाध्यं क्लिष्टं वा यत् सुखप्र
दं स्यादिति नो पेक्षानानादरेण यासैवांगीकार्येत्यर्थः॥ श्रुतिस्मृतीनामस्मद्व्याख्यात एवार्थोंगीकार्यः॥ स्वेच्छाचारमे
व कुरुतेति भावः॥ एकास्मानाः विसंवादिनी मतिश्चातुर्वर्ण्यादित्वात्वेऽर्थे ष्यञ्॥ ५१॥ त्वन्मतांगीकारे निरयादि
प्राप्तिः स्यादित्यत आह॥ यस्मिन्निति॥ यस्मिन् देहे अहमस्मीति धीः गौरः कृशः इत्याद्याकारप्रत्ययः॥ तस्य शरीर
स्य देहस्य मतिवायुभाक्रमेण स पापेन किं अपि तु पापे निरयपातादि किंचिदपि न कार्यं॥ अयमाशयः देह एवात्मा दे

नै०टी०१७

ह्यतिरिक्तो वा॥ यथाद्यः कल्पस्तर्हि यत्तद्देहेन यापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन किं कर्तुं शक्यते अपि तु
न किंचिदित्यर्थः॥ अथ देहातिरिक्त एव देहे विनष्टेपि देहांतरे देशांतरे कालांतरे स्वकृतपापफलानां भोक्तास्ति। त
त्राप्येवं वक्तव्यं॥ स किं स्वसाक्षिको वा॥ नाद्यः। अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैवासिद्धत्वाद्देहातिरिक्तालंबनकल्पनान
वकाशात्॥ ततश्च तद्देहे वः किमेनसेति न दैवतुनरायातं॥ द्वितीयं दूषयति। परो वेदादिः साक्षी यस्य तस्मिन्देहांतरे
क देशांतरे कालांतरे स्वफलभोक्तरि देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादिते आत्मनि तस्य पापस्य निरयादिफलत्वे तस्य केव
लस्य भोक्ता तद्दुःखिते हेतोरात्मत्वाविशेषाद्यज्ञदत्तेनापि द्वितीयावत्तस्मात् काप्यात्मांतरेपि तत् किं न स्यादपि तु
भवितव्यमेव॥ तेन देहेन यात्मकेन कृतं तदतिरिक्तेनात्मना चेत्फलं भोक्तव्यं तर्हि देवदत्तेन पापे कृते आत्मत्वावि
शेषाद्यज्ञदत्तेनापि तत्फलस्य भोक्तव्यमित्यप्यापद्यते॥ किंच पापफलदुःखानुभवालंबनस्य देहस्य नाशितत्वा
त्तत्फलं देहव्यतिरिक्ते परप्रत्ययवेद्ये आत्मनि चेदुक्तं तथापि न दोषः। दुःखं ह्युपभुज्यमानं प्रतिकूलं न वेत्ति उपभो
क्ता वाहं कार्स्यस्य संदेहो विनष्टः। आत्मा तु न भोक्तेति फलसंबंधेति न दोषः॥ ततश्च पापकारिणो देहस्य विनष्ट

१३

त्वान्मृत्योरेव चापवर्गत्वो न कश्चित्फलभोक्तेति स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति भावः॥ यद्वा परस्यात्मा साक्षी च परसाक्षी एव

परसाक्षिकं आत्मेति आत्मा लक्षणे परे देहातिरिक्ते साक्षिणि तत्स्थ एव तत्फलं तर्हि कापि जन्मांतरीयपाषाणादौ यज्ञ
दत्तादौ वा तत्फलं किं न स्यात् अपि तु स्यादेव अन्यत्वाविशेषात् ॥ तस्माद्देहातिरिक्त आत्मा नास्त्येव देहे च नष्टे कस्य पाप
फलं स्यादिति भावः ॥ यद्वा क्वापि जन्मांतरीय देहांतरे आत्मास्तीति पापफलं चेत् स्यात्तर्हि परो दत्ताद्यात्मा साक्षी यस्य
तस्मिन्नात्मांतराधिष्ठिते देवदत्तादिदेहस्य साक्षिण्यात्मनि किं न स्यादपि तु विशेषात्स्यादेवेति अलमतिप्रसंगेन ॥ पु
नरपि देहातिरिक्तात्मवादिनामुपहसति ॥ मृत इति ॥ गतप्राणेन ह्यस्मारित्वा निरन्वयध्वस्तस्त्वकृतनवसंस्कारो ध्व
स्तोपि प्राणी सर्वजन्मानि अनेकजन्म तत्कर्मजात्यादीनि सर्वमहं ब्राह्मणोऽभवमित्यादि स्मरति ॥ मृते च कर्मणां सुकृत
दुष्कृतरूपाणि फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषां मूर्खः परंपरा लोगा वाल्पवंति ॥ तदधिकरणत्वेन तत्सर्वं ॥ तथान्येषां
ब्राह्मणानां तु कैर्जैनैः कृत्वा मृते ध्वस्ते देहे प्रेतत्वे तृप्तिर्भवतीति भक्तानां परवेव वचनमात्रेण स्वोपजीविनां वा वि
याऽप्रमाणिकेन वाक्यमात्रेण लंपानकार्येत्यर्थः सर्वमप्येतद्व्याधिकरणत्वादनुपपन्नं ॥ स्वभोजनादिलाभाय प
रं प्रतारयंति ॥ तस्माद्देह एवात्मेति भावः ॥ अन्येषां तु क्तानां समासः ॥ ५० ॥ देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिकां श्रुतिम
प्युपहसति ॥ जनेनेति ॥ अति सत्यामि नरो परवचनपरयात तत्त्वमसीति सर्वा एषमहान्निज आत्मेत्यादि श्रुतिः प्रयोजन

नै॰टी॰१७

ककर्त्र्यकायमस्मीति अहंप्रत्ययविषयं जानतां स्थूलोहं कृशोहमित्याद्यहंप्रत्ययविषयो देह एव न तु तदतिरि-
क्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं जानता जनेन न श्रयोऽन्येनायमस्मीति प्रत्ययविषयत्वेनानुभवसि । तेनासौ देहस्त्याज्यते अ-
हंप्रत्ययविषयत्वेनेति शेषः । लोकेन देहोऽहंप्रत्ययविषयत्वेन न त्यज्यते । अतः पातुं तेन त्याज्यत इत्यर्थः । अन्यच्चानुभ-
वविरुद्धं दृष्टं तयावेदकमशक्यमप्रामाणिकं अहंप्रत्ययविषयमात्मलक्षणं ॥ वस्तुयाघ्यते अंगीकार्यते अहो आश्चर्यं
कष्टं वा । महदनुचितमेतदित्यर्थः ॥ देहेऽप्यात्मत्वाभावे परित्यज्य तदन्निस्मिन्नात्मनि नित्यत्वोऽस्टहीत्वादीन्द्रान्तपरादिमि
देहं कर्षयतादिति शिक्षात्मवेदनं कैवीतिश्चात्यालोकउपदिष्टपत इत्यर्थः । विप्रलंभकवाक्यत्वेन श्रुतिमात्रमप्रमा-
णमित्यर्थः ॥ अन्योपि धूर्त्तैः अन्योऽरत्नादित्याजयति कावादिश्यहयति ॥ कर्ष्टद्वयस्याप्यनभिहितत्वादुक्तमत्र तृतीया ॥
५४ ॥ नबुध्ने इत्या पुत्रस्यप्रत्यक्षोपलंभात् अन्योऽतिष्ठामादेरपि फलस्यानुमानात् केतिमात्रस्यप्रमाणएपकथं धूर्त्तत्वमि-
त्याशंक्य दूषयति ॥ एकमिति ॥ नवनान्नवनास्यां संदिग्धयोरर्थयोः । पुत्रादिलाभस्वर्गलाभयोर्मध्ये एकमिष्टं मनिष्टं वा
तावन्निश्चितं नापि न विप्यति ॥ तत्र तयोर्मध्ये तथास्तिवाइष्टस्य पुत्रादिजन्मनि लाभे सति विटाः धूर्त्ताः परवंचनच-
तुराः स्वमंत्रादीन् हेतुं कारणं ख्यापयंति ॥ अस्माभिः रुद्रजपादि तदर्थं कृतं तेन तव या पुत्रादिलब्धमिति वदंतीत्य-

५४

र्थः॥ अन्यथा पुत्राद्यलब्धिवत्तानेव मंत्रादीन् सांगानंगविकलयाँतयाफलस्यासाधकान् अप्रवीन पुत्रवियोगादिवि
परीतफलकारिणश्चाकः॥ सामग्रीसाकल्याभावाद्यथाऽकृतदक्षिणाऽभावात्फलं नजातं विपरीतंवजातमिति चूर्णः
परान्वंचयतीत्यर्थः॥ तस्माद्दृष्टपुत्रेष्ट्यादिदृष्टांतेनादृष्टफलेष्वपिफलकल्पनानिरवकाशेतिश्रुतिरप्रमाणमेवेति
भावः॥ ५५॥ श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमवादेनांगीकृत्यापि एकात्मवादिमतमनिष्टापत्त्यादूषयति॥ एकस्येति॥ द्विषे
ष्टां सर्वेषां परदारागमनादिजनितेन पापेन हेतुनाऽनंतेऽन्वयेत्पापे निरयादिदुःखे निमज्जति। अत्र तु न दुःखमस्तु न
वेत्। सतस्सौतस्य एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मणेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिसिद्धस्यैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हेमीये
यमाश्रयत्वीहेतिन्तयैवकस्यदुरितेन कोपमारोगौरवं स्यादपितुसर्वलस्यचराकरस्यश्च्ये ऐवनकश्चित्स्वर्गोनेवत्॥ एका
त्मवादिमते प्रामाणिकस्यैकस्यैवात्मनो यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापसंबंधस्तदा तत्फलानंत्यान्निरयादिदुःखा
नुभवावस्थायामेकस्यैकपापे न कृत्वापापाद्यराशिर्भिन्नस्य न कोपिपारःस्यात्। किंचैनैर्यस्तु एवंकृतं तत्त्वयैव
कृतमिति पापिष्ठेनापि तद्वेषिणीति यथेष्टं पापं कुर्वित्यर्थः॥ अपिचात्मैक्यात्स्वपरस्वव हरिणपरदारत्वपर
स्वत्वाद्यभावात्परगमनादौ पापलेशस्याप्यभावात्स्वेच्छाचारमेव कुर्वित्यर्थः॥ नीरोगान्यायोपर्यालोचनया विनान्य

नै०टी०२७

श्रीलेस्तुपहासः॥ तस्मादिकामस्कृतिरुपासपराङ्मेयानन्तुताश्चिकीर्षितिभावः॥५६॥ देवपूजादिबुद्धिं निराकरोति॥
किमिति॥ जो देवपूजकष्टं तातमसर्वधनात्सकाम्। कृतं अवधितंचंपकादियुष्मंतस्माद्धेतो स्तेतवकिंप्रजेयो
जनं प्रस्तुतदोषएवेत्यर्थः॥ हि यस्माद्दःपुष्पं तन्मात्रे हृत्वाग्रहे तेवर्त्तमानमेव फलतिफलरूपेण परिणमतेन
तुतेन विना॥ पुष्पेच वितफलोत्पत्तिप्रतिबंधएवभवति नतत्वन्यत्फलमित्यर्थः॥ अथदेवपूजादेर्विनियोगात्त्माफ
ल्यमिति चेत्तत्तदप्पसत्॥ अश्मनः शालग्रामशिवलिंगादेः पाषाणस्यैव मूर्त्यैन्यासंयदिचेत्तत्तत्रन्यस्तेसत्फल
नविष्यतिइत्याशयः॥ हि अनन्यस्य शिलातो भिन्नस्यपाषाणस्यमूर्त्तिन्यसंनिषेधहि॥ अनन्यसेवेतिवा॥ न्यास्यमेवे
तिवा॥ किंचनवन्मनेनेदस्यप्रायं विकल्वात्परमेश्वरस्यसर्वत्रसत्वाच्छालग्रामादिस्त्वं किरमस्त्रैक्यादेवपूजपिष्ट
घटृष्टेतिस्वशिरस्येवपुष्पानि निक्षिपेत्युपहासइतिभावः॥ न्यासंहलंतत्वाएपत्॥५७॥ वैराग्यजनानार्थमन्यद
प्याह हृष्णेति॥ हि उरुषमुखेश्लेष्मागारंस्तनौमांसग्रंथीइत्यादिकं स्मनिवधूरूणैस्त्रीरूपेघृणावादान् तु
गुप्सावचनानि निःसारत्वेनदृष्टेणानीवविघ्नन्यसजायतस्त्ता हन्नास्यमांसादिमयस्यैवतवापि गर्हि तस्यापिस्त्रि
यार्जनप्रकारेण निंधाइतिचिरंजनवंचनालोकप्रतारणाकाङ्क्षापितुनकार्येतिभावः॥ स्त्रियोमुग्धविद्यारिएणप

२५

पमिरनाइतिनिंदावाक्यानि तवापि ब्रह्मचारिणो न युक्तं इति वा ॥५०॥ कुरु धर्ममिति ॥ हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणा प्र
यंत्रेऽहल्याजारः सुरपतिः सूर्यात्मतनयां प्रजानाथो यास्तीदित्यादिस्मरणाद् ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरपि लंघितां
काम एव देवस्तस्य स्त्रीपारवश्यलक्षणमाज्ञां कुरु धर्म्यं यस्माद्वेदोपि श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति श्रीभगवद्वचना
देवकीयाज्ञा ॥ नत्त्वत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामोऽज्ञातोऽधिकार्हेणाप्रज्ञामान्यता का ॥ पितृदेवत्वाविशेषा
द्वेदाज्ञेव कामाज्ञापि माननीयैवेत्यर्थः ॥ आज्ञाद्वयमतिसमानं तस्मात्कामदेवाज्ञामपि कुरु धर्म्यं ॥ नत्वेकत्र पक्ष

अ

पातः कार्य इति भावः ॥ यद्वा तत्र तयोराज्ञयोर्मध्येऽधिकार्हेणं किमिति यूयमेव कथयत यस्याः सा काज्ञा पितृसर्व
वेदविशेषाद्वे अपि समे एवेत्यर्थः ॥ द्वयोर्मध्ये धिकार्हेण किमिति यूयमेव कथयत ॥ ब्रह्मादिभिरप्यंगीकृतत्वाच्छि
ष्टपरिगृहीतत्वलक्षणप्रामाण्यात्प्रत्यक्षसुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकार्हेणा ॥ वेदो हि ब्रह्मादीनामेवा

२ कारी

ज्ञा ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणस्तात्पर्यं यदीयाज्ञा नवज्ञैरनुश्रीयते तैरपि यानुष्ठीयते सा भवतां सुतरा
मनुष्ठेयेति भाव इति वा ॥ पक्षपातात्तारतम्याज्ञानाच्च मूर्खत्वं ॥ वेदो हीति च पाठः ॥ कामदेवाज्ञामेव कुरु धर्म्यं यस्माद्वे
दोपि देवाज्ञा तत्र वेदाधिकाकामाज्ञापि तु कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितत्वादिति वा ॥ का विगर्हणे

तिपाठेतत्रकामाज्ञायांकालिंदाकोनादरइत्यर्थः॥ देवकीयागहीदिग्जनपर्यायाः ऊक्तवेत्यत्र देवस्येतिववक्त्र
व्यमितिविवक्षव्याहः ऊक्तं च॥ पापा॥ श्लोकत्रयेण मीमांसकान्परिहसति॥ प्रलापमिति॥ महताप्रयासेन यस्य प्र
माणप्रमुपपादितं तस्य वेदस्यैव कंचनभागं मंत्रांसो रुद्री मदरोदी दित्यात्यर्थवादमंत्रनामधेयात्मकं प्रलापमि
वानर्थकास्य विधिनात्वेकवाक्यत्वादिसादिना सिद्धांतस्तत्रेण श्लाघ्यत्वप्रर्थत्वादिनार्थवादादेरुपयोगे सिद्धेऽपि
पिश्रुतिसार्थक्याभावादिनिराकृतत्वादर्थवादादिवेदभागमनर्थकवचनप्रायं जेन्मन्यध्वे॥ तर्हि बहुधनव्ययायास
साध्यत्वाद्दुःखजनकान् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादीन्विधिभागानपि केन भागप्राभावेन न तथा प्रलापरू
ते छध्यन्तां ऊक्तं तथापि तुतानपि प्रलापरूपान्येवस्वः ऊक्तं इत्यर्थः॥ सर्वोपि वेदो विधिरूपः प्रलापरूपो वास्तु
नत्वर्द्धजरतीयन्यायः समाश्रयितुं युक्त इति भावः॥ वेदत्वाविशेषेप्यन्नागमेववैषम्यहेतुरित्यर्थः॥ दुःख
शब्दस्य नपुंसकत्वेपि दुःखं करोतीति ण्यंतात्पचाद्यचि दुःखानिति ज्ञेयं॥ ६०॥ प्रकारांतरेणापि मीमांसकान्प
रिहसति॥ श्रुतमिति॥ हे मीमांसायां देवविचारे मांसलौ परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्येषां हे श्रुतिवेदं प्रत्यर्द्धस्य दृन्ध्व
आदरेण स्वीकुरुध्वं अक्षरमात्रमपि सार्थकं मन्यध्वे॥ तथापि शिष्टाः वादिभिर्निराकृतात्वांस्तचित्ताः पूर्वमी

उसंधानविकल्पाःसंतस्तामिवश्रुतिंस्वरूपसंबंधिनंद्विपंदायिनींदापयंतीस्वयमात्मनैवांगीकृतप्रामाण्यात्
पिप्रच्छिषोकेनविद्वंस्येकेनखिलरूपांनिश्छिलांवभूथाय्वकार।पूर्वापरविरोधद्योतनार्थः॥पूर्वापरानुसंधान
विकल्पाइदंविचारचतुरासाधुलिखितांबुद्धिरिलुपहासार्थमीमांसेत्यादिसंबोधनं॥मांसलेत्यनेनस्थूल
दृष्टयःआपातग्राहिणोयूयंनतुकेऽस्यबुध्यध्वइतिवस्तुचितंरुत्विजःयज्ञमध्येयजमानंयज्ञसमापनाय
हस्तीलंममाप्युत्तरकालंनाविस्वाच्छंद्यं विदित्वाकार्यवत्तावेलायामेव॥स्वयंयूपेयूपेहस्तिनावध्नास्वितिश्रो
दयादित्येतत्प्रतिपादकानिवेदवाक्यानियजमानस्यश्रद्धाजननार्थमुपन्यस्यंते॥प्रत्यक्षश्रुतिविहितजदे
यांतरनिज दर्शनव्यामोहितस्ययजमानःश्रद्दधानतयातथैवप्रतिपद्यतेस्मःप्रयच्छति।तितेरेवैषास्मृति
प्रवर्तितास्यादित्यार्हांवचनेयंवेदमूलेतिलोकसर्वकर्मनिरुक्तमितिवेदवाक्यानामर्थवादत्वमंगीकरोति
ततश्चकानिविद्वाक्यानिप्रधानानिकानिविदप्रधानानीतिअर्धजरतीयन्यायस्तदवस्थएवेत्यर्थः॥यूपहस्ति
नोदानमाचरंतीतिस्मृतेर्मूलभूताश्रुतिरभिधीयतेकल्पितश्रुतिमूलत्वात्स्मृतिर्न्वेनोच्यते।यूपवदस्त्वा
द्विषायूपद्विषास्तान्दापयतीतिवाजपेयादौहिरण्मयदक्षाहस्तिनोरथांदास्यश्वदक्षिणाइत्युपलक्षणमेतदि

नै०टी०१७

तस्मा॥ इत्यो कोहीति॥ को हि तद्वेद यदमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिग्हस्ती काण्वाः करोति तत्प्रादिर्याः श्रुतिरमुष्मिँलो
केपरलोके विषयसुखादिकमस्ति वात्रास्त्येवेति वा हि निश्चितं को वेद अपि तु न कोपि इति आह ब्रवीति तस्याः
श्रुतेः प्रामाण्यात् अमुं लोकं परलोकं लोकः परीक्षको अस्मदादिः कथं वा कथमिव प्रत्येतु विश्वासेन निश्चि
नोतु अपि तु न कोपि॥ यदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहः तत्प्रामाण्यात्तस्यामरोन्वा दृष्टय एव परलो
कं मन्यते न तु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः॥ इत्यास्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति॥ धर्मेति॥ बकुष्ठेन क्ष्यायाया
समाधत्वाछीतन्नयाद्वीर्थस्नानाद्यशक्यतया तथा तन्दिंद्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्सुखतनुत्वमू
लत्वाद्ध्क्रमेणाशक्यं अर्जनं करणं वर्जनं त्वयोः तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्वकुधा प्रतिपादयन्मनु
मुख्यस्मृतिकर्ता ब्रह्मलुब्धः व्याजाधर्माधर्मोपदेष्टा कस्मृतिप्रणयनमिषेण विधिनिषेधातिक्रमनिमित्तप्रायश्चि
त्तद्वारा मंडलस्य दुष्टलोकस्यापराधं निमित्तं त्ववदंडार्थी द्रव्यमपिलाङ्कुकोयत स्तस्मात् बुधैः पंडितंमन्यैः
सुधाहन्येथ वञ्चकुधा न यित्राद्धृतं ते धर्मा विशणां सुकरं एवं दुष्टधर्ममेव सर्वः करोति तन्न श्रेयेन केनाप्युपायेनार्थग्रह
णोपाय एव दंडो मनुना विहितो न तु धर्म इत्यर्थः॥ अबुधैरिति वा मनुक्वन मूलत्वात्स्मृतिमात्रस्याप्रमाण्युक्तौ

१७

॥ द्दश॥ व्यासस्येति॥ पुराणप्रामाण्यं दूषयति दाशदारिकाव्यभिचारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादितुरित्यादि
शीलस्य व्यासस्यैव कवित्वरूपया गिरा तस्मिन्धर्मे परलोके व्याप्त एव वा श्रद्धाभावना आस्तिक्यबुद्धिः इत्येतस्मा
द्धेतोरस्माभिः शिथिलं तं श्रयंतां त्रिकायुक्तिरेवाक्यविचारचतुराः स्थ नवधर्मविरुद्धलक्षणया एवं विगीतेन व्यासेन प्र
तिपादिते न षधर्मे परलोके तस्मिन्नायि षामास्तिक्यबुद्धिस्ते श्रयंतं सर्वतमा इति भावः॥ अथ च तां त्रिका कविंदतुल्या
मूर्खः इत्यर्थः॥ व्यासस्येत्येकवचनेनैवकारेण विगीतत्वं सूचितं॥ तत्र परिशिष्टाभारतादीनां पुराणानां चोपहासं
कृतः॥ मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा श्रीविष्णुना मनवे प्रोक्तमिति तत्र ष्टपरगुपहसति॥ मत्स्यस्योपदेशपाश्चात्येषु
ध्मान्मनुस्मृतीनं को नाषतां॥ पुष्मानिः सहस्रं वारेकः करोतु यज्ञो मत्स्यानपि को नाषतां॥ मत्स्या अपि संवादाहि-
नो भवंति तदुपजीविनस्तु क्षिणा भवंत सुदूरे इति को नाषतां॥ पुष्मान्मत्वादी मत्स्यान्त्र को वादत्व पितु नको पिय
नो मत्स्यस्योपदेशपानरजलस्थलवारिणो हीनो यो मत्स्यस्तस्यापि शिष्यास्तन्निदेशकारिणः॥ तत्तस्योपदेशकापे
क्षयोपदेशस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि नाभिधेया इति भावः॥ एवं कूर्मपुराणादीनामुपहासः॥ अथ च मनुसंबं
धित्वेन सर्वपि मानवशब्दवाच्या यथा तथा मत्स्यसंबंधिनो मत्स्यशब्दाभिधेयत्वमेव युक्तं न तु मत्स्यशब्दाभिधेय

त्वमिति को मत्स्यान पित्रा षतामि तियुक्तमुक्तमिति व्याख्येयं। तत्रमधीते वेद वेत्यर्थे वमंतादिराद्य निगणत्वा वृकः
मात्मस्य क्रतानामिति कर्त्तरि षष्ठी॥ १४॥ पूर्वोक्तिमेव व्यासस्य प्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह पंडित इति। पंडितो इति बुद्धि
मानत एव कविरोत्रे इ कस्यार्थस्य वर्णकः तथा पांडवानां युधिष्ठिराधीनां वा इति प्रियवचने पटुः एवंभूतः समर्थ द्विरा
सतमत्वेनांगीकृतो व्यासः। तेषु पांडवेषु दुर्योधनादौ निंदत्सु तत्सतुनानि निंदकिं तथा तेषु स्तुवत्सु स्वयमपि श्रीकृष्णादी
न स्तुवत्सु सत्सु तत्स्तुतवान् किं। तिष्ठनिं दत्सु स्वयमपि ननिं। दतेषु स्तुवत्सु स्वयमपि तुष्टावेति पूर्व विन्नाषण युक्तस्याभि
ज्ञासस्य पराधीनत्वाद्दनाश्रवत्वाच्चेनत्प्रणीतं भारतादिप्रमाणमिवेति भावः। अन्योपि पंडितः प्रभुचित्तानुकूलमेव व्यव
हरतितद्वद्यमपीत्यर्थः॥ १५॥ नेति॥ सत्यवदीपो व्यासोत्र तु विचित्रवीर्यस्य देव्यां महिष्यां कामात्स्मरपरव
शत्वाद्वस्तुरागरतं समासज्जत्संगतः॥ किलेति उपहासे श्रुतौ वा॥ अस्य तु धातावत्कामादिव संगतः॥ पौराणिकास्तु
दिवरात्सुतोत्पत्तेधर्मत्वात्तस्यां सुतोत्पादनार्थमात्रङ्गसस्त्वासक्त इति वदंति। तस्मात्तेयथातथास्त्विति त्यर्थः॥ तद
उक्तो त्पादनोपलक्षितैः कालिदासादि तत्रासीदिति यत्प्रसिद्धं तत्र दासी रतेपि मात्रासत्यवत्या देशात्रादि इष्टः॥ किं
कथयतेति प्रश्नकाकुरुपहासार्थः॥ अपितु तत्र तावन्नादिष्टस्तस्मादन्यत्रापि स्मरपरवशत्वादेव प्रवृत्तः॥ एवं वि

धर्म्यानाश्रितत्वात्तद्वचनमप्रमाणमेवेति भावः ॥ समासजनतदेशसंज्ञेति ङ्गौपः ॥ ४२ ॥ इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषय
ति ॥ देवैरिति ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रंथाः पुराणानि स्मृतयश्च त एव येषां नवाद्द्याः वैदिका
नां तदाहतेऽ तेषां देवानां द्विजानां वा हृतौ आदरणे विषये पंथाः देवा ब्राह्मणाश्चाक्ष्यं न जननीया इत्युपदेशपराः प्रमाण
मिति यावत् ॥ स्वप्रज्ञार्थमेव तैर्ग्रंथा निर्मिताः तद्वचनं प्रमाणं पादेवादीनां द्रियंते एवं कृताः स्वयितेषु आनि स्म कुथ
प्रामाण्यं देवगणं पशुरूपं सुरानिनं ननैः स्म जितैः प्रयोगैरपि सकाशादात्मस्वरूपं वक्तुं स्पष्टं न ऽधरीकृतः किं
नम्रो ऽ अथ वहीनो न कृतः किं त्वपितु नमस्कार्यापि कृयानमस्कर्तुं हि न तावात्परोऽपि सकाशात् इत्यं ततो मूर्खतमा
इत्यर्थः ॥ व्यक्तं मन्य इति यावदिति च ॥ स्वार्थपरपरवचनस्याप्रमाणत्वात् देवब्राह्मणसुरनिनजनं निर्फलत्वात्याज्य
मेवेति भावः ॥ देवैर्द्विजैः कृता ग्रंथा येषां वः पंथाः प्रमाणं तैर्लविस्तिस्तस्पपथ्यस्तेषां देवादीनां वाग्रंथादीनां वा आद
रणे निमित्तं गां नतैः तत्पोप्पाः स्वेति पूर्ववत् ॥ ४३ ॥ इदानीं परलोकमार्गीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परिहसति ॥
साध्विति ॥ शांतं विषयत्नोगपराङ्मुखं स्वांतं चित्तं येषां तैर्भरवोऽन्यः कैर्न हीनतरादैरपि यज्ञेषु प्रोत्साहं प्रवृत्तैः या
ज्ञिकैः कामुकता संभोगलोभिताय दत्तुक्ता तत्साधुयुक्तं यद्वा साध्वी सुखकारिणी सा चासौ कामुकता संभोगलो

नै०टी०२७

वसानन्तुक्ताशांतस्वांतैर्यज्वभिः कामुकतासाधुमुक्तात्पर्थी क्तासाधुकाका विरुद्धलक्षणयानैवमुक्ता किंतु
संभोगैकनिष्ठा एवतेइतिवाव्याख्येयं। सर्वत्रापिहेतुगर्भविशेषणमाह॥ किंभूतैः सारंगलोचनाभिः सुंदरीभिः सा
रांश्रेष्ठांताएवसारः श्रेष्ठः पदार्थोयासांताहशींवादिवंप्रेत्यापिस्मृत्वापिलिप्सुभिः। स्त्र्यादिकाम्यैवबहुधनव्ययास
साध्यात्मज्ञानयेऽर्जयंतितैः कामुकतानैवत्यक्ता॥ अन्येषांतुजावज्जीवमेवकामुकत्वंयज्ञानांतुमरणानंतरमपाति
प्रेत्यापीत्यनेनसूचितं। तस्मादीहक्समयेपिब्रह्मचर्यांगीकरणेनात्मानवंचनीयइतिभावः। दिवंनलोकेतिनषष्ठी
॥९०॥ एवंदेवोपदेशमाह। कइति॥ हेप्राज्ञाः प्रकर्षेणज्ञाः अज्ञोमूर्खाः तस्माद्भ्रमः भ्रांतिः कः अपिनकोपिवामांगीक
रणेऽत्रपरलोकसाधनेपिकाम्यकामजानकमनीयकामिनीसंभोगफलत्वाद्द्व्यर्थेविज्ञांनिस्तस्मान्नकार्यस्तर्थः॥
तर्हिकिंकार्यमित्यतआह॥ प्रियायास्तरुणरमणीपरमएषाप्रीतौप्रेमणितस्याः सुखैकत्वाद्नेनविषयेपरिश्रमः प्रपा
न्प्रयासः क्रियतांकर्तव्यः॥ शांतिः कापिनकापिभोः प्राज्ञाबुद्धिमंतः तारतम्यविचारचतुराः प्रियाप्रीतौप्रयासः
कार्यः सद्यः सुखहेतुत्वादितिवा॥ परस्त्रीगमनेऽल्लोकांतरेनिरयादिप्राप्तिभयंनविषयतीत्याशंक्याह॥ नस्मीन्नतस्यच
तस्यन्नतस्यदेहस्यजातस्यदेहिनोवापुनरागमनंलोकांतरेकिम्यादिदेहप्राप्तिरितियत्संक्रमः परलोकेसै

२९

वात्मावात् तत्सद्भावेपि वादिहस्यैवात्म त्वां तस्य वक्तस्मीकृतत्वात्केन नरकादिदुःख्यन्ते॥ तस्माद्यावज्जीवं यथेष्ट
मुपभोक्तव्यमितिभावः। प्रियाप्राप्ताविति चपाठः॥ दृष्टा॥ मोक्षेऽधीकाराभावात्। ब्रह्मचर्यादिपरित्यागेन काम एव से
वनीय इति ग्राह्यं छलेन हृद्धसंमत्या स्वयं मतं द्रढयति॥ उभयीति॥ अपवर्गे तृतीये तिक्रणतः पाणिनेरपि सुनेः
उभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंसलक्षणा द्वयी व्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थे मैथुने धर्मे सजेत तत्रासक्तो नैव तत्त्वदृष्टि मनः अन्तःक
रण त्रिप्रायो लक्ष्यन इति शेषः। अयमाशयोऽपवर्गे तृतीयेति वदतः पाणिनेः। मैथुनधर्मेऽत्र सक्तेन पुंसकेन तीर्थ
यात्राब्रह्मचर्यादिद्वारं मोक्षे प्रयतितव्यं॥ स्त्रीपुंसलक्षणा व्यक्तिर्मैथुनेशक्तत्वात्कामसंयोगेऽत्राधिकारिणी न
तु तीर्थयात्रादिद्वारा मोक्ष इति॥ तस्मात्कामाङ्ग एव कार्यं तत्स्वार्थः। न केवलमस्मदाचार्यस्यैव संमतं किंतु भवदीय
स्य पाणिनेरपीत्यपरार्थः॥ अथवैवं वदतः पाणिनेरप्ययमाशयः धर्मार्थलक्षणा व्यक्तिरर्थश्च पूर्वं प्रयोज्या प्रकृ
तिः कामसंबद्धा नैव धर्मार्थकाममोक्षास्विति त्यादौ कामादिव्यवहितपूर्वत्वेन तस्याऽनुक्तत्वात् तृतीया तु काम
लक्षणा व्यक्तिरर्थश्च पूर्वं प्रयोज्या व्यक्तिरपवर्गसंबद्धमहा अपवर्गादिव्यवहितपूर्वत्वेन तस्याऽनुक्तत्वात् तस्माद
-पवर्गनिमित्तकामारब्धा तृतीये व्यक्तिर्यज्ञादिसूक्तत्वान्मोक्षप्रति कामस्यैव हेतुत्वात् प्रियाप्रीतिरेव सुतरां कार्ये

नै॰टी॰१७

ति भावः॥ अपवर्गः फलप्राप्तिरिमं सूत्रार्थं शब्दच्छलेन नान्यथोत्प्रेक्ष्य द्वन्द्वसंमतिः स्वीयमतसमर्थनार्थं दर्शिता॥
तृतीया प्रकृतिः षंढ इत्यमरः॥ उन्नयीत्यमजःस्थानिबलात्रयग्रहणान्ङीप्॥७०॥ गंगास्नायिनो दूषयति॥ क्लि
तीति॥ उपरियानाय स्वर्गं गंतुं अथवा ऊर्ध्वदिशं गंतुं अनितमज्जनान्कृतगंगास्नानानथ च कृताधोगमनाजनान्
अग्रतः विग्रहाय युद्धाय पश्चाद्गत्वरः पश्चाद्गत्वरः पश्चाद्गमनशील उरस्त्रोभिस्तस्य क्लिश्नंतं साहरूपं विक्लितिधार
यंति॥ मज्जनादूर्ध्वगमनं विरुद्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मिषवन्मूर्षा एवेति॥ गंगास्नानेन स्वर्गो भवतीति
न्नौ तिरेवेति भावः॥ विग्रहस्येति॥ पाठेऽपरिज्ञानाय कृतगंगास्नानान् जनान् मार्गे गच्छंतो मे खस्यपत्रां ति साहरू
वाधारयंति॥ परं ऊर्ध्वशरीरस्याग्रतः शिरोदेशे॥ पश्चात्कटिदेशेऽव जलमध्ये धर्मषणवशाद्दक्षिणकरेण प्राणा
नायच्छतः पृष्ठस्थितवामहस्तस्य नीचग्रीवतया उरःसाहरूपं पश्चात्स्थितहस्तस्य चउच्छमाद्दरूपमिति मिषत्तु
ल्यास्ते जना उच्चैर्लिंग मिषानीचैर्लावस्य विरुद्धस्य करणादुपहास इति व्याख्येयं॥ यानाय क्लिश्य हारयेति वलुम २०
र्ये त्विवतुर्थी॥७१॥ परलोकसद्भावेऽपि देहात् रप्राप्ताव पिवनकिंचिदनिष्टमित्याह॥ एनसेति॥ अनेन लोकैः क्रि
यमाणेन ब्रह्महत्याद्येन सा पातकेन तिर्यक्त्वमिपद्ध्यादिः स्याद्भवेदित्यादिरित्यपिवं प्रकार काबिनी षिकाल्पयो-

पदर्शनं किंत्वपि त्वनिष्टहेत्वाभावाच्च किंचिदेतत्॥ हि यस्माद्राजिलोऽपि हीनः सर्पविशेषस्तेन स्वीये सुख
हेतुर्निर्भेकत्वस्थलजलाहारविहारसंयोगादीनि विचित्राण्येव सर्वेषां सुखसाधनानि नहि नियतानि कानिचि
त्॥ ततश्च पापफलत्वेऽपि तिर्यग्योनित्वजातेऽपि सुखसद्भावान्न किंचिदनिष्टमित्यर्थः। समौ राजिलडुंडुभावित्यमरः
॥ विजी विकाथात्वर्थनिर्देशो एवं तु लिति खुलस्तक॥७॥ युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादिना रत्नादिकवचनं दूषयति
हता इति॥ संग्रामे हताः संमुखं पतिता दिवि दीव्यंति क्रीडंतीति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा श्रीविष्णुना रणे हता हि
रण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युध्यंतो युद्धं कुर्वते॥ यस्माद्धता मारिता अपि ते दैत्या न व
दीयमते तथैव रणे संमुखपतनात् स्वर्गे जीवत एव॥ ततश्च यं यं वापि स्मरन्नित्यादिकवचनप्रामाण्यान्मरण
समयेऽपि दैत्यदैत्यारिणा सह विरोधस्य चित्ते धृतत्वात् स्वर्गप्राप्तावप्यासुरत्वावस्थानतस्तथैव वर्द्धमानत्वात्तत्रापि
तेन सह योद्धव्यमेव॥ तत्रापि युध्यंत एवेति केचित्पुराणादौ नाकर्ण्यंते। तस्माद्रणे पतितानां मरणादधिकं किं
चिदपि नास्तीति रणादपलायनात् स्वर्गं इत्यादि क्षत्रधर्मप्रतिपादकं वाक्यजातमप्रामाण्यमेवेति भावः॥ हता अपीत
त्र हतो अपीति पदेन हतो हि सार्यां तनायामपि मरणे प्राप्तेऽपि अन्यत्पूर्ववत्॥ हतावापीति वा पाठः॥७॥

भा२

इदानीं मायावेदांतसिद्धांतं दूषयति ॥ त्वमिति ॥ संसारे संसारणावसरे त्वं जीवात्मरूपः प्रपंचश्च तथाऽनाद्यविद्यावि-
लासवासनाविद्यमाना त्रयं वेति द्वयमप्यस्ति ॥ वौ समप्राधान्यद्योतनार्थौ । मुक्तौ तु मोक्षे संजाते पुनः आविद्यक
जीवव्यवहारनिवृत्तेः केवलं स्वयं प्रपंचरहितं ब्रह्मैव वर्त्तते घटोपाधिनिवृत्ते घटाकाशनिवृत्तावाकाशमात्रस्या
वस्थानवत्संसारोपाधिनिवृत्तौ स्वनिवृत्तौ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मना संपन्निर्वर्ततीत्यर्थः ॥ तथापि
प्रपंचस्य शुक्तिरजतवन्मिथ्यादृश्यत्वादित्येवं स्वस्योच्छित्तिरेव वस्तु । किंत्वस्या उक्तिर्वचनं तत्रैव दर्शनानारूपा
क्तिनिरूपणकौशलं वेददवादिनां वेदांतमतानुसारिणां ॥ आत्मार्थं सर्वतः स्वोच्छेदः प्रतिपादित इति महत्कौश
लमिति मायावेदांतमतोपहासः ॥ वेदवादिनामिति छांदसास्तिकिंचिदपि न ज्ञानं तत् । तिस्मृचितौ । अपि च संसारे
द्वयं मुक्तौ त्वेकं ततश्च द्वयं परित्यज्यात्मोच्छेदतुरः स्मरमेकं मूर्खादन्यः कोपि नेहिते तस्मान्मूर्खा एव तद्वुक्तिनाव
। वेदे वेदिना मितिपाठः ॥ पूर्वमेव नावेद्धदवेदिते निपाके स्वोच्छित्तिमुक्तत्युक्तिं वेदः अस्मिरूपावेदार्थज्ञातृतात्मा
त्मविनाशोक्तिं वेदार्थपरिज्ञानं नामे स्तुपहापहासः ॥ ७४ ॥ न्यायविशेषिकसिद्धांतनिमततां मुक्तिं दूषयति ॥ मुक्त
यइति ॥ यः सचेतसां चैतन्यवतां सुखदुःखाद्यनुभवाभावात् शिलात्वाय पाषाणवस्थारूपायै मुक्तये मुक्तिं

२

२१

प्रतिपादयितुं शास्त्रमस्त्वेन्यायदर्शनं निर्ममे॥ तदत्यंतविमोक्षोऽपवर्ग इत्यनेन सकलविशेषगुणोच्छेदो मुक्ति
रिति मुक्तस्य शिलातुल्यत्वं प्रत्यपादयत्॥ यूयं तं स्वयमेवावेत्य विचार्य गोतमं श्रुतन्नामानं मुनिं यथा विज्ञजानीथ
स एव तथा नान्य इत्यर्थः॥ सगोतम इति यथा युष्माकं सम्मतस्तथा ममापीत्यर्थः। वैशेषिकास्तु तदीयमतानुसारिण
इति भावः॥ अथवायं परं नाम्ना गोतमः किंतु प्रकृष्टो गौर्गोतमः पशुरेव स येन तस्यां शिलारूपमुक्तिप्रतिप्रतिपाद
नादित्यर्थः॥ तोपि गोतम एवेति भावः॥ आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इति॥ सुखमपि दुःखानुषंगित्वाद्धेयमेवेति व
दतामस्यशरीरं वा वसंतं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां वैशेषिकाणामपीयमेव मुक्तिः संमते
ति॥ न्यायवैशेषिकसिद्धांतोपहासोनेन कृत इति॥१५॥ हरिहरादिभानाम्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति॥ दारा इति
॥ हरिहरादीनां लक्ष्म्यादयो दाराः स्त्रियः स्त्र्यंगानि रंतरं ते ध्येवमर्थं ध्याननिश्चलं मनो यासां एवंविधाश्चापि किं कस्मा
द्धेतोर्न मुक्ताः प्रत्युत तत्कृतः कस्माद्धेतोर्मनोभुवः कारागारे संति। मदेवकाममपरवशास्तिष्ठंतीत्यर्थः॥ तस्मा
न्न मुक्ता इति। एतेन मत्स्य ड्डश्चरितं येन शिववृत्त्वा रद्ध्यं तथा मत्पर्पितमनोबुद्ध्यः स ममेति पांडवेत्यादि वच
ने हर्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुक्तत्वाभावेन सव्यभिचारत्वादप्रामा

एपं॥७द॥ ईश्वरवादिनो नैयायिकादीन् दूषयति॥ देव इति॥ नन्वादिसकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदित्यादिना विचित्रस्यका
र्यजातस्यास्मदादिविलक्षणेन कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः सर्वकर्तुः प्रणेतुरीश्वर
स्य साधितत्वात् सर्वज्ञः कालत्रयवर्तिवस्तुविज्ञानवांस्तथा करुणात्मा कृपावांस्तथा अवंध्यासत्यावेदरूपा वाक्यस्य
नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वाद् आप्तवचनत्वाद् इदानीं प्रामाण्यात् स्वतःप्रामाण्यस्य दूषितत्वादित्यर्थः॥ अथवा स
फला यथोक्तार्थसाधिका वाक्यस्य सत्यवाक्॥ भवतु सिद्धांते न देवश्चेद् दाता तर्हि अर्थिनो ऽनुविमुक्त्यादिभिलाषि
णो नो ऽस्मान् रक्षतु॥ प्राप्तमनोरथा भवंति इति वा॥ अयमत्रार्थः वाङ्गीकारमात्ररूपेण व्ययेन किं कस्मान्न कृतार्थयति पू
र्वमनोरथान् करोति कथयते त्यर्थः॥ सर्वज्ञादिविशेषणयुक्तोऽपि चेन्न ददाति तस्मान्नास्त्येव॥ यद्यत्र विपन्नं हि अकृ
तार्थयति पूर्वमनोरथान् करोति कथयते त्यर्थः॥ सर्वज्ञादिविशेषणयुक्तोऽपि चेन्न ददाति तस्मान्नास्त्येव॥ यद्यत्र वि
पन्नं हि अकृतार्थयिष्यत्तत्र कृतार्थयति॥ तस्मान्नास्तीति भावः॥ अनेनाप्युपहासः सूचितः॥ ७॥ इदानीं कर्ममीमां
सकमतावलंबिनो नायोग्योपलंभनमाह॥ भविनामिति॥ भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापफलभूतं दुःखं
भावयत् कुर्वन् स्वयं भवदपि भवविवेकेन स्वयं प्रवर्तयन् नो ऽश्वरो नो ऽस्माकं आकारणवैरी दायादत्वादि हेतुविनैव
ने

द्व३

शत्रुः स्यादपरेऽप्यकृत्ता कारणात्तद्दारक्षेत्राद्यपहारबंधुवधादेर्वैरहेतोः परे वैरिणो भवंति न विना न इति वा संबंधः
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा॥ कार्यफलदातेश्वर इति मते कर्मानुगुणं फलं भवेत्तर्हीश्वरेण कर्तव्यं न किंचिद
स्तीत्याह नन्वित्यात्कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः॥ एवं सति सच्चेदकुशलावयतीति तर्ह्यस्मदादीनां द्वेष एव तेन कृतः स्यात्। तस्मात्तस्य द-
यालुत्वादयो गुणा गताः॥ तस्मात्कर्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति भावः॥ पंचमीति योगविभागात्कारणे द्वारि
ति समासं कृत्वा पश्चान्नञ्समासः। अन्यादप्याह तर्केति॥ प्रमाणानुग्राहकयुक्तिस्वरूपस्य तर्कस्याप्रतिष्ठया ऽनंतत
याऽपर्यवसानेन कृत्वा यत्साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्तुल्यत्वाद्धेतोः सुंदोपसुंदन्यायेन विनिमयेन अन्योन्यस्य परस्परं व्यतिघ्न
तां दूषयतां केषां मतानां प्रमाणत्वेन सम्मतानामनुमानादीनामथ च सत्त्वासत्त्वैकात्म्यनानात्म्यसेश्वरत्वानीश्वरादि
प्रतिपादयतां दर्शनानां प्रामाण्यं तस्मादपि तु सर्वेषामपि तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात्॥ किंचि
त्सत्प्रतिपक्षो विरुद्धसाध्यसाधको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं तद्वत्तस्येव प्रामाण्यं स्यादिति संबंधः॥ वैशेषि
काययोर्यथा कृतकत्वाद्घटवदनित्यः शब्द इति वदंति मीमांसका निरवयवत्वादात्मवन्नित्यः शब्द इति वदंति मीमांसका निर
वयवत्वादात्मवन्नित्यः शब्द इति वदंति॥ तत्रोभयेरेण पूर्वं प्रदर्शितो दोषविशेषः सर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं स्यादिति संबंधः॥ वैदि

षकाय घोयथा कृतकत्वाद्घटवदनित्यं शब्दं वदंति मीमांसका निरवयवत्वादात्मवन्नित्यं शब्दं वदंति॥ तत्रोक्तेरेण
सर्वप्रदर्शितदोषे सर्वस्य यथा प्रामाण्यं तथेत्यर्थः॥ सत्प्रतिपक्षानुमाने यथाप्रमाण्यं द्वयोरपीत्यर्थः॥ सप्रसंगार्थे चतिः
॥तर्क्यते निश्चीयतेऽर्थो यैस्ते तर्काः अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया असमबलत्वं द्वितीयसत्त्वे नानिश्चितस्वरूपत्वं इत्यर्थः
इति व्याख्येयं। गगनं नित्यमस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवत् गगनमनित्यमस्मदादिवाह्येंद्रियग्राह्यगुणाधारभूतत्वात्॥
घटवदिति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरिवेत्यर्थः॥ ७९॥ अन्यच्चाह॥ अक्रोधमिति॥ क्रोधनाः आकारेण रोषणा ये तपो
धनास्तपःसर्वस्वा दुर्वासःप्रभृतयस्ते क्रोधो वक्तुमनर्थकारित्वात्सर्वथा त्याज्य इति अक्रोधं क्रोधाभावमन्ये श्रे
ष्ठं शंसंति अन्ये क्रोधाभावं निर्दिशंते तान् क्रोधेन कार्यं इति प्रयोजयंति। उपदिशंतीतियावत्॥ स्वयं तु क्रुद्धाय
त्किं विदध्वरंति अन्यांस्त्वेवमुपदिशंतीति तत्त्वपहासः॥ तथा ये अतिनिर्द्धनास्ते धनाये वस्वल्पधनग्राह्यमेव
लोहादिधातूनां संबंधिनं वादं स्पष्टं वचनं अन्योन्यविरुद्धमिति जानावज्ञानेन धातूनां संयोगात्स्वर्णरूप्यादिमया
कर्तुं शक्यते इत्युपदेशात्स्वयमपि कुरु इत्येवं रूप्यं धातुवादमुपदिशंत्येवं शीला भवंति॥ परं स्वयमेव किं चित्तेन दान
वं इत्येवं इत्येव परमलारण बुद्ध्येवानुतत्त्वतः॥ यतः स्वयं निर्द्धना इति हेतुः॥ ताद्दक्सामर्थ्यसत्त्वे तेषां

मधनत्वंनयुज्यते॥ततश्चयःस्वयमतीर्णःसकथंपरांस्तारयंतीत्यनेनधातुवादिनामप्युपहासः॥अन्यैःप्रयोज्यकर्तु
त्वुरनभिहितत्वात्कर्त्तरिस्त्रीया॥क्रि॥धनाःकुत्रमंडयंतीत्युत्तरं॥७०॥इदानींदानधर्मंदूषयति॥किमिति॥नाजन्मा
र्जितंवित्तंस्वर्णादियज्ञादौदक्षिणात्वेनपात्रेभ्यःकिमितिदत्तंअपितुकस्मैचिदपिनदेयं॥यस्मादियंहरिप्रियावि
ष्णोःप्रेयसीसायद्भूपालस्यलक्ष्मीःअदातरिअकृतदानोपयोगेनृपेतुष्टाप्रीतिंप्राप्नोतितत्रैववसतीत्यर्थः॥दानेबा
धकमाहयस्मात्सुधीदानव्यसनपरस्तथोदर्कविचारेऽन्यःस्मृतिपुराणादेःश्रद्धावान्बलिःसर्वंधनंश्रीवामनायद
त्वाबंधनंलब्धवान्वाकृपाशेनबद्धःसन्पातालप्रवेशरूपंबंधनंप्राप्तवानितिपुराणकथा॥दानंकर्तव्यमित्यत्र
स्मृत्यादिकमेवप्रमाणं॥बलिप्रभृतीनांदानमशुभोदर्कंजातमित्यत्रापितदेवप्रमाणं॥तथाचकर्तृद्रव्यपात्रशुद्धावप्युक्ते
पिदानविघ्नेसतिविरुद्धफलदर्शनात्दृष्टांतस्त्वित्यस्मास्वेवयद्दर्शनात्दन्वयव्यतिरेकाभ्यांदानधर्मः॥सर्वथात्याज्य
एवेत्युक्तमितिभावः॥हरिप्रियेत्यनेनलक्ष्मीहरिणापियाजकत्वांगीकाराल्लक्ष्मीप्रीत्यर्थंअदातृत्वमेवांगीकृतमिति
सूचितं॥७१॥पात्राभावंदानंनकर्तव्यमित्याह॥दोग्धेति॥अयंप्रत्यक्षग्रहणयोग्यःसर्वोपिजनःधनिनंआद्यात्तरा
दोग्धादोहनशीलःस्वामिनःकदाचनादिविधयुपदेशादिनायेनकेनाप्युपायेनधनिकेभ्योधनमाकर्षतीत्यर्थः॥तथा

मधनत्वं न युज्यते॥ ततश्चायं स्वयमतीर्णः स कथं परांस्तारयतीति तेन न धातुवादिनामप्युह्यसः॥ अन्यैः प्रयोज्यकर्तृ
त्वेऽनभिहितत्वात्कर्तरि तृतीया॥ कीधनाः कुत्सं मंडार्थतिपुत्र्॥ ६०॥ इदानीं दानधर्मं दूषयति॥ किमिति॥ भोजना
द्यर्थं वित्तं स्वर्णादियज्ञादौ दक्षिणात्वेन पात्रेभ्यः किमिति देयं अपि तु कस्मैचिदपि न देयं॥ यस्मादियं हरिप्रियावि
त्तोः श्रेयसी मयद्रूपा लक्ष्मीः अदातरि अकृतदानोपयोगे तद्रूपा तुष्टा प्रीतिं प्राप्नोति तत्रैव वसतीत्यर्थः॥ दाने बा
धकमाह यस्मात्तु धौ दानव्यसनपरस्तथा दर्के विचारः स्मृतिपुराणादेश्च ज्ञातः बलिः सर्वं धनं श्रीवामनाय द
त्वा बंधनं लब्धवान् वा रूपाशेन बद्धः सन् पातालप्रवेशरूपं बंधनं प्राप्तवान्॥ इति पुराणकथा॥ दानं कर्तव्यमित्यत्र
स्मृत्यादिकमेव प्रमाणं॥ बलिप्रभृतीनां दानमशुभोदर्कं ज्ञातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणं॥ तथा च कर्तृद्रव्यपात्रशुद्धावप्युक्ते
पि दानविक्षो सति विरुद्धफलदर्शनादृष्टांतरस्खलत्वम्पास्थैर्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानधर्मः॥ सर्वथात्याज्य
एवेत्युक्तमिति भावः॥ हरिप्रियेत्यनेन श्रीहरिणापि याजकत्वांगीकारात् लक्ष्मीप्रीत्यर्थं अदातृत्वमेवांगीकृतमिति सू
चितं॥ ६१॥ पात्राभावं दानं न कर्तव्यमित्याह॥ दोग्धेति॥ अयं प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः सर्वोपि जनः धनिनश्च आद्यान्नरा
दीन् भादोहनशीलस्तस्मात् भिक्षुकदानादिविध्युपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः॥ तथा

तनादिविध्युपदेशादिनायेन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः॥ तस्माद्द्राग्धामनसा १–

नै०टी०१७

द्राग्धामनसा ननादिविध्युपदेशादिः॥ येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः॥ तथा द्राग्धामानसौ तद्विषयद्रोह करणेन॥ लब्ध्वा कथमेतं हन्यामेतस्य धनादि च कथं गृह्णीयामित्यादिप्रकारेण द्विषयेद्द्रोहमेव चिंतयतीत्यर्थः॥ ननु सर्वोप्येवमिति कथमुच्यते तत्राह॥ लोभसंज्ञो नंद्रमाद्यभिलाषजनितं मनसो नितरां द्रोहं कार्पण्यपापरवश्यलक्षणं विकारं स्त्र्यभिलाषातिरेकं वा विसृज्य यथेच्छुदासते उदासीनास्तथैव तिपरस्वाकर्षणादेरूपरतास्तथंति तर्ह्येकः द्वौ॥ एको द्वौ वा न तु तृतीयास्त्वाह त्रास्त्वल्पीयांस्तस्माच्छुक्कमेवोक्कमित्यर्थः॥ तस्मात्परप्रतारणप्रयोजनकमेव दानधर्माद्युपदेश इति भावः॥ परप्रतारकत्वाभावाभावादानंतस्मैन कर्तव्यमित्यर्थः॥ विषद्धेति पापेलोभातिरेकं वलानिरुद्धेत्यर्थः॥ दोष्माद्द्रा ध्याताच्छीत्ये ट्रन्तषो गे बनलोके निषष्टी॥ निषेधाद्वनिन इति डन्ने द्वितीया॥ एको द्वौ वा एक द्वाः संख्ययाव्ययेत्यादिना बहुव्रीहौ ख बहुव्रीहौ संख्येय इति ड च समासांतः॥ नराःइदानीं विधिनिषेधजातं दूषयन्नुपसंहरति॥ दैन्यस्येति॥ अस्तेनं स्तेयं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्द्धनत्वस्याद्युष्यं वर्द्धकमित्यर्थः॥ चौर्यं यावन्न क्रियते तावद्दैन्यं नापपातितस्मात्तत्कर्तव्यमेवेति भावः॥ तथा अस्त्यं स्तेयं तत्क्षुनरं जनग्राम्यसूकरादिः तद्वयं नमितियावत्॥ नकुक्षिवंचना स्वोदरवि प्रलंभनमेवस्वाद्वतमन्नद्यापरिवंचने वनवतिन

२५

तुसधर्मः॥तस्मात्किंबहुना॥आनंदस्यसकलसुखस्यकंदलीकंदांप्ररोहमूलमूतमेकं अत्रसंहायंकेवलंस्वा
छंदंस्वेछाचारित्वंरूढंतत्राश्रयतस्थो तस्मात्सकलविधिनिषेधान्परित्यज्यसर्वसुखहेतुत्वात्स्वेछाचारमेव
कुरुतेत्युपदेशः॥तस्मात्समाकर्णयतेतिभावः॥आयुष्मतस्येहितमितियत्॥अस्तैन्यं अस्तेनत्वादात्तेनादत्तंलोप
श्चेत्यनस्तेनादित्वियोगविभागात्षष्ठ्यर्थ अर्थान्नोक्थ्ययीभावः॥एवमनन्तामित्यादि॥विंदतेतिवाविदलाभेलोद्वा॥प
दुष्ठमिति॥चार्वाकइत्थंसर्वोक्तंदुर्वर्णंवेदादिदूषकंचार्वाकस्यदुष्टवर्णवाक्यंआकर्ण्यसंक्षोभतांदधेसकोपोभूदित्य
र्थः॥अनंतराउच्चैर्नितरांतारस्वरंइत्यवोचत्॥इतिकिंएतेशुभध्येयनिश्चितरूपायंकस्कः श्रुत्यादिमूलानिधर्मर
हस्यमूलानिसर्वाणिवेददूषणात्हंतेतिछिनत्ति॥कोयंकोयमेवंभाषतइतिवक्तृविशेषनिश्चायायकोपान्निर्व्यंजक
संत्रमोक्तोकस्केत्यादिःकस्मादित्वात्साधुः॥७४॥कोधर्मेवद्योतयन्वेदप्रामाण्यंप्रतिजानीते॥लोकेति॥पाकःप्रासेन
पाकासुरसदितिभयित्रयिनेत्रांशसिद्धचउदयागोवरार्थगोचरीकरणासमर्थवेदयत्रूपनेत्रावेदविहितावर्णाव
दनिषिद्धवर्जनकारिणीलोकत्रयीधर्मस्थापनःसर्वशास्तिपरिपालयतिसति॥कइत्यमेवंसकलधर्मदूषणंभाषते॥
किंभूतेनत्रवीर्येनस्फुरन्प्रकाशमानःकरोयस्यतस्मिन्॥वज्रेत्यादिनावेद॥दिनिंदकस्यकंगच्छेदसामर्थ्यंस्वस्य

स्थितं ॥ मयीति करेण इंद्रस्य स्पर्शेन पूर्वं क्रोधाहंकारादिकं कारादिनिनयः । वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादिवाक्यप्रतिपा
द्यमयी । प्रत्यक्षदृष्टे सति श्रुतिप्रामाण्यं को वान्यथा कर्तुं समर्थ इति वज्रवीर्यस्य नेन विग्रहवत्त्वं स्थितं ॥ अवोत्सज
नवदग्निहोत्रं त्रयीत्यादिवेदप्रामाण्यप्रतिपादनं चार्वाकिवाक्यं दूषितमिति ज्ञेयं ॥ शास्तीति मयि शासं तं मापणा
दत्वात्पनादरसक्षमीवा ॥८५॥ श्लोकद्वयेन शुद्धिर्वंशाद्वयीत्यादि यज्जातिदूषणं तत्परिहरति ॥ वर्णेति ॥ अंगे रेवा
वकि ब्राह्मणादिवर्णानां असंकीर्णतायां सत्यां अन्योन्ययोनिसंकरत्वाविमतियो जातस्य लोपो ब्राह्मणत्वादिजाति
लोपस्तावकः ॥ सद्व्यवहारविषयत्वं तस्मिन्वा विषये अन्यथा ॥ पिवर्णसंकरजातत्वाववा विषये परीक्षास्तु अच्छा
दिज्ञापकेषु स्पृष्टाद्युक्तेषु जलानलादिदिव्येषु विषये ब्रह्महादेत्र ब्राह्मणक्षत्रियादिवधकारिणः ॥ अनियोज्यस्य
तं गं पराजयं प्रमाणयसंदिग्धस्यार्थस्य को द्वयंतरनिरासेन निश्चायकं अरूपं यदि ब्राह्मणत्वादिशुद्धिर्नस्यात्तर्हि ब्र
ह्मवधादौ कृतेपि ब्रह्महानास्मीति प्रतिज्ञामानस्यात्मित्वादी परं पराया असंकीर्णत्वाद्ब्राह्मणादिजातिरस्ति त्वं
कथितं यत्र च संकराज्जातिशुद्धिर्नास्ति तस्य वधादौ कृतेपि ब्रह्महत्यादिप्रतिज्ञाकृते नं गो नास्त्येवेति वर्णसंक
राज्जातिलोपे व्यतिरेकस्तु खेन अंग एव प्रमाणं धूमइव वह्न्यस्तावेपीत्यर्थः ॥ अंगे गेति प्रतिकूलपद्यो तिसंबोधने मिथ्या

२५

तत्वपरीक्षायामपि योऽहं नैगेऽग्निजैर्यो योऽन्यज्जातिशुद्धिः पाठित्वा नावश्यात्रग्नियोऽज्यमंगेतु हन्यमानो दग्धो तिष्ठे
त्सोऽस्त्यामपि त्रग्नियोऽज्यस्यैव संकीर्णजातित्वं पातित्यं चेति निश्चयसिद्धेर्नैगमेव प्रमाणयेत्यर्थ इति व्याख्येयं॥ यथा
मति व्याख्येयं॥ यथामति व्याख्याङ्कातव्या॥८६॥ पूर्वोक्तमेव द्रढयति॥ ब्राह्मण्येति॥ ब्राह्मण्यमादिर्यस्य क्षत्रियत्वादि
जातिविशेषस्य तेन प्रतिज्ञायां यद्वा ब्राह्मणी आदिर्यस्याः क्षत्रियादिस्त्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चासौ प्रतिज्ञा च तस्याः
इयमुत्तमी ब्राह्मणीत्यादि प्रकारेण रूढायाः स्त्रियः गंता कामुकस्तां संभुंजानो नरो दिव्ये जयं न प्राप्नोतेयत्पतीतिय
तनश्राप्नोतीत्यर्थः॥ तज्जपाणी क्षणमेव कष्टेश्च दोषस्य वर्णविंशस्य ब्राह्मणादि वर्णसंघस्य माता पित्रादि परंपरया
विशुद्धिनितरां निर्दोषत्वं संसूतिकथयति॥ ब्राह्मणी व्यभिचारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणो नागमामिति प्रतिज्ञायय
द्वादिव्यं करोति तदासपराजयेतिएवं जितावत्प्रत्यक्षं॥ तथा च गम्यायगं तुश्च पारदार्यादिदोषदूषितत्वेऽपि तन्माता
पित्रादि परंपराया ब्राह्मण्यादि विशुद्धिस्तत्पराजये नैवस्पष्टं कथिता॥ यदि जातेः शुद्धिर्नाभविष्यत्॥ तर्हि वंप्रति
ज्ञायां कृतायामपि तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भंगो नाभविष्यत्॥ सतु दृश्यत इति भंग एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धे
प्रमाणमित्यर्थः॥ ब्राह्मण्यादि व्यभिचारिण्यपि पराजयत एवेति तस्याश्चापि तदुपलक्षणं ज्ञेयं॥ प्रतिज्ञायादत्यने

नचजातेरपलापनीयत्वं सूचितं॥ब्राह्मणादिप्रसिद्धाणां तार्यो नाधुरुषः यद्डायं जंगमो ह्वेतेत ङ्गंगेक्ष्णमितिवाखा
स्या॥गं नेति॥तच्च अन्यथा न लोके तिष्ठेत्‌ भावः स्यात्‌॥प्रसिद्धायामिति।पाठे विषयसप्तमी॥अन्याख्याक्लि
ष्टत्वादुपेक्ष्या॥आदृदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह॥जलेति॥हि स्वार्वाकवेदेन बोधिते वेदमूलज
स्वानलयोस्तास्यां वायापरीक्षास्तु दृत्वनिश्चयः तत्रादिर्य स्य तुलादिव्यादेस्ताहृशोर्थे संवादीयथोक्तदत्र
नरूपः सत्ते नवधियं बुद्धिपाल हस्तिनं बलान्निवासितं नास्तिकांयस्यास्तां नकुरुते।धिकृत्वा कार्यः कर्म॥त्व
त्वचितमेतदित्यर्थः॥जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुषत्राक्रण्डिरूपक्षकेन शर प्रत्यानयनमपेक्षमाणोयद्यनाना
नेत्रारे उन्मज्जति तदेवास्तु उच्यानीतेन्तुष्ठ इद्दूति वेदोक्तजलदिव्ये॥नच तत्तथैवदृष्टरूपंत इति संवादः॥वह्नि
दिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादाह स्याम शुद्धिशुद्धी इत्युपुक्तं वेदे नतत्रापि संवादः॥तस्मिन्प्रामाण्यहेतो संव
दे सत्यपि नास्तिक्य नजहासीत्याश्चर्यं॥मूर्खतरोसीति भावः॥तावधिश्रियं निंद्यां बुद्धिं निराकृतनास्तिकां न
कुरुते इतिवा॥नवधियं धिक् निंद्यो न कुरुते अपितु करोत्येव दूषयतीत्यर्थः॥नवधियं नधिक्करोति अपितु धि
क्करोत्येवेतिवा यतोमिं निराकृतिनास्तिक्यामितितु नयत्रापि हेतुगर्भं संवादेन नास्तिक्यापनयनात्स्वरूपहाने

धिक्कार एवकृत इत्यर्थः॥ जलानलपरीक्षादौ तेतत्वापि यतः संवादः संप्रतिपत्तिरस्ति॥ तेन कारणेन संजातगलह
स्तमालिंगितकंठं नास्ति कथं यस्यांतं स्विकृतं नास्तिकां बुद्धित्वं धिक्कुरु त्यजेत्यर्थ इतिवा॥ अत्र गलहस्तत्राष्टः परीक्षे
नपक्षा यतस्तत्रापि संवादोस्ति तेन नस्त्रीयांधि ग्धियं नास्तिक्यं॥ वादो दुष्टं बुद्धिं निवासित नास्तिकां कुर्वितिवा॥ कु
त्सिता रुतिः शब्दो यस्य तत्संबोधनं कद्वदत् तथा अविद्यमानं तत्र अविनीत्वा वार्वाके वेदिके उत्जलानलपरीक्षायां
यस्मात्संवादोस्ति तस्मादाक्षिष्ट नास्तिक्यं नास्तिकमतिं धिक्॥ मा निंदो त्यर्थ इति यत्तदोः संबंधिमाश्रित्य वा
व्याख्येयं॥ नास्तिमतिरस्येत्यर्थे अस्तिदिष्टं मतिरिति ठक् नास्तिकः॥ मतिः परलोकविषया॥ तद्भावो नास्तिक्यं ब्रा
ह्मणादित्वात्ष्यञ्॥ ८८॥ इदानीं दृष्टे कर्मफलोर्मय इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति॥ सतीति॥ पतियोगकृतो स्त्रिया
दृष्टे तत्संबंधः स्त्रीत्रयोण्णेन संनिपातलक्षणः आयुष्मासु गमनं निषिद्धतिथ्यादिवर्जन एतदादिर्यस्यैता हृतो
बीजक्षेपादौ कर्षण जलसेकादौ च वर्त्तमान एव दृष्टकारणसामग्र्यां सर्वदा सत्तामपि गर्भादरधेवोदयाद
निश्चितोद्भवात्कस्मिंत्काले ऋतुमत्ते हेतो राद्धि प्रमलौकिकस्य परलोकसाधनस्याप्येवं दृष्टकारणसामग्री
त एव सदास्यात् तन्नैवमस्तितस्मा धर्माधर्मरूपमदृष्टं कारणांतरमस्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणके कर्मश्रुत्याश्रुतफ

नै०टी०१७

लकमहष्टेनोनास्तिकाश्चैवेदित्वाद्दृष्टमप्यनहविरायुश्चाकर्मर्मर्ह्रुदयं किं न निनत्ति अपि तु विदारयत्येव॥ कैतो
हेतोर्न भिनत्तीति वा॥ एतन्निदर्शनेन सचेतसो हृदये न विदारी तु युक्तं तन्न जानीमस्ताश्चर्यं प्रवर्तमानत्वं तद्वत्स
र्थः॥ कर्मविः मर्मदर्शनरहस्यरूपं न किं दूषयति किं तु दूषयत्येवेति वा॥ सर्वादृष्टेनोननास्तिका इति वक्त्र्वचनं॥ ए
हस्ता त्रिचतुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्राद्यसंभवे एवं वदंति अस्माभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म श्राद्धं कृतं तच्च जा
स्म
तसम्यक्कृतेत्तत्कृत्ये नोद्दं रूपेन केनचित्प्रेतेन प्रतिबंधः कृतस्तस्मादपत्यं न जवतीत्यादि वा कथयंति। तस्माल्लोक
प्रवादपारंपर्यादिर्थापत्तेरदृष्टं कारणं तरमंगीकरणीयं॥ आदिशब्दात्पांडुषिवालिजपस्वामिसेवादिभवसा
यास्तत्फलाप्यात्क्षयश्च व्याख्याता॥ ८०॥ मृताः स्मरंतिश्चनमुं के मर्त्तैः दृष्टिः संदेहे प्यन्यदेहाद्दृष्टेरित्यादि कृते
रमाह॥ यावत इति॥ पापवशाद्भ्रांतस्य कृतेः पित्रावत्यादियोनि प्राप्तस्य संबंधिनमुदासीनं वायं कंचना वि
रूपस्तद्रूपेण तच्छरीरमधिष्टाय स्वसंबंधिनमुदासीनं वा यं कंचनोविरूपगयाश्राद्धं निजदुर्गतिपरिजिहीर्ष
मानस्य एवं कृते एनमोक्ष्यामीति वदंति। प्रेतस्य संबंधिनो निनादेशोऽस्य आगता जानन्त्यस्य उपज्ञा। श्रुतस्तैवा

स्यर

ज्ञाताःसत्यत्वेनसर्वेषांसंमताःकथाःकथनेनप्रत्येपितास्तुकथंनविश्वसिष्यतिनानाविधप्रामाणिकजनसंवाद
सिद्धत्वात्पूर्वजन्मकथनात्पूर्वमयाचैतावत्सुवर्णादिनिक्षिप्तंततत्पत्रपेतैतिनिध्यादिदर्शनसंवादोदृष्टांतरका
लांतरप्रवृत्तिकथनात्।।गयाश्राद्धोदोहृतेततस्यसङ्गातेरनुमानाच्चेनाःसर्वथाविश्वसितुंयोग्याइत्यर्थः।।एतेनत
थादिप्रत्नावविशेषपरलोकेदेहांतरप्राप्तिधर्माधर्ममूलस्वर्गनरकादिप्राप्तीनांप्रामाण्यंसमर्थितं।।नानादेशजन
रुपजीव्यनुभवितायास्तांताःसर्वसाक्षिकाइत्यर्थः।।९०।।कोह्यविदेत्याद्युत्तरमाह।।नीतानामिति।।प्राणापकर्ष
णार्थंयमेनैवप्रेषितेनयमदूतेनदेवदत्तमानयेत्यादिष्टेसन्नामतयान्यांतेर्हितोःस्थूलशरीरमात्मप्ययोदेवेना
नायःतसोयययमानीतइतियमसामीप्यंनीतानांमारणीयादन्येषांजननानखुपागतौसत्रामानायितोयःतसो
यमानीतइतियमसामीप्यंनीतानांमारणीयादन्येषांजननान्सुपागतौसत्यामानायितोयःसोयंनभवतिपुनर
यंमर्त्यलोकंइतिएतत्सदृशमम्यमानयेतियमचित्रगुप्ताभ्यामुक्तेसतिप्रत्यावृत्तोजीतिकशरीरमध्येलैंगिक
शरीरेपुनःप्रविष्टेसतितद्बांधवैरेतावत्पर्यंतंकियातंत्वंकुत्रगतःकिंवातत्रदृष्टमित्यादिप्रश्नेकृतेयमदूतैर्येनं
प्रापितस्तेनचपुनरयुंजोषायत्रपातितोहं।स्वर्गोनरकश्चैवंविधइतिवक्तव्याकस्मातिस्मृतिप्रमाणेष्वयथा

नै॰टी॰२७

स्वर्गादिरूपं श्रुतौ॥ तादृशस्यैव तस्य कथनात्संवदंती संवादं कुर्वती परलोकसंबंधिनी अस्तित्वकथा कथंकु
तो हेतोः त्वं नश्रद्दत्से परलोकास्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे न दनं किंचिद् विश्वासेन कारणमिति॥ तस्मात्परलो
कोस्त्येवेति भावः॥५१॥ जज्वालेति॥ अथ ज्वलनोग्निः क्रोधाज्जज्वाल। अमुं चार्वाकं क्षिपन् परुषभाषणेन
पि क्षिपन्निति। आचख्यौ उवाच॥ इतीति किं रे चार्वाक नीच त्वमस्माकं वैदिकानामग्रे निरर्गलं निर्भयं यथा तथा इ
दं सर्वोक्तप्रकारं किमात्थ किमाह किं ब्रूषे रे इति॥ अतः परमेवं चेद् वक्षसि तर्हि तव कंठोष्ठमेव कर्त्तयिष्यामीत्य
र्थः॥ क्रोधाविष्टजातिरयं क्रोधावेशद्योतनार्थमेव वीप्सया पुनरुक्तिः॥५२॥ इदानीं नाशनानि स्नानानि स्यादेरुत्त
रमाह॥ महेति॥ हे दाक्षं क्षणमात्रमपि क्षुधा नाशो जनेन सह्यते इति विक्कलेर नास्ति कदाचिद्दशादिवसादि
वसोपवास साध्यम हापारकारव्य व्रतवतस्त द्व्रतचारिणश्रोतधर्मरूपेणैव केन बलेन जीवितं प्राणधारणा
शीलानेवं भूतान्मत्र ष्यान्स्मरं श्चित्तं नयन् किं न विस्मयसे एतावंति दिनान्येते अन्नो जनाः कथमासत इत्या
श्चर्यं न प्रोज्ञोषिण तन्म हश्चित्रं॥ क्षणमात्रमप्यन्नो जने पीडायाः स्वेनैवानुभावमस्तोपवासादिकारिणं जी
वितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शनेव मतापि न वा दृशा एवं मत्स्वेनि विस्मयत इत्यर्थः तस्माच्चिर मन्नाजनेपि जीवित

धारणसामर्थ्याद्धर्मोऽस्त्येवेति एकादश्युपवासादिकं धर्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानाहीति भावः ॥ पराक्षिणः शेष
त्वाविवक्षायां द्वितीयाबहुवचनं ॥ शेषत्वविवक्षायामर्थे गर्येति षष्ठ्येकवचनं वा ॥ मूर्छलिंगस्त्येपर्यस्मिन्नादिङ्ड
ज्जंतूत्पत्तावन्यांवेष्यनई तिवदनाउपतापकारित्वात्स्वयं ॥ विस्मयस्यापि नेति पाठः ॥ ४८ ॥ इदानीमीश्वरोन्मज्जनव
दिकं संदिग्धयोस्तावदित्यादिरुत्तरमाह ॥ उर्त्रेति ॥ नोनास्तिकाः अत्र प्रामाण्यार्थं विहितः अत्र फलको यागः कारीरी सुच
तिएतेयागास्सुरवमादिर्येषांतथा दृष्टं प्रत्यक्षानुभूयमानस्तु तसंभूति वेरिमारणजलवर्षणादिरूपं फलं प्रयोज
नं येषां तेमरवाः वो नास्तिकानां युष्माकं धर्मोऽस्ति नास्तिवेति धर्मसंबंधीसंदेहः वेदवाक्यविहिताद्दृष्टफलकया
गादिरूपो धर्मस्तत्संबंधी चात्र दृष्टकफलकयागादिविधायकवेदवाक्यान्येव वा धर्महेतुत्वाद्धर्मस्तत्संबंधी वाक्य
प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेह एवमंदेहः ॥ संध्याह्वयेस्तूर्यग्रासार्थमुत्पद्यमानान् ॥ साधंतिस्त्रकोटयो षष्टिसहस्त्रानां
पराहूसाः तेषां जयेविनाशेऽन्वयः सूर्यस्त्पाविनाशकान किंनवंति ॥ एवं दृष्टोऽपि धर्मं न मन्यसे चित्रमित्यर्थः ॥ किंना
पितुभवंस्सवेत्ति वा ॥ तिस्त्रः कोट्यर्धकोटीवेत्यादिवाक्यप्रामाण्याज्ञायत्यपि मंत्रितजलप्रक्षेपेणतन्नाशाधुरंस
रमेवसूर्येदियात्सूर्येएव तान् विनाशयतीत्युच्यते ॥ यथास्वसूर्येयथातान्नाशयति ॥ तथामखैरपिन्नवदीयसी

नै०टी०२७

देहोविनाश्य एवेति प्रामाणिकमेव सर्वं जानीहि ॥ ८४ ॥ दंडेति ॥ अथाग्निवचनानंतरं धर्मराड्यमः स्वायुध[illegible]दं
डस्य तांडवैर्नैरंतर्यनर्तनैः स्फुलिंगालिंगितमग्निकणाकीर्णं कुर्वन्स्वयं चार्वाकवाक्यद्वारे भि
न्नमर्मेव विदारितजीवस्थानवासहमानो गिराहस्मि वाक्यपरंपरा निर्ममे कृतवानित्यर्थः ऊर्मिपदेन वाचामप्रति
हतप्रसरणं त्वं सूचितं ॥ ऊर्मिवाक्रियामिति स्त्रीलिंगोपि ॥ ८५ ॥ तदेवाह ॥ तिष्ठेति ॥ नो नास्तिककृति दुष्ट रसनामात्रं
सहस्व ॥ धर्मे दूषणाद्विरम विरम विरमेति वा ॥ अयमहं अधिगोष्ठी गोष्ठ्यां [illegible]नादिसभायां त्वत्पदुप्रतिकूलं पाठ्यं प
ठनार्थं वचनं पठतः ॥ भाषमाणस्य तव शठस्य वाक्छलमात्रनिष्ठस्य नास्तिकाधमस्य तेन वक्रं गोष्ठे कंठनालमोष्ठौ वह
ठाद्बलात्कारेणेदानीमेव खंडयामि वर्णोच्चारणाक्षमं करोमि दंडेन चूर्णयामीत्यर्थः ॥ सर्वाणि विषमाणि निर्दंड्य त्वद्वा
पनेहेतवः ॥ अथ चैवं विधस्य तेऽधिगोष्ठि कथामधिकृत्य वाचोयुक्तौ कंठोष्ठौ खंडयामि युक्त्या प्रतिहतत्वाद् कं
समर्थं करोमि सर्वमपि त्वच्छास्त्रं दूषयिष्यामीत्यर्थः ॥ वाग्व्यापारं प्रतिकं गोष्ठस्यैव दंडो युक्त अयमपि क्रोधाटंकारा वि
कारेतीष्ट तिष्ठेति क्रोधातिशयद्योतनार्था पुनरुक्तिः कं गोष्ठं प्राणं गत्वादिकवत्वा कं खंडयामि वर्तमानसामीप्ये लट्वि
ध्यतिलट् ॥ ८६ ॥ इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मं च साधयन्कोहि वेदतर्कप्रतिष्ठेयेत्येवमादेरुत्तरमाह ॥ वेदैरिति

वहुर्त्रिरुग्वेदादिवेदैस्तथावेदैर्यथास्थिरीत्त मंत इव तस्यावेदस्यवेषः छायातत्पुरुषैः तदंशोपजीविभिर्वेदानुसारि
निर्मितानांशतैः स्मृतिपुराणादिभिर्वादिप्रतिवादिभिर्वेदैर्मीमांसादिशास्त्रैश्चास्थिरं कृतंनिश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठं
अन्यत्स्वर्गादिलक्षणं लोकं इहलोकायतनास्तिका धर्मपरं केवलं तेवाचा निर्युक्तिकेनवचनमात्रेणकोपिविद्वान्
तजितः॥ अपितु न किंतु सर्वैरपि तस्तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः॥ तदस्तित्वसंदेहापादिनो केहिवेदे
त्यादिश्रुतिस्त्वन्यपरेतिभावः॥७॥ मनमेति॥ एकस्मिन्मार्गादिर्गवर्थे समज्ञानास्तुल्यमतयोप्यल्पसंख्यान्न्यूयिष्टा बहुत
रसंख्यास्तु पांथास्तेषां वैमत्यं मार्गान्यत्वविरोधमेत्यप्राप्य इदं वाद्ध हलोकेयं पंथानं त्वमेव प्रयासि॥ परलोकेपि विषयेत
मेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न गच्छसीति प्रश्नः॥ अपि तु तमेव गच्छेत्युपदेशो वा॥ अथाकेनचिद्वामो दक्षिणो वा को
वा मार्ग इति मध्ये मार्गं पथिके पृष्टेष्वपंचषैर्वामो मार्गः कथिते सति पंचाशद्भिर्दक्षिणमार्गे कथिते द्वैधेवक्तृणां वचने
याह्यमित्यादिन्यायाकुशलेन पंचाशाकुशलेन पंचाशद्भुक्तमार्गेणैव गम्यते॥ एवं परलोकेप्यल्पविमतिं निरस्य
बहुतराते एवमार्गः किमिति नाश्रीयत इत्यर्थः॥ परलोकमार्गश्च लक्ष्याधर्मस्तं कथं न मन्यसे॥ अपितुतमेवांगी
कुरु परलोकस्तत्रानिश्चयमपि गंतव्यामव तर्कवीतित्ताव॥ तकां प्रतिष्ठेयत्तस्यापि तद्दुत्तरं ज्ञेयं॥८॥ बहुतम

नै०टी०१७

तिमेव दर्शयति स्वकन्यामिति॥ स्वकन्यामात्मपुत्रीमन्यस्मात्कर्तुमन्यस्मैवराया धीनां देयां कर्तुं विपश्चितां सर्वेषां श्रुति
स्मृतिपुराणं दीनां लोकानां वानुमतिं संमतिं दृष्टवतोऽनुनवतस्तथा कुर्वतश्च कस्य लोकस्य जनस्य परत्र लोके स्वर्गा
दौ मनः दर्दनिःश्चलेन स्यादपि तु सर्वस्यापि स्यादेव। न केवलमन्यस्यैव किंतु चार्वाकस्यतवापीत्यर्थः॥ सर्वोपि परलो
कबाधनिया स्वकन्यामन्यस्मैव किंतु चार्वाकस्य ददाति॥ यदि परलोको नाभविष्यत्तर्हि स्वपुत्रीमप्यन्यस्मै कथम
दास्यत्॥ अयमाचारः सर्वेषां संमतः॥ स च त्वयाप्यन्यस्मै पुत्रीदानादौ कृत एवान्यथा स्वपुत्र्याः स्वेनैव ग्रहणमापद्ये
त॥ तस्मादन्येषामनुमतिं गृहीत्वैव यथा कन्यान्यस्मै दीयते तथा बहुसंमतिदर्शनात्परलोकमप्यंगीकुर्विति क्ना
वः॥ अन्वसीत्। दीयेत्राचितिसातिः॥ ह्रश्वेति पूर्ववत्॥ ८८॥ लोकद्वयेन श्रुतिस्मृत्यर्थबोधे भूतकाप्रतिष्ठये त्यादेरु
त्तरमाह॥ कस्मिन्निति॥ धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां मध्ये कस्मिन्नेकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्य
त्विनांगीकृते सति सर्वमतस्य जः सर्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात्सर्वमतासत्यत्ववादिनः नास्तिकास्स्वयं हताः भारि
ताः॥ तत्रायं संधिः॥ मतानामसत्यत्ववादिभिः किंचिन्मतं सत्यमंगीकृतमेवं क्रियते न वा। वेदंगीक्रियते तर्हि कस्यापि
कन्यादानादिप्रतिपादकस्य मतस्य स्वीयमतस्येव वा सत्यत्वांगीकारात्सर्वमप्रमाणमिति सर्वासत्यत्ववादिनो बाधा

३०

ताप्रसिद्धांतात्म्यां दूषिताएवेतिवैदिकसिद्धांतोनिर्दोषइत्याषार्ता॥नवेत्यपिपक्षे नास्तिकमतस्याप्यसत्यत्वादसत्यस्य
तस्यदूषकत्वाभावान्निर्दोषोवैदिकः॥फक्किः॥सिद्धश्चेत्यपिनास्तिका दूषिताः॥निर्दोषश्चेपिवैदिकपक्षानंगीकारेस्वपक्षेपिनै
नंगीकार्यइत्यादिज्ञेयं॥एवंचतस्यैकस्यमतस्यदृष्टासत्यताज्ञानेनेनान्यवादिसिधतया पुत्रेष्ट्यादौपुत्रजन्मादिफलासि
द्धौसत्यांयत्रकचित्फलव्यभिचारस्तत्रकर्मणोवैकल्याद्यर्थतामात्रंवैयर्थ्यमात्रंवेयर्थमात्रंफलसाधनत्वराहित्यमात्रं(तुअ
नःअधर्मःप्राचीनःपुत्रवियोगादिरनर्थःदुःखरावेः धर्मेयोनपुत्रेष्ट्यादिधर्मजन्यानवग॥विपरीतंतुधर्मेणउनजन्यते॥कि
वप्राचीनदुःकर्मनिमित्तमेवाकेवलंतुकाकतालीयन्यायेनतस्यपुत्रेष्ट्याधनंतरस्याविर्ता॥नचतावतेवतत्कार्यत्वमति
व्याप्तिरित्यर्थः॥इतिज्ञातव्यं॥कस्मिन्नपिमातृगमनादिनिषेधेस्वकन्यादानादौवविषयेवैदिकेमतेसत्येसतितस्मिन्नंमी
मन्यत्वंगोऽस्तितिसतिसर्वमतमसंगतमितिवदंतोनास्तिकहताः॥मातृगमननिषेधादेरंगस्यसवस्त्रिरपिपरिपालनादि
त्यर्थः॥तथाचतदृष्ट्याकन्यादानमातृगमननिषेधरूपाणांसत्यानांविधिनिषेधांगानांदृष्टांतेनान्यत्रांगेव्यर्थतामात्रं
वचनमात्रेणव्यर्थमित्युच्यते॥नतुधर्मज्ञोवास्तवोऽनर्थःप्रयोजनाभावः॥तद्दृष्टांतेनाव्यर्थतामत्वामन्यत्राव्यर्थतेवेदि
वेत्यलमतिप्रसंगेन॥२०॥उपसंहरति॥केति॥सर्वैर्नास्तिकैरपिकाणिकस्मिन्नपिश्रीहिंसाकन्यादेश्रीतेवेदोक्तप

नै॰टी॰२७

वधर्मेषु स्थातव्यं॥ वर्तितव्यं॥ वर्तितव्यं कुतः अवैमत्यात्सर्वेषां मितिशेषः॥ श्रौतानां बौद्धमाध्यमिकादीनामपि संप्रति-
पन्नेरहिंसादेस्तैरप्यनिषिद्धत्वादंगीकृतत्वाच्चेत्यर्थः॥ स्थानमेवेति वा॥ तथा च कश्चिद्वर्णाश्रमाधिकारविहिते अन्यथा-
करणे निषिद्धाचरणे एव पातित्यदोषाद्विहिताकरणे निषिद्धाचरणे प्रत्यवायजनकत्वादिति श्रौते एव धर्मे स्थातव्यं॥ अन्यथा

ते

विमर्थैपि श्रौत एव कश्चित्कश्चिद्धर्मे स्थातव्यं॥ कुतः पातित्यात्॥ यत्र तु श्रौते धर्मे तेषां वै प्रतिपत्तिस्तदनंगीकारेपि प्रत्यवा-
यः स्यादीत्यंगीकार्य इवेत्यर्थ इति वा॥ एवं शेषेपि नित्यनैमित्तिकात्काम्यामिति रिक्ते काम्यज्योतिष्टोमादावपि स्थातव्यं॥ कुतः
तत्कृतेस्तस्य वेदस्यहेतोः करणात्वेदविहितत्वाविशेषादित्यर्थः॥ यद्वा तत्कृतेर्वेदमूलत्वाच्छेषस्मार्तेपि धर्मे स्थात-
व्यं॥ सदाचारानुमितस्मृत्याश्रुतेरनुमानात्स्मार्तधर्मा अपि वेदमूला इति तेप्यंगीकर्तव्या इत्यर्थः॥ एतेन यस्मिन्नस्मी-
ति जनेन जानंतित्येकस्य विश्वपापेनेतिस्त्वं वब्रह्म चेत्यादेः सर्वस्याप्युत्तरं दत्तं॥ धातुवादादिकप्रामाणिकमेवास्ति द्वि-
स्तु साधने वेगुणपादितिसर्वमपि समर्थितमिति ज्ञेयं॥ तत्कृत इति पाठे हेतुगर्भं विशेषणं॥ तस्मान्नमलोलानाम॥ नप्र-
माणं श्रुतिस्मृत्योरैकमित्यमप्यविरुद्धमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः॥ अहिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधारणधर्मास्ते धुक्ता-
पि श्रौते च धर्मे स्थातव्यं पातित्यादित्युत्तयत्रापि हेतुः॥ सर्वेषामनुमते विहिते चेन्नस्थीयते तर्हि विहितस्याननुष्ठानादि-

तिस्मृतेः पातित्यं॥ सर्वेषां विमतेन निषिद्धेन वेत्स्थीयते तथापि निंदितस्य सेवनादितस्य सेवनादिति स्मृतेः पातित्यमित्य
र्थः॥ तथ्यस्यैतद्दृष्टांतेनान्यत्रापि विधिनिषेधांशेष्वृतकृतेः श्रोतव्यो विशेषादेव हेतोः स्थातव्यं तेपि ग्रामाणिकत्वेन स्वी
कार्य इति वाक्यार्थ इत्यादि ज्ञातव्यं॥ १॥ वपाणेति॥ क्रोधादरुणेरक्तकायकांतिः वरुणः एतदुक्तितं वचो नितरां परुषं यथा
तथा वपान॥ हे पाषंडपाखान नास्तिका धर्मत्वेनास्माकं प्रचंडादुःसहात्याज्ञानन विद्येत्रेपि किं॥ कुत्रायां यापि पाशावितिं
पाशा प्रत्ययः॥ २॥ मानवेति॥ मानवैर्मनुष्यैरस्माकं निर्माणं यस्यां तथा कूर्मवराहनृसिंहादयो कास्थिकृतियेषामेवं विधं
त्वलं विवरं यस्यासा च समा च शिलाखंडकारव्यतीर्थविशेषसंभवाः शालग्रामशिलास्तासु गुप्तप्रभूर्खाः तीर्थिका ध्वनि
सेश्वरमार्गे वैदिका ध्रुव निवादेषु भ्रान्तकथं नश्रद्धापयते श्रास्तिकं न प्रापयति॥ चित्रमेतद्भवतां मूर्खत्वमित्यर्थः
॥ मनुष्यैरस्माकं स्वनं सावयवत्वेन कार्यं शिलादिस्वनिर्माणशक्तिमिच्छामन्त्रेण कर्त्तारं मनुष्याद्विलक्षणमीश्वरम
क्षिपति॥ विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदनुमानात्पक्षधर्मताद्वला द्विलक्षणे कर्त्तरीश्वरे सिद्धेपि कथमनभ्युपगम इत्या
शय॥ एतेन देव वेदत्विसर्वज्ञ इत्यादेः कुतर्कं दत्तमिति ज्ञेयं॥ ३॥ शतेति॥ नो नास्तिकाः शतक्रतुश्चस्त्री विश्रोरुरुस्त्री
जायत इत्यूरुजो वैश्यः सत्त्राद्विराद्यो वा येषां ते ब्राह्मणादि वर्णाश्च ते षामाप्याशतक्रतुर्मुखजो वा ऊरुजक ऊरुज इत्यादि

नै॰टी॰२७ निनामानितेषांसर्वत्रविशेषेणख्यातिः॥कर्त्रीक्रतिवृत्तांतसंवादैः वेदोक्तेतिहासैः।करणैर्वयुष्मान्कथंन्त्वमद्भुती-
करत्स्वमत्कारंनाकारयदपित्वाश्चर्यंनवर्त्ततयोत्पाद्यं।वमदित्यन्वयमाश्चर्येत्राताश्वमेधक्रतुकारीइंद्रोनवर्त्तीइंद्रस्यै
वशातक्रतुत्वंवेदेनोक्तंलोकेनापींद्रएवशतक्रतुत्वेनव्यवह्रियंते।नतुविपर्ययेणेतिक्रमादिरिति॥तथाब्राह्म
णोस्यमुखमासीदित्यादिश्रुत्याब्राह्मणक्षत्रियादीनांमुखजत्वबाहुजत्वाद्युक्तंलोकेनापिब्राह्मणक्षत्रादयएवमुख
जबाहुजत्वादिनिर्वव्ह्रियंते।नतुविपर्ययेणेतिवेदोक्तेनसहलोकस्यानुरूयमानात्संवादादपिवेदेयथोक्तं
तथैवलोकोप्यवहरत्याश्चर्यमेतदित्याश्चर्यंसर्वं।वेदप्रमाणंकथंनविश्वसितिघेत्यपितुविश्वसनीयंतत्रेत्साम्राय
ऊरुजपदंहत्यातुरोधात्रायोजितथाचमन्वेपिवर्णस्यगृहीतां॥विख्यातिःप्रयोजिकासंवादैःप्रयोज्यैर्वायु
ष्माकंचमदाश्चर्यंकथंनकारयामासेतिवा॥शतक्रतुश्चउरोजोर्वशीवतदादिवक्रिमैनिकेत्यादिरख्यायेषांयासां
ववक्रमादीनांमेनकादीनांचतेषांलोकेप्रसिद्धिर्वेदवृत्तांतसंवादैर्हेतुभिर्युष्माकंकथमाश्चर्यंनाविकरत्॥लोक
वेदप्रसिद्धानींद्रादीन्नुर्वक्ष्याद्यप्सरसश्चैतान्सर्वान्प्रत्यक्षेणात्रैवपश्यतेत्यर्थः॥तथाचवेदस्तन्मूलंपरलोकादि ३२
चप्रामाणिकमेवेतिनिश्चायइतिवा।अथमन्यानिवद्धृतिहृक्तोरित्यणेकर्तुणौकर्मत्वं।वमदितिच्वकर्मान्तरं॥संवादै

रितिकरणे ष्टजीया॥ पश्चांतरे हुते नैव स्तेनेनानो कर्तुः कर्मत्वस्य वैकल्पिकत्वेन कर्मत्वाभावादनभिहिते कर्त्तरि
संवादैरिति तृतीया॥ चतुर्थी षष्ठी॥ धातदिति॥ तेषु तेषु जने भुक्तता चेष्टान्हतसंचारान्तथा गयाश्राद्धादिया
चिन गयापिंडदानादि पुण्यं यावतः प्राप्तेषु तत्रावान्स्ततान्प्राणिनः अद्भुतवंतोपि पश्यंतोपि स्वयं कृता कर्थनश्च
द्भक्ष सत्यत्वेन मन्यध्वइति॥ पौनरुक्त्यं नवां कनीयं भिन्नवत्स्थत्वात्। एवमुत्तरश्लोकेपि ज्ञेयं॥ ५॥ नामेति॥ नामत्वमा
धमद्भुतैयमंनीतान्स्थापितान् अथ पुनः कृत्वात्प्रत्याहृत्य स्वतनुमागतान् प्राप्तान्संवादं स्वं इन्द्रः त्रयीत्यादि वेदसंवा
दं वदंतस्तेवंशीलान् जाबाल्वीद्यप्रकृतीर्विदान् मात्यजत त्रप्रमाणिकान्मा भूत॥ एवं वेदप्रामाण्योपसंहारान्स्मृत्यादि
रपि वेदमूलत्वान्नुक्तसर्वधर्माणांप्रामाण्येव्यवस्थापितं॥ ६॥ संरंभैरिति॥ अर्थ देवव वनानंतरं जनेर्जनैः नाकेश्वरादि
र्यस्य इंद्रानलादीनां संरंभैः न्यूनंगादिका कारविकारैः नीतेन कलितात्पुरःस्खलितुं स्वस्यमानान्निषिध्यमानान्द्रइंद्रादि
संरंभान् दृष्ट्वा नया न लघुं मुख्यपदमपि चलितुं पराक्रान्तिकृत्वा तत्कलिसैन्यात्त्वलन् स्पष्टश्च एवन् किंचिद्व्याघ्रीमलं तत्छिन्न
णिपदानि संमुखमागच्छन् दीनवद्यौ तनसुरः स्मरं शक्रादिनमस्कारार्थं मू॥ श्लिष्ट बद्धांजलि कश्चिदज्ञातनामा
पापरूपविनाशज्ञानामा वाचावाचकिः देवान् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणेव॥ ७॥ नेति॥ हेनाकनायकाः इंद्रादयः अर्यी

नै०टी०९७

मत्वत्कृतेण जनः अपराधीनः। यतः पराधीनः। तदेवाह कलेः कलिनाम्नः कलुस्याहं वंदं। स्तुतिपावकः अत एव तस्य वाडुनि
प्रियवचनविषये बहुलं प्रियवादि वा वंदूकं वा। आननं यस्यैवंभूत। अथ च कालस्य कृतांतरूपस्य। वंदिनो ह्रियमाश्रये
ति तत्प्रियं वदंति। स्वदंडार्हा। तस्मादितः प्रियं वेदादिदूषणं मयाकृतं॥ यदि न करोमि तर्ह्ययं दंडयिष्यतीति परयुक्त
त्वादपराधान्नाहं दंड्यः श्रीमद्भिरिति॥ ७॥ इतीति। देवाः स्त्रस्मिंश्चार्वाकेइति स्वैर्वोक्ते प्रकारेण वदतित्रामाणे स
त्यिवस्यंदनमंदिरस्थे कलिंरथस्थं अपरं द्वितीयं द्वापरं च पुरोग्रे आकलयांचक्रुः दृष्टवंतः॥ ७॥ सममिति॥ तैस्तैः प्रसिद्धैः
ब्रह्महत्यादिभिः स्तैः पापैः स्वत्कारिभिः पुरुषैर्वापरीतः समंताद्व्याप्तः तथा उत्तमं तीर्थं दर्शनार्थं यस्य चार्वाकवायैस्यैवंभूतः स
कलिः श्रीवकृत्त्वेन कायकात्म्यवकृत्वेन च दूषणादिसंपद्वा कृत्येन वा कृताः कुतार्कतार्काः स्वर्गीन्नाकीयान्स्वर्गहितान्स्व
र्गं नयान्वाना मिंद्रादीन्संददर्श॥ कइव नारकीव यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकंठं नरके मग्नः ऊर्ध्वग्रीवो नरकस्थः उरु
षइव॥ पापकारित्वादहमेवंरूपः तु एवं कृत्वा चैते दीप्तस्वरूपा इति जानन् पश्यन् नरकस्थोपि दिव्यकायकांतिदर्शनाज्जाय
मानसुखो नुष्ठितपापकृतश्चात्तापः सुरानालोकयति यथा पश्यति तद्वत् उपमा। अत्र तथा नदयमपिपापः॥ नाकीयानिति हितार्थे तस्मै
हितमिति छ त्वान् वार्थे छ ञ्छ इति वा छः॥ नारकी नारकन्नाच्छादतइणि॥ १०॥ प्राक् दर्शनात् सर्वमिंद्रादयः केना

३२

मवराकाद्युत्पादि रूपपरागुण्यमिहत्पारीट्याऽवज्ञयाऽवलीढोव्याघ्रस्तेष्ठ इत्तावज्ञोपि दृष्टुनिनानंतरं विडौयसइंद्र
स्य तेजसाक्राक्रांतः पराभूततिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञांत्यक्त्वा सकलिरनमदपि वलात्केनैवस्राक्रे तेजसैव वान
मितो नम्रीकृतो मस्तको यस्यैवंभूतोऽभूत्॥ इंद्रादीन्नमश्चकारेत्यर्थः॥ कइव त्रिशंकुनामा सूर्यवंश्योनृप इव यथा स्व
र्गमिंद्रेणताडितः स्वस्तेजसा पराभूतः स्वर्गाच्च्युतइत्येवं नमितमस्तकोऽभूदिति इतिहासः॥ रीढावमानना वज्ञेत्यमरः॥
॥११॥ विमुखानिति॥ मत्तः सगर्व एष कलिः सहेलं विलासं उपेत्य समीपमागत्य तान्देवान्समभाषत॥ किंभूतान् संवेष्ट
एनं कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितं स्प्रष्टुं च॥ किंवा स्प्रष्टुमपि विमुखाननर्हान्स्वसाक्षात्॥ कः क इव मत्तो निरर्गलो म
दिरासक्तो वा जनं गमश्च चंडालो द्विजानिव किंभूतान् एनं चंडालं द्रष्टुमप्यनर्हान्॥ चंडालप्लवमातंगदिवाकीर्तिज
नंगमाइत्यमरः॥ गमश्चेति खवषिलातुम॥१२॥ त्वमसीति॥ हे वाक्तोष्यते इंद्र नेतुस्त्वं स्वस्ति क्षेममस्ति कच्चित्॥ तथा हे व
ह्ने त्वं खिन्नता चिंता क्लेशो नास्ति कच्चित्॥ हे सखे कालयम सुखेनासि किं हे पाशहस्त वरुण तव मुदः संति क
च्चित्॥ गृहमात्रस्याधिपत्यादिसौर्ध्यं दृष्ट्वैव ज्वालाजटिलत्वं कुत्सितरूपत्वमायुधधारणं वैयर्थ्यं स्वसंबुद्धिभिः सूचितं
उत्तमानां कुशलप्रश्नः स्तेः सहसामुं तेषां धिकत्वं सूचयति॥ इंद्रायस्वस्तिप्रयोगः स्वामिजावंब्राह्मणप्रश्नं वा कलेर्घोतय

म

ति॥ वर्णसाम्येन यमेस्त खिराद्व प्रयोगः॥ अयमेव त्वगोर्वोऽवज्ञावेति ज्ञेयो। स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादाविस्यमरः॥ वा
स्तोष्पति गृहमेधाद्धेवेति लिंगात्साधु॥ तुभ्यमिति नमःस्वस्तीति चतुर्थी॥ इतरत्रतेव तिर्संबंधनीयं॥ ४१॥ स्वयमिति॥
हे देवाः वयं स्वयंवररूपे महउत्सवे नैमीवरणाय यस्मात्त्वरामहे संविग्नाः स्मः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वयंवरस्थानं
प्रति स्वजुगामिने ऽधुनैवास्मान् अनुमन्यध्वं अनुज्ञापयत॥ वराकस्मादन्या गोष्ठी न क्रियते ज्ञाइवदीयतामित्यर्थः॥ अ
धुनेतादर्थ्ये चतुर्थी॥ ४१॥ तइति॥ ते देवाः पूर्वोक्तप्रकारेणं निर्ई तुकं उच्चै रतिशायितं आस्यकलेर हंकारदर्पं
अवज्ञायामि थोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः संतः भूरर्वो यं स्वयंवरवार्त्ता किं करोतीति स्मित्वा हास्यं कृत्वा ऽतिचिरेणापायीय
ज्ञानिन सह कथं वा वक्ष्यामि ति बुद्ध्या भूयांसं कालं विलंब्यैन कलिं प्रत्यूचिरे वक्ष्यमाणं वभाषिरे॥ ४४॥ पुनरिति॥ हे
कले त्वं स्वयंवरार्थं गमिष्पामीति एकवार मज्ञानादि युक्तं न दिदमतः परं पुनर्मा स्म एवं वद्वसि मामा वादीः। यस्मात्प
र ष्टीयं त्वां आमरणं गुरुकुल निवासिनं नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतचारिणं सृष्टवान्। स त्वं पुनस्त्वं कथमुद्वहसे
परिणेष्पसि॥ कृतयुगादयो निःकलत्रा एव सृष्टाः। तस्मात्तव स्वयंवरवार्त्ताऽनुचिताऽबकीर्णित्वापातात् तस्मादे
वं पुनर्मा स्म वोचइत्यर्थः॥ पापरूपं प्रत्युपहासवचनमेतत्। माज्ञाद्वं निरस्तुबंधकत्वाद्वक्ष्यसीति वक्तव्ये लुङ्॥ मा

मितिनिषेधातिशयार्थे वीप्सायां द्विरुक्तिः॥ परमेष्ठिने निष्ठतीति किं दितानि॥ संचकितानि तत आलेपः॥ अंबांचेति
स्त्रैणएषत्वं तत्रैव परमेव ह्रि रिति निपातनादेदंतत्वं॥ नौष्टेको ब्रह्मचारी तुवसेदाचार्यसन्निधौ॥ तदभावेस्पतनये तत्रा-
वेश्वानरेपिचेति स्मृतिः॥२६॥ द्रोहिणीमिति॥ द्रुहिणे ब्रह्मा तत्वां पुत्रं विकार्णिनं कृतब्रह्मत्वाकल्पनियाज्ञा नंगात द्रो
हिणं गुरुद्रोहकारिणं वेत्तु॥ एवं त्वयाद्यलेन ब्रह्मत्वं इत्सास्पनीतियावत्॥ वा॰ यवात्तेन ज्ञाते पितत्व किं नयमिति सोपहा
समाह त्वज्जनेस्त्वं दुपज्ञीविभिः कामक्रोधादिभिरपिधातुः सेतुर्ब्रह्मसन्तता धर्ममर्यादालंघ्यः त्वयाछिनः किं नलं
घ्य॥ त्वदीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लंघयंतीति लंघयम् निकिमाश्चर्यमित्यर्थः॥ यद्वा त्वज्जनैः शपितुर्न लंघ्य इति
किं वाच्यं नदाज्ञा लंघन मनौचित्यान्न कार्यमित्यर्थ इति काकु॥ धाता द्रुघणो द्रुहिण इत्यमरः॥ द्रुह्यत्वसुरेभ्य इत्यौ
णादिकः किनः॥२७॥ स्वयंवरं प्रत्यागमने हे त्वं नरमपि ब्रुवते ऽति॥ एकं विना सर्वपरित्यागात् त्रिजगत्सु वर्त्तमाना
नां स्त्रीनां तरुणानां सौंदर्यादि विषयं गर्वं तुदति उत्तमा त्रा कसद्वृत्तानो नैमी स्वयंवरः अनिवृत्तो निक्रांतः संजात
इत्यर्थः॥ नवद्धिः केयदृगमित्यत आह॥ स स्वयंवर एव आगच्छतां नो स्माकमपादानां निश्चलो ऽवधिर्भूतोर्थ इत्य
र्थः॥ वयमपि तत्र गतास्तत एवागच्छाम इति सर्वोपि ह्रतानां नोस्माभिर्ज्ञायत इति त्रितो पित्वया तत्र न गंतव्यमिति

वर ...यामास ॥ सर्वानादरेणानलवरुणान्सर्वेषां सौंदर्यादिदर्पोगत इत्यर्थः पक्षपत्सु दिविषत्सु ५

भावः ॥ विश्लेषे च चलं स्थिरं वाय उदासीनं तदपादानं इति वैयाकरणाः ॥ १७ ॥ कथंभूतानां गर्वनोदः को वा तस्या दृष्ट
त्यागशंकाया मा कृः ॥ नागेष्विति ॥ नागेषु वासुकिप्रभृतिषु सानुरागेषु अस्मादादिषु दिविषत्सु देवेषु वप
क्षपत्सु सानुरागेषु नैमी स्वीया नृपो न नर्स्वं विलोकयत्सु सत्सु ऽथवा ऽस्मदं ऽन्येषु देवेषु सानुरागेषु अस्मदादिषु
देवेषु कौतुकवशाद् वपक्षपत्सु तान्सर्वाननादृत्य सा नैमी नागाद्युपेक्ष्य यावरं सर्वगुणाश्रयत्वात्श्रेष्ठं नृमिपा
लं सार्वभौमं नरं नृवरं वरं परिणेतारं अववरत् अमित्स्वपनेनास्मान् तिः कौतुकार्थं वरदानार्थमेव चागतेन तु तद्व
रणार्थमिति व्याख्यांतरेण सूचितमिति ज्ञेयं ॥ नागेष्वित्यादौ षष्ठी वा नादर इति सप्तमी ॥ अववरत् वरई स्ता
यामिति चुरादावदृत् चुरादावदृत् पाठात्स्वार्थणिजंता द्वरयतेश्च अङ्ख्लोपित्वात्सत्वन्भावानावादित्वद्
र्घत्वाभावः ॥ १८ ॥ किमिति तेन परित्यक्ता त्वं काया कारणमाकृः ॥ भुजगेत्यादिनि ॥ नैमी भुजगेन्द्रा न्वासुकिप्र
भृतीन्स्फनो हराकारान्वेद जानाति तथा इमरान्नलादन्यानराञ्छ मनुजाधीशान्स्वापल्यत्रिगुणत्वात्स्वांवानरा
न्वेद तथा ऽमरान् अवधृतरतान्मामरान्नीवान्वेद केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं स्फुरत्वी यो देयं सौंदर्य दक्षिणः प्र
कारमानं वेद ॥ सर्वगुणाकरत्वान्नल एव तया वृतो न्ये तु परित्यक्ता इत्यर्थः ॥ विवर्णः पामरो नीच इत्यमरः ॥ वेदे

तिइदानीमपितथैवप्रतीतेःसत्वाइत्थंमाननाकिम्किंप्रतिरूपकोनिपातोवानन्थावाङ्गासीदित्यर्थः॥२०॥इ
तीति॥वरममंमेत्वंयुगंसकलिः इतीन्द्रादिवचनंश्रुत्वापरमोन्मुत्कृष्टोरोषांधोरोषान्नितरांनिर्विचारतयाऽप्युरःस्थ
मपिवस्त्वजानन्नतएवजगन्नाशसंबंधिनीनिशायस्यांनिशिजगन्नाशोभवतीतियावत्।तत्संबंधीप्रलयकाले
सकलभूतग्राससलालसासंपन्नोरुद्रस्तद्वत्रुद्राकारोयस्सक्रोधवशान्नितरांविकृताकारइतियावत्।एवं
भूतःसंस्थाःसुरानंदोवक्ष्यमाणमुक्तवान्॥२१॥पुनर्वक्ष्यमिमांसेवमित्पादिरुत्तरमाह॥कथयेति॥हेदेवाःब्रह्म
कथाप्यतिडुंदयगायत्र्यादिपदवाच्यथाऽज्ञातनामजातिगोत्रायावाऽथवागम्यत्वाद्यस्यानामकथनेप्यस्मा
कंखल्ज्जाभवतितयासुतयासहसुखेनक्रीडतुनतयाऽऽर्यंस्वयमात्मनादिव्याःस्वर्गनिवासिनोदिस्त्रीःअहल्यासुख्या
ःवारमण्यादीप्यतस्वेदयातास्त्रिःसहसुरतक्रीडंकरूतु।प्रजापतिःस्वाडुहितरमभ्यधावदितिश्रुताब्रह्मणःस्वा
छंद्याऽऽवनांसुतरांस्वाछंद्यमित्यनेनोक्तं।कलिस्तुउनब्र्ह्मब्रह्मस्वयरिवंब्रतंजावज्ञोवंचरतुवाऽथवाज
वनकलिरस्मानुपहसिष्यतीतिश्रनेननजीवितव्यमितिवोयुष्माकमतिप्रियायतितरांतुष्टयेप्रेतुम्रियतीं
॥स्वयंसर्वैःस्वेच्छाचारःक्रियतेमयातुस्वेच्छाचारःक्रियतेमयातुस्वेच्छाचारोनकर्त्तव्योमर्तव्यमेवतिकीद

शीयं न वर्त्तां परद्वेषरानित्लोकरात्योपहासः॥ अथ स्वयं ब्रह्मादयः सर्वेपि स्वेच्छाचारिणस्त्वाछद्यं कु
रुतनामा कलिस्तु न तादृगिति ब्रह्मेव चरन्तु॥ युष्माकमप्यति प्रियाय नेमी लक्षणाय वस्तुने म्रियतां न
वद्वत्स्वेच्छाचारं न करोतीति किं तु नेमी प्राप्नेय प्रवृत्तस्य मममरणं चेत्स्यात्तदप्यस्त्विति भावः॥ अत्राप्युपहा
सएव तात्पर्यं क्रीडार्थं। त्वेपि दिवः कर्म वेति करणस्यापि कर्मत्वात्स्त्री लिरित्यर्थे द्वितीया॥ रुतः॥ उपहा
समेवा प्रकटयति॥ वर्यति॥ हि देवाः परस्मै जनाय त्वसुतादिगमनं न कार्यमिति धर्मदेशिनां धर्ममुपदि
शतां स्वयं तद्ब्रह्महत्या स्वसुतादिगमनं सर्वं निषिद्धं कर्म कुर्वतां वो युष्माकमियं कृत्तमेव कचचर्यत्रि
चरीति रपितु न कापीत्याद्देपः॥ अचेतने अपिश्रुती कौणयित वदीयमहल्यादिगमनं कर्मश्रोतुं
विश्मितं त्रस्यतः। स्वेच्छाचारिणं न वर्त्ता परपीडं या मे वतात्पर्यमिति भावः॥ वयेत्रिविगदमदेतियता॥ ए
तत्रेति॥ त्वत्स्वयं वरे नैषधेन त्वृवत्स्त्रीः सोदर्यातिशाया कुलक्ष्मीः सा नेमी अलंभि प्राप्ता॥ युष्माभिस्तु
पुनर्जगतो क्यास्त्रे लोकिया वर्त्तते सा लज्जा जगतः सकाशाद्धिरेम्या नादृतत्वाद्यालज्जा सा लेख
ति वोनलस्य युष्माकं चलाचो॥ सर्वचस्तु प्राप्ति स्तुल्य एवात्रास ते तुल्या न एवाश्राकारमात्रवे रूपं इतरतुल्य

मेवेति॥ न वह्निर्लज्जैव लज्जानतु नेमीतिरूपदर्पे वृथैवेतिभावः॥ अयं च स्वरूपं च वरूपं तेषां॥ एकशेषः॥ २५॥ दूरा
दिति॥ आगच्छतेनोस्मान् दूराद्दूरत एव प्रेक्ष्य यो माकीयं वक्त्रं वक्रेणामुखकौटिल्यकरणं युक्ते वा॥ किं नूतनानां युष्मा
कं गुली न तस्य विग्रहांतरातिस्य युष्मद्वृक्षस्य विशेषणं॥ यतः नैम्यवृतत्वात्संज्ञा तया लज्जयैव हेतुनात्रास्माकं मु
खमीक्षितुं मसमर्थानां॥ लज्जाश्लोहत्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न दर्शयितिस्मात्सलज्जा न वं तद्वृत्तिषु
क्रमेवेतदितिभावः॥ अयमप्युपहासः॥ लज्जेयमेवेति पाठेत् प्रेक्ष्य॥ प्रेक्ष्येति वक्रकसापे ल्यपस मानकर्तृत्वं॥ यो माकी
तितत्स्य दमित्यणि तस्मिन्ननिचेति युष्माकादेशः॥ युष्मकमिति पाठः साधुः॥ एकमास्माकमित्यत्रापि द्रष्टव्यं॥ वक्र
नेति नामधातोर्युश्॥ २५॥ स्थितमिति॥ ना देवास्तन्नलचरणं पक्ष्यद्भिर्वह्निः कथं स्थितं श्रौदासीनो नेति शेषः॥
असांप्रतमनुचितमेतदित्यर्थः॥ दुर्विदग्धा नवदवज्ञानोद्दचतुराडरावारामा नेमी ज्वलंती देदीप्यमाना कुत
क्रोधानलोयस्यां तया हृदा हत्वा किमर्थं निर्दग्धामुखरां नन्नस्मसात्कृताः (?) पितुत्वाद्दक सामर्थ्य सद्भावे तस्या श्र
सापराधत्वेदग्धुमुचितं तदपि न कृतमित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः॥ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानमित्यमरः॥ नेरिति प्रेत्
कसंबुद्धिः॥ २६॥ महेति॥ कुलशीलादीनां महांतमप्युत्कृष्टं नरं त्र्यजिलाषकासो (?) नेमी कस्य प्रस्तुतत्वान्महावंशा

नदिव्यवस्त्राद्भिक्षितान्यु भान्परित्यज्यतरलं चलस्वभावं अनिश्चितबुद्धिं नलं कथंकारं कथमिव स्वीचकार॥
अहो आश्चर्यं॥ महांतं कामयमानया देवपरित्यागेन मनुष्यवरेणानेन महच्चित्रमित्यर्थः॥ अथ च या महापरिमाणं
वांछति सा निबिडालान् दृढान्देवेन्द्रान् परित्यज्य तरंगस्पर्शमात्रेण प्रविचलं दुःस्वं च नलाख्यं तृणमंगीकरोतीति
चित्रमेव॥ अत एव मा किं न वक्ति रिदं श्वेतिभावः॥ अपि लाघुकाल षपेन स्तु कृत्रिमहानमिति न लोकेतिषष्ठी निषेधाद्वि
तीया॥ कथंकारं पूर्ववत्॥२७॥ इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह॥ नवाद्रनोरिति॥ नो दिवाः नवाद्रैर्दृष्ट्रामांत्रैर्महास
मृद्धिनिर्निर्वाद्दैर्मृग्यमाणो काम्यमानां मृगेक्षणां भैमीं स्वीकुर्वाणः प्रस्तुद्ध हं तत एव नवत्सुकतरीढः कृतावज्ञः
तृणतुल्योतिनिःसारो थ च नलत्रा तृवाप्यत्वा तृणप्रभूतः स नलः॥ नवद्भिः कथं केन प्रकारेण सोढः॥ क्षांतः॥ सात्व
द्भिरभिलषिता तया तु नवं नो नादता इत्युपहासः॥ मृगेक्षणां नलो केतिषष्ठी निषेधाः॥ सोढः सो षसहेति॥ द्विकल्प
तयस्य विभाषेति निष्टायानेट्॥२८॥ दारुणादिति॥ अयं त्रिरवीवक्तिः दारुणः क्रूरं काष्टराशिं आश्रितामिसाक्षि
केविवाहिसाक्षी न त्वपि साक्षात् दृष्टान्नवत्त्रपि तत्र प्रकाशमानो पि तयो भैमीनलयोस्त्यस्यतस्पावाउद्वाहे विवा
हविषये कूटसाक्षिणः अलीकसाक्षिणः क्रियां मत्वा पलाप्रलक्षणं किं नावह द पितेन दप्यनुवितिं कृतं॥ कू

ट साक्षी हि परकीयं वस्त्वन्यस्मै दापयति ॥ तदनेन प्राग्रास्त्वन्न स्थितमित्यनग्निसाक्षिको विवाह एव न भवतीति
भैमी नलेन नलोढेति भैमी नलादन्यस्मै भवत्स्वेव मध्ये कस्मैचित्किमिति न दापितेत्यर्थः । अथ च वदारुणः पापकारित्वा
दतिक्रूरपुरुषः कपटमाश्रित्य व्यवहारे साक्षी भवन्नपि तस्य वित्ते धृतस्य कार्यस्योद्वाहे निर्वाहि कूटसाक्षित्वा
धत्ते । अत्र तु नेत्याश्चर्यं ॥ २५ ॥ व्यहोबुति ॥ भो देवा महः सहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्तिनां भवतामपि मध्ये मैवास्मै कलं
कापइंद्राद्दिष्टमत्स्वपि भैमी नलं वृतवतीति अथ च त्रासेपनलक्षनानादररूपायाय बलज्ञा वद्याः दन्यवदनवीक्षण
न्नाक्किमुखमालिन्यरूपायकलंकाय संवृत्ता अहो दाश्चर्यं गुणस्कृतादिपि त्कूमादोषाय जातेत्यर्थः ॥ महः सहायस्य ते
जस्विनः अमृतसुतेर्हिवस्पदीपमानस्य चंद्रस्यैव यथार्थं दस्य पद्मसा भूमिः कलंकाय जाता भवतामपीत्यपिशब्देन यत्र
कलंकत्राकापि नास्तीति सूचितं । लक्ष्म्यां कलंक इति ज्योतिर्विदः महः सहायानामपीति वा ॥ चंद्रस्य यथा तथा भवता
मपीति समुच्चयार्थो वा ॥ न्कर्मां परित्यज्य न वह्निरन्यतरस्य चेदंडोऽकरिष्यत तर्ह्ययं ग्रो नाभविष्यदिति भावः ॥ २६ ॥ नेति
॥ हे देवाः सा भैमी यं वं चेतं नलं उत्क्रम्य ध्रुवं महं कलये किमिति ईर्ष्यायुषः अर्हतीति पराः स्थ भवथ । अपराविनस्तस्या
पकर्तुमशक्ताः संतोऽन पराधाम हं किमिति ष्पायुक्ताः स्थ तु उपहासः । तस्माद्यूयं वृत्तं कथयत । अहं तस्मा नलात्

टसाक्षी हि परकीयं वस्त्वन्यस्मै दापयति॥ तदनेन प्राग्रास्त्र नस्थितमित्यनग्निसाक्षिको विवाह एव न भवती ति
नैमीनलेनलोटेति नैमी नला दन्यस्मै भवत्त्विव मध्ये कस्मैचित्किमिति न दापिते त्यर्थः॥ अथ स्वदारुणः पापकारित्वा
दति क्रूरपुरुषः कपटमाश्रित्य व्यवहारे साक्षी भवन्नपि तस्य वित्ते धृत तस्य कार्यस्यो द्वाहे निर्वाहि कूटसाक्षित्वा
धत्ते॥ अन्नतु नेत्याश्चर्यं॥ ४५॥ व्यहो भृति॥ नो देवा महः सहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्त्तीनां भवतामपि द्वन्द्वमैवास्मै कलं
कापइन्द्रादिष्वमत्त्वपि नैमी नलं वृतवतीति अथ यन्नासे धनलक्ष्ता नानादररूपाय यथ चलज्ञा वक्षा दन्यवदन वीक्षण
न्नाक्लिष्टरवमालिन्यरूपाय कलंकाय संस्रुता अहो दाश्चर्यं गुणल्क्तादिपि ह्मादोषाय जातेत्यर्थः॥ महः सहायस्य ते
जस्विनः अमृतसुते द्वैवस्य दीपमानस्य चन्द्रस्यैव। यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः कलंकाय जाता भवतामपीत्यपि शब्देन यत्र
कलंक न्नाकापि नास्तीति सूचितं। ल्क्ष्यन्देकलंक इति ज्योतिर्विदः महः सहायानामपीति वा। चन्द्रस्य यथा तथा भवता
मपीति सद्युक्त्वयार्थो वा॥ कर्मापरित्यज्य भवद्भिरन्यतरस्य चेदं डो ऽकरिष्यत तर्ह्ययशो नाभविष्यदिति भावः॥ ४६॥ नेति
॥ हे देवाः सा नैमी यं वृचेतं नलं उत्सृज्य यूयं मह्यं कलये किमिति ईर्ष्यायुषः अर्हतीति पराः स्थभवथ। अपरा विन सत्तस्या
पकर्तुमशक्ताः संतो ऽनपराधा महं किमिति पीप्या युक्ता स्थैत्युपहासः॥ तस्माद्यूयं वृतं कथयत। अहं तस्मा न ला

नै०टी०१७

सकाशाद्गच्छन्छद्मना कपटेन कथमपि वंचयित्वा धैर्यवतामाच्छिनद्मि त्वामाहरामि॥ यतः आगसः नववस्त्रादर्शस्य परा
धस्य स आश्रयः नूतनस्तस्मात्॥ अविलंबेन वनितामाहरामि गच्छेति मा मन्तुमन्यध्वमित्यर्थः॥ अन्येनापराधेन्हृते न्यस्ते कु
ह्यतद्वितियुक्तमेमिति लोकरीत्योपहासः॥ नूतनो युष्माकमस्माकं वा गः सन्ननादरकरणादपराधिनीं तां नलो
दानयामितिवा॥ मह्यं क्रुध्द्रुह्वेति चतुर्थी॥ आच्छिनद्मि वर्त्तमानसामीप्ये लट्॥ ३॥ यतध्वमिति॥ यूयं मां सहकर्तुं स
हकारिणं कर्तुं यतध्वं यत्नं कुरुत॥ भैमीमानेतुमहं गच्छामि स्वयं मम सहायार्थमागच्छेत्यर्थः॥ तव साहाय्ये कस्माकं
किं फलमित्यत आह॥ अस्माभिरिंद्राग्नियमवरुणैर्भैम्या सह पंचभिः सार्धमपि संक्लिन्नज्यसंभोगकालं समानस्याग
मेव कृत्वैवोपभुज्यता॥ तथा च नवनितामपि फलमस्तीति भावः॥ कैः केव पंचभिः पांडवैः पांचाली द्रौपदी वा पांचाली दृष्टांते
न कस्याः पतिव्रतायाः बहुभि रुपभोगेन दृष्टचर इत्यत्र किं कत्वं परिहृतं॥ पांडवनामग्रजाविदिता तदानीं दृष्टांतेन नवे
न कलेर्यौगित्वा भविष्यदर्थज्ञानसामर्थ्याद्वचनं युक्तं॥ जगत्प्रवाहानादितया पांडवपांचालीवृत्तांतानामतीतत्वात्तदु
दाहरणं नत्वैतदुक्तमितिवा॥ पांचाली जनपदवाचिनं॥ क्षत्रियाभिधायिनः पंचालशब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्रियादि
त्यपत्येऽञ्॥ ३॥ अयेति॥ अथ सर्वेषां कलिवचनाकर्णनाकर्णनानंतरं तामुक्तप्रकारां सुरवस्यानुचितभाषण

ने

त्रीलस्य मले स्मरखर्वतां सोढुं रुद्धं तमपरिहृष्टा समर्थगिरा रती सरस्वती अर्थगांभीर्यसारया श्लेष्यापरुषत्वा द्वती आया
दुःसहया गिरा कलेः वराघातं वासा व्यधमिव चक्रे ॥ वाराणवती डाकरं परुषं क्वनं मृत्स्वद्द इत्यर्थः। भारती त्रपेति पाठे अर्थ
गांभीर्येण दुःसहया ॥२३॥ कीर्त्तिमिति ॥ हे कले अमी देवा अस्मिन नापरनैमी कामयमाना अपि इंद्राद्यमर्त्यास्मीपा एव दूतत्वं रुत
वा एवंविधो ऽनिधीरः कोपि नास्तीति कीर्त्तियशः तथा नैमीश्व प्रत्य रूलल्प्सां तथोक्तप्रकारान् वरान् स्वस्मैन लायदा
तुमेवागमन्स्त्वयं वरं गतवतः ॥ नतु नैमी वरीतुमिति त्वं नो चेत्सीति रोषः ॥ देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्षपरितुष्टाः मं
तो वरं ददते ॥ कुतो हं तवेद्भीत्पतत्राहयस्मा दगंभीरस्योज्ञानस्यार्थस्य गाहिनी स्पर्शिनी गंभीरार्थग्राहिनी नत्तवतीत्य
र्थः ॥ एवंभूतामूढानां बुद्धिधीरानां महात्मायानां वैदग्ध्यं चातुरी नलोढेन चेतीत्यर्थः ॥ त्वं तु मूर्खत्वादेतेषामभिप्राय
मज्ञात्वोपहसितवानितिभाव ॥ अधीरेत्यकारप्रश्लेषेण संबोध्यागंभीरगाहिनी ते धीवैदग्धीमर्थादितेषा नलोढ
द्वितिवा ॥ हे अधीर्बुधिरहित मंदबुधे कले अगंभीरगाहिनी ते धीरवैदग्धीमवाढ्यंना स्वादयत्स्य पितुश्रा न्नोतेवेति
काकावाव्याख्येयं ॥ लीढेति लिहेः स्वरितत्वात्तङ् ॥ कश्चिल्लीटीति पाठः ॥२४॥ कलिः वाग्मिनीवाचो युक्तिपरंपराव
तुरांतां देवीं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुमना किमानर्भ्समर्थो यतः प्रत्युत्तरण स्फुरणा इडाजड्यः कुंठितवदनवा

नै॰टी॰७७

क्तिः अत एव तां लीलया विलासव्याजेन वलेहितां अवज्ञातां कृत्वा स्त्रियं सत्त्वां प्रति वक्तुं मयुक्तमित्येवं प्र
कारं परिहसन्देव निवावदत् ॥ २४ ॥ प्रौं छाती ॥ हे देवाः संप्रति अस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वांछितं अभिलाषं त्रो
छि परिमार्ज्जतः सक्तमित्यर्थः ॥ प्रौं छिंडुं छे नोऽस्माकं पुनः कारुण्यस्य लेशोपि तस्मिन्नेव लेनास्ति न लमपकर्तुं प्र
वर्त्तामिह इत्यर्थः ॥ प्रौं छिउं छे वर्जनार्थ क्रिमर्णाविणा ॥ २५ ॥ इत्र नद्वति ॥ हे देवाः वः स्वयं वरलक्षणे कर्मणि हृन्नेज्ञा
ते मति किं कार्यं ॥ कोमीपितुः किं विदिदानीं कर्तुं न शक्यं । पश्चात्तापमात्रं भवति न तु तत्राऽऽगः परदारत्वात् कृतघ्नो
कोन कर्त्तव्य इति वत स्मात् प्रतिवांछितेन युक्तमित्यर्थः ॥ यत्र भस्मान्नदा स्वयंवरसमये वयं तत्र नाभूमास्थिवा ॥
तदानीं वित्तत्राणं विधाम स्तहितं चेवाकरिष्याम स्तत्रो । च्युदित्यर्थः ॥ हे देवाः स्वयं इदानीं पुनर्नैर्मा न लेह्यते मत्यपि
कालो पितं समयोऽपितं नोऽस्माकमालोचितं विचारं शृणुत आकर्णयत ॥ नवेत्र पालेशो पिनास्ती मयोक्तं तत्प्र
कारमाकर्णयेत्यर्थः ॥ न अस्मादो ह्ययो श्वेतिव कृत्वं आलोचितं नावोक्तः ॥ २६ ॥ तदवाह ॥ प्रतिज्ञा जया मित्रीप्र
मां चयामि ॥ अत एव तं जयामि इति प्रतिज्ञा ॥ मम चेतस्येवं वर्त्तत इति वक्ति र्शायतः एव तथापि स्पष्टे । मया कथ्य
ते तदाकर्णिनामित्यर्थः ॥ कलेर्ममेत्यहंकारः सूचितः ॥ तेनाउक्ते कष्टरिष्टनीया ॥ त्याज्यया मिजयामीति वर्त्तमान

नामाप्यन्नविष्यतित्युक्तं॥ ३९॥ नैषधेनेति॥ खंडतयाल्पत्वेनापि परित्याज्यनद्वारातिपीडाकारित्वान्निर्दयत्वेन मंडितो
जसोल्पत्वेन तेजसोमिममनैषधेन सह विरोधं जगंति त्रयोपि लोकाः गायंतु कीर्तयंतु। कस्य किमिव खंडतामंडितो
जसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः सहवैरवत् विरोधमिव। हंत खेदे। अयोग्येन तेजसा नलेन सह विरोधारंभात्त्रैलोक्य
यद्यप्ययशोन्नविष्यति तन्न चापि स्वं किं कुमुद इति। खेदः॥ अयशोन्नमुदयेपि सूर्ये एकैरवैर वन्ध्यापि नलेवैरं कृपिष्यत
एवेतिभावः॥ एतेन दर्पः सूचितः॥ ४०॥ द्वापर इति॥ द्वापरः स्मृतौ युगरूपः महद्वरः तस्य कलेर्विकारे नलेन सह वि
रोधरूपे साधुकारेण साधुत्विति वाक्योच्चारणेन अदीदिपत्॥ सा भूवितिमतत्। त्वया विचारितमित्युद्दीपयामास तस्य प्रोत्सा
हनं चकारेत्यर्थः अथ च नमुचेर्दैत्यस्य रिपुरिन्द्रस्यैव पुष्पास्त्रि। साहाय्यं कर्तव्यमिति कलिनोक्तस्य वची स उत्तरं रवेर्न तत्यौ
द्वापर मध्ये स्मान्निनस्थीयत इति लौकिकात्मिनयव्यंजनवस्तात् व्रपाणिं प्रणीयय त्वया विचारितं तदस्माभिः श्रोतु
मप्यनर्हं इति वा पाणिभ्यां कर्णौ पिधाय कविमोवत्॥ अदीदिपत्। दीपेर्ण्यंता द्वः ङि त्राजन्नासदीपेत्यादिनोपधाह्रस्व वि
कल्पः॥ ४१॥ विस्मयेति॥ हे कले त्वं विस्मयाश्चर्यहेतुर्मतियस्यैवं विधोसि। यस्मात्व मस्मासु वर्तमानं वैलक्ष्यं मलज्ज
त्वं साधु सम्यक्तत्र कारेण द्दसि जनासि परात्राय वेदितया तवनीह्ण बुद्धित्वा हर्षविस्मिताः स्म इत्युपहासः॥ साधु

नै०टी०२१

ति

चिंतयेद्वैलक्ष्यंगतःयस्मादीदृश इति वा ॥ कथंन वस्तु वैलक्ष्यस्पो चिंतामित्याशंक्य समर्थयते ॥ पुरुषः अनल्पायमह
ते पुरुषायाल्पं अतुच्छं वस्तु दत्ते इति यत्तत्पुरुषस्य दल्पवस्तुदानं कर्म तदात्मने स्वस्मै क्रियमेव दत्ते ॥ महते यदल्पं
दीयते तदल्पदानमेव कष्टदाने पुरुषायलज्जामेव दत्ते ॥ तेन तस्य फलं नैव भवतीत्यर्थ इति वा ॥ तथा च महते नलाय
स्मात्विरल्पमेव दत्तमिति विषादादस्मासु लज्जायुक्तेवेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचितं एतेन दूरात्प्रेक्षते स्त्र
स्या त्वरां यद्यदि तत्तर्हीति ॥ वायोज्याय ह्वा नल्पाय न विद्यते ल्पोयस्मादिति ही नायेत्यर्थः । यदस्म दादिरल्पं कस्कोपि ध
र्ममर्गात्विकृतज्ञो साधुपालं न वनं दत्ते करोति तत्स्वस्मै क्रियमेव दत्ते ॥ अधमस्य महोपालंनयोग्यस्य तवाल्प एवोपा
लंभः त्वत इति विषादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमेवेति वा व्याख्येयं ॥ अधमायाल्पमपि उपालंभादि यद्दत्ते तत्स्वस्मै क्रियं द
त्ते ॥ अधमेन सह संभाषणनिषेधात्तस्योपालंभोपि न कार्यः ॥ सत्त्वस्माभिः कृतः त्वया च पापरूपेणा नवता सह संभाष
णमस्माभिरनुचितं कृतमिति विषादादस्मासु वैलक्ष्यं युक्तमेवेति वा । द्वयमपि वक्रोक्तिः ॥४१॥ दानाल्पत्वनलमह
त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्यमेव चिंतां समर्थयते ॥ फलेति ॥ यस्य नलस्य कः शतांशोपि शततमोभागः । फलस्य सीमां मर्या
दाकृतं निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति । सास्मदुपस्मदाश्रयास्मद्वि

४०

षयां नलस्य न क्रियैव केवलं निःफलता जाता ॥ यस्मात्त्वके शततमेनांशेन वशीकृतैरस्माभिः संतुष्य फलस्य
पत्वेन चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते तस्य निरतिशयाया परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं
दातुमसामर्थ्यात्सा निःफलैव जातेत्यर्थः ॥ निरतिशयं नैकैर्युक्तत्वान्महते नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वाद्दायुक्त
स्तादृशाय भैमीलक्षणाल्पतमफलावदाने कृते तस्माकं लज्जायुक्तैव निस्तारः ॥ यच्छततमांशेन वशीकृतैरस्माभिर्दत्तस
मध्यानलोऽप्यन्यस्मै जनाय चतुर्वर्गदानेशः ॥ नीतियावत्सा न क्रियैव पूर्णतिः फला जातेत्यपि वा व्याख्येयं ॥ सोपीतिपाठे
चतुर्वर्गं ददतामस्माकं स नलोऽपि क्रियमाणं कर्म फलमर्यादां ब्रह्मार्पणरूपेण ददाति तस्याः पुनरपर्पणं तस्यास्माकं
च साम्यमेव ॥ किं तु नलस्यास्मद्विषयासा निरतिशया कर्ममात्रस्यापि ब्रह्मण्येवार्पणात्फलाभिसंधानरहिता न क्रियैव धाजा
ता ॥ इत्यक्तिफलदाने स्माकमसामर्थ्यात्तथा च वैलक्षण्यं युक्तमेवेति व्याख्येयं ॥ यच्छतांसं बंधेषष्टी ॥ शतं वा तपावंशाश्चेति
विग्रहः ॥ ते द्वयाः शततमांशादृती ॥ उपजात्यायश्च यदि त्रीनां ॥ ७१ ॥ नलो वैभैहीनं न वतीताह ॥ जवादिति ॥ हे कले रागद्वेषादि
राहित्ये न साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन्नले विषये तेव्यवसायो वैरकरणोद्यमः जवात्कुतो दर्कोन ॥ किंच निषधदेश
नामाक्रादकत्वात् सुधाकस्थं प्रेयं नलः लोकपालादिकपालास्तद्विशेषेण शालते शोभते तेस्वा नाविकिन शोयादि

नै०टी०२७

नातदेशात्त्वाद्वालोकपालवन्महाशयो। तस्मात्तमहवैरेतव शक्नोर्हंकेन भवतीति न तत्कार्यमित्यर्थः॥ मतेइतिपाठेत्र
साध्वीमितिर्यस्येतिकलिविशेषणं॥ मतः कलेइतिपाठे असाधोर्दारादरस्तुमतइतिव्यवसायविशेषणं॥४३॥ एतदेव
स्फुटयति॥ नेति॥ वीर्यंतस्मिन्नूमान्तिराज्ञि नलेकलेस्तु मेयुगस्यातबान्वकाशं प्रवेशावसरं नपश्यामः संभावयामः
॥तथा भवन्मित्रस्यद्वापरस्यैवादर्यं नलपराभवनमपि सामर्थ्यं न संभावयामः॥ यतः नितरां विनीतो ऽर्जितोऽखिलाधर्मो
येन अश्रो तस्मात्न्न क्षमी उष्टात्त्वरीत्नयत्र हेतुः तस्यधर्ममयत्व शुचमौ पापरूपत्वात्तत्राव्यवकाशलेशोपि न संभाव्य। तदुत्य
र्थः॥ यद्यपिदेवान्नलपराभवस्य भविष्यतांजानंतितथाप्युत्साहभंगाद्वारा कतिनिषेधाएव तात्पर्यादिवकाशो नपश्यपा
मइत्युक्तुः यद्वापश्यामइतिवर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्प्रयोगात्प्रस्तुतामवकाशोनास्तिविलंबेन भविष्यतीति॥
सूचितमितिज्ञेयं॥ अप्यथवयपासंरंभेनतितिक्षाशीले पुरुषे कलहावकाशो न निश्चितसकलधर्मरहस्यैवसंदे
हस्योदयोन भवतीति॥ युक्तं॥४४॥ नेत्यपिनवाध्येत्याह॥ सेति॥ पातिव्रत्यादिधर्मतिष्ठत्वाद्धित्वा ततमास्तानेमीम्य
चोनिर्हेतुको वैरानुबन्धलक्षणेनर्थस्तत्रग्रहोनिनिवेशो येषां तैश्च बद्धिधैः कथमिवबाध्यापीडयानीय। अपित्वनु
चितमेतत्॥ अहो कष्टं॥ संबुद्धिवा॥ आश्चर्यंवा॥ कोकेवविशिष्टे न्नमैर्विपर्ययज्ञानैः विनीतं सुतरांमपारुतंतम॥ज्ञा

नययेवंद्रतान्त्रांतिसानविरोधिनी प्रमितिः सम्यगनुभूतिस्तात्त्विकज्ञातादिधीरिवकथंबाध्येत्यर्थः॥ किंभूतैर्वित्त्रैमैः
त्यर्थीनिःफलोऽतर्थस्यशुक्तिरजतादेर्ग्रहो ज्ञानंयेषांतैः॥ अविनीततम अत्र इतिपदच्छेदः आकोपेनितरामविनीत अत्रम
धमकले इतिवा॥४५॥ उक्तिविशेषेणाघाड्डिः श्लोकैः पुनरपितौनवाध्यावित्याह॥ नमिति॥ नञ्जमत्त्वंनासत्त्वंकिंतु
सतमेवड्गंसत्पञ्चुगंसतयुगमितियावतत्तंनलंतां भैमीवास्पर्द्धितुंतु लपितुमर्हमितथात्रेतायुगमपिस्पर्द्धितुम
हति। न तु जेतुमित्यर्थः॥ अथवैकोविरुद्धधर्मरहितः प्रकारो निश्चितः स्वधर्मोयत्र तेनवलांचकलहसंदेहोस्पर्द्धितुंनार्ह
तः॥ विरुद्धधर्मत्वेहिकलहसंभवो विशेषधर्मप्रकारोवासंदेहसंभवः॥ अत्रत्वेकधर्मत्वात्प्रकाशमानधर्मत्वाच्चकलह
संदेहौनसंभववतः इतिश्युक्तमितिभावः॥ त्रेताग्नित्रितयेयुगेप्रकाशस्यप्रसिद्धेस्यात्॥ संदेहद्वापरोवाधेत्समर्थः॥ प्रक्षे
श्राधर्मशाहृदयोऽपूर्वदरूञ्जीहौ धर्मादनिच् इतिसमासांतः॥ पश्चात्पूर्वेणसमासः॥४६॥ करिष्यइति॥ हेकलेत्वंतद्रूपंनिश्चि
तंकरिष्येघन्निलपराभवंइच्छसिकिं॥ प्रतिसाविशेषस्यैवंरूपंतत्त्वंकरिष्यन्नपिकर्तुकामोपिदुष्यसिदुष्टोऽभवसि॥ अपका
रस्यन्नविषयत्वादिदानींसाक्षात्कायव्यापाराभावेपिमनस्यपकारकारणवासनायाधृतत्वाद्वचनेननवानुवादाद्धि
विधयातकसज्ञावाब्रह्महत्यायाअकरणेपिब्रह्महत्यांकरिष्यामीत्याद॥ विवेत्यर्थः॥ कुर्वाणो दुष्टो भविष्यसीतिकिं

नै॰टी॰ ९७
ण

वाच्यमित्यपिशब्दार्थः॥ अथवाकर्त्तुमुद्युक्तस्यैव प्रतिज्ञातं नादिति किं वाच्यं। किंतु यद्यपि नलभ्यपरार्थं एवं करिष्यसि
तथापिदुष्यसे प्रतिज्ञा। नार्थसंपादनेप्येवं प्रतिज्ञा पारस्पर्युक्तं वात्। हि यस्मात्कार्ययाः कार्यसाधनसमर्था
दृष्टाश्चक्रचीवरादयः। अदृष्टदिग्देशकालस्वरेच्छादयो हि तव कारणानि तवायत्तास्तदधीनानभवंति कार्यसा
धिकाद्दृष्टा दृष्टसामग्री तावत्त्वया संपादयितुमशक्या। किंतु सा तस्य तस्य तत्तत्कर्मवशात् स्वयमेव संपाद्यइ
त्यर्थः। तरन्यासः। ननु तर्हि मत्वयापराभवितुमशक्यः। अथाधर्मः स्याद्धर्मवशादिवतस्यतादृशी दशा भविष्य
ति॥ त्वया किं क्रियते इत्युत्तरयापि दोषाभ्यामेवं करिष्यति रूतमित्यादि नलानानकार्ये तिभावः। इत्युक्तेपिपाठे अवरूप
वरूपवाकरिष्येइत्युक्ता अकारप्रश्लेषेण करिष्यन्नपि दुष्यसि वाड्मात्रेणापि पापसिद्धेः किं पुनः करिष्यन्निति
अन्यत्पूर्ववत्कार्यया। तस्मिन्निदमित्यर्थे दृष्टान्तः। हितार्थं तस्मै हितमिति वा॥ ४७॥ अहमिति॥ यः पुरुषः मोहिना
ज्ञानेनापि तस्मिन्नुपलोकेऽनपकारिणि अपहमपकारं आचरेत् स पुरुषस्ततस्तस्मादनपराधात्पापाद्धेतोरचि
रेण तस्मान्नदृशापकरणजातात्पापात् स्वं नवीयस्यतं तापं दुःखं आप्नुयात्। बुद्धिपूर्वकारी लभतइति किं वाच्यमित्य
र्थः॥ नलञ्चाहस्त्यस्मात्त्वया सर्वथा त्याज्य इतिभावः। अनेनश्लोकेपि दत्तइति सेयं। मोहेनेतस्त्रार्थादपिशब्दोयोज्यः

५२

मोहस्येन स्वामित्वज्ञानाश्रयमूर्खतर इति वा संबोधनं ॥४८॥ सुरेति ॥ हे सुरगणानां सत्पादानां शेषकलेतस्मिन्नल
नवैषद्वेषः नमां प्रतमयुक्तः। यस्माद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्सार त्वं वैरं ते कुत्यं हिताय न जायते। अतो दर्केन नष्य
ष्यति ॥ सुरेशु मौषा इति निर्द्धारणे षष्ठी ॥ हितयोगे तदर्थ इति चतुर्थी ॥४९॥ तवेति ॥ हे कले तत्र नलसमीपे परान्नवार्थयामि
गच्छामीति एवं रूपं राजसंसरजो गुणजनितं विचारा सहं अतएवासदृशो नर्मसदृशं मानं इहास्मिन्काले देवैरेवास्पर्तान
जतां इति सञ्जत्कमिति वा इति विचार्ये तिदैत्ति वा यावत् ॥ इति किं तत्र राजसंसदि तस्यां नलसभायां गतः सन् हास्यतां प
रिहासास्पदत्वं मी गाः ॥ एवं विचार्य तत्र गतः सन् त्वं रूपहास्य एव न विष्यसि न तु नलं परान्नवितुं शक्ष्यसीति वं विधो क्वि
रः परित्याज्य एवेत्यर्थः ॥ विपक्षे बाधकमाह उत्तरार्द्धेन तत्र स्वयंवरे गतो राजसभायां स्वयंवरे वृते किमर्थमागत इति हा
स्यतामेव गमिष्यसि ॥५०॥ गत्वेति ॥ हे कले निषधदेशान्प्राप्य गत्वा नलं भैमी मंतरा नलभैम्योर्मध्ये कस्माद्वीर्घं
रितलक्षणं कारणमंतरेण वा त्वं न प्रवेक्ष्यसि प्रवेशं कर्तुं न शक्ष्यसि ॥ नलस्य पुण्यश्लोकत्वां ड्रेम्याः पतिव्रतत्वादि
धर्मयुक्तत्वा त्वो पारान्नवितुं न शक्तोसीत्यर्थः ॥ कदुषक्रमं युक्तं सर्वं विसंधितया पृथक्कृत प्रकृति प्रत्यय विभागेय
घ तेदामानं संहितया प्रयोगार्हसुवार्यमाणमिति यावत् एवं श्लाधनं षणं वकंषणमिति शब्दत्व पस्थवर्ण द्वंद्वं मंतराम

नै॰टी॰१७

ध्येडकारवत् डकारो वर्णोयथाऽकस्माद्विधिमन्तरेणानप्रविशतीति साधर्म्योपमा षष्ठ्राद्धाषष्टी बहुवचनेषट्च
तुर्न्भ्यश्चेतिनुटि तत्सहिते आमि स्वादिषु सर्वनामस्थानइतिपूर्वंपदस्यपदत्वात् कुलांजशोंतइतिजश्त्वेनषकारेनपदं
तादितिनिषेधस्यानाम्नवतीतिनिषेधात्षुनाष्टुरितिष्टुत्वेननान्नकारस्यकरादेशो यरोनुनासिक इति डकारस्यापि
अनुनासिकस्यव्यवस्थितविकल्पत्वादननुनासिकस्यात्रनित्यत्वेनणकारेजातेसर्वथापिस्वेनरूपेणषण्णामितिपद
मध्येडकारोयथाप्रवेशंनलभतेतथातयोर्मध्येत्वमपीत्यभिप्रायः॥ टकारवदितिपाठेवावसान इत्यवसानएकत्वं
विकल्पात्खरश्चात्वावान् षड् ड्डुक्षि॥ चित्यादिवत्वर्णमित्यत्रखरवसानयोरित्याद्वा टकारो यथानप्रविशतीति
साधर्म्येयमेव॥ क्लिपकोपेनलंनैमीत्यंतरांतरे एणेतिद्वितीया॥५१॥ अपरइति॥ अपरेदिक्पालाश्चावन्न्यादयः शची
पतेरेषांस्वर्वीक्षांचाप्येवंअन्न्यमन्यत इंद्रोयुक्तमाङ्गापपतीत्यवमन्यनंदन्॥ किंतुपुनर्मूर्खंयुगयोः कलिद्वापरयोःयु
गएनांइंद्रगिरंनादत्तंग्लौचक्रे॥ दिगीशानामपिसंमतायांवाचितयोःरसंमतेः किंतुराद्धेनमूर्खतरत्वमाग्रहित्वं
वोक्तं एनांअन्वादिशे एनादेशः॥ आदत्तअनास्पाविहरणत्वात्तङः॥५२॥ कलिमिति॥ देवाःकलियुगंप्रतिलद्वी
त्यकली देवान्प्रत्येकशः एकैकमुद्दिश्योपमिथोऽन्यान्यंसमेवंत्युल्लेपरदृष्टैरश्लिष्टैः शब्दैःस्मोपहासंउपहासवाक्य

सहितं कलिं कलहं वा युध इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण अपरं स्वर्न् अपरस्व घ्राकृतवंतः ऽकृतवान् इत्यर्थः॥ अपरस्वत
रवयंते स्वैरादिकस्यादंतत्वाद् ग्लोगित्वाभ्यासत्वन्रूपं॥ अयं रवयदित्यपि पाठः॥ ५१॥ इंद्र. कलिं प्रत्याह। तवेति॥ हे क
लितयावैरसेनौ नले वृत्ते सति तव आगमनं गतागमनं वा॥ अहंयुक्तं॥ उद्वेगेन उत्कृष्टजवेनाति एव धावता शीघ्रगामिना
ऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेन आकाशगामिना रथेन किमपि तु किं वित्तप्रयोजनमस्ति अन्यस्य दृष्टत्वादित्यर्थः॥ वै
रसेनात् युत्तरेणवासं बंधनीये अनयानले वृते एवत वस्तु पुरादगमने युक्तं न लचरनानंतरं मिदानी मित्यर्थ इति
वा॥ एतावत्पर्यंतं किं कृतमिदानीं किमर्थं गम्यत इत्युपहासः॥ एतदेव वाक्यं कलिरिंद्रं प्रत्याह॥ हे शक्र तेस्मान लेवृते
सति तव यथागतमागमनमेव अकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तं विगतमानानामिति न स्वाभि
स्तितराम भिमानश्शून्य इंद्रगोपि तेन निर्वेदेन किमिति वा॥ उद्वेगेन किं अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा॥ अ
पि धाओतस्वोपमार्ग इत्यङ् प्रत्ययः॥ ५२॥ वह्निः कलिमाह॥ पुरेति॥ हे कले त्वं पांवरीतुं इत्तोपि पुराया। मिग मिष्य
सितया ऽग्र एव त्वदागमनात्पूर्वमेव अन्यस्मिन्वृते एतदिदानीं गमनं भवति स्त्रपाकरं हास्यं हास्यकारणं दृष्ट्वा जं जा
तं॥ वार्धि षमाणमपि दृष्टं नभायत्वाद्दृत्तमित्युक्तं॥ सर्वो पिलोकस्त्वामुपहसिष्यतीत्यर्थः॥ एतत्क्वचतं गमनावरणं हास्यहे

नै०टी०१७

त्वन्नूतंत्रपाकारिस्वल्नविष्पती।तिशेषइतिवा॥यद्वा स्वस्यगमनात्पूर्वं वद्वृती हस्तेनोपदाप्रदाना।दि द्वारायांवरीतुं प्रय
त्नोऽकारितयानवसमेहस्मेवनलेहृते एतत्स्वर्गप्रस्यागमनलक्षणमास्वरणंतचन्नैपानकोगती।तित्रयाऽकृतंल
ज्जांनावहति॥हाकष्टं।एवं हृतेपिनिर्लज्जः सनस्वर्गंप्रहंगछन्त्वांवभितांमुखंकथंदर्शयितासइतित्राचइतिवा॥त
याविनैतत्स्वर्गगमनाचरणंतज्ञावहंसदहास्यंहासयोग्यंनापितुसर्वैहास्यमेवेतिकाक्षर्वा।मुखंलज्जाक
रं हृष्टत्नमाचरणामपिलज्जाकरमितिवा॥याती तियेवस्तुरेतिन विष्पतिलघु।पद्दोडरिलुङ्गितिन्रतेतलङ्पद्दोपसुक
प्रयत्नेनावेश्विए॥५५॥यमः कलिमाह॥पत्याविति॥हेकलेत्वं यदर्थं युस्यानिमित्तेनगतवान्गमनसुक्तोमिवां
वरीतुमेवगछमितयापूर्वमेवान्यस्मिन्पत्यौहृतेसतिनष्टेत्वेनांगीकृतेसतिन्निवत्तःकोपस्यरोधोनिवारणंस्ताऽ
वलु॥यतोऽक्षमस्यासमर्थस्यात्एवहथारुड्कोपोयस्यतस्मादिदानींकोपोरोधव्यानकार्यइत्यर्थः॥नह्यहेकार
णत्वावाद्धतिधारणेरोषस्य।यस्मादसहतत्स्यासमर्थस्यवारुषो हथाकोपानिष्फलाः तस्मात्कोपोनिवार्यइत्यर्थ
इतिवा॥पद्दोप्रथमाऽवधातो।रितिप्रतिषेधात्असतत्वेतिनदीर्घः॥अधस्तादिति॥दिक्शब्दात्सावादधनस्ताद्वा
दस्तातिः अस्तातिवेत्सधादेशः॥अधइतितस्मादेवसूर्वंधिरेत्पसिधरादेशश्चपेतिषोतकर्मति॥पद्द॥वरुणः क

४४

लिमाह॥ यासानि॥ हे कले: काय कांत्या स्मरं जयतः विरुद्धलक्षणया ऽतिकुरूपस्त्वं महांतोऽवंतोऽस्वायस्मिन्नर
पितेनरथेन कृत्वा यो जनो घं चतुःक्रोशरूपयोजनसमूहं अति दूरमिदानीमपियासि सत्वंमूढो मूर्खोयस्माद्द्वाप
रनाचनेम्यात्तस्मिन्नलेहृत्ते सति अत्र ऽस्मिन्नैषधवर्त्तमानस्पतित्वक्वी: किंना पितुःन विष्यत्पेवास्त्रा विनी
वर्त्तमानं वा लज्जामगण्यापि गच्छसि तस्मात्मूर्ख एवेत्यर्थः॥ अहं तु तदा नासवंतु गतोपि न ष्ट तद् इति अपमा
नाद्व लज्जया न विलुयुक्तं॥ परंसा न जायत इति चित्रं॥ अत एवत्वात्र पत्नमित्यर्थः॥ अत्र पन म्रियस इत्यमरं अत्रेतेप्य
चमनादरे ऽतेलज्जया म्रियेत त्वं तु विर्लज्जो न म्रियसे इति चित्रमित्यर्थ इति वा॥ अत्र पया लज्जानविना मरेत्पेकंप
दं वा॥ त्रपायासत्वामप्यमरेतिवा॥ अत्र पया लज्जा नावे नामं रोगं पीडामस्मा हशोद्वामिद दासीत्पत्र पामरात
वनिर्लज्जत्वेन वयमति दुःखिनो भवाम इत्यर्थ इति वा॥ एते चत्वारोपिश्लोका यथाक्रममिंद्रादिदेवचवनत्वेनद्वे
या: कलिकलहस्तु सर्वत्रानुस्यूतः। तत्रापि प्रथमं देववच: पश्चात्कलिवच: महार्वता अर्वला स्वसाधितित्रं तादेशा
आन्महतइत्याकार:॥ यासि स्मेति पक्षे लड् स्म इति [illegible] लट्॥८७॥ नलमिति॥ दिवाइं [illegible] स्तोद्धीया कलुरायथो
र्थतीया चतुर्थयो युगयो द्वापरस्य कलेश्च युगलं द्वयं नलं प्रत्युद्दिश्य अनपेता [illegible] अनयगतव्ययं नल: सर्वथा

पीडनायइतिनलेनिहन्तात्प्रकारवांछंतुध्वादिविधिंयंदधुः॥युगद्वयमस्मद्वचनंनशृणोतीतःपरंयत्किंचिद्भ
वतुकिमस्माकमितिविचार्यगंतुमीषुरित्यर्थः॥ताच्छायाकः पूर्ववत्॥तुरीयश्चतुरःछ्यतोवलोपश्चेतिछ्व
लोपश्च॥५५॥द्वापरेति॥कामादिसैन्यंपरावर्त्यद्वापरएवैकःमहायोयस्यतथामत्सरेणानलस्तुत्वद्वेषेणमूर्छि
तोविनष्टइवातिमत्सरेणवृद्धोवातथाग्रहिणोनिवारनस्यानाकर्णनादाग्रहवान्कलिः अवश्यंनलेभियद्दि
ष्यामीत्येवंरूपांनलाभिग्राहिणींयात्रांजग्राहानिषधान्प्रतस्थइत्यर्थः॥किलयस्मात्ऽहिलत्तस्मात्प्रतस्थेउपहासे
वा॥एकःपरीवारोयस्येतिविग्रहद्वापरेणैकपरिवारइतिसमासः॥परीवारउपसर्गस्यघञ्यतिदीर्घत्वं॥निग्राहि
णीमाक्रूरपकेणिनिः॥५६॥नलेति॥नलस्येष्टापूर्त्तैर्निर्यागतडागादिधर्मनिर्मितैःसंस्मरणत्वाद्धनोः नितरां
धर्मवाकूल्यात्यापरूपंप्रस्थितमुमुंप्रति अनुद्रवि नितरांदुर्गान्दुर्गमानत्रनेनप्रवेष्टुमशक्यान्निषधान्गंतुंलग
गमनायाप्सुंतिषेधत्ववारयत्घनोमहान्निरंतरस्थविघ्नः॥वक्ष्यमाणप्रकारेणसंजघटेसंयद्धर्मवाकूल्यं
दृष्ट्वासहासातान्प्रवेष्टुंसक्लिन्नइत्यर्थः॥अथचघनोमेघोजलपूर्णैर्दुर्गमंदरागंतुविद्रूपोनवन्निषेवतिद्द
ष्टेवक्ष्यवंचेतिद्वंदेअन्यस्मामपिदृश्यतइतिदीर्घः॥५७॥मंडलमिति॥पापःकलिःपापग्रहमध्येगणितत्वात्पापंस्व

न्तुरिवामलंनिःपापंनिषेधेंदुस्यमंडलराहुंश्रममलंपरिपूर्णप्रकाशंचंद्रस्यमंडलंविंबमिवमस्यत्रागत्यग्र
त्यग्रहणयोग्यवशात्प्रकाशयितुं विनाशयितुं ग्रसितुं च पापः॥ ६१॥ कियतेति॥ कलिर्युगस्य लक्षणसमयरूपोऽथ च पा
परूपत्वाद्व्यामवर्णोऽथ च दारुणत्वात्कृतांततुल्यस्तथाहं मनागनल्पो ऽनेन हंकारवान्। कलिः कियतापि
त्ययमकालेन नैषधीनं तु महीभुजो नलस्य राजधात्रीं चोपपविवान्प्राप्तवान्। पूर्वदिग्भागं प्राविशद्दिक्पानीतुराजधा
नीमिति वार्थः। कसजैमीत्याज्येनेकल्पे रतिमिवेशानिप्रायो विशेषणद्वयेन सूच्यते॥ कियतापीपसेतिवा। अहमि
तिमननमहं मानः सोऽस्यास्तीति सर्वकार्यं अहमेवेति मन्यते तच्छीलइतिवा॥ ६२॥ इदानीं पुरप्रवेशविघ्नाना
ह॥ वेदानिति॥ तत्र पुरे वेदान्ऋगादीन्धरंतां गुणनिकां कुर्वतो श्रोत्रियाणां मुखात्पदं पदकारकलितं संहिता
क्रियागारूपं संक्रमं श्रवणयित्रस्य एव न कालः समयरूपोऽथ च पापरूपः कलिपदमेकमपि चरणं न्यासार्थं प्रस्था
यितुं नापारयत्। पापरूपत्वादित्यर्थः। एतेन नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तं। वेदान्वराद्गुयोगेन लोकेतिषष्ठीनिषे
धः॥ ६३॥ श्रुतीति॥ तत्र पुरे श्रुतिपाठकाः वेदाध्यापयितास्तेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात्। क्रमं सर्वं पदपरित्यागेनोत्त
रपदग्रहणादिकं क्रमसंज्ञं ग्रंथं आकर्णयतः श्रवणं तस्यकलिक्रमस्य चरणोगतिर्वाकुण्ठं नितरां सं। कुंठितः अवज

नैष॰टी॰ २७

तः॥क्रमाकर्णनाज्ञयेनपापः पदमपिप्रस्खलितुमशक्तास्ततो देशात्कुतनागन्त्रदित्यर्थः॥८४॥तावदिति॥तेनकलिना
वेदपाठिनां कंठेभ्यो मुखेभ्यः यावत्संहितापदक्रमरूपावस्था ध्यवविलक्षणक्रमादिरूपानत्र अविनाकर्णिता ता
वत्कालं तावद्देशपर्यंतं च प्रतिबंधराहित्याच्छिद्रं गतिरभूत्। यदाय स्मिन्देशेऽश्रुतासा तद्देव तस्य गतिर्भंगोऽभूदित्यर्थः
॥यावत्संहिताश्रावितस्मिन्नेव देशे सर्वसत्वरागतिश्चर्योऽ एनर्गयो जितातत्रैव देशे तेन सवेगोऽभूदित्यर्थः इतिवा॥
॥८५॥तस्येति॥तस्यतासामग्निहोत्रादिहोमाज्यंहोमसंबंधि घृतंतस्यगंधेन परिमलेन हेतुना नाशमिव मरणं वेद
नामिवागमत्।अत्युक्त दिव्युत्प्रेक्षा॥इवशब्द एवकारार्थो वा॥तथा तेनैव प्रकारेणासौ कलिः कटुः धूमेन कदर्थिते
पीडिते दृशौ नेत्रे अपि न अततन प्रसारितवान् किंचिन्न ददर्शेत्यर्थः॥आज्यगंधस्तु धूमसंबंधमात्रेण विव्यथ इत्यर्थः
अततेतितनोतेर्लुङि भिवितनादिभ्यस्तथासोरितिपाक्षिके सिलोपे तकारस्य कृत्वादिडित्वादनुदात्तोपदेशावन
तिठनोतिस्पनुनातिकलोपः॥८६॥अतिथिनामिति॥तत्र पुरे अनेन खलेन कलिता गृहिणामंतरेऽप्यवस्थवलोयस्मा
दतिथीनां परांभोभिश्चरणक्षालनोदकैरिपंपापरूपं कलिंप्रत्युद्विरूपा।निपिच्छिलो॥नितरां कर्दममयुक्ते एवंविधम
तिपवित्रमंगणंप्रवेष्टुनाशकदित्यर्थः॥८७॥इति॥असौ कलिः रुद्रमुद्र्यायागमं बंधिवक्रिस्तस्यमहोमपि

४६

प्रत्युद्गतापैः कृत्वा उदस्थांघ्रुटयोर्वापाकं उभयपार्श्वयोपात्रादि सांतरमग्निसंयोगमिव प्राप्तत्वा। प्रतिग्रहं याग
बाहुल्यात् ग्रामदक्षिणपार्श्वयोर्वाक्षिप्तिषितैः निंतरां पीडामन्वभूदित्यर्थः॥ तथा स्नानां धार्मिकनिर्मितवापीक
पतडागादीनां उभयपक्षस्तरंगास्तद्रूपाणि निवंजनानि तेषां अनिलैर्वायुभिः तस्य प्रत्यंगं सर्वांगं अकीर्णिव छिन्न
मिवभूदित्युत्प्रेक्षा॥ प्रत्यवयवकर्तनेन च पीडा क्रियायात् वाप्यादितरंगवायुस्पर्शनमात्रेण नितरां व्यथितो
भूदित्यर्थः॥ बर्हिः कुशास्तृष्ट्ववर्त्मेत्यमरः॥६८॥ पितॄणामिति॥ अत्र पुरे वेदमनिप्रतिग्रहं ब्राह्मणानक्षिव तुर्व
र्णैः पितॄणां तर्पणे जलसमर्पणे विषये कीर्णात् क्षिप्तात् पितृप्रिया कालात्कृष्णवर्णात् तिलात्मकान्नात् स
कलिः कालात् कृतांतादिव दूरं नितरां अत्रसत् त्रयमाप॥ तर्पणे इति पाठे तर्पयंती ति तर्पणैरिति वर्णविग्र
हणं॥ तिलादितिजातावेकवचनं॥६९॥ स्नानचूर्णमिति॥ सकलिः स्नानचूर्णं स्नानं कुर्वतां वैदिकानां तैस्तादृशे
रपि चंदनादिरचितैर्ललाटादिस्थामस्थैर्द्वादशभिस्तिलकैः कृपाणी कृपयखङ्गतामंगीकृत्य तस्य कलेर्हृदये वि
दार्य प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयमंतः शरीरस्य मध्यं दीर्णमेव सकलीकृतमेव मेने॥ कृपाणैर्हि विदारणं भवतीति युक्तं
खङ्गाकारांस्तिलकान्दृष्ट्वा विभयसामर्थ्य इत्यर्थः॥७०॥ पुमांसमिति॥ तत्र पुरे स्त्रयं पुमांसं मिथ्यावदावदं सत्यभाषि

नै॰टी॰२७
४७

णं विदन् जानन्। स्वमित्रलाभात्सुखेवेदे॥ अथ पक्षात्तेनैनं स्वस्त्रियं प्रत्युदित्पतन्तथाऽलीकजापिणं वीन्दपक्षात्त्व
मित्रनाशादिव दुःखवशात् ग्लानवान् ग्लानतां न गतः। पत्नीप्रतिक्रीडायां मम तत्पदोषाभावात्॥ व्यथितोऽन्तर्दि
त्यर्थः। नतमंसुकं च वने हि न स्त्रियो ऽसयोरिति त्रास्तादौ॥ विदन् विदेः शतुर्वसुरित्यत्र विकल्पानुवृत्तेर्वसो
ग्लानवान् क्तवतो त्तकारस्य संयोगादेरातइतिनः॥ ५ ॥ देशोयजेति॥ मयड्रूपैः स्वादिशेडु वरपक्षं वंधस्ते नेघ
नानि तरांव्याप्तांतां पुरं शंकत्रितिस्ती दत्तात्रकालिः स्वेकुलांव्याप्तामिव मेने। तथा धर्मधनैर्जनैः कीर्णपती
पुरं व्यालैः सर्पैः दुष्टश्वापदैर्वदुष्टाजेर्वाक्रीडांकुलां सर्वत्र पूर्णं व्यालाः क्रोडमध्ये यस्यास्तामेता दृशी
ताता मिव मेने कीलसर्प्पादिनिर्व्याप्तं स्थानं यथा प्रवेष्टुमशक्यं तथा सा पुरी नस्य प्रवेष्टुमशक्यानातेत्य
र्थः॥ व्यालो भुजंगे क्रूरे श्वापदे देदुष्टदंतिनि। विश्वः रेकांतः पुं रादृस्त्रीलिंगः। वसमुच्चये घदिवा घेवा॥ ५ ॥
सइति। वराकः कश्चिदपि स्थानालाभादीनसकलिः पराकितां द्वादशरात्रोपवासरूपपराकाख्यकृच्छ्रवि
शेषव्रतचारिणां पार्श्वं गंतुं शनाशकत्॥ तथा मासोपवासिनां छायायात्र्यदिलं घने तिक्रमणेन तस्यात्री

४१

पिसमीपं गंतुं घनेनितरां अस्खलनं त्रमस्यदोन्नत्वात् तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः वराकः जल्पाकइति॥ कन्ना॥७
३॥ आवाहितामिति॥ तत्रपुरे सद्विजैः स्वैश्चरणैः कैरागछ वरत्येत्यादिमंत्रैरावाहितां अनंतरं अर्कमंडलात् सान्निध्यन्तिशाय
सामर्थ्यात्सूर्यबिंबान्निर्गत्य पदिमरूपेण संविदधती तत्समीपमागच्छंती प्रातःसंध्यादिदेवता गायत्री परस्पर स्त्रियागाय
त्र्याः सकाशात् इयेन गायत्र्यैवादो दृष्टः पश्चात्तदामीमेवनेष्टोऽदृष्टपो नवत्॥ संध्यावंदनं कुर्वतो द्विजान्दृष्ट्वा गायत्री
मां विनाशयिष्यतीति तत्रःस्थानात्पलाय गत इत्यर्थः॥ गायत्री सूर्यबिंबस्थेति ध्यानं॥ अर्कमंडलादावाहितामिति वा॥
दृष्टनष्टः पूर्वकालेति समासः॥७४॥ सइति॥ सगृहिभिः गृहस्थैः पूर्णे गृहे तथा वैखानसैर्वनप्रस्थैर्घने व्याप्ते वने तथा
यतीनां परमहंसानां संन्यासिनामाधारे आश्रयभूते तैर्व्याप्ते अमरागारे क्वापि कस्मिन्नपीति सर्वत्रयोऽप्यदेवालयेस्थाने
नानन्दो आश्रयं न प्राप॥ गृहिभिर्गृहे मर्णेति सतीति सतिसप्तमी वा सर्वत्र॥७५॥ क्वापीति॥ असौ कलिः तत्रपुरे आत्मनः प्रि
यां दृष्टां निषिद्धां हिंसां अथवा स्त्रियं अन्विष्य न पि क्वापि कस्मिन्नपि देशे नापश्यत्॥ तथा कलहप्रियत्वात् नामसाम्या
च्च स्वस्य मित्रं कलिं कलहं सुखिनामपि मुखे संभविते पिष्छेलेन प्राप्नोत्॥ मूर्खस्यापि तत्र न कलहायंते॥ हिंसाकल
हयोरभावात्तत्रस्थितिं न लेभ इत्यर्थः॥ अन्योपि यत्र स्वस्त्रीमित्राद्यभावात्तत्र क्षणमपि न तिष्टतीत्युक्तिः॥७६॥ हिंसेति॥

मखेगोमिधाख्ययज्ञे हिंसागवि हिंसासंबंधिनी गां वीक्ष्य रिरंसुः सुहृष्टचित्तः सन्निषिद्धे गोहिंसामात्रिये निधावति स्म॥
सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेवसाय ज्ञव्यसाध्ये हृषधर्मे आसक्ता तत्संबंधिनी तत्साधिका सती अतिचा
रादिदुष्टकर्मराहित्यात्सौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्मस्तत्साधिका कार्यं वीरवरं पापरूपत्वाद् दुःसहं रक्षयोर
नेहानवलंवा पापरूपं तं कलिं दूराद्वनिरासा। निराचकार॥ अधर्मसाधनं गोहिंसादिहष्ट्वा प्रहृष्टः पश्चाद्धर्मसाध
नमग्नीषोमीयवैदिकपशुहिंसादिदृष्ट्वामत्प्रिया हिंसा नत्ववती ति दूरात्पराङ्मुख इत्याशयः॥ मुखेइति पाठे हिंसाप्र
तिपादिकां गां वा गां भयङ्करेन मुखे वीक्ष्य श्रेत्वेति यावत् रिरंसुरधावत्॥ सा तु वांगी सौम्यधर्मप्रतिपादिका सती तमख
रां॥ अग्नीषोमीयं पशुमित्यादिवाक्या कर्णेन मात्रेण दुःखवशान्निरास्ते तिवा॥ अथ च गौर्यथा सौम्यं वृषभमनुसरंती
केरं वृषभं त्यजति॥ सुरभौ ते वृषभेवृषइत्यमरः॥ हिंसा गवीति गौरत्न द्वितेपि टच्॥७७॥ मौनेनेति॥ स कलिः व्रतनि
ष्ठानां वाग्यमव्रतिनां संध्यादिजपमौनिनां वाम्मौनेन वाङ्गुयमेन कृत्वा स्वस्या मनं अक्रोशगाली प्रदानमेव मन्य
ते स्म॥ तथा वंधेषु नमस्कारार्हेषु गुर्वादिषु वंदारूनमिनमस्कुर्वद्भिर्नरैः श्वशिरश्चपदाहतं चरणताडितमिव ययज्ञे अत्र
ज्ञासीत्॥ चह्वा योवा वंदारुः स्यादेवं घोरारुरित्यारुः॥ वंधानिति पाठे तद्योगे न लोकेति षष्ठी निषेधाद्द्वितीया॥७८

ऋषीणामिति॥ सकलैः ऋषिणां पाणौ हस्ते वृसीः कूर्मासनानि वृषपन् अमी ऋषयः घनेलो हस्तुऔरैः मोहं तुं उद्यता
इति मेने॥ तथा आचमतां तेषामेव हस्ते आचमनार्थं गृहीता आपः पश्यन् अमी मामद्धिश्च मां तं नस्मसाद्भवितुं उद्
मुद्यता इति मेने॥ ततोप्यतिनयेनायासरहितस्यर्थः॥ केषांचिद्धस्ते वृसीः केषांचिद्धस्ते आपः पश्यन्निति वा॥ हंतुमिव उद्
मिवेति प्रतीयमानो अद्ग्धा॥ सकृत्तानिति पाठे कुसन पश्च पश्यन् इत्यर्थः॥ अत्र दैर्घ्यकृशा एव घनतुल्याः आमाम
तां ष्टिवुकमिति दीर्घः॥७९॥ मौञ्जीति॥ सकलैः मौना धृतौ मुञ्जत्तृणमेखला धारिणा स्तथा धृत आषाढः पलाश
दंडो यैस्तान् वर्णिनो ब्रह्मचारिणः एवंभूतान् अरकेमेने। अमी पुरुषा रज्वा माव वधुं तनो बंधनात् रंवं दंडेन मां यथैति
ति॥ मौञ्जा द्वृतो धृताः एते ब्रह्मचारिणो न भवंति किं तु मां रज्वा वधाद्दंडेन हंतुमापतांत्यस्मा शंकइति वा॥ धृताषा
ढानिति पाठे एवंभूतान् ब्रह्मचारिणारतिनाशंकेकि कित्विरत्र राद्धे पलाशो दंड आषाढः॥ वर्णिना ब्रह्मचारिण इत्यमरः
मौञ्जा विकारिश्च॥ वर्णी स्तेषां वर्णा ब्रह्मचारिणीतानि॥८०॥ दृष्ट्वेति॥ स तत्र उरेगेः स्वशफमात्रं कुरोदाडाशंत्र अष्टाक
पालादि संस्कृतं पशुशरीरावयवं दृष्ट्वा उ तत्रा मेने कृष्टनयेन दुर्मना दुःखिता आसीत्॥ तथा स्तुवः सर्पफणाकार उप
नागावैकंकता हि जुहूः फणिनीः सर्पिणीः मत्वा ता अश्रुमुमोचादंशनमिपाहरोदेत्यर्थः॥ कुरो डाशो कारांतः कुरोडाश

नै०टी०२७

सुजादित्यमितिमाघः॥ ७१॥ मुमुदइति॥ एषद्विजन्मनोब्राह्मणस्यमदिरादानंमदिरास्वकारं विदन्नजानन्नपत्रपंत्र
पंमहापातकमितिबुध्वामुमुदे॥ अनेनस्वसौत्रामणामिष्टिं इंद्रदेवताकेयागंकुर्वंतंतांद्विजं दृष्ट्वाऽरूपत्तौसौत्रा
मणांसोमग्रहात्सुराग्रहांश्चगृह्णातीतिश्रुतेर्मदिरादानस्यवैधत्वाज्ज्ञात्वाश्रयविनाशादिव विव्यथइत्यर्थः॥
सौत्रामणीतिदेवतार्थसंबंधमात्रेण॥ एतस्त्रन्नितिप्रकृतिन्नाव॥ ७२॥ अपत्रपदिति॥ ॥अरो वेदविदांयाव
संख्याकालहूतव्रसांजलात्र ब्रह्मयज्ञसमये क्रियमाणान्हस्तस्वरकलानार्थसंयोजितान्करपुटान्वास्त्रयेपि
स्थापिनांगायत्रीमंत्रजपान्जत्वात् व्रतारंनेवसानेचपादौग्राह्यौगुरोःसदा॥ सहस्तहस्तावध्येयंसहिप्रसांजलिःस्थ
स्मृतइतिमतक्रूलहृणान्वाकरसंपुटान्अपश्यत्॥ तावंतत्तस्यकलेईदृशकाग्रादस्तांजन्योरक्रमणत्रिंजल
यःउदञ्चयंनउत्पतितानिर्गता॥ तद्दर्शनमात्रेणनितरांविदीर्णहृदयोऽभूदित्यर्थः॥ तदस्त्वेतिपाठउपेक्ष्यः॥ ७३॥ स्नान
कमिति॥ सविद्यास्नातकंव्रतस्नातकंउभयस्नातकंचस्वस्यघातकंविश्वामघातिनंयज्ञेमेने॥ तथादांपंडूपःश्लो
रामहंजितेंद्रियंनरंकुलंलवनयममिवभयहेतुंयज्ञोज्ञातरात्॥ तथावावंयमस्यमानिनोदस्यैवदर्शनमात्रेण
मोनिकर्तृकर्मकस्वकर्तृकर्मोनिकर्मदर्शनेनैववाविज्ञायात्रमतः॥ कस्यैवयमस्यैवयमकर्तृकस्वकर्मकस्वकर्तृक

यम कर्मकृद्दर्शने नेववा॥ यमेन दृष्ट्वा यमेवादृष्ट्वा यथा जयं तथामोति न इत्यर्थः॥ स्नातकस्त्वाखुनो व्रती॥ तपः कृशस
मो ह्योदांत इत्यमरः॥ गुरवे तु वरं दत्वा स्नायात तदनुज्ञया। वेदं व्रतानि वा पारं नित्वा ह्युभयमेव वेति याज्ञवल्क्यः स्नानीति
स्नातः कः याजकादित्वात् साधुः स्वर्दुलंतः॥ व्रतिकं हंत एर्दुलि हनस्तः। यज्ञो यज्ञ इति जानीते। कर्त्र रिति प्रापक्रिया फला विव
क्षायां शेषात् कर्त्तरीति परस्मैपदं॥ नद्धिवक्त्रयो त्वनुपगमगक्षि इति नु उं। हृष्टेति तिजय हेतुत्वाविवक्षया नापादानत्वं
॥७४॥ स इति॥ सपारवं उजना त्विषा स्वपक्षापान्वेद दूषकान्विचार पन्रसन्नू वेदेषु पंडितान् श्रौतस्मार्त्तकर्मणः कृप्रा
प्लुवत्पत्रपत्तता पादि दुःखा द्वेतोः अपासरत् पलाविनः। यतः पापरूपः क इव अनलं प्राप्य जला श्व वृद्धपितो जलं वि
विन्वत् अग्निं प्राप्य सो ह्यादूरं पलायते॥७५॥ तत्रेति॥ स तत्र ब्रह्महनं नरं परपत्र महापातकित्वा दात्मा अपत्राय्या तित दुं
सं तोषमनिन्द्रो प्राप॥ अनंतरं सर्वमेधाख्यस्य यज्ञस्य यज्ञो नंतने प्रोक्षणावदातादिसंस्कारादिकर्मणि निवर्णे निर्दूर्य
ह्रतिस्म निनितरां तस्यो रूत्॥ सर्वमेधः हित न जातीये कैकप्राणि हिंसाविकारा द्ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेतेति त्रिस्त्वव्य
स्यैवे ध त्वात् निराश्रय त्वात् संतप्त इत्यर्थः। ब्रह्म हणं ब्रह्मघ्नं रूणीति क्विप्॥ ज्वरति त्वादिः॥७६॥ यतीनिति॥ यतीनां सन्या
सिनां हस्तस्थितेः राजेर्वैणवर्दडैस्तस्य कलेवरपर्यानाज संस्ना अरं तिं॥ अकारि॥ तथा गृह्णिनां गृहस्थानां वेदैरेव यष्टि

निः दंडैर्वेदाक्रमजटारूपानिर्वा यष्टिभिस्तस्य दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशः। जनि। राजयष्टी दृष्ट्वा जीत इत्यर्थः॥ राजस्तु वैण
वइत्यमरः॥ रंजो वेणुः। तस्येदमित्यण्॥ क्लिष्टिः ति दुःखेन ता ण निवेधः॥७७॥ मंडलेति॥ एष स्थंडिलशायिनः वेदिकाशायन
व्रतचारिणो नरान् वीक्ष्य मंडलस्य तद्राष्ट्रस्य त्यागमेवैच्छत्॥ तथा पवित्राणां यज्ञाद्युपकारणादीनां त्रैलोक्यनात्मव
र्वञ्च्याघस्त्रासमस्त मविंदत प्राप। ततोपि महत्त्वमपि त्यर्थः॥ आगर्भे स्थाग्नेदर्भे पवित्रमिति कात्यायनः॥ स्थंडिल
एव शेते। व्रतशास्थंडिलशायी व्रत इति णिनिः॥७८॥ अपत्रपदिति॥ न जिनं बौद्धविशेषं स्वमित्रमन्त्रिष्यन् ब्रह्म
चारिणां अजिनं कृष्णमृगचर्म मौञ्जीं रासंगमपत्रपत्। कृपणेन दिगंबरेण वेदबाह्येनार्थ्यश्वपो जनार्पितमपि गविष
पन्यमदात्कृया सहितस्य यज्विनो॥ कृपणदीक्षाङ्गां धर्मपरित्यागान्नार्वं ऐहत्॥ पद्यः कौत्सांपात्रकात्सां पण्ण क्री
डापात्रकं संबंधि जयरा जयदेयं रात्रीकृतधनं ददर्शी राजस्तु पेप जमानो हैदीमती ति क्रते विहितत्वाद्युतं युक्तं
॥ वेद्यं सर्वदुःखदं स्वस्य मित्रमेव ज्ञातवान् न तु मित्रमित्यर्थः॥ पणं नित्यंपण इत्यपू॥८०॥ जपत्तामिति॥ सज्जपतां नराणां त्र
रूमालासु पद्यारुद्राक्षादि मणिनिर्मित जपमालिकासु वर्तमानानां पद्मारक्तादिबीजानां जपगतणार्थमाकर्षणं तस्य दर्श
नात् हेतोः जीवानां प्राणानां अकृष्टिबाकर्षणं तयाजातातिकष्टानि दुःखानि अन्वाभूत्॥ यस्माद्विपरीतदक्ष विरुद्धव

श्रीसर्वहितं धर्ममहितत्वेन जानातस्तादा धर्मदर्शनमात्रेण महदुःखमत्वत्र इत्यर्थः॥ अथ च विपरीतदर्शितशीलत्वाद्दी
जेस्तत्र व्यंजनमात्रव्रतपेतवयोः सावर्णो न व जीवेतिनवतीतिर्जीवाकृष्टिकष्टात्तु नवनं युक्तं॥ ८०॥ त्रिसंध्यमिति॥ सतत्व
त्रिसंध्यप्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपं संध्यात्रयमभिव्याप्य विप्राणां द्वतं चेत्यघमर्षणकर्मिनामा स्पर्शाभिमंत्रितं तुलकोदकं
तत्त्वं हे पंवापरूपनिजयोदृशोरपकर्षणं उन्मूलनमेव वरमिति मेनइत्यर्थः॥ तदपि हष्ट्वा दुःखितोऽभूदिति भावः॥ अघ
मर्षणादर्शनिव्यथास्त्रेत्रापकर्षणव्यथातुल्या त्रिसंध्यमत्यंतसंयोगे द्वितीया॥ ८१॥ अद्राक्षीदिति॥ नैमीनलयोः व्यतीकस्मा
द्धतस्मात्तु दोषलेशमपि अन्नकामः ८ दृष्टुं वाछन्नत एव तत्र डरेकप्रक स्वमित्रगवेषणे धर्मपरिश्रमणपरितो विश्वरन्ध्र
कलिः कश्चिदपि स्थाने किंचिदपि स्वस्य परिचितं जिनरूपणादिमपि परिचितं पातकं नाद्राक्षीत्॥ स्वयं नैमीनलो उत्पत्रेलो
कोवा स्पृष्टः किमिति कतियर्ष्टिष्ठति॥ तदेकमतिपापं नात्स्येव त्विनावइति वा॥ ८२॥ तपइति॥ पंचाग्निसाधनादितपः वेद
पावत्तपः स्वाध्यायः देवतादेशो नन्द्यत्यागो याज्ञो यज्ञः एषां स्वस्य पापरूपत्वात्॥ द्विद्विषां वैरिणां तस्मिन्तुरे श्रियं सम्यग् द्विवाकृ
त्यं पत्रपत्रो अकाडम्बनिकारणमेव द्विष्टात्सापसा येन स्थिता सा सकलिः उपतपातां तदहमापातिदुःखितो दूभूदि
त्यर्थः॥ अन्योपि स्वैवैरिलक्ष्मी पत्रएव तपते॥ यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्याल्पहितत्वात्पूर्वनिपातः॥ ८३॥ कत्रमिति॥

नै॰टी॰२७

सतत्रपुरेउपनगरायाउपासकस्यसमीपसागतस्थितायाः सजातीयाविजातीयागम्यायाअगम्यायावाविश्वस्ताः
सर्वस्याःस्त्रियःकस्त्रंकामुकंतासंतुंजानंकं चतततरंवीक्ष्यायाँमहापातकीममाग्रेपीनविष्यतीतिबुध्वातुष्टवान्॥
अथपश्चाद्द्विवारण्यांक्षिपमाणायांतंकंत्वंवामदेवेनस्तुतिदृष्टं ब्रह्मचामकयानश्चिवद्भूत्पादिवामदेवनामससामत
स्यब्रह्मविद्यायाअस्तुपासकंविनाव्यमत्वामस्येवदुःखितोऽभूत्॥वामदेव्योपासनेसर्वाःस्त्रियउपसीदंती॥तिस्क्रुतिः॥
दृष्टसामितस्यैर्थवामेवायएवितिष्ट्य॥ए॥७॥वैरिणीति॥स्ववितानांबाह्यास्पंतस्स्ववितामनुष्ठद्विर्गेमयाघृतुलेपनजनि
ताचस्ववितास्तुविप्रवेद्मांतस्मैनददौ।यस्माद्दस्तुवैस्तस्यैवैरिणीनगरमध्येसर्वेषांजनानांदृस्स्वसुवित्वात्स्मात्तुनार॥
कदित्यर्थः॥तथाविदग्धनिरवरेणाद्व्याश्रयेनगरे संवध्युपरितनाकाशा दे त्रोआलंबेआश्रयंनविनाऽत्रवरवेदृधन्या
श्रयत्वा तत्रापिस्थातुंनाशक्यदित्यर्थः॥वासमुद्विये।अन्योपिवैरिणोस्थानंनदद्यात्॥ए॥५॥दर्वास्येति॥सदर्शस्याः
ग्निष्टोमस्यामावास्यायागस्यवदर्शनात्कष्टमहद्दुःखमानशे॥प्राप.तथापौर्णमासंयागमाकृतेएवशीलं.सतदुक्षूर्णे
चेत्रामातदर्शनेनसुमृच्छेत्यर्थः॥सोमयागेतुच्युतएकमेवामत्पतत॥तदर्शनात्मरणमेवावैमतवृदित्यर्थः॥अन्य
स्यापिज्वरादिपीडाप्रपश्चान्मूर्छ्णपितस्वंमरणंसवति॥ए॥६॥तेतेति॥तेनकलिनावारान्स्तृगात्धंतीतिज्ञात्वधर्मजीविनो

धार्मिकाश्चादृश्यपांतावीरानत्र श्लाघानावारवतो ध्वंतीनिवीरहणा। जना दृष्टाःस्वराएवपैर्हन्यंतेन तु सदाचाराः ताद
शामहावीराः एवतत्रतेन दृष्टा इत्यर्थः॥ यद्वा वीरयतेश्चरोत्त्वव निवीरेतितेनस्त्रीवक्लिसंघं तिसुपेद्वयानावायतेति
विरहणेन ष्टाग्रयस्तेपुनर्न दृष्टाः सर्वोपियहस्यः साग्निकएवतत्रेत्यर्थः॥ तथास्य त्रग्निनिर्मुक्तान्वयेषु सुनेषु स्त्रीसे
त्वमेनिताद्वनाम्र्यास्तसयसमयेनि क्षितानमनावारीस्तत्रनापलपत्र। किंतु जीवंतश्चेतेषु केष्वपि तान्विषयपरित्यागिनो
ब्रह्मज्ञानिनोऽवेदंतवीरः प्रावीसुनतयोग्या दृत्तानरूपे वीरान हतवंतस्ते दृष्टाः वीरमारणम पितत्रराध्रेणाक्रियत इत्य
र्थ इतिवा॥ सुप्रेयस्मिन्नस्तस्तेमेतिसुप्नेयस्मिंस्तु देति वा॥ त्रेतमानग्निनिर्मुक्तासुद्धिलोरूपथाक्रममित्यमरः॥ वीरघ्नाम्नस्त
विन्तु ज्वादित्वात्क॥॥ ५७॥ सइति॥ सविप्रान्स्पृष्टं परस्परं यैस्तानन्योन्यस्पर्शिनोऽ अनीन्तुं जानानं दृष्ट्वा तुगोपाठच्छिष्टा
नांमिथः स्पर्शनिषेधात्तदतिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन संज्ञाव्यहृष्ट इत्यर्थः॥ अनंतरं होमशेषीनवत्रहोमावशिष्टसोम
स्तत्तुजतेसोमन्नता चूर्णं हुजानाम्स्तात्त्वीद्वयविचार्यदूतवानव्यथितोऽन्नता। नमोमेनोच्छिष्टोऽनवतानिश्चलेः॥ इद्गुरुदंडेतिलो
सोमे॥ इद्गुरुदंडेतिलेसोमेनोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्॥ इति स्मृतेश्च॥ सोमभक्षणे उच्छिष्टत्वादन्योन्यस्पर्शोपि पापाभावा
दुःखिन्न इत्यर्थः॥ ५८॥ कृतेति॥ असौ कं विज्जनं रजोहृष्टं धूलिमलिनं अपानिषिद्धस्त्रीरजः स्पर्शवुध्यारवरादिनिषिद्ध

स्त्रीरजःस्पर्शवुध्यावरादिनिषिद्धरजःस्पर्शवुध्यादृष्ट्वावास्वीश्रयाच्छायाहृदितिशीघ्रंतुष्टिंप्राप्नोत्।ततः अनंतरंवि
वागवमेरेपवरसवाधपवित्रंवप जोरजःस्नानेनत्रेनेनवावस्थास्थितिर्यस्यतत्रवावतिष्ठतेतंपश्चपततुःस्थो दूने
अभवत्।वारुणंतुजलस्नानमाप्तोऽहिष्टेतिमांत्रिकं।वायव्यंगोरजःस्नानमानेयंतभस्मनोदितं।पंतुस्नानपरंपवर्षे
णदिव्यंतदितिपंचधेतिमनुः॥पावनस्नातस्यधर्मत्वाद्दूनोऽभूदित्यर्थः।प्राप्नोतुजडः।प्राप्तइतिचपाठः॥९९॥अथा
ति।अपक्वापियद्वाशीलापांगृहेवाहन्यमानांगीवीक्ष्यस्वाश्रयाच्छायामुदा‿धावत्।अनंतरंरूपुतस्नातागाआतिःयः अ
त्यागमतार्थंहन्यमानांवुध्यामदोपुखोसौऽःखवज्ञातमदंशनैर्न्यवर्त्तनपराद्वृत्तःक्षणमपितत्रस्थातुमशक्तः सत्रम
दंशीघ्रंपराद्वृत्तइतिवामहोक्षंवामहाजवाम्भोत्रियायोपकल्पयेदितिस्मृतेः॥१००॥दृष्ट्वामितिः सद्विजंनितातिसं
ध्यास्नानादिनित्यजतितंअकुर्वाणंदृष्ट्वादृष्ट्वावात्स्वाश्रयानहर्षा।अनंतरमेतंयजमानंज्ञात्वातदीक्षंनिरूप्यनिश्चि
तनिराशात्वाद्दीनमुखःसत्रद्रवत्तस्मात्प्रदेशाद्दूरंपलायांचक्रे॥शक्तिनेनददातिनजुहोतीत्यादिश्रुतेर्नित्यने
मित्तिककर्मत्यागस्यवैधत्वाद्दोषाभावाच्चेतोपिपलायितइत्यर्थः।निमित्तिकआगतार्थेनवार्थवाठकः॥१०१॥आननंदेति।
अयंतत्उरिआत्मघातिनेनाम्नात्वर्वस्वारस्पपञ्चस्पपक्वान्नंपञ्चमानंदृष्ट्वाज्ञात्वाविव्यथेआत्मनमरणेहायचिकि

स्परोगाविस्तत्राधिकारी सौ नो ष्टौ सर्वस्वारख्ययज्ञे आत्मानमेव पश्चिमं त्रैः संस्कृत घातयित्वा यज्ञमागमर्यपती निष्क
ति:॥ वैधत्वादात्मघाते दोषाभावाद्यापितद्दूत्यर्थः॥ आत्मघातिनीतं ताच्छील्ये णिनिः॥ २१॥ कृतावित्ति॥ समहाव्रतारव्यक्र
तौ ब्रह्मचारावतयोरत्तमैथुनं परपन्नयज्ञक्रियांमडानाम सम्पन्नाषणादिप्यापारशीलानामकांडतीडवमसमयोऽ
तत्तन्मिवयज्ञेमेने। पतंत्र ज्ञोन्मूर्चैः मंडायथावद्रज्ञ नसमस्तंगुह्यादि प्रकाशयंती तथा दिवेवव ऊजनसमद्भ
शील व्यापार करणाद्यागकर्मभंड व्यापी रतुल्यमितिय द्यौनः सर्वे पिसम्पादनिमेनरत्यर्थः॥ महाव्रतेब्रह्मचारि
पुंश्चल्योः संप्रवाद इत्यपतिषत्॥ एतिनच्छीनेत्वरी स्वैरिणी इत्यनेशेकरपितु क्विवटि ट्टाणञ्जीतिङीप्॥२॥ यज्ञोनि
॥सय ज्ञोनोयजमानस्यभार्यया॥ अश्वमेधाख्यस्ययज्ञसाम्बलस्पलिंगंमलिंगस्ववृंश्चलिवरांगगुह्यंयस्यास्तस्या मा
वस्त्तलानांहष्ट्वाश्को वेदस्यकर्त्ता रंभंडमसत्यमाचष्टाकथयद्यपरास्या न्द इत्यर्थः॥ उन्मत्तत्वादात्मानंप्रत्यवं वा॥
यतोऽयंडितः शास्त्रात्तशारिबुद्धिरहितः॥ पुराणमानवोधर्मः सांगोवेद श्चिकित्सितं। आज्ञासिद्धानिवत्वारिनहं
तव्यानि हेतुभिरितिराजाज्ञावतिविदार्य वेदापौरुषेयः अश्वमेधप्रकरणे अश्वस्यत्रीणि श्वं महिष्याउपस्थेनि
धेनइत्यादिकृतः कत्वनिंड इतिक्रतिकर्तुम्मंडत्वाभिधात्मत्वं॥ ४॥ अयैति॥ अथेवंडरपरिन्नमक्कचन्नादनंतरेक

लिप्सीमजयाम्ने म्याजुष्टं प्रीत्यासेवितं नलं सलोकता॥ कमिव प्रजया संज्ञादित्याय्यवासद्युतेजसा जुष्टं भना प्रद्युम्नसूर्यमि
वा॥ किन्तलथुनयं दुष्टामत्सरादि दोषोपहता दृष्टबुद्धिर्येषां तैः पापरूपैः दुरालोकं दुष्प्रेक्ष्योकत्वात्पति व्रतया चानया यु
क्तत्वात्कलिप्रभृतिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यं काव कामलादिदोषजुष्टदृष्टिभिर्दुर्दर्शं चा प्रत्यक्षत्वात् कायकायकोतिय
स्पाइतिनामीविश्लेषणं च॥ प्रत्यक्षत्वाकायकोत्पायापिभिर्दुरालोकं न रत्नमिक्त्वि॥ दुरालोकं रवत्वे तद्योगेति वत्त
लोकेनिषष्टी॥ निषिधादुष्टदृग्भिरिति निर्दृती या॥ पातयोरिति॥ सत्तये नैमीनं लयासो हार्द्रसात्वैर्द्वै अन्योन्यानुरागो
त्कर्षे परस्परं नल्पमिव हृदि नाराच बन्धमिवानिशं प्राप॥ तत्सूष्यङः रवोन्दृदितपर्थः तथा॥ भयोन्योन्यं तयोर्नमोर्मिनिः
क्रीडाकल्लोलैः प्रीत्याश्लिष्टं तत्तुं बन्तादिभिरतुभावैः सन्नार्मच्छिद्रमिव प्राणहरस्मरशरैर्वपश्च कर्दनमिवानर्छ प्राप॥ सौ
हार्दसंदत्वस्य कारणत्वादालिंगनादिनर्मणश्च कार्यत्वान्न पौनरुक्त्यशंका। सोहार्द्रयुवादित्वाद्रूपं वि॥ गुणि हृतोगे तु
तयपदद्वयं॥ दोक्षमर्षादिति॥ कलिः अमर्षात् नैमीनतत्प्रीतिसमाप्तिहनत्री तत्वरूपाद्दोषात् थाश्वात्मनो मद्
तकादिरूपादोषा धार्मिकाश्रयणादित्येवं हेतुत्रया तनौ नैमीन लोतपदं मनसा किंतु दृशापि नयनराश्मिनापि प्र
स्तुतनीशोऽसमर्थः॥ किंतु नार्दतादिता एवं तत्तो यत्तोतत्तस्मान्नलावासप्रासादाद्दपिस कारणात्तत्कलिरवर्त्रिगत

एवंविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुं मशक्तौ स्तनौ तौ पि प्रस्थित इत्यर्थः ॥ अन्योपि मलिनस्तेजस्विनं दृष्ट्वा वीत्तद्विहमप्य
शक्तस्ततः पलायते ॥ ७ ॥ आगच्छदिति ॥ नलद्विषी नलद्वेषपरः अतएव तत्पराजयार्थं आश्रयान्वेषी निवासमृग
यमाणः मौर्ण्यां कुत्रचिद्दर्पितदलाग्रा द्वारवीदमर्षेण चानिः स्वन्तनस्ककलिः रामेण श्रीरामचंद्रेण समातुल्यात्रीः शो
भासप पस्यलस्यनतस्याभिरामवृक्षादिसमृद्धिमत्वाद्रूलनीयं स्टहारामप्रसादसमीपवर्त्तिक्रीडाकंनं आपन्नः स
मीपे स्थितो क्रियमाणायां नलदोषनिवारः शुश्राकरतिस्टहारामं प्राप्तवान्नित्यर्थः ॥ श्रीरामसन्निपि नलस्य पावित्र्यसौ
दर्यं सपदाविकर्षं भावी राज्यपरित्यागश्चेति सूचितं ॥ तदानीं राजस्य भाविविवेक व्यपेक्षया तत्तत्वात्प्रवाहस्यानादि
तपावान्तत्वादुपमा युक्तेवेति ज्ञेयं ॥ नारकीति ॥ कलिः तत्र पुरे कीर्णां रक्षकानां तक्ष्मं घस्तित पद्मः तत्वं परिवेष्टि
तत्वं तेतहेतुं न प्रवेशप्रावी त्राप सनिमिजस्यबाधराइलमत एवमना कुई षत्स्वानुरक्तं खमोहतमेवंविधं मेने ॥ वि
शेषेण वला दिशेष्या द्वेपात मारामं स्वहितमेत इत्यर्थः ॥ यतो मानी अभिमानवान् ॥ नलपराजयार्थं तत्रैव निवास
वांछां दधारेत्यर्थः ॥ ॥ किलप्रसिद्धे ॥ रक्षिलक्ष्मात्वेनैव बाधकेन पुनस्तपोधनैर्बाधकस्तत्रपुरे तमारामं रामं मेव
मनोन्नस्वहितमेने ॥ रक्षकबाधनेमत्तपि अभ्युपतवापि स्वस्य प्रवेशाकमत्वात् ॥ तत्र तु तपोधनबाधन इति मनापि

तुल्यं॥ एवसंकटे किमिति न्यवात्सीदित्यत आह॥ यतोमानी॥ अभिमानसाधनायमंविनाश्रयेन्नकृतमदवृद्धि
जन्मजेवाग्निसंधिरावायो यस्यैवविधेनवादलादिभिदेवपूजां कर्तुकामेनततेनाजितानारोपितानामन्यादिद्रुमा
नन्नाक्रमितुंआरोढुमाश्रपितुंवनप्राय॥ तेषां धर्मोपयोगित्वात्तस्य च पापरूपत्वात्तान्मविंतुनाशकदित्य
र्थः॥ ९०॥ अर्थयति॥ अथसकलिः धर्मे धर्मकार्यविषये कर्मठम कर्मशूरमपिपत्रादीनादेवाद्युपयोगाषमका
र्यनिर्हमपिसर्वथास्तुच्छिदावृक्षाणामासन्नतः मात्रिश्यस्य शरणाय वृक्षलतागुल्मादिजातमत्रास्तीतिकौतिस्ति
मत्वाया। तत्रैवाद्यानेनलेनतरापि तं वं एकं तर्वरूक्षमाश्रित्य शरणे सेके नैव बलात्त्वादिकमसंरव्यं विनीतकं ऊर्ध्वं दृष्टं
दर्श॥ अनोकिहः कुटः शालस्तपतरः॥ कर्मणि घटतइति कर्मणिघटोठव॥ कर्मशूरस्तुकर्मठः॥ उच्छ्रिदस्तु
रुगुल्माद्याइत्यमरः॥ ९१॥ नइति॥ सततसिन्निवेतेनैषधसेवधस्य तिकटं समीपवर्तिनं निष्कुतस्य दस्याश्रयरहि
तस्य कलेः स्थानदानात्स्वेनैव तदाधारत्वात्स्वक्रीतकः केवलनिवासत्वात्कलिद्रुमः कलिसंबं
धीद्रुमः परं केवलमामीदितिना किंतु कृतिप्रतिलाषस्मरणात्कल्पद्रुमोप्यासीत्। अन्योपि निराश्रयस्याश्रयदा
नात्कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते। तत्रावासः कलिद्रुमइत्यमरः॥ ९२॥ पापिनापि कलिना क्रीतकः स्थानंप्राप्तरत्न

त्र हेतुरुक्तो दृश्यते ।। दद्वाविति ।। यद्यस्माद्धेतोः कलिप्रवाहानादित्वात् पा॰ ततो कलियुगसमये धर्मस्यैकेनपदेन त
त्वतुर्यांशेन स्थानं ददौ ।। ततस्तस्मात्तदातनराज्यक्षये कृतयुगे सविज्ञीतकोपि एक एव तस्य कलेः पदं वरणे॰ष
वमानममिलत्तं जात इत्यहं मन्ये ।। हतं कर्म तज्जपत रतिन्पयिन कालांतरे यावद्दत्तं तावदेव तदानीं तेन लघ
सहं मन्य इत्युक्तेर्दृश्य धर्मस्यैवं विधमात्र विवक्षया षष्ठी ।। ११ ।। उद्भिदिति ।। तत्रोद्याने उद्भिदि दृष्टे विज्ञीतके विर
चितः ।। आवासः स्थितिर्येन स कलिः साग्निरग्निहोत्रवतः छिद्रात्सूत्रिपात तथादीक्षितात्त्वीकृताग्निहोत्रादि
यागदिदात् ।। अस्माद्धा नः अभिषेकादिगुणयुक्तान्नलात् सकौशात् सम्यक् त्रासं महाद्रापति ग्रहं प्रापाराज्ञो दि
जादिसेताभ्यां स्वाभाविकनिग्रहे सामर्थ्यस्तत्रचिता सोग्रेदीक्षितादिसेताभ्यां वतपोजनितं शापे सामर्थ्यस्तूप्रितं स
वं विभीयं सन्नापस्थितमानि भयेन नाम्यपतिशापं वदास्यतीत्यंत महद्भयं प्रापेत्यर्थः ।। अग्निहोत्रिणो नलस्य सं
बंधिनोत्र तत्र यज्ञदीक्षित्र स्मादति प्रसिद्धा द्विजा ब्राह्मणा यो तमारव्या स्तुरोधसः सकाशाद्भयं प्राप नला
ग्निहोत्रादि परिचर्या यत्र वर्तमानात्स्वयमप्यग्निहोत्रादि दीक्षायुक्ताद्योगे न मास्तुरोधसः सकाशाद्धीन
इत्यर्थ इति वा ।। कस्मादिव कपोतादिवा यथा॰ ग्निसहितो दंगारज्ञद्दिणः सकाशात्त्वद्धो विरचितावासः काका

दिः पक्षी पुरुषो वा दृष्ट्वा क्रुद्धो दृष्ट्वा धःस्थायां वाभयं प्रापत सर्वं कदाचित्त्वयेत्तु पमानस्य यथा प्राप्नोतीति तथेत्यर्थः॥
अग्निः कपोतजठरमंतः प्रविष्टो न एव तान्दहति। पाषाणकणिका पिपीलिकार्जनं दृश्यते इति ह्यं। पाश्चात्यारस्तन्वि-
णः कपोतविशेषेण आत्मनं न्नयति उच्छिदातृलकाष्ठादिना निर्मितगृहः पुरुषः अनुसारितैनीत्वा पकेव-
नमात्रेण ग्रहदानाहाय्यनिष्ठस्तस्य काङ्क्षो हि परिविलोकितात् कपोतात् घूकात्पक्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नो-
ति तया मावपि प्रापकपोतो हि गृहं प्रविष्टोऽनिष्टसूचकः। एवमनुतकर्मणोऽनिष्टसूचकश्च दृष्ट्वादि रोहिणी दृष्टा
कपोतीतत्कृत्वा सी पक्षी नैवास्यापि न क्षणात् शंकया शारवापतनशंकया वायथाक्षिन्तितेयेत्यर्थः। एवं य-
थामतिव्याख्यातव्यं॥५॥ विनीतकमिति। विनीतकमधिल्लम्याग्निस्पतथाप्युतेन तिष्ठता तस्य धर्मोपयोग-
भावात् न पराहितेन स्थितवता पवता दृष्ट्वा नलदृष्टानां सर्वोक्त प्रकारेण विस्मृता सता स्थितेन तेन कलिना नीम-
न्तुवोऽग्नीकेन्यैः कामुकः सराजावासो रुषिस्थराजत्वेपि धर्मप्रधानत्वान्नु नितुल्ये नलः नाधर्षितपराक्रमः अप-
त्सेवे राजर्षि त्वमेव हेतुः। अथ च विनीतकतुल्यं तत्कमाश्रित्य तिष्ठता तथाप्युतेन च्युतत्वं प्राप्तेन केनचित्स्येन न किंचि-
चिन्तनीमप्ययानकापाप्तसेरनच्युतेनकन्यसेवाहितेनोस्त्रीकोलनयहितः। राजर्षिर्धार्मिकोन पराभूयत इत्युचितं। नैमानु
नै

मिमनाहत्पनिर्णयइत्पनादरे षष्ठी ॥ १६ ॥ तमिति ॥ कलितं विनीतकमाल्यं वनमाश्रयमासाद्य प्राप्य वेदत्री निषधेश्वरयोः
कलुषा पापाश्रवणाम त्विष्यत ॥ गवेषपितुमिर्थः ॥ वकृत्वृत्सरानवासीत ॥ दोषसंस्पर्शनेन विना तयोः परान्वेषा शक्तत्वा
दोषपरीक्षार्थं चन्द्रकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ इत्यर्थः ॥ अत्वेष्पत हि नोशना ॥ अवासीत् वसेर्लुङि सिविवद व्रजेति वृद्धेः स
स्याईधातुकं इति निल्वं ॥ वत्सरानसंततसंयोगे द्वितीया ॥ १७ ॥ यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन् ऋतुघाते यथा येन प्रकारेण विनि
द्रकलिका विकसितकोटका तस्त्री आसीत् तथा तेन प्रकारेण नलस्य छलेआसक्तिः रमितिः क्रांत्तदृष्ट्या निद्रा जागरू
कः सावधानः कलिल क्षणः कालः समयोपनस्ल वस्त्तासापि तत्र घेने आसीत् ॥ सदा विकसितकोरक वन्नीसंबं
धत्तस्या यान स्यय याह तथा सदाकृतिसंबंधोपपन्न दिति तावन्मात्रेण दोषमिति ॥ लोकावाद रूपं अनित्रा स्तिरूपं व
नलस्य दोषं जिज्ञासुश्छपरइति अघटमानया उत्त्ग्रायान्वितो बन्धाम इति किलोकस्य पुरेव जननवत्तयापि अदोषो दोषर
हितः कोपि नरो नास्ति सर्वो जनो पनिर्दोषमाहता हन्त पुरुष एव नास्तीति नलस्यापि कंचिद्दोषं कोपि वदिष्यतीति ॥
न दोषइति पाठे लोकोक्ता वल्पापि दोषानास्य पितुप्रायेण विष्यतीति उत्प्रेक्षेयति काक्कार्संजा वनपरत्वेन व्यारव्येयं ॥
दोषं न लोके तिषष्ठी निषेधा ॥ १८ ॥ अमुमिति ॥ असौ कलिः रपाम पन्हं सजातीया कादंबविहगाः कलहंसारव्य प

द्भिर्विशेषणैर्षा छिदाः पन्नास्तेषां छायया कांतेरस्त्वंगेउ वितायोग्यातैलाभ्यंगनैवसंस्पर्शमात्रेण स्नैग्ध्यातिश
यकारिणी श्यामतरा रुचिः कांतिर्यस्य तस्य नाबस्तनातया स्वच्छवर्णतया वनेचं देलांछनमृगः कलंकः कलंकमृगेणो
न्नता।।किंभूता।।सततं सदा निपतत् निक्षिप्यमाणो धूपादिदौहृदो यत्र तस्य चाबस्तनातया अनिशं सदाउन्निद्रैर्विक
सितैः।प्रसूनैर्मल्लिकादिभिः तरुश्रेष्ठैः स्तबकोद्गलनादानदृढा विल्वा अमृतांशोश्चंद्रस्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्द्धिनि चंद्रतुल्ये
अलुप्तिन्सर्वीके आरामेनलोद्याने बद्धन्लग्न आलंबावासो येन सः। व यहि कलंकेन नवितर्व्यं तत्स्थाने केलिरेवाच्छ
दिति।एतेन निर्दोषेण लोद्याने केलिरेव दूषकोन्नत्तिरित्युक्तं।।तत्र त्वं वात्सी दित्यर्थः।।उष्णफलानामा कालिक
नम्रद्वये छेदेष्ठ छद्माउवेदाख्यो धूपादिदौहृदः क्रियते।।यथाश्चंपके पिण्याकादि जलदोहः बकुले सुंदरी गंडूषज
लमदिरासेकः रक्ताशोके वतरुणी चरणप्रहार इत्यादि।।२०।।स्फार इति।।स्फारे विशाले तरेतादृशि च प्रकारेण
धर्मबकुलेस्फारत्वेपि सर्वत्र धर्मप्रणैवै रमेनिर्निलस्तस्य नगर प्रजाना पुरप्रैः हेतुनिर्घनं रूपं स्वंविघ्नं लव्ववतः
प्राप्तवतः निराश्रयस्य कलेः तस्मिन्नु लोद्याने विराद्धकालं नलदोषरावषणार्थं उपनतिरवास्थितिः।।किलाच्छ
त।।कलेरिपुराणदोक्षपत इत्यर्थः प्रजानां पुरप्रैः स्फारे धाम्न इति वा हेतुगर्भं विशेषणं।एतस्मिन्नंतरे वसरे

नै०टी०१७ त्तुनरन्योन्यपयोगपमेलनादत दतर्मनंमित्रमितार्तं दः प्राप्तानिः मीमहर्षैः स प्रसिद्धः॥ प्रभावः स्मरः नैमीनलौ त्राराद्धु
मेवितुंसुतरांपी उयितुंवा धनुः क्वाति शिरवाकर्णं धृदेन्न स्तांवर्दारूः स्वनी चूडा अटनिरप्रनागोयस्यैवं विधमाकर्णंव्याधि
नवकारा नैमीनेलो नगरंभ्रा मेस्तुरेडु स्वर्गतेडु कलौव चनावलं बिनीमती तरानुरागा तिन्नायिन चिरविरहा तिसस्टेहे
स्ससर्वज्ञस्वक्रतु रितिभावः॥ अनेनोन्नर सर्गे मनोगारं नवर्णनात्संगतिरूचिता॥ कलिकर्त्तृक परामवस्य नविषयत्वा॥ ना
यकापकर्षस्यावर्णनीयांत्वासतोक्तः॥२२२॥ श्रीहर्षमिति॥ एककर्तृत्वात्स्वसुर्नगिन्याछिद्रस्पराजवित्रोषस्य प्रशस्तोवर्ण
नायं थस्यसुसदृशं तुल्येतद्ध विश्री हर्षेरचितेसप्तदशानां पूर्णः स्वभावसुंदरः सर्गः समाप्तः॥ ॥छिंद प्रशस्तिरपिग्रंथोम
याकृतइतिसूचितं॥ सोदर्याश्चतुल्याभवंति॥ छंदः प्रशस्तेरितिपाठे छंदोबंधा क्रमस्वरूपनिरूपणपरस्परग्रंथेस्मन्न
र्थः॥ सप्तदशाद्भुतिः॥ नस्पष्टरणाडूतिडडू॥ तत्रुविनाषितंकुरुक्तं॥२२२॥ ॥इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिं
हपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः॥१७॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥छ॥

५९

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥सोयमिति॥ सर्गसंगतिरुक्तैव। सोयं उक्तसौंदर्यादिगुणः प्रभावो नैषधो नलः इत्थमुक्तप्रकारे
गात्रे लोकनायकसमर्द्धदारसारं स्त्रीरत्नभूतां तां भैमीं द्वादिनिरप्यमिलषमाणां नीर्मनंदनांत्र्यधिगत्य इतीयपुरुषार्थवा
रिधेः कामरूपदुःखगाह जलधेः संबंधिनी पारलंघनतरी परतीरप्रापणे नौकारूपां तां भैमीं मरीरमतरमयामास। तादृ
ग्पाविना कामपुरुषार्थपारं कामशास्त्रोक्तुतानारंतपारं तप्राप्यत्न इत्यनेन सोयं दर्शितगातिस्मवस्तुचिता। अन्यापि त
रीवारिधेः पारं प्रापयति। तारणात्तरीमित्यपि पाठः। अरीरमत्तरमे एषंता स्त्रुडित्वडिः सन्वह्रावादित्वादीर्घः। अनुरा
गातिशयाद्दहोरात्रं तत्संभोगे दोषमात्रं क्यपरिहरति। आत्मविदिति॥ ॥स नलस्तया सह दिवानिशं त्रौ गत्वा रूस
न्नपि देवामे श्रुननिधातिक्रमजनितं पापं नाप। यतः आत्मवित् जीवब्रह्माभेदबुधिमान्॥ उक्तमर्थं युक्त्यंतरेण दृढ
यति॥ हियस्मात् अत्र आहृता कृत्रिमा विषयैकतानतां स्त्रक्चंदनादिविषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धौतं क्षालि
तकामक्रोधादिमलं मनो यस्मात्तं पुरुषं न लिपति। पापसंस्पर्शविशिष्टं न करोति। स्वाभाविषयपरता पापासंजिनी। परमात्मा
ज्ञानवतः सा न भवति किंतु भोगात्पूर्वकर्मक्षयार्थमेव सा विषयपरता मंगीकरोतीति आहार्यविषयपरता ब्रह्म
ज्ञानिनं पापिनं करोतीति आत्मवित्सपापं नाप। इति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः॥ विषयपरताया आहार्यत्वे दोषाभावा

दिवारात्रं तया सह विक्रीडेत्यर्थः॥ देवी निद्रामत्पं तत्संयोगे द्वितीया॥ ॥ दिवानिद्रां संभोगे राज्ञः परदूषणं कथमित्यत
आह॥ न्यमेति॥ मनलः मंत्रि सुराज्यं न्यस्यानेकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे नानावर्णरत्नमयकुट्टिमे बहुभूमिके तथा हेमस्तभित्ति
तिसुवर्णभूमिधारिणि सौधरूपे प्रासादरूपे सुच्चे पर्वते प्रियासखः सन्मदनं आदरादाराध्यात्मारराध सिषेवे॥ प्रि
यासख इत्यालंबनविभावः॥ कामस्य धर्मविषयत्वं च सूचितं॥ अतएव तद्वर्णनं प्रस्तौति॥ नैकवर्णेत्यादि विशेषणसा
मर्थ्यात्कुबेरो हेमाद्रिः सौधस्तु वंवरतिमलप्रसादाकारेण परिणतेऽनेकवर्णमणिकुट्टिमे हेम्नः सुवर्णस्य भूमि
त्ति पर्वते हेमाद्रौ॥ प्रासादस्य सौंदर्यं चोत्तं सूचितं॥ इत आरभ्य सौधेति यावन्महाकुलकं॥ श्रीवीरसेनेति॥ यःसौ
धन्यधरः वीरसेनसुतस्य कं व भूषणं तत्ता दिव्या मनयस्तेषां पंक्तिर्यैस्तत्कल्पबीजमवचिंतामणिभावात्तस्य प्राक्किलि
रलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनया अभिलाषमात्रेण परनंमतः सन्निहिता नवृंतो नलेनान्येवा लभ्यमाना इष्टा अर्था
इष्टापदार्था यत्र तत इव स्ततास्येव गुणस्तस्माद्वितीः र्टणाः हृतः सुपर्वनां पर्वतो मेरुर्येन सः॥ सर्वार्थदायि चिंता
णिरत्नस्य मेरावत्रवविद्यमानत्वाद्यो मेरुतुल्य इत्युपमा॥ अत्र ब ऊनी चिंतामनीतां स्फूत्वा नतो प्राधिकं वा॥ ४॥
भ्रमितमिति॥ सेवकैः श्यामलैः अगरुसंज्ञकैः सारैः श्रेष्टैः दारुभिः काष्टैः स्थिरं यदुदरां बरं पदी यो गर्भतागः धूपितं वा

नै० टी० २ सितं ॥ यद्गुदरावरंध्रपार्थदह्यमानैस्तैरर्पितपरिमलमित्यर्थः ॥ तत्र धूपजसंतापत्राजनाय जालप्रकारेषु सर्वेषु ग
वाक्षेषु जालानां वा जालेषु गवाक्षेषु सं घेषु भृतः स्थापितः चंद्रचंदनक्षोदः कर्पूरचंदनकल्पितेन मेदुरः पुष्टस्तस्य
रविन्यासाच्छिशिरतरः परिमलवहनमयः समीपेवायुस्तेन तत्री तत्रंत्री तत्ररो सर्वेष्वपि उदीपनिचित्रावाः ॥ जालजाले
प्रकारे द्विरुक्तिः षष्ठीसमासो वा ॥ पाठांकेति ॥ महासुरभिचंपकादिद्रव्यसुगंधितैलयास्त्रा एवं विधा दीपिकायै
स्तो धन्यः प्ररं कापि तेमी न लाललंकृते देशे वितिमिरं विगतांधकारं ते निरे राजनिकटस्था दीपाः कर्पूरादि द्रव्यवर्षि
या क्रियंते ॥ पुरस्य सर्वदीयालान्हानस्वाङ्कादि जटागेदे ॥ समेः समधुत्रि धूपो मतः ॥ कामहारान्निधकृतिकामद्वारो
धूपं ॥ दार्कुंकुमेति ॥ यस्य पुरस्य ध्वा निरमनीया निमणिकुंदिमा नियासु तान्नवरेत्तुः ॥ किंभूताः कुंकुमवएनमद
कस्तूरीवतयोः पंकेन कर्दमेन लेपिताः ॥ तथा जलमध्ये निक्षेपात् द्रवीभूत हिमवालुकांबुभिः कर्पूरवासि
तोदकैः क्षालिताश्च ॥ कालुकांस्तु निरितिपाठे शुभ्रकर्पूरवर्गैः क्षालितत्वाच्छं रेनाः सत्तरंगमालिकाइत्यर्थः
अत्र शाद्वि पिक्रमोघटते ॥ लेपिताः स्नताः ॥ ८७ ॥ निषधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थाने देशेस्मून नत्र्यायथाउ
स्मरचितास्तरणेन जयस्य सौधस्य संबंधिन्या तुबोन्भेभ ॥ नालस्य ललाटस्य तिलकस्तस्य प्राग अभूतारम

कि

णीयता॥ अम्राजिर्धूर्त्तपुष्पराय्या यद्भूमेर्ललाटतिलक इवरेजइत्यर्थः॥ अथ वयस्य एवं विधि निकुंचन दसेन लांग मंद्रं
धेनामोदादि अकरुपपुष्पत्रायातुल्ययातिसृष्ट्यानेम्याशालंतिलकेनयाप्रस्तानाधकात्रामाननासा अम्राजिन्नं जिता। सं
लोगवशातिलकस्यस्पृष्टत्वादित्यर्थरतिना॥ अम्राजिपक्केन जेस्वविनि॥ तित्रोप॥॥ग॥ कापीति॥ कापि कुर्विंद्रे देशे यस्य
सोधस्यनिकटे निष्कुटे स्हारामस्तेलंतनो विकसंतः कोरकप्रकाराः मल्लिकादि कलिका समूहा स्तेषां सोरभैर्मिलिं
सोगंध्यपरंपराभिः नामनंदनाया:नासिकापुटिकुटीनासिकापुटरंरध्रस्तृपत्रअल्पस्हतंत्रकुटुं बिना उत्रकलत्रा
दिसहावस्थापिता॥ सांद्रं नितरां अद्वियतां गीकृता॥ अल्पस्हे बहुकुटुंबो यथा स्वं मंदे नवसनितथा नेमी नासिकायां
तेरुषितमित्यर्थः॥ वनोपांतेषु दत्तदृष्टिर्नैमास्तकलपुष्पपरिमलं॥ यत्रप्रसन्नमस्त्वरूदितित्राव॥ अथ वमैती नासाश्वा
ससोरमतुल्यतायन्निकट वर्जिवनपुष्पसोरैनैः धृतेत्यर्थः॥ ॥ग॥ कद्वेति॥ आम्रुगोवाछु:कद्वा:पुष्पफलपलवादिसमृ
द्धिमंत:सर्वकृतुद्वत्सावसता दिसकलर्तुसंबंधिन आ माद्यो ह्यदृयस्यांसा कद्वा: सर्वकृतव: सर्वे वृद्धास्युत यस्यां
वातस्यांवाटिकायांकीरै:शुकै:चंचुपुटैस्तत्वा कद्वानि खंडिता नियानि यानि सहकारपुष्पानि फलानि वा तेषां सीकरै:म
करंदर्धिंदुभिर्नियमितविंदुर्नितिउपदामि॥ तद्रूपेस्पहारेस्तत्वायज्ञयुयोयत्सोधसे विनानलस्य नेम्पावायस्यकस्यापि

नप्राणवातंनासाश्वासरूपं प्राणरूपं वा उज्जयुगेयत्संबंधीवावायुरर्थात् तेनमीनलयोरन्यस्यवाश्चं चतिस्माद्दुजत
सहकारस्तरुष्पफलेवा प्रत्यस्यपुष्पमूलेश्विनिफलेलुगितिवालुक्। यन्तु षड्इतिकिं बंताग्षष्ठी पश्चेद्गुपधात्कं
॥७१॥ क्वचिति॥ यः सौधः क्वचित्प्रदेशे कनकेन निर्मितमखिलं सर्वं धौन्नागादियङ्गेवंविधः। कपि विमलैरत्नैर्जति
र्वितः। तथा क्वचित्खचितरचिताश्चित्रशाला उपरि तमान्नमण्डपविशेषाः भ्रत्रिकावा यत्रारस्थिरचित्रेणशीलतेतछ
लीवा॥ काप्येवं अस्थिराणि रव्यवस्थितानि विविधानि प्रकाराधराणि कादिरूपैः प्रकारेरूत्वाऐंद्रजालिकत्वेन कच
मत्कारकारी ऐंद्रजालिकेति ञ्याताशाह्यात् स्वार्थेसंज्ञायांवाकनिप्रत्ययस्यादितीत्वं। पदूतात्छील्यतिनंतात्स्वार्थे
कत्वऐंद्रजालिकः शिल्पमिति ठक्। विधाविधौ प्रकारे त्वमरः॥ ७२॥ चित्रेति॥ यः सौधः वीक्ष्याश्चर्यानिरूयायात्स्वकं
वारशिरः धुवन्कंपयन्शीलिनां अति चमत्कारिनानां वस्तुनिर्माणेनिपुणानां राद्रताजाश्रेष्टोब्रह्माविश्व
मविाजरयाद्दृत्वेनवातकीवातरोगी अकल्पितकिंतो देवादिशिरितिशेषः। किंभूतं। चित्रेआलेख्येचित्राण्याश्च
र्यरूपाणि वानितेषांतेषां अनुकार्यानां अभिनेयानां देवर्षिमनुष्याणां दीविभ्रमं विलासं विशिष्टांतन्ज्ञातिवाश्च
र्यरूपाणिनी उत्पादयंति एवं भूतानिशुल्कानीलपानादिवर्णवशीत्काष्टपाषाणरूपास्वर्णादिघटितत्वाद्वाऽनेकविध

रूपाणिनानाप्रकाराण्यरूपानिरूपकानिप्रतिमायत्राश्चित्रमाश्चर्यंतद्वैनिविस्तारयंतिचित्रतंतेताट्टस्थानीतिवाहृव
वत्। अचेतनाःखलीकाश्चपिप्रतिमासुचेतनत्वादित्रमोस्यादिनिर्माणनैपुण्यात् तत्परंकंपितनिर्लालाशीलिराडपत्र
ह्लाविश्वकर्माकिमयंजरयानिर्मितोकृतवाधिक्यप्रबलिग्रीवइत्युत्प्रेक्षितइत्यर्थः रमणीयतमोयइतिभावः। वातकी
वातरोगीस्यादस्मरः। वातकीमत्वर्थेवानासाराभ्यांऊर्क्षीतीतिऊक्ष्म॥२१॥भित्तीति॥यस्मौधः।भित्तिगर्भेयगृहाः।भित्तिभि
राछर्दिताभिश्चदृश्यमानविवराणिगवाक्षागारानितेष्ठुतेवाणीपितैरदृश्यत्वेनस्थापितैर्जनैः रूत्वाकृतंश्रुतकथादि
कौतुकंश्चार्यजनकरमणीगोष्ठीगीतनृत्यवादित्रादिसंबंधिकौतूहलंयेनसः॥तथातपनिउष्णब्रह्मलेगीषंत्रवपिजल
धारासंचारिमंडपर्यंकादिरचितजलयंत्रेभ्यः।पालुकैःनिर्गमनश्रीलैरासारैर्धारासंपातैर्द्दरणेनराणांधृतानिराकृतानिताता
पजनितातंद्रिकामूर्छाभिःसहृतायेनसाद्रीनत्वात्सुखकारीइत्यर्थः॥तामसीमत्वर्थीयप्रकरणेज्योत्स्नादिभ्यउपसं
ख्यानमित्यण्।तंद्रिकातंन्द्राख्यात्स्वार्थिककनिकेतइतिकश्चः॥२४॥यत्रेति॥यत्रसौविश्वश्रुषितोऽविस्मितोनागदंतरूप
नस्थानेगृहावयवचूतेगजदंतनिर्मितैःपंजरेययामानथ्याउष्पशरस्यकामस्यवात्स्यायनादिप्रणीतेशास्त्रेतस्यका
रिकाभ्यासबाहुल्यात्महाशास्त्रनिर्माणसमस्तशाश्वतकरोतिएवंभूतासारिकापक्षिणीनामजानिषधसार्वभौममयोजैमीन

नो

नै०टी०१८

लयोः रतेविषयेचुंबनालिंगनादीनांप्रसक्तंकृताकृतेविहिताविहितेकर्मणिकृतेप्रत्यवेक्षताचुकारेणानुसंदधेआलिं
गनादीनांबहवोभेदाःकामशास्त्रेनिरूपिताः।तत्रकिंविद्धालिंगनंकृतंकिंचित्रकृतमित्याद्यपत्रपदित्यर्थः।अनुवदति
स्मचअनुकारेत्यर्थः।अनुवदतिस्मचअनुचकारेत्यर्थः।शास्त्रेश्लोकरूपाकारिकाभवति।यद्वादौब्रह्मादिःकृताकृता
विद्धकोभवतिनागदंतिकाशेषाद्विमायेतिकपिप्रत्ययस्थादितीत्वं॥२५॥यत्रेति॥यत्रसौधेमैतैःकलंबिकैःस्व
हचटकैःशीलितानांमुहुःक्रियमाणानांचुंबनादीनांहित्वाज्जनसमक्षंकरणेअश्लीलानांग्राम्याणांकेवलं॥
नांसुरतक्रीडानांउपरुद्धैर्वर्जितेयत्रतैर्वाकृत्वाउपरुद्धिमुक्तंयथातथाकापिकस्मिंश्चित्प्रदेशेवापिकायांउत्तम
भूतानिभूषणीभूतानितत्रवर्तमानानिहंसमिथुनानितेषांस्मरोत्सवःसुरतक्रीडातयोभैमीनलयोर्दृष्टिभिःस्वद्व
पोरेवर्तिवापिजलेभिअदर्शीत्यर्थः॥आदौकलविंककेलिर्दृष्टानंतरंचहंसकेलिरितिपुनःसुरतेप्रवृत्तात्पुनरु
क्तिः।रतांतेस्रस्तगात्राणांकामिनांतिर्यगादिसंभोगदर्शनंपुनःकामोद्दीपकंभवतीतिकामशास्त्राद्वतिर्यक्
संभोगंपश्यतःस्मेतिभावः॥२६॥यत्रेति॥यत्रसौधेसंभोगंकुर्वतोस्तयोभैमीनलयोःसुरतःकूजितंकंठमध्यस्था
त्कमधुरस्वररूपंवेणुरवैर्वीणाशब्दैःस्तथावेणवस्वरैर्वेणुसंबंधिभिर्गीतैः॥तथाउपवनानिकालिनांआरामवर्ति

४

नांकोकिलषट्पदानांकुहूकृतैःकूजितैःसंकुजानाभ्यांताभ्यांनृत्यंतोयत्रदृश्यंतेतैश्चतौनद्वयोरितिनाद्वयोर्देशेनृत्यती
स्त्रीपुरुषाणांकेयूरनूपुरादिभूषणगणानांकलहेरत्योन्योपमर्देहितत्रसिंजितैश्चकुत्रकुजितंमंदिरंतमाच्छादितंपित्पर्यंतःस्वी
तत्रपुमानपिस्त्रियेत्येकत्रैषःकुत्रकुजितंकरोतीतिएपतविष्टा॥८१॥सोत्कृतानीति॥अपवरांतरेगर्भगृहेमध्येरतिस्मरस्य
तिमागृहेपिदयान्यस्मिन्वागृहेस्थितावपितौभैमीनलौदिवागवाक्षेष्वपिमिथश्चित्रमादकोष्टगृहतिवासवन्नादन्यानाक
र्णनवुध्याविशंकयाःशंकारहितयोःससंभ्रमंकूजनतऊर्ध्वतोस्मिन्नोधेप्रतिष्टितयोःउरोधस्तोमंत्रसामर्थ्याद्वैतन्यमवलंब्य
प्रतिमायांकृत्वादि — नयोःरतिस्मरयोःयेत्रर्वैसुवर्णादिरचितप्रतिमेतयोःसीत्कृतानिनखदंतरवैकृतजपीडनुभाव
रूपकानिसोढ्वास्थानिशाहितानिनिश्चीरात्रौकपटःऊढ्यनांत्रलीकमिजिंत्रमत्ताजितैर्जलकेगवाक्षैःकृत्वात्रस्थगुण
नां॥दिनेरजनादिमिलीनांतावकूप्रकाशान्नावान्नाभिरेवकपटऊष्मवांत्याजितानिजातरूपैनैवप्रतीयंतेनतत्प्रति
ष्टासामर्थ्यात्सचेतनौसुरमलेलुपौरतिस्मरावपिगवाक्षेषुदिवाजातमिथश्चित्रमौवपिकुड्यच्छमेणाविवार्यवविशंकोय
स्मुरतंवक्रतुजालमार्गेणद्वाक्षसंचाराच्चतत्कूजितानितोश्रुश्रुवतुरितिभावः॥उरोधस्तोमंत्रप्रभावाध्यस्तचितःतंदू
लतृणादिमंडलिप्तंचित्रमयंवस्त्रंकपटऊढांदिवात्सप्रवेशात्मिवागवाक्षेषुचित्रपदाप्रियंतेरात्रौचपवनागमार्थ

नै०टी०१० मपनीयंते॥ तथा वदिन वद्गात्रा वपिकद्रुबुध्या क्रिां कं मणिना निवक्तुरिति वा॥ अथ हंसेनोत्पाद्धाये देतीत्यपदवरिंप्हे
हगत्ती पश्चाघच॥ प्रहिंडुतिरश्चाडुंसांत्साघमर॥२५॥ रूल्वेति॥ रूलोवर्णः सारस्थे श्रेयस्यतस्यमृगस्य शृंगावद्रुंगुरागि
वक्रीबऊन्नं गिरिश्रुक्कातथा स्वादुः अतिमधुरं अतएवो ज्वलाऽप्रकाशः मानाः शृंगारादयो रसास्तेषां उज्ज्वलस्य शृंगा
ररूपस्यैव वारसस्यैकाऽद्वितीया मुख्या वासारिनी ह्र त्रिमनदी शृंगाररसे प्रणेत्यर्थः॥ अथ च मृगशृंगाव द्वक्रत्वगामि
नी तथा स्वादूदका तथा किंन्नर्पडूव किंनर्यस्त्रिमर्थ्यः कमलबाऊल्या तासां श्रेष्ठगुंजनऊंडूतिर्यस्याः एवंविधा विकसत्कम
लत्वमरी मत्तगुंजन्नूयुता वनिर्मलजला एकाकुल्या यस्य सौधस्य उरोगिकदाचि ऊींश्यत्तविपिनाट्टत्त॥ बऊजेलेव
स्थितेत्यर्थः॥ एकविंशो सर्गस्तिंगप्रासाद वासादित्यनेन ऊल्याया अपि वर्णयिष्यमानत्वात्॥ अतिसौधवर्णनोपयोगिता
दयमर्थः॥ कविना विवक्षित इतिप्रतीयते॥ विकटस्खुंदरे प्रोक्ताविकारालयो रितिविश्वः॥ त्रुटति न्हतेडुरालुड्डावस्मरति
लरू॥२६॥ त्रित्वेति॥ यत्रसोधेयनंदनः स्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां विरिंसुतासंभोगाभिलाषस्तद्रूपमंदंमहसा
हसं अविचर्यकारित्वं तेन सह सत्त्वसामर्थ्यदर्पेणसोत्कासोमनोन्मूर्यांसुतारिवं सुताया भोगोत्पादने विषयेत रूपावाम
हकामस्यैवंसा हस्वं तेन पौरुषदर्पेन सोद्धाम स्य कामस्य संबंधित्वो वारितिहासः संकथा पुराहत्तमाख्यायिका॥ जित्तिश्रु

५

चित्ररूपेण चित्रकारैर्लिखितोऽखिलाक्रमः। पस्पायां यासां एवंभूता, सततं सक्ता ब्रह्मपरास्त्ववादिका मत्स्यावाप्ति
त्ररूपेण यज्ञादिशु लिखिता वर्तंते इत्यर्थः॥ ब्रह्मणः सुतारिरंसुतादिकं मत्स्यपुराणादवगंतव्यं॥२०॥ पुष्पेति॥ यत्र से
धे गौतमकलत्रमहल्यां कामयते कामी तस्य संतुं ज्ञानस्य देवेंद्रस्य पुष्पकांडस्य कामस्य लोकत्रयजयडिंडिमायि
तं वाद्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य परस्त्रीगामिनो विलासवेत्त्रं निश्रिष्ठ सुवर्णादिरचितासु उदकंटकिटंके रु
कार्यं लिखितं। येनेंद्रोऽपि पराभूतः, तादृशस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा सुवास्या मपि निपतं कार्येति सुवर्णेष्टकवितति
त्रिशुकामो ह्यपनार्थं इदं पारदारिकविलासाय यत्र टंकैरुल्लिखिता इत्यर्थः॥ डिंडिमायितं उपमानात्क्विप् ... क्तः। त्रिष्ट
परदारान् गच्छति पारदारिकः गच्छतौ परादिन्यश्चेव क्रुब्द इति षट्॥ उदकं किटटिकबंधे इत्यस्मात् कर्मणि विपः॥२१॥
उच्छलदिति॥ उच्छलत्तेषो दर्या दिनाविजयंताख्यस्यें द्रप्रासादस्य विजयेन पोजर्जिता लब्धा साकीर्तिकीर्तिकान्त्व
मुक्तातिषिः प्रतिमा तस्या निशात्थिता रात्रिस्तस्याः स्वसा लघ्दष्टसुज्वलायस्य प्रासादस्य कीर्तिः कांतिः उच्छलत् उड्डीय
मानानां कलरवानां पारावतानां त्रापि पंक्तिस्तस्याः॥ किंतवाद्यान्ना जगदवदायति स्म प्रज्ञो धयति स्मेऽज्वलं वकारेत्यर्थः
एते कलरवा नत्वदंतीति तुच्छरश्रूनर्थं डिकातुल्या कांतिरेवेत्यस्यार्थः। पारावतः कलरवः स्यात् प्रासादो वंजयंत इत्यमरः॥

दायातिदैयसौधनेइति॥ च्चा॑ दिरवश्र्वर्वमसकर्मकः॥ जइस्मइतिलट्॥ कार्त्तिकीभ कृत्तेरणयुक्तः कालइत्यणिङीप्॥ अ
त्रकार्त्तिकायुक्तो दिवसः कार्त्तिकइतिभाषितपुंस्कत्वमस्त्येवेति पयोर्द्वयोरित्यत्रि धातासुत्त्रिंगेनतिपित्राद्धेन
समासेस्त्रीलिंगस्यसमानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावात्पुंवत्कर्मधारयेतिसूत्रेणनपुंवत्वं॥ ततश्चकार्त्तिकीचा
सौतिथिश्चेतिसमासः॥ २२॥ गौरेति॥ गौरनाम्नोभ्यंतरस्यपुरुगेहस्यांतहस्यतिनापर्यायंतारायांविषयेस्मरतिनोय
उछत्रन्नावा॥ गुरुतल्पगामित्वादाचारइत्यागित्वंचकृतारायांविषयेस्मरतिस्मस्यो दृनत्वावः॥ कामजनितसामर्थ्य
तिशायछत्रदानंवाइतिछत्रंपुराछत्रंश्राद्धिनाः प्रतिपादयंत्यः तथाभरतेनमुनिनाप्रणीतभारतनारतारव्यःनाघेवर्षी
दस्तस्मिन्नुधाश्रष्टतः रूपानरत्नेक्तनाद्यारात्पाश्चिनीयमानाः सत्यः सुधाप्रायाइतियावत्॥ एकंन्नतानाछिकादशरूस
कांतगतचतुरंकवंधविशेषायस्यसौधस्याजिरेगिरेगणेऽजिनीतिः ष्टिः सात्विकांगिकः॥ वीविकाहार्यभेदभिन्नै
चतुर्विधैर्नटामित्तीयमानैरभिनयैःकृतारेजिरेरातयोस्मरोद्धततन्भावस्यमितिसम्यक्परिछित्तिःस्पैव छत्रेव्यापारेण
नीतंवाप्रमेयंयत्रैवंविधनाटकादिः प्रबंधमाश्रितेइतिवा॥ २३॥ त्वंचिति॥ यस्यसौधस्य हाटकाविटंकसुवर्णघटि
तकपोतपालिकाशंनोदारुवनेमंदरकंदरायांदेवदारुतनेमंत्रजिक्रियागोर्यासहदिव्यसहस्रवर्षपर्यंतंयास्य

रतक्रीडामाधवस्य श्रीकृष्णस्य व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः महर्षिविलासो रासक्रीडादिस्तयोर्विषये उत्पन्नसाश्चर्यकार्वीयो
ण उक्तिस्तैः श्लोकरूपेण ग्रथितैः सुभाषितैः अतिचमत्कारकारिनवीनार्थशब्दविशेषैः करणैः कृष्टनिर्वृत्तं कीर्तविक्रीतं
हरस्य लक्ष्मकामविलासवर्णनकाव्यश्लोककामोदीपनार्थं यदीयहाटकविटंकेऽष्टकेरुद्दंकिताइत्यर्थः। कपोतपालिकायां
तु विटंकं पुंनपुंसकमित्यमरः। विशेषेण टंकानेव घ्नत इति विटंकं पक्षिविश्रामार्थं कुड्याद्बहिर्निर्गतं दारु॥ रधात्रमी
त्रि॥ यस्मिन्लोके चरतीति यच्चरः शुकः पक्षी शुकपितामहं पराशरसुतं गोतारस्वरं गायतिस्म॥ किंभूतं तं क्रिदिनेन
नु विसर्प्य पृष्ठ्यं यमुनायां विषये दाशदारिकौ कैवर्तकुमारी यो जनगंधा परिचरंतं संभुंजानं॥ अत एवायथाक्रमं काले
दिशस्वरात्मादौ निषधस्य समयस्य दिशस्यनीर्घ्ण्दे वस्त्थानादिव्यतिरिक्तस्यापि पिशुरूपस्य निजशयनागारादेविषय॥
स्य परदारादिव्यतिरिक्तस्य स्वकार्यलक्षणस्यास्य सहात्तु कालादीन् सहमानाः धैर्यजनकात्स्मरादन्तो रूत्सुकैकका
मातिरेकं मोढुमसमर्थमित्यर्थः। पौराणिकथ्यमानस्वारसादिकथाश्रवणमात्रेण प्राज्ञः शिक्षातिशापादनिमुखरोप
दिहारी करस्तादशीजारतापुत्रांकथासुभैरनुदिनंवापि भिन्नावः। अकालादिना कामातुरस्य कालाद्यसहनत्वं
समर्थितं॥ अन्योपि साधुरेवं भूतस्य पितामहमपि निंदतिं कैवर्तदाशधीवराविरत्यमरः॥ य द्वरं अधिकरणे वरष्ठे॥

नै.टी.१८

॥२५॥ नीतमिति॥ मुनयः परमात्मज्ञानचक्षुरृषयो यत्रासौ धेवृचन कस्मिन्नपि निर्मिते विमाने चित्रगाः स्थित्वे लिखिता
वर्णनेन॥ किंभूताः करलग्नं पारं परतीरं यस्य तत् ज्ञानवत्त्वानां तमेव लक्षणया सन्निहितत्वादिफलत्वात्तमात्मनिष्ठां
पितप्रायमेव अथ च सन्निहितपरतीरमपि तयो रूपं दुस्तरं मर्णवं समुद्रं॥ अत्रतीर्यपरिसमाप्य स्तुतीर्यत्र पोविघ्ना
र्थमिंद्रेण प्रेषितानामप्सरसां रंभादीनां अस्तु घकठितकुचलक्षणानां घटानामवलंबना धारणाद्या राद्धेतोः
स्थायिनः स्थातुश्चाक्षाः कुचमर्दनादिसंभोगकारिण इत्यर्थः॥ योपि प्रतिनियमानं समुद्रनद्यादिवातीरे सन्निहि
तपिश्रांतिवशादुत्तरीतुमशक्तः सन्जलमध्ये एकघटादिकमवलंबनमासाद्य चित्रलिखित इव निश्चलस्तिष्ठति
कुटद्भूति पाठे कुटः कोटे घटे गेहे इति विश्वः॥२६॥ स्वामिनेति॥ यस्यासौ धस्य समं बंधिलाकेटिना क्रीडा मन्दरेण इ
तिहेतोः घने निर्विडे सुरजनिः स्वने मृदंगध्वनिभिः अथ च ते वेवमेघैः नृत्यते स्म॥ इति किं यो यमाहकब्रह्म
दिवशंकारकारी समहाप्रभावः स्मरः स्वामिना स्वामिकार्त्तिकेयेन प्रभुत्वाचदीयध्यानत्वेन तव हता दृष्टिर्धारय
तामयामन्दरेण वस्तुरत वर्जनं जितद्यनि॥ वा च न्योन्यसमुच्चयो कुमारस्य नैष्ठिकब्रह्मचारित्वान्मयूराणां ववर्ष
तु मनांनेत्रोपांतरे अपमार्गेण निर्गच्छतामश्रुमयस्तुकबिंदूनां मयूरास्तुरवयहएण मन्त्रिणा गर्भसंस्थिते लिंगान गर्भे

७

घर्षणरूपरतपरित्यागो जयहेतुः॥ मयूरास्त्वमेघरवाद्धृत्तान्त्यामृदंगरवैर्नृत्यं तिष्ठन्त्यत्रेति। यत्रसंगीतसौधे संगाग
रेनलभैमी मसंजवैनलभैम्यै वीरस्पमुहूर्त्ते सुरताभिसारिणे रथस्थक्रांतिं प्राप्नुवतीस्तथाजयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमान
योरथवनलभैम्योस्त्ववशौ कुर्वतोः रतिरतिशयो इतिकामयोः स्पर्द्धयेर्ष्ययेवजयायतोः यत्नवितं तेनलभैम्यो कामक
मरमणीवद्भवु॥ स्मरमरती अन्ततः संयोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वान्यावपि स्त्रीपुंसौ मोमोदतः स्मरो नवतः इति। तादृ
शौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्टास्पात्कृत्र रुजावासौ चेत्तेनौ रतिकामौ संजातस्पृरतेच्छौ जातौ तस्मो दयति शयाः इतेनलौ
कामइतिकामवद्भैम्यां रतिरितिसंजातत्वमौ वजाम्नोः एवं मूलावपिक्ष यितान्यान्यराग जननात् इत्युक्ते भैमानलयो
त्र भ्रमौ रतिकामावाभूतामितिरतिकामयोर्द्वद्धयंजातमित्यर्थः अयमेवचतयोर्जयः॥ अथवस्व संयोग दर्शनात्तयो
रपिसंयोगवांछोत्पादनजयः। तन्नयार्थबुद्धि सर्वव्यापारात्तावात्स्पर्द्धयेवे सुत्रेद्वा स्पर्द्धा कारणं व्रूते॥ अथवरति
कामसन्निधाने यथा स्त्रीपुंसयोः संयोगवांछासमुदयस्तथा नयोरपि रतिकामसन्निधानेव भ्रैस्त्री ईर्ष्ययोग्भरमा
तिशयाद न्योन्यसंनिधानमात्रेनैव कामसंमोहः प्रादुरासीदित्यर्थः नलभैम्यो दृष्ट्वा मोहं जनितौ रतीवनलभैमी
त्यामावां जितां वितर्पपित जेतव्ये इति स्पर्द्धये वजयजो रितियथाश्रुत एव वा संबंधः॥ अत्र सर्वत्राल्पाकूरत्वाअयश्रा

ऽपि पूर्वं निपातो रतेर्नले कामत्वेनोदयान्नलरतिकामपदानां प्राक् प्रयोगस्य रतौ शास्त्रवत्वस्य इति। अमोदयो द्वयाङ्गो म
स्तेन वारती ज्ञाकामरमणीयपदानां पश्चात्प्रयोगो बोधितः। स्वस्वयत्ना तिद्वियेरनीरतौ ज्ञेयो विषये स्पर्द्धयेति केचित्। तत्र प्रथमा
दिस्वनीतौ कामकामरमणी वन्द्र चतुरिति द्विः॥२८॥ कृतकं॥ अथ तत्रौ नृकणेणांशो धवरूपेस्तरस्फुरे मरौ तयोस्त्ते कामके
तुपत्रो विरासुः स्पष्टं दिदीपिरे॥ तैरेवैके कामकेवलयः महाकविभिर्व्यसि कालिदासादिभिः निगूढभावदर्शिभिरपि प्र
विक्षितात् बुधिं गोचरां कृता मेषामपि न स्फुरितद्वितियाद्ब्रता तथा नैकनरमंचोग्मत्वतुरात्रिपांसुलाभिः स्वैरिणीभिर
पियेनशिक्षिति तिअत्रसस्ताः नानाजारशिक्षोपदेशादपि न ज्ञाताः॥ एते नालौकिकाः कामविलासा वर्णयिष्यन्ति इति॥
तद्वितं॥ इवकेलिपराहासा इति केलिशब्दः पुल्लिंगो पि॥२९॥ पौरुषमिति॥ एवंभूतोपमा मास्तु तत्पार्श्व भूते नले विषये
किया किपरिमाणं ज्ञाप्रसंनयं न प्राप्ति अप्रपितु वक्तुनयं प्राप्ते अर्धपार्श्वप्राप्तेत्यर्थः॥ किंभूतेन नले पौरुषं दधति बलिनि॥
किंभूतया स्वयं तद्वाषिताः वलयात् तथा स्त्वामिन्यात्मनः प्रत्नो राजन्निवः॥ स्वयं तु श्रितो गोहूतत्सदीयत्वात् वस्तदाप्यत्वेय
यानलदासीभूतया॥ तथा भूमिति रूपेण स्वयं तु युधौ ग्रावं वास्य मतीलपाः नतिक्रांतया वयःसंधौ वर्त्तमानया॥ बलिनास्वा
मिनो राज्ञस्तरुणाच्चावलया दासीभूतया वालया नयप्राप्यतइति युक्तमिति॥ अत्र प्रथमसंयोगे किं वा भावादि

ईदृशेनलेईदृशास्पातया मद्वृत्यं प्रापीति भावः॥ सर्वाण्यपि विघ्नोषणानि हेतुगर्भाणि॥ श्रितेनानुष्ठितेन नलानुयायी य
यानलभावानुकूलवर्तिन्या प्रथमसंयोगे वीरुषमवलं व्यक्रीडा कौतुककारा नभवति कानाम वानुत्तीर्णद्वैध वक्रिमत्र
भावीति मन्यया किंचिदप्यजानानाल्पं नयं विहाय प्रियभावानुकूलमाश्रयन्तीति एतद् तु नवसाद्धिकमिति भावः॥ ६१॥
दूतेति॥ इदानीं तु हानुभाव पूर्वं कामशास्त्रानुराधेन प्रथमसंयोगक्रममाह॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्वं दूते
न देवदूतव्यापारेण संगतिगतं संततं प्राप्तेसाद्या दृष्टं प्रियं नलं आत्मनो विरहेऽपकाशिनीर्नवमसशोकागिरो वाणी
ः अशिश्रवत् श्रावयामासेत्यर्थः॥ तं प्रियस्पर्शवचनश्रावणेन्दोः एवं विनयस्पष्टपयं नारांधार्ष्ट्र्य विचित्पविशेषेण स्पृ
त्वा प्रक्रियाकृत्वा कीदृशा किं किंकरवाणीति निवेदस्मनाज्ञासीत्॥ नदानी मयात्महृदनुषितं तं तत्प्रतिक्रियाकीदृ
शी प्रकृते वार्थः किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्ञा नया कृत्या किं कर्त्तव्यता मूढा नूदित्यर्थः॥ उन्नमत्वं सूचितं उन्नमा
हि स्ववतु चितस्मरणाद्वज्ञं मे॥ अतीतस्मरणेनापि सलज्जानूतप्रारब्धं संयोगानुभवदशायां तु सलज्जत्वं किंवा
च्यमिति भावः॥ अशिश्रवत्॥ श्रृणोतेर्णौ चङि द्विर्वचने उपधाह्रस्वत्वम् नन्वध्य घुमाति मत्व ऊावेश्रवतिश्रृणोती सम्प्रसा
रस्य वेत्वं॥ प्रियं शृणोतेः॥ ज्ञा दृक् कर्मत्वाद् णौ कर्मत्वं॥ ६२॥ यदिति॥ भयासदस्मि मिलित तलोकत्रयजनतसमदृशा वान

नै०टी०२५

लज्जयानिर्द्धूलीयासत्यासपदिच्चयं प्रश्चर्वर्ज्ञनाघ्ननावप्यात्मनैव वरणमालया हत्वाप्राङ्नैषधो हतइतियत
स्मात तथानलघरणलक्षणं निजं चापलं धाष्टर्यमिन सिक्रत्स क्विचार्य॥ तदानीं लज्जां त्यक्त्वा मया महधाष्ट्यमवलं
वितमितदत्तुचि॥ तमिति स्मृतातिशायवशी॥ त्वदानीमलं बिलोकितुमपि न शशाक॥ अत्राप्युन्नमत्वं॥ तत्राप्यलंम
तमिक्रत्वविशेषेणेनाप्राप्ता वासो लज्जा च तया त्वत्वानलं विष्क्रितुं नाशशाक इतिवा॥ मननसिक्रत्सर्वं वत्॥ श्व
श्वामनरिति॥ अनुरागातिशयादिकासत्नेनेवर्त्तमानायोर्मध्ये सनलःमरी स्विन्निरवचितो न मरत्न प्रसारिकिरणै
भासते व्याप्तिः श्रामनेसिंहासने॥ सनलःषाद्दिशां परिरभ्य यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान्॥ इयं तेमीतां
दिशं मनागपि न व्यलोकयत॥ उत्प्रेक्षते॥ अस्यायित्वती वइ च्छवितो वा दिशास्त्रीत्वादियं मन्त्रालिंगिते तिसप
त्नीतुध्यास्त्रयं क्रतवती वतां नापश्यदित्यर्थः॥ यतो मानिनी॥ लज्जा भयात्त्वां न पश्यत तत्रेयमुत्प्रेक्षा॥ अस्यायव
तीकंडूदिवांमात्कवत॥ उगितावडःपो॥ हशा॥ क्रीति॥ निरंतरप्रवाहरूपत्वात् क्रीरूपायां सरिति निजस्यात्मनो
निमज्जनं तस्यो स्वितयोर्पमौलेः शिरसो दूरं नितरां नमनमानाचिर्नःस्नात्वं दधानत्तथा द्वारिगृह द्वारि देशेचि   ५
त्रलिखितयुवतिवत्श्री॥ शोभायस्यास्तया लज्जामया श्यामं तप्रवेष्टुमशक्नया॥ तिनिश्चलया तत्रैव स्थितयाले

म्या॰ग॰छेति सर्द्धुतस्य दूतीनाम॰ छानानां शतं अकृतीकृतं कृतमप्यकृतं कृतं कृतमपि लज्जात्तया स्यामनुग
रादागमनाचाकृमिवकृता मित्यर्थः। नवोढा जातिरियं॥ ३४॥ वेरमेति॥ साकिमप्येन विष्णती तिसाध्वसाद्भयात्स्तु
वेश्मनस्वयमविशत्॥ अनंतरं संक्षो रव्यानलेन वा वेशिता पि स्हम ध्यप्रापिता पि शयनं नानजत्॥ ततो पि सरव्या
नलेन वा शयनं न्याभिद्रापि सा सविधनेल समीपं यथा तथा नास्वपत्॥ किंतु दूर एव निद्रा तिस्म॥ ततो पि सरव्यानले
निववां कपाला दिनासविध्वस्वापिता पिन वसंमुखाः भवत्॥ किंतु शय्यापार्श्वे पादिका वल्लं विनी पराङ्मुख्येवा
दित्यर्थः। प्रथमं संयोगे मुग्धा या जातिरियं॥ साध्वसादिति सर्वत्रा अस्वपत् अर्द्धांगे पि निल – ह्॥ संमुरवास्वांगी
न्वोपसज्जनादितिकिल्यात्वडी॥ ३५॥ कवलेति॥ नीमनंदिनी केवलं नैषधं प्रति उदिरयपदूरं तितरां अत्रपत लज्जां प्राप
निन किंतु नीमजा ङ्गा दिवर्त्तमानया क्रियालज्जाह्रूपाया स्त्रिया जितः खलु जितद्वसोति प्रसिद्ध पराक्रमः॰ हृद्येव
र्त्तमानोन्मथोपिनियतं बहुकालं लङ्कितः अथ च मनो मथातिपीडयतीति मन्मथः॰ पृष्टोदरादि॥ एवं विधोपिजितो लजि
तः संकुचितश्चेति चित्रं। क्लीवद्वा न्वलविषयी तिपीडाकरोपि कामो बहुकालं तानाभिनवतिस्मेत्यर्थः॥ अन्योपि स्त्रिया
जितो लज्जतो॥ ३६॥ आत्मनेति॥ हरदारवङ्गैरी वत्सुंदरी सा आत्मनापि स्वयमेव या किमपि यत्किंचिद्वेष्टितं तु द

नै०टी०१०

वक्षसोचितं कटाक्षावीक्षणानां तूलदानतालब्धेन वालन्तादित्रनिलवलास्य उद्यमो यावन्नश्रयन्नेमुद्रितः। तो तूला
दीनां मदनाद्यर्थीकृतानां तेन याचिता सती तद्दातावितिभावः। अपिरेवार्थे। स्वामिनेत्यनेनावश्यकर्त्तव्यतायां सत्यामपी

जो

तिसूचितं॥ मौर्यपित्रथमसंयोगो हरेणार्थितासत्यिवमेवाकरोदितिध्वनिः॥२७॥ क्रीमरीदिति। दूतत्वकाले कलितं कुर्व्वी
परीक्षितं तदाशयं नैष्ठ्यं निश्चायसम्यक् दृढसंस्कारतया स्मरणं यथारूढस्मरन्त्विचारयत्सनलः क्रीमराद्विमुखी
यानयाविमुखत्वादेव अनतुरागज्ञांसिनिकिमस्यामप्यनुरागोनास्ति। तिशंकात्ती। लेसवेतसिसंजितां जनिता अनु
रागाभावशंकां वनानीतिं लुलोपनिरस्यतिस्म॥ दूतत्वावसरे मय्यनुरागातिशयादिंद्रियादानपिपरित्यज्यमदलाभे त
तमरत निश्चयेपमिदानीमनुरागं न लप्यतीति निश्चित्यजाशंकां नलोत्त्याजामुग्धालज्जा नरादेवविमुखीयं न त्वानु
रागादितिनिश्चिकायेत्यर्थः॥ तदाशयज्ञोषत्वाविवदयाचष्टीभावः॥२८॥ पार्श्वमिति। तेन नलेन जपवशादेकाकि
नीनलस्यपक्षविश्वमनागच्छंतीसालिनिर्दयमालिभिः सहनिजंपार्श्वमागमित्प्रापिता॥ नवलासिरपिकिंचित्कालमन
पासार्थमागंतव्यमित्यादिश्यादिष्टाभिस्तानिस्तां स्वसन्निधिं प्रापितवानित्यर्थः॥ अथानंतरं कियतापि कालेन
किंविद्विमासप्राप्तेनंतरं एकयाएकाकिन्यैवतपासख्यासहसर्व्वंतपरिहारेणसन्निधिं प्रापिता॥ अथानंतरं

१०

कियतापिकालेनतामपिसखींक्वापिगंधमाल्यतांबूलाद्याहरणेविषयेऽलीकंनियुज्यगंधाद्यानयेतिव्याजा
त्प्रेष्यत॥मायिनाकामशास्त्रोक्तकन्याविस्रंभणप्रकारोयं॥आगामिण्यंतात्कर्मणिविएए॥विएएखुलोरितिदीर्घविकल्पा
त्पद्दे कृत्वा॥३५॥सन्निधापयति॥सनलः॥आलिंगि॰स्वयमेवनिजसंन्निधौतिवेशितांतेनैवप्रयोजकेनस्वसमीपेप्राप्ता
ज्यापि॰सखापि॰स्थापितामपिप्रियांत्रेकपोलेनैमीदृष्टभागस्पर्शिनः॰स्वीयेकल्पनालिंगनविशेषस्पदलयाकारेणवे
ष्टनेननस्ववासन्निधिमानयत॥यतःऊसुमशास्त्रकामस्तस्पवात्स्यायनादिप्रणीतंशास्त्रंवेत्तीतिवत्स॥उत्संगेहस्तेतेनसवधि
मानिवदूरस्थोयथाप्रियासंनिधिमानयति॥कामशास्त्रेत्र्यदारतंवाद्यमिहप्रयोज्यंतत्रापिलिंगनमेनप्रर्वमिति॥त
थासामीप्यगोत्रीरूंनवोढांसंनिधापयेत्॥विश्वासंचमनाग्गाढालिंगनात्स्तांजयेद्द्यमित्पादि॥संन्निधिस्थांपुनर्व्याजेन
गाढमालिंगयन्नयंत्यातितवानितिन्नावः॥३६॥प्रागिति॥सक्रियायामाननामतिनम्रांतांप्राकृत्र्यलिकेललाटेएवंचुंबेत्॥अपि
ननत्वात्तदानींकपोलादिचुंबनस्याशक्यत्वादित्यर्थः॥ततःकिंचित्कृतचुंबनमयत्वात्प्रर्वपिछ्यादरनतामीषन्नतींकिं
चिदुन्नतमुखींक्रमात्परिपाद्याततदानीमेवान्यदावाकियतापिकालेनद्वयोरपिकपोलयोश्चुंबंवातेनललाटकपोल
चुंबनेनततोपिविश्वस्तितंपानसमेयस्मात्तांततोप्युन्नमितमुखींमाननेजडितिसुखवक्त्रेणादिनयाच्छीघ्रंपरिचुंबेद्र्डलानाध

नै०टी०१० चुंबनलालननितानंदवशात्तिस्मियेईर्षादव्यक्रमहस्तत।।स्फुटहासिपुनर्लज्जास्यादितितयादोषज्ञ हा इत्यर्थः।।अव
यवयदेतावत्यर्थतं त्वयावंवितंतदापादानोमयालब्धमितिहासः।ललाटादीनिकामशास्त्रोक्तानिचुंबनस्थानानिइ
यमपिविश्रंभनरीतिः।।४१।।लज्जयेति।।ललाटादिस्थुंबनक्रमान्नवजातस्तुत्वविशेषोलसितकामोदयायास्तस्याहृदि
मानसिकिंचिदुच्छुमितएवविकसितएवार्नकोमुकत्वादप्रौढस्मरः।प्रथमंचुंबनजनितयालज्जयाएत्यागत्यकुंकृत।
कुंकारेणनिषिध।।अथपश्चाद्गलिनाप्रबलेनचुंबनजन्येनसाध्वसेनसात्विकनयेनतर्ज्जितोनर्त्तितोऽस्मदीयंनैमीहृ
दयलक्षणंस्थानंत्वयाप्रविष्टंतिष्ठतिष्ठेत्यादेपपूर्वंलज्जानयात्म्यांतर्ज्जितइत्यर्थः।।एवंकृतःसस्तुनस्ततद्क्षणमेवा
तर्हितोकृत।।चुंबनवशात्पुनःप्रबलात्पोलज्जानयात्म्यामुद्रितमात्रएवस्मरोदुर्बलःकृतइत्यर्थः।एवकारोविलंबद्यो
तनार्थः।अत्रकोपिकिंचिद्वेष्टितुंमयुक्तोमस्मात्पूर्वमागत्यकुंकृतःपश्चात्वस्तुनापिवावातर्जितामन्दसंकुचितोनवति
।कुंकृतएवतर्ज्जितइवेतिवप्रतायमानोत्प्रेक्षा।।४२।।वक्षसस्येति।।स्मरोत्सवेसुरतोत्सवारंभेअंकपालिकोत्कृतघ्न

दिस्र छेतेक्षनवाकुवलयालिंगनेप्रसक्तेहगतप्रसीतिः।कर्तुमिच्छतोवक्षसस्यनलस्यस्तुनयोर्मध्येएकोऽस्तुजःसुरता ११
प्रौढयानालयानयाविरंअरोविप्रतिबद्धः।।कौटस्थोलल्पस्पर्शाय्यपायंत्रेणनखदृष्टदृढपीडनेननिरंतरालयानि

रवकाशाया॥आलिंगनार्थं दृष्टदेशेन लस्तु ज प्रवेशो यथा न जनवति यथा दृढं शय्या संलीनयेत्यर्थः॥शय्यायंत्रणेन मि

रवकाशात्वा॥कुजरोधनादालिंगनविघ्नं सामभावरदित्यर्थः॥अवलत्वादेकदेव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धुमशक्यत्वा

द्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्यानलस्तु जस्य पर्यायेण रोधनादेकक इत्युक्तेपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति ज्ञेयां ए

ककवपि पर्यायाशयेनोक्तं॥द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधेपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुमशक्यते न तु किंतु जसा धमंकपाल्या

लिंगनमित्येकक इत्युक्तमिति वा॥अन्योन्यानि मुखेन सुमयोर्धस्तनवाक्शय्यासंलग्नत्वाद्धयैव यंत्रितो॥

आलिंगने षु कः शय्यासंलग्नेन लबाकूस्तल्पयंत्रणनिकैरवाकाशत्वात्पृष्टदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुधः॥उप

रितनस्तु उपरितनेविषयेनिवृत्तस्थूलमुक्तायुक्तोऽस्य कुतोयं त्वदीयो हरिदर्शयैन मित्यादि किमपि लोकोत्तरं

मृषाकैतुकेनाद्ययन्न मिन्नयनयं धवोनक्तान लग्नस्पर्शलोलनवशाढुपकुर्वस्तनसमीपं धावत्येवं शीलेन पानिनाऽद

सीयं नेम्याः संबंधिकं ऽम्लकं गधोऽनागं अस्पृशात्॥सार्वत्नो मस्पत स्याष्पूर्वस्पवस्त्तजातस्पद ष्टत्वात्कुचस्पर्श एव

तात्पर्याद्विनालिककौतुकाभावेपि साक्षात्कस्पर्शमिमहमानायास्तस्याहारसौंदर्यदर्शने मृषाकैतुकनाटनेन

कंऽमूलस्पर्शव्याजेन कुचावेवपस्पर्शेति मुग्धा विस्व्रणजा॥णि॥४४॥पुनस्तनस्पर्शे उपायांतरमाह॥यदि ति

नै०टी०१८

सरस्सुदीयैक्का नैमी कंठे निजमुक्ताहारमर्पयन्सन् हारार्पणमिषेण तस्या उरोजावे वक्षा ठिन्यादिगुणत्वेन कोरके
पस्पर्श॥ इति किं॥ हे नैमिसदसि सन्नामधेत्वया ऽ हं स्त्रजा मधुक मालया हत्वा यथस्मादं स्विता सर्वेषां समक्षं श्रृजि
तास्मि॥ तन्नस्मान्मयापि मत्कंठिका नवत्या अर्हता स्त्रजा ऽ हं ति उपकारस्य प्रत्युपकर्त्तव्यमिति न्याया युक्ते
ति अर्हणा हृतेन्यपि पाठः॥ ध्यानी॥ वाति॥ या ग्रदवस्थायां करे निशाकरी प्रतीति बुध्या निशि नि दया निषिद्धवा
रिता संवित्ज्ञानं यस्याः सुस्तुवो नैम्याः॥ नीविसी न्निर सना कलाय मो वतार्थं वसन पट्टिका परिसरेति हितं स्थापि
तमत एव नीवी स्पर्शमात्रेण कंपितं सात्विक कंपयुक्ते ऽशयं हस्ते सन लः दोलनैः समुद्भूतत्वगत सात्विक कंपनि
मित्र हस्त चालनेः ऊ निनधया त्पाजि तनिद्रया अनया नैम्या करणत्वनया ऽ पास निराकृतवान्॥ कीदृशः अर्थैस
ना वह विद्धिं संयोगानंदमिति यावत्तं यन्त॥ अयास्य यन्निजं मिति पाठे नैम्या प्रयोज्यया स प्रयोजकोनलो निजे
कर मयास यदमोचयदित्यर्थः कंपमानकसंस्पर्शमात्रेण जातबोधयात्यातदीयः करो निराकृत इत्यर्थः॥
अनयेति करणे तृतीया पाठांतरे तु प्रयोज्यकर्त्तरि॥ ४६॥ सइति॥ सन्नृपः प्रियाया उरूरुगस्य कंतुकांस्तुकि
आवरणन्हृते वस्त्रे दृष्टिं न्यस्याय्यानंतरमेव तस्मिन्पि ये इषद हस्तत्र॥ स्खलद्वस्त्रा वस्त्रा हृतत्वात्सर्वं मयादृष्टं

१२

राक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ॥ त्वया पूर्वकालत्वेन निहिते स्मितस्यानंतर्येऽलङ्गेऽप्यव्यवहिततरत्वद्योतनार्थम
यत्र स्मृः ॥ नीवीस्थापितकरायासनानंतरमिति वा ॥ अथ नलस्मितानंतरं निराहृत्तिरिव वस्त्ररहितेव त्रयावृता
सती मातदूरुयुगवस्त्रं वस्त्रस्य तस्यैवांचलैरग्रभागैः ज्ञावदाराच्छादयामास ॥ वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वात् ॥ दूपासंवा
वित निजगोप्यांगदर्शनासती घनावयत्वसंपादनार्थं तद्वस्त्रं तदंचलैरेव प्रावृणोदिति भावः ॥ कामिनो रियं जा
तिः ॥ अंचलैरिति बहुत्वं पुनःपुनरावरणक्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥ बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमात्रकमशास्त्रोक्तकन्याविश्रंभ
णप्रकारात् तुरीयं इष्टं पूर्वोक्तरीत्या क्रमात्तस्य पाद्यातां अपनीतसाध्वसां त्या जिता कस्मिन् संजोगजयां व्यधि
तात्कृता किंवेत्यपेक्षि कोकोक्तो न परमितावदेव किंत्वन्यच्च ॥ तस्या मनसि वर्द्धमाना ह्रीः तत्रैव स्थितेन विज्ञजन्मना
स्वधनुषा समं सह मनाक् अल्पं शिथिलिता ॥ कामेन धनुषि किंचिदप्यमाणे लज्जाप्यल्पा जातेत्यर्थः ॥ पूर्वका
मोजयलज्जास्यांता जिता इदानीं तु भैमीनयनं लेन तिरस्कृतमेकास्त्री वस्तु वशिष्टा सा कामेन सुखेनाल्पितेति
जयत जयोः किंचिद्पासनेन सर्वमंदरं कृतो पिकामस्तोकं पुनः रुद्ध्वलाप्रेति भावः ॥ अत्र मिज्वल ज्वलितिवार्त्तिका
न्मित्वस्य पाक्षिका त्वान्मित्वाभावे ह्रस्वाभावः मित्वपिवावनमुलोरितिपाक्षिको दीर्घः ॥ ४८ ॥ मितस्मिय इति ॥ ते

नपरिहासनाषैरैः परिहासप्रधानैः प्राणिता ऊनितप्रीति इति विमातस्मिन् हसत्यपि विकमतत्कपोलनयनं त्र
जन्हिता॥ दंतोमिस्मियस्मितं वकारदर्शितदंतप्रसरहास्यं तु न चकार॥ अन्यात्तु परिहासप्राणिताता हसति इयं
तु नेति चित्रमित्यपिशब्दार्थः हि यस्मात् ते प्रसिद्धे अनार्था निर्मूल्याः सुस्वच्छा गादंतास्त एवतां बूलरागत्वात्कुरु
विंदानि माणिक्यानि तेषां मालिकां अल्पिकां स्वैवाम्मालेस्वे आत्मीये सर्वेस्वरूपे वा का कुलीना स्त्री परेणान्येन हास्येन
येन केन चित्पुरुषेण दर्शयिति दर्शनिव स्तोकरोतित्यपि तु हास्यं स्त्रीनां दोषायेत्युत्तमस्त्री त्वात्प्रकटितदर्शना हास्यं
न चकारेति युक्तं॥ नहि अनर्घ्यवस्तु अन्यस्मै प्रदर्श्यते॥ तेन सहन हसनेस्मे तिवा॥ स्मितहसितविहसितोपहसा
ट्टहासप्रकारेर्हासप्रकारेर्हासिरसः भरतेन पंचधा निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः॥ अनोय्यः कर्ट्टेतिकर्ट्टसं
ज्ञानुवादेन कर्मत्वविधानात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परेणेत्यत्र दर्शेर्दृशुश्चर्थत्वाङुतिबुधीतिप्राप्तकर्मत्वाभाव॥
॥मणोवीद्वेति॥ सखीजनैः सासुसुखीसोढा कांतस्य परिरंभणानां आलिंगनानां गाढताहृष्टपीडनं यया एवं कृत
वमात्रि अनुमिता॥ किं कृत्वा नीमतनयायास्तनद्वयं स्तनद्वयेमम्नानां हारमणीनां छुद्रया किंचिद् अंगीरक्तीकृ
तस्फातश्रियां किंतं चिह्नितं वा द्वा॥ स्तनयोर्मग्नहारमणिस्थानदर्शना दन्यथा॥ नुपपत्त्यागाढालिंगनमनयासोढ

मितिसखीनिर्द्दिनमित्यर्थः॥ सुमुखी त्यतेनालिंगनसंजातहर्षोपि स्खलितः॥ पद्यं॥ यावत इति॥ सा यस्या यस्मिन् सम
येपि परिधापयंतीनि परिधापिका सखी स्वनीव्याः आत्मीयवस्त्रमेखलाबंधस्य निविडक्रियां॥ ६॥ अनंयावतेस्म प्राप्ति
नवतीत दासाः सख्यः अन्योन्यमुखविलोकनपूर्वं विहस्य तन्नीवीबंधश्लथीकरणं चेष्टितं जातं परंतु प्राणिन्वापलंबला
दुन्मोचनव्यापारमत्रा मिन्द्रतानु मितिविपर्ययेवस्तु॥ अन्यथैवं प्रार्थनान युज्यत इति सर्ववृत्तं निश्चितवत्यइत्यर्थः॥
याविद्धिकर्मा अवपिन्वतमिनोतेः सवात्तु प्रवोज्ञानार्थः॥ पद्यं॥ कुर्वतीति॥ कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सानेमि
पद्मिनी कमलिनीं जयति स्म। किंभूता कियत्किंचिच्चुंबनादि संभोगकर्मक्रिया निवृत्तिलितं स्थागितमप्रकटं कुर्वती।
कियत् आलिंगनादिकं सोढ़ा दर्शितसौख्यात् विहितं प्रकटितं सौरतं कामशास्त्रोक्तकौशल्यं यत्र एवंभूतं कुर्व
णा॥ किंभूतां पद्मिनीं कुड्मलेन मिषितानि मुकुलितानि एवा प्रफुल्लानि स्फुटानि पुष्पाणि सेवते तत्रत्ये वेशालांश्च
किकसितपुष्पवतीं निवृत्तिजितं कलिकास्थानीयं विहितसौरतं विकसितपुष्पस्थानीयं॥ कियत्कलिकारूपा
कियद्विकसितकमलाकमलिनी वसास्तूदित्यर्थः॥ विहितं सौरतं मनोज्ञत्वे सौगंध्यावायस्येति॥ ७॥ पद्यं॥ नेति॥
स्मरसुन्तुवोनैम्पानलमविलोक्यामिर्तिष्ठाद्दुनादत्वा कोपितगौ नितानादात् यस्मात्तस्मादशः कटाक्षं विदे

नै॰टी॰१० पस्यरूपानेत्रगणात्रः क्रमेणपतिदिशानलाभिलषितदेवस्मुदिङ्गपवलितयावंवारंवारमवलनत्रयपश्चात्त्रनि
मुखवनननेत्रसम्मेलेनेसमस्तनेनत्रंब्रीडितः।।मत्यःनलमप्राप्प्ययधोमार्गादिवमुकःपुनःसमङ्कवत्परावृत्ताः।काम
त्रेरितत्वादादित्युमारेत्ते।तज्जयानिषिषधत्वाखुतदीक्षणानिष्टनेतिन्नावः।लज्जाकामयोःसमबलत्वाद्भावसंधि
दृश्यांव्यापारापेक्षयावक्तव्यां॥पद्यं॥नेति॥अनयायतिःप्रियोनेत्रयोःलक्ष्यतांगोचरत्वमपिनानापिपरोक्षतामगोचरत्वे
मपिनप्रापितत्वेकस्यवस्तुनःपरोक्षतावानेवदपरोक्षतावानवेत्यनल्पयरूपाताविरोधादित्याशंक्योपपादयति॥
खलुयस्माद्धेतोःयस्यहारःमुकुरनस्तनादेवस्तुनोविलोकनेसतिसनलःवीक्ष्यतेतत्रहारादिषुबिंबरूपास्थि
नदृष्टइतिविषयांतरविलोकनव्याजेनप्रमंगात्संजातदर्शनस्यनलस्याभयरूपताकारेणवेक्षितृत्वादेकस्या
पिविरुद्धोरूपद्वयस्वरूपंसत्नेवसंस्कारेंद्रियाभ्यांसिंहोत्पादनाद्धिास्त्रेप्रत्यभिज्ञावल्लोकेवरवरतुरगोन्नयोङ्ग
तत्वाद्रूसकैवद्व्युक्तेत्यर्थः॥लज्जावशात्साक्षादपघपिनापत्रपतथापिकामप्रेरितत्वाद्दर्पणादिद्वारापत्रपादि
भाव॥वीक्षतेस्मेतिपाठःसुयोजः।यद्यस्माद्विलोकनेनलविलोकननिमित्तंतत्रतवस्तुनिनेत्रेददत्सासवी
क्ष्यतेस्मैवंतस्माःलक्ष्यतांपरोक्षतांचनातायात्त्वि॥पद्यं॥वासरइति॥सायस्मादिवासरेदिनेविरहनिःसहमं

नोगविछेदं सोढुमशक्ता तस्मात्कान्तस्य संयोगसमये संयोगसमयरूपा निद्रां समैहत रात्रिः कदा वा समेष्यतीति
॥निद्राप्रासायां प्रत्यःवेलि निर्निर्वनवक्रासक्रीडा नि: लज्जिता: त एव क्रियाः कृत्वा पुनर्दृत्तोदयं वांछति स्म। आगा
तं कदा वा समेष्यतीति॥ हे ठु हेठु मरूवान्न पोनःपोनरुक्त्यं॥ सह लज्जया क्रियायुक्ता नतोपि पतिके लिर्निर्विशेषेण उ
क्तैतितिवा पौनरुक्त्यं॥ यथा तदिति॥ नलत्रमुस्नेमी शम्य त्रितरं इतिञ्चा स्वसनं विस्वाहित्वं वव:कु विरात्। इति किं हे
नेमिब कु विषया लिंगनचुंबनादिष्ठ मध्येयत्वं अस्तुपे पिअत्रु मन्यसि तत्परं केवलं अत्यर्थं वाकरो मिनाम्पत्। तस्मात् द्वि ये
माव्रजा श्रुंमे गसंगे किं वा नावीति चिते धूर्ता। नियपरित्य जायते। हं ते आलिवर्ग इव मरवीस्त्वहतुल्य: तस्मात् तस्मिन्
यथा विश्वासिषि तथा मय्य वि विश्वसि हि मयं मायासीरिति। इह जद्दति पागेइ हचुंबनादौ विषये अहं तवालिवर्गए
वेस्मरिवी कर्त्तकेचुंबनादे यथा का पिकमीति तया त्रापीत्यर्थः॥५६॥ येनेति॥ येन नस्पामदनरूपेण वह्निना द्धोरेवमहौ
षधिर्दिव्यौषधिस्तया निरुद्धाशक्तिः। सामर्थ्यं यस्य तेन लज्जया निलीनेन स्थितं॥ सकामाभिः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृता
र्थः साधनसमर्थैस्तैरक्तरूपैः। प्रियवक्त्रां सितद्रूपाणि पात्रमंत्रेनानिरहस्पमंत्रजपास्ते रुदते जिह्वादीपि प्रकाशी
लतसामर्थ्यं कारीत्यर्थः॥ एवं कोस्वासनवचनैः पुनरुद्दीप्तकामा जातेतिभावः॥ अन्योपि वह्निरौषधप्रतिबंध

प्रतिवधेरा कि: सुसिधेरग्निप्रकाराकैऽर्मैत्रैः पुनरुदीप्यते। उद्दतेजि तिजनित्रानेनित्राजमुदीप्तकरणं। अत्रस्मार्था
नावान्नसन्। ।१७। यदिति॥ सादयितेनमर्द्दनार्थंकुचयो रूपर्यनैपितकरंकरात्मांविधूयनिराकृत्यवोढ्येन स्वस्तिकरूपे
णदृढं। कुचौ यत्पिदधेततेनकुचपिधानप्रकारेणपार्श्वगं उरःसमीपेस्थितं प्रियंक्लिष्टाऽपास्यहृदिस्थितंतमेवालिलिंग
चितुत्रिक्ता। स्त्रीनां याचेनेयन्निवारणंतद्देवकामस्यपरमायुधंआलिंगनेनयथाकामं प्रदीप्तोनवतितथाकुचमर्द्द
ननिषेधपरेणकुचपिधानेनापि॥ नलः प्रदीप्तकामोजातइतित्राकुम्रुग्धाजातिरियं। ।१८। अन्यादिति॥ इतिएवंप्रका
राउपांशुमंदालीत्या प्रार्थनादैन्यवज्ञात्काकुध्वनिविकारयुक्तावाक्यस्यसनलः दीनप्रार्थनवज्ञात्किंचिदस्तुमितो
सत्यास्तुपमर्ददंतदंशनोष्ठपीडनगाढालिंगनादीयोहठ: तेनसहितात्यंत्रिंरधरपानादिव्यापारोयस्या सोपमर्द्दी
करधूननादिनासविघ्नाधरपानहठइत्रियस्यवाएवंचनृतएवसन्नतमधरमसिस्वदत्पात॥ एवमालिंगनाद्यपि॥ इ
तिकिं हेनैमी अहंचवनांत्वामन्यदपरं किमपिकुचमर्द्दनादिनयाचिता स्मियाचिष्ये। किंतर्हि अहंएकंवारंत्र धरं
धयामपिवामीति। आशयादीनवचनंपानेतुवलात्कारः॥ एकवारीधरपानानुमतेरुपमर्द्दनप्रंगेनसहिताहठ
त्रिरनउमतद्वितीयाधरपानव्यापारोयस्येतिवा। एकवाराधरपानमात्रानुमतोलब्धाया मालिंगनाद्यपिद्वितीया।

धरपानमप्यकरोदपराधमार्ज्य त्वं न तरं करिष्यामीति बुध्येति भावः। पूर्वमोष्ठपानमत्र मकरोदनंतरं स्वद्राता
धरपातिके स्थिता। अन्ये देति पदे न्दूर्णां तरे पुनरधरपानमपि नय॥ विष्णु इत्यर्थः। सोयमर्चेतिपाठे सोयं अर्द्धं किं चिन्मात्रो हठे
यत्रैव विधो व्यपारो यस्य। पूर्वपाठे स्पष्टमिति इयं याचिता तत्र वाटकेलिर्द्वितीया॥ पण॥ पातेति॥ असौ नलः इत्युक्तिर्व्याजेन
नत्रीरोपानिपह्नवं॥ मृदु सुखस्पर्शतया पल्लवतुल्यं। पारिसंन्यधित स्त्रष्टुं निवेदितवान्। इति किं हे नैमीए षन्नल्पम
ल्पकूणो दासः। पीतस्माव कमुखमेवासंतो मह्यं येनायत्वपीतत्त्वदीय मुखस्य सुरांगं डूपेयेनैवं नन्न तः। सन्नत्रैधुना
निर्जनत्वं चरणसंवाहनादिरूपं नभ्यसं बंधि कार्यं कर्तुमहं तिउ चितो भवति। तत्स्माद्विहारामपुष्पावचयादिना
खिन्नं न दूनं त्वदीयमूरुं करोमि संवाहयामि अथ सामर्थ्याद् दुःखं करोमीति। अनेकार्थत्वात्करोतिः संवाहनार्थः। अन्ये
पिन्नत्वान्नमुखोच्छिष्टश्चरणसंवाहनं करोतीति॥ हण॥ चुंबनेति॥ इत्युदीर्य अयं मृगदृशः तदानीमतिमांचं चल
दृशोपि स्पष्टमादिमं कदा दम्नृत पूर्वत्वात्स्यथमं रसनावलिव्ययरं वेलाकलापमोचनं निर्ममे चक्रे। ऊरुस्पर्शो दि
वाम्यं निर्मं च नजं तत्ताजो स्याएवं विधं मन ह्वर्वके व मनमावकर्षेति भावः इति किं हे नैमिना मे स्नुन्नतक्षिप्राय प्रम्मा
पितये। हन्ने मिचुंबनालिंगनादिषु किं नाम विरुद्धं बन्नवापितु न किं चित्। तत्स्यादिहापि सत्त्वं क्रियमाणे सुरतार्थं

नै॰टी॰१८

निष्पूरुषाडनेवामेखला।मोचनेवा इष्या अकारणं नियमाज्ञया॥ ६१॥ अस्तीति। साएवंभूतं प्रपन्न। किंभूतेऽत्रा
रंभसमये अस्ति वर्त्तमानो बाष्प मरोरति प्राति कूल्पावरणबाहुल्यं यत्र आरंभानंतरं च अस्ति कौतुकं अंतुन्नत
वरत्वादस्माश्चर्यं यत्र ततोपि सात्विकोत्पन्नैः श्वासैः स्वेदबिंदुधर्मजलं यत्र। तथास्ति वेपथुर्यत्र। ततः संयोगे प्रारब्धे
नयेनि हन्नेपि किमेतेनावी बक्ति नीतिर्यत्र। तथा सुखहेतुत्वात् हस्ति वांछितमभिलाषो यत्र। तथास्ति गच्छमसंम
हृदि स्ति सुखं यत्र समरसस्सुरतावमानसंजातसुखमिति यावत्॥ ततोपि अस्ति पीडनं संयोगावसाने। सर्वांग
गाढालिंगनं यत्र। एवं भूतं प्रथमसंयोगमनुवदति भावः। अस्तीति विभक्तिस्वरूपमव्ययं अस्ति क्षीरादयश्चे
तिसमासः॥ ६२॥ ह्रीति॥ इतीनियुग्मं॥ चतुरः कामकलाकुशलः सनलः संयुजि क्रियाः सुरतस्पादं नेवि घ्नन्
तेघ्नैर्निविडैर्लो। ज्ञिनैर्लज्जा निर्मिनैरंगसंबाधो वा दिनिर्ज्जितं। अलिलजितांतां इति भवोक्तप्रकारे णोपालम्भा
सोत्प्लुं प्रवेक्ति। सा नैमीयथायेन प्रकारेन। योपालंभनानंतरं तमनुलब्धीकृत्य तमेवलपितमपित्र्यामयात्
लज्जाप्राप। लज्जाप्तुम्निक्षिपयेपि लज्जायथा जायते तथेयमुल्लेखोत्पर्थः॥ ममलज्जावशादन्यथास्पन्दे तसि स्फुरि
तमिति तिया लज्जां विहाय निस्त्रंनेन तेन सह विक्रीडेति भावः इतिकिं। हे नेमितेवे वर्त्तमाना ह्रीर्यक्ता उष्णितेव। यद्

२६

स्मात्वन्मागमतावकेमनासिनवोन्नतनोजातः नवसंयोगेस्त्रपातक्रायुक्तैवेत्यर्थः। तत्प्रसिद्धविनाहात्त्वर्वम
पिअजस्त्वसंगमात्सदास्वप्नसंजातसंयोगवशान्निस्त्रपतिलज्जामपि मामकंमनस्तुपुनः वीडं लज्जा सावहतिधार
यतियस्तेयमनो चिन्तासामय्या छन्नोर्थः निर्लज्जस्य लज्जाविरोधी इत्युक्ता। वडुवारसंजातसंगमस्याप्यतियरिव
यालज्जानयुक्तेत्यर्थः॥ यद्बालयात्रो चित्तेत्येकारणान्तरमाह। तुरप्यर्थः अजस्त्रसंगमात्रिस्त्रपंमीमवस्तकमपि
मनोलज्जितांतां दृष्ट्वा यस्मात्त्वजनेकिमुवक्तव्यं प्रथमसंयोगेतेमनोलज्जेतरविप्यारव्या॥ ६२॥ वाद्धिति। तेनवाद्धि
तासानेमीइतिस्ववीक्षप्रकारेणसमंकेतिसंकेतिताइतिकिंहेनेमिउत्सुका स्वचरवकार्यसाधनेसाहवंतोज
नायत्ररात्रिकृताकर्नाणाद्यर्थमुत्सुकः सखीयतोयत्रैवविधेवादिनेनेमीसबोधनी नवादिवमर्पितेसंबंधिनावद्धि
ववक्रंवयघनंवस्तेनोवत्रंग्राचतस्यवाक्वादेः। नकामशास्त्रप्रसिद्धायेवंधानागपाशादीतिकरणतितेषांगधी
वेशोविद्यतेयत्रताद्दृशंरतंतेनसंगतामितितासुतात्रानतीत्र्यतितरांनम्रत्वातिकोशलातिशयनिर्मितानवयव
त्रीभावान्संगताइतिदिघस्वानतारिछुरनिलाष्ठकोस्मीति। रात्रौ। कृतबंधरतः प्रत्यभिज्ञानं यथानवतितथावीक्ष
णमात्रेणगितंकृत्वा अनुरागातिशयादिनेपिस्वीयतादृष्टनाभिलाषंतांप्रतिनापितवानितिभावः यद्वा बाकीदेस्रा

प्रसिद्धाः क्रमेण एवंधाश्चगं धक्षर तंत्र संग्रहो गात्रं च आनतिश्च तताः वाहो नाग पाशादि विधो वक्रस्य गंधः पद्मिनी तां तस्यो
रस्तन घनस्परतंस्तनयोः संगतसश्लेषः चरयोः पतनमानतिश्चत्पर्यः॥ वत्सं बंधिनास्ताः स्वस्व व्यापार करणमात्र निर
ताडुच्छिन्ना यनायत्रैव नूतेति दिनेपि इ छुरस्माति वीक्षितास्तिन नष्टा स्त्रसंज्ञापिताय दात्वा परपामित दैवमसेवे वांछो
दिति॥ त्वदर्शनमेव ममसंतोषः समइति च वक्तापि नेति भाव. उत्सुक सखाजने स्मिते वीडितेति पाठे रात्रिरहन्निप्रश्न त्वांछा
गोपनार्थं तस्या तज्जामान्यदिति अस्मिते स्मितरहिमेवं विधेयज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसंनिधौ पूर्वोक्तप्रकारे

द्रा

णसातिनसंकेतिताशंक्षिता॥ यत्नावाचरितं बाहु वंधादि तदिदानी मिछ रस्मातिरात्रि हतव्याज्ञापनार्थं सखी संनिधावेव सु
वाचित्यर्थः॥ अतएव माव्रीडिता॥ उत्सुके सखीजने स्मिते श्रारब्ध हास्येसति व्रीडितेति वा॥ हेतु मितेवा क्वादिनेव क्षिता
प्रष्टाएवं संनूतो अभिलाषुको स्मिरात्रेय घापि क्षतास्तथा निदष्टास्मादिने तद्दर्शन छुरस्मात्येवं माने नशाङ्क्षिता॥ नपर
महमेव किंतु वत्सखाजनो पाउत्सुकपदेन सूचितमिति॥ व्याख्यांनांतरं थ ये गोरवनियानि [illegible] ननारित्यत्र इ हुवाक्षि

द्र

तेत्यितात्स्यो पोगि वलोके निषद्धो निषेधः॥ ९५॥ प्रातरिति॥ कुंचो जंनजिह्मैसाभोन लः प्रातरात्मा शयनादुच्छाय विनीयं ता
शीघ्राद्बहिर्निर्गंतुकामांसन्निरुध्य वेलां वलादो सम्यक धृत्वा क्षितिरावी मूर्मी नतांगुंदरी सो भाग्यवतां च अन्यदान्यस्मि

कालेरात्रौप्रागेवक्रीडयैवरात्रावध्यमप्राप्यंतत्तस्यासुखार्यणं सुखमादिर्यस्य तत्सुखं सुरतं अंगीकरत्॥ रात्रिप्रांतसमयेत्वं
मद्भक्तं चेत्करिष्यसि। तर्हि उक्तरमप्राप्यं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तेनोक्ते संरुध्यालिंगनादिकारितवान् सा गंतुकामापि वेदेन उक्ते
न करिष्यामि तद्भूयं गंतुं न दास्यतीसि सखीनां वायमत्रागमनसमय इति विचार्य तु वनादित्वात्रौ घ्नं निर्गते तेनावलुखमना
यासेनाच्चीकरा इति निक्रियविशेषणं॥ प्रभातप्रहरेपि द्वितीयं तत्र्यान्तिकामत्रास्त्रं॥ द्वितीयप्रावामिति ऊक्तो रितिकर्मत्वे
इति नायकस्येति॥ अहर्मुखे प्रातः नायकः स्वशयनान्निर्गता इयं नैमीत्तत्तत्तु वा प्रौढानां सुंदरीनां सख्यादीनां स्वस्व
प्राणेनाधसुरतजनिता सुदमानंदसुवीलास्यात्मनैव निजः स्वीयोनवेस्मरोत्सवः संभोगस्तस्य स्मारिनी स्मरणशीलासती
ति स्वयमेवाङ्गुलीयतल जितं॥ अनति प्रौढोत्तमसख्या जातिः शयनान्निर्गता सखीनां ऽश्यावककपोलपत्रवल्लीमार्ज
नादि दृष्ट्वा स्वसंभोगचिह्नेन स्वस्वरूपेण कृत्वा निजनवस्मरोत्सवं सखीः स्मरयत्यवैशीलावासती स्वयं लज्जिता निध
वेत्यपि पाठः॥ इत्यादि॥ कंद्वाषि॥ इति नाममिति॥ स नलः तां नैमी हसन्सन् दर्पतां गतः स्वेच्छयैव अनर्नयनगोचरत्वं प्रा
प्तः किंभूतां प्रियस्य नलस्यात्मनश्च स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं संभोगादिरात्रिवृत्तांतं अभिदध
ती कथयंती॥ किंभूतः पुराणां वरात्पिधाम दर्पत्वं दधत् अतएव पार्श्वगो निकटस्थोऽत एव श्रुतापि मध्यनिधीयमाना

क्रिरन्तां नकथायने। अदृश्येन मया त्वं वस्थित्वा सर्वं कृतमिति श्रुत्वा दोन्मूत्वा हसन्न वकथ इत्यर्थः। हस ऊत द्रुतिपाठे
कृति कथो ऽ दृश्यतां गतस्ता महमत्यादित्यर्थः॥ धिपेत्यात स्थोपसर्गत्वड्॥ दृशा चक्रेति॥ तान्निमी चक्रानां चक्रवाकानां
दारैः चक्रवाकीभिः सह विरहस्तर्ई क्षणः क्षणेदर्शनकाले सध्यायां ममापि प्रियेन सहैव हृद्वियोगो माभूदिति क्षण
मात्रमपि वियोगादिस्मिता यवस्यनलस्य हसाय हास्यार्थं अनवत्। संध्यावंदनमात्रजन्यैनैव वियोगेन चक्रवियोगे
न चक्रवियोगादर्शनमात्रेण च किमिति विशेषी त्येवं मा प्रियेण हसितेत्यर्थः॥ तावतैव वियोगे न तद्वियोगदर्शनमात्रे
ण च॥ किमिति नीतेत्याशंक्याह क्यापि कस्मिन्नपि द्रष्टुनिर्विषये उद्यन्नस्पमानम निमित्तमकारणं वैकृतं हर्षशोक
नयापि दिर्यस्मिन्नेवंभूतं चिह्नं कर्तृ अनागतं आविनमर्थं स्पष्टं नमस्मत्वं वावदति। तस्मात् ज्ञागिवियोगस्तु चिकोऽस्मा धारती
तस्मान्नीतियुक्तेत्यर्थः॥ तावाविरहस्य चितः। रवं ज्ञात्वा स्वादा नितरां मय्यनुरक्ताचेति संतोषवशात्मा तेन हसिते
ति भावः॥ किंपतीसपरिरम्भनाद्युच्च दिति पाठे नयमोचनार्थं गाढमालिंग्य वतस्थावित्यर्थः॥ विकृति रेव वैकृतं
स्वार्थादित्वादण्॥ दृशा चुंबितमिति॥ सा क्रमेणागतनीर्द्धितलज्जा च सती खुंबितं प्रियेण चुंबितुं मस्तुं वितुमारब्धमुखं
यस्याव कर्ष चक्रौ चक्रे तच्चुंब्यमानमुखानाकर्षणीकर्तुं पत्युरंतस्थे न स्मितं अमृतं ववर्ष। तदीयं मनः सुधा दृष्टेव परि

ष्टंवक्रइत्यर्थः॥तथातेनस्तनादौअर्पितंतुकुंयत्ननुनोदनिराचकारतेनस्तुतत्स्वीकारेणप्रयोजकेनतस्यकिमंतेतर्पितं
नात्तत्वा॥अपितुसर्वांगंतेनश्रीणितमन्वत॥७०॥जीवितयो॥मनलत्तपापानिमंडिनन्नियास्तनन्नियास्तनपिधानतांकुर्वाछाद
नतांनीतयोप्रापितयोस्तदीययुजयोःपरंकेवलंकरंदातुंस्थापयितुंपूर्वंसापत्रपत्न्कोत्रदित्यर्थः॥ततोनेनरवीनवाक्
निअपनीतनेमीकरेहृदंस्थुकेहृदयावरणावस्त्रेकरंदातुंमापा॥अथततोपिपश्चकेवलेनिरंस्तुकेतत्कुचद्वयेकर
दातुंमापा॥मुग्धाजातिः॥लज्जापचयकामोपचयात्क्रमेणक्रो॥७१॥यावतादिति॥समयिनरवोन्नैरवंकोर्वितिप्रेम्ण

के

रेणयाचनादपिनखखैलंनददतीकथापिकथया॥न्पष्टिस्मिन्गोष्ठीरसएवनेतोयस्यांस्तांविचित्रांविधायगोष्ठी
संवादसुखाभिनयव्याजेनस्ववक्षसिन्यासितुंस्थापयितुंआतःस्वहस्तेनगृहीतस्तस्याकरोयेनैवंकृतःसेतनस्या
स्वहस्तनखैःस्वंस्वशरीरंविंनिर्बोद्धिःव्यमुमुदे॥७२॥सइति॥सप्रस्तुःस्वामिमुनुवेत्रेम्यांवर्हिर्दयावपरकैवक्षःस्था
लाछादिवसनंप्रसह्यहठात्हर्तुंअन्तमलः।तुपुनःक्रीमयंआतरंआतःस्त्रैनेमीसंबंधिनीततकमक्रीडानिवारकंकु
लश्रीहृदयस्त्रमाणीत्वंअपारकंअपनेतुंप्रभुःसमर्थोनाभवत्॥एवंविस्त्रंनक्रमेणयद्यपिलज्जात्याजितातथापि
हृदयाछादिवस्त्रापाकरणएस्वर्वकुचस्पर्शादिनापुनरपिलज्जितैवेतिभावः॥७३॥सेति॥बलिनघनतवत्वाधवोद

नै०टी०१८

तेनापि स्मरेण ह्रीसमे लज्जाधैर्ये अहापितातां साजिता सा वलास्त्रा ॥ अथ वस्त्री त्वा दुर्बला ॥ न स्मरो मन्मथो जित ॥ युक्तोयमर्थः
यत इतः वसंतं विना पिस्नाति वशो न तत एव तु पुनः ह्रीड धैर्ययोः परिवर्जने परिवर्जने परित्यागे नैव शो ननेतेतस्माद्यु
के मित्सर्पांतिरम्यास्ता ॥ उद्दीपिपिकामेल ज्जाधैर्यपरित्यागात्रिलंरां नलस्पस्पृहनीयत्वात्कुसुनइति ताव ॥ ७४ ॥
आकीति ॥ सा इत्येवं नृप । स्वनिषेधार्थमपि तन्त्पा आत्म ज्ञापने मंजुलवानी श्रवणे उत्सुकं कौतुकिनमत्युद्धूमितेन
कंपितेन त्रिशिरसा कृत्वा निरास निषेधारति किं हेने मित्सेमहं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतपाचितं मांयद्यस्मात्रेति
नत्रात्प्य अतोहेतोर प्रतिषिद्धमनुमतं नुवती ॥ ति न्यायेन सुरतंस्फुटं सुरतं ऊविति मा मरू मित मिस्मस्त्रि अत्र
ज्ञातवती त्वमसीति ॥ इयस्तु रतं नानुमन्यते परं मया महनवमदत्यपातिवंपरिहासन्त्राषणे निषेधार्थमपि किंचि
द्वदिष्यति ॥ त्वा इयानत्वेन तद्वाचनार्थमिवं यन्नेत्र तेपिकुण्ठाला लज्जाधैर्यवशास्त्रिरोमृनने नैव तं न्यवे धनत्तु
सा तादत्त्वरमप्युवाचेति त्रवा ॥ ७५ ॥ येति ॥ हिन्नेमितेयाशिरो विधुतिः शिरः कंपनेति आह निषेधार्थं वृतेमपा
स्यं किं नसमाकालिसम्प्य कृत ज्ञाता ॥ पितुसम्प्यकर ज्ञाता ॥ पितुसम्प्यकर्ता ने वाक्यमित्याह त्वयो ॥ शिवो धुतिषु
गरूपं योर्निषेध्योः सिमर्से रव्यं तातुल मंरव्पता — सा नववांछितसुरत रूपं विधिं व्यक्तमेववदति सुर

१८

तंतवेष्टसित्याहेत्यर्थः॥ द्वयोरेव निषेधयोः सुंदोपसुंदन्यायेनान्योन्यघातात्वेनलोप्रकृतमर्थं गमयत इत्यभिप्रायेन व
सुरतंत्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव तात्पर्यमिति मद्याव दाज्ञ्यैस्तात इति भावः इति पुनरपि नैमीवादनार्थं चक्रे॥ क्रि
विधिरिति पाठे तस्य मत्प्रार्थितस्य विरोधून द्वयरूपे निषेधौ तयोः समसंख्यत्वेनैव विधिः स तवाभिलषंस्पष्टमेव वक्ति र
तिव्याख्येयं॥ ७ दानेति॥ मनलस्तां इति पूर्वे किं निगवोक्ता सांद्रत्वं गतं प्राप्तं द्रुतेन हेतुना वा नैमी सविधगतं तं नलं ते द
द्यविश्रंभ्यदृष्टपाणइत्यादियथा आहस्मं ब्रूते स्म त देवपृदुनिरतिमंजुलान्नितान्तस्मा नैम्यात उक्तिं नितांत रूपणानुकारिणीं
निर्वीतीन्निर्जगाद तादृगेवाह इति तात्पर्यः॥ हं इति किं हे नैमि अर्हते वाचं न दृष्टवानितेन मदश्रवणेन हेतुना मया
नाकर्णनीयमिति बुध्यात्वं नात्र कृते श्रूषितः किं त्ववाक्यानि मया पूर्वमवाकर्णितानिमादानीं तव भाषितं मया न श्रोतव्यमिति
हृषेवैयंमुखमुद्घने नित्वया वक्तव्यमित्य वद दिति भावः त्वनात्थेति स्वरस्वैरं गणामावादीदृत्यर्थः॥ कि मित्याक्षेपे वा॥ ७१॥ यु
ग्मां॥ नीवीति॥ सा पुरानवद्यमसंनीगादंनेनीविस्रान्निवर्तमानां तस्य करं त्वया मिना निविडमति गाढं रुणत्॥ अथ क्रमेण
नयं नंगानंतरं दिनांतरे जितवजघनस्पर्शकारिणं नलकरं त्रिपिलेन पाणिना रुरोध॥ नतो पि लज्जाविजयानंतरं
निषेमात्रार्थं ननने ति वादिनासती अमुष्यनलस्यैवावाकेवलं विध्रसावरत्॥ ननेतिमुक्तेयादिन निवर्त्ततमाभिद्वन्त न

वदामित्ता वदेववितिवचोमात्रेण विभ्रमावरत्न्वतु कर्म नेतिभावः॥ मुग्धाज्ञातिः नयलज्जा त्यागः स्तवित्तः॥७७॥ स्वरेति
॥ सारूप्ये षु व वरदानात्॥ काय धारणनिर्मितेषु सौदर्यविशेषे षु वेषेषु महाराष्ट्र त्वार गुर्जरादिस्त्री धृतवस्त्रालं
कारादि श्रृंगार नंगीषु वमनेषु नालादिषु वस्त्रेषु अंगवासनीसु चंदन कस्तूरी कर्पूराद्यंगरागे रिगुरु चंदनादि धू
पेश्वरूतेषु देहामोदेषु नृषणेषु सौवर्णेषु युक्तामालिका हीरकादि रत्नचितेषु अलंकारेषु तदादिषु वचनाद्यंतरेषु
विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनमत्यस्यादिव्यसु वते रंभादि स्वर्गस्त्रियाः नमेत्तमांस मर्थोरंभादिरियमेवेतिभ्रांति
कारिणीं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यात एव नवात्तततासतीनित्यं तमागात्स्तवुतुते इत्यर्थः अन्यह मन्येवेयमिति
तस्यचैतसि स्फुरितेत्यर्थः॥ वाडवार्थः॥ वीडेवार्थ नित्यं नवेवानागादपितु नवानेतज्जगामेतिकाकुवी॥ अन्वहं त
नतवा ददुरागातिशाया दन्याविरोधांगनासंजोगविमुखोनलोजात इति भावः चमेति पाठेनेमी विशेषणं॥७८॥ इं
गिनेति॥ सा ऽविका सर्वनाष्टनं न दोषपलापः पश्चादाभिमुख्येन शयनं पूर्वमुत्थान मागनेतुष्टिः प्रवास्तोवे मतस्येस
दासमम सुख दुःखते त्याद्यनुरागहेतोतके नचेष्टितेन निजं अगाधत्वादनुरागमेवनारधिंनलं संविज्ञाव्यं संस्पृज्ञाप
पयित्वात दुव दुभिः नवाहशौ ऽतिसुंदरोतितेजस्वावदान्य सर्वकला कुशलः कः अपितुनको ऽपित्यादि विशेषणैः

गुणाइत्तांस्चीयैगुणाख्याहित्वं वैदग्ध्यं च ज्ञापयित्वा॥ तथाऽनिशंसन्वदापस्विर्यस्याचरणादि सेवानन्तालहं दृत्वा
लानादि रूपाभ्यासेवयानिन्नात्त क्रांतां नक्रिपुक्ततां च ज्ञापयित्वा॥ अनिशं निशामनिव्याप्यमर्यादीकृतत्र्रहोरात्र
मित्यर्थ इतिवा॥७॥ सांगमिति॥ सांमं नेगागाच्छिनेन लापस्वांगंस्तनादिकं निज्ञमंगमर्पयितुं दातुं किं विद्यामतां प्र
तिकूल्पमित्पकिंचिद्दंगमत्वा यानंतरं तेनैवव्यापारेणरोषितं तस्मादितरोषंत्र्रोदासी न्यंप्राप्नं प्रियं नलेभुं बनालिं
गनाचरणपतनादिनाऽनुनीयप्रसाद्यानंतरं इयं मां प्रमादयति चेत्त्र्हि मदीप्सितं करिष्यतीति बुध्या पुनरर्थिनीति
दंगयास्वमानं तं तदीयानन्नीयाहठात्बलात्कारेण संबुद्धुतां संभोगेयुतां त्र्रामर्पादीकृत्यनान्वमन्यततस्त्रात्तुमेने
सर्वया बाह्यर्वसं भोगेश्रष्टत्रेनानंतरं तदावदामत्वा दोषवशाद्दिदामौन्यं गतस्त्र्रीसुत्र्रंतरं प्रतिगमीष्यतीति बुध्वा
तयाऽनंतर मनुनीत स्नन्प्रुनर्थीयमानोपियावद्बलात्संभोगं करोतितावन्नानुमंतस्से ऽनंतरं त्वलुमत इत्य
र्थः॥ ८॥ याज्वानंतरमेवमननुमन्नेनता दृशोऽनुरागोनवर्षते इतितदीयमनुरागमात्मनिपरां कोटिं प्रापयितुं हठइतो गा
निवेद्धक्षितिनाव॥ अननुनयानंतरं संभोगे स्नेतेपित्र्रनुरागातिशयात्तु नसुरताभिलाषिनैनानुमेन इतिपुन॥ राष्ट्
र्यिवा॥ रोषितं एणंतर्विष्ट॥ त्र्रातदीयेतिमर्यायोदांमम्प्रयन्नावोनङ्गस्मकत्वाद्गुस्वत्वं॥ ९॥ त्र्रयेति॥ सांगकानिद्र

स्थानिस्तो कुमार्यातिशयाद नुकंप्यानि निजान्यंगानि आद्यसंगमेन प्रथमसंयोगेन ममस्तुल्पत्र आदरः। प्रथ्युपा
यासक्ति र्येषु प्रथमसंयोगे नयां लज्जात्याग इर्व विश्वासार्थं यावान्प्रतारणाद्युपायः। हतस्तावानेव पापस्था
त्पेषष्टिपिसंयोगे कृपत्राहये नले नो पापं तस्मादेष्वीनीतियावत्स्वधात्त्र दधार। यतः वक्ष्यमाणात्ति
प्रपसेन लाय कथंचन न्यसा प्रयासि ननान्येव ददतो तत्रापि हि लुः यतुः घनैर्दृढैः मानवामतीव्रीडैः मौन
प्रीतिकलहजो दासी नता॥ वामतास्वांगममर्पणप्रीतिकल्पं व्रीडोल ज्ञानैः घनेन मानिनया वामता तपाख्
ज्ञायाश्च लंभिताप्रपिता दुरापता दुर्लभता न तोयषातानि॥ आदौ विवाहात्पूर्वयोऽसंयोगस्तत्कालीनेनाद
रेण तुल्या दरीनीतिवा॥ मानादिना तदंगानां दुःप्रापत्वादिष्वाविद्विधे र्नलीयोऽनुरागः प्रस्पहं परां कोटिमध्य
रोहदितिभावः॥ अंगकानि कृत्स्वानुकंपायामिति वा कम्॥ वामतायुक्तो व्रीडा इति समासः॥ ८२॥ पश्सुरिति
सापाति व्रतस्थ धर्मेण कार्यकारणेष्वाराद्वपस्तात्पः फलनेकृत दिवरदानेन चापस्पूर्तलस्य वपुः आगिरिशी
हरमारस्य आतरु हेद्रूपपर्यंतं तरुमास्य गिरिशापर्यंतं वा आरोहक्रमेण प्रथमप्रियस्य पश्चादात्मन इष्टे
वं रूपेण वा गिरिशरूपा गिरिजा स्वरूपैतरु रूपे लता रूपमिति एवं वो क्रमात्क्रमेण विधाय तत द्रूपं विरचय्य

२१

तस्यावलंबितनश्वरीरांतरस्संबंधि अखिलं यज्ञाषावेषादि क्रीडादि बार्हं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स्म । पतः पतिव्र-
तानां हि पतिव्रतानां किंचिदसाध्यमस्ति । तथा जलधिः कूपमारस्य समूलं नाषावेषादि तस्यैवार्हं यथा तथा रिमद्भुति-
वा ॥ ८३ ॥ नेति ॥ सा तेन सह यत्र न क्रीडा संयोगं गता कृतमा स्थली अकृत्रिमा कृत्रिमा च भूरेव नास्ति । तथा जलधिः कूपमारस्य समुद्र-
पर्यंतं स जलाशयो नास्ति । तथा काननं तत् दुर्गमं वनं नास्ति सा अद्रिर्नास्ति । स विषया कर्णाटादिरूपो देशो विशेषण एव
सुखहेतुः स्रक्चंदनादिर्नास्ति । तद्विष्टयं नर्तुर्वा खरादिवनास्ति यस्यां यस्मिन् वा येन सह न स्विक्रीडेदिति प्रत्यर्कयोज्यं वा समुच्चये ।
तथा मा विविधेव पुरुषायितादिरूपः कामशास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति यथा येन प्रकारेण सा न क्रीडिता । जलांतास्वेति प-
गनिषेधे सर्वश्लोकेन नानारूपधारणेन क्रमेण मत्स्यादिरूपत्वान्निषेधो न । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति ज्ञेयं । क्रीडिता गम-
र्थाकर्मकेति कर्त्तरि निष्ठा ॥ ८४ ॥ नम्रेयेति ॥ प्रियं श्रुकषितनिसतिलकृवत्वा कुत्रापवयतां नवलोकनार्थेन त्रया अ-
त एव वक्षेनवातेन हतो निर्वापितो दीपः शकार्यमानोदीपो यया तया नर्मलोलमनयो मुकुटरत्नानि तैर्दीपितां प्रका-
शितां कृकुलो श्लिष्टो विस्मयेन निर्वापितेपि दीपे कथमयं प्रकाश इति आश्चर्येण निनालिता विलोकिता स्त्र प्रका-
शतानां विस्मयोरन्नप्रलाति शय्यायां हा ॥ ८५ ॥ कांतेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्कुदा प्रस्पमुक्तद्रुमणेः पिधित्सया आच्छादि-

तु मिष्टया श्रवणपूरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कांतमूर्द्ध्नि दधती स्थापयंती सा रतेः स्ववधत्वनएव तनुः शारा संयस्य
नलदेः कुव्याजं धारयतो मनोभुवः पुरस्त्वादे सुरतारैर्भे अर्चनमिवाचरत् स्रजामिवेचकार। पुष्पस्रजा शिरसि कृतं
स्तुविता॥ रतारं रतेर्नेव स्मरः समुच्चिता देवते तितत्पूजा युक्ता। प्रकाशाज्ञानार्थं कर्णोत्पलेन मुकुटमणिपिदधाविति
भावः॥ ध्वांतमिति॥ सा तं नलीयमुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य प्रकाशाभावात् समुदितासती अथ पश्चात्तयो
र्निर्जयोरुन्नयत्न द्वयोः वामदक्षिणयोः पार्श्वयोः दीपयोः दीपसार्थात् द्वौ दीपौ दृष्ट्वा स्वविघ्नमघटमानघटनात् कुतुकं तद्दर्शनजान
मन्ना किमेतदिति विस्मयकरणम् कृतत्रासाश्चर्यलज्जात्रयाश्चाकस्मिकदीपदर्शनादातंकोत्रयं गोप्यान्यपि मदीयांगानि श्रि
येण दृष्टानीति शंकातिशयेत्वातं कस्तेषां संकटे संमर्दे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तत्तु एवंभूतमाप। विशेषणविधौ
ता स्पर्श्य॥ दीपौ दृष्ट्वा कौतुकमहितान्वदिति भावः॥ ध्वांत॥ एककस्येति॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्ये एककस्य दीपस्य मुखचेलांच
लादिना शमने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वं शमितमपितं द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि ज्वायतं प्रदीप्तमवेक्ष्य
जानाव ह्निवरस्य स्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाद्विनयवशा त्रिरूपायतावशा द्वित्रिशो विधूयकेवलं निमिमीलन निमीलवती।
लज्जाविनय॥ कौतुकवशात् दीपगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्यानिजपाण्यरत्वार्थं पुनः शमितानपि दीपान् निछामा

त्रेणा॥ निस्त्वा लदिति न्नाव॥ एकस्य ग्रामनेरन्के ते परं दीपं जायतं दृष्ट्वा ग्रामित मपि पुरुर्ज्ञ ग्रतं दृष्ट्वेति वाव्याख्येयी॥ एककाश्ख
वत्॥ व्यणा॥ पत्रपेति॥ अनेन दृष्टेति परिहास्य सोपहास मुक्तातदीय लज्जाया करणार्थं दीपका ने ऐच्छा मात्रे एतमः संविधायी
धकारं निर्माय समानो जिसं मुक्तायतो लज्जिता॥ इति किं हे निरु लज्जा नरकातरे यद्यस्मात्वं दन्तो निमेषितवती नि
मीलितवत्यसि तस्मात्वं। मयापि न दृष्टपसे॥ पत्रपा नेत्र निमीलनात्त्वयाय थास्वीयमं मंन निरीक्षितं तथा मयापि त्वदंगमित्यर्थः
अथवा त्वया नेत्रे निमीलिते मयातु त्वं न दृष्टपसे चित्रमेतत्। यस्मान्मया न दृष्ट दृष्टव्यमिति हेतो त्वया निमीलिते नावैतेव
मयान दृष्टपसे अपितु दृष्टपसऽेव। अन्याह गोप्यमंगं वस्त्रादिनाछादितमिति॥ त्वयातु नेत्रे एव निमीलिते। तथात्व मया त्वदीये
गोप्यंगं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्र निमीलितेन न पत्रपेति॥ अमुनानलिन लज्जितासा नीरुरुढः तत्वान दाता दुःखं तन्माम
र्थान्नियुनः॥ व्यणा॥ चुंबसि इति॥ इतीति युग्मं॥ हे प्रिय मयायं चुंचुं व्यसि अयं त्वं न खेदं करोसि चिह्नसे यत्वत्सिषमे आलिंग
सि यच्च हृदि अर्पसे हृदस्मो परि धार्यसे॥ तेन तव हुं न रहं गिरं नो करवानी तिना पितु करोम्येव। यत्वया चुंबनादिया स्विं ततं
वं करोम्येव यत इत्यर्थः॥ क्रमिति सुरतं समर्द्दास हविनेस्यर्थता मित्यर्थ त्पन्त इति पीडा नटनो मुंच स्मामित्यर्थः॥ अहं
तव किं करास्म इति दैन्यनट ने॥ इत्यप्रकारे नालीकरेति मिथ्यैव सुरते कातराचीरु सुरते विवेषबलात्कारत्जातास

तो आत्मानं यथा कथंचिन्मोचयितुमेवेयं वदति न तु हेलयेति तथा द्यापीयमत्रौच्छेति प्रिये विप्रलम्भप्रतार्यैतादृशां दृष्टचाड्
धिः तस्योत्पाद्यतया क्रियमपि प्रतार्य मामि प्रतार्य मामियं मद्यापि न मुंचति बलात्कारेण या चुंबनादि करोति तु स्वेच्छयेति
लज्जात्यागमस्मि प्रकटीकृत्य चुंबनादि पूर्वं किं सकलमपि सुरतसंभारं प्रौढतयैव विनतार प्रिया प्रददे॥ यतो मयि
नी मायावती॥ ३ केन प्रकारेण कपटेन। छादित निजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत्। यस्माद्विदग्धं व्यवहारचतुरं मनो
येषां नवानां किं वस्तु अगोचरः विषयो न भवति अपि तु सर्वमपि स्वाधीनमिव। चतुरा हि असाध्यमपि साधयति। अली
कतर कातरेति पाठे अलीकतरकातरेति समासः। अल्पजनवीस्मयांद्विरुक्तिः किं करोति दिवा विनीतिष्ट प्राग्भाव पिहि
यत इष्टं हृतो द्वै॥ तत्वष्टाम॥१०॥१९॥ स्वैनि॥ सतमसा घनेन तस्मिन्नधोध्यवतमस्तुल्ये घनेमेघे तमो रूपे मे
घे स्वे स्मिते नस्विच्छामात्रेणे कृमितमात्रा प्रकाशिता वा सौ तदानीमेव खलु ह्यशामिता च तया दीपिकेव चपलया
विद्युता दृष्टतष्टयानि विशंकं यद्दं तस्मात् कृन्मयेषां तानि यतानि तस्या मुखवाक्तानि वदंगितानि तेषां दर्शना
नित कृत्यानि सुखानि अलंकारान्कृत्वा अंधकारवशाद्वेमी स्वेच्छा विरचित सुरवाकृत्तदर्शन सुखान्नवार्थव
कि वरदानवशात्तदानीमेव दीपिकां प्रकाशितवान्न तदानीमेव चलज्जावत्या दिति प्रिया कृतत्वांशमिति वानि

तिभावः॥ विद्युदपि एवं नृत्यन्ति भवति तु स्तोत्यंतं नर्तितवितथपर्यो ज्ञेयः॥ ५२॥ यदिति॥ तया रतिस्तु भ्रुवौ कुटिलिते वक्रिते
इति यत्तत्तस्मात्तन्मथनेन कार्मुकमेवानामिय रुपुः सा तथा दासुरतसमये मिरतसंमर्दनिःसहता वपनव्याजेन ऊं ऊं
मितिरतिक्रमजातं शब्दं व्यधात्॥ तत्स्मरस्य पत्रारस्तु ह्निं ऊं कृतं वामनेनमोचनकालीनं ऊंकारमेवो रुतं ऊंकार
एवास्त्रं॥ तत्र ऊंकरणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः॥ कामस्य वामत्वाद् भ्रूवक्रत्वादिना कामः॥ पुनरु ऊं मितिए
वास्त्रादिति भावः॥ ५३॥ ईक्षितेति॥ चुंबनरसमाक्रांतदंतैः परिपीडिताधरा दष्टाधरा तत एव पाणिधूननं वितन्वती
इयं नतरस्तां सुरतसमये उदितमुदं स्वजातहर्षं मनोस्तु वं नर्तितुं उपदिशती वनितां शिक्षयंतीव प्रियेन ईक्षिता यापि
ईर्ष्यं शिक्षयति सापि हस्तकाभिनयवशात् करकंपनं करोति॥ उपदिशतीत्याह क्षीव द्वे रितिपाक्षिकत्वात् तु भ्रमभाव॥
॥५४॥ सेति॥ परिरंभदायिनी सा प्रियस्य हृह् डुरं गाहितुं सामस्त्येन स्पृष्टुं न शशाक॥ यतो हृह् उरोति विशालं
साच कृशांगी त्यर्थः॥ स्वजनलोपि स्तु गुरुरेत्तु वोयस्यास्तस्याश्च: सर्वमपि स्पृष्टुं न्यवर्वर्ध्मे॥ यतः तुंगास्तापीनां
स्तनांकुचास्तां दूरतो व्यवहिततनौ गात्रं प्रातं॥ कुचमात्रमेवालिंगितं न तु सर्वं वक्षोदेशमित्यर्थः॥ उन्नावपि संस्थनालिंग
नाप्राप्तेर्नितरां सस्पृहत्वात् उत्कंठित कामो जातावितिभावः॥ ५५॥ वाल्लिति॥ तयोव हि स एव दैर्घ्यकारूर्पाल्पां वस्तु

य॰लतातुल्या स्तासां परिरंभेण आलिंगनविषये मंडलीयाद्वृत्ताकारां कपाली परस्परस्य पीडय गाढमालिंगतां॥ सकृ
दयेनायस्यकामस्य हृमनलिनीमृणालाजातस्तेन निर्मितया शय्यया वा स्तव चवा अतिगौरत्वात् माईवाच्चना कूनां
सौवर्नमणानुल्यत्वं पाशवद् यथा वशीभवति तथा कपाली पाशेन हृढं बंधौ तौ कामपरवशौ जाताविति भावः॥८६
व— नेनेति॥ प्रेयसी हृदि वक्षस्तेन परिरंभपीडितौ गाढालिंगनेन नवावाननाहृतौ कुचौ केलती मदनयो रतिकामयोः
पाश्रये विश्रांतिस्थानं तत्र तत्र वक्षःस्थिते स्ममिलितौ पधानतां वर्तुलतातरुं तंजसौ वर्णं तयोर्यशः प्रशस्तिलिपिरूप
यत्र सैव नखपदरूपैव यशः प्रशस्तिं यत्रैवंभूतं वा निजप्रकाशाकस्तं युग्ममिव वभौ॥ रतिकामयोः स गंडो छीष
कत्वावं अवायत्तुः प्रत्नौ हि विश्रांतिस्थाने शय्यादौ गंडोपधानद्वयमुच्छीर्षकं भवति॥ रतिकामौ च प्रभू तत्र वर्तेते
अत स्तत्रैव तस्त्रैव वर्तमानौ हृतौ वामनी॥ भूतौ कुचौ द्वयोरुच्छार्क इव वभूवा तुरित्पर्यइत्युत्प्रेक्षा केलति
रतिपर्यपि॥८७॥ नीमजेति॥ नीमयोरूयुगलं नलापि तैर्मर्जति॥ः पानि जस्य नखस्य पदे स्तोकत्व इन्नीत्रौ ह्रिव खि
भिन्नखच्छेनेः नकार रतिकामयोः स्मरूपमेव विजयप्रशस्तिर्यत्र खच्छता दिकिरणं नाम सुवर्णवर्णत्वाद्दूर्वीसौवर्ण
स्तंभत्वं। अन्यस्यापि प्रत्नोवंभप्रशस्तिर्जयस्तंभे लिख्यते॥८८॥ वह्निति॥ सत्ताउराइति आहवोचत् इति किं हे मे

मिनामिस्तु रुद्धयमंतरास्तु रुद्धयमध्येऽंगके कोमलातातिशायान्मर्दनासहतयाल्पं कृत्स्नं वा मदनसदनाख्यं नावकृ
मगं तकेवलं मया किंतु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बकुलित राममाक्तिप्राकृतं। यदस्मात्कारणात्तत्सञ्ज्ञहला ऽधिकौ
वर्णौ येषां तैरतिगौरैरस्तुन्नैमेः कांचनैरिदं कामगृहं व्यधायि कृतं। निरंतराहृत्त्वा बाडुस्मृत्नीनवाताक्षिप्तं बंधात्मावा
दलोमलताश्चागौलराजाततकुंनजं सौवर्णतयोर्यत्रः। प्रशस्तिलिपिरूपायत्र सैव नखपदरूपैव यत्राः प्रशस्तियत्रैवं
कृतं वा निजजयं कांचकलंसयुग्मामिव चक्रौ॥ रतिकामयोपेन्द्रयाधिकर्वनं च रांगं हस्त्वा प्रदीप्तकामः सन्नेव मुवान्वि
त्यर्थः॥ अश्लीलमप्येतन्मैथुनादन्यत्र निषेधात्तत्र रांगदर्शनं युक्तमिति मिस्तेयो॥ नाभिमित्याद्योऽत्र अंतरांतरेणेतिच्छिनयां
अंगकं अल्पे कृत्स्व इति नाकन्नः॥ हतिकृते पुरिलुङ्गा स्मरतिल्न ह्रः॥ एणापीडेति॥ कलशावत्पीनोपीवरौरेत्रिक्षिरोक
ठिनौ वतौ प्रतिप्रसिद्धगुल्ले तस्याः उरोको कनृनौ तौ कानस्यपानिनलिने करकमलिकर्मन्कृते हारस्पहासः प्रका
शस्तेन विहते आच्छादिते विततनुध्वकृतुः स्पृशंताबपिनलकलौहारदीप्ता विहिताविस्यर्थः॥ अथवाहारए
हासस्तेन पराभृते हतोपहासिवक्रैकृतः॥ यतो विगाहुताविवामितः स्पृष्टापीडनायस्पृहाहावती सा भिलोषेध्व
तेछेयत्तं मंडनीमर्दयितुं असमर्थौ। स्वयं मृदुहि महत्व कठिनस्य वपीडनायनप्रभवती। तिष्ठतुस्मांयुवास्मां विशालौ

कठिनैर्वा॥ वामदृग्यितुं मया क्वाचितीयं वाञ्छा तथा धार्यते स्वपरस्तारतम्यं न स्तायते न वज्ञामितित तु वाम्पां न करो
हारस्य न विवेत्यर्थः॥ सर्वतः स्पष्टावेव न तु पीडिताविति भावः॥ अकर्मकठिनो हस्ताविति लक्षणात्काठिन्यमेवराजकरस्य
गुणस्तथापि नलिनरूपनात्कठिनत्वेपि कुचापच्छया मार्दवं पदुनीतु क्वापि उनाय स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हास्य
विहस्तेव कतुरितिकः॥ अन्योपि विधुरो मृदुम्नपदं हसति॥१००॥ यावितिः॥ यौ वध्वा कुतो ऊरं गमदेन कौस्तुर्य कुंकुमेन वांदिते
प्रजितौ क्रतविलेपनो अतएव क्रमेणनीलालोहितौ वरुकांतिपयो अथ वनीललोहितो हरस्तत्कांती एवं भूतौ स्तन
लतयोर्यौ विना इन्ने प्रियोरसि नैमी चद्रसिस्वयमेव जवर्तो प्रादुर्भवतो रक्तवक्रतीदृणयत्वा नरवेरे वक्रिंश्चकैः पलनाउ
षोसर्वनंसज्ञा आचचार॥ हृतो गंरागयोः ऊचयोर्नरवपदा निरचितवा नित्यर्थः॥ अल्पनखो हि स्वस्य व्यापारा हितेनन्ने
नामात्रहेतुत्वादर्चनमिसेंतुत्प्रेक्षा॥ ककुत्पक्षेन्यहितत्वात्ववदीनिपातः॥१०१॥ अचुधेरिति॥ सुरतावसरे अंबुजस्तुखाने म्पा
मुखं बुबद्धपचैषधस्य वदनेदुमंडलं कर्तृ प्रतिदिनमुदयसमये अंबुधेः समुद्रात्किपत्तोकमरुस्थितं तथा समुद्रजले
जातेन स्वात्मुविंबेना अत्मीयप्रतिबिंबेन मिलितं निरंतरसंबुधौ विधुं चंद्रं व्यडंवयत्॥ अनुचकार नैमी मुखं कर्तृ भूते
नलमुखं कर्मी नृतुं चुंबदितिवा॥ अनेन विपरीतरतं स्त्रचितं बिंबप्रतिबिंबवा नाव निरूपनेनात्पंतं तन्मुखयो सा

दृष्टंतस्त्वितं।कामसुखेच्छंगोदयनिरूपणच्छकामोक्तंनंनेव्यजते॥४॥मार्गमिति॥मृगफलप्रालिकानांनागोंद्वास्तस्पव
कुलयाकषायितैसंतुतुरइसंशापितैःकषायःसुरत्नावपीत्यभिधानात्सुरभितैर्वातथापक्केनोदयत्नास्कराख्येनतांचूर्णे
मध्येगृहीतेनकर्पूरेणवासितैःसुरभितैःरन्योन्याधरान्तैरधररसैःरेवाप्तैःलब्धातीतत्रभिक्षुवनेसुरतेमधुपानस्यविभ्र
मंमद्यपानरूपंविलासंमधुमस्पकूयथातथा॥धन्वमद्यपानजन्यंविभ्रमंचक्रुतुः।मद्यपानस्थानेऽन्योन्याधरपानैतेच
क्रतुस्तेनैवचनितरांस्तोन्मादोजाता।विनिताव।अन्योपिकषायरसंकर्पूरवासितैस्तांतलेमधुपीवति॥माधुर्यमिनिषिध्यं
मवितिवा।सुरतेमधुपानविभ्रमंमधरामृतैर्मधुयथातथाचक्रतुउपदंशास्थानेऽधरामृतानिजातानीत्यर्थः।रागइति
भावेऽनुभवः।रागइतिपाठेबकुलतांबूलस्ववर्णक्रमविवर्द्धमानेरक्तिमबाहुल्येनेत्यर्थः॥कषायितैःतत्करोति।तिनांत्वानिष्ठा
॥५॥आहिति॥तदासुरतेचुंबनावसरेसांकृतानिवितन्वतीकुर्वतीसासुदतीतथाकामावस्थाविकारविशेषेणमत्वेनदंतं
दष्टुर्वैपृथुःकंपोयस्यास्तादृशीसतीचुंवतोनाथवदनस्यानद्यूरंवर्णैर्विनातकार्यकारित्वेनशीतकरतांचंद्रमतामाह
स्मान्वंनस्पर्शायथासुखंभवतितथानलसुखस्पर्शात्तस्मात्दित्यर्थःशीतेपिशीत्कारःकंपश्चभवतिमुखादद्भूरंवन
निर्गच्छतिशीतंकर्तुंशीलमस्यतत्शीतकारःकृत्तोहेतुःताच्छील्येतिट॥६॥चुंबनामिति॥चुंबनायकलितःस्पृष्टःप्रि

यात्कुचो येन वीरसेनसुतस्य वक्त्रमंडलं सुधांशुना चंद्रेण मित्रतां साम्यं प्राप। किंकृते न चंद्रेण स्वैरे वार्मृतैरात्मानं पूर
रयितुं सक्तः संगतः हाटकघटः सुवर्णकलशो येन। मुखं चंद्रसमं अमृतजननार्थं चंद्रसंबंधस्वर्णघटसमो नैमीकुचं
मुखेंदुनास्वीयममृतं कुचकलशे निक्षिप्तमतस्तत्संग्रहीतं। इति अन्नौ वित्ती नाशंकनीया। मुखं चुंबनादि मृतौ
ऋयोगादिव नैमित्तिकं दंत्यांतत्वात्पोजानमुखस्याक्तृदितिन्नावा। मुखनेत्रस्तनबाहुमूलकपोलोष्ठद्वयवरांगान्यष्टौ
चुंबनस्थानानि रागतः सर्वाण्यपि चेति वात्स्यायनः। नयनगंडकपोलदंतवासोमुखांतस्तनयुगललालाटं वा चुंब
नस्थानं। स्तने चुचुकं परिहृत्य विशेषः। मित्रशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सुधांशुनेति तुल्यार्थैरिति तृतीया॥ ५॥ वीक्ष्येति। अ
मुना भावीन्द्रवीन्दुमुनेरैक्षित तथा सकूलवारं वारपरिरंभवद्भुनः पर्यरमि पुनरालिलिंगि॥ तथा आदरात् बहुवारं चुचुवित
पि पुनरस्तं चुचुंबे च। तथापि च कथं चनापि केनापि प्रकारेण निवृत्तिं न प्रकारेण संतृप्तिर्नापि न प्राप॥ ६॥ छिन्नेति
ति। सुदृशा निरीक्षणे नितरां चतुरया पि सुखायाः सुंदर्या अथ च बालया निष्पासुरतलास्य केलिनिःसुरतसंबाधि
निर्दनविलासैः करधूननाद्यंगविक्षेपविलासविशेषैः कृत्वा हृदि छिन्नं त्रुटितं गुणमपि अतनुज्ञानान्निविलंबि
त्वादिशालं हारमंउलं मुक्ताहारदाम विरादपि तस्य नापि कालिनन व्यतर्कि। यतः स्वेदबिंदुकितं संजातस्वेद

विंदुवद्ज्ञोयस्यात्तयासुरतापासस्संजातस्वेदविंदुमंडलस्यहारमंडलस्यहारसादृश्यपान्मोग्धात्त्रुटितोपिहारोना
त्रोधीत्यर्थः स्वार्थेकप्रत्ययांतास्वेदविंदुकवा द्यातारकादित्वादितच् ॥७॥ यदिति ॥ हारमौक्तिकैस्तदीयेहरिवक्षस्य
स्यच्यविते यदासिस्थितंतल्यांतत्रगुणेदोरकमारत्वादिरेवकारणंहेतुः ॥ अन्यथा नवेदेवंतर्हितदासुरतसमयेगुण
त्रुतेः स्त्रस्तैस्तैर्मौक्तिकैरस्त्रुतत्तदीपेहृदिवस्त्रिनुस्फुकथंकस्मान्नप्राकिसमर्थेर्नजातं ॥ अथवतारत्वादिगुणही
नेमौक्तिकैस्तदीयहृदयेनस्थीयतेकिंतत्त्वमेरेवतस्मादुन्नयाविधेपिनैमीहृदयेस्थातुंमौक्तिकानामन्वयव्यतिरेका
भ्यांद्विविधोपिगुणः ॥ एवहेतुरित्यनुमानं ॥ सुरतसंमर्द्दविनिर्मुक्ताहारस्त्रुटितइतिभंग्यंतरेणोक्तं ॥ अन्यस्यापिविदग्ध
हृदयगामित्वेगुणएवहेतुर्गुणहीनेनतुचित्रेस्थातुंनशक्यतइतिभंग्यास्त्रवितं ॥ गुणैस्त्रुतेः पंचमीतियोगविभागा
त्समासः ॥ ज्ञाएकेति ॥ तदासंभोगसमयेतवार्द्धयोर्मध्येएकस्मिन्नले एवदृष्टिर्यस्याएवंभूतापिमौक्तिकावलिरन्यस्या
निम्याहृदयेछायावाविन्यूषणभवैनवत्ताकिंन्तुतेन्यहृदयेछिन्नाहारस्थवित्तविस्तारोयस्याः ॥ यतस्त्रांतवारीनिस्वेदवि
दवस्तेषांभरः प्रसरस्तेनस्राविनेव्यासी ॥ त्वयोममापिसंमुखस्थितयोर्मध्यान्नेस्याहोरस्त्रुटितेपिस्वेदजलप्रसरितेहृदये
प्रतिबिंबितोनलस्यहारस्यानुसरणंकरुते त्यर्थः ॥ अन्यहृदयइतिसर्वनामत्वात्पुंवद्भावः ॥ भावामेति ॥ तामपा

नै०टी०२७

दंतलेन लुब्धः मन्मथश्रीमदः कामसौंदर्यगर्वो येन । निःसुंदरेणापि अनिशं नैमी सुखवीक्षिता केवलं नैम्पधीनेन । मुनान
लेन न्यूनमानं नवं यौवनं यस्यास्तां नैमी मुदा संतोषानां परमामनिपरतीरमर्यादायां परमोत्कर्षं ववारावतंत । नावा
यसान समवं प्रापेत्यर्थः ॥ वाम पादनलमुखवीक्षपदद्वयं लोकिकोक्तिः । एवं भूतेन च तुल्यमानत्वात् मुदा परमोत्कर्षं
प्रापेतितिं युक्तं । मुखवीक्षणं दिनेराजा वपिवरदान प्रकाशितदीपवत्रा ऊयं ॥ १० ॥ आंतरानिति ॥ नलः स्वीयानां आंत
रांछरीरमध्यवर्तिनोऽस्पृष्टपमानानपि अवयवान् तदंगसंगभैः सुकुमारतरैरेभ्यो वयवस्पर्शैरिति वेधकतयातपि
तां सुखितान मन्यत ॥ तथा तद्विलोकनं स्वीयनेत्रयोः अमृतस्यसारेण अभ्यवागेन पारणां तद्रूपं दृष्टीकरणेन
चिंतयत् बुबुधे । पुनः पुनर्नैमी गाढालिंगनदर्शनाय रंतर्बहिश्च प्री । णितो भूदित्यर्थः ॥ आंतरशब्दादंतः वाह्यश्च
नवार्थे एण । तर्पितान्व्यं त्मतकर्म । तिक्तः ॥ २१ ॥ न्यपेणैरिति ॥ एषनलः प्रियामाश्रित्य स्वशरीरं मंडयत्वाटकादि नि
र्न्यषणैः दृष्टैः । प्रागतुश्चात् पूर्वं संतोषमगात् अथ तोषानंतरं नावयनविचारयन् । व्यवदृक्षणोभूत । यद्यस्मात्ते
न्यषणैः रस्याः क्रियतोलं हतस्याल्पस्यागस्य दर्शनीविषये पिधानमभ्यानाआच्छादनरूपानां दर्शनांतरायाणां कारि
नि स्तद्धेतुभूते र भावि जातं ॥ अनलं कृतं चेन्न हि सर्वे दर्शनांतरायाणां कारिमिस्तद्धेतुभूते स्याविजातं । एतस्म

येन्नूषणमोचनस्यैवयुक्तत्वाद्भूषणंसद्भाववर्णनं यद्यपिस्तुचितंतथापियाचद्भूषणंनिर्मोचयतितावदपिवि
लंबास्सहिष्णुतयाहृस्तुरतसूचनाद्भूषणवर्णनोचिनानदोषायेतितदापन्नंतत्परिहार्यन्नूषणनिप्रायेनन्वेतिसे
यं।वक्तमन्यवदृशानचेतसान्तषां।पानिसंपिदन्नेस्तुत्येवइतिवायावत्सुगमः।आतपत्रप्रुषादित्वाद्डः॥१२॥योज
नानीति॥नैरोमहर्षयंमात्विकोद्भरोमांचाद्भातमत्यल्पमपिअंतरंपरिरंभणेआलिंगनेविषयेवद्भन्नियोजनानि
बोधतः।स्मअज्ञानतां॥तथाम्यविद्गृणोप्रारब्धःन्योनविलोकिनेत्यल्पंनिमिषमद्वयस्मैद्भसंकोचसमयमपि
वक्षेरेणवर्षेणव्यवधिव्यवधानंवक्तवर्षदर्शनविच्छेदः।कालेअध्यगच्छतां।असाक्षिष्टां॥अल्पीयसापिदेशकाल
व्यवधानेनप्रेमत्वराद्स्योन्यविच्छेदस्तान्प्रासमीनीत्यर्थः॥बोधतः।वधअवगमनेनौवादिकः।स्मेयेगेलट्॥१३॥वी
क्ष्येति॥एषनलमद्दुंबालत्वात्सुरतजरासहांलघुत्वोद्रवांपद्मिनीमतएवस्वस्मात्पूर्वमेवनिंद्रुपतनरसरूपंलाव
मधिगंतुंप्रासुनेत्रनिमीलनगाढालिंगनादिचिह्नैनोल्लुकांसत्वरांवीक्ष्यज्ञात्वातदिंद्रुक्तंनानार्थकोपमत्राक्षुर्वड्रु
षइतिप्रश्नेनपूर्वमसंजातमयामपिनलधाश्निमाप्येनाहंमुक्तेपतिबुध्यासुरतसमयस्तमागतजनांतरदर्शनाद्ध
उदितस्तंत्रमीकृतांसमुत्पादितनयांविमनस्कतयाप्रतिवचनविदधानंतरकःऊत्रतिष्ठन्नीतिकृतःप्रश्नांतां

त्मीं। अरुणमणिकुट्टिमेनिर्मलेमणिषु धमनिनिशागेस्वात्तुषिव स्वप्रतिबिंबमदद्दर्शेति दर्शयामासेनायमर्सर्वःकश्चित्किंतु
मदीयमेवेदंप्रतिबिंबंतंतत्रममान्यतइतिभ्रांतिजनितेनिस्वप्रतिबिंबितामदर्शयदित्यर्थः। अन्यत्नरसपूर्वबिंदुपतने
विषमरतत्वाद्वैरस्यंस्यादितिबिंदुस्तंभनार्थमन्यच्चिंततयपारंभमजननेनचभावकंउपादितिकामशास्त्रात्तस्माविंदु
पातप्रतिबंधप्रकारोदितिभावः॥ अदद्दर्शेतेतिवस्त्वितित्वङ्॥ क्रुदृशोडिगुणः। बुध्यर्थताकर्म त्वां॥२४॥ एवंभैम्याभाव
लाभवेगभंगोपापमुक्तनलस्यभावलाभवेगभंगनंगीमाह॥ ततृत्क्षणेति। सप्रियायाअनभिमतेत्क्षणेसमयेभै
मीभावःलाभोत्सुक्यात्सर्वमेवोदयउत्पत्तिसमयोयस्यास्तांभावनामस्वांनिजांबिंदुच्युतोलछुतांशीप्रतामुनो
दन्यचिंताकरणेनफलंवयादित्यर्थः॥ नदेवाहकिंभूततस्मिन्नेवंक्षणेनिजभावोत्सुकसमयेअवहितभावेनएत
स्याद्वममापिभावलाभश्चेस्यान्नर्हिविषमरत्वाद्वैरस्यमेवस्यादतस्तुल्यकालमेवोर्क्यैयोर्भावलाभंकरवाणीतिसा
वसाधनतयोक्तप्रकारेणावसावसाधनिवीजेच्छावैवित्तेनाचितांध्यानवासनाभिश्चिंतिताब्ददशात्मनः। सूर्यस्यस्थि
तिदीधितेश्चंद्रस्यस्थितिमर्यादा॥ गगनगमनादिप्रकारोयेनसः। तध्यानेननिजबीजस्तंभनार्थंस्वस्येववलंपादितेवैचि
त्यःसत्त्वितियावत्॥ अथवसावधानतयाकृतासूर्यचंद्रापरपर्यायायेडापिंगलाख्यदक्षिणावामन्यडास्तयोर्मरुतो

दि

स्थितिस्पेयेयेनकम्पितपवनइत्यर्थः॥ अन्यच्चिह्नतासंपादनेननखावाक्षतं तेनेनक्षेपायेनैकसमयोत्र यत्नावग्र

हिपर्यंतिं। स्वीयंभावस्थिरीचकारेतिभावः॥ एतेन नंगपानलक्ष्ययोगाभ्यासोपि सूचितः॥ न्यान्येन तथाकर्तुमशक्यालात्

दक्षिणनासिकामुद्रनेचयोपिनोवंदुस्तंत्रोभवतिकिमशास्त्रात्। स्वीयं तदीयं च भावं स्थिरीचकार इति वा विस्तरेणालं

॥२५॥ इदानीं स्मरतमाह॥ स्विन्नेति॥ सलुनललुनः स्वेदेन स्वयमेव भावनजनेत्वन्योविप्राक्षिसमये स्वेनसहवा

स्वेनात्मनैवकर्तव्यइीवनजनं तस्मिन्सति वा स्वस्याभावनयनाजनसमयइतियावत् तत्र बाऊमूलं कक्षा क्वौनाभि

च एतेषां चुंबने कृत्वा रतस्य रहसि समापनात् जनितं परमकाष्टापन्नं समस्तसुखं समापना रूपो वायः शर्म सास्तस

समस्तुल्याय संविलगोस्तस्ताद्दत्तां समरतप्रापनेनसुखिनं निर्ममेचकार॥ स्विन्नेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्यायोः कक्षादि

चुंबनं जातिः तृतीयायां तु कक्षादिर्नितरं कामाधिष्ठानत्वात् चुंबने रुपायेस्वस्पाभावग्राक्षिसमये तामपि भावमल्लेभ

ये इति भावः॥ भावनजनेन वितिपामेस्वीयेन भावनजनेन निमित्तेनवाह्यालिंगं चुंबनैरितिव्याख्या॥२६॥ उत्तरापरतंत्र्ये

तरेणजदेवाह॥ विश्लथेति॥ तो भावला भ्रमवशात्स्पोद्वहनेपि विश्लथैः शिथिलीभूतैरवयवैरंगैः तथानिद्रालाव

पिनिमीलया श्रमजनितेन यनसंकोचनयात यातस्मिन्दशे कुतंत्रा ध्रुवं विनिहनाल्लुष्ठासंश्लैगतैः लोमभिः रोमांचै

नै॰टी॰१९

तत्तथास्वसितैः श्रमजसुखनासिकाश्वासैः सीतत्कृतैश्च सर्वैः स्तुवितं॥ अक्रमकं युगपत्संजातं बिंदुच्युतिजन्यसुख
रूपं भावमध्यगच्छतां स्मरतंत्रज्ञा वित्यर्थः॥ मागितो संयोगां तेष्वलश्चावयववाजादित्ति॥ १७॥ अस्त्विति॥ एवं भावम
धिगच्छतोः सुरतां तत्सुखं सुखमनुभवतो स्तयोः करजकृतानां नखकृतानाम र्पणाद्दाने संमर्देषु परमानंदिष्वम
धेत्र्यास्ताम्रतत्रानंददाविकैः वाभूदित्यर्थः॥ ननु कृतस्य सुखदायित्वं कथमत आह॥ स्फुटं यस्मात्फाणितेषु गुड
विकाररूपेषु खंडविकारेषु वा पानकेषु मध्येसा स्वरूपत्वात्र प्रसिद्धा मरीचिव चूर्णा कटुरसापि स्पृहावहा मधुर
रसजन्या रुचिपरिहारेण हृद्ध मिष्ठामावहति॥ तथा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभू
दित्यर्थः॥ संमर्देषु नाना प्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तयोस्तस्मिन्नेव समये सा कामशास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडा
जनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाभूत्॥ स्फुटशब्द इवार्थः॥ केष्विव फाणितेषु कटुरसा मरिचाक्षचूर्णनेव॥ सुरतां
तेत्ततापि ... सुरते क्षामेवोद्दिदीपदिति भावइतिवा॥ भावमधिगच्छतोस्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहायानख
क्षतार्पणासा स्फुटं निश्चितं फाणितेषु मरीचाव चूर्णनाभूज्जरूपचनरूपं च वाभूदित्यर्थः इतिवा॥ मत्स्यंडी फाणितं

२९

खंडविकारः शर्करा मितेत्यमरः॥ चूर्णना सत्तापपात्रेति निर्जंता घुत्वा॥ १८॥ अत्रद्वेति॥ निधुवनक्रमेन सुरतश्रनाल

ससुरतायासः निःसहांगी इत्यर्थः॥सा दृशो घूर्णितेक्षणमात्रं अर्द्धमीलिते ईषत्संकुचिते विलोलेतारके ययोस्ताः दृ
शो यस्य द्वहद्दृधारात तत्तादृशौ ईमी नेत्रा च स्थानं पश्यतो दयितस्य घनस्तत्पिर्नस्तनान्तरं॥ पुनः पश्यतु इति वा॥ पीनः पु
न्यादर्शनाभिलाषस्यापि दृष्टत्वात्पश्यन्निवास्थितः इत्यर्थः॥ ता दृशी सा तस्यापि तरां सुखायास्तु दितिभावः॥२१॥ तदि
ति॥ तदानीं तनस्तस्याः क्लम सुरतजश्रमः नायकं सैन्यस्वामिनं राजानमपितं क्षणमात्रं तालवृंतवलयादिदीकृतो
यद्दिदृशो सुरतश्रांतां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रममापनयनं चकारेत्यर्थः॥ हियतः नवस्य संसारस्य कामसुखस्तर्वस्वस
दृवतमिष्टदेवताः तद्विधनिमीमहृदशीत्रिपुरसुंदरी सौभाग्यवती प्रियावेधसा ब्रह्मणापि स्वविषयिता पलमनुरागतरं
लतां विदग्धानि करोति किंपुनर्मनुष्यस्यान लेस्पेत्यर्थः॥ पुनरपि मातुरागो जीत इतिभावः॥ व्यजनं तालवृंतकमित्य
मरः॥ आदिदीकृतनियमार्थादीद्धे हेतुमस्मिनवट॥२०॥ स्वेदेति॥ तस्या मुखं नैषधे सुखायति स्म॥ किंभूतं स्वेदविंदुकाः सं
जाता यस्यास्ताः दशी ना सिका शिखाना साग्रं यस्य॥ तथा प्रोषितो गतः अधरस्यापातु रोष्ठस्थितो यावकोलक्तको यस्याः॥ तथा
पस्खिं वन वशात्कपोलयोः सामि अर्द्धलुप्ताः पुलकरोमांचायस्यैवं भूतं मुखं दृष्ट्वा स सुखीना नः संजातकामश्च जा
त इत्यर्थः॥ अत्र स्वरूपोक्तिरलंकारः॥ अपस्ते पवनायेत्रन्यथा समा प्रकृष्टरातदोषापातः॥ सुखयति मलुवंता करोति॥ तिलिवि

नै० टी० १८ णाविक्लवदिति मत्तुल्ल्यो पः ॥२१॥ क्रीणमिति ॥ तदतिसुंदरं तत्दायमाननं तत्सुरतांतसमये कांतचेतसि विषये त्रपाद
रातिशयात् लज्जातिलकसंख्यं द्रव्यं अलभत। स्वल्परहिते स्तुत्क्रमेवस्तुन्येतत् लब्धं लभत तद्भूतिलोके न्यापरमोत्कर्षस्याभि
व्यंजनात्परममुत्कर्षं प्रापेत्यर्थः ॥ किंभूतं सुरतसुखानुभववेगसंजातस्वीयस्मरचापलस्मरणात् तुरूषायितस्मर
णाद्वा हृष्टुवक्त्ररंध्रीणं लज्जितमेव। तथा पुनः सुरताभिलाषधारणा क्रियदीषत्स्मरं उद्दीप्तकामं। तथा सोऽऊ
मार्यातिशयायासबाऊल्पा दृक्ऊस्तुतरां कांतं म्लानमेव तथा प्रलयाख्यया कामावस्थया सा ध्वास। धनन्नेदावगम्य
हितादिकानावात्परब्रह्मानंदानुभवादिव महासुखानुभवविषयसुखापलापात्मना कनिर्दिष्टं तं अत्यसुखितं विस्म
तानुभूतसुखमिति यावत् ॥ रतांतसमये योषित्सुखभृत्यादरकारिनवतीलिकामद्रा स्त्रांतदाट्टकृतदनुनं दृष्ट्वा
पुनः स्मरदनो भूदिति भावः। अथवा लज्जां विषयतामलभतेत्यर्थः ॥२२॥ स्वेदेति ॥ निषधस्पदकस्वेदवारिणा सुरता
श्रमजलेन परिस्पर्शा प्रियारोमकूपनिवहं यथा खावद्धावत् अपात्सादरं व्यालोकयत्। मानलद्दकृत तथा तावती
ऽपर्दक्षर्ताटस्थिनापतदिति चित्रं ॥ पुनः पुनरवलोकने हि दृष्ट्वा स्विन्नवत्पत्र तु न जातेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ अथवा पि
पासोरंऊलिजलेनापि पात्राशाम्यत्स्पास्तत्वाकं वारि प्ररितेकूपसंघस्य पुनः पुनः पानिपिदिपामानत्वांतेति चित्रं

३०

मित्यर्थः॥ एवंभूतं नैमी रोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः सकामेभूदितिभावः॥२३॥ शावीतेति॥ सुसुरतसंमर्द्दद्रुतमाल्या
च्युतकुसुमाः कवहस्तास्तेषां संयममायथ्य ग्रथितं बंधनाय व्यस्तं ऊर्द्धं व्यापारितं हस्तयुगं यया॥ नयाभ्रेम्या स्फुटाद्गं
नदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्वलमतिगौरं बाहूमूलं वीक्ष्य सौख्यधं नलधौ ममज्ज॥ निरवधिसुखमग्नोभूदित्य
र्थः॥ वांतेतिवपाठ॥ कवहस्त इतिहस्तस्य प्रसंसावाचां सुखमेव सौख्यं वा तुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्॥२४॥ वीक्ष्येति॥
सा कृशोदरी नेत्रचुंबनवशात्संलग्नैर्निजैर्नयनकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मंजुलं शोभमानं पत्युरधरं रंगेन कृत्रमेण नस्रं
तं मिलितं पीयमानकरंदं बंधुजीवपुष्पमिव वीक्ष्य समुत्पद्यमानं स्मितं ईषद्धास्यं संवरीतुं गोपायितुं उत्पद्यमानमपि
वनिरोद्धुं वा नाशकत् समर्था नाभूत्॥ उत्तमस्त्रीत्वात्सलज्जत्वात्प्राणेशस्य सविधे स्मितकर्तुमयुक्तं यद्यपि तथापि
स्वीयसंभोगसौभाग्यस्मरणवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमशक्यत्वात्॥ सपत्नीदर्शने वबालत्वे पि प्रागल्भ्याग
मनशंकया सिस्मियतइतिभावः॥२५॥ नामितेति॥ वधूर्नेमी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मुखी स्यात्तथा नमि
तां कृते षद्धास्यां विमुखीं वा सोऽग्रेतस्मितावक्तादृशीं वा तां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छतः ईशितुर्नलस्य पाणिरेव पंकरुह
कमलं तत्स्निग्धकरकमले दर्पनस्यार्पणमेव जौ ... उत्तरं अभवत् ददौ स्मितहेतुमावभ्य॥ यतोऽङ्गीमतौ॥ स्वनेत्रचुंबनवशात्तत्त्वबोधे

नै०टी०१८

नेत्रककुललल मभितिल्लजावशात्सादुडुरशरंदातुमभ्याक्षाकङ्कलोकितंस्वाधरंदर्पणेपश्यतिभावेनदर्पण
मेवोक्तत्वणं दाविल्लर्थः॥२६॥लानयेति॥कोपितनैमी प्रसादार्थं चरणेपतनात्कैस्याः पद्मिनीत्वातां कजासखैषे
नमुरसारेनवशाद्वाऽऽत्मचरणस्यलाक्षयाक्तं बनात्संबंधाद्धेतोः चारुभालतलार्टं यस्याएवंभूतं तस्मनलस्य
मुखं अवलोक्य निजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणजातया ह्रिया हेतुनाऽनेन तत्प्रकारमाभन्नवं यस्याः सेवंभूता सती उदिते
प्राप्तोदयमुदयानंतरं चोदयानंतरं स्वकालक्रमापचीयमानः शेषः कियदवशिष्टः रागोलौहित्यं यस्यएतं निरी
राध्याः पतिंचंद्रं स्मरन्ती॥तन्मुखंनालहस्त दित्यर्थः॥उदृषद्वशिष्टैःरक्तिमचंद्रदर्शनेयथाश्री तिर्निवृत्तितथात
द्वन्मुखदर्शनेपितस्याः श्रीतिर्जातेतिभावः॥नंतनंतेतिर्णूकोरेद्विरुक्तिः॥पतिकर्मत्वविवक्षयाषष्ठ्यभावः
॥२७॥स्वेदेति॥ललाटलाञ्छादर्शनेसंजातनिजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणावशात्ह्रियाननतास्यास्वेदजालजितश्रमजल
भूतेस्वकरुदयेअस्तुविंवितंप्रियंनलंस्त्वत्सा कारकृङ्कतंवितस्थमिवदीप्सनिजैरतिमृडुनिर्विश्रांतिक्रमसंदा
न्तैनैमीसिकानिलैःकृत्वाधुतोऽयनाजः रताश्रमोयस्यैतादृशोनिर्मदकारः लज्जानम्रत्वान्नासाश्वासानांकृप
यप्रतिविंतप्रियसंबंधात्श्रमापनोदनंयुक्तं॥निर्मम इवोत्प्रेक्षा॥तादृशीतांदृष्ट्वासगतश्रमःसहर्षः

३१

संजातः सापि तं तादृशं दृष्ट्वा हर्षविस्मयानंदतरंगा सा स्वासां सुमोचेति भावः॥२०॥सुतेति॥सख्यः सायकस्यका
मस्यानि देशत्राज्ञातस्यावि-भ्रमे विलासैर्हेतुभिः अधनीतवरः पूर्वसंभोगवेलायामज्ञातः वेदनोदयः पीडो
चोयस्मात्तं दंतदंशं अधरे अधिगम्य कात्र अधुनापी डाकारिणं ज्ञातवती सा मृदुअनिष्टुरांगुली स्पर्शं यथात
था दंतदृष्टा अधरदेशमेवास्पृशत्॥ अनंतरं वक्षपत्रजिपीडानुभवात् चमच्चकार ससीत्कारमेगकंपमपि
चकार॥आकस्मिकत्वे एव किमेतत्कदा जातमिति साश्चर्यां वान्वभूत्। दंतदंशं नलोके न षष्ठी निषेधः॥२१॥वीक्षे
ति॥इयं प्रेयसा नलिनं रोजयोरुपरि बुद्धिपूर्वमर्जितं नखकरजस्थनखस्पविभ्रमं कोमसत्रमवलाद्धीक्ष
वीक्षवास्य विलोक्यानंतरमेव क्रियत्र किंचित्कोपेन कुंचितौ उन्मीलनमुकुलितौ पर्यायेण विलोचनाभ्यांतौ नेत्र
पक्ष्वेयया एवं नूतनास्तनी स्वयं नूतनत्वात्संभोगसमये तयाज्ञातत्वा ग्रहसत्त स्पृष्टं श्रितं स्मितं कांतमेदंत
कोपेन वक्रमपत्रपदिस्पर्शः॥कोपस्याल्पत्वेनोन्नमत्वंधीरत्वं चनैस्याव्यज्यते वीक्षस्वेमे द्विरुक्तिः।हृसस्पृष्टं
स्पृष्ट्वोन्नुदकइतिक्विन्॥२२॥रोषेति॥मरोषरूषितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्तामिव दंतदंशादेश्चखाकारित्वेन
तत्वतः कोपरहितत्वे पिन्नत्रिमकोपेण भ्रुकुटि तमुखी प्रियां वीक्ष्यस्नेह्यात्पादरमीषत्कंपिता।निस्यागउदान्मृत्त

राणि यस्यां॥ क्रियायां तद्यथा तथा तामिति जगाद॥ इति किं हेतन्वित्यत्र हंतं न वेद्मि कस्तव कोपरोपणे व्यवका
र॥ ब्रूहि शास्मि तव कोपरोपिणमिति च पाठः॥ कोपस्य रोपिणमाधायकं॥ न वेत्सि आत्मनः कोपरोपि
त्वं गोपायसि॥ १४॥ रोषेति॥ पुनरपि किं॥ ननु कुशान्वितकोपवशाद्वा चित्रवाक्यभाषणे तथा वापि
नम्रीभूते तथा विधुनापि विधेया गुणाधिक्या वशा द्विधेया कार्यमाननात्वजायस्वैवं भूते चंद्राधिके न
वाननेरोषरूपेण कुंकुमेन विलेपनाद्धेतोर्मनागल्पीयसीयं रंजना रक्तिमसंपादनामाभूत् तन्न कार्येति
यस्माद् युक्तसमये वा प्रस्तावसमुद्भूतैवा किमपि मयाना पराद्धमिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरंज
ना त्यज्यतामित्यर्थः॥ अथवा चायं सज्जो यःसमयो रात्रिरियं ननु कोपरंजनासमयः तस्मादन्यदा कोपः का
र्ये नाधुनानुत्सृज्यतामित्यर्थः॥ अथवा चंद्रतुल्ये मुखे विरंजना युक्तसमया भवत्वत्र॥ किंतु युक्तसमयेव
कार्येति अयुक्तसमयत्वमेव निषिद्ध्यते॥ अथवा चंद्राधिकं तव मुखमिदानीं रोषरूषितं मा अन्यत्र विष्म
तीति अयुक्तसमया रंजना युक्तसमया मे वचनादस्तु किंतु युक्तसमयेव कार्येति अयुक्तसमयत्वमेवान
कार्य कोपस्त्यज्यतामित्यर्थः॥ अथवा कोपकुंकुमविलेपनं रंजनात्र अयुक्तसमयायतस्तस्मान्नैव कार्या

शीतकाले घुसृणवीर्यं तया वदनप्रसाधने कुंकुमविलेपनं युक्तमिदानीं वसंते जनश्रमयेनोभ्रणश्रीखंड
पांडिमैवानन प्रसाधनायालं न कुंकुमरंजनेत्यर्थः॥ २१॥ कृपामिति॥ हेत्रेमि कंठं चुंविमम कंठे स्थितं तथा
कामदमिष्टादापि अत एवेत्तदर्थं त्वदीयकरदनकृतजपीडायाकरणंयित्वं भैमी करजाकृतपीडाप्रणोद
नं कुर्वितिमयार्थं प्रार्थितं सदिदं चिंतामणिरत्नमंदाममाला अमृतसीकरं सुधाकिरत्नवत्सत्तावकी
त्वदीयानरवाद्विजानरवक्षताप्रिमुखवा रुजा पीडां निद्रि प्रमस्यतु शमयत्वित्यर्थः॥ तस्मात्कोपं मा कार्षी
रितिभावः॥ अर्पितमितिपाठेपीडाशांत्यर्थं मयात्वदीयकंठे क्षिप्तं सत्वदीयकंठं अचुंवीतिव्याख्येयं॥ कृजामिदादित्वा
दङ्॥ २२॥ स्वापराधमिति॥ हे भैमी मत्करः तव पयोधरे स्तनेस्तु रधनुष्करः इङ्ग्वापारक्षनरवक्षतविशेषकारि
सन्नखक्षतपीडाकरणजं स्वापराधव्यंजनस्य चालनात्स्या सकाशात्कुवती तिस्त्रस्त्रयाव्यजनवीजनस
मुकूलयासेवया प्लुपातु॥ वाप्यावाएवत्पापि सेवयाय दिनसंतुष्यसि तर्हिनिंद्रयएव कुनरपिअयं करस्तव चक्र
रणौ करोतु संवाहयतु॥ चरणसंवाहने ह्यपराधतमार्जनं भवति॥ तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः॥ अथ स्वचरणौ
संगेगार्थं मुर्वीं करोत्वितिपयोवसेयं अथ च नानावर्णरत्नमुद्रिकायुक्तत्वात् कुचेसुरधनुः करस्तथावापराधोना

नै०टी०२९

त्पिवा अथवा हे सुरधनुर्युक्तमेवेति पयोधरे तत्कारिणा न कोऽप्यपराधः। यद्यपि नेवेन्नथापि व्यञ्जनवाजनसेवा
सामर्थ्यइति पक्षे विसर्जनीयस्य सः॥ करोतीति करः पचाद्यच्। सुरधनुषः कर इति षष्ठीसमासः॥ चालनाए
ताधुचामित्वस्यपाद्धिकात्वाच्छ्रि॥ २४॥ आननस्येति॥ हे सुदति मम आननस्य चेद्यदि अनो न्वितीयते। निर्दय
यथीतथा तथादशनदंशदायिनो दंतच्छदा नरौजस्य तस्माननस्य यद्यपराधितातन्नाहि अपराधकारिणोऽस्य
मन्मुखस्याधरं विदश्यातितरां खंडयित्वा त्वया किमिति तद्दंतरे। दशनरूपं वैरनिर्यातनं क्रुधि। त्वं वद कथय
पितु अपराधिनोऽस्यावयवमोष्ठं खंडयित्वा वैरनिर्यातनं कुरु॥ तथा च समः समाधिरित्यर्थः॥ २५॥ दृपतीति॥
हे नेमिप्रियामिष्ठिषामनिस्त्वत्पदाक्रुद्धिष्ठ त्वदीयवसनाकर्षणे ब्रुसती लज्जावशान्मुखवाद्यादिना त्व
या कृतं दीपलोपं स्वकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त। तस्य मणेरागस्य पराधे परं केवल
स्य करादिवत्समर्थना परिहारो नेत्यस्ति तस्मादुपायांतराभावात् सोऽयं मौनिमनिस्तव पदद्वये। पातुकोऽर्थं
दारु अस्तु उपायांतराभावे हि नमस्कारेणाप्यपराधमार्जनं क्रियते तस्मादयमपि नमस्कारं करोतीत्यर्थः॥
॥२६॥ इत्थमिति॥ स इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां सामयुक्तां उक्तिं वाचमुपहारीकृत्य प्रनामकरणवशा

वल्पस्तु विनस्रगायास्पर्शिनि श्लिकुरः केशाय स्य सः आत्ममौलिमनिकांतिः निजशिखामणिद्युतिस्तद्रूपात्रं गिनी
नदीतां तत्पदे नेमीश्वरणे तद्रूपेष्वरुणसरोजे नत्वं गिनें। सं बं धान्चकार॥ प्रणनामेत्यर्थः। नर्षश्वरस्कोमलसंबंधो युक्त
एवो तत्स्वबुंवात्पेनेन तशय्यायामेव प्रनामः स्तुचितः नेगास्तरंगास्संत्यस्यां सेति विग्रहः॥ ४॥ तदिति॥ कृत प्रणामः स
नलः स्वैर्निजैः तस्याः पदयोरविलेखुदशस्वपिनखेषु जातैरनुबिंबनैः प्रतिबिंबैः समेत्य मिलित्वा रुद्रस्य रूमाव
कृत्वसेकादशत्वं तस्यापि सद्ध विशांद्धि तिगाषयाजेतुमिच्छया उपदेशान्मूर्त्तिना एकादशमूर्त्तितो धारयतारति
स्वामिना कामेन समतां साम्यमियाय। मदीयः शत्रुर्मध्ये कादशत्वं धारयति। तर्हि ममापि तावत्संख्याके नत्वितुं
कमिति। एकादशत्वं यदि काम्ये धारयेत तर्हि नैमी दशनखसंजातस्य प्रतिबिंबसंबंधादेकादशमूर्त्ति धारीन सस्तेनोप
मीयेतेत्यन्ततो यमा॥ रुद्रनीतीति पाठे एकादशाच्योरुद्रे च्योरनीते विजीषयात तदपाकरणाद्धेतोः यद्येकादशमूर्त्तिनां
मदनो धारयेत्तर्हि स्वप्रतिबिंबयोगादेकादशमूर्त्तिर्निलस्तेनोपमीयेते त्यर्थः। प्रणामवशान्नखेषु प्रतिबिंबितइति भावः॥
दशानां समीपे उपदशाः संख्ययाव्ययेति समासः बहुव्रीहौ संख्येयडिति डच् उपदशा मूर्त्तयो यस्येति समासः॥ ५॥
आरव्यतेति॥ एषतांडुति॥ आरव्यतावोभवत्। इति किं हे नेमित्वं कोपलोपनं कुरु। मधोर्वसंतस्य निशान्त शादि

नै॰टी॰२८

नापेक्ष्यास्वभावत एवाल्पपरिमाणं। यच्च प्रतिदिनमपचीयमानं निशान्तरपती। तिप्यक्षकोपापरित्यागे एवंप्र
कारेण वरिष्टा रात्रिर्गमिष्यति तस्मात्कोपं मुंच। तुउनः त्वं एतमेव रोषशोषं निशांतरे आगामिरात्र्यंतरे दिनापेक्ष्या
विरूपा परिमाणयां निशि निरंतुरतो क्षणमात्रं अतुरोत्स्यसि कामपिष्यसे। वरमेतन्मना गिष्ठां शिष्टे कोपं तदा ऊर्विद्या
नीसंज्ञेनार्थं प्रसन्नान्नवासर्वकोपमिदानीमेकस्वेत करिष्यसि तर्हि तवा किं करिष्यामि तस्माद्देहरोषं निशांतरार्थं स्था
पयेति लोकिकरीत्या धुनानावत्कोपं त्यजेति नैमी प्रार्थयतिस्मेत्यर्थः। आरब्धतचारिडि॰ रथात्र। अस्यती वक्रीत्यड॰ डि
त्वात्ङ॰॥२७॥ सेति॥ अघप्रमाणत्वाषानंतरं प्रनामंमाकाषीरित्यादिवचनस्र्वेपानिन्यां गोपिनेजां घ्रिपंकजे पया
तथा तस्य प्रणामेनैधुतो निरलोस्तो मानः कोपजमौदासीन्यं यस्यैवंभूतं स्वाननं प्रसादात्स्मेरे सस्मितमेव वितत्व
ती कुर्वाणा सती सा उदस्ती नायं ललतार्थतां क्षत्यतां अनयत्प्रापयामास। ना वम्मात्रेण प्रसन्नाभूदिति भावः॥२८॥ ता
विति॥ तौ मिथोन्योन्यं रतिरसस्मानुरागरसस्यायनात्प्रेमरस्यरानुरागविवृद्धेर्हेतोः रथप्रीतिरेव रसायनं प्रथमं
सुरते छायाः पुनः रुक्मी वनौषधं तस्माद्धेतोः पुनः संबुभुक्षुमन्नस्मो सुरताभिलाषिविज्ञौ बभूवतुः। द्वितीयसुरते
सज्जाता तिस्पर्थः तुपुनः रजनिः तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतवांछां नवद्धमेवविषेहायतः दुष्टाजनिर्जन्मयस्यास्तथा

३४

त्वंजीवितं सत्वं यस्याः सा तादृशी संजाता समयाय वाल्याद्युषि जन्मइष्टमेवेति ॥ यद्वा प्रज्ञातस्यासन्नत्वाद्विरहसंभावनाव
शाद्वा दुष्टाया कुलजाया नवोढा यस्यां सा उढा ॥ संयोगे छादितयोर्न्त्र निवृत्ता परं प्रज्ञात समययुस्य संजातत्वात्संभो
गं नव कृतुरितिभावः ॥ अन्यो पि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यहद्धर्थं औषधं सेवमानः पुनः सुरते छं नवति ॥ अल्पविता
न्या पि दुष्टा वधू सपत्न्यादिस्त्रीपुंसयोः संयोगं न क्षमते ॥ जन्मं जनिः जनिघ्रा सिस्यामित्र जनिवध्वो रितिन हृष्ट्वः ॥ ढलो
पइतिदीर्घः पद्धेः समासांतविधेरनित्यत्वात् कन्नाव ॥ ४९ ॥ स्वसुमिति ॥ स्वसुं स्त्री संशायनीयं यास्यांतयो मध्ये प्रियः
प्रियां प्रति स्वैरं रहसि स्थितत्वात्स्वच्छंदं यथा तथा अरमत विरचत ॥ किंभूतः परस्परं अधरस्य दानं खंडनं पानं च ताभ्यां
जाते रुस्वेदैः परमानंदकारणे निमित्तैरंतरांतरा मध्ये मध्ये सांतराया निसविश्रामा किंयंतं कालं अनुच्चारिता निस्तुद्धि
ङ्ता नि पदानि यत्र ॥ ५० ॥ किमुवच्मि साहं देवेति ॥ देवं नलमुपगम्यांगीकृत्य निर्दयं यथा तथा धर्मांगी त्याचित स्तु भ्र
ष्टत्याकरणे प्रतिज्ञाता परिपालनाद्धर्मो लुप्येतेति लुप्यमाना धर्मा क्रांत्या धर्मस्यैव वाणीति लोपलक्षणात्तया हेतुभूत
या हतं ताहं इमनिर्वाच्यं नवत्या उनरूपमुक्तप्रकारमागो पराधो येन तस्यापराधिनो नलस्य ममजीवितावधिजा
वज्जीवं यावद्रूपतानवदधीनतासेयमपराधस्य मार्जना शोधयित्री अस्तु ॥ अथ प्रसूतियावदहं जीवामि तावत्त्वव

॥

नै०टी०१८

त्रपः किंकरएवेतिप्रतिज्ञांतथ्यांमत्वातमपराधंक्षमस्वेत्यवोचदितिभावः। मानिनाएपंताध्रुवेषुवृ॥४३॥ सद्गति॥ हिसु
मुखियत्वदीक्षणंमएवनलस्यममक्षणेमहानुत्सवः॥ क्षोननवदनत्वादेवेत्यर्थः। अथवयत्रमहत्यपिकालेत्वव
दीक्षणंसमहानपिकालःसुखरूपत्वात्क्षणतुल्यःसुखेनातिवाहितुंशक्यइत्यर्थः॥ तथापिनत्वद्विषयेमदीये
नमद्विषयेत्वदीयेनव्यापारोपात्वंरज्यसेक्रीतानवसितवतदेवमनोरूमहइत्येपंत्वदनुरागहेतुर्व्यापारएवसाम्रा
ज्यंनतुसकलचक्रमंडलाधिपत्यमित्यर्थः। तथात्वदंगस्यपरिरंभविभ्रमआलिंगनविलासःत्वच्छरीरेणमदंगे
क्षतोतापरिरंभविभ्रमस्त्वदेवनलस्यममसुधयामृतेनाभिषेचनंमन्नितेनानंसुधाभिषेकादपिनवदंगसंगःसुख
करइत्यर्थः। सर्वथात्वमेवममसकलपुरुषार्थसर्वस्वभूतइत्यात्पर्यः॥४४॥ स्वर्गेति॥ हरेःश्रीविष्णोःहृदिप्रियापि
एंलक्ष्म्याःस्थापनंकिंनामशर्मसुखंतथावाथवाशिवायाःपार्वत्याअर्धेनघटनंकिंशर्मदप्यल्पीयः॥ तर्हिकिं
नामपरमंसुखमित्याशंक्याह। नतुतत्त्विमेमिमहेशसुरतोत्सवेनवतमतिप्रसिद्धंसरिदुदन्वतोर्नदीसमुद्रयो
रिवान्वयंसंबंधंकामयेयंमपिनजलोघलग्नेनतादात्म्यलक्षणमयमहंअपंसुनावहविधिरूपंवासंबंधंकाम
येवांछामि॥ इष्टदेवतास्पष्टइतिशेषः। महेस्तत्सवेषुमध्येतवसरिदुदन्वयमेकंकामयेनत्वन्यमितिवा हरेर्हृदि

प्रियार्पणे॥ शिवस्य च शिवायाश्च घटने आलिंगनादीनां घटकः स्थितं निज देहमाध्यमवाद्यालिंगनादिजन्यं सुखं तावन्नास्त्येव
किं त्वेकदेशस्पर्शमात्र उत्पन्नमेवास्ति तस्मादावयोर्यदि घटकं तं हितदासुरतसमये द्वौरत्नौ रवदेकीभावेस्तु यदि अत्र घटः क्रमि
ष्टं तर्हि नदीसमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव जनवतु न तु हरिलक्ष्म्यादिवद्द्वैतं स्वइति भावः॥ न च हमित्यपिपाव॥ नवमे येहे तिपा
ठेऽयमहामिह मूलोके मया सहत्वं तं ता द्वश्रीमरिड दत्वयं कामय इत्यर्थः॥४९॥ धीयतामिति॥ हि जैमिमयं त्वं ममेति धीर्निर्भि
नाबुधिधीयतां त्वं स्यस्य तां ममयि स्वत्वबुद्धिः संसारं त्वयाक्रियतामिति त्वं वस्तुमेवाभिधातुमप्यवकाशः॥ अवसर एवको पितृतात्विभे
र्थ एवं वक्तुमवकाशा लेशोपि नास्ति॥ यद्यस्मादितो दिवः पतिमिंद्रं दृष्टएव वृष्टएनतुल्यं कर्तिते दृणप्वेदेवयथातथा दृष्ट्रेणाभि
परित्यज्यपदयास्वरूपेणापनेनम्मूल्येनमांक्रीतवत्यसि॥ उदासीने हि ममत्वबुद्धिः कार्यत्वारोपः प्राध्यते॥ विक्रीयमूल्येन गृही
तेवस्तुनिसत्वंन्यायामत्स्येवेतितदारोपोनप्राध्यर्थते इत्यर्थः॥ यदि मयि सत्वं नाभिविष्यत हि द्वंद्व परित्यज्यमानावविष्य
द्दूतवत्यसितावत्तस्मादेवमपि मायया। विठमयुक्तमेवेतितवकिं करोस्मीतिभावः॥ दिवस्पतिं दयापनेनेत्वेनाप्पातय
थातथा वरदानादहस्पत्वेन वायुसंयथा तथाऽग्य एवं तत्। निन्हतं रहसि स्थितत्वात्वान्म वृवणएरांकाभावात्स्पष्टं स्वछंदं
सखीभिः सह जनवत्संवादं किल रानैः पश्चादागत्यागमनादृष्टीकरनादिना कपटेनस्त एवता सनावाभ्यार्थं वक्तितार्थ

नै॰टी॰२० भूताद्दृष्टासि॥ किंभूता मोघं वक्रोपराद्ध्यास्यप्रकारणं श्रीराघवेन विवर्जितां त्यक्तां स्वस्मिन्नेवानुरक्तामपि जानकीं त्पणे
ति तच्छीलाशीति वनेयेनस्वत्पागात्रां कालीत्याचलाव्याकुला। तस्मात्किंकरभूते मय्यन्यथाधीर्न कार्येति भावः। यद्वा य
स्माज्जीता दृष्टास्ति तस्मात्कस्पं मयि नवानुरागोस्तीति निश्चित्य धीयतां मयीति वक्तुं मयुक्तमिति भावः। राघवः गोत्राप
त्यविवक्षायां दिराद्कृतिगणत्वादञ्। बहुत्वे तु यञञोश्चेति अञो लुक्। तेन रघूणामन्वयं वंशस्य इति साधु॥ ४७॥ छिन्ने
ति॥ त्वमिति युग्मं। अयं नलः तां प्रति इति वक्ष्यमाणं व्याहरत् उवाच भयदानं प्रादात् इति किं हे भैमि। कदाचित्
स्वीयसखीजनसहगोष्ठ्यां प्रस्तुतायां प्रसंगात्काकस्माद्बिभेतीति लघ्वं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रश्ने कृते कुश्म
निपत्रान्निपस्पैवं भूतां गुल्पादिनास्पृष्टमात्रः सन्नविशिष्टेण निमीलितः संकुचितस्मात्कुपात् लज्जालुसंज्ञ
कादोषधिविशेषात् सकाशादहं सुतरां बिभेमीति कपाविडक्वं धूर्तं चापलं येन स्वभावत एव लतः कच्छपस
पलात्मांसात् अहमिति अन्यया कारणं अनिद्रां शिरो धुन्नो मूर्द्धानं कंपयतः प्रतिद्वन्मन्य वर्णात्सिरटात्
लकलासात् सकाशादहमित्यपरयेत्येवत्वत्सखी भूत्वं निजं भियो भयस्थैवेनवं हेतुं अभिदधती भाषमाणा
सुसती भुकपाविदस्मात् निर्जित्य हेतुरुक्तत्वया पिकथ्यतामिति त्वां प्रत्युक्ते सति नलवियोगाक्षेतोरहं किं

३६

पिच्छणमात्रमपितेननत्याज्यमितितस्माद्द्विवचनेमिनत्वन्यस्मादितिमदीयविरहाग्नितप्तांत्वांतिरंहसिईश्वरिनवतीत्वं
मयाकृतासियस्मात्तस्मान्मामैषीः अहंनवतांकदाचिदपिनोज्झितास्मीति यतः असत्यपिनारीप्रलोभनवचनविषयेका
तरोऽसीरुः॥नाविनस्यागस्यदैवाधीनत्वान्मामत्यवादत्वमितिभावः॥यद्वा असतीष्वकातरः सतीषुविषयेऽभीरुरेव॥तन्न
यनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः॥छुप्तेतिछुप्स्पर्शेइतिनौदष्टिकादनितेनिष्ठा॥शिरोधुतंइतिकिंवंतां॥४०॥सं
तिहेनेमिइत्यतोऽडेतोरुष्टःयाऽऽकुपितएवनिद्रया६घस्पांरात्रौआवयोर्नोपघनेआमन्त्र्यनन्दयतेकिमितिवि
लक्षे॥इतिकिंहेनेमिनलोऽयंवाहंनिद्राविरहेविवा॥हातत्त्ववियेगसमयेवाछुवांस्वप्नदर्शनादिवयात्संगम
प्यसंयोगंप्राप्ययुवयोःजाविकासिद्राणधारणाहेतुरन्त्र्वमित्यर्थः॥तत्क्षणंतस्याममसंबंधिनंक्षणरात्रिल
क्षणंसमयवसरंवाऽथक्वानेतरंस्वकार्यार्थंरतायपुवांदत्स्व॥रात्रिलक्षणेमदीयसमयवएवसुरतस्यक्रियमाणमा
णत्वात्॥हंतकष्टमनुचितंकृतमुपकारंनस्मरथइत्यर्थः॥आपादिकृतोपकाराहितदायैवसरेऽन्यस्मैदत्तेसति
कोपात्त्वमिमसिपंनागछतीत्यापदिकृतोपकारायाममरात्रिरूपोऽवसरःसुरतायदत्तोयुवाभ्यांमहंतुमद्दी
यावसरस्यलेशोऽपिनदत्तःप्रभातःपर्यंतसुरतस्यैककरणादितिकोपकस्माद्द्विवावयोर्निद्रानायातीतिनलस्तामवो

वदित्यर्थः॥ अप्रस्नानं ताभ्यां कामकेलयः क्रमादिति भावः॥ नक्षणमिति पाठे यैव जीविकातस्या मम रतायप्रीत
ये क्षणमप्यल्पमपि समयं न ददात्विति रुष्येति व्याख्येयं स्तगमय्याल्पपि लघुस्त्वादितिनरयादेशः॥ कं जी
विकाकर्त्तरि एवुल्॥ वा षष्ठी द्विती या द्विवचनेन वामादेशः॥५०॥ ॥इह रामितित॥ इयं प्रियेईदृशमिवं प्रकारमन्य
दपिनिगदति मत्वेव संमदाद्धर्षात्स्फुरतानंदजश्रमादितियावत् तस्माद्धेतोर्दर्शनेत्रे कियत् किंचित्स्वमाल
यत् निमीलितवल्ली श्रमसंजातया निद्रया प्रयोजिकयेतिशेषः॥ निद्रादित्यर्थः॥ श्रांतो हि निद्राति॥ संमदो दे
वं गादति मतीति वा॥ दृशं नमीलयत् संमदादिव प्रियेप्रिये॥ क्किश्यव एतसंजात द्वर्ष वशादिवेत्यर्थः॥ आनंदाति

शयसुखमनुभवत् हि निमीलितदृग्वं वक्तीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा॥ कियदित्यनेन दृशोर्धनिमीलन स्पस्त्वि
तत्वाद्दृन्यत्वं तस्याः स्तवितं॥ केशवप्रातः कोकिले कलं मधुरास्फुटं ध्वनिः श्रोत्रसुखं आलपति सत्कुसुदिनावा
कुसुदिनायथा निमीलितोत्पलान्यवतितथेयमपि॥ कस्माद्दिव निशोरात्रिसंबंधिनोजागरादिव॥ रात्राव निद्रे
हि प्रातर्दृश्यं चूर्णेनन तिंमीलयति कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रा तस्मादिव प्रातर्निमीलतां यमपि प्रतीयमानोत्प्रे
क्षा॥ न्यमीमिलदिति पाठे णौ चङि ऽन्ताजन्नामेति पाद्धिक उपधा ह्रस्वः॥ जागरात्तत्रैव घञ् जाग्रेर्विविल्डि·

स्विति ह्रद्यपवादो गुणः॥ पद्यं॥ मिश्रितेति॥ ततोऽनुतां हृक प्रियभाषणमध्य एव चैत्र मी निदिद्रासानंतरे परि
रंभरूपमं पुटे संश्लिष्टे पिटिकाया मिनियावत् तत्र पुनरपि पीडनं गाढा लिंगनं गनं निदधौ ऊर्वाणी तो मिश्रितेपर
स्परांतरालघटितेकरूपस्पां क्रिययां तद्यथा तथा मिथ्यः पानवशादन्योन्यमिलिता। वधूरोयथा तथा स्वचैत्रवी दि
ता परस्पर क्रियान्योन्यचुंबनादि व्यापारोयथा तथा निद्र्ततुं क्षीरनीरालिंगने तत्वा निद्दिता वित्यर्थः॥ पीडनाद्यं
तत्वाघुवु॥ पद्यं॥ नदिति॥ तत् द्वंद्वं स्त्री पुंस मिथुनं आनंदेन संभोग सुखभरेन निद्रामपात्राप॥ किंभूतं। निश्वासं
बंधि स्वासानायानायतियो निर्गमप्रवेशयोः संबंधिनो रहसो वेगस्पच्छलेन व्याजेन कलिनाः अंगी कृतायारति
श्रांति निस्वासधाराः सुरत श्रमसंजात निस्वामपरंपरासामन्योन्यमजस्त्रमनवरतं सुरतांयोव्यामिश्रभाव
निजवदने मीनासा निर्गत स्वास परंपरासुनिजावदनलनासानिर्गत निस्वासपरंपराः प्रविष्टाः एवं वैपरीत्य
तापि ज्ञातव्यं॥ इति मिश्रीभावार्थमिव जातायातितथा च जले ऊलप्रवेशवदन्योन्य निस्वासपरंपरानां योनि
तराम चेदाप लंभ इति पावत् तेन कर्तृभूतेन स्फुटं सष्टं कथितं मिथोऽन्योन्य प्राणानां भेद शुद्रासो भेदनाप्रा
णैकांय स्पात्तथा बालायाः वदनौजौ स्तनौ तत्र यत्रांकुराः पत्रवल्लीभूता स्तत्पत्र वल्लीषु वर्त्तमानाः कस्मिन् कथं

नै०टी०१८

कस्तत्राद्रिरिविनाहस्तिमकर्यस्तानिःसृक्तितं चविक्तितं निःश्वाससमयत्कृतनागाढालिंगनवशात्संलग्नप्रतिरूपकं
कृतं उर्वीन्द्रवक्षस्थं द्रूपं चिह्नं तेनाख्याताभितरां स्पष्टं कथितं एकत्वाव एकलमग्नेदोयस्यैव सूतं तमुत्तयोर्भैमि
नलयोर्हृदयं वक्षःस्थलमथ च विनिर्णयत्र। यातित्यादिवालेत्यादिवद्वयं क्रियाविशेषणं वेनवायोज्यं। आत्मैक्यं
क्रमेणवर्णिमितिज्ञेयं। अनयोरपि मिश्रितश्वासत्वादेकप्राणत्वाच्छ्लेषाद्युत्प्रेक्षितं॥[illegible]॥श्रीहर्षमिति। शिवस्य
शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं स शिवशक्तिसिद्धिनामा ग्रंथः शिवशक्त्येति पाठे शिवस्य शक्तेः
सिद्धिर्यत्र शिवशक्तिप्रतिपादकोयं ग्रंथविशेषः तस्य भगिनी एककर्तृकत्वात् तस्यां विषये सौभ्रात्रेण शोभमानत्वा
द्विभवितव्ये प्रशस्ते तत्तुल्यसरलः शब्दार्थन्यासेना लीलायच रिते अष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः ॥
शिवशक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितं। सौभ्रात्रमिति भावे युवादित्वादण्। अष्टादशानां पूरण इति डट्॥१५४॥
इति श्री वेदरकरोपनामक श्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे ऽष्टादशः सर्गः॥१८॥
॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥

ग्र. ५९

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ निशीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा वैतालिकैर्वंदिभिः गिरा उद्गिरा ॥ ऊषसि ॥ किं कृते निशि
रात्रौ वासो ह्नि द्विवृ युः पुष्टिः प्रज्ञोत्साहो बलं मदः ॥ दशकेन निवर्त्तते मनः पंचेंद्रियाणि चेति वचनात् दशकस्य शान्तपुष-
पुरुषस्यावसाने पलदस्कोवस्थाविशेषो दशमः स विद्यते येषां ते दशमिनो वृद्धास्तेषां तावाद्दशमिनानामालिंगं
त्यांत्र्यवसानं प्राप्तायां संजातप्रायप्रजातायां सत्यां प्रियांके नैमीपमीपं पुपेयुषः प्राप्तवतस्तया सह निद्रितस्य निषध
देशावसुधायां मीमांकस्यकामस्य नलस्य विवोधं जागरां विधित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः ॥ कैः दस्योगिरः श्रोत्द्रणांश्रुतेपा
श्रवणेयाम् श्रुत्र छत्र रूपा गतिमधुरापदस्वकस्तुमिंडः न पदमाला तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्त्यादि रचनाचातुर्येन वि
भाविताध्वन्निभ्या व्यंजनाव्यापारेण प्रकाशिताभाविकारत्यादिस्थायिन्य निवारिसहकारिरूपे भावै युक्ता इत्यपिता
इतियावत्॥ता॥ हृद्या स्फुटा प्रसन्नान रत्वेनवा लिश्वैरपि प्रतीता येरसाः श्रृंगारादयस्तैस्तरां नितरामस्पृक्ताः सर्वत
सिक्ताः एकमपिपदं नीरसं यासु नास्ति त्वन्निरसिका॥ नलप्रबोधार्थमागधैर्मधुरं प्रातर्वर्णनमारब्धमित्यर्थः ॥ रत्यादयः
स्थायिनो भावाः निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशदूर्ध्वा ॥ वैतालिका बोधकरा इत्यमरः ॥ दशमाञ्जवस्थाविशेषो विद्यते यस्या
सौ दशमी ॥ हृद्यश्त इति ॥ योदाक्षूढोयंश्राहुः दशमिन्या ह्वद्धायानावेद्दशमितेनिबा ॥ विशिष्टस्नास्ता वितालसमि

शिल्पं येषां वैतालिका शिल्पमिति ठन्॥ सौखशायिका इत्यर्थः। तदुक्तं वैतालिकास्तु कथ्यंते केचित् सौखशायिकाः।
राज्ञः प्रबोधसमये घंटाशिल्पास्तु घांटिकाः। जगिरे गेत्राद्द्विकर्मणि तङ्। अस्मिन्श्लोके वृत्तं इति यावत्। हरिणीछंदः॥१॥
जयेति॥ सो महाराज त्वं जय जय अमर्दो न्कर्षेण वर्तस्व॥ त्वं इमां प्रत्यक्षदृश्यमानां प्राभातिकीं प्रातःकालसंभवां संध्यां द्विजनि
नां सुखमापरमां शोभां दक्षमीक्षस्व। अलसे तत्कालमेव निद्रात्यागात् दोषद्वयेन युते अर्द्धोन्मिषिते पक्ष्मणी ययोः एणीने
त्रयोर्दर्नित्रविषयीकरणो दृष्टेः सफलयतमां अतितरां सकलाकलंकस्य। त्वत्कृतदर्शनेनेयं धन्या भविष्यतीति तस्माच्छीघ्रमुद्बुध्ये
स्वेति भावः॥ विदर्न्यायाः व्याख्यायां व्याख्यायात्मिकात्रायाः प्रसुप्तायत्त्वं प्रथमं सर्वप्रातः कालसंबंधं राज्ञा ज्ञातं सूचकं प्रशस्त
वस्तु अस्तु। तल्लोके नैमित्तिवदीन्स्यात् उक्तिः सन्त्प्रथमोस्थित नैमीसुखमेव प्रथमं पश्येत् इत्यर्थः। यद्वस्माद्भेत्रं गस्त्वा मित्रप्रिय
जनस्य सुखं नो जातु दृष्टं तु मुत्कृष्टं मंगलं शुभावहं वस्तु नास्ति। प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखदर्शनं कर्तव्यमिति लौकिक्त्रि
स्तुतिः॥ त्वत्तः सर्व नैमित्तिकमिति भावः॥ दरालसपक्ष्मत्वं तत्कालमुद्बुद्धस्य जातिः। पश्चाच्छयनं सर्वचोत्थानमिति स्मृतिः
कृत्तमकुलस्त्रीजातिस्थ जयजयेति वीप्सायां द्विरुक्तिः॥ प्रजातीनेवति कालात् वन्॥ सफलयतमां सफलशब्दात् तत्करो
तीति ण्यंतात् लोटि तमपि किमेत ङित्यामु। व्याख्यान्तरायमपादनि परीक्ष्यामीत मुकुर। परीक्षात्व एष्टतीया प्रस्तुतीतिसमा

नै०टी०१९

स०॥२१॥ वरुणेति॥ हे राजन् हरेरिंद्रस्य महीषी राज्ञी असौ प्राची हरित् दिक् उद्गतः प्राप्ता गिमध्यमप्रारं नगा एव निजमुखं
तिमिरत्यागे प्रसादमिषान्निर्मलत्वव्याजात् स्मेरं सहासं धत्ते बिभर्त्ति॥ ८ अथेद्धेति॥ कथंभूते तव वरुणस्य रुचिहितैर्णां पार्याप्रत्ती
चीमासां आदयंतमभिगर्छतमत एव रुचो न्विय स्यकांतिसमूहरूपस्याभिच यस्य वस्त्रस्यांशा आदयंतमभिगछंतमतए
वं भागास्तेषां मपि त्रंशेन लेशेन वंशास्तस्य क्रमेणैकैक भागायगमा क्रमेण निर्गता अंशानायस्य तं निरंशुकं अथ च विवस्त्रं
तु हिनमहसं पश्यंती वाम प्रतुरेक्के स्वस्युदय भाग्न तइदानीमितस्या मनुरक्ता इमां दशामापन्नो यमिती वह सतीत्वं
यं॥ अन्यायं नारी अनुरातिविह्वलं गलद्वस्त्रं परस्त्रीसिव मानं विटं दृष्ट्वा मुरवस्मेरं करोति॥ प्राच्यामरुणोदयो भूतः प्र
तीच्यां त्वरुणकिरणप्रसरणं क्वाच्वं शेनि. प्रचीः संजिगमिषुरस्तित स्याधीध्रं वुध्यस्वेति॥ अंशो नत्रंशात्तीये तिर्यगो
क्तिः गातसमासत्रानतः सूर्वेणषष्ठी समासः इन. स प्रपश्यतीत्वसिः एवं भूतं चंद्रं पश्यंती इनोस्मा इतो खिवेति इतो दृश्य
मानादस्मात्प्रसादमिषादितिवासं बंधे पंचस्येव॥ २१॥ अमहतीति॥ भो राजन् अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्मतरा अ
वारुंधत्यादयस्ताराः इदानीं सर्वथा नदृश्यं त एवेत्यर्थः॥ तादृक्रूपा वकुं संख्या सर्व स्थूलाः प्रकाशमाना श्रवया स्तारका
स्वात्या ह्रादयस्ताः संप्रतिसुतरां मल्पाः सूक्ष्मा अस्तो नेत्रगोचरान्नवर्तीतिवा॥ यस्मात् तरणेः सूर्यस्य किरणाः अ

२

परस्परा॰ अहमहमिकया सततमविच्छेदेन ष्टन्नाः संतः क्रमायां गगनमवंतिगाहंते॥ सूर्यकरस्पर्शक्लेशाच्चिः प्रच
त्वांतरानवहन्नपतइत्यर्थः॥तथा दरिद्राणाः क्षीणप्राणाः असवो यस्यैवं च्युतेऽलं जगुमि क्षुरयतमी दपितो क्लिशानाथश्चंद्रोपि
रात्रितमसा महयुध्वनां संग्रामं कुर्वतीनां निजविषां पस्यिां तिंमामस्त्पिन म्लानिंरनपातं चकथयति॥ नकेवलं विष एवद
॥दरिद्राणप्राणाः किंतु चंद्रोपित्यपिशब्दार्थः॥अतिशयेनतमो महतितरां॥ घरूपेति कल्पः॥ ततोनन्यसमास्य॰ गोचरं पुमान्
अपरेच परेचा परस्परं॰ क्रियास्या तत्यइतिसुद्॥ प्यासततमविच्छेदेनावलीत्यर्थः॥सहयुध्वनांसहचेतियुवेः॥क्वनि
॥पवनोस्वेति प्राप्तेडः॥ अश्रीवतोनहुङ्॥इति निषेधान्न वनः॥ दरिद्राचइतिदरिद्रातेरार्द्धधातुके इत्यादिनाप्राप्तोप्या
लोपोनदरिद्रायकेलोपोदरिद्राणेवेनिष्पतइत्यादिनिषेधान्नभवति॥ स्फुरतीति॥ हिराजन्तीतिमिरस्यस्तोमः समूहः लोक
लक्ष्मीमिर्तुपातुकेरात्क्रिामङि तितोप्यधिकं रक्तनरैरवैः करैः कृत्वा अरुणानां वरुणानां सितगरुतां श्वेतपक्षाणां हंसानां यु
ज्वलद्भिः स्वपलैररुणिम्ना विलसद्भिर्वाचिंचुचुटैः स्फुटं यथा तथा चुंबितः स्पृष्टः पंकस्य प्रपंचः समूह इवोच्चकैरतितरां
स्फुरतीत्युत्प्रेक्षते॥ तिमिरस्तोमोंतराप्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शाद्भिः सर्षणनार्थं पंकमध्यप्रविष्टहंसारुणचपलचंचुपुट
त्रावलपंकवच्छोभतेतरामित्यर्थः॥तथा आलानं कर्मामन्यतेकाली मन्याअतिक्लिष्टात्मर्यापिअरुणेनैरैः सूर्यकि

रणेः धूमलच्छविरिव कृष्णारुणकांतिरिव ध्वांतनेतत्तरां सूर्यकराप्रस्तत्वात्तिमिरं चालीनं तमितिभावः॥ धूमलो
कृष्णलोहितः। धूम्र इत्यमरः। उड्ड्वकेरव्ययत्वादकचि मधुकरीजातिवाचित्वात् ङीप्। कालीमन्या आत्ममानेखश्चेति खश्। दि
वादित्वात् श्यन् खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः। अरुर्द्विषदिति मुम्। लान्द्रात्तल्दमीनलोकेतिषष्ठीनिषेधः॥४॥ रजनीति॥
रजन्याः वमथुवत्करिणी वदननिर्गतजलवत् आलेयानस्त्रः हिमजलस्यकणालेशः तेषां गलनक्रमेण संततैः सचि
तैः उत्ताः किसलयस्याग्रैर्येत्रोरग्रस्थितैः सृजतीति स्रक्णाय नगेस्थितैर्रदः निर्मलतरैः स्वदविंदुभिर्हिमजलकणैः कृ
त्रिमुक्ताफलान्यवनिरेवं अवगमिताः निमौक्तिकतुल्यं जनितमित्यर्थः॥ किंभूता निर्मुक्ताफला निजसुखिरे विवर
करणेक्षुलिनम निकारेण मध्ये किमपि लोकोत्तरं स्त्रोकं वाश्रयः सूत्माली हसूच्याविधनशालाकाया। निरेवेव सूक्ष्म
त्वात् कुरलेन संकरं संयोगं गमिता निश्रापितान्यर्द्धविधानि। वमथुः करिसीकरः इत्यमरः। द्वितीयाप्युचा श्रेणे शाये
अधिकरणे त्रोतेरित्यर्जते शायश्च द्विशयवासेति सप्तम्या अलुक्। स्त्वीक्रदिकारीङीप्। संकरः स्त्रदोरप्॥५॥ रवीति॥
रवेः पौर्वाक्किक्यो रुचयः एवकुंचः ताः सांप्रातः कालेः रविकिरणानां मृगत्रूपलात् कस्मिः सर्वाक्षे दिवि देवद्वयनेयज्ञ
वेदे तिष्ठति मध्ये क्रः इत्यादिश्रुतेः ऋग्वेदवाक्यानां भोकारेषु प्रास्तप्रणवेषु अश्वयचलस्तयाप्रारंत्नेषु उदयसमयेषु

स्फुटां प्रकटां अमलं स्वरोच्चारणादिदोषरहितां बिंदुतां अनुस्वाररूपां गमयितुं प्रापयितुं अमूर्विहायसि स्थिता
स्तारकाः केनाप्युच्चारयंतो वचयेन संगृह्यंत इव। स्तामलत्वाद्योगत्वात् रूक्षत्वणेव बिंदुनिर्माणार्थमित्ताः स्थापिताइव तत्ते
न ऋजुरूपं त इत्यर्थः। प्रत्यक्षमीकारमत्रागावात रहान्त्यात्क्षराविंदूनामपि वक्तव्यं॥ अथ च उद्गृह्य विरायंते तेनोपत इति यावत्॥
सूर्यप्रतोद यएवतारकानरूपं तीतिभाव॥ तथास्त मस्योगम्भुरवोदस्माञ्छिद्रिभिर्महस्वर्धंद्रस्यविंवात्मकात्मादेशे विापि
आसामुच्चां उच्चैर्नितरामुद्दूर्धं त्रातत्तपागृहीततया स्वच्छलक्षण विन्दौ विच्छालतया परिस्थिता तत्या चाथर्वो वेरुदा
त्तलक्षणयेगाङ्दुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुदात्तस्वरस्य विस्वनाय निर्माणाय मंशयैनिश्चितं केनापिकृतानीतानीव॥
उदात्तस्वरितस्वरस्योपलभ्यमानत्वाच्च जिह्वोर्द्धचारिखालिखमते॥ यजुर्वेदेस्वेकरणापायमुपनिषदि रुच्चै रुदात्तः समाहारः
स्वरित इति लक्षणं पूष्टंच चंद्रकिरणामपि स्तमयेउपरिगामित्वात् तदूर्ध्वोपरितनरेखा तुल्यत्वादे वशुक्लरेखितं सूर्यप्रभो
ज्जम्भक्रमेणाच्चंद्रकिरणा अपिकृशीकृता इतिभाव॥ कृता इतिपाठे स्वीकृताः॥ अत्रोत्रायमुत्रपत्रापियोज्यं॥ रुचिरु
बाकित्पक इति प्रकृतिभाव॥ प्रजतीति॥ अगस्त्तिराह्न सूर्यतिमिरमेव। बुकरास्तिमिरतुल्याकेशाः सन्ति [illegible] गृह्यो वि
तिया हं रात्रिंहिनस्मि लघुशीघ्रं विनाशयति। कः कामिवरा वर्णिरिंद्रजिज्य माया मयी मायानिर्मितां रघुपतेर्जयिं

सीत्। मिव॥ कस्मिन्सति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्तदीयं गत्रिहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा ऽमुदे केरवे मोहं ध्वंकोच्चं व्रजति सति त्र
थ च हिंसा नररूपं कर्म दृष्ट्वा ऽमुदा रव्य वानेर मूर्च्छां गच्छति ति तथा नलेच न वतित्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमय ज्ञात्वा दृशोर
पिधाय केऽन्मीलितनेत्रे सति यद्वानलेत्वयि नेत्रयो राच्छादके न वतिसति॥ अथ च नलेवानरसेतापतेदारुणं तदीय
कर्म दृष्ट्वा सूर्योदयसमयं दृशोरपिधायके सति तथा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशगद्वातारापत्नो च सुग्रीवे दृशोर
पिधायि केह तोजसि चनिर्जितजस्तेजस्के म्लानवदने सति। रात्रिर्गततार विरुदितऽमुदं च निमीलितं कमलं चोन्मीलि
तं च नश्वनिः प्रत्तोजात इत्यर्थः॥ मायामय्यासीत्। या वधूर्नजितान्हत इति रामायणे॥ मायामयी प्राचुर्ये मायप्रिडी
प्रारावणिरपत्यार्थवाक्यादित्वादिञ्॥ बिकिरत्याहं सस्थस्मै तत् उपपदसमासता वितिग्रहर्ष्येमुल्लागनस्तिनिराजते
गनस्तिराजे स त्वरां द्विषेति क्विप्॥७॥ विदन्नेति॥ ग्रहसंग्रहः शुक्रादिस्थूलताराादिसमूह त्रिदशादे वास्तेषांमि
थुनं तस्य क्रीडासंबंधिनि तल्पमं व रूपे विहायसि गगने निधुवने सुरतसंमर्द्दस्तेन धुतानि विकीर्णानि स्रजः पुष्पमा
लास्तमां न्नागएकदेशास्तस्य श्रीः श्रीं जरंचगोत्वा निवार्यं गाहते आलंबनेन तथाविधुरखंडं श्रृंगणेहितेश्व द्रागंडोपधा
नविधां कपोलतलाश्रवः स्थाप्यमान इत्रकुत्र तरोच्छीर्षक प्रकारं न परिहरति तिप जस्य गीकरोत्येवत द्वाक्षोन्त इत्यर्थः॥

६

४

किंच्यतो विधुःमृडलैरेकरोकोरेरतिमृडरश्मिंरूपैस्छलौत्करोकार्यास सम्भूहेरुदरत्नरिः परिशतोचंद्रोपिसोरस्त्न
प्रकाशस्यास न्नत्वेनसंकुचती भिः स्वकांतिभिर्मध्यमेवस्पर्यन्मर्द्दितगंधोपधा तचन्त्रिः नोनोत्तमयोल्लुखोजातइति
नावः। संग्रहग्रह हृहनिश्चिगमश्चेतसप्। उत्करस्कुदोरपूउदरंनरिः फलेग्रहिरात्मेनरिश्चेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ
त्वादिनसुपागमश्च॥५॥ दक्षेति॥ दक्षाराता नियासांताएकसह स्रसंख्याश्चतुर्णांऋग्वेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी
तस्याः शाखानामाश्चला यनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तद्वेदनागानां विवर्त्तनरूपात्क्रांताविकान्यथावरूपाः शाखा
रूपतांप्राप्तामूर्त्तयःस्वरूपा नियेषांताहश्याश्विरश्मय। अर्थं यस्मादमुनाप्रातःसमये स विधमस्मदादिसमीप
प्रदेशंत्र्ययंनिसर्वेपिसमीपप्रदेशमागच्छेति॥ तत्रस्मादयं मैधोहृणां वेदंपठेतां वदनलदारोष्ठकुहदेदरीषु
विषये आकर्ण्यमाणवर्णरूपस्तेषां वेदक्षाखा नवन्यू त्विनिं सूर्यकराणामेव श्रुतिपरमयोवेदपदरूपः प्रतिध्वनिः
प्रतिशब्दोः ध्वनिगम्ने उदंचनिउ ध्रेप्रसरति। दरीडुप्रतिशाह्विक्त्यत। अध्वनिमध्यतारध्वनि रहितैर्यथातथेतिवा॥
अध्येतारोहिप्रातर्मंद्रध्वनिना वेदानधीयते। अर्थं मुत्वेत्कायांवा। सूर्योदये जाता ध्येतारश्चवेदानधीयतइत्यर्थः॥ द
शाखातेतिमूर्त्तिविशेषणं। चतुर्वेदीसमाहारेद्विगोङीप्। पदमयस्ताद्रूप्ये मयट्॥१०॥ नयतीति॥ अंभोजस्यकमल

नै०८।०२१०

कुलस्यानिबंधनबांधवेअकारणमित्रं तदानंदकारी भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः श्रीसूर्यो मघभवत इंद्रस्य वैजयंत
प्रासादस्य वधानमलिदं किमपि स्तोकं यथा तथा उपघ्नतां आश्रयतां नयति प्रापयति आश्रयति॥ तावत्पर्यंतम्
द्धमागत इत्यर्थः॥ अथ च तं श्लिष्यति पराङ्मुखस्त्रीः स्वरस्य परास्परा श्लेषो युक्तः॥ किंभूतः अपसरत्सुरः पतायमा
नं अरिरूपं ध्वांतं तस्य प्रतीची पश्चिमा आशा पाससंबंधिनी वियत्पथे गगनमार्गे मंडल्या मंघोत्वावेनयस्त्वागर्न संश्लेषः॥ प्र
त्यग्दिगंतगामित्वं लयनमिति पाठे संबंधित्वेन पश्चिरोधानं नाम स्वेपनादस्त्रनिं तेन फलस्य सफलो नवतः॥ अत्रास्तोमिरंत
रस्वर्णविलस्य मेरोरग्रदक्षिणलक्षणोन्नमः स एव विन्नमो जिलासोयस्य॥ स इहस्तु परिपालनाय रात्रेरन्नमतो यामि
कस्य चौरपलायनेन यथासा फल्यं भवति तथा स्वर्णविलवस्कृणायस्त्रर्यस्यान्नमणविलासस्सा फल्यं युक्तमित्यर्थः॥
अतएव स्वर्णविलपदं आयोजि॥ अत्रापि स्वर्वेत्नराद्विविपर्यासो ज्ञातव्यः॥ प्रघाण प्रघनालिंदा इत्यमरः॥ बांधवम
ज्ञादित्वात्स्वार्थे अण्॥ मघवप्रासादस्य प्रातिपदिकांतत्वान्नलोपः॥ प्रघाणस्य उपघ्नआश्रय इति प्रघाणे मघवशब्दो
साधुः॥ प्रत्यक् दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरंचेर्लुगिति लुक्॥ तसिलादिस्तद्धित इत्यव्ययत्वं॥२१॥ नन्नसीति॥ राज्ञीनि
जां कवेस्त्रिशाशोस्य पञ्चविंशाषस्यविशानेमारं नंतस्मायस्त्रासो भयं तस्मात्वरमा मात्रां पश्चिमां दिशं भ्यातव ययौ त

घातारान्कृत्वा नितिरूपैः पारापतैः तस्य वंशपलायनवृत्तांतस्य चाधिगमनात् परिज्ञानात् उवडीयात पलायितै
किंविधः शासीनत्त्रसिगगने ध्वांतमंधकारं स्तंभूपाणां ध्वांक्षानां काकानां प्रमापणे मारणे विषये पत्रिणी श्येनास्त्वपद्दिरू
पानांमहसां स्फुरतिजसां इह प्राग्भवीविहरणे क्रीडनैः रवेः श्रीसूर्यस्य श्येनंपाताघृगयां अवधारयन्निर्धारयन् । अन्य
स्मिन्नपि राज्ञि मृगया श्येनपातेन काकादीन् हिंसतिरात्र युक्तः पुरुषः मदीयं शशाममपि मांसार्थमेतदीयाः श्येना ह
निष्यंती तिन्नियापलायपगच्छति । पारापता अपुड्डीयांति । सूर्यकिरनागगनेखेलं त्विंदुः प्रतीवीगतः तारास्व
नहस्रपंत इति भावः । इहनभी तिवा त्रशेन नित्ययुक्तः शशीत्रासादिव तदधिगमाद्भिवे त्विप्रतीयमानो नष्टः ॥
अथ शशादनः । पत्त्री श्येन श्येपर्नयाता च मृगव्या पारापत कलरवः कुत्पमरः । पतनंपातः भावे घञ् श्येनानां पातः श्येन
पातः सोस्यां क्रियायां वर्त्तते श्येनंपाता मृगयेति घञ्ञः सास्यां क्रियेति ज इति श्येनंतिलस्पेति मुम् ।१२। स्वकामिति
सुरसुरतं देवमिथुनरतं तन्माकान्तात्रीडाविलासंमर्दः अथ च स्फुरतुल्पराजादिरक्तक्रीडासमर्दस्तेनलूनत्रुटि
ताद्धाराः सुताः मुक्ता इव दृष्टनतराः स्ताराः शुभुसद्विपदं गगनं सुरानाममजिरसृत्तं यः ऊगानं निशि नितरां मयूखुरस्या तज्ञा
नमधुना पुनः वहवः सहस्रंकरायस्य ससूर्यः । तेन अथ च रजः शोधकेन खलधाटकेनाववीतन्संमार्ज्जनीसंपाति

नै॰टी॰२९ कान्तस्म्पाणाज्जुनात् तिमिरं निराकरनद्वारा रोधनादथचक्रोधन्यानयोपनयनेन रोधनान्निरुपधिरुपाधिरहिता
स्वाभाविकी लिङ्गावस्था सहजदशा तस्याः श्रियाहृत्वात् तमीसंबंधिरोनात्पागाद् अथचरजः पुष्पमालामुक्ताधूपा
धिवाजनात्सहऊश्रियाविलक्षणमन्यदूरूपमीक्ष्यते। विलोक्यते। स्वर्यकैर्गगनं भूषितं ताराश्च सर्वथानद्रूपंत
इत्यर्थः॥ इयदिति पाठे हस्तान्निनयाद इतिमहदित्यर्थः॥ खलस्तुः स्याद्धुकुकर इत्यमरः। अविज्ञरुः स्मिजल्पस्ते तिनिर्जु
स्तादिविस्नीदंतीति॥ सुसदः सात्त्व द्विषेति क्विपा हृघुस्यां उरूपसंख्यानमित्यलुक् प्रापाप्राप पितत्सुरूपेकृतीति
वकुलमितिवा कुलकाडे लुक्॥ दिवउत्वं सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः। बकुकरः खलप्रपद्ये दिवाविन्नेतिटः। उ
पधिरुपसर्गद्योः किं॥ २१॥ प्रथममिति॥ नन्नः कर्बुरं विरूवांतिमिरपरिषत्संभः समूहस्तद्रूपा दूर्वा पर्वावल्पो दूर्वाग्रं
णिपरंपरास्ताः निःशावली हतैः कर्बुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुडुबलेर्भ्राखवं उितततंडुलैरक्षतैस्तुषशालिबी
जैः लाक्षार्घसृजोप्रथममुपलस्य दत्वाऽथानंतरमेव स्वविहारिणि स्वस्मिन्वर्तमाने स्वमनोकेऽच्छशिशिरस्य हिम
स्य हिमस्य लवादभ्रपूर्णविंदवस्तेषां श्रेणीमयैः परंपरारूपैरुदसक्तुभिर्जलमिश्रयवक्षूर्णैर्ग्रासातिथ्यं जात्यान्न
दानलक्षणमतिथिसृजनं सृजति करोति॥ अन्योपित्तंडुलस्थवदिलयुनेन जलेन पूर्वमर्घं दत्वा सक्त्वादिना

स्वग्रहप्राप्ताय। तिथये सोऽर्घ्यं ददाति॥ सूर्यदीप्तयः सर्वे ताराः तिमिरं च हिमजलकणानप्यपनयंति ति एतेन्नाव॥ मूले
मूलानि धावर्द्धः सुक्ताः सुधौ व ताराः स्यादित्यमरः। अवतारयन्ति हृ पुल्लिंगः तारयति सांयात्रिका नित्य एषां ताः तरते: ष्वा
धवृ।र विरुचां संबंधसामान्यविवक्षया षष्ठी॥ उदकसुक्ताः सक्तवः मध्यमपदलोपी उदकानि वराः सक्तवश्चेति वास
मासा॥ मंथो दनं तु दादिरा॥२४॥ अस्विनि॥ दितिसुतां दैत्यांस्तेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभ्यो देवेभ्यो हेलुल्प उच्चो जातं
अथ वस्तूर्या लज्जनानां विपत्तिमरणं नारी च कवव बृहस्पति उत्तरवत् पागतं प्राह्ं सुरत्यां हतमपि तेषां रात्रिं वय
त्वादनुकूलमपि तमः प्राणे येक्किं संयोजयितुं केऽलुवंती जायन्तु पामृतानां जीवनी मित्यनुगता थीं विद्यां किं न पश्यति
अपि तु स्पष्टं पर्येर्द्दैव॥ परं वेदयं सुकार्यः प्रातःकालसंख्यायां मौनव्रते मौनलक्षणे नियमस्तस्य च योजं गस्तस्मा श्री
रूतां नयश्री लत्वं पदिनवहते न धारयेन्न। ईं। निर्बंधः मौनव्रतान्मृतजीवनां जपाजावात् कवमिवतमोनजीवयती
त्यर्थः कस्य जीवनादिसारतादित्योवगंतव्यं॥ तमं सूर्येणात्यंतं नाशितमित्याव॥ अस्तु हितं चतुर्थी। तदर्थेतिसमास॥
कचवत्॥ तेन तुल्यमिति वतिः। पठति वहते कालसामान्ये लड्॥ लुवंती वैकल्पिकत्वात् नुमभावः॥२५॥ उदयेत्यादि॥ अ
न्हादिने न सः निशा रात्रेः रणे संग्रामरूपे त्रास्मिन् क्षणे प्रातःकाल इत्यर्थः॥ तत्र उदयशिखरा उदयावरस्तस्य प्रस्था

नै॰टी॰१९

तिग्मरश्मिकरैर्घृणिउष्मभिः प्रातःकालीनातपसंतापैः द्रुतानां विलीनानां अश्मजतूनां शिलाजतूनां स्रवान्
प्रवाहान्दधतीति॥ रात्रिविनाशकारित्वात्संग्रामइव संग्रामे विहरंस्तयोर्युद्धं कौतुकदर्शनेन परिक्रीडमानः प्रषा
स्त्येषिहराजो यत्रैवं भूतान्सुदयाचलमानन्निवालातपसंतापविलीनशिलाजतुस्रवत्प्रवाहानेव कियत्कालवि
लंबन्नूमालीभूतरुधिरप्रवाहान्धारयंतीति॥ रणभूमिरुहिकालविलंबेन धूमलारुधिरप्रवाहानवंतीति॥ अतएवो
दयन्नुदयं प्राप्नुवन्नरुणो ग्रजस्तत्संबंधिनिप्रकाशभावेन मस्कारविषयेया आदरोत्पन्नयतिशायस्तस्माद्धेतोर
रुणस्तु जे गरुडे मिलति संगमं प्राप्नुवति सति तयोः सूर्यारुणगरुडयोः संगान्मिलनात्हेतोः रक्तदीप्रदीप्तानवस्त
कालमायाकाशात्कृष्टा इष्टकायत्र ताहृशी भूतेनेष्टकानिमित्तावेष्टनानवाइष्टकायत्र शिल्पितन्नवेष्टकं तेन
वेष्टनप्राकारः किमुतु शंकयानतर्क्यापितु मेवतर्कैस्पर्थः॥ परिवारस्त्वे तेदिन प्रकारेण युध्यमानेनाहृरिनीली
लाविहारिणो ग्रहराजस्य स्वामिनो महाराजोचितगैरिकस्तुवर्णभूषितनवेष्टकानिर्मित प्राकारोर्ध्वस्थितिरूचि
तासीनाब्यते॥ अथच दितरात्रोसेनान्योभूतयोः संग्रामे उदयाचलसान्नूनि तद्रूदतुल्यानि रुधिरं धारयंतिन
टाः प्रहारवशाद्रक्तसिक्तान्नवंतीति॥ तत्रच दिनपक्षीयपक्षानां जयित्वात्सुवर्णमयगरुडसंपर्काद्धेष्टकस्यवे

छत्रसुवर्णपटिकाया धारणेन तत्कार्यं किं अपि तु जयिनां तया त्वमेवेति गरुडस्तेषां सुवर्णमयी रपट्टिकास्थानेनानंद

सुखितमित्यर्थः ॥ न वेष्टवेष्टनेति स्त्रियाः पुंवदिति पुंवत् ॥ वेष्टकं कर्तरि ण्वुल् ॥ १६ ॥ रवीति ॥ भो राजन् संप्रति प्रातःकाले

बलस्य दैत्यस्य प्रतिबलः शत्रुः प्राचीवधूः रूपस्य बलस्य सैन्यं तत्रावस्थायिन्या मध्यवर्तिन्योवडवासुरं ग्योगाढप्रेमाः ॥ स्व

यं स्विष्टदृष्टानुरागा सत्पर विरथहयात्समीपगात्समीत्स्मै पुनार्थं आत्मनो भ्यानिच्छेति क्किवमुद्देत्य दायां निश्चि

तं वाऽइच्छेत्त्वित्यर्थः ॥ यतः स्मरः शरपराधीनं स्वान्तं चित्तं यासां ॥ तथा रथांग विहंगमं चक्रवाक्यपि निज[illegible] सीयं परिहृत्य

चक्रवाकमिदानीं प्राप्तः समीपमागतं दृष्ट्वा कामबाणवशात् विना ॥ तत एव रात्रिवियोगेन दृष्टानुरागा सती मैथुनवांछया

वृषस्यति आत्मनो वृषमिच्छति वृषवद्वलवंतं तं मैथुनार्थं कामयइत्यर्थः ॥ स्वस्याश्वाः पूर्वस्यामागताः चक्रवाकघोष्यसंग

मो ज्ञानदृतिनाव ॥ अश्वस्यति वृषस्यति ॥ आत्मानो स्वाति छति वृषमिच्छति वा क्यविच्छ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया

मिति मैथुनेच्छायामसुगागमः ॥ सुतपत्निमात्रं वैतत रूपात्तु मैथुनार्थमिच्छंतीत्येवार्थः ॥ तथा च वृषस्यंती तु कामुकी

त्यमरः ॥ इति रामो वृषस्यंती मिति चकालिदासः ॥ प्रत्नोपरिवृढ इतिनिपातः गाढप्रेमेति डा बहुव्रीहावाम्या मिति पदद्वयेपिडा

प्रडापो वैकल्पिकत्वादेकवचनां तता ॥ विहंगमी जातित्वाड्ङीप् ॥ रथांगस्वाम्नो विहंगमं चेति समासः ॥ १७ ॥ निशीति ॥ भो

नै॰टी॰१९

राजन्।निशिरात्रौनिरसनानिराहाराअतएवक्षुधाक्षीरस्पंतः आत्मनोऽर्थे क्षीरंदुग्धमिछंतएतेअश्वकिशोरकाअ
तिप्रसिद्धाअश्वबालकाः मधुरमधुरंयथातथा तिकलशब्दंतथाविलोलिताः उन्नुन्नश्चालिताबालधयः पुछानि
यस्यांक्रियायांतद्यथातथाहेषंतिहेषारवंकुर्वंति।तथा,तवमंदुरायांस्थितस्तुरगानांसमजःसमूहःस्थानोछायांशय्या
स्थानांछीप्रस्तुछायत्क्वन्तान्हेषमाणःमन्मणिमंथनामकेत्तूधरेनवनांजातानांशिलानांसैंधवशिलानांहेलायाखा
दनायहयाइछयाअन्नःसुरवादित्वालनवेष्टयावाचनःस्वातःसत्लवणस्पतिआत्मनोलोलुपत्वेनलवणमिछ
ति॥अश्वकिशोरकाप्रातःक्षीरपानार्थंहेषतेअश्वस्तुप्रातःसैंधवास्वादनायहेषंतइतिजातिः॥स्पर्धापर्याजिष्प्रद्द
स्पर्धः।।क्षीरस्पंतोलवणस्पतीआत्मनोलोलुपत्वेत्यत्र चात्मनिछायांक्यचिअश्वक्षीरेत्यादिनाक्षीरलवणयोर्लालसा
यामितिवचनात्।।लालसायामस्तुक।किशोरकाःअल्पइतिकिंम्।।मधुरंप्रकारेद्विःहेषडस्वने।समजःपशुवि
षयत्वात्समुदोरजइत्यप्।स्थानोछायंअपादानेपरीप्सायामितिणमुल्।लेहःलावेवक्त्र।।ण।उद्भुनि॥हेराजन्

८

उडुपरिषदःनक्षत्रपरंपरायाःअर्हत्वंकिंनापिबौचित्तमेवेतत्।।तथानिशोरात्रिःअौचितानकिंतुअपितौचि
त्यमेवायद्यस्मात्तास्यांतारापंक्तिकिंशिवराल्यांगणयोल्पोरुचीगणोदीप्तिसमूहःक्षीणतेतापतिःप्राणेश्वर्श्वेद

इहास्मिन्समयेन दृष्टः॥ तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः। धन्यास्तात्तनपद्मपंनिपंतिंनंगंकुलद्वयमिति वचनात्पतिविपद
दृष्टैव द्वयोरपि ध्वस्तवादौ चित्यवजातेत्यर्थः। स्फुरंती। अकाग्रमाना कलंकव्याजेन मलिना। कृष्णा अस्मत्त्पपि ष्ठुतं ग्रीष्मं
नष्ठुतं स्फुटितं पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः॥ वत्सरदेवे॥ यद्वद्धो विशेषणं वा। स्वस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पततत्पक्षिनावं
द्रेण स्वप्रेयस्योः प्रेमनष्टं दृष्टमिति तस्यानौचितीत्यर्थः। तारापरं परारात्रिश्च विनष्टा। चंद्रोपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो
जातइत्यर्थः॥ आर्हंषतीति पाठे अर्हः प्रसंज्ञायामिति शत्रु रित्यर्हं तोन्नावइति ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् वित्वात् ङीप् अर्ह
तोनुम्चेति नुम्॥ आत्म विकारे णेति अमने विकारे टिलोप इतिटिलोपः॥ अ॰ त्रमनेति संबंधे अनिविकारात्भाव टिलो
पाभावे आत्मनीवासो वि ध्वेति समासे पुवत्कर्मधारयेति पुंवत्॥ १९॥ अरुणेति॥ नीराजनं॥ यामं ध्यात्ररुणास्याकिरण
रूपे वक्रौ उद्दीनिनरत्नाएपवलानीरजं होति॥ दिवामणि सूर्यस्तामितां प्रातः संरक्षांपरितोनयति॥ प्रापयतीति विवाहयती
तिअर्हे अवैमिमन्ये॥ यतः इयमिव संध्याय थावर्णरक्तत्वादीप्तिमत्वोनि। वह्निविपर्ययज्ञानपुराकरोति अकरोत्॥ यद्वा
यथेयं करोतीति तथा स एव सूर्योपिरक्ततरत्वादुष्णकरत्वाच्च वह्निबुद्धिं पुराकरोति अकरोत्। यद्वा यथैर्यं करोतीति उदितमा
त्रएवरूपरिष्यति अथ चेयं संध्या पुराप्रथमं वह्निप्रदक्षिणमकरिष्यमाणे यथाकरोत्तथैव स्या अनंतरमेव सूर्योपि वह्निमद

नै॰टी॰२९

क्षिणपरिक्रमणमिदानीमेव करिष्यति॥ एवकारोप्यर्थः॥ यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करकिरणमपि वि॥क्ष
तुकः पुरुषो नोक्तः नोतद्दिक्षुजलः अपितु मं दृहराच्छमन निराकरणद्वाराः स्पकिरणमाक्षितुं मवोप्य र्घदानं करोती
त्यर्थः॥ अथ च सकौतुकं मांगलिकसूत्रकं कणेन सह तस्य विवोढुं सूर्यस्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो नोत्मनात्रपि
तुमर्कं कणं चरः करं सर्वोपि न स्पृष्टुमुत्कंठित एव॥ यावद्वधूः परिणीयते सा प्रदीप्ते वह्नौ लाजाञ्जुहोति॥ सा च वह्निः पूर्वप्र
दक्षिणीं करोति वरोपि तया सह पश्चात्प्रदक्षिणीकयतीति॥ संध्यासूर्ययोर्वधूवरत्वमुक्तं॥ अरुणोदयो जातस्तत्प्रत
या च तारानक्षत्रं तेसंध्यासमयश्च जातो धुना रविरुदेतीति भावः॥ कौतुकं कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेपि कथ्यत इति विश्वः॥
किरण इति पक्षेजातावेकवचनं॥ परिणयतिनोपदेशात्त्वाणत्वं॥ इयमिकपुराकरोतीति पक्षे पुरिलुङ्॥ तिन्नूतेलङ्॥ प
क्षांतेरत्तु यावत्पुरेतिल्लिविष्यति लङ्॥ १५॥ इतीति॥ इति इति पत्न्योः रतिकामयोर्द्विते वद्वैतं रति द्वैतं कामद्वैतमिति याव
तस्य वश्री: शोजाययोस्तत्संबोधन हे नैमी नलौ नभ्रानां वंदिनामाचार्या वैतालिका वयं प्रियेमनोनुकूलेव च स्मिथ
स्माधुरेनारं विस्रस्तरां वाग्वचनेषु वयमेवप्रगल्भतरास्तत स्माद्वदामत मोत्रतितसांप्रतं वामस्तयोर्द्वयोयातत्स्त
स्मात्तत्क्रीडातल्कारी धंरशय्याया उत्तिष्ठतमिति॥ वचनस्माकं प्रातः काल इति धान्येन क्रमइत्यर्थः॥ यद्यपि प्रियव

ए

वनवत्तुरास्तु ह्येवं परुषं किमिति वदथेत्याशंक्याह ॥ तदस्मदुक्तं परुषं वचन एव गुणपक्षे हः प्रातःकालीनस्नान
संध्यादिधर्मविरोधिनः नर्मणः प्रातःकालीनालिंगनचुंबनादिविलासस्तस्य गुणः गुणः प्रबोधः स्वर्वस्थापनाद्विरविना
परुषरूपो विद्वोपि वोभवयो देकस्यैकं अरुषकेवलाय क्रोधाभावाय तदः त्वेति न किंतु खलु निश्चितं मुदेपि हर्षा
यापि उद्देतु ॥ यद्यप्येतत्परुषमुक्तं तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि गुणपहेतुत्वात् हर्षोपि यस्मात् द्विष्यति ॥ त
था विहितवादिन एव तात्पर्यात् प्रियवचनचातुर्यमव्याहतमेवेत्यर्थः ॥ क्रीडां विहाय यत्री घ्रमुत्तिष्ठत्वमिति भावः ॥ रती
त्यादि विशेषणेन नर्मोचिती सूचिता वायुर्वयोर्मध्ये अरुषेरोषहीनायेयकस्यैनेम्युदेनो देहनेम्याः संजोग प्रियत्वा
न्नमवि ध्रेयद्यपि संतोषोन न्येवन्तथापि न च प्रियगुणत्वादेवास्मन्क्रियतद्वः त्यर्थः इति वा ॥ नेम्यैको पान्नाचायापि
नोद्देतुमुदेपिनो देहुनेम्पारोषो वास्तु हर्षोपि मा तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा ॥ ततस्मादवसरोचितत्वा
षित्वात्गुणपक्षे हो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितोपि विद्वोपि निश्चितमकोपाय केवलमुदे जे इति न किंतु मुदे पु
देतु ॥ सदारब्धोपजीविना त्रिहिते पिपरुषे रोषो न नवति किंतु हर्ष एव नवतीत्यर्थ इति वा किंच प्रियवचः प्रवीणा ॥
अपि चर्य यतो नयाचार्यजितलज्जाः अतस्त्वे छर्दं वदाम इति भावः नत्रोवं दिक्कपणयो विधिस्त्रे लिनिविश्वा ॥ दृतं तस्मै

वतूरुशे धात्विमायेति रूपं ॥ वदामत सांप्रेषातिसर्गेति प्राप्तकाले लोट् ॥ जिडू स्वेत्यतिशायेतमप् ॥ उपलु हः
सत्त्वद्विषेति विप् । उदेती तिपाठे वर्त्तमानसामीप्ये इति नविष्यतिलट् ॥ एकस्यैकांता दर्ध्यमात्राविवक्षया चातु
र्थी ॥ १४ ॥ नवेति ॥ हे राजन् त्वं तस्मात् त्वद्युरी घंसुता दृष्टयसूता कांता यस्मादेवं त्वं तोन व ॥ इदानीं नैम्पासहक्री
डांसजा ॥ तत्र संध्यानित्यकृत्योपासनामुपास्वकुरु ॥ हे तपसा नित्यकर्माद्यनुष्ठानरूपेण धर्मेणामलो द्वलनि
द्वीषनिवासुजारात्मनं नरजातप्रातिकी यं संध्यात्वां कथं नाम नत्त्वरयति अपि तु त्वरयत्येव ॥ अथ मुहू
र्त्तानंतरक्षणे द्युतिपतिः सूर्यो दिनोदयं दिवसप्रारंभं वरूपंकारो ऽत्रवरूपं करिष्यति उदेष्यतीत्यर्थः यतः हरिरिं
द्रः पतिर्यस्यास्तस्याः हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णे क्षणे दशमासगर्भद्विवाचरितो रक्ततरः क्रियतस्त्रीव तुरान्ते वद्ध
णात्र अस्ति तास्थाता प्रातःसंध्यायाः सूर्योदयात्प्रागेव विधानात् अतिप्रशस्त्वात्प्रातःसंध्याशु पास्वेत्यर्थः ॥ पुने
ति युमिश्रणामिश्रणयो रिति अस्मात् अमिश्रणे क्तः ॥ त्यकादिपदत्यागेनामंगलप्रतीति परिहारः थं सुतेतानि
श्लिष्टपदप्रायो जिसं ध्यापदे न कर्मानुष्ठानपर्यंतमेव कांतारहितो भवतदनंतरं तु न रपि सुतासंयुक्ताकांता
यितिमिश्रणमपि विवक्षितं तदर्थमेतत्प्रायोजि वा ॥ कांताशब्दस्य प्रियादित्वात् पुंवद्भावः ॥ त्वरयति हे

तुमणि चू॥ कारा। निज विष्यत्पा वरपक्षेणेनि। तद्योगे वा केनो रिति निषेधाद्दिनोदयमिति षष्ठ्यभावः॥ असितखलु
कृष्णा पितः आचार कौंतुतातनकः कालेनानुकालवा विलाद्धितीया॥ २२॥ सुषितेति॥ हि पैमि चतुःषष्टिकलानां गृहैः
निवासभूतया तवयाद्यमुषितं वोरिति मनोयस्य पद्भूतविनस्यत्या जितस्वभावस्य वा निषधवसुधाभाग्यस्य नल
स्यापि विधौ श्रुतिविहितसंध्यादिनित्यकर्मणि विषयेऽलसं स्वथतः अयप्रकारता आलस्यातिशयो ऽनादरातिशयो
वा यद्वर्तित इति विचित्रं। परमधार्मिकोऽप्यनेककलाभिज्ञत्वात्त्वयास चश्रीकारेण धर्मविमुखः कृतइत्याश्चर्यं अनुचि
तमेतदित्यर्थः॥ अप्यवकला निधिनैतत्प्रात्यया मुषितमनस्कत्वात्। कलानिधौ विधौ वपि अनादरइति चित्रं॥ कथं
ज्ञेपि लपमित्यत आह॥ यद्यस्मात्परधार्मिकोप्ययं संध्यासंध्योपलक्षितं प्रातः कालं वंध्यां निःफलां स्नानादि प्रातःकृ
त्यरहितां विधाय स्वच्छाविहिताकरणजन्यं दूषणं नाजगणत्॥ यत्र संप्रति दूषणं स्फुरंतमसितुमनानमस्कर्तुं
कामोतस्या द्भवति॥ नामाप्यर्थेऽपि रित्यक्त नित्यकर्मा सूर्यस्य नमस्कारमपि नकरोतितु मालना॥ अन्योपि कामी
कस्यांचिदासक्तो निजधर्मपत्नीमसंभुजानो विध्यांविधत्ते दोषं नगणयति सं योग वि प्रच्छन्न तत्वाद्दिनकरमपिना
द्रियते। तथायमपि॥ संध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षणमिमं मुंचेतिभावः॥ २३॥ हरावास्यस्पर्शं कृत्वा धृतवचनांतर

पित्वयेत्यनेनसामानाधिकरण्यंयुक्तंस्यात्सेनावनेलि ड्.॥२३॥नेति॥नोमनस्विन्नतिधैर्ययुक्तसावधानेनात्व
त्सकाशाद्विदुषितरातितरांपंडितांसर्वलोकंशास्त्ररहस्यंविदुषीकाप्यन्यायद्यस्मान्नास्तितत्तस्मात्त्वंनि
लस्यनियतक्रियापतनात्नित्यसंध्यादिकर्मलोपात्प्रत्यवायइरितंतत्रत्वंहेतुर्मस्मिन्स्यसंध्याद्यनुष्ठानार्थंशीघ्रमे
वमुञ्चेत्यर्थः॥किंचखलुयस्मात्त्वन्नामानिरंतरंतत्एवकरांकवदावदः॥अन्यदीयकलंकत्राषणशीलाज
नास्त्रनिरंतमवत्सात्त्वत्त्यागात्भवत्याकटेच्छतयावाऽमोचनात्हेतोरेनंनलंकास्तुकत्यामतिंतरांमेथुनेच्छाव
त्यांस्तुनगांतत्परवशांकाचकी स्वकिंतुनगासोनापवतीभवादहशी स्त्रीयस्यएवंस्तुतंवाऽभिधास्यतिवदिष्यति
स्त्रीपरवशत्वाद्धर्यंनित्यकर्मापित्यजतीतिनिंद्यांदांकरिष्यंनित्यस्माद्विहिता॥करणग्रसवायलोकस्टहादिपरिहार
मिनंमुंचेतिभावः॥विदुषीनराउगित्वातडीपितरपिडगितश्चेतिपदेक्रस्वःभवदत्यागात्सर्वनामत्वात्हवदत्व
त्वेणसहमवखरंसकत्वादिसमासः॥अस्मगात्राहृस्यप्रियादित्वात्सर्वस्यनपुंवत्वावदसीतिवदावदःपचा
द्यच्॥चरिवसीत्यादिनाद्वित्वमभ्यासस्यामागमश्च॥२४॥रहेति॥हेराजन्त्वंसहचरीसदासहचरणतथास्त्रि
तरांस्त्रीशुभ्रेष्टांएवं भूतामप्येनांहंसमात्रंरहस्युंच॥यत॥नन्तस्तोकोल्पुकेरल्पनिर्गतैर्वलिर्वलिस्तरंगैःस्पर्यस्पर्कर

णः करणैः समालंभनेनात्मनः अंगस्यानुलेपनं करोति। तथा संकुचत्कुमुदात्सकाशाद्विकाशोन्मुखं नलि
नं कमलवनं प्रति मुदा प्रस्थापयिन्यः प्रस्थापयते तच्छीला श्रियः उदधेः सकाशान्निर्यन्निर्गच्छन् जलवान्स एव स्वर्णस्पर्ध
ओ जलपूर्णः कलशस्तां दिदृक्षुलोकां दृक्षुलोकनिच्छुतां द्रष्टुमिति धारयति कुमुदान्निर्गतां सत्यः कमलवनं प्रति गंतुं सूर्योदयं प्रती
क्षंते इत्यर्थः। निगमिषवो हि जलपूर्णकुंभं दिदृक्षंते शुभं प्रयातं ज्ञातमित्यर्थः। तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थं मम मोचनीयाम
प्पितां क्षणमात्रं मुंचेति भावः। रहे इति रहस्यागे। क्तिन्नेतमां सर्ववत्॥ लोकान्मुक्तेः लोकातिकेति पंचमी समासः अत एव पंच
मी॥ पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक्॥ निरयन् इण् गतौ इत्यस्मात् शतृ॥ उदकुंभः एकहलादौ पूरयितव्ये इत्युदकस्योदादे
शः दिदृक्षुः रिस्तु प्रत्ययांतत्वान्न लोकेति षष्ठी निषेधाद्द्वितीया॥ योगविभागात्समासः॥ २५॥ प्रथमेति॥ हे राजन्महःपते
स्तेजसः स्वस्य महांसि प्रथमककुभः प्राच्याः पांथत्वेन पांथिकतया नैव मार्गेनैव मार्गेनागमनवशात्स्फुटं सविशेषमीक्षि
तो हन्त हा येस्ता दशानिशां ति अनुपदमनंतरं सविधमागत्य इह प्रासादे वर्त्तमानं त्वां दिदृक्षंति विलोकयिष्यंति। अनं
तरं पश्यतीति तैः स्वस्यास्यादथ वप्रज्ञातिशयस्य वहनाद्धारणाद्दमनः प्रकाशादेः प्रकटीकरणं सतत्थमिति मिरादेरपाहे
निशाकरणं तपोऽक्षमानि समर्थानि अनुक्तस्य पृथर्थस्य प्रज्ञावहा दूहनमूहः ऊहा वा उक्तस्यापि दोषो भावनार्द जे

का

नमपोहस्तत्रसमर्यानिमामान्यविशेषनावादिनिर्णयनिपुना नितानिरचितेजांसियुवयोरिंद्रनलयोस्तावती
नामनेकप्रकाराणांशोनासंपद्रूपाणांलक्ष्मीणांविवेचनवातुरीताराततस्याविचारकेशलंवितत्वतांविस्तारयंतु
॥अहहवितं॥अन्यत्रैवंविधस्यचातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यं॥इंद्रोनिशायितशोनासंपत्तिमात्रंलोचेतिसंशयेप्रथम
दर्शनादिंद्रशोनासंपत्तिमत्त्वसामान्यबुधिरनंतरंचनलदर्शनाच्छशोनासंपत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरितिसामान
यापेक्षयाविशेषस्यबलवंतत्वादन्यदर्शिनिस्सूर्यकिरणेरिंद्रापेक्षयाशोनासंपत्तिर्यांनलएवाधिकइतिनिर्णी
यत्रामितिनावः॥अन्योपिप्राह॥जहायोहक्षमःसामान्यविशेषनावादिवातुरीतनोति॥अन्वगतवक्षमनुगेनुपवंक्षे
चमव्ययमित्यमरः॥पटिमाच्छ्यादि॥कहास्त्रीत्वविवक्षायांगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययः॥२६॥अनतीति॥हेराजन्न
खलुयस्मात्तुंनावेनपोरुषेणप्रगल्भबलः॥उत्कटत्राक्रयेतिधृष्टाअतएवानतिशिथिलेविकाशेलुखेत्र
त्मकेकलिकाबंधकाविन्येपिपाधीयांस्यकमलमुखेमकरवयहणार्थंप्रसन्नेहठान्निविन्नप्रविन्नपानिरिक्षराणि
र्गमनशीलाएवंनूताभ्रलयःषत्रमरांकिमपिकियदर्धंलुखतःमुखेकृत्वाहृत्वाश्रानीतंकिमप्यपूर्वरसंस्वाद
तरंसरोजिनीमधुरसंकमलिनीमकरंदरूपंरसंआस्वाद्यंवस्तुउषायोगेप्रनातकालेवितीर्यदत्वानवान्नंनूतनम

सर्वस्मिंश्च प्रेमभरात्स्वयमसमुत्कमकं छिष्टमत्रं जायां मधुकर्यं त्रचीकरत्तत्कारयामास ॥ अविकसिते कठिनेक
मले त्र चलत्वात्प्रवेष्टुमशक्ता एता इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरंदं मुखे धृत्वा समानीय मधुकरी स्त्री
रत्वात्ताभिस्तत्र भोजयामास इत्यर्थः ॥ किंचिदासन्नोरुणप्रकाशात्त्वात्कमलानि विकासोन्मुखानि जातानीति भावः ॥ अनि
नापि प्रातःस्नानयोग्यो वा ऽन्नप्राशनं कार्यं तो ॥ उषायोगे प्रातरित्यर्थः निशित्विरा: इन नक्रोति करपितु का मुखवत्तत्कृत्वेति स्वा
गतस्य प्रत्यय इति कृत्वा उक्ता ॥ जाया द्विकौ रितिकर्मत्वं ॥ जाया इत्यपि पाठः ॥ १७ ॥ मिहिरेति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनो
दये प्रातःकाले प्राक् अल्पदलापेक्षया सर्वविकसिते नैकेन दलेन पत्रेण उपलक्षिता सा … तुरात्माने पश्यतो जनस्य
तिमतिं जनयति इति किं इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्वतां नो लब्धुं अलं न वितुं मथ्य व्यवच्छायितुं प्रवृत्ता
तया कृतप्रारंभा तया हि लच्छतया धुरं भोजनादाववन्नान्नभुग्भिः तकरणार्थस्यापोशानस्यापारणमंत्रोदकस्य ग्रहार्थं
कल्पितो वक्त्र … लुकः प्रकृति विशेषाय या एवंभूता किमु ॥ भोजने प्रजने प्रवृत्तेन आपोशानक्रियापूर्वमादावंते च नो कर्तव्यमि
ति स्मृतेः आपोशानग्रहीता करकमले एकां कनिष्ठाकामं गुलिं प्रसारयति अन्याश्च संकोचयतीति संप्रदायः ॥ कमलवि
कासजातस्तस्मा दुद्बुध्यस्वेति भावः ॥ १८ ॥ नटेति ॥ सांप्रतं सरसि सरोजिनी सरसस्फुटे तरु … वर्तमानानां खगश्रेणीनां

नै॰टी॰१९

सांशविकैर्निर्मितैः कलकलत्रैर्द्विविगलंतीत्त्ररूपंती निद्रेव मुद्राकोरकवंधो यस्य यद्वा विगलंती निद्रायाः संको
चरूपमुद्रा नंतीयस्याः सा व्यक्तनिद्रोन्मीलितकमललीननेन जिनिष्टं जाता॥ कमलकले नन्नवनिद्रितस्य निद्रापयाति॥ तथा
मधुपोन्मरः सरोरुहां मध्ये निकमलमकरंदान्नव ध्यात्रमर्यास्तुत्वाद्व ध्ययाऽधरस्तु धयाऽष्टगतया पूषेण मध्ये स्वादुका
रं स्वादूतिमाधुर्यनिर्ग्रायमुक्तानिहत्वाधयति पिवति॥ कमलानि विकसितानि तत्र मराश्च तन्मध्ये नित्रमर्यधरं च पिवंतीत्य
र्थः मधुपइतिसायंकाले मधपा अप्पिता द्दशानवंति। समंतात्रावाः सां रात्रिर्यानि अविधौ नाव इनुनिती तुणं तात्वा
र्ये लितुणू इत्यमूरं॥ स्वादुं कारं स्वादमिणमुल्लासातत्व स्पर्शवस्य स्वादुमीतिनिर्देशात्॥२०॥ गतेति॥ गतत्वरदिनस्यातीता
नां तरदिनस्यापुच्छेरोऽवसानकाले सायंसमये उदयायां उदयादिवसं ऊवतां ह्यालानां कमलानां मुकुलानि कलि
कां तेषां क्रोडात्मध्यात् हेतोर्नीडेषु प्रवेशं उपेयुषां प्राप्तानां मकरंदास्वादलांपट्यात् सायं संध्यासमये पि कमलेषु स्थिता
नामनंतरं च तेषु संकुचितेषु बहिर्निर्गंतुम शक्तत्वात् स्मकर्व त्कमलमर्म रूपेषु तीडेषु स्थितानामिति यावत्॥ क्रोडमि
तिपाठे विशिष्ट कमलक्रोड मे वनीड प्रवेशं गतानां अनंतरं च रात्रावतीतायां इह प्रातः संध्यासमये पि निद्रेषु ईष
द्विकसितेषु अंभोरुहेषु समायतां स्थितानां य द्वै हे षु पूर्वदिनांतां संकुचितेषु ईषन्मिषितेषु सत्सु सुखेन निर्गंतुं श

निद्रा

१३

कृत्वा तेभ्यः सकाशाद्दर्प्यान्नवीनकमलानि तु द्विरेफसमागच्छत्तां मधुलिहां अधुना सहचरैः सर्वदिनांते कमलसंको
चात्पूर्वमिव कमलक्रोडान्निर्गतैः सह सचरैः सहचरान्स्निग्धमित्रकलत्रादिभिः सह मधुना मकरंदेन कृत्वा पारणा उपो

लो

षितसंबंधी भोजनानि लोक्यं ते लोके रिति द्विरेफायैरत्रो कमलबद्धास्तित्तत्र मकरंदाशावान्निर्बंधवशाच्चकृतोपवासाः
अनिवृत्ता सहचरास्तु रात्रौ निशावशान्नद्धि योगाद्कृतोपवासाः अतः सर्वेपि प्रातर्मिलिता विकसितकमलमधुना पार
णां कुर्वंतीत्यर्थः सर्वदिनांते संकुचितानि कमलानि प्रातः पुनः किंचिद्विकसितानीति सिद्धं तत्र मरामधुपिबंतीति
पानसमयो जातस्तस्मादुद्बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ अन्येपि कस्मिंश्चिन्महीं सीमतेवध्वादेर्व्याप्तनिबंधे कृपयासंकुचित हर्षा
न्वर्तितिकेचिच्चमहागुरुनिपाते उपवासं कुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्यपंदिनांतरे ज्ञातिभिस्सहस्तुं जनैर्ज्ञातिभिः सह नोक्त
क्रमे तैस्तैस्तेषु दुर्लभमिति निशास्त्वार्थः सहचरपदेन सूचितं ॥ निगडबधोपि कारागृहे सुनिश्चे घूर्णोचितः समागच्छत
स्त्वन्स्यैव धनवशान्निराहारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरन्नैः पारणं करोति ॥ क्रोडादिति पद्यातथं हे तोल्पपूर्वोपेचपस्वमीप
मायतां द्रुणं ज्ञाता ॥ सहचरैः कुमारान्स्त्रियो तेक्रोषः ॥ रागातिमिरेति ॥ प्रात्स्यादयो दिन्नास्तिमिरस्यविरहात् त्राशा
र्षांडुयंतेस्फुच्चाडुवावरंति अत एव कृत्स्नाश्रश्रकाशार्किंचिद्रूपास्तारकाकतिपयत्त्वत्रनियास्तु ॥ अन्यापि प्रिय

नै॰टी॰१९

वियोगात्पांडु(रा)निमग्नातिच्छन्ना नेत्रकनीनिका भवति॥ तथा का सरसी कमलानां हसितैर्विकासैः कृत्वा शोभीनवनोन्नी
यतेन तत्कृते अपितु सर्वा अपि सरस्यस्तैः कृत्वायं तो अस्मा पि प्रियप्रातःकमलतुल्यमुखहसितैः श्वेता भवति। एकं ग
गनशिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरित्राणार्थं गगनप्रतिमितिनस्य प्रत्यागतस्य द्योतस्य घं स्मिनी विनाशिनीया
स्तर्यप्रभातस्याआदरधारणाद्धेतोर्निजैरप्रत्नैरनेचीयैरकीर्तिस्मृहे नीलति श्यामइवाचरति॥ अन्योपि शरणागतं
परित्यजतं दृष्टिणमादरेनांगीकुर्वन् दुर्जनः श्यामरूपो भवति। दिशः सरांसि वप्रसे दुः॥ गगनेचनक्षोघा हायधोनाप
गमान्निर्जनीलिमानं प्राप्तःमितित्राव॥ पांडूयंते उपमानादाचारेर्थे कर्तुः क्यङ् इति क्यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः
त्रपनीभेपतत्र शब्दाद्वर्णवाचिनो वर्णादनुदात्तादिति ङीपूतस्य नश्च॥ नीलति नीलवर्णे इति धातु। आचारक्विंवंतान्नी
तत्कृष्ट्वा जिष्टा॥ उशासरसिनेति॥ सरसिजवनानि नहसंतु अपितु विकसंत्येव यस्मादुद्यपन्नुदित्वरः पद्मवसहायन्त्र
तः अर्यमान्सूर्यो येषां विकस्वराणि त्यर्थः॥ अथचपदीयमित्रस्पादयो भवति सर्वोपि हर्षवशाद्धि हसंत्येव॥ तथा
कैरेवं कुसुदं तंद्रां संकोचं नैपेतु अपितु प्राप्नोत्येव यतः चन्द्रऽरुविगतलक्ष्मीकसुहृच्छ्रीयस्य तादृशं चन्द्रोदयविका
सितः कुमुदस्य चंद्रोदये संकोचो युक्त एवेत्यर्थः॥ अरोपि सुहृत्क्षये मूर्छाविवशान्निमीलति॥ अथो अथवापाथो रुहे

श्री

१४

विकसितकमलैः रात्रिसंबंधिन्यां निजनिद्रां दत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृष्टं स्मितं विकसितं प्रतीतं विनिर्मि
यत् गृहीतं॥ किंनु तस्मिन् हिमगिरेर्हिमावलस्य दृषदां शिलानां दायादां सम्भागिनी सदृशी श्रीः शोभा यस्य स शुभ्रतर
मित्यर्थः॥ कमलानां रात्रौ निद्राभूता कुमुदानां च विकासः प्रातस्तु कमलानां विकासः कुमुदानां च संकोचो दृश्यते
ततः स्वीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्वा कमलैः तद्विकासः परिवर्त्य गृहीत इति संभाव्यत इत्यर्थः॥ सूर्य उदिते कमलानि
विकसितानि कुमुदानि च संकुचितानीति भावः॥ प्रतीतं प्रति पूर्वादिनो निष्ठा प्रतीष्टमिति च पाठः॥ अर्थः पूर्वोक्त
व॥२२॥ धयन्निति॥ अभिनवो नूतनः प्रभाते आगतः भ्रमरो लकरः नलिने वर्त्तमानं माध्वीकं मकरंदं धयतु पिबतु पिबतु वा नव
यतः रात्रौ कुमुदं मकरंदौघैः ऊर्मिभिः परिपरिपूर्णोदरः॥ आकंठं च प्रभात्रौ कुमुदं मकरंदवृंदैः पूरितोदरत्वात् प्रातर्मधु
पिबतु वा मा पिबतु वा न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः॥ अन्योऽप्याकंठं तृप्तो तिथिः भुंक्ते न वा न तत्रादरः॥ रथांगविहंगमा
स्तु रात्रौ निर्षमकलां रात्रिं निर्षित्वा वियुक्तत्वात् कुमुदमकरंदं परित्यज्य पिपासयेव विक्षित्वा इह प्रत्यक्षदृष्टरूपे निजवधू
वक्त्रकलरूपे अब्जे वर्त्तमानमधरनामकमोष्टमेकं मधु अधुना प्रातःसमये लिहंतो आस्वादयंति॥ रतयुक्तं तावत्तेवक्त्रं
नो जस्यापि कृतार्थत्वं जातमित्यर्थः॥ अन्यत्रापि प्रापिपद्धया उपोषितो जन्ययुक्ततरं भवति॥ भ्रमरा मकरंदमास्वादय

तिचक्रवाकाश्चप्रातर्वियोगापगमात्कमलमकरंदमनाद्यत्पनिजसहचरीश्चुंबंतीतिभावः॥ फलेग्रहिरात्मंभरि
श्चेति वालुक्षिन्नरिः॥ रात्रीतर्षभस्यतिरेबोरिति एमुल्। हृतीयाप्रभृतीतिसमासः॥ १९॥ जगतीति॥ जगतित्रैलो
क्यमध्ये चक्रवाकाविव मिथुने स्त्रीपुंसौ स्मरागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तद्रहस्यवेदिनौ नान्यो॥ यद्वा स्मरागम
पारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने नान्ये एतावेवैको चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः॥ कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह यो चक्रवा
कस्त्रीपुंसौ वियुज्य परस्परं पुनःपुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोन्योन्यं तवमिव अतिपरिचयजन्यावज्ञाशून्य
त्वान्निस्पृहमिव संजातसुरतसुखमनुभवतः॥ अजस्त्रं कामसेवनाद्विरागो भवेदिति वियुज्य संयोगः प्रत्यग्रसंयो
गवद्रसातिशयचमत्कारकारी भवतीति कामशास्त्ररहस्यं ज्ञातवन्तावेव कौ तौ इत्यर्थः॥ अत्र दृष्टांतः॥ यद्यस्मात्
अमृतभुजां केवलपीयूषाहाराणां सुराणां भर्त्ता स्वामी सुलभमरामृतइतियावत् किंतु व्यापकः समर्थे विषभ
क्षणे प्रसंभावितोपद्रव इतियावत् सर्वोपि॥ नीरोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुखकारी असंभावितरोगोपि
घरः सततममृतलक्षणादेवाहाराज्जुगुप्सादरो वक्रं अमृतात्पंतां जनिलाषरूपं रोगं आपतत्प्रापत तस्मात्परिहारा
र्थं विषं बुभुजे॥ सततमधुररसास्वादजन्यारुचिपरिहारार्थमिव सकालकूटं भक्षितवानित्यर्थः॥ अनंतरं च पुनरमृत

न लक्षणेप्रत्ययैव रुचिक्तस्य यथा जायते तथा वियोगपूर्वः संयोगो नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुधाः चक्रवाकाभ्यां क्रिय
लड्डूतिनिवेदकामशास्त्ररहस्यज्ञाविनिभावका पारगौ अन्यान्यं तेतिऽ ॥ अनेन संयोगस्य वियोगादेवनूतनत्वं भवती तिसू
च्यते ॥ २४ ॥ विशतीति ॥ युवतिस्पागे चक्रवाकनिष्ठो स्त्रीवियोगे मिहिकारुचीक्षीतांस्तु विशातिसतियतो रात्रीमुखं राधि
रन्दरण प्रियात्यागिनं ॥ तथा वियोगजन्यतापे परितापेक्षो क्षेमवनिजाश्चित्ता चक्रवाकहृदया त्सकाशात् दिनमणिं
सूर्यकांतं पिपासति जिगमिषति सति विरहेण वरमंती चरलेवाचरंती विक्लानवंती एव खलंती । जिह्वा येषां ते रथांग
विहंगमाः विरहेण तिविक्लवां सहचरीं चक्रवाकीं नाम ग्राहं स्वस्वसंकेतेन नाम गृहीत्वा इह प्रजाते क्रीडन्तरसिव
बऊवारं २ आकर्ययंति आकारयंति ॥ अन्योन्यतिविक्लवो वारं २ आकार्यते स्वमिति निवेति संदेहात् ॥ प्रातश्चक्रवा
कानां संयोगः परित्यागः परस्परा द्वानं चं ८ धूसरत्वं सूर्यकांत संतापश्च प्राजेयं मिहिके त्यमर ॥ रात्रिमुखं क्षि
है क्रिकिपा रुगिति संपदादित्वात् ॥ मिहिरा रूपस्येति समासः ॥ तरलजिह्वा तरलेवाचरंती ति आचार कि बंता छ
ता रिपुं वत् ॥ आकर्यतिस्पर्द्धिभावा ननडन्त्रावः ॥ २५ ॥ स्वेति ॥ ननो लोकः स्वमुकुलमेये रात्मीयकलिकारूपैः नेत्रैः तत्ना
त्रे धंतविलुप्तया अनंधाया अप्यंधत्वांगीकाराद्धेतोः रवेः अनवेक्षिकां अनवलोकिकां कुमुदीयां किंतु किमर्थं ड

नै०टी०१९ र्व्यविल्ले दुष्टां कथयति॥ अवत्रपदर्शनीयपवित्रसूर्या दर्शननियमादियं क्ष्मीवोदयेनमहतइतिलोकः किमितिनि
दति॥ अपित्वयुक्तेयंनिंदेस्यादेप॥ उत्र हो किंनिंदती तिवा॥ अंधंत्र विल्लुतया ऽविचारतया रहस्यमजानत्रेव किमि
ति निंदती ति जनविशेषणंवा॥ कथमयुक्तमित्यतआह॥ हे श्रोतारः यूयं शृणुत रतस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत
ये राज्ञो नृपस्य दाराः कवीकवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याकरणादिग्रंथेषु विषये लिखितास्त
छिष्येः पठितास्ततः अवत्रपदर्शनीयं सूर्यमपिनपश्यंती ति असूर्यंपश्याराजदाराइत्येवलिखितास्तछिष्येश्च त
थैव पठितानत्ननुप्रकृते किमित्यावांक्याह॥ साकुमुदिनी किल प्रसिद्धा॥ कला विनीत्र विष्पतिअर्थी राज्ञो दारा अ
पितु राज्ञश्चंद्रस्य अथवा नृपस्य दाराजवत्येव॥ राजमहिष्यो हे॥ अतिसुरान्दितत्वादसूर्यंपश्यापाड्यमपितथात
स्मादेतस्या अप्यसूर्यंपश्यतायुक्तेतिरहस्यानभिज्ञो जनो द्वैथेवैतांनिंदती त्यर्थः किलशाब्दः किमर्थो वा॥ अत्रयइ
ति कुमुदिनी परामर्शोपिदारैः सामानाधिकरण्या द्बहुवचनं प्येतिपाठः समीचीनः॥ पठिताएकवचनं बहुवचनं
वा॥ सूर्योदयवशात् कुमुदिनी संकुचितेतिभावः॥ अंधंत्र विल्लुतयाकत्र रिखुवं। स्वल्लुजितं अर्थे अंधत्ता द्बहुप
दस्तुवः स्विल्लु चरित्वा स्मुमत्रेव ह्निका॥ एतु लिप्रत्ययस्त्वादितिकात्सूर्वस्येत्वं॥ लिषिनपठिताः कर्मधारयो द्वंद्वो वा॥

१६

अस्त्यैयपस्पा अस्तर्यललाटयोरितिरवररवित्वान्मुमू॥ अतएकइापकाल्दाक्रियायोगिनोपिनजस्तमास॥२६
चुलुकितेति॥गगणगाच्छिद्रन्नैगेउदविंदुमिरिवनभसिष्ठुस्फेलदीप्यतेकिंस्ततेरुदविंदुभिः चुलुकःदृतस्थुलके धृ
त्वापीतः तमः सिंधुसिमिरसमुद्रोयेनतस्याविमिनीविंधोः परमिनीमित्रस्यसूर्यस्यकरात्किरणादेव हस्तान्नरंध्रे
णगुल्यंतरालविवरेस्यच्युतैर्गलितैः चुलकेनपीततमःसिंधोपरिवर्तमानस्यरवेः करांगुलीविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः॥ अंधो
रुस्त्राजलबिंदवइव भृंगा गगनेशोभंते इत्यर्थः चुलुकितेति करविशेषणं वा॥ अनुपदंगगनात्सकाशात्कमला
निप्रतिपातानां सरंशतरलारमान्यतिस्थूलानिकमलानिते षांमधुस्रोतसमकरंदप्रवाहस्यकच्छद्वयंमकरंद
द्रनागद्वयंयत्तदेव तद्द्वयंतस्यापरिस्नणात्संश्लेषादुन्नयतस्तत्र लगनाद्धेतोरमी भृंगाअदः पंकोशकात्पर्थेऽत्र
मुष्यपीतस्य तः मसिंधोरधः स्थितावशिष्टकर्दमस्तं नानां वैतालिकस्य मत्तत्वतेविस्तारंति॥ सकलेपितमोजलेपी
तेऽवशिष्टतदीयपंकइव भृंगाः शोभंत इत्यर्थः॥ अमुष्याः मकरंदप्रवाहकच्छद्वय्याः पंकइतिवा॥ प्रवाहतटद्वये पं
कोयुक्तः॥ भृंगाश्चमकरंदस्यो परिगोपविशां तिकिंतुअनितइतितेषांजातिः प्रातः कालोधजातोंधकारः साकल्येन
विनष्टः भ्रमरास्तरूनाडेभ्योनिर्गतस्यागगनस्तुदीय मधुपनार्थंकमलान्युदिशयांतीतिनावं चुलुकितइति॥ तक

रोति॥ तिरूपं तात्कं॥ अस्मिन्नेनदीप्तोनावियक॥ घुसृणेति॥ घुसृणा सुमनसः कुंकुमकुसुमानि तासां श्रेणिस्त
स्याः श्रीणां कांतिनां अनादरि निरनादरणशीलैस्तान्यपि रक्तैर्नरैः सरसः परिसरस्वैरैः स्वैरसंचरणशीलैः कुमारतैरे
रति विलीनैर्मांसां नर्तुः करैः सूर्यकिरणैः जलजामोदः गगनावगाहि कमलबहलस्तद्विषयत्रानं दस्तेनोत्पतितिलुलस्त

तनशीला मधुव्रतावलिस्तयाशबलात्तिमिश्रणाद्धेतोः गुंजा गुंजास्त्रियं रत्नद्रक्ताद्धकृष्णगुंजाराजिर्गौरांग्रहयालुर्नि
र्ग्रहणशीलैर्जनितत्सत्त्वेजति मित्यर्थः॥ बालाश्चापि सुमनसां धीराणां मप्यनादरिणो भवंति॥ बालाश्च परिरक्त
करा भवंतीति केचित्॥ अनिज्ञाविचिए॥ उत्पतिष्णुः अलेरुजनीति॥ लुचः शावलनं तत्करोति॥ तिरूपं तान्हंसकेनावलु
ह॥ अपारचयती ति॥ यद्यस्मात् रवेः कुमारितमाऽतिबालारुचिरे तांसरसी शोणं रक्तवर्णं रचयति। यस्माद्यकमल
मकरंदास्वादार्थं पातु काश्वलि पटली भृंगश्रेणी स्वसंबंधादेतां नीललोकर्तुं व्यवस्यति॥ यतश्चेयं धवलानां स्फुटंती
विकसंतीनां कमलकलिकानां खंडैः समूहैः पांडूकृतं तद्दरमंडलं मध्यदेशो यस्यास्तादृशी तस्माद्ध्रुवं निश्चितं
इयं सरसी कल्माषी कर्बुरेवाजनिजाता॥ रक्तनीलश्वेतवर्णमिश्रणात्कर्बुरत्वोत्प्रेक्षा॥ ध्रुवं सुत्प्रेक्षायां वा बालातपोन्न
तः भ्रमराः परितो भ्रमंति कमलानि विकसितानि तिन्नावः॥ चित्रं किर्मीरकल्माषेत्यमरः॥ शोणीशोणस्त्वाचामिति डीप्

ऊमारितमाघरूपेतिकृस्व॥पटलकल्माषौपौरादी॥शरणाकमलेति॥कमलमात्रस्पकृत्रालाद्येनेत्र्यालुकल्पाव
रणेर्नानोत्र्यहोत्र्यत्याश्चर्यरूपंपुरुषसंबंधिव्रतंनियमत्र्यंगीकृतपरिपालनत्र्यीलत्वमितियावत्॥यंदृष्ट्वाउहोत्र्याश्च
र्यरूपःपुरुषइतिसर्वेवदंति॥कृतोज्ञानमतत्र्याह॥यद्यस्मान्नात्विकानिकमलानिविकासयतीतिकिंवाच्यंकिंतुश्रि
यःकांतिलक्ष्म्याःग्रहत्वंस्थाननमाविबद्धानिःवक्तुमिच्छुर्निर्व्यसवाल्मीकिकालिदासादिभिःकविभिःउपमानात्वि
चिछीग्रहत्वाद्विगुणसादृश्यपदीपित्र्यंभोजतांकमलत्वं॥मिताभिन्त्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपिनेत्रकमलानि
तिनिदृष्टानिलोकनेत्रान्यसौरविरपिउपकृतेउन्मीलयति॥उदितेरवेहिसूर्यैलोकनेत्रान्युन्मीलयति॥उदितेरवेहि
सूर्यैलोकनेत्रा॥अथचघटाद्यर्थग्रहणसमर्थानिकरोतिदृष्टिस्तत्रालक्ष्मी॥रितिलोकप्रतिष्ठेयतत्रालोकसहकृत
मिसत्वेकुःपदार्थग्रहणसमर्थाःयदपित्र्यतथाजावात्त्र्योग्रहित्वाभावात्कविभिःकमलत्वेनानुक्तत्वाद्दुल्लूकविलोकने
पुंवतिनोन्मीलयतिनचपदार्थनिग्राहयतियत्रोलूकस्यदृष्टिस्तत्रालक्ष्मीरितिलोकप्रसिद्धेस्तन्नेत्रयाःश्रीग्रहत्वंदूरनि
रस्तं॥सूर्येनकमलानिकमलतुल्यानिलोकनेत्रानिविकाशिउलूकनेत्रापिकमलगुणयोगाभावाद्विकाशपान्वयव्य
तिरेकाभ्यांस्वप्रतिज्ञामत्याकृता॥एवंविधःसत्यप्रतिज्ञःकोपिनास्तीत्यर्थःकमलानिविकसितानिसर्वोपिलोकःत्र्य

कै॰टी॰२९

अबुद्धकौशिकनेत्रैर्वनिमीलितैप्रातःकालोजातइतिभावः॥श्रीमट्ठत्वविचक्षुभिः क्षितीयेतियोगविभागात्समासः॥
उपमितिरुपमानंनपुंसकेचावित्युइ॥उपमीयतेनेनेतिउपमानंसादृश्यंइतिवा॥४०॥यदीति॥यद्यदित्वंमनो
अतिमहत्तिक्रियस्यैवंतेतानत्रमो॥ततोहिअधरपद्धतेर्जगपमार्गस्यध्वान्तमहायाज्ञिकनलउदित्वरस्तुदयश्री॥लेम

स्थ।

नस्पर्श्यत्वरितमुपतिष्ठस्वमस्तनयश्री॥प्रभुपर्क्षणेहेतुमाह॥हियस्मात्तइहसमयेप्रजातेकिलप्रसिद्धैरविज्ञैर्विनिलदो
त्स्यउपस्थानमंत्रेणधृत्वाप्राजलांजलयोमदेहाख्यराक्षसेषुउदवज्रतोजलरूपाज्ञानिभावंप्रजंति॥वज्रीभू
पतान्॥तस्मीकुर्वंती॥तिश्रुतायुक्तमित्यर्थः॥तिस्रःकोट्यो धकोटीवमंदेहाराक्षसाइतिपुराणंत्वतस्माउदयान्म
वंश्री॥प्रमुपतिष्ठस्वेत्यर्थः॥अध्वनिमितिपाठेअध्वरपद्धतेरध्वानमलंगामिनं॥नक्लित्वाद्वस्यप्रियादित्वात्पुंवद्भावात्म
क॥अध्वन्यंअलंगास्यध्वेअध्वनोयत्खौवितियत्॥उदवजोतिमंथोदनेत्युदकस्योदादेशः॥अभिविभागइत्येनैः कर्मप्रव
चनीयत्व॥द्वितीयाते॥४१॥उदयेति॥इयंअहमौलिः सूर्यस्यमंडली उदयःशिखरिणउदयाचलस्यप्रस्थेमानुनि
अवस्था॥यिनीवर्तमानाःस्तूयातूयसी॥शिशुतरानिरकृतरानिमहांसितेसांसितान्येवमानिकानितेषांप्रनिरुत्प
निरूमिःध्वांतेनतिमिरेणध्वांतवज्ररूपामांपिधायिकांआकरद्वाराच्छादिकांरत्ननिरूपांद्वारादंशिलांवधूपापनीय

२८

कतमेन केन जनेन विस्तुद्भिता उद्घाटितेति तेन खलु नैव ज्ञाने रात्रिविगमे यतो दृष्टपत इत्यर्थः॥ वाक्यार्थकर्मन जाने अर्थाद्वै
जनमित्यर्थ इति वा॥ अन्यापि मानिकाः दिवनिः पर्वतः कैयस्थी वस्थायिनी स्फुटतरशिलापिहिता पिकेन पित्ता प्रवतो घाद्य
तेत्र तिरोधितः कः कतमो ब्रह्मा तेन विस्तद्भितेत्यहं न जाने अपि त्वेवमेव जानामि। कालपरिवर्त्तकारिणा ब्रह्मणैनोद्घा
टितेत्यर्थ इति काकुवा॥ खनिः खलु खनिरिवेत्युत्प्रेक्षा वा॥ कतमः डतमन्त्रत्रातिशयेस्त्वार्थे वात मप्युवा॥४२॥ सुरेति॥ सुरपरि
दृढः शक्रः कर्णान्तिके कुंडलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतिग्रहरूपेण गृहीत्वा॥ किलेति पुराना देव्येत्रथप्रति
ग्रहानंतरं सुदातत्कुंडलद्वयं खलु निश्चितं प्राच्यै दिशे प्रादात्। हि यस्मात् सवत्रकस्तस्याः प्राच्याः पतिः धवो रक्षिता च प्रि
यान्वप्रियायै प्रीत्या निजकर्णविभूषणे प्रयच्छति॥ तस्येदत्तमिति कतो ज्ञातमत आह तत्र प्राच्यां तयो द्वयोर्मध्ये वर्णसायै उ
दयनाकृ उदितवरः॥ आरक्तकिरणरूपमेकं कुंडलं व्यलोकि दृष्टं। प्रातः अहर्मनिं नवतरास्तत्कालनिर्गताः करार क्तत र
किरणास्तद्रूपस्वर्णसाविसुवर्णश्रवणालीलंता द्दृशमिवच्छितीयं कुंडलं विलोक्यंते॥ तस्मात्त्रस्यैतद्द्वयं तेन प्रत्तमित्यहं
शंकय इत्यर्थः॥ सूर्यस्य कुंडलसमर्थनार्थं प्रसंगाच्चंद्रस्य कुंडलत्वमुक्तं। वालतरकिरणः सूर्य उत्तमसुवर्णत्वाद्विकर्ण
कुंडलमिवद्योतत इति भाव॥ कर्णनिंद्राय कुंडलद्वयं दत्तमित्याः एकपर्वणि कथा॥४३॥ दहनमिति॥ यादी छि रागिन्या

रक्तासती। अपि वसुधातिसूर्यललद्युणे पत्यौ गतवासरप्रभे समस्तदिशो वसाने सायंकाले समयसमस्तयंकालं प्राप्ते ऽत एवा
स्तं विनाग्रामस्तावलं वागते प्राक्षेस्न तिञ्चग्निज्योतिरित्यापद्यग्नि॥ होत्रमंत्रादिप्रामाण्याद्दहनम विशत्॥ सिषादीप्ति
श्चैश्वरस्तुवनात्पातालात्तकाशात् हठात्तैद्धालात्कारेणार्यांतरणिमेवाद्भुत्पोदयं प्राप्यप्पतरेण। रत्नेनेत्क्तता ऽमव
पतिद्भरस्य स्वर्गस्य प्राप्त्या वा प्राप्तिर्जया एवं न्यता सती ती व्रतपाती त्क्रण तया सह वर्तमानां मूर्तिर्यस्यास्तत्तां धन्ने। क्र
मेण सूर्येति ध्रवेदिवं प्राप्तेदीप्तिः स्वरतराजति तिन्नावः। यानारी भर्तृरि विनात्रासमयप्राप्ते विनष्टेम तित स्मिन्ननुराग
णी सती जन्मांतरे पितत्रा स्पर्धमग्निप्रवेशं कुरुते सा दुःखेतेः पातालप्राप्तमपि निरापयति ते व्यालग्राही यथा व्याल
मित्यादि वचनप्रामाण्यान्निरया द्युपाडुधृत स्वर्गप्राप्तिः सती सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्तिशरीरं यस्याः सती गौर
तस्याव्रतसुक्ता मूर्तिर्यस्यास्ततां धन्ने गौरीशब्दीयस्यपी त्यर्थः॥ समयप्राप्तेप्राप्तापन्नेइतिसमासः॥४४॥ बुधेति॥ तत्र
जन्मनोपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा रूपामत्वं किल प्रसिद्धं निश्चितं वा पितुः पत्रावाशितिहरि दूर्णदीनां ऊष्मनी ल
वर्णयित्र फलशाकादीनां पक्वाहारो लक्षणं शितिहरि द्रूर्णपदाद्यमदनीयं पत्रशाकादि वा तस्मात् ज्ञात्त। सद्रूपामो मे
त्रीतनयत्वादित्यादि बुधानामुदयनाद्यायदीनां इयं कथा गोष्ठी तत्र्येव सत्यैवयद्य स्माद्धितो नास्वतः इत्। प्रत्यकथा

हरपादमलच्छायाउज्वलकांते उल्केनास्वराद्दृपितमसांपिबावास्मिमिस्तेक हारास्तत्कायात्वामनयमुनाक्रोडे।
यमः यमुनाशनैश्चरः कालेः श्यामैरनुयेतान्यत्रं। सूर्यकापस्योज्वलत्वेपिश्यामतमतमिश्राहारपरिणतिवशाद्यमादिभिर
पत्यैरूपमैर्यतोज्जातंतस्यादियंपंडितकथासत्येवेत्यर्थः सर्वमपितमः सूर्येननाशितमितिभावः। आयंश्रदेरुहलोदिति
एपत। कालीवकालोवेतिडमान्द्रस्त्रियेत्येकशेषः।। तमसोकर्मणिषष्ठी। अनुपतनावितङ्।। कोडकालोः सिताः पंगुर्मंद
छायासुतः शनिस्त्विंमस्योषः।। धपा अनजतानि।। अयंरोविवर्दवः क्षणदारात्रिस्तस्याअंत्येप्रत्यूषंप्रतिरात्र्यवसाने
इत्यर्थः।। दिन मर्यादिनरूपकालंतुघ्यादिलक्षणसमयंअथवातद्रूपंश्यामंवस्तुन्त्र्यो बहुतरंयथातथापीनः पुण्येन
वा प्रसूयोत्पाद्यचिरं बहुकालमभ्यासंतथातेनप्रकारेण नजतानिश्रयतु। यथायेनप्रकारेणपुरापूर्वकालाप्रस्
तिर्यस्याथवकालीश्यामाप्रसूतिर्यस्येवंभूतोसोसूर्यः यमयमुनयोरपिप्रसवित्र्यतोजन्माधाने जन्मार्थबीजन्दानेमस
मयेपिश्रनेन चिराभ्यासेन हेतुनाशीलां कालोत्पादनस्वभावमुजितुं खलुनिश्चितंनक्षा किंतासमर्थोनभविता।कालप्रसूति
त्वभावः सूर्यः स्वभावस्यदुरतिक्रमत्वान्नावपिकालावुदपादयदित्यर्थः। उदयमानेनसूर्येनदिवसः जातइतिभा
वः।। प्रातःकालेक्रियमाणेभ्यासः पटुतरोभवति। चिराभ्यासंमयूरव्यंसकादित्वात्समासः।। यद्वाऽकारांतस्यचिरश

क्षस्यात्मंतमं योगेवेति समासः॥ प्रतिक्षणं दात्पयेवीप्सायामव्ययीभावेनाव्ययीभावः दिति सुपोन्लुक् इतीयासप्त
म्याबहुलमित्यम्॥ अत्ययमिति पाठेकालप्रसूतिः पक्षे ध्रुवत्॥५६॥ रुचिरेति॥ सुजनैरेवं तैयोगात्स्वानितिसंस्तु
तदुक्तं नैर्थ्यस्माद्देवं सुपहसित तत्स्यादति तु छान स्मन्यस्वरणो पनीविनः कोनाम खलः नोपहसिष्यति अपि तु स
र्वोप्युपहसिष्यत्येव। यथा उदिते सूर्ये सत्ति रूर्यस्याहणं क्रियते तथा खलैर्न॥ एवं तु छ्य एते स्वादरणं र्थयति किं
चिद्धदंती तस्माकं खलेर्निंदायां कृतायां नवादद्भौ राज शिरोमणिभिरस्माकमर्हणं क्रियत एवेति खलानां प्रयासो व्य
र्थ एवेत्यर्थः॥ एवं कथं स्तुतः कथमुपहसितइत्यत आह ससूर्यकवितालक्षणेन लक्षितलक्षणया किरणा यस्य तथा
तत्तस्यारुणस्य उर्व्या महत्याश्रिया सूता सूर्येनैवप्रसूताउवी श्री त्तया मनोषीलंकृतो रथो यस्य सः॥ तथा हरि
शासनं शनैश्चरं दंडधरो स्तुतो लोकान्त्रातुं असृजत्॥ शनि हिंस्रीत्यादि सिद्धगात्रे हेतु लोकपालतमालोकान् रक्ष
ति॥ यमो पि दुष्टाद् दुष्टयो निग्रहानुग्रहौ कुर्वन्न धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिनिवृत्तिजननद्वारा रक्षति॥ एतादृशौ परोप
कारापरौ पुत्रौ प्रासूत॥ तथा रथं पदानामनाथानां च चक्रवाकानां कृपासिंधुर्दयासमुद्र रथैस्य पदेनव्यवसायेन ग
त्या जगज्जीवदाया समुद्रो वा तथा सकलपदार्थग्रहणसहकार्यालोकसंपादनद्वारा दृग्भ्यां सर्वजनने त्राणं बंधुमि

त्वमेवंभूतः सुंदरोपरोपकारकरणैकस्वभावोपि इनिस्तुतिपक्षः॥ रुचिस्तेजो रूपस्तापकर इतियावत् तथाचरण

श्चरणरहितः यद्वा विपरीतलक्षणं यस्य विरोचरणो यस्य॥ पुराणं दौश्चरण्यं गुल्मादिध्यानकष्टादि दुष्टफलश्रवणाभ्याने

प्यचरण एव सूर्यः॥ विश्वकर्मणा कुंदभ्रमारोपस्य सूर्यस्य तेजसां दुःसहत्वाच्चरणाकारेन निर्मिति इतिवा॥ अंधं प्रतिसु

नेत्रवचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्विवक्त्या पहासः॥ तथा ऽरूरो सारथेरुऽत्वेन याश्नाथो रथो यस्य सइत्यपि विरु

द्धलक्षणं॥ तथा शनैः क्रूरस्य हत्वा त्विरकालेनोज्यदुःखदत्वाद्यमस्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात्सरपी हहरणैक

स्वभावो शनिशुभेनेो उत्तौ लोकांस्त्रातुं भस्त्तेत्यपि विरुद्धलक्षणं तथा तिर्यग्योनिपक्षिविशेषस्वक्रवाकाणामेवदयासिं

धुर्नतिषातापकरत्वात् तथा दशामिव वर्धुर्नत्विषां॥ यद्वा तेजो मेरेणहृष्टिप्रतिघातकारित्वादबंधुरपि दृशां बं

धुरित्यपि विरुद्धलक्षणे नितउपहासपक्षः एवंभूतः सूर्यः संसुदेनी तिस्त्वं वः॥ ४॥ शिशिरेति॥ स्तनांबुरुदंवति॥ उदेति

सकूयः शिशिरन्नै शिशिरेहि तस्मा ज्ञानारुकपीडा येषां ते षां तनुन्नतां जननानां शर्मणः सुखस्याय घायत्राहयेवसंत

नि दाघंसंबंधिनं धर्ममुष्णं क्रमेण प्रयच्छति॥ अथानंतरं च वसंतनिदाघेसंबंधिनः खरास्तीक्ष्णतराः कारास्तैःकिर

णास्तैः शपानं शुष्कं म्लानं आस्यं मुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयः वर्षासंबंधमुदकं दत्ते ततो जलजत्यपुत्रां जलनीतानि

नै०टी०२५

तापंदत्ते॥ ततस्तापस्यक्षत्रांगारदानापवर्तां देहिनां हेमंते हि दत्ते एवं प्रकारेण परेभ्योयद्दत्तं तस्मिन्विषयेनिर्लंतं
पीनः पुण्येन घंटमानाः कृतेः शीतं तापहिमदानरूपपुरुषव्यापारस्याकुमुदिनी रूपंद्वयमिदानीं कर्कंधू फलवत्
कवदरवत्कोपादिवारुणेरोविषिरक्तकांतौ नवार्कं तरुणादित्यप्रसरतिप्रकर्षेण गच्छत्युदयतिसति॥ निजनांक
या स्वहस्ताश्चावारनिमित्तत्वेनेव प्रयोजकेन संकोचितं संकोचं प्रापितं निःप्रत्नांकृतमित्यर्थः॥ इत्यहं शंकेमन्ये॥
त्यस्तिदितः पद्मिनी वो विकसिता चंद्रोतिः प्रत्नो स्तोमेतिकुमुदिनी संकुचितेति भावः॥ अन्यत्राप्युक्तं प्रमेयं बोध्यं
कर्कंधुर्वदरी कोलीत्यमरः॥ संकोचितमिति रूपंनात्वकर्मणि निष्ठा॥ अन्यथाप्यारव्याने संकुचितमित्येव स्यात्॥ तद्
नयं निजवांकया किरणत्नलया स्वयमेव संकुचितं कृतारंभमितिवाव्यारव्येयं॥ कर्कंधु कृते तिपाठश्चित्यन्यथ विस्तर
नयात्साधकावाधकादिनोक्तं॥ स्वबुद्ध्विनिर्विविच्यबोधव्यं॥ पश्यकृतीति॥ अहिपतिः शेषत्योतिः शास्त्रानुसारेणव
नेन्दूमेरधराधनाअधस्तेनेनमार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरणं कृतं॥ पविन्त्रमतलघ्वांक्तिमपी वेदरूपातनु
र्दिहोयस्यतस्यास्यत्नानेस्त्विषां दृशनात्॥ निएकसहस्त्रमेवदत्वा सहस्त्राशात्॥ निकगकएवादिग्विचारवान्निशि
रात्रौ २ सहस्त्रफणत्वात् ५ प्रतिफणं वनेत्रद्वयसद्भावाद्वाभ्यां सहस्त्राभ्यां दृग्भिः सहस्त्रद्वयपरिमितानिर्दृष्टि

दृष्ठिनिरुक्तैर्मैणेयुगपत्पृथक्करस्वक्रुःश्रव स्वात्तात्द्वात्स्फुरणेतिपद्यपतिवेत्पहंजनिक्रियांद्वयेक्रमणहेतुद्वयं
यतःसहस्वराःस्वरूपेणोदांततयोदाना दिखैरःसहवर्त्तमानाःस्वराणांद्वा दूरूपत्वस्फुरणेतितथान्नास्वराःस्त्रो
केनास्वरस्रूपास्ततः।साद्वात्एवपत्निवा।यत्रौपातलगा।मित्वात्तत्रचक्षोषस्यवर्त्तमानत्वाद्दृदमयद्वारीरस्यकिरणम
हस्त्रस्रूपसंख्यारवासहस्त्रेषोनेत्रसहस्त्रद्वयस्यसत्वायुगपत्पृथगेकेननेत्रसहस्त्रेणास्फुरणेति।द्वितीयेनचएवपती
तियुगपत्पृथकश्रवणादवनीन्यामेषशेषनेत्रसहस्त्रद्वयस्यसार्थक्यमप्रदित्यर्थः।।स्फुतिमयत्तरोरितिपाठेवदद्
दूरूपस्यत्यामवायुक्ता।।अधनावलिसद्गौतिपगिवलिसद्मरसातलमित्यभिधानात्सएवार्थः।।दत्त्वातानीवकान्ति
वडुन्नयत्रापिसंवंध्यते।।सहस्वराःवोपसर्ज्जनेस्येतिपाक्षिकत्वात्समावात्तावः।।पद्मावद्भिति।।येषांकराणंस्वरज्ञा
तीक्ष्णतानिपूर्वपूर्वोक्तमयेबहुःअतितरांनप्रतिभासतेस्फुरंतिसर्वथानोपलभ्यतइत्यर्थः।।यद्वाएतसमासेनन
स्वरतः।वितीक्ष्णता।।पूर्वोक्तेषांअतितरांतात्क्ष्णत्वाभावजुपलभ्यतेखलुनिश्चितंअथचयेषामुपरिलागेवहंवो
नस्वरानस्वायिमंतत्वात्उपलभ्यतेःमीप्रत्यक्षद्वपाविकासहेतुत्वात्कमलानांस्तुहृदोवंधोनतिः।कमलवंध
वोधाकराःकिरणाएवपाणयःप्रवालरुचःविद्रुमवद्रक्तकांतयोअथवप्रत्नतबालकांतयोअतिबालाअथवा

वालपथ्नववन्द्रकांतयोरद्दत्स्पंतइति विरोधः॥ तथा जालेधृतं प्रवेशितैः गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैरत एवायैतै
स्तद्ध्वशादं दवदीर्घीकृते एषामेवक्रियद्वयवैः कतिपयैरवयवैः करणैरेषां किरनानां पाणीनां चयश्चालिंगितः
संबंधश्चासावंगुलिलिंगिमाश्च अंगुलिवल्लिंगिमाः संजिमाश्च॥ लिंगितांगुलिलंगिमातद्युचितंमियमितितत्र
मैत्रीति॥ गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानां मंगुलीतुल्यत्वादाश्रितांगुलिवन्नारूतायुक्तैर्वा॥ पाणीनां
मदद्वैः कतिपयैरवयवैरंगुलिन्तताग्रारूतामवनीत्यपिथुक्रमेवेत्पर्थः॥ जालेघृतंतः प्रवेशितिरायतैरेषांक्रिय
दवयवैः कन्दैरिंगुलिलंगिमाश्चालिंगिता गवाक्षविवरप्रवेशानंतं संसमालिंगिष्पतइत्युक्तिरंगुलिचा
तितिथाः॥ स्पष्टार्थः॥ नरखोऽस्त्रीनखइत्यमरः॥ उचितेनवीक्षायां द्विरुक्तिः प्रवेशितैस्वाधीत्पेआवश्यकेवाणिनि। आ
लिंगिताः लिंगि धातोः पचाद्याद्देराकृतिगणत्वादिदेः कर्मणिलुङ्‌ पक्षेनिष्टालंगनिरमणीयत्तयाचितंप्राज्ञोमीतिगत्य
र्थाल्लिगिधातोः पचाद्यादेराकृतिगणत्वादिमणिसमर्थनीयं॥ पश्यतयति॥ नोराज वत्वं नवमस्याश्लोकस्य हस्तोपरिव
र्तमानानां वलानां स्पृहविशेषाणां जालाङ्गवाक्षविवरद्वैर्द्वेतोर्वलनीमवार्यात्प्रविष्टवतीरम्युर्कैकररूपाअंगुलि
जालप्रवेशादंगुलीतुल्याः सूर्यकरानथवकरेर्थैगुलीनांयुक्तत्वादर्ककदानामंगुलीनांलाइवकमलदंडस्त

स्त्रीनयनयोः पेयत्वंगोचरत्वं यत्रापयसादरं पत्रपात्वं नेत्रयोः कमलत्वाज्जालमार्गप्रविष्टास्त्वयाविलोक्यमाना
एतास्त्वनेत्रकमलनालाइव जनैर्दृष्टं तद्धस्पर्थः॥ जालानां वा कमलतुल्यत्वान्नत्रालाइव त्वं पद्मेपतिं वा॥ अम्र कायां
भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमध्ये परिभ्रमतां अन्दूनां त्रसरेण्वादिरूपरजः। कणानां गणेनसमूहेन। कांताभ्या साअतएव
दिवो वर्द्धकिनास्वलोकतक्षणाश्वसुरेण। विश्वकर्मणा पुनरपि कुंठ शाणचक्रे धृता आरोपिता। सत्सत्राऽञ्च मैनवकिं
वावभाति॥ अपितु तथैव शोभते॥ यद्वात्रमंतः शाणघर्षणवशात्परितः पतंतः येऽणवः ज्ञातितजसः कणास्तेषां गणेन
राकांत त्वं युक्तं। विश्वकर्मणा सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणं। नयनयोराधेयत्वमित्यपि पाठे स एवार्थः। गुणेनेति पाठे गुणेन
वस्त्रेणेत्यर्थः। जालाज्जालान्वेकवचनं॥ ५४॥ दिनमिति॥ दिवाकीर्ति रविना पितृइवदिनं दिवसं नीहौः सवितुः कैरैरेव कु
रेर्निशोर्निमिरकवरीलूनांतमोरूपं। वेणीच्छिन्नमूलां कृत्वा निरदीधर नूनमिद्धारितवान्। मुंडयित्वा कापि कचित्के शेष
वशिष्टः स्यादिति गवेषितवानित्यर्थः। अथच बहिर्निष्कासयामास॥ नापितोपिव्यभिचारादिदुष्टां स्वीयां परकीयां स्त्रीयां
तुरैर्मुंडयित्वा देशाद्बहिर्निष्कासयति॥ ततोऽनंतरं तस्मान्मुंडनाद्धापरि नस्तत्र पतयालुभिरधः पतनशीलैः केशप
लीमैः कृत्वा अवनीतलं तेषां तेषां घटादिपदार्थानां छायं प्रतिबिंबितस्य छलाद्व्याजेन ध्रुवं निश्चितं अथ वलंदूपाभि

मा स्फुरति शोभते ॥ इन्दोरधोभागे उल्लसन्मुडितकबरीपतया लुकेशार्द्रकेशसंबधा उक्तं न तु प्रतिबिंबरूतं इत्यर्थः ॥ छायाव्य
तिरिक्तं सर्वमपि तमो दिवसेन सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः ॥ दिवाकीर्तिस्तु नापित इत्यमरः ॥ कबरी ज्ञानपदेति ङीप् ॥ नूनं
त्वादित्वा निष्ठानत्वं ॥ निरधीदि धरत्व धरिश्च इ ऐ ओ वङ् लुपधा हस्वत्वे स्यात्सस्य सत्व इत्वादित्वे दीर्घो ल घो रिति दीर्घः
तत्र छायेति किं नाषस्तेने निवानपुंसकत्वं ॥ ५७ ॥ इदानीं शंखिकानां शंखरुका कृत्वा तच्छाजेन नलयशोवर्णनं करोति
रूपमिति ॥ हे नलवयं श्रेयस्ते मंगलायस्त्वष्टः कृतः शाद्वेयस्य पतंशंखं तव यशाए वद्भूमं ॥ बलकीर्तिमेवशंखरूपतया वर्णयाम
शांखिकैर्यः शंखो वाद्यते तत्वद्यशा एवतत्कुह इत्यतरं तव यशा इत्यर्थः शंखस्वनो हि मंगलदायकः ॥ तद्यशोऽपि लोकानां शु
नायत वद्गुणपक्षोऽकत्वात्कृतमिति ॥ यस्य शंखस्य यशसश्च सम्यक् इष्टुत्वात् दुत्तरत्वात् वसोदर्यं समानोदर्यस्त्राम प्रसि
धो द्विजेन्द्रश्चंद्रः दिवसस्पष्टं लिखितो स्तिमितः प्रभत्वात् चित्रलिखित इति वर्णयति स्फुरो इन्दुपत इत्यर्थः ॥ त्वमिह गगने प्रत्यूषस
मयेव ऽस्य चंद्रस्य कृत्वानिश्चितं श्रद्धाकरं शंखसहोदरत्वं दास्ति कथं बुद्धिजनकं करछदं किरणविनाशमपि पद्मपाशंखपि
किरणानसंती अस्यापिदानीं नसंति ॥ किंवास्य हरिण संबंधि हारिणेयकलंकस्त्वद्रूपं नितरां अतिशयितं स्थानिः श्यामता
या स्थानमपि पद्मपाशंखस्यास्य उदरं नागे नितरां श्यामतास्ति सर्वं द्वेपि ॥ तस्मादप्येवं चंद्रस्यापि यद्यप्यस्ति तदपि तथापि हरिण

शंखसोदर्यत्वं निश्चितं तथा चंद्रमपि तव यशोभ्रूम इत्यर्थः उक्तप्रकारेण सोदर्यत्वं चंद्रस्य ।

संबंधीयः॥ कलंकस्तदस्य यु तरां म्लानिस्थानं पदं॥ चंद्रस्याश्रयेयत्शंखत्वात्त्वेपि निःकलंकं शंखमेव तव यशो ब्रूमो न
तु सकलंकं शंखमिव चंद्रमिति भाव इति वा॥ अथ च हे राजन् तव यशः श्रेयसो यशो विद्वद्येसृष्टत्वाद्विरचितस्मृतिवाक्यं
शंखनामानं मुनिं ब्रूमः शंखस्तव यशः श्रेयेस्मृतिं चकारेत्यर्थः॥ यस्य शंखमुनेः सोदर्येण भ्रात्रा लिखितनामा द्वि
जेन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिविस्पष्टमपि॥ इह लिखिते श्रद्धाकरं सत्यविधिमकारकं तु दासाद्रातनिश्चितं वा करयेणपा
पा छेदं कर्त्तनमपि पदं॥ तथा हरन्नीति हारीतस्य शंखस्य फलात्तु न धानफलहर्त्तुरस्य लिखितस्य यः कलंकः पापं तं
दिवं म्लानिस्थानं पदं॥ अथ च श्रेयसे लोकानां कल्याणाय सृष्टः॥ एष श्लोको नलरचितः हि दोयस्मिन् एवं भूतं तव यशः
शंखनामानमृषिं ब्रूमः॥ समानधर्मत्वान्न तु तत्रान्तरं कुलकित्वात् सोपि धर्मार्थस्मृतिवाक्यानि सृष्टवान्॥ यस्य भ्राति
नि सर्वविदः॥ लिखितस्यैवायं हस्तछेदस्य श्चनारतेज्ञातव्यः॥ शंखिकास्त्वस्त्रबोधार्थं शंखवादयंतिति स्माछीघ्रतु नि
ष्टेति भावः॥ लिखितमुनिरेपि यदि दिवि तारा शंखोजा॥ त इति केचित्॥ समानोदरे शयित इत्यर्थे सोदराद्यदिति यत्तत्र
स्मादेव निर्देशाय त्रात्यय विवक्षायामेव क्तिनाषोदर इति पा॥ सूक्ति का॥ समानस्य सः॥ धरित्रः संबंधे॥ एकपदेऽत्रा
वरूपके णिनिः॥ पद्यानारेति॥ विशाखवानक्षत्ररूपस्य मानमेंडलस्य हंसार्जनाकारत्वाछं खस्यविलोपकः॥ स्वप्रत्ययाना

नै॰टी॰१९

शाकस्तस्यतथाजलजंकमलानिनिंदतोविकाशयतो॥ ध्रुवयतस्ताराणांखविलोपकस्यातएवजलजेशोरवंरवं
डयतस्ती॥ त्वरणत्विषः सूर्यस्यैवशंसांविकाशिल्पिनः सारंभंमोघोर्गच्चलता प्रसरतः॥ ध्रुवघर्षणवशात्सायोपग
मनागमनेऊर्ध्वताकरेणरश्मिनापाणिनाचनिविडंनिपीडनंबाधांदृढांयंत्रणांचलेभितः प्रापितः॥ अस्तंगतेम
दृंयस्यसविधुश्चंद्रशंखच्छेदसौकर्यार्थमुपकृतमानीतंयदंबुतस्यपंकेबुजरजोलंबालः छिद्यमानशंखसंजात
रजश्चयःकर्दमः॥ जरकसंबंधात्ऊः कर्दमीभवति॥ तेनपांडूभवत्स्ताह्मयत्वाद्धवलमपिधवलपंकवशाच्छवलो
भवयच्छंखच्छेदकारिकरपत्रंतच्छावंइहप्रातःसमयेवहति॥ शंखविकाशिल्पिनोहिच्छेदसौकर्यार्थंछिद्यमानशं
खादिदेशेजलंक्षिपंति॥ दृढतरग्रंथिच्छेदादौचकरपत्रंकरेणनिविडंपीडयंति॥ शंखादिच्छेदककरपत्रंनाईचर्म
कारसंजातरजःपंकपांडुरवंभवति॥ अस्तमिताईंद्रश्चंद्रस्ताद्दृक्करपत्रतुल्योद्दृश्यतइत्यर्थः॥ सूर्योदयेदिये॥ जातस्ता
रालुप्ताःकमलानिविकसितानिर्विरुद्धोद्धर्नास्तिमितद्युतिस्ताव॥ जननंकरेणेतिश्लिष्टपदैरुत्प्रेक्षकत्वनं॥ पांडूभव
तीतिच्छि॥ ७॥ जलजेति॥ जलजंकमलंशंखश्चाकरेणांनुनापाणिनाच॥ अयंश्लोकःपूर्वेणसमानार्थत्वाद्देक्षेप
कः॥ ५०॥ यदिति॥ अंशुमान्पाथोनानांकमलानांविमुद्रणप्रकरणेउन्मीलनप्रस्तावेएवयस्मात्दृष्टालोकेने

२४

त्राणेन निर्निद्रयति विगतनिद्राणि करोति उन्मीलयति॥ यस्माच्च हरिः श्रीविष्णुः शिवपूजासमये एककमलन्यूने नव
रुहां कमलानां सहस्रं स्वीयेन नेत्रेण पूरयति स्म। तत्तस्मात्सरसीरुहामपि दृशामपि वास्तवं आबाधितं साजात्यं तु
ल्यजातीयत्वं अस्ति॥ यत्तथा यात्वं मूलमारोपकारणं यस्मात्तस्मात् दृशी यन्निबंधनाच्चक्षुषः पद्मेन सहोपमा तादृशं पंकवि
दृभिः कालिदासादिभिः कविभिराद्रियते तरां आत्मादरेणोपनिबध्यते। यदि नेत्राणि कमलसजातीयानि नाभविष्य
न्तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे नानि निद्रोन्मीलयिष्यत्। श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेणापूरयिष्यत् न ह्यन्य
प्रस्तावे न्यस्य योग्यतास्ति॥ तस्मात् दृशां कमलानां च साजात्यं वास्तवमस्त्येवेत्यर्थः॥ उदितः सूर्यः कमलानि विकसि
तानि सर्वोपि जनः प्रबुद्धः तस्मात्त्वमपि प्रबुध्यस्वेति भावः॥ विष्णुः स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिंगपुरा
णादौ स्पष्टं विष्णुनेति विगतमुद्रं करोतीति एतत्ताद्भिः विष्णुः। निर्निद्रयति तत्करोतीति णिच्॥ पूरयति स्म तत्रा
पि। समानजातिः साजात्यमिति। विग्रहे स्वार्थे चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् तु समानस्य तियोग विभागाच्च समानस्य
सः। वास्तवं आगतोर्थः संबंधे वा ऽण्। तत्पर्यायाव्ययनस्तु शब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे वा। पद्मोपमा षष्ठी समासः॥
॥५०॥ अवैमीति। यत्कुमुदं कुमुदनामा करिं रवौ उदये सरसि वा ऽप्यच कमला यासं पद्मरूपाया लक्ष्म्या आकरेण्टहेको

जागरे विलतं विस्तारितं यत्र रूपे नेत्राणां मुदरं येन वितता निपत्राण्येव नेत्रमध्यान्वितं तत् विकस्वरं अथच प्रसारि
तपक्ष्मनेत्रोदरं उन्मीलितनेत्रं सत् निखिलया मिन्यासकलरात्रिसंबंधिनो यामिकस्य रात्रिवृत्तः प्रहरस्याहरिक
स्य सकलरात्रिजागरूकस्य श्रियं शोभां चौरात् श्रयति अत्र श्रिम्रयत। सा यमारस्य सूर्योदयावधि यद् विकसित मस्तत्
अथच सकलां रात्रिं जजागरीत देवके दुंदुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भं तत्त्वमंत। सूर्यकिरणसंबंधसंजातनिद्राप्रसंको
चवशान्निर्गंतु मशक्नुरं तः संचारिणो द्विरेफास्तेषां निबद्धस्संजातो रवस्त द्रूपाया घोरणप्रसुप्तः चर्घर रव वा
डंबरस्तया घनं निविडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रासंबंधिसुरवं डपेति ॥ अंतर्गतं त्रमरं सस्त्रं ऊचती त्यर्थः ॥ अथच
यः कोशागान्निसकलां रात्रिं जागर्नि स दिवसे घोरणघनं निविडं यथा तथा निद्राती त्यर्थः ॥ इत्यहमेवमित्युरा
श्रयतीति डुरिलुट्ड्रा स्मउ तिन्द्र तेलट् ॥ नीमशब्दार्थं त्रिपुरे धा तोर्निर्जंता एपा सश्रं ये तियुव ॥६०॥ इहेति ॥ इहत्र
नोतप्रष्छा संज्ञिनः प्रश्नवाचिनः किंशब्दस्य प्रथमां ते रूपं रूपे ते नैव प्रतिनियमिता प्रतिरूपं शब्दांतरस्याप्रणेता
भावकिंनिवाप्येन कोको इति नियत नाषिणा वायसेन ककिन फणिनः शेषात् रूवहुतमन्नं म हानाष्पत्र हरीशा
स्त्रं पानिनीयमितियाव त्तत्र तात ङुलङ्गणस्यादेशस्य स्था निनौ आदेशिनो को नतकथयेति द्वल: ऊत: प्रश्न एष

२५

कोकिलः विहितानुकृतायान्तु हीति वाक्सैवोत्तरं यस्यैवं भूतोऽभूत् किं काकः प्रातः स्वभावत एव कौकाविति वदति को
किलश्च तु ही तु हीति ॥ काकः स्वभावात्कौकाविति प्रथमाद्विस्वनानंतरं प्रश्नवाक्यं ब्रूते ॥ कोकिलश्च तु ही तु ही इति तत्रै
त्रिरूपात् श्वहिश्च तु ही तु ह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति पाणिनिसूत्रस्मरणत्र्लीलः सन् तुहिस्थाने तातङो विधानात्तु हीति
तातङ्स्थाने वितुमुत्तरं कोकिलो दत्तवान् किं ॥ भ्रातं ज्ञातं काव्यादयन्याद्दयं तद्इतिभाव ॥ सूत्रवार्त्तिकयोर्महाभाष्येनैव वा
र्घसंपादनात्पाणिन्वेतुकं स्थानं प्रसंगसोऽस्पनयोरिति स्थानिनोऽज्ञात इति ॥ दशादादीति ॥ अयं आकर्णमानवाद्धूको
पिकश्चित्कपोतः षट्कलक्षणः पक्षीदासीपुत्रस्य दद्दगोत्र संजातमात्रिकस्य पाणिनेस्तत्रे पाणिनीयव्याकरणे अधीतं पु
ठतमस्यास्तीति पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत् ॥ अनेके षु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोपिकपोतरूपः शिष्योऽभूत् अवमि
त्यहं मुत्रे हे ॥ किंभूतस्तदध्ययनवशादेव कंठे देवादिशब्दोच्चारणे सिद्धये उदाहरसाधनापद्धता धृष्टावका कुठिनीघ
टिकातस्याः शेषः अंगुलीलग्नोऽवशिष्टभागस्तद्रूपयाऽरूपया नुया ऽनुयात संबंधः घटिकाशेषरेखया कंठे लग्नत
इत्यर्थः ॥ बालाहि पट्टिकादौ षट्टिकया लिखित्वं पठित्वा सरस्वतीबुध्यास्मायं लिपिप्रोञ्छनांगुलिलग्न खटिकादिरज
साकंठे रेखां रचयंतीति ॥ कपोतस्य ध्वंसे रकंठे स्वभावेनैव धवलारेखा भवति ॥ यः कपोतः सर्वमपि शास्त्रं विस्मृत

नै०टी०२५

दिवातत्स्मृतिगतां उषसि प्रातः स्मृतां दाधाघ्वदावितिपानि निरुक्तां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरणभिया घोषयन् पुनः पठन्नन्तस्त्र
यसि काले गतीति पिसंप्रोतीपि प्राक् काष्ठघटितपट्टिकालिखितसूत्रपाठादि पाठयेन संस्कारेण पटुतरात्यास्माहितवासनया शि
रो धुवति ॥ विस्मृतस्य प्रातः स्मृतिर्भवति ॥ कपोताश्च प्रातर्घुघु इत्युक्तं कुर्वन्ति ॥ शिरश्च कंपयति तस्मादियमुत्प्रेक्षा ॥ वाला अप्य
भ्यासु काष्ठघटितपट्टिकासु घटिकाखिलिखितं धवलाक्षरं सूत्रपाठादि आवर्तनेन घोषयंतः शिरः कंपयन्ति ॥ यो पि वि
स्मृतं पुनः स्मरति सो पि शिरः कंपयति ॥ दक्षस्यापत्यं अतञ् तो मनुष्यजातिरिति ङीप् तत्र दाक्षेस्ये विषयस्य कर्मण्यपीति
कर्मणि सप्तमी ॥ अधीत मनेनेत्यधीती ष्टादेराकृतिगणत्वादिनि घोषयन् चौरादिकान्तस्तु रेवमता धुवतिदा धातोदादि
कान्तं कंपइत्यस्माच्छत्यडित्वा गुणनिषेधे उवङ् ॥ ६२ ॥ पौरस्त्यायमिति ॥ जांबूनदतनु उत्तमसुवर्णतुल्यस्वरूपे नराव
त्राक सौधस्यैव जयंताख्यस्योपरि वर्त्तिसुवर्णकलशरूपो अमोमानुः पौरस्त्याया हरिति प्राच्यादिशि ॐ कुंमेनकुंकुमवद्ब
मत्रिणा स्निग्धरक्तायाः श्रीः शोभा तां तु षो नजंत्या वैजयंत्याः पताकायाः सोपि घर्मे पिघरूपेण रक्षुक्ककंठेर्लंबलग्न्या अं
वालेर्मयूषेर्नत्वा चिन्नं हरति ॥ इंद्रसौधस्योपरि वर्त्तमाना चालतरा सूर्यकिरणसदृशी यरक्तपताका समूहा इव सूर्य
श्च स्वर्णकलश इव शोभते इत्यर्थः ॥ राजादिप्रासादेषु हिरक्ताः पूर्णस्य पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्तन्ते ॥ पतेषं इंद्रसौधस्य

२६

वर्णकुंभरूपोऽस एवैतस्मात् द्रवामिरुत्पन्नाभिर्भाभिः कर्त्रीभिः तिमिररूपो निरूपोऽजलधिस्तस्य यत्पानं यासेन निरोधाप
नं तत्स्थाने नितरां सुचिरं ॥ ऊंचो द्रवोऽगस्त्यः पूर्वं समुद्रमधात् ॥ अत एतासां भाभिस्तु रूपकं लोद्रवत्वात् समुद्रपानं सु
कमित्यर्थः ॥ सूर्य उपक्रमागतस्तिमिरं च सर्वं निरस्तमिति ॥ नावघस्त एव सुमन इति पाठे ऊंचे सरश्री सुरषरस्यार्थः ॥ तिवै
रिति पोठतोक्रमपर्यपताकाया अपत्यस्यैषस्तत्सदृशो रित्यर्थः ॥ पुरो देशे अस्त्वदक्षिणापश्चात्सुरस्तस्य किं निवेतिदृष्टि
कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि प्राप्तापि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमेन व्यावर्तितत्वात् तिमिरजलधेरित्यत्र व्य
वति ॥ भाभिरित्यत्र तु कर्तरि तृतीयैव ॥ ६३ ॥ द्वैत्रेरिति ॥ तमस्तमालानां सदसिज्ञाकरे षण्णो स्तव ॥ दिनसंबंधीनि मित्र
पातिरूपालतरूणां गहनस्थानानि यस्मिंश्च वनस्य ग्रासे विनाशे दवीनाबुके वनेव क्रिताकज्जद्भिः द्वित्रैरल्पसंख्यैरेवा
स्य सूर्यस्योत्स्रैः किरणैः सहस्त्रपत्रानां मदसिज्ञाकरे ष स्त्रोत्सव ॥ दिनसंबंधी हर्षो विकासो यस्मात् ह्यस्मात् प्राणिवितीर्णः
तत्तस्मात्कारणात् निदाघघृणिः सूर्यः श्रमनाशुस्थानां किरणानां ऊर्ध्वं समुहं अधुना द्वित्वेरेव करैस्तमो विनाशोप स्य
विकाशो व्रजाति रयखुंबिते वेगवच्च संमोघंनिः फलं वितनुते विस्तारति ॥ किंभूतं अत एव पिष्टस्यापि पिष्टं पिष्टपिष्टं अतनके
र्तं पिष्टपिष्टीकृतं अत्यंत चूर्णितं चमाद् दिग्भ्योऽन्यं भूदि गगनांतमवेवाघं मालिन्यात्यात्यानकैयेनातिमिरविनाशस्य

नै॰टी॰२९

कमलं विकासस्थ्यवद्दित्रैरेव किरणैः स्वल्पादल्पकिरणैस्तत्करणे पिष्टपेषणं तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः। देवदावोवनारण्य
वह्नी॥ किरणोस्त्रमयूखेत्यादि घस्त्रो दिनाहनी इत्याद्यमरः॥ द्वित्रैः द्वौ त्रयो वा द्वित्राः संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहौ संख्येयड
तिडच्॥ दवित्रावुकैः तुवोल्लषयतपदेतिलाछिल्पादावुक जिश्रदवादवात्राबुका इत्यर्थवि॥ वस्त्राणि दानार्थं चूर्णंते
क्षौरादिकाक्षाणयते चकर्मणि चिरणप्रवुं वितं पिष्टीकृतमिति चकर्मणि नाविवनिष्ठा॥ ६४॥ दूरेति॥ अयं नानुतिमिर
जलधस्तमः समुद्रस्य शोषकत्वाद्बाडवा वडवानलरूपश्चित्रभानुरग्निस्तया तांपत्या खिद्यत्यावनरुहवन्या कम
लतत्या एव कांतायाः केल्याक्रीडयावैहासिकः परिहासकः परिहासकृत्क्रीडानर्मकारि हेलामात्रेण विकासककृत्॥
तथा दूरं गगनमार्गमारूढऊर्ध्वमागतः एवंभूतः सन्स्वात्मीयं स्वीयतेजोरूपत्वात्सहजं त्रास्वरस्येतिमानं स्वपरप्रका
शकं शुक्लभास्वररूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेपि किमिति कुतो न दधते धारयति॥ तथा द्युमने सूर्यस्य किरणश्रेण्यश्चाद्या
पि द्यो गगनं किमिति शोनयं निरीक्षी कुर्वंतीति प्रश्नद्वयं यद्वा स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्यत्रोक्तम प्रत्यक्ष
प्रमाणयति॥ यस्माद्द्यापि सूर्यकिरणपंक्तयः द्यां शोणयंति तस्माज्ज्ञा स्वरश्मेतिमा सूर्येण न धृत इति ज्ञायत इत्य
र्थः॥ एवं विशिष्टस्सूर्ये द्विरारूढः संनुतानस्तस्माद्द्यापि सूर्यकिरणास्वीयं शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयंति॥

२

उदयमागतः सूर्यः कमलानि च विकसितानि तस्यैः छोटीप्रमुदितेष्टेतिनाकः॥ चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः॥ दूरागम्परस्
द्वादिदं दर्शनात्समासः॥ विहासे नियुक्तः सप्रयोजनं शिल्पं वा स्पतितत्र नियुक्तः इति वा शिल्पं वेत्ति च कः प्रयोजन प्रयोजन
मितिनावन्त्र॥ स्वामी यं वृद्धाच्छा॥ दधतेर्दधधारणे एतस्यैव रूपं नौतं॥ स्वेति माहष्ट्यादिः श्रोणी कुर्वन्तीति नकरो
नीतिस्पं तारसा विघ्नवदिति ध्रुवकृ वष्टिलोपो वा॥ इष प्रातरिति॥ स्मृता भाग धामं उत्तमंडली भूषणश्रेणिपरिद्धु
तन्न द्रूलकर्णघिवयवेष्टु धारयामासु॥ किंभूतं त्रांतः पुरी निरवरोधसंचारिणी निःमर्दी निरुद्धा पुरोभागधानां म
श्रेनिहितां स्थापितां॥ इति किं हेमाग धात्र्य नया प्रांतवर्णनिय प्रयोजिक्य परितोषिता निनरां संतोषं प्रापिताया द
वीकृता निषेकाराज्ञी जैमी निजवपुर्भूषां स्वीयशरीरालंकारस्भूतोऽनेकविधसुवर्णमालिप्रच्छन्नी निभूषणान्यव
प्रसादात्पारितोषिकानि यो पुष्यस्यं श्रदादिति॥ किंभूतां माणिक्यरोचिर्मय्या पद्मरागप्रभारूपयात्को धस्याविगडु
बरस्तेन शरागलो वनरूवा गरूणनेत्ररूवारुत्वादरिद्रस्य विद्रविणीय ताघनकारिणी मयि स्थितायामप्यत्रत्वं कथं
नमस्त्वात्तुम्पिकसीतिरुध्यायामाणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकांत्याऽरुणत्वादारिद्र्यं दूरादपसारितं॥ एवं प्रभात
वर्णने क्रियमाणे जैम्या निजशरीरभूषणैस्ते सम्मानिता इत्यर्थः॥ अन्यो पि रोषारुणलोचनरुत्वार्कं विद्विद्व

नै०टी०२९

यति॥ शांतः पुरी निवृत्ति बहुत्वेन माणिक्येत्यादिना वस्त्रभूषणानां बहुमूल्यत्वं च सूचितं॥ देवी प्रासादस्थितेनैनवन
लः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितं॥ प्रातर्द्युप्रभृष्टी कमव्ययं॥ परित्तो पिनाएपंतानिष्ठाशांतः पुरीनिःसंबंध
२९॥ शांतः पुरी क्वेति पाठे शांतः पुरशब्दादितः पूर्वपदाः जिनिनिवाष्टौ अश्रावित्रिर्मयेति स्त्रियां पुवदितिपुं ववत्॥ इह
अग छत्री ति॥ अथ नृपतिर्नलः चंदिना दृष्टो रात्रिष्यं प्रेक्षणे विशेषयेति तत्र प्रेमस्मक्किवकुल्यनेत्रे गोचरत्वे अनिरो
लोने॥ किंभूतानां क्षमात्र सुखः प्रजानां समये नाणतां वर्णयतां॥ किंभूतः स्वर्गंगां वु निर्मंदाकिनीजलेकृत दिनारंभानु
तिः कृतप्रातः स्नानः तथा वरां गते नैनलवहिर्गमनानंतरमागते स्तैर्मागधैर विधितोज्ञातः प्रासादतो निर्गमे राज
गृहाद्बहिर्निर्गमोयस्य तत्था प्रियायो तिके नैमी पाणिग्रहणसमये कन्यादान प्रतिष्ठां गतया दीयमानि वस्तुनिम
ध्येप्राप्तं अतिपुष्पकं अतिक्रांत पुष्पकाख्य कुबेर विमानं अतिरमणी यं चेगवत्तरं सर्वत्र प्रतिहत गमनं वरथ
मा विधायारुह्या नंदातिरेकादितिशयसंजात हर्षादिग च्छत्॥ मागधागमनात्स्वर्वनत्वर्णनानंतरं प्रबुद्धः प्रासाद
निर्गच्छत्रित्यर्थः॥ अत एव नैमैपिवते सं भाविता इतिपूर्वश्लोके उक्तं॥ तस्य परम धार्मिकत्वं सूचितं॥ कृत दिनारंभोस
तिराग च्छन्नित्यनेन नवद्धमान नैमी प्रत्यक्षमुत्तरसंगतिश्च सूचिता॥ नलस्य पुण्यश्लोकत्वात्सर्वत्राप्रतिहतगति

२८

त्वात्तस्य वरथस्य सर्वमेव स्तुलंघ्यादि समस्तु इन्द्रकापथमित्यादिना सर्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्तेरतिपुष्पकत्वोक्ते
श्च स्वर्गमनोक्तियुक्तैव ॥ आनशे अश्नोतेर्व्याप्तिलुट् ॥ अति पुष्पकं अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः ॥ रथमधिरो
ढुं त्याधारस्य कर्मत्वं ॥ यो नकपार्श्वमिति पाठे कर्तृकरणेति समासः ॥ अवरोहतेः कालाइति द्वितीया तत्समासः ॥ प्रा
सादयं तो निर्गमं पंचमी तियोगविभागात्समासः ॥ पश्चाद्दर्शित्रा हि ॥ ६७ ॥ श्रीहर्षमिति ॥ मुख्यां नवार्थघटना मर्म
र्वार्थनिर्मितिमित्यजतेऽमुं चतः न्यूतनमेव प्रमेयं सर्वत्रैव दत्तः ॥ श्रीहर्षस्य ॥ एकाद्विंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे डटि
तिर्विंशतेर्डितीति तिलोपे च विंशः ॥ न त एकेन न विंश इति द्वितीयेति योगविभागात्समासे ग्रकादिन्द्वे कस्य वाडागिति
नञः अन्तिनावः एकशाब्दस्यादुगागमश्च ॥ ६८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीवेदरकेरोपनाम्नश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मज
जनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे एकोनविंशः सर्गः ॥ ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥

नाम्नागरोणायनमः॥ ॥सौधेति॥ सर्गसंगतिरुक्तैव॥ सरथएवपांथोत्तमेघः दिवः स्वर्गं ऊग्मन्छसौधोराजसदन
मेवाद्रिस्तस्यकुंडेमः नानावर्णानिकमणिबद्धभूमिः सौवानिक धातुकानाना विधगैरिकादिधातुयुक्ताऽधिको धूम्रमिलस्या
स्तटपर्यंतप्रदेशोप्रापकिंभूतः वातात्सकाशादप्यदधिकाकमणिबद्धभूमिः सौवानेकधाजातोजवोवेगोयस्यय द्वाजातोज
वोयस्यसजाततवः वातोजाश्वातोजातजवोयस्माद्वेगोः तेनापियस्मादप्यासकाशाद्वेगशिरिवितोऽश्वनातेनजातवेग
मेघपिउक्तविशेषणविशिष्टपर्वतोध्वदेशंगग्नान्तनति॥ धातुकेतिदोषाद्विमाषेतिकपाः॥रातताइति॥ ततःसौधोधूम्र
मिप्राप्यानंतरंदिनोकरेदिनप्रारंभेप्रभातेअतिकेआयातस्सुधाकरचंद्रप्रतीचीसिंधुवीचीवपश्चिमदिकसमुद्र
लहरीकेनेमीस्यादवतीयाति कंरहपरिसरप्रदेशमागच्छतेकोतलंप्रतिलक्ष्मीरूत्सउदगात्प्रसुज्जगामएतेन
नेम्यानलेआदरातिशयःसवितःअतिकइत्यपिपाठः॥ अधिकरणेचतिवासतः॥ वीबी रूदिकारादितिङीव
दिनोकरेओमाङोश्चेतिपररूपं॥२॥ मड्रीत॥ हृष्टामंदाकिन्याहेमारविंदश्रीयेनसनलः तस्यावदनेहर्षस्व
र्णकमलादि॥ विनितरामादरअविंदत्तलेभे॥ अतएवमदनेएकोकेकैवलामुख्यावाहकयस्यसः॥ स्वर्णकमलाप
यधिकंतदृष्ट्वासंभोगवासनयाप्रिरूपदितस्यर्थः॥ एकाद्यपस्येति॥ एकदहकस्मदनेएकद्वकस्तस्मीतियागविनागात्स

मासन्नामाद्यनि सहर्षाभवतीमदनानंदाद्विबा लसुः ततः समानाधिकरणेनवा बहुव्रीहिः शातेनेति॥ सापद्मेव श्रीरिव
बभाजे। किंभूता स्वर्देशा स्वर्गदेशस्य गमनसमये मंदाकिनी स्वर्णकमलं मम क्रीडार्थमानेयमिति संदेशरूपं तेनतनेलेना
र्पितं दत्तं करोदरे बिभ्रती तथाह्यादुन्निद्रपद्मकं विकसितकमलतुल्यनेत्रा। लक्ष्मीरपि के रूपपद्मं धारयति॥ प्रस्त
द्धाद्विकसितपद्मदकुनवति॥ संदेशः कर्माणि चञ्च॥४॥ प्रियेति॥ असौ प्रेमी प्रियेण प्रेम्णा प्रदत्तं एकं कमलरूपत्वादल्पमपि
बहुमेने तरां नितरां बहुमन्यत। यद्यस्मादितरेको मुख्यः श्रेष्ठो वराटको बीजकोशोऽस्य स्पातंप द्यं एवमेव लदं नयनवि
षयोयस्पपस्या॥ तद्धेनान्यवस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेकतरतत्पात्पादरेण दृष्टोऽत्र चितितंय छात्रां पुनः पुनः अप
रूपद्विस्पर्थः॥ अथ वयंघल्पमपि दत्तं बहुतरं नमन्येत तदेकश्चासौ वराटकश्च तमेकं कपर्दमपि एकलदंसंख्यापरिमि
तरवदंद्व्यत्वेननध्यायेदितिश्लेषप्रतिमोत्या पार्था पत्निः॥ तेन प्रेम्णा स्वर्नकमलदानदमति हि प्रेम्णि गुणेन वस्तुनीति
न्यायेन तत्स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्द्धद्रव्यादपि नितरामधिकमेन इति भावः॥ अपपदे न प्रेमनरः स्त्र चिता॥ पद्मस
मुद्रिं गत्वा स्नेमिति उन्निद्रैत्व॥५॥ प्रेपसेति॥ प्रेयसा नलिनसानेमा इत्यवादितक्रू॥ इति किं हेतस्विद्दुशा गितव
लिंगनविन्यंकरोती तिस्सत्त्रिशाष स्नानसंध्यानन्तरकरनीयत्वेनावशिष्टं कृतिस्मृत्सकोऽनतिकमनीयो नित्य

नें॰टी॰ २०

त्रिहोत्रादिरूपो विधिः मया समाप्यतां। परिसर्पणीन्न्यताताद्देवतादेतिसाप्रश्नः। परपदितेवत मित्राश्लेषविलंबव
शात्क्लेशः स्वेदश्चेन्मनवेत्त्। समागतेनाश्लेषलोलुब्धेन मया नवदाश्लेषः कर्त्तव्यः॥ पमंतरीयत्तपः शेषो विधिर
स्तिसउक्तः प्रसन्नविन्ननयद्धनुमानात्सितहे वसमाप्तिनिष्पन्नेत्यर्थः। नेमीकर्मकालिंगनविज्ञायमेतद्
नेमीकर्त्तृकालिंगनविषयेज्ञना। लिंगनखिन्नोतांप्रत्येवं तेन प्रार्थनान्तेतितिन्नावा। विधेः शेषइत्यपिपाठः॥ ६॥
कृति। सा नेमीरोषात् ईर्ष्ययातं मनस्येवाबोभवत्। मनस्यैवेवम चिंतयन्न चवसा साम्प्रतं कुवाच्यं। इतितिकिं। हि प्रिय
नर्ममर्मविन्न। आलिंगनादिकेलिरहस्यन्नेदी एतावानतिवक्रुरध्यापितेनानविधिः कुकुतः कियतिवाकालेवि
घतेपितुनास्येवसर्वोपिविधिस्त्वयान्तरएवकेवलं मम नालिंगनार्थज्ञात्पुत्तरमात्रमेतत्। यद्वाद्योताबात्क
विद्योतेऽपितुनास्यवा। सर्वं कदाप्येतावंतो विधेरदर्शनात्। इदमपिज्ञात्तुत्तरमेवेत्यर्थः। रोषवशात्लज्जावाशा
द्वासाद्यत्त्ववमाषइत्यर्थः। प्रतारणमेव मम करोतातिवा। तुष्टाप्तदितित्त्वावा। नर्ममर्मविध्यतीतिव्यधेश्क्विपि
संप्रसारणेच्वनहिन्नती। निर्श्वपदस्यदीर्घः॥७॥ क्षणेति। तदा नेमी चिंताच सरोष्ट्र हरास्थावेत्नी न कनियोसी कलि
रुदामनसाइतिआहस्माबोवत्। इति किं हे मुग्धे रूढे नेमी क्षणवि बदकात्। क्षणमात्रमेव वियोगकारिणिवि

२

धेर्नितकर्मनएवहेतोस्त्वंविरजसेउद्विग्नान्नवसीतिकुप्रश्नः॥एतावैतवोद्वेगोनकार्यइत्यर्थः॥यतोहंकलिस्त्वा
चिरंबहुकालंनविछेत्ताविछन्नशीलोनवाप्यपितुवियोजनमपिप्राप्स्यवेति॥एवमहंकरिष्यामिनजानामीतिसप्रति
ज्ञंमनेरथमकरोदित्यर्थः॥नावीवियोगःसूचितः॥विछेत्तातच्छीलेतृन्॥वेतित्वामवितिवादेन॥७॥सावदिति॥
अथएवंनलवाक्यश्रवणोद्वेगानंतरंसोत्सैमीनलेनानालिंगनात्स्वयमारब्धालिंगनभंगीकाराद्वासावद्दैवसापमा
नेवसती॥प्रमुमुखीनलात्समकाशात्तत्सैम्यागमनसंजातहर्षत्वाद्विकसितकमलतुल्यवदनाश्रीर्विर्धीकलानामि
आगतप्रतिजगाम॥काकस्मात्कामिवलक्ष्मीकुमुदालनीकेदारात्तस्हेत्वात्आरात्रिकटेपद्मरूपवदनांत्रेभोजि
नी॥कमलिनीमिवेत्युपमा॥लक्ष्मीनिर्गमेवकुमुदहेतेत्रस्पयथैव्हानत्वंतथात्सैम्यानिर्गमेनलस्पत्रेलोजिन्याश्चलक्ष्मा
गमनानंतरंयथाहर्षस्तथात्सैम्यागमनानंतरंसख्याइतिस्तद्भवितंउपमया॥८॥ममेति॥सनलःइतीवहेतोःनित्यस
त्रेनित्याग्निहोत्रेविषयेत्तांआहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेनप्रसिद्धांत्रेतांअथवात्रेतारूपांछितियंयुगत्र
त्यादिनापर्यंतापरित्तोषितवान्सजितवांश्चाइतिकिं॥असौत्रेतापिकलिद्वापरवत्ममपरःशत्रुर्मास्मभूत्इति॥त्रेअग्नि
त्रयमप्यप्रजनेहितकारिहाक्ष्म्तुरेवमनवति॥एतेनवाकरणेप्रत्यवायिनियेवनित्याग्निहोत्रमपरोनलतस्तुत्सैमी

परवश्या एवास्मदित्यर्थः॥ त्रेतावह्नित्रये युग इत्यमरः॥ त्वाहृत्य इष्टे ऐश्ववङनात्लुप्पधारुत्व॥१९॥ क्रियामिति॥ दमयंत्य
इति॥ असौ नलः॥ इष्ट इष्टगः सन्॥ करस्यां तस्या दृशौ न्यमिमीलत् पिदधौ॥ किं कृत्वा प्राह्णिलतनौ प्रस्ताति कीं अमिहो
त्रादिक्रियारूचाकिं कुर्वन् पाणिना ऽहमाह्नितः॥ तथा किं कुर्वन्निव प्रसृतिस्यां करा द्वयचुलुकास्यां प्रेयसी दृग्गा
रियत्परिमाणमेतयो दैर्घ्यमायाममं मापयन्निव॥ क्रीडाकारिणमियं जानीतु॥ युग्मं॥ प्रसृति प्रमाणे इत्याविति ल्त
ग्वितं॥ प्राह्णितनौ सायंचिरमिति घुस्लुडट्टि त्वाडः प्र॥ मान्लेर कर्मकत्वा ऊति वृद्धि त्यादिना ऽणौकर्तुर्णौ कर्मत्वाद
शाविति द्वितीया॥ मा पपन्मामानि ऽस्माद्धेतुमणि विज्ञात्॥ २१॥ तर्कितेति॥ हे अलि सखि मया नेत्रपिधायनी त्वं तर्कि
ताज्ञातासीत्येवरूपा इमां सुबोधत्पघवचनात् अपरिपूर्णपदावाणी अस्याः स्मातन्मास्वकरास्यां नलपत्निपार्मा चनाद्धितौ
ज्ञातं स्पर्शो न संस्वी यस्य शाधिलद्दणेन नलस्पर्श इति यया॥ ज्ञात स्पर्शमांतरं चेतो यस्याः॥ इति वा सा भैमी न मानसे प्र
याय्यतोर्मनिसो वनीमानिनी॥ स्पर्शेन नलं ज्ञात्वामाम वज्ञाय त्रेतायामनुरक्तो ऽधुनाप्येवं किमित्यागत इत्यभिमाना
त्किमपि ना वददित्यर्थः॥ वाणीकेति॥ निघंतत्वा क्प॥ २२॥ मेति॥ सुतनुः खञ्जोगीस्या इति अवादि उक्ता॥ अपि प्रियेणै
मी केनेत्ववापं मपि कोपञ्चेविती शत्रुस्या विष्टिर्लिंगत्वादु चितार्यैनेत्यर्थः॥ अहं यस्य प्रसादेन त्वां प्राप्तं प्राप्तवानस्मि

३

तत्तपेऽग्निहोत्रादिनाद्वियेत्रादरेण नकुर्यामित्याद्रूपकाकुप्रश्नः। एवंविधमहाफलस्य तपसोत्पादरोऽस्तुक्त एवेत्स
र्थः॥ त्वत्तापकत्वादेवासादरः क्रियते न त्विन्यथा तस्मात्कोपं माकार्षीरितिभावः॥२४॥ निद्रागीति॥ हे नैमिश्र अहं नि
शितवदास्यं आलिंवदत त्वापराधमार्जनायेदानीमेव वंद्यसेन मस्क्रियसे॥ रात्रौ दास्यं प्राप्तइत्यनेन नमस्कारवाङ्मौ भी
रात्रिरत्नमपिस्त्त्वितं। अन्वीवदंश्चनिसर्वत्वान्नमस्कारार्थाचौरादिकाद्दहे॥ स्वार्थेणिचिवडित्वेणौवङ्। सुपधा
ह्रस्वः॥२५॥ इतीति॥ एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्यान्नैम्याः पदासेत्सेवरणानिकेटान्नावायप्रणामार्थपत्याप्रेरितेनोऽ
रेणनमस्कारारंभ्भानो वित्याद्वात्रिहन्नस्यप्रकटनेनवासरोषंप्रतित्या स्वीयवरणयेः। पतिकर स्पर्शस्यानौचित्याद्धा
तंकोन्यं तेन वसहयथातथाचरणस्पर्शान्मूर्वमेवस्त्वकराभ्यो रुद्धी॥ विवार्यतंकयन्देरम्मूमुहत्कामाधीनंचकार
॥ एवंतया विलोकितएवकामवशोजानइतिभावः। पदस्यसेवेता ह्यर्ध्यमात्रेचचतुर्थी। मुहेरकर्मकत्वाऊतिवुद्धात्या
दिनाऽणे कर्त्तुर्णौकर्मत्वान्नमिति द्वितीया॥ अम्मूमुहद्हेहत्यमणिचिवचस्तुपधाह्रस्वादि।॥२६॥ अवोचतेति॥ ततस्तस्या
स्तादृग्रूपकटाक्षविलोकानंतरंस्मरं निषधानामधीश्वरस्तत्वी वद्भिमानेनं अवोचत॥ किंभूतं तारधः। राज्ञस्यकन्याबि
निकावाचित्त्वेन उत्सुकलिंगत्वात्तस्याऽपांगेवलतस्तारस्यकनीनिकाया किरणैस्तासल्लभ्यदर्शनसत्कारहूपोऽ

नै०टी०२० लत्कारस्तेनवर्मा कः॥यद्वा वर्लंरागिरलातारायत्रन हृदयस्थासौ फलत्कारतत्पुरुषेण षष्ठीसमासः॥फलत्कार इत्यतिदेश्य
पदं॥१९॥कटाक्षेति॥हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रांतेन वक्रविलोकनव्याजेन रथ्यक हेतुव्यवसितं दूरलंघनेअतिदूर
देशातिक्रमणेरंघोवेगोयया एवादृशाकर्णीक्षेपे कपत्रेय निरूप्य विलोकनात्पुन र्निवृत्तं परावृत्तं किमिमत्तु त्वया
दूरंगंतुमुपक्रांता हि मन्हातकृपं पुरोहृष्टांजयेन आर्द्धं परावर्त्तितएव॥दृशोऽल्पेनेन स्त्रीत्वं युज्यते स्त्रियाहि नीतियुक्ता
॥२०॥सरोषेति॥हे सरोजदृक्सरोषा चित्वं मम मुदे हर्षाय येवोद्यापन्नवासि॥अगानामालिंगनाद्यर्थंडरापत्वेनस्पृहणी
२ यतत्वासो दयातिशयावेत्यर्थः॥यस्मात्न मापितुमस्य रसायिस्वस्यर्यस्तात्सं बंधिनसोराचादी प्रिः रतनपत्रस्य कमल
स्य विकासस्वर्वसौरस्नायेयवनवति॥न तु स्नान्योसोरच्चित्यत्र पुवत्कर्मधारयेति तुंवत्॥२१॥ छेत्तुमिति॥हे नेमि विधि
वशा हर्वनि कलंके पादो विषये अतिसादृश्यात्मिति दृशेणं नवचउत्तमा नोनवत्वावापवक्त्र विंवस्यविभ्रमो विशि
ष्टान्त्रा ति॥तस्य विभ्रमविलासं छेत्तुं राशांकं आनंकेशाशा रूपेणकलंकेन चिकित वा नित्सहं शांके यतो भिन्न भिन्ना
भिन्नप्रकारः किंचित्किंचिद्वे युक्तो विशिष्यचाति॥तस्य विभ्रमविलासं छेत्तुं राशांकं आनंकेशाशा रूपेणकलंकेन चि ५
कितवा नित्सहं शांके॥यतो भिन्न भिन्नो भिन्नप्रकारा॥किंचि किंचिद्वे प्रयुक्तो विधिर्घटयपदि विधानं यस्यतो

हत्र॥ तस्या इन्दुवन्मुखमृगांकयोः इत्यघमानसा हृस्यत्वांतिनिरासायचेंद्रं कलंकेन चिह्नितवानित्यर्थः॥ इत्यहं मन्ये॥
निष्कलंकं नवमुखं स्वं हृदयाधिकमिति भावः आनंकेऽत्रबोगादिकाद्यत्र द्रष्टव्याः थादिं क्रे लिट्॥ भिन्नभिन्नेतिप्रकारे द्विरुक्तिः॥
२०॥ ताम्रपर्णीति॥ तव वर्णास्त्वद्वदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरास्त्रिर्दोषत्वात्तु वलाश्चेतथास्वादके मधुराः सुधावा॥
क्रमेणाम लयनिर्गतमलयदक्षिणसमुद्रगामिताम्रपर्णपरिष्यनद्यास्तटे उत्पन्नैस्तथोऽमृतमयस्येंदोः कुक्षेजातैर्मौक्ति
कैः सह वृद्धा धृतास्पर्द्धा मिदृत्वपदयोर्यैस्ते अतिशयेन वद्धस्पर्द्धा वि द्धस्पर्द्धितरा॥ इन्दुकुक्षिजैरिति पाठे॥ इन्दुकुक्षेजातै
मौक्तिकैः॥ ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौंदर्येन तु माधुर्यं॥ इन्दुकोशे मौक्तिकानियद्विजापेक्षं स्तदामाधुर्यातिशयात्तैः
सह वृद्धस्पर्द्धतरा इत्यनृतोपमा॥ इन्दुर्वंश विशेषस्तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्यवेधकनिर्घर्षशेषत्वं माधुर्यं पित्ते पद्मामकैः त्वं
चोक्तं॥ वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धास्वंवंमुक्तावा॥ २१॥ त्वदिति॥ तव गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरसमुद्रात्मकासुधायेवम ग्रा
हीपितातो उत्पन्नाः यस्माद्द्वयावद्दातनंदिनमधीत्य॥ द्यापि त्वहो चित्रं धावत्प्रसरद्दुग्धधवलिपल्लवरूपं स्मितं हा
स्यंयासुतादृक्षपः अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्मधुराः क्षारसमुद्राच्च निर्गतत्वात् स्मितव्याजेन तदुग्धलेषलक्षणं
वाद्यापि त्वनुवर्त्तते तद्द्युद्धवलास्मिता श्वेतिभावः धावत॥ धावगतिशुद्धोरित्यस्मा च्छाता॥ २२॥ स्मेति॥ सनलः पर्यंक

नै॰टी॰२०

मलंवक्र किंभूतं तं अंकेसक्रामितासमारोपिता। प्रियायेनसः कः कमिव अश्लिष्टा चंद्रिका कौमुदी येन स चंद्रमाः पूर्व
पर्वतामिव॥२३॥ प्राह्रडिति॥ सप्रियां विश्लेषं प्रातः स्नानादिनित्यकर्मानुष्ठानवेलानंतावन्मात्रमपि स्वदेहावस्थापि
तयावावियोगस्तं जनितोय आयासः खेदस्तस्मात्तयोर्वामुक्तये नितूच्चेयेण रिरंस्तु चिरायासतस्योऽसुश्रुतेवा। कः कामिव
प्रावृडारंभेण वर्षारंभेनेत्तोदो मेघोध्यामिवात्मजाः सजललादरूढत्पामा। निर्घोर्य याचीनाश्लेषयोगः शारदादौसदा
गगनेक्रीडां स्थिपद्धिनिर्यस्यश्लेषः संबंधस्तं जनितदुःखपरिहाराय पक्षिणांनीडनिवेशित्वात तद्योगेक्लेशमुक्तये दि
वमालिंग्य चिरं तिष्ठति॥ किंभूतः सनास्ति श्वोतिप्रीतिमान्। असमगतिदीर्घदिने स्था॥२४॥ चुचुंबेति॥ असौ रससमग्नः प्रेमत्त
रखरवांस्त्वातस्यागतरोषत्वादालिंगनसुखस्थश्रितस्मितं आस्यं चुचुंब। कः किमिव मधुमध्ये मकरंदमध्येनुविंबितं
प्रतिफलितं। अतएवासमग्नः नत्रोमणिरूपोऽजमिव तदपि श्रितविकाशं॥ सूर्यपङ्क्तयोर्दूरदेशत्वात्कथं चुंबनमिव मधु
मध्येमकरंदमध्ये नुविंबितं प्रतिफलितं। अतएव रससमग्नः नत्रोमणिरूपोऽजमिव तदपि श्रितविकासं सूर्यपङ्क्तयो
र्दूरदेशत्वात्कथं चुंबनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविंबित इत्युत्तरं॥२५॥ अथेति॥ अथ चुंबनानंतरं सपाणिना हस्तसंज्ञ
याकलानामप्रियायाः सखी आहूय जगौ॥ किंभूतां नर्मणि अन्योन्यरहःक्रीडाहास्ये साक्षिणीं कर्तुं पुरस्ताद्ग्रेवेशि

५

तांस्थापितां वैरितां एपंतान्निष्टा ॥२६॥ कस्मादिति ॥ हे कले अज्ञास्थापञ्जसुरवी ते वयस्या अमी कस्मात्कारणाद
स्माकं न दयंते रूपां न करोति किं कथय ए ष्टवेति शेषः ॥ स्वयमेव कारणमाशंकते ॥ नवतीः खुनवाढत्तरीष्ठा न्नूयसी खुसखी
ष्टु अस्सक्तासाक्स्पेन नु रक्तासती हितकारिणमथन्यं माट्टशं वकुं यथा तथा नितरां न मन्यते इत्यहं मन्ये तेन ॥ मयि
पां न करोतीत्यर्थः ॥ दयंते चिरपरिचयेपि ते तु त्वं न दयते कुतः ॥ नवतीः खुनासक्ता सती अन्यं मत्तुल्यं बकुं मन्यते यत
इत्युत्तरार्धानुरोधेन व्याख्येयं ॥ अस्माकमधीगोर्थतिष्ठष्टी ॥ अस्मदोदृये श्वेतिकत्वेपि बकुवचनं ॥२७॥ अन्विति ॥ अलि
कः सत्यवाक् ॥ यस्याः सेयं इत्युक्तः ॥ तिविश्वासस्थानं नूतां नवोढत्तरीराली: सखी स्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति ॥ इ
तिकिंमया निशि आलिंगनचुंबनादिना स्वस्याः समस्तारीरस्योपनयाद्दानादनुकल्पेन रमणान्मया श्रेयान्न लोव्धकापि
ति ॥ मद्वशास्यद्यपि वंचयति तथापि नवोढत्तरीः कथं वंचयेदिति भावः छ इत्यर्थः ॥ अलीकवाक् न प्रतारयती ति विपरीत
लक्षणया सोलुंठनोपशनाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः ॥ आली तावन्न विप्रलभते पि तु ता अपि वंचयत्येवास्माद्दशांतु काक
थैव तु का कुवी ॥ तस्मादियमस्माकं न दयत इत्येवतथ्यं जानीत सर्वथा वास्या वचसि नवती ननं विश्वसनीयमिति भावः ॥
एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितं ॥२८॥ पुनरपि आली कृतामेवाह ॥ आहेति ॥ एषा नवोढत्तरी नांगुरं इति यद

आहस्म॥ इति किंच अहं नलादन्यं मनसापि न स्पृशेत्तजे इति॥ तदेतस्याः प्रतिज्ञावाक्यं यौवनप्रस्तुते मत्त्रि अन्तु मितेन प्र
कटीकृतेन मनएव मन्मथस्थानं यस्य तेन कामेन ज्ञात्वा मृषा मिथ्या ऽकृत॥ मदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञे
यमिति नंदा॥ वस्तुतस्तु तारूप्यमारस्य मय्येवेतुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृता व्याजस्तुतिः॥ १४॥ आस्येति॥ हे कले त्वय
तस्याः आस्यसौंदर्यं चिरपरिशीलनज्ञातमिषत्वाघदिनाषसेतर्हि वयं श्रृणुम॥ आदर्शे हस्तकं कस्मादस्मिन् वदसंग
तमेतत् दित्सशंका हेतुमाह॥ हि यस्मात् नदेतदास्यसौंदर्यं अधुनापि विवाहमारभ्याद्यतनक्षणपर्यंतं नो स्माकं प
रोक्षम प्रत्यक्षं नेत्रविषयेन जातमित्यर्थः॥ यतः लज्जया नम्रमौलेर्नम्रमस्तकायाः॥ नम्रमौलित्वादेतन्मुखं कदा
पि मया न दृष्टं तस्मादेतदास्यसौंदर्यं त्वं कथयेत्यर्थः॥ एतस्या मुखमपि न दृष्टं संभोगकथा तु दूरापास्ता॥ तस्मादे
तदीयवर्णने सर्वथा न विश्वनीयं इति भावः॥ अधुनेत्यस्य वर्तमानार्थत्वात्परोक्षस्य भूतार्थत्वाद्वर्तमानस्य भू
तत्वविरोधात्परोक्षाधुनाशब्दद्वयेन यथांतरपरिग्रहाद्विरोधाभासोपि॥ १५॥ दृगंचयेति॥ सैषा आलीः नवोढाः स
खीः दृगंचयैव विलोचनप्रान्तेन द्वयेनावलोकते। मां तु पुनः मंतु पुनः मं तु मन्तमि वसा पराधमि वएकस्याः अपि हसन्
न्‌ प्रांतदेशस्तस्यापि अणुलेशास्तेनापि द्राक्‌ त्रुटि त्रिक्षणमात्रमेव ईक्षते॥ दृगंचलो चनस्य चिरकालविलोकनस्य

काकस्वाइत्यर्थः॥ सापराधोपि विशेषयाद्दृशा विलोक्यते॥ प्रियया च प्रेयान् दृगंतेनैव विलोक्यते॥ सरव्या दिवांधः
वजनस्तु सरलैः सकलैर्नेत्रैः॥ विलोचन्या सममाहारशङ्किगो॥ द्विगोरितितिङीपू॥ ३१॥ नेत्रमिति॥ हि सखि यथायेन प्रकारेणाय
तइतियावत्॥ यस्मादिदानीं इयं मां नालोकते नेन हेतुनायोहं दूत्यावसेयो ऽनयाहं सोप्यहमी दृशः सर्वथा॥ न वृली
किन्यान्येव यस्मारिषि विस्मृत इति कल्पये संभावयामि॥ संप्रति जिज्ञासितत्रोषविशेषं मां हृष्यतीति नु कथाहृ
किं तु सर्वथा नावलोकयत्यपीत्यर्थः॥ सएवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यप्रविष्यन्न हिं तादृगेव व्यलोकयिष्यदपि नत्वे
वं तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति कल्पना युक्तेति सोल्लुंठं॥ एवं च दूषको किं कल्पये चिंतार्थश्चौरादिकात्कयेणि वेष्विति
तङ्॥ यस्मारिषि स्मरतेः कर्मणि लिङ् [illegible] मे कवचनं इट् [illegible] सिवृसीयुडित्यादिनासिवइडागमे तस्यवि एवङ्गवे ऽवो
ज्ञणतीतिवृद्धिः॥ ३२॥ रागमिति॥ हि कलेसेषा वयस्यो भवादृशी॥ सत्कृतानि प्रियसत्यानि वचनानि तद्रूपैरसृतैः ल
त्वा रागं निजं प्रति दर्शयितेवो धयते। न वती छतितमो ममत्री निरितिज्ञापयंतीत्यर्थः॥ मोपुनः त्वं ममेति एतां चन्मात्रमपि
वक्तुं मैनिनी तल्लीनवतीत्यर्थः॥ यतो हृथे वमानिनी धृताभिमाना॥ न हि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः॥ त्वमदीयइत्य
तावतैव क्वनेनाहं सनाथः परंतावदपि न वदतीति मर्थ्यस्याः रूपानास्मिवेति सोल्लुंठं॥ लज्जावशान्न वदतीति व्याजे

नस्तु तिर्वा॥ दर्शयितेणि वक्ष्यति॥ तङ्॥ वयस्याः हे शेर्दुर्बोधर्थत्वा ऽतिवृद्धी तिजेणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं॥ ३३॥ काम्मिति॥
हे कले इयं कां नाम सखीं नामयाहं नाम गृहीत्वा नामंत्रयते संबोधनपूर्वं नाह्वयति अपितु सर्वामपि॥ नामग्रि
रभ्यालेने॥ अस्माकं मम समसंबोधनं तु पुनर्न लेति मे वुध्यंतां मा ज्ञासंज्ञां जिज्ञयानस्पृशा ति नोच्चारयत्यपि॥ र
हस्यत्वा षण्णां तु दूराया स्तमित्यर्थः॥ स्त्रीणां नर्वैर्नाम य हणस्य निषिद्धत्वादनेन चित्पारोपेनोपालंभ्रा द्युजस्तु
ति॥ आह्वानमाह्वा ज्ञात्वश्चोपसर्गा इत्यङ्॥ ३४॥ अस्याइति॥ अस्याः परि दृश्यमाने न हृदये अवकाशलव
स्थापनलेशोपि नास्ति तस्मान्नोऽस्मान् अत्र कस्मिन्स्थाने विनिर्धुधारयितु अवकाशलेशाभावे हेतुमाह॥ य
स्मात्पानात्पामावा ऽकूलप्रसृतात्पां स्तनात्पां व्याप्ते समंतादावृते ऽतिसंकटे॥ संकटे पि हृदयया स्याभवेग्गो
नव तिष्ठत्या शंकयसा पि नास्ति ताहा॥ स्मास्तु निर्दये अस्मद्विषयेकृपारहिते एतेन नास्याः कश्चिद पराध इति
सोल्लुंठं उक्तं चान्याम हमुपर्यवधियेन तु मम हृदयमस्पृशः कदापि दीयत इत्ये चित्ते प्यनौचित्यारोपण द्ध को
क्तिर्व्याजस्तुतिर्वा॥ ३५॥ अधिमत्यपेति॥ हे कले वयं ईदृगेवं सर्वैक्रिप्रकारेण कठिनमेतस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य श
त्वा वा मृडतामुखो कठिनाश्रयवशा॥ त्वं कठिनांगजतीः कदाप्यनालिंगनान्मयि विषयेनिर्दयायो रितियावत्॥ तथाप्तु

उक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः कदाचिदप्यालिंगनादानौद्धे करणाद्विरुद्धलद्धं नयाऽनाचारशीलयोश्शीलयो
रितियावत्। एवंभूतयोरस्यास्तनयोः कदाचिदप्यालिंगनादानौद्धे मुखं पराङ्मुखत्वमेव प्रतीमो जानीमः॥ आ
लिंगने कुचौ संमुखौ न भवतः॥ निर्दयहृदयत्वादेतस्याः पराङ्मुखत्वादेवं भूताचेत्कुचावपि सदा मम पराङ्मुखावे
व जाताविति भावः॥ अथ च खलीनां हृदयस्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीदृगतिमृदुं ज्ञात्वापि सर्वस्यतस्याः करणान्निर्द
यत्वं भजतोरत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्तयोरनाचारशीलयोर्मृदुं प्रति हि मृदुनैव भवितव्यं विशेषतस्तु
स्त्रीप्रति तथा च विपरीताचरणादनाचारयोरत एवं वै मुख्यं पराङ्मुखत्वं अथ च किंतु द्वमुखत्वं जानीम एव॥ अनाच
वारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वमुखं न दर्शयति॥ मलिनमुखश्च भवति॥ एतयोरप्युक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं भूचु
कयोश्श्यामत्वान्मलिनमुखत्वं जानीमः॥ इतिसौहद्वं॥ अथ चैतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वात्र ऊर्ध्वं हि कुटिलेषु
भनीतिरित्यायेन निष्ठुरत्वमंगीकुर्वतोः यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्ययोरथ च युक्ताचारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीव इ
व हृदयस्योपर्यूर्ध्वमुखेन वर्त्तमानत्वाद्धृदयं प्रति कुचौ सदा पराङ्मुखौ वेवेत्यर्थः॥ युक्ताचाहकस्तुंदः श्रंतरेप
रित्यागे तस्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वं राहिक ठिन हृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात्पराङ्मुख एव एवं भवति। तं न प

नै०टी०२०

रपति॥अथचेदहकस्तुंदरंसआंतरेपरित्यागेनास्याहृदयंप्राप्पकमिनतरत्वंगुणंनजतोस्तथापीवरत्वात्स्योन्यसं
श्लिष्टयोर्वर्त्तुलयोश्चविगतसुखत्वंचजानीमाःएवञ्चअथचेद्गतिकोमलमतरीयंहृदयंज्ञात्वाप्राप्पवामूढताम
सुंचतीरालिंगनादिनादिनामिथविषयेसङ्कल्पयोरतएवपुरुक्तस्वादयोर्विशिष्टमसुन्नतंसुखमयंयेयोक्ताद्दक्के
प्रसन्नसुखत्वंचजानीमएवेतिइत्यादिज्ञातव्यं॥२६॥इतीति॥अस्मिन्नेलङ्गुलुक्तप्रकारेणस्मालुंठं॥वक्रोक्त्यादि
सहितंयथातथातांनैमीकलोवाअभिधावोक्तामुदितकंगेमौनिनिसतिदमयंतीमुखादधीतंस्मितंययानलव
क्रोक्तिमाकर्ण्यप्रहसद्भैमीमुखंदृष्ट्वासंजातहास्ययानैमीमुखेनाधीतंस्मितंयस्याःसकाशान्नलोपसौतत्रासवच
नात्स्वयंहसंतीनैमीमपिहास्ययतिस्मेत्यर्थस्तादृश्यावातयाकलयासोनलोजगेस्माण्णि॥सोद्धुंठनंतुसोत्प्रासमित्य
मरः॥उद्धुंठनमुद्धंगच्चांविवक्षत्तेनसहयथास्यादितिक्रियाविशेषणं॥मुखाधीतेतिपंचमीतियोगविभागात्समा
सः॥पद्धेकष्टकरणेन्कृतेतितृतीयासमासः॥अस्मेतयेतिपाठेक्रियययायमभिप्रेतीतिसंप्रादानत्वं॥२७॥कस्मादस्मा
कमित्यस्पेन्नरमाह॥नविनेति॥हेराजन्नत्वयेयंसाधुसम्यक्नावितासम्पक्तातर्कितं॥यत्वयिविषयेखलुनिश्चि
तेनवराणानवप्रतीविवति॥धनवोटत्वाद्धाष्ट्येनसलज्जावर्त्ततइत्यर्थः॥त्वयिनवराणासतीनस्मरवीःप्रतिचि

रंतनोयोऽनुरागस्तस्योर्हे योग्यं यथा तथा वर्त्तते॥ वक्रऊकाली नस्त्रेह कराग्निः शंकं वर्त्ततइत्यर्थः॥ त्वयि नवरागासक्तीनः प्रति
चिरंतनानुरागार्हमति दृढप्रीतिर्विवर्त्तते नतु त्वयीति येकवाक्यता वा॥ तस्मात्तु ऊावचारधा ह्यन्निश्युदास्तीना भवती ष्टुत्तु प्रीतिम
मतीत स्वबुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः॥ अथ च त्वयेयं साधुतर्किता साध्विति काकुविपरीतलक्षणया वा साध्वेव विपरीतमेव तर्कितेत्यर्थः॥ य
द्वा ऽकारप्रश्लेषेणासाधुतर्किता॥ खलु यस्मात्त्वमीयं नूतनानुरागा ऽतिदृढप्रीतिर्विवर्त्तते ऽस्मास्तु जीर्णानुरागयोग्यं यथा तथा॥ ति
शिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वय्येति परिचियादवहेत्यादिन्यायादित्यर्थः॥ यतः महदयतेत्युक्ते नदयत इति वदतः सत्वयासस्तु
तं इत्यर्थः॥ यद्वा सम्यक्भाविता भावं प्रापिता भवितेत्यर्थः॥ यस्मात्त्वयि नवरागत्वाद्दृढप्रीतिः सन्ती अस्मास्तु जीर्णानुरागा प्रीतिस्त
द्वा॥ मति शिथिलप्रीतिर्वर्त्तते नतु त्वयि॥ तथा सम्यक्भाविता यया त्वयेव दृढप्रीतिः सतस्मात्सर्वथा नमेन यत्न्यपीत्यर्थः॥ तस्मा
दस्मात्सुष्ठैवोपहससीति भावः इति सोल्लुंठं॥ २९॥ अन्वयाहीत्यादेरुत्तरमाह॥ स्मरेति॥ बालो वलाल्लुंजो तविरागोत्पत्तिं
कथा तुंजीतविवृत्त्याह लीतित्वाजन्मक्रमसंगतामित्यादि स्मरत्वात्स्वविदाकामतत्रा स्वरहस्य इनत्वयानवोढानवपरणीतास्तियं
बालानेस्माके सखी कथं संतुष्यते अपितु विरागोत्पत्तिं त्रियावलादुपमर्दनं कथं विलम्ब्यते अतएव त्वया सत्तु त्वा देवास्मा
सु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथय त्वपि तु त्वं दूरतरत्वादेव किंचिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः॥ अथैवं वक्रोक्तिः कामशा

ग

स्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा वाला कथं किं वा संभुज्यते पितुस्सामस्त्येन भोगा न क्रियन्त एव किंतु स्मरशास्त्रविस्त्वात्त्वल्पमेव तुल्कामु
च्यत इत्यर्थः॥ अत एवास्मासु किं नाषतां अपितु अतिपीडनात्सा वान्न किंचिदप्यस्मासु नाषते या हि वाला सुरते नितरां पीड्य
ते सैव सखीषु ममातिपीडा भवति॥ मयासौ हुं न शक्यत इत्यादि वदति॥ न तु सा मिन्नुन्नमुक्तेत्यर्थः॥ अथ कामशास्त्रज्ञेन त्व
या वालापीयमेतन्मनोनुकूलमेव तुक्ता अतः कथमस्मासु नाषतां अपितु न कथंचिद्भाषते वाला हि कामशास्त्रकोशलव
शाद्यथानुरागं तुक्ता यद्यपि भोगं सहते तथाप्यतावलवत्त्वालुत्वात्तं भोगरहस्य कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः॥ तस्मा
द्भावपि वंचकौ युवामस्मान्वंचयथ इति भावः॥ अथ च सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया न वोढेयं वाला किं न प्रका
रेण संभुज्यते स्मरविंतयतं प्रकारमित्यर्थात् रात्रौ कृतमेव संभागमस्मत्ग्रेमेव कथमिति भोगः प्रायेण विस्मृतो तः स्मरेतिका
कुक्तिः कथं त्वेयमस्मासु नाषतामपितु नास्मासु कथयतीत्यर्थः॥ अथ च विपरीतलक्षणयात्वयेयं भुक्ता अन्यया रहस्यमस्मासु
कथितं किमिति तिनः प्रतारयसीत्यर्थः॥ अथ च त्वयेयं वाला परिणीता कथं समं ताडुज्यते अपितु चिंतमेतत्॥ विदुषा
क्रिय पि त्वया कैतवोक्तिः॥ अस्मासु कथं न भाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यं॥ २७॥ अलीरियमलीकवागितिपंशास्याह स्मेत्यत्र तन्मृषान्
दित्यर्थस्यांशास्ये नरमाह॥ नमस्ते ति॥ हे देवराजन् जगंतित्रयेपि लोकायं त्वातं असत्यं वदन्नं भाषणे यस्य ताद्दशं

ऐ

नगायंतीति किंतु सत्यवादिनमेव भैवदंति। यद्वा न असत्यं नासत्यं सत्यमेव भाषयं यस्य तं। तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते
न च प्रियाः। अन्यथा विपरीतार्थमलीकं आलपनं भाषणं यस्य तादृशमसत्यवादिनी सरूपा तुल्यत्वनावयोग्या न स्यात्किंतु
सत्यवादिन्येव प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः॥ तस्मादस्मासु यदनया कथितं सत्यमेवेति भावः॥ अथ च वक्रोक्तिः। त्वयैलो
कार्यं त्वामसत्यभाषणं न गायंति अपि त्वसत्यभाषणमेव गायंति। यद्वा आई यदपि सत्यं भाषणं यस्य तं सदानृतवादिनं त्वां
वदंति तस्मादनृतवादिनस्तवान्यथालपना असत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात्। किंत्वसत्यवादिन्येवोचिता॥ कृतमपि संगतो गम
हे न कृतवानिति वदंति तथैयमपि राजौ कृतमपि न संजेगांनेति वदति॥ योग्यं योग्येन संबध्यत इति न्यायोक्तः॥ इति हृत्वपि प्र
तिलो ह्रंतुं। भो राजन् त्वयोपि लोका नास्तनावदश्चिन। कुमार वत्सुखं यस्य तमतिसुंदरसुखं वदंति नस्य तव प्रियाः अन्यथा
कुरूपं लपनं मुखं यस्याः तादृशी तुल्यरूपा न स्यात्। किंतु सुंदरतरवदनैव योग्या स्यात्। तथा च त्वत्सुखं च वदे वैतस्मादपि सु
खं सुंदरसुखं वदंतीति तस्य तव प्रियाः अन्यथा कुरूपे लपनं सुखं यस्याः तादृशी तुल्यरूपा न स्यात्। किंतु सुंदरतरवदनैव यो
ग्या स्यात्। तथा च तत्सुखं च वदे वैतस्मादपि सुखं सुंदरमिति जानीहीति भावः॥ ४०॥ आह स्मेतादृशं श्लोकत्रयेणोत्तरमा
ह। मनोभूरिति॥ अस्यार्थः हे मनोभूः कामो। क्लिष्टतमं हे देव किं तु त्वमेकः स मनोभूः। न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः॥ कु

तःयस्मात्कारणात्सख्याभैम्यामनःदिवानितांतत्रावस्थितेमर्द्दःस्थानं।कामपरत्वेमनसिस्थितवतिनलपरत्वेमनोन्महः
स्थानेयस्याश्चेतसिसुंदरतरोमनोन्तस्त्वमेवकर्त्तसेनास्य इति॥४१॥यद्यहमेवकामस्तर्हिमद्विषयेस्याःकामिना
स्तीतिनलीयावांतरछलाशंकानिराकरणव्याजेनप्रकारांतरेणतमेवोत्तरमाह॥सतेइति॥अथाथवासमन्म
थासख्याभैम्याःचित्तेसतोवर्त्तमानस्यतवप्रतिछायाप्रतिबिंबएवनतुस्वतंत्रोबिंबरूपः।प्रतिबिंबश्चस्वछाए
वमुकुरादौभवतीतिभैम्यामनसःस्वछतरत्वंद्योतितं।कृतएतदित्याशंक्यान्यथानुपपत्तिंप्रमाणयति।अन्यथायदि
प्रतिछायानभवेत्तत्तर्हिनतनोरशरीरस्यास्यकामस्यत्वयासहसमरूपत्वंकथंस्यादपितुनकथंचित्॥एलनासतता
दीनांसशरीरत्वात्त्वयासहसारूप्यंयुज्यते॥अयंत्वतनुस्तस्मादस्यप्रतिबिंबत्वएवत्वत्सारूप्यंयुज्यते।प्रतिबिंबमेव
सशरीरमपितुल्यरूपंभवति॥तस्मात्प्रतिबिंबस्यबिंबंविनास्थातुमशक्तत्वात्मनसितवधारणात्सारूप्यत्वत्प्रतिबिंबत्व
तंत्वदेकविषयंकामंतांतरीयकतयाधारयतीत्यर्थः॥बिंबत्वेअनंगत्वेनसारूप्यानुपपत्तेः।प्रतिबिंबस्यबिंबंविना
स्थातुमशक्तत्वात्॥४२॥कइति॥अथवाअनयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्ययोःपात्रेणमयाकृत्वाऽत्रद्वयोर्मध्येस्मरःकंःत्वंनलक्ष्म
कइतिसारद्रूपोत्संदेहेसतिअत्रास्मिन्संदेहेसतिवात्वमेवविषयेऽपितयासाभिलाषतया॥सेयंभैमीयुवांद्वावपि

स्मरनलो चित्ते धत्ते॥ मणेर्वा द्युतिमद्द्वयोः काचमण्यादिपदार्थयोः संदेहे एकतरपरित्यागे मणिरेव परित्यक्तः॥ स्या
त्तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं काचमपि न मुंचति। तथा स्तुल्यज्ञो नत्वेन निश्चेतुमशक्यत्स्मरपरित्यागिन्त्वमन्ये
व परित्यक्तः स्यात्तन्माभूदिति त्वय्येव सानिलाषतया द्वावपि न मुंचतीत्यर्थः॥ त्वदर्थमेव कामं धारयति न तु कामार्थं त्वामि
ति भावः॥ त्वय्येति पाठे तया हेतुना पार्थिनां तयेत्यर्थः॥ ४३॥ त्वयीति॥ पूर्णे ये वेत्यादि रुत्तरमाह॥ पंकजाद्दी त्वयि त्र्यंसोत्व
चिन्त्यत्तस्य चित्तस्य पद्धराकर्षत्वस्यात्रत्यावर्त्तमानत्वस्य दर्शनादि त्रितीः। शंकया। चित्ते वस्तुन एतत्या वृत्त त्रिमिमियात्त्वां दृगं शेण
नेत्रप्रांतेन स्पृश्यति पश्यति। ननु पूर्णद्विलो चित्या। अनुरागा तिशय्य पंकजाद्दीति वदृशो इति सौंदर्य सूचितं। सुदरस्य व
स्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तेर्नौ महद्रूप्यं इत्ति चस्य चित्तं। शंकयेवेति प्रतीयमानेत्प्रेक्षा॥ ४४॥ नालोकत इत्यादि रुत्तरमाह॥ वि
लोकनादिति॥ विलोकनात्यच्छ तित्र्य नया प्रथमं त्वं यदा दृष्टो सितदारस्यत्वं अस्याश्च क्षुषोः संलग्न एवासि। त्वामिवे र्य
सदायस्यति। नान्यत्किंचिद्दयीति अस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः। एवं सति मच्छ्वने इयं मिथ्या वदतीति। शंकान्
विश्वासश्चेत्तर्हि एतदीयचक्षुषोर्मध्ये हं वर्त्ते न वेति निश्चेतुं त्वेनात्मनैवालोकय एतदीयचक्षुषी पश्य। अहमत्र वर्त्ते इ
त्यनु नवेनैव मनिश्चर्यं पश्यसीत्यर्थः स्वेनालोकने हेतुमाह परवाचि को नाम प्रत्यये विश्वासः अपि त्वनुनवयोग्ये इत्यर्थ

परक्वनमप्रमानमेवेत्यर्थः॥ दर्पकनीनिकायांस्ते मुखं द्रष्टुर वदर्पणप्रतिबिंबेन लब्धमेवेति छलोक्तिः॥ अथवा नेत्रलग्न
त्वादिव नेत्रकज्जलवद्दीप्तिस्तु मसामर्थ्यान्नोक्त। तद्वतित्वया सत्यमेवोक्तमित्यर्थः॥ अत्रावेछं कांत हृत्स्थं नेत्रगतमेवगो
लकादिद्वयमालोकय। तदा ज्ञास्यसि परवाचिक। प्रत्ययः विलोकनात् आरस्यार्थयोगेपीति पंचमी॥४५॥ रागं दृश्यत
इत्यादिरुत्तरमाह। परीति॥ अनया परिरंभे गाढालिंगने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुंकुमस्य संक्रममारस्मोपक्रम्य
तथा जिनमेरु दयस्यमनमो ऽयथवद्दृशसत्त्वय्येवमनेन प्रकारेण रागो ऽनुरागो ऽयथवरक्तिमेता दृष्टीवायुदितेवसा
लाद्यपि नोक्तं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः॥ गाढालिंगनं ह्यनुरागं विना न घटयत इति गाढालिंगने कुचकुंकुमां गरागले
पनव्याजेन मम त्वय्येवमनुरागो वर्त्तत इत्यंतर्गतो ऽनुरागस्त्वय एव प्रकटीकृत इति भावः हृदयस्येवेति पाठे त्वय्येव
ति योजना। त्वयि हृदयस्येव रागो नतु वाचिकः सख्यादेस्तु वा ऽयनात्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा॥ उदितेचेति पाठे
उत्सरर्वी॥ अनया गाढालिंगनेन तव हृदये लग्नमिदं परिदृश्यमानं कुचकुंकुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिवृत्तांतमस्मा
न्बोधयतीति दृष्टैव वंचयसीति सूचितं॥४६॥ कोनाम मंत्र पइत्यादिरुत्तरमाह॥ मनसेति॥ अयं सख्यान्नेम्याः कंठं
मनसैव जपती न लेतिनाम देवकामस्तं स्मरर हस्यप्रकाशको मंत्रस्तस्य जपः स एव तंत्रं अस्या अस्तीतिता दृशा सत॥

एकावलिश्छलात् एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजात्॥ अदस्तत्त्वं पश्याद्यादिरचितां जपमालिकां बिभ्रतीं त्वां नामस्य
हरणनिषेधात्सा हस्ते भानसो जप इति मानसजपे पलविशेषश्रवणात्॥ मुक्ताहारजपमालिकया त्वन्नामैव मन्त्रसाज
पतीति भावः॥ नलेतिस्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकात्वाम्न, कामस्त्वं॥४७॥ अस्याः पीनस्तनेत्यादेरुत्तरमाह॥ अर्धेति॥
महतो नितरां गौरवयुक्तेनाथ च महापरिमाणेन नवता त्वया वयस्यायनिम्याहृदि अध्यासिते धिष्ठिते समावृते स
ति अन्तर्हि हृदयमध्ये असंमांतौ स्थातुमशक्तौ स्तनौ हृदयात् बहिर्देशे निष्क्रांतौ इति वयं ब्रूमहे संभावयामः॥ यद
अन्यतिर्विचिन्तनेलग्नस्तदा अन्तरे सचैतौ बहिर्दृश्येते तस्मात्सर्वमंतरे वस्थितत्वाद् बहिर्न दृश्यते त्वदधिष्ठानानंतरं तु
बहिर्निर्गतौ इति तैवावकाशो न्नता उच्चयोस्तस्मादस्मानेव प्रतारयसीति भावः॥ अन्योपि महता धिष्ठिते स्था
तुमशक्तो बहिर्निर्गच्छत्येव॥ बहिरपि यदादित्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि सा टोपं निर्गता वित्सर्पतः॥ अध्यासिते इत्यंत
रसंभांत विति वान्वयः॥४८॥ अथीगतेत्यादेरुत्तरमाह॥ कचाविति॥ दोषेनेति॥ ऋतेतो नि हृदं भाव प्रच्छदोषायां रात्र्यां
कृपसिनव्यक्तौ तथा वृहंतावतिपावरौ॥ अत एव त्वया पाणिस्पां पीडितौ मर्दितौ ग्राणितौ नखैश्च क्षतौ तसु कै हंता
वस्याः उच्चौ दिने हृद्यायाहेतुना आवृतौ वस्त्रेनाच्छादितौ संतौ आस्यं चूचुकाग्रं कथं दर्शयतां अपितु न कथंचि

नै०टी०२०

ता॥ रात्रौ हि संभोगसमये निर्विघ्नं स्तनदर्शनं भवेत्। दिवा तु ह्रिया न खलु तादृक् संभोग। विक्कदर्शनक्रियावकाशा इत तत्
कथं नाम कुचुका यस्पादपि तु न कथंचिदित्यर्थः॥ दोषया रात्र्या स्पृक्को रात्रिर्गतत्वा दिने प्रकाशार्थं संबन्धाभावात वृद्ध्या
वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव तयोर्युक्तमित्यर्थः॥ इति वा॥ वहिःस्थितं त्वां प्रति वैमुख्यासंभवात् हृदयस्थितं स्पतवस्तु
मुखं कथं दर्शयेतामिति। क्रियाभ्यां पराङ्मुखत्वाद्वा कुचौ स्वमुखं नलस्य न दर्शयतः। स्वाश्रयभूतस्य भैम्या हृदय
स्य वा सुखं स्वकुचौ स्वमुखं न दर्शयतः॥ न हि कुचौ हृदयस्य संमुखौ भवतः॥ अन्योपि दोषाक्रान्तो निरपराधो ल
ब्धप्रतिष्ठा धनादियहरोणेन यो दितो नासादिकर्त्तनेन क्षतव्रणो लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति। व्रणितौ तारका
दिः॥ ध्व०॥ इतीति॥ कलया पीयूषवर्षि स्मितं चन्द्ररङ्गिरति मधुरैः सकौतुकैः नलवक्रोक्त्या दिरूपैर्वक्रैः सिक्ता
संजातगाढप्रेमनवरोमोनलः उन्नमितपाणिना चिबुकं धृत्वा ऊर्ध्वीकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीं हे भैमि इदं क
ला वचनमादेशवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ॥ उन्नमितेति ज्वलज्वलेति मित्वपक्षे कृत्वा॥ प०॥ वक्रा वितीति॥ यत्तुः करं
अरविंदमिव कोवा। किंभूतः प्रेयसी वक्त्रमुत्तमयत्वा किंभूतमरविंदं। विरेण कालेन वैरं विस्मृत्य पनि हत्व
वैरं तमाइंदुना सह लब्धसंधानयेन॥ अभूतोपमा॥ चन्द्रकमलयोः सदा वैरं॥ प०॥ कृष्णेति॥ नलो कौ कलौ कवक्रो

१२

क्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन ह्रीणाच्च स्मयमानावाप्त एव लज्जावेशेन स्मितं च नलेन द्रष्टव्यमिति तु ह्यावास्तुच्चैर्नितरा
मुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयंती दमयंती तदा तस्मिन्सुखे नमनसमये पत्युर्मुदे ऽभवत्॥ अतश्चैव मुदेऽभूदिति वा॥ ता
दृशींतां दृष्ट्वा नितरां हृष्टोऽभूदिति भावः॥ पराभूयति॥ सह दृष्ट्या यावर्त्तमानं त्वयो पितुनरपि वक्रोक्त्यादिपरि
हासविलासा यस्य हयाः खुरिति प्लावुकोऽभूपतिस्तस्याः सखी कलां स स्मितं यथातथा ऽऽह॥ अस्मा दिलासायस्य
हेरासितः॥ सहप्रियः वोपसृत नस्येतिपाद्दिकत्वात्सादिवान्नावः॥ पद्य॥ दूतुमिति॥ हे कले इयं तव वयस्या
ऽस्य वर्द्धमानस्य दिनस्य मन्तुमपराधं स्वंतुं सोढुं व्यवस्यतात् प्रयततां॥ को पराधो दिनस्येति पाद्दिकत्वात्यनत्राह
यद्यस्मादियं नैषमी निशीव रात्र्या विवनोऽस्माकं निशिचुंबनं इति पवित्तस्य धातोरर्थे ऽत्र दिनेनाचरति॥ रत्वोपयामं
निःशंकं चुंबति॥ तथा च वत्स्या लज्जादिनेनेति दिनस्यैवापराधस्तस्मात्स्या पराधं त्वमसवेति इयं प्रार्थ्य
ते इत्यर्थः व्यवस्यतामिति पिवे आत्मनेपदं चिंत्यं॥ पद्य॥ दिनेनेति॥ दिनेनास्या मुखस्य सखा चंद्र इंदुर्यदिति रस्कृता
निः प्रतीकृत्य पराहृत॥ एवमपराधं चेन्मन्यते तन्न हि तस्य नैषमी मुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां व कमलानां गतपत्रा
णां कमलानां श्रियो विकासलक्ष्म्या ऽपचयं संपादोपस्कृता॥ अनेकापकरकारिण्येकस्मिन्पराभूते यदि वक्त

नै०द०२०

नांछेमं नवति।। तदा महानुपकार एवेति।। त्वन्मुखमित्रकृतानां कमलानां प्रकाशाकवादिनेनोपकार एव ष्टतो नापकार

स्तस्मादिनस्यापराधोनास्ती। तिमन्मुखं बुबनं दिनेपिऊर्वितिभावः।। एकस्मिन्नधर्षितेपापेव कृतनामपकारिणि।। बहू

नां भवति छेमं तस्यपुण्यप्रदो वधाइत्या घुक्तिः। कृतवाइतिपाठे तर्हि मित्रकृतानां तःसंबंधात्सस्त्वन्मुखा। काणां कमला

नां अथच व्रातसंख्यांकनिबद्धानि पत्राणि वाहनानि येषां मित्राणि वक्त्राणि कमलानि धर्षितानि। त्वं दृष्ट एवस्वयं

वैरं निर्यातितं तन्नमेवति दिनस्यापराधो न यानगणनीय इत्यर्थः।। त्वन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोपि छिन्नाः अपितुन

किं त्वभिहृष्टिमेव प्राप्ताः तस्मात्सर्वं वदे वायराधोनास्तीति का कुर्वन्। वस्तु त्वमित्रत्वं द्रोदैयदितिरस्कृतस्ताहि दिनमित्रा

णां कमलानामपि श्रियस्तेन त्वन्मुखेन छिन्नाः काकोत्पातेषां निःशोभीकरणात् वैरं निर्यातितमेवेति दिनस्यापराधोनगणनीय

इति भाव इति वा।।५५।। लज्जितानीति।। हे कले अन्यामपि विषये तावल्लज्जिता निरर्लज्जा विशेषाधिना भेव निरस्तान्येवा य

नेरात्रैः क्रीडितयास्फुतमुरयाक्रीडयामयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचातुर्ययानन्नस्मात्संप्रति तनिलिलज्जितानियत्तुनःप्रता

ष्टनानि नत्केप्रतिउद्दिरूपेतिबमेता प्रष्ठ।। मया ऽस्याः सुरतचातुर्यधाष्टर्यं बहुवारं दृष्टमेव। त्वामेव प्रलयं लज्जत इति जानीहि

तिभावः।।५६।। इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्वापराधमात्मनः परिहरति।। निद्रानीति।। सेषानिद्रा दृष्टःअन्धरोयेन तस्माञ्ज्ञपिम

३३

र्पनरुष्यतु कुप्यतु॥ यस्मात् त्वं बिबीलता। फलं पक्वविंबा फलं दशति। आस्वादयते कीरायकुकाय कः कुप्यति अपि तु न कोपि।
पि किंतु स्वसंबंधेन रोगो हेतुर्वेन स्मै क्लिश्यत्येवेत्यर्थः॥ दंतक्षते हते पिब्रणस्संबंधवशात्नितरामधरे रोगो जाक्वारित्येन मह्यंप्रस्ता
द एव स्युकोनतु कोपइतिभावः॥ रुष्यती तिपाठे सिद्धवत्कारेण। किं। मह्यं करीयवक्रुध द्रुहेति वतुर्थी॥५७॥ स्त्रणीति॥ एतस्याः
कुचाम्यांस्तणीपदं अंकुशाघातक्षतमेवव्रणं न नं विद्धं यस्याः। अथवा अंकुशाकार नखपदविशेष एव व्रणं न नंविद्धं यस्याः साउं
जिनः करिणः कुंभयोः श्रोभान्नासंपद्यस्माद्वारिता। पद्मपएतत्कुचयोरंकुशाकारं नखं नास्तिनहि त्वमेव विलोकयत तस्मा
त्वेपादंडद्दंडकारणाधिकारी अहं तौ स्तपकारिणावेतत्कुचौ न पीडयामि। अपि तु पीडयाम्येव तयोः पीडनं दंडरूपं नरवक्ष
तादिरूपं वोचितमित्यर्थः। रागा हि चौरस्य दंडः क्रियते॥ ममापराधो नास्तीति भावः। अंकुशोत्स्त्रीस्तणि इत्यमरः। सृणिन्द
दिकारान्तुःपि॥५८॥ अधरेति॥ ममास्यं मुखमेतस्याअधरामृतस्य पानेन कृत्वापराध्यतु। अयं मुखस्यापराधोऽन्योकृत इत्यर्थः
ममम्रुद्धा पुनः किमपराद्धं। योमस्तकः प्रणामहेतुना अस्याः पादेषु लुंठितुं स्प्रष्टुमपि नाप्नोति न यस्त्वद्भतुमपि न ददाति कोपापरा
धोनेन कृतः एच्छेत्यर्थः॥५९॥ अपराद्धामिति॥ नवद्वाणी आविएात्वद्वचना कर्णनिरीलेन मयावीणायाः कोकिला।
याश्चतवा। किमपराद्धं कोवापराधः कृत इतिकलेन वैनेमो। अनेन किमपराद्धमिति एच्छा। यद्यस्मात्त्वं वीणासांप्रतं पुरुष

माह॥ कलकंठीकोकिलावर्मां प्रति निष्ठुरमूचे॥ तस्मादपराधः संजायते॥ येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा दीप्य
वात तस्य द्रवा कश्चित्परुषं भाषते॥ अवीणाकोकिलयोः स्वरेयस्माभाधुर्यं नास्ति तस्मात्पश्चादागत्य निश्चितं मयाऽसमद्वला
प्रमाणान्न वत्पारती श्रुता न त्वन्येन केनाप्यसयेनेति॥ सोप्यपराधोऽन न वतीत्यर्थः वीणाकोकिलालापद्वयाज्जैमवाणीमधुरत
रा रात्रौ एतद्वाणीमाधुर्यं मया वद्वत्वनुभूतं इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति निष्ठुरी मास्त इति॥ परुषं निष्ठुरं स्वक्रियाविशेषणं परुषं नि
स्त्रिहं निष्ठुरं सतिरस्कारं॥ कलकंठाद्यंगगात्रे तिङि प्॥ ८०॥ हैमेति॥ हेकुलेसेयं स्वस्या लिजने त्वद्विषये विश्वस्यनाषणं तां कथयतु
अस्मास्तु विषये स्तुमतो गौ॥ त्वमामतास्वीयताम तिः पुनः कृतः प्रस्मर्यते॥ विस्मयेति॥ इति त्वं दृष्ट्वैव त्वयि विश्वस्यका व्यय त्वि
त्यर्थः॥ रात्रौ रतानुकूल्यमाचरितमिन येदानीं तु तव मम द्वंद्वप्रातिकूल्यं किमित्यस्वरी तिजावइत्युपालंभनं गिरः॥ प्रश्नद्वस्यागता
र्थतया विस्मरणार्थता॥ ८१॥ अथेति॥ अथैवं नलोक्त्यनंतरं सा कलानैम्या उपरि नैमध्ये वदने वदनस्समीपे स्वकर्णस्योपनय
छलात्समीपानयनव्याजात्॥ तस्या नैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं स्वं नियम्य सन्निहितं कृत्वा तां गिरं दे इत्यर्थः॥ कथकानुकथकजा
ति॥ उपवदने ऽव्ययीभावे सप्तम्या अमृतावाऽभावः॥ संनिधाप्य हेतुमण्यंतात्ल्यप्॥ ८२॥ अहो इति॥ हे धूर्ते वचनचतुरे
त्वं मयि विषये अहो रहस्येकांते निष्पन्नमालिंगनादि किमप्येकमपि अल्पमपि व नान्यधाः॥ अहो आश्चर्ये॥ एता द्वा॥ भूत्वा

कापिनदृष्टेत्यर्थः॥ त्वं आस्व तिष्ठ। स्वयं पितृत्वेन वक्तव्यः तथा। पितेन वतद्दोहेत्त्वं सत्यं मध्यस्थे सत्यवादिनि मिमं नृपं नलमेवा
नि धिापये वा। दयामि। अहमपि त्वया यत्नो वं चिता तथा। किं चिन्न वयिष्या। मिय चानलं एव स्वयं त्वदीयस्तु रत्न प्रागयं प्रकटयति
मो वञ्चयित्वा कथं कारं स्थास्यसि। क्रयास्य मित्रा णमात्रं रक्षि रान्नवेतिसरोषो। किं। सत्यमिति पाठे अभिधायि सत्यं ज्ञानी
हीत्यर्थः। नृपम कथितं चेति कथितं चेति कर्मत्वं। ब्रूञ् इत्यर्थ ग्रहणात् अप्रधानेष्वङ्गिषण्णार्थी दधाति हेतुमण्णि चिवत्स्वे
तिनङ्॥ ६३॥ स्मरेति॥ स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतं अधीयाना पठंती। त्वं तीत्वं। तत्र प्रतिपादितं यं दंपत्य व्यत्ययं वि
परीतसंयोगं। मय्येव सिक्षितासि। सदांपत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वापि निष्पाद्या। पिममङ्गुरस्त्वा त्किंदिममर्थमगोपिगोपितं क
थयेति प्रश्नः। नितरां धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया ज्ञिञ्चितं विपरीतसुरतं कृत्वापि ममैव पुरस्तादनुक्तमेव कथयसे। ति। नितरां
वनवतुरासी। तिनाकः। स्मरशास्त्रे न लोके निषिद्धो। निषेधः। दंपत्योर्न्वित। संयोगइतियावत्॥ पत्यं तत्तुरे। हिता। हिस्पृह
तियक॥ ६४॥ मौनिन्यामिति। साकलातस्यां नैम्यां नैभिन्यामवदंत्यामेवदत्यांतङुक्तीः नैमीक्षवनानि सृष्टएवं तीवैने
म्यामवदंत्यामपि नैममांप्रतिकिमपि वदत्यहं शृणोमि। तिनलं प्रतिप्रकटयंती। वादवादं नैमी वचनप्रतिवचनव्याजेन
स्वयमेव किंचिदुक्तोक्त्याअत्रंतरांतरामध्ये शृणु ॐ ॐ ॐ इति शब्दं चक्रे। वदत्य चिह्न त्यादिवदूपमाणस्य सत्यत्वबुद्धिज

ननार्ध्वं सर्वं रंगमन्तत मलीकमेवश्रवणोक्तं दानरी ति प्रकटनमकरोदि ति नाव॥ वादं वादं आनली रूपेण सुलिखिता ली रूपए
वद्धिर्विचनं॥ ६५॥ अथेति॥ अथ श्रवण प्रकार प्रकटनानंतरं असो कलानरूपे अलिखितनैम्पासकाश नलं हंतिगतावाव
लमाणमवोचत॥ किंभूता अस्य नैम्या रतिप्रागल्भ्यं संसतिवर्णयिति तत्छीला विपरीत सुरतमपि करोषि सो प्रतेनितरां दृष्टा
जातासीति॥ नैमीकर्ण प्रेमस्लाघणं कुर्वाणा तएवकिं कृत्वा सख्यानैम्या लीलांबुजेन घातमनुभूयप्राप्य रतिप्रागल्भ्यं
लज्जेन संसय तिनछीलेनिवा॥ नामितिन॥ केवलाद्धितुमन्यांता दृशांसे स्ताछीलेपणिनि॥ ६६॥ दृष्टमिति॥ हिमहाराजसार्व
भौम इयं नलायस संयोगं वितरेति त्वं दर्थं त्वत्संयोग संबंधिमया क्रियमानमभ्यर्थनं तस्मान्नालया क्रुधा कोपेन हेतुनामा
मिवंलीलाकमलाघात प्रकरिणताडयति॥ नूनं रूपेणचैतं परमावादीय वायचंचलु वाकटाक्षेण तर्जयति भाषयतेत
त्वया दृष्टं दृष्टं। परपपरूपेत पर्यो त्वयि परगुरु जबुद्धिं कृत्वा तन्मां कथं प्रवर्तयसीति मांताडयति॥ नूनं रूपेणचेत परमा
वादीरिति तर्जयति किंतत्वं परूपेण निनाव॥ दृष्टं २ संभ्रमेद्विरुक्तिः॥ ६७॥ वदतीति॥ हिराजन् इयं इति वदति॥ इति किं हे
कलेयदर्थमर्थणं त्वंकरोषि एषनैषधः त्वया केनचि केनापि विक्रिनिहितः तहिकि अपेशकस्वयं वरणकालइव
मायानलरूपां कृत्वा स्वयमायातिवाइत्स इत्थं के॥ तदर्थमर्थनां कुर्वंत्याममकर्णइतिवदति॥ चिकुवाकूत इतिणिविम

त्युत्सुका॥ ६५॥ नैमीत्वदिंद्रत्वेइदं प्रमाणमाह॥ स्वर्णदिति॥ इयं स्वर्णद्यां मंदाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः॥ पद्मस्यात्मने दाने
द्विव स्वर्गात्ते भूमिं प्रतिच्छागमनं चतवेंद्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति॥ न हि मन्नुष्यस्य स्वर्णदी स्वर्णपद्मि
नी सुवर्णकमलानयने स्वर्गादिागमने च सामर्थ्यं दृष्टं तस्मान्नलरूपं धृत्वा पूर्वदिंद्र एवायमागत इति एतदर्थं मां प्रत्यर्थिनीत्व
याकर्तुमयुक्तेनीयं मत्कर्णे कथयतीति भावः॥ स्वर्णदीति सर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं॥ ६६॥ नापकृत इति॥ हे रे रिंद्र स्पैनैष
धस्य च्छायया॥ कांते मायाकापट्यं मया स्वयंवरकाले अमायि ज्ञातेति इयं मां नाषते॥ स्वयंवरकाले त्वं परस्त्रीत्वान्नावान्नल
रूपं धृतामिदानीं तु परस्त्रीत्वनियैवं न करिष्यतीति मिथ्याप्रत्युक्तामती यं नैमी अहल्यायां गौतमपत्न्यां तस्यैंद्रस्याकर्णितो
व्यभिचारलक्षणदुष्टनियेयया एवं विधाहमिति वाह ब्रूते॥ परस्त्रीत्वनिरूपितस्य नास्तितस्मादिंद्र एवायमिति
त्वयार्थना न कार्येति मां प्रति नाषत इति भावः॥ नैषधस्येव छाया यस्या मिति मायाविशेषणत्वेन प्रथग्वा॥ ६७॥ समिति॥
कुशाग्रलामतिर्यस्याः सा वैदर्भी दंभोलीः सावित्नी मत्कस्य चकेवज्रं तत्परिरंभिणो युक्तात्करांभोजा त्कृतोऽल्पवज्जं न्यारिति मिं
द्रत्वं संभावयति तर्कयति॥ नहि नैद्रो वज्रहस्तः रेषः रूपादपि वज्रादेरनुमानात्कुशाग्रबुद्धित्वमस्याः॥ ६८॥ अनन्य
ति॥ तस्माद्धे राजन्नत्वं यदि तत्त्वेन नैषधो नवसि न तु छद्मना॥ तत्र हि न विद्यते न्योन्नेम नवद्यातीरिक्तः साक्षीयास्तु

नैषटी०८२

बाल्यामेवयाज्ञायतइत्यर्थः ॥ जाहृदीरहं क्रियाए कांतक्रीडाः साक्षात्स्वयमेवाप्स्वयंगप्रवृत्तिविनात्वारभ्यायप्रकटं कथयित्वा
एतस्याः शंकातंकोमिंद्रमाया संशयमयं त्वं नुदनिराकुरु ॥ एतत्सत्यापिकाक्रीडास्तमयचेष्टायुक्ताकास्माकमेतस्या
श्च संदेहमयानुदेत्यर्थः ॥ सत्यं नैषधइतिच पाठः ॥७२॥ इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेणतयाकलयासुप्रयुक्तत्वेनकैतव
द्योतकहास्यादिविकारव्यतिरेकेणसुवर्णकमलदानादौदृत्वनिश्चायकोपपत्तिमत्तयावमम्पकप्रयुक्तत्वेननिकु
तीकृतंआच्छन्नंकैतवंछद्मयस्यास्तांकलावाचमाकर्ण्यतद्वधूवेमयं इत्युक्त्वा तत्पैवेयूंनुवनादिनकरोतिकिमितिनै
ष्पाशयस्नेशयालुः संदिहानः सनलः जैमीत्त्वांतिनिरासार्थं रागंस्मरहोहेतुमित्यर्थः ॥७३॥ स्मरसीति ॥ हेत्वेक्षु यना
नि प्राणा लीकमेवाशीत्कृतनिन्हतंमयानातेनाशयस्यकरकमलस्यार्थ्यणाद्धेतोः आनंदेनसात्विकत्वोवनोद्भसंति
लोमाणियस्यास्ताद्दशी मत्करनानिस्पर्शेनिजातरोमांचासतीपप्रयुक्तानात्रियस्यास्ताद्दशीत्वं विष्पसिसंजातासि
तत्स्मरासि पाणिरोमांचसंबंधात्सकंटककमलसंबंधसंबंधसंभावनयापद्मनाभित्वंतवयज्ञातंतत्स्मरेत्यर्थः
नलपाणिः पद्मस्थानीयरोमांचश्चतत्कंटकस्थानीयः अथचविकसितकमलदलतुल्यरोमांचोद्गमात्पद्मनिवन्ना
त्रियस्यास्ताद्दशीजातासितत्स्मर ॥ शयार्पणंरोमांचोद्गमेहेतुः ॥ अथचनाशयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभश्री

विलुठंती विष्वसि यस्तनाकिंन विष्वसीतिद्विः॥ तत्स्मरसि नानेकरकमलधारणात्छ्री विष्णुजन्तीसि॥ नहि विलुंठिना
ऽन्यस्य नानेकमलमस्तीत्यर्थः॥ निद्रितासीतिबुद्ध्या वसनस्तं मनार्थना निसमीपे मया करेर्पितेतत्संस्पर्शाज्ज्ञातसा वि
करोमांचाज्ञातासि तत्स्मरेतिभावः॥ आनंदोद्भास्तिलोमेति निद्रायात्र्अली कर्तव्येति तं नाहि निद्रया॥ सत्यत्वेकरस्पर
र्शाद्रोमांचोद्गमो भवति॥ नैमीपद्येपिपस्तनान्नीतिद्विः॥ स्मरतियोगितत्कृतेतप्पनि स्रावचने छूडितिल्हड् तदानं देतिपठ-
नस्य॥७४॥ जानासीति॥ हे मृदंद्धि सुकुमारांगी दीर्घद्रविणि चवैमि॥ मयानवेमन्मथोत्सवे क्रोनयास्यांबुध्या व्याकुलचित्तेन
त्वं श्रतिमृदुत्वात्संपूर्णस्वेनेगोपमर्दृसि हतया तव खेदोन विष्यतीति नयात्समामित्र्यर्द्धं तु कैव आप्तसुरतावसाने वयत
तुक्रामितज्जानासि स्मरसि सामीनुक्रासामीतिसमासः॥७५॥ स्मरेति॥ हे नैमित्र्याजिं संग्रामं जित्वात्वांत्रासं मुख्वि
नितः प्राप्तोहं भमस्कारार्थं कालनाघ्वंवा मत्पदधाविनिम्वरणस्य शीनितवकरेत्रंकुलं युगयोगेन मदीयचरणे गुलि
द्वयसंबंधेन दृढनिर्थसमागमेघने नयस्यसि तेन मध्येयदश्लिष्यं त्र्आलिंगितं वांस्त त्वराजनसम दृसाद्दादालिंगन
स्यानेविस्पात्यवासोत्कंठान रतस्तयास्वचरणांगुलिद्वयेन त्वत्पाणिपीडनवशात्त्वदालिंगनवांछां त्वोप्रतिघोति
तवांस्तत्स्मरेत्यर्थः॥ श्लिष्यत्र्आलिंगने इतिलुङ् न्नेमैकवचने श्लिक्सः॥ विभाषासाकांक्षइतिवैकल्पिकत्वाल्लुङ्भाव॥७६॥

नैषधीयप्र॰
९

वेष्ठेति॥ हे भैमि मानेन प्रतिकलहे मत्परिरोषात् त्वया कृतेन मत्कर्मकत्यागेन दूरनासिकत्रान्क्षणमात्रमपि मद्विरहं मोढुं मशक्कासती मिथकां ते स्त्रीरूपं त्वं तु रूपं मो च सम्पगालेख्यो॥ आलिख्य परस्परपत्नीसंयुक्त परस्पर दर्शनसुखमनुभ वंती त्वं मया दृष्टासती यच्चित्रलिखितयोरावयोरंतरामध्ये तुलिकादिलिखितया रेखयापि थाप्य व्यवधानं कृतव त्यसि चेत्तज्जानासि॥ तत्स्मेरत्यर्थः व्यवधाः व्यवहृव द्विज्जिर्लुङ्प्रथम॥७७॥ प्रस्मृतिमिति॥ हे भैमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः अथ च मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्तविवेकोहं तवाधरपानानामिति यानि स्पर्धानां करणेष्वपि वा॥७८॥ नदिति॥ हे भ्रुहं स्वहृदये तवालिंगने तिष्ठिता तावकुचेतात्कालिकत्वादार्द्र स्पष्ट ष्कुरुक्षिरस्यमयाकृतस्य नखीकस्य मुद्रां नखचिह्नत द्वनिादिव॥ स्मेरे सखी॥ हास्यपरास्तव सखीः प्रतितव द्विलसं तवत्सरमात्रेप्यदं नखचिह्नतं कृतं पद्मपतित्वन्निर्मलं यद्भुवं तत्स्मेरे स्मितयो॥ स्मरइति पाठे स्मेरः सन्नहमित्यर्थः॥ सापि मुद्रां शिल्पमिति अकथितं वेति कर्मत्वं॥७९॥ त्वयेति॥ मधुगोष्ठ्यां मद्यशालायां मध्ये मद्य सहपानेऽवसरेन्याः सप त्नीः क्रीडयन् त्वया रूषा रोषात् रूषितया दृष्टाई स्थितो॥ इतासांसपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तना स्खल नव्याजेन त्वत्पादे देमूर्द्धा यदस्खलं स्खलित्वा भूपतितं तद्धि स्मितानासि स्खलनव्याजेन प्राणमेण त्वां प्रसादितवान

२९

स्मितं तत्स्मरेति नावगाम क्ष्मेपारे मध्ये षष्ठी वेति समासः ॥८७॥ पादेव ह्नेति ॥ अयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा ॥ आगते एव हृदि
निप्रेमलरतरलैत्वोपद्वपतिरिति ॥ आलिंग्यसख्यी आलिंग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुद्राः डाहर्षेण किल विलासप्रकट
नव्याजेन यत्वां अचुंबीः तद्दृष्ट्वा स्मरसि ॥ कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात् सखीलिंगनचुंबनव्याजेन मां प्रत्यालिंगनचुंबन
द्वारा स्वप्रेमचरं यच्छसि वित वत्सासि तत्स्मरेति नावा ॥ हि हा धिग्नीति नैमी संबुद्धिवी ॥ प्रोष्य प्रपूर्वाद्वसेः कोल्पपियज्ञा दित्वात्संप्र
सारणं ॥ हा धिग् निरुदयस्य इत्येवेति रु इत्येवात इति ॥८८॥ जागर्तीति ॥ अहं ताम्बूलस्य वद्धितपूगफलनागवल्लीदलस्य फ
लिकाः सकलानि सुखसुखासकाशाद्बत्साअज्ञानेनेनिक्षिप्य निधाय यदि यो निक्षेपः स तस्मै न दातव्योऽन्यथा दंड इति न्या
याच्छास्त्रोक्तयुक्तेर्यत्ताः तां बूलफालिकां मदीयां ॥ पुनर्मह्यं देहीति अपाविष्यां या चितवान् तत्र विषये स्मरणकारणं कृतो
नावनाख्यः संस्कारो जागर्ति स्फुरद्रूपो वर्तते तत्स्मरसि किमित्यर्थः ॥ इति प्रश्नः ॥८९॥ चित्रं इति ॥ मयि प्राप्ते त्वय्य प्राप्त सुरत
सुखायामेवमत्यां योगावाधिगमः ॥ सुरतान्तसुखप्राप्तिस्तद्रूपेण आगस्यापराधे गते स्थिते एवं कृते सति मयि विप्राये वासमर
तस्यैव सुखहेतुत्वात्कुचमध्य एव सुखजन्याद्[illegible]ते ॥ नखजं खेतं त्वया यच्छं बाशतं प्रथमं फालकृष्टे देहे पुनरपि सी
वदारणं तत्प्रथमकृतं नखक्षतं मध्य एव बहु नरपिगाढातिरंनरक्तं तं यदारोपितं तत्ते चित्ते अस्ति कच्चित् तत्स्मरसि इत्यर्थः ॥ शां व

कृतं द्वितीयं स्यादिति निर्दिष्टः। शेवाहृतं तन्द्वयोर्द्वितीयेति डाच्। लक्षणया प्रयोगः॥७३॥ स्वेति॥ स्वीयस्वीयदिग्विनिमयेनैव परि
वर्तनेनैव निद्रितिपार्श्वविपर्तितौ वामदक्षिणकुक्षिपरिवर्तनशीलयोर्नतु यथावस्थितयोः संमुखयोरेवैवं॥ नयोरावयोस्तव
मम च स्वप्नेऽपि निद्रास्वपि मध्ये अस्तं त्यक्तं वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे संस्वप्नेऽपि मैत्रे यत्र सौख्यं सुखं सुखितवान्तत्स्मर॥
संमुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयोरपि पृष्ठसंघटनात्पराङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनिमय
पूर्वकमेकदैव पार्श्वपरिवर्तने वैमुख्याजावान्निद्रासमयेऽपि सांमुख्येनयद्रावयोर्भेत्रं सौख्यं तत्स्मरेत्यर्थः॥ स्वदिग्विनिमयेन पा
र्श्वपरिवर्तनेवान्योन्यसांमुख्यमेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानोट्टंकणविमर्णितानीति सर्वत्राद्विकं॥ सौख्यं स्वार्थे ष्यञ्॥
॥७४॥ त्वणमिति॥ सदःस्थे वसन्नायामेव वर्तमानापि त्वं सन्नास्थानोट्टंकणं विमालितानि कार्यान्तरदर्शनपरा लिङ्गन्ता। निर्द्दु
ष्णानियत्रयेन वाताद्दशं क्षणं अवसरं दृत्वायुत्तं वेधप्राप्य मह्यमंगुल्यादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो मद्दत्तो मत्कृतो दंतव्रणोय
या एवं कृता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः॥ तद्ध्याय स्मराविमलिनेति तत्करोतीति लिखिनाविष्टवस्त्रातिपदिकेति टिलोपः
॥७५॥ तवेति॥ तथाच्चधरदंतकृतदशनस्पर्वत ऊर्ती तर्जनाप्रकारमलोकयलीलाञ्जुलालस्यकराकुंभ्यां त्वामणरूपाद्धित्रमा
त्वा तद्धाजातप्रणा मत्र सार्दांजलिबंधनरूपेण कौ योजयता स्वं मुखे कोऽर्वतामया कोपत्याजनं पूर्वयत्समासादितासितद्धो हिस्म

रेत्यर्थः॥ इ कस्मरेणा॥ ७२॥ तांबूलेति॥ त्वं त्वदीयकरपंकजे मम तांबूलदानं अस्मत्करनं अद्दि प्तनरवक्षतं प्रायो बाकुल्येन नस्म
रसि॥ अहमपि मदीयपाणिपद्मे तन्नूतं तत्तांबूलदानं अद्दि घृनरवक्षतं बाकुल्येनैव स्मरामि किं त्वन्योन्यविटिकादानक्षणे प्रेमपर
त्वाणिपद्मगन्वारोपितनखक्षतमेव सदा तांबूलदानमावयोस्तत्स्मरेति त्वाव॥ ७३॥ तदिति॥ कमप्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्ना कि
घमित्यादि मृषोद्यमलीकत्वाषिणं मां कोपेन हित्वा सखी प्रतिगता त्वं तत्रापि सखी समीपे नवदीयष्टष्टदेशानुवर्तित्वेन गतस्य
मित्रयेलीलयैव स्वच्छावेनैव यष्टणं अछिन्न तदध्येहीति पूर्ववत्॥ अथ प्रच्छन्नत्वलीकत्वाषिणस्तवाहेन कोपित्वं मम नकोपीति मे
त्वाविछेदस्स्वकंवाष्टणं छेदंयया वालका कुर्वंति॥ तद्धत्वयापि न्ननमिति स्मरेत्यर्थः॥ न मृषोद्यं राजसूयेति निपातः॥ ७४॥ स्मर
सीति॥ हे प्रियासि बालत्वात्सौकुमार्यत्वा अद्दितीयरतानिलाषिणोपि मम द्वितीयस्मरतस्यासहा तथापि कवल्लदत्तितच्छोल
कोकिलतुल्यकूजनात्वं मयास्मुचिरात्रियोः पूर्वसंबंधिनी रात्रिः॥ निधुपाल झालोपालं नमामंत्रितानितत्वायः स्मरसि कथय त्वं सुधा॥
सुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारसुरतनिमेनैव जातप्रभाता त्वद्धिति॥ यस्सुरतभिर्मनासहावस्थितं तैनैक ध्याच्वापिकताप
स्यांवर्त्तत दूषितवापि प्रभाते कोकिलालापे न वतीत्यर्थः॥ यद्वा वसंतस्यातीतत्वात्कोकिलानामभावात् पिकव्यतिरिक्तापरि
ए अपिकास्तत्रादयुक्ता॥ ७५॥ दंजानस्येति॥ मध्येवसंतेनैव नूतनसमागतपत्रं पुष्पादिकं निवेनुं जानस्य मे सपत्नीष्वपि
रागं प्रीतिं संजाव्यानुमाय कोपवशात्पुनः निर्भमेव मम मनोजनार्थं परिवीविषती पात्रे परितः क्षिपंती त्वं स्वरूप स्थित्या कोप

नै०टी०॥२०

त्वकोपस्यवास्मरे।मधुतरःशार्करादिपरित्यागेनातिकटुरसमपिवेदस्यैवंरुचिस्तर्हिमदीयापेक्षयाऽतिहीनाऽमृतस्यपत्नीयप्पस्य
रुचिःस्यादितिसंभाव्यबकुतरंनिंबमेवत्तुश्लोतिवारं२अतिकटुनिंबातिदानेनयात्कोपात्मांप्रतिव्येजितवत्यसितत्स्मरेतिभा
वः॥वसंतेत्वजनानिवंधुजते।परिवेविषत्तीपरिवेषणंलोर्थात्परिश्रुर्वान्नि[illegible]त्रात।श्राविति।ईर्ष्यावचनंस्वरुषा।अथीगर्ह्येतिषष्टी
कर्मत्वविवक्षया।द्वितीयाव॥८८॥स्मरेति।शार्करंशर्कराविकारःकृतंशार्करामंकूलंवाकिमपिन्नस्पमास्वाद्यएतत्त्ववीतिशा
पिरसमम्रतस्याविहस्तयात्वयासाधितंकिमितिस्वादःनित्रायान्अतिलुवन्वारं२तदेववर्णयित्वाहंसर्वातिशायिरसमेतच्छा
र्करमितिस्तुतौ।अधरस्यापिमर्दमधुरत्वर्गातिःपातितयापिदायर्थवसानाम्मदपेक्षयाप्यतदधिकरसमिति।अयंवर्णयतिनतुत
र्ह्यस्यपश्यतिअयमेवतेदधरस्यतुममतुकथाप्यनेननकोर्पितिस्वानिंद्यारोषस्तेनरक्तान्नबाधरौ।तुनर्यदत्तैवंचान्तवान
स्मितत्स्मरः।कोपेनलोहितंमुक्कं"त्वदधरकल्पंशार्करवर्णनयाकुपितयात्वया।धरस्फुरणादिनावर्जिता।कोपाद्यत्वैवंतत्स्मर
रेतिभावः।शार्करंविकारेसंस्कृताभेवाण॥८९॥अधरात्मित्रेसपादागतं॥९०॥मुखादिति।मुखादारस्यनास्यंतेनान्निपर्यतंत्वं
रखुंबंचुंबंचुंबित्वा२आद्टसवानअसमाप्तमुंवेनेतुसत्वहंस्मरमंदिरंयत्वदंगपाणिपादिनाप्रतिबिंबिवाग्लजातित्रायाम्बे।कृष्णो
पितत्वाचुंबितुंनजापंतत्स्मृत्वापापंअतएवसाधन्येतिभावः।मुखाद्दीवदीकुचवानिमूलबरांगजंघान्वंबनस्थानानि॥
॥९१॥कामिति॥त्वंकमपितंत्रनिर्वचनीयंलोकोत्तरंउरुजापितारमस्मार्कोलिस्मर॥यत्रकामकेलौपुंस्त्वारोपेणनवनि

१९

त्यर्यं उत्त्रिगो। वितमसं वुध्याम याविर्हिनामसंवुद्धिर्यस्मात्त्वं व्रीडिता। स्मितवत्सिकामत्रागास्त्रात्मास्त कैत्वालाघद्विपरीतसु
रतमकार्षीः तत्स्मरेत्यर्थः। केनेर्तुं स्त्वं स्वं दर्शितं॥ एभ्यानीलादिति। नवोक्तरूपे उरुषायिते ललाटकपोललिखितपत्रवल्ली
संबंधिना मदेन कस्तूर्यांकेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता श्रमांबुना श्रांत्विंदुं चुकं हनुनागमनिश्चाप्यनीलत्वनीलवर्णं
भवत् उपरिस्थितत्वादधो विलोकयन्तो मुखस्य कस्तूरिमिलिते नगच्छता श्रमजले नविंदुकसंबंधस्यो चितान्नीलत्व
तदेवं कृतमधोभागे वर्त्तमानस्य मम हृदि वर्त्तमानेनुक्ता हारमणो तत्क्षणे विपरीतरताचरणसमये तत्र दृष्टं उत्स्नेवं
उचितसुक्तरीतयोप्यमथच उरुषायिता क्षणे नाटब्धस्य श्रमजलस्यकर्दमकां तिदायित्वेनो चितं दृष्टं च मास्यं स्मराम
दोरतस्निकस्तूर्यो गर्वे हर्षे मदानयोरिति पिधानान्मदृशाद्व एकदेशलक्षणया मृगमदवाची नीलदाचारकुर्वंता छता।
नीलवर्णे धातुरितिकेचित॥ एष्वास्मरेति॥ अहमत्रास्मिं स्लेतत्त्वैरो कोनरवमधाद्दत्तवानिति पृष्ठा। स्तत्र नाषीमृत्वक्तरेव
देवतं यस्य नता। अत एव रतस्य परोक्षणं परोक्षकरणं ब्रह्मचर्यरूपं रतिप्रतिबंधकं व्रतं नियमं यदस्तुपंनिर्वर्त्ति तवास्त
त्स्मर परउरुषसंबंधशंकोत्पादनार्थं मृषाभाषणे नरस्तांतरसुत्पादलक्षा ह्नतंसुरत प्रतिबंधकमनुद्योगं यन्निवर्त्तित
वांस्तत्स्मरेत्यर्थः। व्रतं मदैवतं नवतीतिङ्कदैवतमित्युक्तं॥ एषा वनेति॥ त्वं मत्क्रियद्व्रीडिता स्मितत्स्मर॥ इति किंहे नैपि

र्त्तवनकेलौ आरामविहारसमये तु विपतितं॥ अम्बुरुहस्त्वं उदस्य पाणिनो क्षिप्यमहं प्रति देहीति अम्बुरुहपत्रसदृशं विपुलं चक्षु
ह्य मिति कामशास्त्र वचनं॥ भूपतितांबुरुहं त्वया वनेन वरांगया चनस्पर्शचितस्पर्शचितत्वाद्युद्धीडितासि तस्मादेति जावः॥
८६॥ इतीति॥ सा नैमी प्रियेइति पूर्वोक्ति प्रकारेण तस्याः नैम्याः रहस्यानि एकांतरतचिह्नानि विशं सतिनि तिक्रियावती लज्जिता
सती अंतरमध्य एव समागए एव वचने पाणिभ्यां सख्याः कलायाः श्रवसी कर्णौपि दधे आच्छादितवती॥ इतःपरमप्यसौ गुह्यमपि
र हस्यमस्ये कथयिष्यतीति तदनयाना कर्णनीयमिति बुध्वा तस्याः कर्णौ पिधत्ते स्पर्थः॥ ८७॥ कर्णपिधानएवो त्प्रेक्ष्यते कर्णावि
ति॥ नैमी करावेव कोकनदौ रक्तोत्पले अपि कदाचित्सख्याः कलायाने त्रे एवासितोत्पले तस्याः एव कर्णौ पीडयती यंत्रयं
ती वीक्ष्यते कला कर्णौ किंभूतो अपीडयतां तुकलानेत्रे नीलोत्पलयोः राकर्णपूर्णतया कर्ण क्रमणात् पीडाकरणमिव
नैमी कररक्तोत्पले अपि साजात्य नेत्रनीलोत्पलसाहाय्यकाचरण बुद्ध्येवस्पर्द्धये ववा नैमीकर कोकनदे अपि तत्कर्णौ
पीडयामासतुः किमिति नावः॥ सवर्णयोः साहायकं स्पर्द्धवियुक्त॥ पीडयती वान उत्प्रेक्षते ति तु मन्नावः॥ ८८॥ उन
र्पा स्पष्पो त्प्रेक्ष्यते तदिति॥ वैदर्भी सखी कर्णौ प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं रहस्य रूपं प्रलपित लपितं स्वरहस्यं एनत्कर्णाभ्यां सकाशा
द्वहिर्गादिति अनिसंधिनापि प्रयत्नेन यापि दधौ आच्छादितवती॥ अन्यदपि गोप्यं वस्तु जोडेनि क्षिप्याप्यास्मा

पद्मिनीत्वंसत्त्विनोतयोः षष्ठ्यंतसर्थेति षष्ठी।।७।। तदिति।। अथसखी समूह हासाप्

सीदितितद्वारांपधीयते।।एणात मिति।। आदूरे। स्थिता अप्प पराः सख्यस्तत्त्वं नल हासकारणमवुधापिमिस्मियि
रेजहस्तु।। कस्मिन्सतिनलेतं दृष्टवेत्किं प्रियायाः केलिंआलोक्यसोत्प्रासहासि निजत्वामेनो ह्रेस्त्वेनसहयथातथाहसति
सतिनलाद्दहासश्रवणमात्रेणसिस्मियिरइत्यर्थः।।२७७।। दंपत्योरिति।। ताः सख्यएव धरायांतर्वंशपादास्परसः तयोर्द्दंप
त्योरूपरिप्रीत्याप्रमातिशयेनमुखानिलैः सुरभिणीस्मितान्यिवपुष्पाणिववृषुः सर्वाअपिसख्यस्तत्त्वुर्नोत्रीडावदनाङ्कहस्तु
रित्यर्थः।।मुखानिलसुरभित्वेनतासांनंतरं विज्ञाऽतिचतुराकलानासुसखीभूमध्येस्वयस्पायानिजमित्रस्तुताया:कश्चिदा
स्ते त्सरस्याःस्वरं हास्येन विकस्वरं सुभ्मनं अतएवमोयंमत्सरस्यएवस्वर इतिप्रत्यभिज्ञायपरोद्दप्रत्यद्दोन्नयासात्मकज्ञान
विषयं त्वलाजातंवलंयस्यास्ताद्दशीनैमीप्रतारणंयमिसहायोत्साहशक्तियुक्तावाजनि।।मतस्तद्दीयात्रविद्यतेऽतोस्याः
सकाशान्मांमोचयिष्यतिशिष्टस्वाकर्णयिष्यतीतिसाश्वान्नदितिभावः।।अन्यापिकेनचित्स्नेतिबद्धस्वपर्द्दीयंद्द ष्टांजानव
लोमवति।।सखीस्वरस्यश्रवणंतुकर्णपिधानात्स्वबमिवज्ञातमं।।अन्यथास्वरस्त्रवणानुपपत्तेःनैमीकरयोःकोमलतरत्वया
कर्णनिविडपीडनेसामर्थ्याभावेनवास्वरस्त्रवणोपपत्तिः।।७।।तेति।।वलया।कृताऽनत्यासत्तिमत्यपिअत्यंतैनैकद्यैअथो
स्वपद्दीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानंतरं।सा कलातांस्वसखीउच्चैस्तांस्वरंयथातथाकुयेतिऊचेइतिकिं।।दूरस्थत्वात्हेस्व

गसुखेन वंचिते सुंदरि एहि॥ समीपमागच्छ आगत्य त्वं नृपस्य आल्हादकत्वाच्चंद्रस्य सुधावेणीरमृतप्रवाहरूपा वाणीः
पिब सादरमाकर्णयेति॥ स्वर्गेपि चंद्रामृतपानमविशिष्टं नलपरिहासाकर्णनसुखं स्वर्गसुखमेव। तदनु नवेत्य
र्थः॥४॥ सेति॥ वलयाद्भुता कन्यासन्निमत्स्यपि अल्पं तेनैकद्य रहितापि यत्र स्थितौ किंचिच्छ्रूयते किं चित्रेति तत्र स्थि
ता लशोदरी सा कलासखी तस्य वचो नागं शिष्टमंगं अश्लृणोत्॥ कालाकर्णयो भैम्या पिहितेत्वादाक्तास्तखीन
लक्ष्यमाणरहस्यकथाशेषमश्लृणोदित्यर्थः॥ काकमिव। लशोदरी कृशमध्या अल्पजनेनेतियावत्॥ एवंरूता बदरीक
ल्पयामनाम्नो ग्रामस्याल्पनिर्घोषं लोककलकलं तत्रपपद्य॥ देवध्वनिवानमिव। बदरिकाश्रमस्थो लोकः मुनिजनस्थान
न्तकल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं स्तनोतीति तीर्थप्रसिद्धिः॥५॥ अथेति॥ अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणा
नंतरं कलास्वष्टेष्टनिष्टा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापश्चाद्भागे स्थिता या सा तथा स्थिता कलासखी प्रतिरह
स्यं ब्रुवतो नैषधस्यासिद्धा वचनास्थ एवंत्या॥ तस्या भैम्यास्त्वावरहस्यकथनाद्भूतकोपाय निर्व्याजकपुरवेष्टाविशेषं नल
स्य मैमाणिमणेः शिरोरत्ने प्रतिबिंबवशाद्दाकलयद ज्ञासीत्। ददर्शेत्यर्थः॥ नलेन कलासखीप्रतिरहस्ये उक्ते भैम्या हास्य
कोपादिस्वचेष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिबिंबितां सा कला दददर्शनित्यश्लृणोदित्यर्थः॥६॥ प्रतिबिंबेति॥ प्रतिबिंबेऽदृश्यते स्वरूप

दृष्टस्थितायास्तेम्याः स्वपक्षसख्यावाग्मुखा कृते। व्रीडाहास्यादिसूचकमुखसंकोचविकासादिचेष्टितैः कृत्वा स्थिता
ऽनुभाऽनुमितिर्ययाता दृक्मुखविकारदर्शनात् प्रायेणानलेनैवमुक्तं स्यादित्येवं कृत्वानलवाक्यार्थसंभावनाय यया सा तथा तस्याः
नेम्याः स्वपक्षसख्यावानलवाक्यानुरूपव्रीडाद्यनुकुर्वती प्रतिबिंबदर्शनादिवांगसंकोचाद्यभिनयेनानुकुर्वाणा दर्शयं
तीसती। साकलानेमीपाणिपिहितकर्णापितद्व्रीडाद्यनुकरणे देवनेमीवत्सखीवद्धानलवचनं स्पष्टवती वाच्यमाणिनेमी
नलाभ्यां संभाविता।। तद्व्रीडादिन लोकेक्तिनिषेधा द्वितीया।। अनुकुर्वाणाः नु परात्स्यां कृञ इति परस्मैपदविधानाच्छानजेव
ताच्छील्येशक्तौ वा चानश्र(७)।कारमिति।। साकला तथा पूर्वोक्तं नेम्याः स्वपक्षसख्यावानलमौलिमणिदृष्टं मुखव्रीडा
हर्षाद्याकारं कारं स्तु२।) अनयास्तवं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्नव(तै)तितथाः अभिनयं कृत्वाइत्स्वे।। इति किं अहं नवदीर्यस
र्वेष्टत्वांतमश्रुएवं तमोऽभिनराञ्आकर्णितवत्यस्मि।। हे नेमि हं नवद्धचनश्रवणस्वविकामामगिरः मिथ्याचिद्वेच्छजानीथे अना
कर्णितमप्यकर्णितमियं वदतीतिमन्यसे तर्हि अभिष्टसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना ममगोर्या। दृष्टदेवताम्यर्थांनि ष्फलाः सु
रिष्टदर्पिष्यो मान्त्वान्नितिमयाशपथः क्रियतेइतिनिलंप्रथ्यवो वद्धा। अस्त्वेवं तमोतङ् अतितमप्।। नामदिति।। इति ति
युभंगं।। साकला पूर्वोक्तं नलं युक्ता सख्यास्तेम्याः करग्रहात्पाणिग्रपीडनात्सकाशात्कर्णौ मोचयां चक्रे। अर्थार्दि

नैषटी०२०

किं

मैव प्रवेशोऽप्ययाचनीयां तस्तु स्पष्टार्थः॥ किंन्वेतस्याः कर्णपिधानरूपात्सुधायासा वृथाप्रयासात्रिषेधिनो निवार्थरपि
तुः पत्युराश्रवतां॥ वचनकारित्वं यांत्या गच्छंत्यास्तद्वचनकारिण्या इत्यर्थः॥ शापथं रूपं कलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधान
प्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात्रव पाणिपीडेवन विषयतीति तत्कर्णैरमुं चेति नलवचनाद्भैमी तत्कर्णेवमुं वदित्यर्थः॥
इति हे राजन्मत्कर्णपिधानवशान्मत्कर्णन्दूषणानां निविडपीडनाद्धेतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशय्यादितः परिमपि
व्यथिष्यमाणे पीडां प्राप्स्यतो पाणी यस्यास्ता दृशी तेन तव प्रियानिषिद्धुमुचिता इति॥ कर्णपिधानफलं नास्ति पिधानप्रया
सो व्यर्थः॥ प्रत्युतास्याः पीडा न विषयतीयं त्वया निषेधेद् इत्यर्थः॥ २२॥ श्रुतीति॥ ततः कर्णमोचनानंतरं तनो विस्मृतावानस्याः
कलायाः कर्णयोः झटिति निशीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचनात् जातो यष्टादिस्वनः सश्रुत्या संरोधान्निविडपीडनाज्जातो
यो ध्वानः शब्दस्तस्य संततिर विछिन्नतो निरंतर समुत्पन्नो गुमुगुमान वइतियावत्तत्तस्यछेदविरतौ तालतां हस्ततालद्ध
यवाद्य परिछेद्यगीतादिक्रियामीनन्तत कालतां जगाम॥ झटिति निमुक्तिकर्णमोचनात् श्रुयमान ष्टादिशब्दः कर्णपि
धानसमये ऽनुभूयमान गुमुगुमारव चिरामवझापको ऽभूदित्यर्थः॥ एतच्च स्वस्व प्रत्यक्षसिद्धं एणरक्षयनमः॥ २३॥ सेति॥ सा
कलाततोऽनंतरं तस्माद्भैम्यपवेशान्तस्थाद्धासकाशात् क्रियत्किंचिद्दूरं व्यपसृत्य गत्वा सुस्तुदे स्मिस्मियेप्रतारणकौशलव

२२

राज्ञः हास्यं ॥ तां स्वसखीं अकृत नलवचनो मत्येदं वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषं व्यंजकैरुक्तैर्नीचैर्ध्वनिविकारैः ऽपएत्ना
भेऽर्थयावेववावोचदितियावत् ॥ २२ ॥ अभिधास्य इति ॥ हे सखि मया ऽनयोर्युवयोर्द्वहस्यमश्रीविश्रहंत द्वहस्यं तुभ्यमभिधास्यास
त्कर्णपिधानानंतरं अनयोरं हस्यं त्वया आकर्णितं ॥ तत्स्वेमद्यं वर्णयिकथय एहि श्रीघ्रमागच्छ विनिमीयतां परिवृत्तिः क्रिय
तां मह्यं क्रियया मम्नित्रेति तिमिंप्रदानत्वं निन्नवा कृत्वा दत्वा देव्हाना वा नमयादेव्हा ॥ २३ ॥ वयस्येति ॥ अश्रुतरहस्यश्रव
णार्थमा कृतायां वयस्यायां असमर्थनेन स्वश्रुतश्रवनप्रार्थनेन हेतुना अस्याः कलायाः अस्पृष्टवंतमामित्यादिप्राक्कूट
स्तुतिः सर्वेदन्तं मिथ्या शिरःकंपादिभूयश्च वर्णनस्य नाटनेन नियेविस्मितो अनया कथमावां प्रतारितौ स्व दृष्टं दृष्टं इ
तिमिथो वचस्सर्वे समश्चयैतितोदं यतोशिरःकंपितं कुरुतः स्मा नाटनेवैराद्दिकानाटैर्न तु संकेत्रा विलुठ् ॥ २४ ॥ तथेति ॥
निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण स्वपक्षेत्र तां आलिंग्य स्मालपंतं ॥ तां कलामभ्यधात् ॥ अवोचत् ॥ हे कले
मिथ्याशपथरूपात् सा हसादविचारितकारित्वाद्धेतोः चेतस्य द्यावां कर्णमोचनार्थमेव तया ऽली कवचनेनावां वितो
प्रतारितौ स्वो मवावस्तहि त्रास्त्वं तिष्ठति ष्ठा ॥ तत्र हि आस्तेति निन्दं वा ॥ प्रतारनि मित्तां तर्जनो क्तिमूचे इत्यर्थः ॥ २५ ॥
प्रतीति ॥ कलापि इमं नलं प्रतिभुद्दिशपालापी दवोचत ॥ हे राजन् त्वया प्रियायाः अस्याः परिजनस्य सेव कन्न्रतायामिमो

नै०टी०२० कस्यवचनस्यएतावत्सुदिनेषुमध्येऽपेवदृष्टोघटता मिथ्याभाषणता रूपः कलंकोदोषः कुतस्कस्माद्धेतोः शंकितः संभा
वितः तत्कारणंकथयेति। सत्यवादिन्याअस्याः परिचारिकायाममालीकभाषित्वंसंभावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः। अमी
रात्रौ दृष्टमपिसुरतमस्मदग्रे दृष्टमितिकथयति॥ परिजनस्य प्रस्तुतस्य दृष्टोयुक्तत्वात्त्वयाबालीकभाषणंममगुणएवनतु
कलंकइत्यपि। परिजनस्योक्ताविति च पाठः॥२६॥ स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति। सत्यमिति। अहं तदाश्रवन
पिधानकालेखलुनिश्चितंअश्रोषंइति सत्यं परं केवलंउसुगुमारवंनतुतद्वचनं॥ तथा च श्रवणमात्रंसत्यमेवेत्य
र्थः॥ शपथकरणसमयेधातोः सकर्मकत्वेपिकर्मविवक्षयाअहंअश्रृणोमीत्येववाचोचंनतुत्वद्वाचंइतिविशेषणमप्य
वोचं॥ शपथोपिसाधारणश्रवणमात्रविषयत्वात्सत्यएवेतिनकथंचिदपिममालीकभाषित्वंत्वयामंतव्यमित्यर्थः।
अश्रृणवंतमामितितत्रोक्तत्वादत्रअश्रृणोमीतिश्रवणमात्रोपलक्षणपरंएतस्मात्तत्त्ववर्तमानपरमितिज्ञातव्यं॥२७॥ अ
र्थास्तुर्मनदेवता इत्यत्रदेवताशब्दस्यान्यार्थत्वेनशपथोमयानकृतएवेतिसमर्थयते। आमंत्र्येति। हेराजन्अहंतेन
तथास्त्वित्यादिनावाक्येनदेवेतितामामंत्र्यसंबोध्यताः श्रवणप्रतिपदिकाअश्रृणवंतमामित्यादयोममगिरोव्यर्थात्र
लीकाः॥ सुर्यथार्थत्वंमिथ्यात्मताविषतादृश्यएवकामंसुरिति॥ अश्रृणवंतमामित्यादीनांत्वद्वचनश्रवणप्रतिपादिकानाम

२३

पिगिरां वैयर्थ्यमेव समर्थयते निर्द्धारितेन प्रतिपादयामि। अथवा वयाऽऽगुरुगुमारवद्रूपं अश्रोषयं यस्य त्वं मिथ्यावेष्ठितातां
गिरा अनुकरणमाहृत्वा सर्वस्यापत्यत्वात् निरर्थकत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थयते सर्वेऽहं तस्य शपथस्यान्यमर्थं तत्त्वाद्भूतमप
लपसीत्यत आह॥ सत्येनापि शपथे यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ। तस्यैव वस्वतो राजधर्मस्पार्द्धनिकृंततीत्यादि मन्वादि
वचनप्रामाण्याद्देवतासंबंधी सत्योपि शपथः। सत्यं निश्चितं यस्मात् कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः। किंपुनरसत्यस्त
स्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथस्त्वं निर्वर्तितः। अर्थः॥ अत एव त्वादेवेत्वा मंत्रितवती॥ दैवतोपश
थः कर्कशोदर्क इति यन्मत्वादि निरुक्तं तत्सत्यं यस्माच्छपथत्वात्पाप संप्रत्येव त्वयामपि कलंक आरोपित इत्यर्थः इति॥८७॥
इदानीं आर्यवं हि कुटिले खननीति रीति न्यायादलीकताषने पि अदोषत्वं आहास्यं नोगे गा। हे नैमी नलो युवा नैमी महं स्व
प्नमपि न ददाति। नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टापीत्यसंयोगकथा रं नैरमो न्यसंयोगाभाव विषयवृत्तांता रं नैः मिथ्यानु
नृतसुरत। नरनि क्लवैः। कृत्वा मां कथंनु कथमिव वंचये प्रतारयथ। यतु पुनः अहं कामी नूत्नो युवा विप्रलब्धप्रता
यामि स्वेयमहं अनर्हती अयोग्या रनुचितकारिणी हंत कष्टं चित्रं चेति काकुः॥ नव द्या महं वंचनीया मयात्वं
तो न वंचनीयौ कार्ची रीतिरियं वंचनकरणसाम्यात्समदोषगुणौ युवामहं वेति भावः। अर्हतीत्यर्हः प्रशंसायामिति

शातरिति गिरवान्दीपतुम्॥ युवां कष्टत्वेन वाद्यन्त्वा योज्यं॥१७॥ कर्णइति॥ ततः स्ववंचकस्य तद्दोषपरिहारानंतरं नैमी सुरत
त्रागस्येषु रुविस्मयमाने आश्चर्यं कुर्वाणे एवं बरु नितरां स्मयमाने हसंत्यौ चते कला सखी लक्षणे सख्यौ मिथो नैम्या वासह
चर्या वन्योन्यस्य कर्णे कर्णे श्वस्वकृतं स्वरहस्यं आचख्यतुः॥ चावन्योन्यसमुच्चये॥ अन्योन्यकर्णपेद्गयावीशायां हि
वचः॥१८॥ अथेति॥ अथान्योन्यकर्णे तद्रहस्यकथनानंतरं कला पाः सख्याः कलयैव सख्या वा नैमी आख्यायिइति
उक्ता॥ हे दमयंति त्वं मे महद्गुं माऊण्या॥ अहं त्वं यद ब्रवं तदस्याः द्वितीयतोपि कर्णातर्गोप्येव ब्रवं अस्या एकेन कर्णेनिश्रुतं न
तुद्वितीयेनेति लौकिकी कादाजाएकात्परिहासोपि॥ एवमितिपागे एवं प्रकारेण संगोप्येति रूप्यमे कुधङ्कु हे॥२॥ तिस्र प्रदानवं
मानिरत्तुबं धकः॥ अब्रवंलङ्॥१९॥ प्रियइति॥ अथ सख्युक्त्यनंतरं प्रियः प्रियां आचष्टे॥ ऊचे॥ इति किं हे नैमि त्वं व
यस्ययोः कपटपाटवमिदं वेचनं चातुर्यं दृष्टमनुभूतं यातः तस्मात्सखीष्ठे वमाविश्वसी॥ के तु मयि कदाचिद् विश्वसि
हि॥ सखीष्ठिमे वविश्वसी॥ किंतु मय्येवेति वा यद्वा मा विश्वसी रेवा॥२०॥ आलापीति॥ कलयापि इयं नैमी मधुरकाकूक्त्या
आलापि इत्युक्ता॥ इति किं हे वयस्य असौ नवपतिः कचिदपि देशे जनेवाः च न रहस्यं नालपति किंतु गोपायत्येव तत्
तस्मादीदृशेण तत्सदृशेन्यस्मिन्नपि सम्भसाधौ विस्रभ्यं विश्वसनीयं त्वया किंपुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणपर्यं

सर्वस्यापीत्यद्‍हस्यं प्रकटयत्येव । तस्य प्रत्यायमित्यस्मिन्नेव तत्तुल्ये । त्वस्मिंस्त्वपि मैव विश्वसीरिति ॥ नालपति अपि त्वालपति
विस्रम्भमपि तु तां काकुर्वा ॥ आलापीत्यपि क्वचित्पाठः ॥ ५२ ॥ इतीति ॥ नलः तस्यां कलायां इति उक्तप्रकारेण प्रतिवंद्याव्युत्ति
ष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रति इत्यूचे ॥ इतीति किं ह्यैमि अहं दुर्विनीते तु दृष्टे नितरां विश्वासघातिन्येव अ
मूष्यस्यैऽगृह्य हि रुर्वीं निष्काश्यामित्यण ज्ञापय ॥ एतेन नलस्य संभोगेच्छुता व्यज्यते ॥ न दर्प्यमेव कुर्व इति लक्ष्म ॥ व्युत्था
नं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि चेत्यभिधानात् ऊर्ध्वंवर्मत्वान्नावात् । उदोरूर्ध्वकर्मणि इति तङ् ॥ व्युत्तिष्ठमानायां विरोधा
चरणे कृतौ क्षमायां वा ॥ ५३ ॥ शिर इति ॥ अथोक्तविषयप्रश्नानंतरं सुदत्या भैम्याः शिरःकंपेन या सखीनिष्कासनस्या
नुमतिरनुज्ञा तया हत्वा प्रीणितो जनितानंदः प्रियः सख्या विषये तुच्छे रिक्तं चुलुकमुत्सर्प्य घस्य वरुणवरेण प्राप्तं जल
लिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् ॥ सख्या दृष्ट्वा शिरःकंपेन भैम्या तद्बहिःकरणमंगीकृतं ॥ नलस्तु स्वाशयानुसारे
णैम्यापि संभोगेच्छयैवास्य बहिःकर्तुमिच्छति मत्संभोगेऽनुमतोऽस्यादिति ॥ संतुष्टः एव तन्निर्गमनार्थं जलं क्षिप्त
वान्निति भावः ॥ शिरःकंपएवानुमतिर्यस्याः सा या सुदत्या इति वा ॥ ५४ ॥ तदिति ॥ तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जल
सेचनात् तेन नलेन न क्षिप्ते आश्चर्यदर्शनस्थापितं चित्रं यथा स्यात्तथा ताभ्यां रू दूरे स्थितिनाम्न्यां सखीभ्यां तुच्छचुलुकेन ले

छामात्रेण प्रस्यंतिसर्चमाज्ञावयंतितिच्छीलैः परिस्प्रर्लजिलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां स्विवयस्य वस्त्रस्य सेवनमाद्गीनावज्ञलंभि
प्रापि॥२६॥ वरेलेति॥ अयं नलः वरुणस्य वरेण सुलभेर एणाया सलभैरं नसंचरैः हरैस्तथा कस्मिंकृत ईशनप्रज्ञे वैर्विस्म
येराश्चर्यैरपि कृत्वा एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयं उरस्थलमांतरं वस्तिमिति वक्षेः सर्वमनाईमप्याद्रीचक्रे तथा निश्चलमपि
निश्चलीचक्रे॥ नीरस्य रसेकेन नितरां साश्चर्यं जातेत्यर्थः॥ तिमिस्तिमज्ञाई॥ चावि॥२७॥ अतेनेति॥ लोलनीहृत्येति॥ युग्मं॥ ततो
जलसेकानंतरं अयं नलः तेनतावताजलसेकेन पिटहाद्द्विहिनिपिसर्यस्यो निर्गच्छंत्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाज्ज्ञातेन हर्षे
ण दमयंतीमदर्शयत्। नतु तन्वित्वमेपुरः इमे सख्योपस्थ। किं नृते सख्योः अत्र भसा कर्त्तिहृतेन करणेन कटैनृतेन मयावा
चसनं लोलनीकृत्या द्रीकृत्य जैन्यप्रव्रजितीकृते दिगंबरप्रारिव्राजिकात्वं प्रापिते यतः सच्छोम भावेदूकूल साहित्ये
सत्यपि निर्विघ्नं अंतरायरहितं स्तनदर्शनं ययोस्ते॥ त्वत्समतरे वस्त्रे जलसिक्ते निरंतरमंगदर्शनं भवति॥ तथा च नन्नप्रा
ये एते सख्यौ ममाग्रे विलोकयेति तयोर्लज्जात्याजनद्वारा बहिर्निर्गमनार्थं अश्वदर्शनोपलक्तककपाणिवेष्टा जिनयेना
दर्शयदित्यर्थः॥ हशो बुद्ध्यर्थत्वाद्दमती॥ मित्यैव कर्तुणे कर्मत्वं॥ जैनानां दिगंबराणां प्रव्रजिता प्रव्राजिका अत्ता दृश्येयेत
निहितिच्छिः॥२८॥२९॥ चुंबनइति॥ अदः जलं कर्तृ अनयोः सख्योः पटाहृतमप्यंगं स्तनजघनादिकर्मयत्क्षपयतिप्रकट

यति। सेयं अंबुनः नीरस्य क्षीरांबु शंबरमित्यभिधानात् छेवरसंज्ञत्वेनाथ च शंबराख्यदैत्यमायावेन मये वा विरक्तत्प्रकटा जनि
शांबरी। हिमायाः विद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति॥ अत्रापि निर्जले जलदर्शनादनयनश्रीकरणाद्धेयं शांबरी मायेव प्रकटत्व
दितिच्छलेन नलवक्रः॥ कविवक्त्रोवा॥ एवमुत्तरश्लोकेपि ज्ञेयं॥२७॥ अत्रैव पद्यांतरमाह॥ वाससइति॥ वाथवास्तनाद्यं गानां इयं
दृश्यमानाप्रत्यक्षगोचरता। वासमीवरत्वेन। तिस्रद्रम वस्त्रविशेषत्वेनाथ च अंबरशब्दवाच्यत्वस्मादृश्यपादाकाशत्वेनापाल्मम्॥ प्र
मागताजाता। निरावरणमंबरीस्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि चेद् दृश्यते तर्हि तत्रांबरत्वमेव हेतुरित्यर्थः। किं
भूता स्वारवं स्वच्छतरनिर्मलमनोहराहारमस्याः मौक्तिकानि तेषां श्रेणयः पंक्तय एव ताराणि नक्षत्राणि तेषां नीक्षणमेव
लक्षणं स्वरूपं विज्ञवायस्याः सा॥ अंबरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति। नदेवं चतस्यजक्षणं तद्वदत्रापि वस्त्रावृतत्वेपि जलस्मे
का हारमुक्ताफलानि स्फुरन्ति दृश्यंते तस्मादंबरत्वमेव हेतुरुत्प्रेक्ष्यते इत्यर्थः। ताराशब्दस्य नक्षत्रवाचित्वं वक्ष्यादर्शितं॥
२८॥ नइति॥ नेमरव्यो नितरां जलकेलिकाडोत्पांगदृश निरूपांनि जावस्कांनिरीक्ष्य क्षणे लज्जिते समत्येत तस्तस्माइति हान्निर्य
यतु बहिर्निर्जगमतुः॥ अन्या अपि सर्वाः सख्यस्तयोः कलान्तेत्वतवत्त्रयोः सख्योर्वीक्ष्यारस्मादर्शनकौतुकातिशयात्तयोः
पश्चाक्रमात्यानिश्चक्रमुः॥२९॥ ताइति॥ ताः सख्यो बहिर्निर्गताः हा हृष्टि छित्वावेदना स्मिस्तुः॥ हे नीतौ नीतिशास्त्रे अथीति

नै०टी०उ०

नस्तुतरां हृता त्वामेनैमिति त्वया मर्मज्ञे त्वद्रहस्यवेदिन्या वरुः सख्यो ऽधुनापि स्वं यत्कृतं तत्कृतमेवेतः परमपियावदूरं
न मिथ्या तस्माव तु ननापेक्ष्या ॥ विरोधेन सर्वज्ञं नोपेक्षेतविरोधिनं । प्रसादयेदस्याकं त्वित्याद्युक्तान् स्मरणात् ॥ मर्मज्ञयो
रेतयो स्वयानी तिशास्त्रप्रवीणयोपेक्षा नैव कार्या किं त्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये चेत्यर्थः ॥ मर्मज्ञो ह्युपेक्षितो वि
करोती तिनीतिज्ञा त्वतस्मादेते आकारय प्रसादय चेत्यर्थः ॥ नीतोक्तस्ये त्विषयस्येति कर्मणि सप्तमी तिन्नत्याना मितिष
ष्टी ॥ २४ ॥ उच्चैरिति ॥ अथ राजातः सखी रुच्चैर्दूराद्दाकर्णनयोग्यं तारस्वरं वक्ष्यमाण प्रकारा प्रकारेणोचे ॥ हे सख्यः वो
युष्माकमियं सखी युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह ॥ एताभ्यां मममर्मरहस्यं श्रुतमित्येतावत् । मयातु पुनरयोः सख्योस्तन्ममगु
ह्यमंगं दृष्टं श्रुता दृष्टं च नवदितिन्याया देताभ्यामहमेव वल्लवतीतिकापि मेन्नीतिरिति वक्ष्यमाणं वचनैमी वचनानुवादरूप
एन लोकोवाचेदित्यर्थः ॥ राज्ञेति पाठेत्तः प्रतिराज्ञा ठचेत्यर्थः ॥ वइत्याद्यस्या षष्ठी हितीयांत ॥ २५ ॥ मदिति ॥ हे सख्यः व हि नि
कासनाघतुमतिद्वारा मयोर्विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वा विनम्रछातव्यं सत्यत्वबुद्धिर्नकार्या ॥ विरोधितो हि
सर्वाधिपत्यिश्छन्मषिंचत ॥ योनयोर्दलसे को दत्स्पतेसन्न कल्पतेनो माया मिथ्या सिंहासनाभिषेक एवेतिनैमी मन्यत इत्य

र्थः॥ तस्माद्भवती जिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति भावः॥ अज्ञातव्यमपि तु न कथं चिदिति वार्थः॥ २५॥ शत्रुवचसि न वि
श्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते। धौतेति॥ कीर्तिर्धराशास्त्रिः शुरैः धौते। तएव चारुणि मनोज्ञे धवले एवंविधेपि
द्विषच्चरिते नखामखिलवैरमत्पलक्ष्मण मरवीलेशैः कज्जलाञ्छनकलंकं लिखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न भवंति अ
पि तु सर्वेप्यलीकदोषारूपं कुर्वंत्येवेति मद्विरोधितयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः॥ अन्येपि शिल्पिनो जलधाराक्षालिते
मणीयेकुड्यादौ मष्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखंति। केचिद्विषः शिल्पिनो नेति वा॥ २६॥ नेइति॥ ततः ते सख्यौ उतिज्ञाचचक्षा
तेऊचतुः॥ इति किमावां अन्यत्किंचिद्वधिकं न ब्रूवहे॥ किं तु यस्मै प्रयोजनाय सर्वावयं युवाभ्यां स्पष्टहाद्बहिर्निर्वासिता
निष्कासिता। स्तदेवपरं केवलं आवां वक्तावो वदिष्यावः॥ सर्वेषामप्ययं सुरनार्यं वयं निष्कासिता इति वचने विषये स्थाप
त्यः सौविदल्लैः करकंपेन ऋतामपि वारणां निषेधं न विज्ञः स्मजानीतः स्म॥ यस्माद्दूषीयत्वेनापि वार्द्धकेन चलंतः करा
मेषां तैः॥ वार्द्धकातिशयनिमित्तात्तदोषवशेन स्वाभाविककरकंपनप्रान्ताक्षांतमपि निषेधं न विदतः स्मेत्यर्थः॥ सौविद
ल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते इत्यमरः॥ अतिशयेन दृष्टं दृष्टवर्षीयानहं इयं सुनिष्प्रिय स्थविरे तिवर्षीदेश॥ २७॥
अपेति॥ हे धृष्टे अतिनिस्त्रपे सख्यौ युवामितो स्मद्गृहात् अपयातं निर्गच्छतं। यस्माद्द्वां युवयोरश्लीलत्वं लतां याभ्यभाषण

स्वस्वभावत्वं धिक् निंद्यं इति तैः स्थाप्यत्वे रुक्मादिते ते सख्यौ तेभ्यो मार्गणानी पावप्ति शंकते पलायांचक्रतुः ॥ एवं उक्तवंतस्ते
कंचुकिनश्च पलायांचक्रुः तयोः पलायमानयोः पश्चात्त्वगं तस्मिन् तयोः स्त्रीगेह्यतां ज्ञात्वा सखी तत्कर्त्तनव्याजेन तेपि निर्गता
इति भावः ॥ ते इति व्यतिघ्नाते इति च द्विवचनबहुवचनश्लेषः ॥ इत्यके सतीति वा ॥ व्यतीघ्नाते वचनत्रयेपि तुल्यं रूपं ॥ घ्नाते
परस्मैपदं त्वादात्मनेपदं चिंत्यं ॥ व्यतिघ्नंतीति स्मेति पठनीयं इत्युक्ते ते उक्तवंतश्च सर्वे व्यतिघ्नंते स्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ओ हृति
॥ नलः स्फुरतार्थे सर्वा वयं निर्वाप्तिता इति तयोः सख्योः गिरा ह्रीणं लज्जितां अत एव नतमुखीं ॥ प्रियां इति ओ हृस्य ॥ इति कि
ई इ ते पोस्ली ख्याषणाः ॥ लाम्नं ड ग निष्ठ्र ज्ञाः सख्यो यस्याः कादंबरी कापि मनागपि निस्त्रपाणि स्त्रज्ञान अपि तु सखी मुक्ता
क्षेमे व समानशीलव्यसनेषु सख्यमिति न्यायात् अनुरूपयोर्हि सख्यं युक्तमित्यमपि लज्जां मुंचेति स कामस्य न लस्यवक्षः लंड
सखीकापि इह कुकलासदृशी ॥ न त्वं तु मनागपि निस्त्रपा नासीति वा ॥ तं डस्पानि निर्लज्जत्वं न वत्स्यैव ॥ सखीकानंतं तत्व
केषु ॥ मनागसीति च पाठः ॥ तदाख्यत्नापिराद्धे योज्य ॥ ३० ॥ अहो इति ॥ अहो चैमि ते इदं सुखं जातं रूपं सौंदर्यं यस्य वै
विध्वंसदपत्रपाकं गतलज्जं न भवति ॥ किं तु सलज्जमेव वा स्त्रीणां तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः ॥ नापत्रपाकमिति ॥
नसमासेनैकपदं वा ॥ अथ च पत्राणां नागवल्लीदलानां पाकः फलत्वतः स्वगादियोगसंजनितरागः स न अस्ति यस्य तद्

पत्रपाकं ताद्दशं न भवति तांबूलरागसहितमिति यावत्। अत एव नितरां जातलावण्यं॥ अथ च सुंदरमपि न पत्रपाके
सलज्जं अहो चित्रं॥ असुंदरं हि सलज्जं भवति स्वं न दर्शयति इदं तु सुंदरमपि स्वं न दर्शयतीत्याश्चर्यं॥ अतिनम्रत्वात्सु
खं किंचिदपि न दृश्यते इत्यर्थः॥ अथ च त्रये वाकं दुःखं अपगतं त्र्याकं यस्मात् तदपत्रपाकं तद् दुःखं भवति लज्जास्वरूपं दुः
खसहितमत एव न जातं रूपं यस्य सुरतार्थे सर्वभिर्वासनेनेताभ्यासुक्तेलज्जातिशयात्सुखं नितरां मलिनं जातातं चित्रमत
इत्यर्थः॥ अथ च पत्रयोः पुष्ठ्योः सुंदर्योर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य ताद्दशमपि न भवति तरां तायस्पक्तो धम्मिर्जने संपादने स
त्यपि समन्दमल्लीलज्जाषण्णादिना सखीनिःकोपेन समुत्पादिते सत्यपि ते मुखात्सकाशाद्दुर्वर्णानां कुरुवाद्वराणां नि
र्गमो न स्यात्॥ कोपे सत्यपि लज्जा वा कुल्यात्सखीः प्रत्युत्तरमपि पुरुषं न भाषे स एतदपि चित्रमित्यर्थः॥ अथ च द्रुत
पुटपाकसुवर्णस्य सुरूपं यतो ऽत एव पुटे हि वितं नितरां मग्निदाहे सत्यप्यस्मान्मुखाद्दुर्वर्णस्य रजतस्य निर्गमो न स्यात्
पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति निर्दुष्ट [illegible] तरस्य सुवर्णस्य पश्चान्नितरामग्निदाहे कृतेपि दुष्टांशस्य
पूर्वमेव गतत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव। तथापि तापार्जने प्यस्मान्मुखादपि दुर्वर्णनिर्गमो न स्यात्॥ सपत्र
पाकजातरूपरूपं ते मुखमित्यर्थः॥ अथ च वर्णसाम्येन सुवर्णसद्दशं ते मुखं यद्यपि तथापि नितरामग्निदाहे तस्माद्दु

र्णं निर्गच्छंत्येव अनितापाज्र्जनिपिते सुखदुर्वर्णं निर्गमिनास्त्येवेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ अतुत्तमशोउद्भावर्णकसुवर्णवर्ण
ऽपरुषत्वाषिणीवासी तिभावः ॥ अपच पाकंपत्त्वेनकपीति क्रस्त्वनिषेधः ॥४१॥ अथैषनलः तौरु दिन्यस्य तस्यतल्पे शय्या
यांतनुं शरीरं ददौ दृष्टेन शय्यां पस्पर्शेत्यर्थः ॥ तदालिंगनसुखवशादिव निमिषनेत्रे निमील्यतदयो गतौ कुमार्यमत्तिस्व
दत्तु कत्त्ववचा ॥४२॥ न्यस्यपति ॥ सतस्याः कुचद्वंद्वे स्वकरं न्यस्य निक्षिप्य तथा नीवीनामध्येवनात्निमूले निवेश्य स्थापयित्वा पा
णिस्वकरस्य तस्याः करग्रहणे पाणिविवाहने विषये जातश्रमं सफलं चक्रे स्तनजघनादिस्पर्शसुखानुभवादित्यर्थः ॥
एतदेव विवाहफलं यत्स्तनादिस्पर्शसुखानुभवनं ॥ अथच तत्प्रसिद्धं करस्पर्शजोपदायाः ग्रहणं तद्भूनितं स्वपाणेः
श्रमं सफलं चक्रे स्तनादिमर्दनमेव राजदंड इत्यर्थः ॥ अथच स्वपाणेर्भैम्याः करेयद्ग्रहणं निरोधनं तज्जनितं तस्याः श्रमं
सफलं चक्रे ऊरुवनी विस्पर्शमात्रेण निद्राहीनान्तरंगां नरे करं निवेशितवान् स्वसंबुद्धज्ञ इत्यर्थः ॥ एतच्चोत्तरत्र संयोग
निषेधाद्व्यज्यते ॥४३॥ स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्यापरि स्थापितां वक्षसि निवेशितां तां वहन् सुख
तिशय्या ज्ञ हर्षात् स्पष्टमुक्तेक्षो आत्मनस्तस्या भैम्याउद्वहं विवाहं प्रजिज्ञेअथवा द्वंधारणं प्रतिकर्त्तत्वमाचष्टेचेति
शब्दच्छले नोक्तवान् ॥४४॥ स्विद्यदिति ॥ सा प्रियास्तनो स्विद्यंतौ निःसंजातसात्विकस्वेदाभिः करांगुलीभिः लुसयाक

स्तूरीलेपसंबंधिन्या मुद्रया पत्रवल्लीरचनाविशेषेण कृत्वा सरवीषु विषये फूत्कार्यं महाकलकलकथनी यापीडने
मर्द्दनेयथोर्थस्त्वां वातो वक्ति।। नैमीकुचयुगले स्वरचितां कस्तूरीपत्रवल्लीरचनां प्रोंछता दृष्ट्वा प्रेम्णा गाढमेतेपीडिता वि
तिअन्योन्यमुक्त्वा कलकलं सरभाय था कुर्वति इन्नत्कुचमर्द्दनं स्वयमेव यथा जानंति तत्र था तत्कुचो ममर्दे। तिन्नाव।।
लोकेपि कोपि स्वरकृतां मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वाऽन्यथा त्वाबरां कर्यां उच्चैः फूत्कारं कुर्वंती ति।। ४५।। तदिति।। तस्याः कुचेन खमा
रोप्यनिरवाय स्वयमेव चमत्कुर्वन्नंगसंकोचाग्निनयमर्दैर्शां कमानन्नरवक्षतपीडविशेषां देवतया किंचित्कोपेन स्मित
सता मवादीत्।। हे नैमिए एष नरवस्ते हृदिस्थं मां किं नाभिनत्।। अपितु मामपि मदारयदेवान्यथा कथं त्वदीये हृदि नरवे
द्भिन्ते मय्यां गन्वमत्कार इति।। ४६।। अहो इति।। हे नैमिती छ्णमुखेन्नोपितकल्पितसितनोयैर्ममनखैर्नस्ते निपृष्ठपटेते
हृदि रक्तमुद्रु रुधिरं वहन्निर्मितपत्रकल्पनेन तद्यथा तथांको। कर्पूरपदादिवि कं अकस्मिं लिप्तअकार। यत्मा इयं महती
अनौचिती अहोस्विन्नं।। कैरवि दोषारोपत्स्य पुरुषन्नाषणवशात्मीदृक्सुखे दुःसहवदनेः खलेरवि।। यथा खले ऽशुद्धे
पि पुरुषे अशुद्धवत्सदोषि पुरुष इव अंको दोषानोपः कल्पते स्मा यथाऽनौचित्ती।। नरवहृतेन रुष्टाया स्त्वेनैव नरवा
नामनौचित्यप्रकरन व्याजेन प्रसादनामकारोदित्यर्थः।। अस्तुद्धवदिति पद्केसममीसमर्थाद्धि ति।। ४७।। यदिति।। हेनैमि

गुणमयं सूक्ष्मसूत्रगणं तरतंतुकं तेवासः॥ नितंबोरुजघनं ऊरूद्वय दास्माद्बुवंतिस्पृशतिति घायस्माच्छ्रते स्तनौ आलिंग
ति॥ तत्तस्मात्कारणात् शुभानां रमणीयानां दशानां प्रांततंतूनां यद्योग्यं उचितं तत् कुंकेतादशां जोग्यमनुभवती त्यर्थः
स्मनेदीवासो विशेष एव॥ अथ च यो गुणमयः शौर्योदार्यादिगुणपूर्णः निर्दोष शुभ्रात्मायादशायाः सर्वाश्चिरितगु
णपरिपाकोपनतशुभग्रहयोगानुकूलसमयविशेषस्यो चितंजोगेन चेतसएवसुंदरतदरमणी नितंबो रुस्तुबनं
तलुचालिंगनंचलभेते॥ नान्यइति॥ तन्नितंबादिस्पृशुवनकारिणामन्नो पिवसनमेवधन्यमिति॥ नितंबोरुप्राणपंग
त्यादेव वज्ञावः॥ धनालीनेति॥ सात्विकस्वेद वशादतिसूक्ष्मत्वात्समच्छवांत्र्यलीनं संलग्नवीनं नेत्रारव्यंअंशुकं
यत्नात्यास्वेदि सात्विकस्वेदयुक्तं अत एव च दशलोकयमी खदरूपं तस्यानितंबं विलोकयन्सकामोम्भवान्त्वा निश्च
स्यादिने सुरतनिषेधात्निरावात्तया निश्वाससमोच्चेन न दुःखमनिव्यज्यदिनस्पदी र्घतांकथं वादिनं शास्त्रंगमिष्यती सा
दिनानिर्निदासुरतार्थदिनावसानमभिलल्लोपेत्यर्थः॥ कामपरवशात्संजोगेच्छुस्सन् दिवातन्निषेधाच्चसुरतसहसा
नप्रवर्त्तन्नइतिभावः॥ धणौ दंशमिति॥ असो प्रियायादंतच्छदोधरस्तस्यां तिकं। समीपवर्तिनिं दंशं कपोलचिबु
कादिनागमेवपूर्वदशनैर्दंशं॥ अनंतरं तत्रैवाधरसमीपदेशएव अधरोपांतस्थापितमुखएवाधरपानस्यालोक

२९

मिवचापलं पुनरीष्यालनचुंबकाराादित्वराबकारवापलस्यालीकत्वं वताद्दगमिनयमात्रकरणान्नात्विकचा
पलकरणेपित्र्यसंबंधाभावात्ज्ञेयं॥ संबुत्सुक्यातिशयादानतात्स्तेनेनाभस्थ्युविप्राप्यतेतावंतमप्यविलंबंसोढुमशक्ता
मन्नयंअधरएवेतित्रांत्याबाधरोपांतदेशएवदशनादिचकारेतिभावः॥ अतिररंसोरियंजातिः॥५०॥ निनेति॥ सपरिहासा
दिवशाद्दालिंगनादिवशाच्चपूर्वप्रीतां प्रसन्नामपितां इत्युक्त्वाऽकोपयत्॥ इतिकिं हेचपलापांगि अहंस्मरज्वरव्यथां
सोढुंनक्षमेशक्तोस्मियतस्तस्मात्वंममप्रसीद२ मह्यंसुरतंदेहिदेहीति॥ दिनेत्वदुमदुचितबात्कोपव्याजेनापि
दिनेगमनयितुंतामकोपयदित्यर्थः॥ प्रसादनमपिकोपंविनानसंभवतीतिकोपसंपादनं॥ शरव्यंतमितिचपा
ठः॥ चपलापांगित्र्यंगगात्रेतिद्वी पा॥५१॥ नेत्रेइति॥ निषधनाथस्यनेत्रेपूर्वप्रियायावदनं भुजेततोऽनंतरंस्तननत
टेऽनंतरंचतास्यांस्तनतटाभ्यांसकाशात्घनंपीवरंजघनंइयतुः॥ प्रापतुः सुरतोत्सुक्यात्सादरंवदनादिक्रमे
नालोकयदितिभावः॥ अबुजततटघनापादैः सादरालोकना ह्येत्वंस्तपित्तंघनपदंसादरावलोकनद्योतनार्थंक्रि
याविशेषणत्वेनसर्वत्रयोज्यं॥५२॥ इतीति॥ इत्येवंवदनादिविलोकनसर्वजनेनचिरकालंसादरदृष्टिस्थापना
द्वाराऽधीरतयारतौत्सुकतयातत्स्पृहगृहत्वाबलात्सुरतारंभेविशंकिनीविशेषतः शंकमानासंभावयंती॥ असौ

नै०टी०२०

रुदितिमं वाउत्थाय चिरनिर्गतं सखी गवेषणाय सोत्कंठं यथा तथा कलायाः सखीरन्वसरत्॥ सखीमनुसरणोत्कंठा
माजेन प्रियसुरतारंभं पर्वहार्षीदित्याकूतं वा॥ अतितरां रसपरवशतादोषायरसत्यागश्च॥ नायकस्यनीरसतां मे
वापादयंतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रसो नरद्वारेण संजोगश्रृंगारं परां काष्ठां प्रापयितुं श्रीहर्षेणात्र मिर्नलयो
र्भिन्नदेशावस्थायित्ताकथनोपक्रमः कृतः॥ पदं न्यवारीति॥ नलसंजोगलोलिना भैमीकुचनितंबेन मंदं यानेः स्पर्द
गमनं धितच्चतास्वीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गंतुमदत्ता सती भैमी शक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबंधकत्व
रूपनिजशक्त्यनुसारेणेतोरतिशयद्रुतस्वयानान्निर्गंतव्यमिति॥ न्यवारीवन्यषेधि वा॥ निर्गता॥ पिस्तननितंबक
राक्रांतत्वाच्छीघ्रं गंतुं न शक्नोतीत्याकूतं वा॥ कुचनितंबेन प्राप्यं गत्वादेकवद्भाव॥ सोम्मिनाऽ तदिति॥ पद्या अपीति॥
सश्रोणिन्वरेण नितंबभराक्रांतत्वेन स्वैरा मंदगामिनी मपि समीपगच्छंती मपितां स्वयं गजबंधनस्तंभवद्गूरुदीर्घौ
पीवरौ च बाहू यस्यैवं भूते पि सन्न॥ अकपाल्या धर्तुं नाशकदित्यर्थः॥ नरोस्वैरमिति पाश्रोणि नरनिमित्तं मस्वैरा स्वा
धीना न भवति॥ तदर्थं निवर्तता द्रष्टामित्यर्थः॥ पपात्वालिंगेति॥ असौ भैमि इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्द्धगिरं वा कथ्यैषि
वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मित्वा धीरतरत्वेन हसित्वा निवृत्य पराङ्मुखवलितग्रीवं पश्यंती सती॥ द्रुतस्य पारं दिह

३०

लीवहिः प्रदेशमगात्॥ इतिकिं तत्वेगि॥ प्रियं मामा लिंग्पालिंग्यापरिसृण्वाक्यावाणीयस्य तमित्यर्थः॥ कामोन्मादबाऊल्येन ग
ऊदमिन्नस्य रतयात्रालिंग्पालिंगपमां सुरवयपश्चाङ्छेद्वाद्रेषः॥ स्मितादृयःसंजोगमृंगारस्य रसांगी रूततया॥ लंकारा॥ ॥पद्मा प्रि
यस्येति॥ प्रियस्यनसंजोगप्रीतिकल्पलक्षणमप्रियमारभ्य हत्वा तद्दृशां देवां न ईदयेदृनयोपतत्तयाप्राप्तपश्चात्तपयेतिया
त॥ द्वारवहिर्देशांप्राप्तयाप्यनया प्रियस्यानी स्मिता चरणानंतरं तस्यप्रसादमकृत्वे वमरवौ प्रतिगंतुमप्युक्तमिति विचार्यालिम्यः
सखीः प्रतिगंतुं न शेके समर्था न्वतं॥ तत्रैव नस्थावित्यर्थः॥ सखीम्यःसकमात्रिवर्त्तितुंनलंप्रति परावर्त्तितुमपि न शेके॥ यतः आली
नयाऽतिमलज्जया॥ अस्मद्दुर्देवेन गपता पिरुरताद्यंप्रियं प्रति उनर्नमंतेति मष्योवदिष्यति तथावलज्जास्यादिति नियावुन
र्निवृत्तेत्यर्थः॥ नलविषयेववालज्जा॥ ॥ हननमात्रंमार्गमध्येविं तावद्यान्रूलं स्थितेति भावः॥ आलीम्यः॥ गतस्यकर्मणीतिचतुर्थी
निवृत्तिंप्रत्ययादनत्वातंस्वमीचा ॥५॥ अवकथदिति॥ अथपरिहासश्वंनेमी वहिर्निर्गमनानंतरं उरुपसांतःप्रवेष्टुंमच्छा
कृत्वादवमरत्तापकवचनस्यावत्पंश्रावनीयत्वाद्दं चित्सुंदरी विदग्धमागधवनिताद्याः सविधंद्वारदेशमसीप्युपेत्यइति
त्रकोमधंमध्या क्रमवकथत्॥ व्यज्ञापयदित्यर्थः॥ इतिकिं हे नृपजयसर्वदेत्कर्षेण वनस्थादिनस्पयौवनंमध्यास्थे न
स्तमंबंधिनी धरणीतस्मा आतपमंतापेनरुत्वासंतापवती द्वितिस्तित्रा श्रवनजलानिमनै ध्यान्किकस्नानजलानि वि

१ध्रुत्या

पास्यतिपातुमिच्छति॥ अत्र च कथय एषं तावद् लङ्॥ अकथयदिति पाठे लङ्॥ श्लाय क्रियया यमभिप्रैतीति संप्रदानत्वं परत्र॥ उपे
ति॥ अधिगंगं गंगाम अधिकृत्य वर्तमानमुपहतं नागी रथ्याः सकाशादानीतं कंचुकं विशदं धवलं अंबु तव इह शस्त्र तरकुटिल
केशपाशस्य संगिनि कुटिलत्वाद्वेः सह संगी संबंधात् तत्र अनंतरं संबंधे जाते तरंगैः कृत्वा समतुल्यरूपा विषमा वा तिरश्चा
वादमनस्वसायमः नगिनी यमुना तया सह मिश्रत्वेन मिलितत्वेन संगमे या शोभा तां गंगायमुनासंगत प्रयागकामणी
कं अतुच्चवितुं प्राप्तुं वांछति॥ शुक्लतरस्य जलस्य कृष्णतरकेशपाशसंगे सति प्रयागजलशोभानविष्यतीति गंगाजले छा
स्वरयाम घाक्षिकस्नानं कुर्विति भावः॥ अधिगंगं विलक्ष्यार्थे अव्ययीभावः॥ ५५॥ तपतीति॥ हि राजन्तव कुतोऽपि सह्यः प्रकृष्ट
तापः करोष्णं यस्य स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि प्रद्युम्नत्वात्तपति॥ कद्वत्वमिव यथा अद्भुतः प्र
तापः शौर्यं तेजो यस्य सर्वं विश्वस्याप्यद्विर्भरणः समारोप्य तपसि राजलक्ष्म्यादीप्यसे तथेत्यर्थः॥ मध्याह्नसमये निर्श्विति
वर्तत इत्यर्थः॥ अत एव पुरमथनं हरमुपास्याराध्योपाह्निकैः रिति शेषः॥ एवं च कृतेस्तदीयेषु पेदेवपूजानंतरं त्वमेनं
सूर्यमधरितं मस्तकोपरिस्थितागाह्य॥ चिंततिर्यगागमनं नागे वर्तमानमेनं सूर्यं पश्चादेवपूजानंतरं हि सूर्ये निमक्रिय
तइत्याचारात्त्वमप्यपराह्णे सूर्येनमस्कुर्विति भावः॥ अधुना तव सहवासः॥ हस्ता नितंबुपेस्त्वयाजितोऽधोगतो नवि

ष्यतीत्यर्थः॥६९॥ आनंदमिति॥ असौ नृपतिः स्नानाद्यर्थं बहिर्निर्गतं शय्यया ः सकाशादुत्तस्थिवान्॥ किंभूतः द्राक्रुटि
ति बहिर्निर्गता या प्रेयसी तस्या प्रत्यासन्निधियापरा दृत्याँ मनस्यबुध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति संभावनया॥ तद्विलो
कनार्थं पद्मद्वारदिग्भागपार्श्वद्वारप्रदेशं प्रतिलक्षीकृतप्रतिमुकुर्मुकुर्दृष्टं दिनुद् ददान ः तथा प्रियतम भाविच्छेदो वियोग
स्तद्रूपेण खेदेन दुःखेनालसोपितथा हृध्यानार्चनादिः कृतस्यमध्याह्नस्य मन्नोऽतिनैकटोस्तस्यामपि हर्म्ये यथास्पदं वं व
लात्कारेण गमयंतमानंदं आहरत्निवपरागवत्त्रमयत्निक्रमर्चनादिरेव क्षणउत्सवस्तदासन्नात्वपी तिव विरहखेदायामेसत
पि नित्याह्निककाललोपभिया द्विविनक्रियावशानंदं बलाद्बहिर्निर्गत इत्यर्थः॥ श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसंगतिः॥ सूचिता
ज्ञेयं प्रतिमुहुरित्यत्र प्रतेः मुकुः शब्देन सह सुपेतिसमासः॥ मुकुर्मुकुरित्यर्थः॥७०॥ श्रीहर्षमिति॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः
कविभिरस्पृष्टो रसः श्रृंगारादिः प्रमेयस्य समाप्तो न्तुमेन्हादेश्च न्यत्र तिर्यक्फणायन्नताद्दृशे॥ एवं रसादिमति महाकाव्ये
विंशः सर्गो विंशतिसर्गः व्यलत्॥ समाप्तिमितः॥ नणितोमाषितसूत्रं॥ विंशः सर्गः इति विंशतिरिति तिलो॥पा॥
॥इतिश्रीमन्नरसिंहपंडितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे विंशः सर्गः समाप्तः॥२०॥ ॥श्री॥ शुभंभवतु॥
॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥

नै०टी०२१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नस्नानदेवपूजादिवर्णनार्थमेकविंशं सर्गमारभते॥ तमि
ति॥ विदर्भरमणपत्नीस्थामणिः सौधान्मणिव हृत्सुधीधवलितप्रासादात्सकाशादुज्झिहानं बहिर्निर्गच्छंतं तं नलं अनुलक्ष्यीकृ
त्य दर्शिताञ्जलिः पुरः हरिप्रणामादिनाज्ञापिता सेनायैस्वरः सरपर्यंतं वहिः स्थितैरंतरं गैर्नरैर्नैलहस्तावलंबनार्थं नि
जकरस्यार्थं ताढौ तो। आत्मनः स्वस्य करदता पुनरुचे पुनरुक्तीकृत इत्यर्थः। सर्वेसिन्वैपि राजानः वलिरूपकरसमर्पणात्
करदा अत्र त्विदानीं तु सोपानमार्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलंबनार्थं निजपाणिसमर्पणेन करदा जाता इति छे
कोक्तिः॥ एतेन नलस्य चक्रवर्तित्वं द्योत्यते॥१॥ तस्येति॥ वल्लितीव द्वन्द्वेतोरन्वितः पार्श्वद्वयेपि प्रणमंती राजराजिर्नृपप
रंपरा तां सितयवध्वामपि पद्भितिं शिरसा मालिप्ते शिरसि दृष्टानि पुष्पमालानि प्रधत्त आच्छादयतिस्म॥ इति किंवितसि
चये देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुनिर्बर्हैर्वस्त्रैर्वधासमक्षिता छादितापि सती पद्धतिः तस्य नलस्य पदयुगात्सकाशात्कठिने
ति। मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां तु विगमनं युक्तं। शिरोधृतपुष्पस्रंसनं याचतत्त्ववतितावत्पर्यंतं मध्ये
मार्गं जस्य सादरं दंडवत्प्रणामं सर्वेपि चक्रुरित्यर्थः॥२॥ प्रागिति॥ अथ प्रणामानंतरं तेन नलं दृष्टिदानं नेत्रनि
रीक्षणं महदुत्सवेन बहुमानेन स्वार्थैः सफलश्रमैः नृपैः दिशि दिशं प्रस्तस्य स्वीयदेशागर्वं तत्रानात्रवी। पूर्वं दुग्धनंदनु

१

दमंतथायत्नेनबुद्धिपूर्वंनिंद्या क्रियेन कल्पितैस्तैराज्ञोपि पैत्र्यैः तत्वोज्वलत्वातिरमणीयगत्यादिगुणविशेषैरधिकैर्नितरां
चित्रमाश्चर्यरूपंसहजैराहितैश्चगुणैरनितरामाश्चर्यकारिमणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नंवस्तुतस्यनलस्यप्राक्प्र
थंप्रणामानंतरमव्यवहितमेवोपाक्रियतोपदीकृतं।तत्रोपदीकृतेरत्नजातेदृष्टिदानमेवबहुमानइतिकैकेन
दमानीतमित्यादरप्रश्नस्सर्वंतेषुराजस्वपिदृष्टिदानमेवविशेषाभावे दृ[illegible]नैवदत्तंस्वंस्वंवस्तद्विरूपंचेत्यर्थः।यत्रेतिपाठे
यत्कल्पितगुणाधिकचित्रंनानवतिकिंतुस्वाभाविकगुणाधिकस्वित्रमेवतत्तद्रत्नमितिसंबंधः॥द्विरूपेनवार्थेदिगादित्वा
यत्॥द्वेरूपमितिपाठेपि।रत्नंयातावेकबचनमेवमुत्तरश्लोकेपि।।१।।अंगुलीति।।अन्येचिरकालसेविनस्तदानीमेवागता
वान्नृपात्अन्यस्मैपैदैकिंतंउपदीकृतंतत्सर्वोत्कृष्टंमणिमुक्तादिरत्नजातमेवतस्यनलस्यप्रसादंपारितोषिकंदानंअलंनं
ता।किंभूतंअंगुलीवलितेनलोचनभंग्याप्रसादस्यवकेनेत्रबोधनेविशेषेणभूतरंगेणचएतस्मैएतद्देहितस्मैदेहीतिसे
वकाग्रतिएतत्वंगृहाणेतत्वंगृहाणेतिराज्ञःप्रत्येववाविशेषेणनिवेदितंदानंयस्य॥अन्यैरानीतमन्यस्मैदत्तवान्नतुकोशा
गारेनिवेशितवानित्याननेनौदार्यातिशयश्चातुर्यंचैवसूच्यते।चतुरोहितयेद्देयमेवतस्मैनददाति।अंगुल्यादिचालनेनदानमि
वेदनईश्वरजातिः॥धातनिति॥अथनूतनागतराजतत्वाहृतोपदीनानंतरंचिरागतराजस्योविवरणानंतरंअसौअमि

नैष टी०८२१

तोजाऽतुल्यपराक्रमो नलः कृतनागतान् राज्ञः कुशलप्रश्नैस्तसेकैः कुशलप्रश्नसंबंधि सत्यप्रियवचनामृतसेचनैः भ
वती राष्ट्रे देहे च कुशलं भवतां कार्यं करिष्यसीत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सर्वकुमारान् चिरं प्रतिविसृज्य
शिष्यकेन शिक्षनीयेन प्रयोजकेन पनमितान् समीपमानीतान् स्वादिशिक्षार्थं समीपमागतान् स्पान्यान्नृपान् स्वाण
स्वादीनि शस्त्राणि बीमादीनि तेषां खुरली हस्तचरणादिसंस्थानचातुरी विशेषेषु विनिमे तद्विषयकौशलमशिक्षयदि शि
त्यर्थः॥ कइव पितेव। शिष्यके तिजा क्योपधाद्ध्रस्वः शिक्षितैस्तिचपावः॥५॥ मत्स्येति॥ स नलः आप्लवने कुजलावगाहनाय
साभिलाषो भवत्। किंभूतः मत्स्यं छिदुः प्रवरं नला तिमिमत्स्यमात्रेरज्ञाता शेषविशेषैः अश्रिया घस्त्राणां विचारं मो
क्षोपसंहारोपाय प्रकारविशेषं चारुं प्रौढं प्रतिमः शिष्यजनस्तत्समूहं चारु सम्यक् चानुशिष्य शिष्यपित्वा स्थि
तोऽनंतरं श्रमवशाज्जाता ये स्वेदबिंदुकास्तैः संजाता यस्य ताऽदृशो गोधिर्ललाटं यस्य तत एव धीरं दीर्घं न धीरमधीरं
त्रस्य स्यस्तन्विंदुकेत्यल्पार्थे कन्॥ तारकादित्वादितच् ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः॥६॥ पदेति॥ उद्धर्तवाऽङ्ग
नास्ते वहलपरिमलेनानुबंधिता मिलिता भृंगा येषु तैः गंधवारिभिः कर्पूरादिवासितजलैः सिषिचुः स्नानम २
कारयन्नित्यर्थः॥ किंभूतं प्राक् पूर्वं कर्पूरागरुकस्तूरीचंदनकक्कोलचूर्णरूपेण यक्षकर्दमेन सुगंधिद्रव्येन कृत्वा

मृदुयथातथास्रोतैर्मर्दितंअंगंयस्यतथापश्चात्कुरंगमदेनकस्तूरिकयामीलितसंबंधंप्रापितः॥मौलिर्यस्यकस्तूरिका
निर्वासिततैलशिरसमिति॥यावत्॥तयाकर्पूरमगुरुकस्तूरीचंदनंतथा॥कंकोलंचपंचवेदैर्निपंचनिर्यक्षकर्दमइति
गुरुडुडुराणां॥गांस्नातमिति॥अंगस्नानानंतरंशुचिःसाचारःअग्नेोहितःपरंपरायातःपुरोधाजलधराजलस्वर्ण
स्वर्णकलशात्स्वच्छन्पतनतोयैःसंततधारापरंपरयास्नातः॥प्रयागादितीर्थवारिणांलहरीस्तरंगास्तुपरिष्टात्संदिधत्
द्विपन्नसत्पृथुनातपसाचांद्रायणादिजन्येनपुण्येनघनंसुवर्णंतंस्नानस्थेनलंभस्तपयतिस्म॥पूर्वंसुखोदकस्नानेनशरीरशु
द्धिंकारयित्वासंकल्पपूर्वकंतैलोदकेनवेदोक्तमंत्रस्नानमकारयदितिभावः॥शुचिराषाढःपृथुनातपसामाघमासे
नाघनंमाघमासस्पष्टदृष्णंगलितपत्र॥त्वात्अगहनमेवंकृत्तंपर्वतनमभिषिंचेति॥विशिष्टालहरीरूपपरिधायिन्वंऊज
लविन्दिपन्नाषः॥पृथुतपोयेषांतैस्तपस्विभिर्घनंनिरंतरव्याप्तंपर्वतमभिषिंचतीतिवा॥तयामाघइत्समस्तंशुचि
स्त्वयमाषाढइतिच॥गांस्नानकर्ममाह॥प्रेयसीति॥स्नापयिनोमंत्रवत्तीर्थनलावगाहनस्नानविधिनास्नानंकुर्वाण
स्यतस्यकरसरोरुहयुग्मंगर्तयोस्तर्जनी॥कनिष्ठांतरालेयोधृतौदर्भौयैनैवंकृत्तुनराजतस्म॥किंकृतमिवोत्प्रे
क्षते॥प्रेयस्या॥ऊर्ध्वंवियोगएवहविर्हृतस्माऊष्मयास्माताधूमवितती॥विच्छिन्नदिवास्वर्निःद्वपामत्वाभ्रमततितंसुरं

नै०टी०स०२१

॥१९॥ कल्पेति॥ अस्य नाचमनमर्थः प्रयोजनं यस्याचमनं कर्तुं वा कल्प्यमानं स्त्रीक्रियमाणं सुलुलुकोदरखुविनुलुकमध्यवर्तिण्णं मधुं वु
कर्ट निर्मलत्वेन मिलितः स्वस्मिन् जातः प्रतिबिंबो यस्यास्तथाभूतां स्वर्णउपनयस्तमी पंडता हस्तप्राप्तां कृत्वा करे अयच्छत् दानदाने
तु उत्सेरूपं॥ स्नानप्रारंभाचमनं चकारेत्यर्थः॥ अन्यदपि उत्सृष्टं वस्तु हस्ते आनीयदीयते॥ १९॥ मुक्तमिति॥ स्वमिरात्मनोऽनुप

जमिन्या

तिवादर्पितं प्रियं नलं रंनलं स्नानकाले दमनस्वसुः भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्धा धृतो रागो लौहित्यं यया ऽथ च सानुरागा सती
उषरादिमृत्तिका निषेधात् तत्परिहाय जलस्य स्पर्शमात्रेण मृदुः शिथिलावयवा मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीता मृत् दोगंगा
दिमृत्तिका हृदयालुं ग्रहं तमनुकमात्मनकामुकं तं अंगमंगं प्रत्यंगं परिरंभे आलिलिंग॥ श्रौतमार्गेण ललाटाद्यंगेषु रक्तमृ
त्तिकालगनव्याजेनान्यदा दुःप्रापं स्वच्छ नलं नूरा लिलिंगेति भावः॥ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा॥ अन्यापि सपत्नी मुक्तं वल्लभं विरा

हसु

त्प्राप्य सानुरागा सती प्रपत्यंगमालिंगति॥ [illegible]मुखं लक्ष्मी हतस्य मुखोद्देशेनालिलिंगेति वा॥ उक्ता विप्रलंभरक्तोद्दीपकत्वस्यापि
त्वाविरः न्हे स्पृष्टस्येति स्मृतिः॥ अनुकं अनुकामिकाकामीकः कामितेति साधुः अनुकमिति पाठे सर्वाण्यंगालि लक्ष्मी हतपरि
नेकिमित्यर्थः॥२१॥ मूलेति॥ साग्रमूलैः स्निग्धगर्भैः सम्यक् द्विश्चिनिर्मलं कृत्वाप्यसंबंधात् पवित्रतरं दमाज्जनिमात्रसंबंधि
चारिवकरे न स्वच्छेपे किंभूतैः ऊरामूले स्थितो ब्रह्मा ऊरमध्ये जनार्दनः॥ ऊराग्रे शंकरं विद्यात् त्रयो देवाः कुशे स्थिताः॥

३

निवचनान्पृतेमध्येपि शिखरेऽग्रेच क्रमेणस्थितानां वेधःशौरिशंभूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेणकरके कमंडलौ अंघ्रौपादे भुजे
शिरसिचगंगा सर्वदेतिपुराणप्रामाण्यात्स्थितैरेवंप्रकारेणदर्शितभुमंजनवदर्शिगंगासंबंधिभिःस्तरंगैर्वांतमिवोड्डीनमिव॥क
मंडलादिस्थितब्रह्मादिदेवत्रयकरकादिनिष्ठगंगातरंगच्छत्रैरिवपवित्रैर्दर्भाग्रजलैःस्नानांगभूतंमार्जनंकुर्वन्नित्यर्थः॥कमंड
लोच्चकरकइत्यमरः॥वीतंउद्दीलात्स्त्क्रायांवेयस्यविज्ञाषितिनिष्ठायांइत्निषेध॥२२॥प्राणमिति॥सुवर्णघटितमहापात्रस्थितो
र्थत्वोपकल्पितसमंत्रककरस्त्वावगाहनजलमध्येगायत्रींत्रिरभ्यासार्धंजपेद्यादृतिस्मृतिकां॥प्रतिप्रणवसंयुक्तांत्रिरयंप्रा
णसंयमइतियोज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितंप्राणंप्राणायामंआयतवतःकृतवतजलमध्येमुखंनधौकृत्यकनिष्ठांगुष्ठना
साभुखश्वासनिरोधपूर्वमघमर्षणंकृतवतइतिभावदेवंभूतस्यास्यास्यजलानांतर्वर्तिमुखंआपगानांपरिदृष्ट्वामिनःमपु
ष्यउदरस्थरेगर्भप्रवाहमध्येमंथनात्पूर्वकालंउषितस्यकृतवासस्यकृशितांशोःसुंदरस्यमज्जिमानंसौंदर्यंअजनत॥सागरोदरस्थ
चंद्रसदृशामस्त्रदित्यर्थः॥प्राणशब्दस्यबहुवचनांतत्वनियमादेकवचनंचिंत्यं॥आयतवतःयमेकृतवत॥पूर्वकालमस्तंतसंयोगो
द्वितीया॥२३॥मर्त्येति॥मर्त्यलोकेमदनोनलःदशादिशाएववसनंयस्यदिगंबरस्यविधुमौलेश्चंद्रचूडस्यखरस्यस्पर्धयेवांवरंव
स्त्रंत्रयंचगगनंपरिदधौ॥अत्रकृतदशादिदिग्रूपंक्तिनांगगनमुच्यतेतेनगगनवसनेनेत्यर्थः॥किंभूतंमहत्त्वात्वंदशानि॥

नै०टी०२१

दीर्घप्रांततंतुभिस्सहवर्त्तते तत्तादृशं अथ च दशाभिस्सहवर्त्तमानं तद्भावद्दशात्वसंख्यायो। गिदिग्विभागोपाधिरेव दशत्वं संख्या
योगित्वं विन्वतः दिग्दशात्वमुदितत्रागपत्वं विचित्रादिति न लविते प्रणेवा॥ तथा अत्र वदौ वित्सो छरमेघस्येवा त्रवा परपर्यायस्य शु
भ्रतरद्युतिर्यस्य तएव। तारं स्वच्छतरं धवलद्युति च तत्तारं वेति ऐक्यपद्यं वा। अन्य वह्निरादौ द्युतियस्य तत्तादृशं। स्वच्छाता
रात्यार्दतितत्र धवलतरं वा। शरन्मेघवदच्छकं दुग्धबद्धा निर्मलद्युतिया सांतादृशपस्तरकायत्र तत्वा। अ स्वातिमेधात्विर्शा
ति अतएव मेघाच्छादितत्वा दद्युतयः कांतिरहितास्तमकायत्रेतिवा। अच्छित्रधौतं वस्त्रं परिदध इत्यर्थः। दुस्थ्रोपिविशिष्ट
माकाशमेव वस्त्रं। शिवकामप्यो विरोधात्स्पस्पर्द्धयुक्ता। अत्रा एवि विश्रांतौ तिपदच्छितौ येतियोग विभागात्समासः। आ
रातीत्यार्दतत्वात्कः॥ श्यामीमजामिति। षष्ठे दितीयैतियौ राजर्षिर्ण सदाचारत्वं पानां मध्ये इंद्रनलः उत्तरो यस्योपिरित
नवत्सस्य परिवेषं रात्रिम्प्रेणेव पूर्णि व्याजेन हृदयं मनो ध्यव वस्त्र स्थलं समंतान्ना बवारनववंधपिदधे वापि नववंधोपि
दधेतेव किंभूतं यतः प्रतिवेलं वारंवारं श्यामजामतुलदीक्षताम्नु रागातिशयाच्चलद्रिमुखं धावत अत एव किंभूत
इव तद्धृदयं संपरिर्यस्तुरिवसस्पडः नितरांभियंतुमिच्छुरिव दृष्णमात्रं चयानगतत्व मिति गाढं संयंतं कत्तुमिच्छुन्निव। भूमता ४
दावेकवाससः कर्मानधिकारो केरुत्तरीयवस्त्रधारणमुक्तं अन्योपत्रगमनोत्सुको वलात्कजादि वच धारिनाव धास्का

प्येतेस समंतादिति चपोगराजकुचषिः रित्यकइति प्रकृतिभावः ॥२५॥ स्नानेति ॥ स्तनगामिनो हराः अयं स्वेदसौ गपवती आह
वनश्री स्नानलक्ष्मीस्त्वेव नाजभिषेव ॥ स्नानेन नितरां शुभ्रत्र इत्यर्थः ॥ किंभूता स्नानार्थं धारितद्युक्ता सुवर्णघटास्त एव राजंतौ
कुचौ यस्याम तथा ऊर्ध्वं वृत्ततिर्यगर्द्धचंद्राकारा वर्णानां क्रमात्तिलकाइति द्वंद्ववचनात् ललाटे धृतो गोरम्ह तिलक विंदुर्गंगा
तीर गोपी चंदनादिरचितो वर्तुलस्तिलकः स एव गोर वृत्तत्वात्सुरदेंदुर्जस्याः तथा हस्तवस्त्रेन मार्जयेदिति व्यासवचनेन वैध
स्नानानंतरं तस्नानादिना केशपरिमार्जनस्य निषेधात्केशेषु शेषं कुलं केशप्रांतेभ्यो गलद्घर्लं जलविंदवस्त एव मौक्तिकानि
दंतास्त्वयस्याः यद्वा जलमौक्तिका विमुक्ता वत्स्थूलजलविंदवस्त एव मौक्तिकानि दंतास्त्वयस्याः साएवं भूतारमणीयदर्श
ना तिलकंदधारेतिभावः ॥ अन्याप्येवं विधातरुणीकं दिदृजतइति ॥२६॥ स्वेदैस्येति स्वैतैनसैत्येन च जलदैवतं येषां तैरयै
जलदेवतस्य सूर्यस्योपस्थितये उपस्थानार्थं आप्तं गृहीतमर्घ्यदानसंबंधि अर्घ्यदानानंतरं वा स्नावादित्येत्यादिमंत्र सर्वं जलं
शिरः पतितं स्वपाणिनास्फुरति प्रकाशमानितेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गलद्विंदु क्रमेण किरतिस तिस्त्रोतार्यः वरुणमंत्रसं
बंधिवां वरुणैमंत्रैराह्वाति केस्वादुतया मधुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शशब्दरसलक्षणस्वीयस्वीयविषय
लोभेन प्रमुदितानाति तरां संतुष्टा चत्वारस्ते क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनसमाहाररूपा नेत्रादिचतुष्टयीवाष्णासप्रा

तत्कर्तृशरदिवासितस्यच जलस्यदेवस्नापनादिधर्मकर्मसुप्रतिषेधादौपाधिकस्याप्यसंभवात्॥१॥

ऽौद्रियंसहजगंधस्पृष्टपृथिव्यसाधारणत्वात् ऊलेतदसंभवौल्लोघौनिःफलएवधृतःसोऽस्मिन्नेवात्रेनगंधलोभोयेनलोकस
जातीयस्यद्राग्विगलितविवेकंसतेचेत्यादिसंध्याद्यमर्षणचुलुकोदकस्पर्शमिषेणसलिलंनिघ्रातीतिसलिलघ्राणलाघ्रा
णांकुर्वदिवान्वत्॥लोकस्यऊर्ध्वंविगलितविवेकंत्वविषयेपिप्रवर्ततेसंध्याद्यमर्षणंचकारेतिभावश्चेतसंवएवावित्वा
त्यज्॥चतुरस्त्रीसमाहारद्विगोर्द्विगोरितिङीप्॥सलिलस्यआदंतत्वात्कः॥ ॥राशीति॥अस्मिन्राशिनानुमतःद्विस्त्रो
दकस्पर्शंदक्षिणपरिक्रमणेनलोकस्यतत्वष्टुर्विश्वकर्मणःसर्वज्ञानचक्रेतत्रघर्षणएवशाणचक्रेततोत्रामतोविच्छुरूतन
त्रीलतेजःकणस्यार्कस्यवितर्कंतद्विषयंविशिष्टमूहंचक्रुः॥प्रकाशमानस्यैरप्रभाप्रदक्षिणप्रक्षिप्तगलद्बिंदुजल
क्रमणद्वारेणविश्वकर्मणासूर्यःपुनरपिशाणचक्रेधृतःकिमतएवैतेतेजःकणाःपतंतीतिलोकस्यतदाणीबुद्धिरस्त्व
दित्यर्थः॥जानुमंडपस्थितयेगृहीतमंबुस्वकरेणैविक्षिपत्यस्मिन्राशिविषयेलोकस्यभ्रांतयंनलीगप्रभाप्रसरेप्रकाशा
मानेसतिनिशाणचक्रपरिक्रमतःसूर्यसंचारवनांलोकस्यचक्रुरितिवा॥राजायदंबुगृहीतंतस्मिन्लुक्षिप्तेनुतलेस्फुतिप्रति
फलतिरवितेजस्तिजायमानाभ्रांतयोभ्रमनानिस्वंत्वष्टतर्कुंचलदर्कवितर्कमक्रुः॥उत्क्षिप्ताआपोविजनितिक्रमेस्य
पतंतितत्प्रतिबिंबितेतेजस्यपिक्रमणनिजायंतेतत्रोत्प्रेक्षाइतिवा॥अर्घ्यदानेसूर्योपस्थानंबहुतनितिभावस्फुरि

ध्रे

ततेजमीतिपाठेनलविशेषणं॥२५॥सम्यगिति॥क्रतिमंत्राःसम्यग्उपतःसावित्र्यादिमंत्रमावृत्यपांशुउच्चारयतोस्प
करांङ्गसंनिधानमालसंता।किन्तुताःशुद्धेराःगमोक्तक्रमोच्चारणनिर्मलैर्वर्ण्णैर्वारुणादिवीजैःहत्वविसर्गदास्फुटामात्रा
दिसाकल्योच्चारणादिंनाशेंदिग्धाःवर्णअक्षरानियेषु।तथास्फाटिकाक्षाणांवलयस्यमालाया।अथवाशुद्धेछन्नामादिदोष
रहितेषुवीजेषुस्फाटिकगुटिकासुविशदोधर्मलःप्रकटोवर्णःकांतिर्येषां।यद्वानिर्दोषस्फाटिकबीजान्येवधवला।प्रकटाव
र्णाअक्षरानियेषु।तथास्फाटिकाक्षाणांवलयस्यमालाया।छलंनजंतिते॥तदाकारेणपरिणतःअक्षयनिद्रायान्सूत्रींत्रू
यततमाणिपर्वसुहस्तांगुलिमोन्यर्थः।उपस्थानानंतरंसावित्रीजपंचकृतवानितिभावः॥२६॥पानीति॥अस्यपानिपर्वाणिह
स्तांगुलीनांग्रंथोकांडेवर्त्तमानोर्थवाकारःसामुद्रकलहंसश्चतत्स्मरेखाविन्यासरूपायवःदेवतर्पणजलेजवार्पणंकर्मीन्हं
तंपुनरुक्तमारम्यत।अकरोदित्यर्थः॥देवतर्पणंहिजवैःक्रियेते॥तेवांगुलीपर्वसुसर्वमेववर्त्तंतिएतावतेवयेनरुक्त्यां॥तथा
स्तुपमानेनपितृभ्योदीयमानेनजलेनयोगिभिःसहक्षिप्यमानेक्षतिलोघैःकृतवासनलःपुनरुक्तेःकरणानतितक
रकमलमध्यपतीसामुद्रकलहंसान्हतःसूक्ष्मकालतिलाकारंकोयस्यताहृशोभूत्।पितृतर्पणंहितिलैःक्रियते॥सचतिल
स्तलहस्तमध्येवर्त्ततएवेतिपोनरुक्त्यं।व्रतह्लयज्ञोपितेनाकारानिभावः।आद्यंतयोर्देवपितृतर्पणोक्तेर्मध्येवर्त्तमानस्यपित

नैरी०२१

प्यणिंऽत मितिज्ञेयमनुप्पमानं यथादित्वात्सं प्रसारणं॥२०॥ घृतेति॥ एषयज्ञावाचो ऋषिर्मुनिधर्मचिरगीशील, नलः देवस्नज
य हव्यवेश्मो वित्यर्थ घृतं जलछोलितं पाणिचरणायेनैवं घृतः सन् शुचिनागोमयलिप्तेन पवित्रेण तथा नितरस्पनला
तिरिक्तस्य पादेनानाहरे। अन्यचरणस्पर्शाद्दूषितेनेत्यर्थः। उच्चैरुच्चैस्त्रिभमासोपानमार्गेणायद्वा ऽ नितरां पादहतेनात
एवोच्चैर्नितरां शुस्विनाब्रह्मस्वारिणउपनीता। द्विजाः परिचारिणो देवसेवाकारिणो यत्रैवं घृतं सुरावदिक्षमसुवर्णादिनिर्मि
तं मंत्रसंस्कृत प्रतिमागृहं देवस्नज्ञासं बंधिवागृहं विवेश॥२१॥ क्वापि॥ यस्पदेवस्नजागृहस्पनन्नसि त्रिंतवकोशे क्वा
पि कस्मिंश्चपि प्रदेशे सुमनसां देवानां स्रजार्थमानीता। सुमनसः पुष्पाणि तासां स्रग्दामानि माला परा यद्वा स्रजः कंठमा
लादामानि शिरोमाल्यानि तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवेणुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटले समूहे विषये
तमुपरि स्थान्ने वकागुरूत्रैवं ऽत्न ह्यागुरुसमुद्भवे धूपजैः सो गंधार्थैरचितैर्धूपोत्पन्नैर्धूमैरेवन्त्रसरानां पटलेन गणे
न त्रयतेस्मजातं॥ पुष्पाणामुपरिष्टिमरैर्मर्विंतथाव धूपजधूमा एवतत्स्थानेजातइत्यर्थः। सुमनसोमालत्या पुष्पा
नां मालाने सत्रा देशे वादे देवानामुपरि पुष्पवितानमिति निबद्धंयत्रेत्यर्थः। उ ऊतः पुष्पमाला परंपराणां स्थानत्रू
तं पटलं ग्रहणोत छदिर्यत्र तादृशे एषदंतरप्रदेशे॥ देवतागारेहि छदिप्रांते सोरस्त्रराम णीयकार्थं पुष्पमालाबध्यं

६

नितामाणुपरिभ्रमएवनंर्गा जात इत्यर्थइतिवा॥ बऊतरा धूपाः धुष्पमालाश्चयत्रसंती तिन्नावसुमनामालतीजाति
रित्यमरः॥ पटलं छदिः॥ नेवर्णे तियावदादिकूलकं॥ २४॥ मोकरेति॥ यत्रदेवकुटहेतदीयाहेमतिलकाइवत्रिदशेभ्यो
वितरीतुंसमर्पयितुंधृताः स्थापिताः संति। तेके॥ येईदीपैरुच्यादीप्तापीतंयस्तंतमोयस्यास्ताद्दशी सती॥ आनूतात्तवि
ष्यंतीवा रजनीरात्रिः सांकेरेवो ढिन्नप्रत्ययते जांऊरसहिते बउराक्तिअन्नूतत्तविष्यति वा॥ तथायैः तत्वाकांत्तापीत
नमाः तितरांपीतवर्णात्त्वंत गौरी रात्रिरूढिन्नप्रत्ययांकरार जनीवहरिद्रेववान्नूइविष्यतिवा॥ रात्रिःपीतंनूततयाह
रिदेवप्रदीपकलिकाश्चतदंकराइवेत्युत्प्रेक्षोपमावा॥ निशारव्याकांचनीपीतेत्यमरः॥ पीततमापद्देसांते पद्रेतमावंतां उरा
स्तितिउपद्लुडेतियावत्तुरेतिन्नविष्यतिवालइ॥ २३॥ यत्रेति॥ यत्रदेवागारेमैाक्तिकमणेप्रियतमस्यविरहेएकत्रऊम
स्यरखोदीपूनहेतुतयायाप्रीतिस्तयाकामदत्तंकोमेनकत्रविादत्तंवक्रेपदंदाहकत्वादिरूपोधिकारस्तत्तूपंवा विक्रयस्य
तिनऊंकमेकऊमकेसरेणपरिस्फुरितमंतमर्भध्वन्नागमनुनवंतो विश्राणाः शुश्रूयस्रुशुश्रुषिरे। वियोगिन्यो हिविरहा
ग्नितसंइदयंमनुनवंति। ऊंऊमस्पर्शःशुश्रूषेयः वियोगिनीरूपकेनवर्ण्यते॥ यत्रमैाक्तिकमनिविरहेनोपलक्षिता शु
क्रेयाऊंकमेएकामोद्दीपनहेतुतयायाप्रीतिस्तयायुक्तेनकामेनान्यत्सर्ववत्॥ प्रीतोहि किं चित्पदं ददाति॥ वशिष्टेनऊ

नै०टी०२१

ऊर्मिनो पलक्षिता सतीमो मौक्तिकमनिविहेण सर्वमध्यमकुलवंत्स्यइव श्रुस्तुर्गिरो॥ वियोगिन्यो हिरतिप्रतीयमानोत्रे
रूपा॥ प्रीतेतिपाठेस्याही पकत्वेनप्रीता त्कामां पूर्तिं वरेण लब्धंवक्तिपदं येनेत्यर्थ॥ मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुत्वात् मुक्त
य॰ पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयांतर्दाहं वहंति यथा कुंकुमरूपं मं तर्दाहं वहंति श्रुक्तिन्निरइतिवा॥ २४॥ श्रेणेति॥ य
त्र देवागारे श्रेणं कचुंबी भव्यवर्त्ती घनश्चंद्रपंक्तो यस्य तस्य गारुडिलाजं त्रितिनीलस्थूल गरुडोद्गारमणिघटितम
त्रं पात्रं केल्पा लीलामात्रेण कवलीभवत्यासी भवन्मुखमध्यवर्त्ती दैन्ये नागाइं दुर्यस्य मिहिका सुत्तमुखस्यराऊ
वनस्पतीता नून्नेज नृसुखानि प्रापतत्समम त्वदित्यर्थः॥ गरुडमणिपात्राणि यत्र वदनन्नुता निसंतीतिवाव॥ श्रम
त्नमितिजात्येकवचनं ॥ नवोदितदोर्षा विततंपुष्पं॥ २५॥ गर्भमिति॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्दमस्तेन सान्द्र
श्र्णेगर्भमध्यं यजंति क्षिप्राणि रजतघटितानि पात्राणि श्रंकुरंकुः कलंकमृगस्तेन कलुषीकृतो मलिनीकृ
तां कुक्षिर्यस्य तस्याम्रतांशोश्चंद्रस्य साम्यमगमत॥ देवपूजार्थे रजतपात्राणि कस्तूरीपूर्णानि यत्र संतीति भाव॥ २६॥
तुङ्गेति॥ धर्मेणाग्रहेनेति विडंत्युबपुष्पकानेन रूपेयत्र तुङ्गवर्तुलधवलतराणां सुगतसौधानां वौद्धदेवालया
नां सर्वायत्तसहस्रा स्तेषां चद्र शिरार्करायेषु तेषां करंभवलीनां दधिसक्तुप्रहाराणां दध्योदनप्रहाराणां वा श्रालि

७

लिः पंक्तिर्लिः॥ उज्जिहान उ ऊर्ध्वं गच्छन् सुरूतं कुरङ्गस्पर्शाकासंनवनाः खलु निश्चितं तेन व्यरचि॥ आम्रादि वनेष्वाम्राधी
करा एवो ऊर्ध्वोतितथा धर्मकानने धर्मांकुराएवेति॥ यत्र शर्करामिश्रदध्योदनबलिभिः अरण्यउपकल्पिताः संती तिनाक
सखानाजाहइति ॥२॥ स्वर्वमिति॥ यत्र क्वचनप्रदेशे विकसितचंपककुसुमानां संपदुच्चैतरःपुंजः भ्रमरोद्यानां
निवासभूतं पर्वतं मेरुं सर्वं कृत्स्नमारचयत्॥ सुवर्णमेरुवर्णश्चंपकराशिभिर्गौरपुञ्जतरो यत्रास्तीत्यर्थः॥ न च मल्लिकाकु
सुमराशिः स्फुटिता एव शिखरा नियस्पतं कैलासं पर्वतं संरूढं सर्वमाकार्षीत्॥ शुभ्रतरस्फटिकवर्णतुल्यवर्णमल्लिका
पुष्पराशिः कैलासवद्पुञ्जतरो यत्रास्तीत्यर्थः॥ पृथगन्नपात्रवलिं अपदरूपं भिन्नमिति ज्ञेयं॥ ॥२॥ स्वात्मनइति॥ यत्र
हव्यानां वर्णरसादिना मनोहारिणां देवतासंबंधिनां निवेद्यानां पंचखाद्यादुपहाराणां निवेशनाद्व स्थापनाद्धेतो तिलमा
त्रकाशेनात्र दरिद्रा हरितान्नाभिः स्वात्मनः प्रियेन लं प्रत्यपि लक्षीकृत गुप्तिं सर्वांगसंवरणरूपं गोपनं कुर्वती वा॥ तिलमा
त्रमपि प्रदेशं ददर्श मदादानी सती कुलवधूमवज्ञो अवमेने॥ कुलस्त्रीतुल्याभूदित्यर्थः॥ कुलवधूरपि स्वप्रियं प्रत्यपि
लज्जातिशयात्स्वशरीरं गोपायति बहूनि निवेद्यानि यत्र स्थापितानि संतीत्यर्थः॥ ॥२॥ यत्रेति॥ यत्र वर्तमानस्सुकद्रिमर्द्दि
तिपुर्वं नका तादिम निवहंन मिष्टदेवलग्ना वसरे गायत्रीनां गायकानां गानवशात् मुहुर्विधुते शिरःकंपस्य त्वं बिंबात्

नै०टी०प०२१

प्रतिबिंबहेतोः स्तम्भाजिनकुट्टिमितानि हठक्रियमाणचुंबनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकंपविलासिनान्येव विरेजुः
किं च तासु चन्द्रोपलमसेन वत्कोनाः सूर्यकांतमणिस्तेषां करैः किरणैः पीडिताः उरस्ताद्धं तु प्रतिबिंबहास्तत्रैव घनं च्युता
इति यावत् नीलग्रावरश्मयो नीलमणिकिरणा एवाखिकुराः सुनीला केशायासां तासु कामिन्यो हठपरिस्खु समा
नाः प्रियपाणिग्रहीतानीलमणिरश्मितुल्यसुनीलाकेशायासां स्त्रतकं वयहासत्यं चुंबनादिपरिहारायविरकद्धूनम
पान् विलासान् कुर्वंति। नानामणिवद्धाच्छमयो देवकागायकाश्चयत्र संती तन्नाव॥ ४० ॥ मेति॥ सचित्रं दुर्लभं चंद्रोनलः
तत्रोक्तरूपे देवकूटहे अमलमणिनी रत्नैः खचितं पीतं अध्यति इति। किं च तैनैव वर्णमन्ययेषु तेदे वार्थकल्पितेननि
वर्णेन्नृषणे इति यथा नवधानि हृद्यानि मोदकादिनिवेद्यानियस्मिन्॥ तथा चित्रानां नानावर्णनामाश्चर्यभूतानिनां वा
देवार्थमानीतानांसिवयानां वस्त्रानां॥ उच्चयेन राशिना चारोरमणीयसरणी। माणिपीठ मधीशीडितिकर्मत्वं। वार्विति पार्वे
पीठविशेषणं॥ ४१ ॥ पंचायतनस्त्रजायां प्रायस्पेन सूर्यस्त्रजायाविहितत्वात्प्रथमं सूर्यस्त्रजामाह॥ मम्यगिति॥ नले सू
र्यकांतमणिरूपे सुवर्णादिघटितप्रतिमारूपं वा अर्कसम्पर्कसौ तस्मान्नमार्गेणात्तूर्णं वरारहितं सावधानतया विक्
ले अर्वनि सति अमुना सूर्येण करैः शोधेयो न किंगांधिरल्पीनक्रियस्य तादृशः आकलि। व्यज्ञाधि। सूर्यन क्रोपिक

८

णिनिलापेन दयान्निहीन एवेति स्वस्त्रैयेनांतर्निश्चिन इत्यर्थः॥ तथा न लकेर्क्शनैरर्चितिसततिन्नं वरमणिस्वर्यः श्रीकृष्णपुत्रं त्वां
वमंतः करणे श्रद्दधानहृदयप्रविष्ट श्रद्दधानहृदयमात्रं निरवैषीन्न निश्चितवान् रावो पि न कृतया प्रसिद्धो प्यल्पश्रद्धावान्
न तु न लवदल्पं तं न किं इति निश्चिकायेत्यर्थः॥ उपास्याम पिसकाशान्नलस्स्यैमहतीमक्तिरन्हृदि स्थिता वा॥ अर्चति त्वो
रादिकादर्चनेः शाता॥ न क्रियं धिरल्पा रम्यायं गंधस्यात्॥ हृदयपती ति सुप्रतिनामात्रार्थ इत्यस्वयी नाव॥ स्यातदिति॥
तिषां तेषां त्र्यंमसंबंधिनां स्यर्यसंबंधिनांर हस्थानां श्रौतस्मार्तमंत्राणां जपे छु उपांश्वादि त्रिषु विषये सद्वयः जपमालि
कारूपः रक्तचंदनकाष्ठजानां बीजानां हृतछिद्रमणीनां फलमध्यवर्तिबीजानां वासमाजः समुद्रे जपतो मुष्मदायी
हस्तं च नाजनिर्दिष्टो वेद॥ उत्प्रेक्ष्यते तत्करे वर्त्तमानमुद्राररति द्रायितं रक्तिमानं रक्तत्वं शिक्षितुमिव॥ अन्यो पि विशेषउपाध्या
यं सेवत एव॥ रक्तचंदनवीजजपमालिका जपेन सोरमंत्राणां द्वीपं फलदत्वात्सौरमंत्रान्रक्तचंदनमालिकया ज
पेत्यर्थः॥ स्वन्मयः एकाग्रान्मयइ॥ २४॥ इदानीं श्लोकाष्टकेन हरस्तुतिमाह॥ हेमेति॥ हेमनामकस्य धत्तूरस्पतरोः
प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन लेनोपकल्पितः हृज्जायस्य सत्र्यंबको राजितः शुंभन्नो उत्प्रेक्ष्यते तरतां युधिष्ठिरि
स्वबलादात्तयाग्रहीतया कुसुमरूपया काहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेण॥ कुसुमकाहलयेपलक्षितइ

नै०टी०२१

तिवा॥ शराणां कौसुमत्वाद्वद्दित्राणामपि कौसुमतया युक्तत्वात्कामकाहलया कौसुमत्वमुचितमेव॥ पराजितात्कामा
द्वहलाकृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण राजित इत्यर्थः॥ अन्योपि शत्रुं जित्वा द्वलाकृहीतेन तच्छत्रवा
दित्रादिना शोभते। सो दर्पेन स्वस्पर्द्धतया स्वस्य शिवजन्कत्वात्कामस्य च शिववधविरोधितत्वात्स्वविरोधित्वात्स्ववि
रोधिनं स्वस्वामिविरोधिनं च स्मरं रणे जित्वा तस्माद्वलात्गृहीतेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण हलान
लिनस्त्वेतो पदिः। एवं च लत शृंगा शुश्रूषो सेवको हि स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनं चारणे जित्वा तच्छत्रवादित्रादिकला
कृहीत्वा स्वामिन स्वपरीकरोति॥ तेन स्वस्वामिनो नतेइति वा॥ प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण सनल: शिवमभ्युजदि
त्यिना धत्तूरकनकाह्वय इत्यमरः। वाद्यभांड विशेषस्तु काहलीति विश्वः॥ २७॥ अर्चयन्निति॥ स्मितं विकासं जज
तो स्मितं ना कविकसितेन नागकेसराख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण हत्वा हरकं स्वर्णघटितं दक्षिणामूर्त्यादिशि
प्रतिमा पाणौ अर्चयन् स्नानार्थं स्थूलतरं श्वेततरं केसरं तरुकुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोयं नलः तिरश्चादिशा
प्राच्यादिदिगष्टकादवाच्या अधोदिशा स काशादस्य॥ तिर्यग्वा दिक्रुध्वादिकतस्मात्पालो रक्षको ब्रह्मा तस्य
विकालकरघर्षणात्गत स्निपांडुरं धवलतरं कपालं शिरस्तेन ब्रह्मकपालेन हत्वा विभूषामलंकृतिं करालरूपां

ग्दि२

ए

क्लिष्टां आपयत अलंकरयत्। हरेण ब्रह्मणः पंचमंशिरः छिन्नं प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य निस्तार्थं करेतिष्ठति
ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन चिन्हितं पुष्पमिति केसरपुष्परूपेण ब्रह्मकपालेन तत्कंठमलंचकारेत्यर्थः वापीयः केस
रो नागकेसरः॥ कांचनाह्वयइत्यमरः। हरकरसक्तेना पंकेरुयाकर्मत्वं। पक्षे आप्नोति गत्यर्थत्वादणेर्कर्तुर्णौ कर्मत्वं॥ ति
र्यग्वागितिवाव्ययं। अतिर्यग्वाक् वासो दिक् चेतिसमासः॥ ७५॥ नीलेति॥ सनलः तस्य हरस्य स्फटिकमिमंत
मपि तनुं। हरप्रतिमां नीलनीररुहाणां माला माल्यं तन्मयं। गलनालः कंठस्तस्य क्लिष्टां भूषणं यस्याः बद्धनील
कंठावबकं पद तस्यान्वयतायै अन्वयसाहित्याय नीलः कं॰ ठे यस्येति संबंधसामर्थ्यक्याय निरमासीत् निर्मितवान्
नीलोत्पलमालां कंठे वध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकंठसहितामकरोदित्यर्थः। कंठएव नीलोत्पलस्रजां च
कार। अन्यत्र तु चंदनश्वेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः॥ ७६॥ प्रीतिमिति॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुस्तस्य
मदनस्मारिः शिवः समस्तेनेइदृशा कर्मणा धूपकामजारदाहरूपव्यापारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यतीत्य
तो हेतोरिव इति बुध्वेवायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारेः पुरः धूपरूपं धूपस्वरूपं अथच धूपवेषधारिणं पुरं गुग्गु
लं अधाक्षीत् अदहत्॥ अथ तद्दाहानंतरं धूपविशेषरूपं कामं वारं व्यददाह। यस्मादिर्यदिद्भुत्तारश्च यदयेन दह्य

नै०टी०२१

तिमतस्मिन्नयत एव॥ शिवजयेन वेषांतरधारिणं पुरं दैत्यं कामवाणं च मोहनार्थं ददाहेत्यर्थः॥ धूपसमर्पणांतं
शिवसज्जात्मकरोदिति भावः॥ इद्धाग्री पुष्पस्रजां ते नैनक्ति युक्तेनापि कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मद
र्थं मयि विषये श्रीतिं जयास्पती एतावतापि संतुष्टो न च विष्पति। अतः कारणाद्दिवतद्ये पुरं कामशरं च ददाह
एवं कृते संतुष्टो न विष्पतीति [illegible] येतिभाव इति वा॥ पुररिपुः मदनाशिरिति च योगस्यैवात्र प्राधान्यान्नपौनरुक्त्यं।
पुरपुलोकथितइति विश्वः। तत्पुरः [illegible] षष्ठीसमासः॥ अन्यथाव्ययेन सह षष्ठीसमासनिषेधः स्यात्। तत इति
सुतसषष्ठीकं विजक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पृथक् पदं वा॥ २७॥ तदिति॥ सचासौ मुकुन्द तस्मै ध्यानमपि पिनाकि
न देवसज्जानुरागोपित्यर्थः॥ नीमत्तनूजायाविप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः श्रलिमौलौ वर्तमाना छविनं नीलेयवनेत्रध्या
नेन मन्मूर्छनमेकाग्रतालक्षणः प्रलयः तेन हेतुना निमीलिते संकोचितपक्ष्मीलितेन त्र्येयेनेव कृतो भूत॥ विरहिताह
शिरश्चंद्रदर्शनस्य नितरां संतापकारित्वाज्जिया ध्यानमूर्छनव्याजेन नेत्रे निमीलितं वानित्यर्थः॥ प्रजानंतरं नावस्थ
आनंचकारेति भावः॥ फलधारिणापियः शिरसि धृतस्तस्मादधिकं नयं त्तुल्यमिति स्नपयितुं श्रलिपदप्रायो जितत्स्मु
कृतैर्जलं तं तत्संयोगो द्वितीया॥ विप्रयोगं न लोके निषष्टी निषेधाद्दिनी॥ २८॥ दंडवदिति॥ स नलः दंडेन तुल्यं साष्टां

१०

गपातेन तु विलुठन्नस्त्र्यंबकं ननाम॥ किं कृत्वा॥ तस्य हरस्य पदयुगे पुष्पांजलिदानार्थमंजलिना धृतानि कुसुमा
नि तस्य समर्प्य॥ तत्रोत्प्रेक्षते॥ तान्येव कुसुमानि आत्मनः खड्ग दिव्यास्त्रं विशिखासनं धनुर्बाणान् स्ववशास्त्रकृतानि पुष्पाणि
हरपदयुगे समर्प्य अद्य प्रभृति शस्त्रं न धारयामि दासोऽस्मि मच्छस्त्राणि त्वमेव गृहाणेत्यादि वचन सर्वं चरणयुगसमीपे प
तित्यन्पदंडवद्भुवि लुठन्मनदासोऽस्मि मां रक्षेत्यादि वदन् शरणं रक्षितारं शिवमेव जनमानो रूपसाम्यात्कामइव ध्यान
नंतरं पुष्पांजलिदानसर्वं न कृत्यतिशयेन दंडवत्प्रणामानप्यकरोदित्यर्थः॥ विशिखासनं तूणीरं वा॥ अन्यो पि वारनागेंद्रोऽप्ये
वमेव करोतीति॥ २५॥ त्र्यंबकस्येति॥ द्विपक॥ मे घड् सत्रसे॥ घिलोपे चेत्सिसुलोपः॥ सर्वश्लोकोत्र एवार्थः॥ ४०॥ व्याहृतस्येति॥
रुद्रशब्दात्परेषां पश्चाद्युच्चार्यमाणानां नाम्नां रुद्राक्षाणामित्यर्थः॥ रुद्रः परः परं दैवतं येषां वा रुद्रपराः शिवस्तत्क्षाम
न्संबंधिनो तेध्यार्यमाणानां मितियावत्॥ तादृशानां नाम्नां श्रेणिमालां च गिरीन्द्रमरपंक्ति शिवाख्यनलस्य नवपल्लववल्ली
लायस्य तत्सदृशामित्यर्थः॥ एवं विधं पाणिं करं आश्रयं तमिषेवे॥ किंभूतस्य रुद्रपरस्य शिवं नक्तस्यातएवचातं रुद्रादेवना
अस्यशातरुद्रसंबंधिनः शातरुद्रियसंज्ञकस्य नमस्तइत्यादि शिवस्य भूतस्य जप्तो जपविषये व्याहृतस्य सव्यापारस्य॥ रुद्राक्षा
नां रुद्रप्रियत्वान्नमस्तइत्यादि षडंगरुद्रजपं रुद्राक्षजपमालया चकारेत्यर्थः॥ भृंगमाला पि नवपल्लवं सेवते॥ त्वात

द्राश्चेति वक्तव्याघ्नः॥ जप्तो मितुत्रेता। एनिषेधः॥ पद्माद्यैश्चैव रुद्राद्यैरित्यादि हारीतोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिर्द्रष्टव्यः॥
अणिमादिसिद्धयेपाद्मोरौद्राक्षश्चेति ज्ञातव्यं॥ ४२॥ उत्तममिति॥ समहीन्द्रनलः उत्तमं परमं पूरुषं पुरुषोत्तमं पुरुष
सूक्तस्य महत्त्वगीषधिर षड्त्पादिषोडशार्चस्य विधानैरनुष्ठानप्रकारविशेषैः दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप ए
व वा। अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरं। आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता॥ पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारा
यणः स्मृतः॥ तथा ओंकारपूर्वकैश्चैव षोडशैश्च पृथक्पृथक्॥ आवाहनामनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं। स्नानं वस्त्रोपवी
तं च गंधमाल्यानि च क्रमात्॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणं। षोडशोपचारासनं कुर्याद्द्विजनारायणो विधिरित्यादि
स्मृतिवाक्यविहितप्रशस्तचक्रमनिर्दिष्टषोडशोपचारैर्महितिस्मावृ पुजयत्॥ तथासनलोयवादेसुवादतेवगजमोन
उं इति सुक्तमोक्तं द्वादशाक्षरं वासुदेवमंत्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेणोदीर्य सम्यगुच्चार्य द्वादशापि केशवसंबंधिनाम्ना त्रिवि
क्रविधाद्वादश शालिग्रामशिलामूर्त्तीश्चर्च्चवंदेश्चतुष्टावप्रणनामवातान्नप्रपूजयदिति भावः॥ शिलाद्वादशभो वै पुण्या
लिग्रामसमुद्भवा। विधिवत्पूजितायेन तस्य पुण्यं वदामि ते॥ कोटिद्वादशलिंगैस्तु पूजितैः स्वर्णपंकजैः यत्स्याद्द्वादश
कल्पेषु दिनेनैकेन तत्फलं वेदिति पद्मपुराणमिति भावः॥ पूर्वोक्तद्वादशाक्षरप्रकारांतरमागमोक्तं द्रष्टव्यं॥ महीयानिति

दशाक्षरस्तुवार्यद्वादशसंख्याकाअपिकेशवसंबंधिनीमूर्तीःसामर्थ्यादेतन्मंत्राक्षरसंबंधार्यद्वादशकेमस्तकचितां
उकेशवायधात्रेनमइतिप्रकारेणद्वादशादित्यसहितामूर्तीर्द्वादशविन्यसेत्।केशवाद्याःक्रमाद्देहेवर्द्धमानाविधानतः
।ललाटेकेशवंधात्राहृदिनारायणंपुनः।अर्यम्णाहृदिमित्रेणमाधवंकंठदेशतः।वरुणेनचगोविंदंउनदेदक्षिणपार्श्वके
अंशुनाविष्णुमंसस्थेभगेनमधुसूदनं।गलेविवस्वतायुक्तंत्रिविक्रममनंतरं।वामपार्श्वस्थमिंद्रेणवामनंस्वयमथोमकेशश्री
धरनामानंगलेपर्यन्यसंयुतं॥हृषीकेशंकयंपृष्ठेपद्मनाभंततःपरं।त्वष्टादामोदरंपृष्ठेविष्णुनाककुदिन्यसेत्।द्वादशार्णं
महामंत्रंततोमूर्ध्निप्रविन्यसेदितिद्वादशाक्षरप्रकारांतरमागमोक्तंदृष्टव्यं।महीयानितिपावनितरामागमशास्त्रकोविदः
परमात्मनेत्थंवेत्यर्थः।पुरुषाःस्युःपुरुषानरइत्यमरः॥४८॥तस्यमधूपुंजदिव्या॥मल्लिकेति॥मनलंत्रमः।निर्ममणेर्वेष्टनैर्वल
यितवलयाकारःस्ततेनमल्लिकाकुसुमसंबंधिनाउडुगनकेननिर्विषविफणस्थूलराजिलतुल्येनघनस्थूलतरदाम्नातत्वान
लेनैववल्लितेरचितेआसनेनिहितंस्थापितंतंपुरुषोत्तमंसाक्षात्त्वतः।कुंडलिनांवस्तुअवसामिंद्रःशेषः॥तस्यतनुःशा
रीरंतस्यकुंडलीकृत्यवेष्टितवलयाकारशरीरस्यागंतकृतइति।कुंडलाकारशेषशरीरेवर्तमानमिवपश्यतइत्युप
स्यविफणतयासाम्यात्स्थूलघनतरेपुष्पदाम्निदंडुकपदंलाक्षणिकंदंडुकप्रतिकृतिकंडुंडुमकःइवेप्रतिदंताविकट

टुंडिनिमज्जनेटुंडतीतिटुंटुकइत्यणादिकः दृष्टोदरादित्वा॥४३॥मेचकेति॥मेचकोत्पलानिनीलोत्पलानितन्मयीतेनन
लेनसमर्पितस्रक्स्रजामालावलिर्वबंधुर्वल्लेर्वंधनकारिणःश्रीविष्णोरुरसिस्फुरतिस्माशोभतेस्म।उत्येंदुःतिकौस्तुभादिम
णेःसंबंधिकृत्रिमंकौस्तुभमणिबद्धान्तर्वक्षोलक्षणतद्वास्तुवसतिस्थानंयस्यास्तस्याःश्रीयःकटाक्षाणांविकटायितानि
विस्तारनीलतरनेत्रगोलकवक्रविस्फुरितकिरणास्तेषांकोटिःपरंपरेव।लीलोत्पलमालायावक्षस्येववर्त्तमानत्वा
त्तैत्रस्वल्पत्वात्अपिवर्त्तमानत्वात्सामान्यात्तत्कटाक्षविकटायितकोटिरिव।शोभतेतिप्रतीयमानोत्प्रेक्षा॥वलिबंधुः
टूनिस्वर्वेणद्वितीयेतियोगविभागात्समासः।विकटायितंआचारक्विबंतत्वाड्वाविनिष्ठा॥४४॥स्वर्णेति॥सनलःतस्य
पुरुषोत्तमस्यप्रदैहेम्नःसुवर्णेघटितपुष्पाणांमलयाकृत्वापुंडरीकाणांसिताम्भोजानांघटनांसमर्प्पनांतथाअरुण
मणेः॥समर्पितमाणिक्यपद्मरागादिरत्नवर्णमणीनांमालयाचकृत्वाकरवीरपुष्पाणांपत्रंसर्वंपुनरुक्तमकार्षीत्॥
मवर्णेनान्येनैवस्रजाया।सिद्धत्वात्स्वर्णकेतकादिनिरर्थकंचकारेत्यर्थः॥स्वर्णकेतकादिभिःसुवर्णघटितपुष्पादि
निष्पन्नाःपुरुषोत्तमम्प्रभुजादिभिःवाक्य।विष्णुस्रजायांकमलकरवीररत्नपावाणांपुष्पव्यतिरिक्तैः।कमलानांरक्तपुष्पानां
निषेधः।।गृहारोपितकरवीरकुसुमस्रजानिषेधइत्यविरोधः।पुनरुक्तंनष्टंसकमनर्थसमेकेनेत्येकत्रोषेकबरूप

वे॥४४॥नाल्पेति॥सपुरुषोत्तमस्तस्यानलस्यान्ननिवेद्यतेनसमर्पितैर्नानाविधौदनानांउपहारैः तत्त्वानाल्पोऽतिमहा
न्नकवलिरोदनोयस्याऽथवाऽतिमहान्नकःश्रद्धायरोचवलिर्वैरोचनिर्यस्यैवंभूतोऽभूत्॥ तथानलसमर्पितेनन्नहारिण
मदेनकसूयहितस्वर्णोऽथवतक्षननामाऽभूत्॥तथाहिमरूप्यादिव इदक्षिणावर्त्तादिशंखानांचक्रंसमूहस्तत्रस्थितेनजने
नहेतवायाभजनाभिषेकार्घ्यदानादिरूपातयाऽऽवाशंखचक्रजलेनजानवतीसंपन्नाऽऽच्छ्रस्तजायस्याथबहुशंखदंपांचज
न्यः चक्रंसुदर्शनंजलजातंपद्मंततोनिविघ्नंतेयस्यास्तादृशीशंखचक्रपद्मयुक्ताऽर्च्चाप्रतिमायस्यैवंविधोऽभूत्॥पुरु
षोत्तमसंबंधिनामेतेषांशंखादीनामन्वर्थत्वमेतत्कृतान्ननिवेद्याविसमर्पणेनेदानीमस्मदादिसर्थः॥एतन्निबंधनाएवास्मै
ताःसंज्ञाइतिवा॥अत्रप्रतीयमानोत्प्रेक्षाप्रतिष्ठतिरच्छ्रिसीत्यमरः॥नाल्पेतिनकारसमासः॥हारिणेतिसंबंधे
ऽण्॥४६॥राज्ञीति॥लक्ष्मलघुःलक्ष्माणगुरुस्तस्यधूपनधूमाधूपकरणसंबंधिनोधूमाः॥अस्मिन्नाशिनलेऽहिरि
पुर्गरुडोध्वजेयस्यतंगरुडध्वजंधूपोपचारेणसजयतिस्मेतिज्ञालेगर्वान्दोर्वीहिनिर्ययुः॥उत्प्रेक्षाकोनेनीरेवदुर्यशोगफडास्मि
तिभयजन्येकायशशंस्वितोधवलतराअपिमलिनिताःश्यामीकृताःदेवतारस्थितेनन्नचेनहरेणस्वदेहेन्नेषणेनवनधूत
वसुकिप्रमुखरान्भुजगाइव॥अयमस्मदपुकेतुंसजयतित्र्यतोरिपुनिकेटस्थात्प्रमत्राक्यमितिहराश्रितानामवलान्त्रपि

नैषटी०८२१

सप्पत्नी दुर्यशोमलिनितः इव दंडायमानः स्थूलधूमव्याजेन जालेनियपुरित्यर्थः ॥ अन्येपि मलिना जालादिद्वारे
ण निर्गच्छन्ति ॥ धूमजेत्यपि पाठः ॥ अगुरुपर्यायो लघुशब्दः तेन दह्यमाना गुरुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ अर्थेति ॥ एष नलः अर्थेन मूल्ये
न विस्वादविज्ञास्तेषामल्लुहमानां मणीनां माल्येर्मालाभिर्द्विमिश्रैः स्मरजातिमयदामसहस्रैर्विकसितमालतीकु
सुममालासहस्रैस्तां श्रीपुरुषोत्तमं पिधायाच्छाद्येव वक्ष्णि रत्नानि यस्मिन् एवं कृतोयः क्षीरणी रणि धत्तवन्मन्नमि
व विदधे च कार ॥ मध्ये मध्ये मणिमालाभिः मध्ये मध्ये पुष्पमालाभिः संवेष्ट्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रमापिनमिव च
कारेत्यर्थः ॥ रत्नस्थाने रत्नायुक्ते क्षीरस्थाने च तानि तानि दामानि तैरात्रिरवं पर्यस्य मुज्जदिति नावः ॥ सप्ताप्यतिशयो
न क्यतिशयो न क्षतिशयश्च सः स्वितः बहूणि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन् ॥ सर्वासोनीरधिश्चेति वा ॥ ४८ ॥ अद्येति ॥
अदास्तत्रं जपमालां गता निधायाक्षानि तत्र वर्तमानानि पुष्करबीजानि कमलबीजानि तेषां श्रेणिः पश्चाद्रचिताज
पमालिका शौरयुक्ते जपे तु विष्णोस्तु कमित्यादि विष्णुसहस्रजपः ॥ लस्यास्य नलस्य करसंकरं पाणिपद्मसंबंधं एत्य
प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे सद्मनि स्वस्ट हेचिरं वासः स्थितिस्तेन कृतबोधे विलासस्तमापत् ॥ प्राप्ताविष्णुमंत्राहिपद्मा
द्रमालयाजप्यंतो नलकरस्थपद्मसदृशात्संबंधात्पद्माद्यमाला पुनरपि पद्मसद्मनि वासं प्राप्तवेति प्रतीयमा

३३

नोत्रेन्द्र॥ पुष्करान्नोरुहाणि चेत्पमरः॥ जल्पितः ताछीलेऽष्ट णिद्वितीयेऽप्रियोगविन्नागात्पूर्वेण समासः॥ ध्मणो कैवले
ति॥ अन्वनयत् तां मालामेव चरणसमयं प्रापयत् भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्ध्ना निम्नशिरसा प्रणामलक्षणं षोड
शमुपचारं कुर्वता ऽनेन केशवेन श्रीविष्णोः पदयोः मंजिता पुष्पांजलित्वेन संजिता आयतमाना तिदीर्घा विकिल
सत्कसद्विकामाला जकुजा गंगेवासात्। चरणसंबंधादतिदैर्घ्याद्विचलतरत्वाच्च गंगेव उल्लसन्तीत्यर्थः। साप्येव वि
धा॥ अथवान्यापि मानिनी नायिका एवंविधा प्रियेणैवमनुनीयते॥ अथ कस्तु लोकं प्रतिगमनार्थं यतमाना सप्रय
त्ना ऽनएवास्तु पश्चान्नयत। पसवर्ति पुनरपि ब्रह्मलोकं प्रापयत् पुनरत्रागंतव्यमिति प्रार्थ्यमानेन नतमूर्ध्ना लो
कनाथेन ब्रह्मणा सेविता जाह्नवी वा भुवनप्रभुना रुद्रेन वा॥ उक्तविशेषणविशिष्टेन जलप्रभुना वरुणेन समुद्रेण वा
सेविते तिवा। प्रणमांतां षोडशोपचारपूजां समापयदिति नाव॥ स्मृते विश्वकलोमघ्नी प्रस्ने देमदनेपिचेति विश्वः
॥५०॥ स्वेति॥ इतीति युग्मौ॥ मनलः इति सर्वोत्तेश्री विष्णोरनिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा बकुनापि वसुनास्वर्णमणिवसना
दिना लक्ष्मीस्थाने येन समर्पितेन स्तुत्वा यात्रवर्णनात यामुदं नत्रा भुवनं हर्षमलक्षमानः सन् अथ पश्चात् तत्कयः सव
सत्वोत्तन पदवंधास्तत्र पातिमोक्तिका नितन्मे येहरि रेकाकल्पादिहारै रेवोपहारैः प्रजनैः स्तुत्वा हरेर्नक्तीमे हन्त

नैषटी०२१

त्तेत्यर्थः॥ सम्यक् वैदिकपूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदत्तावतारादिस्तुतिं प्रारेभ इति बोध्यः॥ इति किंन विधत्ते ऽघं
दुःखं पापं दारिद्र्यं च यस्माद्धेतोः सोऽनघः पुण्यश्लोकः श्रीविष्णुः हृदिन्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्मी
विषये स्वस्यानुरागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि श्रीगृहान्निजहृदयादूर्ध्वं उपस्थितो वर्तमानो
निजकंठः तत्र निवेशनस्थापनाद्धेतोर्वागाधिदेव्याः सरस्वत्याः गौरवं व्यधित बहुसंमानमकृत॥ अन्योपि राजा
दिरेकां प्रियामधोऽङ्गे स्थापयन्नालिंगनादिना संभावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदीयस्य हस्तोर्ध्वदेशे स्था
पयन्॥ कंठाश्लेषं च कुर्वंस्तस्या गौरवं करोति तथा विष्णोर्वक्षसि लक्ष्मीस्तिष्ठति॥ तदुपरिभागे कंठे सरस्वती
तिष्ठतीति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति ज्ञात्वा सरस्वत्याः कृत्वा स्तुतिं चक्र इत्यर्थः॥ सो किंरूपेण एनस्ते
निर्मलं स्वयं तेन॥ स्तुत्यानलस्य नक्त्येति शायस्य॥ ५१॥ ५२॥ स्वमोद्धत्यं हरिहन्स्तुतिमाह दूरतइति॥ अयं नलः इति
उक्तिः सर्वं यथा तथा सर्वमेव मुक्त्वा एतद्वक्ष्यमानप्रकारमवोचत्॥ इति किं हे स्वामिन् तेन वस्तुतिर्दूरं नो नितरां त्व
वाग्विषयः वाचामगोचरः यतः त्वद्रूपं यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादिश्रुतेरर्थात् ऽवरो नेति त्वदीया स्तुतिः कथं
कारं कर्तुं शक्या स्वरूपं कथनेऽप्यशक्यत्वात् न वस्तुतिरपि नाश्यकरणे एवेत्यर्थः॥ अत एवास्माभिः कृताऽनिधात्वद्

२५

एवंवर्णनविषया वाणी तव निंदैवात्यंताल्पकस्तावकत्वाद्वागगोचरस्यापि वाग्गोचरकरणच्छेत्यर्थः ॥ एवं सत
पिस्फूर्तितया यादहं प्रलपामि स्वरूपाज्ञानान्निरर्थकं वदामि तत् ॥ क्षमस्वेति ॥ प्रलपामीत्यनेन नितरामनौद्धत्यं सूचि
तं ॥ ५३ ॥ क्षमस्वेति ॥ ननु हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशांतरनिरपेक्ष परमात्मन् एष मद्धक्षणो जडोऽविद्याच्छादितचै
तन्यो जनस्तेव वर्णनं कर्तुं यदभिलष्यति सत्त्वहं पतितः सूर्यस्य महत्तेजः प्रतिलब्धी तत्सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्या
मीति तमसोंधकारस्य प्रकाशनेरसोऽनुरागः ॥ किं न स्यादपितु स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जडस्य मम माभिलाषः सूर्य
तेजः प्रकाशनेन तमसोभिलाषवद्वास्यं तमनुचितमेवेत्यर्थः ॥ आत्मा स्वप्रकाश इति वेदांताः ॥ ५४ ॥ ननु यदि त्वं जडो
मदीयं स्वरूपं न जानासि तर्हि त्वदीयवाङ्मनसे कथं मत्परायणे इत्याशंकां परिहरन्स्तुत्यक्षरं दातुमाह ॥ मैवेति
हे भगवन् त्वं यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मैव[illegible] ॥
नास्मि ग्रहीतुं न शक्यं स एव यद्यपि तथापि ते वाङ्मनसे पुनः त्वां कथं नो दिशतां अपि तु त्वविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्ते
तामेवेत्यर्थः दृष्टांतमाह ॥ अतिदूरवर्तित्वात् घनं मेघमनाप्नुवतो लज्जमानस्यापि तृषितस्य जलार्थमुत्कंठितस्य वातक
स्त्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तृप्तये स्यादेवेति दृष्टांतेन विषयोऽपि न वक्तुं ते आतश्च मोहहेतुः स्वयमेवा

नै०टी०२१

अहिष्पतीति तवस्तुतिं कर्तुं युक्तैवेति भावः ॥ वाङ्मनसयोरचतुरेति साधुः ॥५५॥ इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तो-
तुमाह ॥ छद्मेति ॥ हे हरे शंखासुरापहृतवेदोद्धरणरूपछद्मना मत्स्यस्यैव वपुर्यस्य तस्य तव पुच्छेनास्फालनाघा-
ताद्दूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्तं उच्छलितं सागरजलमिव गगनगानस्य संगात्संबंधाच्छैत्यं धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्व-
र्गस्य गंगा मंदाकिनी आविरस्ति प्रकटी भवति । तवैव जलं मंदाकिनीत्वेन गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदमंत्रहरणद्वारालो-
कानुग्रहार्थमेव त्वया तच्छरीरं धार्यत इति भावः ॥ एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । श्वैत्यमेत्येवेति वान्वयः ॥ यदा यदा हि ध-
र्मस्य ग्लानिर्भवति भारतेत्यादिस्मृतेः सम्यक्त्वमेव छद्मपदेन सूचितं ॥ सागरोदकस्याश्रयोपाधिकतया प्रतिला-
समानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरुपाधिकं मुक्तमेवायां रूपं प्रकटितमित्यनेनात्मिक्लवलवत्त्वशारीरत्वं सू-
चितं ॥ नदीवाधापि तथैव तिष्ठति ॥ न त्वधः पततीति साम्यध्यातिशयः सूच्यते ॥ यद्यपि नैलः शैवइति प्रथा तथा-
पि शिवस्य विष्णुभक्तत्वाद्विष्णुस्तुत्यैव शिवस्य प्रीतिसंभवादेकरूपाद्वैतजस्य विष्णुस्तुतिकरणं श्रीहर्षस्य च
परमवैष्णवत्वात्पुरुषोत्तमस्तुतिनिर्बंधो युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः ॥ अत एवोपसंहारेपि हरिहरं परिस्म- २५
त्युक्तं ॥५६॥ कूर्मं वर्णयति ॥ त्वरीति ॥ हे भगवन् तव कमठस्य संहारार्द्धविनिगदवतु ॥ किंभूतान्नरसि उष्टस्टष्टिश्च

प्रतिसर्गं भूवलयानां धृतानां किरणोः अतिघर्षणनिष्ठुरीभूतसंजातवैवर्ण्यत्वेन शरैरिव चन्द्रे कलंककाकाररेखा
विन्यासविशेषैः दृष्टस्य सीमनि स्थलेषु वितास्पृष्टा। किंभूतस्य द्वितीये प्रलये रक्षाप्यां व कर्मठस्य कर्मठस्य। पृष्ठे
धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य॥ पृथ्वीधारणद्वारा लोकरक्षणमहार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः। समपातालात्
ऽधस्तात्फणामंडलेन शेषस्तु वर्विभर्ति॥ ततोप्यधो ब्रह्मांडं अधःकटाहस्य नारं पृष्ठे वहन्। ब्रह्मांडावरणजलावरण
रूपजले कर्सैरजीव वर्तते इति॥ पुराणं॥ एतेन प्रतिसर्गमनं तभूमंडलधारणेन निर्वाच्यमहित्वं सूचितं॥ कमठस्य
दृष्टेश्च स्वभावतश्चक्राणि भवंति॥ ४॥ श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति॥ दशनेति॥ अहं वतस्थे पृष्ठप्राच्यादि चतुःकोणेपि स्त
मुद्रा। यस्य वराहस्य खुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितवराणां तिनारसंयातन्भूगर्त्तमेवाम्य चैमिजाने। तस्य पा
त्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव दंष्ट्रा ममतुष्टये कामक्षत्यानिंदा यास्तु। किंभूता दंष्ट्रा जगत्याः पातालांदुद्धरणावसरे
दंष्ट्राग्रधारणा भूसर्वासु वसतिष्टहो॥ धृतभूमिरित्यर्थः॥ कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः॥ भित्वप्राप्तस्य डंषो नित्स
त्वादृशा॥ ५॥ भक्तमीति॥ हे केशव। क्रीडामात्रेण कोलधृतवराहरूपभगवान्। हिरण्याक्षं दैत्यं हत्वा पातालात्सका
शाद्धृतो। उद्धरणसमये स्खलंत्याः पतंत्याः इलायाः भुवः परिरंभात् समारंभेन धारणादालिंगनाच्च हेतोर्वर्द्धितरो

नै०टी०२१

—ष्टैरूपत्नीभूतैरत एव ब्रह्मांडं निर्भिद्य बहिर्निर्गतैर्लोमभिः। तथा ब्रह्मांडं तव बलेः प्रजायाः संबंधिनी पंत
कालविकसितकदंबकुसुममिव भवतु। किंभूतस्य तत्र ब्रह्मांडे स्थूलतरदेहत्वान्नमातः। संमातुमशक्तस्य। एवं वि
धकुसुमप्रजायायोऽपरूपमेव भवतु वसीत्यर्थः॥ अन्योपियो विद्वांलिंगनादुदितरोमांचो भवति। आह्लोजाता विति साधु
मातः मामानद्दस्मात्स्यात॥ पद्य॥ श्लोकद्वयेन श्रीसिंहं वर्णयति॥ दानवेति॥ हे नृसिंह दानवानां आद्यस्य प्रथ
मस्य हिरण्यकशिपोर्गर्हितं मरणं तस्य संकटं तत्र दर्थं प्रभवउत्पत्तिः। प्राकट्यं यस्य तस्मा रणार्थं कृतावतारः। अथवा
दानवो हिरण्यकशिपुस्तद्रूपमाद्यं कुरातनं यकहनं वनं तत्र प्रभावो यस्य पुरातने हि वने सिंहः संभवो युक्तः। अथवा
दानवानामाद्यः श्रीहरिभक्तत्वान्मुख्यः प्रह्लादः तस्य गहने पीड़ कारितताडनादिदुःखे निमित्ते हिरण्यकशिपुवि
दारणाद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्येन तादृशस्त्वं घनवन्म घचयोरे गर्जारै निर्विडैर्गीर्षणैश्चारवैः
सिंहनादैर्मां अव। किंभूतः वैरिणः शत्रून्दारयति तच्छीलानादि विषदां मुनीनां देवनाय सुतना नित्रस्त्राणिव
नेषांयामः सम्भूहस्तस्मादुत्प त्तिर्यस्य तादृशो भवसंपद्यमानो मनुष्य एवार्द्धं एकदेशोऽय स्या दानवायेति पाठे दानवा
नां पापानि तेषां गर्हनं लक्षणया बाकुल्यं तेन प्रभवो यस्य। दानवदुरितोद्रेकान्तिर्यग्योनिसिंहरूपत्वं दिविषत्सु एव

२६

द्रकाद्योत्तमयोनिमनुष्यरूपत्वमित्यर्थः॥दानवानामाद्यस्यहिरण्यकशिपोर्गर्हिनेस्तन्नामहोद्यानेप्रसवःप्रकु
टंनंयस्यवा॥एतेनस्वर्गवासिनांपुण्यैरस्त्रैश्चहतमनुष्याद्यैर्देहैःस्वतेजोनिर्मितसिंहार्द्धश्चनरहरिर्हिरण्यकशिपो
महासत्त्रोपवनेएवावतेरतिसकलपुराणसंवादः॥प्रकटितःस्तंभादित्तितुप्रमादमात्रं॥इतिभागवतविरोधादुप
न्नो॥हृग्ग॥दैत्येषति॥हिश्रीनृसिंहस्तेपाणिसंबंधिनांभ्रष्टणीनांतीक्ष्णनखरस्वरूपाणामंकेशानांपंचकंत्रैस्मान्पातु॥किं
भूतस्यैवतवदैत्यस्यन्नूर्हिरण्यकशिपोरुदरलक्षणंधौकूपेनिविष्टापतितंतंरात्रकसंपदमुद्धरत्तइवतस्मादुहि
निष्क्रमयतइव।किंभूतंपंचकंकूपमध्येनिक्षिप्यचालयित्वाछिन्नरज्जुनिम्नानिमध्यत्रुटितसर्वपतितदोकलुप्तानिल
ब्धातस्यदैत्यरिपोरुदरस्यचांतराणियत्र।यस्यवायथाकूपपतितंवस्तुसमुद्धर्तुंलोहनिर्मितांऊरापंचकंकूपमध्ये
निक्षिप्यचालयित्वासर्वनिमग्नरज्जुखंडसहितंतदादायनिर्गच्छति॥तथातवरज्जुस्थानीयभुजदंडकपाणिस्थ
णिपंचकंदैत्यराजोदरकूपयतितामिंद्रसंपदमुद्धरछिन्नरज्जुनिलंलग्नतदंत्रंसन्माभवत्वित्यर्थः॥भ्रष्टणातिहिनस्ति
भ्रष्टणेपेणादिकं॥अस्मान्अस्मदोद्भयोश्चेतिवकुत्वं॥हृग्ग॥श्लोकचतुष्टयेनवामनंवर्णयति॥स्वेनेति॥हेवामनइति
सर्वाद्धैलोकपरत्वाकतस्यांविषयेपदौयानतिलिखु॰णीवटुब्रह्मचारिवेषधारीवपलसंनोस्मदादीनांममवा

ग

नै०टी०२१

मनसः प्रमदं हर्षं धेहि सर्वाभिलाषपूरणेनैकवितिपर्थः॥ वटवञ्चकपटवाचो भवंति॥ इति किं॥ पादत्रयमात्रस्थूल
याचिने वामने किमेतदल्पायस्त्वया याचितं सकलमेतद्भुवनत्रयं हाणाहं ददामीति दानस्तरवा द्बलिचक्रवर्तिणि
त्राषमाणे श्लेषवक्रोक्ति छलेन वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत्॥ भो बले चक्रवर्तिन् भवता स्वेनात्मना हेमरत्नादिनाद्र
व्येन वा इयं मदीया सकलाशा सर्वोप्यभिलाषो न पूर्यते॥ पित्तु परिपूर्णीकरिष्यत एव परं मम तस्य निःस्पृहो॥ नि
स्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः॥ त्वं सर्वं दातुं समर्थ एव परं तावता मम प्रयोजनं नास्ति कुट्टानि निर्माणार्थं
पदत्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः॥ स्वेनात्मीयेन बलेन चसैन्येन च निजशक्त्या वा सकलादिकं न चता पूर्वते प्रिय
त एव तथापि मम किं तेन॥ यो यद्याचते तस्मै तद्ददासीति प्रत्यक्षदर्शिना कृत्वा भिनयदर्शयेयं सकलानां जल
नीटमा॥ नो बले त्वया परिपूर्णी क्रियते यत्तो ऽतो मम कलया लेशेन सहितात्पूर्यसीति यावदेवं कृतापदत्रय
मिताटमा किं न पूर्यति॥ अपि तु पूरयिष्यत एव॥ अथ च नो बले इयं शकलापि दिशा मम स्वेनात्मना न पूर्यते॥
अपि त्वा च रिष्यत एव भवता किं कर्तुं शक्यते॥ अपि तु न किंचिदित्यर्थ इति वा॥ मया सकलापि सकलादि
गात्मना पूर्यते भवता वल्लेन किं कर्तुं शात इति वा॥ अथ च नो बलि पादत्रययाचनविषया मम सकलाटमा

[रूपां]

भवतास्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न स्पृश्यते पितुस्त्वय्यप्यत एवमहीयः शरीरधारणेन लोकद्वयेपदद्वयेन मया
व्याप्ते प्रतिश्रुतं तृतीयपादं मे दातुं निरयोत्तविष्यतीति नयाशिष्टपदस्थापनानार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यते त्वया
त्वां पाताले पातयिष्यामीति भावः। भूः स्वर्गरूपरूपं लोकद्वयमेव बलेः स्वस्य ।। नरकपतनभयात् स्वशरीरमेव तृतीयप
दत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजमिति वचनात्। इत्यादिकपटवाङ्मया। प्रमदस्य मदो हर्ष
इति साधुः।। २१।। एवं वामनेनोक्ते बलिरुत्तरमाह।। दानेति।। अर्हं हे वामन स्वपुरुषस्य मायायेन तथा हे
मनेन न ज्ञात इति ज्ञात्वा जाताश्चर्यवशात् तदग्बलकं सञ्जातरोमाञ्चं बलिना इति स्वैदृक्के प्रकारेण बलिचक्रव
र्तिनोक्तं भाषितं त्वां नमामि।। इति किं हे अहन् अस्मि अहं दानकारिणे रसिकाय जिलाषायते तुभ्यं विस्मृते स्वी
यस्य पदस्य तृतीयं प्रतिपत्तिं संकल्पेन दानं वस्मि इच्छामि। सर्वं स्वं पदं तुभ्यं दातुमिच्छामि।। अथ च त्वं दानवानीत्ररि.
शत्रुरसि ते तव कायविस्मृते शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं निरतरामहमिच्छामि।। कीदृशं मह छरीरं धारयिष्यसि
नतदृष्टुमिच्छामीत्यर्थः।। यद्वा नवकायवैभवस्य प्रतिपत्तिस्तो तर प्राप्सिं वस्मि।। रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया
स्वचितं तत्सुखेन धारणीयमित्यहं कामय इत्यर्थः। अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं।। २२।। एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह। नेभामि

ति॥ हे वामन इति एवंरूपाभिः छद्मवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्रम वरदः॥ इति किं नो वले चिरं चिरायु
ष्मन बहुकालं क्षितितले त्वल्लोके दिवि वा ध्रुयमानो वा तिष्ठमानस्त्वं नो गोभिः सुरविनिर्मित्त्रत्वात्रादिभिः सहस्ते
योगं प्राप्स्यसि॥ यदि॥ यदि त्वल्लोके वस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र॥ यदि दिवि तर्हि त्वं वामित्रादिभिः सहसुखेन चिर
कालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः॥ द्रुत्पादी॥ एषप्रतिग्रहार्थं प्रसार्यमानः प्रत्यद्ध्रुदयेपाममकरोस्ति तस्मादत्र पाणे
पदत्रयदानसंबंधि भुवनं जलं वितर देहि॥ नि॥ अथ च क्षित्यास्तलेपातालल क्षणे दिवि रमणी पक्षा त्वं वर्गभ्यो गि
भिः सर्पैः क्रियमाणे व ध्यमानः सन् चिरकारं तं वासं दुःखं बहुलत्वाद्धसति रूपं वंधवनं प्राप्स्यसि य द्वा चिरं जीव
न्पातालि सर्वे सह वासं बंधनं चैष्यसि॥ यद्वा सर्पैः क्रियमानं बंधनं ध्रुयमानो धारयन्सन् पातालवासे सेष्य
सि॥ तृतीयपादार्थं सर्गात्सकाशात्त्वामस्वर्गरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः॥ वा इवार्थे वादीवीत्य
र्थः॥ यथा सुरविभिः सह स्वर्गे तिष्ठन्त्संबंधं प्राप्तोसि तथेदानीमेव पाताले सर्पैः सह संबंधमेष्यसि॥ यद्वा॥ दि
वि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थः स्वर्गात्सकाशात्त्वामास्वर्गरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः॥ ए
ष वक्रा विक्षेपतत्परो ममकरोस्ति इन्द्रान् जुहि तं भुवनं त्रैलोक्यं देहि॥ उनस्तस्मै समर्पयेति भुवनं वितरे स्व वता

रप्रयोजनं स्पष्टं॥ जीवनं भुवनं विष्टपं पद्मं वनमित्यमरः॥ ७॥ एवं वामनेनैकेन बलिं छलयन्नाह॥ छलयेति॥ हे वा
मन प्रणतपावन बलिनाड़ इति पूर्वोक्तप्रकारेण निहितं उत्कृष्टं अस्मात् उपायात्॥ इति किं नो वामन त्वया छलयस
पाणिविहतिः प्रसारणं किं क्रियते अपि तु तन्न कर्तव्यं॥ आशङ्क्य॥ योग्यतया त्रिरःकंपः सर्वं वारणान्निनये। अनुचित
मितं तन्न कर्तव्यमित्यर्थः॥ आशामस्तेन नितरां छलयस्य विवरणं क्रियते॥ अपि तु न कर्तव्यमिति वा। वाक्यार्थस्तु एवं॥
हि यस्माद्वद्धरणेभ्यः अभ्युदेभ्यो भवद्भ्यः विश्वं सकलं हेमरत्नादि वादित्सुर्दातुमिच्छुरस्मि। चरणत्रयाद्धः प्रत्यर्थ्यं
अहं सर्वमिहानीमेव ददामिति पाणिप्रसारणेनैतावद्धैर्यं प्रकटीकृतं इत्यर्थः॥ अथ च पातालं कृत्वा कुत्र्या
न वदीयपादेन्य सर्वं क्षितिसुरस्मिश्च स्वदानेनन वद्धरणान्स्तु जयिष्यामि तस्मात्करप्रसारणं किं क्रियते॥ ८॥ क्षी
कत्रेयन परशुरामं स्तौति॥ हे भगवत्तत्व तो भुजौ विजयतां॥ सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततां॥ नौको प्राकृतहष्टा देह भुवनं
ह जतो ब्राह्मणास्तेवेवबाहू राजन्यः कृत इति श्रुतिप्रामाण्यात् भुजाभ्यां सकाशाद्या क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रमुदिय
यास्पन्नं तस्याः क्षत्रजातेर्न्यांर्थं जामदग्न्य वपुषस्त्वतो भुजौ उचितौ कारणे कार्यलयस्यौचित्यात्॥ अ॥ क्षोणिं ब्रह्मत
क्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं॥ एषां सर्वत्रगं तेजः। स्वासु योनिषु शाम्यति इति भारत वचनाच्च॥ अवतारप्रयोजनमुक्तं॥

नैषटी०२१

जातेर्निस्सत्वान्नदुत्पत्तिर्विनाशावयुक्तावितिर्यत्रादिपंतितत्राविर्भावतिरोभावयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरार्णा
या॥ विदांतसिद्धांते जातेर्नित्यत्वान्नावद्रत्यपि॥ जामदग्न्येतिगर्गादिष्ठपाठसामर्थ्याद्यञ्इतिज्ञेयं॥ विजयेना
विपराभ्यांजेरितितङ्॥ ६६॥ पांसुलेति॥ नियतंसर्वदापांसुला धूलिवकुला वहवोमन्वादयः पत्तयोयस्याः
सामन्वादिभिः पालितावयान्तः वेधसारुपिनवषंडान्भारतादिनवसंख्याविनागाऽरचितानिर्मिता॥ तांनवखंडा
मपिसकलांसुवंद्धिजमुक्तांकाकादिपक्षिभिः न्नतोपभोगांब्राह्मणमध्यचब्राह्मणैर्गृहीतफलांकतवतस्त्रिःस
प्तत्व क्षत्रियमात्रंहत्वातिः कटकोत्तमप्रतिवारंब्राह्मणेभ्योददतस्तवयुक्तकारितरतानिरमुचितकरणा
श्रीलताजीयात्सर्वोत्कर्षेणवर्त्ततां॥ एवंविधांमतिस्फुरंवत्वांप्रति प्रणतोस्मीत्यर्थः॥ नियतमित्सुत्रेदार्यांरुषानि
यतंरुपेवेत्यर्थइतिवा॥ अथस्वयास्वैरिणी॥ अतएवबहुनिर्जारैर्भुक्तासती तद्भर्त्राकोपेनकरस्वरणादिसंबंधि
भ्रष्टथकृतकालछेदेननवानिप्रत्यग्रानिखंडितानियस्याः॥ तादृशीस्तनानांखंडानांअग्निसंस्कारनिवारणाद्धे
तोः काकादिभिः पक्षिभिः नक्षितांकुर्वतो भर्तुर्युक्तकारितासर्वैः कीर्त्यते॥ स्वैरिणीपांसुलासमेइत्यमरः॥ ६७॥ २५
कार्त्तवीर्येति॥ हैरेतुकेयरेणुकापुत्रकार्त्तवीर्यच्छिदुरेणयदीयकाराकौगारेनिवद्धोरावणोपिबहूनिवर्षाणिपिं

तिष्ठन्तं सहस्रार्जुनं हतवतोऽवतारादशास्यरावणे सुखेन क्ष्वेररहितमनायासेन नास्य हैहयं हंतुं शक्यमति
कालभेदस्याविरहादुभयोरवतारयोरेककालीनत्वादसमाधिं परिहरन्हरितां मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण त्वये
वरावणे हंतुं शक्येऽसमति मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयांतराभावान्नास्मिन्नेव कस्मिं किम
र्थमवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात्प्रयोजनाभावादहं तेरासु पुनरुक्तिं दाशरथिरूपां जामदग्न्यरामदाशरथि
रूपानौ मिश्रौ भि। अन्यत्र पुनरुक्तिः कार्यभेदात्कालभेदाद्वा परिहार्यः कर्तुं शक्यते। वीक्षायामप्येककाल
प्रयुक्तस्यापि त्रासहस्यभयादरसंभ्रमादिना परिहारोऽस्त्येव। अत्र तु पूर्वैवैवात्ररावतार कार्यस्यापि कर्तुं त्र
शक्यत्वात्॥ कार्यभेदाभावाच्च परिहारोऽस्त्येवैवा नास्तीत्यर्थः॥ स्वतंत्रस्य तवकेनाप्यनुयोगः कर्तुं न शक्यत इति ना
वः॥ जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैवज्ञानस्य तथैव सद्भावाद्दिवाद्यावध्यत्वस्य रावणेन वृतत्वात्तस्य तेन हंतुमशक्य
त्वाद्रावणवधपर्यंतं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव तस्य हंतुं शक्यत्वात्कार्यभेदादेकस्मिन्नपि
कालेऽवतारांतरस्य पुनरुक्तत्वदोषपरिहारोऽस्त्येव॥ तथापि स्थूलदृष्ट्या परिहाराभावउक्त इति ज्ञेयं। नर्मदायां जल
क्रीडां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः। कारागारे निक्षिप्त इतीतिहासः॥ रेणुकेयतित्क्षत्रियत्वस्य त्ववं अपत्यार्थे॥

नै०८१०२१

त्राढक॥१९॥ हस्तेति॥ जो रामदाशरथे॥ असौ विधाता नवदर्थं त्वादृशोत्तमशिल्पनिर्माणार्थं जन्मस्थाने रे
णुका एकवीरायस्या॥ तादृशं रामं प्रथमं त्वदये कृत्याद्यं जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवा सृजत॥ चक्रे
व निर्माणार्थं जामदग्न्यं हस्त कृताभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः॥ खल्विचार्थे वा हस्तलेखमिव चक्रे॥ किंभूतः अ
धरीकृता एता दृशनिर्माणे समर्थत्वान्निहीनाः॥ नास्ति ते प्रसिद्धा लेखादेवाः इंद्रादयो देवा दक्षप्रजापत्योष्टौ प्र
जापतयो वायोनता दृशः पवानधराः कुर्यास्थाः अप्पधराः दृता न्नमावचत्वारिताः स्ते ते हनुमत्सुग्रीवादि
रूपाः इंद्रादयो देवा ये वायेन सः प्रथमस्यैव हस्तलेखं स्वरूपेण न हीनत्वं न तु द्वितीयस्य तस्त्रीक्कं प्रथममेव गंधम
वरामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा॥ उत्तमशिल्पनिर्माणार्थं हि हस्तलेखः पूर्वं क्रियते॥ निहीनाः कृताः स्तेति।
ति प्रसिद्धा लेपका लिपिकरा येन॥ अदृढाभ्यासे प्रथममेव क्रियते॥ जन्मस्थाने रेणु दृष्टिष्टकादिव्रणंस्तु सः
पांडुर्यस्यैता दृशं हस्तलेखं॥ शेषा छिन्नावेतिकपुः॥२०॥ उद्भवेति॥ हे अजजन्मरहित श्रीरामचंद्र
जस्य रघुपुत्रस्य ते तु जा दृढ्ढार पाटसक त्वा का मंस्त्व कंठया उद्भवोत्पद्यस्व॥ जो विश्वद्वषणे जगदलंकारभूत त्वं
त्वदशरथादपि जन्मविषये जस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोपि नास्ति॥ यस्य पितामहोप्य जो नोत्पन्नः

तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तस्मादुत्पन्नः तत्पुत्रपुत्रः स्वयं कुतस्तस्मामासुस्पतेन तथास्त्वयमप्यजः कथं जायते इत्याकैरं
कार्यं स्वेच्छामात्रविलसितमित्याशंकापरिहारः॥ अत्रैव हिस्वा विद्यपासं हैमर तिसुस्पने चेतिन्यायात् विव
क्षणस्यतव दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणैर्लेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः॥ अथ चाजस्तत्पुजादजस्पोत्पत्तिर्युक्तो
वा॥ अजो हि छगलस्तत्पुत्रोऽप्यजएव जातिनामत्वादजशब्दस्यतत्परपि दूषणाभावः॥ दूषणाभावेहेतुं तत्र मप्या
ह॥ येन कारणेन हे देव श्रीराम तव वैभवमेव प्रकारं स्यात् पितुर्न कथंचिदित्यर्थः॥ अथ च दूषणाख्यराक्षस
विनाशायत्तैव सामर्थ्यं यतस्तस्मादत्र तवोत्पत्तौ मत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति छलं॥ अथ च परशुरामे सत्य
पि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात् सुखेनोत्पद्यस्व अत्र तवोत्पत्तौ विषये दूषणं पुनरुक्तिदोषो नाशियते। दूषणादिरा
वरांतराक्षसविनाशायत्तैव सामर्थ्यं ननु परशुरामस्येदृक्त्वत्र दूषणं शब्द उपलक्षणपरः॥ तस्मादेककालीनत्वे
पि कार्ये नेदात्र पुनरुक्तिदोषइत्यर्थः। एतेनावतारणप्रयोजनमुक्तं॥ अत्तुकाममितिपाठे कामं लक्ष्मीकृत्य
पश्येच्छमित्यर्थः॥ १८॥ नोड इति॥ हे रघुवंशरूपानां मध्ये वीरेश्वर तव मम श्रीरघुनाथ स्वं तत्वधीयं मोहोपयोगिनमात्मत
त्वसाक्षात्कारं यदिमेमह्यं नो ददासि॥ तर्हि तं मोहमपितां विशिष्टां श्रांतिमेव यच्छदेहि॥ तं कंयेनमोहेन नत्रयस्संजान

नै०टी०२१

ऽतिविलासेन युधि स्फुटा स्वांता। रावणध्वस्तरूरवोपं सकलं जगत्त्वन्मयं श्रीरामचन्द्रस्वरूपी अपरपत। रावण
सेन याचमोहेन जगद्रामात्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणेषु॥७॥ आज्ञयेति। हे श्रीरामचंद्र त्वया महीक्षत्वा
कृष्णाद्युपायैर्नृलोको त्यक्ता श्रीराज्यलक्ष्मीरघुवंश्वेरुत्पन्नाः लक्ष्मणावताररूपा जानकी क्रमेण पितुराज्ञ
याच अज्ञस्यो भिया वस्तुरवजनापवादभयेन च द्विर्द्विवीरं अहीयत त्यक्ता वनवासांगीकाराद्राज्यलक्ष्मीर्जना
पवादभयाच्च वन्नौ विशुद्धापि सीता त्यक्तेत्येवं द्विप्रकारं त्यक्तेत्यर्थः॥ एवं पितुराज्ञाकारी लोकापवादभीरुश्च
कोपि नास्तीति भाव। वा चान्योऽन्यसमुच्चये॥ त्वया च वारिराशिर्वारिराशिर्वा द्विर्वारं द्विधा च नलंघितः किं
तु अपि तु सेतुं बद्ध्वा समुद्रोपि लंघितः एवं त्वया रावणादिः शत्रुसमूहोपि परास्तस्त्वया। वा चाद्वार्थी वारिरा
शिश्चारिराशिरिव वा। गंधनार्थाद्वा ते क्विपि वाती तिवा॥ स च वा वरिराशिश्च सकलो वैरिसंघ इत्यर्थः॥ किंभूतः
उदकाकरः। जलमध्यगा लंका यस्य यदीयजलमध्ये लंका स्थितेत्यर्थः॥ अरिराशिरपि समुद्रजलमध्यवर्ति
नी लंका यस्य॥ समुद्रपक्षे यस्य समस्य स्वदकेन संबंधः॥ अरिपक्षे तु लंकायाः एतावान् विशेषः। उत्कृष्टमकं दुःखं
यस्मात्सा ह्रीं अंकगा लंका स्येति वा। अकं कष्टं नलक्षणं दुःखं उदके नदेवाकस्थिकं ये षां ता द्दृशाः कं गय

२१

उत्कृष्टे

थान्वंतीति श्रियः॥ सागरस्यापि वंधनाद्रावणस्यापि वधाच्चैनां दृश्येऽस्य महाप्रभावस्य रतमस्त्वत्वदन्यः कोपि नास्तीति भावः॥७८॥
कामिति॥ रक्षोरावणाद् इति विहितो दैवतादमरणेन परणेनाभावविषये देवाद्धेतोर्न मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरेण वाक्यं तथ्यप्रय
स्लत्यं ऊर्ध्वं त्वमात्॥ स्वमात्मानं भवदस्त्रैः पुनानत्वं धुतकल्मषं चकार॥ इति किं जनकजां सीतां रामायार्पयद्दहे रक्षः काम
देवस्य मोहनशोषणादि निर्विर्यशिखैः खलु निश्चितं मानिनां तद्विरहसंतापवशान्मृत्तोमात्क्षमिति॥ सीताप्रत्यर्पणेका
मस्य देवत्वान्न दृश्यैरात्मामरणे वरवाक्यमसत्यं स्यात्॥ जितो वत्तामददेहरवा क्यसत्यत्वार्थं मनुषावतार कामरूपत्वब्राणे
रात्मानं नाशितवानित्यर्थः॥ कामवाणाच्छरीरविनाशमानंतं ब्राह्मणानु मरणे संसारहेतुनिःशेषकल्मषक्षय इति महावि
शेषोऽपुनादित्येन नस्तूयते॥ नेत्राभाड्योगाद ड्रावः॥ तप्पयन्नेत्करोतीति एपंता छंता॥७९॥ तदिति॥ हि रघुनाथनाममन्त्रोपि
त्वं कथाशेषीकृतो ह तत्रानयास्महितो दृष्टास्मोयेन तस्मात्तव हस्तात् अपमृत्योः शंबुकोऽयं दस्तं विना त्राज्ञापं॥ तत्र वुना
मनःशूद्रस्य अंबुधिसुविसमुद्रमध्ये वर्तिनीयतः कंचुकदंवशारवद्दंधवलतया किं न हसति॥ अपितु हसत्येव तत्तुल्यं न
वतीत्यर्थः॥ येन त्वत्करेणानिशूरो रावणो हतः स्तेनैवांसवर्णाधमो दुर्बलः शंबुकोपि हत इति महत्वस्य नाग्यमित्यर्थः॥ यो
शुक्लं वलिनं हंतीति तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद्यशो न भवति॥ बालब्राह्मणपुत्रमरणनिमित्तं शूद्रानामवि

हितंधूम्रपानंकुर्वतंजांबुकंदृष्ट्वाश्रीरघुनाथोहतवानितीतिहासः॥अथचर्म्मांबुकस्यजलस्थस्यके श्रौतस्वरूपंयद्वाःसम्मुद्गम
ध्यस्थंशंखवदंदहसतितत्तुल्यंभवतीतियुक्तमेव।नामत्रेषिनेतितत्करोतीतिनिष्ठा॥७४॥त्तनुभीतीति॥यस्मान्मृत्यो
र्थमाहन्येषांमीतिस्तस्यमृत्योर्भीतिकरः दुःएपजनोरावणसंज्ञोरावणस्तस्यापिमरणपर्यंतंत्रासदानकृयोत्पादनादि
तोर्जातंतदतिप्रसिद्धंलोकत्रयेगीयमानंयश उपार्ज्यदुर्द्रोऽत्यल्पकोदुर्ज्जनस्तस्माद्भियाभयेन।पामरलोकापवादभि
यानिजदारानात्मनःप्रियांसीतांविहायपरित्यज्यकथंनह्रीनेवांछाज्जितवानसि।लज्जितावंतावत्त्वयेत्यर्थः।योरा
वणायस्मर्यदत्तवांस्तस्यदुर्जनस्यभीत्यानिर्दुष्टजनत्याग॥परित्यागेहिलज्जैवयुक्ता॥त्रैनिमानानिजस्त्री हन्ना रावणे
नाहितोलोकापवादत्त्रयाच्चसापिपरित्यक्तेतिएतादृशः श्रीरामानालोकापवादिनीरूपस्थकोपिनास्तीतिभावः॥या
तुधानःदुःएपजनइत्यमरः॥भीतिकरोतितातच्छील्ये टः॥७५॥इष्टेति॥हित्वास्त्यंश्चरनागतमक्रूरलक्ष्मणरघुनाथसत्वंममत्रा
रणंरक्षकःएचिर्भिन्नवासकःयत्त्वंदृष्टदाराणांसीतायाःविरहएवदुःसहस्त्वादेवौवडवानलःसस्यपयोधिराश्रयएवंवि
धसनूललक्ष्मणस्यक्षणमात्रमपिवियोगःसएवदुःसहतरत्वात्कृशानुस्तत्रखजीवितानामात्मप्राणानामिवनृणाना
माकुतेस्तद्रूपहोमद्रव्यस्ययज्ञाहितानि॥योहिलक्ष्मणवियोगंक्षणमात्रसोढुमशक्तःसतृणवल्लमात्रेणस्वप्राणांस्त

त्यजाम्यया वज्जीवं सीता विरहानलं कथं सोढवानिति त्रियये विरोधादाश्चर्यं ॥ यज्वनां वा ऊतिरश्नो दूयते ॥ सीता
विरहसहनेन जितेंद्रियधुर्यत्वमुक्तं ॥ इंद्रजितः शक्त्या मूर्छिते लक्ष्मणे स्वयमपि मुमूर्छितथा मुनिरूपकालागतस्म
यत्नंगाजन्म प्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञया सरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्क्षणमेव रघु
नाथोपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं प्रापेति युद्धकांडोत्तरकांडरामायणे कथा ॥ एतेन स्त्रीवियोगदुः
खादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितं ॥ परमकारुणिकत्वं शरणागतं मामपि रक्षितेति सूचितं ॥ ७ ॥ क्रौंचि
ति ॥ देवी वाक्सेन्मुखं प्रति प्रथममानीता ॥ आद्यः प्रथमः कविर्वर्णको यो वाल्मीकिः क्रौंच्योः पक्षिविशेषयोर्मध्येरेके
सोविकस्मिन्व्याधेन हतेऽन्यस्य दुःखं शोकमपि वीक्ष्य तिर्यग्योनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया अश्रुधारा शोकेहेतुनामा
निषाद प्रतिष्ठां त्वमित्यादिकमेकं श्लोकमसृजत् ॥ सकविस्त्वयि उत्पन्नः करुणारसो यस्य सः ॥ ताविरहविकलमहदु
नावनवद्ध्यनोत्पन्नशोकइव श्लोकानां निं धुसागरस्तं चतुर्विंशतिसाहस्रमितं रामायणं खं काव्यमुचितं योग्यं
प्रबबंधेति ॥ तिर्यग्योनिविषये शोकेन श्लोकः कृतः ॥ उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचितमेव ॥ अथवा त्व
या सिंधुर्बद्धः अयमपि त्वदेकचिंतः सिंधुं बबंधेति सूचितं ॥ परित्यक्तसर्वसंगो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः प

नैषधी०२९

रमयुरुषोसीतिखल्वित्यर्थः॥७७॥ विश्रव इति॥ हे रघुनाथ इति हेतोरुचितं जानासि उचितकारी त्वं वतु द्वितीया
त्वाल्लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन स्वीयेनैव पुरुषाशु र्पणस्वयासः श्रवस्त्वं सकर्णत्वं अशुमनर्हमयोग्यमिति॥ स्त्रीवधस्यानौचित्या
त्कर्णछेदएवोचितोयतः॥ अकर्णपिष्टकया अकर्णत्वमस्यौचित्यात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्त्तनया मासिथेत्येवं विधः सुचि
तकारी महाप्रभावोसीति॥ भाव॥ वाइवार्थोवाइती वहेतोरिति योजना॥ विश्रवष्टिकया न ष्टत श्रेतिक प्।त्स्वर्यनख
पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं॥ नखस्य स्वांगत्वेपि नखमुखात्संज्ञायामिति ङीवभावः॥ अन्वर्थाचेयंसंज्ञा॥७८॥ नवति
श्लोके श्री त्वमं वर्णयति नइति॥ कंसादितत्तद्दैत्यमारणरूपछद्मनापादवसंज्ञानतुर्यस्यापच छन्दयातिछन्नया
एवं नृतश्चासौ देवत्तश्च मायावान् कंसादिविद्रावन च क्रिरूपधारी रश्च श्री [illegible] रूपस्यतवयेहं [illegible] भुक्तिमुक्तिप्र
देश्च तुर्यिः हसे सो तिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदानसमर्थः॥ पारिजातवृक्षः उदपाटि उन्मूलितः॥ किंभूतं निव
माहवः कल्पितदानसमर्थः कोपि नास्त्येवेति दानस्य मदेन दर्पेणेते सह स्पर्द्धमान इव॥ तेवाहवोमेदुरितानां व्रतति
तांदैन्यसंततिं हरंतुउन्मूलयंतु॥ ये पारिजातलक्षणमहावृक्षोन्मूलने समर्थाः तेषां लतोन्मूलनेसुतरां सामर्थ्यं॥ क
पटदावानलदेहस्य च तुजानां वृक्षलतत्ता न्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः॥ दानश्रीरो महाप्रभावश्चत्वाद्दृशः कोपि

२३

नास्तीति भावः॥ सत्यभामया याचितपारिजातद्रुमं इन्द्रं जित्वोन्मूल्य सत्यभामांगणे श्रीकृष्णेन ततः स्थापितः इति हरिवंशे॥
निष्कृतिव्रतमितिपाठे स्यात् लक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यमरः॥७४॥ वालेति॥ हे लक्ष्मण त्वं तदा कृष्णावतारसमये नूयसी शिशुवाल
केलिषु मध्ये कर्परीभिः स्फुटितघटखण्डकैः कृत्वा यमुनाजलतरंगात् त्रिजिहत्पते षामन्निघातैः कृत्वा तानि कप्रयत्ने
नालावीरच्छेः सीरितियत्तत्कर्परीनिस्तरंगलवनं कर्तुं उपाहरणावसरे भाविनः करिष्यमाणबाणसुरस्तुजन्नेदनै
तक्षकृणलीलहिलाविलासाः स्वत्संबंधीसूत्रपातएव प्रथममार्गं जिविच्छेदनाभ्यासरूपमिवास्मान् रक्षतु॥ अन्यदप्य
पक्षैर्कर्तुत्वार्थवालैः प्रथमं खटिकादिभ्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते॥ तद्वो द्वौ नेखुजेहा दिन्निरपिकाष्ठस्याऽऽवच्छेदनार्थं
गैरिकादिभ्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते॥ तद्वद्बाणभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परीनिरनिहत्पतरंगलवनं यदकारि तत्
ववालक्रीडनमस्मान्अवतितपर्थः॥ कर्पर्याघातेन तरंगछेदने बालजातिः॥ अवत्रतार प्रयोजनं चोक्तं॥७९॥ कोण
ति॥ हे श्रीलक्ष्मतेनमोस्तु॥ किंभूत पतेतरसिलम्बाइन्द्रजिन्मुक्तात्वाक्तिर्यस्यैत्ता हेरो कृतवता केतनेन धुजास्तेन
पताकामरूपेण कपिनाहनूमता कृत्वाकर्णस्यशक्तिमांगिकंवलं अथवं प्रदत्तां शक्तिं अफलीकर्तुमिवसजीकृता
याजितोरयोयेन तस्मै नरनारायणरूपाययाहि यस्मिन्कर्मणि दृष्टशक्तिः सएवतत्र नियुक्तोमुचितः॥ हनूमांश्च

तं लक्ष्मणं द्रोणपर्वतानीतविशल्योषधीप्रक्षेपेन हृतं निष्कासितं शक्तिलक्ष्मणं शल्यं यस्य २

नै०प०टी०४२१

क्तिं विफलीकरोति दृष्टप्रभावस्तस्मात्कर्णशक्तिविफलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसि। तिनक्कसलाय
तुभ्यं नम इत्यर्थः॥ यो मर्मच्छेत्तां उरःस्थां शक्तिं विफलीकरोति सर्पश्रवणस्थां सुतरां विफलीकरोत्येवेति छलेनोक्तिः
खलु इवार्थः॥ उरसि शक्तिः अमूर्द्धमस्तकादि सलुक॥८२॥ नेति॥ हे कृष्ण त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्म
शरीरं वरेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य कारणात्स्वार्थां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि। इति किं सत्यं भीष्मः अनेन
शरीरेण सुरतं करिष्याम्यद्य प्रभृति मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद्भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रं
भादीनां सुरतं ज्ञो मा भून्तदिति॥ त्वत्कृतमस्य वरदानेन यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितं तथापि तस्य शरी
रस्य स्वर्गप्रयाणेऽपि न कोऽप्युपयोगस्तेन शरीरेति तच्छरीरं विनैवापि स्वर्गमिनयत्न तु च्छरीरसहितस्य प्राप्तेस्तद्वा शक्ति
रितिभावः॥ यद्वा पुत्रस्यापि रूपया स्वर्गमुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विना परमुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः॥ आपगेयमप
स्यार्थस्त्री स्पोटक॥८३॥ घातिततो॥ अर्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितो यो अर्कसुतः कर्णस्तस्मिन्विषये दयालुः सक
रुणः। तथा स्वसामर्थ्येन जेत्रिता जिता कृतो दत्तजयः इंद्रकुलं सोमवंशः त्वं तः पार्थार्जुनः। स्तेन त्वत्वान्कृतार्थः संपा
दितोऽवतारप्रयोजनं तत्कृतपत्वात्स्वहर्षः अतएव क्रमेण पुत्रशोकात्सवाष्पो रुदन्पात्नुःस्तृयपुत्र विजयाद्धू

विशेषेण हसन्नाह पश्यन्तु नवं कुर्वन् विधुरं दृष्ट्वा वेवद दक्षिणे वामे नेत्रे यस्य सैव तादृशा रूपेण यथाक्रमं दुःखं अर्द्धं सुखं यत्र

स्य नयः॥ अग्निनेयेन युगपदृष्टिरीति तवनास्ति॥ परमार्थतो ऽविद्यमानमप्यनाद्यविद्या विलासाद्दृष्टिर्नास्ति तवानन्तेत्यर्थः॥

सूर्यचंद्रयोर्दीप्तिनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात् तन्नेत्रशोकात् सूर्यस्य सम्पुत्त्वादर्जुनस्य च सोमवंशपत्वात् तद्विजये चंद्र

स्य हर्षेण विहसितत्वात् ताभ्यामर्द्धदुःखसुखाग्निनया तत्कृतस्तेऽसी तिनावगाहाति नेति हे तुमएपंता त्रिष्टा॥ नैत्रिनेति त

त्करोति इति एपंता त्रिष्टा॥ पार्थेति कृत्वा दृष्ये केधकेतपत्नेन॥ अर्द्धचतद् दुःखसुखं चेति द्वंद्वगर्भः कर्मधारयः॥८३॥ प्रा

णेति॥ प्राणवत् प्राण इव प्रणयिनी रूपा धिप रमे मादृस्य दृशा धावस्थागोपिक अयस्पेदं न्हूतश्री तद्धतेतत्वराधापुत्रः कर्णस्त

स्य सखता मैत्री सदृशीन योग्यान राधा च स्तनस्य हि राधापुत्रत्वात् मैत्री कथं कारसुचित ऽपि तत्र युक्ते वविरोधादित्य

र्थः॥ एकत्र राधा गोपिका ऽन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी केवर्त्तव धूरिनिपरिहारः श्रियः प्रियस्य श्रीवीव स्तनायस्य तस्य

तव श्रीवत्स ब्राह्मणपदन्यासरूपलांछनं अथ श्रियो वत्सं पुत्रं आत्मरूदि धनुर्संदृगवत्त्वितमेव॥ यस्य हि श्रीवक्ष्य

जासत तत्पुत्रं स्ववक्षसि सर्वदा विभ्रतीति युक्तमेवेत्यर्थः॥ एतदशास्त्व पक्षपातदक्षो लोकसिद्धार्थं ब्राह्मणभक्तिपरस्त्व

कोऽपि नास्तीति भावः॥ प्रणयि राधेति स्त्रियारुं वत्॥८४॥ तावकेति॥ हे श्रीकृष्ण हली लांगलधरो बलभद्रः स एव वच

नैषटी०२१

शेषोनंतस्तस्मेव शेषावताररूपोपि बलभद्रो भवानेव न तु सत्वभ्रो भिन्न इत्यर्थः। त्वं बलभद्र स एक एव शेषः त्वत्तोह
हीन भिद्यते हलिनः स्वशेषो न भिद्यत इति वा। यतः कायस्य सर्वं धात्ररसांसितकेशः धवलितकचः क्लिन्त्यागमे
विष्णुपुराणादौ च यदुक्तं उज्ज्वहारात्मनः केशौ सितासितौ तद्व यवन्दतकेसरूत्वा भस्य स वहल्ले व शेष इति वा॥ शे
षरूप बलदेवलक्षणे सावव तरो ह्वि: अत एव तस्य भवदीया परतनोः जरतो जरसा धवली तनस्य विकरना
लस्य केशा दंडस्य विलासं वर्नसा रूप्यं सा च यथा तथा धन्नो॥ अति गौरो बलदेवस्त्वदीयापरतनुधवलकेशइव
भारतीत्यर्थः॥ शेषस्यापि दीर्घधवलत्वात्सां जराधवलदीर्घकेशसाहृस्य कथारणं युक्तमेव कारणगुणा हि कार्य
गुणानारंभन्त इति न्यायाच्च युक्तमेव। अत्र भाव। तोरा नक्रमद्र इति वोक्ते॥ अतश्चेतः केशासहजस्य वन तु जरयोगा
त इति वा। यतो रिर्निस्यत स्तनइ निपुराणादौ प्रसिद्धो॥ क वस्तु तत्त्वक स्य ब्रह्मसुखस्य सो सुखै स्वरूपाविन्यर्थः प्रका
शकत्वेन सत्वस्य शिरशब्दवाचकत्वान्मोहकत्वेन च तमसः कृष्णवाच्यत्वा छितलक्षेसत्वतमोगुणद्वयात्मकावेता
वतारो भूमंरोन्नारणार्थं प्रस्तुतादिनारायणः स्वसत्प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्थ शित कृष्णपदस्यार्थः। तत्त्वस्तु
भगवान्स्वयमपि॥ श्रीभागवतस्कन्धेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधारी परब्रह्मैव सम्माहं सर्वं भूतेषु नमद्वेष्योस्ति न

रव

२५

प्रिय इति श्रुतेः वचनात्। बलभद्रस्तु अवतारः रामो रामश्च रामश्चेति वचनात्। अन्यथा बलभद्रस्य मत्स्यकूर्मादिव
त् कृष्णस्यापि मो गुणाभूदिति मा पद्येत न च तथास्तीति। बलभद्रस्य तु प्राधान्यं तदवतारेणादिष्टमाशयः। शितिकेश इति
पाठे शितिः धवलमेचकयोरभिधानात् त्वदीयपुराणे तनोः। संबंधी शितिकेशः श्यामकेशरूपस्त्वं। हली च धवलके
शरूपः स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतार इति पुराणादौ। मत्वेदीप धवलकेशविलासं धत्ते इति नत्साधु। कृष्ण
स्य कृष्णवर्णत्वात्। हलिनश्चातिगौरत्वात्। यथा कर्मं स्वरूपामशितिकेशत्वमेतदितिकृत्वैव व्याख्येयं। इत्यलमतिविस्तरे
ण। तावकापरे इति पाठः सुधीयान्। यतः युष्मदस्मदोरित्यादि नवकादेशोऽप्येको वचनमिति मित्रस्येत्यादिना पुंवद्भाव प्रति
षेधेन समस्कोऽपि कर्मधारयत्वात् पुंवत्कर्मधारयेति प्रतिप्रसवात् पुंवद्भावः। अवतरः पूर्ववत्॥७॥ हृद्येति। हि
हृद्यो हृदयानंदकारी गंधश्चन्दनादिसौरभ्यं वहति धारयसे एवंविधस्य मे सौरभ्य धारिन्॥ श्रीकृष्णत्वं शेषरूपं बल
भद्ररूपमथ च नागाधीशरूपं बिभ्रद्धारयन्न पुनः शेष उभयविधोऽपि विशेषोऽनन्तवत्तीति विरोधः। अथ च न विद्यते
शेषः। शिष्टं निस्त्वं यस्मात् स सावशेषः। सकलजगदात्मकत्वमिति तत्परिहारः। अथ च बलभद्रो प्यतिसुगन्धित्वा
त् हृद्यगंधवहः। अनन्त एव भोगवतीनां सुखिनीनां गोपिकादीनाम् श्रीः प्राणप्रियः। अथ च भोगवत्यास्त्रितीरां सुखिना।

कै०टी०२१

रवत्वाद्दिशः पतिः श्रीकृष्णोपि कृष्णांगं धंशारीरं स्वात्मा विकंचं दनादिजनो वगं धं वहंतीनां सुखिनीनां गोपिकादीना मीशः ॥ शेषोपि जललक्ष्मीडान्दोलितवंदनकर्पूरायंगरागसंबंधिकृष्णयसौरभ्यधारिणः भोगवत्याः पातालनद्याः पतिः वर्षरादिवडलसौरभ्यमुक्तायानागनगयवि ॥ हृष्मिन्हे तुत्वा कृष्णे गंधवहो वायुर्यस्य सर्वांगेष्वपि द्यावापतिः । तया तत्सरूपस्वं भोगस्य सुखस्यानुभूते हेतो मदिरा वकुचिंसुरवंरातिजनयति ॥ तादृशः श्री कायकांतियस्य सः भोगः शेष फणासत्कायोवासएवच्छस्थानं तस्याकृतिर वर्णं ॥ स्वाधिष्ठानेन रत्नानां तेन माघति कृष्णः भोगभूतिमत्त प्राशयायाम्भोसि रविरमणीयाङ्गं वदिलश्यामलाश्रीर्यस्य सः स्निग्धश्यामलकायकांतिरिस्पर्धः इरायाजारत्ना प्रिया याधरण्यावारमणीयकांतिर्यस्मा त्वशिवा । तयोरुभयोः सपत्न्योरपिप्रीतिं ददाना समवर्तिनी श्री हरिस्यालक्ष्मार्या स्पतिवा ॥ भोगनां कालीयफणानांभूतिरैश्वर्यं जिनिनिनोरयस्तं भक्षातिना दृशो वा ॥ हृथकवापदं गोपिकादिसंभोगसु खसमृद्धिर्भोगभूतिस्तद्भाश्चसाऽकुंकुरात्पाद्वरा रुचिरश्रीभूतिवा ॥ अथच वलभद्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्यानुभूतिस्त त्पतिहेतुस्ताद्दृशी मदिरान यात्वकृत्वा रमणाया भरागात्भोभायस्य वलदेवो हित्तर्वदामदिरापन्नः ॥ अथचशेषरूप स्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानांवाभूतिः समृद्धि द्विस्तद्धारातिदीर्घमहाकायः सहस्रफणेवातेन माघति ॥ सर्वासौ

२६

स्वशिरः सुधारणेन न्नमेरुचि दद्दारा कां तिर्यस्यस तथा न्नध्य रूपस्त्वं उच्चसंतं कुमुद वंधोश्च न्नस्यसं बांधिनारुचिः प्री
तिर्यस्मिन् सर्वास्तिदकौरित्याच्चंद्र इवसर्वप्रेमास्पदन्भूत इत्यर्थः कुमुत् श्वेतं कोरवंतस्य अवंधुस्त द्विरोधिनीन्न
क्षाश्रीर्यस्याः जलदश्याम इत्यर्थ इतिवा॥ उच्चसंतौ कुमुदारम्भवानररूपेसु हृदि प्रीतिर्यस्य रामावतार इतिवा॥ उ
च्चसंतौ दृष्टेदं ज्ञायांवा कुः पृथ्वी यस्मिन्मोदनमुदः स चासौ स व तिथ्या बंधुर्वंधौ वलन्नद्वेवा प्रीतिर्यस्ये तिवा॥ उच्च
संतौ कुमुदतुल्पः ऽतिगौरे वंधौ वले प्रीतिर्यस्य वा॥ उच्चासंतौ कुमुदानियेन स सर्वं न्न एव उद्दीपकत्वा इंधुर्यस्य स प्रद्यु
म्नावतारः कामः तत्र प्रीतिर्यस्मिन्सुतत्वादितिवा॥ अथ च वलरूपस्त्वं उच्चसंतौ कुमुदस्य बंधुः केरवसदृशी गौरत
रा कुमुदं बंधोश्चंद्रस्य वा॥ गौरतराको तिर्यस्य॥ उच्चसंतौ कुः पृथ्वी यस्मात्तस्मिन्मुदस्स हर्षे घृत जेश्री त्वं प्रीतिर्य
स्य वा॥ उच्चसंतौ कुमुदवंधवुक्त प्रकारेण प्रद्युम्ने प्रीतिर्यस्य वा॥ अथ च शेष रूपस्त्वं उच्चसंतौ कुमुदनाम्नि स्तेपंसुह
दि प्रीतिर्यस्य॥ उच्चसंतौ चंद्रस्य वधवलाको तिर्यस्येति वा॥ उच्चसंतौ कुमुदस्य चंद्रस्य वंधुः सदृशी कांतिर्यस्य वा॥
उच्चसंतौ पृथ्वी कः नहर्ष सुहृत्सु प्रीतिर्यस्य वा॥ कुमुदे पि कुमुकं स्त्रो मिति विश्वः॥ गोत्रा कुः पृथिवी त्यमरः॥ भोगः
सुखरवे वधेवाहः नारात्कैर फणयोर्मत इति विश्वः॥ इरावारिसुरान्नमित्यारती शुइति॥ कर्मिस्वतेः किंनिज्वर त्वेरति

वस्रोपधायाश्चेट्॥ मदितिमघेतेर्मत्वातेश्चकिण। फ्देमतुष्टा मुदः इत्युपधावात्कः॥७६॥ रेवेति॥ हि रेवतीना
म्नाः प्रियायाइत्वा तथाहि कमपालवलभद्रकुः टष्वी तस्यामुदोहर्षस्याविर्भावप्रादुर्भावेनभावितासंवा
रिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः तवनुनासाकायकांत्यानीलस्यांबरस्य वस्त्रस्य रुचिं दीप्तिं राति ददाति
एवंविधासुरवमाजन्कृष्टिज्ञोल्लाउचिता योग्यो च किलः धवलः स्तुसंपक्षत्रिलमतिशयेनशोभेन॥ अथ च ह
कदर्पपोषकरेवतीवाचंद्रः कैरवविकासस्फुरितकांतेस्तव विवतेजसा॥ नीलस्यनभसः परमाश्रोत्रायु
क्तैवैतिध्वनिः॥७७॥ चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धरूपं वर्णयति॥ त्रि द्वयवादिन्॥ द्वैतवाह्यघटपट्टा दिन्नेदानामसत्यता प्रतिपा
दं नैकस्याज्ञानाकारात्तायाएवसत्यतांगीकारांता अद्वैतवादिनुत्वंमोयाहि। किंभूतः एकैवविज्ञानतनि ज्ञनिर्संत
तियस्य दीपवलिकान्यायेन क्षणिकज्ञानप्रवाह एनकोयस्य मतेतत्भुतद इति। रिकिंचिदप्यस्तितादृशो ऽतएवा
द्वयवादिन्निति योजना। तथा त्रय्या परिचितो ज्ञातस्तादृशोन भवसी त्यत्र त्रयीपरिचितोनसमासो वानेति इष्टथ
र्थावेदत्रयगम्योपिन भवसीत्यर्थः। अथ च वेदत्रय्यां परिचितः कृतपरिचयः वेदत्रयीपरिचिता ऽभ्यस्तायेनता
दृशो वान भवसि। सर्वस्य क्षणिकत्तांगीकारा कर्माधर्मत्त्रो गव्यवस्थायात्तिनरासीदनंगीकृतत्त्रेदमाणइत्यर्थः

हे

अतएवच। पंडितोनहि पंडितविनावेदादिसर्वदूषणसमर्थान्यस्यबुद्धिः संभवति। अथचात्रयीपरिचितोपिबु
ध इतिविरोधाभासः॥ नहि वेदत्रयमजानानस्यापिपंडितत्वंसंभवति। अथ चयः पंडितः। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
मन्यमानोवेदांतीसवेदत्रयंनमन्यत इतिविरोधः॥ वेदांतिना। हेवेदप्रामाण्यस्यस्वीकृतत्वादर्थवादाद्वयवादाद्विते
संख्यामपियोनांगीकरोति॥ सत्रित्वसंख्यांनमन्यतइतियुक्तमेवेत्यर्थः तथामाध्यमिकानामपिक्रियन्मात्रमत
भेदेनबौद्धसिद्धांतः। पातित्वान्नसन्नासन्नसदसन्नचाप्यनुभयात्मकं॥ चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्वंमाध्यमिकावि
दुरिति अनिर्वचनीयप्रपंचवादित्वादिधुतंनिरोक्तं सदसन्सदसत्सदसद्भिलक्षणलक्षणं कोटिचतुष्कं प्रकार
चतुष्टयंयेनाथचत्रित्वन्निधान्निरस्तचतुष्टयः तथाविरक्तत्वाद्दिगंबरत्वात्संचबाणः कामस्तद्विजयामारजित्।
अथचबाणशब्दइत्यस्माद्धनिणः शब्दस्तेपंचसंख्यावाचिनं पंचशब्दंनसहतइत्यर्थः॥ योहिचतुष्टयंनसहतेसपं
चापिनसहतइतियुक्तमेवेत्यर्थः॥ तथादेवा दिव्यवहितवस्तुदर्शनं देवा दिव्यवहितशब्दश्रवणं अतीतजन्म
स्थितिस्मरणं परचित्तज्ञानं अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपंचक्लेशक्षयः अणिमादिसिद्धिश्चषडभिज्ञा
ज्ञानप्रकारायस्य। वेदानुसारिदैत्यः परान्हतादेवाब्रह्माणंशरणंगता। ब्रह्मणप्रसादितोनारायणोबुद्धरूपेण

बलीर्थ दैत्यबुद्धिं वेदार्थस्यथ्याबधित्वा बौद्धमतमुपदिदेश। ततस्ते देवानां जय्याः संपन्ना इति॥ अत एव वैतदीयम
तपरिस्नाषेयवस्तुतिरकारि परिरक्षिताथ बुद्धस्त्वमिति पठिनेतिपदंतित्वात्वयाच दात्रयीमपरिरक्षितानस्त्वीकृ
तप्रामाण्यात्रयविरोधेतथापि बुधस्त्वमित्यर्थः॥ परिरक्षिता ह्यबुधइतिपाठेत्रयी परिरक्षितानां वैदिकानां वै
दिकानांमार्गपिडितोनन्नवासोऽवैदिकमार्गमेवजीवनानइत्यर्थः॥ ८५॥ तत्रेति॥ तत्र तस्मिन्बुद्धाव
तारूपेमौ दर्यार्जितेंद्रियत्वाच्चमारजयिनिकामस्यजैत्रे त्वयि क्षणिकतासर्वक्षणिकत्वात्॥ तथा त्रा
त्मनिषेधश्च समनस्केंद्रियजन्यनीलपीताद्याकारसविकल्पकनिर्विकल्पकवामनोपहितचित्संततिरेवा
त्मा न तु तान्येव चेतयंतो मनःसंयोगे ज्ञानमुत्पद्यते। तस्मादिह एवात्मा न तु नित्योन्यः कश्चिदित्यादिप्रका
रेण सर्वभावानां क्षणमात्रावस्थायितां नैरात्म्यं च स्वदर्शनोक्तं समाधिना साक्षात्कुर्वतेसति पुष्पसति
पुष्पशास्त्रस्यकालमस्यशरसंततिं॥ बाणपरंपरारूपासुरहस्तात्पुष्पवृष्टिरेवायततः॥ अतिबलेहि शत्रौ
नीतानां करादायुधानि पतंति॥ कामोपि त्वत्तो भीतः पुष्पशरश्च तथा च तस्य करात् भयेन पतितापुष्परूप
बाणपरंपरा दलिकतात्मनिषेधे साक्षात्कुर्वति त्वयि विषयेषु रमुक्ता पुष्पवृष्टिरिवापतदित्युत्प्रेक्षाका

कामोऽपि देव एक उष्णदृष्टिमोचने हेतुः। यो हि लोकोत्तरं वस्तु प्रत्यक्षगोचरं करोति। यश्च कं वनविजयते तयोः परिदेवैः उष्ण
दृष्टिः क्रियते इत्यादि ज्ञातव्यं॥ ५१॥ तावक इति॥ मन्मथेन दृढमेव घं धैर्यमेव तत्तुत्र कवचं यस्य तस्मिंस्तावके हृदि मनस्यथ च व
द्धसि अर्धच्छिरा निपाता नितरां दृढघातप्रवर्षया तथा पातयित्वा दृढतनुत्वात् दृष्ट्वा जितमां कुंठनात् नेत्रप्रपागाद्धेतोः कुसुमरूपा
णां स्त्री पत्रीरा राणां छत्रं मित्रं येषां छत्रस्य वा मित्राणि मुखानि येषां तेषां भावास्तत्त्वात् स्त्री मुखत्वात् परित्याजनेन छत्रतुल्यह
तमुख तेयं प्रत्यक्ष दृढरूपा कृता। दृढत्वं तु न हि पातितो बाणः कुंठितात्वात् छिन्नमुखो न यान्ति अस्मरस्तु ताराः शरत्वात् सर्वे हृत्विमुखा अ
सन्निदानीं तु धैर्यकं चुके सदीये हृदि निपत्य भिन्नरोकुंठना दिव तेषां उष्णरूपाणां छत्रादारमुखता जातेत्युत्प्रेक्षोपमा। विकसित
निरुष्णानि छत्रतुल्यानि भवंति। अथ च छत्रं छाया कारित्वात् सुखदमेव यथा न तु दुःखदं तथा कामस्य शरा अपि त्वद्धृदयस्य प्रतिवीप
का एव जाता न तु त्वां जेतुमशका इत्यर्थः॥ एतादृशो जितेन्द्रियः कोऽपि नास्तीति भावः। निपात्यरूपेता ...कोतिल्पप्॥ ५२॥ यदिति।
विधिस्त्वकस्तु ति विधौ बहून् निर्मुखे भ्रातुरं विदग्धं यद्यस्विरतिप्राप्नोति। नानाप्रकारैर्यदि त्वद्वर्णनं करोति तत्र हि एव चतुरा
णि वर्णन निपुणानि स्थानियस्य तादृशो नैवेन्नान्यथा। अथ च त्वद्वर्णनविधौ यस्मात् चातुरीं प्राप्नोति तस्माद्धेतोः चतुरा
ण्या स्यानियस्येति चतुरास्यो न तु चत्वार्यास्यानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः। आस्यानां बहुत्वे सत्यपि तत्रार्थगौरवा

नैषधी० २१

वादत्वेतु गौरवस्य ख्यापनात्तथैवोक्तमित्यर्थः॥ त्वदीयस्तुतिपरत्वात् ब्रह्मणो लोकत्रयेप्यावेदकः। हरिर्जननीति भावः॥ त

थाशर्वो हि त्वयि वद्ध एवश्लेषविदि सर्वज्ञे जाग्रति सति॥ सर्वविदं सर्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्वविद्ब्रुवस्त्वन्नयेव परगु

णस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलंकनशितिकंठो नीलकंठः न तु कालकूटभक्षणेन नीलकंठः॥ त्वत्स्पर्द्धितयालो

कत्रयेपि महेशस्यैवमयशो जातमित्यर्थः॥ ब्रह्ममहेशाभ्यामपि त्वमेव परमपुरुषः सर्वज्ञ इति भावः॥ अस्यास्याप्य

स्मस्तुत्या सर्वज्ञसन्निधौ लज्जया मालिन्यं भवति। सर्वविच्छ्रेवेति विदुषि ब्रुवेति वा॥ ८२॥ श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति॥

धूमवदिति॥ त्वं धूमवत्कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः सह युधि कलयता धारयता॥ मृत्युरूपं खड्गं धूममिव धारय

ता॥ वा तत एव म्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकालानलरूपेण म्लेच्छाः पायिनस्तेषां वा म्लेच्छप्रायाणां वा एवंभूतेन क

ल्किसंज्ञकेन दशमावतारेण त्वमस्मद्दशावयं दशावयवं कल्पपायं सुदस्यमिरकुरु॥ समूलमुन्मूलयेत्यर्थः॥ अथ

चयः स्वयं कल्की सोन्यं कल्किं विनाशयतीति विरोधः। कल्किशब्दस्य विष्णुनामत्वात्तत्परिहारः॥ म्लेच्छकल्पशिखिण

स्यवतारप्रयोजनमुक्तं। अदत्तस्य वस्तुनः स्वयंग्रहणं। यागीयातिरिक्ता हिंसा। परस्त्रीगमनं च त्रिविधं कायिकं। पा

रुष्यमनृतं पैशुन्यमसंबद्धप्रलापश्चेति चतुर्विधं वाचिकं॥ परद्रव्यग्रहणेच्छा यानिष्टचिंता वृथैव परे दोषाभिमानं

२५

चेति त्रिविधं मानसं ॥ इति दशविधं पापं ॥ चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणजिह्वापाणिपादपायूपस्थमनोजन्यं वा । दशसु मा
सेषु भवत्वा । दूर्वा वा मलहरणं दुःखमिति वा । कल्कः पापाशयेपाप इति विश्वः ॥ ५ ॥ श्रीहिनेति ॥ विष्णुजसो जनयितुः
पितुर्नाम भवता वत्वैवच त्वासदर्थं सान्वयमभूत् । किंभूतेन भवता रणरेणुभिः उच्चैः पांडुरेण धवलतरेण तथा उग्र
गवेषणार्थं उर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुसंगेन च पांडुरत्वा । ध्यापित्वा च्च देहि ग्णश्रमारधारिणी । यज्ञसेव यज्ञो रूपेण
विष्णुर्व्यापकं जेज्ञोयस्यात्वया कृत्रेनेतियावत् । तस्य तव पितुर्नाम सान्वयमभूज्जातं प्रायमेवेतिच्चा । विष्णुपि भूतव उपचा
रः ॥ अतीतकलियुगांतावतारापेक्षया भूदिति निर्देशो वा ॥ सर्वं तु उक्तादिवन्नन्नामान्न्व पुत्रपत्नेतु अनत्वार्थकम् भूदि
त्यर्थः ॥ ६ ॥ दत्तात्रेयं स्तौति ॥ मंत्रमिति ॥ हं अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां नौमि ॥ किंभूतं अव्ययमये ८ द्धेनिश्चै दैहैतमार्गे एका
त्मवादे संततं वर्तमानं तथार्जुनस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य यज्ञास्मोयदर्जनं तस्य बीजं मूलं सर्वैः कार्तवीर्येण राधितो दत्तात्रेय
स्तव यशो लोकत्रयव्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् । अर्जुन इति पाठे अर्जुनयज्ञ एव अर्जुनो हृद्यः । तस्य बीजं हेतुर्न्यस्ये
त्पत्तिर्वीजादेव युक्ता ॥ अथवा अर्जुनं धवलं यशो यस्यैवं विधोऽर्जुनः कस्तवीर्यस्तस्य बीजं । तथा अष्टांगयोगेन जनितो त्या
दिना पापादिशाहित्यादनघ इत्यपरा संज्ञा यस्य तदा हि दैवैर्योगबाहुल्यादनघेतिस्तुतिः कृता ॥ तथा अलर्केन मरुत्त

नै०टी०२९

ध्वजमदालसापुत्रस्यराज्ञः नवमो हंममतादिरूपः संसारमोहः स एव तमोंधकारस्तस्य विनाशहेतुत्वाद र्कस्त्वं। योगमा
र्गोपदेशेन तस्य मोहविच्छेदेति पुराणकथा॥ ८४॥ एवं दशावताराणि वर्ण्य न कृतित्वेन पुनरपि कियतस्तानिवावतारा
न्॥ त्रिविक्रम हरि हरौ वालं मुकुंदं च संक्षेपेन चतुर्विंशत्याश्लोकैर्वर्णयति॥ स्तनुमिति॥ हे विष्णो त्वं नुस्तनं सूर्यपुत्रं
सुग्रीवमनुग्रह्य वालिदूताग्नदग्धनंगं तद्दग्धं तारां तस्मै दत्वा राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थी कृतः परामस्त्वं रामावतारेण
हतो मारितो हन्न हणाइंद्रस्यपुत्रो वाली येन सत्वं रामो यस्य सर्वोत्कर्षेण वर्तनस्त्वं निस्पोसीत्यर्थः॥ तथा त्वं नरदशावता
र अर्हं इंद्रनंदनस्यार्जुनस्य सपक्षमित्र त्वं तमन्त एव निहतो मारितो अर्कतनूजः कर्णो येन तं त्वामपिनोमि स्तौमि
अपि शब्दात्नमामि इत्यर्थः। कर्णोर्जुनेन हत्वा निहतोर्कतनूजो येनेति वा। योत्र नुस्तनुमतु इत्यङ्कातिसनिहतार्क
तनूजः कथं। तथा योहोतें इंद्रपुत्रः इंद्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधाभासे विरोधः। निग्राह्यानुग्राह्ययो स्तुत्त्वेयो राम
कृष्णावतारयो भेदाहुविरोधपरिहारः॥ एतादृग्विरुद्धचरित्तत्वादुविज्ञेय परमपुरुषोसीतिभावः॥ ८५॥ वा
मनादि॥ हे विष्णो अतुलमाद्यतमहाराराद्वामनावतारादन्तु पश्चात्त्रिविक्रमावतारस्य तनुः शरीरेण त्रिविक्रमा
वतारस्यपयावातन्वा अमृताब्धाप्तादितोयेन मत्वं जनभ्याः सर्वोत्कर्षेण वर्तनस्त्वात् त्रिविक्रमेतिसंबुद्धि वा॥ तथा वामनो निह

३०

त्ताहिंसनकथा। प्राणिवधवान्नापि यस्मात् एवंन्नता बुद्धावतारदयपश्चात्। कल्किना दशमावतारेण हत्वाहतीम
रितं कलिमलदूषितं समस्तं प्राणिजातं येन ता दृश विष्णोर्नेतुल्यं नमः। पोष्य एतु तमः स एव तन्नस्तं तद् दिक्को व्यापक
देहः कथं तथा यश्च वा तर्हि सनकथा सएव हत समस्त कथमिति विरोधः। अवतारभेदेन परिहारः। दुर्विज्ञेयचरितो
सौ ति भावः॥ वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ॥ (५)॥ मामिति॥ हि त्रिविक्रमत्वं मा उन्नीहि॥ तथा गगनमपि न्म्रदृष्टी हेतेते पदे
विष्णुपदे लगन्न नक्षत्रमाला मध्यवर्त्तीत्रपाक्षेसो राकुरूपा न दृजनि किंपाद रहिके वजाता किं॥ एतावदंतिमहच्छर
रं धृतेयस्य चरणस्थाने। गनस्थो राकुरूपा न दिवजात इत्यर्थः॥ सापि हि त्रपामावरणे च लगति। तथा प्रदक्षिणेन
प्रदक्षिणा रवी पंचदश मुपचारं कुर्वन्तौ व वान्वक्तं दुरजितो ब्रह्मावतरः वलिवंधनिमित्तं तेन तस्य त्रिभिपादैरपस्त्र
मणरूपं वलयाकारवेष्टनमेन पाशे वंधनरज्जुमेवादितदत्तवान् किं॥ यो हि कंचिद्दं धूर्तपक्रमते तत्र स्मै केन चित्ता
शादीयते। यद्यपि देवेन वलिर्वाग्वंधमेव प्रापितो न तु रज्वादिवंधं तथापि लोकवदुपइति प्रसिद्धवशाद्बंधनाद्छले
न कवि॥ पाशाशाब्दं प्रयुक्तं। ४ जावबवान् किल तदा त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारस्रजा मत्रे तेति वादः॥ अत्रापि त्रिवि
क्रमः वंध इति पवित्र न ता इंधे स्वतुर्थी तेद् नस्यापालिनोषणं। वंध इति तस्मादेव संबुद्धिः॥ (७)॥ अर्द्धेति॥॥ यो यौम

नैषटी०२१

स्योनवाद्।। चक्रमार्द्दसमो नागस्तस्येक्षअ स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रमर्जुनस्य बाहूनां शीघ्रमेवा
लुनात् (च्छिद)।। तेनैवनवतामर्कलेन चक्रेण सुदर्शनाख्येन बिल्लूनेवाण सुरस्य बाऊ निचये विषये लोक्षस्त्वत्र
माश्चर्यं भवति किं अपितु न भवतीति। अथव किमिति प्राप्नोति अपितु दृष्टैव नत त्। येन सर्वे एकस्य बाऊ सहस्त्रं छिन्नं
ते। नैवान्यस्य बाऊसहस्त्रं छिन्नेन किं चिच्छित्रं तस्य तत्र तत्र क्लित्वा दिस्पर्यः। परशुराम कृष्णौ वर्णितौ।।८८।। पांचज
न्यमिति हे विष्णो त्वं वामकरेण पांचजन्यनामानं शंखं अधिगत्य धृत्वा तथाऽ पांचजन्य मुत्पाद्यं कमलं च दक्षिणक
रेण कृत्वा सुरान् देत्यान् इति। वन्हीव प्रतिवदसीवा इति किं हे दैत्या अचेतनेप्ययं शंखो मयि विषयेषु कृविरोधः किं
नापितु सक्तविरोध एव किल यस्मात्पांचजन्यत्वे सत्यपि अपांचजन्यत्वमंगीकरोति। यूयं पञ्चपतयः सचेतनाश्चेत स्ठ
न्मम मुक्तावर्तध्वे कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुथेति। अचेतनाअपि मयि विरोधं नाचरंति किमुत मरणज्ञाता सर्वज्ञा
स्तस्मान्मयि विरोधं मास्मकुरु।। शंकृते येव विरोधः अर्थद्वयेन तत्परिहारः। अथवा अचेतन एव मयि मुक्तविरोधं शंख
वत्। यूयं तु सचेतनास्य तस्मान्मयि विरोधमाचरथेति शंखवत्कृवत्तो पियावदचेतनान्नऊर्वेनावाद्विरोधो न स्यज ३१
तइति। अथवमचेतनो पिशंखो मया घ्यापि नमान्मते सचेतनास्तु शंखादयो न वंतः कथं वामाय मो चिरन्तपितुमा

रयिष्याम्येति विवक्षितोऽर्थः ॥ अधिगत्य चाधिगतैषेवेति वा पदेषु संबंधः ॥ अत्र च तेनोऽपि मयि युक्त इति विरोधः । किं न परस्पर्तेति वा ॥
अयामिति कर्तृरिक्तत्वानामिति षष्ठी ॥ ९९ ॥ तावकीति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसंती पत्रपुष्पफलमयी माला वनमाला
यस्मिंस्तस्मिंस्तावके रसिष्ठ फलस्य बिल्वस्य वृक्षस्य द्विफलशाखि कयेव फलद्वयमुक्तया कस्य कोमलशाखये च वृक्षो
यते । किं च तया श्रिया तव जस्त्र मनवरतं स्पर्श आश्लेषस्तेन कंटकितया संजातसात्त्विकरोमांचया । तथा उत्तुंगया चो
न्नतपीवरस्तनया च । यत्र हि वनानां मालापंक्तिर्विलसति तत्र सकंटकया फलसहितया च बिल्वशाखया श्लीयते । तथा त्र
पि लसद्वनमालत्वा द्विशिष्टया लक्ष्म्या द्विशिष्टबिल्वशाखयेव वश्यीयत इत्युत्प्रेक्षा । बाहुशाखिका ऽल्पत्वे कस्त्वेत्येवाक
न ॥ १०० ॥ त्यजंतीति ॥ जलजे न शांखेन नाथ च पद्येन ते करः । कदापि दिदपि न त्यज्यते ॥ सर्वां खचक्रगदापद्मत्वात्त्वेवेत्यर्थः
॥ तत्रोत्प्रेक्षा । उच्चैरत्यंतं सुनयस्सूयत्वत्करकमलरक्षिमादिसौभाग्यं शिक्षितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः ॥ तथा
कुमुदहास कराः कैरवविकासिकारिणो रावो यस्य सस्त्वं दः नयनायितं नेत्रमिवाचरितं बिंबयस्य तथा भूतं मनस्त्वद्यव
मनयनीभवं स्कंदः परमंनिश्छलं कृत्वा दिव सुरवसौभाग्यं शिक्षितुमिव । त्वदाननं वपुरुं सेवते । त्यजंति सेवते इति ल
टाऽनमोः सौभाग्यं शिक्षितुपद्मन्व दयोरद्यापि नागतमिति निस्सृयते । पाञ्चजन्यत्यादि श्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव व

वं

रीता ॥ नयना यितेति आचारकपडं नान्निष्टा ॥ हा मकारे निताच्छील्येः ॥ २ ॥ यदूति ॥ हे विष्णो तव क्रमेणा नरस्यमनु
ष्यस्यव हरेः सिंहस्य च तथा नरस्य श्रीरामस्य चेंद्रस्य हरेः सुग्रीवस्य तथा नरस्यार्जुनस्य हरेः सुग्रीवस्य तथा नरस्या
र्जुनस्य हरेः श्रीकृष्णस्य च संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हंतुं तथा रावणं वहंतुं तथा ऊरुवीराणां भीष्मा
दीनां च वधं वहंतुं अन्तवत्तातेन वनरस्य हरयो योगायंति । सर्वोत्कर्षेण वर्त्तंतो हंता श्चर्यं अवतारत्रयेपि नरहरियोगाव
लंवनात् । योगः मंस्तुषो मैत्री च ॥ ३ ॥ केति ॥ हे विष्णो नवयं पुराणादि दृष्टरूपमाना ऽर्द्धजवो महेशोयस्पता हर्शोर्द्ध
भवस्तन्नाहरिहरस्मूर्तिता काप्यश्चर्यकारिणी मयिनाभवता ऊहे मुखात्मनृतिच्चरणपर्यंतंरूपामत्वादित
त्त्वदसाधारणविष्णुयुक्तता ईशस्यार्द्धस्यच धवलत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्ततेता हरौ लीलोको नरात व मायाश्चर्यका
रिणी स्पर्थः । अथ च कथमपि त्वरूपे चित्ते नेव ॥ नन्वहो यस्मात्वं सकलः समग्रो न देवो महेशो ऽप्यवच्चंद्रकलासहितो यो
महिम्ना स्वतंत्रमूर्त्तिः सत्वमेव । तथा च सकलजवरूपस्यार्द्धजवरूपता विरोधादयुक्ता आश्चर्यकारित्वेप्यय
मेवहेतुः हरिहरात्मकतावावतारांतरमिति अवतारभेदे न तु विरोधपरिहारः ॥ भवतेयमर्द्धजवता का ऊहे ऊ
ढेत्यर्थ इति वा । अथ वतवेयमर्द्धसंसारता का ऽपि तु किं रूपा चित्ररूपा वा यतः समग्रः कलाभिरवयवैः सहवर्तमा

स्मा

नश्वरसंसारउत्पत्तिधर्मात्वमेवेतिवा॥ हियद्वौ द्वेदृशएवनयनानियस्यसबलेवेदार्थनिश्चयदृढप्रत्ययस्त्वप्रयोजनोलोकस्त्वां
शेषतांएकदेशभूततांपृथग्भूततांनजंत्यपित्वशेषंचराचरजगद्रूपंवेदजानाति॥ सर्वंविष्णुमयंजगदित्यादिश्रु
तिस्मृतिभिस्तवचराचररूपत्वस्यप्रतिपादनात्॥ त्वयिसकलवस्तुत्वंयुक्तमेवेत्यर्थः॥ किंतुनहरिहरादिविचित्ररूपधा
रणं॥ अथवाशेषोपिविष्णोरेवमूर्त्तिरणंततांनजति॥ सएवकथमशेषोऽनंतोनभवति॥ किंचविरोधः॥ व्याख्यांतरे
ण तत्परिहारः॥ २॥ अप्रमेयेवेरिति॥ प्राग्यैवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपार्जितैः कर्मभिः हेतुभिः उदगुदयवस्पत्तरोत्तर
स्यसंसारस्यजन्मनोवारणंफाडूयनात्॥ हेतोःआत्यंतिकीदुःखनिर्वृत्तिरविद्यास्तमयोमोक्षइत्येवंलक्षणायमुक्ते
र्युक्तियोग॥ प्राप्तिरितियावत्॥ तस्याविहतौ अनेकजन्मसुकृततत्स्कृततदुःकृतरूपकर्मार्जितानांमूलसद्भावात्संसार
निर्वृत्तौकथंनाममुक्तिः॥ संभाविनीत्यादिभिर्युक्तिभिः॥ अनुपपद्यमानताहयांतावन्निश्चितेनसत्यांइहैवंस्वर्वपदे
विषयेकस्यचनापिवादिनः॥ त्वयिसमाधिश्चितैकाग्र्यंध्यानंसंततनानुचिंतनं॥ अव्ययपरिकल्पापरोन्यैःसमाधि
परिहारःसिद्धांतरूपोनस्फुरतिप्रकाशते॥ उक्तयुक्त्यायद्यपिमुक्तिर्विहन्तिस्तथापितवध्यानादिद्वाराप्राप्तपर
मात्मस्वरूपसाक्षात्कारेणैवप्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्मणांसमूलमुन्मूलनात्॥ इदानींअन्यकर्त्तारिंश्रेयारब्धेनोगादे

नैषधटी०२९

वद्भयान्नैष्कर्म्यसंपन्नेमुक्तियुज्यत एवेतिसर्वेषामपिवादिनांत्वत्समाधिरेवसिद्धांतइत्यर्थः॥मुक्तिहेतुस्त्वमेवे
तिभावः॥नतावत्स्फुरतीतिभावः॥४१॥उर्द्ध्वेति॥ हेविष्णो त्वंअत्र हरिहरस्य भवनाय हरिहमूर्त्तिनि विष्णु ऊर्ध्वदिग्यस्मि
न्दलनेतदूर्ध्वदिकं एवंभूतंदलनंविभागोयस्यास्तादृशीं द्विधिः प्रकारां किमर्थमकार्षीः॥हरिहरस्यैनैवचरणादिभू
र्द्धपर्यंतं तत्वाद्विरूपद्भवर्णादिधारणामधोभागामास्योर्द्धभागपर्यंतंकिमकार्षीः॥ नृहरित्वइवतिर्यग्विभाग
मेवकिमितिनाकार्षीरित्यर्थः॥चरणादेवास्यदेवतावर्णनस्यकर्त्तुंयुक्तत्वादूर्ध्वदिकेत्युक्तं॥यदिवहरिहरत्वे
तनुस्त्वूर्द्धदिकविभागामकार्षीस्तर्हिनृहरित्वेवनरहरिविष्णुतनुंतिर्यग्यथातथाकिमितिअभिन्नः किंतत्त्वा
नस्तिकंगदधोभागेनरत्वेनोर्द्धभागेसिंहत्वेनैवतिर्यग्दिक्कविभागं॥किमित्यकार्षीः॥हरिहरत्वइवऊर्ध्वदिक
विभागमेवकिमितिनाकार्षीरित्यर्थः॥एवमाक्षेपद्वयं॥स्वयमेवपरिहरति॥ नन्वनो विष्णोस्वतंत्रंत्वांअनुप्रतिअ
नुयोगः प्रश्नः कः अपितुनयुक्तोयंप्रश्नः द्वारकत्रआक्षेपः समर्थोहिस्वेच्छयायत्किंचित्करोतिपरंकिमर्थमेवंक
रोषीत्याक्षेपार्हः सन्नभवतीत्यर्थः नखलुपरतंत्राः प्रभुधिपइतिन्यायेनस्वेच्छामात्रेण तथातथारूपंकरोषीति
भावः॥अत्रहरिहरनरहरिवर्णनं॥ऊर्द्धादिकेतिवऊत्रीहैकपु॥४२॥आप्तेति॥हेआप्तकामअवाप्तसकला भिलाष

३२

विष्णो त्वं त्रिजगत् किं सृजसि यदि निर्मितमेव तर्हि निःप्रयोजनमेव किं निर्मिमीषे इति॥ यदि वेयं दृश्यं स्वयमपि निश्च
यनसंहरणीयमेव तर्हि मुकुंद वारं वारं तेन तेन रूपेणावतीर्य जन्मादिक्लेशमप्यनुभूयेदं जगत् किमर्थं पासि चा यदवश्य
विनाश्यं तत्केनापि न हि स्वात्मनापि स्वयमेव पालयति॥ प्रयोजनाभावात् सृष्टिपालनसंहारान् किमर्थं करो
षीत्यर्थः॥ अत्रापि किं स्वतंत्रमित्यादि सर्व एव परिहारः। ब्रह्मादिरूपस्त्वमेवेति भावः॥ दृष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्ति
श्चेति द्वयं प्रयोजनमेव सर्वस्य॥ ततश्च इष्टप्राप्त्या वानिष्टनिवृत्त्येति तन्निर्विमृश्य मान श्रीहर्ष आत्मकामेत्येव
संबुद्धिमन्तरेणेति ज्ञेयं॥ ६॥ जान्हवीति॥ अब्धिसलिलादुत्थिता निर्गता लोला स्वभावतश्चपलापि लक्ष्मीः यथा क्व
मं जान्हवी च जलजं पोतं च अन्यच्च कौस्तुभं चैवं दृश्यतान् पादपाणी हृदये इंदुरूपेण वामनेत्रे च चटत्विर वस्थानं येषा
एवं भूतान्यपि चिन्तां समुद्दे कांत्रयं तया सहवाससंजातसहवासमहसंकामन स्नेहान्मुकुंद त्वयि विश्लेषपरिचिंत्य
विचार्य दृष्टेव त्वयि स्थिता किं चाचल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थितिरस्तु किं॥ जान्हव्यादयो लक्ष्मीश्चतवसेवां के
वलं ईदृशः परमपुरुषोसीति भावः॥ ७॥ वस्त्वति॥ हे विष्णो घटपटादि वस्तुजातं यो ऽक्षैर्युक्तिसंबंधिनि युक्ति
र्नैतेन्यायोक्तेकविधैर्वरूप्रकारैर्वा धेः साधारणाद्रूपेभ्यो तथापि विरोधैर्ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषद्वाक्यै

म

नैण्टी०२९

वैपरीत्यरूपेऽसाधारणदूषणेऽश्रयद्वौणैकविधानुभिन्नान्घटपटादीन्बाधंतेइतिनैकविधवाधास्तथाभूतैर्विशे
षैर्हेतुभिः इदमस्माद्भिन्नमिदमस्माद्भिन्नमित्येवंविशेषणत्वेन प्रतीयमानानांमिदमावस्तुआधोरान घटते।
नप्रयुज्यते किंतु अभिन्नं ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः॥ तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत आह॥ तदिति॥ यस्मा
दुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विशिष्टवस्तुवान घटते तस्माद् निर्वच्यमानाद्यविद्यारूपेणत्वदीहि तेनत्वद्वेष्टितेन तेनानि
र्वचनीयत्वादिहेतेनवाकारणेनं कर्टनांवाविजृंभितं प्रकटीभूतं भूतोवाऽविद्यमानोप्यारोप्यारोप्यत्वेनतत्व
यितः स सघटपटादिरूपोभेदो यस्य तादृशमेतद्वस्तुजातमित्येवं तत्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्व
चनं निश्चितो ऽक्तिः॥ अभेदो दर्शनोक्तयुक्तिशतवाप्यधाततत् श्रुतिविरोधाच्च तत्वतो वस्तुभेदानावग्रतिभा

न

समासैस्य चभेदस्याद्वितंद्र बुद्धिवद प्रामाणिकत्वे सकलमिदंजगद्भिन्नमितिश्रवणमननादिक्रमेणासंज्ञा
तभवसाद्राकारस्य सच्चिदानंदघनस्त्वमेको नतुत्वतिरिक्तं किंचिदितिबोधः समुदेती तितत्वनिर्णयइत्तिलाव
॥एतेन नत्वमसांख्याद्युपणिषद्दर्शोपि संग्रहीतइतिज्ञेयं॥ योक्तेतिसंबंधेएतु क्वचंतरं ग्रथांतरान्सुधियावोध्य
व्यं॥ विस्तरभयात्रन लिखितं॥ न॥ वस्त्विति॥ किलत्सागमोहे विप्रो मृकंडुतन्रजः मार्केडेयः॥ वाद्यवत्त्वा

ल्ये त्रिजगति यथा वर्त्तते तथैव तवोदरे वर्त्तमानं विश्वं त्रैलोक्यस्थं बहिर्घटपटादि सर्वं वस्तु दृष्ट्वा विशेषेण मिश्रं एक
त्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वाद् विविक्तमुज्जयं सर्वं बहिरंतश्च वर्त्तमानत्वाद्द्विविधं स्वमात्मानं न विवेद ॥ अनिश्चिन्वन् ॥ बहि
र्वरो योहमुदरं प्रविष्टः स कः यश्च सर्वमेवोदरे वर्त्ते स क इति निर्वन्मायोपबृंहितत्वाद्विशेषेणाजानन् स कतमो द्वयो
रंतर्बहिश्चरयोर्मध्ये क इति विवेक्तुमशक्नुवन्सन्नित्ययो मायावालकनवक्त्रनिश्वासेन सहोदरं प्रवेश्य पतत्र च लोकत्रयं प्र
दर्श्य मार्कंडेयः तस्य वक्त्राच्छनैर्विनिर्गतः ॥ स कतम इति त्वमेवावैषि जानीषे नान्य इत्यर्थः ॥ अति मतिहासे ॥ हरिविशादव
स्थं दृत्पलं ॥ बालमुकुंदरूपोपि त्वमेवावतार इति त्वमेवासीति भावः ॥ यद्वायस्य तवोदरे बाह्यवत्सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कं
डेयो जठरस्थेन स्वेनैव विमिश्रमुज्जयं स्वमजानीषे नान्यः कश्चित्त्वां जानातीत्स्वप्रकाशत्वान्न मन्त्रियं यौ स कतमो मे के स्व
तरेषु मध्ये स को वा विशिष्टस्त्वावतार इति त्वमेव जानीषे ॥ नान्यः ॥ कश्चित्त्वां जानाति स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ इति व्याख्येयौ ॥
अत्र वक्तुं जातिपरिप्रश्नविषयत्वादुत्तमम् ॥ ए ॥ ब्रह्मणि इति ॥ जो विश्वोस्थावरजंगमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परतत्त्वस्वरू
पस्य नवरूपाक्तिरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक् अन्तर्वर्त्तितं ॥ सृष्टेः प्राग्मूर्त्तिः ब्रह्मणि विश्वं लियत इति पुराणोक्तेः ॥ तथा च तव
मायालतायां विश्वं वर्त्तते अयस्य त्वनंतरं सृष्टं विश्वं त्वदंशरूपाहीनां पत्युः शेषस्य मूर्द्धि वर्त्तते ॥ प्रलये वत्से हापार्थ्यं वालतां

नै०टी०प०२१

मायाशिशुत्वं कलयतेंगी कुर्वतेस्तवैव जठरे चराचरं समस्तमास्तामित्येवं सर्वथा सर्वप्रकारेणतत्र गतामवलंबोस्ति।
वा समुच्चयार्थः। एतेन सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वमेवेति सूचितं। अस्तीत्यपि क्वचित्पाठः॥२०॥ धर्मेति। हि विष्णो धर्मस्य
प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोहकारणं सलिलं यस्य॥ ससरिङ्गात्तवांघ्रिश्चरणेस्फुरतीति॥ इतो मतेतथाऽर्थस्य द्वितीय
पुरुषार्थस्य बीजं प्ररोहकारणं सलिलं मूलमादिकारणं श्रीस्त्वं असि स्फुरति। तथा कामरूपं दैवतं कामरूपस्तृतीयपुरुषार्थस्यापि ति प्रसवः ... रूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र एव सोपि पुत्रत्वात् तदधीन एवेत्यर्थः॥ तथास्तु किं बहुना चतुर्थ
पुरुषार्थभूतमोक्षदानसमर्थं ब्रह्म परमात्मरूपस्त्वयमेव स्वरूपेणैव त्वमसि। चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया। धर्मा
र्थकाममोक्षार्थिना त्वदुपास्तिरेव विधेयेति भावः॥२१॥ इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैर्भगवन्नामसंकीर्तनमाहात्म्यं वर्णय
ति॥ लीलायेति। हे विष्णो ये जना नरकस्यजो मासुरस्य नाशकरस्तस्याधव पुण्य श्लोकत्वात् निरयनाशकारिणस्तव नाम
नाम विष्णो इत्यादि संज्ञां संकेत परिहासादि प्रसंगांतररूपया लीलया विलासमात्रेणापि स्मृत्वोच्चारयंतीति ते स्वएव
त्वन्नाम ग्राहिणो नरेस्य एव सकाशात्पातकियाः तनास्थानभूते महारौरवादिनरकेषु नीस्तत्कर्तृकातदधिकरणानीति रू
चितायोग्यातेस्य एवं तेर्भयं प्राप्नुवंतीति मित्यर्थः॥ तेतु नरकनाशकारिणस्तवनाम ग्राहिणः क्षीणपापा नराः पुनः नरके।

३५

त्राकाशात्कथं नामविस्मृतत्वमयं प्राप्नुवंतु॥ अपि तु न कथंचित्। न तु उक्तं श्रीभागवते सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलन
मेव वा॥ वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुरिति॥ लीलयापीयापि त्राह्मेनयेत्तु बुद्धिपूर्वं नवानां नामजपमेव तु वंतितेः
न्यो नरकाद्विभ्यतीति किमुवक्तव्यमिति सूचितं। नरकैरपीरिति कष्टकर्मणो व्रत इति सृष्टी शाखावपीत्रीरिति संपदादि
त्वाक्किपत्स्य अधिकारविहितत्वात्स्त्रीप्रत्ययत्वेप्येषस्त्री प्रत्ययेवेति वार्त्तिकात्सिद्धे कष्टकरण्योरिति करणेष्टतीया॥ २२॥
मृत्युहेतुष्वपीति॥ हि विस्मृतत्वयि विषये नक्रो जनः अनेकेषु मृत्युहेतुषु वैमध्ये वज्रनिपातरूपान्मृत्युकारणात्सकाशाद्वी
तिं नाहर्तीति नयं प्राप्नुयो ग्योन भवति॥ यद्यस्मात्कारणात्तथा वज्रपातसमयेतस्यैव छवस्य कंठान्निःप्रयत्नं निरंतरहरिस्म
रणाभ्यासबलेन तस्मिन्काले विशिष्टमुद्यमं विना पितव श्रीराम तत्स्वादिनाम भद्गात्कुशीघ्रं उच्चरति निर्गच्छति॥ वज्रनि
पातान्मरणे संजातेपि तस्मिन्समये उक्तरीत्या नामोच्चारणभावात् तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वै
छवस्य नास्तीति भावः॥ मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यापेक्षया दारुणान्मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशाद्देहभृतो भयं नाह
तिरन्ये भयो नाहन्तीति किं वाच्यमित्यर्थः तस्मान्मृत्युसमये वैछवकंठान्निःप्रयत्नमपि तव मे नाम भद्गाद्धि गच्छति
व्याघ्रादनेकेषु मृत्युषु हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यं॥ उच्चरति तत्कर्म कथं भावाद्भावः॥ २३॥ स्मरण

नैष्टी॰ २१

माहात्म्यमाह। सर्वथेति॥ हे विष्णोः सर्वथा मनोवाक्कायनियमनाद्यनेकप्रकारैर्निर्वृत्तपापतयाशुचिर्विशुद्धे ब्रह्मार्पित
फलत्वेन बंधकर्मरहितेवा क्रियमाणेपि नृविनां संसारिणां हृदि मनसि येज्ञानप्रमादजनिताश्रवकरागादिदोषाउ
द्भवंति तेषां दोषाणां भवतोनुस्मृतिर्ध्यानं तस्याधारापरंपरैव क्लोधनी प्रक्षालनहेतुर्नान्यः काश्चित्। कस्मिन्विवर्म
दिरोदरे गृहमध्य इव यथा कुनः कुनर्माजनेनाविरजक्रियमाणं गृहमध्ये ये द्रणरजः कुंजानवानवाउ द्भवंति
तेषां शोधनी संमार्जनी भवति। तथेदृत्यर्थः। भवदनुस्मृतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैष्कर्म्यसंपादनेन
मोक्षहेतुरिति भावः। स्तुवीतिपाश्चेलस्यवस्तु विस्तानेइत्यर्थः॥ संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोवकरत्वथेत्यमरः
२४॥ पुनरपि नामां तत्रापेक्षयारामनाम्नो माहात्म्यमाह। स्मरादादीति॥ अत्रैर्नगुणास्तेत्तीति विशेषाकारेण विशेषे
स्मरादीनां मकाम्नानामविषयेब्रुवाजो चरेस्त्यपितवमहस्त्रनामसुमध्ये रामेतिनाम गुणानांधामस्थानं। यद्वाहेराम
तवनामगुणानां स्थानं। अत्रतापि विशेषेकुत एतन्निर्णीतमित्याशंक्यार्थापत्तिं प्रमाणयति। अन्यथातु पुनर्यद्येवं न
स्यात्तर्हि ननु जन्तुस्त्रितये पितृनाम दशरथ इति रथिवलनद्ररूपजन्मत्रये पि नवैतत्कस्मात्कृतोराघ्रहेणपौनःपुण्येवारा
मेत्येवनामान्वबंधि अंगीकृतं। अनेकजन्मस्वेतस्यत्वयैवस्वीकारान्नवाप्यतप्रियतममिति ज्ञायते। तस्मान्नामनाम्सु

ण स्थानमित्यर्थापत्तिः॥ तथा च शिवेन पिरामरामेतिरामेत्यादि पार्वतीं प्रत्युक्तं॥ २५॥ त्वक्कीति॥ हे नाथ त्वं नास्करेण मर्त्य
स्य रूपया दक्षिणहस्ताग्रत्वयि न क्किनार्जं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा विनतमस्तकं गतानां ज्ञानं कुरु॥ प्रसाददृष्टि
पातात् मम सकालामप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः॥ स्वर्ये च न्वाति मिरं निरस्यते तथा मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन वंधुना
वं दृग्रूपेण वामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि अपि तु निराकुर्वीति काकुः॥ चं ने एण चक्षी तत्वाजापश
ति क्रियते॥ एवं स्तुवंतं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थी कुर्विति भाव॥ २६॥ विश्वेति॥ हे विश्वस्वरूप स्थावरजंगमात्मक
तथा कृतस्थिर स्थावरजंगमकारिन्॥ विश्लो अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्यान्यं तं दूर्पवाश्चर्यं श्रोणे परमाणुरूपे हृदि
मनसि कियत् किं परिमाणं ऊर्वी॥ अणितु आधारस्याल्पी यस्मादाधेयस्य च महीयस्त्वात् सर्वं वैभवाद्भुतमणौ हृदि धारयि
तुं न शक्नोमीत्यर्थः॥ यद्यपि ते सामर्थ्यं महत् तथापि कियदल्पमेव धारयामीति वा॥ सुक्तमेतत्॥ यस्मद्दरिद्रेः किंच नो
तनकः कांचन कृमिधिगत्य प्राप्य सुरडुरुस्सुवर्णग्रहणाभिलाषी भिमसन्न्यातधारकलीभूते अत्यंत जीर्णे निजचीरे
स्वीय वस्त्रे कियत् किंचित्परिमाणं हेमन् दधाति विधाति॥ अपि त्वल्पमेव ग्रंथीव धात्यसामर्थ्यात् तथा मकलगुणवर्णना
भिलाषिसस्यापि सामर्थ्याभावात् कियन्मात्रगुणवर्णनं स्तोतीति भाव॥ इति स्वल्पस्तुपसंहरन्॥ २७॥ लंघयति॥ हि स्वामि

नृ २

नैषधी०२१

तयोर्हं संध्यावंदनादि कुर्यादिति विधिः। ब्रह्महननादि कुर्यादिति निषेधस्तन्मयी तद्रूपां भवदाज्ञां श्रुतिस्मृती। स ब्रह्म
हननानि कुर्यादिति निषेधस्तन्मयी तद्रूपां भवदाज्ञां श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति वचनाच्छ्रुतिरूपां। अहरहः प्रतिदि
नं लंघयन्नतिक्रामन्। यत्कर्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येवेति त्वदाज्ञां
लंघयन्सन्। अस्मिन्वर्त्मनि हा कष्टमनुचितकारी सोऽहं महीयसापि तपसा दुर्लभं त्वत्प्रसादं इच्छुः प्रसीदेति गिरैव प्रा
र्थयानः सन्नलज्जो निर्लज्जोऽस्मि। यो हि एकदापि अन्योराज्ञां करोति सोऽपि कथं विवक्षति प्रसादं लभते। यस्तु कदापि
त्वाम्याज्ञां न करोति। स दंड्योऽपि वाङ्मात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज एव। प्रसीदेतिन्वाव॥ त्वत्प्रसादं नलोके तिष्ठन्नि
षिध॥ १०॥ इतीति॥ मनलः हरिं प्रति इत्युक्तं प्रकारेणोदीर्य प्रसादं संप्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये संप्रज्ञाताख्येन
समाधिना तत्र वावासित्तं तमः अतितरां संभावितमनाः तदेकतानः समयादिना तः॥ अत एव भावनाबलेन संप्र
ज्ञातध्यानबलेन विलोकितैः साक्षात्कृतैर्विष्णोर्विषयैः प्रीतिः। सहजप्रेम्णा नेकेश्वसहस्राणि योग्यानि कर्माणि। आ
नंदबाष्पगीतनृत्यादीन्विरितुं कर्तुं शीलमस्य सः॥ यदुक्तं श्रीभागवते शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानि क
र्माणि च यानि के गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंग इति। एवं संप्रार्थ्य प्रतिमादिसाकार
लो

३७

ध्यानेन विष्णुं साक्षात्कृतवानित्यर्थः ॥ विष्णुरिति पाठे भावनीबलेन विलोकितो विष्णुर्येन सः ॥ अत एव प्रीतिभिस हृष्टानि
वरिष्णुः । एकपद्येपि विष्णुप्रीत्यर्थं प्रक्रियोपयान्नुपहारादीनि ॥ ध्यानसमाधिर्द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । ध्येयध्या
तृभावयुक्तः साकारः ध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः । सर्वचित्तसंवेदनभेदविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपरमानंदलक्षणा
त्मस्थापनध्यानसमाधिरसंप्रज्ञात इति योगशास्त्रे ॥ १९ ॥ विप्रेति ॥ एष नलः अद्य सन्ध्यारक्षणं भोजनार्थं गृहं प्रविवेश ॥
नत्वर्वं गृहप्रवेशोऽत्र ज्ञातिः ॥ किंभूतः विप्रप्राणेभ्यः नित्यदानसंबंधिवसुगोभूहिरण्यादिवर्षत्यैवं शीलः ॥ तथा
पात्रसात्कृतं विधातपोवृत्तयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृक्रतुकव्यं नित्यश्राद्धरूपपित्र्ययज्ञसंबंधि
कव्यं येन तथा श्रेयसे किं कृत्वा श्रेयसा स्नानदेवपूजादिनित्यदाननित्यश्राद्धांतकर्मानुष्ठानजन्येन पुण्येन उभ्या
दिनाथहरिहरमनेन दुध्या विष्णुं विश्वरूपं नारायणं परिपूर्णतस्मिंस्तदर्पणेन तं परितोष्य किं नत्रा सत्रमस्का
रं कृत्वा ॥ नित्यश्राद्धोत्तं ब्रह्मार्पणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्रविशदित्यर्थः ॥ हव्यकव्ये देवपित्र्ये इत्यमरः ॥ पात्रसा
दृयेत्राचेति सातिः ॥ २० ॥ माध्यंदिनादिति ॥ मचहधातु धोकुत्ववं कृनलः माध्यंदिनान्मध्यंदिने विधेयाद्विधेरनुप
स्थातं च माहाय ज्ञानिर्वपणानंतरं आस्वादितः अमृततया शाकसूपादिव्यंजनादिनामृतरूपः ओदनस्तेन ग्रास्य

नेन लब्धामोदमानः। आस्वादितो मृतमयः उदनो येन। अत एव दृष्टस्त्र मोदा एवं कृतः। सन् प्राचंयत्र नेम्यास हपरि
हासविलासं कृतवान् स्तंपूर्वं अथ च वास्तुशास्त्रे त्रायनस्थानं प्राच्यां कर्तव्यमित्युक्त्वा सुरव्यराजाप्रसादात्स्वर्वेदि
करस्थं चित्रं लेख्यं युक्तमद्भुतारूपं वा तथा तु च्चत्वा छो भासाम्याच्चाविदूरी कृतो। निकटीकृतो वैजयंतो महेंद्र
प्रासादो येन वैजयंतं तुल्यं वे भ्रस्वलं प्रासादरूपं पर्वतं निजरुचिभिः स्वीयकायकांतिभिरलंचकार॥ नो जनेन कृ
त्वा तं प्रासादमारूढवानित्यर्थः। चंद्रोपि उदयन्नास्वादिताम्रतरूपेनोदणेन मोदमानः॥ सुधाप्रणो कृतरूपे
प्राच्यां वर्त्तमानत्वादुच्चत्वा च्छे॥ सन्निहितवैजयंतं प्राच्यां वर्त्तमानमचलमुदयाचलं निजकिरणैरलंकरोति॥ अथ
च चित्रमिति विरोधाद्दाश्चर्यं॥ चंद्रो हि मध्यादिनेव र्तमानमध्यदिनं समयानंतरमस्ताचलमेव रुचिभिरलंकरोति॥
न तु प्राच्यमचलं अयं तु चंद्रोपि मध्याह्नादनंतरमपि प्राच्यमचलमलंचकरोत्याश्चर्यमित्यर्थः॥ दिवस्वानितिपाठे
सर्वं वदन्यत्॥ आस्वादितं सर्वं स्योऽष्टहालं यद मृतं जलं तद्रूपेणोदनेन मोदमानः॥ सूर्योप्येवं कृतमुदयाचलं निजदी
प्तिभिरलंकरोति॥ अथ च सूर्योपि मध्याह्नानंतरमस्ताचलमलंकरोति। न तु प्राच्यमचलं। अयं तु प्राच्यमचल
मलं कृतवानिति चित्रमित्यर्थः॥ प्राचं चंकुविगित्यादिना क्विन्तु गिदच्चामिति नुमिश्रुत्वं॥ २१॥ नामेति॥ ततो नुनल

प्रासादारोहणानंतरं तत्र मातृजनापितस्यां कमध्यास्तकीदृशी लतागौर्यादिदेवतानां नत्वा षोडशोपचारपूजाया

यातया पत्न्योक्तमुक्तवती समतिस्थयमपि तु क्तवती अनंतरं चन्द्रषणजरेणस्तकारवा कुल्येनयोस्तिरोगौरवं तेना

लसंमंगं पस्या।।सान्द्रषणव कुल्येन। तिमरं यथातथावा।।न्द्रषणन्नरमपि वोढुम समर्था। तिम्रदीत द्वन्द्वा मंदगति

र्वा कीदृशमेकं अंकुरिता समुदितातत्र परिरिरंभावेम्यालिंगन वांछायस्यता दृशोमध्ये देशो यस्या।।उक्तविशेषण

विशिष्टा सती न लाङ्गयातदं केमसुपा विद्यादितिभावः।।अपिर्नलदेव रजापेक्षया समुच्चयार्थः।पत्यो नुक्तवतीति

पतिव्रताजाति: परिरिम्भुमध्यमिति पाठेन्नेमी स्पर्शसंजाततरोमांचेन तदालिंगनेच्छुवमध्यंयस्या।।तरातिन्नरेत्येवपाठ:

साधीयान्।पाठांतरं चिंत्यं।।अंकमधिश्री उ:स्थासामिति कर्मत्वं।।रराता मिति।।काप्यनिर्दिष्टनामा तिसुंदरी बालास

खीनांनैमी मध्युलच्छी क्रत्पपश्चात् पश्चादागा उगाम कीदृशी कीरस्य शुकस्यैकं पंजरं करवारिरुह पाणिपद्मेवहंतीति

स्विदृते शुकस्यात्मनोवास्तुवर्णादिघटितत्वात्पंजरस्यैव वामनेत्रेसौंदर्य उंभमिव दृष्ट्वा कृत्यकेरपंजररूपेणावहंतीति

संबंधः।।किंभूतस्य कीरस्य अशितस्य भक्षितस्य पक्वस्य बिंबस्य बिंबीफलस्य विपाक: परिपाक: स्तद्रूपावंशुर्यस्य अति

प्रियत्वात् पक्वबिंबीफलमेव यदीयवंछाकारेण परिणतमिति यावत्।।ताटशस्यातिरक्तवंचो:।तथास्पष्टं सर्वथापित्रा

नैषधी०२१

लाडुरपक्वं यत्किंचित्फलं तत्तुल्यं बिंबीफलमेव वा तस्य परिणतिरतिनीलता॥ तस्मादुचिता सद्यो ऽपात्ततुल्यात्र
तिनीलाः छदाः पक्षा यस्य॥ अपक्वानि रूपाणि नितन्निवाति फलांतराणि बिंबीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण
परिणतानीति यावत्॥ तादृशस्यातिहरितपक्षस्य कीरस्य रक्तचंचुत्वं नीलपक्षत्वं च जातिः॥ पाठितशुकादि
पंजरादिधारिण्याः सख्या अपि नापि कानुगमनं जाति॥ नोजननानंतरं पाठितशुकसारिकादिद्वाष्टानां॥ तस्य
श्रवणे नर्न्तनादि वीक्षणेन चकोरनंरजामपि जातिः॥ आमे फले वा लरडुः स्यादित्यमरः॥ शुकः जाति॥ एकासखी
पिकेन कोकिलेन महोपलक्षिता वार्ता नैमी मनुत्त्ववर्त्ततिलक्षी लक्ष्य जगामा किं भूतेन कलाया मधुराव्यक्तेन रवा
न सहात्मानं युनक्ति युक्तेन॥ कुरूकाद्वं कुर्वता तथा च कुली भूपान्यः पक्षाणां शितिमाल्लक्षत्वं तस्मिन् वसीम्ना
ऽवधिभूतेनात एव विशेषणक्रमेण कुकुरिति पदस्य शब्दस्य तथा पदार्थस्य तत्पदवाच्यस्यामावास्यारूपस्य
त्वमिथोन्वयो ऽन्योन्यसंबंधो यत्र तादृशेनेव स्पष्टमुत्प्रेक्षायां॥ कुकुपदयोर्गित्वान्नमत्त्वा आमावास्या वाचिवि
जयेऽकुरूपदपदार्थयोस्तादात्म्यरूपेणेति यावत्॥ अमावास्यापि लक्ष्यपक्षसंबंधिनी मर्यादावर्त्ती॥ अतएव कुरू ३५
शब्दवाच्या च॥ तथा तिर्यक् निरश्चीनं करे धृतः स्फटिकदंडकस्तत्रवर्त्तिनां स्थितेन तनाता मधाधिकेन मदोन्म

त्तेन॥ दंडकेतिकस्य इति कन्। कस्येव दंडे तत्पर्यंग॥२४॥ शिष्या इति॥ यत्नीकृतु चेत्तैस्याचयस्याः सख्यः कलाविधि
षु चतुःषष्टिकलाकर्मसु विषये नैस्या एव शिष्याः तथा वीनायाः मृदुक्षणेन कर्मणि मधुरत्वाद्युत्कृष्टे व्यापारे प्रवीणाः
तां गंधर्वराजो विश्वावसुस्तस्य तनूजाः कन्यास्तत्तुल्या वा प्रमदा दिव्यासीन्येन मनुजाधिराजान सुपवीणयितुं वीणा
योपगातुं पृथुः प्राप्तुः उपवीणयितुं पूर्ववत्॥२६॥ तास्तामिति॥ तास्तोऽकरं गद्गदां विश्वावसुकन्यानां विपंचीवीणा
अन्यासत॥ अस्त्वस्ये किंभूता किंचित्सुरदंष्ट्रा तत्र वेप्राद्धतसमयेकलितां गीतानि कल गंभीरमंद्रस्वरस्फुतिवर्ण
विशेषाभिव्यक्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुरास्फुटरागविशेषो यया तदेवोत्तरे हृते नैस्यास्तया निर्वचनीयं मधुर
स्वरयुक्तायाः कंठलताया उपकंठे निकटे त्वाप्त्वा पित्तुं तस्याः पुरस्ताद्धृष्टं कंठे प्रथमं प्रारंभे अप्रतिभावती वप्रतिभार
हितेव दृष्टेव॥ अन्योप्यधिकविद्यस्य पुरस्तात् भाषितुं गातुं वा धृष्टत्वादत्राद्ध सन्नथमं मंदमेव भाषते। गायति वे
ति॥ संगीतविद्या विदामियं जातिः प्रथमं गायना गानप्रारंभे काकलीमारचयंति। काकल्यादि संगीतशास्त्रादवगंत
व्यं काकली केति न धृतस्थेति कपाठः प्राप्त्वायितुं त्वा ह्वैवेरेति कथं॥२८॥ सेति॥ सा विपंची धृता नौ अखिलानां गीतं तत्त्वादि
चतुःषष्टिकलानां सौंदर्यादिगुणानां च भूत्वा तुल्यस्य भूमी स्थानं तस्यैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये

नै०टी०२१

शुकः पंजरे वरूढं शुकं स्तुदं किरन्॥ श्रोतॄणां हर्षमुत्पादयन्॥ विश्वासर्वास्तित्त्व द्वर्णमात्रादिसहितास्ता गाथा इत्थं वद्दसमा
णरीत्याउदारयति॥ ४०॥ तिर्यग्योनिः शुकोपियथाश्रवणमात्रेण सर्वत्रापि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा तंत्री स्फुटत
रान्दूरवंधान्नैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः स्फुटं गायंतिस्मेति भावः॥ एते न गंधर्वराजकन्यानां वीणाप्रवीणएं सुकस्यापि
प्रज्ञातिशयश्चसूचितं॥ गृहांतरात्काः पक्षिस्थगाछिकास्तिरगृह्यकाश्चेत इत्यमरः॥ ३१॥ इत्थमिति॥ यदुक्तं तदेवाहास्माकमिति
॥ यद्यपि अतिशयितामतिः प्रज्ञाययोस्ते युवां अस्माकं सूक्तिनिगाथारूपाभिरेवास्म द्वाग्रवनात्मिरस्माकं वुधैर्गाधं अ
तानार्थत्वं अविष्ययएव तस्यापाय एवं तथापि वयं युवां स्तुमहे स्तमएव॥ हियस्माज्ञ चद्रुयांवागमसरे स्तावकादि वचन॥
वसरे सत्यपि अवश्वनादव्याघनाद्धेतो रेतावदस्तुत्नतार्थं अत्यल्पमप्यस्मदीयं ज्ञानं अवधारितमेवन स्यात्॥ अज्ञातमेव
स्यात्तस्मात्स्तु इत्यर्थः॥ तस्मात्स्तुमह एव॥ वर्णनायां भावः॥ इत्येवं वीणानिवद्धं गंधर्वपुत्रीवचनं शुको व्यवददित्यर्थः॥ ए
वस्तुकरत्रापि ज्ञेयं॥ एते न गंधर्वपुत्रीभिः स्वमोदैतपरिहृतं॥ ३२॥ न्त्यदिति॥ सा न्व्यत्नैक वा हिमालयसुता पर्वती नो
गेवास्तुकादिमर्पशरीरैः सुमनसस्पद्भूषितस्य राजा चंद्रः शिखामणिर्यस्य चंद्रमौलेः अंकस्तु स्थितस्यं गदेशे वर्तत इति शि
षः प्रियतमतातत्वं च त्वमपि भीमपुत्रे वंदनादिनी गौमनोहरस्य राज्ञां मुकुटमणेः अष्टतमस्यास्य नलस्यैव त्वं अंगदे
शेवर्तस्व इत्ययं क्रमः समः परिपाटी उचिता॥ पार्वत्या महेशस्य वत वनलस्य च राजकन्याया राजश्रेष्ठस्यान्योन्य संबं

धाःसमुचितएवेत्यर्थः॥ अथ च समस्तुल्यः॥ यथा तयोः संबंधस्तथा युवयोरमीत्यर्थः॥ अथ चायं द्वंद्वश्लेषरूपः सं
बंधस्तुल्यः॥ एवं यद्यपि क्रमः समस्तथापि सिद्धकर्मे दोषविसदृशत्वं॥ यत्त्वनाकया लसेंद्रस्य कलनां द्वित्वेनैकोऽनवनं तया कलि
तस्य वा रव्यातस्य राजत्वादिंद्रशेन प्राप्तिः द्वस्थनर्नुर्नलस्य संबंधिनी अत्र॥ स्मिन्नपि जन्मनि नवती सती प्रतिव्रता॥ अपि त्वाद्या
न केवलमत्रैव किंतु जन्मांतरेपि त्वं सत्येवानान्यथा त्वापि मतीत्वानुपपत्तेः॥ पार्वती तु ब्रह्मकपालस्य कलनया करे धारण
या कालेतो विदितो नभवति॥ अकपालकलना कलितस्तादृशोपि न भवति कपालित्वेन रव्यातस्य त्वन्नु महेशस्य संबंधिनी
स्वजन्मनि दक्षापत्यत्वे एव सती न तु हिमवदपत्यत्वेपीति महद्वैषम्यं॥ हरस्य नलस्य चैकस्य कलत्रैष्ट साम्येपि पार्वत्या
स्तव किंचिदेव द्वाद्वश्लेषसाम्यं न तु सर्वं शुक्ररात्पातवाधिकत्वादित्यर्थः॥ हिमवदपत्ये पार्वत्या असतीत्वोक्तेर्निंदिता नाद्यां कन्
यानैमीस्तुतिपरस्य समीद्वाद्वस्य पार्वत्या नामपरत्वमात्रव्यावर्तकत्वेनोक्तेर्विदापर्यवसानाभावात्॥ ३२॥ एषेति॥ एषा
नैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति स्फुरति अपि तु न कस्यापि॥ यतः यस्या एतस्या द्युतिः कायकांतिः रतिं प्रियां स्मरस्तोर
घवानुरागं प्रसूते॥ अर्थात्त्वयि॥ अंगजत्वात्कांतिः पुत्री रतिश्च तत्पुत्री सा यस्या नत्री सेयं स्वयं रतिरिति कस्य वा चेतसि
मतिं स्यान्न कस्यापीत्यर्थः॥ अथवा त्वय्यपि विषये त्रैयदेन हे संबंधिना वीक्षणेन दृष्टी॥ यनेत्रेण खिलीकृतः स्मृतौ कृतः

निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धिः अमरत्वरूपत्रायुषो धा यस्य ता दृशास्य मकरध्वजस्य कामस्य संशयं रूपस्य दृश्यः। किमर्थं का
इति संदेहं कोवा। तनोति। अपितु न कोपि करोति॥ कामस्य हरेण दग्धत्वात् संदेहनिवृत्तेरित्यर्थः॥ आइत्याश्चर्ये। यस्य
तवांगजा कांतिः यतो रतिं सूते ततो रतिस्त्वपि न स्त्री सा कामस्य स्त्री॥ तस्मात्त्वयि कामसंशयं कोपि न करोति॥ कामस्य
हरेण दग्धत्वात्संदेहनिवृत्तेरित्यर्थः॥ आइत्याश्चर्ये यस्य तवांगजा कांतिः॥ यतो रतिं सूते ततो रतिस्त्वपि न स्त्री सा काम
स्य स्त्री॥ तस्मात्त्वयि कामसंशयं कोपि न करोतीत्यर्थः इति न लंघ्र तित दृचनं शुकेनान्यवादीति वा॥ रतिकामस्यापि युवा
मति तमां सुंदर विति त्वा वां त्रैय च्छेति संबंधे॥ णिनयास्यामिति दृष्टि निषेध पूर्वमेजागमः॥ २३॥ एतामिति॥ हे नल त्वं बि
भासि किंभूतः एतां भैमीं बिभ्रत् अंके धारयन्॥ किंभूतां सरितां नदीनां छविं कांतिं हरंतीं तत छौत्सा उज्ज्वलतरा मोक्तिक
हाशयस्यास्तां तथा वेद्यात्रं तवेदि कामध्येंतद्द दतिक्रवाश्री शोभा यस्याः। अंतर्मध्ये वेदिव दतिकृशा श्री यस्य वा त
था जनमनसां आनंददायी मध्यदेशः नारीणां मध्यभागो यस्यास्तां॥ किंभूतः अस्या भैम्या आननमिदमाननं तदेव चंद्रम
श्चंद्रस्तस्य ना शाकांत्या उच्चासितो हर्षं प्रापितः॥ कइव चंद्रमासा हृष्टि प्रापितः पयसां राशिः समुद्र इव कामिव धरां भू
मिमिव॥ यया पृथ्वी अंके धारयन् समुद्रः शोभते॥ किंभूतां धारां सरितोन यएव छव्या कांत्या हारिणी मनोहरा हार

यस्यास्तां॥ तयोरंतर्वेद्याख्यया गंगायमुनामध्यभुवा श्रीर्यस्यास्तां तथा जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विंध्यहिमाचलांतरभू
मागरूपश्चार्यविज्ञपरपर्यायः उ एषच्चतो मध्यदेशो यस्यास्तां॥ हिमवद्विंध्ययोर्मध्यं यत्प्राक्विनशनादपि॥ प्रत्यगेव प्रयाग
च्च मध्यदेशः॥ प्रकीर्तित इति मनुः॥ इदमाननं षष्ठीसमासः॥ २७॥ आदत्त इति॥ जनितानि सखीभिः कस्तूर्या निविरचितानि प
त्रविशेषाणि मकराद्याकारपत्रवल्लीलेखनानि यस्यां॥ सा पत्रवल्लीभूषिता तथा स्मितेन सह वर्तमानः॥ मादृशः अस्मादृ
शः जनैर्नुतां प्रापितः मादृशो जनः सदा सा विंदुरुच्च एव वदनं यस्याः सा चंद्रमुखि कुवदनेयं तथोक्तश्चांगी भैमी मदनाय जयं द
त्ते एवंविधश्चैमी दत्तेन कामो नितरां बुद्धः सतीत्यर्थः॥ यद्यपि काय कांतायाऽर्जितो मन्मथस्य केतुः कामो येन तस्य तवान्यस्मिन्नैम
विषये वा विवादविषये यो योगः लब्धजयं कामं करोतु या संतर्जयति तदीयमन्यं भैमी रूपं वा विषयं यत्त्वं तु कृत उदरमध्यव
र्तिनो ऽतिकार्यस्य फलं किं रामणी॥ एकोति गायात्मरितमनु महाकं सर्वेन दीयमपि विषयं बलादन्यायेनैव वनुकृ इत्यर्थः
अथवा मध्यस्थानां सभ्यानां॥ दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानं ज्ञानदौर्बल्यस्य नियंतुमसामर्थ्यस्य॥ स्वदत्तदयनिर्वहणाशक्तत्वस्य वा
फलं परिपाकः किं मयमपि संभावानाऽन्यत्रापि विवादयदे सा क्लिवादं नत्वा जयपत्रदानपुरः॥ सरं एकस्मै जयप
त्रं दीयते तत्र निर्णयं कृतेपि मध्यस्थाश्च दुर्बला नावंति न हि पराजितोप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य न दीयां वि

वादपर्ण्णक्षेत्रादिकं बलात् कुरुते॥ कथमन्यथा समासादितं कजयपत्रं हस्ते निर्दत्त्वा अन्योन्यदायस्तु किं करोतीति तर्थापत्तिः॥ साक्षा
त्कृतेति निजेन सहितः तिलतुल्ययोग इति बकुली होराख्या दोलारितिषविद्विः। पञ्चेशां रूपत्यशानीतो ब्द्विः॥ ३५॥ चेत इति॥
ननु भैमी भवति स्वेतोन वस्य राजधानी का दृश्यते कुचपत्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्रवल्ल इत्यर्थः। तेषु धानीयः स्थापनी
यः॥ यद्वा कुचपत्रमेव राजधानी यो राजधानी संबंधी केतुर्ध्वजश्चिह्नं भवति मकरो मत्स्यो यस्यां सा राज्ञो मुख्यावस्थान
नर्थी राजधान्यां साभिज्ञानचिह्नरूपः पताकादिर्ध्वजो भवति॥ तथा च केरुभूतस्य मकरस्य तव कुचयोर्वर्त्तमानत्वात्
त्वं कामराजधानी साक्षान्मदनस्त्वय्येव वर्त्तत इत्यर्थः॥ अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि केशानाः मीनकेतोर्मक
रध्वजस्य संबंधिन महोदयरूपं महत्तु स्तवं महानत्तु दयो यस्मिं स्तादृशं वो स्तवे स्पृशं तत्पांस्य स्वामिकामोदयोत्सवदत्तां
अस्यां नवरूपायां राजधान्यां तेन वसुवैनो रणं न ब्रुवते ऽपितु सर्वेऽपि जनास्त्वद्भ्रुयुगं कामास्तुदयोत्थितनवकृतत्रि
रवं वंदाद्यनिवद्ध माल्यादिभोगलिकसुनीलपल्लवरूपं तोरणमिव वदंति॥ कामस्त्वदेकाश्रयः सतत्त्वत्कर्ष एव
त्त तदुक्तिभावः॥ पत्रराजी त्वपि पाठः स्पष्टार्थः॥ राजेति पाठे मुख्यः राजादिना समासांतः॥ ३६॥ अस्या इति॥ हे नलत्र
स्याश्चैम्याः सकाशात् द्रवंतं गच्छन्तः। तथा नवंतः सकाशादिनों भैमी गच्छन्तः प्राप्नुवन्त कामः कथं ना मत्रमनेन कृच्छ्रेतु गच्छे तु

अपितुसदायातायातेकुर्वन्॥श्रमंगच्छतीतिमेवंयुक्तं।श्रमंनगच्छत्येव।अथवायस्माद्वंपुवयोःछायाकायकांतिरेव

उक्करीत्यागतागतमात्रविरिंचीसत्समकरध्वजस्य।अ॰ध्वनिज्ञातंश्रमंहरतिएवन्दूतानवतीतिशेषः॥द्यमाननवछोलालोल

देवयातायातश्रमंनवेत्तीत्यर्थः॥अथचछत्रछत्रादिनिर्मिताच्छायामार्गेगतागतिंकुर्वतःपुरुषस्यश्रमंहरत्येव॥तैस्पारब्ध

योवकामस्तत्वत्वेन्स्पामेवनान्यत्रेत्येवंपरस्परानुरागःकुत्रापिनास्तीतिभावः॥६७॥स्वेदेति॥हेनरनाथस्वेदोधर्मजले

तस्मिंस्तेनवाञ्छाञ्जकः)स्नानंतत्रप्रणयिनीप्रीतिमतीसात्विकसंज्ञातस्वेदपूरव्याप्तातवरोमराजीरतेस्मरतार्थजा

गरितस्याद्धधस्यत्रतातिउद्भवरोमांचनियमान्यदावरतिउत्रिताभवतीतियावत्॥तेनकारणेनरोमांचेनवात्वंम

धुनःपुष्परसस्पोच्छनिनोदयेनसांद्रःपुष्परसस्पर्शेणनिरंतरव्याप्तास्त्वच्छरीरांतःप्रविष्टाःअस्मेभोःकामस्यपुष्प

रूपाःशराःकेशांकेशौरेःपिच्छप्रायैर्दंतुरत्वच्छवीःतंमंगंयस्यस्वेदरोमांचपुकृत्वातस्यगमंतमग्रसनैग्नधुकामवा

एसंबंधिवहिवहिरवस्थितपतत्रव्याप्तांगड्वानासिजेमीयेगत्तस्वेदरोमांचोरिरंसुःकामशास्त्रंसुतरांज्ञोनसइ

त्यर्थः॥अथचरोमराजिर्दूतीस्थानीयातथाचतवदूतीवरीमराजिःलततीर्थस्नानारत्येकामप्रियांत्वदधीनांकर्तुंयस्मा

ग कारणादिनियमान्नकरोतितेनकारणेनविशिष्टनिमंत्रणामवापपिच्छसंछन्नांगड्वज्ञोनसेत्रन्यापितरूपालतस्नाना

रत्यर्थिकां नेत्रस्नहस्नस्वेदा सकलां रात्रिजागर्त्ति॥४७॥ प्रात्तेति॥ हे त्वपत्रं बुजाक्षी तवजीवितदेवताप्राणेश्वरी इयं नेमापि घर्मांबुसीकरकरंचनं स्वेदजलबिंदुमिश्रणं प्राप्ताद्द्यमपि त्वदीयस्पर्शावज्ञातस्मात्विकस्वेदयुक्ताभूदित्यर्थः॥ नकेवलं त्वमेव स्विन्नोपि त्वियमपि प्रीत्यये त्यर्थः॥ अथच देवतायाः स्वेदोनास्ती यंतु देवतापि सप्रस्वेदेति विचित्रमित्यपिशब्दार्थः॥ अतश्चकुसुमान्येव यथायेन प्रकारेण तेने नेमीकरचरणादिरूपेण प्रसिद्धा प्रसिद्धपराक्रमा मोहनशोषणादिकाम बाणस्तेनैव तेनैव प्रकारेणायं स्वेदस्तस्यकामस्यपस्तंबधिकामेन रश्चितं शरःश्रुतानाश्चीयबाणव्रणरुधिरं किंतु॥ एतस्मा कामबाणविद्धत्वात्स्वेदः स्तज्जन्यव्रणरुधिरत्वेनैवसंभावयितुंयुक्तः॥ यादृशोयद्वस्तादृशोबलिरितिन्यायेन पुष्पबाणा नांधवलत्वात्तज्जन्यंरुधिरमपिताद्दगेवयुक्तं स्वेदजलस्यरुधिरत्वंयुक्तमित्यर्थः॥ कुंकुमांगरागलगनाद्वा रक्तत्वात्स्वे दजलस्यरुधिरत्वंयुक्तं॥ इयमपिकामविद्धारिरंसुरस्तीतिभावः॥४८॥ रागमिति॥ प्रतीचीदिक्कलासुश्वेतद्वयं पुर्वयो स्तंसात्विकस्वेदरोमांचितमस्त्विति मिमं प्रत्यक्षदृश्यमिव नेमी नलविदानी रिरंसु अपिदिवामिथुननिषेधनियासासंको वर्त्तते॥ तस्माद्रात्रिं करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णास्तित्वा॥ इदानीमप्राप्यस्तं गंतु योग्यमितीव सूर्योपिरक्तवर्णोभूदित्यर्थः॥ अथचयुवयोरेव केलिपरितः सरोजैः कमलैः तद्वा तुप्रतीचीरूपरक्तं मिथुनं वीक्ष्य

वान्नैमीनलेश्वरक्रीडावीदर्पकिं दृष्टे वेह संध्यासमये कामस्य दुष्टतो विनिं वारत्वयोर्गपं मुखमयेये षां तन्त्रावस्ती इ्णप
यत्वमधीयमानमस्मस्यमानं तद्दांचसानुरागाव दृष्टाकमलैर्मुकुलनाविव्याजेन पुष्पवाणता दृणायत्वमनुमीयते किं
॥ कामो हि रिरंसत्स्त्री पुंसौ दृष्ट्वा तीक्ष्णमुखैः शरैर्विध्यतीत्यर्थः ॥ अथ वै तौ नैमीनलौ प्रतीचीं भास्करो च यदि स रागो न्ना
तौ तर्हि दानीं रात्रिः सन्निहितास्तीत्यस्मात् विकुर्वन्ती चावः प्राहुमुमुचित दृतिते रपि मुकुलनं तं पद्माणां संकुचितमुखत्वं का
मस्यायोगपतीक्ष्णसुखी नावेनो प्रेक्षितं ॥ संध्याकालो जातः ॥ कमलानीति च मुकुलितानीति चलावः ॥ ४० ॥ अन्योन्येति ॥
आलिवर्गान्योन्यरागेन परस्परानुरागेण रमणाभिलाषेण वशायोव रूपयोरिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोः ॥ विलास
स्य कामविलासस्य स्वच्छंदतां निःशंकं प्रवृत्तिं छिन्नतिकामक्रीडाविघ्नकारी यस्मात्तस्माद पयातु ग्रहाद्धि हि निर्गच्छतु य
स्मान्मदनः कामः स्विच्चयं वसनं अल्पाजयन्त्र परिहारयन्नित्यर्थः त्स्त्री पुंसौ तथाद्दं तैर्नखैश्च करणं च्छितराजिं संग्रामं एतैरुपल
क्षितां वा नानाबंधसुरतमद्ध युद्धं च स्त्रीपुंसाव कारयन् सन्नमादयंतीति मदनः ॥ सहकारी कथं वा स्यात् ॥ अपि त्वेवमयां
कारयन्मदनो हर्षकारी न त्वेव देव ॥ तस्मात्सखीवर्गो गृहाद्धि हि निर्गच्छत्वित्यर्थः ॥ मदनः न चादित्वा ह्युः ॥ ४१ ॥ इतीति ॥
तां गंधर्वपुत्राः सख्यस्युत्सुके इति सर्वे किं परतित्यक्तं भाषमाणे सति गंधर्वपुत्री वीणानिचक्काणाथाः ॥ स्पष्टमनुवदतिस्म निस्त

नै०च०व०२१ धिवेलं दिनरात्रिसंधिवेलाम्नवं वञ्चयक्रूतं संध्यावंदन सायं होमादिकं नलस्य नित्यकर्म चेत्यज्ञात्वा मृषा ॥ लोकेने
वाचेदंनो भावती नि निर्न स्थातव्यमिति श्रुत्वोस्मात्त्रिकाग्लायति त हि वयंया मइ तिमिषमात्रेणपयसुन्ग्र हाद्वहि र्निर्जगमुरि र
सुरपि नलः संध्यासमयेनित्त कर्मातिक्रम्य संभोगं न करोति रिरंसु ने स्यापि स्वयंग्रहं न करोत्नी तियच पिनायानेतितथा
पि नैमीपरिहासार्यता दर्शाशुकवचनमेवव्याजी कृत्य बाहि निर्गता इत्यर्थः ॥ किंकृतास्ताकमलत्तमेवकामलरूपेत्व
निवतदासध्यासमयेनिकोभ्चवत्पासंकुचत्पाकमलानिसंध्यायांसंकुर्वंतिताद्वरूपा हृथागमनारंभेणत्री डाद्वालास्तंज
नी कुषितायानिज सख्यात्नेम्या द्वरूपा ऽद्भनेकदेशेन दृष्टाः विलोकिताः ॥ नकौपत्वान्नेत्रत्रतीयनंनागतिर्यग्व्यापरे
णषहष्टाः कुपिताहि मानिनी दृर्गत्ते हिं न पश्यति ॥ निकोचः नोवधञ्चः ॥ ४२ ॥ ऋतेति ॥ सख्यास्वर्मानीतः परस्त्रृतंको
किलो पिउन्मत्तत्वात्स्वभावाच्चजातः नैत्रयोरागो लौहित्यं यस्येवं विधः ॥ सन्त स्तुहि स्तु हि त्येवं रूपं शब्दं त्रऋतं ॥ पि
कः स्वभावदे वस्तुहि स्तुहीत्येवं रूपं त्रऋतं ॥ पिकस्वभावाद्दवस्तु हिस्तहीत्येवं स्तु कूजेत्यर्थः ॥ तत्रोत्प्रेक्षते पगितास
माप्तिप्रापितानलस्त्रुतिः स्तुतिर्य न ॥ तं स्तुतिं कृत्वा तूष्णीं न्तं तं नंकारः शुकं प्रत्ती वोद्दिश्य वस्तुहि स्तुहीत्यत्र तरे
कोरकिमिति तूष्णीं भूतोसीतः परमपि नलस्य स्तुतिंकार्दि ति न लस्तुतो वुद्धि प्रकारं प्रावर्त्तयदित्यर्थः ॥ एवंस्वने पि

५५

कस्य कथं समासमर्थ्यमित्याशंक्याह। कृतावीणानिवद्धस्कान्दितकचन सकृत स्पाञ्ज नृक्रिः। सर्वानुवादरूपया विज्ञा प्रसि
द्धः प्रवीणाग्चुंचुर्यस्य ताद्दशं पुस्कान्दितं सर्वमप्यनूद्येत॥ परमपि स्तुहि स्तुहीत्याहेत्यर्थः। नेत्ररोगेषु तत्रैव दृते तन्नृपं प्रतिव
लक्ष्मी त्वेवजातनेत्रप्रीतिः॥ सुंदरनयनानंदकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः। स्तुहीत्यनेनार्थद्वितीरागाश्रद्धेनोत्येत्त॥ अनूक्ति
चुंचुरिति तेन विज्ञ इति चुंचुपु॥४२॥ तुंगेति॥ अथैवं वीणाक्वणानुवादि पुस्ककालापानंतरं सा मत्तकेलिकुल्यां क्रीडाकृत्रिमनदीम
गात्मीत्। किंभूतां नैम्यास्तुंगेऽत्युच्चतरे प्रासादे वासः स्थितेर्हेतोः नरशाखूतातां आयतीं प्राप्नुवतीं अधोदेशे स्थितास्त्वयं महीयस्युन्नत
रे देशे स्थितां नैमीप्रस्तरणे यस्त्वेन प्रतिभासमानां तां तथा स्वर्गामिनी ऽर्कस्य विंबप्रतिकृत्या प्रतिविंबरूपेण महाप्रकृत्यानमणिना
राजमानां। प्रतिविंबितास्वर्गामिसूर्यविंबां॥ तथा च क्वचित्स्वभावकौटिल्यं व्रजंती गच्छंतीं अत एव फणायुवतिरूक्षसर्पिनीयमि
ति स्तुतिस्त्रास्तवालैः रथपदयुग्मं चक्रवाकस्त्रीपुंसयुगलैः व्यक्तं स्पष्टं युक्तं त्समर्थं अन्योन्यं परस्परं यथा तथा तीरे विषये
विनुत्सपत्नाप्य कर्मभूते वाद्वेत्तीरे प्रतिगत्वा आर्तिरुत्पा विरहपीडासंबंधिना रुतेन त्वत्वा सूचितां प्रकटीकृतां दूरस्थत्वात्त्वा
ध्यत्तमसावृतत्वाच्चस्पष्टतरमदृश्यमानामपि नदीयमिति चक्रवाकशब्देन ज्ञापितां॥ फणियुवतिरिति स्वचितामितिवा॥
सं ६ रूक्षसर्पिणिपि न्नैत्रा भवति सूर्यविंबतुल्येन शिरस्थेन मणिना ज्ञाता नेतेश्वक्रंचं क्रंच व्रजति॥ तां च दृष्ट्वा जनाः प
क्षिणेवा पलाप्यदीन स्वरोपलक्षिताः परस्परसहवासं चमुंचति। सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनानि सांध्य

विरहपीडयारुतं कृत्वाऽन्योन्यमुक्ता पलाप्य केलिकुल्यापरावरेतीरे तिष्ठतो ॥ तिजेनौ दृष्टावित्यर्थः ॥ उत्पन्नेत्र अस्मिन्निति वा
सः ॥ तुंगधामादमारुह्य प्राह्लादितिलब्धोपेवा ॥ ४४ ॥ अथेति ॥ अथ केलिकुल्या दर्शनानंतरं संतानेमौ रक्तौ परस्परात्तु
रक्तौ स्वभाविनरक्तवर्णौ वितिविरहा महत्तया । नितरां वियोगासहिष्णुतया हेतौ कामशरविद्धौ स्मरज्वराघातिसति ॥ अ
स्त्रे रुधिरैरिव रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोकमाने वर्त्तमाने पद्मानां सुप्तिकाले संकोचसमयं सायं संध्यासमयमपि
विरहपीडितकोकदर्शनदुःखसंजातः श्वसनो निःश्वासन रस्तन्निर्गमने न कृत्वा विकीर्णसरोजसौरभ्ये यस्मिन् रत्नाद्दत्वा
मरुत । संध्यासमये पद्मसंकोचात्सौरभ्यं मंदत्वे पिनिःश्वासमेघनेन पद्मिनी त्यात्पद्मसौगंध्यं तदानीमपि विला
रयस्मेत्यर्थः ॥ कोकौ तावदृशौ दृष्ट्वान्तरां क्रियाश्वासेत्यर्थः ॥ अन्योप्यस्तु दत्तं रक्तव्याप्तं दृष्ट्वा हर्षनिःश्वसिति ॥ वि
रहासहनौ हताविबाणैरितिशेषः पादः सुयोजनः ॥ अस्त्रैः कामस्य रथचरणौ तुमाक्लिन्नये निर्भुवन् ॥ ४५ ॥ अन्यैति ॥ जे
मौ मतिं प्रति दूतिरनिलपति स्मावोचत ॥ इति किं हे सदय सकरुण त्वं कोकयोरवस्थां विरहविकलत्वं विलोकय ॥
हा कष्टं इमौ कोकौ निंदती दशावस्थितौ कुर्वतौ मत एव मन्ये नेम्पात्र पि हृदयं च एतच्छोकेन विदारयंति । निर्मांको
कयोरवस्थां विलोक्य कइव नरस्सचेतामन्त्वाभ्यानयो दिग्निश्च पितृसर्वोपि परिदेवनं करोत्येव ॥ सदयत्वान्नवदुःखं न
विष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कुमुदेति ॥ हे प्रियरविः उदेष्यतो उत्पन्नात्स्मानां कुमुदानां दलं विकासरूपं द

र्ष्यअसौ देवाद्दाक्कुवन्निव विलंवितुं मत्वरं गंतुकामो यस्य तस्य भावः सत्ता तामतानीत् विस्तारितवान् आसन्नास्तमयी
वर्त्तत इत्यर्थः। तथाक्रांताः पक्षिणः प्रतितरु विरुतं प्रति विशेषेण रुतं कुर्वंति आसन्ननेत्रनिमीलनावसाथिनो विरुवं
त. संतः स्वस्वनिवासवृक्षं प्रति गच्छंती त्यर्थः। तत्रोत्प्रेक्षते। स्वरूदिनिवेशिताः कोकानां काकुवः शोकविकृतविरावा एवा
तिपीडाकारित्वात्कुंतास्तन्न्यायेस्ताः स्युः। किंच चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रंदंती त्युत्प्रेक्षा। अन्योपि वैरिणा दुष्ट
तीमस्त्रिवृद्धिमसहमानः सत्वरं कुत्रचिद्गच्छति। तथापरः सज्जनः कश्चिदुःखितं कंचिद्दृष्ट्वा क्रंदति। सोढा तन्नसुदं न लोकेति
षष्ठीनिषेधः उदेष्यत्तौ माष्ठीनयोर्वृमिति वैकल्पिकत्वात्तु मन्नावः॥५७॥ अपीति। हि प्रिय स्वरूपानिष्टमपि विरहमाचरंतौ स्व
यमेव कुवार्णौ न हि सदा स्वामिष्टाचरणस्वभावाविकल्प विषयत इत्यत आह। धिगमी ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणात्प्रा
वीणा सर्वश्रेष्टाः कर्तव्यता ययोस्तौ। अधिगमो लाभो हितमिति यावत्। तत्पूर्विकाः सदुदेशपाः पूर्वाः सर्वश्चेष्टा ययोः। ता
दृशौ वा। बुद्धिपूर्वकारिही स्वाहितेन प्रवर्त्तते। कोकयोश्चदिने भोजनादयः सकलाश्चेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताश्चैवं सति
अनेनैवं स्वाभावावप्येतौ स्वेध्यायां अकस्मादेवान्योन्यविरहं स्वयमेव यस्मादाचरतः तस्माद्विधिवशं दैवाधीनं चेतना
नां प्राणिनां चेष्टितं सर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवं रूपोनुमानिकार्यत्कारणविशेषज्ञाने विषये यत्नेतौ विशि

नैष०टी०२१

ष्टौ विहंगौ कोकौ इदमेव निदर्शनं अयमेव दृष्टांतः अहह हा कुतेः खेदे वा॥ तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदा
चिद्धितं कदाचिच्चाहितमाचरति इति भावः॥ प्राणिनो दैवाधीनचेष्टिताः प्रतिकूलतयाज्ञातेपि प्रवर्त्तमानत्वाच्चक्रवाकव
दित्यनुमानं॥४८॥ अंघ्री इति॥ स्फुटमुत्प्रेक्षे। हे प्रियरथांगमिथुनं विछेत्तुं दियोकुंभघटव विशेषेण विदायितुमन्विच्छता विधि
ना ब्रह्मणा॥ दैवेनवायं कालमायसंध्यासमय एव स्फुटं खलु गुणयोगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः शातुशाणवलये
सूर्यरूपे यानचक्रे संयोज्यनिज्यते। किं नीहृगी। क्रियते किमित्यर्थः। किंभूते वलये अस्तमयकालसांनिध्यादंघ्रि स्फुः किरणा
णि मासस्वइष्टतस्मिन्मदारुणेनन्तन्तर्भवेनेः घवाकर्षणरज्जुर्याहि निरन्तुणन्तमेस्तदृत्तेन्तस्वि निवलि निः गुरुपेः त
र ध्वनिरंतरक्रमणेन तथा दंडसंज्ञकेन पारिपार्श्वकेन त्वाजि निश्शान नत्त्रीलेश्य वशाणचक्रो धारकूते नाकर्षणरज्जुः संपु
क्तेन दारुमायेन दंडेन गोभमाने। सन्निहितास्तमयसूर्यमायेसंध्यासमयसान्निध्या चक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गः विदा
रितमिव विधिवशाच्छिन्नयुक्तं सद्दृश्यत इति भावः॥ अन्योपि किंचिद्विछेत्तुं खड्गं शकवि विशेषेण विशिष्टेशाणचक्रे तीक्ष्णं करोति
किरणप्रग्रहो रस्मी। माठरः पिंगलो दंडः चंडांशोः पारिपार्श्विका इत्यमरः॥ क्षमावितिना षितपुस्कं। निजरति णिजित्व
ग्रौचे इत्यस्मात्कर्मणि यक्॥ न करितकारस्त्वां न्वैवतिज्यत इति पठति। तदसत्॥४७॥ इतीति। सनलो पितां नैमीमि

४७

तिश्च वदत॥ इति किं हे प्रिये त्वं यथोक्तं तदिदं स्फुटं निश्चितं ईदृग्गामी हंसः सत्यमेवेत्यर्थः॥ किंभूतः। इति स्वैर्वक्रीरीत्या वि
धुमुख्या जैम्या मुखेनार्पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि आलापितं मंजुभाषितमेव सुधा सर्वरसवाक् उत्पादमृतं उन्मादकत्वाच्च
मद्यं निपीयास्वाद्य सादरमाकर्ण्यैव स्मितेन श्रावलं मिश्रितं वलत्॥ जैमी संमुखं च वन्मुखं यस्य सः। कामी नो हि कामिनीमुखा
र्पितं मद्यं सानुरागं पिबंति॥ अनंतरं वलितमुखाः सहासं किं विदधति॥ ५०॥ स्त्रीति॥ अयि प्रिये अहं चक्रतरेत्वक्रुवौ रति
श्च प्रसूनशरः कामश्च तयोः नम्रांस्त्रीजयाय रत्या भुंजया स्वकामेन कर्णमानुष्य चक्रिता चापद्वयी वेयं॥ त्वद्भ्रुवावेव
द्वये धनुषीहत्यर्थः॥ किंभूतयोः अखिलौ त्रिजगतौ वर्द्धमानौ तन्त्र ऊनौ यौ स्त्रीपुंसौ प्रविजल्पविभागं कृत्वा दृष्ट्ये कैष्य
काजेतुं आलोचितं विचारितमौ चिंत्यपान्यां तयोः स्त्रिया रमेवज्जेतुं योग्या पुंसश्च पुमानिति चेति आलोचितौ विस्मयौ॥ तया
नालिकानां वितस्तिमात्रनालीकारव्यवहारविशेषाणां मुक्तिं मोचनं मिच्छत एवं ब्रीलयोः तयो रति कामयोः संबंधिनी छिन्न
लिकौ नालीकमोचनोपायस्तत्परं ध्रुवं ह्यपर्व द्वयं त्वन्नासाछलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निकृतांगो
पितां जानामि त्वन्नासापुटद्वयमेतत्र भवति॥ किं तु नालीकद्वयमुक्त्युपायस्तौ रतिकामयोः छिन्ननलिकालेवा हंस
कइत्यर्थः। तथा त्वन्निश्वासलतेतव वामदक्षिणनासा निंश्वासधाराद्वयं तयो प्रत्येकं मधुस्वसनजे वसंतकालीन मंद

नै०टी०२१

यानिलप्रजवं वायव्यं वायुदेवताकमस्त्रमेव। सुंदरत्वश्लाघ्यवयवदर्शनमात्रेणकामवशत्वं भवति। तिलावः। द्वि
नलिकीसमाहारो द्विगोडीप्॥ वायव्यं सास्य देवते त्यर्थे वा घृतुयत्॥ ५१॥ पीत इति॥ हि नैमि वर्णे शुक्लादिरूपेषु
मध्ये गुणो चैत्रोष्यकादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः सच स एवातिमधुरो रमणीयतरो न तु वर्णां
तरं मधुरमित्यर्थः। यथा येन प्रकारेणनायं पीतो वर्णस्तोपि कायदेहे वर्त्तते॥ अत्युत्तमयात्वयापि शरीरे धार्यते॥ त
स्मादयमत्युम इत्यर्थः। अथच रूपांतरापेक्षया। शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वादन्येषां वाप्रधानत्वाद्गुणे शुभमध्ये गुणे
ऽप्रधानभूतोपि यैर्हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः प्रधानभूत इत्यर्थः। यस्मादयं ते काये वर्त्तते। अप्रधानस्यापि
केनचिद्वस्तुत्वेनांगीकृतत्वाद्धि प्राधान्यं भवति॥ तथात्वयांगीकृतत्वादप्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः
अथच गुणः पीत एव नान्ये गुणाः पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः। स एव वातिमधुरः उपभयत्रापि
हितुः॥ यतोयं तव काये वर्त्तते तस्माद्गुणोतिमधुरः श्रेष्ठेत्यर्थः। अथच तव काये वर्त्तमानोयं प्रत्यक्षगम्योतिमधुरो
रसो यथा मया पीतस्तत्तद्भुवनस्थानस्तु वनवरो नास्वादितस्तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुरोगोरिमापिपी
तः सादरं निरीक्षितोऽयच हरिद्राभ इत्यर्थः॥ वोपि यान्योन्यमत्युच्चयेस्तोतिमधुरो धरो यथा पीतस्त्वयायं वर्णगुणो

पिपीतस्वेतिवासंबंधः ॥ अथचतरातिमधुरोवर्णगुणोवर्णात्मकः ॥ आहलक्षणेगुणोयथापीतत्वाख्यादितो ॥ तिम
धुरावाणी ॥ यथापीतेत्यादिज्ञातव्यं ॥ एवं छलेनोक्ता प्रस्तूयीतरूपवर्णएवयुक्तिमाहात्म्य छरीराश्रयं पीतवर्णं विचित्र
कनकं चं पर्कृत्वो नन्नोवर्णस्यपतत्सुवर्णमितिकैर्जनैरादृत्यादरेणनोत्कीर्त्यते नोद्योष्यते ॥ पितुत्वदंगधृतवर्णतुल्यवर्णधा
रणादेवचं पर्कसुवर्णमित्युच्चैः कीर्त्यते ॥ अथचत्व छरीराश्रयंपीतवर्णं धारयाम्यामीकरं त्वो नन्नोवर्णस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमि
तिकैर्जनैरादरेणनोद्योष्यते ॥ पितुत्व छरीराश्रितपीतवर्णतुल्यवाणधारणादेव सुवर्णमितिकीर्तिलेनइत्यर्थः ॥ अथच
ग्रोजणोवर्णस्तुतिर्यस्यत्वदंगवर्णं विन्द्रदतितरांसुस्पन्तुस्वतइति ॥ सुरव्यया हत्या सुवर्णमितित्वदीयमंगं कनकं तुन्वइति
वर्णसाम्यधारणात्गौन्या हत्यालोकेनकथ्यतइत्यर्थः ॥ अतएवपीतवर्णस्यपुरस्तात्प्रधानांवर्णान्तराणांनीलरक्ता
नां वर्णानां वर्णनाका ॥ पितुसानैवकुत्रापुपयुज्यतेतत्कथानकार्येवि ॥ यावद्यतः कारणात्यः धवलिमाशुक्लगुणः ष
ड्विधेषुरूपेषुमध्येराजेव ॥ श्रेष्ठतमएव ॥ निर्मलत्वादस्य हितिस्वाद्रूपविभागवेलायांवैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्चप्र
धानत्वंतस्यापियोगात्संबंधात् रजतंदुष्टेऽप्यमीवीनोवर्णोयस्यतत्वाडुर्वर्णशब्दवाच्यता न रूपंडुर्यशः ॥ अकीर्तिरिति
नीलादिवर्णान्तरयुक्तंतदुर्वर्णतांप्राप्नोतीतिकिंवाच्यमित्यर्थः ॥ यावत्सकलंरजतमितिवा ॥ अप्रधानस्यापिपीतरू

नैषटी०२१

पद्यत्रैमीशारीरेणांगीकृतत्वादेवो न मतं। तद्योगात्कांचनेसुवर्णमितिकीर्त्तिः। जैमीशारीरेणांगीकृतत्वादेवत्वो न
मस्यापिधवलिम्नो न तु न मता। धवलिमावर्णविचित्वात्गुणवचनवाचित्वाध्देमणि चु॥५१॥ इदानीं नवभिः श्लोकैर्नैर्म
वाणीं वर्णयति॥ खंडेति॥ हे नैमि छंडुकः स्थले कुविशेषः पयस्तां पिंडेन दुग्धानाम तसंताग्निपाकघनीकृतेन गोलकेनैव
दोहदेन एवं कृतेस्थले क्षेत्रे चंद्रोहति। मांकुरोनव नि। किं कृतेस्थलेखंडः शर्कराचूर्णमिव कृत यस्मिन्तथाम धूमृतं
माक्षिकमेव वाययोयस्यास्तथाकादंविनाभेघमालयान्नपर्णत्र पूर्णजलत्वकरणाध्देतो ध्दिगुणाकृष्टमेघमालाह
ष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते। तादृशेऽस्मीकृते त्र मं हि वीजं अंकुरार्थं पुनः पयोकृतित स्थाने त्र दुग्धगोलकः॥ दोहदेस
नेननिरांतं कमन्निच ध्दिः सूचिता। अनंतरं च प्ररूढोंकुरः सन्नपुंडुकः फलोत्पत्तिसमयपर्यंतं प्राक्षाणां नवं पक्वफल
निःपीडितरसस्यसेवनेः कृत्वा इक्षुदंडादपि परिणतमाधुर्यातिशयफलं यदि धत्ते। तदा तर्हि तत्तोपि विशिष्टेक्षु
फलादपि सकाशात्त्व जिरां तव वाणीनामुद्देशाय निर्दिशार्थं मधुरत्वादः अधरोमूलप्रकृतिर्यस्य तत्तादृशास्तमङ्
प्रत्ययउदेति। उत्पत्तिं धे। कीदृशै म्याणी तिष्टष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिक्षुफलादपि मधुरतमेतितदा निर्दिष्ट
शकयत इत्यतिशायनेतमप्तद्देवसंगच्छत इत्यर्थः। एवं विशिष्टं फलं यदिन्नवेन्न हितिदेव वाचदति मधुरं। तस्मादप्यति

५५

मधुरंवस्तुविद्यतेकिमितिदृष्टेनिःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावातमप्रत्ययांतमधुरत्वाद्देनेनद्वाक्षेपेवोत्तरत्वेनदातु
योग्यानन्तुविशिष्टमपीक्षुफलंनिःसीममाधुर्याभावाद्गमप्रत्ययानुपपत्तेःकिमुतमधुरातिद्रव्यांतराणीतिनवद्यांएणी
वन्मधुरतमंवस्तुकिंचिदपिनदृष्टमितिभावः।एवंविधेक्षेत्रेयदिउंडुकोसोहतिसचपयसांपिंडेनदोहदेनद्रक्षाद्रवसे
वनेश्चदोहदेनयदिफलंधत्तइतिभा।कादंबरीमेघमालेत्यमरः।उद्योदैत्यविशेषेऽनेद्ययोरितिविश्वः।ततश्चार्थ
कन्॥पश्चादुन्मीलदिति।अमृतमेवांधोऽन्नंयस्यदेवत्वात्तेऽमृतान्धसोमराः।यदिक्षुरसएवोदधिस्तस्मान्मंथनका
लात्प्रागमृतानांदेवासुरोच्छापितसर्वसुधानामास्वादत्तासुधामात्मनैवोच्छापयेन्निर्गमेत्तर्हिसामधुरतमासुधा।
मत्कर्णयोःपरमांपारणांअद्वितीयदृष्टिहेतुर्भवत्याजिघ्नायाःकृतिंत्वद्वसनानिर्मितांवाणीं।आकर्ण्येत्स्पर्धांसर्वमा
कारयित्।किंभूतःस्मरः।उन्मीलत्प्रतिप्रकाशमानः।तिशयितोगुडस्यइक्षुरसविकारस्यपाकस्तत्रन्यायेतंतव
द्भ्रवतंतवःऊर्ध्वोर्ध्वंप्रसारितगुडनिर्गतदोरकाःतएवदैर्घ्यमालितातयैवरज्वामंथभ्रमणदोरकेणकृत्वादानांतःतुल
पुरुषदानमध्येआयुरारोग्यादिफलकःकृतःशर्कराचलःसयेवमंथामंदरस्तस्यभ्रमीभ्रमणानि।अर्जुयन्।क
र्वन्तयारज्वाशर्कराचलरूपंमंथानंचालयन्।।अतिमधुरसामग्रीसंपादितंहिमधुरतमंभवती।त्यैवंविधमधु

हस्ते

नै०टी०२१

रतसामग्री कृत्वा मधुरतमापि सुधा तव द्वयोः वाणी तुल्या न वेद्मि न वा। अन्या तु नैवेत्यर्थः॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि मन्त्रं कैरा
चलसुन्दरम्। यस्य प्रदानाद्दिग्धर्करु द्रव्यस्तुष्यंति सर्वदेतिदानखंडे। आह्वयेत स्वर्ग्यामा ऊँ ३ इति ठ ठ॥५४॥ आस्येति।
अयि प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसति किंतु तेऽस्ये तस्या भारत्या एवास्थिते स्पली लारविंद सैवोलसत्र
सरन्दवो सौगंधो यस्मिन्। पद्मिनीवान्त्वायन्तुल्य परिमलः॥ तथा तस्या एव कच्छपी वैणी निक्वणः मधुरास्फुटो वीणासं
बंधिनादः तद्रूपं मिलन्तं वक्ष्यमाणं वाणी विलासरूपं वक्रोक्त्यादिशानाविधवाग्विलासरूप मधुतं यस्मिन् तथा।
तस्या एव किलित्रमणा ईलीलागमनयोग्यं गैरिकेन रक्तधातुविशेषेन सुधाया धवलनसाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रा
दिनिर्माणं यत्र तादृशं यद्धर्म्यहं तद्रूपस्तत्तुल्यो धरोष्ठो यस्मिन् तादृशे। आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दंतास्तज्जो द्विदंतस्तज्जो
द्विरदंतमालेराजतः शोभतेतद्रूपः। अयं पुरो दृश्यमानः तस्या भारत्या मुक्तामणिरचितो हारएव किं तद्धन्ते रेजाति
इत्यर्थः। सरस्वती वीणाक्वणितं तुल्या तव वाणीत्यर्थः। अत्र प्राधान्येन वाणीवर्णनं अन्यत्तु आसंगिकं पद्मगंधादिति
मुखे भारती व्यासो नुमीयते। ईश्वराणां स्हं गैरिकादिविचित्रं भवति॥ गैरिकसुधे सुधे तिवा॥५५॥ हस्तेमितेवा
णीकापि वर्णयितुं मशाक्यत्वात् लोकोत्तराप्यवानिर्दिष्टनामा उज्वलरसस्रोतस्वती शृंगाररससंबंधिनी नदी अथ

वनिर्मलजला।निर्मलजलसंबंधिनीवानदी।अतएवमन्मथस्यतीर्थंकामोद्दीपिका।तथाइक्षुर्यस्यअस्मान्
द्याःसंबंधिनःपुलिनस्यसंबंधिनीवालुकेवइक्षुविकाररूपः।खंडःखंडइतिआलप्यते।गीयते।तथाघृतानिर्मलतां।
सितान्युन्नाश्चक्रिकाःशर्कराद्यलखंडानि।।एतस्याःस्त्रीरस्यमृद्वेवधवलमन्निकयेवविरचिताः।किं।तथापीयूषममृतं
अस्याःसंबंधिनीपयांसिइदंपयांसिइदंपयांसि।किं।अस्याजलान्येवामृतत्वेनालप्यंते।किमित्यर्थः।तथातवाधरोदव
इदंतीरे अस्यान्यधास्तीरेउन्नेतटो।किंशृंगाररसप्रधानाकामोद्दीपिका।नवद्वाणीमधुरतमेतिनावः।।५६।।परेति।।हे
तरुणिप्रादुर्भूतयौवने।सुधासिंधुवेणीसुधानदीप्रवाहरूपातवेयंवाणी।परभृतयुवतीनांसमप्यद्यापित्वैनगतुंना
किंतुनायाति।यस्मादितोस्माभिः।कोकिलाभिरसौत्वद्वाणीमवत्यउपविपिनेउपवनेस्थित्वारसालांकुरस्वादेनरसिक
तिमधुरे।अयममाप्येवंवाणीनवत्वेवंसाभिलाषिकर्तुंकंठस्थां।कर्तुंआम्रेडितेनपुनःपुनःपोषणेनकतिवारान्नाभ्य
स्यतेपितुवरुवारमभ्यस्यतएव।तस्मादद्यापितासांनवद्वाणीसम्पर्कंयातीतिज्ञायतइत्यर्थः।।कोकिलालापादपित्व
द्वाणीमधुरतरेतिनावः।।मिन्द्वाटनेनविद्याभ्यासःसुकरइतिसूचनार्थंपरभृतपदं।युमपेक्षयास्त्रीणांविशेषंतस्तरुणी
नामितिसूचनार्थंयुवतिपदं।।५७।।उपर्युइति।।ननुहेप्रियेतेऊर्ध्वोरदनच्छदओष्ठएवोवंधूकमालामयंस्मरधनुः।त

त्पे

नैषटी०२१

वाधराधरतटस्याधस्तनोष्ठस्याग्रस्याधःसीमायांपर्यंतमर्यादांवर्त्तनालेखास्यैवदैर्घ्यख्यातात्तत्रकावमवामिमौर्वी
एषातावकीवागपिमान्मथः कामसंबंधीकामाधिकृतप्रतिपादकधनुर्वेदएव। सोयंविशिष्टस्त्वद्वाणीस्तोमात्मे
योधनुर्वेदउचितंयोग्यंयद्यातद्याकोणधनुष्मती। निर्वीणवादनधनुर्युक्तानिर्वीणानिरस्यस्वस्पत्ते। परमघा
पिनायात्तीत्यर्थः। त्वद्वाणीवीणाकणितादरपिमधुरतमेतिभावः। धनुर्वेदश्चधनुर्धरैरेवाभ्यस्यतइत्यौचित्यं॥
अभ्यस्यतेएतदुचितमितिवा। यत्त्वस्यनायातितदागमनार्थमस्यामोधुचितश्चेत्यर्थः॥५१॥ सइति॥ हेमुग्धेहे
दरीयःपुरुषःमधुकिंनामेतिपृच्छति। प्रश्नंकुर्वाणेजनेविषयेतवाधरमेवोत्तरंनदत्तेसग्राम्यःपामरोऽचतुरः। न
तुनगरनिवासयोग्यइत्यर्थः। तथाहिमकिंप्रकारंकमितिप्रश्नंकुर्वाणेयस्त्वद्दूरेवोत्तरंनदत्तेसविदग्धानांचतुराणां
संसदिसभायांकेयतांपंक्तिंबहिर्निर्गतत्वंपातित्यंगच्छति। तेषांपंक्तौनोपवेशपते। सोप्यचतुरइत्यर्थः। तथासुधाना
मकीदृकइतिचप्रश्नंकुर्वाणेतेगिरंत्वोत्तरंनदत्तेस्मरस्यविशिखास्त्रंचपुरुषंस्पृष्टुमपिविगानोल्लुखाजुगुप्सायैः
इतोयमागोनीरसोयमितिजुगुप्सयातंनस्पृशंतीतिनर्मिदत्तीतिकिंवाच्यंसोप्यचतुरइत्यर्थः। त्वद्वाणीसुधायाअ
पिमधुरतमेतिभावः। अधरादिवर्णनंतुप्रासंगिकं। ग्राम्यःग्राम्यादघ्रखञादितिनावार्थ्यः। पांक्तेयः। नद्यादित्वा

५२

दक्॥ पणामध्य इति। हे प्रिये त्वं यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरस्थाने वली धृतः अणिमा सौक्ष्म्यातिशयो यया सा तन्वोदरी
तथा गरिम महिमभ्यां गुरुत्व महत्वाभ्यां सह वर्त्तमानं श्रोणिर्नितंबः वक्षोजद्युगं स्तनयुगं च यस्याः सा गुरुस्थूल
नितंबा महोच्चकुचा च॥ तथा जगत्स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेंद्रियता यस्याः सा पसि त्रना। तथास्मिते ईषद्धा
स्येपि धृतो लघिमा लत्वं यया सा। अल्प हासा तथा मां प्रत्युदिक्स्पर्द्धि त्वं स्वामिता मे घिमम प्राणेश्वरा तथास्त्वकैश्चव
नच्चातुरीयें विषयेपि कांम्येन प्रकारवाकुल्येन। रम्या वक्रोक्त्यादि नाना प्रकारां वाणीं वक्तुं यो यथा वांछति तं प्र
ति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि नान्या। तथा दिग्विप्रास्यादौ विदिक्त्वाग्नेय्यादौ च यशः सौंदर्यादि विषयकीर्त्तिः
कीर्त्तिर्वा स्फुत्वा लब्धः। कामेन स्वेच्छया प्रतिहत प्रसरो व्यवसायो गतिर्यया॥ सा त्रैलोक्य प्रसरकीर्त्तिरेवं विधाय
स्मात्तस्मात्कारणात्स्तुदितो दृष्टईशाईश्वरस्त्वां निर्माय सौंदर्यादिना परितुष्टः सन् अणिमादिरष्टौ च पिन्न
तीर्महासिद्धीस्तुभ्यं स्वस्यासिल्पाय त्वद्रूपाय निज निर्माणाय प्रायच्छत्॥ संतुष्टो हि पित्रादिरपत्यादेः स्वयं
धृतमलंकारादि ददातीति तथेश्वरेण संतुष्टेन स्वयं धृतमणिमा महिमा गरिमा लघिमा वशित्व माशित्वं प्राकाम्य
कामावसायिता वेत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तमन्यथैतत्त्वयि कथं स्यादित्यर्थः॥ एवं स्तुत्वा कस्याश्चि

नैषटी०२१

ना
दपिनास्तीतिं वसीतद्भावौ शब्लेषशक्तिछलेनैतत्सर्वमुक्तमिति ज्ञेयं॥ वाणी वर्णन एव तात्पर्यं मध्वादिवर्णनं
प्रासंगिकं अलिमादौ गुणे वचनत्वादिमनत्वं वशेंद्रियानां स्वाधीनत्वं तदस्यास्तीति वसी तद्भावो वशित्वं
जितेंद्रियत्वं॥ ईशनमीशस्ऐश्वर्यं॥ तदस्यास्तीतीईट् शीतद्भाव॥ ६०॥ त्वदिति॥ हे प्रिये वयं तद्भाव्वः स्तुत्यैन पटवः
तस्मात्पीयूषममृतमेव स्तुमः॥ तस्यामृतस्यार्थे मृतनिमित्तं सकुराणादिप्रसिद्धो गरुडस्यामनेद्रस्य च सम
रः अजनिस्ठानेयुक्तं॥ तदित्यहं जाने॥ मन्ये॥ नामयस्माद्धेतो रनया त्वद्वाण्या यस्मिन्नमृते तैर्नैपादयो। प्रक्षा
लनैवानुग्रहो धृतहृत॥ किंचतया द्राक्षाया नकस्य पक्कद्राक्षा सं बंधिन। संस्कृतरस विशेषस्यमानो हंका
रस्तस्य मर्द्दनं खंडनं स्फुटजूतिः॥ तया तथा क्षीरेदुग्धे विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अवज्ञायस्याल
याअधश्च यस्मिन्पीयूषे वेनेव द्राक्षया कृतया वाण्यास्त्वीयसुच्छिष्टं तरूपाणां पदानां॥ प्रक्षालनादनुपश्चाद्ग्रह
णं यह तो स्त्सेव॥ अमृतक्षालिततयैव निर्दोषं मधुरं च त्वंवदसात्पर्यं द्राक्षाक्षीरेतिष्टतांपीयूषादपि त्वद्वा
णीमधुरतमेति भासः॥ प्रक्षोर्यस्मिन्ननुग्रहातिशायः स एव चरणक्षालनादि करोतिति॥ ६१॥ स्तुकइति॥ हे सुद
ति। कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदयरुदयत्वात्तांचेन्नुदतितर्हि व्याहराज्ञापयय तेऽआज्ञाकरोऽहं कुर्या

تابع

गत्वा ए तस्याः कुल्यायाः कलस्थं उदकप्रतिबिंबितं नरानुं सूर्यं अनस्तं अस्ताचलं व्रजितुं प्राप्तुं अस्तमं गंतुं यद्वा
ऽनस्तमस्ताचलप्रतियोगिनमुदयाचलं गंतुं मनुनयेप्रार्थये । इदानीं त्वयास्तोन प्राप्तव्यः पुनः उदयाचलो वा
गंतव्य इत्येवं सूर्यं करपुटयोजनपूर्वं सप्रार्थ्य पुनः प्राचीनेष्यामीतिया वत् । यदि मयांजलौ वद्धेपि अयं सूर्यः म
मानुनयेप्रार्थनायां विमुखस्यात् । यतः एकः केवलः ग्रहः तिनिवेशो यस्मात् ग्रहः स्वग्रहः राजा । तन्नहि
सूर्यास्तदिनिसंबंधिनमंजलिं आत्यां कोकात्यां मेव दत्वा इ हप्रासादे नवतीप्रति पुनः एष्यमाणमांगमिष्यंतं
मांपत्रप ॥ एवं कोकनोदनव्याजेन वहिः संध्यामुपासीतेति वचनात्सायं संध्योपासनानिमित्तं वहिर्निर्गमनार्थम
नुज्ञां याचितवानिति भावः ॥ सुदती त्वमेत्यो स्थनंतरं इष ह्वानकिरण प्रकाशेन ममम हानानंदो जनिष्यतीति तद्दर्श
या हरेतिप्रार्थ्य सइतिसूच्यते ॥ इत्वेवेति पाठे तु तेद्वा ॥ एष्यमागतपर्यादीडोलड्स्थान चाद्वशानदिति ॥ सायं
नलः स्वयं सायंतनं विधिं संध्याग्निहोत्रादिकर्मविधिं स्तुः कर्तुकामः सन् ॥ प्रासादाद्वहिः रस्तूत् ॥ निरगात्किंत
र्थः किंतत्वा इति व्याजादेवं प्रकारेण सूर्यस्तुनयार्थं नदीप्रति गमिष्यामि नवतीवनिजालानी निजसखीनां इ
हस्त्यैव कस्मिंश्चित्प्रदेशे त्वयानदृष्टव्यामतिलीनांगुष्टां स्थितित्वत्कर्तृकर्तव्यत्कर्मकं वा परिहसितं परिहासक्रीडे

नै०टी०२१

वं कंदो मूलमुत्पत्तिहेतुर्यस्य ताद्दशाय तरुणीनितायता सांसखीनामानंदीयमुक्तं त्वंमृगयतां गवेषयतुइ
ति॥ एवंत द्वचनाडैमी कंचिद्व्रनाः सखीः गवेषयितुंनिर्गतानलोपिसायंसध्यां कर्तुंवहिर्निरगादित्यर्थः॥
सायंतनेत्यादिनो त्तरसर्गसंगतिः सूचिता॥ विधिविधिस्तु द्वितीयेतियोगविज्ञागान्समासः॥ २६२॥ श्रीहर्ष
मिति॥ तस्य कृतौ श्रीहर्षकृतेत्ररतिशयेन नव्यः पूर्वतर प्रमेयपरिपूर्णेनैमीनर्बुः चरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तु
तं यत्रता दृशे काव्ये एकविंशतिः पूरणएकविंशः गननासंख्यानं यस्य यद्वैकाविंशतेः पूरणी एकविंशीकैर
गणनासंख्यायस्य स सर्गः अगात्॥ समाप्तः॥ २६४॥ ॥छ॥ ॥इतिवेदरकशेपनामश्रीमन्नरसिंहपंडि
तात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे एकविंशतिमः सर्गः॥ २१॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ शुभंभवतु॥
श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ श्रीः

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥इदानीं सर्वसर्गांतिप्रस्तावितं सायंकालं वर्णयिष्यन् कविर्द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते॥ उपास्येति॥
असौ धरेंद्रो नलः सायंसंध्याप्रांतं नवेनां तिमाशायाः प्रतीच्या आशाया दिशः रागेण रक्तवर्णेन हेतुना कांतायाः अधरं
तुं बिभ्रधरोष्ठस्मारितेनोपस्पता दृशा संध्यारागसदृशैः नैम्यधरस्मारासन्नत द्विरहास हिभुतयाव हिरवस्यानुमरा को
यत्रसाविघतेतं सप्तमे न्भूमिभागे कक्षायां स्थितं नैम्याधरं पर्वतरूपं सौह हर्म्यप्रासादस्य सप्तमी। कस्युपकारिकाम वा
प्रवान्। किं कृत्वा तां ध्यंसंध्याबंधिनं संध्याजयादि विधिउपास्य कृत्वा॥१॥ प्रतीति॥ सोयं नलः सायंकालसंबंधिनी संध्यां रात्रि
दिनसंबंधिनं मुकृत्तं नैम्याः पुरः उपश्लोकयतिस्म। श्लोकैः स्तौति स्म। किं कृत्वा प्रलु ब्रजं त्यासं मुखभागं छित्पा प्रियपावि
सुक्तं अंकेमध्ये स्थिता सज्जा आस्तृता शय्यात् लिका यत्र तं पर्यंकमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां नैमीमपि अधिवास्य तत्रो
पवेश्य॥ पर्यंकं अधिशीङ् इति कर्मत्वं। अधिवास्यएपं तद् स्नेर्ल्यपूतस्य धात्वंतरत्वाउपाधीति कर्मत्वाप्राप्तेस्तामधिवा
स्यत्यत्रसाधुत्वं त्रिवेव निश्चेयं॥ उपश्लोकोपतिसत्यापपाशो निणिह्स्मयोगे न्भूते लट्॥२॥ विलोकेनेनेति॥ हे प्रिये त्वंज
नानामधि ... य स्प वरुण स्प ~~कल~~ स्प दाराव्। नार्यापश्चिमां दिशं विलोकेनेन अनुगृहाण। कृतार्थी कुरु॥ तावदादौ विलो
कनेनेनानुगृहाणेत्युक्तं वर्णनीयारूपस्य आदित्यर्थः॥ यावच्चंद्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं न भवति तावत्संध्यारागेण कृतवा

रमणीयं कां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वाताव च्छ ब्दार्थः। उडाधिपस्य नाशे दुःखिता विलोकिनादिना स्पष्टहरित्तमर्हसि भवती
त्य क्तिः॥ येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसा लक्तकरसेन उत्थाकिंनापि अञ्चलालीव क्षालितेव॥ तथा कंकेरूस्य पंकैः उत्थाक्षा
पि अश्वरीव स्फुरितेव। एवंविधा रक्ता दृश्यते यत् अस्तस्माद्रमणीयामेता विलोकयेत्यर्थः॥३॥ उच्चैरिति॥ हे प्रिये रविरेव गैरि
काख्यधातुविशेषसंबंधेन गंडशैलः उच्चैस्तरात् अत्युन्नतात् दंवस्य शैलस्य गगनगिरिमौलेः शिखरात् सकाशात् च्युतः प
तितः स्थूलपाषाण एवाधः पतितोथ च सन्निहितः पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधः पतनेन हेतुना विचूर्णितस्य विशेष
रात् हन्त चूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगंडशैलस्य संबंधिनी संध्यैव रजोराजिः संध्यासंबंधी रागः इत्यर्थः॥ इहसायंका
ले पश्चिमदिशि वा उत्क्षिप्ताः ह्रीतो उपरिष्टात् प्रसरति॥ अस्तसमये सूर्यस्य रक्तत्वात् गगनगिरिशिखरात् च्युतत्वात् च गैरि
कगंडशैलत्वं। उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गंडशैलश्चूर्णी भवति॥ चूर्णीभूतस्य रजोराजिरूर्ध्वं प्रसरति। तद्रजोराजिरेव सं
ध्यारागः प्रायेण ऊर्ध्वं प्रसरतीत्यर्थः॥४॥ अस्तेति॥ हे प्रिये कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामांते प्रहरांते या कूजाध्व
निंत द्दशा उच्छ्वसितैः प्रकाशमानैः किं चिडुच्छी भूते रुकुछ जपाकुसुमतुल्यैः शिखिनां शिरसि रक्तवर्णमय केसराणां
मा च्छैष्टं दैः किमियं वारुणी उत्र कस्माद्रुणीकृता॥ उत्प्रेक्षा किंभूतस्य अस्ताद्रे शृंगशिखर रसैवालय स्थानं यस्य

कु१ ई२

नै०टी०प०२२

सपक्षणः शावरं स्पृहं तस्यालिस्सम्मूहस्तत्र छेकस्यास क्तस्य शावरे स्पृहे हेतुः संस्पृहो। तस्य कुक्कुटानां कूजनेनेो त्रमितरि
रवत्वं जातिः। ते च यामा ते कूजंति सायं समये कुजत्कुक्कुटशिखा वृंदसंबंधादरुणा। नव नसंनवार्थ्ययामं तैत्पाद्युक्तं। पक्व
णः शावरालयं गृहा त्राक्काः पक्षिमृगः छेकास्तइत्यमरः। पेटकं पुस्तकीदानां मंजूषायां करंडकइति विश्वः। पत्रपेति
संध्यायाऽत्र सायं समये चंद्रस्य नायिकाया रात्रेः सर्वाधिप्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदे धिकारः।। अस्पदं त्र[पि]।। पत्रप
उ विलोक्य किंभूतयाऽऽतंत्रीघं अस्तंगतस्य सूर्यस्य निर्यती वहिर्गच्छंती करावली किरणपरंपरैव हेतुलं हिंगुलाख्यं रंज न५
करक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेत्रं दंडविशेषोयस्यास्तया। किंभूते पदे निषिध्यमानं पिवार्यमाणं प्रवेशं आहो दिनं यास्मिन्।।
स्त्रियाहि दौवारिकास्त्रेवयुक्तेति संध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः।। सूर्योस्तमितो दिने गते रात्रिरागतेति सायं संध
याऽऽप्तइतिभावः।। ५।। इदानीं संध्यानहूत्र संयोगं वर्णयति।। महानटइति।। अंग हे नैमिभहान्संध्योपासन। वि
हां षयेति प्रश्नस्तस्तथा ऽरति। प्रवर्गच्छतौ एवं भूतः कौलः सप्रकृतिः सायं तनोयद्वा महान्। परमेश्वरो नटोनर्तकोयस्मिन्
संध्याकोतिकिं चित्पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटी गोलेत्याद्यभिधान्मनः शिलारूपां ते येशामपि स्वकालस्त्वामिनीत्वा घ्रस्वपि २
टप्रस्तरूपब्रह्मतनुत्वाद्देवतारूपां। अथ च समृद्धिमतीं संध्यायसम्यग्विचिंत्यसांप्रतमिदानीं।। तत्त्वा किं चिड ऊत

धा

त्रा

तया संध्यारागतिरोहितकांतितया वा क्वत्वया किं विद्रुमरूपयजंघाविय ता पि गगनरूपायाल एव्यायाथ व ऽगनं वि
स्तीर्णया च यद्वात्रास्ता मस्तित्व्या तं दियद्यया गगनया पि न्यावता स्त्रेण पानद्धत्र परं परारूपया स्रजा पुष्पादि मालया हा
रं तनोतीति विरस्वयति किं तु यद्वा तारागणं मुद्धमौक्तिकानां श्रेणिर्यत्र ता द्वृपा ग्रथितमौक्तिकया मालया हारं विस्वव
युक्तमिति सं ध्याकालः संध्यामिवं विधां मस्विंत्वनद्धत्र परां रामिव हारं विरस्वयति किमित्यर्थः ॥ संध्यारागः कियान
वशिष्टो स्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किं विद्रुमरूपानि गीतानीति लघ ॥ नन्वा तारा श्रेणि स्रजो पालक्ष्मितेन तद्युक्तेन वि
यता गगनेनैव हारं तनोतीति वा ॥ संध्यामेवं विधां विज्ञाय तत्स्वीभूत इति न किं चित्वा विशिष्टयाता श्रेणिस्रजा
हारमपि विस्वयतीत्यर्थ इति वा पिशाद्वार्थः ॥ अथच स प्रसिद्धो महानटस्तांडव नृत्तकर्ता शिवः जानोः सूर्यस्परागिस
त्रिस्तमितादस्तूर्यस्मितीति यावत् नेत्रे संध्यासमये मनः शिलातुल्यं च एवं आधिरस्थास्तत्वा कुसितनर्तकीरूपां वाइ
त्रां देवी संध्यां सम्यक् ध्यात्वा स्नायं संध्यावदनं ... त्वाष्टसुमूर्द्धि मध्ये तारा परैः परैव मालायस्यां तयद्गगनरू
पया पि त्रिस्त्रव्यापि मूर्त्य कृत्वा इदानीं संध्यावंदनांतरं अंगहारं सुखकरुपाश्च दिंगानां समतालमानं विक्षेपं करोति
किं मिति वितर्कः ॥ अस्मत्रिस्पां प्रहारकरणं चित्रमिति विरोधार्थापि शाद्वृ ॥ न केवलं चंद्रसर्पभोगादिनरूपितयैव तत्वा

नै०८१०२२

गहारं कोतीति किंतु वियत्तापितत्वेति समुच्चयार्थो वा ॥ ईश्वरो हि सायंसमये नृत्यति ॥ तत्स्वनुरागे मनःशिलातुल्यवर्णासं
ध्यामपीशां स्वसहचरीं पार्वतीति विस्मितां विशिष्टया क्रियद्रूपयापितत्वाङ्गहारं तनोतीति पार्वती स्तमीपेपीश्वरो नृत्यति। अथ
च महानतिप्रवीणो नटः कुत्सितानटीनत्तेऽनति वृद्धामपि संध्यां वयःसंधौ वर्त्तमानां तरुणीरसभावसंधौ वर्त्तमानी
वारसभावज्ञां अतएव सभायामनुरागोऽज्ञां सन्ध्यानुरागरञ्जितेनेसमर्थां द्विंत्पविघ्रतुल्ययातिविशालयास्तु रूमो
क्तिकरपरंपरान्वयायामालयोपलक्षितया तन्वांगहारं तनोतीति तदसांप्रतं किमपितु रसभावादिजनयं तत्पातया
सन्ध्यानुरागे समुत्पादितेपि नृत्तकर्मकौशलेनापि सन्ध्यानुरागार्थं स्वयमंगहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः। अथस्व
महान्नर्त्तकोवयःसंधौ रसादिसंधौ वा वर्त्तमानां तथा सन्ध्यानुरागे सन्ध्यानुरागे समुत्पादितेपि नृत्तकर्मकौशलेनापि
सन्ध्यानुरागार्थं स्वयमंगहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ अथस्व महान्नर्त्तकोवयःसंधौ रसादिसंधौ वा वर्त्तमानां त
थासमृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्यानभिज्ञां ज्ञात्वा सन्ध्यानुरागेणि मित्रये विशिष्टयात त्वास्वयमंगहारं तनो
तीति तदसांप्रतं किंतु अपितु तस्या नृत्तकौशलाभावान्नृत्तेन सभानुरंजने सामर्थ्याभावात् सभानुरंजनार्थं स्वयमेव नि
पुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ अथवान्योपि महानतिसमृद्धोऽटति। सर्वत्रगच्छतीति तादृशोऽतिचंचलोऽतिप्रसिद्धो वि

कुनटीमपिनृत्तविद्यायामचतुरामपिनयाकायकांत्याहत्वायोनुरागस्तद्विषयेईशांसौंदर्यातिशयेनैवरागमु
त्पादयंती॥ तथाशैशवतारुण्ययोः संधौवर्त्तमानांप्रादुर्भूतयौवनांरसभावसंधिस्थत्वाद्रसभावज्ञांवासंवित्पकाय
कांत्यानुरागिमतिकुनटीमपितरुणींरसभावज्ञांवातथेशांसपत्नींचविचिंत्यतन्वास्तदीयशरीरस्यातिविस्तृतयाश्वछ
मौक्तिकमालयाहारंविरचयतितत्रानुरक्तस्संस्तस्येमुक्ताहारंविहरतीत्यर्थः॥अथवमन्याअपियोजनास्तुधियोहनी
याः॥मत्तानुरोगेः संधयितिपाठेबहुत्वस्तकेध्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः॥अटः पद्याद्यस्तु॥ संध्यांदिगादित्वाद्यत॥तारका हसनक्ष
त्रकनीनिकाभिधायित्वंदशामसर्गएवोक्तं॥७॥नृपेति॥हेनृपमितारकराट् चंद्रः किरीटोयस्यस॥शंभुःसायंनटतिसायंन
टः नर्त्तकः सन्उद्धताद्यान्नृत्ताद्धेतोस्त्रुटितस्यन्नेषास्त्वंदाम्नोमालायाउच्छलितैः खंडैःत्राकलेरेवउडुकोटिकपटंकाटि
संख्यनक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धीरयद्भिः सद्भिरिहसायंसमयंदिङ्मंडलमंडयतिपरिष्कु[?]/एतानिनक्षत्राणिनकिंतुतांडवत्रुटि
तास्थिमालोच्छलच्छकलान्येवदिक्षुशोभंतइत्यर्थः॥अन्योपिचंद्रतुल्यकिरीटोनटोनृत्तंस्त्रुटितहारखंडैः स्त्रीहट्टंमंडय
ति॥मंडयतीवेतिपाठेउत्प्रेक्षा॥८॥कालइति॥हेप्रियेकालः संध्यासमयएवकिरातो॥ध्वस्वत्वश्ववर्णेहिंसकत्वान्मूढ
रूपोवाकालोगिरिमहान्स्वसंचारीशवरः स्फुटानि[?]विकसितानिपद्मानियस्मिन्यद्वाविकसितकमलंकंजलंयस्मिन

नैषटी०२२

घन प्रकटी कृतं मुंडी दंडद्युतिप्रकाशमानं पद्मकरं रक्तबिंदुवृंदं यस्मिंस्तादृशस्य दिपस्य वधं व्यधात् अकरोत्॥ तस्यैव हतस्य कृ
रिणो रुचिरा रम्या सं ध्या अस्त्रधारा रुधिरधारा धारा श्रुनखाग्राणि विदारित तदीय कुंभस्थलमौक्तिकानि। संध्यारागो
रक्तधारा तारा स्थूलमुक्ता इव शोभंत इत्यर्थः॥ स्फुटपद्मकस्येति बहुव्रीहौ कप्॥ ९॥ संध्येति॥ विष्णुना प्रभुणा हरेण
पूर्वं शिवायाः पार्वत्याः विवाहावसरे संध्यायाः सरागो रक्तवर्णो यमेव कुसुंभिः पश्चिमाशाया विभागः॥ प्रदेशः कुसुंभव
र्णकयुक्ता सिंदूरिका रक्तवस्त्रं तत्संबंधिनि तथोक्ते कुसुंभसिंदूरिकारूपपर्वणु अवे पर्यधायि परिहितः। यतो दिग्वलय
मेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेपि दिग्वसनादेविल्पारक्तदिग्भाग एव परिहित इत्यर्थे मिश्रांके॥ विवाहस्य
चतुर्थदिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य कुसुंभसिंदूरिकारम्यकौसुंभानि रक्तवस्त्राणि वधू
वरेण परिधीयंत इति शिष्टाचारः। तत्र शास्यादिववसनत्वाद्रक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः वर्णकस्तूतस्कुसुंभस्ता
नेताप्रागः सिंदूरिकास्थाने संध्यासरागपश्चिमदिग्भाग इति भावः॥ १०॥ प्रातः सायं संध्ययोः प्राची प्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्य
वर्णत्वात्सायं संध्यारक्तपश्चिमदिग्भाग एव कुसुंभसिंदूरिका। तं कथं वर्ण्यते इत्याक्षेपे॥ तत्परिहारार्थं प्राक्प्रापित रूप
वमाह॥ सतीति॥ हे सुनेत्रे सती दाक्षायणी उमा पार्वती जनुर्द्वहता परिणयता दिग्वाससा हरेण पूर्वा कुसुंभसिंदूर

५

कार्थी द्विसंध्यौ अनिर्दिश्य अपि प्रातःसायंसंध्ये लक्षीकृत्य द्वे प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ विवरागेन रक्तवर्णेन शोणाययोस्ते
रक्तवर्णेन शोणन्ते इति वा तादृक्षे रक्ते ऊर्ने द्वे वसने अलंनिषानां प्राप्ते किं विवाहद्वये संध्याद्वय रक्तदिग्द्वयमेव दिग्वसन
त्वाद्रक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः॥ शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे संध्ये लक्षीकृत्य रागेण रंजकद्रव्येन त
त्वापि स्तोने कर्मन्कृते ते प्रापिते किं। विवाहे वस्त्ररंजनाय कस्यचित्करे समर्प्यते तस्मात् शिवेन दिग्द्वयरूपे मम द्वे वस्त्रे
नवतीस्पां रक्तशोणिम प्रापणीयं इति संध्याद्वयस्याङ्गुल्लेस दिग्द्वयं रक्तशोणं चकारेत्यर्थः इति वा॥ स्तुनेत्रीति पाठे अ
संयोगोपधादिति निषेधात् ङीप् स्त्रित्वप्राप्तः द्विसंध्यौ समाहारद्विको रेकत्व अवंतो वेति स्त्रीत्वे बहिर्गौरादिति ङीप् संध्या
शब्दस्य तद्धितयद्वांदंतक्या द्विलस्तद्धितस्येति यलोपः॥ अनिरूश्याग इत्यनेनः कर्मप्रवचनीयात्वान्तद्योगे द्वितीयाग
त्यर्थत्वादणौ कर्तुरणौ कर्मत्वं पक्षे॥९१॥ आदायेति॥ योयं तात्तुरेव निट्ठः परिव्राट् दंडं श्रीतीर्थं पारिपार्श्विकमेव वेण
वयष्टिं आदाय सकलासु दिक्षु परिक्राम्यति॥ सोयं तापसः परिव्राट् सायंकाले अब्धौ निमज्जन् पातालं प्रवि
शन्नध्वव ऊजले जलाशये स्नानं कुर्वन् संध्यायामत्र्यंगगनं तदेव कषायरक्तं वस्त्रं अधत्त। वा उपरिस्थस्याधः
गः पश्चाच्च ततस्यापरिदंडस्यां परिवा निजमस्तकोपरिवा निजमस्तके परिवा धृतवानिव। एवं यतिरपि बऊकाल

नैषटी०२२

वस्त्रानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः प्रत्नपरित्यक्तमन्त्रकषायं वस्त्रं धारयति॥ काषायमिव संध्यासोऽन्यतद्व्यर्थः॥ मा
ठरः पिंगलो दंडः॥ भिक्षुः परिव्राड् कर्मंदी स्यमरः॥ काषायं तेन रक्तमित्यमरः॥२२॥ अस्तेति॥ यः सूर्यः अस्मिन्नस्त
त्वां वर्त्तमाने निकषयो यत्नाने सुवर्णपरीक्षापाषाणतुल्ये स्तावले संध्याराग एव कषो ऽक्षरेखः घर्षणे क्षरेखस्तेन प
रीक्षित॥ इयं द्यौस्तहेलिं सूर्यमेव हिरण्यपिंडं विक्रीय विनिमयेन कस्मै चिद्दत्वा तारारूपान्वराटान्कपर्दकान्क्रीता दि
तज्ज्याह॥ उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति॥ तथा च रक्तपीतं सूर्यसुवर्णं गोलकस्य निकषपरीक्षितसुवर्णरेखेव सं
ध्या दृश्यते॥ ताराश्च वराटा इव दृश्यत इत्यर्थः॥ द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिंगनिर्देशः॥ स्त्री
हि सुवर्णं दत्वा मूर्खैस्तया वराटकान्गृह्णाति धूर्तैर्वंच्यते च॥ वराटकव्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्वा वराटका
एव गृह्यते॥२३॥ पचेलिममिति॥ दाडिमबीजस्तुजाकालेन रक्तं अर्कबिंबमेव पचेलिमं तरोरूपर्यवस्थितं प
क्वं दाडिमफलं उत्तार्य गगनतरोस्त्रोटयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्वा बासंध्यारुचिस्त्वगिव अस्य दाडिमस्य प
क्वत्वा रक्तत्वनिरिखो भित्वा परित्यक्ता। तद्बीजग्रहणार्थं उपरितनबीजकोशावत्संध्या दृष्टा यत्नतः॥ तथा
बीजग्रहणानंतरं तारानंतरं तारामयं तारारूपं अदसीयं अमुष्य दाडिमस्यामी यां बीजानां वासं बंधि अस्थि

५

बीजमध्यस्थश्वेतकणानां पृथग्वृंदं निष्ठ्यूतमिवोद्गीर्णमिव बीजानि त्यक्षयित्वा गृहीतरसं तदंतर्गतश्वेतकण
द्वि वृंदं पुनः पूत्कृतमिव ॥ नैवैकालादन्यः स्वयं दाडिमं न क्षेप्तुं समर्थः ॥ अन्योपि दाडिममुत्तार्य तत्त्वचं परित्यज्य बीजा
न्यास्वाद्य गृहीतरसान्बीजकणान्पूत्कृत्य त्यजति ॥ २४ ॥ तारेति ॥ सामर्थ्यकाले न कर्त्तरि विमे वैतपत्रिमदाडिमं त
निष्कुलाकृत्य निर्गतबीजकलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा तदीयात्वगेवैषा संध्या उज्झिता ॥ वाक्यार्थः संभावना
यां उज्झिता किमित्यर्थः ॥ तत्किमित्याशंक्याह ॥ बीजानि आदमादं न क्षयित्वा २ यस्य स्वरूपस्य पक्वदाडिमस्य संब
न्धि अस्थि पृथग्मिव दूयंते तारा तति निरष्टीविनि ष्ठ्यूत ॥ जग्ध्वा जग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीक्ष्ण्ये णमुल् ॥ द्विर्वचनं च
निरष्टीविकर्मणि णिचू ॥ निष्कुलाकृत्य निष्कुलान्निष्कोषणे इति डाच् ॥ रूपकोयं श्लोकः ॥ २५ ॥ संध्येति ॥ हे प्रिये संध्या
वशेषे संध्यावंदनांते धूर्जटेः कृतं तांडवनृत्यं येन तस्य चंडीपतेः पदोच्चरणयोः दृढपतनं तेनाभिघातात् हेतोः कृत
तपालु भिन्नत्पततनक्ष्वेलैः क्षलितैः कैलासशैलसंबंधि स्फटिकाश्मनां खंडैः शाकलैर्घोरं मंडित्र लं कृतं नभः ॥ कै
लासस्फटिकखंडा एव गगने तारारूपेण शोभंते ॥ उत्पतयालुभिः स्टहि गृहीत्यालुच् ॥ २६ ॥ इत्थमिति ॥ सनल
उनः लैमौ कलाषे किंनृत इ ... प्रकारेण वर्णनजन्मनः स्तुतिजातया ह्रियेव पर्क्रांतवर्ती निर्गतां संध्यां प्रतीत्य

नैषधी०२२

निश्चित्यांतरिक्षं गगनं तारा तमोऽस्यां दंतुरितं मिश्रितं निरीक्ष्यमाणः ॥ अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्जया पक्राम
ति ॥२७॥ रामेति ॥ नो हे कामशरासनमेव चतुर्थो यस्याः तू दर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि हे ॥ मिरामस्य जामदग्न्यस्य
बाहुश्रुणमर्मणो व्रणनाङ्कितो रुत्पन्नातिपीडातस्यावेगो हा धिक्याद्धितो निजस्थाने स्थातुमशक्नुवन् क्व सन्
नीत्पारत्नाकर एवायं प्रस्तुतस्मिन्नवसरे उत्पपातोर्ध्वमागात् ॥ नेदं नभः । यः पूर्वमुत्पातः सत्रपामजलः स्फुरद्रत्न
गर्भो रत्नाकर एवायं न त्वेतन्नभ इत्यर्थः कीदृश ग्राहाणां जलचारिणां जंतूनां ओघैः किर्मीरिता मिश्रिता तत्स
हिता मीनाः कं वक्त्रं शंखाश्च यस्मिन् ॥ नभस्तु ग्रहसंबंधी ओघः [illegible] बृहस्पतताराग्रहसमूहः ध्रुवमंडलग्रहसंबं
धी समूहो वा तेन मिश्रितो मीनाख्या राशिः केतुः शंखाकर्कं [illegible] रविशाखा यैन [illegible] यस्मिन् । रघुनाथेन किं लसेतुबंध
नामयेत्यारेण समुद्रो [illegible] कुमार इति ताव [illegible] मात्रेणापीडातिशायादुत्पतितं इत्युच्यते ॥ परशुरामेणापि निजवसन
र्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सन्नुत्पतितः ॥ समुद्रजलस्यैव यं कालिमानं तु गगनस्य उत्पतितस्य समुद्रस्याधोदेशे ॥
स्थिता निरन्नग्राहादीनि श्रध स्थितेन जनेन नखेन द्रष्टुं शक्यंते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एवं तु राश्या
दिरूपाः त्रिशष्टी ध्रुवताराः सामुद्रमौक्तिकान्येव नतु तारा इत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ग्रहाशान रिति प्रवृ स्थानत्वान्नदीत्वा

भावाद्भस्वाभावः॥ क्वचित्पाठस्तु स हैकवंशः प्रजनवन्न्हितिवत्समर्थ्यो नीयः। यद्वा शिष्टकविप्रयोगदर्शना ज्ञातव्य
॥२०॥ मोहयेति॥ हे चैत्र पुष्पशरेण कामेन देवानामप्सरसां च मोहायान्योन्यमत्यंतानुरागसंजननार्थं देवादीनां
मुपरि वर्तमानत्वात् दिसुका ऊर्द्ध्वक्षिप्ताः प्रसूनपुष्परूपाः शरा एव तारा इत्यहं शंके। ननु कामस्य पुष्पशरत्वेपि पं
चबाणत्वात्ताराणां बहुतरत्वात्कथं कामबाणत्वमित्याशंक्य समर्थयते। खलु यस्मात् पंचशरस्य नाम्नि पूर्वप
दत्वेन वर्तमानः पंचशब्दः प्रपंचवाची प्रकृष्टः। पंचो विस्तारस्तद्वाचकः न तु संख्यावाचकः। पचि विस्तारवचने इति
स्वार्थण्यिजंतात् धातोः पचाद्यचि पंचयति। विस्तृतं भवति। पंचाः शरा यस्येति विग्रहो न तु पंच संख्याकाः शरा यस्येति
वा तस्मात्पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः॥ कस्येव पंचास्यवत् सिंहो मृगेन्द्रः पंचास्य इति सिंहाभिधायिनि
पंचास्यशब्दे सिंहस्य पंचसंख्यमुखत्वाभावात्। पंचयति विस्तृतं भवति पंचं विस्तृतमास्यं यस्यासौ पंचास्य इति व्युत
त्या पंचशब्दो यथा विस्तारवाचीति तथेति। व्यासप्रपंचो विस्तार इति हलायुधः॥२१॥ नक्तमिति॥ नक्तं विरहेण कुल
स्यापीडितस्य नक्तोन घर्मिंदाकिन्याः कुलमेव कुलायाः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य द्वयोर्नेत्र
योरपां अस्तु जलानां इष्टं तियेविंदवः संततिः एव तारका अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यते तथा तासां ताराणां संक्रमणान्निपुण

त्यवशाद्भूमिं प्रत्यागमनवैशद्यौ निगलद्दीर्घजलानां धारा एव पतंति। हृशोः संति चिरं स्थितिर्मंतियानि वाष्पदृष्टपतितानि
ताराइति वा॥ तत्संक्रमणानि स्थितताराप्रतिबिंबभूतानि तत्तुल्यनिपतंत्यधःपातीतियानि दृष्टपतितानि धारा अश्रुप्र
वाहाः तासां ताराणां संक्रमणानि वीथयः मेषादिसंक्रांतयो वा धारा अश्रूणां प्रवाहा इति वा॥ स्त्रियो हि विरहमसहमा
ना रुदंति। संतिपतंतीतिचेत्तिङंतं दृष्टपदविशेषणं वा॥२०॥ अमूनीति॥ हि प्रिये गोधाख्या तारा गोधा। मकरराशिसंबंधि
न्यस्तारा मकरः कुलीरः कर्कराशिस्तत्संबंधिन्यस्ताराः कुलीर अमूनि प्रत्यक्षदृश्यपान्यमरनिर्झरिण्याः मंदाकिन्या यादांसि ज
लजंतव एवेत्यहं मन्ये॥ गोधामस्याः कर्कटका अपि वर्त्तंते। उपरिवद्रूपं नेतस्माद्देवनद्या यादांस्येवैतानीत्यर्थः॥ तदुपरि
वर्त्तमानेन नद्रुष्टुयोग्यानत्वधःस्थितेनेत्यत आह॥ तस्या नाकनद्याः नीरे केलंतः क्रीडंतः सुरास्तस्याः कोशाद्दीत्या दूरं त
लपर्यंतं मज्ज्यान्निवृत्त एव जलतलगामित्वादधोभागे इतोऽस्मद्देशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः। नभोभागे स्थिता अपि जलत
लगामित्वाद्यथादिपादांसि व्यक्तं पश्यामइत्यर्थः॥ गोधीकारं कृकवमंडलं गोधा ज्येष्टा वा॥२१॥ स्मरस्येति॥ त्रिलोकीज
यवादनीयः वादनार्हः स्मरस्य संबंधी अयं प्रत्यक्षदृश्यो विशारवान् क्षत्ररूपः कंबुर्शंखः दिवि वकास्ति किं। उच्चतरदेवो
वादितं वाद्यं सर्वकर्णपूर्तं इति गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कंबुः किमर्थः यस्मादपरस्य कस्यचनटस्यो
स्य

डुमयैस्तारारूपैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रशक्तिः वाद्यनिर्माणं घटते ऽपि तु स्मरस्यैव धनुर्बाणानां पुष्परूपत्वदर्शनि
त्तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपसंभावनाय युक्तत्वात्ताराकुसुमरूपः कामशंख एवायं गगने शोभते ॥ न त्वन्यदीय
इत्यर्थः ॥२२॥ किमिति ॥ या इयं रजनी योगिनी स्त्री पुंससंयोगे कामं उद्दीप्ता भवति पश्चान्निश्चेष्टा भवति ॥ अलग्नं निराधारं अं
बरचुंबि आकाशावर्तितारामात्रात्मकत्वाद् दलभ्रमराशिरूतं वा इदं प्रत्यक्षदृश्यमानं पंकं कुर्वतो नो रूपः शंखः अस्या रात्रिर्जा
नातीति कथयति ॥ योगिन्याम् अहं तीं योगर्द्धिं वर्दति ॥ दिवा दर्शनीया वा दिदृशानी दृश्यमानः शंखो रात्रिर्जातेति कथयति ॥ येन
शक्तिं निराधारं वस्तु कथं स्थापयेत् ॥ योगिन्यपि हि स्मितमपि कं विज्ञीचयति किं चित्तं मोहयति ॥ मूर्छां प्रापयति ॥ अतं करो
तिवा ॥ तस्माद्योगिनी किमित्युत्पद्य ॥ कंबुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्तव्यं ॥ अजीजिन दमूलउदि
ति एणावडी तुपधा कम्बवः ॥२३॥ प्रबोधिनि ॥ हे प्रिये प्रबोधकाले जागरणसमये ऽथ च सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिसमये ऽहनि दिने
बाधिनां निःसर्पदीप्तिध्वस्तकौ ॥ तीनि ॥ अथ च नौ तिकारणानां शान्तिरूपपत्नी निनाराः नक्षत्ररूपाणि गमनं संबंधिनी कुड
मानि नितरां दर्शयन्ती अथ च दृष्टांतं कुर्वती शून्याध्वनि बौद्धादि शून्यवादिदर्शने विषये योगिनी न दर्शनरहस्यं जानती
काचित्प्रव्रजितेवेयं निशा स्फुटमाला इति तादृशं दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजंगमात्मकं सकलं जगन्मृषा

नैण२।०२२

असत्संज्ञा आह अद्भूते॥ बौद्धा हि दर्शने हि ज्ञानस्यैव बहिर्घटाद्याकारत्वाज्ज्ञानातिरिक्तं सर्वं मिथ्येति तन्मते गिम्यपि प्रपं
चो मिथ्येति दर्शयति। तथेयमपि रात्रिरहन्यदृश्यान्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगाद्गगने दर्शयतीति क्तिावः॥
मिदर्शनं करोतीति वेति प्रतीयमाने ऽसंदेहः॥ २४॥ एणाङ्क इति॥ हे मैथिलि त्वन्मुखे एव द्वौ आल्हादकत्वाच्छिशुएणयुगर्भ्वं द्वे लसतः
प्रकाशेते तथा नव ब्रह्मयुगमिव धनुर्यस्य तेन स्मरेण त्वन्मुखे द्वौ विमलौ मृगावांश्च दृत्वा संप्रति पत्रवदित्सत्तुमानप्र
सिद्धोयं अंकमयः कलंकस्तस्य एणमृगः सपत्राकृतः मुखे तत्र्चापदर्शनाऽऽरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापरपार्श्वे
निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः स एव मृगः ताराणां पुष्पालि नक्षत्ररूपपुष्पपंक्तिस्तस्या दर्शनादवान्निस्तेनानुगतस्स
न्॥ स हि तदा पलाय्य गतोयं गगने दृश्यते किं च ह्ते मृगेण न भाव्यं स चात्र नास्ति स्वापः कामस्तु मुखे लसति गगने च

तुल्य

मृगशिरोनक्षत्रं मृगाङ्का बाणकाण्डपुष्पैस्ताराणुगतं दृश्यते। तर्हि कामेन विद्धोन्तर्गतपत्रपार्श्वे बहिर्निर्गतबाणस्तहि
नोव्यथितः पलाय्य गतः स एवायं मृगो दृश्यते॥ किमिति प्रतीयमाने ऽसंदेहः॥ सपत्रनिष्पत्रादति व्यथन इति डाबा॥२५
लोकेति॥ हे मैथिलि ब्रह्माण्डं आदौ सर्वस्माद्दपि पूर्वं सृष्टिनिर्माणं यस्य ब्रह्मश्चचिरकालनिर्मितं पुराणं मण्डपमिति ब्रा
जनितं तदिव शोभत इत्यर्थः। यत्नो त्रयाणामपि लोकानामाश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्ज्ञातो मंडपोपि लोकानामाश्रयः॥ त

८

छायानिवासिन्या लोकानामाश्रयनामतोऽञ्चतस्य अतएवास्य ब्रह्मांडमंडपस्यानु काष्ठं दिशि दिशि एतत्संबंधिनी
तु सर्वस्तु दिक्षु अस्यैव तत्संबंधिनी काष्ठानि दारूनि लक्ष्यंते तत्तुल्यानि नक्षत्राणि स्वकांतिरूपस्य उत्क्षोत्तरेतु
त्करस्य संबंधीनी वांतिरुद्गारस्तद्दंतिसंति घुणा व्याकीर्णनिर्मितो व्रणः छिद्रं तस्य द्वारं मुखं तेन निशानि तत्तुल्यानि घु
णोत्कीर्णदारुरजो युक्तानि दारुछिद्रमुखवीनी वदत्रूपत इत्यर्थः॥ जनाश्रयनामा मंडपो भ्वतिजीर्णयदा भवति तदा त
दातदीयकाष्ठेषु घुणा भ्वर्तंति घुणोत्कीर्णगलद्रजो युक्तानि घुणकृतछिद्रमुखानि दृश्यन्ते निश्चितानि च द्रूपं तेन॥ नीवना
निनोती तिनाव मंडपोस्त्री जनाश्रय इत्यमरः॥ अनुकाष्ठं विभायामव्ययीभावः॥ पद्यांतरे विनत्र्यर्थं॥२६॥ इदानीं सर्व
रव्यापितमावर्णनं प्राच्यादिक्रमेण पक्रमते॥ शर्वरीति॥ हे नैमिषांधकारः शर्व्यामयत्नी दिक्प्रावीतस्यां वासरस्य
मिता सूर्यप्रभामर्यादायानात्वगात्ववछ्रुरखंलो निरर्गलः शाक्रेतस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरप्रवाह स्तस्यप्ररूपाम
प्र इवयो जूयते त्वरां प्रसरति॥ प्राच्यांव्या गोतीत्यर्थः॥ एवं पूर्व॥ प्राच्यामेव वैरावतदानजलप्रवाह इव पूर्वं निरवा॥ ज
लप्रसरोपि वर्धायगमात् प्रतिगतप्रसरः सन्नतितरां प्रसरति॥ छुड् सर्पणे इत्यस्माद्यङ्प्रत्यये यङ्द्विर्वचनं॥२७॥
दक्षिण दिग्व्यापितमोवर्णयति॥ रामेति॥ श्रीरामस्य लिः सेतुः समुद्रबंधरवरूपामत्वद्गिमावलिर्यस्यास्तस्या दक्षिण

नैषध०२२

स्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकं भ्रमं कस्य दिक्पतित्वात् दक्षिणदिक्स्थं तत्तद्वाहनं दूरात्त्वीक्ष्य सहजात्म महिषवैर
स्मरणाद्वधाँतायते कज्जललीलोधकार इवाचरति॥ विवस्वान्सूर्यः यद्यमवाहनं दूरात्त्वीक्ष्य सहजात्म माहिषवैर
स्मरणाद्विस्मृतः सन्नयान्त्वान्स्थान् गृहीत्वा प्रस्मृतः पलायितः इव॥ दक्षिण दिशि तिमिरं यममहिषमश्चोतन इत्यर्थः
अत कपर्दिन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितं। अत एव तेनोप्यश्वानां जयं युक्तं॥ धांतायते उपमानादाचारे कर्तुः क्यङि क
ङंतात् तङ् सेनैरासौ स्त्रियां घुमानित्यमरः॥ २८॥ प्रातीची व्यापितिमो वर्णयति॥ पक्कमिति॥ मानुविंबं प्रत्यग्गिरेः प्रती
च्यां वर्त्तमानस्यास्तावलस्य सानुनि कालचक्रात्पक्वं महाकालस्येंद्र वारुणपाः फलमासीत्॥ किलेवमहं मन्य इत्यर्थः
तथाऽहं अतिपक्वत्वाद्दृंतस्लथत्वादुच्चतरदेशाद्धस्तात्। दृषदि शिलायां निपातान्नदलितं घाताद्दितो विन्नस्य विदी
र्णस्य नस्य भानुविंबरूपस्य महाकालफलस्य तत्क्षतमानि बीजान्येव तमांसीति जानामितमां नितरामन्योपर्वता
दिकठिनतरसमुद्रवंजं वीरवर्तुलं पक्वं सदग्निरक्तं रुक्तबीजं महाकालफलं गृहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारेद्वैवे
वध्यते॥ अस्तमयसमयसंबंधात्परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतं च भानुविंबं महाकालफलमिव तमां
सि चूर्णस्य तस्य शकलतमानि बीजानि च प्रसरंतीत्यर्थः॥ अन्यदिग्गपेक्षया प्रतीच्यांमायं समये सूर्यस्य ध्वांवं॥ धि

९

नः प्रकाशस्यासत्त्वादल्पांधकारस्य सूचनार्थं तमसो बीजत्वेन निरूपणं ॥ २५ ॥ उदीचीं व्यापि तमो वर्णयति ॥ यस्तु
रिति ॥ चैत्ररथं कुबेरवनं तदेवान्यन्नाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याः चैत्ररथाख्यवनरूपपत्रवल्लीकायाः ।
उत्तरस्या दिशः मृगनाभिः पत्रवल्लीरचनासाधनं तत्ता कस्तूरी । तद्दृष्टो जनैरेवं व्यलीकं शंकते स्म तमंतमः । गिरीणां पत्युर्हिमा
चलस्यायश एव । यतः सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाज्ञास्वततत्सूर्येनानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रिर्यद्यपि गिरीणां पति
स्तथापि सूर्येणानादृतत्वाद्धीन एव । मेरुरेव महान् ॥ अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ २० ॥ ऊर्ध्वदिग्व्यापि तमो वर्णयति ॥
उद्धमिति ॥ तमालश्यामलं यद्व्योम दिवा सहस्ररश्मिः सहस्रन सहस्रसंख्यैः करैः किरणैः रथ्यवहस्तैरूर्ध्वदूरोच्चप्रदे
शे धृतमिवासीत् ॥ तत्र च एवं तमालश्यामलं च सुमनाविनासायं समये सूर्यविनाशात् द्वारकेणतेन विनाधः पतत्सु
न्नेदिष्यतां अतितमां नैकद्व्योमेति तिमिश्रं कृतं कस्मादकस्मादागतमपि तुं तिमिरं नाम किमपि नास्ति किं तु निकटी
भवद्गगनमेव । न मिश्रं मित्यर्थः ॥ पतत्र द्व्योम्मेवं तमिश्रं कृतं नूनं मे निकटता मे जिन तु तदतिरिक्तं तमोऽस्तीति वा ॥ अन्य
दपि यत्कस्याविकराम्नायस्य ऊर्ध्वं धार्यते तत्तत्र दस्नाविधः पतत्येव ॥ वेदिष्टतां अतिशायने इष्टनित्रं तिकबाधयोः इतिने
दादेशः कुतः पदेसार्वविभक्तिकस्तसि ॥ २१ ॥ अधोदिग्व्यापि तमो वर्णयति ॥ ऊर्ध्वेति ॥ सामर्थ्याद्दिग्धिना ऊर्ध्वं सूर्यरूप
दा

नै०टी०२२

स्यैवोपरिभागे अपितोस्युक्तु कज्जलंधारनार्थमधोमुखोतितमांमहान्कटाहे हः कर्पतंतत्कल्पे तन्तुस्नेहस्तमेवोपरि
अधिकरणे प्रकाशकारिणी कज्जलधारिणार्थिने दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत्कज्जलं न्यधायि न्यस्तं तत्कज्जलमेव
तमः स्वाक्रमसंजातबहुलेन सत्वाभिलघुत्वं पतनारब्धकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तत् ह्रस्वं सत् भूमावधवर्लकं अतिना
रेणपतितं किं॥ गुरुत्वाद्धि पतनं युक्तं। तत्कज्जलमेव। तमो पतितं तमः किं अपितु तमो नाम न किंचिदित्यर्थः इतिवा॥
कज्जलमपि कर्पटे धृतं क्रमेण बहुलत्वं गुरुत्वादधः पतति॥ कटाहः कर्पटे तथेति निघंटुः। ईषदसमाप्तौ कल्पप्॥२२॥
ध्वांतेति॥ ध्वांतो नैवैणतास्या कस्त्वयति थाशितिना नीलेनांवरेण गगनेनाघनेन वस्त्रेण यद्भाव्यं तेणनास्याः स्त्वा नीलेन गग
नेनोपलक्षितास्तथानिशितत्वात्पुष्पतुल्यरूपत्वाद्ग्रहैर्ज्वलैः स्ताकैर्नक्षत्रैरेव रत्नैर्वारस्य कामस्य वीरैरूपलक्षितारयवता
रैरुज्वलैः पुष्पैरूपलक्षिता। स्तथाप्रकाशमानावान्मंदाक्षैर्मदनयंत्रैनर्नैर्लक्ष्यालक्षणाया। अथवमंदाक्षस्य लज्जाया वि
षयभूता। मयैवो लज्जावत एवाभिसारिका। स्वैरिणीतुल्यादिश्या। अनिंदो चंद्ररहितायां अनुदिनचक्रत्वा छायांमेनि
शामायांति॥ प्रत्यागच्छंतितस्मात्सपत्नीत्वांत्पात्वं सेर्ष्यान्विव॥ अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभर
णैः कृष्णायां च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणैः समायांतीति॥ अपिकस्तूरीकृतांगरागा नीलवसना प्रछन्नधृत
ता

१०

पुष्पाः कामबाणपीडिता। सलज्जा। सत्यः कामुकं प्रति समायांति। तदीयनायकस्य संघर्षो भवति। तस्मादिशोपीत्यर्थः। स
र्वत्रापि दिशः एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः तिर्यग्व्यापिनमोवर्णितमेन ॥ कांतार्थी नां तु यायाति संकेतं सा त्विसारिकेति
मंदाक्रमे द्रुतिपाठे मंदनयनीनामस्त्र इदं रूपा समीवा कुल्याता ॥ अथ च तमोवाकुल्या मंदाक्षि। तत एव मज्जमनालज्जा या
वामंदगमना इत्यर्थः। तारस्यांतः सर्ववत्। मंदार्वेति उवस्रावः। ॥२४॥ नास्यदिति ॥ हे तन्विं सर्वांगिणि। स्वन्मयिंरवि रूपांद
क्षिणां दृष्टरूपमस्तत्यव्याजेन द्राक्षी प्रमीलयन संकोचयतः। आदिपुसन्याधि हेला मिथो न्यने मिलंतौ ह्यव पक्ष्वला भूर्धा
धः पुटे यस्य निमीलनवशादन्यो न्यसंगयपुटत्वात् निवि हरो मकं अतएव रूपामत्वलक्ष्या विजितं नितरांपराभूतं इंदुत
त्मयेन ताहवां पश्येनेत्र संबंधपूर्ध्वा धः पुटघनी तरोमाण एवतमांसि वयमाव द्मेह ब्रूमः। न खलु तमोन्याः नितमासीत्यर्थः ॥
तिमिरव्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः ॥ पक्ष्मेति जात्येकवचनं ॥२५॥ विवस्वतेति ॥ विवस्वता नेत्र मित्य परंनामधेयं
यासां ताश्च रूपाः जनानां गावोपि स्वस्यवाचो किरणा नां सहस्त्रेण समं सहमिश्रा दिनेति मिलिता। सत्योऽनायि षतेव
नीता इव यस्मात्तेन खलु तेनैवेदमांध्यं प्रकाशीनावान्नेत्रापगमा च्व रूपाग्रहणं न तं धकारैः कृतं इदमांध्यं ॥ तमो वशा
त्किमपि न दृश्यत इति भावः ॥ अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्त्रेणामिश्रिताः परेषामपि गावो नीयंत इति ॥२५॥ ध्वांतमे

नै०८६।०२२

ति॥ हि यामोरुत्र्ञतिस्तु दरोरुध्वांतस्य विचारणायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यनिरूपणा
त्मकं काणादं दर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मनं संमतं॥ खलु यस्मात्कारणात्संप्रदायविदः तद्दर्शनं वैशेषि
कं शास्त्रं औलूकमऊर्वदंति॥ अतएव तमसस्तत्त्वनिरूपणाय नाशेपि स्वरूपनिरूपणाय तत्संमंसमर्थं॥ उलूकघूक
स्य सर्वं बंधि दृश्यपत्तेनेनेति दर्शनं नेत्रं हि तमस्यपि घटपटादिस्वरूपाणां यथात्मदर्शने समर्थं भवतीत्वैशेषिकमप्युलू
कापरनाम्ना कणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकं दर्शनं ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणीयसमर्थमिति युक्तमर्थः॥ इति
छलं॥ वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमो भावरूपमभावरूपं चेति॥ संदेहे भासामभाव एव तमः इति तत्त्वविरोधेन व्यो
मशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येण भावरूपमेव तमो न्यस्तु रूपतः॥ श्रीधराचार्यस्त्वारोपितं नीलरूपमेव तम इति
निर्बाधभावविस्मतेश्च तमःप्रतीतिर्नीलाभाव एव तम इत्युक्तमिति तत्र विरोधं पर्यहार्षुः॥ एतदसहमानाः श्रीमदुदयना
चार्यादयः पुनः भासामभावमेव तमस्त्वं जगनिरनैषुः॥ यस्मात्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमसस्तत्त्वनिरूपणाय
दक्षमभाकुरिति वा न्वयः॥ महत्तांधकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति ध्वांतविचारणायां क्रियमाणायां घूक
नेत्रमेव चातु सर्वेभ्योप्यधिकमिति मम मतं मतं पुनः संमतमित्यर्थः॥ उलूकनेत्रमेव गाढांधकारे घटादिविलोक

२२

प्यितुः सामर्थ्यं॥ अन्यदीयनेत्राणां त्वां भ्रमिव ज्ञातमिति भावः॥ यतो वैशेषिकैर्घटादीन् विशेषान् वेत्ति ताद्दशी मु
हांधकारे घूकनेत्रमेव घटादीन् भेदेन जानाति न त्वदन्यदीयं नेत्रं तस्मात्तदेव वराविति॥ तत्र द्दष्टांतसमस्तमर्थमुत्तरसर्गे
उलूकवृत्तांतकथनात्॥ इति काणादस्यैवोलूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकं वा मंतव्यं प्रतीपेव द्दविणेवाति सुंदर इति
विश्वः॥ वामोरुसंहितत्रिरफित्यादिनो ङिन्नदीत्वाद्ध्रस्वः॥ औलूकं तेन प्रोक्तमिति सूत्रे पद्धेति तस्येदमिति॥ द्द्याह्लानीति॥ म्लि
निस्तृत्वाः कालिमस्य हीनिः त्र्यपामस्य श्यवंडालत्वात्म्लानिः प्रयुक्तस्य निःश्रीकस्य तथा ऽन्नावस्तत्वात्स्पर्शगुणनिषे
धस्य ऽन्वेः स्थानस्माथ श्वचंडालत्वाद्दिवास्पृश्यस्यास्य तमसः राज्ञस्त्रिशंकोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण दृष्टिमीणामवसंप
न्नाफुल्लेनस्यहृत्पलाभो घ्व राज्यसमृद्धिः कौशिकीयत्रौलूके अथ च वैश्वामित्रे दृक्नेत्रे विवाहाया न्यत्किंचित्प
त्रिपरं किमपि च वस्तु लक्ष्मीरूपप्रियं हितं न नातनोति विकरोति किंतु तदीये एव नेत्रे लक्ष्मीलाभहितं करोति॥ अस
न्नातिर्किं चिदल्पमपि प्रियं नातनोति वा॥ अंधकारे हुलूकनेत्रे एव पदार्थान्निरूपति॥ इति तत्संपत्तयोः प्रिया॥ त्रिशंको
श्च संपद्दृश्या मित्रस्यैव नेत्रयोः प्रियानान्यस्य॥ एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धं॥ कौशिकीयद्दशा द्दशः॥ ३७॥ प्रसर्द्दी
ना॥ योरवि॥ नवानौ यह्णणी मध्ये खलु निश्चितं स्पर्द्धी विषक्तो राजा॥ उल्लूकनालोकः॥ संघः तस्यरवेः त्वयादृश्यासतम

स्कंदितानिरंतां परान्भूतास्कन्दाशोऽम्लानद्ध्वत्रकांतिर्यस्मिन्नतत्र तथास्फुटं उपलब्धानि श्रूयेन जनेन दृष्टानि घटादि
स्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिकाकर्मीभूतं दिनं अंधकारमेवालोकत दिनेतस्पदत्वनिराशंकेः दिनमंधकाररू
पत्वेनैवमेन इत्यर्थः॥ तथाव्यक्तलब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमंधकाररूपत्वेनैवमेन इत्यर्थः॥ तथाप्यक्ते
मेवालोकमपररूपदर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैवमेने॥ अर्थद्वित्वावित्यर्थः॥ अंधकारस्फुटालब्धरूपमित्यादृ
त्यायोज्यं॥ तेन तामसा विपरीतदृशः एवमवंतीति व्यज्यते॥ एवं विधमंधकारं च स्फुटमतिप्रसिद्धं स्फुटकलास्वरा
स्पकलधं रूपं येन तादृशमालोकमेवापररूपं स्फुटरूपमपि तमः॥ स्फुटरूपमपि तमः स्फुटकलारूप॥ आलोकेनापररूप
दितिमिरुद्धमित्यर्थः॥ अथवयेग्रह राजः सूर्यः आक्रांतनक्षत्रलक्ष्मीकांतद्युमंसूर्यदीप्तिमिवायमुल्लकलोको
दिवादिनेऽधकारमपररूपत॥ रात्रौ वा अधकारमालोकमपररूपत॥ दिने सूर्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यालोक
इति ददर्शेत्यर्थः॥ कीदृशीं तद्युसंकीदृगधकारं स्पनदुंसकत्वान्नदुंसकैकशेषिकवद्भावेन वा व्याख्येयं॥ सूर्य
दीप्तेरेव समास्कंदनं सामर्थ्यात्तमसैव रात्रौ यत्तिरस्करणं तेन नक्षत्रशोभायस्मिन्निति वा॥ इत्यादि व्याख्यानानि
ज्ञातव्यानि॥ लक्ष्मीमिति पाठे नदीत्वे पिसमासांतविधेरनित्यत्वात्कब्नाव॥ मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यः॥ अंधकारो

स्त्रियामित्यमरः॥२८॥ दिनद्युतीति॥ अंधकारः इत्याकलनाय मामस्त्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलग्नाः पदार्थमात्रसंबद्धाः प्रतिछाया
एव वारीगूढार्थविदिकाश्च वारनारीः विधाय वारपदं तात्स्मो इत्वा दिनं प्रतिमं प्रेष्य समागतास्ताः तत्र तस्य छन्नां तं द्रष्टुमिव पुनः
प्रवेशयायत् निजनेकद्यामित्यर्थात्॥ इति किं मम अंधकारस्य देषिणीमामसहमानि दिने विषये एषां वस्तूषु॥ नांकी इकः प्रवारो वि
हरणं स्नेहाद्दिव्यवहास्येति॥ दिवा प्रतिपदार्थसंबंधाः छाया एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमंधकारं प्राविशन्त्र
त्रौ हि एकस्थानिवच्छायांधकारेण स्नेहकीभवतीति तत्संबंधात् देवमहानंधकारः प्रतीयत इति भावः। एतेन प्रतिछायापि तम
एवेति वर्णितं। अन्ये परात्रौ लोकस्थितिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेशसुशकत्वात्॥ वारनारीः संप्रेष्य तत्र तत्संक्रांतं विवार्य
समागतास्ताः प्रभुमात्मनविधं प्रवेशयायति। छाया एव वारीः प्रतिवस्तुलग्ना आद्यरूपं तदितिवा॥ वारीः उंमयोगान्तौषा॥२९॥ इदनी
वंशोदयं वर्णयितुमुपक्रमते॥ ध्वांतस्येति॥ तेन नराधिपेन नलेन स्तुं क्रियमाणया दिषःशत्रुभूतस्य ध्वांतसवर्णनया तुष्टः कुहुः
वज्रपाकुसुमवदरुणा श्रीर्यस्य स उद्यन्नवदयन्न उदयन् प्राप्नुवन् राज्ञी तेनैव राज्ञा ध्यानं तरं अनुनये छयेव प्रसादनेवाछये
वो पार्श्वोकैः स्तोतुमारंभितः अन्योपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन् अरुणो भवति तस्य हारार्थमुदितः सन् वर्णकेन प्रसादनेन
यं स्तूयते॥ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा॥ इव शब्दस्याप्रयत्नयोजनाद्वा॥ उपाश्लो किं सत्येति॥ णिजंताकर्मणीविरण॥३०॥ पश्यपति

नै०८१०२२ ॥हे प्रियासि प्राणप्रिये एषइंदुश्चंद्रिकाभिश्चकोरणां चंद्रिकात्त्वदमृतपायिनां पक्षीणां च एव चुलुकास्तान्पूरयित्वा प्र
कर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थः ।यावल्लाव चकोरचंचूपूरणं न वति तावत्प्रमाणं वर्षति तर्ह्यं त्वं पश्य ।किंभूतः अदेहदयाच
लस्याधित्यकाभूस्यो ध्रुशिखरे ऐवतिरस्करिण्या जवनिकया निमेषलक्षणं अल्पकालं आहृतोपि सन् संपूर्णोऽदितो
पि प्रथमचंद्रिकाभिरेव चकोराणामानंदं करोति किंतु न रुदितः सन् इति भावः॥ अन्योप्युपकारी दुरस्थोप्युदयोन्मुखो
ऽन्येषामुपकरोति ।चुलुकप्रवर्षप्रमाणइत्यादिना श्लेषेण मुकुलोपक्षः॥ ७१॥ ध्वांत इति॥ हे प्रिये त्वं चंद्रोदयात्पूर्वं ध्वां
ते सति द्युमांतान् ।। तरुनिकुंजे दिवसे नैव वृक्षाधोभागाने न संयोगार्थं कामुकदत्तं संकेतनिकेतं ।आगताः प्रागताः आभि
सारिकाः स्वैरिणीः शंकस्व संभावय ।तथा इदानीं चंद्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्त्ति छायाछलात् ऊर्जितं पूर्वं धृतं नमो
नुकूलं नीलं चेलं वस्त्रं या निलायाः सतीः सर्वत्वाज्योत्स्नानुकूले श्वेत चंद्रिकानुगुरे धवलतरे धवलधौततरे दुकूले रूपल
क्षिताः सती स्खलिताः संयोगं कृत्वा स्वगृहं प्रतिपुनः परावृत्तास्त्वं संभावय ।तमसि सत्येवकेनापि न ज्ञातव्यामिति बुद्ध्या नी
लीलं वस्त्रं परिधाय संकेतस्थानमागताः॥ चंद्रोदये पुनर्नीलवस्त्रपरिधाने पूर्ववदीत्यात तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं सवर्ण
त्वात्परिधायकेनापिनज्ञाताः॥ नीलचोल इति पाठे चोलः कूर्पासः॥ ७२॥ त्वदिति॥ हे रंभा तरुवदातिपा वरोरुरूयस्यास्त

९३

त्तबुद्धिः॥ त्वं निशाया मिंदीवरं नीलोत्पलं तद्वच्चार्वी नायस्यास्तया दृशा उत्सुसादरं इंदु पिब विलोकय॥ किंभूतं तं वा
स्पलक्ष्म्या सुखश्रीनायाः अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीं चकोरान् पाययमानं उदितेन
च चकोराः सानंदा जाताः नीलोत्पलनिधि विकसितानीति भावः॥ एतेन द्वाः परोपकारित्वं सूचितं॥ विकसितेंदीवरतुल्यया दृ
शा पिबेत्यनेन त्वं द्वौ दियें हीदीवरं विकासनित्वं चैवं भूतया दृशा यदा चंद्रं त्वमवलोकयिष्यसि तं जनस्तव दृशं चंद्रावलोकनवि
कसितमिति दीवरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितं॥ दिवा संकोचादस्मा दृश्यमितिं द्वीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशायां दे
चकोरैः गतिबुद्धीति कर्मत्वप्राप्तावपि श्रादिषु घोः प्रतिषेधात्कर्तृत्वं तृतीया॥ खाद्यमानं निगरणार्थत्वात्परस्मैपदप्राप्तौ
वपिबेदेः प्रतिषेधेऽव कव्य इति निषेधाणि विस्थितितः॥७३॥ असंशयमिति॥ पुरा पूर्वं सागरः स्नाकस्समुद्रगर्भस्थोऽयं चंद्रमथो
दं उत्सृतात्पृथ्वीधरात्पूर्वतात्म्नं दूराद्दूरे वहेतो रुदस्थाद् उत्पन्न इति असंशयं निश्चितं॥ पुरा शब्दो यदे वंश्च यत्नेतत्सात्समिस
र्थः॥ पुरा उदस्थात्प्रथमसंजन्ववासरे तस्माद्दिवसमुत्थितइतिवा॥ तत्र हेतुमाह॥ यस्माद्धेतोरधुनापि संजन्ववासरा वस
रे पिसिंधौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यसुष्यवं दृश्यते लोला उदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतिमो जानामः॥ प्रत्यहं साग
रस्थस्याप्यस्या चलात्पत्रिशीलत्वरूपलिंगादर्शनात्समुद्रमथने प्रथमसंजन्ववासरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चि

=तस्मात्त्वं वनाद्यात दायानां देवेंद्रनायिकानां अधरिष्ठन्यस्तोयाबालक्तकलस्य योगात्संबधाद्धेतोः ६

मुमइत्यर्थः। उदयाचलशिखरं चंद्रो निष्क्रामतीत्याद्यः॥ ५४॥ निजेति॥ निजानुजेन एकस्मात्सिंधोः स्थितिरुत्पन्नत या स्यस्माद्‌चंद्रात्तस्य श्रात्रा ज्ञातेनकनीयसा त्वात्राप्रस्वी पतेरिंद्रस्य वाहन वारणेन प्राप्यां स्थितिनैरावतेनातिथितातउपेतः प्राप्तः। प्राप्यानुदितत्वात्तत्सविधं प्राप्तः सन् भवं चंद्रोऽग्रजत्वात्सिंदूरेण सां देह मूर्द्धि अकारिकृतः किं। गौरवात्तमस्कारः सर्वशिरस्यारोपितः किमित्यर्थः। तेनसांद्रसिंदूरशिरस्स्थापनेन हेतुनालग्नसिंदूरवशादयमरुणश्रीरारक्तश्रोभनः। उज्जिहानेउदेति। उज्जिहीतेकिमितवा उदयं श्वेद्रासिंदूररक्तोरुद्रपत इत्यत्रैर्थः॥ ५५॥ यदिति॥ वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाम्यात्प्रीतिमुद्रि नाकाधिपस्येंद्रस्यनायिकानां वदने यद्यस्मात्त्वं सविधमागत एभ्यं चंद्रो बुवित्रत स्तस्मात्‌ध्दतोर्विंबवत्पक्वविंबीफलतवदरुणं बिंबमंडलं यथैस्पताद्‌शाउदेति अन्योपिसमानः। सखात्सविधमागतः सन्समत्वात्प्रीत्यात्वं मतेमुखैरितिबहुवचनेनतत्रतत्र प्रदिशो युगपदेव त्वं दृनाद्‌ऊलयाबक योगात्सकलस्यापिचंद्रविंबस्य रविधिः विधुनां वंद्रेऐवकांचनस्यसंवकेन कविंबकेनकृत्वा व धूनामतिरमणीयं आननं विधत्ते किं। यतः किंभूतेन विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रजया जितः अंककलंकोयेनतादृशाउत्कृष्टदतितेजस्विनः किरणाद्धेतोडुरुह्याउत्तकर्यं दृगादिनैत्राद्यवयवोयस्पाप्यत्वविपरीतीकृतानामंकानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निम्नोन्नतांशपि अस्थानानामुल्लिरणां मद्यंदनंतस्माद्धेतोः साक्षादलस्य नेत्रकर्णनासिका

२५

यवयवेनाननं तु साक्षाद्रूपाविलोचननासाकर्णाद्यवयवायस्पताद्ध्यं। तस्माद्ब्रह्मा स्त्रीमुखं चंद्रबिंबेन महाराङ्गन
पचागसारत्वेन स्वर्णस्य संचकेन निर्ममे। संचके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निम्नोन्नतता गात विपरीता स्वोत्कार्यं तत्तत्राव नेत्राद्यव
यवा उन्नेया भवंति। नन्निम्निते मुखादौ वद्रूपा भवंति। तस्माद्विं न कर्त्तनइत्यर्थः। उदितमात्रश्चंद्रो ऽस्तु नमस्तु वर्णसंचकवद्रक्तो
द्रूपत इति भावः। उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति। आननमिति जात्यैकवचनं॥५६॥ अनेनेति॥ विधाः विपरीत रूपं यथा तथा
विनिर्मित मुक्त विधम्मुत्को त्किरणं यत्र ता द्रुशमं गंयस्पतेन न तथा ऽल रूपदृगादिना ऽनेन चंद्रेणैव संचकेन द्रूपं सुंदरतरतरम
यथ प्रत्य ददर्श नियोगपं दृगादियस्पताद्दर्शात्व दाननं अकृत॥ तदाननमेवा ऽकृत न तु अन्याननमिति वा अयमेवात्र श्लोके वि
शेषः अयं श्लोकः क्षेपकः॥५७॥ अस्याइति॥ हे नैमित्रस्याः सुराधीशैं ऽस्य दिक्ष्य यदिदमंबरं गगनं वस्त्रं च उगाचं द्रोदयात्पू
र्वं रजन्याराध्या हरिद्र्या च पीतं तमोव्याप्तस्य द्रूपं पीन वर्णं वासीत्। तेन गगनेन वस्त्रेणवाधुनाचं द्रोदयेच्चं द्राख्यणा। चूर्णैः
श्चदणस्तक्न तेजो लेशैः कस्टनिर्व्वतिमुं वितेनातितरां स्पृष्टेन सतताचंद्रां भुवकुसुंभतरेण चूर्णेन तां बूलस्याधनचूर्णद्रव्येन
स्पृष्टेन सता नूनं आलोहितापि आरक्तोत्कृतं॥ यत्तमसा हर्वनीलमच्छं तं देवेंद्रानी मुखे उदयच्चंद्राप्लोहितकरसंस्पर्शा न्निकं
जातमित्यर्थः। हरिद्रयापीनं वर्णवस्त्रं चूर्णेनियुक्तं सद्रक्तं भवति। देवेंद्रस्त्रियाश्च वस्त्राणि नानावर्णान्नियुक्तानि चंद्रस्या

नैषटी०२२

वएवचूर्णमितिवा ॥ आलोहिता विलोहिता दिक्परांताद्भावेविएए ॥ ४१ ॥ तानीति ॥ सोतिवीरो नाम दस्युः सहस्रबाहोः शरीर
क्षित्वा विस्राणि आमगंधीनियान्यस्राणि रक्तानि पितृभ्यः जमदग्न्यादिभ्यो विश्राणितवान् दत्तवान्नैवैरक्तैः प्रतिज्ञातं पितृत
र्पणं कृतवान् ॥ तान्यपि रक्ताणि मंत्रबलात्पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमिनं चंद्रमसं जयन्नक्तं चक्रुरिव । चंद्रो वै
पितृलोक इति श्रुतेः । चंद्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा तदीयै रक्तैः पितृतर्पणं कृतवानितीति
हासः ॥ विस्रंस्यादामगंधियदित्यमरः ॥ ५० ॥ अकर्णेति ॥ हे प्रिये त्वत्ताः सीतास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृतशोभं तेषु खंपरूप
मन्नत्रपते लक्ष्यते । वतचित्रं । किंभूतः । न विद्यते कर्णौ नासा नाभावाद्वयस्यस्य सः ॥ तथा रक्ताच्चारक्तात्स्नात्वा ॥ किरणास्तद्द
र्पणाज्जालिः श्रोणाः श्वासो किरणा दर्षीच्चाता देशोवा ॥ तथा लक्ष्मणाकलंकेनाभिभूत आक्रांतमध्यो । तएव स्त्र्यर्पनखा या रा
वणाग्निन्यां मुखवदानायस्य सः ॥ तद्वदनतुल्यः पृथुलक्ष्मकारणे शुसत्स्वपि न लक्ष्यते तच्चित्रमित्यर्थः ॥ तन्मुखं पक्ष्म
न्नपुष्पयत्येवं स्वं प्रकाशायतीव तस्मादेव न लक्ष्यतद्दति ज्ञायते ॥ अन्यो ह्यकर्णनासो लक्ष्यते यं तु ताद्दशोपि न लक्ष्यते इत्य
पि चित्रमेव । सूर्पनखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं छिन्नकर्णनासत्वात् । रुधिरवर्षिसिंधूरममभिलस्तीकृतपूर्वतमानमत
स्वाक्लिन्नयरहितं वसीता मुखं पक्ष्मपदपि न लक्ष्यते तदनंतरमपि प्रौढिवादप्रकटानात्वा अभिशाद्दस्याहृत्क्विकार्यालक्ष्म

शब्दोनांतःपदे ऽकारात॥६२॥ श्राद्धदेवेति॥ हे नेमि सायंकालरूपो धूम्रो यतरद्रुमस्य उदयकाले रक्तो नवतुषारह्यु
तिश्च ह्रएव लेपवशाद्द्रव्यकृत् हेमकृत्रिमं सुवर्णं अस्मै गगनाय कल्परूपेण दत्वा दीप्तं धकारामानं श्रेंबरस्य माणिक्य
यं श्राद्धदेव॥ जयाहृतदलीकं हेमदलं एणमात्रेण पांडुसुवर्णं रजतं खलु रूप्यमिव जातं॥ धूम्रो हि रूप्यं लेपादि त्रिरूपलिप्तं सुव
र्णीकृत्य ददाति॥ वस्त्रांतरस्थमपि प्रसरदीप्तिकं रत्नं च वस्त्रं क्राति। उदयानंतरं मतिक्रांतकियत्कालत्वाद् क्किमानं परित्यज्य
चंद्रो रूप्यबद्धवलो जात इति भावः। घर्मंतोत्रमाक्रमणपरिपाद्यः पश्चादूर्ध्वदेशागमनक्रमेण उल्लितास्तक्रोयापट्टसूत्रस्य
नेत्रं दोरकः स्तैः कृता आहृतिर्वेष्टनं तद्रूपं अथ च पट्टसूत्रजालिकावत् चंद्रावरणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुंचति। किं
भूतमुन्नयं नक्रं समयरूपेण बालेनाथ च बालेन प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रमणार्थं करात्। भृतमोघनं अथ च
डौर्णं जनितो दयं। शिशुक्रीडाया धनं हि त्वमरकं काष्ठमयं भवति। ईश्वराणां च डिंबं समुद्भूतिच्छाया जातं पट्टसूत्रवलि
भ्रदोरकसनाथसंबंधजातं रक्तिमानं मुंचति तेथे दंचं भविंबमपि भ्रमर्थः॥ इदानीं चंद्रो धवलो जात इति भावः। नेत्रा आहृतो
रितिपाठे त्वमिक्रमो ह्रेतो रूक्षिता यापट्टसूत्रनेत्रा आहृतिस्तस्य हितोः शो णिमानं मुंचति उक्षिता डिंबेनैव पट्टसूत्रनेत्री ह
त्रियंत्रताहृता भ्रमिक्रमाद्धेलोरिति बाडीबंललागडिंवमिति वागौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य संज्ञा॥ महाराष्ट्रभाषा

त्रलिपत्र(ता)तारोन्दरैः रूपलक्षितायां तमः प्रशस्तिं रात्रिः खटिन्या(ऽ)लिखदिति बालानां लिपिं ४

नैष॰टी॰२२

यांकान्यकुङ्कुमाभायां वन वराइ इति संज्ञा। रोप्यसंबंधे विवारे वा ऽ एतानेत्रं मथितगुणे वस्त्र इत्यभिधानान्नेत्रयेभ्रान्त्या यद्यपि मंथ
वेष्टनगुणे मुख्यस्तथाप्यगुणमात्र पर इति ज्ञेयं॥ ५२॥ तारेति॥ निशान्त्रवि तेत्रपमिव्योम्नि गगन एव कज्जलादि लिप्तापा
मलपट्टिकायां कठिन्या ऽ शुभ्रधातुविशेषस्य संबंधिनिस्तारान्दरैः शुभ्रैरक्षरैरिवनक्षत्ररूपैरक्षरैस्तत्वायां तमः प्रशस्तिं
तमोवर्णनश्लोकादिलिपिं विलुप्य प्रोंछ्याल्प यतः परिमेय ताराक्षरां कुर्वतो हिमांसोररुणेपि करे किरणे ऽ थ च पाणौ पां
डुरिमा जातः प्रकृष्टकिरणे हि बंधेन नक्षत्राणामल्पतीभवतीति षटिकालिखिताक्षराणि मार्ज्जयतः श्वारकोपि करः ख
टिकासंगाद्धवलोभवतीति॥ तमस्ति नक्षत्राणि बहूत्युज्वलतराणि च दृष्ट्वा निर्वेद्रोलदिति ऽ ल्पानि निःप्रभाणि च जाता
नि चंद्रश्च धवलो जात इति भावः॥ ५३॥ सितेति॥ एष चंद्रोदयदायस्मिन्काले त्रत्रदेशे सितो धवलश्चकास्ति तदा तदा
स्मिन्नेव काले ऽ न्येदेशेरजपछवीरक्तकांतिरुज्जिहान उदयन्नाभाति॥ एवमस्तोदयनरक्तो मत्र वश्वेत इत्यपि सामर्थ्याल्लभ्य
भ्यां। एतद्देशास्थं प्रति इदानीं सितोद्भवते द्वीपांतरस्थं प्रति तु दयमिदानीमेव वत्सरपते यस्मात्तत्तस्मात्कलानां निधेः शशिनः
स्पर्चंद्रस्य रागविकारण योर्लोहितत्वयोस्तत्त्वं याथात्म्यं इच्छन्नम कुनोक्तप्रकारेण को वा वेद। पितुको पि निश्चेतुं न शक्नो
ती त्यर्थः। उदयास्तमययो रक्तावेक(?)त्वा द्व्यवहितस्य यत्रयदप्रथमदर्शनं तत्र हा तत्रोदय इति द्वरस्थस्य प्रथमंरक्तत्वप्रत्य

२६

यः क्रमसामीप्यात्तु धावल्यप्रत्यय इति तत्त्वं । अन्यस्यापि च तु षष्टिकलानिद्रस्यानुरागान्नुरागयोर्यथायात्म्यं ऊ
त्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोपि न जानाति ॥५५॥ कास्मीरजैरिति ॥ दिगिरिर्वांगनाभिः संध्यायाः समीपमुपसंध्यं तत्र नातैर
रुणैरस्मिन्निर्वकस्मीरजैः कुंकुमैः कृत्वा मृष्टं सर्वं कृतो द्रवनिंततः संध्यायाः समीपमुपसंध्यं मपगतायां घनाध्यांतकृ
पाम्रगनाभिः कस्तूरीयेनतादृश मंगं क्रमात् कस्तूरीलेपानंतरं चंद्रस्थाने वचं दने श्रुमध्येवारुणोन्नमिवं दनेनटाव
समालंभि आलिप्यै आपि ह्यंगना कुंकुमादिक्रमेणांगमनुलिपति । चंदनधवलैश्चंद्रकरैः सर्वा अपि दिशो चितम
रुकाः कृता इति भावः । औपसंध्येः सामीप्येभयालावा स्वर्थे एः ॥५६॥ विधिरिति ॥ विधिस्तुषारत्नैः शिशिररत्नैर्दि
नानि कर्त्तेकर्त्रीं छित्वा रतेषां दिनानां अंतनिर्व्विमध्यसंबंधिभिः सारस्फूतैः शकलैः शुन्नैः खंडं कृत्वा ज्योत्स्नी निर्मा विनि
र्मातिनचेदेयं यदि नांगी कृयते तदेमास्वंद्रिका युक्ता रात्रयः न स्युरिति मास्ते दिनैस्तुल्याः शीतलत्वप्रकाशवत्त्वात्प्रांत
स्तद्रूपः कथं ॥ नानिच दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनतद्रीतत्वादिगुणानि कथंवापि तु दिनवामनतारात्रि
दीर्घतान्यथानुपपन्नैः शिशिरर्तुदिनापहृया च ज्योत्स्ना नाम तितमांशीतत्वप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च शिशिरर्तुदिना
निष्ठित्वैव तत्सारन्नैतैः श्च शकलैश्चंद्रिकाचिता रात्रयो त्रलणावर्द्धिता इत्यर्थः । स्वंद्रवं दिक्रियारात्रिः शीतलाधवला

नैषध ०२२

तरावदतीतिनिर्भावः ॥ कर्तकर्त्तलतीछेदन इत्यस्मादानीदेशणमुल्लद्धिर्वर्द्धनंच । योत्स्नीः ज्योतिरस्यामस्तीत्यर्थेत्यर्थे
ज्योत्स्नातमिस्रेतिम्रा धुल्वता ज्योत्स्ना शब्दादन् । अप्रकरणेज्योत्स्नादिस्ठपसंख्यानमित्यस्यस्त्वर्थेणिङीप् ॥ ५७ ॥
इतीति ॥ सनलः इत्युक्तिशेषिएवंचंद्रवर्णनावसाने स्त्रकीनांप्रसादिगुणयुक्तानांशोभनकवनानांश्रुतेश्रवणेविष
येआसक्त्यारसातिशयान्नेदकतानतया वद्धंस्वेकृतंमौनंययातांतत्स्थीत्नावमास्थितां ॥ वधूंभैमीप्रतिइदं वक्ष्यमाणं उ
मिर्कि ॥ हेप्रियसिइदं दौविषयेतवेयंमूकस्येवमुद्रावांङ्निरोधरीति का किंकारणेकालमिंदिकिमितिन चंद्रंवर्णसी
त्यर्थः ॥ मौनेस्वयमेवहेतुमुत्प्रेक्षते । मुखस्यचंद्रकृतवदनस्यामास्यात्स्यास्यद्धतिजन्यात्महतोकृशयान्मनोद्वे
षादिवास्वस्यार्द्धिकाणादिवर्णने ऽन्येन क्रियमाणे ऽन्योपिकोपात्तूष्णीं तिष्ठति ॥ नानुमोदते स्वयं वनतंवर्णयतीति ॥ तथा
त्वन्मुखस्यार्द्धकिरणसंजातकोपादिवेंदेंदु नवर्णयसिनानुमोदसेवकिमितिप्रश्नः नलसूक्तिश्रवणादरकृतंमौनं
कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितं ॥ ५८ ॥ शृंगारेति ॥ हेप्रिये त्वंशृंगाररससंबंधीशृंगारः स्वर्णकलशस्तद्रूपेण सुधाकरेण
चंद्रेण केतुनावर्णस्रजा उत्याममकर्णरूपो कर्पोऽत्र नृपयनलश्रवणेपकुरु । वर्णस्त्रिजसनसत्वा । कर्णकूपयोर्जल
पूर्णत्वकरणंयुक्तं ॥ अथचशृंगाररससंबंधिसुवर्णकलशरूपस्यत्वन्मुखस्यसिद्धिकरणसंजातकोपादिवेंदु

ढि.

२

संबंधियत्पीयूषवंतस्याकरेणखनिस्तुतयासरसतयाचवर्णखजाकर्णकसावनूपयारवलुयस्मात्कोषकारइक्षुविशेषस्तव
चारुचापएपावकोक्ष्वादिरूपायावाचः।।संबंधिनीश्रृंगारादयोरसास्तेषांवेणिः प्रवाहस्तस्यासौरसमुद्यद्यहणंतस्यानुकार
त्सत्सदृशा। अतिस्वादुरसोपीक्षुविशेषोयदीयरसवाणीतीरं ह एमनुकरोतिनतुसमोजातः।।तांवाणींश्रावयस्वं हेव
र्णयेतिभावः।।कोषकाराद्याइक्षुविशेषाइतिक्षीरस्वामी।।अत्रपरश्वाह्वानंकरोतीतिएविलोह्वा।।५०।।प्रियेनेति।।प्रेरि
तयातयानेम्याः।थानंतरंशशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यंप्रस्तोतुंआरेभिप्रारब्धा।।इतिकिंहेनेमि।अहंअत्रेत्वत्तवंद्रवर्णनएवविषये
मधुनीमृतस्यसनानितुलांतवापिवाणीं अधुनाश्रोतुंसमीपेहेइच्छामीति।।५१।।स्मिति।।हेप्रियार्यीविधुःपयोधेःस्मरमार्ग
तुकजलप्रवाहंवर्द्धयितुमेणंकमणिंचंद्रकांतंकियंतिपयांसिदोग्धितस्मादृक्केति।।तथाप्रियस्यचक्रवास्यविप्र
योगेनसंसोकायाःकोक्यानयनैरपिकियंतिजलानिदोग्धि।।तान्यामपिसकाशात्ः दृक्केतीत्यहंशंकेमन्ये।।इतिनेमी।।प्रिय
प्रवदत्त।उदितेचंद्रेसागरस्तरोवृद्धिंप्राप्नश्चंद्रकांताःस्रवंतिबक्रवाकीस्त्रीरोदितीतिभावः।इहिद्विकर्मा।।५२।।स्तोकेति।।
हेप्राणेश।।तमोवसरेनिशापामारात्रीरेवकलिंदकन्यायमुनातस्याः पूरस्यागंतुकानिनीलजलप्रवाहस्तदनुकारेनतत्स
दृशेनतदृदतिस्तोकंधकारःपस्टतेगतेसतिपरिस्फुरंतीनिर्मलादीप्तिर्यस्यप्रकाशमानस्यासौधवलंद्युतिश्चेतादृशो

नैषटी० २२

वायश्चंद्रःस एव दीपो यत्र तादृशं चंद्रिकारूपं सैकतं धवलतरवालुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यास्थितमंतरीपं
द्वीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति। प्रकटं दृश्यते।। अवसरे ऽस्फुटमपीदानीं स्फुटीभवतीति। शं के। चंद्रश्चंद्रिकया सकलं
धवलीकृतमिति भावः।। व्यक्तमिव भवति। कर्तुः क्यङ् इति क्यङ्। अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः।। सैकतं सिकता शर्करा स्त्र्यां वे
त्यमरः ।। ८९।। हासेति।। अखिलैः केरवाणां सकलकुमुदानां हासस्त्विषेव विकासदीप्त्यैव विश्वं सकलं जगत्। दुग्ध
वत्सुधांशीतलं धवलं वा जनि जातं ननु चंद्रेणेत्यस्य हं वितर्के विशेषेण मन्ये। एतो हेतोर्दिवोतिष्ठ सकलकैरवेषु बद्ध
मुखेषु सत्सु विनिष्ठ विकस्वरेषु सत्सु चंद्रेण स्थितेऽप्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासाभावात्सकलं जगन्न तथा रात्रौ विकशीत
लधवलतया नवकास्ति।। तस्मात् इदं जगत्कुमुदहासत्विषेव शीतलं धवलं वर्त्ततं ननु चंद्रेणेत्यर्थः।। कुमुदवद्दुग्धवच्छ
शीतला धवला चंद्रिका स्त्रीति भावः।। ८९।। मृत्युमिति।। मृत्युंजयस्य मृत्युंजितवतः। शिवस्य जटायां वसन्। तस्मात्तं मृत्युंज
या एष चंद्रः षोडशांशात्मकोऽतो न क्षीयते।। अल्पपरिमाणो भवति। कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसन्न ततोऽपि न्यूनपरिमा
णो न भवतीत्यर्थः।। अथ च न क्षीयते न म्रियते यस्मात्।। तस्मात्मृत्युंजयात्सकाशात् जयेन दूरो मृत्युर्मरणं हेतुर्देवता
यस्य स मृत्युंजयजटाजूटः निवासात्मृत्युनास्त्रहृत्यु मपि न ग्राक्यते तस्मान्न क्षीयते ऽयमित्यर्थः।। तर्हि तत्र वसन्वर्द्धते कि

मितिनेत्याशंक्याह॥ वर्द्धतेच न उपचितोपि न भवतीत्यर्थः॥ यतः स्वस्य सुधया अमृतेन जीवयेत्तन्मंयेस्तानि स्वजो मुंडानि
भूषणीभूतशिरोमालायाः शिरःकपालानि तान्येव वैरा राहवस्तेभ्य उद्भवा समुत्पन्ना भीर्यस्य॥ कथं अतो वनितरां नीतइ
त्यर्थः॥ सजीवमुंडेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भियान वर्द्धते॥ भीतो हि मोख्यानावात् कृशतर एव भवति॥ अथ
शर्णस्य राहोः सकाशात् भयं॥ अतः कारण द्वयान्न क्षीयते न च वर्द्धते इत्येककल एवास्तिरस्थं इत्यर्थः॥ एतेन चंद्रस्य
षोडशी कलावर्णिता॥ शिवशिरसि वर्त्तमानत्वादस्य पदमाहात्म्यमपि वर्णितं मृत्युंजयेति संज्ञायांस्ति तिष्टजीतिस्कर
॥ अरुद्धि षितिसुम॥ द्य॥ विषमिति॥ एष चंद्रः जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते॥ यतः किंभूतः॥ चकोरायस्वावयवं विषं
निजांशभूतां चंद्रिकां ददत्॥ तथा सुराय अन्यादि देवेभ्यो निजांशभूतां सुधां ददत्॥ तथा हराय निजांशभूतामपि
कलां ददत्॥ अथापि च अस्य चंद्रस्यैतत्समस्तं परोपकारकरणं अल्पमेवातिचमत्कारकारि न भवतीत्यर्थः॥ यतः सम
द्रोत्पन्नत्वात् कल्पद्रुमस्य भ्रातुः कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददातीत्ययं तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः॥ एवंविधः प
रोपकारी कोपि नास्तीति भावः॥ चकोरायसुरायेतिजात्येकवचनं॥ द्य॥ अंकेति॥ मृडः शिवः निजमौलौ धारणात् ख्या
प्यनाह्नितो रिंद्रोः षोडशी कलामर्द्धं प्राप्नुवन्नथ च सजयन्नपि षोडशीकलानां न वर्त्ततिन प्राप्नोतिन सजयतिच॥ निजम्कि

नै०टी०२२

रसिधारणादेवतस्याः प्राप्तिः। हूजाच सर्वनवनीयोद्यतितारां हूज्यते सखिरसिधार्यते। तथाचैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नु
वन्नपि चितां प्राप्नोति। ति विरोधपरिहारः। यतः किंभूतस्यं द्वे। किंभूतस्य मृगः अंकभूतोयएणो हरिणस्तद्युक्तः निर्मष्मत
गो यस्याथवां कारूपाकलंकरूपाएणनास्ति कस्तूरी यत्र मृडस्तु विशेषेणन्हस्यकंठः। तथरसुधयामृतेनाप्लाव्यद्धिर्धक्यं
येन। मृडस्तु कंठन्मस्मनरचितान्भस्मनापांडुः। तस्माच्चंद्रस्याल्पमपि साम्यत्रिवोन प्राप्नोति।। किंचचंद्राधिकः शिवश्चेद
नविष्यति हितिनंदीयकलां मौलौना धारायिष्यत्तस्तु मौलौ धृता तेन तस्माच्चंद्र एव शिवादधिक इत्यर्थः। उजस्य ...स्य व
महदंतरमितितिभावः।। षोडशीमपिकलां नाच्छेति त्वनेन हूवर्णचंद्रं नार्च्छतीति किं वाच्यमि। त्यपिस्मवितहस्याप्यकर्षवि
शिंचितान्मस्यच हेतुन्वंद्रोत्कर्षे मृगमदोऽमतं च।। द्वा।। सुष्येति ब्रह्मणा द्विजेंद्रः चंद्र... धायुधस्यकमस्पार्द्धदर्पोरक्षि
ति। हृत्वाऽघटितिर्मिता।। अतएवशितासितश्री रूपांतधवलमध्यंरूपामलकांतिः।। स्मरास्थिभिरेवनिर्मितिइत्यत्र हे
तुमाह। स्मरारिणा हूइनिधूतोपि ऽयवत्कृतस्संमानोपि तस्य स्मरस्यैव तोऽष्टिकानि कर्षकारिणी शोष्टिकानि अस्थि
कारिणीव यद्यस्मात्तनोति।। कामारिणा हूस्यमानोपि काम हितिमेव यस्मात्करोति तस्मात्तदस्थिभिरेव घटित इत्यर्थः।। ए
नाट्कामो द्वीपकं किमपिनास्तीतिभावः।। अस्थिभिरेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा।। अन्याश्रितोपि तदीयत्रमुहितंयं

२५

करोतिमतदस्तिनिर्घटित इति लौकिकयुक्तिः। तौष्टिकपौष्टिकनिप्रयोजनमितिउक्त्वा। दृगा मृगस्येति। सिंहिका
याः सुतो राहुः मृगांकं यत्कवलीकरोति तदंकमृगस्य लोभात् खलु ग्रासाभिलाषादिव। सिंहिकासुतः सिंहो भवेत् किं
तं स्वकलंकमृगग्रासाभिलाषादेव स्वाधीनं करोति॥ तर्हि किमर्थमुंचतीत्यत आह। अंकसुधामध्यवर्तिनि मयि वोत्संगे क्षि
तान्सुखेन निक्षिप्तमप्यमुं मृगं स्वस्यापि वितरणादत्यजन्नयं चंद्रस्तेन राहुणा नेन तु रूपेण च हेतुना सुदा शरणागतरक्ष
णनिमित्तहर्षेण त्वत्सुच्यते॥ मन्ये इति। अन्योपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहाद्रक्षितमात्मानमपि दद्दानी हितेन पुण्ये
न सिंहान्मुच्यते एवं नो राहुदिति पाठे स्वस्यापि दानादकस्मात्सुधामसुपतीनामुं चंद्रेन हेतुना यं विमुच्यते। अर्थाद्राहुणैनेत्यर्थः॥ दृग
सुधेति सुधाभुजो देवाः एवं चंद्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा तुच्छरिक्तीकृतं चंद्रं तिरोभवंति तदर्हं युवितमेव। यतोऽस्यपि
तामसिंधुरपि कलशोद्भवेनागस्त्येन पुरा निपीय तुच्छोपि रिक्तः अकारि॥ तस्मात्कुलक्रमागतं तुच्छत्वमित्यर्थः एतस्य पूर्वेपि
परोपकारनिरतास्तस्मादयमपि तथैवेति भावः। कलशादुद्भवेनापि सागरस्य पानमित्याश्चर्यं॥ दृगा चतुरिति॥
चतुर्णां दिगंतानां समाहारस्तां चतुर्दिक्प्रांतानित्यर्थः। तां परितः सरयंती सामस्त्येन व्याप्नुवती तथा श्वेतयात्सुरसि
धौर्मंदाकिन्या च धुः सदृशीन यातिस्नात्प्रणइयं ज्योत्स्नैवैकादिरो दुग्धरोदरे वास्मः स्थितिः तस्य हानाद्दुःकालं परि

करोतिस्मतदस्तिन्निर्घटितइतिलौकिकयुक्तिः॥तोष्टिकपौष्टिकनिःप्रयोजनमितितत्त्वा॥ दृ॥११॥ मृगस्येति॥ सिंहिका
याःसुतो राहुः मृगांकं यत्कवलीकरोति तदंकमृगस्य लोभात्खलु ग्रासाभिलाषादिवा॥ सिंहिकासुतः सिंहो मदेरंकि
तं स्वकर्तुं मृगग्रासाभिलाषादिव स्वाधीनं करोति॥ तर्हि किमर्थममुं वतीत्यत आह॥ अंकस्थमंमध्यवर्तिनि मघवोत्संगेस्थि
तान्सुखेन निहितममुं मृगं स्वस्यापि वितरणादत्यजन्नयं चंद्रस्तेन राहुणा तेनरूपेन हेतुना सुदाशरणागतरक्ष
णनिमित्तहर्षेणत्रलब्धमुच्यते॥ मन्येति॥ अन्योपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहाद्रक्षितमात्मानमपि ददानो हितेन पुण्ये
न सिंहान्मुच्यते। एवं नो रूढिति पादे स्वस्यापिदानादकस्मात्ससमसुं पतोनामुं चंद्रेन हेतुनायं विमुच्यते ऽयोज्येन तथ्यः॥ दृ
सुधेति सुधान्सुज्जो देवाः एवं चंद्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्द्वं तिक्तंवतीति तदर्हं सुचितेमेव। यतोऽसपि
तास्मिंधुरपिकलत्रो चंद्रेनासेन पुरानिपीय तुच्छोपिक्रं अकारि॥ तस्मात्कलंकमारूतंतुच्छत्वमित्यर्थः एतस्य पूर्वेपि
परोपकारनिरतास्तस्मादयमपि तथैवेति भावः। कलशाडूप्रञ्जेनापि सागरस्यपानमित्यास्थार्यं॥ दृ॥। चतुरिति॥
चतुर्णां दिगंतानां समाहारस्तां चतुर्दिक्प्रांता नित्यर्थः। तां परिसरयंती सामस्त्येन व्याप्नुवती तथा स्थितापान्सुरान्
धार्मदाकिन्या वंधुः सद्दशोनथाशिस्त्राप्रणाद्दियंत्योक्तैवैकाद्वीरा दप्नरोदरे वास्मः स्थितिः तस्यहानाद्रूकालंपरि

नै०टी०२२

त्यागात्तद्धेतोरेतस्य चंद्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति॥ असौ चंद्रिका[illegible]मेव क्षीरसाग
र बुध्यापि इष्टवियोगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः॥ सकलदिगंतव्यापि धवलं चंद्रिकामध्यवर्ती चंद्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव शो
भत इति भावः। गंगाव दुग्धनद्येयं कौमुदीति। चतुर्दिगंतीसमाहारे द्विगोर्ङीप्॥७०॥ उत्प्रेति। इयं चंद्रिकाया यद्यपि चंद्रा
त्प्रसूतत्वाद्विधोः पुत्री अस्तु सिंधोः समुद्रस्य तांडविकानन्तोपादेशिका पिनटपित्री अस्तु चंद्रिकाया हि सिंधुरुल्लासते
सा च तस्य नप्त्री भवति॥ यद्वायं विधोः पुत्री सिंधोस्तांडविका भवतु। तथा चकोरस्याशपपिया भवतु। तथा सकललोक
स्य दृशोः प्रेमपात्रं। तया वयस्या सखी भवतु॥ तथापि सेयं चंद्रिका कुमुदस्य काप्यनिर्वचनीया संबंधिनी भवतु॥ पू
र्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुदस्यैवातिशयानंदकारित्वात्केनाप्यनिर्वचनीयेन संबंधिनी भवत्वित्यर्थः। हि यस्मात्कौमुदी
ति नामैव कष्टं ब्रवीति सर्वेषां मध्ये संबंधेपि कुमुदानामियं कौमुदीति तस्येदमिति संबंधेऽण्॥ कुमुदानामेव प्रीत्यति
शयेन संबंधं वदतीत्यर्थः। कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति वा॥ चंद्रिकया सर्वेषामप्यानंदकृत् तः। कुमुदानां तु
विशेषत इति भावः। कार्येण कारणानुमानं॥ तांडविकः शर्धजं तां मत्तु चंता द्यत्तांडवशब्दात्करोतीति एयंतात्पुल्॥
अशान मस्ति रिक्तेष्वादिस्य इतीक धि मर्हतीतिदंडादित्वाद्यत्॥ अस्पिति च पाणः॥७१॥ ज्योत्स्नेति॥ शुभ्रां सोऽभ्रंद्र

२०

स्यतुच्चांशाः धवलत्वा गाम्यते कराश्चंद्रकिरणास्ते धरायां स्पृष्टाः कलंकस्य नीलीत्विषः प्रभाभिर्मिश्राणि जाकांतियें
षां ते कलंकनीरकांतिछुरिता इव विभांति। यतः कीदृशाः जैपेस्तैव पयोजलं दुग्धं वायस्मिंस्ताद्दृशं मातरं दुग्धधवल
चंद्रिकाधवलीकृतं सूतलं तत देववास्तुवसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादि पदार्थास्तेषां छायाछलं येषां तानि दृशानि छि
द्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाद्बिलानि पदार्थप्रतिछायारूपाणि तानि धरंतीति तादृशाः। चंद्रिकाधवलिताः पदार्थाश्चंद्ररश्म
य एव वृक्षादिप्रतिछायाश्चंद्रकलंकनीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चंद्रकिरणा नीलधवला एकत्रोभतच्छा
यः।। अन्यस्याकरा हस्ताः कलंकवन्नीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकांतयो नीलमणियुक्तांगुलीयकप्रभामिश्राः क्रिं
तिः।। शुभ्रांशोरुच्चांशुहस्तां क्षितिपति पयः शुक्लेऽशोरेवेरश्मावितपिधानाः दृष्ट्वाहृस्पलेशावा क्षितत्वात्सएवार्थः।। ज्योत्स्नैव पय
जलं तस्यन्दलामुद्भूमिः तस्पाल्लटंतत देववास्तुनिवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायायव्याजेन छिद्राणि धरंतीति वा।।७२।।
क्रियानिति।। उदितमात्रेणार्द्धेणतमिस्रा निरासा न्वेतो। किया त्किं चिन्मात्रे यं वियद्बिलावा सर्वकाशदेशो यथा विशदी
कृतस्तत्पथा चंद्रकिरणैरुल्लसितानि दृष्टिप्रापिका निर्लावण्यसे धवीनिरुद्धः।। क्रियानयं वियद्बिलावा। त्रिनि रूपामाप्यका
शि।। प्रश्नेत्रिप्रचेर्द्धे सर्वकाशादेशात्तिमिर निरासा द्ववला नवतिमतो। निरस्तस्तस्या वतमस।। प्रतीच्यां घनीत्त्व

जत्वात्पश्चिमाकाशःरूपामलो भवतीति॥ तत्रेयमुत्प्रेक्षा समुद्रजलस्थली लंघ्यपूर्वकाष्ठा देशाएवनीलैः समुद्रजलैः
पुनर्नीलोप्पकारीतिवा॥ नवनविधोरिमा तस्पदमित्यणि इन्दुर्भूरे स्वनयपदहृद्धि॥ ७३॥ गुणणेति॥ चंद्र निज
कारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपो गुणो कथं नेतु प्राप्नोतु॥ अपितु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमात्स्वरूप
अपचयोपचयो चंद्रं प्राप्नुतइतियुक्तमेवेत्यत्र न किंचिद्विचित्र मित्यर्थः॥ तर्हिकत्र चित्र मित्याशंक्याह॥ सोयं चंद्रस्त
हाहिवृद्धीयच्चिरेण पक्षांतपरिमितेन बहुकालेन भजते तन्नु अंभोधिरिवनित्यं प्रत्यहं भजतेअत्र विषये चित्र
माश्चर्यं॥ समुद्रोयथा प्रत्यहं हानिवृद्धी भजते तथाऽत्रोपि चंद्रो नेत्याश्चर्यमित्यर्थः॥ ७४॥ आदर्शेति॥ अयं चंद्र
आदर्शवद्द्रूपत्वं वृत्तत्वादिना रमणीयत्वं श्रितोभजमानोपि आदर्शवद्द्रूपां रमणीयां मूर्तिं न विभर्त्तीति चित्रं॥ योह्या
दर्शवद्द्रूपो भवति स एवादर्शवद्द्रूपां मूर्तिं निविभर्त्तीति तद्द्रूपो न भवतीति विरोधादाश्चर्यमित्यर्थः॥ अथ च दर्पणव
द्द्रूपत्वं श्रितोप्यादर्शमितिव्याप्य द्द्रूपाममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्त्ति इदानीं पुनस्तेन द्द्रूपमानोपिद
र्शीलेशेनापि न द्द्रूपत इत्यर्थ इति विरोधपरिहारः॥ दर्पणवद्द्रूपत्वं श्रितोपि आदर्शं मायां दीक्षत्यक्त्वा चतुर्दशीम
भिव्याप्य द्द्रूपां मूर्तिं विभर्त्यपि तु तावत्पर्यंतं द्द्रूपो भवत्येवेति वा॥ तथायं चंद्रस्त्रिनेत्राङ्कवतितादृशास्त्रिनेत्राउत्त

न्नोपि न त्रिनेत्रस्तस्मात् त्रिनेत्रव्यतिरिक्तात्कस्मादप्युत्पादस्तु उत्पत्तिमासादयति स्म प्रायेणापि चित्रं त्रिनेत्रादुत्पन्नोपि त्रि
नेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्चर्यमित्यर्थः॥ अथ च त्रिनेत्रादुत्पन्नोप्यत्रेर्नेत्रादुत्पत्तिमाप्नोतीति तदपि विरुद्धं॥ अथ च त्रिनेत्रोन्नव
सतिस्थानं यस्य तादृशः तथा अत्रेर्मुनेर्नेत्रात् चित्रमाश्चर्यरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः॥ महजसोदर्यमाश्रयमाह
त्म्यं कुलस्य माहात्म्यं वानेन चंद्रस्य वर्णितं चंद्रस्य त्रिनेत्रमस्तकभूतत्वं पुराणप्रसिद्धं॥७५॥ इज्येति॥ देवानां व्रजेः सप्तहे
तौ ज्यापेक्षमाकृद्भिः सप्तद्भिर्यस्याः सा स्त्रुच्छाधवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य चंद्रस्य मंडली इति वयं गणइव ज्ञो[illegible]तइ
तिरोषः॥ इत्यापि देवव्रजस्योत्यकरस्तु पुरोडाशादिसमृद्धिः स्त्रुच्छापवित्रा भवति॥ तेषां चंद्रमंडलीकलंकाख्यमेके
मध्यवर्त्तिनमंगदेमं चयवमलिनाकारं तथा विलत्रियाः यथास्वेवजेपव सर्वो [illegible]विद्धि॥ एतासत्यपि एकं पशुहिंसात्मकं
अर्गकर्मसाधनं मलिनं पातुहेतुत्वं तं विलत्रिपरोपकारशीलायाः सर्वात्मना शुद्धायाः अपि चंद्रमंडल्या देवादिकर्मं
गं मलिनजातमित्यर्थः॥ यागे हि हिंसामात्रमेव मालिन्यं॥ मुधांगमिति पाठे कलंकरूपमेकमंगं मलिनं तृषेव विनात्रि
शुद्धायामालिन्ययोगस्यात्मेवित्यादित्यर्थः॥ शुद्धस्यापि श्रौतधर्मस्य सोख्यदो धारोपनामालिन्यं शुधैवेत्यर्थः॥ इज्यव्र
जपयोरिति क्वपू॥७६॥ एकइति॥ एषमृगांके दृश्यमानः प्रसिद्धः एवः पिपस्तुस्तृषाक्रांतः सप्तवाशुर्क्यं धमध्यवर्तिनः

प्रवाहारव्यस्यानिलस्यमृगवाहनस्यगगनचारिणोरथाच्युतोवाहनभूतोरंकुमृगोनंवुनिनिर्जलेपिगगनेच्छं
द्रामृतविंदुवृंदंपिवन्सन्नस्ति॥तृषाक्रांतोरथंपरित्यज्यगंतुमशक्तोद्यापिवर्त्ततइतिसूचितं॥ निर्जलेपिगगने
चंद्रामृतविंदुवृंदमास्वाद्यत्वाखुवाहनमृगएवायंनतुकश्चित्कलंकमृगोनामेत्यर्थः॥ अस्तीतिवर्त्तमानप्रत्ययेना
मृतास्वादनेनचंद्रंपरित्यज्यगंतुमशक्तोद्यापिवर्त्ततइतिसूचितं एवमन्योपितृषाक्रांतो निर्जलेदेयेप्रश्रवणेभ्यः
पतज्जलविंदुवृंदंपिबन्ननुपततोनपिपासोलेलिहानास्यःसस्तत्रैवचिरंतिष्ठति॥सनवायुस्कंधात्पुराणप्रसि
द्धाःनितरांपुनःपुनर्वल्गितीत्यर्थयङ्पचाद्यच्वियङोःचिचेतियङोलुक्॥७॥अस्मिन्निति॥शिशोवालेएकक
लात्मकेस्मिंश्चंद्रेरंकुमृगोनस्थितोनास्यादेवतस्यांदशायामदर्शनात्॥किंतुप्रियाभिरोषधीभिर्नितरूणे
हरिणावयवेऽस्मिंश्चंद्रेथैरंकुरूपदेवविहिताप्रेषिताकीदृशीअरण्येनवःसंदिश्यतेप्रस्थाप्यतेसंदेशस्तद्रूपा
॥अरण्येनवानांसंदेशरूपाव॥वयंनवप्रियानिर्जनेवनेमृगैःसहवसामस्तत्रंलुच्छ्रगोविजयासुखेनवर्त्तते
इतिगूढार्थोपिलंनसूचकेतियावत्॥अनंतरंविधुमाप्रेयसीसंदेशरूपःसर्वंकुरंकेमध्येःपयोत्सगपि
याप्रेमनरेण॥न्यथापिस्थापितइत्यहंसंके॥अप्यापिप्रियातरुणंप्रियंप्रतिकथितसंदेशरूपदारूपेण

प्रेषयन्ति ॥ स वर्तं रुदयो रौधारयति ॥ ओषध्यो हि वनवासिन्यस्तदनुरूपमेव संदेशं मृगी स्वप्रिये चंद्रे प्रेषितवती

आरण्यसंदेशं इवायमुयदा प्रहितेति वा ॥ यदेति पाठे यदा प्रच्छति प्रेषितस्तदा प्रच्छतिता रूएपदशायांचंद्रेणाय

संकेत्य धाधयिनतु सर्वमित्यर्थः आरण्यः नवार्थि ॥ ७८ ॥ अस्येति ॥ एष कलंकरं कुविरहपीडितत्वादस्यैव चंद्र

स्य सेवार्थमुपागतानामोषधीनां पल्लवमास्वादयन् तथा सुखेव सुधारूपाणि जलानि धयन्न पिबन् ॥ सुखं अनायास

लब्धवृत्तिरिव वसति ॥ आहारस्तोमास्त्वैव वसतीत्यर्थः अन्योपि मृगो जलकिसलययुतेसुखेन वसति कदाचिद

पि न त्यजति । पल्लवं जातैकवचनं ॥ ७९ ॥ रुद्रेति ॥ दृद्वय इंदुधी स्मन्द्रावतारस्य रुद्रस्येष्टुना चितं अतएवात्तितारक्षी

मृगं व्योमनि आरात्समीपे दूरे वा विन्हाक्षिप्तत्र स्पन्द्वयमन्या ग्पर एण इंदुं माशास्फ्वूडामणिं मत्वाशरणं वि

वेश ॥ यावत शिरस्थितोपि तवादयं मान्य इतिपितदाश्रयेण रुग्ण्मामयं रक्षिष्यति वेत्याशयेनान्यो मृगाश्वं इंद्रशरणं

प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ इत्यहं मन्ये ॥ अन्योपि जातीयं कस्माच्चिद्भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतं स्वकमपि शरणं याति । गतेत्यपिपा

ठः । तारामृगस्य रुद्रेषु विद्यावणं काशीखंडाद्वेज्ञातव्यं ॥ ८० ॥ दृष्टइति ॥ हे नाथ विधो रंकइवयथा त्वं हृस्योत्संगे कलंक

मृगो वर्तते तथा रंकः दृष्टेपि पश्वाङ्गो गिपो किं तिष्टति अथ न तिष्टति ॥ इति तवरांका चेद्बर्तत इति शेषः तर्हि वै तत्वा यथा

न्यर

त्व

नैषधी०२२

त्यज्ञानार्थस्येति जे सुखे एव विषये ति ष्टस्य निजसुखमेव निर्णेयं इच्छेत्यर्थः । यत्सुखं द्वैर्ध्येसमानशोना ॥ द्विरक्षसं
बंधिनी इंद्र युद्धे ऽस्यत्वत्सुखा दृश्यमानत्वात् प्रत्लायमानस्य इष्टे यथा ह्यागं ऽपश्यत ॥ तस्मात्तत्स्वसुखमेव नि
र्णेतृत्वेन इच्छेत्यर्थः ॥ त्वत्सुखं चंद्रादधिकमिति नंगपानलसुखं वर्णनेन श्रुतं । तत्रायतत्त्वं ज्ञातुं क्रियार्थोपपदेति चतुर्थी
तादर्थ्यमात्रे वा ॥ निष्टस्य स्थेया व्यायांत ङः । स्वैवैकल्पिकत्वात् त्विमनत्राव ॥ ७ ॥ उत्तानमिति ॥ उ । क्तिरर्थापत्तिरनुमा
नं वा । ऽस्य देवस्य चंद्रस्य मध्यवर्त्तिनं श्रंकं कलंकं रूपं शशं उत्तानं स्वर्गसि सुखमस्मदादि दृश्यमानं इष्टज्ञागमा
द्दृष्टे यतो वलक्ष्म ऊर्द्धं धवलोधर्दरं ॥ यद्ययं शशकोस्मत्सं सुखोदरोऽनुत्तानो न विष्पन्न र्हि मध्यवर्त्तिशशकोद
रस्य धवलत्वाच्चंद्रमध्यभागोपि धवलो न विष्पन्नश्च तथा दृश्यते किंतु मलिनस्तस्मादुत्तरस्त्र एव शशकश्चंद्रेस्तीति
युक्तिराहे त्यर्थः ॥ तेन चंद्रशशकनिश्चितोत्तानत्वेनैव हेतुना हिं देवगवेष्वपि सुरस्त्री । प्रभृतिषु विषयेवेदे कृतायां
सुत्तानगतौ सुरलोकसंसुखचरणतया गमने विषये द्वैहूतवपि स्पृया ऽधिकमतितरां श्रद्धालुरास्तिक्य युक्तास्यी
उत्तानाविदेवगवाश्चरंतीति श्रुतिन्यायोपपन्नार्थतयासत्येवेत्यहमिदानीमधिकं मन्ये इत्यर्थः ॥ देवगवेष्वगोरत
क्षितलुकीति टच् ॥ देवगवी षिति पाठे टित्वान्ङीप् ॥ ८ ॥ उत्तरीत्यो त्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रूपद्दृष्टत्वा

२३

नीलत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह ॥ दूरेति ॥ अदूरस्थितैर्दृष्टिभिः रक्तनीलमिश्रितोभयवर्णे वस्तुनि केवलरक्त
रागाभावान्नीलमेव यद्यस्माद्विलोक्यते तत्तस्मात्कारणाच्छत्रस्य पृष्ठवर्तिरोमाणां निष्ठत्वपरागतया गोरक्तिमारुणोऽस्मार्क
अतिदूरस्थितानां वस्तुनिश्चितं ॥ परोक्षेऽदृश्यो दूरेण न भवति ॥ किंतु नीलमेव दृश्यत इत्यर्थः ॥ निष्ठत्वं वर्तमानेऽपि परोक्षत्वमिति
विरोधाभासः ॥ दूरस्थत्वान्न दृश्यत इति तत्परिहारः ॥ षष्ठ्यन्ते दायांना ॥ ऽशानुकूमिति ॥ एषक विलोक्य पदानां सुप्तिङन्ता
नां प्रयोगाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पादनकारिणः ॥ शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग
इति दर्पगर्वं यद्वा लक्षणया वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्वं मनुष्य त्याजयितुं प्रभुः समर्थः ॥ य
यस्मादेनोरयं चंद्रः शशोऽस्यास्तीति तेन हि तेन शशी यथोक्तः ॥ लोकेन तिरोषः एवमनुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति
नोक्तः ॥ शशोऽस्यास्तीति मतुबर्थे इनि ठनाविति नौ यथाऽयं शशी स्मुच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यनेन प्राप्तेऽस
त्यामपि मृगीति नोक्तः ॥ किंतु संज्ञाछन्दसमासानां अभिधानं नियामकं ॥ लक्ष्यसिद्ध्यर्थं लक्षणप्रवृत्तिर्न तु लक्षणमिति ॥
तस्मात्प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणाल्लोक एव प्रयोगे बलीयानिति भावः ॥ अप्रस्तुतं प्रशंसया वंतमिति ॥ छुक्क
प्रतिपत्त्या वंतं यत्प्रमाणमेककलपिंडं प्रसूते अद्यापि ना पिता वा स्तत्प्रमाणं एककलस्वायं प्राप्नाविनत्वशरणं इत्यर्थः ॥ एत

नैषध०२२

कथंज्ञातमित्यत आह॥ तत्कालं तस्मिन्काले समुद्रादुत्पत्तेरवसरे एवइंद्रेणमूर्द्धि धृतस्यविधोरणो यस्त्वंमितरांकारुपमे
वेहैककलत्वे लिंगंज्ञापकमनुमापको हेतुरशिक्षि सि॥ यदि समुद्रेण त्वंसूर्योयमजनिपिष्पत तर्हि शिवेनापि तदानीमेव त्रि
रसितं वानेवाधास्यत न तु तथा तस्मात्प्रतिपदा एककलप्रसूत॥ तावान्समुद्रेणापीति॥ प्रतिपदुत्पन्नोत्पन्नोप्यर्यं
एककलत्वादेव न इव रूपत इति भावः॥ ८५॥ आरोप्यत इति॥ केतकत्वमिह हेतौ वेद्यदि आरोप्यते यतः दलाकारः केतक
पत्रसदृशः धवलः कलानां कलापः॥ समूहो यस्य तस्मिन्॥ ततस्मात्केतकवद्दलच्छन्नकलाकलापत्वाच्चंद्रः केतकमेव
तिर्यदि स्तृपैंद्रि इत्यर्थः॥ तर्हि अंगमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्ता रूमितं तत्केतकत्वं कमी तत्तंसौरभवासनाभि

त

ऋत्वा संवदतीव इकतकत्वं कमी तत्तंसौरभवासनाभिः कचास्य संवदती तिवा॥ केतक्यां कस्तूरी परिमलो वर्त्तते। वंद्रेक
लंकमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्त्तते॥ तस्माच्चंद्रे केतकत्वमारोपितं युक्तमित्यर्थः॥ तत्केतकत्वं अत्र मृगस्य नाभिः कस्तूरि
कायाः परिमलस्य वासनाभिः कलासंक्रमेण कत्वा संवदतीयुक्त्या संवादं प्राप्नोत्येवेति वा॥ ताभिर्विति पाठः॥ तिप्रसि
द्धानिर्वासनाभिः॥ ८६॥ आसीदिति॥ एष शशी यथान्यैतिषं गर्गादि प्रणीत शास्त्रे गणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारि
लिकेलफलवद्वर्तुलो परितन भाग एव पूर्वमासीत्॥ तर्हि इदानीं कथमन्यथात्वं रूपत इत्याशंक्याह॥ ततोनंतरं काल

त्यर्थः। वा वन्योन्यसमुच्चये॥ साम्यमेवाह॥ उभयपक्षेऽप्युक्तपक्षः लक्ष्म पक्षौ न जति चंद्रः। गरुडस्तु द्वौ छेदो न जति। ना
ह्रस्वौ ह्यपि तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चंद्रः। गरुडस्तु हरिणा विष्णुना वाहनार्थमाश्रितौ तौ तादृशौ एवमुभयोः।
साम्यात्सम एव व्यापारो यन्नियुक्तौ तन्नियुक्तो न उचितं न तमिति निष्पावकः। कारुण्यपिवाक्यादित्या दिश्य॥ ५९॥ वेरीति
ये पंडितैः स्मरो जिन्या दाहरूपाद्विकाराद्दीनोऽस्तु घोरे ज्वलनो अग्निरन्वमापि तुषारांसा स्निग्ध वक्तुमर्हतीति संबंधे
सति दाहकारित्वात्समानैस्मित्वे देशा च वत्रेष्टादकवद्धतिहि मे विषये वह्निरस्तु मितइत्यर्थः॥ तैः पंडितैर्हि मोऽपि
तुषारमयं स्वं दे वर्तमानः कलंकोऽपि तदीयधूमो घनतया हिमाग्निसंबंधिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्य
हं शंके॥ वह्नेर्हि धूमेन भाव्यं चंद्रस्य तुषारमयत्वादुक्तरीत्या वह्निमांस्तथा च कलंको धूमसमूह एवेति तैः सम
र्थितमित्यहं संभावयामीत्यर्थः॥ ६०॥ खेदस्येति। वज्रधा छायापदेशात्स्वीयप्रतिबिंबव्याजेन सुधांबुधावन्त
चंद्रे निमज्य तेन प्रविश्य रवे दंजगद्धारपरिश्रमपीडां उज्जीवा। (किं कृता जगद्भारवहननिमित्तः परिश्रमस्तेनार्त्ता
नितरां पीडितः। न एव स्वेदस्य धारा॥ निरिवापगा निर्व्याप्ता समंतात्प्रसृता रि-ता॥ अस्तन समुद्रनिमज्जने
हि खेदरोगच्छेत्स्य वा। यस्या श्रुतनन्तदीरूपं स्वेदः तस्याः श्रमहत्व एवास्मु सुद्र एवोचितः एतेन कलंकस्य सागसमार

छायप्रछतिमतिर्मे दाघर्णित्तां॥ एश॥ ममेति॥ हे मेरो हेलिमेरुः। खलु निश्चितं मर्गमारस्याद्यय। वदति क्रांतेन बकु
नाकालेन कृत्वा नांत्ली निपातः॥ रूपामिकालगनेतेन कृत्वा नीलः बकुकालीनत्वान्नीलमलसंबंधान्नीलवर्णःसं
जातोस्तीति एवंप्रकारा मम अनुमाअनुमानमेवमहं संभावयामीत्यर्थः॥ अन्यथा यदि स्वर्णाचिलः कालकृयस्त्वेन
नीलीभूतः किंतु हे महेमम यत्वात्पीत एव स्यान्न हि इंदोर्जगच्छायमये जगत्प्रतिबिंबकृते कलंकरूपे प्रतीके
अवयवे मेरोः पीतोपि नागः इति विदितस्यात्पीतत्रिज्ञां दृश्येत तस्मात्स्वर्णाचलो नील एव जातस्तत्पाच सकला
या अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात्प्रतिबिंबरूपः कलंकोपि नील एव युक्त इत्यर्थः॥ जगच्छाये निविर्जाषाप्तेनेति
घंटत्वं॥ एध॥ मेति॥ रात्री अनिद्रैर्विकसितैः सरोजैर्नैः कृतायाह्रजातदूनितां श्रियं मा वा प्रतु मास्मलन
नयनः पद्मनिमीलिकमलसंकोचकं तेयोयस्यसः। विकसितानामपि कमलानां हृजार्थं चंद्रसविधे क्रियमा
णानां चंद्रतेजसा संकोचस्येव संनवाउन्निद्रसरोरुहप्रजाश्रियं कथं प्राप्नोति॥ प्रकारांतरेण प्राप्नोतीत्याह॥
निशांक कृतस्थरंकोमृगस्यात्रिहृदये नैवालंकृतायंचंद्रः तां अनिद्रसरोजव्रजाश्रियमेति प्राप्नोतीति नयन
योरुन्निद्रकमलस्य त्वादित्यर्थः इत्यहं मन्ये॥ अंकमृगनेत्रात्पांकृत्वा। यं चंद्रो विकसितकमलात्पां व्रजामि

क्रमेणस्वर्गनिरोहारूढ्वधोनागस्थितदंष्ट्रायुगमेवयंत्रंनिष्पीडनचक्रंतेनलष्टंनिष्कृष्यगृहीतंपीयूषममृतं
यस्ययस्माद्वासवाल्लेपिएपाकद्वाग्गृहीतरसनीरसतिलादिपिंडीमात्ररूपतांविसेषउद्भूतोनागोयस्यैवंभूतःस
चिपिटःपर्पटप्रयोऽस्त्वदितिसमस्तमिदानींप्रत्यक्षेणानुभूयतएवेत्यर्थः ज्योतिरधिकृत्यकृतोयंग्रंथोज्योतिषं अधि
कृत्यकृतोग्रंथइत्यण्। ततोयथार्थप्रयोगालवः। ज्योतिःशास्त्रेत्रयोदशांगुलश्चंद्रः। षोडशांगुलस्यास्यसूर्यस्य
घोनागस्थोजलस्पर्शकाचक्रपिकाप्रायोयथोदितंस्तथैवसर्वमास्तीत्यर्थः ॥७॥ अस्माविति॥ असौचंद्रोविनतोरनं
गस्यसखीनोभवतिकुतोऽस्माद्धात्रास्तादशपत्॥ विवाहमैत्रवैराणिसंवंतिसमशीलयोरितिशास्त्रादनयोःसांगानंगयो
स्सादृश्याभावान्मैत्रीनसंगच्छतइत्यर्थः॥ तद्युत्तयेलोकोक्तप्रसिद्धविरोधाभावः। इत्यर्थः। तत्रहेतुमाह॥ यतयस्मात्द्वाव
पिकामकर्पूरौदग्धौसंतौसर्वरूपादर्श्यादशायाः सकाशाद्वृद्धिकांवीर्यवत्तांहिस्पष्टंदधाते। पक्वोहिकर्पूरोवीर्यवद्वृ
रोगवतिकामोपिदाहानंतरमधिकंवीर्यवानभूत्। तदुक्तंकर्पूरइवदग्धोपिशक्तिमान्योजनेजने। नमोस्त्ववार्यवीर्या
यतस्मैकुसुमधन्वनइतितस्मात्कामकर्पूरयोर्मैत्रीयुक्ता। धनसारश्चंद्रसंज्ञइतिनिघंटः। कर्पूरमस्त्रियामित्यमर
स्वनात्कर्पूरशब्दोनपुंसकोपि॥७॥ स्थानइति॥ विधोर्मदनस्यसख्येस्थानेवायुक्तमेवेत्यर्थः॥ तत्रहेतुंसकामजन्व

नैषटी०२२

लमतिदीप्यमानेशंभुनेत्रे प्रलीनः प्रवर्षेन लीन एकतां प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः अयं चंद्र दर्शनात् जिदर्शनं दत्वाप्त
तद्व्यापारयुक्तः ऽथवा मावास्यां गते भास्वन्मये सूर्यरूपे आदित्युक्तो पिंडोब्धकुहु पिलमेकतां गच्छति ॥ अत एव दर्श
स्य सूर्येंदुसंगम इति नाम ॥ रवि र्विष्णोर्दक्षिणं चक्षुः ॥ तथा च तुल्ययोर्हरिहरयोर्नेत्रयोर्द्वयोरपि चंद्रकामयोः प्रली
नत्वन दर्शे चंद्रस्याप्यनं गतया च समत्वा लब्धा इत्युचितैव मैत्री त्यर्थः ॥ तथा च कामस्य चंद्रोसविता प्रसिद्धि मुख्यैव
युक्तेति भावः ॥ एण ॥ नेत्रेति ॥ पुरा सर्वदा यस्मिन्काले एष मृगांकः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविंदत्वं नयनक
मलत्वमगात् ॥ तदानीं तस्मिन्काले अस्य विष्णुनेत्रारविंदत्वं तस्यास्य चंद्रस्यापायमंकः कलंक एव कनीनिकाया इंदि
दिरस्यश्च भरस्य सुंदरत्वं अगात् ॥ प्रापयत् ॥ अदादिति पाठे अयं श्रीविष्णुरस्य चंद्रस्यांके विषये कनीनिके दीव
सुंदरत्वमदात् ॥ नेत्रे हि कनीनिकयाभ्यमरविंदे च भ्रमरेण ॥ तथा चास्य नेत्रारविंदरूपत्वादंकमेवाऽनयं श्री
विष्णुः कृतवानित्यर्थः ॥ अंक एव कनीनिका कज्जली भ्रमरेण सुंदरत्वं संस्पादादिति वा ॥ इंदिंदिरालिषट्चरणा व
री कालिनो द्विरेफाः स्युरिति हलायुधः ॥ एए ॥ देवेनेति ॥ तेन देवेन श्रीविष्णुना एष च चंद्रः कामरूपपि गरुडश्चैतौ
द्वावपि साम्यं समानधर्मतां सम्मीदत्तुल्यायां नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रव्यापारे वयन्नियुक्तो तद्युक्तं उचितमि

त्रे

२५

मिवद्योतमानं प्राप्नोतीति भावः ॥ एत्यवेति वा ॥ ५५ ॥ यइति ॥ य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशांकः ताराके जागर्त्ति स्फुरत
त्रविषये क इव बुधश्चित्रमाश्चर्यं विधत्ते पितृनकोऽपि किल यस्मादेतत्पितुरंबुराशेरंतर्मध्ये उच्चैःश्रवस्संज्ञ
कस्तुरंगोऽप्यासीदैरावताख्यो मतंगजोऽप्यासीत् यदीयपितुर्मध्ये अश्वगजादिकं नवतितत्तदीयपुत्रमध्येऽश्वा
ग्रामात्रसे नवे किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ गोरइति ॥ तमिस्रा तमो बहुलास्य दयिता रात्रिः गौरे प्रिये चंद्रे वि
षयेन्नातिसमं ॥ तथा ज्योत्स्नीव चंद्रिकायुक्ता धवलाऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन्त्वं हे नितरां शो
भतेनिन्नवर्णौ हि शोभेते इत्यर्थः ॥ तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्राज्योत्स्नयोरुभयोरपि विषयस्वरूपयोन्नाप्राप्तेर्वि
लोलादभिलाषात्तयोरेवावाप्यन्योन्यशोभाप्राप्तिस्तदभिलाषादुज्ज्वलरूपामलां बद्धत्रिकायं विलसन्ति वा
इवार्थः ॥ शोभाभिलोलादि चेत्यन्वयः नीलस्य गत्वा ज्योत्स्नी प्रियां धारयितुं धवलेन च तामस्त्री मिति यथासंख्यं
॥ ५७ ॥ वर्षेति ॥ अहह बालेषु तनुषु अविकसितेषु वहु प्रत्यक्षदृश्येषु तारासु नेत्रे ध्रुवकचकेषु छत्राके
पुनर्भेव चिरकालोत्पन्नत्वादधिकस्वरीन्हृत विवसितमतिस्थूलमेके छत्राकमेव चंद्रं अत्रैवाभिमन्ये ॥ किंतु
लेषु ताराकचकेषु विराय बहुकालं वर्षस्थितो तयेशो भ्रमतो चिवर्षेषु जलदृष्टिद्विष्टिषु आतपेषु सुस्व

नैषटी २२

सत्सु अनावरणमभ्राच्छादितं ॥ काष्ठौघं दिक्समूहमेव दारुसमूहं । आलंब्य समुत्थितेषु तत्पक्षेषु । वर्षाकाले घना इते
षु जलस्तिमिते इपष्याडस्य तस्य काष्ठेषु सूक्ष्मस्थूलानि छत्रकानि नयंतीति तथा च ताराः अल्पकच्छत्रकानि वृंदं सु
स्थूलकवकमिव तु तेऽत्र ॥ ८० ॥ दिनेति विश्वस्य जगतो निमज्जनात्प्रतीचीसागरनीरप्रवेशाद्धेतोर्नक्तं रात्रौ त
मोनिमित्तास्खलनादिरूपां विपदमेव द्वीपवतीं महानदीमस्योडुपस्य चंद्रस्य प्रकाशरूपात्तप्रसादात्तरंति ।
चंद्रेण तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति भावः । अन्यापि रात्रौ तरणे नौकाया अकस्मान्मज्जना द्धेतोर्डुडुपरूपामाप
न्नदीं उडुस्था कस्मादागतस्यायानपात्रस्य प्रसादात्तरंति ॥ ८१ ॥ किमिति ॥ नोप्य द्विगण अमहतां यो मराणमस्मा
मपि नेत्रविषये तेजोमयस्तेजो यो विंदुरेवायमिंदुर्वर्तुल्यानयानप्रांतविपीडाकरणेध्रवा लवर्तुलाकारेण ना
नद्यो न समानः किं नास्मि अपि त्वस्मदादिनेत्रपार्श्वे वर्त्तत एव ॥ परमणुको ऽस्मायां ड्वर्त्तत एव स्तथा क्षणिकः त
त्रमात्रावस्थायी ॥ यावच्चिपिटीकरणमेव दृष्टं उत्पत इत्यर्थः । न ह्यस्माच्चंद्रात्तस्यैव लक्षणं कांधमित्यत्राह । अत्रर्दु
नेर्नेत्रे तु उनस्तेजोमयविंदुरयमिंदुर्महीयान्नितरापेक्षया नितरां मेक्ष्या नितरां महाः परिमाणमासीत् तात
यामास्येन तत्वानाशी मासावसाने प्राप्तविनाशी मासावसाने प्राप्तविनाशस्त्वाहितिप व्रधघटत एतद्घु

२१

श्रि

ज्यत इत्यर्थः॥ यतः कीदृशस्यात्रेर्महतो महानुभावस्य॥ सर्वं हि महतां महदिति न्यायेन महतोऽत्रेर्नेत्रे तेजोमयबिं
दुरप्ययमिंदुर्महापरिमाणस्थिरकालस्थायी चेत्तस्मान्नेत्रवर्त्मनि तेजोमयबिंदोरिंद्रोर्वैलक्षण्यं मुक्तमेवेति भावः॥ अत्र एकः
अल्प इति कन्॥ नाशीत्यस्यार्थ इति॥ २०० ॥ त्रातुमिति॥ मृतसंजीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन निजर
सवीर्यविपाकाभ्यां हत्वा ओषध्यः शत्पति मेनं चंद्रं क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवंतं मध्यक्षयरोगिणं सं तं त्रातुं न शेकुः
तथा विप्राः द्विजराजत्वान्निजस्वामिनं क्षयिणं मंत्रेण शक्तिसामर्थ्येन दत्वा रक्षितुं न शेकुः॥ तथापयोधिरपि पुत्रं क्षयिणं
मेवं मणिभिरनेकप्रभावैरं तस्स्तैः दत्वा तु रक्षितुं न शशाकेति वचनपरिणामः॥ तथा सुधापि स्वाधारभूतं क्षयिनमेनं
अजरामरत्वजनकैः स्वत्वात्रातुं न शशाक॥ चासमुच्चये ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधनैस्तं न्यपि शेकत्वात्तु त्र
त्वाच्चिसुशिष्यत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुमहिमप्येनं रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्या सर्वकर्मज्ञो रोगो महानुभावे
रप्या यैनेतु न शक्यत इति व्यज्यते॥ अचिंत्यो हि मणिमंत्रौषधीनां प्रभाव इत्योषध्यादानां सामर्थ्यं प्रसिद्धं॥ २०१ ॥ क्षये
ति॥ निशानाथस्य महतस्तेजः सुधाधारा स्मररूपमेवेति लोकवादो मृषा सत्य एव वा भवेत्॥ वा अथवा यदि चंद्रतेजः
सुधैवेति लौकिकप्रवादः सत्य एव तर्हि नो चंद्रतेजोरूपा सुधा जराविनिशो जराविनाशो जरामरणे न हरेद्विनाश

येत्॥ द्वित्संगी कार्यः। स्वं इन्द्रतेजः सुधानैवेति वर्गी कार्यः॥ अथ चैतद्रूपा सुधापि जरामरणेनात्यायनीत्यंगी कार्यमित्यर्थः
अपरथन्यथा यदि चंद्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा जरामरणे विणायैरो त्रिहिं चकोरारव्याः पक्षिणम् विधा
मरात्वीन्या त्वायिकथं किमिति न अजरामराः स्युर्जरामरणरहिता नवेयुः। चंद्रतेजः सुधा तैरेतस्या अस्सुधाया
जरणाविनाशे सामर्थ्यसद्भावे तत्पानेन चकोरैरप्यजरामरैः स्थातव्यं न च तेनै तथा न स्मात्तेजसः सुधात्वं वा दृष्टा स्या वे
ता सुधा न्हृतस्या पिवा जरामरणापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्यन्यतरदंगी कार्यं॥ तथा स्तुधा प्रत्तावेर्न निज्ञा अर्थ्यैवे
ति पूर्वश्लोकोक्तस्य समाधानमित्यभिप्रायः। अजरामरास्युः रितिपाठे विं॥२॥ वाणीत्रिरिति॥ तावेमम त्राणिः पूर्वस्त्रि
निःपरिपाकेन निर्दिष्टानि परिणतकवित्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्तोनि वाणीनि कृत्वानंतरं दूत्रानं दजडं
हर्षपरियशं च चकार॥ तथा सु उर्न्ने अद्भुता परनाम्ना अर्थ्ये एतस्तैनाथ चतद्रूपेण जलेन हैमीतुषारतुषारसं
बंधिनी दृष्टिरिव नैमीस्तिमितमतिस्तेहावभ्राघस्तेनवाष्पवाई चकार॥ हसदृष्टि र्यथान्पं जडमाई चराकारो
ति॥ तथेयमपि ज्ञानं दजदंडसाति स्नेहं च चकारेत्यर्थः॥ परिपक्रिमाणि ईत्वा त्रिदृष्टे यो क्रिं क्रेर्मुमा॥३॥ इतिइति॥
इत्येवं जलान्वदसनल। अंत्र ज्ञानासेवावादूका नितरां संवादिनी धीर्यस्य नादृग्गं कमलतुल्पराग नमस्या मुखं

डुबिंबमंबुवत्॥ चंद्रकमलतुल्यं नैम मुखं बिंबु धृतमिति ध्वन्यते। मुखेस्पंडु बिंबत्वेन चपीयूषधारासंबंधो
पितीत्स्यते॥ तथा च यापीयूषधारया मधुरेत्यपि व्याख्येयं॥ संवाद दूकेत्यादिना चंद्रमा पद्मिनी त्वं प्रसिद्धं चंद्र
बिंबसकमले सहविसंवादो विरोधिबादेतन्मुखं च इंदुबिंबस्यतु कमलेसह सहसंवादः कमलस्सोनागपुना
त्कादिति प्रसिद्धिचंद्रबिंबादेतन्मुखचंद्रबिंबमधिकमितिस्यते। अस्यार्थस्तं वदति संवाद दूकासंस्त्वो यंमे
त्रावर्त्तते॥ ५॥ प्रियेनेति॥ प्रियेणैवं इंते मुखादित्यादिरूपं प्रियवचनं उक्ता भाषिता। विरलनिःस्त्रीपतेर्वरेण
कुलेनमुक्ता जनिता तथा स्फुरंती दीप्यमानकांतिः सोल्लासान्नेम अयनलवस्त्वनंतरं स्मितांशुजालं वितत
नते देवनलायप्रीतिदानमिवददावित्यर्थः केवदिवसकाद्यात स्थाएधुएपतयास्वेछया वाहृतावातारान्न
लेक्रिमागतारोहिणीतारेवंस्फुरंती किरणजालवितता स्वेतित्वेन्दोपमावा। चंद्रः कुलव्येववद्गोवेण
स्तत्रजातादि वधायेषुिकामो किं करूपः॥ लतावतारेत्यत्र तरणंतरः कदो रएतदंता स्वज्ञादत्वात्सार्थे एप
श्चादव्राह्नेनसहसुपेति समासः॥ पाश्चेति॥ साधरातुरास्ताहं त्रसी इंद्रइत्याहस्म इति किं हे प्रियइंदुरूपं त्वन्मु
खइति हेतोश्चंद्ररूपात्मस्तौमां नियुज्याज्ञाप्यप्रशाशिनः प्रशस्तो वर्णने विषये उदास्ते नितरामुदास्तानं भव

ति॥ एवनत्स्वेनेयुक्तं॥ हेतुमेवाह॥ इति किंसततोमेतदकर्तव्यं परनिंदात्मनः स्तुतिरित्यादि वचनात्स्वयमात्मनैवस्व
स्ववर्णनास्तुतिर्नार्हतीति॥ नयुक्तेति॥ इयंतं पर्यंतं मयात्वं द्रोवर्णितं इदानीं सयावर्णनीयस्तूष्णींभावो वायुक्त इत्या
शयेन नैम्यात्वं नस्तुतोतं सोत्प्रासं प्रावर्तयदिति भावः॥ तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहीत्यत्र छांद
सत्वाशंकाज्ञानस्था तत्रोनतरो इदंरूपं त्वत्सुखैवं नरूपात्म स्तुतो यां मां नियुज्य शासिनः प्रशस्तोऽस्तु तुरासाहि
धरावदन्तुराऽस्तुतालाऽवेगावाष्ट ध्वीवं इत्यनीरेत्य र्थः॥ अर्थान्तरमालस्येति ज्ञातव्यं॥ ६॥ तमेति॥ सत्त्वलोकेसारः
श्रेष्ठ नमो नलः स्मितवान् तुषारत्वात्तुं चन्द्रं निर्णिष्यत्॥ वर्णयिष्यन। सत्वस्तुतगां सोत्ताप्यवंती नैषधं वनाण॥ किंभू
तः नयास्तुसुख्या नैम्यापपरिहास स्मोत्किरां मुद्रावयित्री गिरमारित्तउक्तः॥ तथाप्राणसमेति प्रेयान्तत्तया वंद्र
वर्णने प्रेणितः सत्परा हास्तरस्तो त्किरां गिरं स्तुतगं यथावन्नोणेतिवा॥ उत्किराः मिगुप धेतिकः सर्वेणाषष्टी सम
सः॥ न णिष्यन्न हेतौ लृटः शता॥ ७॥ तवेति॥ हे प्रियेऽस्त्रयं मृगः नधानने जातिचूर्णिनूतसर्वां गीतं स्वरमाधुर्यं निपी
यसादरमाकर्णिदानीं मपितस्यानवरूतेराकर्णनायलोलुपो ऽतितरां लुब्धोतिमाद्दश्यात्वद्वदनत्वमेनविधं
हातुज्ञातु कदाचिदपि नस्पृहयतीत्यहमवैमि॥ मृगा हि गानप्रियात्मवंतिर्चि तत्वन्मुखवत्त्रां स्वास्मृत्वेने छलीत्व

हंत्रांकइत्यर्थः॥जातचर्वीकृतस्वैचरह॥लोलुपःपङ्क्तात्यत्त्वाद्यविपाडो विवेतितिय इल्लुकः॥५॥इंदोरिति॥
अतिसाहसपादिंदुरेवेदमितीदोत्र्रमेनमृगस्यागमनामयोगेप्राप्नुमर्हतिवस्येवर्त्तमानाजिह्माकर्त्रीणीत्यावर्ण्यस्व
रमाधुर्यात्मित्वो विरूपंवास्तुवसतिस्फुटंहंतद्विघ्यतेयस्यनंविधुनास्तुमंतेत्वंद्रुमध्यस्थायिनमपिमृगंकर्षतुगीतेर्मधुर
तमत्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात्स्वसमीपमानयतित्यर्थः॥तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते॥नंस्यता॥गमिष्यतोमृगस्यो
त्रैवविवासार्थंबंधनंकर्षितश्रवणद्वयेनपाशीवन्त्वेकिं॥तद्रूपयावंधनरज्वासमाकर्षतित्यर्थः॥अन्यापिशावरी
गीतमृगमाकृष्यपाशेनबध्नाति॥नवस्तुखंनिष्फलंकमपृताधिकंगी॥नियुक्तंचा॥वेंद्रस्तुसकलंकइतिनावः॥त्वंच
एनिशवसेरपिमध्यमथ्यैनैमीमुखवर्णनानुरागातिशयस्तवनार्थंत्र्ययंश्लोकक्षेपकइतिकेचित॥५॥गगनस्थोपि
मृगोनैमीमुखगीतिंकथमश्टणोदित्याशंक्याह॥आप्यायनादिति॥शद्वरूपःपांथेनित्यपथिकः॥निशायांयावद्व्र
जतितावदध्वपश्रांतःकल्पेनवाक्लिनगच्छति॥यस्माद्दिनेघर्मेणातपेनदुःखःसंतप्तः॥तस्माद्दिनेअल्पमेवगच्छतीत्य
र्थः॥रात्रेर्दूरगमनेहेतुमाह॥सुधांशोरमृतरूपाभीरुचिभिराप्यायनाद्युक्त्वावितवलत्वाद्ध्वानमेवकाननंतस्माज्ज्यो
न्मयस्यगाढांधरजातछैत्याह॥तेजसोऽभावेनमसःसंभवादौष्ण्याभावाच्छैत्यं॥अतएवरात्रौबहुगच्छतिदिनेवोल्पेन

श्रांत इव वक्रं न गच्छती ॥ रात्रौ हि स्वभावादति दूरेपि श्रूयते दिवा तु न तथा । पथि कोपि रात्रौ पोत्पाद दूरं गच्छ
ति दिने चाल्पं ॥ दूरश्रवणधातिपादकोयं श्लोकः ॥ २० ॥ दूरेपीति ॥ हे प्रिये खलु निश्चितं कृपाण्या पतिश्चंद्रो नास
श्चंद्रिकाएकस्यान्यस्तानि क्षिपति ॥ अधोमुखं वेति ॥ किंभूतः दूरेपि अतितरां देशाव्यवधानेपि तत्प्राप्तिश्च म
धुरतरं तावकं गानं तस्य पानं तस्मात् श्रवणाद्धेतोः स्वादुरस्तो पनोगो माधुर्या निशावान्तु न चैव विषयेन धाव
धिः प्राप्तमयदि उत्प्रेक्षते ऽवईयेव वक्रं तु न भूतं नव कीतमाधुर्यापेक्षया ऽल्पमाधुर्यं तया ऽवमाननयेवेत्यर्थः
अयं श्लोको भिन्न एव न तु युग्मं ॥ २१ ॥ अस्मिन्निति ॥ हे तन्वि एष चंद्रः आदिशंस श्री विज्ञो वीमवं कुर्वन्निवेति
यत् ॥ अस्मिन्नेत्रानवने विषये ऽयं नेत्रभूतश्चंद्रो ऽस्मान्न विस्मापयते ॥ आश्चर्येण प्रापयति ॥ अत्रार्थे ऽस्माकमा
श्चर्यं न भवतीत्यर्थः ॥ किल यस्माद्धेतो रत्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तत्र चक्षुर्भवनं ॥ कलाभि रूपं रूपं कलो
चितं स्वरूपं नेत्ररूपात्कारणाज्जातस्य नेत्रानवनं सूचितमेव ॥ तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रानवनेन किंचि
दस्माकं चित्रमित्यर्थः ॥ विस्मापयते नित्यं स्मय यते ॥ तं रित्यात्वं ॥ नास्मोर्ह तुनय इति तङ् ॥ अस्मान्कुनांतरोपे
क्षया वकुत्वं ॥ २२ ॥ आननिरिति ॥ हे मृगेंद्रोदरवक्रत्रसुदरं यस्यास्तादृशि रजन्या रजकीत्तया ॥ दोरस्य दुग्धस्य

धा॥ रात्रिरिव दृश्यमाना निर्धवलतरा निः॥ अत्रि कौमुदी निः॥ कृत्स्नां वस्त्रां तमोमयीं यै नीलीवज्जलवत्काली
रुचिः दलमात्रेण क्षालिनि रस्ता॥ रजक्या वसनस्था कालीकांतिदुग्धधाराभिः दूनेन क्षाल्यते॥ तदुक्तं कला
कोशे॥ तैलं दृष्टे तनतक्रो क्षजले दुग्धेन कज्जलं नाशयेद्वस्त्रं तु मलं क्षारेणसोष्मणेति॥ चांद्रिकाभिर्गगनं नि
र्मलीकृतमिति भावः॥ मृगेंद्रोदरी नासिकोदरे तिङ॥ पूर्वं यथा प्राणिवाचिनां लावान्नाली वत्रीला तिङ॥ सम
र्थनीयाः रजकीधुनः पित्वाउं पू॥ २४॥ पयइति॥ हे वामोरु व्यासरित्रकृतुः पयो सुधावर्षकाले निम्नुत्वं केरि
शयितमपि मेचकिमानं उच्चाटयामास॥ तया कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्यया शारदाप्पस्य चंद्रस्य लांछनरू
पः कालिमा किंचिदल्पमपि प्रोक्षितुं न पारि॥ शारदस्य चंद्रमलिनः कलंको तितरां शोभत इति भावः मेचकि
मानं वर्णवाचित्वादिमनिच्॥ २५॥ एके तिं॥ अस्तं यतो गच्छतोस्य चंद्रस्य एकादश कला एकादशानां रुद्राणां मौ
लीन् प्रति यातिकिल गच्छंति॥ शेषास्तु पंच कास्तु पुनः पंचेषोः कामस्य तूणीमल्लभिवृद्धिं प्रविस्यर्द्धः चंद्राकार
त्वादर्द्धचंद्राख्या इषवो भवति॥ विनाश समयेप्यपरोपकारनिरत इति ध्वन्यते॥ तूणीमल्लविवक्ष्यास्त्री लिंगो रादि
त्वान्ङ॥ पू॥ अर्द्धश्चंद्रश्चाशिश्चे रूढः॥ २६॥ निरंतरेति॥ हे तन्वि तारागणसहस्राणि निरंतरत्वेनान्योन्यसंबंधतया वि

विधायैकान्तन्यपदिश्यन्य सुधांस्तु क्रियेत निर्मियितत दा तर्हि सत्यं द्वस्तारागणमकलंकत्वात्तन्मयत्वात्क
लंकेन मुक्तः। संस्त्वदास्यस्य श्रियं शोभां नाम आश्रयेति। क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वात्लङभाव॥२६॥ यदितिहे
मृगाक्षि यत्त्वदंतवाननीयां सुखसंबंधिनीं लक्ष्मीमादित्सुर्गृहीतुकामं कुरंगलक्ष्मा चंद्रस्तत्सुखशो
भां गृहीतुकाम॥ तयोः शशांकपंकेरुहयोरेष विरोधः त्वन्मुखशोभालहरणे एकोर्थस्तस्य लिप्सालक्षण
प्राप्तिवांछानिमित्त एव तस्य हेशंके। एकद्रव्याभिलाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः चंद्रपद्मयोरपि विरोधः प्र
सिद्ध एव चंद्रपद्मयाच्यांशाकासां त्वन्मुखमधिकमिति भावः। आदित्सुर्दत्तेः सन्निक्वि विपरिनाम॥ लक्ष्मी
नत्वोकेतिषष्टीनिषेधः॥२७॥ लब्धमिति॥ हे प्रियेत्वहं सर्वैरपि देवैर्विधस्तीकृतायां निःशेषपीतत्वात्तुच्छशेष
कृतायां निःशेषपीत्वात्तुच्छशेषीकृतायां त्वस्य विधोः सुधायां धृणां जुगुप्सां दधे धारयामि। किंभूत्वा लेखा
नां देवानां प्रस्तुनेंद्रेनापि पातुनलब्धं कृतप्रयत्नस्याग्निस्य चरणेनेनतुःप्रापकेनाप्युच्छिष्टं तेमुखे दोर
धाररूपममृतं निपीय पीत्वा। चंद्रसुधायाः सकारणत्वदधरामृतस्वादुतर मिति भावः। अन्योप्युच्छिष्टं भोजने
जुगुप्सां धारयति॥२८॥ एतमिति॥ सगिरींद्रपुत्रीपतिः शंभुरेतमोषधिशं विधुं सुतमांगे शिरसि विभ्रद्धा

रयस्तस्यअपिद्विजन्मसमूहोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषं अश्नाति मुक्तकरांकभुजंगं सर्पराजं वासुकिं च धत्ते ॥
ग्रीवोरस्युपाकारत्वेन स्वस्य श्रेष्ठोयमिति भावः । ओषधिस्वामिनोस्य शिरसि धारणादिव निःशंकं विषं न्हयति
सर्पांश्च धारयतीति भेदः ॥ भुजंगं नात्यनिप्राये ऐकंवचनं वा ॥ ९ ॥ नीति ॥ हे प्रिये द्विजे न्स्यापास्य च वं न्स्यापाथ्च द्वि
जेन्स्य गुरोर्बृहस्पतेर्दारान् स्त्रियं यान्ति वतो गच्छन्तो पि गुरुतल्पगामिनो पि पापाः स्वर्गं द्रुतो । घ्न्चपातित्पनव
रवपरपवित्रमेतद्विलोकयेत्यर्थः ॥ अथवा युक्तमेतत् । प्रवृत्तये धर्माधर्महेतुकर्माणि तत्र अपि आत्ममय यत्र
मे स्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशांतरापेक्षान् प्रकाशस्वरूपान् यथा च परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमा
त्मस्वरूपान् इति स्ति प्रकाशान् निज्ञानस्य प्रकाशात्मिकाद्विनो ब्रह्मज्ञानिनोंतिमदेहं तेजोरूपशरीरं स्पर्शंतीवा प्राप्य
न पयानंतरत्वाविमोक्षत्वात् प्राचीनशरीरप्रवाहापि पंचयात्रेषु शरीरं प्राप्य द्वी वस्तुकालपुरुषान्हियस्मान्न न द्वि
तिस्थिता शुभफलबंधेन न संवंतीत्यर्थः । तेषां न ज्ञो विशेषेण प्रत्यवायो न विद्यत इति प्रामाणिकवचनात् तेजो द्वि
पस्यास्य च न्स्य पातो नाच्छ दिति युक्तमेव न च पवित्रमिति भावः । वं ज्योप्यात्ममयप्रकाश । अंतिमदेहं संस्पर्शंती
प्राप्य ॥ १० ॥ स्वधेति ॥ तनये इन्दुके श्रद्धया परलोकादिस्थित्व बुध्या वितीर्णत्वात्पवित्रं तृप्तिलोहित्वं मिश्रं

नै०टी०२२

पितृभ्यः स्वधाहुतं यदन्नं । पितृस्थानं तथा चंद्रो वै पितृलोक इति पितृलोकतया सर्वं द्रष्टुमुपतस्थे चंद्रेण संगत
मन्नं तत्तस्मात्तिलमिश्रं जलमेवांकस्य कलंकस्य यच्चन्द्रो विंकांतिः तया सवर्णितामिश्रितं सुधापीयूषं । तस्मा
त्तिल एव कलंकस्तत्सलिलं जलमेव पीयूषं न त्वन्यः कलंको न वान्यत्पीयूषमित्यर्थः । स्व इति पितृलोकप्राप्तो हे
तुर्गर्भो । उपतस्थे संगतकरणं तङ् ॥२०॥ पत्रपाति । हे प्रिये त्वं उच्चैः सौधो स्थितापान्थत्वा सौख्येन निरंतरा यैलद्वे
द्वयेपत्वकेलिकुल्यायाः अंबुमिते तद्वृद्धो विविंपत्रपातत्किराजहंसीद्द कृकुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतेतोत
वर्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य चमेन यच्चंद्रबिंबं चुंबति । सौख्यस्यार्थे सुखिनोत्रा वइति तन्नाव वाष्पं ॥
सौख्ये तिपगिस्सत्वं त्वेन लब्धो उच्चतरदेशस्थितं प्रतिबिंबो देशस्थितं वस्तु सत्वं प्रतीत्या ति ॥२१॥ सौवर्ग
ति ॥ स्वर्गेति वा । सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैर्वृंदैः स्मृतं निपीयाकृतितुच्छीकृतः तितो यं शशलांछनो मनिश्रितेन तव
त्वा । क्रीडानद्यां प्रतिमाछलेन प्रतिबिंबव्याजेन मग्नः सन्पुनरमृतानां जले रथश्च पीयूषैः पूर्णः स्यादिवेत्य । इ
त्यहं संभावयामित्यर्थः । एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितं । अवकृतुच्छः कृतोऽपुनः क्रमेनामृतैः पूर्णस्तन्नात्रो
तव क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नस्य तुकः पानभयादिव पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शंक इति वा । पूर्णेभि

तानां स्पर्धित्वात्करणे षष्ठी ॥२३॥ समममिति ॥ इह तव क्रीडानद्यां कैरविण्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपप्राणेश्वरि श्रियानः
केरणरश्मिपाणिः अथ च पाणिर्वा पाणिना सम्मं सह समे ने संगते सति मधुपुष्परस एव छलेय स्वसत्त ह्या जलस्याग जलस्य
कन्यादानसंबंधिसंकल्पोदकस्याभिषेकः कर्त्रा ऽनयोः श्रीकुमुदानि विकसितानि मकरंदश्रेणिं निर्व्यो विवाहलीलां त्र
आहेक्त स्वयती त्वाचंद्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरंदस्रेणिं निर्वजातानीति भावः ॥ विवाहे उभयोः
पाणिमेलनं पाणौ दानजलाभिषेको पि भवति ॥२४॥ विकासीति ॥ हे प्रिये इह तव केलिनद्यो वनस्थात लनिवासिन्
अथ च काननस्थात था विकासीनीलं आयतं विस्तृतं तु ग्म मे च नेत्रं यस्यास्तत्तुल्या नेत्रा चेयं प्रत्यक्षदृश्यमाना इंदीवरिणी
यस्मान्मृगी वनस्थत्वाद्विकासिनेत्रायतत्रयपनेत्रत्वाच्च पतो हरिणी तत्तस्मादिंदीवरिणी मृगी आननमिवयं
श्चंद्रः सामर्थ्याच्चिदाननतुल्योयश्चंद्रस्तङ्गजेतं तस्कं कांतं सुंदरमथ च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगं उपरिष्टाद्दलोकते
विकसितकुसुम उ नेत्राणि ऊर्ध्वं प्रसारितानि दृश्यंते तर्हि प्रायेण चंद्रस्थमुपरि वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृगं पश्यतीत्यर्थः
तदाननमेवयश्चंद्रस्तत्रस्थं चंद्रत्वादनुमेयं मृगमुपरिष्टात्पश्यति ॥ त्वं प्रासादोपरि वर्त्तसे इयं चाधोदेशे वर्त्तते ॥ नेनेति
पदेऽक्षेदं तत्वा चंद्रराजं निजं प्राणेशं मृगं मुपरिष्टात्पश्यतीति न किं तु पश्यत्येवेतिवा ॥ व्याख्येयं ॥ वनस्थाम्मृगी ॥ हि प्रस्ता

नैषट०२२

शितनीलायमत्नेत्रा सती स्वकांतं मृगं इतस्ततो विलोकयति शशज्ञमित्यपि पाठः ॥ मृगपर एव व्याख्येयं ॥ २५ ॥ तपस्यावामिति
॥ हे प्रिये अंबुनि सदा निवासात्तत्रैव तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधेर्दिवासंकोचस्यैव ध्यानस्य भंगे तस्या जने विषये नि
मित्ते वा विबुधांगना अप्सरोरूपायाः रात्रेः चंद्रमुखमेवाहमेवं मिमन्ये ॥ किंभूतं सुखं अमृतमेवाधारोऽस्य नूतं ओष्ठे यस्या
यद्वा अमृतं तत्तुल्यो धरोष्ठो यस्याः यद्वा अमृतमधरं यस्मात्पीयूषादधिकरसत्वदोष्ठो यस्य तथा मयूखा एव स्मितं अथ च तत्समा
धिभंगादेव चंद्रकरवदुज्वलं यस्मितं तेन व्याकं ॥ चंद्रे विशेषणे लिंगविपरिणामः ॥ देवांगनानामप्येवं विधं सुखं रात्रौ जले
तपस्यतां ॥ दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभंगं करोति ॥ तपश्चरतीत्यर्थे कर्मणो रोमंथ तपोभ्यामिति क्यङ् तत्तपः
सः परस्मैपदं चेति शता ॥ २६ ॥ अल्पेति ॥ अल्पोकएव वयं को यस्यां तथापि पीयूषं एव नीरं यस्यां सेयं विधुमंडली स्मरस्य स
रसी विशालं सएव ॥ अत एव स स्मरः अनन्यवं अस्यां चंद्रसरस्यां समुत्पन्नं सुधानामेतदीयामृतानां पानाद् जले जल
रहिते पल्वले जलाभावेपि पिपवाः मृत्युं मरणरहितं मीनं चिह्नं अथ च सुधारसो जातत्वादनुमापकं लिंगं विद्यते मीनाद्दि
जलाद्बहिर्भूता प्रियं त एवायं हि न म्रियते तस्माच्चंद्रामृतसरसीभवत्वात्सदा तमृतपानाज्जलाभावेपि मृत्युरहितइ
तिसर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तारेति ॥ घोरस्थमात्मानं अष्टमूर्तेर्हरस्य मूर्तिशरीरं स्फुटं व्यक्तमाह ब्रवीति ॥ यतः किंभू

२३

ताराजा ताराएवास्थीनि रूपाय स्याः तथा शशिनमेव जङ्कुजा चंद्रं गंगावा विनार्तिनृत ॥ तथा चंद्रांशवएव पांशवो त्
स्मानि नैः छुरितात्कतांगरागद्युतिर्यस्यास्तथा छायापथ. गगने दंडाकारादक्षिणोत्तरस्या धवलारेखा छद्मयस्य छाया
पथरूप. फणींद्रो वासुकिं स एव मुक्ताहारो यस्याः स्ता ॥ हरस्मृत्निरयुक्त विशेषणैर्विशिष्ट ॥ द्योरप्यता दृशीतिमूर्ध्वतरापद्मयाव
र्त्तेमहमेव महेशस्यमूर्त्तिर्मिपत्ततात ॥ निजपितुर गगनं कथयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एकेति ॥ एतस्य चंद्रस्य जनकस्यातस्य प्रसिद्धस्या
त्रिमुनेस्तोवनस्यतारा कनीनिका किले कैव जाता भूता ॥ किल पुराणादौ ॥ अस्यात तु त्रस्य तु पुनरियं दृश्यमानासंपत्ततात
निजपितुरत्रिनेत्रसकाशादधिका ॥ यद्यस्मादस्य चंद्रस्य तारा कनीनिका अश्विन्यादिनक्षत्राणि सप्तविंशति ॥ किंतिवन्तद
इति छलं पितुः सकाशादधिकसंपत्तिर्वात्सत्राप्येयमिति भावः सप्तविंशतिमिदवइति इन्दुः सप्तविंशतिकन्यात्रश्विन्या
दिकाश्चंद्रायददाविति पुराणं ॥ २१ ॥ मृगाक्षीति ॥ हे मृगाक्षि हरिणनेत्रे यदेतत्प्रत्यक्षदृश्यं ते इंदोर्मंडलं तत्स्मरस्य पांडु
श्वेतं साम्राज्यस्य चक्रवर्त्तित्वस्य कं आतपत्रमेव ॥ श्वेतछत्रदर्शने सति सम्राजो वरपात्न भवति ॥ पूर्णधवलचंद्रमंडलस्य चोद्दीपकत्वा
त्र दर्शने सर्वेपि कामस्य वशा भवंति ॥ तस्मादेतत्कामस्य श्वेतातपत्रमेवेति भावः ॥ यच्चशशिमानंतरं मस्य छत्रमंतस्येंदुमं
डलस्यतं गोमोटनं कलत्वयस्य सम भ्रथस्य छत्रभंगं खलु ॥ छत्रस्यमोटनं राजत्वयस्य सूचयति ॥ तच्चापदेक्षेवाद्दीपकमित्रं

द्रष्टव्यैकामन्दीणएकत्वतितस्मात्कल्पपदे योऽस्पष्टं गः सकामस्य छत्रं गङ्गवस एवेति नावः । खलु उत्प्रेक्षायां नि
ध्येयेव ॥ २० ॥ दशेति ॥ दिग्विजये यद्यतेन दशाननेनापि जगति जित्वापि योयं चंद्रः शुरा सर्वे जातु कदाचिदपि जेतुं नापा
रि । हेमानि त्वन्मुखस्पर्द्धिनं चंद्रमसह मानेनैभी तस्यास्य विशेषोऽयं कस्यच्चित्स्वपाकलंकरूपाम्लानिर्लज्जा सज्ञा गता
लयाथच युक्तैव ॥ यतस्त्वयैकेनाननेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन दशाननैरपि सुरैर्वैजेतुं नाशकि किं तस्य स्त्रियास्त
वैकेन मुखेन विजितत्वेक्लब्धया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः ॥ तन्मुखमेतस्मादधिकमिति नादः ॥ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ल
ज्जया म्लानिर्भवतीति ॥ रावणश्चेन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तत्सुराग्निना दह्यमानः कंपमानश्च तमजित्वैव पराङ्मुख इति ठक्करकं
डिकया ॥ २१ ॥ हृष्ट इति ॥ अयं शशांक इयंतं तावंतं अहानि शुक्लपक्षदिनानि तावद्वृद्धिं लब्ध्वा नितरां सर्वदशा सर्वसर्वदि
नावस्थां जयन्ति कामपुत्रे रोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्याधिको नवं त्वया दृष्टः इयंति दिनानि जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारण
ध्वनिता वक्रोक्तिः ॥ अनयैव परिपाट्या पूर्णबिंबोऽयं त्वदास्येन सह तुलां साम्यमथ च तोलनकाष्ठं प्राप्तः आरूढश्चेत्तदा मे
नरं निकटं त्वमेव स्वच्छत्वेनैव स्वेनेव पराजयं कलाद्वयं वृद्ध्याप्तासि । उत्तमेन सह स्पर्द्धमानो हि नंगं प्राप्नोत्येव । तुला
दिव्ये हि हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते ॥ अहानि त्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ अतुलोपमाभ्यामिति निषेधेपि सह योगे तृतीया ॥

तथाच कालिदासस्तुलां यदारोहति दंतवाससेतदिति ॥ श्लो० ॥ क्षत्राणीति ॥ द्विजेंद्रो जमदग्न्यपत्यत्वात्क्रोधेन प्रसिद्ध
पराक्रमो रामः सर्वाणि क्षत्राणि परिच्छिद्यापि क्षत्रादेव रामात् हृतिरथेः सकाशात् यथा न त्यक्तपरात्मवं प्रापत थातेनैवप्रका
रेणायमपि द्विजराजः सर्वान्पिक्षान किच्छित्वा संकोचकरणात्परान्द्वयापित द्वक्रपक्षान्सकाशात्परिम्लतिं परात्मवमेति ॥
सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपक्षाधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्यपीति भावः ॥ वा तुं लिपक्षमित्यमरः ॥ श्लो० ॥ अंतरि
ति ॥ हे परेप चंद्रदर्शने अहन्ने नेमि हरिणेन पांडुरेण रूपे एवं रोति कत्रस्तिधांशोरंतः प्रांतगः सर्वमश्रीकोपीशानीस
लक्ष्मीः क्रियते सश्रीकः क्रियते त्वं पत्रप ॥ अथ चवं द्रस्यमध्यं हरिणेन मृगेन कत्वर्थरूपेन स्वीयनीलवर्णेन कृत्वा अस्य
लक्ष्यते सलक्ष्मीः क्रियते सकलंकं क्रियत इत्यर्थः ॥ पत्रप ॥ एषसनल इत्यमुना प्रकारेणास्य चंद्रस्यांतपर्यंतं रागं कदा
चिक्षणमात्रमेवमाम ददर्शत्ति दर्शयामास ॥ कदाचिद्भ्रांतमर्ध्यरागं दर्शयामास ॥ अंगुल्यादिना चंद्रस्थेतनीलत्वप्रांतम
ध्यरागदर्शने सर्वस्लिष्टपदैस्तयमस्त हर्कीडांच कारेति भावः इति मध्ये कवेरुक्तिः ॥ हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः ॥ अंतंइ
त्यकारांतमेफत्र ॥ अंतरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि ॥ लक्ष्मीशब्दस्य समासांतविधेरनित्यत्वात्कप्नाभावे सलक्ष्मीरिति शब्दा
सिद्धिः ॥ पक्षे सलक्ष्मशब्दात्सिद्धिः ॥ पत्रपेपा प्रादिना कर्तव्यैचिरा ॥ हरेप बुध्यर्थत्वा ड्रति अणैकर्तुर्णौ कर्मत्वात् ज्ञीमामिति द्वित

नै०टी०८२

या॥२४॥सागरादिति॥ अयं चंद्रः सागरात्समुद्रान्मुनिविलोचनाद्दरेरात्रेर्नेत्रकूपाद्द्वयात्तत्काशाद्द्वयस्मादजनि उत्पन्नस्तेन
कारणेन द्वाभ्यां जातत्वा। द्विजः किं। एवमेव चानयैवरीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजोऽभवत्। नप्पर्ययं विधुरत्रेर्मुनेर्जातः किं
कथं पर्यवस्पति द्वाभ्यांजातत्वेऽसत्यपि अत्रिमुनेर्वक्त्रं वन्नयं द्विजः पर्यवस्पति किं द्वाभ्यां जातत्वा यथा जोऽनड्रति तात्प
र्यं दृष्ट्वा कथमुच्यत इति त्पर्थः। अथ चैवमेव यथानेन प्रकारेण द्विजत्वं तथैवात्रिमुनियो न वक्त्रयं द्विजः पर्यवस्पति किं
द्वाभ्यांजातत्वा यथा द्विज उच्यते तथा द्विजाद त्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते किं। द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्य
र्थः॥ अथ च द्वाभ्यां जातत्वा। द्विजो न वक्त्रे वनत्रिभ्यो जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्याद्दृष्ट्वा कथ्यते किं। यो हि द्वाभ्यां जा
यते स त्रिजो न भवति एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः। अन्योपि द्विजस्त्रिजो न भवत्येव॥२५॥ तारेति॥ हे तन्वि
द्वशांगिधाता ताराणां नक्षत्राणां विहारस्तु विगगने चंद्रमयी मंडली विंबं जिनस्य उ स एष पुरुषस्य श्री विष्णोर्मन्त
स्तुमतो सत्पांत दादिष्ट मन्नः। पतत्त्व कारः निर्ममे॥ तेनैव सुकृतेन शोस्तिनिन लोको नर व्यापारेण ल्हाबास्त्वर्लोकः स्वर्गस्तु
वनं तत्संबंधिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठं त्वं अवाप॥ किं भूतां मंडली हिमस्पतुषारस्पर्शस्तुर्वं स्थानं भूतां
अतिशीतलां तथा मृगस्य नाम्नो मध्ये वासो यस्यास्तां यस्यां मध्ये मृगोस्तीति यावत्। तादृशी अन्येषां सुराणामेता दृक्

रेव

३५

व्यापारकरणेसामर्थ्यान्नावाद्भ्रंहेलेवश्रेष्टोऽस्मादितिसर्थः॥ अथध्वतारायाबुद्धदेवस्यविहारस्थानेध्वजास्थानेहिमत्तुवे
शीतलांअत्त्वत्वाद्धिमाचलांरूपांवातथाष्टगनानेःकस्तूर्यावासःपरिमलोऽवस्थानेवायस्पानोकस्तूरीमिश्रितांचंद्रम
यीकर्पूरमयीमंडलीरात्रिंयच्चकारतेनैवउरूपेनजिनस्पर्मितेचौ द्रुस्त्वबिंब्रह्मासुरश्रेष्टत्वमधत्तबोध्याहि॥ बुद्धदेवप्र
सादेयस्तत्स्वार्थकर्पूरकस्तूरीशशिंकरोतिस्सर्वलोकमध्येश्रेष्टोभवति॥ तिस्वदर्शनेप्रत्यथ्यादयत॥ ब्रह्मान्वेवमर्हन्
तस्मादिवसर्वश्रेष्टोजातइत्यर्थः॥ तेनैवतिपाक्तेत्रैन्द्र॥ बुद्धदेव्यांमततार॥ ३५॥ इडुमिति॥ हेहिमांशुक्षिवस्पर्लकस्या
शोभायानिडुविस्वस्मान्सत्त्वात्परिहासकारिततोप्यधिकशोभंमुखंयस्यास्तादृशि॥ नैमिपंडितेइडुतवमुखान्
कान्त्यत्वन्मुखमपेक्ष्यवाकुंडलमीषदसमार्घत्र्यंलत्वमपियस्य पूर्णेनसंपन्नेतत्तणादपिनिःसारमितियावत्
अथववद्धधिकंद्वलंयस्मात्तणदपिनिःसारंयद्यस्माऊणंतत्तस्माद्धेतोर्मृगएनंचंद्रंमृगसंबंधित्वात्कलयाकोमलं
तृणकवलनाभिलाषेणैवाथवान्वंदेप्रयुक्तस्यवकुंठणशाद्वस्यवकुंचतत्तृणंचवकुलिंतृणानियस्मिंतादृशमिति
त्यैवंरूपार्थग्रहणरूपायात्त्रांतेबनत्पजति॥ मृगोहिवकुयत्तृणंवकुंठणंदेशोवानखुंचति॥ नन्वतुलेवसतत्पासंसारंक
यंत्रांतिरितासांक्वार्थंतरन्यासमाह॥ पात्रावीभपशुसंबंधिनी॥ उविंत्रिशुज्ञानेशुविषयेमोहमहिमात्त्रोतिवाऊर्ल्वं

नान्येति॥ वऊ कालातिक्रमेपि नापयाति॥ यतो हि सर्वदा भूदा एवेत्यधाभृगस्य भ्रांतिर्नापयाति तस्मादनंतं पजनीत्
तियुक्तमित्यर्थः॥ हृन्निष्ठितिपठि व्यापारे ष्ठु॥ मुखात्वल्पत्वो पेपंचमी॥ वऊ द्वण पद्लेइ षदस्समाप्तेकिनाषासुप
वऊजिति वऊच॥ २७॥ स्वर्णानुनेति॥ हि प्रिये सुधाएवं सुधांशुं श्रवयत्कात्ववाधरोष्ठमवलंब्य सुषरक्केस्यो
ष्ठस्यरागोबक्कवर्णैः स्वतसिनस्पष्टावःसितिमाधावल्पमेव चिकित्सयस्यतादृशं धवलरूपमपि स्वमात्मानं निक्कु
तिकुनः स्वर्णानुपानात्रियानिरोदधाति॥ यतः स्वर्णानुनावारंवारं प्रस्कलपानेन विशेषिकाजिर्णयोत्पादेन त्वदी
दुःखात्मत्वाप्रातिलोम्यान्वरोगेनोत्पादितदुःखा॥ किंभूतमधरोष्ठं प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव ताम्रवर्णस्य तांबू
लेनेवकृतताम्ररक्तवर्णं॥ पुनाराकुपानस्यियात्वदधरमेव स्थानांतरमाश्रित्य रूपांतरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः॥ त्र
न्यापिसत्वयं स्थानं हित्वा स्थानांतरमाश्रित्य तत्रापिरूपांतरं धृत्वा स्वं निक्कुतेसुधायाश्चंद्रस्य परित्यागात्वन्मुख
श्रयणात्वन्मुखं चंद्रादधिकमितिन्नावः॥ तांबूलताम्रमित्युक्कारीत्या पंचमीत्स्क्तावा॥ दुःखात्लतादुःखात्प्रातिलो
म्य इति ज्ञेयम्॥ २८॥ हर्यक्षीति॥ हे प्रिये मत्तेनेदेन कलंकरूपं कुरंगं यद्यासस्य उदरे मध्ये प्रक्षिप्य जातास्फीता प्र
र्णा तनुर्यस्य हरेरिंद्रस्य पत्न्याहरिता प्राच्या दिशा स्तनस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्यात एव हरेः श्री विष्णोर्वापादीन

६

बतःयद्वासंजातप्रणशरीरस्यमृगयद्वात्रात्रांकलंकंमध्येनिक्षिप्यमध्यस्थितकलंकस्यपत्नीनिकातुल्यत्वाच्च॥विध
चामनेत्रीनवोत्तोमुख्यचंद्रस्यवद्धदनांवुजात्सकाशाद्यसंगःपराजयोऽजनितदेकाकिनःसर्वदात्र्यसहायादेकस्मा
त्प्रात्मनत्वन्यस्मात्तकमलात्॥नह्यन्यैपरैरयपराजीयते॥प्रत्युतायमेवपद्मान्पराम्लवतीत्यर्थः॥अथवांवुजतुल्या
त्वद्वदनादेवपद्मादथवपद्मसंख्याकोत्त्वंदनरूपादंवुजाद्यदस्यत्वंगोजातस्तदेकाकिनोऽसहायस्यस्पाद्भवेत्॥बहु
भिरेकःपराजीयतइतियुक्तमेवेत्यर्थः॥यःसिंहिकायाःसुतोराहुःसत्वनरेकोऽन्योऽस्यप्रतिभटःप्रतिमल्लःपरात्नावुको
राहुरेवनतुअन्यइति॥संप्रतीतिपाठेऽच्छत्वनरस्यैकःप्रतिभटःयःसिंहिकायाःसुतःस्यात्॥एकाकिनोऽस्यतवन्नुरनप
न्नःप्रतिद्वंद्वीनन्नवाअतुल्यत्वात्॥किंत्वेकाकीराहुरेवास्यप्रतिभटोयुक्तइत्यर्थः॥किंचस्वनग्नत्वनात्राहोरप्यस्मा
त्पःपराजयइतिमहदस्यकष्टंप्राप्तमित्यर्थः॥अथवहरिद्विषेण्याहरेःसिंहस्यापत्न्यासिंघिकयाप्रसूतस्यतथामृगंत्री
त्रांचायंकंचनपक्षुंजठरेनिक्षिप्यनदृयित्वास्थितिस्यात्एवसंजातपुष्टशरीरस्यातएवहर्यच्छीनवक्तःसिंहितांप्राप्तु
वतोस्यतवमुखाद्यःपराजयोऽजनिसएकाकिनःकेवलात्पद्माङ्कजादेवपराजयःसिंहस्यगजाङ्कंगेयथातद्वद
तन्महद्भिन्नमित्यर्थः॥अथवपद्मसंख्याकादेकस्यपराजयःसिंहोप्येकोवहुभिःपराजीयतएवेत्यर्थः॥अथ

नै०प०टी०८२

वपश्चाच्छशादष्टापदादेवर्भंगः सिंहस्य केवलमष्टापदादेवर्भंगः पद्मस्य शत्र्यांशकाशत्त्वन्मुखमधिकमिति भावः
हर्यक्षः केशरीत्यमरः ॥ गजाकुशारत्नाः पश्चाद् इत्यनेकार्थभोजः । प्रथमपक्षे हर्यक्षशब्दो द्वितीयः ॥ द्वितीयपक्षे हर्यक्षबाद्ध
दव ॥ २१ ॥ यदिति ॥ हे प्रिये वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तद्रचितां यस्य पद्मस्य पद्मजो व्यधात् व्यरचयत् ।
यतः श्रीविष्णोर्नाभौ वर्तमानात् पद्माद्भवतीति पद्मजः । स्वजनकस्य यस्य पद्मस्यापि त्वत्क्यानेत्रद्वयेनैव नीलोत्
पलयुगेन महती स्रजामकृत । वा कूपारीणा वाचः परतीरं न वा वाचा वर्णयितुमशक्यां रुचिर्यस्य सोयं पद्मश्चेन्नावके
मुखं न एव न वत्सुखरूपो जातः ॥ अनंतरं ब्रह्मणस्त्वपि त्वद्भुज्यां नेत्रनीलोत्पलाभ्यां तत पद्मजनत्वादत्र त्वन्मुखेनेत्र
नीलोत्पले चक्षेपे तेइत्यर्थः । इति चेन्न दातः हि अस्तोशीतांशुः कोना मापि तु न कश्चित्त्वन्मुखस्य पुरस्तादयं वराकः स्म
रणे हे प्रिये इत्यर्थः । तर्हि सो कइतिचेत्तत्राहायं वकः किंभूतः दक्षिमुख एव मृग स्तस्य व्याधो हर जटाजूट वासीति
प्रसिद्धं ॥ वाक्यारीणरु स्वि शितिब्रह्मविशेषणं वा ॥ अत्यंतयदपत्यस्य ब्रह्मणोपि सोयं वाग्गोचरस्तत्ति तु पद्मस्य
सोदर्यमनसोपि गोचरो न भवतीत्यर्थः ॥ त्वन्मुखस्य चंद्रस्य च महदंतरं साम्यसंभावनापि नास्तीति भावः ॥ एतेन ने
त्रादिसुंदरं द्वंद्वं ब्रह्मणा सृष्टं । भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोपि स्त्रष्टृत्वात्सर्वाधिकमिति सूचितं । अन्यापि विशिष्ट व

३१

वस्तुग्रामयेशिवस्थानयुक्तनदीतीरवानीरवासीतपस्पति॥नदीतीरवानीरवासित्वेवकज्ञातिगवाकपारीणा त्र
वार्थिराड्गावारपाराद्धरवाविस्पत्रापिविस्टहीतादपीतिक्वनारव॥४०॥जातमिति॥अर्हदिंदोरंकेवलविजयिनइं
द्रस्पगजग्रामणीर्हस्तिषुमध्येप्रधानंशास्पामिवर्त्तमानोयऐरावतस्तस्यगंडयोःकपोलयोःपिंडयोःसिरःस्थितऊंनस्थ
लयोश्चयद्वंद्वंगंडद्वंद्वंपिंडद्वंद्वंचतेएवापादानंनिर्गमनस्थानंयेषांतेच्युतेदानाद्रवलवामदजललेशाश्चतेषांगलन
त्संपर्कात्काकतालीयंआकस्मिकंदैवात्सिद्धइंदीवरान्नंजातमेकंकुलंकविवरोकोमन्ये।किंभूतसंद्रोःअस्पामंगुल
निर्दिष्टायांपुरोहरूपायांशातक्रतोरथंशात्क्रतवीतस्पांहरितिदिशिविहरतउऊढत॥तथोरुपामत्वेविषयेएक
मत्यंसर्वसंवादस्तेनतत्रवास्थितिभिर्वर्त्तमानाभिःसकलाभिःपंचदशभिरपिकलाभिःकृत्वानिर्मितिर्यस्पारुपामत्वैक
मत्येनस्थितासकलकलानिर्मितिर्यस्पताद्दशस्पवा।अतएवनिर्मलस्पप्रत्येकंकलानांधावल्यस्पदृष्टत्वाद्धवलस्यकल्प
कल्पानिर्मितत्वात्कारणधावल्याद्धवलस्यारुपामत्वैकमत्येनस्थितायाःसकलाःकलास्ताभिर्यानिर्मितिस्तस्याबाहे
तोर्धवलस्या सर्वकारणधावल्यात्सकलोप्ययंधवलएवाभूत्।पश्चान्नुपूर्वदिग्भ्रमणचरात्तत्रैवभ्रमतऐरावतस्प
कपोलऊंनस्थलगलन्मदजलंदैववशात्स्पर्शनेनायंमध्येकालत्वैःप्रतिज्ञातिस्पर्शः॥तालतरुतलेयदेवकाकस्योपवेशनं

नैषटी०२२

तदैवदैवात्काकस्योपरि तालफलपात इति॥ काकतालमिव समासः। घत द्विषयादिति छः। निर्मित्तेः पदे हेतौ पंच
मी॥ अंशमिति॥ हि प्रिये लोकाः रजनीनाथं षोडशमंशं कलामामनंति सत्यं कथयंति। तत्र षोडशांशरूपाः प्रतिपदा
दि यस्मिन्कर्मणि राकां पूर्णिमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णवः प्रतितिथि एकैका तिष्ठन्त्यो वर्द्धमानाः पंचदशसंख्याका
एव कलाः एवं चंद्रं वृत्तत्वं तिवर्तुलं कुर्वंति तिथिसंख्यास्ताभ्यस्तस्य मंडलं कुर्वंतीत्यर्थः। यावुनः कला षोडशी
तिथिमृते उद्भूता प्रयोजनाभावाच्चंद्राद्बहिः कृता सा षोडशी कला शेषा पंचदशकलाभ्यो ऽवशिष्टा सती यद्वा
षोडशीं तिथिं विना प्रयोजनाभावाद्यावशिष्टा सा निःप्रयोजनत्वाद् उद्धृता चंद्राद्बहिर्निष्काशिता सती हरालंकारः
शिवशिरोभूषणं जाता किं। चंद्रे प्रयोजनाभावाद्धरालंकृतिरिवाभूत् किमित्यर्थः॥ अहं तस्याश्चोद्धृतायाः षोडश्याः
कलायाः स्वरूपामिकं न जानामि तिमा स ह भवद्वर्त्तमानस्थानस्य सर्वावस्थिते त्वं बुद्धिविलविवरं तत्कला नवस्थित्या
तत्वाश्रयनीलं नभोभागमेव हे चंद्रे मंडलमध्ये कलंकं पश्यामि किं। मध्यवर्त्तिनीलं तत्स्थानबिलमेवाहं कलं
कत्वेन शंक इत्यर्थः॥ शेषशब्दस्यापि धेयालिंगत्वं पूर्वमेव दर्शितं पूर्णे राका निशाकर इत्यमरः। वृत्तत्वं तितलक
रोति तितिणिः॥ वर्द्धिष्णवः अलंकृञ्जीनौ ष्णुच्॥ तिथिमृते ऋते नलाशा मितिवत्। स्वरूपामिका मनोज्ञा देशाद

३८

निगरणत्वाद्भावेबुद्ध ॥४२॥ ज्योत्स्नामिति ॥ हे सुभ्रु सुंदरि त्वद्वक्त्रं हन्तत्वादिगुणैः समानमपि नयनाभि
रामत्वाद्यधिकं समानमेवाभिधित्सुरत एव स्वस्य श्लाघीयसी अतिदीर्घलोचने निस्तुलं भूमिष्ठं विधुमकोर
शिशुना प्रयोज्येन स्वीयां ज्योत्स्नामादयते न स्वयति ॥ तत्रोत्प्रेक्षते ॥ चंद्रिकाकृत्स्नपायनस्तत्तत्पकृतपर्णेनात्मी
यास्त्ववंशीकृतादिति स्वचकोरबालकान्तस्य कारणान्मूलं स्वचंद्रिकापायनहेतुभूतेभ्यो नदीयातिदीर्घनेत्रद्वयसुभ्रू
वितुमादातुमिव ॥ यद्वा कंचित्स्वचांद्रिकांपाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीं प्राप्याप्तुं मूलं चंद्रिकारूपं मूलधनं वृद्धि
लुमिव ॥ अन्योऽपि पुत्ररत्नमणीधमर्णस्य किंचिद्दत्वा तं वशीकृत्य पाश्चममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति ॥ तथायं चंद्र इत्याह
आदरयुक्तः सन्नंकेऽमध्ये स्वचोत्संगे रंकुत्वकरोति ॥ उत्संगधारणेन लालयतीत्यर्थः ॥ किमर्थमित्याशंक्याह ॥
तन्मूलमित्यमति विशालं तदीयनयनयुगलं परिस्प्रष्टुमिव स्वलक्ष्यं कर्तुमेव ॥ त्वन्मुखसाम्यनिशिभिन रमणीय
नेत्रद्वयसंपादनाय्यायं चंद्रश्चकोरं हरिणं वं वयतीत्यर्थः ॥ चंद्रा उत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः ॥ परिस्प्रष्टुमिति पा
ठे तन्नेत्ररामणीयकप्राप्त्युपायं स्प्रष्टुमित्यर्थः ॥ शिशुः सुप्रतापद्वितिसूत्रस्यितुं शिशुपदं ॥ आदयते अदो भग
रणार्थत्वेप्यदेशात्प्रतिषेधो वक्तव्यइति वक्तव्या निगरणादिपरस्मैपदा जावे णिच्व्यधेतिनङ् ॥ शिशुनात्यादिवाद्योने

नैषटी० २२

तिः अगुणैकमत्त्वमिति भावः॥ नाधीयसी अतिशायने ईयसुनि प्रियस्थिरेति प्राधादेशः॥ लिङ्गु विधिस्तु रिति न लोके नि
षष्ठी निषेधः॥४३॥ लावण्येति॥ हि प्रिये वक्रस्य कश्चित् त्वत्रैरसं विना अखिलेन लावण्येन कृत्वा तवास्य मेवारंभि
मिति॥ चन्द्रस्तु पुनः तस्य लावण्यस्याधारपात्रं स्पष्टं जानीहि स्फटिकेन लावण्यस्थानि पात्रमात्रलग्नेनावशिष्टेन प्रोञ्छ
नेन पात्रनिर्घर्षणेन कृत्वायाल ध्वता उपार्जितत्वे नेनाहं कियत्वदं मलिनं यस्मात्तेन किंचिन्मलिनेन शेषेणान्व
मुखं निर्माणं विशिष्टेनांशेन कृत्वारेभिति मितः॥ अत एव क्षावलमंडलोयं शेनितमित्यर्थः॥ शेषेण तु निर्मित
इति वा॥ विधिना एतत्वन्मुखमृगांकलक्षणं द्वयं निर्मयिस्पृहं दृष्टा अस्नुपाणौ क्षालितो खलु लावण्यलेपकृत ज
लक्षालनं विद्वा॥ तस्मात्तस्य क्षालनरजो मिलितलावण्यलेपस्य लेशैः अल्पैरंशैः रसैरंशैरेव कन्दर्पिर धुना
पीरनिलये जलस्था पिता : सृष्टि रंभोजमारभ्यते निर्मियते॥ कमलनिर्माणे ब्रह्मणः कोपि प्रयासो नेत्यर्थः
कमलाच्चन्द्रोऽधिकस्तस्मादपि त्वन्मुखं लावण्यशाकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति भावः॥ अंभोजं जातेकवच
नं॥४४॥ लावण्येनेति॥ अखिलेन लावण्येन तव वदनमारंभि नेतान्नव हृदन कामनीय वर्णना निर्मितापि हृ
रिति घृत्वशक्यकरणत्वादित्यर्थः॥ उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रस्पृष्टा प्रोञ्छनलब्धताहं मलिनेन शेषेण तु यस्य

३९

द्रोविधिना निरमायि तस्य लेखापि लावण्यपात्रमात्रस्य लावण्यनिर्मितस्य चंद्रस्य षोडशांशरूपा कलापिक
लामात्रत्वादेव निष्कलंकत्वात्तुषमयापरमयाशोनयाहत्वाऽहं कृत्वाऽहं कृत्वाऽस्यापि दयाहमेव रमणीयेति दर्प
णवलंब्यशीलो। शिखामणि शिरोभूषणमस्त्रतु॥ शिवशिरोधरो हरः॥ अन्योऽपि सदर्पस्तु न म शिरोधिरो हर इति॥ अड्कुकु
मुदं कर्तृ यद्यस्मात्तस्य चंद्रस्य पदं प्रति विकस्थानं जलमस्तत्रादात् श्रियः सद्मास्त्रतु। जलस्य चंद्रकिरणसंस्पर्शात्सिद्ध
स्य चतत्रोत्पन्नत्वाद्वर्तमानत्वा। कुमुदसाहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमस्त्वतु। यद्वा पद्मं वा तु कुमुदाद्वितो श्रियः
सद्मास्त्रतु। अत उत्पन्नजातियोगात्॥ कुमुदादाधार उत्पन्नयोगाच्च कुमुदादिव परं पर्यायप्रज्ञाणां लक्ष्मीः रह स्वस्त्रदि
सर्वथ्य यद्वा यावच्छिखाशांनो। शिखामणिः स्त्रतस्य शिखामणेश्चंद्रस्य पदं स्थानं शिरोमस्तकं पूजास्मये यस्मात्कुमुद
पद्मं वा स्पृशात्॥ अतस्तदुभयं श्रियः सद्मास्त्रतु। चंद्रसंबंध शिरःसंबंधादुभयं श्री पद्मस्त्रतु॥ तस्य लावण्यस्य श्ला
नं विधिहस्तलावस्य पण्य लेपद्मालनशीलं यस्मात्कुमुदं पद्मं वा स्पृशात्॥ यद्वा पद्ममेवा स्पृशात्। यतो ज्येतस्मात्कु
मुदं पद्मं च पद्ममेव वा श्रीसद्मास्त्वदिति वा॥ तस्य खलु लावण्यलेशापरं परासंस्पर्शप्राप्तशोभान्विं हा हा निर्तिहस्तुख
लावण्यं वाङ्मनसगोचरो न भवतीत्यर्थः इति भावः॥ अर्थांतरस्यास्पष्टत्वात्पूर्वार्द्धस्यत्वर्थांतरप्रतिपादनार्थमनुवाद

रूपत्वानायंश्लोकपुनरुक्तः॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं॥ तस्यत्वकोतेनसहसुपेतिसमासेत्वकोऽल्पप्॥ ४५
सपीतिरिति॥ हे प्रिये संप्रीति स्तीगणमेवान्योन्यं सम्यग्पाप्रीतिः सौहार्दं तस्माद्धेतोर्यासपीतिः सहपानं सुहृदो हि
सहपानं कुर्वंति तस्माद्धेतोर्यद्वा सहपानाद्धेतोर्यासम्यक्प्रीतिः सैवाभिष्टद्विस्तस्माद्धेतोस्तारागणपरिषदा सं
येनमरीचः समंताद्याप्तेयं रजनीशः दिनमणिः सूर्यकांतमणिस्तस्यश्रीवाशिला तया घटितोतिधवलः स्थूलः
पेयद्रव्याधारभूतोमणिकोऽलिंजरएवाजनिसंभूतः॥ विधिनातारापरिषदाद्यार्थमर्थंचौतिपद्मपाकोद्दशः साद्द
शपनकस्त्वंतरसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायांविषये कविभिर्विशिष्टसंभावनाद्भुतैः श्रीहर्षादिभिर्महाकविभि
स्तारापरिषदेवसुधामस्तुवर्द्धं धृतोयोमध्यस्थितः शशांकः कलंकः स एवनीलीस्मानीलमणिस्तेनघटितंचषकी
पानपात्रं यस्मिन्नेवंभूतइवायमितिअभिधानायवर्णनीयवर्णयितुंसुराकस्सुखेनशक्यः॥ वंद्योधावल्याद्दूत्र
स्वर्णत्वाच्चपीयूषस्वर्गः सूर्यकांतिमणिकइवकलंकश्चनीलमणिघटितंचषकमिवदृश्यते। पक्षेपइत्यर्थः। यद्यम
णिकस्त्रोदकाद्युद्धरणायमणिकमुखेचषकः स्थाप्यते तथा ताराशशिः परस्परं मिलित्वासुधापानं कर्तुंपरिवेष्टि
तस्यसुधाशशिनस्तस्यापिचंद्रमणिकस्यमुखेसुधोद्धरणायशशानामानीलमणिचषकोनिहितइवस्सुप्ते

तुराकृत इत्यर्थः॥ चषको ऽस्त्री पाणपात्रमित्यमरः॥ सपीतेः चोपसर्जनस्येति म ह्रस्व इति योगविभागाद्ध्रस्वः हस्वसः॥ क
विनिःषलर्थ योगान्न षष्ठी॥ सुराक इति निरवलं॥ ४६॥ त्वास्यमिति॥ हे सुंदरि विधिनाद्यगतमधूषस्य मंडलं बिंबं तस्य हृत्वाकृष्य द
कत्वादिगुणान्॥ आदाय गृहीत्वा ते त्वास्यं यत्ते निर्मितं तेन गुणानामाकर्षणहेतुना शर्वर्याः परिहृतः॥ प्रत्युत चंद्रो दोषाणामा
कर उत्पत्तिस्थानं नतु दोषारात्रिस्तत्कारित्वाद्दोषाकर इत्यर्थ इत्यहं शंके॥ तथा अहं इंदोर्मृगगत्सकाशान्तारं हृशायाः द
यत्र अतिशेष्टे ते के गृहीत्वा इह भवन्मुखे निहिते स्थापिते इत्यहं जाने॥ कुतो ज्ञातमित्यत आह॥ सुंदरतरेत द्धृके इत्यग्रतः के
सति॥ अंधकारदुःखमनुभवयतारतम्यक्षिप्यार चतुरोयं मृगो विधोर्वं द्वेदूसिंस्थितिमभवसमीचीनाधारपरितोषं कृतोवाद
ध्या ह्मरयेद पितुनकथं वितस्मान्नेत्रोद्धरणाद धस्तत्वेनैव त्वन्मुखरामलीयकादर्शनादस्य त्वागतुमशक्तेः स्थितत्वन्मुखत्य
स्कां नैवायं स्थित इत्यर्थः॥ त्वन्मुखे चंद्रादधिकं नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः सारे इति कश्चित्॥ ४७॥ सुत्वाति॥
हे रुशांतनु त्वं गगनतटे नभः स्थलं अतुलदृष्टी तत्पश्यसि किविशिष्टे तकांतिं तथा बहुत्वाद्गणनैः संख्यातुमशक्यं त्रपुंत्रं
गुल्मानि द्विरपं प्रत्यद्गम्यं उडुगणां प्रतिनिशारात्रौ शशितलाच्चंद्राधोभागाद्विगलितास्त्वला॥ मृतेनामृतं स्पर्शरविरथ
स्य हयचयस्तास्य खुराणां यानि विलानि न्यासस्थान विवराणि तेषां कुलं वृंदमिव भाति रुपेण कलयसि त्वपितु नदिवा

नैषधी २२

तितरां जानीहीत्यर्थ प्रतिक्रियां चंद्र ऊलना धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्वखुरगर्त्ता इव तारकाः शोभंत इति भावः ॥ गग
नतटं कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया प्रतिनिरोतिवीप्सायामव्ययीभावः । सर्वलघुः ॥ ४८ ॥ उपनतमिति । हे प्रिये रक्तोनै
मः शनिः तस्योरुरूपीतः कविरित्यादिप्रोतिःशास्त्रादिप्रमाणपात्रानावर्णैकृत्तीस्मुदु निनत्तत्रान्सेवेपुष्पजातं उपनत
मुपसन्नं संपन्नमास्ति अयं मल्लदलेण जनः प्रारब्धकामदेवपूजा यास्तवपरिवारकस्यैवंदनाभुपचारोपनाय कोथवा
संयोगकारीनवतु ॥ त्वं तिलैः संजाततिलकस्तिले वेवतिलवाकृतोवायः पर्पटः शालितंडुलपिष्टरचितश्चिपिटस्ति
त्तसंकुली संज्ञ उपदेशविशेषस्तद्वदाकायस्यतत्तुल्ये सकलंकमध्यत्वाद्विशिष्टपर्पटसदृशमिंदुमेवनिवेद्यं काम
पवितरा एवं पंचबाणं कामदेवं उपास्व । पूजयत्रन्योपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्यादेवं पूजयति कश्चित्परिचारको
पितस्य जवति । एवमत्रापि ॥ सर्वाणि नक्षत्राण्युदितानि कामोद्दीपकश्चंद्रोप्युदितः सुरतां तत्परोकाराणि षिद्धः । संध्या
समयोऽतिक्रांतस्तस्मात्काममुपास्य सुरते प्रवर्त्तस्वेति भावः ॥ पंचबाणेइत्यनेन कामस्यपीडाकारित्वं सूच्यते । जाति

धाना

र्जातं च सामान्यमित्यभिज्ञात शब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यतीति लक्षिते तितारकादिः मतुर्बताक्करोतीति
रूपंमान्निष्ठा ॥ ४९ ॥ इदानीं काव्यसमाप्तिं विकीर्षुः श्री हर्षोनायकमुखेनाशिषमाशास्ते ॥ रवेरिति ॥ हे प्रियेदेवः प्र

काश्मानस्तुषारद्युतिर्हिमकरोऽथवा हिमकर एव देवो वर्णनीयः सर्वचक्रवर्तिनोऽस्मदादीनामावयोर्वा कृष्टये परमानंदाय
स्तु॥ किंभूतः स्वर्भानो राहोः प्रतिवारं पौनःपुन्येन यत्पारणं चर्वणं तस्यैव गिलनं तेन तत्र वा मिलनसंलग्नो योदंतौघस्तद्रूपं यंत्रं
छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्भवो यस्यास्साश्चन्द्रली दंतव्रणान्वितविवरं परालयात तस्याः संक्रांत्या पतयालु पतनशीला
दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः सारः श्रेष्ठभागो यस्य दीधितिसुधाया आसारो धारासंपातो दीधितिसुधारूपो वा। आसा
रो यस्य सः अत एव पुष्पेषोः सनस्य पुष्पधनुषस्तत्प्रियायारतेश्च परिणयानंदो विवाहरूपानंदस्तत्संबंधिन्यभिषेको तस्य
वि महाभिषेकोऽर्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्रच्छिद्रगलधारस्य कलशस्येव श्रीः शोभा येन सः॥ महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुव
र्णनलशेन महाभिषेकः क्रियते तथा चराहुदंतक्षतच्छिद्रपरंपरागलदमृतधाराश्चन्द्रो गलज्जलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्ण
कलशाद्वन्मो भवान्। सर्वोत्कृष्ट वर्णनयोक्तविधत्वकृतत्वजया च सुरतप्रवृत्तयोरावयो रुद्दीपकतया परममानंदं कुर्या
दिति भावः॥ एतेन तत्समये वितरति कामविवाहोत्सवाभिधानेन चंद्रोस्तु न स्तुष्टइत्यनेन च विलासिनानलेन स्वनिर्वृत्तिः
तीयकरूपार्थ पपोधिपीयूषरसास्वादनलालसा त्विव्यज्यते। सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धाराय स्य सुधा
या आधार इति वा। आनंदपदेन कृष्टयेऽस्त्वित्याशिषा च ग्रंथसमाप्तिं द्योतयति। महाभारतादौ वर्णितस्यास्तु नरनलचरि

नै०टी०८२

त्वस्यनीरसत्वान्नायकाभ्युदयवर्णनेरसस्त्वंगसद्भावाच्चकाव्यस्यबहुदहृदयाह्लादनफलत्वाच्चात्रोत्तरचरित्रं प्राह
र्विराणनवर्णितमित्यादि ज्ञातव्यं॥नइतिपदच्छेदः स्मरोहृद्योपाश्चेतिछित्त्वैपिवज्ञवचनं॥५॥श्रीहर्षमिति॥ द्वाविंशतेहरणेस
र्गान्तः॥समाप्तिं प्राप किंभूतस्य श्रीहर्षस्यन्नवीयः साहसांकोनामराजातस्य चरित्रे विषयेश्वं रंगचपद्यंमयीकथांक
रोति॥तिन्नवतस्यनिर्मितनवतः॥सोपित्रं शायेनकृतइतिस्त्वयते॥नृपसाहसांकेतिपाठेनृपश्चासौसाहसांकश्चतस्यगौ
डेंद्रस्यचरित्रेविषयेवं रचितः॥भोजराजस्यविक्रमार्कस्य वेतिकेचित्॥द्वाविंशःपूरणेडटि ति विंशतेरितितिलोपः॥५१
यथेति॥यथापरमरमणीयाभिरमणीभूनस्तरुणस्यकामिनोंतःकरणहरणंकुरुतेतद्वत्तथाकुमाराणांबालिशा
नांकमलानामत्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमनिमन्यमानानामनुभूतकामसुखानांचित्तंस्ववशंकैवकुरुतेपिनकापितथे
यंकाव्यस्यरचनारूपापरमरमणीयामङ्गक्रिमपिश्रवणमननादिवशात्सुधीनृपामृतत्वंप्राप्यसुधियःसकलदूषणनिर
हस्यचेदिनोतिसरसस्यपंडितस्यचेतश्चेद्यदिमदयति॥आनंदयतितर्हस्याःसुधियात्पादृतायामङ्गकैःअरसानी
नीरसानां॥सर्वथैवसंस्पष्टरसराहित्याभ्यानामपिवलद्दुपलप्रायाणांमटणादीपुच्छपशूनांपुरुषाणांमनादरभरेस
कृताघ्रणासम्हेहेः किंनामस्यात्अपितुनकिंचिदप्यस्यास्तैरपकर्तुंशक्यते॥सुधीभिरादरेकृतेसतिनीरसैरकृते

६२

ऋतेव्याप्यादरेणकिंचिदित्यर्थः॥सुधीभिरादृतत्वात्सकलगुणप्रपूर्णातिसरसेयंमदुक्तिरितिभावः॥मदुक्तेःसुधारूपत्व
भावात्तत्तोदानंतरंवसरसत्वप्रतीतेःसुधात्वात्सुधीभिरादृयेतिभिःसुधियइतिजात्यभिप्रायेणैकवचनापिसुधीयत्त्रादरेऋतेमह
ज्जैरेवंचऊर्मिरप्पज्ञैरनादरेस्खलतेक्षपिनकिंचिन्नवमित्यभिप्रायेणवायूनइतिप्रतिये॥गिनएकवचनांतत्वाच्चैववचने
कवेःस्वयंथमुद्दिश्यपयस्मुक्ति॥(प्र)॥कविरयंतिरोक्त्यास्वीयामुक्तिंवर्णयति॥दिशीति॥गिरिःग्रावाणोऽद्रिपाषाणाःदिशि
दिशिस्वांनिजांसरस्वतींनदीमंतर्गतजलप्रस्रवणानांचमंतुमुंचंतु॥आपातःस्तामस्त्येनपतनंस्फुरत्प्रकाशमानःध्वनि
डंबरःशब्दाडंबरोयस्यांतांचनदींमिथोऽन्यनद्यासमंमिथस्तुलयतुसमीकरोतु॥अविसर्गांतिपाठेआपातेनसमंतादू
र्ध्वदेशादधःपतनेनप्रकाशमानःशब्दाडंबरोयस्यांतांअन्यनद्यासमंसमाकरोतु॥जनइत्यर्थः॥अथवापातिप्रथमारंभस्य
स्फुरत्प्रपातघोषांतांजनोमिथस्तुलयतु॥उभयव्याख्यानेपिपरिणामितुननदीत्वंतस्याःशब्दाडंबरश्चैरंतनइत्यर्थः॥स
द्वीरोदस्वान्परंकेवलमपरःनविद्यतेपरःउत्कृष्टोयस्मात्सर्वोत्कृष्टोध्वान्यएव॥यतःयस्यद्वीरोदस्येदंयंदीयंअमृतमे
तादृशसुदीयते॥उत्पद्यते॥कोदृशांमथितुदेवादेःस्वेदच्छेदिमथिनजनितक्लेशापहं॥तथाप्रमोदनंनितरांमानंददा
यितथाऽत्रोदनंनक्रमास्वाद्यसिद्धान्नरूपं॥अथस्वैवंत्तंपरमुत्कृष्टंअमृतंयदयसुदीयतेसद्वीरोदत्वनपरःपरोऽन्यो

नास्ति किंत्वेक एव॥ अथच प्रतिदिशं सर्वदेशेषु गिरिचारणां विषये पाषाणतुल्या जडा अनेके कवयः स्वीयां वाणीं गुञ्जि
रंतु॥ आपातेन प्रतिभीमात्रे न स्फुरन् ध्वन्याख्याकाव्यविशेषस्याडंबरो यस्यां प्रथमारंभ एव स्फुरन् शब्दाडंबरेणुभा
सोयत्र तां वावाणीं मन्योन्यं जनः समीकरोतु॥ तस्य कवेरुक्तिरस्य वास्य च तस्य चेत्येवं तुलयतु आपात इति विसर्ज
नीयांतपाठे आपातप्रतिभासो तां तुलयत्वित्यर्थः॥ एवंविधे परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीह
र्षकविरपरो नास्ति किंत्वेक एव॥ अन्ये कवयः पर्वतग्रावतुल्याः अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः॥ यथा क्षीर
सागरो नीरार्थिनोपि तीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्प्पयति॥ लक्ष्मीकौस्तुभामृतादिभिः परमानंददायिभिः कृतार्थयति॥ म
दीयकाव्यविचारकस्यैव वक्षेयो वेतुल्येपादछेदिप्रमोदने च वचनामृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारकस्येत्यन्ये ग्रावतु
ल्याः क्षीरोदतुल्यश्चाहमिति भावः॥ पद्य॥ इदानीं प्रस्तादरूपमुखगुणाभावादतिदुर्बोधत्वादकाव्यमिति ये वदंति तच्छे
कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसंप्रदायेन विना दुर्बोधमित्युपति गांभीर्यप्रतिपादनार्थं च बुद्धिपूर्वमेव मयेदं का
व्यं तत्र तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह॥ ग्रंथेति॥ आत्मानं प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञंमन्यं मनो यस्यैवंविधो ऽस्मिन् काव्ये हठेन स्वीयप्र
ज्ञाबलेन पठितमास्याशक्तीति पतित्तीदं काव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु किमत्रास्ति अश्रुतमिव व्याकर्तुं शक्यते इ

स्यवज्ञा सर्वं दर्पान्निबन्धं किं मा कार्षीदित्येवमर्थे इह काव्ये क्वचित्क्वचिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद्बुद्धिपूर्वं ग्रंथग्रंथिपि
र्ग्रथ्यमानः शब्दार्थकुटिलिकाभ्यासि विन्यस्ता॥ खलमुखवनं गार्थं बुद्धिपूर्वमेवेदं काव्यं मया दुर्बो[illegible]धं स्मरसि नतु प्रसन्न
काव्यकरणशक्त्येत्यर्थः। क्वचित्क्वचिदपीत्यनेन तत्र प्रसन्नता पुरुस्तीति न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते। सज्जनस्य तु ग्रंथविवे
तोपायमाह श्रद्धेति॥ श्रद्धया गुरुदेवत्ते कवुद्ध्या श्रद्धेन सञ्जितेन गुरुणा सर्वमश्लथा अपि श्लथाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता
दृढाः स्वरूपतो दुर्बोधा ग्रंथग्रंथयो यस्मै सद्गुरुसंप्रदायावगतार्थः। स एव दर्पवाहित्वा सज्जनः साधुः। एतत्काव्यस्य रसोर्मिरम्य
तलहरीतस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु परमानंदेषु आसमंतात् ज्ञविन सज्जनं अवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु गुरुपरंप
रयापि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थं बोद्धुं न शक्यते तस्माद्गुरुपरंपराया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः। यश्चेदं गुरुपरंपराया
अधीते स सततं सुखी भवतीति महाकवित्तस्याशिषं ददाति॥ अस्मिन्प्रगितीक्रम्ये विषयस्येति कर्मणि सप्तमी॥ आराध्ये
तिराध्वेरवदान्तत्यादि दुन्नाव॥ ५४॥ इदानीं पंडितानंदनन्द्वारा स्वकृते स्वदयमाहास्ते॥ तांबूलेति॥ यः कन्यकुब्जेश्व
रात्सकाशात् संकल्प पंडिताधिकं व्यंजनं तांबूलद्वयं विद्वद्घोऽसमासनं च लभते। न केवलं राज्ञः स्तुप एव किंतु यः समा
धिषु अष्टांगयोगेषु ...ध्येषु ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्णवं परमानंदस्वरूपं पवागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षीकुरुते॥ नपरं

नै०टी० २२

सर्वोक्तिगुणावशि — — — हा विदेवर्किं तु यदीयं काव्यं मधुवर्षि श्रितिसरसत्वादमृतवर्षि। न परं सर्वविशेषण
— — — — श्लो॰ अतिसरसो महाकविरेव किं तु तर्कशास्त्रे घर्षियस्योक्तय: धर्षिता: पराभूता परे
या निस्तीर्णदर्प:॥ तस्यापि इच्छक चूडामणे: श्री हर्षकवेरीयं काव्यरचनारूपा च — — — — — — सुधीयो
मुदे आनंददायास्तु दीयात् कृतिमानंदं कुर्वता सत्पा कल्पमति यादित्यादी: सर्वत्र यच्छब्दनि
र्वाहो गुणएव। अस्तु दीयादिति गता वितस्य रूपं संत: सं तु परप्रयोजनकृत: कल्पद्रुमं त: सदा सस्मि
न्नेव पथि प्रवर्तनपरा: सत्कीर्त्ति — श्चापरे। अन्ये निस्पृहता: श्रितश्रुतिपथादीर्घं तु नव्याशाश्रया काकं त: कलह
प्रिया: खलजना जायंतु जीवंतु वा॥१॥ वासना मस्य रामस्य किं करस्य जगत्पते॥ नो चेत्सर्वरिया: कल्पिता कल्पस्य
तव किं करा:॥ ॥इति श्री वेदरकरोपनाम श्रीमन्नृसिंहपंडितात्मज नारायणकृते नैषधीयप्रकाशे द्वाविंशति
सर्ग:॥ ॥२२॥ ॥छ॥ ॥श्री:॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥समाप्त:॥
मुन्यंकनृपसद्वर्षे फाल्गुनासितत्रं केरे। शुक्रे देवो नैषधीयव्याख्यां सम्यक् व्यलीलिखत्॥१॥ ॥शुभं भवतु॥